

The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library

Presented by

5

29947

श्री-
धर्मशास्त्रसंग्रहः

वा
अष्टाविंशति स्मृतसंग्रहः

इदं पुस्तकं

अमरापुरकर इत्युपाङ्गु गोपालात्मज

महादेव शास्त्री

भगीरथात्मज हरिप्रसादश्च

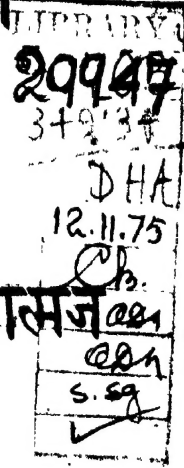
एताभ्यां

मोहमय्यां नगर्यां

ज्ञानदर्पणारव्य मुद्रणालयेऽ कथित्वा

प्रकाशमनायि ।

श्रीमन्मृप शालिवाहन शका

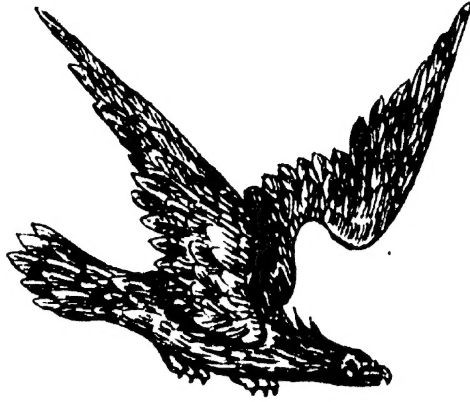
(३)

अथ धर्मशास्त्रस्मृतिसंग्रहस्यानुक्रमणिका.

विनाम.	पृष्ठम्.
लघ्वत्रिसंहिता	१
अत्रिसंहिता	१०
वृद्धात्रिसंहिता	३६
विष्णुस्मृतिः	४६
लघुहारीतस्मृतिः	१४८
वृद्धहारीतसंहिता	१६१
औशनसंधर्मशास्त्रम्	३२०
औशनसस्मृतिः	३२४
आंगिरसस्मृतिः	३६३
यमस्मृतिः	३६७
आपस्तम्बस्मृतिः	३७३
सम्बर्तस्मृतिः	३८६
कात्यायनस्मृतिः	४०१
बृहस्पतिस्मृतिः	४३३
पराशरसंहिता	४३८
बृहत्पराशरसंहिता	४७३
लघुव्याससंहिता	६४४
व्याससंहिता	६५१
शंखसंहिता	६६४
लिखितसंहिता	६८३
दक्षसंहिता	६८८
गौतमसंहिता	७००

ग्रंथनाम.	पृष्ठम्.
२३-शातातपसंहिता	७२६
२४-वशिष्ठसंहिता	७३८
२५-वृद्धगौतमसंहिता	७६५
२६-पुलस्त्यस्मृतिः	८५३
२७-लघुबुधस्मृतिः	८५४
२८-कश्यपस्मृतिः	८५६

इत्यनुक्रमणिका समाप्ता ।

DISCARDED

लघु अत्रिसंहितायाम् ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

हुताग्निहोत्रमासीन मत्रिं श्रुतवतां वरम् । उपगम्य च पृ
च्छन्ति ऋषयः शंसितव्रताः ॥ भगवन् ! केन दानेन जपेन
नियमेन च । श्रुध्यन्ते पातकैर्युक्ता स्तं ब्रवीषि महामुने ॥
अधिरव्यापितदोषाणां पापानां महतां तथा । सर्वेषां चो
पपातानां शुद्धिं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ प्राणायामैः पवित्रैश्च
दानैर्होमैर्जपै स्तथा । श्रद्धिं कामाः प्रमुच्यन्ते पातकेभ्यो
न संशयः ॥ प्राणायामान् पवित्रांश्च व्याहृतीः प्रणवन्तश्च ।
पवित्रपाणिरासीनोऽध्यभ्यस्य ब्रह्म नैति कम् ॥ आवर्त्तयेत्स
दायुक्तः प्राणायामान् पुनः पुनः । आकेशाग्रादानस्वान्तात्त
पस्तप्यत उत्तमम् ॥ निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निर्हि जाय
ते । तापेनापोहि जायन्ते ततोऽन्तः शुध्यते त्रिभिः ॥ तथा
चर्म तथा नङ्गा दोषा अभ्यर्ति धर्मतः । तथेन्द्रियकृता दोषा
दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥ प्राणायामैर्दहेन् दोषान्द्वारणाभिश्च
किल्बिषम् । प्रत्याहारेण विषयान्ध्यानेनानैश्वरान् गुणान् ॥
न च तीव्रेण तपसा न स्वाध्यायैर्न चैच्छया । मतिं गन्तुं सु
राः शक्ता योगात्संश्रामुवन्ति याम् ॥ योगात्सम्प्राप्यते ज्ञानं
योगाद्दर्म्मस्य लक्षणम् । योगः परं तपो नित्यं तस्माद्युक्तः
सदा भवेत् ॥ प्रणवाद्या स्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।
वाग्मयः प्रणवः सर्व स्तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ॥ प्रणवे वि
नियुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसूक्तं । त्रिपदायां च गायत्र्यां न
भयं विद्यते क्वचित् ॥ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तप
ब्रह्माणी चैव गायत्री पावनं परमं स्मृतम् ॥ समाहृतीकां

सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणा
 यामः स उच्यते ॥ ॥ इत्यात्रेयस्मृतौ प्रथमोऽध्यायः ।
 प्राणायामां स्तथा कुर्याद्यथाविधिरतन्द्रितः । अहोरात्रिक
 तात्पापात्तत्क्षणादेव शुध्यति ॥ कर्मणा मनसा वाचा य
 देनः कुरुते निशि । अतिष्ठत् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामैस्तु
 शुध्यति ॥ प्राणायामैर्य आत्मानं संयम्यास्ते पुनः पुनः ।
 दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्परं तपः ॥ कौत्सं जपत्वापि इ
 त्येतद्वासिष्ठञ्च तृचं प्रति । कुष्माण्डं पावमानं च सरापोऽ
 पि विशुद्ध्यति ॥ सकृज्जपत्वास्त्य पानीयं शिवसङ्कल्पमेव
 च । स्वर्णमपहृत्यापि क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ हविष्मन्ती
 यमभ्यस्य नतमंह इतीव च । सूक्तन्तु पौरुषं जपत्वा मुच्य
 ते मुरुतल्पगः ॥ सव्याहृतीकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु
 षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ॥
 अपि वाप्सु निमज्जन्वा त्रिः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमे-
 धः क्रतुराट् तादृशं मनुरब्रवीत् ॥ आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य
 हविर्यज्ञो विशामपि । परिचर्ययज्ञः शूद्रस्तु जपयज्ञो द्विजो
 त्तमः ॥ आरम्भयज्ञ जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशु स्याच्छ्रुतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥ अधरोष्ठ
 विभागो वा विश्वासोपांशुलक्षणः । निर्विकारेण वक्त्रेण
 मनसा मानसः स्मृतः ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां द
 शावराम् । गायत्रीं यः पठेद्विप्रो न स पापेन लिप्यते ॥
 क्षत्रियो बहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः । विशेषेण वैश्यश्च
 द्राक्षु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ यथाश्वा रथहीनास्तु रथो-
 वाश्वैर्यथा विना । एवं तपोऽप्यविद्यस्य विद्या वाप्यतप
 स्विनः ॥ यथान्नं मधुसंयुक्तं मधुवान्नेन संयुतम् । एवं

तृतीयोऽध्यायः ।

३

तपस्य विद्या च संयुक्तं भेषजं महत् ॥ विद्योतपोभ्यां संयु-
क्तं ब्राह्मणं जपतत्परम् । कुत्सितैरपि वर्तन्ते मनोन प्रतिप-
द्यते ॥ ॥ इति आत्रेयस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ।
यस्य कार्यं शतं सायं कृतं वेद्यञ्च साध्यते ॥ सर्वं तत्तस्य
वेदाग्निर्दहत्यग्नि रिवेन्धनम् । यथा जातबलो वाग्निर्दह-
त्यार्द्रानपि द्रुमान् ॥ तथा दहति वेदज्ञः कर्मजन्दोषमा-
त्मनः । यथा महान्ददे लोष्टं क्षिप्तं सर्वं विनश्यति ॥ एव
मात्मकृतं पापं त्रयी दहति देहिनः । न वेदबलमाश्रित्य पा-
पकर्मरतिर्भवेत् ॥ अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दह्यते कर्म नेतर-
त् । तपस्तपति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः ॥ अरुचमेक
अयोऽधीते तच्च तानिच तत्फलम् । वेदाभ्यासो यथाश-
क्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ॥ नाशयत्याशु पापानि महा-
पातकजान्यपि । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥
विभेत्यल्पश्रुताद्देवान्मामयं प्रतरिष्यति । याजनाध्यापना-
दानात्तथैवाहुः प्रतियहात् ॥ विप्रेषु न भवेदोषो ज्वलनार्क-
समाहिते । शङ्कुस्थाने समुत्पन्ने भक्ष्यभोज्यप्रतिग्रहे ॥
आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु । सर्ववेदपवि-
त्राणि वक्ष्याम्यह मतः परम् । येषां जपैश्च होमैश्च तिलक-
ल्पश्च संव्रता ॥ अघमर्षणं वेदवतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।
कुष्माण्डः पावमानश्च दुर्गा सावित्रिरेव च ॥ शतरुद्रं धर्म-
शिरं त्रिरूपणं महाव्रतम् । अनिषङ्गदयस्तोभासामानि
व्याहति स्तथा ॥ गारुडानि च सामानि गायत्रीं रैवतं तथा
पुरुषव्रतञ्च भावञ्च तथा वेदकृतानि च ॥ अवलिङ्गा बार्ह-
स्पत्यं च वाक्सूक्तञ्चामृतं तथा । गोसूक्तञ्चावसूक्तञ्च इन्द्र-
सुहृदश्च सामानि ॥ त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरञ्च मग्नेव्रतं वा

मदेच्यं बृहच्च । एतानि जप्यानि पुनाति पापाज्जातिस्मरत्वं
 लभते यदिच्छेत् ॥ अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यं भूर्वेष्णावी सू-
 र्यसुताश्च गावः । लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ताः यः काञ्च
 नङ्गाञ्च महीञ्च दद्यात् ॥ सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानु-
 गं फलम् । हाटकक्षिति धेनूनां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥ स
 र्वकामफला वृक्षा नद्यः पायसकर्दमाः । काञ्चना यत्र प्रा-
 सादा स्तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः ॥ वैशारव्यां पौर्णमास्यान्तु
 ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा । तिलक्षौद्रेण संयुक्ता स्तर्पयि-
 त्वा यथाविधि ॥ प्रीयतां धर्म्मराजेति यद्वा मनसि वर्त्तते ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ सुवर्णनाभं
 यो दद्यात् सुमुखं कृतमार्गकम् । तिलैर्दद्यात्तस्य पुष्पफलं
 पुण्यं च यत् शृणु ॥ सा सुवर्णधरा धेनुसशैलवनकानना
 या तु सागरपर्यन्ता भवेद्दत्ता न संशयः ॥ तिलान् कृष्णा-
 जिने कृत्वा सुवर्णमधुसर्पिषा । ददाति यस्तु विप्राय सर्वं
 तरति दुष्कृतम् ॥ ॥ इति आत्रेयस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः ।
 अथ रहस्य प्रायश्चित्तानि व्याख्यास्यामः ॥ सामान्यस्त्री
 गमनरहस्ये रहस्यप्रकाशे प्रकाशं पावनं अनुतिष्ठेत् । अथ
 वापसु निमज्ज्य त्वात्रिरात्रन्तरत्समं दीयमावर्त्य शुने गोव-
 न्यवधे कन्यादूषणे इन्द्रशुद्ध्या इत्यापः पीत्वा मुच्यते । वेद-
 स्येकगुणा वापि सद्यः शोधनमुच्यते । एकादशगुणा
 वापि रुद्रानावर्त्य श्रद्ध्यति ॥ महापातकोपपातकेभ्यो म-
 लिनीकरणेभ्यो मुच्यते । विपदा नाम् गायत्री वेदे वाजस-
 नेयके । त्रिः कृत्वोऽन्तर्जले प्रोक्ता सर्वपापं व्यपोहति ॥ ब्रा-
 ह्मणीगमने स्नात्वा उदकुम्भं ब्राह्मणान् क्षत्रिय वैश्यागम-
 ने तापसं त्रिरावृत्य श्रद्ध्यति गुरुदाराङ्गत्वा ऋषभं द्वादशा-

वृत्य शठ्मति अपेयं पीत्वा घर्मर्षणेनापः पीत्वा शठ्मयेत् ।
अशक्तप्रायश्चित्ते सर्वरात्रि मनुशोच्य शठ्मयेत् अग्निसौ
मेन्द्रसोमाकन्यादुषी विमुच्यते सोमं राजानमिति जपि-
त्वा विषदा अग्निदाश्च विमुच्यन्ते । सर्वेषामेव पापानां -
सङ्कुरे समुपस्थिते ॥ दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनी
परा । ब्रह्महा गुरुतल्पे वा गामी गम्या तथैव च ॥ स्व
र्णस्तेयी च गोघ्नी च तथा विस्त्रम्भघातकः । शरणागत
घाती च कूटसाक्षित्वकार्यवृत् ॥ एवमाद्येषु चान्येषु पा
पेष्वभिरतश्चिरम् । प्राणायामास्तु यः कुर्यात् सूर्यस्योद-
यनं प्रति ॥ सूर्योदयनमप्राप्य निर्मला धौतकल्मषाः । भ
वन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पावकाः ॥ न हि ध्याने
न सदृशं पवित्रमिह विद्यते । श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्या
नेनैवात्र लिप्यते ॥ ध्यानमेव घरो धर्मो ध्यानमेव परं
तपः । ध्यानमेव परं शौचं तस्माद्ध्यानपरो भवेत् ॥ सर्व
पापप्रसक्तोऽपि ध्यानं नियत मभ्यसेत् । सर्वदा ध्यान-
युक्तश्च तपस्वी पंक्तिपावनः ॥ ॥ इति आत्रेयस्मृतौ च
तुर्थोऽध्यायः ।

चतुरस्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ॥ वर्तुलञ्चैव
वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्र
श्च श्रीकृताशन एव च ॥ मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात्
कुर्वीत मण्डलम् । यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु रा
क्षसाः ॥ हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जिते । गोम-
यं मण्डलं कृत्वा भोक्तव्यमिति निश्चितम् ॥ यत्र काप
तितस्यान्नं भुत्वा चान्द्रायणं चरेत् । यतिश्च ब्रह्मचारी
च पक्वान्नस्वामिना बुभौ ॥ तयोरन्नमदत्त्वा च फलत्वा च

६

लघु अत्रिसंहितायाम् ।

न्द्रायणं चरेत् । यतिहस्ते जलं दद्याद्द्वैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् ॥
 तद्द्वैक्षं मेरुणानुल्यं तज्जलं सागरोपमम् । वामहस्तेन यो
 भुङ्क्ते पेयं पिबति वा द्विजः ॥ सुरापानेन तत्तुल्यं मनुः
 स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । हस्तदत्तास्तु ये स्नेहाल्लवणव्यञ्ज-
 नादि च ॥ दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भञ्जीत किल्बिष
 म् । अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्वितम् ॥ तथै
 व वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्वितम् । ब्राह्मणान्नं दद
 च्छूद्रं शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ॥ उभावेतावभोज्यान्नौ भु
 त्का चान्द्रायणं चरेत् । अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्न
 पयः स्मृतम् ॥ वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृ
 तम् । शूद्रान्नेनोदरस्थेन योऽधिगच्छति मैथुनम् ॥ य
 स्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रवर्त्तते । शूद्रान्नरस-
 पुष्टाङ्गी अधीयानोऽपि नित्यशः ॥ जिह्वाचापि जपन्वा
 पि गतिमूर्द्धान् विन्दति । यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमु
 पभुञ्जति ॥ शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं चाधिगच्छति ।
 मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनम् ॥ अहमेव न
 जानामि काङ्क्षां योनिङ्गमिष्यति । श्वानस्तु सप्तजन्मानि
 नवजन्मानि शूकरः ॥ गृध्रो द्वादशजन्मानि इत्येवं मनुर
 ब्रवीत् । परपाकमुपासन्ते ये द्विजा गृहमेधिनः ॥ ते वै
 रवरत्वमुष्ट्रत्वं श्वत्वञ्चैवाधिगच्छति । श्राद्धं दत्त्वा च
 भुत्वा च मैथुनं योऽधिगच्छति ॥ भवन्ति पितरस्त-
 स्य तन्मासे रेतसोभुजः । उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्य-
 हस्तः कथञ्चन ॥ भूमौ निधाय तद्रव्यमाचान्तः शुचिता
 मियात् । स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ॥
 भूमिर्गैस्ते समाज्ञेया न तैरग्रयतो भवेत् । आचान्तोऽप्य

शुचिस्तावद्यावत्पात्र मनुद्धृतम् ॥ उद्धृतेभ्यः शुचिस्तावद्या-
वन्मण्डलशोधनम् । आसने पादमारोप्य ब्राह्मणो य-
स्तु भुञ्जति ॥ मुखेन यमिते चान्नं तुल्यं गोमांसभक्षण-
म् । उपदेशान्नशेषं वा भोजने मुखनिःसृतम् ॥ द्विजा-
तीनामभोज्यान्नं भुत्वा चान्द्रायणं चरेत् । पीतशेषन्तु
यत्तोयं ब्राह्मणः पिबते पुनः ॥ अपेयं तद्रवेदापः पी-
त्वा चान्द्रायणं चरेत् । अनुवंशन्तु भुञ्जीत नानुवंश-
न्तु संविशेत् ॥ अनुवंशन्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नु-
यात् । आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रवासस्तु संविशेत् ॥
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् । अनार्द्र-
पादः शयने दीर्घं श्रियमवाप्नुयात् ॥ आयुष्यं प्राङ्मुखो
भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो-
भुङ्क्ते अतः भुङ्क्त उदङ्मुखः ॥ शावे शवगृहं गत्वा-
श्मशाने वान्तरे पिव । आतुरव्यञ्जनं कृत्वा दूरस्थोऽप्य-
शुचिर्भवेत् ॥ अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्र मशुचिर्भवे-
त् । सम्बत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥ नि-
र्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जल-
माप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ अशुद्धं स्वयमप्यन्नं न
शुद्धस्तु यदि स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन भुङ्क्ते कच्छे-
ण स द्विजः ॥ सूतके सूतकं स्पृष्ट्वा स्नानं शावे च सूत-
के । सूतकेनैव शब्दिः स्यान्मृतस्यान्निर्देशो शूचिः ॥
सूतके सूतकं स्पृष्ट्वा स्नानं शावे च सूतके । भुत्वा पी-
त्वा तदज्ञानादुपवासरूप्यहं भवेत् ॥ मृण्मयानाञ्च पा-
त्राणां दशाहे शुचिरिष्यते । स्नानादिषु प्रयुक्तानां त्याग-
एव विधीयते ॥ सूतके मृतके चैव मृतान्ते च प्रसूतके ।

तस्मात्तु सङ्गताशौचे मृताशौचे न शुध्यति ॥ सूतकाद-
 द्विगुणं शावं शावाद् द्विगुणमार्त्तवम् । आर्त्तवाद् द्विगु-
 णा सूतिस्तनोऽधिशवदाहकः ॥ अनुगच्छेद्यथा प्रेत-
 ज्ञातिमज्ञातिमेव वा । स्नात्वा सचैलं स्पृश्वग्निं घृतं प्रा-
 श्य विशुध्यति ॥ रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्य-
 ति । भस्मना शुध्यते कांस्यं पुनः पाकेन मृण्मयम् ॥ नो
 दन्वतोऽम्भसि स्नानं क्षुरकर्म तथैव च । अन्तर्वत्या प-
 तिः कुर्वन् प्रजा भवति ध्रुवम् ॥ दम्पती शिशुना सार्द्धं सू-
 तके दशमेऽहनि । क्षौरं कुर्यात्ततः पूता दानभोजनयो-
 ग्यता ॥ जलमध्ये जलं देयं पितॄणां जलमिच्छताम् । घन-
 स्थाने न दातव्यं पितॄणां नोपगच्छति ॥ रात्रिं घृत्वा त्रि-
 भागन्तु द्वौ भागौ पूर्वं एव च । उत्तरांशः प्रभातेन युज्य-
 ते मृतसूतके ॥ इति पश्येत्तु भुत्का तु पादुकारोहणं स्मृ-
 तम् । स्नात्वेन्द्रव्रतमादाय देवताभ्यो निवेदयेत् ॥ अपू-
 पं लवणं मुद्गं गुडमिश्रं यथा हविः । दत्त्वा ब्राह्मणप-
 तीभ्यो निशि भोजनमेव च ॥ चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुर-
 कर्मातिथ्यतः । पुण्याहं वाचयित्वा ते भोक्तव्यं शुद्धिमि-
 च्छता ॥ अपुण्याहे तु भुञ्जीत विप्रो धर्मं मजानतः ।
 तस्य जातिमयं भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं ध्रुवं भवेत् ॥ विवाहे
 वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते । कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा-
 कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ हविष्मत्या स्नापयित्वा अन्यव-
 स्त्रमलङ्कृता । युञ्जानामाहुतिं कृत्वा ततः कर्म प्रवर्त्त-
 ते ॥ प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातकी । तृतीये
 रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शूद्र्यति ॥ आर्त्तवाग्निपूता ना-
 री चण्डालं पतितं शुनम् । भोज्यान्तरे प्रयुज्यन्ते स्नात्वा

पञ्चमोऽध्यायः ।

९

मानं स्तुचं जपेत् ॥ आर्त्तवाभिपुतां नारीं दृष्ट्वा भुङ्क्तेऽ-
न्धकातराः । तदन्नं चूर्दयित्वा तु कुशचारी पिबेदपः ॥
ये तां दत्त्वा तु यो भुङ्क्ते प्राजापत्यं विशोधनम् । आ-
र्त्तवाभिपुता नारी आर्त्तवाभिपुता मिथः ॥ भाषयित्वा
तु सद्योहादुपवासस्तयोर्भवेत् । उदक्यायाः करेणाथ
भित्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ प्राजापत्यं अमत्या चेत् त्रि-
रात्रं स्पृष्टभोजने । तद्वस्ताभोजनञ्चैव त्रिगुणं सह भोज-
ने ॥ चतुर्गुणतदुच्छिष्टे पानीये त्वर्द्धमेव च । उदक्याया स-
म्पदस्थं मन्नं भित्त्वावकामतः ॥ उपवासेन शुद्धिः स्यासि
बेद् ब्रह्मसूक्तवर्चलम् । आर्त्तवी यदि चण्डालमुच्छिष्टेन तु
पश्यति ॥ अस्नातकालं नाश्नीयादासीना वाग्यता बहिः ।
पादकृच्छ्रं तु यः कुर्याद् ब्रह्मकृच्छ्रं पिबेत् पुनः ॥ ब्राह्मणा-
न् भोजयेत्पश्चाद्विप्राणां मनुशासनात् ॥ मृतसूतकसम्प-
र्के ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ॥ अस्नातकालं नाश्नीयाद्भ-
त्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । आर्त्तवाभिपुता नारी चण्डालं स्पृ-
शते यदि ॥ आर्त्तवाभिपुता नारी आर्त्तवाभिपुता स्पृशेत् ।
स्नात्वोपवासं कुर्याच्च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ कृच्छ्रमेकञ्च
रेत्सा तु तदर्थं चान्तरीकृते । आतुरा या ऋतुस्नाता स्नान-
कर्म कथं भवेत् ॥ स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृश्य दशकृत्व-
स्त्वनानुरः । वस्त्रापनयनं कृत्वा भस्मना परिमार्जयेत्
॥ दत्त्वा तु शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुध्यति । इति आ-
वेयस्मृतौ पञ्चमोऽध्यायः ।

इष्ट्वा ऋतुशतैरेव देवराजो महाद्युतिः । स्वगुरुं वाग्मिनां
श्रेष्ठं पर्यपृच्छद्बृहस्पतिम् ॥ भगवन् ! केन दानेन स्वर्ग-
तः सारवर्धते । यदक्षयं महाभाग ! त्वं ब्रूहि वदताम्बर !

॥ एवं पृष्टः स इन्द्रेण देवदेवपुरोहितः । वाचस्पतिर्महातेजो
बृहस्पतिरुवाच ह ॥ हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानञ्च वा
सच । । एतत्प्रयच्छमानोऽपि स्वर्गतः स्रस्वमेधते ॥ सुव-
र्णं रजतं वस्त्रं मणिरत्नं वसूनि च । सर्वमेव भवेदुत्तं व
स्रधां यः प्रयच्छति ॥ फलाकृष्टां महीं दद्यात् सर्वाजां स
स्यमालिनीम् । यावत् सूर्यकरा लोके तावत् स्वर्गं मही-
यते ॥ ॥ इति श्रीआत्रेयस्मृतौ धर्मशास्त्रं सम्पूर्णम् ।

अत्रिसंहिता ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ हुताग्निहोत्रमासीनमग्निं वेदविदां
वरम् । सर्वशास्त्रविधिज्ञातमृषिभिश्च नमस्कृतम् ॥ न
मस्कृत्य च ते सर्वद्वन्द्वं वचनमब्रुवन् । हितार्थं सर्वलोका-
नां भगवन् ! कथयस्व नः ॥ अत्रिरुवाच ॥ ॥ वेदशा-
स्त्रार्थतत्त्वज्ञा ! यन्मां पृच्छथ संशयम् । तत् सर्वं संप्रव-
क्ष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ सर्वतीर्थान्युपस्पृश्य स
र्वान् देवान् प्रणम्य च । जप्त्वानु सर्वसूक्तानि सर्वशास्त्रा-
नुसारतः ॥ सर्वपापहरं नित्यं सर्वसंशयनाशनम् । च
तुर्णामपि वर्णानामग्निः शास्त्रमकल्पयत् ॥ ये च पाप-
कृतो लोके ये चान्ये धर्मदूषकाः । सर्वे पापैः प्रमुच्यन्ते
श्रुत्येदं शास्त्रमुत्तमम् ॥ तस्मादिदं वेदविद्विरध्येतव्यं प्र-
यत्नतः । शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सद्वृत्तेभ्यश्च धर्मतः ॥
अकुलीने ह्यसद्वृत्ते जडे शूद्रे शठे द्विजे । एतेष्वेव न दा-
तव्यमिदं शास्त्रं द्विजोत्तमैः ॥ एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शि-
ष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्सा ह्यनृणां भ

वेत् ॥ एकाक्षर प्रदातारं यो गुरु नाभिमन्यते । श्रुतां योनि-
 शतं गत्वा चाण्डालेष्वपि जायते ॥ वेदं गृहीत्वा यः कश्चिच्छा-
 स्यञ्जैवावमन्यते । स सद्यः पशुतां याति सम्भवानेकविं-
 शतिम् ॥ स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मान-
 वाः । प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥
 कर्म विप्रस्य यजनं दानमध्ययनं तपः । प्रतिग्रहोऽ-
 ध्यापनञ्च याजनञ्चेति वृत्तयः ॥ क्षत्रियस्यापि यजनं
 दानमध्ययनं तपः । शस्योपजीवनं भूतरक्षणञ्चेति वृत्त-
 यः ॥ दानमध्ययने वापि यजनञ्चेति वै विशः । शूद्रस्य
 वार्ता शुश्रूषा द्विजानां कारुकर्म च ॥ मयैष धर्मोऽभि-
 हितः संस्थिता यत्र वर्णिनः । बहुमानमिह प्राप्य प्रया-
 न्ति परमां गतिम् ॥ ये त्यक्त्वास्व स्वधर्मस्य परधर्मे व्य-
 वस्थिताः । तेषां शास्तिकरो राजा स्वर्गलोके महीयते ॥
 आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते । परध-
 र्मो भवेत्याज्यः सुरूपपरदारवत् ॥ वध्यो राज्ञा स वै शू-
 द्रो जपहोमपरश्च यः । ततो राष्ट्रस्य हन्तासौ यथा व-
 ह्नेश्च वै जलम् ॥ प्रतिग्रहोऽध्यापनञ्च तथाविक्रेयवि-
 क्रयः । याज्यं चतुर्भिरेष्येतैः क्षत्रविट्पतनं स्मृतम् ॥ स-
 द्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । व्यह्रेण शूद्रो-
 भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ अब्रताश्चानधीयाना
 यत्र भैक्षचराद्विजाः । तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदं
 बधैः ॥ विद्वद्राज्यमविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते । तेऽ-
 प्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते मयम् ॥ ब्राह्मणान् वै
 दविदुषः सर्वशास्त्रविशारदान् । तत्र वर्षति पर्जन्यो य-
 त्रैताम् पूजयेन्नृपः ॥ त्रयो लोकास्त्रयो वेदा आश्रमाश्च

त्रयोऽग्नयः । एतेषां रक्षणार्थाय संसृष्टा ब्राह्मणाः पुरा
 ॥ उभे सन्ध्ये समाधाय मौनं कुर्वन्ति ते द्विजाः । दिव्य
 वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ य एवं कुरुते राजा
 गुणदोषपरीक्षणम् । यशः स्वर्गं नृपत्वञ्च पुनः कोपं स
 मृद्धयेत् ॥ दुष्टस्य दण्डः सज्जनस्य पूजा न्यायेन कोशस्य
 च संप्रवृद्धिः । अपक्षपातोऽर्थिषु राष्ट्ररक्षाः पञ्चैव यज्ञाः
 कथिता नृपाणाम् ॥ यत् प्रजापालने पुण्यं प्राप्नुवन्तीह
 पार्थिवाः । न तु क्रतुसहस्रेण प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः ॥
 अलाभे देवखातानां हृदेषु च सरःसु च । उद्धृत्य चतुरः
 पिण्डान् पारके स्नानमाचरेत् ॥ वसाश्रुकमसृङ्मज्जा मू
 त्रविट् कर्णविट्पूरवाः । श्लेष्मास्थि दूषिकाः स्वेदो द्वाद
 शैते नृणां मलाः ॥ षण्णां षण्णां क्रमेणैव शुद्धिरुक्ता म
 नीषिभिः । मृद्धारिभिश्च पूर्वेषामुत्तरेषान्तु वारिणा ॥ शौ
 चमङ्गलनायासा अनसूयाऽस्पृहादमः । लक्षणानि च
 विप्रस्य तथा दानं दयापि च ॥ न गुणान् गुणिनो हन्ति
 स्तोति चान्यान् गुणानपि । न हसेच्चान्यदोषांश्च सानसू-
 या प्रकीर्तिता ॥ अभक्ष्यपरिहारश्चा संसर्गश्चाप्यनिन्दि
 तैः । आचारेषु व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते ॥ प्रशस्ता
 चरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मृ
 षिभिर्धर्मदर्शिभिः ॥ शरीरं पीड्यते येन शस्त्रेण त्वशुभे
 न वा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते ॥ य
 थोत्पन्नेन कर्तव्यं सन्तोषः सर्ववस्तुषु । न स्पृहेत् परदा
 रेषु साऽस्पृहा परिकीर्तिता ॥ बाह्यमाध्यात्मिकं वापि दुः
 खमुत्पाद्यतेऽपरैः । न कुप्यति न चाहन्ति दम इत्यभिधी-
 यते ॥ अहन्यहनि दातव्यमदीनेनान्तरात्मना । स्तोकादपि-

प्रयत्नेन दानमित्यभिधीयते ॥ परस्मिन् बन्धुवर्गे वा हि
 त्रे द्रष्टव्ये रिपौ तथा । आत्मवद्वर्तितव्यं हि दयैषा परि-
 कीर्तिता ॥ यश्चैतैर्लक्षणैर्युक्तो गृहस्थोऽपि भवेद्द्विजः
 स गच्छति परं स्थानं जायते नेह वै पुनः ॥ अग्निहोत्रं त
 पः सत्यं वेदानाञ्चैव पालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इ
 ष्टमित्यभिधीयते ॥ वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च
 अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ इष्टं पूर्त्तं प्रक-
 र्तव्यं ब्राह्मणेन प्रयत्नतः । इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्त्तेन मोक्ष
 माप्नुयात् ॥ इष्टापूर्त्तौ द्विजातीनां सामान्यौ धर्मसाधनौ
 अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तं धर्मे न वौदिके ॥ यमान् सेवेत
 सततं न नित्यं नियमान् बुधः । यमान् पतत्यकुर्वाणो
 नियमान् केवलान् भजन् ॥ आनृशंस्य क्षमा सत्यमहिंसा
 दानमार्जवम् । प्रीतिः प्रसादो माधुर्यं मार्दवञ्च यमा द-
 श ॥ शौचं मित्र्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः । व्रत
 मौनोपवासाश्च स्नानञ्च नियमा दश ॥ प्रतिकृतिं कुशम-
 र्यां तीर्थवारिषु मज्जयेत् । यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभा
 गं लभेत् सः ॥ मातरं पितरं वापि भ्रातरं सहृदं गुरुम् ।
 यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशफलं लभेत् ॥ अपुत्रेणैव
 कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मा
 तस्मात् प्रयत्नतः ॥ पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतो
 मुखम् । ऋणमस्मिन् संनयति अमृतत्वञ्च गच्छति ॥
 जातमात्रेण पुत्रेण पितृणामनृणी पिता । तदङ्गि शुद्धि
 माप्नोति नरकान्नायते हि सः ॥ जायन्ते बहवः पुत्रा यद्ये-
 कोऽपि गयां व्रजेत् । यजते चाश्वमेधञ्च नीलं वा वृषमु-
 त्सृजेत् ॥ काङ्क्षन्ति पितरः सर्वे नरकान्तरभीरवः । गयां

यास्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति ॥ फल्गुतीर्थे न
 रः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् । गयाशीर्षं पदाक्रम्य मु-
 च्यते ब्रह्महत्याया ॥ महानदीमुपस्पृश्य तर्पयेत् पितृदेव-
 ताः । अक्षयान् लभते लोकान् कुलञ्चैव समुन्दरेत् ॥ श-
 ङ्गास्थाने समुत्पन्ने भक्ष्यभोगविवर्जिते । आहारशक्तिं
 वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ अक्षारलवणं सैक्षं पि-
 बेद्ब्राह्मीं सुवर्चसम् । त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीम्वा ब्राह्मणः
 पयसा सह ॥ मद्यभाण्डादूहिजः कश्चिदज्ञानात् पिबते
 जलम् । प्रायश्चित्तं कथं तस्य मुच्यते केन कर्मणा ॥ प-
 लाशबिल्वपत्राणि कुशान् पद्मान्युदुम्बरम् । काथयित्वा
 पिबेदापस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां
 प्रमादादिक्रमेत् सकृत् । गायत्र्यास्तु सहस्रं हि जपेत् स्ना-
 त्वा समाहितः ॥ शोकाक्रांतोऽथ वा श्रान्तः स्थितः स्नान-
 जपादूहिः । ब्रह्मकूर्चं चरेद्भक्त्या दानं दत्त्वा विशुद्ध्यति ॥
 गवां शृङ्गोदके स्नात्वा महानद्युपसङ्गमे । समुद्रदर्शनेनै-
 व व्यालदष्टः शक्तिर्भवेत् ॥ वृकश्वानशृगालैस्तु यदि दष्ट-
 श्च ब्राह्मणः । हिरण्योदकसंमिश्रं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति
 ॥ ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा । उदितं य-
 हनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ सघ्नतश्च शुना दष्टस्त्रि-
 रात्रमुपवासयेत् । सघृतं यावकं प्राश्य व्रतशेषं समापये-
 त् ॥ मोहात् प्रमादात् संलोभाद्ब्रतभङ्गं तु कारयेत् ।
 त्रिरात्रेणैव शुद्धोऽप्युनरेव व्रती भवेत् ॥ ब्राह्मणान्नं यदु-
 च्छिष्टमभ्रात्यज्ञानतोहिजः । दिनद्वयं तु गायत्र्या जपं कृ-
 त्वा विशुद्ध्यति ॥ क्षत्रियान्नं यदुच्छिष्टमभ्रात्यज्ञानतोहिजः
 त्रिरात्रेण भवेच्छुद्धिर्यथा क्षत्रे तथा विशि ॥ अभोज्यान्नं

यथा भक्त्या स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव वा । जग्ध्या मांसमभ-
क्ष्यन्तु सप्तरात्रं यवान् पिबेत् ॥ शुना चैव तु संस्पृष्टस्तस्य
स्नानं विधीयते । तदुच्छिष्टन्तु संप्राश्य षण्मासान् कृच्छ्र-
माचरेत् ॥ असंस्पृष्टेन संस्पृष्टः स्नानं तेन विधीयते । त-
स्य चोच्छिष्टमभ्यायात् षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ॥ अ-
ज्ञानात् प्राश्य विष्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च । पुनः संस्का-
रमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ वपनं मेखला दण्डो भै-
क्षचर्य्यव्रतानि च । निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारक-
र्मणि ॥ गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिताम् । प्रा-
योज्यं मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥ गृहान्निष्क-
प्य तत्सर्व्वं गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोपलिप्याथ छा-
गेनाघ्रापयेत् पुनः ॥ ब्राह्मैर्मन्त्रैस्तु पूतन्तु हिरण्यकुश-
वारिभिः । तेनैवाभ्युक्ष्य तद्देशम् शुद्ध्येत् नात्र संशयः ॥ रा-
हान्यैः श्वपचैर्वापि बलाद्विचालितो द्विजः । पुनः कुर्व्वी-
त संस्कारं पश्चात् कृच्छ्रत्रयञ्चरेत् ॥ शुना चैव तु संस्पृ-
ष्टस्तस्य स्नानं विधीयते । तदुच्छिष्टन्तु संप्राश्य यत्नेन
कृच्छ्रमाचरेत् ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सूतकस्य विनिर्णय-
म् । प्रायश्चित्तं पुनश्चैव कथयिष्याम्यतः परम् ॥ एकाहा-
च्युद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । व्यहात् केवलचे-
दस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥ व्रतिनः शास्त्रपूतस्य आहि-
तार्थेस्तथैव च । राज्ञस्तु सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति ब्रा-
ह्मणः ॥ ब्राह्मणो दशरात्रेण द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः
पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ सपिण्डानान्तु स-
र्व्वेषां गोभजः साप्तपौरुषः । पिण्डान्बोदक दानञ्च शावा-
शौचं तथानुगम् ॥ चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षडहः पञ्चमे-

तथा । षष्ठे चैव त्रिरात्रं स्यात् सप्तमे अहमेव वा ॥ अष्टमे दिनमेकन्तु नवमे ग्रहरद्वयम् । दशमे स्नानमात्रेण सूत-
के तु शुचिर्भवेत् ॥ मृतसूतके तु दासीनां पत्नीनाञ्चानुलो-
मिनाम् । स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौनिकम् ॥
शवस्पृष्टसूतीयस्तु सचैलः स्नानमाचरेत् । चतुर्थे सप्तमे
क्ष्यं स्यादेष्टं शावविधिः स्मृतः ॥ एकत्र संस्कृतानान्तु मा-
तृणामेकभोजिनाम् । स्वामितुल्यं भवेच्छौचं विभक्तानां
पृथक् पृथक् ॥ उष्ट्रीक्षीरमवीक्षीरं यच्चान्नं मृतसूतके ।
पाचकान्नं नवश्राद्धं भुत्का चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ सूतका-
न्नमधम्मयि यस्तु प्राश्नाति मानवः । त्रिरात्रमुपवासः
स्यादेकरात्रं जले वसेत् ॥ महायज्ञविधानन्तु न कुर्व्या-
न्मृतजन्मनि । होमं तत्र प्रकुर्वीति शक्यकान्नेन फलेन-
वा ॥ बालस्त्वन्तर्दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति । सद्य-
एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नैव सूतकम् ॥ कृतचूडस्तु कु-
र्वीति उदकं पिण्डमेव च । स्वधाकारं प्रकुर्वीति नामो-
च्चारणमेव च ॥ ब्रह्मचारी यतिश्चैवं मन्त्रे पूर्वकृते तथा
यज्ञे विवाहकाले च सद्यः शौचं विधीयते ॥ विवाहोत्स-
वयज्ञेष्वनन्तरामृतसूतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थस्य न दोष-
श्चात्रिब्रवीत् ॥ मृतसंजननादूर्ध्वं सूतकादौ विधीयते ।
स्पर्शनाचमनाच्छुद्धिः सूतिकाञ्चन्नं संस्पृशेत् ॥ पञ्चमेऽ-
हनि विज्ञेयं संस्पर्शं क्षत्रियस्य तु । सप्तमेऽहनि वैश्यस्य
विज्ञेयं स्पर्शनं बुधैः ॥ दशमेऽहनि शूद्रस्य कर्त्तव्यं स्पर्शनं
बुधैः । मासेनैवात्मशुद्धिः स्यात् सूतके मृतके तथा ॥ व्या-
धितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा । क्रियाहीनस्य
मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥ व्यसनासक्तचित्तस्य परा-

धीनस्य नित्यशः । स्वाध्यायघ्नतहीनस्य सततं सूतकं-
 भवेत् ॥ द्वे कृच्छ्रे परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रमेव च ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रमातुः स्याद्वैतुः सान्तपनं स्मृतम् ॥ कुञ्ज
 वामनखञ्जेषु गर्हितेऽथ जडेषु च । जात्यन्धबधिरे मूके
 न दोषः परिवेदने ॥ क्लीबे देशान्तरस्थे च पतिते व्रजितेऽ
 पि वा । योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥ पिता
 पितामहो यस्य अग्रजो वापि कस्यचित् । नाग्निहोत्राधि-
 कारोऽस्ति न दोषः परिवेदने ॥ भ्रात्र्याभिरणपक्षे वा देशा-
 न्तरगतेऽपि वा । अधिकारी भवेत् पुत्रस्तथा पातकसंयु-
 ते ॥ ज्येष्ठो भ्राता यदा नष्टो नित्यं रोगसमन्वितः । अनु-
 ज्ञातस्तु कुर्वीति शङ्खस्य वचनं यथा ॥ नाग्नयः परिवि-
 न्दन्ति न वेदा न तपोसि च । न च श्राद्धं कनिष्ठो वै विना
 चैवाभ्यनुज्ञया ॥ तस्मान्दम्भं सदा कुर्याच्छ्रुतिस्मृत्युदित
 अत्र यत् । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्च स्वर्गस्य साधनम् ॥
 एकैकं वर्द्धयेन्नित्यं श्रुक्ते कृष्णे च हासयेत् । अमावास्यां
 न भुञ्जीत एष चान्द्रायणोविधिः ॥ एकैकं ग्रासमभ्नीया
 अहाणि त्रीणि पूर्ववत् । अहं परञ्च नाभ्नीयादतिकृ-
 च्छ्रंतदुच्यते ॥ इत्येतत् कथितं पूर्वे महापातकनाशनम्
 ॥ वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् । न स्पृशन्ती
 ह पापानि महापातकजान्यपि ॥ वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रा-
 त्रिञ्चैवाप्सु सूर्य्यदक् । जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धिर्ब्रह्म
 वधादते ॥ पद्मोदुम्बरबिल्वेश्व कुशाश्वत्थपलाशयोः । ए-
 तेषामुदकं पीत्वा पर्णकृच्छ्रन्तदुच्यते ॥ पञ्चगव्यञ्च गो-
 क्षीरंदधिमूत्रशकृद्भुतम् । जग्ध्वा परेऽन्युपवसे देष सा-
 न्तपनो विधिः ॥ पृथक्सान्तपनैर्द्रव्यैः षडहः सोपवासकः

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ॥ अहं सायं
 अहं प्रातरहं भुङ्क्ते त्वयाचितम् । अहं परञ्च नाभी
 यात् प्राजापत्योविधिः स्मृतः ॥ सायं तु द्वादश ग्रासाः
 प्रातः पञ्चदश स्मृताः । अयाचिते चतुर्विंशः परेऽन्यन
 शनं स्मृतम् ॥ कुक्कुटाण्डप्रमाणं स्यादद्यावद्वयस्य मुखं वि
 शेत् । एतद्ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ॥
 अहमुष्णं पिबेदापरहमुष्णं पिबेत् पयः । अहमुष्णं -
 घृतं पीत्वा वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ षट्पलानि पिबेदाप
 स्त्रिपलं तु पयः पिबेत् । पलमेकन्तु वै सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं वि
 धीयते ॥ दध्ना च त्रिदिनं भुङ्क्ते अहं भुङ्क्ते च सर्पिषा
 क्षीरेण तु अहं भुङ्क्ते वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ त्रिपलं द
 धिक्षीरेण पलमेकं तु सर्पिषा । एतदेव व्रतं पुण्यं वैदिकं
 कृच्छ्रमुच्यते ॥ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उ
 पवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः
 पयसा दिवसानेकविंशतिम् । द्वादशाहोपवासेन पराकः
 परिकीर्तितः ॥ पिण्याकदधिसक्तूनां ग्रासश्च प्रतिवास
 रम् । एकैकमुपवासः स्यात् सौम्यकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ए
 षां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् । तुलापुरुषइ-
 त्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ कपिलागोस्तु दुग्धाया धारो
 ष्णं यत्पयः पिबेत् । एष व्यासकृतः कृच्छ्रः श्वपाकमपि
 शोधयेत् ॥ निशायां भोजनञ्चैव तज्ज्ञेयं नक्तमेव तु ।
 अनादिष्वेषु पापेषु चान्द्रायण मथोदितम् ॥ अग्निष्टोमा
 दिभिर्यज्ञैरिष्टैर्द्विगुणदक्षिणैः । यत्फलं समवाप्नोति त
 था कृच्छ्रैस्तपोधनः ॥ वेदाभ्यासरतः क्षान्तो धर्मशा-
 स्त्राण्यवेक्षयेत् । शौचाचार समायुक्तो गृहस्थोऽपि हि

मुच्यते ॥ उक्तमेतद्द्विजातीनां महर्षे ! श्रूयतामिति । अ
तः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीशूद्रपतनानि च ॥ जपस्तपस्तीर्थया
त्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रप
तनानि षट् ॥ जीवद्भर्त्तरि या नारी उपोष्य व्रतचारिणी ।
आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ तीर्थस्नाना
र्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् । शङ्करस्यापि विष्णो
र्वा प्रयाति परमं पदम् ॥ जीवद्भर्त्तरि वामाङ्गी मृते वापि
सुदक्षिणे । श्राद्धे यज्ञे विवाहे च पत्नी दक्षिणतः सदा ॥
सौमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वश्च तथाङ्गिराः । पावकः
सर्वमेध्यं च मेध्यं वै योषितां सदा ॥ जन्मना ब्राह्मणो
ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं श्रोत्रि
यस्त्रिभिरेव च ॥ वेदशास्त्राण्यधीते यः शास्त्रार्थञ्च नि
षेवते । तदासौ वेदवित् प्रोक्तो वचनन्तस्य पावनम् ॥ ए
कोऽपि वेदविद्वर्म्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः । स ज्ञेयः पर-
मो धर्म्मो नाज्ञानामयुतायुतैः ॥ पावका इव दीप्यन्ते जप
होमैर्द्विजोत्तमाः । प्रतियह्णेण नश्यन्ति वारिणा इव पावकाः
॥ तान् प्रतियह्जान् दोषान् प्राणायामैर्द्विजोत्तमाः । उत्सा
दयन्ति विद्वांसो वायु मेघानिवाम्बरे ॥ भुक्त्वा च मय यदा-
विप्र आर्द्रपाणिस्तु तिष्ठति । लक्ष्मीर्बलं यशस्तेज आयु
श्चैव प्रन्हीयते ॥ यस्तु भोजनशालायामासनस्थ उपस्पृशे
त् । तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं फल्का चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ पात्रो
परिस्थितं पात्रं यः संस्थाप्य उपस्पृशेत् । तस्यान्नं नैव भो
क्तव्यं फल्का चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ न देवास्तृप्तिमायान्ति दा
तुर्न भति निष्फलम् । हस्तं प्रक्षाल्य यस्त्वापः पिबेद्फलका
द्विजोत्तमः । तदन्नमस्तरैर्भक्तं निराशाः पितरो गताः ॥ ना

स्ति वेदात् परं शास्त्रं नास्ति मातुः परो गुरुः । नास्ति दाना
 त् परं मित्रमिह लोके परत्र च ॥ अपात्रे ह्यपि यदन्नं दह-
 त्यासप्तमं कुलम् । हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्त
 था ॥ आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते । अन्नं विष्ठा
 समं भोक्तुर्दाता च नरकं व्रजेत् ॥ इतरेण तु पात्रेण दीय
 मानं विचक्षणः । न दद्याद्दामहस्तेन आयसेन कदाचन ॥
 मृण्मयेषु च पात्रेषु यः श्राद्धे भोजयेत् पितॄन् । अन्नदाता
 च भोक्ता च तावेव नरकं व्रजेत् ॥ अपात्रे मृण्मये दद्या
 दनुज्ञातस्तु ते द्विजैः । तेषां वचः प्रमाणं स्याद्वत्तञ्चानृत
 मेव च ॥ सौवर्णायसताम्रेषु कांस्यरौप्यमयेषु च । भिक्षा
 दातुर्न धर्मोऽस्ति भिक्षुर्भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥ न च कां-
 स्येषु भञ्जीयादापद्यपि कदाचन । पलाशे यतयोऽश्नन्ति
 गृहस्थः कांस्यभाजने ॥ कांस्यकस्य च यत्पापं गृहस्थस्य
 तथैव च । कांस्यभोजी यतिश्चैव प्राप्नुयात् किल्बिषं तयोः
 ॥ अत्राप्युदाहरन्ति ॥ सौवर्णायसताम्रेषु कांस्यरौप्यमये
 षु च । भञ्जन् भिक्षुर्न दूष्येत दूष्येच्चैव परिग्रहात् ॥ यति
 हस्ते जलं दद्याद्रिक्षां दद्यात् पुनर्जलम् । तद्वैक्षं मेरुणा-
 तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ चरेन्माधुकरीं वृत्तिमपि स्ते
 च्छकुलादपि । एकान्नं नैव भोक्तव्यं बृहस्पतिकुलादपि ॥
 अनापदि चरेद्दयस्तु सिद्धं वैक्षं गृहे वसन् । दशरात्रं पि
 बेद्वज्रमापस्तु त्र्यहमेव च ॥ गोमूत्रेण तु संमिश्रं यावकं-
 घृतपाचितम् । एतद्वज्रमिति प्रोक्तं भगवानत्रिरब्रवीत् ॥
 ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः क्षीण
 वृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥ षण्मासान् कामयेन्मर्त्यो
 गर्भिणीमेव च स्त्रियम् । आदन्तजननादूर्ध्वमेवं धर्मो वि-

धीयते ॥ ब्रह्महा प्रथमञ्चैव द्वितीयं गुरुतल्पगः । तृतीय
 न्तु कुरापोऽयं चतुर्थं स्तेयमुच्यते ॥ पापानाञ्चैव संसर्गः
 पञ्चमं पातकं महत् । एषामेव विशुद्ध्यर्थं चरेद्वर्षाण्यनु
 क्रमात् ॥ त्रीणि कृच्छ्राण्यकामश्चेद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
 अर्द्धन्तु ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियेषु विधीयन्ते ॥ षड्भागो
 द्वादशश्चैव विदूशद्वयोस्तथा भवेत् । त्रीन् मासान्नक्त-
 मश्नीयाद्भूमौ शयनमेव च ॥ स्त्रीघातः शूद्रघनेऽप्येवं च
 रेत् कृच्छ्राब्दमेव च । रजकः शैलुषश्चैव वेणुकर्मोपजी-
 वनः ॥ एतेषां यस्तु भुङ्क्ते वै द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् । स
 व्यन्त्यजानां गमने भोजने सम्प्रवेशने ॥ पराकेण विशृ-
 द्धिः स्याद्भगवानभिरब्रवीत् । चाण्डालभाण्डे यत्क्षेयं पी-
 त्वा चैव द्विजोत्तमः ॥ गोमूत्रयावकाहारः सप्तत्रिंशद-
 हान्यपि । संस्पृष्टं यस्तु पक्वान्नमन्त्यजैर्व्याप्युदक्यया ॥
 अज्ञानाद्ब्राह्मणोऽश्नीयात् प्राजापत्यार्द्धमाचरेत् । चा-
 ण्डालान्नं यदा भुङ्क्ते चातुर्वर्णस्य निष्कृतिः ॥ चान्द्राय-
 णं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥ षड्वाचमाचरेद्द्वैभ्यः
 पञ्चगव्यं तथैव च । त्रिरात्रमाचरेच्छूद्रो दानं दत्त्वा वि-
 शृद्ध्यति ॥ ब्राह्मणो वृक्षमारूढश्चाण्डालो मूलसंस्पृ-
 शः । फलान्यति स्थितं तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
 ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् । नक्त-
 भोजी भवेद्विप्रो घृतं प्राश्य विशृद्ध्यति ॥ एकवृक्षसमा-
 रूढश्चाण्डालो ब्राह्मणस्तथा । फलान्यति स्थितं तत्र-
 प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवा-
 साः स्नानमाचरेत् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन
 शुद्ध्यति ॥ एकशारवासमारूढश्चाण्डालो ब्राह्मणो यदा ।

फलान्यति स्थितं तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ त्रिरात्रो
पोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ स्त्रिया म्लेच्छस्य
सम्पर्कच्छुद्धिः सान्तपने तथा । तप्तकृच्छ्रं पुनः कृत्वा
शुद्धिरेषाभिधीयते ॥ सम्बर्त्तेत यथा भार्या गत्वा म्ले
च्छस्य संगताम् । सचेलं स्नानमादाय घृतस्य प्राशनेन
च ॥ स्नात्वा नद्युदकेऽथैव घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । संगृ
हीतामपत्यार्थमन्यैरपि तथा पुनः ॥ चाण्डालम्लेच्छश्चप
चकपालव्रतधारिणः । अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकेण
विशुद्ध्यति ॥ कामतस्तु प्रसूतो वा तत्समो नात्र संशयः ।
स एव पुरुष स्तत्र गर्भो भूत्वा प्रजायते ॥ तैलाभ्यक्तो घृ
ताभ्यक्तो विण्मूत्रं कुरुते द्विजः । तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्त
श्चाण्डालं स्पृशते द्विजः । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्ये
न शुद्ध्यति ॥ केशकीटनखस्नायु अस्थिकण्टकमेव च ।
स्पृष्ट्वा नद्युदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ मत्स्या-
स्थिजम्बुकास्थीनि नखशुक्तिकपर्दिकाः । स्पृष्ट्वा स्नात्वा
हेमतप्तघृतं पीत्वा विशुद्ध्यति ॥ गोकुले कन्दुशालायां तै
लचक्रेक्षुचक्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीणाञ्च-
व्याधितस्य च ॥ न स्त्री दूष्यति जारेण ब्राह्मणोऽवेदकर्म
णा । नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ॥ पूर्वं
स्त्रियः सरैर्भक्ताः सोमगन्धर्ववद्भिभिः । भुञ्जते मान-
वाः पश्यान्मता दूष्यन्ति कर्हिचित् ॥ असवर्णस्तु योगर्भः
स्त्रीणां योनौ निषिध्यते । अशुद्धा सा भवेन्नारी यावद्गर्भं
न मुञ्जति ॥ विमुक्ते तु ततः शल्ये रजश्चापि प्रदृश्यते । त
दा सा शुद्ध्यते नारी विमलं काञ्चनं यथा ॥ स्वयं विप्रति
पन्ना या यदि वा विप्रतारिता । बलान्मारी प्रभुक्ता वा चै

रभक्ता तथापि वा । न त्याज्या दूषिता नारी न कामोऽस्या
विधीयते ॥ ऋतुकाले उपासीत पुष्पकालेन शुद्ध्यति ॥ र
जकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । कैवर्त्तमेदभिलाश्च
सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः ॥ एषां गत्वा स्त्रियो मोहाद्भुक्ता
च प्रतिगृह्य च । कृच्छ्राब्दमाचरे ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वय
म् ॥ सकृद्भुक्ता तु या नारी म्लेच्छैर्वा पापकर्मभिः । प्रा
जापत्येन शूद्धेत ऋतुप्रस्रवणेन तु ॥ बलाद्भुता स्वयं वा
पि परप्रेरितया यदि । सकृद्भुक्ता तु या नारी प्राजापत्येन
शुद्ध्यति ॥ प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।
न तेन तद्व्रतं तासां विनश्यति कदाचन ॥ मद्यसंस्पृष्टकु
म्भेषु यत्तोयं पिबति द्विजः । कृच्छ्रपादेन शूद्धेत पुनः
संस्कारमर्हति ॥ अन्त्यजस्य तु ये वृक्षा बहुपुष्पफलोप
गाः । उपभोग्यास्तु ते सर्वे पुष्पेषु च फलेषु च ॥ चाण्डाले
न तु संस्पृष्टं यत्तोयं पिबति द्विजः । कृच्छ्रपादेन शुद्ध्येत
आपस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ श्लेष्मोपानहविण्मूत्रस्त्रीरजो
मद्यमेव च । एभिः सन्दूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं वि
धिः ॥ एकं ब्रह्म ब्रह्मैव द्विजातीनां विशोधनम् । प्रा
यश्चित्तं पुनश्चैव नक्तं शूद्रस्य दापयेत् ॥ सद्योवान्ते स
चैलं तु विप्रस्तु स्नानमाचरेत् । पर्युषिते त्वहोरात्रमति
रिक्ते दिनत्रयम् ॥ शिरः कण्ठोरुपादांश्च सुरया यस्तु लि
प्यते । दशषट्त्रितयैकाहं चरेदेवमनुक्रमात् ॥ अत्राण्यु
दाहरन्ति ॥ प्रमादान्मद्यपः सरां सकृत्पीत्वा द्विजोत्तमः ।
गौमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शूद्ध्यति ॥ मद्यपस्य नि
षादस्य यस्तु ऋद्धे द्विजोत्तमः । न देवा ऋज्जते तत्र
न पिबन्ति हविर्जलम् ॥ चितिभ्रष्टा तु या नारी ऋतुभ्र-

ष्टा च व्याधिता । प्राजापत्येन शुद्धेत ब्राह्मणान् भोजये-
 द्दश ॥ ये च प्रव्रजिता विप्राः प्रव्रज्याग्निजलावहाः । अ-
 नाशकान्निवर्तन्ते चिकीर्षन्ति गृहस्थितिम् ॥ धारयेन्त्री-
 णि कृच्छ्राणि चान्द्रायणमथापि वा । जातकर्म्मदिकं प्रो-
 क्तं पुनः संस्कारमर्हति ॥ नाशौचं नोदकं नाशु नोपवादा-
 नुकम्पने । ब्रह्मदण्डहतानां तु न कार्यं कटधारणम् ॥
 स्नेहं कृत्वा भयादिभ्यो यस्त्वेतानि समाचरेत् । गोमूत्रयाव-
 काहारः कृच्छ्रमेकं विशोधनम् ॥ वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्र-
 त्याख्यातभिषेकक्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृगवग्न्य-
 नशनान्मुक्तिः ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिस-
 ज्ञयम् । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ य-
 स्मैकापि गृहे नास्ति धेनुर्वत्सानुचारिणी । मङ्गलानि कुत-
 स्तस्य कुतस्तस्य तमःक्षयः ॥ अतिदोहातिवाहाभ्यां ना-
 सिका भेदनेन वा । नदीपर्वतसंरोधमृते पादोनमाचरेत्
 ॥ अष्टागवं धर्महलं षड्गवं व्यावहारिकम् । चतुर्गवं नृ-
 शंसानां द्विगवं गववध्यकृत् ॥ द्विगवं वाहयेत् पादं म-
 ध्याङ्कं तु चतुर्गवम् । षड्गवं तु त्रिपादोक्तं पूर्णाहस्त्वष्ट-
 भिः स्मृतः ॥ काष्ठलोष्टशिलागोघ्नः कृच्छ्रं सान्तपनञ्च-
 रेत् । प्राजापत्यं चरेन्मृत्सा अतिकृच्छ्रन्तु आयसैः ॥ प्रा-
 यश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनुडुत्-
 सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ शरभोष्टृहयान्ना-
 गान् सिंहशार्दूलगर्दभान् । हत्वा च शूद्रहत्यायाः प्राय-
 श्चित्तं विधीयते ॥ मार्जारगोधानकुलमण्डकांश्च पतत्रि-
 णः ॥ हत्वा श्यहं पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकञ्चरेत् ॥
 चाण्डालस्य च संस्पृष्टं विण्मूत्रस्पृष्टमेव वा । त्रिरात्रेण

विशुद्धिः स्यादक्षत्कोच्छिष्टं तथाचरेत् ॥ वापीकूपतडा-
गानां दूषितानाञ्च शोधनम् । उद्धरेदुदकं शतं पूर्णं प-
ञ्चगव्येन शुध्यति ॥ अस्थिचर्मावसिक्तेषु स्वरश्वा-
नादिदूषिते । उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥
गोदोहने चर्मपुटे च तोयं यन्त्वाकरे कारुकशिल्पिहस्ते,
स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि ता-
नि ॥ प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य-
दाहे । आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विक-
ल्पनीयाः ॥ प्रपास्वरण्ये झटकस्य कूपे द्रोण्यां जलं को-
शविनिर्गतञ्च । श्वपाकचण्डालपरिग्रहे तु पीत्वा जलं प-
ञ्चगव्येन शुद्धिः ॥ रेतोविण्मूत्रसंस्पृष्टं कौपं यदि जलं पि-
बेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात् कुम्भे सान्त्वनं तथा ॥ किं-
न्मभिन्नशवं यत् स्यादज्ञानादुदकं पिबेत् । प्रायश्चित्तं
चरेत् पीत्वा तप्तकृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥ उष्ट्रीक्षीरं स्वरीक्षी-
रं मानुषीक्षीरमेव च । प्रायश्चित्तं चरेत् पीत्वा तप्तकृच्छ्रं
द्विजोत्तमः ॥ वर्णबाह्येन संस्पृष्ट उच्छिष्टस्तु द्विजोत्तमः ।
पञ्चरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ शुचिगोतृ-
सिक्ततोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् । चर्मभाण्डैस्तु धाराभि-
स्तथा यन्तोद्धृतं जलम् ॥ चण्डालेन तु संस्पृष्टः स्नानमे-
व विधीयते । उच्छिष्टस्तु च संस्पृष्टस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति
॥ आकराहृतवस्तूनि नाशुचीनि कदाचन । आकराः
शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सराकरम् ॥ ऋषाभ्रष्टयवा-
श्चैव तथैव चणकाः स्मृताः । स्वर्जुरञ्चैव कर्पूरमन्यद्
भ्रष्टतरं शुचि ॥ अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरि-
तानि च । अदुष्टाः सततं धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ॥

बहुनामेव लग्नानामेकश्चेदशक्तचिर्भवेत् । अशौचमेक
मात्रस्य नेतरेषां कथञ्चन ॥ एकपदुत्तयु पविष्टानां भौ
जनेषु पृथक् पृथक् । यद्येको लभते नीलीं सर्व्यं तेऽशु
चयः स्मृताः ॥ यस्य पटे पट्टसूत्रे नीलीरक्तौहि दृश्यते ।
त्रिरात्रं तस्य दातव्यं शेषाश्चैवोपवासिनः ॥ आदित्येऽस्त
मिते रात्रावस्पृश्यं स्पृशते यदि । भगवन् । केन शतद्विः
स्यात्ततो ब्रूहि तपोधन ॥ आदित्येऽस्तमिते रात्रौ स्पृश
न् हीनं दिवा जलम् । तेनैव सर्वशतद्विः स्याच्छवस्पृष्टन्तु
वर्जयेत् ॥ देशकालं वयः शक्तिं पापञ्चावेक्षयेत्ततः । प्राय
श्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यस्य चोक्ता न निष्कृतिः ॥ देवयात्रा
विवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च । उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृ
ष्टिर्न विद्यते ॥ आरनालं तथा क्षीरं कन्दुकं दधिसक्तवः ।
स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दूष्यति ॥ आर्द्रमांसं-
घृतं तैलं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । अन्त्यभाण्डस्थिता ए
ते निष्क्रान्ताः शतद्विमाप्नुयुः ॥ अज्ञानात् पिबते तोयं-
ब्राह्मणः शूद्रजातिषु । अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्ये
न शुद्ध्यति ॥ आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकवान्
भवेत् । अप्सुप्रक्षिप्य पात्राणि पश्चादग्निं विनिर्दिशे
त् ॥ यो गृहीत्वाऽविवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं
तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि सः स्मृतः ॥ वृथापाकस्य
भञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः । प्राणानप्सु त्रिरात्रम्य
घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ वैदिके लौकिके वापि हुतोच्छिष्टे
जले क्षितौ । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥ कनी
वान् गुणवान् श्रेष्ठः श्रेष्ठश्चेन्निर्गुणो भवेत् । पूर्वं पाणिं
गृहीत्वा च गृह्याग्निं धारयेद्बुधः ॥ ज्येष्ठश्चेद्यदि निर्दोषो

गृहीयादग्निमग्रतः । नित्यं नित्यं भवेत्तस्य ब्रह्महत्या न
संशयः ॥ महापातकसंस्पृष्टः स्नानमेव विधीयते । संस्पृ
ष्टस्य यदा भुङ्क्ते स्नानमेव विधीयते ॥ पतितैः सह सं
सर्गं मासान्दं मासमेव वा । गोमूत्रयावकाहारो मासान्दं
न विश्रद्ध्यति ॥ कृच्छ्रान्दं पतितस्यैव सकृद्भुत्वा द्विजो
त्तमः । अधिज्ञानाच्च तद्भुत्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥
पतितान्नं यदा भुक्तं भुक्तं चाण्डालवेश्मनि । मासान्दन्तु
पिबेद्द्वारि इति शातातपोऽब्रवीत् ॥ गोब्राह्मणहताना
ञ्च पतितानां तथैव च । अग्निना नच संस्कारः शङ्ख-
स्य वचनं यथा ॥ यश्चाण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् -
काममोहितः । त्रिभिः कृच्छ्रैर्विश्रद्ध्येत प्राजापत्यानुपू-
र्वशः ॥ पतिताच्चान्नमादाय भुत्वा वा ब्राह्मणो यदि ।
कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विनिर्दिशेत् ॥ अन्त्यह-
स्ताच्छवे क्षिप्तं काष्ठलोष्टतृणानि च । न स्पृशेत्तु तथोच्छि
ष्टमहोरात्रं समाचरेत् ॥ चाण्डालं पतितं म्लेच्छं मद्यभा-
ण्डं रजस्वलाम् । द्विजः स्पृष्ट्वा न भुञ्जीत भुञ्जानो य-
दि संस्पृशेत् ॥ अतः परं न भुञ्जीत त्यक्तान्नं स्नानमा-
चरेत् । ब्राह्मणैः समनुज्ञात स्त्रिरात्रमुपवासयेत् । सद्य
तं यावकं प्राश्य व्रतशेषं समापयेत् ॥ भुञ्जानः संस्पृशेद्
यस्तु वायसं कुक्कुटं तथा । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादथो-
च्छिष्टस्त्वहेन तु ॥ आरूढो नैष्ठिके धर्मे यस्तु प्रच्यवते
पुनः । चान्द्रायणं चरेणमासमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते । गवां गमने म
नुप्राक्तं व्रतं चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ अमानुषीषु गोवर्जमुद-
क्यायामयोनिषु । रेतः सित्का जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं

चरेत् ॥ उदक्यां सूतिकां वापि अन्त्यजां स्पृशते यदि ।
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्याद्विधिरेष पुरातनः ॥ संसर्गं यदि
 गच्छेच्चैदुदक्याम्बा तथान्त्यजैः । प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः
 पूर्वं स्नानं समाचरेत् ॥ एकरात्रञ्चरेणमूत्रं पुरीषे तु दिन
 त्रयम् । दिनत्रयं तथा पाने मैथुने पञ्च सप्त वा ॥ भो
 जने तु प्रसक्तानां प्राजापत्यं विधीयते । दन्तकाष्ठे त्व
 होरात्रमेष शौचविधिः स्मृतः ॥ रजस्वला यदा स्पृष्टा
 श्वानचण्डालवायसैः । निराहारा भवेत्तावत् स्नात्वा
 कालेन शुद्ध्यति ॥ रजस्वला यदा स्पृष्टा उप्रजम्बुकश-
 म्बरैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ स्पृ
 ष्टं रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मण्या ब्राह्मणी च या । एकरात्रं
 निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं
 ब्राह्मण्या क्षत्रियी च या । त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्वास
 स्य वचनं यथा ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मण्या वैश्य
 सम्भवा । चतुरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ स्पृ
 ष्टा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मण्या शूद्रसम्भवा । षड्रात्रेण
 विशुद्धिः स्याद्ब्राह्मणीकामकारतः ॥ अकामतश्चरेद्द्वैवं
 ब्राह्मणी सर्वतः स्पृशेत् । चतुर्णामपि वर्णानां शतद्विरेषा
 प्रकीर्तिता ॥ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन यः ।
 भोजने मूत्रचारे च शङ्खस्य वचनं यथा ॥ स्नानं ब्राह्म
 णसंस्पर्शं जपहोमौ तु क्षत्रिये । वैश्ये नक्तञ्च कुर्वीत शू
 द्रे चैव उपोषणं ॥ चर्मको रजको वैण्यो धीवरो नटकस्त
 था । एतान् स्पृष्ट्वा द्विजो मोहादाचामेत् प्रयतौऽपि सन्
 ॥ एतैः स्पृष्टो द्विजो नित्यमेकरात्रं पयः पिबेत् । उच्छिष्टै-
 स्तैश्चिरात्रं स्याद्दुतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ यस्तु छायां श्व

पाकस्य ब्राह्मणस्त्वधिगच्छति । तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं
 प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ अभिशस्तो द्विजोऽरण्ये ब्रह्महत्या-
 व्रतं चरेत् । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥
 वृथामिथ्योपयोगेन भूणहत्याव्रतञ्चरेत् । अब्रह्मक्षो द्वाद-
 शाहेन पराकेणैव शुद्ध्यति ॥ शठञ्च ब्राह्मणं हत्वा शूद्रह-
 त्याव्रतं चरेत् । निर्गुणं सगुणो हत्वा पराकव्रतमाचरेत् ॥
 उपपातकसंयुक्तो मानवो म्रियते यदि । तस्य संस्कार-
 कर्त्ता च प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ॥ प्रभुञ्जानोऽतिसस्नेहं
 कदाचित् स्पृशते द्विजः । त्रिरात्रमाचरेन्नक्तैर्निस्नेहमथ
 वाचरेत् ॥ बिडालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च
 केशकीटावपन्नञ्च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चसम् ॥ उष्ट्रयानं
 समारुह्य स्वरयानञ्च कामतः । स्नात्वा विप्रो जितग्रासः
 प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ सव्याहतीं सप्रणवां गायत्रीं शि-
 रसा सह । त्रिःपटेद्वा यतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
 शकृद्विगुणगोमूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् । क्षीरमष्टगुणं-
 देयं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥ पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मण-
 स्तु सुरां पिबेत् । उभौ तौ तुल्यदोषौ च वसंतौ नरके चि-
 रम् ॥ अजा गावो महिष्यश्च अमेध्यं भक्षयन्ति याः । दु-
 ग्धं हव्ये च कव्ये च गोमयं न विलेपयेत् ॥ ऊनस्तनीमधि-
 कां वा या चान्या स्तनपायिनी । तासां दुग्धं न होतव्यं दु-
 तं चैवाहुतं भवेत् ॥ ब्राह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नय-
 ने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे फल्का चान्द्रायणं चरेत् ॥
 राजानं हरते तेजः शूद्रानं ब्रह्मवर्चसम् । स्वसुतानञ्च
 यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ॥ स्वसुता अप्रजाता
 व न्नाश्मीयात्तद्गृहे पिता । अन्नं भुङ्क्ते तु मायायां पूयं

स नरकं व्रजेत् ॥ अधीत्य चतुरो वेदान् सर्वशास्त्रार्थत-
त्त्ववित् । नरेन्द्रभवने भुत्का विष्ठायां जायते कृमिः ॥ न
वश्राद्धे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकेऽब्दिके । पतन्ति पित-
रस्तस्य यो भुङ्क्ते नापदि द्विजः ॥ चान्द्रायणं नवश्राद्धे
पराको मासिके तथा । त्रिपक्षे चैव कृच्छ्रः स्यात् षण्मा-
से कृच्छ्रमेव च । आब्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनरा-
ब्दिके ॥ ब्रह्मचर्यमनाधाय मासश्राद्धेषु पर्यसु । द्वाद-
शाहे त्रिपक्षेऽब्दे यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ॥ पतन्ति पि-
तरस्तस्य ब्रह्मलोके गता अपि ॥ एकादशाहेऽहोरात्रं भु-
त्का संचयने व्यहं । उपोष्य विधिवद्विप्रः कुष्माण्डीं जुहु-
याद्घृतं ॥ पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्नन्ति वै द्वि-
जाः । भुत्का^{२९९४७} दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ यन्न
वेदध्वनिध्वातं नच गोभिरलङ्कृतम् । यन्न बालैः परि-
वृतं श्मशानमिव तद्गृहं ॥ हास्येऽपि बहवो यत्र विनाऽ-
धर्मं वदन्ति हि । विनापि धर्मशास्त्रेण स धर्मः पावनः
स्मृतः ॥ हीनवर्णे च यः कुर्यादज्ञानादभिवादनं । तत्र स्ना-
नं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ समुत्पन्ने यदा स्ना-
ने भुङ्क्ते वापि पिबेद्यदि । गायत्र्यष्ट सहस्रं तु जपेत्
स्नात्वा समाहितः ॥ अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षं लव-
णं तथा । मृत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥
दिवा कपित्थच्छायायां रात्रौ दधिशमीषु च । कार्पासिंद-
न्तकाष्ठञ्च विष्णोरपि हरेच्छ्रियं ॥ सूर्यवातनरवाग्राम्बु-
स्नानवस्त्रघटीदकम् । मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं-
दिवाकृतम् ॥ मार्जनीरजकेशाम्बु देवतायतनोद्भवम् ।
तेनावगुण्ठितं तेषु गङ्गाभः पुनएव सः ॥ मृत्तिका सप्त

न ग्राह्या वल्मीके मूषिकस्थले । अन्तर्जले श्मशाना
 न्ते वृक्षमूले सरालये । वृषभैश्च ततोत्वाते श्रेयष्का
 मैः सदा बुधैः ॥ शुचौ देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मवि
 वर्जिता ॥ पुरीषे मैथुने होमे प्रस्नावे दन्तधावने ।
 स्नानभोजनजप्येषु सदा मौनं समाचरेत् ॥ यस्तु संव
 त्सरं पूर्णं भुङ्क्ते मौनेन सर्वदा । युगकोटिसहस्रेषु
 स्वर्गलोके महीयते ॥ स्नानं दानं जपं होमं भोजनं देव
 तार्चनं । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणं ॥
 सर्वस्वमपि यो दद्यात् पातयित्वा द्विजोत्तमं । नाशयि-
 त्वा तु तत् सर्वं भ्रूणहत्याफलं लभेत् ॥ ग्रहणोद्वाहसं-
 क्रान्तौ स्त्रीणाञ्च प्रसवे तथा । दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रा
 त्रीचापि प्रशस्यते ॥ क्षौमजं वाथ कार्पासं पट्टसूत्रमथा
 पि वा । यज्ञोपवीतं यो दद्याद्ब्रह्मदानफलं लभेत् ॥ कां
 स्यस्य भोजनं दद्याद्घृतपूर्णं सुशोभनम् । तथा भक्त्या
 विधानेन अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ श्राद्धकाले तु यो दद्या
 च्छोभनौ च उपानहौ । स गच्छत्यन्यमार्गेऽपि अन्नदा
 नफलं लभेत् ॥ तैलपात्रं तु यो दद्यात् संपूर्णन्तु समाहि
 तः । स गच्छति ध्रुवं स्वर्गे नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ दुर्भिक्षे
 अन्नदाता च सुभिक्षे च हिरण्यदः । पानीयदस्त्व
 रण्ये च स्वर्गलोके महीयते ॥ यावदूर्ध्वं प्रसूता गौस्ताव
 त् सा पृथिवी स्मृता । पृथिवीं तेन दत्ता स्यादीदृशीं गा
 न्ददाति यः ॥ तेनाग्नयो हुताः सम्यक् पितरस्तेन तर्पि
 ताः । देवाश्च पूजिताः सर्वे यो ददाति गवान्हिकम् ॥
 जन्मप्रभृति यत्पापं मातृकं पैतृकं तथा । तत् सर्वं नश्य
 ति क्षिप्रं ब्रह्मदानान्न संशयः ॥ कृष्णाजिनञ्च यो दद्यात्

सर्वोपस्करसंयुतम् । उद्धरेन्नरकस्थानात् कुलान्येकोत्तरं
 शतम् ॥ आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सौमो हुताशनः ।
 शूलपाणिस्तु भगवानभिनन्दन्ति भूमिदम् ॥ वालुकानां
 कृता राशि र्यावत् सप्तर्षिमण्डलम् । गते वर्षे शते चैव
 पलमेकं विशीर्यति ॥ क्षयञ्च दृश्यते तस्य कन्यादानेन
 चैव हि । आतुरे प्राणदाता च व्रीणि दानफलानि च ॥
 सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं ततोऽधिकम् । पुत्रादि
 स्वजने दद्याद्विप्राय च न कैतवे ॥ सकामः स्वर्गमाप्नोति
 निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् । ब्राह्मणो वेदविदुषि सर्वशा-
 स्त्रविशारदे ॥ मातृपितृपरे चैव ऋतुकालाभिगामिनि ।
 शीलचारित्रसंपूर्णे प्रातःस्नानपरायणे ॥ तस्यैव दीयते दा-
 नं यदीच्छेच्छेय आत्मनः ॥ संपूज्य विदुषो विप्रानन्ये-
 भ्योऽपि प्रदीयते । तत्कार्यं नैव कर्तव्यं न दृष्टं न श्रुतं
 मया ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि ये हिजाः ।
 पितृणामक्षयं दानं दत्तं येषान्तु निष्फलम् ॥ न हीनाङ्गो
 न रोगी च श्रुतिस्मृतिविवर्जितः । नित्यञ्चानृतवादी च
 तांस्तु श्राद्धे न भोजयेत् ॥ हिंसारतं च कपटं उपगूह्य-
 श्रुतं च यः । किङ्कुरं कपिलं काणं शिवत्रिणं रोगिणन्तथा
 ॥ दुश्चर्माणि शीर्णकेशं पाण्डुरोगं जटाधरम् । भारवाह
 कमुग्रञ्च द्विभार्यं वृषलीपतिम् ॥ भेदकारी भवेच्चैव बहु
 पीडाकरोऽपि वा । हीनातिरिक्तगात्रोवा तमप्यपनयेत्तथा
 ॥ बहुभोक्ता दीनमुखो मत्सरी क्रूरबुद्धिमान् । एतेषां नै-
 व दातव्यः कदाचिद् प्रतिग्रहः ॥ अथ चेन्मंत्रविद्युक्तः
 शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः । अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपा-
 वन एव सः ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने ह्ये प्रकीर्तिते

काणः स्यादेकहीनोऽपि द्वाभ्यामन्यः प्रकीर्तितः ॥ न श्रु-
तिर्न स्मृतिर्यस्य न शीलं न कुलं यतः । तस्य श्राद्धं
न दातव्यं त्वन्धकस्याग्निरब्रवीत् ॥ तस्माद्देवेन शा-
स्त्रेण ब्राह्मण्यं ब्राह्मणस्य तु । न चैकेनैव वेदेन भ-
गवानग्निरब्रवीत् ॥ योगस्थे लोचने युक्तः पादाग्रञ्च प्र-
यच्छति । लौकिकज्ञैश्च शास्त्रोक्तं पश्येच्चैवाधरोत्तरं ।
वेदैश्च ऋषिभिर्गीतं दृष्टिमान् शास्त्रवेदवित् ॥ व्रतिन-
ञ्च कुलीनञ्च श्रुतिस्मृतिरतं सदा । तादृशं भोजये-
च्छ्राद्धं पितॄणामक्षयं भवेत् ॥ यावतो ग्रसते ग्रासान्
पितॄणां दीप्तितेजसाम् । पिता पितामहश्चैव तथैव प्र-
पितामहः । नरकस्था विमुच्यन्ते ध्रुवं यान्ति त्रिपि-
ष्टपम् ॥ तस्माद्विप्रं परीक्षेत श्राद्धकाले प्रयत्नतः ॥
न निर्व्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः । इन्दुक्ष-
ये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥ सूर्य्ये कन्या
गते कुर्याच्छ्राद्धं यो न गृहाश्रमी । धनं पुत्रान् कुलं-
तस्य पितृनिश्वासपीडया ॥ कन्यागते सवितरि पित-
रो यान्ति सत्सुतान् । शून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्दृष्ट-
श्चिकदर्शनम् ॥ ततो दृश्चिकसंप्राप्ते निराशाः पितरो
गताः । पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा रुदारुणम् ॥
पुत्रं वा भ्रातरं वापि दौहित्रं पौत्रकं तथा । पितृकार्य्ये
प्रसक्ता ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥ यथा निर्मन्थना-
दग्निः सर्व्वकाष्ठेषु तिष्ठति । तथा स दृश्यते धर्म्याच्छ्रा-
द्धदानान्न संशयः ॥ सर्व्वशास्त्रार्थगमनं सर्व्वतीर्थावे-
गाहनम् । सर्व्वयज्ञफलं विन्द्याच्छ्राद्धदानान्न संशयः
॥ महापातकसंयुक्तो यो युक्तश्चोपपातकैः । घनैर्मुक्तो

यथा भानूराहुमुक्तश्च चन्द्रमाः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः
 सर्वपापं विलङ्घयेत् । सर्वसौख्यं स्वयं प्राप्तः श्राद्ध-
 दानान्न संशयः ॥ सर्वेषामेव दानानां श्राद्धदानं विशि-
 ष्यते । मेरुतुल्यं कृतं पापं श्राद्धदानं विशोधनम् ॥ श्रा-
 द्धं कृत्वा तु मर्त्यो वै स्वर्गलोके महीयते ॥ अमृतं ब्रा-
 ह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् । वैश्यस्य चान्नमे-
 वान्नं शूद्रान्नं रुधिरं भवेत् ॥ एतत् सर्वं मया ख्यातं
 श्राद्धकाले समुत्थिते । वैश्वदेवे च होमे च देवताभ्यर्चने
 जपे ॥ अमृतं तेन विप्रान्नमृग्यजुः सामसंस्कृतम् ॥ व्य-
 वहारानुपूर्वेण धर्मेण वलिभिर्जितम् । क्षत्रियान्नं प-
 यस्तेन घृतान्नं यज्ञपालने ॥ देवो मुनिर्द्विजो राजा वै-
 श्यः शूद्रो निषादकः । पशुर्लेच्छोऽपि चाण्डालो विप्र-
 दशविधाः स्मृताः ॥ सन्ध्यां स्नानं जपं होमं देवतानित्य-
 पूजनम् । अतिथिं वैश्वदेवञ्च देवब्राह्मण उच्यते ॥ शाके
 पत्रे फले मूले वनवासे सदा रतः । निरतोऽहरहः श्रा-
 द्धे स विप्रो मुनिरुच्यते ॥ वेदान्तं पठते नित्यं सर्वसङ्गं
 परित्यजेत् । साङ्ख्ययोगविचारस्थः स विप्रो द्विज उ-
 च्यते ॥ अस्त्राहताश्च धन्वानः संग्रामे सर्वसंमुखे ।
 आरम्भे निर्जिता येन स विप्रः क्षत्र उच्यते ॥ कृषिक-
 र्मरतो यश्च गवाञ्च प्रतिपालकः । वाणिज्यव्यवसाय-
 श्च स विप्रो वैश्य उच्यते ॥ लाक्षालवणसंमिश्रं कुसु-
 मं क्षीरसर्पिषः । विक्रेता मधुमांसानां स विप्रः शूद्र-
 उच्यते ॥ चौरश्च तस्करश्चैव सूचको दंशकस्तथा । मत्स्य-
 मांसे सदालुब्धो विप्रो निषाद उच्यते ॥ ब्रह्मतत्त्वं न
 जानाति ब्रह्मसूत्रेण गर्वितः । तेनैव स च पापेन वि-

प्रः पशुरुदाहृतः ॥ वापीकूपतडागानामारामस्य सरः
सु च । निःशङ्कः रोधकश्चैव स विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥
क्रियाहीनश्च भूरवश्च सर्वधर्मविवर्जितः । निर्दयः स
र्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते ॥ वेदैर्विहीनाश्च पठन्ति
शास्त्रं शास्त्रेण हीनाश्च पुराणपाठाः । पुराणहीनाः कृ-
षिणो भवन्ति भ्रष्टास्ततो भागवता भवन्ति ॥ ज्योतिर्वि-
दो ह्यथर्ज्याः कीराः पौराणपाठकाः । श्राद्धे यज्ञे महा-
दाने वरणीयाः कदाच न ॥ श्राद्धञ्च पितरं घोरं दानं
चैव तु निष्फलम् । यज्ञे च फलहानिः स्यात्तस्मात्ता-
नं परिवर्जयेत् ॥ आविकश्चित्रकारश्च वैद्यो नक्षत्रपा-
ठकः । चतुर्विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि ॥ मा-
गधो माधुरश्चैव कापटः कीटकानजौ । पञ्च विप्रा न
पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि ॥ क्रयक्रीतां च या कन्या
पत्नी सा न विधीयते । तस्यां जाताः सुतास्तेषां पितृ-
पिण्डं न विद्यते ॥ अष्टशल्यागतो नीरं पाणिना पिब-
ते द्विजः । सुरापानेन तत्तुल्यं तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥
ऊर्ध्वजङ्घेषु विषेषु प्रक्षाल्य चरणद्वयम् । तावच्चाण्डा-
लरूपेण यावद्गङ्गा न मज्जति ॥ दीपशय्यासनच्छाया
कापसिं दन्तधावनम् । अजारेणुस्पृशं चैव शक्रस्यापि
श्रियं हरेत् ॥ गृहाद्दशगुणं कूपं कूपाद्दशगुणं तटम् ।
तटाद्दशगुणं नद्यां गङ्गासंख्या न विद्यते ॥ स्रवद्यद्वा-
ह्यणं तोयं रहस्यं क्षत्रियं तथा । वापीकूपे तु वैश्य-
स्य शौद्रं भाण्डोदकं तथा ॥ तीर्थस्नानं महादानं य-
च्चान्यत्तिलतर्पणम् । अब्दमेकं न कुर्वीत महागुरुनि-
पाततः ॥ गङ्गा गयात्वमावास्या वृद्धिश्राद्धे क्षयेऽह

नि । मघापिण्डप्रदानं स्यादन्यत्र परिवर्जयेत् ॥ घृतं
वा यदि वा तैलं पयोवा यदि वा दधि । चत्वारो ह्य
ज्यसंस्थानं हृतं नैव तु वर्जयेत् ॥ श्रुत्वैतानृषयो
धर्मान् भारितानत्रिणा स्वयम् । इदमूचुर्महात्मानं
सर्वे ते धर्म्मनिष्ठिताः ॥ य इदं धारयिष्यन्ति धर्म्मशा
स्त्रमतद्धिताः । इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति वि
पिष्टपम् ॥ विद्यार्थी लभते विद्यां धनकामो धनानि च
आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ॥ इति
श्रीअत्रिमहर्षिस्मृतिः समाप्ता ।

अथ वृद्धात्रेयस्मृतिप्रारम्भः ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

अज्ञानतिमिरान्धस्य वृतेनानेन केशव ! । प्रसीद सुमु-
खोनाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥ हुताग्निहोत्रमासीन म
त्रिं श्रुतवतां वरम् । उपगम्य प्रपृच्छन्ति ऋषयः शं
सितव्रताः ॥ भगवन् ! केन दानेन जप्येन नियमेन
च । शृण्वन्ति पातकैर्युक्ता स्तद्ब्रूहि त्वं महामुने ! ॥ अ
पि ख्यापितदोषाणां पापानां महतां तथा । सर्वेषां
चोपपातानां शुद्धिं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ प्राणायामैः प
वित्रैश्च दानैर्होमैर्जपैस्तथा । शुद्धिकामाः प्रमुच्यन्ते
पापेभ्यश्च द्विजर्षभाः ॥ प्राणायामान् पवित्रांश्च -
व्याहृतिं प्रणवं तथा । पवित्रपाणिरासीनो ह्यभ्यसेद्
ब्रह्म नैत्यिकम् ॥ आवर्तयेत्सदा विप्रः प्राणायामान्
पुनः पुनः । आकेशादानखायात्तु तपस्तप्यतउत्तमम् ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

३७

निरोधाज्जायते वायु र्वायोरग्निर्हि जायते । अग्नेरापो
 ऽभिजायन्ते ततोऽन्तः श्रुध्यते त्रिभिः ॥ त्वक्चर्ममांस
 रुधिर मेदोमज्जास्थिभिः कृताः । तथेन्द्रियकृता दोषाः
 दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥ प्राणायामैर्देहेदोषान् धारणा
 भिश्च किल्बिषान् । प्रत्याहारेण विषयान् ध्यानेनानीश्व
 रान् गुणान् ॥ नच तीव्रेण तपसा न स्वाध्यायैर्नचेज्यया ।
 गतिं गन्तुं द्विजाः शक्ता योगात्संप्राप्नुवन्ति याम् ॥ योगा-
 त्संप्राप्यते स्नानं योगान्दर्मस्य लक्षणम् । योगः परं तपो
 नित्यं तस्माद्युक्तः सदा भवेत् ॥ प्रणवाद्या स्तथा देवाः
 प्रणवे पर्युपस्थिताः । वाङ्मयः प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणव-
 मभ्यसेत् ॥ प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।
 त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् । एकाक्षरं
 परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ॥ गायत्री ब्राह्मणी प्रोक्ता
 पावनं परमं त्रयम् । सव्याहृति सप्रणवां गायत्रीं शि-
 रसा सह ॥ त्रिःपदेदायतः प्राणः प्राणायामः स उच्यते ।
 इति रुद्रात्रेयस्मृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥

प्राणायामास्तु यः कुर्याद्यथाविधि समाहितः । अहोरा
 त्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ कर्मणा मनसा वाचा
 यदेनः कुरुते निशि । उत्तिष्ठन् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामै
 स्तु श्रुध्यति । प्राणायामैः स्वमात्मानं संयम्यास्ते पु
 नः पुनः ॥ दश द्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्परं तपः । कै
 त्सं जम्बाप इत्येतद्वासिष्ठं च त्रिचं प्रति ॥ कूष्माण्डं पाव
 मानं च सरापोऽपि हि श्रुध्यति । सकृज्जस्वास्य वामी-
 यं शिवसङ्कल्पमेव च ॥ सुवर्णं मपहृत्यापि क्षणाद्भवति
 निर्मलः ॥ हविष्मास्तु यमभ्यस्य न तमम्भ इतीति च ।

सूक्तं तु पौरुषं जत्वा मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ सव्याहृति-
काः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणह-
नं मासात्पुनन्यहरहः कृताः । अथवाप्सु निमज्जन्त
स्त्रिःपठेदधमर्षणम् ॥ यथाश्वमेधः क्रतुरादृतादृशं म
नुरब्रवीत् । आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञो विशाम-
पि ॥ पाकयज्ञस्तु शूद्राणां जपयज्ञो द्विजोत्तमे । आ
रम्भयज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ॥ उपांशु
स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः । उपांशुस्तु च
लज्जिह्वादशनच्छद ईरितः ॥ निर्विकारेण वक्त्रेण म
नसा मानसः स्मृतः । सहस्रं परमां देवीं शतमध्यां द
शावराम् ॥ गायत्रीं यः पठेद्विप्रः न स पापेन लिप्यते ।
क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ॥ वित्तेन वैश्य
शूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः । यथाश्वा रथहीनास्तु र
थो वाश्वैर्यथा विना ॥ एवं तपोऽप्यविद्यस्य विद्या वा
प्यतपस्विनः । यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु वान्नेन संयुत
म् ॥ एवं तपश्च विद्याच संयुक्तं भेषजं महत् । विद्या
तपोभ्यां संयुक्तं ब्राह्मणं जपतत्परम् ॥ कुत्सितैरपि वर्त
न्ते एनो न प्रतियुज्जते ॥ ॥ इति चुद्धात्रेयस्मृतौ द्वि
तीयोऽध्यायः ॥

अथाकार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च साध्यते । सर्वं हिन-
स्ति वेदाग्निर्दहत्याग्नि रिवेन्धनम् ॥ यथा जातबलो वह्नि
र्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् । तथा दहन्ति वेदज्ञाः कर्मजं दो
षमात्मनः ॥ यथा महाहृदे लोष्टं क्षिप्रमप्सु विनश्यति ।
एवमात्मकृतं पापं त्रयी दहति देहिनः ॥ न वेदबलमा-
श्रित्य पापकर्मरतो भवेन् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहेत्क-

र्म च नेतरत् ॥ तपस्तपति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः ।
 ऋचमेकां च योऽधीते तच्छुनानि च तत्फलम् ॥ वेदाभ्या
 सोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः । नाशयन्त्याशु पा
 पानि महापातकजान्यपि ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समु
 पबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रतरिष्यति ॥
 याजनाध्यापनादानात्तथैवाहुः प्रतिग्रहात् । विमेषु न
 भवेद्दोषो ज्वलनार्कसमा द्विजाः ॥ शङ्खस्थाने समुत्पन्ने
 नक्ष्यभोज्यप्रतिग्रहे । आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे नि
 गदतः शृणु ॥ सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम्
 एषां जपैश्च होमैश्च शुध्यन्ति मलिना जनाः ॥ अघम
 र्षणं देवव्रतं शुद्धवत्यः शरत्समाः । कुष्माण्डाः पाव-
 मानाश्च दुर्गासावित्र्ययापि च ॥ शतरुद्रमथर्वशिरसं
 त्रिरूपर्णमहाव्रतम् । अतिष्ठन् गाः पदस्तोमाः सामनि
 व्याहृतिस्तथा ॥ गारुडानि च सामानि गायत्रीरैवतन्तथा
 पुरुषव्रतञ्च भावञ्च तथा वेदकृतानि च ॥ अब्रलिङ्गा-
 बार्हस्पत्यञ्च वाक्सूक्तञ्च ब्रुवंस्तथा ॥ गोसूक्तञ्चाश्वसू-
 क्तञ्च इन्द्रशक्रद्वैश्च सामनि । त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च
 अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं बृहच्च ॥ एतानि जप्यानि पुनाति पा-
 पाज्जातिस्मरत्यं लभते यदिच्छेत् । अग्नेरपत्यं प्रथमं सु
 वर्णः भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ॥ लोकास्त्रयस्तेन भ
 वन्ति दत्ता यः काञ्चनं गाञ्च महीञ्च दद्यात् ॥ सर्वेषा-
 मेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ॥ हाटकक्षितिधेनूनां
 सप्तजन्मानुगं फलम् । सर्वकामफला वृक्षा नद्यः पात्र
 सकर्दमाः ॥ काञ्चना यत्र प्रासादा स्तत्र गच्छन्ति गोप्र
 दाः । वैशारव्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥

तिलान् क्षौद्रेण संयुक्तांस्तर्पयित्वा यथाविधि । प्रीयतां
धर्मराजेति तद्देशमनि स कर्हते ॥ यावज्जीवकृतं पापन्तत्
क्षणादेव नश्यति । सुवर्णानि तु यो दद्यात् ससुरवं कृ-
तमङ्गलम् ॥ तिलैर्दद्यात्तु यो भूमिन्तस्य पुण्यफलं शृणु
ससुवर्णा धरा धेनुः सशैलवनकानना ॥ या तु सागर
पर्यन्ता भवेद्दत्ता न संशयः । तिलान् कृष्णाजिने कृत्वा
सुवर्णमधुसर्पिषः ॥ ददाति यस्तु विप्राय सर्वन्तरति
दुष्कृतम् । इति चुद्धात्रेयस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातो रहस्यप्रायश्चित्तानि व्याख्यास्यामः सामान्य म
गम्यागमनन्दुरन्नभोजनान्तौ रहस्यौ रहस्यं प्रकाशम्वा
वनमनुतिष्ठेत् । अथवाप्सुमिमज्जन् स मन्दोऽयं त्रिरा
वृत्य शूध्येत् । गोवैश्यवधेकन्यादूषणे इन्द्रशूद्र इत्य
पः पीत्वा मुच्यते ॥ वेदस्यैव गुणंजित्वा सद्यः शोधनमु
च्यते । एकादशगुणान्वापि रुद्रानावृत्य शूध्यति ॥ म
हापातकोपपातकेभ्यो मलिनीकरणेभ्यो मुच्येत । द्विप-
दा नाम गायत्री वेदेवाजसनेयके त्रिः कृत्वाऽन्तर्जले प्रो
क्ष्य विमुच्येत महैनसः ॥ ब्राह्मणीगमने स्नात्वा दकुम्भा
न् ब्राह्मणाय दद्यात् क्षत्रियावैश्यागमने तापसांस्त्रिरा
वृत्य शुध्यति ॥ शूद्रागमने अधमर्षणं त्रिरावृत्य शूध्य
ति । गुरुदारान् गत्वा वृषभद्वादशावृत्या शूध्यति अपे-
यं पीत्वा अधमर्षणेनापः पीत्वा विशूध्यति ॥ अशक्तः
प्रायश्चित्ते सर्वरात्रमनुशोच्यं शूध्येत् ॥ अग्निसोम इन्द्र
सोम इति जपित्वा कन्यादूषा विमुच्यते ॥ सोमं राजान
मिति जपित्वा विषदा अग्निं दाम्ब विमुच्यन्ते ॥ सर्वेषामे
व पापानां सङ्कुरे समुपस्थिते ॥ दशसाहस्रमभ्यस्ता गा

यत्री शोधनी परा । ब्रह्महा गुरुतल्पी वाङ्गम्यागामी त
थैव च ॥ स्वर्णस्तेयी च गौघ्नश्च तथा विस्त्रम्भाघातकः ।
शरणागतघाती च कूटसाक्षी त्वकार्यकृत् ॥ एवमाद्येषु
चान्येषु पापेष्वभिरतश्चिरम् । प्राणायामास्तु यः कुर्या
त् सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ सूर्यस्योदयनं प्राप्य निर्मला-
धौतकल्मषाः । भवन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पाव-
काः ॥ न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । श्वपाके
ष्वपि भुञ्जानो ध्यानेनैवात्र लिप्यते ॥ ध्यानमेव परो ध-
र्मो ध्यानमेव परन्तपः । ध्यानमेव परं शौचं तस्मान्धा-
नपरो भवेत् ॥ सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन् निमिषमुच्य-
ते । पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावन पावनः ॥ इति
वृद्धात्रेयस्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुरस्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य च ॥ वर्तुलं चैव
वैश्यस्य शूद्रास्याभ्युक्षणं स्मृतम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रु-
द्रश्च श्रीर्हुताशन एव च ॥ मण्डलान्युपभञ्जन्ते तस्मा-
त् कुर्वन्ति मण्डलम् । यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चै-
व तथा सूराः ॥ हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जित-
म् । गोमयैर्मण्डलं कृत्वा भोक्तव्यमिति निश्चितम् ॥ य-
त्र ह्यपति तस्यान्नं भक्त्या चान्द्रायणं चरेत् । यतिश्च
ब्रह्मचारी च पश्चान्नस्यामिना बुभौ ॥ तथोरन्नमदत्त्वा तु
भक्त्या चान्द्रायणं चरेत् । यतिहस्ते जलं दद्याद्द्वैक्षं दद्या-
त् पुनर्जलम् ॥ तद्द्वैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपम-
म् । वामहस्तेन यो भङ्गुक्ते पयः पिबति यो द्विजः ॥ स
रापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत् । हस्तदत्तास्तु ये
स्नेहाल्लवणं व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता

भुङ्क्तेच किल्बिषम् ॥ अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन
 निमन्त्रितम् । ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो द
 दत् ॥ उभावेतावभोज्यान्नौ भक्त्या चान्द्रायणं चरेत् ।
 अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतम् ॥ वैश्य-
 स्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् । शूद्रान्नेनोद-
 रस्थेन योऽधिगच्छति मैथुनम् ॥ यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा
 अन्नाच्छुक्रः प्रवर्तते । शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गोऽधीयानोऽपि
 च नित्यशः ॥ जुह्वापि जपंश्चापि गतिमूर्द्धा न विन्दति
 यस्त्रिवेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जते ॥ शूद्रो वेदफ-
 लं याति शूद्रत्वं चाधिगच्छति । मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः
 शूद्रान्नभोजी च ॥ अहमेवं न जानामि कां कां योनिं ग-
 मिष्यति । श्वानस्तु सप्त जन्मानि नव जन्मानि शूकरः ॥
 गृध्रोऽष्टादश जन्मानि इत्येवं मनुरब्रवीत् । परपाकमु-
 पासन्ते ये द्विजा गृहमेधिनः ॥ ते वै स्वरत्वं गृध्रत्वं श्व-
 त्वं चानुभवन्ति हि । श्राद्धं दत्वाच भक्त्याच मैथुनं योऽ-
 धिगच्छति ॥ भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासे रेतसोभुजः ।
 उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ॥ भूमौ नि-
 धाय तद्रव्यमाचान्तः शक्तितामियात् । स्पृशन्ति बिन्द-
 वः पादौ य आचामयतः परान् ॥ भूमिगैस्ते समाज्ञाता
 न तैरप्रयतोभवेत् । आचान्तोऽप्यशक्तित्वावद्यावत्पात्र
 मनुद्धृतम् ॥ ऊहृतेऽप्यशक्तित्वावद्यावन्मण्डलशोधनम्
 आसने पादमारोप्य ब्राह्मणो यस्तु भुञ्जते ॥ मुखेन व-
 मितं चान्नं तुल्यं गोमांसभक्षणम् । उपदंशान्नशेषं वा
 भोजने मुखनिःसृतम् ॥ द्विजातीनामभोज्यं तत् भक्त्या
 चान्द्रायणं चरेत् । पीतशेषंतु यत्तोयं ब्राह्मणः पिबते पु

नः ॥ अपेयं तद्भवेदम्भः पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् । आर्द्रपादस्तु भज्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥ आर्द्रपादस्तु भज्जानो दीर्घमायु रवाप्नुयात् । अनार्द्रपादशयनो दीर्घाश्रियमवाप्नुयात् ॥ आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियः प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते भूतं भङ्क्ते उदङ्मुखः ॥ शावे शवगृहं गत्वा शमशाने वान्तरेऽपि वा । आतुरं व्यञ्जनं कृत्वा दूरस्थोऽप्यशुचि भवेत् ॥ अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्र मशुचिर्भवेत् । संवत्सरेऽप्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति ॥ अशुद्धः स्वयमपान्यानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् । स शुद्ध्यत्युपवासेन भङ्क्ते कृच्छ्रेण स द्विजः ॥ सूतकं सूतके स्पृष्ट्वा स्नानं शावे च सूतके । भत्त्वा पीत्वा तदज्ञानादुपवासी व्यहं भवेत् ॥ मृणमयानां च पात्राणां दाहे शुद्धिं रिहेष्यते । स्नानादिषु प्रयुक्तानां त्यागएव विधीयते ॥ सूतके सूतके चैव मृतके च प्रसूतके । तस्मात्तु संहताशौचे मृताशौचे न शुद्ध्यति ॥ सूतकाद् द्विगुणं शावं शावाद् द्विगुणमार्तवम् । आर्तवाद् द्विगुणं सूति स्ततोऽधिषावदाहकः ॥ अनुगम्येच्छया प्रेत मज्ञातो बन्धुमेव च । स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ रजसा शुद्ध्यते नारी नदी वेगेन शुद्ध्यति । भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं पुनः पाकेन मृण्मयं ॥ उदन्वदम्भसा स्नानं क्षुरकर्म तथैव च । अन्तर्वत्याः रतीकुर्वन्प्रजा भवति ध्रुवम् ॥ दम्पत्योः शिशुना सार्द्धं सूतके दशमेऽहनि । स्नानं क्षौरं पिता कुर्याद् भवेद्दानादियोग्यता ॥ केशादि दूषिते तीरे न कुर्यात्तिलतर्पणम् । जलमध्ये जलं देयं पितॄणां जलमिच्छ

ताम् ॥ रात्रिं कुर्यात् त्रिभागन्तु द्वौ भागौ पूर्वएवतु । उ-
 त्तरांशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतुके ॥ यदि पश्येदृतुं
 पूर्वं क्रूरवारे मृतिः स्मृता । स्नात्वेन्द्रं व्रतमादाय देव-
 ताभ्यो निवेदयेत् । अपूप लवणं मुद्गं गुडमिश्रं तथा ह-
 विः ॥ दत्त्वा ब्राह्मणपत्नीभ्यो निशि भोजन मेव च । चतु-
 र्थेऽहनि कर्तव्या ऋतुशान्तिश्च यत्नतः ॥ पुण्याहं वाच-
 यित्वा तु होतव्यं शुद्धिमिच्छता । विवाहे वितते तन्त्रे-
 होमकाल उपस्थिते ॥ कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति
 याज्ञिकाः । हविष्मत्या स्नापयित्वा त्वन्यवस्त्रैरलङ्कृता-
 म् । युञ्जाना माहुतिं कृत्वा ततः कर्म प्रवर्तते ॥ प्रथमेऽ-
 हनि चण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातकी । तृतीये रजकी प्रो-
 क्ता चतुर्थेऽहनि शूद्रयति ॥ आर्त्तवाभिषुतां नारीं चण्डा-
 लम्पतितं शुनम् । भोज्यान्तरे तु सम्पृश्यन् स्नात्वा वाच-
 स्पतिं जपेत् ॥ आर्त्तवाभिषुतां नारीं दृष्ट्वा भुङ्क्ते तु काम-
 तः ॥ तदन्नं छर्दयित्वा तु कुशवारि पिबेदपः । ये तां दृष्ट्वा
 तु यो भुङ्क्ते प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ आर्त्तवाभिषुतां
 नारी मार्त्तवाभिषुताभिधः । भाषते यदि संमोहादुपवास-
 स्तयोर्भवेत् ॥ उदक्यायाः करेणाथ फल्का चान्द्रायणं च
 रेतु । प्राजापत्य मसत्याच्चेत् विरात्रं स्पृष्टभोजने ॥ तद्-
 स्त भोजने चैव त्रिगुणं सह भोजने । चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे
 पानीयेऽत्यार्द्धमेव च ॥ उदक्यायाः समीपस्थ मन्नं भुक्त्वा
 त्वकामतः । उपवासेन शुद्धिः स्यात्पिबेद् ब्रह्म स्वर्चसम्
 ॥ आर्त्तवा यदि चण्डाल मुच्छिष्टान्तु प्रपश्यति । आस्मान्
 कालान्नाश्नीयादासीना वाग्यता बहिः ॥ पादकृच्छ्रं ततः
 कुर्याद् ब्रह्म कूर्चं पिबेत् पुनः । ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्दि-

प्राणा मनुशासनात् ॥ आर्त्तवाभिप्लुतां नारी मांर्तवाभिप्लु-
ता स्पृशेत् । स्नात्वापवासं कुर्यातां पञ्चगव्येन शृध्यतः
॥ कृच्छ्रमेकञ्चरेत्सा तु तदर्द्धं चान्तरीकृते । आतुरा या
अतुर्भूत्वा स्नानकर्म कथं भवेत् ॥ स्नात्वा स्नात्वा पुनः
स्पृश्य दशकृद्वस्त्वनातुराः । वस्त्रापनयनं कृत्वा भस्म-
ना परिमार्जनम् ॥ दत्त्वा तु शक्तितो दानं पुण्याहेन विशृ-
ध्यति । ब्राह्मणानां करैर्मुक्तं तोयं शिरसि धारयेत् ॥ स-
र्वतीर्थतटात्पुण्याद्विशिष्टतरमुच्यते । रजस्वलायाः प्रेता-
याः संस्कारं नाचरेद्विजः ॥ ऊर्ध्वं विरात्रात् स्नातायाः शा-
वधमेण दाहयेत् । रजस्वले च द्वे स्पृष्टे चातुर्वर्णस्य याः
स्त्रियः ॥ अतिकृच्छ्रं चरेत् पूर्वं कृच्छ्रमेकं क्रमेण तु । रज-
स्वलायाः स्नातायाः पुनरेव रजस्वला ॥ विंशतेर्दिवसादूर्ध्वं
विरात्रमश्वविर्भवेत् । प्रसूतिका तु या नारी स्नानतो विं-
शतेः परम् ॥ रजस्वला तु सा प्रोक्ता प्राकृतु नैमित्तिकं
रजः । शृद्धा नारी शृद्धवासाः पुनरातवदर्शने ॥ व-
स्त्रं तु मलिनं त्यक्त्वा तिलमापुत्य शृध्यति । आतुरा स्ना-
नसंप्राप्तौ दशकृत्व स्त्वनातुराः ॥ स्नात्वा स्नात्वा स्पृशो-
देनं ततः शृद्धो भविष्यति । चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात् स्ना-
त्वा मुक्तेतु भज्जते ॥ अमुक्तयो रस्तगयो रद्याद् दृष्ट्वा
परेऽहनि । यस्य स्वजन्मनक्षत्रे गृह्येते शशिभास्करो ॥
व्याधिः प्रवाहे मृत्युश्च दारिद्र्यञ्च महद्भयम् । तस्मा-
द्दानं च होमञ्च देवताभ्यर्चनं जपम् ॥ कुर्यात्तिस्मिन्-
दिने युक्ते तस्य शान्तिर्भविष्यति । सर्वं गङ्गासमं तोयं
राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ यो नरः स्नाति तत्तीर्थं समुद्रे से-
तुबन्धने । उपोष्य रजनी मेकां राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ स-

४६

विष्णुस्मृतिः ।

सजन्म कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । सोमेऽप्येवं सू-
र्यतुल्यं तस्मात् सर्वं समाचरेत् ॥ ॥ इति रुद्रात्रेयस्मृ-
तौ पञ्चमोऽध्यायः ॥

इति श्रीरुद्रात्रेयप्रोक्तं धर्मशास्त्रं संपूर्णम् ॥

विष्णु स्मृतिः ॥

महामते ! महाप्राज्ञ ! सर्वशास्त्रविशारद ! ॥ अक्षीणक-
र्मबन्धस्तु पुरुषो द्विजसत्तम ! । सततं किं जपन् जप्यं
विबुधः किमनुस्मरन् ॥ मरणे यज्जपं जप्यं यञ्च भाव
मनुस्मरन् । यच्च ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ ! पुरुषो मृत्यु मागतः
॥ परम्पद मवाप्नोति तन्मे वद महामुने । शौनक उ-
वाच ॥ इदमेव महाराज ! पृष्ट्वांस्ते पितामहः ॥ भीष्मं
धर्मभृतां श्रेष्ठं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥
॥ पितामह ! महाप्राज्ञ ! सर्वशास्त्र विशारद ! ॥ प्रयाण
काले यच्चिन्त्यं सूरिभि स्तत्त्वचिन्तकैः । किन्तु स्मरन्
कुरुश्रेष्ठ ! मरणे पर्युपस्थिते ॥ प्राप्नुयात् परमां सिद्धिं
श्रोतु मिच्छामि तद्वद ॥ भीष्म उवाच ॥ अद्भुतं च
हितं सूक्ष्मं उक्तं प्रश्नं त्वयानघ ! । शृणुष्वचहितो राजन् !
नारदेन पुरा श्रुतम् ॥ श्रीवत्साङ्कं जगद्बीजं मनन्तं लोक
साक्षिणम् । पुरा नारायणं देवं नारदः परिपृष्टवान् ॥
॥ नारद उवाच ॥ त्वमक्षरं परं ब्रह्म निर्गुणं तमसः परम् ।
आहुर्वेद्यं परं धाम ब्रह्मादि कमलोद्भवम् ॥ भगवन् ।
भूतभव्येश ! श्रद्धधानैर्जितेन्द्रियैः । कथं भक्तैर्विचिन्-
त्योऽसि योगिभिर्देहमोक्षिभिः ॥ किञ्च जप्यं जपेन्नित्यं क

त्यमुत्थाय मानवः । कथं युञ्जन् सदा ध्यायन् ब्रूहित-
त्वं सनातनम् ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रुत्वा तस्य तु देव
र्षेर्वक्त्यं वाचस्पतिः स्वयम् । प्रोवाच भगवान् विष्णुर्ना
रदं वरदः प्रभुः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥- हन्त ते क
थयिष्यामि इमां दिव्यामनुस्मृतिम् । मरणे मामनुस्मृ
त्य प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ यामधीत्य प्रयाणे तु मद्
भावायोपपद्यते । ओङ्कार मग्रतः कृत्वा मां नमस्कृत्य
नारद ! ॥ एकाग्रः प्रयतो भूत्वा इदं मन्त्रं मुदीरयेत् ।
अवशेनापि यन्माप्ति कीर्तिते सर्व पातकेः । पुमान् विमु
च्यते सद्यः सिंहवस्तेर्मृगैरिव ॥ ओमित्येव परं ब्रह्म शा
श्वतं परमव्ययम् । एतदुच्चारयन्मर्त्यो ब्रह्मप्नुयाद्य क
ल्पते ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वमो मिति चैच्यते ।
सम्पन्नेऽस्तरसंयाने नम्यते च मुमुक्षुभिः ॥ मोक्षश्च
ज्ञानिनां प्रोक्तो मोहश्चाज्ञानिनां स्मृतः । यस्य यादृ
ग्विधो भावस्तस्य तादृग्विधो हरिः ॥ भवे भवनवि-
श्वात्मा भूतानां हितकाम्यया । सृजते आत्मनात्मान
मात्मन्येव स्वमायया । हरिरेव सतां नित्यं शरण्यः श
रणार्थिनाम् ॥ नहि नारायणादन्यं स्थिषु लोकेषु वि
द्यते । वसत्यमृतमक्षय्यं यस्मिन् लोकाः ससागराः ॥
तएव सृजते लोकान् सृष्टिकाले जगत्प्रभुः । तेजांसि ये
न दिव्यन्ते महोत्पन्नेन तेजसा ॥ वासुदेवात्मकं सर्वं
तत्तेजोऽपि हि नान्यथा । वासनाद्यास्तु ये भावाः सं-
भवन्ति युगे युगे ॥ लोकत्रयहितार्थाय स्योपकाराय नो
हरिः । यतश्चोत्पद्यते विश्वं यस्मिन्नेव प्रलिप्यते ॥ क्ष
राक्षरविसृष्टस्तु सोऽच्युतः पुरुषोत्तमः । अव्यक्तं शाश्व

तं देवं प्रभवं पुरुषोत्तमम् ॥ प्रपद्ये प्राञ्जलिर्विष्णु मक्षय्यं
 भक्तवत्सलम् । पुराणं पुरुषं दिव्यं मद्भुतं लोकपावनम् ॥
 प्रपद्ये पुण्डरीकाक्षं देवं नारायणं हरिम् । लोकनाथं स
 हस्राक्षं मक्षरं परमं पदम् ॥ भगवन्तं प्रपन्नोऽस्मि भू
 तभयप्रभं विष्णुम् । स्वष्टारं सर्वं लोकानां मनन्तं विश्व
 तो मुखम् ॥ पद्मनाभं हृषीकेशं प्रपद्ये सत्यमच्युतम् ।
 हिरण्यगर्भं ममृतं भूगर्भं परतः परम् ॥ प्रभुं विष्णुम्
 नाद्यन्तं प्रपद्ये तं रविप्रभम् । सहस्रशीर्षं पुरुषं मह
 र्षिं सत्यभावनम् ॥ प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं वरेण्यमभय
 प्रदम् । नारायणं पुराणेशं योगात्मानं सनातनम् ॥
 संज्ञानां सर्वसत्त्वानां प्रपद्ये ध्रुवमीश्वरम् । यः प्रभुः
 सर्वलोकानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ चराचरगुरुर्देवः स
 मे विष्णुः प्रसीदतु । यस्मादुत्पद्यते ब्रह्मा पद्मयोनिः
 पितामहः ॥ ब्रह्मयोनिर्हि विश्वस्य स मे विष्णुः प्रसी
 दतु । चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ॥ ह्य-
 ते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु । पर्जन्यः पृथिवी
 सस्यं कालो धर्मः क्रियाक्रिये ॥ गुणाकरः स मे विष्णुर्वा
 रुदेवः प्रसीदतु । अग्निसोमार्कताराणां ब्रह्मरुद्रेन्द्र
 योगिनाम् ॥ यस्तेजयति तेजांसि स मे विष्णुः प्रसीदतु
 ॥ कार्यं क्रियाच करणं कर्ता हेतुः प्रयोजनम् । अक्रि-
 या करणी कार्यं स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ शमीगर्भस्य
 यो गर्भस्तस्य गर्भस्य यो रिपुः । रिपुगर्भस्य यो गर्भः
 स मे विष्णुः प्रसीदतु । अबलो येन बालेन कंसमल्लो म
 हाबलः ॥ चाणूरो निहतो रङ्गे स मे विष्णुः प्रसीदतु । श
 इखः करवरे यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ येन क्रान्ता-

स्वयो लोका दानवाश्च वशीकृताः ॥ शरणं सर्वं भूतानां
स मे विष्णुः प्रसीदतु । योगावास ! नमस्तुभ्यं सर्वावास !
वरप्रद ! ॥ सर्वादि वासनाद्यादि वासुदेव ! प्रधानकृत ! य
ज्ञगर्भ ! हिरण्याङ्ग ! पञ्चयज्ञ ! नमोऽस्तु ते ॥ चतुर्मूर्तिः प
रन्धाम लक्ष्मनन्दवरार्चित ! । अजस्त्वमगमः पन्था ह्य
मूर्तिर्विश्वमूर्तिर्धृक् ॥ श्रीकर्तः ! पञ्चकालज्ञ ! नमस्ते
ज्ञानसागर ! । अव्यक्ताद्यक्तमुत्पन्नमव्यक्ताद्यः परोऽक्ष
रः ॥ यस्मात्परतरन्नास्ति तमस्मि शरणं गतः । न प्रधा-
नो नच महान् पुरुषश्चेतनो ह्यजः ॥ अनयोग्यः परतरस्त
मस्मि शरणं गतः । चिन्तयन्तोऽपि यन्नित्यं ब्रह्मेशानाद
यः प्रभुम् ॥ निश्चयं नाधिगच्छन्ति तमस्मि शरणं गतः ।
जितेन्द्रिया जितात्मानो ज्ञानध्यानपरायणाः ॥ यं प्राप्य
न निवर्तन्ते तमस्मि शरणं गतः । एकांशेन जगत् कृत्स्न
मवष्टभ्य विभक्तः स्थितः ॥ अग्राह्यो निर्गुणो नित्यस्तम
स्मि शरणं गतः । सोमार्काग्निगतन्तेजो याच तारामयी
द्युतिः ॥ दिवि संजायते यो यः स महात्मा प्रसीदतु । स
यमध्यस्थितः सोमस्तस्य मध्येच यास्थिता ॥ भूतबाह्या
चरा दीप्तिः स महात्मा प्रसीदतु । सगुणे निर्गुणश्चासौ
लक्ष्मीवान् चेतनो ह्यजः ॥ सूक्ष्मः सर्वगतो देही स महा
त्मा प्रसीदतु । साङ्ख्ययोगाश्च ये चान्ये सिद्धाश्च पर-
मर्षयः ॥ यं विदित्वा विमुच्यन्ते स महात्मा प्रसीदतु । अ
व्यक्तः समधिष्ठाता ह्यचिन्त्यः सदसत्परः ॥ आस्थितः प्र
कृतिं भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीदतु । क्षेत्रज्ञः पञ्चधा भुङ्-
क्ते प्रकृतिं पञ्चभिर्मुखैः ॥ निर्विकार ! नमस्तेऽस्तु साक्षि
क्षेत्रिभ्रवंस्थितः । अतीन्द्रिय ! नमस्तुभ्यं लिङ्गैर्व्यक्तेर्न

मीयसे ॥ येच त्वां नाभिजानन्ति संसारे सञ्चरन्ति ते । का
मक्रोधविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां प्रविशन्ति च ॥ अव्यक्तम-
त्यहङ्कारा मनोभूतेन्द्रियाणि च । त्वयि तानि चलेषु त्वंग
तेषु त्वं न ते त्वयि ॥ एकत्वान्यत्वनानात्वं ये विदु र्यान्ति
ते परम् । समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥ स
मत्वमभिकाङ्क्षन्तमभक्त्या वै नान्यचेतसः । चराचरमिदं -
सर्वं भूतग्रामञ्चतुर्विधम् ॥ त्वया त्वय्येव तत्प्रीतं सूत्रे म
णिगणाश्च । स्वष्टा ! भोक्तासि कूटस्थो ह्यतत्त्वस्तत्त्वसं-
ज्ञितः ॥ अकर्ता हेतुरचरः पृथगात्मन्यवस्थितः । न मे भू
तेषु संयोगो न भूतत्वगुणाधिकः ॥ अहङ्कारेण बुद्ध्या-
वा न मे योगास्त्रिभिर्गुणैः । न मे धर्मो ह्यधर्मो वा ना
मभोजन्मया पुनः ॥ जरामरणमोक्षार्थं त्वां प्रपन्नोऽ
स्मि सर्वगः । विषयैरिन्द्रियैर्वापि न मे भूयः समागतः ॥
ईश्वरोऽसि जगन्नाथ । किमतः परमुच्यते । भक्तानां यद्वि
तं देव ! तद्देहि त्रिदशेश्वरा ॥ पृथिवीं यातु मे घ्राणं या
तु मे रसनञ्जलम् । रूपं हुताशनं यातु स्पर्शो यातु च-
मारुतम् ॥ श्रोत्रमाकाशमप्येतु मनो वैकारिकं पुनः । इ
न्द्रियाणि गुणान् यातु स्वासु स्वासु च योनिषु ॥ पृथिवी
यातु सलिलमापोऽग्नि मनलोऽनिलम् । वायुराकाशम-
प्येतु मनश्चाकाशमेव च ॥ अहङ्कारं मनो यातु मोहनं
सर्वदेहिनाम् । अहङ्कारस्तथा बुद्धिं बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥
प्रधाने प्रकृतिं याते गुणसाम्ये व्यवस्थिते । वियोगः -
सर्वकरणैर्गुणैर्भूतैश्च मेऽभवत् ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्र
कृतिं प्रविशन्तु मे । निष्कैवल्यं पदं देवकांसितं परमं-
तपः ॥ एकीभावस्त्वया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत्पुनः ॥ न

मो भगवते तस्मै विष्णावे प्रणविष्णावे । त्वद्बुद्धिस्तद्रूपं प्रा-
णस्त्वद्रक्तस्त्वत्परायणः ॥ त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणो-
पर्युपस्थिते । पूर्वदेहे कृता ये मे व्याधयः प्रविशन्तु -
माम् ॥ आर्दयन्तु च दुःखानि ऋणं मे न भवेदिति । उ-
पदिष्टन्तु मे सर्वे व्याधयः पूर्वचिन्तिताः ॥ अनृणो गन्तु-
मिच्छामि तद्विष्णोः परमम्पदम् । अहं भगवतस्तस्य म-
म वासः सनातनः ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि सच मे न
प्रणशयति । कर्मेन्द्रियाणि संयम्य पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि-
च ॥ दशेन्द्रियाणि मनसो अहङ्कारेण वा पुनः । अह-
ङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिमात्मनि योजयेत् ॥ आत्मबुद्धीन्द्रि-
यंपश्येद्बुद्धौ बुद्धेः परायणम् । ममायमपि तस्याहं येन
सर्वमिदन्ततम् ॥ आत्मनात्मनि संयोज्य ममात्मन्यनुसंस्म-
रेत् । एवं बुद्धेः परंबुद्ध्या लभते न पुनर्भवम् ॥ ओं नमो भ-
गवते तस्मै देहिनां परमात्मने । नारायणाय भक्तानामेक-
निष्ठाय शाश्वते ॥ हृदिस्थाय च भूतानां सर्वेषां च महात्म-
ने । इमामनुस्मृतिर्दिव्या वैष्णवी पापनाशनीम् ॥ स्वयं
विविबुद्धश्च पठेद्यत्र तत्र समभ्यसेत् । मरणो समनुप्राप्ते
यस्त्विमामनुसंस्मरेत् ॥ अपि पापसमाचारः स याति
परमाङ्गतिम् । यद्यहङ्कारमाश्रित्य यज्ञदानतपःक्रियाः
॥ कुर्वन्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तते न तु । अभ्यर्चयन्
पितृन्देवान् पठन् जुह्वन् बलिन्ददन् ॥ ज्वलदग्निं स्म-
रेद्यो मां लभते परमाङ्गतिम् । यज्ञोदानं तपः कर्म पा-
वनानि मनीषिणाम् ॥ यज्ञोदानं तपस्तस्मात्कुर्यादा-
शाविवर्जितः । पौर्णमास्याममावास्यां द्वादश्यां च वि-
शेषतः ॥ श्रावयेच्छ्रद्धधानांश्च मद्रक्तांश्च विशेषतः ।

नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्रक्तः श्रद्धयान्वितः ॥ तस्याक्षयो
 भवेत्लोकः श्वपाकस्यापि नारद ! । किं पुनर्ये यजन्ते -
 मां साधकाविधिपूर्वकम् ॥ श्रद्धावन्तो यतात्मान स्ते
 मां यान्ति मदाश्रिताः । कर्माण्यद्यन्तवन्तीह मद्रक्तोऽ
 नन्तमश्नुते ॥ मामेव तस्मादेवर्षे ! ध्याहि नित्यमतन्द्रि
 तः । अवाप्स्यसि तपःसिद्धिं लभ्यसेच पदं मम । अ
 ज्ञानामिच्छया ज्ञानं दद्याद्धर्मोपदेशनम् ॥ कृत्स्नां वा पृ
 थिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत्फलम् । अस्मात् प्रदेयं साधु
 भ्यो जन्मबन्धमयापहम् ॥ अश्वमेधसहस्राणां सहस्र
 यः समाचरेत् । नासौ फलमवाप्नोति मद्रक्तैर्यदवाप्यते
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं पृष्टः पुरातेन नारदेन स्तरर्षिणा ।
 यदुवाच तथा शंभुस्तदुक्तं तव स्रग्वत ! ॥ त्वमप्येकमना
 भूत्वा ध्येयं ज्ञेयं गुणाधिकम् । भज सर्वेण भावेन परमा
 त्मान मन्ययम् ॥ श्रुत्वैतत् नारदो वाक्यं दिव्यं नारायणे
 रितम् । अत्यन्तभक्तिमान् देवे एकान्तित्वमुपेयिवान् ॥
 नारायणमृषीम् देवं दशवर्षाण्यनन्यभाक् । इदं जपन्वै
 प्राप्नोति तद्विष्णोः परमम्पदम् ॥ किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः
 किं तस्य बहुभिर्व्रतैः । नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वा
 र्थसाधकः ॥ नारायणाय नम ओ मिति वेदमन्त्रं यो नि
 त्यमेव मनसापि समभ्यसेच्च । पापैः प्रमुच्य परमे सु
 पयाति विष्णोः स्थानं हि सर्वमिति वेदविदो वदन्ति ॥ किं
 तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः । यो नित्यं
 ध्यायते देवं ! नारायणमनन्यधीः ॥ चीरवासा जपी बापी
 त्रिदण्डी मुण्ड एववा । भूषितो वा द्विजश्रेष्ठ ! न लिङ्गं ध-
 र्मकारणम् ॥ ये नृशंसा दुरात्मानः पापधर्मविवर्जिताः ।

तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥ अन्यथा म
न्दबुद्धीनां प्रतिभाति दुरात्मनाम् । कुतर्कज्ञानदृष्टीनां विश्वा
न्नेन्द्रियवर्त्मनाम् ॥ नमो नारायणायेति ये विदुर्ब्रह्म शा
श्वतम् । अन्तकाले जपन्नेति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ आ
चारहीनोऽपि सुमिश्रवीर ! भक्त्याविहीनोऽपितु निन्दितोऽपि
कीर्त्येहिनारायणशब्दमात्रं विमुक्तपापो विशतेऽच्युतां ह्यति-
म् ॥ कान्तारवनदुर्गेषु कृत्स्नेष्वापत्सु संयुगे । दस्युभिः
सन्निरोधेच नामभि मां प्रकीर्तयेत् ॥ न दिव्यपुरुषो धी
मान् येषु स्थानेषु मां स्मरेत् । चौरव्याघ्रमहासर्पैः कू
रैरपि न बाध्यते ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधि
भिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णोभक्तिः प्रजायते ॥ ना
मोस्ति यावति शक्तिः पाप निर्हरणे हरेः । श्वपचोऽपि न
रः कर्तुं क्षमस्तावन्न किंलिषम् ॥ न तावत् पापमस्तीह -
यावन्नामहतं हरेः । अतिरेक भयादाहुः प्रायश्चित्तान्त
रं बुधाः ॥ गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः ।
अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः ॥ न वासुदेवा
त्परमस्ति मङ्गलं न वासुदेवात्परमस्ति पावनम् । न वासु
देवात्परमस्ति दैवतं न वासुदेवं प्रणिपत्य सीदति ॥ इ-
मां रहस्यां परमामनुस्मृतिं ह्यधीत्य बुद्धिं लभतेच नैष्ठि
कीम् । विहाय दुःस्वानि विमुच्य सङ्कटात् स वीतरागो
विचरेन्मही मिमाम् ॥ गङ्गाया मरणं चैव दृढाभक्तिश्च
केशवे । ब्रह्मविद्याप्रबोधश्च नात्पस्य तपसः फलम् ॥ ॥
इति विष्णुस्मृतिः समाप्ता ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

ब्रह्मरात्र्यां व्यतीतायां प्रबुद्धे पद्मसम्भावे । विष्णुः सिसृक्षुर्भू-
तानि ज्ञात्वा भूमिं जलानुगाम् ॥ जलक्रीडारुचि शशं क-
ल्पादिषु यथा पुरा । वाराहमास्थितोरूपमुज्जहार वसु-
न्धराम् ॥ वेदपादो घृपदंष्ट्रः क्रतुवक्त्रश्चितामुखः । अ-
ग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ अहोरात्रेक्ष-
णो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः । आज्यनासः श्रवस्तुण्डः
सामघोषमहास्वनः ॥ धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रम-
सत्कृतः । प्रायश्चित्तमयो वीरः प्रांशुजानुर्महावृषः ॥ उ-
द्रात्रन्त्वो होमलिङ्गो बीजौषधि महाफलः । वेद्यन्तरात्मा
मन्त्रस्फिग्बिकृतः सोमशोणितः ॥ वेदस्कन्धो हविर्ग-
न्धो हव्यकव्यादिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान् ना-
नादीक्षाभिरन्वितः ॥ दक्षिणाहृदयो योगमहामन्त्रमयो
महान् । उपाकर्म्मोष्ठरुचिरः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः ॥ नाना-
छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नीसहायो
ऽसौ मणिशृङ्गश्चोदितः ॥ महीं सागरपर्यन्तां सशैलवन-
काननाम् । एकार्णवजलम्रष्टामेकार्णवगतः प्रभूः ॥ दंष्ट्रा-
ग्रेण समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया । आदिदेवो महा-
योगी चकार जगतीं पुनः ॥ एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भू-
तहितार्थिना । उद्धृता पृथिवी सर्वा रसातलगता पुरा ॥
उद्धृत्य निश्चले स्थाने स्थापिता च तथा स्वके । यथास्था-
नं विभज्यापस्तद्रता मधुसूदनः ॥ सामुद्र्यश्च समुद्रेषु
नादेयाश्च नदीषु च । पल्वलेषु च पाल्वल्यः सरःस्र च स-
रोवराः ॥ पातालसप्तकं चक्रे लोकानां सप्तकं तथा । द्वीपा

नामुदधीनाञ्च स्थानानि विविधानि च ॥ स्थानपालांल्लोक
पालान्नदीशैलवनस्पतीन् । ऋषींश्च सप्त धर्मज्ञान् वे-
दान् साङ्गान् सरासरान् ॥ पिशाचोरगगन्धर्व्यक्षरा
क्षसमानुषान् । पशूपक्षिमृगाद्यांश्च भूतग्रामं चतुर्वि-
धम् ॥ मेघेन्द्रचापसम्पातान् यज्ञांश्च विविधांस्तथा ॥ ए
वं वराहो भगवान् कृत्वेदं सचराचरम् । जगज्जगाम लो-
कानामविज्ञातां तदा गतिम् ॥ अविज्ञातां गतिं याते देव
देवे जनार्दने । वसुधा चिन्तयामास का धृतिर्मै भविष्य
ति ॥ पृच्छामि कश्यपं गत्वा स मे वक्ष्यत्यसंशयम् । म
दीयां वहते चिन्तां नित्यमेव महामुनिः ॥ एवं सान्निभ्य
यं कृत्वा देवी स्त्रीरूपधारिणी । जगाम कश्यपं द्रष्टुं ह
ृष्टवांस्ताञ्च कश्यपः ॥ नीलपङ्कजपत्राक्षीं शारदेन्दु नि-
भाननाम् । अलिसङ्घालकां शुभां बन्धुजीवाधरां शु-
भाम् ॥ सुशुभ्रस्पृष्टदशनां चारुनासां नतज्जुवम् ।
कम्बुकण्ठीं संहतोरु पीनोरुजघनस्थलीम् ॥ विरेजतु
स्ततो यस्याः समौ पीनौ निरन्तरौ । मत्तेभकुम्भसङ्कु-
शौ शातकुम्भसमद्युती ॥ मृणालकोमलौ बाहू करौ किं-
शलयोपमौ । रुक्मस्तम्भानिभावूरू गूढे श्लिष्टे च जानु-
नी ॥ जङ्घे विरोमे रुषमे पादावतिमनोरमौ । जघने
अघनं मध्यं यथा केशरिणः शिशोः ॥ प्रभायुता न-
खास्ताञ्चा रूपं सर्वमनोहरम् । कुर्वीणां वीक्षितैर्नित्यं
नीलोत्पलयुता दिशः ॥ कुर्वीणां प्रभयादेवीं तथा वि-
तिमिरा दिशः । सुसूक्ष्मशुक्लवसनां रत्नोत्तमविभूषिता
म् ॥ पदन्यासैर्व्यसृमतीं सपद्मामिव कुर्वतीम् । रूपयो
वनसम्पन्नां विनीतवदपस्थिताम् ॥ समीपमागतां ह

स्वा पूजयामास कश्यपः । उवाच तां वरारोहे ! विज्ञातं ह
 द्रुतं मया ॥ धरे ! तव विशालाक्षी ! गच्छ देवि ! जनार्दन
 म् । स ते वक्ष्यत्यशेषेण भाविनी ते यथा स्थितिः ॥ क्षीरो
 दे वसतिस्तस्य मया ज्ञाता शम्भानने ॥ ध्यानयोगेन चा
 र्ज्यङ्गि ! तज्ज्ञानं तत्प्रसादतः ॥ इत्येवमुक्ता सम्पूज्य कश्य
 पं वसुधा ततः । प्रययौ केशवं द्रष्टुं क्षीरोदमथ सागरम् ॥
 सा ददर्शामृतनिधिं चन्द्ररश्मिमनोहरम् । पवनक्षोभसं-
 जातवीचीशतसमाकुलम् ॥ हिमवच्छतसङ्काशं भूमण्ड
 लमिवापरम् । वीचीहस्तैर्धवलितैराह्वयानमिव क्षितिम् ॥
 तैरेव शुभ्रतां चन्द्रे विदधानमिवानिशम् । अन्तरस्थेन
 हरिणा विगताशेषकल्मषम् ॥ यस्मात्तस्मात्तु विभ्रन्तं
 सशुभ्रां तनुमूर्जिताम् । पाण्डुरं स्वगमागम्यमधोभवन-
 वर्तिनम् ॥ इन्द्रनीलकडाराढ्यं विपरीतमिवाम्बरम् । फला
 वलीसमुद्गतवनसङ्घसमावृतम् ॥ निम्फोकिमिव शेषाहे
 र्विस्तीर्णं तैमतीव हि । तं दृष्ट्वा तत्र मध्यस्थं ददृशे केश
 वालयम् ॥ अनिर्देश्यपरामाप्यमनिर्देश्यार्द्धिसंयुतम् । शो
 षपर्यदृशं तस्मिन् ददर्श मधुसूदनम् ॥ शेषाहिफणर-
 त्नांशदुर्विभाष्य सुखाम्बुजम् । शशाङ्कशतसङ्काशं सूर्या
 युतसमप्रभम् ॥ पीतवाससमक्षोभ्यं सर्वरत्नविभूषितम्
 मुकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥ संवाह्यमाना
 द्वियुगं लक्ष्म्या करतलैः शुभैः । शरीरधारिभिः शस्त्रैः
 सेव्यमानं समन्ततः ॥ तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं ववन्दे मधु-
 सूदनम् । जानुभ्यामवनीं गत्वा विज्ञापयति चाप्यथ ॥
 उद्धृताहं त्वया देव ! रसातलतलङ्गता । स्वे स्थाने स्थापि
 ता विष्णो ! लोकानां हितकाम्यया ॥ तत्राधुना मे देवेशा

का धृतिर्वै भविष्यति । एवमुक्तस्तदा देव्या देवो वचनम-
ब्रवीत् ॥ वर्णाश्रमाचाररताः शास्त्रैकतत्परायणाः । त्वां ध-
रे ! धारयिष्यन्ति तेषां तद्गार आहितः ॥ एवमुक्त्वा वसु-
मती देवदेवमभाषत । वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्मान् व-
द सनातनान् ॥ त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि त्वं हि मे परमा-
गतिः । नमस्ते देव ! देवेश ! देवास्त्रिष्वलसूदन ! । नारायण !
जगन्नाथ ! शङ्खचक्रगदाधर ! ॥ पद्मनाभ ! हृषीकेश !
महाबलपराक्रम ! । अतीन्द्रिय ! सुदुष्पार ! देव ! शार्ङ्गध-
नुर्धर ! ॥ वराह ! भीम ! गोविन्द ! पुराण ! पुरुषोत्तम ! । हि-
रण्यकेश ! विश्वाक्ष ! यज्ञमूर्त्ते ! निरञ्जन ! ॥ क्षेत्र ! क्षेत्र-
ज्ञ ! लोकेश ! सलिलान्तरशायक ! । यन्त्रमन्त्रवहाचिन्त्य !
वेदवेदाङ्गविग्रह ! ॥ जगतोऽस्य समयस्य सृष्टिसंहारका-
रक ! ॥ सर्वधर्मज्ञ ! धर्माङ्ग ! धर्मायाने ! वरप्रद ! । वि-
ष्वक्सेनामृत ! व्योम ! मधुकैटभसूदन ! ॥ वृंहतां वृंह-
णार्जेय ! सर्व ! सर्वाभयप्रद ! । वरेण्यानघ ! जीमूताव्य-
य ! निर्व्याणकारक ! ॥ आप्यायन ! अपांस्थान ! चैत-
न्याधार ! निष्क्रिय ! । सप्तशीर्षाध्वरगुरो ! पुराण ! पुरु-
षोत्तम ! ॥ ध्रुवाक्षर ! सुसूक्ष्मेश ! भक्तवत्सलपावन ! ।
त्वंगतिः सर्वदेवानां त्वं गतिर्ब्रह्मवादिनाम् ॥ तथा विदि-
तवेद्यानां गतिस्त्वं पुरुषोत्तम ! । प्रपन्नास्मि जगन्नाथ ! ध्रु-
वं वाचस्पतिं प्रभुम् ॥ सुब्रह्मण्यमनाधृष्यं वस्करवेलं च
सुप्रदम् । महायोगबलोपेतं प्रभिगर्भं धृताचिषिम् ॥ वा-
सुदेवं महात्मानं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् । सरासरगुरुं
देवं विभुं भूतमहेश्वरम् ॥ एकव्यूहं चतुर्वक्त्रं जगत्कार-
णकारणम् । ब्रूहि मे भगवन् ! धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य शा-

श्वतान् ॥ आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् । एवमुक्तस्तु देवेशः पुनः क्षोणीमभाषत ॥ शृणु देवि ! धरे ! धर्म्मश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् । आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ॥ ये तु त्वां धारयिष्यन्ति सन्तस्तेषां परायणान् । निषण्णा भव वामोरु ! काञ्चनेऽस्मिन् वरासने ॥ स्रवासीना निबोध त्वं धर्म्मानि गदतो मम । शत्रुवे वैष्णवान् धर्म्मान् स्रवासीना धरा तदा ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्रित्वारः । तेषामाद्या द्विजातयः । तेषां निषेकाद्यः श्मशानान्तो मन्त्रवत् क्रियासमूहः । तेषाञ्च धर्म्माः ब्राह्मणस्याध्यपयनं क्षत्रियस्य शस्त्रनिष्ठता वैश्यस्य पशुपालनं शूद्रस्य द्विजातिश्रुश्रूषा । द्विजानां यजनाध्ययने । अथैतेषां वृत्तयः ब्राह्मणस्य याजनप्रतिग्रहौ क्षत्रियस्य क्षितित्राणं कृषिगोरक्षवाणिज्यकुसीदयोनिपोषणानि वैश्यस्य, शूद्रस्य सर्वशिल्पानि । आपद्यनन्तरा वृत्तिः । क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुश्रुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥ आर्जवत्वमलोभश्च देवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यस्त्या च तथा धर्म्माः सामान्यउच्यते ॥ इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ राजधर्म्माः ॥ ॥ प्रजापरिपालनं वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे धर्म्मे व्यवस्थापनम् । राजा च जाङ्गलं पशव्यं शस्योपेतं देशमाश्रयेत् वैश्यशूद्रपादञ्च तत्र धन्वन्तमहीचारिवृक्षगिरिदुर्गाणामन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् । तत्र ग्रामाध्यक्षानपि कुर्यात् । दशाध्यक्षान् । शताध्यक्षान् । देशाध्य

क्षांश्च । ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परीहारं कुर्व्यात् । अ-
शक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् । सोऽप्यशक्तः शता-
ध्यक्षाय । सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय । देशाध्यक्षोऽपि स-
र्व्यात्मना दोषमुच्छिन्द्यात् । आकरशक्नुतरनागवनेष्वाप्ता-
नियुञ्जीत । धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु । निपुणानर्थकार्ये-
षु । शूरान् संग्रामकर्मसु । उग्रानुग्रेषु षण्डान् स्त्रीषु ॥
प्रजाभ्यो वल्यर्थं सम्वत्सरेण धान्यतः षष्ठमंशमादद्या-
त् । सर्वशस्येभ्यश्च द्विकं शतम् । पशुहिरण्येभ्यो वस्त्रे-
भ्यश्च । मांसमधुघृतौषधिगन्धमूलफलरसदारु पत्राजि-
नमृद्गाण्डाश्मभाण्डवेदलेभ्यः षष्ठभागम् । ब्राह्मणेभ्यः
करादानं न कुर्व्यात् ते हि राज्ञो धर्मकरदाः । राजा च प्र-
जाभ्यः सुकृतदुष्कृत षष्ठांशभाक् । स्वदेशपण्याच्च शुल्को-
ऽं दशममादद्यात् परदेशपण्याच्च विंशतितमम् । शिल्प-
स्थानमपक्रामन् सर्वापहारित्वमाप्नुयात् । शिल्पिनः क-
र्मजीविनश्च शूद्राश्च मासेनैकं राज्ञः कर्मकुर्व्युः । स्वाम्य-
मात्यदुर्गकोशदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः । तद्दूषकांश्च ह-
न्यात् । स्वराष्ट्रपरराष्ट्रयोश्च चारचक्षुः स्यात् । साधूनां-
पूजनं कुर्व्यात् । दुष्टांश्च हन्यात् । शत्रुमित्रोदासीनमध्यमे-
षु सामभेददानदण्डान् यथाहं यथाकालं प्रयुञ्जीत ।
सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावांश्च यथाकालमा-
श्रयेत् । चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां यायात् । परस्य व्य-
सने वा । परदेशावाप्तौ तद्देशधर्मान्मोच्छिन्द्यात् । प-
रेणाभियुक्तश्च सर्व्यात्मना राष्ट्रं गोपायेत् । नास्ति राज्ञो-
समरे तनुत्यागसदृशो धर्मः । गोब्राह्मणानृपतिमित्रध-
नदारजीवितरक्षणाद्ये हतास्ते स्वर्गभाजः । वर्णसङ्कर-

रक्षणार्थं च । राजा पुरावाप्तौ तु तत्र तत्कुलीनमभिषिञ्चे-
 त् ॥ न राजकुलमुच्छिन्द्यात् । अन्यत्राकुलीनराजकुला-
 त् । मृगयाक्षस्त्रिपानेष्वभिरतिं न कुर्यात् । वाक्पातु
 व्यदण्डपातुष्वे च नार्थदूषणं कुर्यात् । आद्यद्वाराणि
 नोच्छिन्द्यात् । नापात्रवर्षीस्यात् । आकरेभ्यः सर्वमा
 दद्यात् ॥ निधिं लब्ध्वा तद्वर्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् द्वितीय
 मर्द्धं कोशे प्रवेशयेत् । निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्या
 त् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यो
 ऽर्द्धमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् चतुर्थमंशं ब्राह्मणे-
 भ्यो ऽर्द्धमंशमादद्यात् । शूद्रश्चावाप्तं द्वादशावा विभज्य पञ्चां-
 शान् राज्ञे दद्यात् पञ्चांशान् ब्राह्मणेभ्यो ऽशद्वयमादद्या
 त् । अनिवेदित विज्ञानस्य सर्वमपहरेत् । स्वनिहिताद्रा
 ज्ञे ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्यात् । परनिहितं स्वनिहित-
 मिति ब्रुवंस्तत्समं दण्डमावहेत् ॥ बालानाथस्त्रीधनानि
 च राजा परिपालयेत् । चौरहतं धनमुवाप्य सर्वमेव स
 र्ववर्णेभ्यो दद्यात् । अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् ।
 शान्तिस्वस्त्ययने देवोपघातान् प्रशमयेत् । परचक्रोप
 घातांश्च शस्त्रनित्यतया । वेदेतिहास धर्मशास्त्रार्थकु
 शलं कुलीनमव्यङ्गं तपस्विनं पुरोहितञ्च वरयेत् । शुची
 नलुब्धानवहिताञ्छक्तिसम्पन्नान् सव्यार्थेषु च सहाया
 न् स्वयमेव व्यवहारान् पश्येद्विद्वद्ब्राह्मणैः सार्द्धम् । व्य
 वहारदर्शने ब्राह्मणं वा नियुञ्ज्यात् । जन्मकर्मव्रतोपे-
 तांश्च राज्ञा सभासदः कार्यारिपौ मित्रे च ये समाः का-
 मक्रोधलोभादिभिः कार्यार्थिभिरनाहार्याः । राजा च स
 र्वकार्येषु सम्बत्सराधीनः स्यात् । देवब्राह्मणान् सतत-

मेव पूजयेत् । वृद्धसेवी भवेत् । यज्ञयाजी च । नचास्य
विषये ब्राह्मणः क्षुधात्तोऽवसीदेत् । नचान्योऽपि सक्त
र्मनिरतः । ब्राह्मणोऽप्यश्वं फलं प्रतिपादयेत् । येषाञ्च
प्रतिपादयेत्तेषां स्ववंश्यानन्तरप्रमाणं दानच्छेदोपवर्णन
ञ्च पटे ताम्रपत्रे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कितञ्चागामिनृपवि
ज्ञापनार्थं दद्यात् । परदत्ताञ्च फलं नोपहरेत् । ब्राह्मणे
भ्यः सर्वदायान् प्रयच्छेत् । सर्वतस्त्वात्मानं गोपायेत् स
दर्शनश्च स्यात् । विषघ्नागदमन्त्रधारी च । नापरीक्षि-
तमुपयुज्यात् । स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् । वध्येष्य-
पि न श्चुकुटीमाचरेत् । अपराधानुरूपञ्च दण्डं दण्ड्येषु
दापयेत् । सम्यग्दण्डप्रणयनं कुर्यात् । द्वितीयमप-
राधं न कस्यचित् क्षमेत । स्वधर्ममपालयन्नादण्ड्यो
नामास्ति राज्ञः । यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति
निर्भरः । प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते नेता चेत् साधु पश्यति ।
स्वराष्ट्रे न्यायदण्डः स्याद्दशदण्डश्च शत्रुषु । सहस्रस्वजि-
ह्वः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः । एवंवृत्तस्य नृप-
तेः शिलोब्धेनापि जीवतः । विस्तीर्यते यशोलोके
तैलविन्दुरिवाम्भसि । प्रजासुरवे करवी राजा तुदुःखे य
श्च दुःखितः । स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गे
महीयते ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥
जालस्थार्कमरीचिगतं रजस्ससरेणुसंज्ञकम् । तदष्टकं
लिरज्या । तन्नयं राजसर्षपः । तन्नयं गौरसर्षपः । तत्ष
ट्कं यवः । तन्नयं कृष्णालम् । तत्पञ्चकं माषः । तद्वाद
शकमक्षार्द्धम् । अक्षार्द्धमेव सचतुर्माषिकं सुवर्णः । चेतुः
सुवर्णको निष्कः । द्वे कृष्णाले समधते रूप्यमाषकः । तत्

षोडशकं धरणम् । ताम्रकार्षिकः कार्षापणः । पणानां
द्वे शते सार्द्धं प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्च वि-
ज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ ॥ इति वैष्णावे धर्म-
शास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वे बध्याः । न शारी-
रो ब्राह्मणस्य दण्डः । स्वदेशाद्ब्राह्मणं कृताङ्गं विवास-
येत् । तस्य च ब्रह्महत्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे
कुर्यात् । स्मराध्वजं स्मरापाने । श्वपदं स्तेये । भगं गुरु-
तल्पगमने । अन्यत्रापि बध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समग्रध-
नमक्षतं विवासयेत् । कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् ।
कूटलेख्यकारांश्च । गरदाग्निदप्रसह्यतस्करान् स्त्रीबा-
लपुरुषघातिनश्च । ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधि-
कमपहरेयुः । धरिममेयानां शतादप्यधिकं । ये चाकु-
लीना राज्यमभिकामयेयुः । सेतुभेदकांश्च प्रसह्यत-
स्कराणाम्बावकाशभक्तप्रदांश्च । अन्यत्र राजाशक्तेः
स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रमणाञ्च । हीनवर्णोऽधिक-
वर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्तिदेवास्य शातयेत् । ए-
कासनोपवेशी कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः । निष्ठीव्योष्ठ-
द्वयविहीनः कार्यः अवशब्दयिता च गुदहीनः । आक्रो-
शयिता च विजिह्वः । दर्पेण धर्मोपदेशकारिणो राजा
तप्तमासेचयेत्तैलमास्ये । द्रोहेण च नामजातिग्रहणे दशं
गुलोऽस्य शङ्कुर्लिखेयः । श्रुतदेशजातिकर्मणाम-
न्यथावादी कार्षापणशतद्वयं दण्ड्यः । काणारवञ्जादी-
नां तथावाद्यपि कार्षापणद्वयम् । गुरूनाक्षिपन् कार्षा-
पणशतं । परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसं । उप-

पातकयुक्ते मध्यमम् त्रैविद्यवृद्धाक्षेपे जातिपूर्णाञ्च ।
 ग्रामदेशयोः प्रथमसाहसम् । व्यङ्गतायुक्ताक्षेपे कार्षा-
 पणशतम् । मातृयुक्ते तूत्तमं सवर्णाक्रोशने द्वादशपणा
 नृ दण्ड्यः । हीनवर्णाक्रोशने षड्दण्ड्यः । यथाकालमु-
 त्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणोदण्डः । तयोर्जा कार्षापणान्त-
 यः शृङ्खवाक्याभिधाने त्वेवमेव । पारजायी सवर्णाग-
 मने तूत्तमसाहसं दण्ड्यः । हीनवर्णागमने मध्यमम्
 गोगमने च । अन्त्यागमने बध्यः पशुगमने कार्षापण-
 शतं दण्डाः ॥ दोषमनारख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च ता-
 ञ्च बिभृयात् । अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम् ।
 गजाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्य्यः । विमांसवि-
 क्रयी कार्षापणशतम् ग्राम्यपशुघाती च । पशुस्वा-
 मिने तन्मूल्यं दद्यात् । आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं-
 कार्षापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च कार्षापणान् ।
 फलोपगमद्रुमच्छेदी कोटोपघाती तूत्तमसाहसं दण्ड्यः ।
 पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी
 कार्षापणशतम् । तृणच्छेद्येकं सर्व्वे च तत्स्वामिनां तदु-
 त्यजिष्य ॥ हस्तेनावगोरयिता दशकार्षापणान् । पादेन-
 विंशतिं । काष्ठेन प्रथमसाहसम् । पाषाणेन मध्यम-
 म् । शस्त्रेणोत्तमम् । पादकेशांशुककरलुण्ठने दशपणान्
 दण्ड्यः । शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता द्वाविंशन्
 पणान् । सह शोणितेन चतुःषष्टिं । करपाददन्तभङ्गे क-
 र्णनासाविकर्त्तने मध्यमम् । चेष्टाभोजनवाग्रोधे प्रहार-
 दाने च । नेत्रकन्धराबाहुसकृद्ध्यंसभङ्गे चोत्तमम् । उभ-
 यनेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनान्न विमुञ्चेत् । ता

दशमेव वा कुर्यात् । एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकमुक्ता
 दण्डाद्विगुणः । क्रोशन्तमभिधावतां तत्समीपवर्तिनां
 संसरताञ्च । सर्वे च पुरुषपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं द
 द्युः ॥ ग्राम्यपशुपीडाकराश्च । गोश्वोष्ट्रगजापहार्यैक
 पादकरः कार्यः अजाव्यपहार्यैककरश्च । धान्याप-
 हार्यैकादशगुणं दण्ड्यः । शस्यापहारी च ॥ सूवर्ण-
 रजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमपहरन् विकरः त
 दनमेकादशगुणं दण्ड्यः । सूत्रकार्पासगोमयगुडदधि
 क्षीरतक्रतृणलवणमृद्भस्मपक्षिमत्स्यघृततैलमांसम-
 धुवैदलवेणुमृण्मयलोहदण्डानामपहर्ता मूल्यान्निगुणं
 दण्ड्यः । पक्वान्नानाञ्च पुष्पहरितगुल्मवल्लीलतापर्णा
 नामपहरणे पञ्चकृष्णास्तान् । शाकमूलफलानाञ्च रत्ना
 पहार्युत्तमसाहसम् । अनुक्तद्रव्याणां मपहर्ता मूल्यस
 मम् । स्तेनाः सर्वमपहृतं धनिकस्य दाप्याः । ततस्तेषां
 मभिहितदण्डप्रयोगः । येषां देयः पन्थास्तेषामपथदा-
 यी कार्षापणानां पञ्चविंशति दण्ड्यः आसनार्हस्यासन
 मददश्च । पूजार्हमपूजयंश्च । प्रातिवेश्यब्राह्मणे निम-
 न्त्रणातिक्रमे च । निमन्त्रयित्वा भोजनादायिनश्च ।
 निमन्त्रितस्तथेत्युक्तवान् भज्जानः सूवर्णभाषकं निम
 न्त्रयितुश्च द्विगुणमन्नम् । अभक्ष्येण ब्राह्मणदूषयिता
 षोडशसूवर्णान् । जात्यपहारिणा शतं सूरया बध्यः ।
 क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्द्धं । वैश्यं दूषयितुस्तदर्द्धमपि । शू
 द्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम् । कामकारेणास्पृश्यस्त्रैवर्णि
 कस्पृशान् बध्यः । रजस्वला शिफाभिस्ताडयेत् । पथ्युद्या
 नोदकसमीपेऽशुचिकारी पणशतं । तच्चापास्यात् । गृह

भूकुड्याद्युपभेत्ता मध्यमसाहसं दण्डयः । तच्च योजये-
त् । गृहेपीडाकरंद्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतं ॥ साधारण्या
पलापी च । प्रोषितस्याप्रदाता च । पितृपुत्राचार्ययाज्य
त्विजामन्योन्यापतितत्यागी च । नच तान् जह्यात् । शूद्र
प्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकश्च । अयोग्यकर्मकारी च ।
समुद्रगृहभेदकः । अनियुक्तः शपथकारी पशूनां पुंस्त्वोप-
घातकारी च । पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणं दशपणो द-
ण्डः । यस्तयोश्चान्तरः स्यात्तस्योत्तमसाहसम् । तुलामा-
नकटकर्मकर्तृश्च ।

तदकूटे कूटवादिनश्च द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य
च । सम्भूयवणिजां पण्यमनर्पणावरुन्धतां । प्रत्येकं वि-
क्रीणताश्च । गृहीतमूल्यं पण्यन्तु केतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ
सौदयं दाप्यः । राज्ञा च पणशतं दण्डयः । क्रीतमक्रीण-
तो या होनिः सा केतुरेव स्यात् । राजविनिषिद्धं विक्री-
णतस्तदपहारः । तारिकः स्थलजं शूलकं गृह्णन् दशपणा-
न् दण्डयः । ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्विणीतीर्थानुसा-
रिणां नाविकः शौलिकः शूलकमाददानश्च । तच्च तेषां
दद्यात् । घृते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां -
सन्दंशच्छेदः । ग्रन्थिभेदकानां करच्छेदः । दिवा पशूनां
वृकाद्युपघाते पाते त्वनापदि पालदोषः । विनष्टपशुमू-
ल्यञ्च स्वामिने दद्यात् । अननुज्ञातां दुहन् पञ्चविंशति-
कार्षापणान् दण्डयः । महिषी चेच्छस्यनाशं कुर्व्यात्तत्पा-
लकस्त्वष्टी माषकान् दण्डयः । अपालायाः स्वामी अश्व-
स्तूष्णीगर्दभो वा । गौश्चेत्तदर्द्धं तदर्द्धमजाविकं । भक्षधि-
तोपविष्टेषु द्विगुणं । सर्वत्र स्वामिने विनष्टशस्यमूल्य

च । पथिग्रामसीमान्ते न दोषः अनावृते च अल्पकानां-
 उत्सृष्टवृषभस्मृतिकानाञ्च । यस्तूत्तमवर्णान् दास्ये नियो-
 जयेत्तस्योत्तमसाहसदण्डः । त्यक्तप्रव्रज्यो राज्ञोदास्यं कु-
 र्यात् । भृतकश्चापूर्णाकाले भृतिं त्यजन् सकलमेव मू-
 ल्यं दद्यात् । राज्ञे च पणशतं दद्यात् तद्दोषेण यदि नश्ये
 तत् स्वामिने । अन्यत्र दैवोपघातात् । स्वामी चेद्भृतक-
 मपूर्णे काले जह्यात्तस्य सर्वं मूल्यं दद्यात् । पणशतञ्च-
 राजनि अन्यत्र भृतकदोषात् । यः कन्यां पूर्वदत्तामन्य-
 स्मै दद्यात् स चौरवच्छास्यः । वरदोषं विना निर्दोषां प-
 रित्यजन् पत्नीञ्च अजानन् प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणी-
 यात्तत्र तस्यादोषः । स्वामी द्रव्यमाप्नुयात् । यद्यप्रकाशं
 हीनमूल्यञ्च क्रीणीयात्तदा क्रेता विक्रेता च चौरवच्छा-
 स्यो । गणद्रव्यापहर्ता विवास्यः तत्सम्पिदं यश्च लङ्घ-
 येत् । निम्नेपापहार्यर्थवृद्धिसहितं धनं धनिकस्य दा-
 प्यः । राज्ञा चौरवच्छास्यः यश्चानिक्षिप्तं निक्षिप्तमिति-
 ब्रूयात् । सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां
 लिङ्गान्वितां कारयेत् । जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयि-
 ता विवास्यः । अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य च विक्रेयी देवप्र-
 तिमाभेदकश्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः । भिषङ्मिथ्याचर-
 न्नुत्तमेषु पुरुषेषु । मध्यमेषु मध्यमं तिर्यक्षु प्रथमम् । प्र-
 तिष्कृतस्याप्रदायी तद्दापयित्वा प्रथमसाहसं दण्डयः ।
 कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्यः । उत्कोचोपजीविनां
 सप्त्यानाञ्च । गोचर्ममात्राधिकां भवमन्यस्याधीकृतां
 तस्मादानिर्म्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छेत् स बध्यः । ऊनाञ्च
 न षोडशस्त्वर्णान् दण्डयः । एकोऽश्वोयाद्यदुत्पन्नं नरः

सम्बत्सरं फलम् । गोचर्ममात्रा सा क्षौणी स्तोका वा यदि
 वा बहुः ॥ यद्योर्निक्षिप्तआधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ । य
 स्य भक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता ॥ सागमेन
 च भोगेन भक्तं सम्यग्यदा भवेत् । आहर्त्ता लभते तत्र
 नापहार्यन्तु तत् क्वचित् ॥ पित्रा भक्तन्तु यद्व्यं भुक्त्या
 चारेण धर्म्मतः । तस्मिन् प्रेते न वाच्योऽसौ भुक्त्वा प्राप्तं
 हि तस्य तत् ॥ त्रिभिरेव च या भक्ता पुरुषैर्भूयथाविधि ।
 लेख्याभारेऽपि तां तत्र चतुर्थः समवाप्नुयात् ॥ नखिनां दं
 ष्टिणाञ्चैव शृङ्गिणामाततायिनाम् । हस्त्यश्वानां तथान्ये
 षां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥ गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्म
 णं वा बहुश्रुतम् । आततायिन मायान्तं हन्यादेवाविचारय
 न् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वा
 ऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ उद्यतासिविषाग्नि-
 ञ्च शापोद्यतकरं तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चै
 व राजसू ॥ भार्यातिक्रामणञ्चैव विद्यात् सप्ताततायि
 नः । यशोवित्तहरानन्यानाद्दुर्धर्म्मार्थहारकान् ॥ उद्देशत
 स्ते कथितो धरे ! दण्डविधिर्म्मया । सर्वेषामपराधानां -
 विस्तरादतिविस्तरः ॥ अपराधेषु चान्येषु ज्ञात्वा जातिं
 धनं वयः । दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सम्मन्त्य ब्राह्मणैः सह
 ॥ दण्ड्यं प्रमोचयन् दण्ड्याद्विगुणं दण्डमाचहेत् । नियु
 क्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ॥ यस्य चौरः पु
 रे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् । न साहसिकदण्डघ्नो
 स राजा शक्रलोकभाक् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म्मशा
 स्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृहीयात् । द्विकं त्रि-

कं चतुष्कं पञ्चकञ्च शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासम् सर्वे
 वर्णा वा स्वप्रतिपन्नां रुद्धिं दद्युः । अकृतामपि वत्सरातिक्र-
 मेण यथाविहिताम् । आध्युपभोगे वृद्धभावाः । दैवराजो
 पघातादृते विनष्टमाधिमुत्तमर्णो दद्यात् । अन्तवृद्धौ प्र-
 विष्टायामपि । न स्थावरमाधिमृते वचनात् गृहीतधनप्र-
 वेशार्थमेव यत् स्थावरं दत्तं तद्गृहीतधनप्रवेशो दद्यात् ।
 दीयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णस्यागृह्यतस्ततः परं न वर्द्धते ।
 हिरण्यस्य परा रुद्धिर्द्विगुणा । धान्यस्य त्रिगुणा । वस्त्र-
 स्य चतुर्गुणा । सन्ततिः स्त्रीपशूनाम् । किण्वकार्पाससूत्र-
 चर्मयुधेषुकाङ्गराणामक्षया । अनुक्तानां द्विगुणा । प्र-
 युक्तमर्थं यथाकथञ्चित् साधयन् राज्ञो वाच्यः स्यात् ।
 साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्समं दण्ड्यः । उत्तमर्ण-
 श्चेद्राजानमियात्तद्विभाषितोऽधमर्णो राज्ञे धनदशभागस-
 म्मितं दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंश-
 म् । सर्पापलाप्येकदेशविभाषितोऽपि सर्वं दद्यात् । त-
 स्य च भावनास्तिस्रो भवन्ति लिखितं साक्षिणः समय-
 क्रिया च । ससाक्षिकमाप्तं ससाक्षिकमेव दद्यात् । लि-
 खितार्थप्रविष्टोलिखितं पाटयेत् । असमग्रदाने लेख्या-
 सन्निधाने चोत्तमर्णोलिखितं दद्यात् । धनग्राहिणि प्रेते
 प्रव्रजिते द्विदशसमाः प्रवसिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम्
 नातः परमनीप्सुभिः । सपुत्रस्य वाऽपुत्रस्य वा ऋकथ-
 ग्राही ऋणं दद्यात् । निर्धनस्य स्त्रीग्राही । न स्त्री प-
 तिपुत्रकृतम् । न स्त्रीकृतं पतिपुत्रौ न पिता पुत्रकृतम् ।
 अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठेत् स दद्यात् । पैतृकमृणम-
 विभक्तानां भ्रातृणाञ्च । विभक्ताश्च दायानुरूपमंशम् ।

गोपशौण्डिक शैलूषरजकव्याधरूपाणां पतिर्दद्यात् । वा-
कप्रतिपन्नं नादेयं कस्यचित् । कुटुम्बार्थं कृतञ्च । यो गृ-
हीत्वा ऋणं सर्वं श्वोदास्यामीतिसामकम् । न दद्याद्धोम-
तः पश्चात्तथा वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ दर्शने प्रत्यये दाने प्राप्ति-
भाव्यं विधीयते । आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सूता-
अपि ॥ बह्वश्चेत् प्रतिभ्रूवो दद्युस्तेऽर्थं यथाकृतम् । अ-
र्थेऽविशेषिते तेषु धनिकच्छन्दतः क्रिया ॥ यमर्थं प्रतिभू-
र्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभ्रूवे द्विगुणं
दातुमर्हति ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥
अथ लेख्यं त्रिविधं राजसाक्षिकं ससाक्षिकमसाक्षिक-
ञ्च । राजाधिकरणे तन्नियुक्तकायस्थकृतं तदध्यक्षक-
रचिह्नितं राजसाक्षिकम् । यत्र कचन येन केनचिल्लिखितं
साक्षिभिः स्वहस्तचिह्नितं ससाक्षिकम् । स्वहस्तलिखितं
मसाक्षिकम् । तद्वलात्कारितमप्रमाणम् । उपधिकृताश्च
सर्वे एव । दूषितकर्म्म दुष्टसाक्ष्यं तत्ससाक्षिकमपि ।
तादृग्विधेन लिखितञ्च । स्त्रीबालास्वतन्त्रमत्तोन्मत्तभी-
तताडितकृतञ्च । देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षणं
मलुप्तक्रमाक्षरं प्रमाणम् । वर्णैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः पत्रै-
रेव च युक्तिभिः । सन्दिग्धं साधयेत्लेख्यं तद्युक्तिप्रतिरू-
पितैः ॥ यत्रणीं धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा
म्रियते तत्र तलेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥ ॥ इति
वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ साक्षिणः न राजश्रोत्रियप्रव्रजितकितवतस्करपरा-
धीनस्त्रीबालसाहसिकातिवृद्धमत्तोन्मत्ताभिः शस्तपतित-
क्षुत्तृष्णार्तव्यसनिरागान्धाः । रिपुमित्रार्थसम्बन्धिविक-

र्मदृष्टदोषसहायाश्च । अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे यश्चोपे-
त्यब्रूयात् । एकश्चासाक्षी । स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्य
संग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः । अथ साक्षिणः कुलजा
वृत्तवित्तसम्पन्नायज्वनस्तपस्विनः पुत्रिणोधर्मज्ञा अ-
धीयानाः सत्यवन्तस्त्रैविद्यवृद्धाश्च । अभिहितगुणस-
म्पन्नउभयानुमतएकोऽपि । द्वयोर्विवदमानयोर्यस्य पूर्व
वादस्तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । आधर्यं कार्य्यवशाद्य
त्र पूर्वपक्षस्य भवेत्तत्र प्रतिवादिनोऽपि । उद्दिष्टसाक्षि-
णि मृते देशान्तरगते वा तदभिहितज्ञातारः प्रमाणम् ।
समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा । साक्षिणश्च सत्येन
पूयन्ते । वर्णिनां यत्र वधस्तत्रानृतेन । तत्पावनाय कु-
ष्माण्डीभिर्दिजोऽग्निं जुहुयात् । शूद्रएकाहिकं गोदश
कस्य ग्रासं दद्यात् । स्वभावविकृतौ मुरववर्णविनाशेऽ
सम्बद्धप्रलापे च कूटसाक्षिणं विद्यात् । साक्षिणश्चाहू-
यादित्योदये कृतशपथान् पृच्छेत् । ब्रूहीति ब्राह्मणं पृ-
च्छेत् । सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यम् ।
सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् । साक्षिणः श्रावयेत् । ये महा
पातकिनो लोका ये चोपपातकिनस्ते कूटसाक्षिणामपि ।
जननमरणान्तरे कृतहानिश्च । सत्येनादित्यस्तपति स
त्येन ज्ञातिचन्द्रमाः । सत्येन वाति पवनः । सत्येन भू
धारयति । सत्येनापस्तिष्ठन्ति । सत्येनाग्निस्तिष्ठति । स
ञ्च सत्येन । सत्येन देवाः । सत्येन यज्ञाः ॥ अश्वमेध
सहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्रान्दि
सत्यमेव विशिष्यते ॥ जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये तष्ठी-
म्भूता उपासते । ते कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्या दण्डेन वा

प्यथ ॥ एवं हि साक्षिणः पृच्छेद्दणानुक्रमतो नृपः । यस्यो
चुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ॥ अन्यथा
वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः । बहुत्वं प्रतिगृहीया
त् साक्षिद्वैधे नराधिपः ॥ समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वै
धे द्विजोत्तमान् । यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्य-
नृतं वदेत् । तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं वाप्यकृतं भवेत् ॥ ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

अथ समयक्रिया । राजद्रोहसाहसेषु यथाकामम् । नि-
क्षेपस्तेयेष्वर्थप्रमाणम् । सर्वेष्वेवार्थेषु मूल्यं कनकं क
ल्पयेत् । तत्र कृष्णालोने शूद्रं दिव्यकरं शापयेत् । द्विकृ
ष्णालोने तिलकरम् । त्रिकृष्णालोने रजतकरम् । चतुःकृ
ष्णालोने सुवर्णकरम् । पञ्चकृष्णालोने शीतोद्भूतमहीकर
म् । सुवर्णाङ्गे कोशो देयः शूद्रस्य । ततः परं यथाहं घ
राग्न्युदकविशेषाणामन्यतमम् । द्विगुणोऽर्थे यथाभिहि-
ता समयक्रिया वैश्यस्य । त्रिगुणे राजन्यस्य । कोशवर्जं
चतुर्गुणे ब्राह्मणस्य । न ब्राह्मणस्य कोशं दद्यात् । अन्यत्रा
गामिकालसमयनिबन्धनक्रियातः । कोशस्थाने ब्राह्मणं शी
तोद्भूतमहीकरमेव शापयेत् । प्राग्दृष्टदोषमल्पेऽप्यर्थे दि
व्यानामन्यतममेव कारयेत् । सत्क विदितसच्चरित्रं न म-
ह्यर्थेऽपि । अभियोक्ता वर्त्तयेच्छीर्षं । अभियुक्तश्च दि
यं कुर्यात् । राजद्रोहसाहसेषु विनापि शीर्षवर्त्तनात् ।
त्री ब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया । सा च न
गतिं वायी । न कुष्ठसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः । शरद्
गोष्पयोश्च न कुष्ठिपैतिकब्राह्मणानां विषं देयं प्राचृषि
व न श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भीरुणां श्वासकासिनामम्बुजी

विनाञ्चोदकम् । हेमन्तशिशिरयोश्च नास्तिकेभ्यः कोशो
 देयः न देशे व्याधिमयकोपसृष्टे च । सचैलं स्नातमाहू-
 य सूर्योदयउपोषितम् । कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्रा-
 ह्मणसन्निधौ ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः
 अथ धटः । चतुर्हस्तोच्छ्रितो द्विहस्तायतः । तत्र सारचू-
 क्षोद्भवपञ्चहस्तायतोभयतः शिष्या तुला । ताञ्च स्रवणं
 कारकांस्यकाराणामन्यतमो विधृयात् । तत्र चैकस्मिन्-
 शिष्ये पुरुषमारोपयेद्द्वितीये प्रतिमानं शिलादि । प्रतिमा
 नपुरुषौ समधृतौ सचिह्नितौ कृत्वा पुरुषमवतारयेत् । ध-
 टञ्च समयेन गृह्णीयात् तुलाधारञ्च ॥ ब्रह्मज्ञो ये स्मृ-
 ता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः । तुलाधारस्य ते लोका
 स्तुलां धारयतोमृषा ॥ धर्मपर्यायवचने धट इत्यभिधी-
 यते । त्वमेव धट ! जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ व्यव-
 हाराभिशास्तोऽयं मानुषस्तुल्यते त्वयि । तदेनं संशयाद्
 स्माद्धर्मतरुयातुमर्हति ॥ ततस्त्वारोपयेच्छिष्ये भूय एवा-
 थ तं नरम् । तुलितो यदि वर्धेत ततः स धर्मतः शुचिः
 ॥ शिष्यच्छेदेऽक्षमङ्गेषु भूयस्त्वारोपयेन्नरम् । एवं निः-
 संशयं ज्ञानं यतो भवति निर्णयः ॥ ॥ इति वैष्णवे
 धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥

अथाग्निः । षोडशाङ्गुलं तावदन्तरं मण्डलं सप्तकं कु-
 र्यात् । ततः प्राङ्मुखस्य प्रसारितभुजद्वयस्य सप्ताश्व-
 त्थ पत्राणि करयोर्दद्यात् । तानि च करद्वयसहितानि सू-
 त्रेण वेष्टयेत् । ततस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं पञ्चाशत्प-
 लिकं संन्यसेत् । तमादाय नातिद्रुतं नाबिलम्बितं मण्डले
 बु पदन्यासं कुर्वन् व्रजेत् । ततः सप्तमण्डलमतीत्य ऋ-

मौ पिण्डं जुहुयात् । यद्यन्यचिह्नितकरस्तमश्रद्धं विनिर्दि-
शेत् । न दग्धः सर्वथा यस्तु स वै श्रद्धो भवेन्नरः ॥ भया-
द्वा पातयेद्यस्तु दग्धो वा न विभाव्यते । पुनस्तं धारयेत्
पिण्डं समयस्याविशोधनात् ॥ करौ विमृदितव्रीहेस्तस्या-
दादेव लक्षयेत् । अभिमन्त्र्यास करयोर्लोहपिण्डं ततो
न्यसेत् ॥ त्वमग्ने ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेवाग्ने ! विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥ व्यवहारा-
मिशस्तोऽयं मानुषः श्रद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्मा-
द्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे ए-
कादशोऽध्यायः ॥

अथौदकम् । पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्जितेऽ-
म्भसि । तत्र नाभिमग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुषस्यान्यस्य जा-
नुनी गृहीत्वाभिमन्त्रितस्त्वम्भः प्रविशेत् । तत्समकालञ्च
नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपरः शरक्षेपं कुर्यात् । त-
च्चापरश्च पुरुषो जवेन शरमानयेत् । तन्मध्ये यो न दृश्ये-
त स शुद्धः परिकीर्तितः ॥ अन्यथा त्वविशुद्धः स्यादेकाङ्ग-
स्यापि दर्शने । त्वमम्भः ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि सा-
क्षिवत् ॥ त्वमेवाम्भो ! विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
व्यवहारामिशस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति । तदेनं संश-
यादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म-
शास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥

अथ विषम् । विषाण्यदेयानि सर्वाणि ऋते हिमाचलोद्भू-
तान्छाङ्गान् । तस्य च यवसप्तकं घृतप्लुतमभिशस्तायद-
द्यात् । विषं वेगक्रमापेतं सुरवेन यदि जीर्यते । विशुद्धं
नमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत् ॥ विषत्वाद्विषमत्वा-

च क्रूर ! त्वं सर्वदेहिनाम् । त्वमेव विष ! जानीषे न विदुर्या
नि मानुषाः ॥ व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छ-
ति । तदेनं संशयादस्मान्दुर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ ॥ इति वै
ष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथ कोशः । उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकान्
प्रसृतित्रयं पिबेत् । इदं मया न कृतमिति व्याहरन् देवताभि-
मुखः । यस्य पश्येत्तद्विसप्ताहान्निसप्ताहादथापि वा ॥ रो-
गोऽग्निज्ञातिमरणं राजातङ्गमथापि वा । तमशुद्धं विजानी-
यात्तथा शुद्धं विपर्यये । दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्वा
र्मिको नृपः ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽ-
ध्यायः ॥

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति । स्वे क्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः
स्वयमौरसः प्रथमः । नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन वो-
त्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः । पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः । यस्त-
स्याः पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका
पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता पितृभ्रातृविहीना पुत्रिकैव ।
पौनर्भवश्चतुर्थः अक्षता भूयः संस्कृता पुनर्भूः । भूयस्त्वसं-
स्कृतापि परपूर्वा । कानीनः पञ्चमः । पितृगृहेऽ संस्कृत
यैवोत्पादितः । स च पाणिग्राहस्य गृहे च गूढोत्पन्नः ष-
ष्ठः । यस्य तल्पजस्तस्यासौ सहोदः सप्तमः । गर्भिणीया
संस्क्रियते तस्याः पुत्रः स च पाणिग्राहस्य दत्तकश्चाष्टमः ।
स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः क्रीतश्च नवमः । स च ये-
न क्रीतः स्वयमुपगतो दशमः । स च यस्योपगतः अपवि-
द्धस्त्वेकादशः । पित्रा मात्रा च परित्यक्तः स च येन गृहीतः
यत्र क्वचनोत्पादितश्च द्वादशः । एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ।

स एव दायहारः । स चान्यान्विभृयात् । अनूढानां स्ववि-
त्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात् । पतितक्रीबाचिकित्सरोगवि-
कला स्त्वभागहारिणः । ऋक्थग्राहिभिस्ते भर्त्तव्याः । ते
षाञ्चौरसाः पुत्रा भागहारिणः । नतु पतितस्य पतनीये
कर्मणि कृते त्वनन्तरोत्पन्नाः । प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्प-
न्नाश्चाभागिनः तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे अंशग्राहिभिस्ते
भरणीयाः । यश्चार्थहरः स पिण्डदायी । एकोढानामप्ये-
कस्याः पुत्रः सर्वासां पुत्रएव च । भ्रातृणामेकजाताना-
ञ्च । पुत्रः पितृवित्तालाभेऽपि पिण्डं दद्यात् । पुन्नान्नो
नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः
स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च
गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुरवम् ॥
पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्र-
स्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ पौत्रदौहित्रयोर्लोके
विशेषो नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि ह्यपुत्रं तं सन्तारयति पौ-
त्रवत् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

समानवर्णास्ति पुत्राः सवर्णा भवन्ति । अनुलोमास्त-
मातृवर्णाः । प्रतिलोमास्त्वार्यविगर्हिताः । तत्र वैश्यापु-
त्रः शूद्रेणायोगवः । पुक्कसमागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशू-
द्राभ्यां । चाण्डालवैदेहकस्तान् ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविद्व-
क्षत्रियैः । सङ्कुरसङ्कुराश्वासंरज्येयाः । रङ्गावतरणमायोग-
वानां । व्याधता पुक्कसानां । स्तुतिक्रिया मागधानां । ब-
ध्यघातित्वं चाण्डालानाम् । स्त्रीरक्षा तज्जीवनञ्च वैदेहका-
नाम् । अश्वसारथ्यं सूतानां । चाण्डालानां बहिर्ग्रामनिवस-
नं मृतचैलधारणमिति विशेषः । सर्वेषाञ्च समानजातिभि-

विहाराः स्वपितृवित्तानुहरणञ्च । सङ्करे जातयस्त्वेताः पि
तृमातृप्रदर्शिताः । प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्व
कर्म्मभिः ॥ ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
स्त्री बालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ॥ इति
वैष्णवे धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः ॥

पिता चेत् पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे ।
पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् । पितृविभक्ता-
विभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्याुः । अपुत्रस्य धनं पत्न्य-
भिगामि । तदभावे दुहितृगामि । तदभावे पितृगामि । तद-
भावे मातृगामि । तदभावे भ्रातृगामि । तदभावे भ्रातृपुत्र-
गामि । तदभावे बन्धुगामि । तदभावे सकुल्यगामि । तद-
भावे सहाध्यायिगामि । तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राज-
गामि । ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणानाम् । वानप्रस्थधनमाचार्यो
गृह्णीयात् शिष्योवा । संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु
सोदरः । दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ पितृ-
मातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकं बन्धु-
दत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनम् । ब्राह्मादिषु चतुर्षु
विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तद्गर्तुः । शेषेषु च पिता हरे-
त् । सर्वेष्वेव प्रसूतायां गृह्णन् तदुहितृगामि । पत्न्यौ जीव-
ति यः स्त्रीभिरलङ्घ्यो धृतो भवेत् । न तं भजेरन् दाया
दा भजमानाः पतन्ति ते ॥ अनेकपितृकाणाञ्च पितृतो
भागकल्पना । यस्य यत् पैत्रिकं रिक्तं स तद्गृहीत नैत-
रः ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य चतुर्षु वर्णेषु चेत् पुत्रा भवेयुस्ते पैत्रिकमृकथं
दशधा विभजेयुः । तत्र ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशानादद्यात् ।

क्षत्रियापुत्रस्त्रीन् । द्वावंशौ वैश्यापुत्रः । शूद्रापुत्रस्त्वेकं अ-
थचेच्छूद्रापुत्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रत्रयं भवेत्तदा तद्धनं न
वधा विभजेयुः । वर्णानुक्रमेण चतुस्त्रिंशद्भागकृतानंशा-
नादद्युः । वैश्यवर्जमष्टधाकृतं चतुरस्त्रीनेकञ्चादद्युः । क्ष-
त्रियवर्जं सप्तधाकृतं चतुरो द्वावेकञ्च । ब्राह्मणवर्जं षड्-
धाकृतं त्रीन् द्वावेकञ्च । क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याश्चूद्रापुत्रे
ष्वयमेव विभागः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ पुत्रौ
स्यातां तदा सप्तधाकृतान्दनाद् ब्राह्मणश्चतुरोऽशानादद्या-
त्रीन् राजन्यः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ तदा षड्-
धाविभक्तस्य चतुरोऽशान् ब्राह्मण आदद्याद्वावंशौ वैश्यः ।
अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तद्धनं प-
ञ्चधा विभजेयातां चतुरोऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यादेकं शूद्रः
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ स्यातां तदा-
तद्धनं पञ्चधा विभजेयातां त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्याद्
द्वावंशौ वैश्यः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रिय-
शूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तद्धनं चतुर्धा विभजेयातां त्रीनं
शान् क्षत्रियस्त्वादद्यादेकं शूद्रः । अथ ब्राह्मणस्य क्ष-
त्रियस्य वैश्यस्य वा वैश्यशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तद्धनं
त्रिधा विभजेयातां द्वावंशौ वैश्यस्त्वादद्यादेकं शूद्रः । अ-
थैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्वहराः ।
क्षत्रियस्य राजन्यवैश्यौ । वैश्यस्य वैश्यः । शूद्रः शूद्र-
स्य । द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्द्धहरः । अपुत्रभ्र-
रुथस्य या गतिः सात्रार्द्धस्य द्वितीयस्य । मातरः पुत्र
भागानुसारेण भागहारिण्यः । अनूढाश्च दुहितरः । स
पवर्णाः पुत्राः समानंशानादद्युः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठमुद्धारं द

द्युः । यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ स्यातामेकः शूद्रापुत्रस्तदा -
 ब्राह्मणपुत्रावष्टौ भागानादद्यातामेकं शूद्रापुत्रः । अथ
 शूद्रापुत्रावुभौ स्यातामेको ब्राह्मणीपुत्रस्तदा षड्विभ-
 क्तस्यार्थस्य चतुरोऽंशान् ब्राह्मणस्त्वादद्याद्वावंशौ शू-
 द्रापुत्रौ । अनेन क्रमेणान्यत्राप्यंशकल्पना भवति । वि-
 भक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि । समस्तत्र वि-
 भाग स्यज्यैष्ठं तत्र न विद्यते ॥ अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्र-
 मेण यदुपार्जितम् । स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुम-
 र्हति ॥ पैतृकन्तु यदा द्रव्यमनवाप्य यदाभुयात् । न
 तत पुत्रैर्भजत् सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ वस्त्रं वा
 मलङ्कारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारश्च न वि-
 भाज्यश्च पुस्तकम् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽ-
 षादशोऽध्यायः ॥

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हरयेत् । न शूद्रं द्विजेन । पितरं
 मातरञ्च पुत्रा निर्हरयेयुः । न द्विजं पितरमपि शूद्राः ब्राह्म-
 णमनाथं ये ब्राह्मणा निर्हरन्ति ते स्वर्गलोकभाजः । निर्ह-
 त्य च बान्धवं प्रेतं सत्कृत्या प्रदक्षिणेन चित्तमभिगम्याप्सु
 सवाससो निमज्जनं कुर्युः । प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वैकपि
 ण्डं कुशेषु दद्यात् । परिवर्तितवाससश्च निम्बपत्राणि विदश्य
 द्वाव्यश्मनि पदन्यासं कृत्वा गृहं प्रविशेयुः । अक्षतांश्चा-
 ग्नी क्षिपेयुः चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयं कुर्युः । तेषाञ्च
 गङ्गाप्सि प्रक्षेपः । यावत्सङ्गरज्यमस्थि पुरुषस्य गङ्गा
 प्सि तिष्ठति तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकमधितिष्ठति ।
 यावदाशौचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दद्यात् । क्रीत-
 लब्धाशनाश्च भवेयुः । अमांसाशनाश्च । स्थंडिलशायिन-

श्व । पृथक्शायिनश्च । ग्रामान्निष्क्रम्याशौचान्ते कृतश्म-
श्रकर्मणास्तिलकलकैः सर्षपकलैर्वा स्नाताः परिवर्तित
वाससो गृहं प्रविशेयुः । तत्र शान्तिं कृत्वा ब्राह्मणानाञ्च
पूजनं कुर्युः । देवाः परोक्षदेवाः प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणैर्लोका धार्यन्ते । ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि ति
ष्ठन्ति देवताः । ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते
क्वचित् ॥ यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः प्रत्यग्नि
न्दयन्ति । तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्ष
देवाः ॥ दुःस्वान्वितानां मृतवान्धवानामाश्वासनं कुर्यु-
रदीनसत्त्वाः । वाक्यैस्तु यैर्ममि तवाभिधास्ये वाक्यान्य
हं तानि मनोऽभिरामे ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे
एकोनविंशोऽध्यायः ॥

यदुत्तरायणं तदहर्देवानाम् । दक्षिणायणं रात्रिः । सम्बत्स-
रोऽहोरात्रः तन्निशता मासः मासा द्वादशवर्षम् । द्वादशवर्ष
शतानि दिव्यानि कलियुगम् । द्विगुणानि द्वापरम् । त्रिगुणा-
नि त्रेता चतुर्गुणानि कृतयुगम् । द्वादशवर्षसहस्राणि दिव्या
नि चतुर्युगम् । चतुर्युगानामेकसप्ततिर्मन्वन्तरम् । चतुर्यु-
गसहस्रञ्चकल्पः । स च पितामहस्याहः । तावती चास्य रा-
त्रिः । एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वस्यैव ब्र-
ह्मणो वर्षशतमायुः । ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दि-
वसः । तस्यान्ते महाकल्पः । तावत्येवास्य निशा । पौरुषा-
णामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति । न च भविष्या-
णाम् । अनाद्यन्तता कालस्य ॥ एवमस्मिन्निरालम्बे
काले सततयायिनि । न तद्विज्ञातं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य
भवेद्भुवा ॥ गङ्गायाः सिकताधारास्तथा वर्षति वासवे ।

शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ चतुर्दश-
 विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः । सर्व्वलोकप्रधानाश्च म-
 नवश्च चतुर्दश ॥ बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च
 विनष्टानीह कालेन मनुजेष्वथ का कथा ॥ राजर्षयश्च ब-
 हवः सर्व्वे समुदिता गुणैः । देवा ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निध-
 नं गताः ॥ ये समर्था जगत्प्रसिन् सृष्टिसंहारकारिणः ।
 तेऽपि कालेन लीयन्ते कालोहि दुरतिक्रमः ॥ आक्रम्य-
 सर्व्वः कालेन परलोकञ्च नीयते । कर्मपाशावशो जन्तुः
 का तत्र परिदेवना ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृ-
 तस्य च । अर्थे दुष्परिहार्य्येऽस्मिन्नास्ति लोके सहायता
 ॥ शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः । अतो न
 रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तिः ॥ सकृत्तं दुष्कृ-
 तञ्चोभौ सहायो यस्य गच्छतः । बान्धवैस्तस्य किं कार्य्यं
 शोचद्भिरथवा न वा ॥ बान्धवानामशौचे तु स्थितिं प्रेतो
 न विन्दति । अतस्त्वभ्येति तानेव पिण्डतोयप्रदायिनः ॥
 अर्वाक् सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति यो मृतः । प्रेतलो-
 कगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत ॥ पितृलोकगतश्चान्नं
 श्राद्धे मुङ्क्ते स्वधामयम् । पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्रा-
 द्धं प्रयच्छत ॥ देवत्वे यातनास्थाने तिर्य्यग्योनौ तथैव
 च । मानुष्ये च तथाप्नोति श्राद्धं दत्तं स्वबान्धवैः ॥ प्रेतस्य
 श्राद्धकर्तुश्च पुष्टिः श्राद्धे कृते ध्रुवम् । तस्माच्छ्राद्धं सदा
 कार्य्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ एतावदेव कर्त्तव्यं सदा
 प्रेतस्य बन्धुभिः । नोपकुर्वन्निरः शोकात् प्रेतस्यात्मन-
 एव वा ॥ दृष्ट्वा लोकमनाक्रन्दं म्रियमाणांश्च बान्धवान् ।
 धर्ममेकं सहायार्थं वरयध्वं सदा नराः । ॥ मृतोऽपि बान्ध-

विंशतितमोऽध्यायः ।

शक्तो नानु गन्तुं नरं मृतम् । जायावर्जं हि सर्वस्य
पन्था विरुध्यते ॥ धर्म्मएकोऽनुयात्येनं यत्र क्वचन गाम
नम् । नन्वसारे नृलोकेऽस्मिन् धर्म्मं कुरुत मा चिरम् ॥
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम् । न हि प्र
तीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाऽकृतम् ॥ क्षेत्रापणगृहास
क्तमन्यत्र गतमानसम् । वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादा
य गच्छति ॥ न कालस्य प्रियः कश्चिद्दूष्ट्यश्वास्य न वि
द्यते । आयुष्ये कर्म्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥ ना
प्राप्तकालो प्रियते विद्वः शरशतैरपि । कुशाग्रेणापि सं-
स्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ नौषधानि न मन्त्राश्च न-
होमा न पुनर्जपाः । त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि
मानवम् ॥ आगामिनमनर्थं हि प्रविधानशतैरपि । न
निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिदेवना ॥ यथा धेनुसहस्रेषु
वत्सो विन्दति मातरम् । तथा पूर्वकृतं कर्म्म कर्त्तारं विन्द
ते ध्रुवम् ॥ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि चाप्यथ
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ देहिनोऽस्मिन्
यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिधीरिस्त
त्र न मुह्यति ॥ गृह्णातीह यथा वस्त्रं त्यक्त्वा पूर्वधृताम्ब
रम् । गृह्णात्येवं नवं देहं देही कर्म्मनिबन्धनम् ॥ नैनं
छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । नचैनं क्लेदयन्-
त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ अच्छेद्योऽयमद्वाह्योऽय
मक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सततगः स्थाणुरचलोऽयं
सनातनः ॥ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्य
ते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हथ ॥ ॥ इति वै
ष्णवे धर्म्मशास्त्रे विंशोऽध्यायः ॥

अथाशौच व्यपगमे सस्नातः सप्रक्षालितपाणिपाद आ-
 चान्तस्त्वेवंविधान् ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्ध-
 माल्यवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् भोजयेत् । एकवन्म-
 न्तान् हेतैकोद्दिष्टे । उच्छिष्टसन्निधावेकमेव तन्नामगोत्रा-
 भ्यां पिण्डं निर्वपेत् । भुक्तवत्स ब्राह्मणेषु दक्षिणयाभि-
 पूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां दत्ताक्षय्योदकश्चतुरङ्गुलपृ-
 थीस्तावदन्तरास्तावदधः स्वाता वितस्त्यायतास्तिस्त्रः कर्षूः
 कुर्यात् । कर्षूः सन्निधौ चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य
 तत्रैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा
 नमः । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः । यमायाङ्गिरसे
 स्वधा नमः । स्थानत्रये च प्राग्वत्पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् ।
 अन्नदधिघृतमधुमांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वैतदिति जपेत् ।
 एवंमृताहे प्रतिमासं कुर्यात् । सम्वत्सरान्ते प्रेताय तसि प्रे-
 ततृपितामहाय तत्प्रपितामहाय च ब्राह्मणान् देवपर्ज्यान्
 भोजयेत् । अत्राग्नौकरणमावाहनं पाद्यञ्च कुर्यात् ।
 संसृजतुत्वा पृथिवीसमानीचइति च प्रेतपाद्यपात्रे पितृ-
 पाद्यपात्रत्रये योजयेत् । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं
 कुर्यात् । ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान् दत्तदक्षिणांश्चानुब्रज्य
 विसर्जयेत् । ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकवत् पिण्डत्रये नि-
 दध्यात् । कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमेव । सपिण्डीकरणं मा-
 सिकार्थे वद्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्यात् ।
 मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नि । सम्वत्सराभ्यन्तरे यद्यधि-
 मासो भवेत्तदा मासिकार्थे दिनमेकञ्च कर्तयेत् । सपिण्डी-
 करणं स्त्रीणां कार्यमेवं तथा भवेत् । यावज्जीवं तथा कुर्याच्छ्राद्धन्तु प्रतिवत्सरम् ॥ अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य

द्वाविंशोऽध्यायः ।

८३

सम्बत्सरान् कृतम् । तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षे द्वि-
जन्मने ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकविंशोऽध्यायः

ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जननमरणयोर्दशाहमशौ-
चम् । द्वादशाहं राजन्यस्य । पञ्चदशाहं वैश्यस्य । मासं
शूद्रस्य । सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । अशौचे
होमदानं प्रतिग्रहस्याध्याया निवर्तन्ते । नाशौचे कस्यचि
दन्नमश्नीयात् । ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नम-
श्नाति तस्य तावदशौचं यावत्तेषाम् । अशौचापगमे प्रा-
यश्चित्तं कुर्यात् । सवर्णस्याशौचे द्विजो ऋत्वा स्वव-
न्तीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रीरधमर्षणं जप्त्वा तीर्थं गायत्र्य
ष्टसहस्रं जपेत् । क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्वेतदेवोपोषितः
कृत्वा श्रद्धति । वैश्याशौचे राजन्यश्च । वैश्याशौचे-
ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रि-
याशौचे वैश्यः स्ववन्ती मासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् ॥
वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् । शूद्राशौचे
द्विजो ऋत्वा प्राजापत्यव्रतञ्चरेत् । शूद्रश्च द्विजाशौचे स्ना-
नमाचरेत् । शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् । प-
त्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामिनस्तुल्यमशौचम् । मृते
स्वामिन्यात्मीयम् । द्वीनवर्णानामधिकवर्णेषु तदपगमे श्र-
द्धिः । ब्राह्मणस्य क्षत्रविद्विशूद्रेषु षड्रात्रिरात्रैकरात्रैः । क्ष-
त्रियस्य विद्वशूद्रयोः षड्रात्रिरात्राभ्याम् । वैश्यस्य शूद्रेषु
षड्रात्रेण । मासतुल्यैरहोरात्रैर्गर्भस्त्राये । जातमृते मृतजाते
वा कुलस्य सद्यःशौचम् । अदन्तजाते बाले मेते सद्यएव ।
नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रिया । दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहो-
रात्रेण । कृतचूडे त्वसंस्कृते त्रिरात्रेण । ततः परं यथाक्तका-

लेन । स्त्रीणां विवाहः संस्कारः । संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं भवति पितृपक्षे । तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं विरात्रञ्च । जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात्तदा पूर्वाशौचव्यपगमे श्रद्धिः । रात्रिशेषे दिनद्वयेन । प्रभाते दिनत्रयेण । मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम् । श्रुत्वा देशान्तरस्थजननमरणे शेषेण शुद्धयेत् । व्यतीतेऽशौचे सम्यत्सरान्तस्त्वेकरात्रेण । ततः परं स्नानेन । आचार्य्ये मातामहे च व्यतीते विरात्रेण ॥

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च । आचार्य्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशरश्वशर्य्यसहाध्यायिशिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण । स्वदेशराजनि च । असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते च । भृग्वग्न्यनाशकाम्बुसंग्रामविद्युन्नृपहतानां नाशौचम् । न राज्ञां राजकर्मणि । न व्रतिनां व्रते । न सत्रिणां सत्रे । न कारूणां स्वकर्मणि । न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया । न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः । न देशविप्लवे । आपद्यपि च कषायाम् । आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजः । पतितस्य दासी मृतेऽङ्घ्रिपादाभ्यां घटमपवर्जयेत् । उद्धनमृतस्य यः पाशं छिन्द्यात् स तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति । आत्मघातिनां संस्कर्त्ता च । तदश्रुपातकारी च । सर्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन । अकृते त्वस्थिसञ्चये सचैलस्नानेन । द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनं कृत्वा स्ववन्तीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिरधमर्षणं जोष्वतीर्य्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् । द्विजप्रेतस्याष्टशतम् । शूद्रः प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नानमाचरेत् । चिताधूमसेवने सर्वैः

र्णाः स्नानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोपगतकण्ठे व-
मन, विरेकयोश्च । श्मश्रुकर्मणि कृते च । शवस्पृशञ्च
स्पृष्ट्वा रजस्वलाचाण्डालयूपांश्च भक्ष्यवर्जं पञ्चनखश-
वं तदस्थिं सस्नेहञ्च । सर्वेष्वेतेषु स्नानेषु पूर्वं वस्त्रं ना-
प्राक्षालितं विभृयात् । रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुद्ध्य-
ति । रजस्वला हीनवर्णा रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदभ्याया-
द्यावन्न शुद्धा । सवर्णमधिकरणां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वाभ्या-
यात् । क्षुत्वा कृत्वा भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा निषी-
व्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रम्य मूत्रपुरीषे कृत्वा पञ्चन-
खस्य सस्नेहास्थिं स्पृष्ट्वा चाचामेत् । चाण्डालम्लेच्छस-
म्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रवाहेषु च कायिकैर्मलैः
स्फुरभिर्ज्वोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुद्ध्यति । अन्य-
त्रोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन । वक्रोपहतस्तू-
पोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दशनच्छदोपहतश्च ॥ वसा
शुक्रमसृडन्नज्जामूत्रविद्रुकर्णविड्मरुवाः । श्लेष्माश्च दूषि-
का स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ गौडी माध्वी च पैशी च
विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या
द्विजातिभिः ॥ माधूकमैक्षवं टाडुं कौलं राज्जूरपानसे ।
मृद्विकारसमाध्वीकैर्मेरेयं नारिकेलजम् ॥ अमेध्यानि
दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यश्चैव वैश्यश्च
स्पृष्टैतानि न दुष्यतः ॥ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमे-
धं समाचरन् । प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥
आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्हृत्य तु
व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ आदिष्टी नोदकं कुर्या-
दाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिशत्रेण

विशुद्ध्यति ॥ ज्ञानंतपोऽग्निराहारो मृणमनोवायुर्युपाञ्जन-
मू । वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनाम् ॥ स
वैष्णवेव शौचानामन्नशौचं परं स्मृतम् । योऽन्ने शू-
चिर्हि स शुचिर्न मृद्धारिशुचिः शुचिः ॥ क्षान्त्या शुद्ध-
न्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छन्नपापा ज-
प्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ मृत्योयैः शुद्ध्यते शौध्यं नदी
वेगेन शुद्ध्यति । रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजो-
त्तमाः ॥ अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शूद्ध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन शूद्ध्यति ॥ एष शौ-
चस्य ते प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः । नानाविधानां द्रव्या-
णां शुद्धेः शृणु विनिर्णयम् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म-
शास्त्रे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

शारीरैर्मलैः स्रग्भिर्मद्यैर्चा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् ।
अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहमाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुद्धोत् । म-
णिमयमश्ममयमज्जम्ब सप्तरात्रं महीनिरवनेन । शृङ्गदं-
ष्ट्रास्थिमयं तक्षणेन । दारवं मृण्मयञ्च जह्यात् । अत्य-
न्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत्प्रक्षालितं विरज्येत तच्छिन्द्या-
त् । सौवर्णराजताञ्जमणिमयानां निर्लेपानामद्भिः शुद्धिः ।
अश्ममयानाञ्चमसानां ग्रहाणाञ्च । चरुस्तुकृस्तुवाणामुष्ण-
नाम्नसा । यज्ञकर्मणि यज्ञपात्राणां पाणिना संमार्जने-
न । स्पृश्याशकटमुषलोलूरवलानां प्रोक्षणेन । शयन-
यानासनानाञ्च । बहूनाञ्च धान्याजिनरज्जुतान्तववैदल-
सूत्रकार्पासवाससाञ्च । शाकमूलफलपुष्पाणाञ्च । तृण-
काष्ठशुष्कपलाशानां च । एतेषां प्रक्षालनेन । अल्पाना-
ञ्च । ऊषैः कौशेयाविकयोः । अरिष्टकैः कुतपानाम् । श्री

फलैरंशपदानाम् । गौरसर्षपैः क्षौमाणाम् शृङ्गास्थिद-
न्तमयानाञ्च । पद्माक्षैर्मृगलोमिकानाम् । ताम्बरीति-
त्रपुसीसमयानाम्म्लोदकेन । भस्मना कांस्यलोहयोः ।
तक्षणेन दारवाणाम् । गोबालैः फलसम्भवानाम् । प्रोक्ष-
णेन संहतानाम् । उत्पवनेन द्रव्याणाम् । गुडादीनामि-
क्षुविकाराणां प्रभूतानां गृहनिहितानां वाय्वग्निदानेन
सर्वलवणानाञ्च । पुनः पाकेन मृण्मयानाम् । द्रव्यवत्-
कृतशौचानां देवतार्चनां भूयः प्रतिष्ठापनेन । असि-
द्धस्यान्नस्य यावन्मात्रमुपहृतं तन्मात्रं परित्यज्य शेष-
स्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् । द्रोणाद्यधिकं सिद्धमन्न
मुपहृतं न दुष्यति । तस्योपहृतमात्रमपास्य गायत्र्याभि-
मन्त्रितं सूवर्णाम्भिः प्रक्षिपेत् वस्तस्य च प्रदर्शयेदग्नेः ।
पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं केशकी-
दैश्च मृदः क्षेपेण शृङ्गान्ति ॥ यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्
न्यो लेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्धारि देयं स्यात् सर्वास्त
द्रव्यशुद्धिषु ॥ अजाश्व मुखतो मेध्यं न गौर्ननरजा म-
लाः । पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूय्यांश्चमारुतैः ॥ र-
थ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः । मारुतेनैव
शुद्ध्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥ प्राणिनामद्य सर्वेषां मृ-
द्विरद्विश्च कारयेत् । अत्यन्तोपहतानाञ्च शौचं नित्यम-
तन्द्रितः ॥ भूमिष्ठमुदकं पुण्यं चैतृष्यं यत्र गोर्भवेत् ।
अव्याप्तञ्चेदमेध्येन तद्देव शिलागतम् ॥ वह्निप्रज्वालनं
कुर्यात् कूपे पक्षेष्टकाचिते । पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चान्नव-
तीयसमुद्रवै ॥ जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु वसुन्धरे ।
कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥ बीणि देवाः

पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्विनिर्णिक्तं य
 च वाचा प्रशस्यते ॥ नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च
 प्रसारितम् । ब्राह्मणान्तरितं भोक्ष्यमाकराः सर्वएव च
 ॥ नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने । प्रस्रवे
 च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ श्वभिर्हतस्य य-
 न्मांसं शूचि तत् परिकीर्तितम् । क्रव्याद्विभ्र हतस्यान्यै
 श्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि
 मेध्यानि निर्दिशेत् । यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव
 मलाश्च्युताः ॥ मक्षिका विप्रुषश्छाया गौर्गजाम्बमरीचयः
 रजोभूर्वायुरग्निश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ॥ नोच्छिष्टं
 कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे न यान्ति याः । न श्मश्रूणि ग-
 तान्यास्यं न दन्तान्तरवेष्टितम् ॥ स्पृशन्ति बिन्दवः पा-
 दौ य आचामयतः परान् । भौमिकैस्ते समाज्ञेया न तै-
 रप्रयतो भवेत् ॥ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्च
 न । अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ मा-
 र्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम् । समार्जनेना-
 ञ्जनेन सेकेनोलेखनेन च ॥ दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासे-
 नाप्यथवा गवाम् । गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकाः प्र-
 तिष्ठिताः । गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाधिसूदनाः ॥
 गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना । षडङ्गमेतत्प-
 रमं मङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ॥ शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वा-
 घविनिसूदनम् । गवां कण्डयनञ्चैव सर्वकल्मषनाशन-
 म् । गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥ गवां हि
 तीर्थं वसतीह गङ्गा पुष्टिस्तथा सा रजसि प्रवृद्धा । ल-
 क्ष्मीः करीषे प्रणतो च धर्मस्तासां प्रणामं सततञ्च कुर्यात्

तु ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या भवन्ति । तिस्रः क्षत्रियस्य । द्वे वैश्यस्य । एका शूद्रस्य । तासां सवर्णाविदने पाणिग्रह्यः । असवर्णाविदने शरः क्षत्रियकन्यया । प्रतोदो वैश्यकन्यया । वसनदशान्तः शूद्रकन्यया । न सगोत्रां न समानार्थप्रवरां भार्यां विन्देत् मातृतस्त्वा पञ्चमात् पुरुषात् पितृतश्चासप्तमात् । नाकुलीनाम् न च व्याधिताम् । नाधिकाङ्गीम् । न हीनाङ्गीम् । नातिकपिलाम् । न वाचाटाम् । अथाष्टौ विवाहा भवन्ति । ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजापत्यो गान्धर्व आसुरो राक्षसः पैशाचश्चेति । आहूय गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः । यज्ञस्थन्नरत्विजे दैवः । गोमिथुनग्रहणेनार्षः । प्रार्थिताप्रदानेन प्राजापत्यः । द्वयोः सकामयोर्मातापितृरहितो योगो गान्धर्वः । क्रयेणासुरः । युद्धहरणेन राक्षसः । सप्तप्रमत्ताभिगमनात् पैशाचः । एतेष्वष्टाश्वत्वारो धर्म्याः । गान्धर्वोऽपि राजन्यानाम् । ब्राह्मीपुत्रः पुरुषा नेकविंशतिं पुनीते । दैवीपुत्रश्चतुर्दश । आर्षीपुत्रश्च सप्त । प्राजापत्यश्चतुरः । ब्राह्मेण विवाहेन कन्या ददद्ब्रह्मलोकं गमयति । दैवेन स्वर्गम् । प्राजापत्येन देवलोकम् । गान्धर्वेण गान्धर्वलोकं गच्छति । पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति कन्याप्रदाः । पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः परः । ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयम्बरम् । ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥ पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता । सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यति ॥ ॥ इति

९०
 वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्विंशोऽध्यायः ।
 अथ स्त्रीणां धर्माः । भर्तुः समानव्रतचारित्वम् । श्वश्रु
 श्वशरगुरुदेवतातिथिपूजनम् । ससंस्कृतोपस्करता ।
 अमुक्तहस्तता । सगुप्तभाण्डता । मूलक्रियास्वनभिरतिः
 मङ्गलाचारतत्परता । भर्तरि प्रवासितेऽप्रतिकर्मक्रिया ।
 परगृहेष्वनभिगमनम् । द्वारदेशगवाक्षकेषु नावस्थान
 म् । सर्वकर्मस्वस्वतन्त्रता । बाल्ययौवनवार्द्धकेष्वपि
 पितृभर्तृपुत्राधीनता । मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारो
 हणं च वा । नास्ति स्त्रीणां पृथक् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषण
 म् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गं महीयते ॥ पत्यो जीव
 ति या योषिदुपवासव्रतञ्चरेत् । आयुः सा हरते भर्तु
 र्नरकञ्चैव गच्छति ॥ मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं
 व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः
 ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥
 सवर्णासु बहुभार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया सह ध-
 र्मकार्यं कुर्यात् । मिश्रासु च कनिष्ठयापि समानव-
 र्णया । समानवर्णाभावे त्वनन्तरयैवापदि च । न त्वेव
 द्विजः शूद्रया । द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न
 भवेत् कश्चित् । रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकी-
 र्तिता ॥ हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्धहन्तो द्विजातयः । उ-
 लान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ दैवपित्र्या
 तिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु । नादन्ति पितृदेवास्तु
 न च स्वर्गं स गच्छति ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशा-
 स्त्रे षड्विंशोऽध्यायः ॥
 गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने निषेककर्म । स्पन्दनात् पुरा पुंस

वनम् षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनं । जाते च दारुके जात-
कर्म । अशौचव्यपगमने नामधेयं । मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य ।
बलवत् क्षत्रियस्य । धनोपेतं वैश्यस्य । जुगुप्सितं शूद्र-
स्य । चतुर्थे मास्यादित्यदर्शनम् । षष्ठेऽन्नप्राशनम् । तृती-
येऽब्दे चूडाकरणम् । एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः ।
तासां समन्त्रको विवाहः । गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपन-
यनं । गर्भैकादशे राज्ञः । गर्भद्वादशे विशः । तेषां मु-
ञ्ज्याबल्वजमय्यो मौञ्ज्यः । कार्पासशणाविकान्युपवी-
तानि वासांसि च । मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्माणि । पा-
लाशखादिरोदुम्बरा दण्डाः । केशान्तललाटानासादेश-
तुल्याः सर्व एव वा । भवदाद्यं भवन्मध्यं भवदन्तञ्च
भैक्ष्याचरणम् । आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री ना-
तिवर्त्तते । आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥
अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः । सावित्री प-
तिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ यद्यस्य विहितं च-
र्मा यत्सूत्रं वा च मेखला । यो दण्डो यच्च वसनं तत्तद-
स्य व्रतेष्वपि ॥ मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलु-
म् । अप्स्र प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥
॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथ ब्रह्मचारिणां गुरुकुलेवासः । सन्ध्याद्वयोपासनम् ।
पूर्वा सन्ध्यां जपेतिष्ठन् पश्चिमामासीनः । कालद्वयमभि-
षेकाग्निकर्मकरणम् । अप्स्र दण्डवन्मज्जनम् । आहूता-
ध्ययनम् । गुरोः प्रियहिताचरणम् । मेखलादण्डाजिनो-
पवीतधारणम् । गुरुकुलवर्जं गुणवत्स्र भैक्ष्याचरणम् ।
गर्वनुज्ञातो भैक्ष्याभ्यवहरणम् । श्रान्दकृतलवणशक्तप-

र्युषितनृत्यगीतरुमीमधुमोसाज्जनोच्छिष्टप्राणिहिंसाशील
 परिवर्जितम् । अधः शय्या । गुरोः पूर्वोत्थानं चरमं सं-
 वेशनम् । कृतसन्ध्योपासनम् गुर्वभिवादनां कुर्यात् ।
 तस्य च व्यत्यस्तकरः पादावुपस्पृशेत् । दक्षिणं दक्षिणो-
 नेतरमितरेण । स्वञ्च नामास्याभिवादनान्ते भोःशब्दा-
 न्तं निवेदयेत् । तिष्ठन्नासीनः शयानो ऋज्ज्ञानः पराङ्मु-
 खश्च नास्याभिभाषणं कुर्यात् । आसीनस्योपस्थितः
 कुर्यात्तिष्ठतोऽभिगच्छन्नागच्छतः प्रत्युद्रम्य पश्चान्धावन-
 धावतः । पराङ्मुखस्याभिमुखः दूरस्थस्यान्तिकमुपेत्य ।
 शयानस्य प्रणम्य । तस्य च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः
 स्यात् । नचास्य केवलं नाम ब्रूयात् । गतिचेष्टाभाषितादि-
 कं नास्य कुर्यात् । तत्रास्य निन्दापरीवादौ स्यातां न त-
 त्र तिष्ठेत् । नास्यैकासनो भवेत् । ऋते शिलाफलकनौया-
 नेभ्यः । गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वर्तेत । अनिर्दिष्टो गु-
 रुणा स्वान् गुरुन्नाभिवादयेत् । बाले समानवयसि वा-
 ध्यापके गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्तेत । नास्य पादौ प्रक्षालयेत्
 नोच्छिष्टमश्नीयात् । एवं वेदं वेदौ वेदान् वा स्वीकुर्यात्
 ततो वेदाङ्गानि । यस्त्वनधीतवेदोऽन्यत्र श्रमं कुर्याद-
 सौ सप्तन्तानः शूद्रत्वमेति । मातुरग्रे विजननं द्वितीयं
 मौञ्जिबन्धनम् । तत्रास्य माता सावित्री भवति पिता त्वा-
 चार्यः । एतेनैव तेषां द्विजत्वम् । प्राङ्मौञ्जिबन्धनाद्वि-
 जः शूद्रसमो भवति । ब्रह्मचारिणा मुण्डेन जटिलेन वा प्रा-
 व्यम् । वेदस्वीकरणादूर्ध्वं गुर्वनुज्ञातस्तस्मै वरं दत्त्वा स्ना-
 यात् । ततो गुरुकुलएव जन्मनः शेषः नयेत् । तत्राचा-
 र्य्ये गते गुरुवद्वर्तेत । गुरुदारेषु सवर्णेषु वा ।

तदभावेऽग्निशश्रूषुर्नैषिको ब्रह्मचारी स्यात् ॥ एवञ्च-
रति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमतन्द्रितः । स गच्छत्युत्तमं स्था-
नं न चेहा जायते पुनः ॥ कामतो रेतसः सेको व्रतस्थस्य
द्विजन्मनः । अतिक्रमं व्रतस्याहुर्ब्रह्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ ए-
तस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् । सप्तागारं च
रेद्रेक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ तेष्यो लब्धेन भैक्ष्येण
वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपसृशंस्त्रिषवणमब्देन स विश्र-
द्धति ॥ स्वप्ने सित्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्ना-
त्कार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामिच्युचं जपेत् ॥ अकृत्वा भै-
क्ष्यचरणमसमिध्य च पावकम् । अनातुरः सप्तरात्रमव-
कीर्णी व्रतञ्चरेत् ॥ तञ्चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं का-
मकातरः । निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥
॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥

यस्तूपनीय व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्तमाचार्यं वि-
द्यात् । यस्त्वेनं मत्पेनाध्यापयेत्तमुपाध्यायमेकदशं वा ।
यो यस्य यज्ञे कर्माणि कुर्यात्तिसृत्विजं विद्यात् । नापरी-
क्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत् ॥ अधर्मेण च
यः प्राह यश्च धर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतरः प्रैति विद्वे-
षंवाधिगच्छति ॥ धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शश्रूषा वापि
तद्विद्या । तत्र विद्या न वसत्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ विद्या
ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिस्तेहमस्मि । अ-
सूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रुया वीर्यवती तथा स्या-
म् ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योप-
पन्नम् । यस्तेन द्रुह्येत् कतमांश्च नाह तस्मै मां ब्रुया वि-
धिपाय ब्रह्मन् ! ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे -

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा छन्दांस्युपाकृत्यार्द्धपञ्चमान् मा-
सानधीयीत । ततस्तेषामुत्सर्गं बहिः कुर्यान्नानुपाकृता-
नां । उत्सर्गोपाकर्मणोर्मध्ये वेदाङ्गाध्ययनं कुर्यात् ।
नाधीयीताहोरात्रं चतुर्दश्यष्टमीषु च । न त्वन्तरग्रहसूतके-
नेन्द्रियप्रयाणे । न वाति चण्डपवने । नाकालवर्षविद्युत्स-
नितेषु । न भूकम्पोल्कापातदिग्दाहेषु । नान्तःशवे ग्रामे
न शस्त्रसंपाते । न श्वश्रृगालगर्दभनिह्नीदे । न वादित्र
शब्दे । न शूद्रपतितयोः समीपे । न देवतायतनश्मशान
चतुष्पथरथ्यासु । नोदकान्तः । न पीठोपहितपादः ।
न हस्त्यश्वोष्ट्रनौगोयानेषु । न बान्तः । न विरिक्तः । ना-
जीर्णी । न पञ्चनरान्तरागमने । न राजश्रोत्रियगोब्राह्मण
व्यसने । नोपाकर्मणि । नोत्सर्गे न सामध्वनावग्ययुषी
नापररात्रमधीत्य शयीत । अभियुक्तोऽप्यनध्यायेष्वध्य-
यनं परिहरेत् । यस्मादनध्ययनाधीतं नेहनामुत्र फल-
दम् । तदध्ययनेनायुषः क्षयो गुरुशिष्ययोश्च । तस्मा-
दनध्यायवर्जं गुरुणा ब्रह्मलोककामेन विद्या सच्छिष्य
क्षेत्रेषु वसत्या । शिष्येण ब्रह्मारम्भावसानयोर्गुरोः पा-
दोपसंग्रहणं कार्यम् । प्रणवश्च व्याहर्तव्यः । तत्र च य-
द्वचोऽधीते तेनास्याज्येन पितृणां तृप्तिर्भवति । यद्यजूं-
षि तेन मधुना । यत्सामानि तेन पयसा । यच्चाथर्व-
णन्तेन मांसेन । यत्पुराणेतिहासवेदाङ्गधर्मशास्त्राण्य-
धीते तेनास्यान्नेन यश्च विद्यामासाद्यास्मिंलोके तथा
जीवेन्न सा तस्य परलोके फलप्रदा भवेत् । यश्च विद्यया
यशः परेषां हन्ति । अनुज्ञातश्चान्यस्मादधीयानान्न वि-

द्यामादद्यात् । तदादानमस्य ब्रह्मणः स्तेयं नरकाय भ-
वति । लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा । आ-
ददीत यतो ज्ञानं न तं द्रुह्येत् कदाचन ॥ उत्पादकब्रह्मदा
वैर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता । ब्रह्म जन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चे-
ह च शाश्वतम् ॥ कामान्माता पिता चेनं यदुत्पादयतो मि-
थः । सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनाविह जायते ॥ आ-
चार्यस्तस्य यां जातिं विधिवद्देदारगः । उत्पादयति सा-
वित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ य आचृणोत्यवितथेन क-
र्णाविदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् । तं वै मन्येत् पितरं
मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ॥ ॥ इति
वैष्णावे धर्मशास्त्रे त्रिंशोऽध्यायः ॥

त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति । माता पिता आचार्य-
श्च । तेषां नित्यमेव शुश्रूषुणा भवितव्यम् । यत्ते ब्रूयु-
स्तत्कुर्यात् । तेषां प्रियहितमाचरेत् । न तैरननुज्ञातः
किञ्चिदपि कुर्यात् । एतएव त्रयो वेदा एतएव त्रयः -
सुराः । एतएव त्रयो लोका एतएव त्रयोऽग्नयः ॥ पिता-
गार्हपत्योऽग्निर्दक्षिणाग्निर्माता गुरुराहवनीयः । सर्वे त-
स्याहता धर्मा यस्यैते त्रय आहताः ॥ अनाहतास्तु यस्यै-
ते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः । इमं लोकं मातृभक्त्या पि-
तृभक्त्या तु मध्यमम् ॥ गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं स-
मश्नुते । ॥ इति वैष्णावे धर्मशास्त्रे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्य-
मातामहमातुल्यश्चरज्येषु भ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्यवत् ।
पत्य एतेषां सवर्णाः । मातृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा
च । श्वशुरपितृव्यमातुलर्त्विजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवा

भिवादनम् । हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न
पादोपसंस्पर्शनम् । गुरुपत्नीनां गात्रोत्सोदनाञ्जनकेशसं-
यमनपादप्रक्षालनं न कुर्व्यात् । असंस्तुतापि परपत्नी भ-
गिनीति वाच्या पुत्रीति मातेति वा । न च गुरूणां त्वमिति
ब्रूयात् । तदतिक्रमे निराहारो दिवसान्ते तं प्रसाद्याभ्यी-
यात् । न च गुरुणा सह विगृह्य कथां कुर्व्यात् । नैव चा-
स्य परीवादम् । न चानभिप्रेतम् । गुरुपत्नी तु युवति
र्नाभिवाद्येह पादयोः । पूर्णे विंशतिवर्षे च गुणदोषौ वि-
जानता ॥ कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भवि । अ-
भिवादनकं कुर्व्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ विप्रोष्य पादग्र-
हणमन्वहञ्चाभिवादनम् । गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्म-
मनुस्मरन् ॥ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी
एतानि मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ ब्राह्मणं दश
वर्षञ्च शतवर्षञ्च भूमिपम् । पिता पुत्रौ विजानीयाद्वा-
ह्मणस्तु तयोः पिता ॥ विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रिया-
णान्तु वीर्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव ज-
न्मनः ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभारज्यं रिपुत्रयं सुघो-
रं भवति । परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण गृहाश्रमिनः । तेना-
यमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्र-
वर्तते । जातिप्रशङ्करेषु सङ्करीकरणेष्वपात्रीकरणेषु च ।
मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च । त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं ना-
शनमात्मनः । कामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्य-
जेत् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपात-

कानि । अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् । न
ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन ॥ ॥ इति
वैष्णावे धर्मशास्त्रे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

ब्रह्महत्या करापानं ब्राह्मणसूवर्णहरणं गुरुदारगम-
नमिति महापातकानि । तत्संयोगश्च । सम्बत्सरेण
पतति पतितेन सहाचरन् । एकद्यानभोजनाशनशयनैः
यौनस्त्रीवमौखसम्बन्धात् सद्यएव । अश्वमेधेन शुद्धे
सुर्महापातकिनस्त्वमे । पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुस-
रणेन वा ॥ ॥ इति वैष्णावे धर्मशास्त्रे पञ्च-
त्रिंशोऽध्यायः ॥

यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्व-
त्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य
च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति । कौटसाक्ष्यं संहृद्बध
एतौ करापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपा-
पहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुलश्व-
शुर नृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृ-
मातृष्वसृस्वसृगमनञ्च । श्रोत्रियत्विगुपाध्यायमित्रप-
त्न्यभिगमनञ्च । स्वसृः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णा-
याः कुमार्या अन्त्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः
प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च । अनुपातकिनस्त्वेते महा-
पातकिनो यथा । अश्वमेधेन शुद्धान्ति तीर्थानुसरणे
न वा ॥ ॥ इति वैष्णावे धर्मशास्त्रे षट्त्रिंशोऽध्या-
यः ॥ ॥

अनृतवचनमुत्कर्षे । राजगामि च पैशुन्यम् । गुरोश्चाली-
कनिर्वन्धः । वेदनिन्दा । अधीतस्य च त्यागः । अग्निमा-

तृपितृसूतदाराणाञ्च । अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् । प
 रस्वापहरणम् । परदाराभिगमनम् । अयाज्ययाजनम् ।
 विकर्मणा जीवनश्च । असत्प्रतिग्रहश्च । क्षत्रविद्रुश्च
 गोवधः । अविक्रेयविक्रयः । परिवित्तितानुजेन ज्येष्ठस्य
 परिवेदनम् । तस्य च कन्यादानम् । याजनश्च । ब्राह्म्यता
 भृतकाध्यापनम् । भृताच्चाध्ययनादानम् । सर्वाकरेष्व-
 धिकारः । महायन्त्रप्रवर्तनम् । द्रुमगुल्मवल्लीलतौषधी
 नां हिंसा । स्त्रीजीवनम् । अभिचारबलिकर्मस्य प्रवृत्तिः ।
 आत्मार्षं क्रियारंभः । अनाहिताग्निना । देवर्षिपितृभ्र-
 णानामनपाक्रिया । असच्छास्त्राभिगमनम् । नास्तिकता ।
 कुशीलवता । मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । इत्युपपातकानि ।
 उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः । पराकञ्च तथा
 कुर्युर्यजेयुर्गोमखेन वा ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशा-
 स्त्रे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य रुजः करणम् । अपेयमद्ययोघ्नातिः जैह्वम् ।
 पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च । इति जातिभ्रंशकराणि ।
 जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया । कुर्यात् सा
 न्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ ॥ इति वैष्णवे ध-
 र्मशास्त्रे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम् । सङ्क-
 रीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रं
 मथवा प्रायश्चित्तं कारयेत् ॥ ॥ इति वैष्णवे ध-
 र्मशास्त्रे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।
 निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमसत्यभा-
 षणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम् अपात्रीकरणं कृत्वा न

सकृच्छ्रेण शुद्ध्यति । शीतकृच्छ्रेण वा भूयो मंदासान्त
पनेन वा ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चत्वारिं
शत्तमोऽध्यायः ॥

पक्षिणां जलचराणां जलजानाञ्च घातनम् । कृमिकी-
टानाञ्च । मद्यानुगतभोजनम् । इति मलावहानि । म
लिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्र
मथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ ॥ इति वैष्णवे ध
र्मशास्त्रे एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् । प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्व-
मथ लाघवम् । प्रायश्चित्तं बुधः कुर्याद् ब्राह्मणानुमतः
सदा ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विचत्वारिंशत्तमोऽ-
ध्यायः ॥

अथ नरकाः । तामिस्रम् । अन्धतामिस्रम् । रौरवम् । म
हारौरवम् । कालसूत्रम् । महानरकम् । संजीवनम् ।
अवीचि । तापनम् । सम्प्रतापनम् । संघातकम् । काको
लम् । कण्डूलम् । कुट्टानम् । पूतिमृत्तिकम् । लोहशङ्कुः ।
अरुचीसम् । विषमपन्थानम् । कण्टकशाल्मलिः । दीपन
दी । असिपत्रवनम् । लोहचारकमिति । एनेष्वकृतप्राय
श्चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते । महापा
तकिनो मन्वन्तरम् । अनुपातकिनश्चातुर्युगम् । कृत
सङ्करीकरणाश्च सम्बत्सरसहस्रम् । कृतजातिज्वरशकर
णाश्च । कृतापात्रीकरणाश्च । कृतमलिनीकरणाश्च । प्र
कीर्णकपातकिनश्च बहून् वर्षयुगान् । कृतपातकिनः -
सर्वे प्राणत्यागादनन्तरम् । याम्यं पन्थानमासाद्य दुः-
खमश्नन्ति दारुणम् ॥ यमस्य पुरुषैर्घोरैः कृष्यमाणाय

तस्ततः । सुकृच्छ्रेणानुकारेण नीयमानाश्च ते यथा ॥ श्व-
 मिः शृगलैः क्रव्यादैः काककङ्कबकादिभिः । अग्नि-
 तुण्डैर्भक्ष्यमाणा भजङ्गैरृश्मिकैस्तथा ॥ अग्निना द-
 ह्यमानाश्च नुद्यमानाश्च कण्टकैः । क्रकचैः पाट्यमानाश्च
 पीड्यमानाश्च तृष्णाया ॥ स्तुधया व्यथमानाश्च चोरैः
 व्याघ्रिगणैस्तथा । पूयशोणितगन्धेन मूर्च्छमानाः पदे
 पदे ॥ परान्नपानं लिप्संतस्ताड्यमानाश्च किङ्कुरैः ।
 काककङ्कबकादीनां भीमानां सदृशाननैः ॥ क्वचित्-
 काथ्यन्ति तैलेन ताड्यन्ते मुषलैः क्वचित् । आयसीषु च
 विध्यन्ते शिलासु च तथा क्वचित् ॥ क्वचिद्वान्तमथाश्म-
 न्ति क्वचित् पूयमसृक् क्वचित् । क्वचिद्विष्टां क्वचिन्मांसं पृ-
 थगन्धि सुदारुणम् ॥ अन्यकारेषु तिष्ठन्ति दारुणेषु त-
 था क्वचित् । कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च वह्निस्तुण्डैश्च दारुणैः
 ॥ क्वचिच्छीतेन बाध्यन्ते क्वचिद्वा मेध्यमध्यगाः । परस्पर-
 मथाश्मन्ति क्वचित् प्रेताः सुदारुणाः ॥ क्वचिद्भूतेन ता-
 ड्यन्ते लम्बमानास्तथा क्वचित् । क्वचित् क्षिप्यन्ति वा-
 णौघैरुत्कृत्यन्ते तथा क्वचित् ॥ कण्ठेषु दत्तपादाश्च भ-
 जङ्गभोगवेष्टिताः । पीड्यमानास्तथा यन्त्रैः कृष्यमा-
 न्श्च जानुभिः ॥ भग्नपृष्ठशिरोग्रीवाः सूचीकण्ठाः सुदारु-
 णाः । कूटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातिनात्मैः ॥ एवं प-
 तकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः । तिर्यग्योनीं प्रपद्य-
 न्ते दुःखानि विविधानि च ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म-
 स्त्रे त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥
 अथ पापात्मनां नरकेष्वनुभूतदुःखानां तिर्यग्योनां
 भवन्ति । अतिपातकिनां पथ्यायेण सर्व्याः स्थावरयो-

यः। महापातकिनाञ्च कृमियोनयः। उपपातकिनां जल
जयोनयः। कृतजातिभ्रंशकराणां जलचरयोनयः। कृ
तसङ्करीकरणकर्मणां मृगयोनयः। कृतापात्रीकरण
कर्मणां पशुयोनयः। कृतमूलिनीकरणकर्मणां मनु
ष्येष्वस्पृश्ययोनयः। प्रकीर्णेषु प्रकीर्णा हिंसाः क्रव्या
दा भवन्ति। अभोज्यान्नाभक्ष्याशी कृमिः। स्तेनः श्ये
नः। प्रकृष्टवर्त्मपिहारी बिलेशयः। आस्वुर्धान्यहारी।
हंसः कांस्यापहारी। जलं हृत्वाभिप्लवः। मधुदंशः। प
यः काकः। रसं श्वा। घृतं नकुलः। मांसं गृध्रः। व
सां मदुः। तैलं तैलपायिकः। लवणं वीचिवाक्। दधि
बलाकः। कौशेयं हृत्वा भवति तित्तिरिः। क्षौमं दर्दुरः।
कार्पासितान्तवं क्रीञ्चः। गोधा गाम्। वान्तुडो गुडम्।
धुच्छुन्दरिर्गन्धान्। पत्रशाकं बर्ही। कृतान्नं श्वावित्।
अकृतान्नं शल्लकः। अग्निं बकः। गृहकार्यपस्करम्।
रक्तवासांसि जविञ्जविकः। गजं कूर्मः। अश्वं व्याघ्रः।
फलं पुष्पं वा मर्कटः। क्रसः स्त्रियम्। यानमुष्ट्रः। पशू
नजः। प्रेतः पारजायी॥ यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृ
त्य बलान्नरः। अवश्यं याति तिर्यकृत्वं जग्ध्वा चैवाहु
तं हविः॥ स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः।
एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः॥ ॥ इति
वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥

अथ नरकानुभूत दुःस्वानां तिर्यक्कमुत्तीर्णानां मनु
ष्येषु लक्षणानि भवन्ति। कुक्ष्यतिपातकी। ब्रह्महा यक्ष्मी
सुरापः श्यावदन्तकः। सूवर्णहारः कुनरवः। गुरुतल्प
गो दुश्चर्मा। पूतिनासः पिशुनः। पूतिवक्त्रः सूचकः।

धान्यचैरोऽङ्गहीनः मिश्रचैरोऽतिरिक्ताङ्गः । अन्नाप-
हारकस्त्वामयावी । वागपहारको मूकः । वस्त्रापहा-
रकः शिवघ्नी । अश्व्यापहारकः पङ्कः । देवब्राह्मणक्रोश-
को मूकः । लोलजिह्वो गरदः । उन्मत्तोऽग्निदः । गुरुम-
तिकूलोऽपस्मारी । गोघ्नस्त्वन्धः । दीपापहारकश्च । क-
णश्च दीपनिर्व्वापकः । त्रपुचामरसीसकविक्रयी रज-
कः । एकशफविक्रयी मृगज्याघः । कुण्डाशी भगास्य-
घाण्टिकः स्तेनः । वार्धुषिको भ्रामरी । मिष्टाशयेका-
की वातगुल्मी । समयभेत्ता खल्वाटः । श्लीपघवकी-
र्णी । परवृत्तिघ्नो दरिद्रः । परपीडाकरी दीर्घरोगी ।
एवं कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः । रोगान्विता-
स्तथान्धाश्च कुक्षरवज्जैकलोचनाः ॥ वामना बधिरा मू-
का दुर्बलाश्च तथापरे । तस्मात् सर्वः प्रयत्नेन प्रायश्चि-
त्तं समाचरेत् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चच-
त्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । अहं नाश्नीयात् प्रत्यहञ्च त्रिष-
वणं स्नानमाचरेन्निः प्रतिस्नानमप्सु मज्जनं मग्नस्त्रिर-
घमर्षणं जपेत् दिवास्थितस्तिष्ठेत् रात्रावासीनः कर्म-
णोऽन्ते पयस्विनीं दद्यादित्यघमर्षणम् । अहं सायं-
अहं प्रातरुहमुष्णं घृतं अहमुष्णं पयरुहञ्च ना-
श्नीयादेष तप्तकृच्छ्रः । एष एव शीतैः शीतकृच्छ्रः । कृ-
च्छ्रान्तिकृच्छ्रः पयसा दिवसेकविंशतिक्षपणम् । उदक-
सक्तूनां मासाभ्यवहारेणोदककृच्छ्रः । विसाभ्यवहारे-
ण मूलकृच्छ्रः । बिल्वाभ्यवहारेण श्रीफलकृच्छ्रः पद्मा-
क्षैर्वी । निराहारस्य द्वादशाहैर्नैव पराकः । गोमूत्रगो-

सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

१०३

यक्षीरदधिसर्पिः कुशोदकान्येकदिवसमश्नीयाद् द्वितीयं
मुपवसेदेतत्सान्तपनम् । गोमूत्रादिभिः प्रत्यहाभ्यस्तेर्म
हासान्तपनम् । श्वहाभ्यस्तेश्चातिसान्तपनम् । पिण्या
काचमतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्यवहारस्तु-
लापुरुषः । कुशपलाशोदुम्बरपद्मशङ्खस्वपुष्पीवटब्रह्म-
सुवर्चलानां पत्रैः कथितस्याम्भसः प्रत्येकं पानेन पर्णः
कृच्छ्रः ॥ कृच्छ्राण्येतानि सर्वाणि कुर्वीति कृतप्रावनः ।
नित्यं त्रिषवणस्नायी अधःशायी जितेन्द्रियः ॥ स्त्रीभूद्र
पतितानाञ्च वर्जयेच्चाभिजाषणम् । पवित्राणि जपेन्नि-
त्यं जुहुयाच्चैव शक्तितः ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे
षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ चान्द्रायणम् ।

ग्रासानविकारानश्नीयात्तांश्चन्द्रकलाभिरुद्धौ क्रमेण वर्द्ध-
येद्धानौ द्वासयेदमावास्यां नाश्नीयादेव चान्द्रायणो यव
मध्यः । पिपीठिकामध्योवा । यस्यामावास्या मध्ये
भवति स पिपीठिकामध्यः । यस्य पौर्णमासी स यवम-
ध्यः । अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिवसं मासमश्नीयात् स यति
चान्द्रायणः । सायं प्रातश्चतुरश्चतुरः स शिशुचान्द्राय-
णः यथा कथञ्चित् षट्कोनां त्रिशतीं मासेनाश्नीयात् स
सामान्यचान्द्रायणः ॥ व्रतमेतत् पुरा भूमौ कृत्वा सप्त
र्षयो वरम् । प्राप्तवन्तः परं स्थानं ब्रह्मा रुद्रस्तथैव च ॥
॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ कर्मभिरात्मकृतेर्गुरुमात्मानं मन्येतात्मार्यं
प्रसूतियावकं श्रपयेत् । न ततोऽग्नौ जुहुयात् । न चात्र
बहिरुक्तम् । अशृतं श्रव्यमाणं शृतञ्चाभिपन्तयेत् । श्व-

प्यमाणो रक्षां कुर्यात् । ब्रह्मा देवानां पदवीं कवीनां ऋ-
 षिर्विप्राणां श्येनो गृध्राणां महिषो मृगाणां स्वधितिर्वे-
 नानां सोमः पवित्रमभ्येति रेभन्निति दर्भान् बध्नाति ।
 शृतञ्च तमश्नीयात् पात्रे निषिच्य । ये देवा मनोजाता
 मनोजुषः स्रदक्षा दक्षपितरः । तेनः पान्तु ते नोऽवन्तु
 तेभ्योनमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात् । अथाचान्तो
 नाभिमालभेत । स्नाताः पीता भवन्तो यूयमापोऽस्मा
 कमुदरे यवाः । ता अम्ममनमी वा अपक्ष्या अनाग-
 सा सन्तु देवीरमृता ऋता वृद्ध इति । त्रिरात्रं मेधावी ।
 षड्रात्रं पापकृत् । सप्तरात्रं पीत्वा महापातकिनामन्यत-
 मः पुनाति । द्वादशरात्रेण पूर्वपुरुषकृतमपि पापं नि-
 र्दहति । मासं पीत्वा सर्वपापानि । गोनिर्हारमुक्तानां य-
 वानामेकविंशतिरात्रञ्च । यवीऽसि धान्यराजोऽसि वा-
 रुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवित्र मृषि-
 षिः स्मृतम् ॥ घृतमेव मधु यवा आपो वा अमृतं य-
 वाः । सर्वे पुनीत मे पापं यन्मे किञ्चन दुष्कृतम् ॥ वा-
 चा कृतं कर्मकृतं मनसा च विचिन्तितम् । अलक्ष्मीं का-
 लकर्णीञ्च नाशयध्वं यवा ! मम ॥ श्वश्रूकरावलीढञ्च
 उच्छिष्टोपहतञ्च यत् । मातापित्रोरशुश्रूषां पुनीध्व-
 ञ्च यवा ! मम ॥ गणान्नं गणिकान्नञ्च शूद्रान्नं श्राद्ध-
 सूतकम् । चौरस्यान्नं नवश्राद्धं पुनीध्वञ्च यवा ! मम ॥
 ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टाचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥
 मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवं-
 तं वासुदेवमर्चयेत् । पुष्पधूपान्तुलेपनदीपनैर्वेद्यैर्ब्राह्म-
 णतर्पणैश्च । घृतमेतत् सम्बत्सरं कृत्वा पापेभ्यः पूतो

भवति । यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमाप्नोति । उभयद्वाद
शीर्ष्वेकं स्वर्गलोकं प्राप्नोति यावज्जीवं कृत्वा विष्णोर्लोकमा
प्नोति । एवमेव पञ्चदशीष्वपि । ब्रह्मभूतममावास्यां पौ
र्णमास्यान्तथैव च । योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नु
यात् ॥ दृश्येत सहितो यस्यां दिवि चन्द्र बृहस्पती । पौ
र्णमासी तु महती प्रोक्ता सम्बत्सरे तु सा ॥ तस्यां दा
नोपवासाद्यमक्षतं परिकीर्तितम् । तथैव द्वादशी शु
क्ला या स्याच्छ्रवणसंयुता ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म
शास्त्रे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

वने पर्णकुटीं कृत्वा वसेत् त्रिषवणं स्नायात् स्वकर्म चा
चक्षाणो ग्रामे ग्रामे भैक्ष्यमाचरेत् तृणशायी च स्यात् ।
एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादशसम्बत्सरं कुर्यात् ।
यागस्थं क्षत्रियं वा । गुर्विणीं रजस्वलां वा । अत्रिगो
त्रां वा नारीम् । मित्रं वा । नृपतिवधे महाव्रतमेव द्विगु-
णं कुर्यात् । पादोनं क्षत्रियवधे । अर्द्धं वैश्यवधे । तद-
र्द्धं शूद्रवधे । सर्वेषु शवशिरोध्वजी स्यात् । सर्वेषु जीवे
षु क्षमी स्यात् । मासमेकं कृतपावनो गवानुगमनं कुर्या
त् आसीनास्वासीत स्थितासु स्थितः स्यात् अवसन्ना
श्रीद्धरेत् भयैष्यश्च रक्षेत् तासां शीतादित्राणमकृत्वा
नात्मनः कुर्यात् गोमूत्रेण स्नायात् गोरसैश्च वर्त्तेत । ए
तद्राव्रतं गोवधे कुर्यात् । गजं हत्वा पञ्च नीलान् वृष
भान् दद्यात् । तुरगं वासः । एकहायनमनडाहं स्वरव-
धे । मेषाजवधे च । स्वर्णकुण्डलमुष्ट्रवधे । श्वानं हत्वा
विरात्रमुपवसेत् । हत्वा मूषकमाज्जीरनकुलमण्डुकदुण्डु
माजगराणामन्यतममुपोषितः कसुरान्नं भोजयित्वा लो-

हृदण्डं दक्षिणां दद्यात् । गोधोलूककाकझषवधे विरात्र
मुपवसेत् । हंसबकबलाकमहुवानरश्येनभासचक्रवाका
नामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् । सर्पं हत्वाभीं
कार्ष्णायसीम् । खड्गं हत्वा पलालभारकम् । वराहं ह
त्वा घृतकुम्भम् । तित्तिरिं तिलद्रोणम् । शकं द्विहायन
वत्सम् । कौञ्चं त्रिहायणम् । क्रव्यादमृगवधे पयस्वि-
नीं गां दद्यात् । अक्रव्यादमृगवधे वत्सतरीम् । अनुक्तमृ-
गवधे विरात्रं पयसा वर्तेत । पक्षिवधे नक्ताशीस्यात्
रूप्यमाषकं वा दद्यात् । हत्वा जलचरमुपवसेत् । अ-
स्थिमताञ्च सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणं । पूर्णं चान-
स्यनस्मान्तु शूद्रहत्याव्रतञ्चरेत् ॥ किञ्चिदेव तु विप्रा-
य दद्यादस्थिमतां वधे । अनस्मां चैव हिंसायां प्राणा-
यामेण श्रुध्यति ॥ फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृ-
कशतम् । गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम्
॥ अन्नजानाञ्च सत्वानां रसजानाञ्च सर्वशः । फलपु-
ष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ कृष्टजानामोष-
धीनां जातानाञ्च स्वयं वने । वृथालम्भे तु गच्छेद्गां दिन-
मेकं पयोव्रतम् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्च

शतमोऽध्यायः ॥

सुरापः सर्वकर्मवर्जितः कणान् वर्षमश्नीयात् । मलान्
मद्यानां चान्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्यात् । लशु-
नपलाण्डुगृञ्जनैतद्वन्धिविड्वराहग्राम्यकुक्कुटवानरगो-
मांसभक्षणं च । सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते ष-
यः संस्कारं कुर्यात् । वपनमेस्वलादण्डमैक्ष्यचर्याप्रता-
नि पुनः संस्कारकर्मणि वर्जनीयानि । शशकशल्लकगो

धारवद्गुल्मवर्जं पञ्चनखमांसाशने सप्तरात्रमुपवसेत् ।
गणगणिकास्तेन गायनान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा
वर्त्तेत । तक्षकान्नं चर्मकर्तुं च । वार्द्धुषिककदर्यदी-
क्षितबद्धनिगडाभिः शस्तषण्डानाञ्च । पुंश्चलीदाम्भिक
चिकित्सकलुब्धककूरोग्रोच्छिष्टभोजिनाञ्च । अवीरा-
स्त्रीस्रवर्णकारसपलपतितानाञ्च । पिशुनानृतवादि
क्षतधर्मात्मरसविक्रयिणाञ्च । शैलूषतन्तुवायकतघ्नर-
जकानाञ्च । कर्मकारनिषादरङ्गावतारिविणशस्त्रविक्र-
यिणाञ्च । श्वजीविशौण्डिकतैलिकचैलनिर्णेजकानाञ्च ।
रजस्वलासहोपपतिवेश्मनाञ्च । भ्रूणघ्रावेक्षितमुदक्या
संस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातञ्च । का
मतो यदा संस्पृष्टमवक्षुतम् । मत्तकुन्दातुराणाञ्च । ना
र्चितं वृथामांसं च । पाठीनरोहितराजीवसिंहतुण्डशकुल
वर्जं सर्वमत्स्यमांसाशने त्रिरात्रमुपवसेत् । सर्वजलज
मांसाशनेषु च । आपः सराभाण्डस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं
शङ्खपुष्पीशृतम्पयः पिबेत् । मद्यभाण्डस्थाश्च पञ्चरा-
त्रम् । सोमपः सरापस्याघ्रायास्यगन्धमुदकमग्नस्त्रिर
घमर्षणं जप्त्वा घृतप्राशनो भवेत् । स्वरोष्ठकाकमांसाश-
ने चान्द्रायणं कुर्यात् । प्राश्याज्ञातं शुनास्थं शुष्कमां-
सञ्च । क्रव्यादमृगपक्षिमांसाशने तप्तकच्छुम् । कलवि
ङ्गप्लवचक्रवाक इसरञ्जुदालसारसदात्यूहशकसारिका
बकबलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् । एक
शफोभयदन्ताशने च । तित्तिरिकापिञ्जललावकवर्तिकाम
धूरवर्जं सर्वपक्षिमांसाशने चाहोरात्रम् । कीटाशने दिन
मेकं ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत् । शुनां मांसाशने च । च्छत्राक

करकाशने सान्तपनम् । यवगोधूमपयोविकारं स्नेहाक्तं
 शुक्तं स्वाण्डवञ्च वर्जयित्वा पर्युषितं तत्प्राशयोपवसेत् ।
 ब्रश्चनामेध्यप्रभवौल्लोहितांश्च वृक्षनिर्यासान् । शालूक-
 वृथाकृसरसंयावपायसापूपशकुलीदेवान्नानि हविषि च ।
 गोऽजामहिषीवर्जं सर्वपयांसि च । अनिर्दशाहानि ता-
 न्यपि । स्यन्दिनीसन्धिनीविवत्साक्षीरञ्च । अमेध्यभुज
 श्च । दधिवर्जं केवलानि च शुक्तानि । ब्रह्मचर्याश्रमी श्च
 द्भोजने त्रिरात्रमुपवसेत् दिनमेकं चोदके वसेत् । मधु
 मांसाशने प्राजापत्यम् । बिडालकाकनकुलारवृच्छिष्टभक्ष
 णो ब्रह्मसूक्तवर्चलां पिबेत् । स्वोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपो-
 षितः पञ्चगव्यं पिबेत् । पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्तरात्र-
 म् । आमश्चान्दाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत् । ब्राह्मणः श
 द्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रम् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् ।
 राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् । ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वे-
 काहम् । राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम् । वैश्योच्छि
 ष्टाशी त्रिरात्रम् । वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च । चाण्डाला
 नं फल्का त्रिरात्रमुपवसेत् । सिद्धं फल्का पराकः । अ
 संस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन । मन्त्रैस्तु संस्कृ
 तानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ यावन्ति पशुरोमाणि
 तावत् कृत्वेह मारणम् । वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्यचे
 ह च निष्कृतिम् ॥ यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वय
 म्भवा । यज्ञोहि भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः
 ॥ न तादृशं भवत्येनो मृगं हन्तुर्धनार्थिनः । यादृशं भ
 वति प्रेत्य वृथामांसानि स्वादतः ॥ औषध्यः पशवो वृ
 क्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नु

वन्त्युत्थितीः पुनः ॥ मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्म-
णि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेति कथञ्चन ॥ यज्ञार्थं
षु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्विजः । आत्मानञ्च प-
शूंश्चैव गमयन्त्युत्तमां गतिम् ॥ गृहे गुरावरण्ये वा नि-
वसेन्नात्मवान् द्विजः । नावेदविहितां हिंसामापद्यपि स
माचरेत् ॥ या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।
अहिंसा मेव तां विद्याद्देवान्धर्म्मो हि निर्वर्णो ॥ योऽहिंस-
कानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुरवेच्छया । स जीवंश्च मृत-
श्चैव न क्वचित् सुरवेधते ॥ यो बन्धनवधक्लेशान् प्रा-
णिनां न चिकीर्षति । स सर्वस्य हितप्रेप्सुः स्रवमत्यन्त-
मश्नुते ॥ यद्धायति यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च । तदवा-
प्नोति यत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ नाकृत्वा प्राणिनां
हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् । न च प्राणिबधः स्वर्ग्यस्तस्मा-
न्मांसं विवर्जयेत् ॥ समुत्पत्तिञ्च मांसस्य वधबन्धौ च देहि-
नाम् । प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ न
भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् । स लोके प्रि-
यतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ अनुमन्ता विश-
सिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खाद-
कश्चेति घातकाः ॥ स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छ-
ति । अनभ्यर्च्य पितॄन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । मांसानि च न
खादेद्यस्तस्य पुण्यफलं समम् ॥ फलमूलाशनैर्दिव्यैर्मुन्य-
न्नानञ्च भोजनैः । न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्ज-
नात् ॥ मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाभ्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ॥ इति

वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥
 सूवर्णस्तेयकृद्राज्ञे कर्माचक्षाणो मुषलमर्पयेत् । व-
 धात्यागाद्वा प्रयतो भवति । महाव्रतं द्वादशाब्दानि वा
 कुर्यात् । निक्षेपापहारी च । धान्यधनापहारी च कृच्छ्रम-
 ब्दम् । मनुष्यस्त्रीकूपक्षेत्रवापीनामपहरणे चान्द्रायण-
 म् । द्रव्याणामत्यसाराणां सान्तपनम् । भक्ष्यभोज्य पा-
 नशय्यासनपुष्पमूलफलानां पञ्चगव्यपानम् । तृणकाष्ठद्रु-
 मशङ्खान्नगुडवस्त्रचर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत् । मणि
 मुक्ताप्रवालताम्ररजतायः कांस्यानां द्वादशाहं कणानश्नी-
 यात् । कार्पासकीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत ।
 द्विशफैकशफहरणे त्रिरात्रमुपवसेत् । पक्षिगन्धौषधिर-
 ज्जुवैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत् ॥ दत्तैवापहृतं द्र-
 व्यं धनिकस्याप्युपायतः । प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् क-
 ल्मषस्यापनुत्तये ॥ यद्यत्परेभ्य आदद्यात् पुरुषस्तु निर-
 द्रुकुशः । तेन तेन विहीनः स्याद्यत्र यत्राभिजायते ॥ जी-
 वितं धर्मकामी च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ । तस्मात् स-
 र्वप्रयत्नेन धनहिंसा विवर्जयेत् ॥ प्राणिहिंसापरो यस्तु
 धनहिंसापरस्तथा । महादुःखमवाप्नोति धनहिंसापर-
 स्तयोः ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्या-
 यः ॥ ॥ ७३ ॥

अथागम्यागमने महाव्रतविधानेनाब्दं चीरवांसा वने प्रा-
 जापत्यं कुर्यात् । परदारगमने च । गोव्रतं गोगमने च ।
 पुंस्ययोनावाकाशोऽप्यु दिवा गोयाने च सवासाः स्नानमा-
 चरेत् । चाण्डालीगमने तत्साम्यमवाप्नुयात् । अज्ञानत-
 श्चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् । पञ्चवेश्यागमने प्राजापत्यम् ।

सकृदुष्टा स्त्री यत् पुरुषस्य परदारे नद्वतं कुर्यात् ॥ य
त्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः । तद्भैक्ष्यभग्नं ज
पन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म
शास्त्रे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

यः पापात्मा येन सह संयुज्यते स तस्यैव प्रायश्चित्तं
कुर्यात् । मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पी
त्वा ब्राह्मणास्त्रिरात्रमुपवसेत् । द्वाहं राजन्यः । एकाहं
वैश्यः । शूद्रो नक्तम् । सर्वे चान्ते व्रतस्य पञ्चगव्यं पिबे
युः ॥ पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु स्ररां पिबेत् ।
उभौ तौ नरकं यातो महारौरवसंज्ञितम् । पर्जन्यारोग्य
वर्जमृतावगच्छन् पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेत् । कूटसाक्षी ब्र
ह्महत्याव्रतञ्चरेत् । अनूदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलस्ना
नं महाव्याहति होमश्च । सूर्याभ्युदितनिर्मुक्तः सचै
लस्नातः सावित्र्यष्टशतमावर्त्तयेत् । श्वश्रूगालविड्वरा
हरवरयानरवायसपुंश्चलीभिर्दष्टः स्ववन्तीमासाद्य षो
डश प्राणायामान् कुर्यात् । वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवण-
स्नाय्यधः शायी सम्बत्सरं सकृद्भैक्ष्येण वर्त्तेत । समुक्त
र्षानृते गुरोश्चालीकनिर्वन्धे तदाक्षेपणे च मासं पयसा
वर्त्तेत । नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहा
री ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्चैते सम्बत्सरं भैक्ष्येण वर्त्तेरन् । परि
विमिः परिवेत्ता या च परिविद्यते दाता याजकश्च च
न्द्रायणं कुर्यात् । प्राणिभूषुण्यलोमविक्रयी तप्तक
च्छं कुर्यात् । आर्द्रौषधिगन्धपुष्पफलमूलचर्मवेत्रवैद
लतुषकपालकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतेलविक्र
कयी आज्ञापत्यम् । श्लेष्मजलुमधूच्छिष्टशङ्खवज्रपुशक्ति-

सीसकृष्णलोहोदुम्बरखड्गपात्रविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात्
 त् । रक्तवस्त्ररङ्गरत्नगन्धगुडमधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्र
 मुपवसेत् । मांसलवणलाक्षाक्षीरविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात् । तत्र भूयश्चोपनयेत् । उपेण स्वरेण वा गत्वा
 नग्नः स्नात्वा स्रस्वा भक्त्या प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥
 जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः । मांसं
 गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्यतिग्रहान् ॥ अयाज्यया
 जनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च । अभिचारमहीनञ्च वि-
 भिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत
 यथाविधि । तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपना-
 ययेत् ॥ प्रायश्चित्तं विकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः
 ब्राह्मण्याञ्च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ यद्गर्हिते-
 नार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध-
 न्ति जप्येन तपसा तथा ॥ वेदोदितानां नित्यानां कर्म-
 णां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजन-
 म् ॥ अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रा-
 तिकृच्छ्रं कुर्वीति विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् । एनस्त्रिभिर-
 निर्णिक्तैर्नार्थं कश्चित् समाचरेत् ॥ कृतनिर्णेजनांश्चैतान्
 जुगुप्सेत धर्मवित् । बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि-
 धर्मतः । शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत् ॥
 अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनर्षोऽष्टशः । प्रायश्चित्ता-
 र्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥ अनुक्तानि कृतीनाञ्च
 पापानामपनुत्तये । शक्तिञ्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं
 प्रकल्पयेत् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःष-
 ष्ठाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि भवन्ति । स्ववन्तीमांसाद्य स्ना-
तः प्रत्यहं षोडश प्राणायामान् कृत्वैककालं हविष्याशी-
मासेन पूतो ब्रह्महा भवति । कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं गां
दद्यात् । व्रतेनाघमर्षणेन च सरापः पूतो भवति । गा-
यत्रीदशसाहस्रजपेन स्रवर्णस्तेयकृत् त्रिरात्रोपोषितः पु-
रुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः ॥ यथाश्वमेधः क्रतु-
राद् सर्वपापापनोदनः । तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापाप-
नोदनम् ॥ प्राणायामं द्विजः कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ।
दहन्ते सर्वपापानि प्राणायामे द्विजस्य तु ॥ सव्याहृतिं
सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्रा-
णायामः स उच्यते ॥ अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्र-
जापतिः । वेदत्रयान्निरदुहदभूक्तैवः स्वरितीति च ॥ त्रि-
भ्यएव च वेदेभ्यः पादं पादमदुहत् । तदित्यृचोऽस्याः
सावित्र्याः परमेश्वी प्रजापतिः ॥ एतदक्षरमेताञ्च जपन्
व्याहृतिपूर्विकाम् । सन्ध्ययोर्वेदविदुषो वेदपुण्येन युज्य-
ते ॥ सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतन्निकं द्विजः । महतोऽ-
प्येनसो मासात्त्वचैवाहिर्विमुच्यते ॥ एतयाऽपरिसंयुक्ता
काले च क्रियया स्वया । विप्रक्षत्रियविड्जातिर्गर्हणं या-
ति साधुषु ॥ ओङ्कारपूर्विकास्तिस्त्रो महाव्याहृतयोऽव्य-
याः । त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ यो
ऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः । स ब्रह्म प-
रमभ्येति वायुभूतः स्वसूर्तिमान् ॥ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्रा-
णायामः परन्तपः । सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनान् सत्यं
विशिष्यते ॥ क्षरन्ति सर्ववेदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ।
अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥ विधियज्ञाज्जप

यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशः स्याच्छतगुणः सह
स्रो मानसः स्मृतः ॥ ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसम-
न्विताः । सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ज-
प्येनैव तु संसिद्धे द्वाह्यणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न-
वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म-

शास्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति । येषां जपैश्च होमैश्च
द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते । अधमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्सः
तरत्सम्मदीयं कुष्माण्डयः पावमान्यः दुर्गासावित्री अ-
नीषङ्गाः पदस्तोमाः सामानि व्याहृतयः भारुण्डानि च
न्द्रसामपुरुषव्रते भासं बार्हस्पत्यं गोसूक्तं अश्वसूक्तं सा-
मनीचन्द्रसूक्ते च शतरुद्रियं अथर्वशिरः त्रिस्तुपर्णं महा-
व्रतं नारायणीयं पुरुषसूक्तञ्च । त्रीण्याज्यदोहानि रथ-
न्तरञ्च अग्निव्रतं वामदेव्यं बृहच्च । एतानि गीतानि पुन-
न्ति जन्तून् जातिस्मरत्वं लभते य इच्छेत् ॥ ॥ इति वै-
ष्णवे धर्मशास्त्रे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ त्याज्याः । व्रात्याः पतितास्त्रिपुरुषं मातृतः पितृतश्चा-
श्रुद्धाः सर्वे एवाभोज्याश्चाप्रतिग्राह्याः । अप्रतिग्राहोभ्य-
श्च प्रतिग्रहप्रसङ्गं वर्जयेत् । प्रतिग्रहेण ब्राह्मणानां ब्रा-
ह्मं तेजः प्रणश्यति । द्रव्याणां वाऽविप्राय प्रतिग्रहविधिं
यः प्रतिग्रहं कुर्यात् स दात्रा सह निमज्जति । प्रतिग्रहस-
मर्थश्च यः प्रतिग्रहं वर्जयेत् स दातृलोकमाप्नोति । एषो-
दकमूलफलाभयामिषमधुशय्यासनगृहपुष्पदधिशकां-
श्चाभ्युद्यतान्न निर्णुदेत् ॥ आहूयाभ्युद्यतांभिक्षां पु-
रस्तादनुचोदिताम् । ग्राह्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतक-

र्मणः ॥ नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च । नच
हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ गुरून् भृत्यान्जि
हीर्षु रर्चिष्यन् पितृदेवताः । सर्वतः प्रतिगृहीयान्तु तृ
प्येत् स्वयं ततः ॥ एतेष्वपि च कार्येषु समर्थस्तत्प्रतिग्र
हे । नादद्यात् कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ गुरु
षु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् । आत्मनो वृत्तिम-
विच्छन् गृहीयात् साधुतः सदा ॥ अर्द्धिकः कुलमित्र
ञ्च दासगोपालनापिताः । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चा
त्मानं निवेदयेत् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्त
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ गृहामिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुल्कः शबलोऽ
सितश्चार्थः । शुल्केनार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासाद
यति । यच्छबलेन तन्मानुष्यम् । यत्कृष्णेन तत्तिर्य्यत्क
म् । स्वर्च्युपार्जितं सर्व्वं सर्व्वेषां शुल्कम् । अनन्तरच-
त्युपात्तं शबलम् । अन्तरितचत्युपात्तञ्च कृष्णम् । क्रमा
गतं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्य्या । अविशेषेण स
र्व्वेषां धनं शुल्कं प्रकीर्तितम् ॥ उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमवि
क्रेयस्य विक्रये । कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृत
म् ॥ पार्श्विकद्यूतचौर्य्याप्तं प्रतिरूपकसाहसौ । व्याजेनो-
पार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥ यथाविधेन द्रव्येण
यत्किञ्चित् कुरुते नरः । तथाविधमवाप्नोति सफलं प्रेत्य
वेह च ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टपञ्चाशत्त
मोऽध्यायः ॥

गृहामिणी वैवाहिकाग्नी पाकयज्ञान् कुर्यात् । सायं प्रा
तश्चाग्निहोत्रम् । देवताभ्यो जुहुयात् । चन्द्रार्कसन्निकर्ष

विप्रकर्षयोर्दृशपूर्णमासाभ्यां यजेत । प्रत्ययनं पशुना ।
 शरद्व्रीष्मयोश्चाग्रहायणेन । व्रीहियवयोर्वा पाके । वै
 वार्षिकाभ्यधिकान्नः प्रत्यब्दं सोमेन । वित्ताभावे इष्ट्या वै
 श्वानर्या । शूद्रान्नं यागे परिहरेत् । यज्ञार्थं भिक्षित-
 मवाप्तमर्थं सकलमेव वितरेत् । सायं प्रातर्वैश्वदेवं जुहु-
 यात् । भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् । अर्चितभिक्षादानेन
 गोदानफलमवाप्नोति । भिक्ष्वभावे तन्मात्रं गवां दद्यात् ।
 बह्वौ वा प्रक्षिपेत् । ऋत्वाऽप्यन्ने विद्यमाने न भिक्षुकं
 प्रत्याचक्षीत । कण्डनी पेषणी चुल्ली कुम्भउपस्करइति
 ऋसूना गृहस्थस्य । तन्निष्कृत्यथञ्च ब्रह्मदेवभूतपितृनर-
 यज्ञान् कुर्यात् । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । होमो देवः । वहि-
 र्भोतिः । पितृतर्पणं पित्र्यः । नृयज्ञश्चातिथिपूजनम् । देव-
 तानिथिभृत्यानां पितृणामात्मनस्तथा । न निर्वपति पञ्चा-
 नामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ब्रह्मचारी यतिर्भिक्षजीवन्त्येते
 गृहाश्रमात् । तस्मादभ्यागतानेतान् गृहस्थो नावमानये-
 त् ॥ गृहस्थएव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः । ददाति च
 गृहस्थस्तु तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥ ऋषयः पितरो दे-
 वा भूतान्यतिथयस्तथा । आशासते कुरुम्बिभ्यस्तस्मा-
 च्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं स्मरार्चनं
 ब्राह्मणपूजनञ्च । स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणञ्च कृत्वा गृही-
 शक्रपदं प्रयाति ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोन-
 षष्टितमोऽध्यायः ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । दक्षिणाभि-
 मुखो रात्रौ दिवा चोदङ्मुखः सन्ध्ययोश्च । नाप्रच्छादित-
 यां भूमौ । न फालकृष्टायाम् । न च्छायायाम् । न चोषरे ।

न शाद्वले । न ससत्वे । न गर्त्ते । न वल्मीके । न पथि । न
स्थायाम् । न पराशक्तौ । नोद्याने । नोद्यानोदकसमीप
योः । नाङ्गरे । न भस्मानि । न गोमये । न गोव्रजे । नाका
शे । नोदके । न प्रत्यनिलानलेन्दुर्कस्त्रीगुरुब्राह्मणानाञ्च ।
नैवावगुण्ठितशिराः । लोष्टेषुकाभिः परिमृज्य गुदं गृही-
तशिश्वोत्थायाद्भिर्मृद्भिश्चोद्धृताभिर्गन्धलेपक्षयकरं शौ-
चं कुर्यात् ॥ एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदस्तिस्त्रस्तु पादयोः ॥ एतच्छौचं
गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणञ्च वनस्थानां
यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥ ॥ इति वैष्णावे धर्मशास्त्रे
षष्टितमोऽध्यायः ॥

अथ पालाशं दन्तधावनं नाद्यात् । नैव श्लेष्मातकारिष्वि-
भीतिकधवधन्वनजम् । नच बन्धूकनिर्गुण्डीशिग्रुतिल्व
तिन्दुकजम् । नच कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुग्गु-
लुजम् । न पारिभद्रकाम्लिकामोचकशाल्मलीशणजम् ।
न मधुरम् । नाम्लम् । नोर्द्वेषुष्कम् । न स शशिरम् । न पु-
तिगान्धि । न पिच्छिलम् । न दक्षिणापराभिमुखः । अ-
द्याच्चोदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा । वटासनार्करवदिरकरञ्जव-
दरसर्ज्जनिम्बारिमेदापामार्गमालतीककुम्भबिल्वानामन्य-
तमम् । कषायं तिक्तं कटुकञ्च ॥ कनीन्यग्रसमस्थौ-
ल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भ-
क्षयेद्दन्तधावनम् ॥ प्रक्षाल्य भक्त्या तज्जह्याच्छुचौ देशे
प्रयत्नतः । अमावास्यां नचाभीयाद्दन्तकाष्ठं कदाचन ॥
॥ इति वैष्णावे धर्मशास्त्रे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथ द्विजातीनां कनीनिकामूले प्राजापत्यं नाम तीर्थं

म् । अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मम् । अङ्गुल्यग्रे दैवम् । तर्जनी-
मूले पित्र्यम् । अनग्न्युष्णाभिरफेनिलाभिर्नशूद्रैककरा
वर्जिताभिरक्षराभिरद्विः शत्रू देशे स्वासीनोऽन्तर्जानुः
प्राङ्मुरगश्चोदङ्मुरगोवा तन्मनाः समनाश्वाचामेत् । ब्रा-
ह्मेण तीर्थेन विराचामेत् । द्विः प्रमृज्यात् । खान्यद्विर्मूर्द्धनिं
हृदयं स्पृशेत् । हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजात-
यः । शुद्धोरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥
॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथ योगक्षेमार्थमीश्वरमुपगच्छेत् । नैकोऽध्वानं प्र-
पद्येत । नाधार्मिकैः सार्द्धम् । न वृषलैः । न द्विषद्विः । ना-
तिप्रत्युषसि । नातिसायम् । न सन्ध्ययोः । न मध्याह्ने न
सन्निहितपानीयम् । नातितूर्णम् । न रात्रौ । न सन्ततं
व्याल व्याधितार्त्तैर्वाहनैः । न हीनाङ्गैः । न रोगिभिः । न
दीनैः । न गोभिः । नादान्तैः । यवसोदकैर्वाहनानामद-
त्त्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदने न कुर्व्यात् । न चतुष्पथमधि-
तिष्ठेत् । न रात्रौ वृक्षमूलम् । न शून्यालयं न तृणम् । न
पशूनाबन्धनागारम् । न केशतुषकपालास्थिभस्माङ्गरा-
न् । न कार्पासास्थि । चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्व्यात् देवता-
ञ्च प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् । अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णाकु-
म्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्चीवृक्षवर्द्धमाननन्द्यावत्तांश्च ता-
लदन्तचामराश्वगजाजगोदधिक्षीरमधुसिद्धार्यकांश्च वी-
णाचन्दनायुधार्द्रगोमयपुष्पशाकगोरोचनादूर्वाप्ररोहांश्च
उष्णीषालङ्कारमणिकनकसजतवस्त्रासनयानामिषांश्च भृ-
ङ्गारोढतोर्व्यरारञ्जुबद्धपशुकुमारीमीनांश्च दृष्ट्वा प्रायादिति
अथ मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत । वान्तविविक्तमुण्ड

मलिनवसनजटिलवामनांश्च । कषायिप्रघ्नजितमंलिनांश्च ।
 तैलगुडशक्कगोमयेन्धनतृणकुशपलाशभस्माङ्गारांश्च ।
 लवणक्रीवासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगडमुक्तकेशांश्च ।
 वीणाचन्दनार्द्रशाकोष्णीषालङ्कुरणकुमारीः प्रस्थानकाले
 ऽभिनन्दयेदिति । देवब्राह्मणगुरुबभ्रुदीक्षितानां च्छायां
 नाक्रामेत् । निष्ठनवान्तरुधिरविण्मूत्रस्नानोदकानि वा ।
 न वत्सतन्त्रीं लङ्घयेत् । प्रवर्षति न धावन् । न वृथा नदीं
 तरेत् । न देवताभ्यः पितृभ्यश्चेदकामं प्रदाय । न बाहु-
 भ्याम् । न भिन्नया नावा । न कच्छमधितिष्ठेत् । न कू-
 पमवलोकयेत् न लङ्घयेत् ॥ चन्द्रभारिनृपस्नातस्त्रीरोगि-
 वरचक्रिणाम् । पन्था देयो नृपस्त्वेषां मान्यः स्नातश्च भू-
 पतेः ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिषष्टितमोऽ-
 ध्यायः ॥

परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् । आचरेत् पञ्चपिण्डानुद्ध-
 त्यापदि । नाजीर्णे । नचातुरः । न नग्नः । न रात्रौ राहु-
 दर्शनवर्जम् । न सन्ध्ययोः । प्रातःस्नाय्यरुणकिरणग्र-
 स्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् । स्नातः शिरो नावधुनेत् ।
 नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । न तैलवस्तु स्पृशेत् । नाप्रक्षा-
 लितं पूर्वधृतं वसनं बिभृयात् । स्नातः सोष्णीषो धौ-
 तवाससी बिभृयात् । न म्लेंच्छान्त्यजपतितैः सह सम्भा-
 षणं कुर्यात् । स्नायात् प्रस्त्रवणदेवखातसरोवरेषु । उ-
 हृताङ्गमिष्टमुदकं पुण्यं स्थावरात् प्रस्त्रवणं तस्मान्नादेयं
 तस्मादपि साधुपरिगृहीतं सर्वतएव गाङ्गम् । मृत्तोयैः -
 रुतमलापकर्षीऽप्सु निमज्ज्यापोहिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्य-
 पर्णा इति च तसृभिरिदमापः प्रवहतइति चतुर्थमभिमन्त्र-

येत् । ततोऽप्सु निमग्नास्त्रिरघमर्षणं जपेत् । तद्विष्णोः
 परमं पदमिति वा । द्रुपदां सावित्रीं वा । युञ्जते मन इत्य-
 नुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा । स्नातश्चाद्रवासा देवपितृतर्प-
 णमम्भःस्थ एव कुर्यात् । परिवर्तितवासाश्चेत्तीर्थमुत्ती-
 र्य्य । अकृत्वा देवपितृतर्पणं स्नानवस्त्रादि न पीडयेत् ।
 स्नात्वाचम्य विधिवदुपस्पृशेत् । पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं पुरु-
 षाय पुष्पाणि दद्यात् । उदकाञ्जलिं पश्चात् । आदावेव
 दिव्येन तीर्थेन देवतानां कुर्यात् । तदनन्तरं पित्र्येण
 पितॄणाम् । तत्रादौ स्ववंश्यानां तर्पणं कुर्यात् । ततः
 सम्बन्धिवान्धवानाम् । ततः संहृदाम् । एवं नित्यस्ना-
 यी स्यात् । स्नातश्च पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् । वि-
 शेषतः सावित्रीं त्ववश्यं जपेत् पुरुषसूक्तञ्च । नैताभ्या
 मधिकमस्ति ॥ स्नातोऽधिकारी भवति देवे पित्र्ये च क-
 र्मणि । पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिनोदिते ॥ अ-
 लक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् । स्नातस्य ज-
 लमात्रेण नश्यते इतिधारणा ॥ याम्यं हि यातनादुःखं नि-
 त्यस्नायी न पश्यति । नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पाप-
 कृतो नराः ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःषष्टि-
 मोऽध्यायः ॥

अथातः सस्नातः प्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तो देवता-
 चर्यां स्थले वा भगवन्तमनादिनिधनं वासुदेवमभ्यर्चये-
 त् । अश्विनैः प्राणैस्त्वेते इति कीचकीयमन्त्रेणाष्ट्य जी-
 वस्य भगवतो जीवादानं दत्त्वा युञ्जते मन इत्यनुवाकेना-
 हनं कृत्वा जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नमस्कारं कुर्यात्
 आपोहिष्ठेति तिसृभिरर्घ्यं निवेदयेत् । हिरण्यवर्णा इति

चतसृभिः पाद्यम् । शन्न आपो धन्वन्या इत्याचमनीयम् । इ-
दमापः प्रवहत इति स्नानीयम् । रथे स्वर्क्षेषु वृषभराजा इ-
त्यनुलेपना लङ्गुरौ । युवा स्रवासा इति वासः । पुष्पवती
रिति पुष्पम् । धूरसि धूपमिति धूपम् । तेजोऽसि शक्रमिति
दीपम् । दधिक्वाद्या इति मधुपर्कः । हिरण्यगर्भ इत्यष्टा
भिर्नैवेद्यम् । चामरं व्यजनं मात्रां छत्रं पानासने तथा ।
सावित्रेणैव तत् सर्वं देवाय विनिवेदयेत् ॥ एवमभ्यर्च्य
च जपेत् सूक्तं वै पौरुषं ततः । तेनैव जुहुयादाज्यं य इ-
च्छेत्शाश्वतं पदम् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

न नक्तं गृहीतेनोदकेन देवपितृकर्म कुर्यात् । चन्दनमृग-
मदागुरुकूपरकुङ्कुमजातीफलवर्जमनुलेपनं न दद्यात् ।
न वासो नीलीरक्तम् । न मणिस्रवणीयोः प्रतिरूपमलङ्क-
रणम् । नागान्धि । नोग्रगान्धि । न कण्टकिजम् । कण्टकिं
जमपि शक्रं सौगन्धिकं दद्यात् । रक्तमपि कुङ्कुमं जलज
ञ्च दद्यात् । न धूपार्थे जीवजातम् । न घृततैलं विना कि-
ञ्चन दीपार्थे । नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे । न भक्ष्ये अप्यजाम
हिषीक्षीरे । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च । प्रयतश्च
शुचिभूत्वा सर्वमेव निवेदयेत् । तन्मनाः स्रमना भूत्वा
त्पराक्रोधविचर्जितः ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्
षष्टितमोऽध्यायः ॥

अथाग्निं परिसमूह्य पथ्युक्ष्य परिस्तीर्य परिषिच्य सर्व-
तः पाकादग्रमुद्धृत्य जुहुयात् । वासुदेवाय सङ्कर्षणाय
मधुन्नायानिरुद्धाय पुरुषाय सत्यायान्युताय वासुदेवा-
य । अथाग्नये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रायन्द्राग्नि

भ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्यन्तरये-
वास्तोष्पतये अग्नये सिष्टिकृते च । ततोऽन्नशेषेण बलिमु-
पहरेत् । भक्ष्योपभक्ष्याभ्यामभितः पूर्वेणाग्नेः । अवा-
नामासीति त्वलानामासीति नितन्तीनामासीति क्षिप्रणि-
कानामासीति सव्यसाम् । नन्दिनि सभगे समद्रुति भ-
द्रकालीति स्वस्थिष्वभिप्रदक्षिणाम् । स्थूणायां ध्रुवायां श्रि-
यै । हिरण्यकेश्यै वनस्पतिभ्यः । धर्म्मो धर्म्मयोर्द्वारे मृत्य-
वे च । उदपाने वरुणाय । विष्णवे इत्युलूखले । मरुद्भ्य इ-
ति दृशादि । उपरिशरणे वैश्रवणाय राज्ञे भूतेभ्यश्च । इ-
न्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इति पूर्वार्द्धे । यमाय यमपुरुषेभ्य इति द-
क्षिणार्द्धे । वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति पश्चार्द्धे । सोमा-
य सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तरार्द्धे । ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति
मध्ये । ऊर्ध्वमाकाशाय । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति स्थ-
ण्डिले । नक्तञ्चरेभ्य इति नक्तम् । ततो दक्षिणायामेषु दर्मे-
षु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय मात्रे पितामह्यै प्रपि-
तामह्यै स्वनामगोत्राभ्याञ्च पिण्डनिर्व्वपणं कुर्यात् । पि-
ण्डानाञ्चानुलेपनपुष्पधूपनैवेद्यादि दद्यात् । उदककलशमु-
पनिधाय स्वस्त्ययनं वाचयेत् । श्वकाकश्वपचानां भुवि
निर्व्वपेत् । भिक्षाञ्च दद्यात् । अतिथिपूजनं च परं फल-
मधितिष्ठेत् । सायमतिथिं प्राप्तं प्रयत्नेनार्चयेत् । अना-
शितमतिथिं गृहेन वासयेत् । यथा वर्णानां ब्राह्मणः प्र-
भार्यथा स्त्रीणां भर्ता तथा गृहस्थस्यातिथिः । तत्पूजा-
यां स्वर्गमाप्नोति ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रति-
निवर्त्तते । तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतन्तु प्रयच्छति ॥
एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्या हि

स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ नैकग्रामीणंमतिथिं-
विप्रं साङ्गतिकं तथा । उपस्थितं गृहे विद्याद्गार्ह्यं यत्रा
ग्नयोऽपिवा ॥ यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमागतः ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमभिपूजयेत् ॥ वैश्यशूद्रावपि
प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ । भोजयेत् सह भृत्यैस्तावा
नृशंस्यं प्रयोजयन् ॥ इतराण्यपि सरव्यादीन् संप्रीत्या गृ
हमागतान् । प्रकृतान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया
॥ कचासिनीं कुमारीञ्च रोगिणीं गुर्विणीं तथा । अतिथि
भ्योऽग्र एवेतान् भोजयेदविचारयन् ॥ अदत्त्वा यस्तु ए
तेभ्यः पूर्वं ऋङ्क्तेऽविचक्षणाः । स ऋज्जानो न जाना
ति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ भुक्तवत्सु च विप्रेषु भृत्येषु
स्वेषु चैव हि । भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती
॥ देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भृत्यान् गृह्याश्च देवताः । पू
जयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषं ऋगभवेत् ॥ अघं स
केवलं ऋङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशनं
ह्येतत् सतामन्नं विधीयते ॥ स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञे
न तपसा तथा । नचाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथि
पूजनात् ॥ सायंप्रातस्त्वतिथये प्रदद्यादासनोदकम् । अ
न्नञ्चैव यथा शक्त्या सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ प्रतिश्वयं त
था शय्यां पादाभ्यङ्गं सदीपकम् । प्रत्येकदानेनाप्नोति
गोपदानसमं फलम् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे -
सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥

चन्द्रार्कपरागे नाश्नीयात् । स्नात्वा मुक्तयोरश्नीयात् । अ
मुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा चापरेऽह्नि । न गोब्राह्म-
णोपरागेऽश्नीयात् । न राजव्यसने । प्रवसिताग्निहोत्री य

दाग्निहोत्रं कृतं मन्येत तदाश्लीयात् । यदा कृतं मन्येत वै
 श्वदेवमपि । पर्वणि च यदा कृतं मन्येत पर्व । नाश्लीयाच्चाजी
 र्णे । नार्द्धरात्रे । न मध्याह्ने । न सन्ध्ययोः । नार्द्रवासाः ।
 नैकवासाः । न नग्नः । न जलस्थः । नोत्कुदुकः । न भिन्ना
 सनगतः । न च शयनगतः । न भिन्नभाजने । नोत्सङ्गे ।
 न भुवि । न पाणौ । लवणञ्च यत्र दद्यात् नचाश्लीयात् ।
 न बालकान्निर्भर्त्सयेत् । नैको मिष्टम् । नोद्धृतस्नेहम् । न
 दिवा धानाः । न रात्रौ तिलसंयुक्तम् । न दधिसक्तून् । न
 कोविदार वटपिप्पलशाणशाकम् । नादत्त्वा । नाहुत्वा । ना
 नार्द्रपादः । नानार्द्रकरमुखश्च । नोच्छिष्टश्च घृतमादद्या
 त् न चन्द्रार्कतारका निरीक्षेत् । न मूर्द्धानं स्पृशेत् । न ब्रह्म
 कीर्तयेत् । प्राङ्मुखोऽश्लीयात् दक्षिणामुखो वा । अभिपू
 ज्यान्मम् । सुमनाः स्वग्यनुलिप्तः । न निःशेषकृत् स्यात् ।
 अन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपलमोदकेभ्यः । नाश्ली-
 याद्गार्ग्या सार्द्धं नाकाशे न तथोत्थितः । बहूनां प्रेक्षमा
 णानां नैकस्मिन् बहवस्तथा ॥ शून्यागारे वह्निगृहे देवा-
 गारे कथञ्चन । पिबेन्नाञ्जलिना तोयं नातिसौहित्यमाच
 रेत् ॥ न तृतीयमथाश्लीयान्नचापथ्यं कथञ्चन । नातिप्र
 गे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥ न भावदुष्टमश्लीया-
 न्न भाण्डे भावदूषिते । शयानः प्रोढपादश्च कृत्वा चैवाव
 सकूथिकाम् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टषष्टि
 तमोऽध्यायः ॥

नाष्टमीचतुर्दशीपञ्चदशीषु स्त्रियमुपेयात् । न श्राद्धं मुक्त्वा
 न श्राद्धं दत्त्वा । नोपनिमन्त्रितः श्राद्धे । न स्नात्वा । न हु-
 त्वा । न व्रती । नोपोष्य फल्का वा । न दीक्षितः । न देवाय

सप्ततितमोऽध्यायः ।

१२५

तनश्मशानशून्यालयेषु । न वृक्षमूलेषु । न दिवा । न सन्ध्य-
योः । न मलिनाम् । न मलिनः । नाभ्यक्तम् । नाभ्यक्तः ।
न रोगार्ताम् । न रोगार्तः । न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं
तथैव च वयोधिकाम् । नोपेयादुर्विणीं नारीं दीर्घमायु-
र्जिजीविषुः ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनस-
प्ततितमोऽध्यायः ॥

नार्द्रपादः स्वप्यात् । नोत्तरापरावाकूशिराः । न नग्नः । ना-
र्द्रवंशे । नाकाशे । नपलाश शयने । न पञ्चदारुकृते । न
ज्जभग्नकृते । न विद्युद्गधकृते न भिन्ने । नाग्निज्युष्टे ।
न घटासिक्तद्रुमजे । न श्मशानशून्यालयदेवतायतनेषु ।
न चपलमध्ये । न नारीमध्ये । न धान्यगोगुरुहुताशनसु-
राणामुपरि । नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात् सन्ध्ययोर्न-
च भस्मनि । देशे नचाशुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके ॥ ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्ततितमोऽध्यायः ॥

अथ न कञ्चनावमन्येत् । न च हीनाङ्गाधिकाङ्गान्मूर्ख-
नू धनहीनानवहसेत् । न हीनान् सेवेत् । स्वाध्यायविरो-
धि कर्मनाचरेत् । वयोऽनुरूपं वेशं कुर्यात् श्रुतस्या-
भिजनस्य धनस्य देशस्य च । नोद्धतः । नित्यं शास्त्राद्यवे-
क्षी स्यात् । सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् । न
नास्तीत्यभिभाषेत । न निर्गन्धोग्रगन्धिरक्तञ्च माल्य वि-
भृयात् । विभृयाज्जलजं स्तमपि । यष्टिञ्च वैष्णवीम् । कम-
ण्डलुञ्च सोदकम् । कार्पासमुपवीतम् । रौक्मे च कुण्डले ।
नादित्यमुद्यन्तमीक्षेत । नास्तं यान्तम् । न वाससा तिरोहि-
तम् । नचादर्शजलमध्यगतम् । न मध्याह्ने । न कुन्दस्य
पुष्पेष्विवम् । न तैलोदकयोः स्वच्छायाम् । न मलवत्यादर्शे

न पत्नीं भोजनसमये । न स्त्रियं नग्नम् । न कञ्चन मेह-
 मानम् । न चालानम्रषुकुञ्जरम् । न च विषमस्थो वृषादि-
 युद्धम् । न मत्तम् । न मध्यामग्नौ प्रक्षिपेत् । नासृक् । न
 विषम् । नापस्वपि । नाग्निं लङ्घयेत् । न पादौ प्रताप-
 येत् । न कुशैस्तेषु वा परिमृज्यात् । न कांस्यभाजने चा-
 र्पयेत् । न पादं पादेन । न भुवमालिखेत् । न लोष्टमर्दी-
 स्यात् । न तृणच्छेदी स्यात् । न दन्तैर्नखलोमानि छिन्द्यात्
 घृतं वर्जयेत् बालातपसेवाञ्च । वस्त्रोपानहमाल्योपवीता-
 न्यैन्यधृतानि न धारयेत् । न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्ट-
 हविषी न तिलान् । न चास्योपदिशेद्धर्मं न व्रतम् । न संह-
 ताभ्यां पाणिभ्यां शिरउदरञ्च कण्डयेत् । न दधिसुमन-
 सी प्रत्याचक्षीत । नात्मनः स्त्रजमपकर्षयेत् । सुप्तं न प्रबो-
 धयेत् । नोदक्यामभिभाषेत न म्लेच्छान्त्यजान् । अग्निदे-
 वब्राह्मणसन्निधौ प्रदक्षिणं पाणिमुद्धरेत् । न परक्षेत्रे च
 रन्तीं गामाचक्षीत न पिबन्तं वत्सकम् । नोद्धतान् प्रहर्ष-
 येत् । न शूद्रराज्ये निवसेत् नाधार्मिकजनाकीर्णं । न सं-
 वसेद्द्वैघहीने । नोपसृष्टे । न चिरं पर्वते । न वृथाचेष्टां कु-
 र्यात् । न नृत्यगीते । नास्फोटनं कार्यम् । नाश्लीलं की-
 र्त्तयेत् । नानृतम् । नाप्रियम् । न किञ्चिन्मर्माणि स्पृशेत्
 नात्मानमवजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः । चिरं सन्ध्योपा-
 सनं कुर्यात् । न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत् । अनिमित्ततः स्वा-
 नि स्वानि न स्पृशेत् । परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् । शास्त्रं शा-
 सनार्थं ताडयेत् । तन्वा वेणुदलेन रज्ज्वा वा पृष्टे । देवब्रा-
 ह्मणशास्त्रमहात्मनां परीवादं परिहरेत् । धर्मविरुद्धो च
 र्यकामौ । लोकविद्विष्टञ्च धर्ममपि । पर्वसु शान्तिहोमं

कुर्व्यात् । न तृणमपि छिन्द्यात् । अलङ्कृतश्च तिष्ठेत् ।
एवमाचारसेवी स्यात् ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक्साधुभि
श्च निषेधितम् । तमाचारं निषेधेत धर्मकामो जितेन्द्रि
यः ॥ आचारालुभते चायुराचारादीप्सितां गतिम् । आ-
चाराद्धनमक्षय्यमाचाराद्धन्त्यलक्षणम् ॥ सर्वलक्षणही-
नोऽपि यः सदाचारवान्नरः । श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं
वर्षाणि जीवति ॥ ॥ इति वैष्णावे धर्मशास्त्रे एकस
प्ततितमोऽध्यायः ॥

दमयमेन तिष्ठेत् । दमश्चेन्द्रियाणां प्रकीर्तितः दान्तस्यालं
लोकः परश्च । नादान्तस्य क्रिया काचित् समृध्यति ॥ ॥
दमः पवित्रं परमं मङ्गल्यं परमं दमः । दमेन सर्वमाप्नोति
यत्किञ्चिन्मनसेच्छति ॥ दशार्द्धयुक्तेन रथेन याति मनोव
शेनार्थपथानुवर्तिना । तश्चेद्रथं नापहरन्ति वाजिनस्तथा
गतं नावजयन्ति शत्रवः ॥ आपुर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समु-
द्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ॥ इति वैष्णावे ध
र्मशास्त्रे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥

अथ श्रान्देषुः पूर्वद्युर्ब्राह्मणानामन्तयेत् । द्वितीयेऽह्नि
शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे कृष्णपक्षस्यापराह्णे विप्रान् सुस्नाता-
न् स्वाचान्तान् यथाभूयो विद्याक्रमेण कुशोत्तरेष्व्यासनेषु-
पवेशयेत् । द्वौ देवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पित्र्ये उदङ्मुखान् ए
कैकमुभयत्र वेति । आमश्रान्देषु काम्येषु च प्रथमं पञ्चके-
नाग्निं हुत्वा । पशुश्रान्देषु मध्यमपञ्चकेन । अमावास्यासू-
तमपञ्चकेन । आग्रहायण्या ऊर्द्धं कृष्णाष्टकासु च क्रमेणैव
स्थिममध्यमोत्तमपञ्चकेः । अन्वष्टकासु च । ततो ब्राह्मणानु-

ज्ञातः पितृनावाहयेत् । अपयान्त्वसूरा इति श्राद्धविघ्न-
कर्तृन् । यातुधानानपसार्य तिलैर्यातुधानानां विसर्जनं
कृत्वा । एत पितरः सर्वास्तान् श्रमाय सन्त्वेतद्दः पितर
इत्यावाहनं कृत्वा कुशतिलमिश्रेण गन्धोदकेन यस्तिष्ठन्त्य
मृतागाविति यन्मेमातेति च पाद्यं निर्वर्त्य निवेद्यार्घ्यं कृत्वा
निवेद्य चानुलेपनं कृत्वा कुशतिलवस्त्रपुष्पालङ्कारधूपदीपै
र्यथाशक्त्या विप्रान् समभ्यर्च्य वृत्तपुत्रमन्द्रमादायादित्या
रुद्रावसवइति वीक्ष्याग्नौ करवाणीत्युक्त्वा तत्र विप्रैः कुर्वि
त्युक्ते आहुतित्रयं दद्यात् । ये मामकाः पितर एतद्दः पित-
रोऽयं यज्ञो इति च हविरनुमन्त्रणं कृत्वा यथोपपन्नेषु पा
त्रेषु विशेषाद्रजतमयेष्वन्नं नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्न
मादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत् । पित्रे पितामहाय प्रपिताम
हाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु । तददत्सु ब्राह्मणेषु य
न्मे प्रकामा अहोरात्रैर्यद्वा क्रव्यादिति जपेत् । इतिहासपु
राणधर्मशास्त्राणि चेति । उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रेषु
दर्भेषु पृथिवी दर्बीं रक्षिताइत्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यात् ।
अन्तरीक्षं दर्बीं रक्षिताइति द्वितीयं पितामहाय । द्यौर्द-
र्बीं रक्षिता इति तृतीयं प्रपितामहाय । अत्र पितरः प्रेता
इति वासोदेयम् । वीरान्नः पितरो धत्त इत्यन्नम् । अत्र पि
तरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति दर्भमूले करध-
र्षणम् । ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन सोदकेन प्रदक्षिणं पिण्डानां
विकरणं सेचनं कृत्वा अर्घपुष्पधूपालेपनान्नादिभक्ष्यभो-
ज्यानि च निवेदयेत् । उदकपात्रञ्च मधु घृततिलैः संयुक्त
ञ्च । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मामेभ्येष्ट्यन्नं स
तृणमभ्युक्ष्यानविकिरमुच्छिष्टायतः कृत्वा तृप्ताभवन्तः

चतुः सप्ततितमोऽध्यायः ।

१२९

सम्पन्नमिति पृथ्वोदङ्गुरवेष्वाचमनमादौ दत्त्वा ततः प्रा
ङ्गुरवेष्पु दत्त्वा ततश्च संप्रोक्षितमिति श्राद्धदेशं संप्रोक्ष्य
दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् । ततः प्राङ्गुरवाग्रतो यन्मे ना
म इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणाभिः
समभ्यर्च्यभिरमन्तु भवन्त इत्युक्त्वा तैरुक्तोऽभिरताः -
स्मइति देवाश्च पितरश्चेत्यभिजपेत् । अक्षय्योदकञ्च ना
मगोत्राभ्यां दत्त्वा विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति प्राङ्गुरवेभ्यस्त
तः प्राञ्जलिरिदं तन्मनाः समना याचेत । दातारो नोऽभि
वर्द्धन्तां वेदः सन्ततिरेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु दे
यञ्च नोऽस्त्विति । तथास्त्विति ब्रूयुः । अन्नञ्च नो बहु भवे
दतिथीञ्च लप्सेमहि । याचितारश्च नः सन्तु मा च याचष्म
कञ्चन । इत्येताभ्यामाशिषः प्रतिगृह्य । वाजेवाजे इति
ततो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् । पूजयित्वा यथान्यायमनु-
ब्रज्याभिवाद्य च ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रि-
सप्ततितमोऽध्यायः ॥

अष्टकासु दैवपूर्वं शाकमांसापूपैः श्राद्धं त्वन्वष्टकास्वष्टका
वद्वह्नौ दैवपूर्वमेवं हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्व
वद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणाभिश्चाभ्यर्च्यनुब्रज्य विस
र्जयेत् । ततः कर्षूः कुर्यात् । तन्मूले प्रागुदगगन्युपसमाधानं
कृत्वा पिण्डनिर्वपणम् । कर्षूत्रयमूले पुरुषाणां कर्षूत्रयमू
ले स्त्रीणाम् । पुरुषकर्षूत्रयं सान्नेनौदकेन पूरयेत् । स्त्रीकर्षू
त्रयं सान्नेन पयसा । दध्ना मांसेन पयसा च प्रत्येकं कर्षू-
त्रयं पूरयित्वा जपेद्भवतीष्योऽस्तु चाक्षरम् ॥ ॥ इति
वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् स येषां पिता कुर्या-

तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः -
 कुर्यात्तेषां कुर्यात् । विष्णु जीवत्क नैव कुर्यात् । यस्य पि-
 ता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय प्रपितामहात् परं द्वा-
 भ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां
 पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् । यस्य पितामहः
 प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां द-
 द्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पि-
 ण्डं निधाय पितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् । मातामहा-
 नामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोद्घेण यथान्यायं
 शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे
 पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥

अमावास्यास्तिस्त्रोऽष्टकास्तिस्त्रोऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपद-
 द्वे कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ चेति । एतांस्तु श्राद्ध-
 कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो
 नरकं प्रतिपद्यते ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्स-
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥

आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो
 जन्मक्षमभ्युदयश्च । एतांस्तु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्र-
 जापतिः । श्राद्धमेतेषु यद्वत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥ सन्ध्या
 रात्र्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः । तयोरपि च कर्त्तव्यं
 यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥ राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रता-
 रकम् । गुणवत् सर्वं कामीयं पितॄणां सुपतिष्ठते ॥ ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥

सततमादित्योऽङ्गि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । सौभाग्यं
 चान्दे । समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् बौध । विद्याम-

भीष्टां जीवे । धनं शौके । जीवितं शनैश्चरे । स्वर्गं कृत्ति-
कास्तु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्चस्यं सौम्ये कर्मसिद्धिं
रौद्रे । भुवं पुनर्वसौ पुष्टिं पुष्ये । ध्रियं सार्वे । सव्यान् कामा
न् मैत्रे । सौभाग्यं भाग्ये । धनमार्यमणे । ज्ञातिश्चैष्ट्यं ह
स्ते । रूपवतः सतां स्वाष्ट्रे । वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ । कन
कं विशाखास्तु । मित्राणि मैत्रे । राज्यं शाक्रे । कृषिं मूले ।
समुद्रयानसिद्धिमाप्ये । सव्यान् कामान् वैश्वदेवे । श्रेष्ठ
मभिजिति । सव्यान् कामान् श्रवणे । लवणं वासवे । आ
रोग्यं वारुणे । कुप्यद्रव्यमाजे । गृहमाहिर्ब्रध्ने । गाः पौष्णे ।
तुङ्गमाश्विने । जीवितं याम्ये । गृहसुरूपाः स्त्रियः प्रति
पदि । कन्यां वरदां द्वितीयायाम् सव्यान् कामां स्तृतीया
याम् । पशुंश्चतुर्थ्याम् । ध्रियं पञ्चम्याम् । द्यूतविषयं ष
ष्ठ्याम् । कृषिं सप्तम्याम् । वाणिज्यमष्टम्याम् । पशून्नव-
म्याम् । वाजिनो दशम्याम् । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रानेकाद
श्याम् । आयुर्वत्सराज्यजयान् द्वादश्याम् । सौभाग्यं त्रयो
दश्याम् । सर्वकामान् पञ्चदश्याम् शस्त्रहतानाम् । श्राद्ध-
कर्मणि चतुर्दशी शस्ता । अपि पितृगीते गाथे भवतः ।
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः । प्रावृट्का-
ले ऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधूत्कटेन यः श्रा
द्धं पायसेन समाचरेत् । कार्तिकं सकलं मासं प्राकृच्छाये
कुञ्जरस्य च ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टसप्त
तितमोऽध्यायः ॥

अथ न नक्तं गृहीतेनोदकेन श्राद्धं कुर्यात् । कुशाभावे कु
शस्थाने काशान् दुर्वा वा दद्यात् । वाससोऽर्थेकापसोत्थ
सूत्रम् । दशां विचर्जयेद् यद्यप्याहतवस्त्रजा स्यात् । उग्रग-

न्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि रक्तानि च पुष्पाणि । शुक्ला
नि स्रगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि जलजानि रक्तान्यपि द
द्यात् । वसां मेदञ्च दीपार्थं न दद्यात् । घृतं तैलं वा दद्या
त् । जीवजं सर्वधूपार्थं न दद्यात् । मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं
दद्यात् । चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्यनुलेपनार्थं ।
न प्रत्यक्षलवणं दद्यात् हस्तेन च घृतव्यञ्जनादि । तैजसा
नि पात्राणि दद्यात् । विशेषतो राजतानि । खड्गकुतपकु
ष्णाजिनतिलसिद्धार्थकाक्षतानि च पवित्राणि रक्षोघ्नानि
चेति दद्यात् । पिप्पलीमुकुन्दकभूस्तृणशिग्रुसर्षपस्करसा
सर्जकस्रवर्चलकुष्माण्डालाबुवात्ताकिपालङ्कच्योपोढकीत
ण्डुलीयककुसूम्भापिण्डालुकमहिषीक्षीराणि वर्जयेत् । राज
माषमसूरपर्युषितकृतलवणानि च । कोपं परिहरेत् । नाश्रु
पातयेत् । न त्वरां कुर्यात् । घृतादिदाने तैजसानि पात्रा
णि खड्गपात्राणि फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि । अत्र च श्लो
को भवति ॥ सौचर्णराजताभ्याञ्च खड्गे नौदुम्बरेण च ।
दत्त मक्षय्यतां याति फल्गुपात्रेण चाप्यथ ॥ ॥ इति वै
ष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥

तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरद्विर्मूलैर्फलैः शाकैः श्यामाकैः प्रिय
ङ्गुभिर्नीवारैर्मृद्वैर्गोधूमैश्च मांसं प्रीयन्ते । द्वौ मासौ म
त्समांसेन । त्रीन्हारिणेन । चतुरश्वोरफ्रेण पञ्च शाकुने
न । षट्छागेन । सप्तारौरवेण । अष्टौ पार्षतेन । नव गवये
न । दश माहिषेण । एकादशकौर्मेण । सम्बत्सरं गव्येन प
यसा तद्विकारैर्वा । अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥ का
लशाकं महाशल्कं मांसं वार्ध्वाणि सस्य च । विषाणवर्ज्या
यैः स्वङ्गास्तांस्तु भक्षामहे सदा ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म-

शास्त्रेऽशीतितमोऽध्यायः ॥

चान्नमासनमारोपयेत् । न पदा स्पृशेत् । उच्छेषणं
भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य वा । दासवर्गस्य तत्पित्रे मा
गधेयं प्रचक्षते । ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकाशी
तितमोऽध्यायः ॥

दैवे कर्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत । प्रयत्नात् पित्र्ये प-
रीक्षेत । हीनाधिकाङ्गान् विवर्जयेत् । विकर्मस्थांश्च वै
डालव्रतिकान् वृथालिङ्गिनो नक्षत्रजीविनो देवलकांश्च
चिकित्सकान् अनूढापुत्रान् तत्पुत्रान् बहुयाजिनो ग्राम
याजिनः शूद्रयाजिनोऽयाज्ययाजिनो द्रव्यास्तद्याजिनः
पर्वकारान् सूचकान् षृतकाध्यापकान् षृतकाध्यापिता
न् शूद्रान्नपुष्टान् पतितसंसर्गान् अनर्धीयानान् सन्ध्यो
पासनाननुष्ठानान् राजसेवकान् नग्नान् पितृमातृगुर्व-
गिन्स्वाध्यायत्यागिनश्चेति ॥ ब्राह्मणापसदा ह्येते कथि
ताः पङ्क्तिदूषकाः । एतान् विवर्जयेच्छेषाच्छ्राद्धकर्मणि
पण्डितः ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अशीतित
मोऽध्यायः ॥

अथ पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठ सामगो
वेदपारगो वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगः पुराणेतिहासज्या
करणपारगो धर्मशास्त्रस्याप्येकस्य पारगस्तीर्थपूतो य
ज्ञपूत स्तपःपूतः सत्यपूतो मन्त्रपूतो गायत्रीजपनिरतो
ब्रह्मदेयानुसन्तानस्त्रिस्तपणो जामाता दौहित्रश्चेति । वि
शेषेण च योगिनः । अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥ अये
स स्यात् कुलेऽस्माकं भोजयेद्यस्तु योगिनम् । विप्रं श्रा-
द्धे प्रयत्नेन येन तृप्यामहे वयम् ॥ ॥ इति वैष्णवे

धर्मशास्त्रे व्यशीतितमोऽध्यायः ॥

न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्यात् । न गच्छेन्म्लेच्छविषयम् ।
परनिपानेष्वपः पीत्वा तत्साम्यमुपगच्छतीति ॥ चतु
र्वर्ण्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । स म्लेच्छदेशो
विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः परः ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म
शास्त्रे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ पुष्करेषु श्राद्धम् । जप्यहोमतपांसि च । पुष्करे स्ना-
नमात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । एवमेव गयाशीर्षे अ-
क्षयवटे अमरकण्टकपर्वते वराहपर्वते यत्र क्वचन नर्म
दातीरे यमुनातीरे गङ्गायां विशेषतः कुशावर्ते बिल्वके
नीलपर्वते कनखले कुजाम्ने भृगुतुङ्गे केदारं महालये
नडन्तिकायां रुगन्धायां शाकम्भार्या फल्गुतीर्थे महा-
गङ्गायां त्रिहलिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र क्वचन स
रस्वत्यां विशेषतः । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्ग-
मे । सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥ अगस्त्या
श्रमे कण्वाश्रमे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य ज्योतिषाया
श्च सङ्गमे श्रीपर्वते कालोदके उत्तरमानसे वडवायां मत-
ङ्गवाण्यां सप्तार्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे गोदावर्या गोम-
त्यां वेत्रवत्यां विपाशायां वितस्तायां शतद्रुतीरे चन्द्रभा-
गायां इरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे पञ्चनदे औजसे ।
वमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु सरिद्वरास्तु सर्वेष्वपि स्वभावेषु
पुलिनेषु प्रस्रवणेषु पर्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु गोम-
योपलिसेषु मनोहरेषु । अत्र च पितृगीता गाथा भवन्ति ॥
कुलेऽस्माकं सजन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन् । नदी-
षु बहुतोयासु शीतलास्तु विशेषतः ॥ अपि जायेत सोऽस्मा

कं कुले कश्चिन्नरोत्तमः । गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नः कुर्यात्-
न समाहितः ॥ एष्य्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजे-
त् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ॥ इति
वैष्णवे धर्मशास्त्रे षडशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ वृषोत्सर्गः कार्तिक्यामाश्वयुज्यां वा । तत्रादावेव वृ-
षम् परीक्षेत । जीवद्वत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रं सर्वलक्ष-
णोपेतं नीलं लोहितं वा मुखपुच्छपादशृङ्गशुक्लं यथस्या-
च्छादकम् । ततो गवां मध्ये ससमिद्धमग्निं परिस्तीर्य पौ-
ष्णं चरुं पयसा श्रपयित्वा पूषा गा अन्वेतु न इह रतिरि-
ति च हुत्वा वृषमयस्कारस्त्वङ्मुयेत् । एकस्मिन् पार्श्वे च
क्रेणापरस्मिन् पार्श्वे शूलेन । अङ्गितञ्च हिरण्यवर्णा
इति चतसृभिः शन्नोदेवीति च स्नापयेत् । स्नातमलङ्कृतं
स्नातालङ्कृताभिश्चतसृभिर्वत्सतरीभिः सार्द्धमानीय रुद्रा-
न् पुरुषसूक्तं कुष्माण्डीञ्च जपेत् । पिता वत्सेति वृषभस्य
दक्षिणे कर्णे पठेत् इमञ्च । वृषो हि भगवान् धर्मश्चतुष्पा-
दः प्रकीर्तितः । वृणोमि तमहं भक्त्या समे रक्षतु सर्व-
तः ॥ एनं युवानं पतिं वो ददाम्यनेन क्रीडन्तीञ्चरथ प्रि-
येण । महामहिमजया मातनुभिर्मरिधाम हिषते सोम !
राजन् ! ॥ वृषं वत्सरीयुक्तमैशान्यां कारयेद्दिशि । होतुर्ष-
त्पयुगं दद्यात् सवर्णं कांस्यमेव च ॥ अयस्कारस्य दात-
व्यं वेतनं मनसेप्सितम् । भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणां-
श्चात्र भोजयेत् ॥ उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिवत्यथ जला-
शयः । जलाशयं तत्सकलं पितृस्तस्योपतिष्ठति ॥ शृङ्गेणो
हिरवते भूमिं यत्र कचन दर्पितः । पितृणामन्नपानं तत्
प्रभूतमुपतिष्ठति ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षड

शीतितमोऽध्यायः ॥

अथ वैशाखायां पौर्णमास्यां कृष्णामृगाजिनं सुवर्णशृङ्गं रो-
प्यस्वुरं मौक्तिकलाङ्गूलभूषितं कृत्वा आविके वस्त्रे च प्र-
सारयेत् । ततस्तिलैः प्रच्छादयेत् । सुवर्णनाभिञ्च कुर्व्यात् ।
आहतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत् । सर्वगन्धरत्नैश्चालङ्क-
कृतं कुर्व्यात् । चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसपात्राणि क्षी-
रदधिमधुघृतपूर्णानि निधायाहिताग्नये ब्राह्मणायालङ्क-
कृताय वासोयुगेन प्रच्छादिताय दद्यात् । अत्र च गाथा भ-
वन्ति ॥ यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् स्वस्वुरं शृङ्गसंयुतम् ।
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥ ससमुद्र-
गुहा तेन सशैलवनकानना । चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी ना-
त्र संशयः ॥ कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी-
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥ ॥ इति
वैष्णावे धर्मशास्त्रे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति तामलङ्कृतां ब्रा-
ह्मणाय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति । अत्र च गाथा भ-
वति । सवत्सा रोमनुल्यानि युगान्युभयतो मुखीम् । दत्त्वा-
स्वर्गमाप्नोति श्रद्धाधानः समाहितः ॥ ॥ इति वैष्णा-
वे धर्मशास्त्रेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥

मासः कार्तिकोऽग्निदैवत्यः । अग्निश्च सर्वदेवानां मुखम् ।
तस्मात्तु कार्तिकं मासं बहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः स
कृदेव हविष्याशी संवत्सरकृतात् पापान् पूतो भवति । का-
र्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्य-
भुग्दाता सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ॥ इति वैष्णावे धर्म-
शास्त्रे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां मृगशिरःसंयुक्तायां चूर्णितलवण
स्य स्रवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।
अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते । पौषीचेत् पुष्य
युक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्कोदूर्तितशरीरो गव्यघृतपूर्ण
कुम्भेनाभिषिक्तः सर्वोषधिभिः सर्वगन्धैः सर्वबीजैश्च स्नातो
घृतेन भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्या
दिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः शार्ङ्गैर्बाहस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावके हुत्वा
सस्रवर्णेन घृतेन ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् । वासोयुगं कर्त्रे
दद्यात् । अनेन कर्मणा पुष्यते । माघी मघायुता चेत्तस्यां -
तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवति । फाल्गुनी फल्गुनीयुता चेत्
स्यात्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भा
र्या मनोज्ञां रूपवतीं द्रविणवतीञ्चाप्नोति । नार्यपि भर्तार
म् । चैत्री चित्रायुता स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमा
प्नोति । वैशाखी विशाखायुता चेत्तस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्र-
युक्तैस्तिलैः सन्तर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो
भवति । ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेत्तस्यां छत्रोपानहप्रदानेन गवा
धिपत्यं प्राप्नोति । आषाढ्यामाषाढायुक्तायामन्नपानदानेन
तदेवाक्षय्यमाप्नोति । श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां जलधेनुं सा
न्नां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । श्रौष्ठपक्षां श्रौष्ठ
पदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति । आश्वयु-
ज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णं भाजनं स्रवर्णयुतं विभा
य दत्त्वा दीप्ताग्निर्भवति । कार्तिकी कृतिकायुता चेत्तस्यां सि
तमुक्षामन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वशस्यरत्नगन्धोपेतं दी
पमध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा कान्तारभयं नश्यति । वैशाखशुक्ल
तृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा

च सर्व पापेभ्यः पूतो भवति । यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति
तदक्षय्यमाप्नोति । पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सो
पवासस्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य ता
नेष हुत्वा दत्त्वा भक्त्या च पापेभ्यः पूतो भवति । माघ्यां सम
तीतायां कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य वासुदेवाग्रतोम
हावर्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् । दक्षिणपार्श्वे महारजनरक्तेन
समयेणवाससा घृततुला मष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे तिलतै
लतुलां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समयेण वाससा । एतत्कृत्वा कृ
तकृत्यो यस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे यस्मिन् कुले स
तत्रोज्ज्वलो भवति । आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं
घृतं प्रदद्यादश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभागभवति । तस्मिन्नेव मा
सि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्यभागभवति । प्रति
मासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं रेवतीप्रीत्यै परमानं
ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभागभवति । मा
घे मासेग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान् भो
जयित्वा दीप्ताग्निर्भवति । सर्वा चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा ध
र्मराजानं पूजयित्वा सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । यदीच्छेद्दि
पुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपगान् । प्रातःस्नायी भवेन्निरा
हो मासो माघफाल्गुनौ ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे न
वतितमोऽध्यायः ॥

अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतस्याहं विनश्यति । तडा
गरुन्नित्यतृप्तो वारुणं लोकमश्नुते । जलप्रदः सदा तृप्तो भव
ति । वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति । वृक्षप्रदो वृक्ष
प्रसूनैर्दिवान् प्रीणयति फलैश्चातिथीन् छाद्यया चाभ्यागतान्
देवै वर्षत्युदकेन पितृन् । सेतुकृत् स्वर्गमाप्नोति देवायतनका-

सूर्यस्य देवायतनं करोति तस्यैव लोकमाप्नोति । सुधासिक्तं कृत्वा यशसा विराजते । विविक्तं कृत्वा गन्धर्वलोकमाप्नोति । पुष्पप्रदानेन श्रीमान् भवति । अनुलेपनप्रदानेन कीर्तिमान् भवति । दीपप्रदानेन चक्षुष्मान् सर्वतो ज्वलन् । अन्नप्रदानेन बलवान् । धूपप्रदानेनोर्ध्वं गच्छति । देवनिर्माल्यापनयनाद्गोप्रदानफलमाप्नोति । देवायतनमार्जनात्तदुपलेपनाद्ब्राह्मणोच्छिष्टमार्जनात् पादादिशौचोदकल्पपरिचरणाच्च ॥ कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च । पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकनवतितमोऽध्यायः ॥

सर्वदानाधिकमभयप्रदानम् । तत्प्रदानेनाभीप्सितं लोकमाप्नोति भूमिप्रदानेन च । गौचर्ममात्रमपि भुवं प्रदाय सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । गोप्रदानेन स्वर्गलोकमाप्नोति । दशधेनुप्रदो ब्रह्मलोकान् । शतधेनुप्रदो ब्रह्मलोकान् । स्रवणश्चन्द्रिणीं रौप्यरघुरां मुक्तालाङ्गुलां कांस्योपदोद्वां वस्योत्तरीयां दत्त्वा धेनुरोमसंख्यानि वर्षाणि स्वर्गलोकमाप्नोति । विशेषतः कपिलाम् । दान्तं धुरन्धरं दत्त्वा दशधेनुप्रदो भवति । अश्वदः सूर्यसालोक्यमाप्नोति । वासोदश्चन्द्रसालोक्यम् । स्रवणं दानेनाग्निसालोक्यम् । रूप्यप्रदानेन रूप्यम् । तैजसानां पात्राणां प्रदानेन पात्रं भवेत् सर्वकामानामौषधप्रदानेन च । लवणप्रदानेन च लावण्यम् । धान्यप्रदानेन तृप्तिं शस्यप्रदानेन च । अन्नदः सर्वम् । धान्यप्रदानेन सौभाग्यम् । अकीर्तितानामन्येषां दानात् स्वर्गमवाप्नुयादिति । तिलप्रदः प्रजामिष्टां इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति । आसनप्रदानेन स्थानम् । शय्याप्रदानेन भार्याम् । उपानत्प्रदानेनाश्व-

तरीयुक्तं रथम् । छत्रप्रदानेन स्वर्गम् । तालवृन्तचामरप्रदा
नाध्वसुखित्वम् । वास्तुप्रदानेन नगराधिपत्यम् ॥ यद्य
दिष्टतमं लोके यच्चास्ति दयितं गृहे । तत्तद्गुणवते देयं तदे
क्षयमिच्छता ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विनवति
तमोऽध्यायः ॥

अब्राह्मणे दत्तं तत्सममेव पारलौकिकम् । द्विगुणं ब्राह्मणाब्रु
वे । सहस्रगुणं प्राधीते । अनन्तं वेदपारगे । पुरोहितस्त्वात्
न एव पात्रम् । स्वसा दुहिता जामातरश्च पात्रम् । न वार्य
पि प्रयच्छेत् वैडालव्रतिके द्विजे । न बकव्रतिके पापे नावेद
विदि धर्मविन् ॥ धर्मध्वजी सदा लुब्धश्चाधिको लोकदा
म्भिकः । वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वामिसन्धिकः ॥
अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनी
तश्च बकव्रतपरो द्विजः ॥ ये वकव्रतिनो लोके ये च मार्ज
रलिङ्गिनः । ते पतत्यन्धतामिस्त्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ न
धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् । व्रतेन पापं प्रच्छाद्य
कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गृह्यदे ब्रह्म
वादिभिः । छद्मनाचरितं यच्च तद्दे रक्षांसि गच्छति ॥ अलि
ङ्गी लिङ्गिवेशेन यो वृत्तिमुपजीवति । स लिङ्गेनाहरत्येन स्ति
र्यग्योनौ प्रजायते ॥ न दानं यशसे दद्यान्मयान्नोपका
रिणे । न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चितम् ॥ ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥

। गृही बलीपलितदर्शने वनाश्रयो भवेत् । अपत्यस्य चाप-
त्यदर्शनेन वा । पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य तयानुगम्यमानो वा
तत्राप्यग्नीनुपचरेत् । अफालकृष्णेन पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।
स्वाध्यायं च न जह्यात् । ब्रह्मचर्यं पालयेत् । चर्मचीरवासाः

स्यात् । जटाशमश्रुलोमनखांश्च विभृयात् । विषवणंस्त्रायी-
स्यात् । कपोतवृत्तिर्मासनिचयः सम्बत्सरनिचयो वा । स
म्बत्सरनिचयी पूर्वनिचितमाश्वयुज्यां जह्यात् ॥ ग्रामादाह
त्यवाग्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् । पुटेनैव पलाशेन पा
णिना शकलेन वा ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्न
वतितमोऽध्यायः ॥

वानप्रस्थस्तपसा शरीरं शोषयेत् । ग्रीष्मे पञ्चतपाः स्यात् ।
आकाशशायी प्रावृषि । अर्द्रवासा हेमन्ते । नक्ताशी स्या-
त् । एकान्तरद्वन्तरत्र्यन्तराशी वा स्यात् । पुष्पाशी । फ-
लाशी । शाकाशी । पर्णाशी । मूलाशी । यवान्नं पक्षान्त
योर्जा सकृदश्नीयात् । चान्द्रायणैर्वा वर्तेत । अशमकुट्टः ।
दन्तोलूखलिकोवा ॥ तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषजं ज
गत् । तपोमध्यं तपोऽन्तञ्च तपसा च तथावृतम् ॥ यदुश्च
रं यदुरापं यदूरं यच्च दुष्करम् । सर्वं तत्तपसा साध्यं तपोहि
दुरतिक्रमम् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चनवतित
मोऽध्यायः ॥

अथ विष्वाश्रमेषु पक्षकषायः प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा सर्वं
वेदं दक्षिणां दत्त्वा प्रब्रज्याश्रमी स्यात् । आत्मन्यग्नीनारोप्य
भिक्षार्थं ग्राममियात् । सप्तागारिकं भैक्ष्यमादद्यात् । अठा
शे न व्यथेत् । न भिक्षुकं भिक्षेत् । भक्तवति जनेऽतीते पा
त्रसम्पाते भैक्ष्यमादद्यात् । मृण्मये दारुपात्रेऽलावुपात्रे वा ।
तेषाञ्च तस्याद्भिः शुद्धिः स्यात् । अभिपूजितलाभादुद्धिजे-
त । शून्यागारनिकेतनः स्यात् । वृक्षमूलनिकेतनो वा । न
ग्रामे द्वितीयां रात्रिमावसेत् । कौपीनोच्छादनमात्रमेव व
समादद्यात् । दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् । वस्त्रपूतं जलमा-

दद्यात् । सत्यपूतं वदेत् । मनःपूतं समाचरेत् । मरणं नाहि
 कामयेत जीवितञ्च । अतिवादास्तितिक्षेत् । न कञ्चनापि
 मन्येत । निराशीः स्यात् । निर्नमस्कारः ॥ वास्त्यैकं तक्ष
 तो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः । नाकल्याणं च कल्याणं तयोरपि
 च चिन्तयेत् ॥ प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात् । संसा
 रस्यानित्यतां पश्येत् । शरीरस्याशुचिभावम् । जरया रूप
 विपर्ययम् । शरीरमानसागन्तुकव्याधिभिश्चोपतापम् । स
 हजैश्च । नित्यान्धकारे गर्भे वसतिं मूत्रपुरीषमध्ये च । तत्र च
 शीतोष्णादुःखानुभवनम् । जन्मसमये योनिसङ्कटनिर्गमा
 न्महद्दुःखानुभवनम् । बाल्ये मोहं गुरुपरवश्यताम् । अध्य
 यनादनेकक्लेशम् । यौवने च विषयप्राप्तावमार्गेण तदवाप्ती
 विषयसेवनान्नरके पतनम् । अप्रियैर्वसतिं प्रियैश्च विप्र-
 योगम् । नरकेषु च स्रमहद्दुःखम् । संसारसंस्तौतिर्य्यग
 योनिषु च । एवमस्मिन् सततपापिनि संसारे न किञ्चित् ।
 यदपि किञ्चिद्दुःखापेक्षया सुखसंज्ञं तदप्यनित्यम् । तस्मै
 वाशक्तावलम्बने वा महद्दुःखम् । शरीरं चेदं सातधातुकं
 पश्येत् वसारुधिरमांसास्थिमैदोमज्जाशुक्रात्मकं चर्मापि
 नद्धं दुर्गन्धि च मलायतनं सुखशतैरपि वृत्तं विकारि प्रय-
 त्नाद्भुतमपि विनाशि कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यस्था
 नं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकं अस्थिशिरांधमानिस्नायु
 युतं रजस्वलं षट्त्वक्पेशि अस्त्रां त्रिभिः शतैः षष्ट्याधिकैर्धार्म्यमा
 णम् । तेषां विभागः । सूक्ष्मैः सह चतुःषष्टिर्दशानाः, विंशति
 नरवाः, पाणिपादशलाकाश्च, षष्टिरङ्गुलीनां पर्व्याणि, द्वे
 पाण्यर्येः, चतुष्टयं गुल्फेषु, चत्वार्यरत्नयोः, चत्वारि जङ्घयोः,
 द्वे द्वे, जानुकपोलयोः द्वे द्वे अक्षतालूषकश्चोणिफलकेषु, भगा-

स्थोकं, पृष्ठास्थि पञ्चचत्वारिंशद्भागं, पञ्चदशास्थीनि ग्रीवा,
जान्वेकं, तथा हनुः, तन्मूले च द्वे, हेललाटाक्षिगण्डे, नासा-
घनास्थिका, अर्बुदैः स्थानकैश्च सार्द्धं द्वासप्ततिः पार्श्वकाः,
उरः सप्तदश, द्वौ शङ्खको, चत्वारि कपालानि शिरश्चेति ।
शरीरेऽस्मिन् सप्तशिराशतानि । नवस्नायुशतानि । धमनी
शते द्वे । पञ्चपेशीशतानि । क्षुद्रधमनीनामेकोनत्रिंशल्लक्षा
णि नवशतानि षट्पञ्चाशद्धमन्यः । लक्षत्रयं श्मश्रुकेशकू-
पानाम् । सप्तोत्तरं मर्मशतम् । सन्धिशते द्वे । चतुःपञ्चाश
द्रोमकौटयः सप्तषष्टिश्च लक्षाणि । नाभिरोजोगुदं शुक्रं शो
णितं शङ्खको मूर्द्धा कण्ठो हृदयञ्चेति प्राणायतनानि । बा
हुद्वयं जङ्घाद्वयं मध्यं शीर्षमिति षडङ्गानि । वसा वया
अवहननं नाभिः क्लोमो यकृत् प्लीहा क्षुद्रान्त्रं बुक्को वस्तिः
पुरीषाधानमामाशयो हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमुदरं गुदकोष्ठ-
म् । कनीनिके अक्षिकूटे शङ्कुली कर्णौ कर्णपत्रकौ गण्डौ
भुवौ शङ्खको दन्तवेषावोष्ठौ ककुन्दरे वंक्षणौ वृषणौ बुक्को
श्लेष्मसङ्घातको स्तनौ उपजिह्वा स्फिचौ बाहुजङ्घे ऊरूपिण्डि
के तालूदरं वस्तिशीर्षौ चिबुकं गलगुण्डिके अवटश्चेत्यस्मिन्
शरीरके स्थानानि । शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाश्च विषयाः । ना
सिकालोचनत्वग्जिह्वाश्रोत्रमिति बुद्धीन्द्रियाणि । इस्तौ पा
दौ पायूपस्थं जिह्वेति कर्मेन्द्रियाणि । मनोबुद्धिरात्मा चाव्य
क्तमितीन्द्रियातीताः ॥ इदं शरीरं वसुधे ! क्षेत्रमित्यभि-
धीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ क्षेत्रज्ञ
मेव मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाविनि ॥ क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञे
यं नित्यं मुमुक्षुणा ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षण्ण
वतितमोऽध्यायः ॥

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये करे करमितरं न्यस्य तालुस्थाचल
जिह्वोदन्तेर्दन्तानसंस्पृशन् स्वनासिकाग्रं पश्यन् दिशश्च
नवलोकयन् विभीः प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्व्यतीत
चिन्तयेत् । नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरसरूपगन्ध
तीतं सर्वज्ञमतिस्थूलं सर्वगमति सूक्ष्मं सर्वतः पाणिपादं स
र्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः सर्वेन्द्रियशक्तिम् । एवं ध्यायेत्
ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति । अथ
निराकारे लक्षबन्धं कर्तुं न शक्नोति तदा पृथिव्यप्तेजोवा-
य्वाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं ध्यात्वा तत्र
तच्च लक्षन्तत् परित्यज्यापरमपरं ध्यायेत् । एवं पुरुषध्या-
नमारभेत । अब्राह्मणसमर्थः स्वहृदयपद्मस्यावाङ्मुखस्य
मध्ये दीपयत् पुरुषं ध्यायेत् । तब्राह्मणसमर्थो भगवन्तं वा-
सुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनमङ्गदिनं श्रीवत्साङ्गं वनमाला
विभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मध-
रं चरणमध्यगतभक्तं ध्यायेत् । यद्ध्यायति तदाप्नोति ध्या-
नगुह्यम् । तस्मात् सर्वमेव क्षरं त्यक्त्वा अक्षरमेव ध्यायेत् ।
नच पुरुषं विना किञ्चिदप्यक्षरमस्ति । तं ब्राह्मणमुक्तो भव-
ति ॥ पुरमाक्रम्य सकलं शीते यस्मान्महाप्रभुः । तस्मात्
पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥ प्राग्रात्रापररात्रेषु यो
गो नित्यमतन्द्रितः । ध्यायेत् पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविं-
शकम् ॥ तत्त्वात्मानमगम्य च सर्वतत्त्वविवर्जितम् । अस-
क्तं सर्वभूतैर्व निर्गुणंगुणभोक्तु च ॥ बहिरन्तश्च भूताना-
मचरंचरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थञ्चान्तिके च
तत् ॥ अविभक्तञ्च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभा-
व्यभवद्रूपं ग्रसिष्यु प्रभविष्यु च ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योति-

स्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धि-
ष्ठितम् ॥ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः । म-
द्रक्त एतद्विज्ञाय मद्रावायोपपद्यते ॥ ॥ इति वैष्णवे ध-
र्मशास्त्रे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥

इत्येवमुक्ता वसुमती जानुभ्यां शिरसा च नमस्कारं कृत्वो-
वाच । भगवंस्त्वत्समीपे सततमेवं चत्वारि महाभूतालया-
न्याकाशः शङ्खरूपी वायुश्चक्ररूपी तेजश्च गदासूष्य-
म्भोऽम्भोरुहसूषि अहमप्यनेनैव रूपेण भगवत्पादमध्य-
परिवर्तिनी भवितुमिच्छामि । इत्येवमुक्तो भगवांस्तथेत्यु-
वाच । वसुधापि लब्धकामा तथा चक्रे देवदेवञ्च तुष्टाव ।
ओं नमस्ते देवदेव वासुदेव आदिदेव कामदेव महीपाल-
अनादिमध्यनिधन प्रजापते सप्रजापते महाप्रजापते ऊ-
र्जस्पते वाचस्पते जगत्पते दिवस्पते वनस्पते पयस्पते पृ-
थिवीपते सलिलपते दिकूपते महत्पते मरुत्पते लक्ष्मीपते
ब्रह्मरूप ब्राह्मणप्रिय सर्वग अचिन्त्य ज्ञानगम्य पुरुहूत पु-
रुष्टुत ब्रह्मण्य ब्रह्मप्रिय ब्रह्मकायिक महाकायिक महारा-
जिकचतुर्म्हाराजिक भास्वर महाभास्वर सप्त महाभागस्व-
रनुषित महातुषित प्रतर्दन परिनिर्मित अपरिनिर्मित वश-
वर्तिन् यज्ञ महायज्ञ यज्ञयोग यज्ञगम्य यज्ञनिधन अजित
वैकुण्ठ अपार परपुराण लेख्य प्रजाधर चित्राशखण्डधर य-
ज्ञभागहर पुरोडाशहर विश्वकृ विश्वधर शुचिश्रवः अच्यु-
तार्चन घृतार्चिः स्वण्डपरशो पद्मनाभ पद्मधर पद्मधाराध-
र हृषीकेश एकभृङ्ग महावराह द्रुहिण अच्युत अनन्त पुरु-
ष महापुरुष कपिल सांख्याचार्य विश्वकृसेन धर्माधर्म-
रधर्माङ्ग धर्मवसुप्रद वरप्रद विष्णो जिष्णो सहिष्णो कृ-

ष्ठा पुण्डरीकाक्ष नारायण परायण जगत्परायण नमोनम
इति ॥ स्तुत्वा त्वेवं प्रसन्नेन मनसा पृथिवी तदा । उवाच
सम्पुखं देवं लब्धकामा वसुधरा ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्म
शास्त्रे ऽष्टनवतितमो ऽध्यायः ॥

दृष्ट्वा श्रियं देवदेवस्य विष्णोर्गृहीत पादां तपसा ज्वलन्ती-
म् । सततजाम्बूनदचारुवर्णां पप्रच्छ देवीं वसुधाप्रहृष्टा ॥
उन्निद्रकोकनदचारुकरे वरेण्ये उन्निद्रकोकनदनाभि गृहीतपा-
दे । उन्निद्रकोकनदसद्यसदास्थितीते उन्निद्रकोकनदम-
ध्यसमानवर्णे ॥ नीलाञ्जनेत्रे तपनीयवर्णे शक्रकाम्बरे रत्न-
विभूषिताङ्गि । चन्द्रानने सूर्यसमानभासे महाप्रभावे ज-
गतःप्रधाने ॥ त्वमेव निद्रा जगतःप्रधाना लक्ष्मीर्धृतिः श्री
विरतिर्जया च । कान्तिःप्रभा कीर्तिरथो विभूतिः सरस्वती
वागथ पावनी च । स्वधा तितिक्षा वसुधा प्रतिष्ठा स्थितिःसु-
दीक्षा च तथा सनीतिः । ख्यातिर्विशाला च तथानसूयास-
हा च मेधा च तथैव बुद्धिः ॥ आक्रम्य सर्वान्तु यथा त्रिलो-
कीं तिष्ठत्ययं देववरो ऽसिताङ्गे । तथा स्थिता त्वं वरदे तथा-
पि पृच्छाम्यहं ते वसतिं विभूत्याः ॥ इत्येवमुक्तां वसुधां व-
भाषे लक्ष्मीस्तदा देववराग्रतस्था । सदा स्थिताहं मधुसूद-
नस्य देवस्य पार्श्वे तपनीयवर्णे ॥ अस्याज्ञयायं मनसा
स्मरामि श्रियायुतं तं प्रवदन्ति सन्तः । संस्मारणे वाप्यथर-
त्र चाहं स्थिता सदा तच्छृणुलोकधात्रि ॥ वसाम्यथार्के च
शाकरे च तारागणादये गङ्गेने विमेघे । मेघे तथा लम्बपय-
धरे च शक्रायुधादये च तडित्प्रकाशे ॥ तथा स्रवर्णे विमले
च रूष्ये रत्नेषु वस्येष्वमलेषु भूमे । प्रासादमालासु च प-
ण्डुरासु देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥ सद्यः कृते चाप्यथ गो-

ये च मत्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे । वृषे तथा दर्पसमन्विते च वि
प्रे तथैवाध्ययनप्रपन्ने ॥ सिंहासने चामलके च बिल्वे च्छत्रे
च शङ्खे च तथैव पद्मे । दीप्ते हुताशौ विमले च खड्गे आद
र्शबिम्बे च तथास्थिताहम् ॥ पूर्णोदकुम्भेषु सचामरेषु स
तालवृन्तेषु विभूषितेषु । भृङ्गारपात्रेषु मनोहरेषु मृदिस्थि-
ताहम् नवान्हुतायाम् ॥ क्षीरे तथा सर्पिषि शादले च क्षौद्रे त
था दध्नि पुरन्धिगात्रे । देहे कुमार्याश्च तथा स्रराणां तपस्वि
नां यज्ञभृताश्च देहे ॥ शरे च संग्रामविनिर्गते च स्थितामृते
स्वर्गसदः प्रयाते । वेदध्वनौ वाप्यथ शङ्खशब्दे स्वाहास्व-
धायामथ वाद्यशब्दे ॥ राजाभिषेके च तथा विवाहे यज्ञं वरे
स्नातशिरस्यथापि । पुष्पेषु शृङ्गेषु च पर्वतेषु फलेषु रम्येषु
सरिद्धरासु ॥ सरःसु पूर्णेषु तथा जलेषु सशादूलायां भवि
पद्मखण्डे । वने च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे साधौ नरे धर्मप
रायणे च ॥ आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये विनीतवेशे च त
था स्रवेशे । स्रशङ्खदान्ते मलवर्जिते च मिष्टाशने चातिथि
पूजके च ॥ स्वदारतुष्टे निरते च धर्मे धर्मोत्कटे चात्यशनादि
रक्ते । सदा सपुष्पे च स्रगन्धिगात्रे स्रगन्धलिप्ते च विभूषि
ते च ॥ सत्ये स्थिते भूतहिते निविष्टे क्षमार्चिते क्रोधविवर्जि
ते च । स्वकार्यदक्षे परकार्यदक्षे कल्याणचित्ते च सदाविनी
ते ॥ नारीषु नित्यं सविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनी
षु । अमुक्तहस्तासु स्रतान्वितासु स्रगुप्तभाण्डासु बलिप्रि
यासु ॥ सम्मृष्टवेशमासु जितेन्द्रियासु कलिज्यपेतासु विलो
लुपासु । धर्मज्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाहं मधुसू
दने तु ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे नवनवतित
मोऽध्यायः ॥

धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठं स्वयं देवेन भाषितम् । ये द्विजाधार
 विष्यन्ति तेषां स्वर्गे गतिः परा ॥ इदं पवित्रं मङ्गल्यं स्वर्ग-
 मायुष्यमेव च । ज्ञानञ्चैव यशस्यं च धनसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
 अध्येतव्यं धारणीयं श्राव्यं श्रोतव्यमेव च । श्रान्देषु श्राव-
 णीयं च भूतिकामैर्नरैः सदा । इदं रहस्यं परमं कथितं वक्तु-
 धे ! तव ॥ मया प्रसन्नेन जगद्वितार्थं सौभाग्यमेतत् परमं
 रहस्यम् । दुःस्वप्ननाशं बहुपुण्ययुक्तं शिवालये शाश्वतधर्म-
 शास्त्रम् ॥ ॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे शततमोऽध्यायः
 समाप्ताचेयं श्रीभगवद्विष्णुसंहिता ॥

लघुहारीतस्मृतिः ।

ये वर्णाश्रमधर्मस्थास्ते भक्ताः केशवं प्रति । इतिपूर्वं त्वया
 प्रोक्तं भूर्भुवः स्वर्दिजोत्तमाः ॥ वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्मा-
 न्नो ब्रूहि सत्तम ॥ येन सन्तुष्यते देवो नारसिंहः सनातनः
 ॥ अत्राहं कथयिष्यामि पुरावृत्तमनुत्तमम् । ऋषिभिः सह
 संवादं हारीतस्य महात्मनः ॥ हारीतं सर्वधर्मज्ञमासीनमि-
 व पावकम् । प्रणिपत्याब्रुवन् सर्वे मुनयो धर्मकाङ्क्षिणः ॥
 भगवन् ! सर्वधर्मज्ञ ! सर्वधर्मप्रवर्तक ! । वर्णानामाश्रमा-
 णाञ्च धर्मान्नो ब्रूहि भार्गव ! ॥ समासाद्योगशास्त्रञ्च वि-
 ष्णुभक्तिकरं परम् । एतच्चान्यच्च भगवन् ! ब्रूहि नः परमो गु-
 रुः ॥ हारीतस्तानुवाचाथ तैरेवं चोदितो मुनिः । शृण्वन्तु-
 मुनयः ! सर्वे ! धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ वर्णानामाश्र-
 माणाञ्च योगशास्त्रञ्च सत्तमाः ! । सन्धार्य्य मुच्यते मर्त्या-
 जन्मसंसारबन्धनात् ॥ पुरा देवो जगत्स्त्रष्टा परमात्मा जलोप-

रि । सृष्ट्वाप भोगिपर्यङ्गे शयने तु श्रिया सह ॥ तस्य स
प्तस्य नाभौ तु महत् पद्ममभूत् किल । पद्ममध्येऽभवद्
ब्रह्मा वेदवेदाङ्गभूषणः ॥ स चोक्तो देवदेवेन जगत् सृज पु
नः पुनः । सोऽपि सृष्ट्वा जगत् सर्वं सदेवास्करमानुषम् ॥
यज्ञसिद्ध्यर्थमनघान् ब्राह्मणान्मुखतोऽसृजत् । असृजत्
क्षत्रियान् बाह्को वैश्यान्प्युरुदेशतः ॥ शूद्रांश्च पादयोः
सृष्ट्वा तेषाञ्जैवानुपूर्वशः । यथा प्रोवाच भगवान् ब्रह्मयो
निं पितामहः ॥ तद्वचः संप्रवक्ष्यामि शृणुत द्विजसत्तमाः ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं मोक्षफलप्रदम् ॥ ब्राह्मण्यां ब्रा
ह्मणेनैवमुत्पन्नो ब्राह्मणः स्मृतः । तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि
तद्योग्यं देशमेव च ॥ कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावेन प्रव
र्तते । तस्मिन्देशे वसेद्धर्मः सिद्ध्यति द्विजसत्तमाः । ॥ षट्
कर्माणि निजान्याहुर्ब्राह्मणस्य महात्मनः । तैरेव सततं य
स्तु वर्तयेत् सुखमेधते ॥ अध्यापनं चाध्ययनं याजनं यज
नं तथा । दानं प्रतिग्रहश्चेति षट् कर्माणीति चोच्यते ॥ अ
ध्यापनञ्च त्रिविधं धर्मार्थमृष्यकारणात् । श्रुश्रूषाकरण
ञ्चेति त्रिविधं परिकीर्तितम् ॥ एषामन्यतमाभावे वृषाचा
रो भवेद्विजः । तत्र विद्या न दातव्या पुरुषेण हितैषिणा ॥
योग्यानध्यापयेच्छिष्यानयोग्यानपि वर्जयेत् । विदितात्प्र
तिगृहीयाद्गृहे धर्मप्रसिद्धये ॥ वेदञ्जैवाभ्यसेन्नित्यं शुचौ
देशे समाहितः । धर्मशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः श्रुद्धमान
सैः ॥ वेदवित् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च दिवा निशि । स्मृति-
हीनाय विप्राय श्रुतिहीने तथैव च । दानं भोजनमन्यच्च द
त्तं कुलविमाशनम् ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धर्मशास्त्रं प-
ठेद्विजः । श्रुतिस्मृती च विप्राणां चक्षुषी देवनिर्मिते । का-

पास्तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥ गुरुशश्वृषण
 चैव यथान्यायमतद्धितः । सायं प्रातरुपासीत विवाहाग्निं
 द्विजोत्तमः ॥ सुस्नातस्तु प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने । अ
 तिथीनागताञ्छक्त्या पूजयेदविचारतः ॥ अन्यानभ्यागता
 न् विप्राः । पूजयेच्छक्तितो गृही । स्वदारनिरतो नित्यं पर-
 दारविवर्जितः ॥ कृतहोमस्तु भज्जीत सायं प्रातरुदारधीः ।
 सत्यवादी जितक्रोधो नाधर्मे वर्तयेन्मतिम् ॥ स्वकर्मणि च
 संप्राप्ते प्रमादान्न निवर्तते । सत्यां हितां वदेद्वाचं परलोक
 हितैषिणीम् ॥ एष धर्मः समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य समासतः ।
 धर्ममेव हि यः कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ इत्येष ध
 र्मः कथितो मयायं पृष्टो भवद्भिस्त्वखिलाघहारी । वदामि
 राज्ञामपि चैव धर्मान् पृथक् पृथग्बोधत विप्रवर्याः ॥
 इति हारीते धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

क्षत्रादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । येषु प्रवृत्ता
 विधिना सर्वे यान्ति परां गतिम् ॥ राज्यस्थः क्षत्रियश्चापि प्र
 जाधर्मेण पालयन् । कुर्यादध्ययनं सम्यग् यजेद्यज्ञान्
 यथाविधि ॥ दद्यादानं द्विजातिभ्यो धर्मबुद्धिसमान्वितः ।
 स्वभार्यानिरतो नित्यं षड्भागार्हः सदा नृपः ॥ नीतिशा-
 स्त्रार्थकुशलः सन्धिविग्रहतत्त्ववित् । देवब्राह्मणभक्तश्च
 तृकार्यपरस्तथा ॥ धर्मेण यजनं कार्यमधर्मपरिवर्जनम् ।
 उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्रियोऽप्येवमाचरन् ॥ गोरक्षां कृषि
 वाणिज्यं कुर्याद्द्वैष्यो यथाविधि । दानं दैयं यथाशक्त्या
 ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ॥ दम्भमोहविनिर्मुक्तस्तथा वाग
 नसूयकः । स्वदारनिरतो दान्तः परदारविवर्जितः ॥ धने
 विप्रान् भोजयित्वा यज्ञकाले तु याजकान् । अप्रभुत्वञ्च

वर्तेत धर्मेष्वादेहपातनात् ॥ यज्ञाध्ययनदानानि कुर्यान्नि
त्यमतन्द्रितः । पितृकार्यपरश्चैव नरसिंहार्चनापरः ॥ एत
द्वैश्यस्य धर्मोऽयं स्वधर्ममनुतिष्ठति । एतदाचरते योहि
स स्वर्गी नात्र संशयः ॥ वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुर्याच्छूद्रः
प्रयत्नतः । दासवद्ब्राह्मणानाञ्च विशेषेण समाचरेत् ॥
अयाचितप्रदाता च कष्टं वृत्त्यर्थमाचरेत् । पाकयज्ञविधा
नेन यजेद्देवमतन्द्रितः ॥ शूद्राणामधिकं कुर्यादूर्ध्वनं न्याय
वर्तिनाम् । धारणं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिष्टभोजनम् ।
स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्जनम् ॥ इत्थं कुर्यात् सदा शू
द्रो मनोवाक्कायकर्मभिः । स्थानमैन्द्रमवाप्नोति नष्टपापः
सपुण्यकृत् ॥ वर्णेषु धर्मा विविधा मयोक्ता यथानथा ब्र
ह्मसुरवेरिताः पुरा । शृणुध्वमत्राश्रमधर्ममाद्यं मयोच्यमा
नं क्रमशो मुनीन्द्राः ॥ ॥ इति हारीते धर्मशास्त्रे द्वि
तीयोऽध्यायः ॥

उपनीतो मानवको वसेद्गुरुकुलेषु च । गुरोः कुले पि
यं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ॥ ब्रह्मचर्यमधःशय्या
तथा वन्देरुपासना । उदकुम्भान् गुरोर्दद्याद्गोत्रासञ्चैन्ध-
नानि च ॥ कुर्यादध्ययनञ्चैव ब्रह्मचारी यथाविधि । विधिं
त्यक्त्वा प्रकुर्वाणो न स्वाध्यायफलं लभेत् ॥ यः कश्चित् कु
रुते धर्मं विधिं हित्वा दुःशतमवान् । न तत्फलमवाप्नोति-
कुर्वाणोऽपि विधिच्युतः ॥ तस्माद्देवतानीह चरेत् स्वाध्या
यसिद्धये । शौचाचारमशेषं तु शिक्षयेद्गुरुसन्निधौ ॥ अ
जिनं दण्डकाष्ठञ्च मेखलाञ्चोपवीतकम् । धारयेदप्रमत्त
श्च ब्रह्मचारी समाहितः ॥ सायं प्रातश्चरेद्भैक्षं भोज्यार्थं
संयतेन्द्रियः । आचम्य प्रयतो नित्यं न कुर्यादन्तधावन

मृ ॥ छत्रञ्चोपानहञ्चैव गन्धमाल्यादि वर्जयेत् । नृत्यगी
तमथालापं मैथुनञ्च विवर्जयेत् ॥ हस्त्यश्वारोहणञ्चैव
संत्यजेत् संयतेन्द्रियः । सन्ध्योपास्तिं प्रकुर्वीति ब्रह्मचा
री व्रतस्थितः ॥ अभिवाद्य गुरोः पादौ सन्ध्याकर्मावसान
तः । तथा योगं प्रकुर्वीति मातापित्रोश्च भक्तितः ॥ एतेषु
त्रिषु नष्टेषु नष्टाः स्युः सर्वदेवताः । एतेषां शासने तिष्ठेद्ब्र
ह्मचारी विमत्सरः ॥ अधीत्य च गुरो वेदान् वेदौ वा वेदमे
व वा । गुरवे दक्षिणां दद्यात् संयमी ग्राममावसेत् ॥ यस्यै
तानि सगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं करः । संन्याससमयं कृत्वा
ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यया ॥ तस्मिन्नेव नयेत् कालमाचार्य्यं या
वदायुषम् । तदभावे च तत्पुत्रे तच्छिष्ये वाथवा कुले ॥ न
विवाहो न संन्यासो नैष्टिकस्य विधीयते ॥ इमं योविधिमा
स्थाय त्यजेद्देहमतन्द्रितः । नेह भूयोऽपि जायेत ब्रह्मचारी
दृढव्रतः ॥ यो ब्रह्मचारी विधिना समाहितश्चरेत् पृथिव्यां गु
रुसेवने रतः । संप्राप्य विद्यामतिदुर्लभां शिवां फलञ्च तस्याः
फलमं तु विन्दति ॥ ॥ इति हारीते धर्मशास्त्रे तृती
योऽध्यायः ॥

गृहीतवेदाध्ययनः श्रुतशास्त्रार्थतत्त्ववित् । असमा
नार्षगोत्रां हि कन्यां सप्तातृकां शरुभाम् ॥ सव्यवियवसंपू
र्णां स्रष्टृत्तामुद्वहेन्नरः । ब्राह्मेण विधिना कुर्व्यात् प्रश
स्तेन द्विजोत्तमः ॥ तथान्ये बहवः प्रोक्ता विवाहा वर्णधर्म
तः । औपासनञ्च विधिवदाहृत्य द्विजपुङ्गवाः ॥ ॥ सायं प्रा
तश्च जुहुयात् सर्वकालमतन्द्रितः । स्नानं कार्यं ततो नित्यं
दन्तधावनपूर्वकम् ॥ उषःकाले समुत्थाय कृतशीचो यथा
विधि । मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ॥ तस्मान्कु

ष्कमथार्द्रं वा भक्षयेदन्तकाष्ठकम् । करञ्जं खादिरं वापि क
दम्बं कुरवं तथा ॥ सप्तपर्णप्रश्निपर्णीजाम्बनिम्बं तथैव च ।
अपामार्गञ्च बिल्वञ्चार्कञ्चोदुम्बरमेव च ॥ एते प्रशस्ताः क
थिता दन्तधावनकर्मणि । दन्तकाष्ठस्य भक्षश्च समासेन प्र
कीर्तितः ॥ सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।
अष्टाङ्गुलेन मानेन दन्तकाष्ठमिहोच्यते । प्रादेशमात्रमथ
वा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥ प्रतिपत्पर्वषष्ठीषु नवम्याञ्चै
व सत्तमाः ॥ दन्तानां काष्ठसंयोगाद्ब्रह्मसप्तमं कुलम् ॥
अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिनेषु च । अपां द्वादशगण्डू
भैरुखशुद्धिं समाचरेत् ॥ स्नात्वा मन्त्रवदाचम्य पुनराचम
नं चरेत् । मन्त्रवत् प्रोक्ष्य चात्मानं प्रक्षिपेदुदकाञ्जलिम् ॥
आदित्येन सह प्रातर्मन्देहा नाम राक्षसाः । युष्मन्ति वर-
दानेन ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ उदकाञ्जलिनिःक्षेपात्गाय
त्र्या चाभिमन्त्रिताः । निम्नन्ति राक्षसान् सर्वान् मन्देहा-
स्यान् द्विजेरिताः ॥ ततः प्रयाति सविता ब्राह्मणैरभिरक्षि
तः । परीच्याद्यैर्महाभागैः सनकाद्यैश्च योगिभिः ॥ तस्मा
न् लङ्घयेत् सन्ध्यां सायं प्रातःसमाहितः । उल्लङ्घयति यो
मोहान् स याति नरकं ध्रुवम् ॥ सायं मन्त्रवदाचम्य प्रो
क्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् । दत्त्वा प्रदक्षिणं कुर्याज्जलं स्पृ
ष्ट्वा विशृण्वति ॥ पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथा
विधि । गायत्रीमभ्यसेत्तावद् यावदादित्यदर्शनात् ॥ उ
पास्य पश्चिमां सन्ध्यां सादित्याञ्च यथाविधि । गायत्रीम
भ्यसेत्तावद् यावत्तारा न पश्यति ॥ ततश्चावसथं प्राप्य कृत्वा
होमं स्वयं बुधः । सञ्चिन्त्य पोष्यवर्गस्य भरणार्थं विचक्ष-
णः ॥ ततः शिष्यहितार्थाय स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् । ईश

रञ्जैव काय्यार्थमभिगच्छेद्विजोत्तमः ॥ कुशपुष्पेन्धनादीनि
 गत्वा दूरं समाहरेत् । ततो माध्याह्निकं कुर्याच्छुचौ देशे
 मनोरमे ॥ विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि समासात् पापनाशन-
 म् । स्नात्वा येन विधानेन मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ स्नानार्थं
 मृदमानीय शुद्धाक्षततिलैः सह । समनाश्च ततो गच्छेन्न
 दीं शुद्धजलाधिकाम् ॥ नद्यां तु विद्यमानायां न स्नायाद
 न्यवारिणि । न स्नायादल्पतोयेषु विद्यमाने बहूदके ॥ स
 रिद्धरं नदीस्नानं प्रतिस्त्रोतः स्थितश्चरेत् । तडागादिषु तोये
 षु स्नायाच्च तदभावतः ॥ शुचिदेशं समभ्युक्ष्य स्थापयेत्
 सकलाम्बरम् । मृत्तोयेन स्वकं देहं लिम्पेत् प्रक्षाल्य यत्नतः ।
 स्नानादिकञ्च संप्राप्य कुर्यादाचमनं बुधः । सोऽन्तर्जलं प्र
 विश्याथ वागूयतो नियमेन हि । हरिं संस्पृश्य मनसा मज्ज
 येच्चोरुमज्जले ॥ ततस्तीरं समासाद्य आचम्यापः समन्त
 तः । प्रोक्षयेद्धारुणैर्मन्त्रैः पावमानीभिरेव च ॥ कुशाग्र
 कृततोयेन प्रोक्ष्यात्मानं प्रयत्नतः । स्योनापृथिवीतिमृदा
 त्रे इदं विष्णुरिति द्विजाः ॥ ततो नारायणं देवं संस्मरेत्
 प्रतिमज्जनम् । निमज्यान्तर्जले सम्यक् क्रियते चाधमर्ष
 णाम् ॥ स्नात्वा क्षततिलैस्तद्देवर्षिपितृभिः सह । तर्प
 यित्वा जलं तस्मान्निष्पीड्य च समाहितः ॥ जलतीरं स
 मासाद्य तत्र शुक्ले च वाससी । परिधायोत्तरीयञ्च कु
 र्यात् केशान् धूनयेत् ॥ न रक्तमुल्बणं वासो न नीलञ्च
 प्रशस्यते । मलाक्तं गन्धहीनञ्च वर्जयेदम्बरं बुधः ॥ तत
 प्रक्षालयेत् पादौ मृत्तोयेन विचक्षणः । दक्षिणान्तु करं कृ
 त्वा गोकर्णाकृतिवत् पुनः ॥ त्रिः पिबेदीक्षितं तोयमास्य
 द्विः परिमार्जयेत् । पादौ शिरस्ततोऽभ्युक्ष्य त्रिभिरास्य

मुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुषी समुपस्पृशे-
त् । तथैव पञ्चभिर्मूर्ध्नि स्पृशेदेवं समाहितः ॥ अनेन विधि
नाचम्य ब्राह्मणः शूद्रमानसः । कुर्वीति दर्भपाणिस्तूदङ्-
मुखः प्राङ्मुखोऽपि वा ॥ प्राणायामत्रयं धीमान् यथो-
न्यायमतन्द्रितः । जपयज्ञं ततः कुर्याद्वायत्रीं वेदमातरम् ॥
त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य तत्त्वं निबोधत । वाचिकश्च उ-
पांशश्च मानसश्च त्रिधाकृतिः ॥ त्रयाणामपि यज्ञानां-
श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः ॥ यदुच्चनीचोच्चरितैः शब्दैः स्पष्टपदा-
क्षरैः । मन्त्रमुच्चारयन् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः ॥ शनै-
रुच्चारयन्मन्त्रं किञ्चिदोषो प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवण-
योग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः ॥ धिया पदाक्षरं श्रेण्या
अवर्णमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यान्तु तदुक्तं मानसं
स्मृतम् ॥ जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ने
विपुलान् गोत्रान् प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ राक्षसाश्च पिशा-
चाश्च महासर्पाश्च भीषणाः । जपितान्नोपसर्पन्ति दूरादेव
प्रयान्ति ते ॥ छन्दः ऋष्यादि विज्ञाय जपेन्मन्त्रमतन्द्रि-
तः । जपेदहरहर्ज्ञात्वा गायत्रीं मनसा द्विजः ॥ सहस्र पर-
मां देवीं शतमध्यां दशावराम् । गायत्रीं यो जपेन्नित्यं स न
पापेन लिप्यते ॥ अथ पुष्पाञ्जलिं कृत्वा भानवे चोर्ध्वबाहु-
कः । उदुत्यञ्च जपेत् सूक्तं तच्चक्षुरिति चापरम् ॥ प्रदक्षिण
मुपावृत्य नमस्कुर्व्याद्द्विवाकरम् । ततस्तीर्थेन देवादीनङ्गि-
सन्तर्पयेद्द्विजः ॥ स्नानवस्त्रन्तु निष्पीड्य पुनराचमनं चरे-
त् ॥ तद्दत्तं जनस्येह स्नानं दानं प्रकीर्तितम् ॥ दर्भासी-
नां दर्भपाणिर्ब्रह्मयज्ञविधानतः । प्राङ्मुखो ब्रह्मयज्ञं तु
कुर्याच्छ्रद्धासमन्वितः ॥ ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पाक्ष

तान्वितम् । उत्थाय मूर्धपर्यन्तं हंसः शुचिषदित्युवा ॥ ततो
 देवं नमस्कृत्य गृहं गच्छेत्ततः पुनः । विधिना पुरुषसूक्तस्य
 गत्वा विष्णुं समर्चयेत् ॥ वैश्वदेवं ततः कुर्याद्द्वलिकर्मविधा
 नतः । गोदोहमात्रमाकाङ्क्षेदतिथिं प्रति वै गृही ॥ अदृष्टपूर्
 व्वमज्ञातमतिथिं प्राप्तमर्चयेत् । स्वागतासनदानेन प्रत्यु
 स्थानेन चाम्बुना ॥ स्वागतेनाग्नयस्तुष्टा भवन्ति गृहमेधिनाः
 आसनेन तु दत्तेन प्रीतो भवति देवराट् ॥ पादशौचेन पित-
 रः प्रीतिमायान्ति दुर्लभाम् । अन्नदानेन युक्तेन तृप्यते हि
 प्रजापतिः ॥ तस्मादतिथये कार्यं पूजनं गृहमेधिना । भ-
 क्त्या च शक्तितो नित्यं विष्णोरर्चा अनन्तरम् । भिक्षाञ्च
 भिक्षवे दद्यात् परिव्राड्ब्रह्मचारिणे ॥ अकल्पितान्नादुद्धृत्य
 सव्यञ्जनसमन्विताम् । अकृते वैश्वदेवेऽपि भिक्षौ च गृह-
 मागते । उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥ वैश्वदे-
 वाकृतान् दोषाञ्छक्तो भिक्षुर्यपोहितुम् । नहि भिक्षुकृता
 न् दोषान् वैश्वदेवो व्यपोहति ॥ तस्मात् प्राप्ताय यतये
 भिक्षां दद्यात् समाहितः । विष्णुरेव यतिच्छ्रायइति निश्चि-
 त्य भावयेत् ॥ सुवासिनीं कुमारीञ्च भोजयित्वा नरानपि ।
 बालवृद्धांस्ततः शेषं स्वयं भुञ्जीत वा गृही ॥ प्राङ्मुरगोदङ्गु-
 र्वो वापि मौनी च मितभाषकः । अन्नमादौ नमस्कृत्य प्र-
 हृष्टे नान्तरात्मना ॥ एवं प्राणाहुतिं कुर्व्यान्मन्त्रेण च पृथक्
 पृथक् । ततः स्वादुकरान्भञ्ज्य भुञ्जीत सुसमाहितः ॥ आच-
 म्य देवतामिष्टां संस्मरन्नुदरं स्पृशेत् । इतिहासपुराणाभ्यां
 कञ्चित् कालं नयेद्बुधः ॥ ततः सन्ध्यामुपासीत बहिर्गत्वा
 विधानतः । कृतहोमस्तु भुञ्जीत रात्रौ चातिथिभोजनम् ॥
 सायं प्रातर्दिजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तराभोजनं

कुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ॥ शिष्यान्ध्यापयेच्चापि अन-
ध्याये विसर्जयेत् । स्मृत्युक्तानखिलांश्चापि पुराणोक्तानपि
द्विजः ॥ महानवम्यां द्वादश्यां भरणयामपि पर्वसु । तथा-
क्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्द्विजः । माघमासे तु
सप्तम्यां रथारव्यायां तु वर्जयेत् ॥ अध्यापनं समभ्यञ्जनं
स्नानकाले च वर्जयेत् ॥ नीयमानं शवं दृष्ट्वा महीस्थं वा
द्विजोत्तमाः । न पठेद्रुदितं श्रुत्वा सन्ध्यायां तु द्विजोत्तमः ॥
एनानि च प्रदेयानि गृहस्थेन द्विजोत्तमाः । हिरण्यदानं
गोदानं पृथिवीदानमेव च ॥ एवं धर्मो गृहस्थस्य साधंभू-
त उदाहृतः । यएवं श्रद्धया कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम्
॥ ज्ञानोत्कर्षश्च तस्य स्यान्नारसिंह प्रसादतः । तस्मान्मुक्ति-
मवाप्नोति ब्राह्मणो द्विजसत्तमाः ॥ एवं हि विप्राः । कथि-
तो मया वः समासतः शाश्वतधर्मराशिः । गृही गृहस्थस्य
सतोहि धर्मं कुर्वन् प्रयत्नान्दरिमेति युक्तम् ॥ ॥ इति
हारीते धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि वानप्रस्थस्य सत्तमाः ॥ धर्मश्रमं
महाभागाः । कथ्यमानं निबोधत ॥ गृहस्थः पुत्रपौत्रादीन्
दृष्ट्वा पलितमात्मनः । भार्यां पुत्रेषु निःक्षिप्य सह वा प्रवि-
शेद्धनम् ॥ नखरोमाणि च तथा सितगात्रत्वगादि च । धार-
यन् जुहुयादग्निं वनस्थोविधिमाश्रितः ॥ धान्यैश्च वनसं-
भूतैर्नीचाराद्यैरनिन्दितैः । शाकमूलफलैर्व्यापि कुर्यान्नि-
त्यं प्रयत्नतः ॥ त्रिकालस्नानयुक्तस्तु कुर्यात्तीव्रं तपस्तदा ।
पक्षान्ते वा समशीयान्मासान्ते वा स्वपक्कभुक् ॥ तथा च
तुर्थकाले तु भोज्यादष्टमेऽथवा । षष्ठे च कालेऽप्यथवा
वायुभक्षोऽथवा भवेत् ॥ धर्मे पञ्चाग्निमध्यस्थस्तथा वर्षे

निराश्रयः । हेमन्ते च जले स्थित्वा नयेत् कालं तपश्चरन् ॥
 एवञ्च कुर्वता येन कृतबुद्धिर्यथाक्रमम् । अग्निं स्वात्मनि कृ-
 त्वा तु प्रव्रजेदुत्तरां दिशम् ॥ आदेहपातं वनगो मौनमास्था-
 य तापसः । स्मरन् नतीन्द्रियं ब्रह्म ब्रह्मलोके महीयते ॥ त-
 पोहि यः सेवति वन्यवासः समाधियुक्तः प्रयतात्तरात्मा ।
 विमुक्तपापो विमलः प्रशान्तः स याति दिव्यं पुरुषं पुराण-
 म् ॥ ॥ इति हारीते धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि चतुर्थश्रममुत्तमम् । श्रद्धया तदनु-
 ष्ठाप्य तिष्ठन्मुच्येत बन्धनात् ॥ एवं वनाश्रमे तिष्ठन् पातयं-
 श्वैव किल्बिषम् । चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् संन्यासविधिना हि-
 जः ॥ दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च यत्नतः । दत्त्वा-
 श्नाहं पितृभ्यश्च मानुषेभ्यस्तथात्मनः ॥ इष्टिं वैश्वानरीं कृ-
 त्वा प्राङ्मुखो दङ्मुखोऽपि वा । अग्निं स्वात्मनि संरोप्य
 मन्त्रवित् प्रव्रजेत् पुनः ॥ ततः प्रभृति पुत्रादौ स्नेहालापा-
 दि वर्जयेत् । बन्धूनामभयं दद्यात् सर्वभूताभयं तथा ॥ वि-
 दण्डं वैणवं सम्यक् सन्ततं समपर्वकम् । वेषितं कृष्णगो-
 बालरज्जुमच्चतुरङ्गुलम् ॥ शौचार्थं मानसार्थञ्च मुनिभिः
 समुदाहृतम् । कौपीनाच्छादनं वासः कन्यां शीतनिवारिणी-
 म् ॥ पादुके चापि गृह्णीयात् कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् । ए-
 तानि तस्य लिङ्गानि यतेः प्रोक्तानि सर्वदा ॥ संगृह्य कृत-
 संन्यासो गत्वा तीर्थमनुत्तमम् । स्नात्वा चम्य च विधिवद्
 स्त्रपूतेन चारिणा ॥ तर्पयित्वा तु देवांश्च मन्त्रवद्भास्करं न-
 मेत् । आत्मनः प्राङ्मुखो मौनी प्राणायामत्रयं चरेत् ॥ गा-
 यत्रीञ्च यथाशक्ति जप्त्वा ध्यायेत् परंपदम् ॥ स्थित्यर्थमा-
 त्मनो नित्यं शिक्षादनमथाचरेत् । सायंकाले तु विप्राणां

गृहाण्यभ्यवपद्य तु । सम्यक् याचेच्च कवलं दक्षिणेन करेण
 वै ॥ पात्रं वामकरे स्थाप्य दक्षिणेन तु शेषयेत् । यावतान्ते
 न तृप्तिः स्यात्तावद्भौक्षं समाचरेत् ॥ ततो निवृत्य तत्पात्रं
 संस्थाप्यान्यत्र संयमी । चतुर्भिर्दङ्गुलैश्छाद्य ग्रासमात्रं स-
 माहितः ॥ सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं पृथक् पात्रे नियोजयेत् ।
 सूय्यादिभूतदेवेभ्यो दत्त्वा संप्रोक्ष्य वारिणा । भुञ्जीत पा-
 त्रपुटके पात्रे वावन्यतो यतिः ॥ बटकाश्वत्थपर्णेषु कुम्भी
 तैन्दुकपात्रके । कोविदारकदम्बेषु न भक्षणीयात् कदाच
 न ॥ मलाक्ताः सर्व उच्यन्ते यतयः कांस्यभोजिनः ॥ कांस्य
 भाण्डेषु यत् पाको गृहस्थस्य तथैव च । कांस्ये भोजयतः
 सर्वं किल्बिषं प्राप्नुयान्तयोः ॥ मुत्का पात्रे यतिर्नित्यं क्षा-
 लयेन्मन्त्रपूर्वकम् । न दूष्यते च तत्पात्रं यज्ञेषु चमसाइ-
 व ॥ अथाचम्य निदिध्यास्य उपतिष्ठेत् भास्करम् । जपध्या-
 नेतिहासैश्च दिनशेषं नयेद्बुधः ॥ कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं
 नयेद्देवगृहादिषु । हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यायेदात्मानमव्य-
 यम् ॥ यदि धर्मरतिः शान्तः सर्वभूतसमो वशी । प्राप्नो-
 ति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते ॥ त्रिदण्डभृदयो हि पृ-
 थक् समाचरेच्छनैः शनैर्यस्तु बहिर्मुखाक्षः । संमुच्य संसा-
 रसमस्तबन्धनात् स याति विष्णोरमृतात्मनः पदम् ॥ ॥
 इति हारीते धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥

वर्णानामाश्रमाणाञ्च कथितं धर्मलक्षणम् । येन स्व-
 र्गापवर्गञ्च प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ योगशास्त्रं प्रवक्ष्यामि
 संक्षेपात् सारमुत्तमम् । यस्य च श्रवणादूयान्ति मोक्षञ्चैव
 मुमुक्षवः ॥ योगाभ्यासबलेनैव नश्येयुः पातकानि तु । तस्मा
 दयोगपरो भूत्वा ध्यायेन्नित्यं क्रियापरः ॥ प्राणायामेन च-

चनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् । धारणाभिर्विशो कृत्वा पूर्वं
दुर्धर्षणं मनः ॥ एकाकारमना मन्दं बुधैरूपमनामयम् ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं ध्यायेत् जगदाधारमुच्यते ॥ आत्मानं ब
हिरन्तस्थं शुद्धचामीकरप्रभम् । रहस्येकान्तमासीनो ध्या-
येदामरणान्तिकम् ॥ यत्सर्वपाणि हृदयं सर्वेषाञ्च हृदि स्थि-
तम् । यच्च सर्वजनैर्ज्ञेयं सोऽहमस्मीति चिन्तयेत् ॥ आत्म
लाभसुखं यावत्तपोध्यानमुदीरितम् । श्रुतिस्मृत्यादिकं ध-
र्मं तद्विरुद्धं न चाचरेत् ॥ यथा रथोऽश्वहीनस्तु यथाश्वो
रथिहीनकः । एवं तपश्च विद्या च संयुतं भैषजं भवेत् ॥ यथा
न्नं मधुसंयुक्तं मधुवान्नेन संयुतम् । उभाभ्यामपि पक्षाभ्यां
यथा रवे पक्षिणां गतिः । तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म
शाश्वतम् ॥ विद्यातपोभ्यां संपन्नो ब्राह्मणो योगतत्परः ।
देहद्वयं विहायाश्रु मुक्तो भवति बन्धनात् । न तथा क्षीणदे-
हस्य विनाशो विद्यते क्वचित् ॥ मया ते कथितः सर्वो वणाभि
मविभागशः । संक्षेपेण द्विजश्रेष्ठा ! धर्मस्तेषां सनातनः ॥
श्रुत्वैवं मुनयो धर्मं स्वर्गमोक्षफलप्रदम् । प्रणम्य तमृषिं
जग्मुर्मुदिताः स्वं स्वमाश्रमम् ॥ धर्मशास्त्रमिदं सर्वं हारीत
मुखनिःसृतम् । अधीत्य कुरुते धर्मं स याति परमां गति-
म् ॥ ब्राह्मणस्य तु यत् कर्म कथितं बाहुजस्य च । ऊरुज-
स्यापि यत् कर्म कथितं पादजस्य च । अन्यथा वर्तमानस्तु
सद्यः पतति जातितः ॥ यो यस्याभिहितो धर्मः स तु तस्य
तथैव च । तस्मात् स्वधर्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमनापदि ॥
वणाश्वत्वारो राजेन्द्र ! चत्वारश्चापि चाश्रमाः । स्वधर्मं ये
तु तिष्ठन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥ स्वधर्मेण यथा नृणां
नारसिंहः प्रसीदति । न तुष्यति तथान्येन कर्मणा मधुस-

दनः ॥ अतः कुर्वन्निजं कर्म यथाकालमतन्द्रितः । सहस्रा-
नीकदेवेशं नारसिंहञ्च सालयम् ॥ उत्पन्नवैराग्यबलेन
योगी ध्यायेत् परंब्रह्म सदा क्रियावान् । सत्यं स्रुवं रू-
पमनन्तमाद्यं विहाय देहं पदमेति विष्णोः ॥ इति
हारीते धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

दृढहारीतसंहितायाम् ।

अम्बरीषस्तु तं गत्वा हारीतस्याश्रमं नृपः । वचन्दे तं
महात्मानं बालार्कसदृशप्रभम् ॥ संस्पृष्टकुशलस्तेन पूजि-
तः परमासने । उपविष्टस्ततो विप्रमुवाच नृपनन्दनः ॥
भगवन् ! सर्वधर्मज्ञ ! तत्त्ववेदविदाम्बर ! । पृच्छामि त्वां
महाभाग ! परमं धर्ममव्ययम् ॥ ब्रूहि वर्णाश्रमाणान्तु
नित्यनेमित्तिकाक्रियाः । कर्त्तव्या मुनिशार्दूल ! नारीणाञ्च
नृपस्य च ॥ स्वरूपं जीवपरयोः कथं मोक्षपथस्य च । त-
त्प्राप्तेः साधनं ब्रह्मन् ! वक्तुमर्हसि स्रुवत ! ॥ एवमुक्त-
स्तु विप्रर्षिस्तेन राजर्षिणा तदा । उवाच परमप्रीत्या नम-
स्कृत्य जनार्दनम् ॥ शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि सर्वं वेदोप-
रंहितम् । यदुक्तं ब्रह्मणा पूर्वं पृच्छतो मम भूपते ! ॥ तद्
ब्रवीमि परं धर्मं शृणुष्वैकाग्रमानसः । सर्वेषामेव देवानां
मनादिः पुरुषोत्तमः ॥ ईश्वरस्तु स एवान्यो जगतो विश्व-
रव्ययः । नारायणो वासुदेवो विष्णुर्ब्रह्मात्मनो हरिः ॥
स्रष्टा धाता विधाता च स एव परमेश्वरः । हिरण्यगर्भः
सविता गुणधृङ्निर्गुणोऽव्ययः ॥ परमात्मा परं ब्रह्म परं
ज्योतिः परात्परः । इन्द्रः प्रजापतिः सूर्यः शिबो वह्निः स-

नातनः ॥ सर्व्वात्मकः सर्वस्वरूपः सर्वभूतभूतभावनः । य
 मी च भगवान् कृष्णो मुकुन्दोऽनन्तएव च ॥ यज्ञो यज्ञपति
 र्यज्ञा ब्रह्मण्यो ब्रह्मणः पतिः । स एव पुण्डरीकाक्षः श्रीशो
 नाथोऽधिपो महान् ॥ सहस्रमूर्द्धा विश्वात्मा सहस्रकरपा
 दवान् । यद्रत्ना न विवर्तन्ते तद्धाम परमं हरेः ॥ चतुर्भिः शो
 भनोपायैः साध्योऽयं समहात्मनः । तुरीयपदयोर्भक्त्या
 कृत्स्नोऽयं मुदाहृतः ॥ तं स्वीकुर्वन्ति विद्वांसः स्वस्वरूप
 तथा सदा । नैसर्गिकं हि सर्वेषां दास्यमेव हरेः सदा ॥ स्वा
 म्यं परस्वरूपं स्याद्दास्यं जीवस्य सर्वदा । प्रकृत्या त्वात्म
 नो रूपं स्वाम्यं दास्यमिति स्थितिः ॥ दास्यमेव परं धर्मदा
 स्यमेव परं हितम् । दास्येनैव भवेन्मुक्तिरन्यथा निरयं भ
 वेत् ॥ विष्णोर्दास्यं परा भक्तिरेषा तु न भवेत् क्वचित् । ते
 षामेव हि संस्पृष्टं निरयं ब्रह्मणा नृप ! ॥ नारायणस्य दासा
 येन भवन्ति नराधमाः । जीवन्त एव चण्डाला भविष्यन्ति
 न संशयः ॥ तस्माद्दास्यं पणं भक्तिमालम्ब्य नृपसत्तम ! ।
 नित्यं नैमित्तिकं सर्वं कुर्यात्प्रीत्यै हरेः सदा ॥ तस्य स्वरू
 पं रूपञ्च गुणांश्चापि विभूतयः । ज्ञात्वा समर्चयेद्विष्णुं या
 वज्जीव मतन्द्रितः ॥ तमेव मनसा ध्यायेद्वाचा सङ्कीर्तयेत्प्र
 भुम् । जपेच्च जुहुयाद्भक्तो तद्दानेकविलक्षणः ॥ शङ्खचक्रो
 र्ध्वं पुण्ड्रादिधारणं दास्यलक्षणम् । तन्नामकरणञ्चैव वै
 ष्णावन्तदिहोच्यते ॥ अवैष्णावाश्च ये विप्रा हर्षदास्ते नराध
 माः । तेषां तु नरके वासः कल्पकोटिशतैरपि ॥ तदादि व
 र्षसञ्चारी मन्त्ररत्नार्थतत्त्ववित् । वैष्णावः स जगत्पूज्यो
 याति विष्णोः परं पदम् ॥ अचक्रधारी यो विप्रो बहुवेदश्रु
 तोऽपि वा । स जीवन्नेव चण्डालो मृतो निरयमाप्नुयात् ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

१६३

तस्मात्ते हरिसंस्काराः कर्तव्या धर्मकाङ्क्षिणाम् । अयमे
व परं धर्मः प्रधानं सर्वकर्मणाम् ॥ ॥ इति चूडहारी-
तस्मृतौ विशिष्टधर्मशास्त्रे पञ्चसंस्कारप्रतिपादनं नाम प्र-
थमोऽध्यायः ॥

अम्बरीषउवाच ॥ ॥ भगवन् ! वैष्णावाः पञ्च संस्का-
राः सर्वकर्मणाम् । प्रधानमिति यच्चोक्तं सर्वैरेव महर्षिभिः
॥ तद्विधानं ममाचक्ष्व विस्तरेणैव सूत्रतः ॥ ॥ हारीतउ-
वाच ॥ ॥ शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि निर्मला वैष्णावाः क्रि-
याः ॥ यदुक्तं ब्रह्मणा पूर्वं वसिष्ठाद्यैश्च वैष्णवैः । संस्का-
राणां तु सर्वेषां माद्यं चक्रादिधारणम् ॥ तत् कर्तव्यं हि
सर्वेषां विधीनां वै द्विजन्मनाम् । आचार्यं संश्रयेत् पूर्व-
मनघं वैष्णवं द्विजम् ॥ शुद्धसत्त्वगुणोपेतं नवज्याकर्म-
कारणम् । सत्सम्प्रदायसंयुक्तं मन्त्ररत्नार्थकोविदम् ॥ ज्ञा-
नवैराग्यसंपन्नं वेदवेदाङ्गपारगम् । शासितारं सदाचार्यैः
सर्वधर्मविदाम्बरम् ॥ महाभागवतं विप्रं सदाचारनिषेव-
णम् । आलोक्य सर्वशास्त्राणि पुराणानि च वैष्णावाः ॥
तदर्थमाचरेद्यस्तु आचार्यः स उदाहृतः । आस्तिक्यमान-
सं सद्गिरुपेतं धर्मवत्सलम् ॥ श्रद्धधानं सदाचारे गुरुशु-
श्रूषतत्परम् । सम्बत्सरं प्रतीक्ष्याथ तं शिष्यं शासयेद्गु-
रुः ॥ तस्यादौ पञ्च संस्कारान् कुर्यात् समविधानतः । प्रा-
तः स्नात्वा शुचौ देशे पूजयित्वा जनार्दनम् ॥ स्नातं शिष्यं
समानीय तेनैव सह देशिकः । स्नाप्य पञ्चामृतैर्गन्धैश्चक्रा-
दीनञ्चयेत्ततः ॥ पुष्पैर्धूपैश्च दीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि ।
तत्तत्प्रकाशकैर्मन्त्रैरञ्चयेत् पुरतो हरेः ॥ अग्नौ होमं प्र-
कुर्वीति इध्माधानादिपूर्वकम् । पौरुषेण तु सूक्तेन पायसं

घृतमिश्रितम् ॥ आज्येन मूलमन्त्रेण हुत्वा चाष्टोत्तरं शतम् ।
 वैष्णव्या चैव गायत्र्या जुहुयात् प्रयतो गुरुः ॥ पश्चाद-
 ग्नौ विनिक्षिप्य चक्राद्यायुधपञ्चकम् । पूजयित्वा सह-
 स्वारं ध्यात्वा तद्वह्निमण्डले ॥ षडक्षरेण जुहुयादाज्यं विश-
 तिसंख्यया । सर्वैश्च हेतिमन्त्रैश्च एकैकाज्याहुतिं क्रमात् ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा स शिष्यो वह्निमात्मवान् । नमस्कृ-
 त्वा ततो विष्णुं जप्त्वा मन्त्रवरं शुभम् ॥ प्राङ्मुखं तु समा-
 सीनं शिष्यमेकाग्रचेतसम् । प्रतपेच्चक्रशङ्खौ द्वौ हेति-
 भिर्मन्त्रमुच्चरन् ॥ दक्षिणे तु भ्रजे चक्रं वामांसे शङ्खमे-
 व च । गदां च भालमध्ये तु हृदये नन्दकं तदा ॥ मस्तके तु
 तथा शार्ङ्गं मङ्गयेद्विमलं तदा । पश्चात् प्रक्षाल्य तोयेन पु-
 नः पूजां समाचरेत् ॥ होमशेषं समाप्याथ वैष्णवान् भो-
 जयेत्ततः । एवं तापः क्रियाः कार्याः वैष्णव्यः कल्मषापहाः ॥
 प्रधानं वैष्णवं तेषां तापसंस्कारमुत्तमम् । तापसंस्कारमा-
 त्रेण परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ केचित्तु चक्रशङ्खौ द्वौ प्रत-
 प्तौ बाहुमूलयोः । धारयन्ति महात्मानश्चक्रमैकं तु वापरे ॥
 वैष्णवानां तु हेतीनां प्रधानं चक्रमुच्यते । तेनैव बाहुमू-
 लौ तु प्रतप्तेनाङ्गयेद्बुधः ॥ जाते पुत्रे पिता स्नात्वा होमं
 कृत्वा विधानतः । तेनाग्निनैव सन्तप्तचक्रेण भ्रजमूलयोः ॥
 अङ्गयित्वा शिशोः पश्चान्नाम कुर्याच्च वैष्णवं ॥ पश्चा-
 त्सर्वाणि कर्माणि कुर्वीतास्य विधानतः ॥ अङ्गयित्वा स च
 क्रेण यत्किञ्चित्कर्म सञ्चरेत् । तत्सर्वं याति वैफल्यमिष्ट-
 पूर्तादिकं नृप ॥ कारयेन्मन्त्रदीक्षायां चक्राद्याः पञ्च हेत-
 यः । चक्रं वै कर्मसिद्ध्यर्थं जातकर्माणि धारयेत् । अचक्रधारी
 विप्रस्तु सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ अवैष्णवः समापन्नो नरकं-

बाधिगच्छति । चक्रादिचिन्हरहितं प्राकृतं कलुषान्वितम् ॥
 अवैष्णवस्तु तं दूरात् श्वपाकमिव सन्त्यजेत् । अवैष्णवस्तु
 यो विप्रः श्वपाकादधमः स्मृतः । अश्राद्धे यो ह्यपाङ्क्तेयो
 रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ अवैष्णवस्तु यो विप्रः सर्वधर्मयुतोऽपि
 वा । गवां षण्डति विज्ञेयः सर्वकर्मसु नार्हति ॥ तस्माच्चक्रं वि
 धानेन तप्तं वै धारयेद्द्विजः । सर्वाश्रमेषु वसतां स्त्रीणां च
 श्रुतिबोधनात् ॥ अनायुधासो असुता अदेवा इति वै श्रुतिः ।
 चक्रेण तामपवप इत्युक्ता समुदाहृतम् ॥ अपेक्ष्यमङ्गमित्यु
 क्तं वपेति श्रवणं तदा । तस्माद्दे तप्तचक्रस्य चाङ्गुलं मुनि-
 भिः श्रुतम् ॥ पवित्रं विततं ब्राह्मं प्रभोगात्रे तु धारितम् ॥ श्रु
 त्यैव चाङ्गुल्येद्गात्रे तद्ब्रह्मसमवाप्तये । यत्ते पवित्रमर्चिष्यम
 ग्ने र्वातमनन्तरा ॥ ब्रह्मेति निहितन्नेव ब्रह्मणो श्रुतिवृंहित
 म् । पवित्रमिति चेवाग्निरग्निर्वै चक्रमुच्यते ॥ अग्निरेव सह
 स्रारः सहस्रा नेमिरुच्यते । नेमितप्ततनुः सूर्यो ब्रह्मणा स-
 मतां व्रजन् ॥ यत्ते पवित्रमर्चिष्यमग्नेस्तु न सन्निहितः । द
 क्षिणे तु भुजे विप्रो विभृयाद्वै सदर्शनम् ॥ सव्ये तु शङ्ख-
 र्वं विभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः । इत्यादि श्रुतिभिः प्रोक्तं
 विष्णोश्चक्रस्य धारणम् ॥ पुराणेष्वितिहासेषु सात्विकेषु स्मृ
 तिष्वपि । शङ्खचक्रोर्ध्वं पुण्ड्रादिरहितं ब्राह्मणं नृपः ॥ यः
 श्राद्धे भोजयेद्विप्रः पितॄणां तस्य दुर्गतिः । शङ्खचक्रोर्ध्वं
 पुण्ड्रादिचिन्हैः प्रियतमैर्हरेः ॥ रहितः सर्वधर्मेभ्यश्च्युतो न
 रकमाप्नुयात् । रुद्रार्चनं त्रिपुण्ड्रस्य धारणं यत्र दृश्यते ॥
 तच्छूद्राणां विधिः प्रोक्तो न द्विजानां कदाचन । प्रतिलोमा
 तुलोमानां दुर्गागणसु भैरवाः ॥ पूजनीया यदार्हेण बिल्वच
 न्दनधारिणाम् । यक्षराक्षसभूतानि विद्याधरगणास्तदा ॥

चण्डालानामर्चनीया मद्यमांसनिषेवणम् । स्ववर्णविहितं धर्ममेवं ज्ञात्वा समाचरेत् ॥ रुद्रार्चनाद्ब्राह्मणस्तु शूद्रेण समतां व्रजेत् । यक्षभूतार्चनात् सद्यश्चण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥ न भस्म धारयेद्विप्रः परमापदगतोऽपि वा । मोहाद्देविष्मयाद्यस्तु सस्फुराणो भवेद्भुवम् ॥ तिर्यक् पुण्ड्रधरं विप्रं पद्मम्बरधरं तथा । श्वपाक इव वीक्षेत न सम्भाषेत कुत्रचित् तस्माद्द्विजातिभिर्धार्य्य मूर्ध्निपुण्ड्रविधानतः ॥ मृदा शुभ्रेण सततं सान्तरालं मनोहरम् । स्नात्वा शुद्धेऽपि पूर्वाह्णे विष्णुमभ्यर्च्य देशिकः ॥ स्नातं शिष्यं समाहूय होमं कुर्वीत पूर्ववत् परोमात्रेति सूक्तेन पायसं मधुमिश्रितम् ॥ हुत्वोदमूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं घृतम् । स्थण्डिले तु ततः पश्चान्मण्डलानि यदा क्रमात् ॥ दीत्यस्थमध्ये चत्वारि विन्यसेत् पुरतो हरेः । विलिखेत्तत्र पुण्ड्रादि विस्तारायामभेदतः ॥ तेष्वर्चयेत्ततो धीमान् केशवादीननुक्रमात् । तत्र तत्र च तन्मूर्तिं ध्यात्वा मन्त्रैः समर्चयेत् ॥ गन्धपुष्पादि सकलं मन्त्रेणैवार्चयेद्गुरुम् । प्रदक्षिण मनुव्रज्य स शिष्यः प्रणमेत्तथा ॥ तद्बाहौ निक्षिपेच्छिष्यः केशवादीननुक्रमात् । हृदि विन्यस्य पुण्ड्राणि गुरुक्तानि स वैष्णवः ॥ शुभ्रेणैव मृदा पश्चाद्विष्मयात् सुसमाहितः । त्रिसन्ध्यासु मृदा विप्रो यागकाले विशेषतः ॥ श्राद्धे दाने तथा होमे स्वाध्याये पितृतर्पणे । श्रद्धालुर्ध्वपुण्ड्राणि विष्मयाद्द्विजसत्तमः ॥ श्राद्धं होमस्तथा दानं स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भस्मीभवन्ति तत्सर्वं मूर्ध्निपुण्ड्रम्विनाकृतम् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना यस्तु श्राद्धं कुर्वीति स द्विजः । सर्वं तद्राक्षसैर्नीतिं नरकं चाधिगच्छति ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्तु यः श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । अश्नन्ति पितरस्तस्य विष्मूत्रं नात्र

संशयः ॥ तस्मात्तु सततं धार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजन्मकः । धारये
 न्न तिर्यक् पुण्ड्रमापद्यपि कदाचन ॥ तिर्यक्पुण्ड्रधरं विप्रं
 चण्डालमिव सन्त्यजेत् । सोऽनर्हः सर्वकृत्येषु सर्वलोकेषु ग
 र्हितः ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनः सन् सन्ध्याकर्म समाचरेत् । सर्वं
 तद्राक्षसैर्नीतं नरकञ्च स गच्छति ॥ यदि स्यात्तु मनुष्या-
 णा मूर्ध्वपुण्ड्रविवर्जितम् । द्रष्टव्यन्नेव तत्किञ्चित् श्मशानमि
 व तद्भवेत् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा शुभ्रं ललाटे यस्य दृश्यते । च
 ण्डालोऽपि हि शुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य
 मध्येतु ललाटे स्ममनोहरे । लक्ष्म्या सह समासीनो रमते त
 व वै हरिः ॥ निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजाधमः । स
 हि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियञ्चैव व्यपोहति ॥ अथेदमूर्ध्वपु-
 ण्ड्रन्तु यः करोति द्विजाधमः । कल्पकोटिसहस्राणि रौरवं न
 रकं व्रजेत् ॥ तस्माद्रागान्वितं पुण्ड्रन्धरेद्विष्णुपदाकृति । ल
 लाटादिषु चाङ्गेषु सर्वकर्मसु वैष्णवः ॥ नासिकामूलमार-
 भ्य ललाटान्तेषु विन्यसेत् । अङ्गुलद्वयमात्रन्तु मध्यच्छिद्रं
 प्रकल्पयेत् ॥ पार्श्वे चाङ्गुलमात्रन्तु विन्यसेद्द्विजसत्तमः ।
 पुण्ड्राणामन्तराले तु हारिद्रां धारयेच्छ्रियम् ॥ ललाटे पृष्ठयोः
 कण्ठे भुजयोरुभयोरपि । चतुरङ्गुलमात्रन्तु विभृयादा-
 यतं द्विजः ॥ उरस्यष्टाङ्गुलं धार्यं भुजयोरायतं तदा । उ
 दरे पार्श्वयोर्नित्यमायतन्तु दशाङ्गुलम् ॥ केशवादि नमो
 ऽन्तैश्च प्रीणनाद्यैरनुक्रमात् । ललाटे केशवं रूपं कुक्षौ ना-
 रायणं न्यसेत् ॥ वक्षःस्थले माधवञ्च गोविन्दं कण्ठदेशतः ।
 विष्णुञ्च दक्षिणे पार्श्वे बाह्वोश्च मधुसूदनम् ॥ त्रिविक्रमन्तु
 वामांसे वामनं वामपार्श्वतः । श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशं
 तदा भुजे ॥ पृष्ठञ्च पद्मनाभन्तु ग्रीवे दामोदरं तदा । तत्पक्षा

लनतोयेन वासुदेवेति मूर्धनि ॥ केशवस्तु स्ववर्णाभिः शङ्ख-
 स्वचक्रगदाधरः । शङ्खाम्बरधरः सौम्यो मुक्ताभरणभूषि-
 तः ॥ नारायणो घनश्यामः शङ्खस्वचक्रगदासिंभृत् । पीतवा-
 सा मणिमयैर्भूषणैरुपशोभितः ॥ माधवश्चोत्पलप्रख्यश्च
 क्रशार्ङ्गः गदासिंभृत् । चित्रमाल्याम्बरधरः पुण्डरीकनिभे-
 क्षणः ॥ गोविन्दः शशिवर्णः स्यात्पद्मशङ्खगदासिंभृत् ।
 रक्तारविन्दपादाब्ज तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ गौरवर्णो भवे-
 द्विष्णुश्चक्रशङ्खहलासिंभृत् । क्षौमाम्बरधरः स्वर्ग्यो केयू-
 राङ्गदभूषितः ॥ अरविन्दनिभः श्रीमान् मधुजित्कमलान-
 नः । चक्रं शार्ङ्गं च मुसलं पद्मं दोर्भिर्विभर्त्यसौ ॥ त्रिविक्र-
 मो रक्तवर्णः शङ्खस्वचक्रगदासिंभृत् । किरीटहारकेयूरकुण्ड-
 लैश्च विराजितः ॥ वामनः कुन्दवर्णः स्यात् पुण्डरीकायते-
 क्षणः । दोर्भिर्वज्रं गदां चक्रं पद्मं हेमं विभर्त्यसौ ॥ श्रीध-
 रः पुण्डरीकारख्यश्चक्रशार्ङ्गं च पद्मधृक् । रक्तारविन्दन-
 यनो मुक्तादामविभूषितः ॥ विद्युद्वर्णो हृषीकेशश्चक्र-
 शार्ङ्गहलासिंभृत् । रक्तमाल्याम्बरधरः पुण्डरीकावतंसकः
 ॥ इन्द्रनीलनिभश्चक्रशङ्खपद्मगदाधरः । पद्मनाभः पीत-
 वासा चित्रमाल्यानुलेपनः । दामोदरः सार्वभौमः पद्मशा-
 र्ङ्गसिशङ्खभृत् ॥ पीतवासा विशालाक्षो नानारत्नविभू-
 षितः । एवं पुण्ड्राणि सततं धारयेद्वैष्णवोत्तमः ॥ पुण्ड्रसं-
 स्कार इत्येवं शिष्येणापि च कारयेत् । मन्त्रशेषं समाप्या-
 थ वैष्णवान् भोजयेत्ततः ॥ ॥ इति पुण्ड्रसंस्कारो द्वि-
 तीयः ॥ ६३

तृतीयं नाम संस्कारं कुर्वीति शुभवासरे ॥ स्नात्वा संपूज्य दे-
 वेशं गन्धपुष्पादिभिर्गुह्यैः । नानाधिदैवतं पश्चात् पूजयेत्

प्रयत्नात्मवान् ॥ द्वादशैव तु मासास्तु केशवाद्यैरधिष्ठिताः ।
 आरभ्य मार्गशीर्षं तु यदा संख्या द्विजोत्तमः ॥ यस्मिन्मा
 सि भवेद्दीक्षा तन्मूर्त्तेर्नाम चोदितम् । नृसिंहरामकृष्णा
 रव्यं दासनाम प्रकल्पयेत् ॥ शक्त्या दशावताराणां व
 र्जयेन्नाम वैष्णवः । नाम दद्यात्प्रयत्नेन वैष्णवं पापनाश
 नम् ॥ यस्य वै वैष्णवं नाम नास्ति चेत्तु द्विजन्मनः । अ
 नामिकः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ चक्रस्य धार
 णं यस्य जातकर्मणि सम्भवेत् । तत्र वै मासनामापि
 दद्याद्विप्रो विधानतः । ध्यात्वा समर्चयेन्नाममूर्तिं मन्त्रेण
 देशिकः ॥ धूपं दीपञ्च नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् । प्रद-
 क्षिण मनुग्रज्य भक्त्या सम्यक् प्रणम्य च ॥ तन्मन्त्रं मूल
 मन्त्रं वा जपेत्साहस्रसङ्ख्याया । पश्चाद्धोमं प्रकुर्वीति
 शतमष्टोत्तरं हविः ॥ वैष्णवैरनुवाकैश्च जुहुयात् सर्पिषा
 तदा । नाम दद्यात् ततः शिष्यं मन्त्रतोयं समापुतम्
 ॥ ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा होमशेषं समापयेत् । वैष्णवा
 न् भोजयेत्पश्चाद्दक्षिणाद्यैश्च तोषयेत् ॥ एवं हि नाम-
 संस्कारं कुर्वीति द्विजसत्तमः । गुणयोगेन चान्यानि वि
 ष्णोर्नामानि लौकिके ॥ विशिष्टं वैष्णवं नाम सर्वकर्म-
 सु चोदितम् । हरेः परं पितुर्नाम यो ददात्यपरं कृतम्
 ॥ अतिरोचनकं दिव्यं तृतीयं श्रुतिचोदितम् । तस्माद्ग
 गवतो नाम सर्वेषां मुनिभिः स्मृतम् ॥ ॥ इति नामसं-
 स्कार स्तुतीयः ॥

एवं तृतीयसंस्कारं कृत्वा वै वैदिकोत्तमः ॥ चतुर्थमन्त्र-
 संस्कारं कुर्वीति द्विजसत्तमः । ततः स्नात्वा विधानेन पू
 जयेत् जगतां पतिम् । अष्टोत्तरसहस्रं तु मन्त्ररत्नं ज-

पेद्गुरुः ॥ स्नातं शिष्यं समाहूय स्रवेण समलङ्कृतम् ।
 आदाय कलशं रम्यं पवित्रोदकपूरितम् ॥ पञ्चत्वकपल
 वयुतं पञ्चरत्नसमन्वितम् । मङ्गलद्रव्यसंयुक्तं मन्त्रेण
 वाभिमन्त्रयेत् ॥ सम्मार्जयेत् ततः शिष्यं तज्जलेन कुशैः
 शम्भैः । सूक्तैश्च विष्णुदैवतैः पावमानैस्तदैव च ॥ अ
 षोत्तरशतं पश्चान्मन्त्ररत्नेन मार्जयेत् । अभिषिच्य त
 तो मूर्ध्नि शङ्कुवस्त्रधरं शुचिम् ॥ स्वलङ्कृतं समाचान्त
 मूर्ध्वपुण्ड्रधरं तदा । पवित्रहस्तं पद्माक्षमालया समल
 ङ्कृतम् ॥ निवेश्य दक्षिणे स्वस्य आसने कुशानिर्मिते ।
 स्वगृह्योक्तविधानेन पुरतोऽग्निं प्रकल्पयेत् ॥ पौरुषेण तु
 सूक्तेन श्रीसूक्तेन तथैव च । मध्वाज्यमिश्रितं रम्यं पा
 यसं जुहुयाद्गुरुः ॥ अषोत्तरशतं पश्चादाज्यं मन्त्रद्वयेन
 च । मूलमन्त्रेण जुहुयाच्चरुं घृतविमिश्रितम् ॥ केशवादी
 न् समुद्दिश्य नित्यान् मुक्तांस्तथैव च । एकैकमाहुतिं हु
 त्वा होमशेषं समापयेत् ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा नमस्कृ
 त्वा जनार्दनम् । आचार्यः स्वगुरुं नत्वा जपेद्गुरुपर-
 म्पराम् ॥ मातरं सर्वजगतां प्रपद्येत श्रियं ततः । त्वं मा
 ता सर्वलोकानां सर्वलोकेश्वरप्रिये ! ॥ अपराधशतैर्जुष्टं
 नमस्तेन ममच्युतम् । एवं प्रपद्य लक्ष्मीं तां श्रियं सद्-
 गुरुभावनः ॥ नित्ययुक्तं तया देव्या वात्सल्यादिगुणा-
 न्वितम् । शरण्यं सर्वलोकानां प्रपद्येत सनातनम् । ना
 रायण ! दयासिन्धो ! वात्सल्यगुणसागर ! ॥ एनं रक्ष
 जगन्नाथ ! बहुजन्मापराधिनम् । इत्याचार्येण सन्दिष्टः
 प्रपद्येत जनार्दनम् ॥ प्रपद्येत ततः शिष्यो गुरुमेव दया
 निधिम् । गुरो ! त्वमेव मे देव स्वमेव परमा गतिः ॥ त्वमे

व परमो धर्मस्त्वमेव परमं तपः । इति प्रपन्नमाचार्यो
निवेश्य पुरतो हरेः ॥ प्रागग्रेषु समासीनं दर्शेषु ससमा
हितः । स्वाचार्यं पुरतो ध्यात्वा नमस्कृत्वाथ भक्तिमान् ॥ गु
रोः परम्परां जप्त्वा हृदि ध्यात्वा जनार्दनम् । कृपया वीक्षि-
तं शिष्यं दक्षिणं ज्ञानदक्षिणम् ॥ निक्षिप्य हस्तं शिरसि
वामं हृदि च विन्यसेत् । पादौ गृहीत्वा शिष्यस्तु गुरोः प्रय
तमानसः ॥ भो ! गुरो ! ब्रूहि मन्त्रं मे ब्रूयादिति दयानिधे !
अध्यापयेत्ततस्तस्मै मन्त्ररत्नं शुभाह्वयम् ॥ सन्यासञ्च
समुद्रञ्च सर्पिषण्डोऽधिदैवतम् । सार्थमध्यापयेच्छिष्यं
प्रयतं शरणागतम् ॥ अष्टाक्षरं द्वादशाक्षं षट्कुक्षी वैष्ण
वीं तदा । रामकृष्णानृसिंहारव्यान् मन्त्रान् तस्मै निवेदये
त् ॥ न्यासे चाप्यर्चने वापि मन्त्रमेकान्तिनं श्रयेत् । अ
वैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण नरकं व्रजेत् ॥ अवैष्णवाद्गुरो
र्मन्त्रं यः पठेद्वैष्णवो द्विजः । कल्पकोटिसहस्राणि पच्यते
नारकात्मना ॥ अचक्रधारिणं यस्तु मन्त्रमध्यापयेद्गु
रुः । रौरवं नरकं प्राप्य चाण्डालीं योनिमाप्नुयात् ॥ त
स्माद्दीक्षाविधानेन शिष्यं भक्तिसमन्वितम् । मन्त्रमध्या
पयेद्द्विहान् वैष्णवं पापनाशनम् ॥ अनधीत्य द्वयं मन्त्रं -
योग्यवैष्णवमुत्तमम् । अधीत्य मन्त्रसंसिद्धिं न प्राप्नोति
न संशयः ॥ जातकर्मणि वा चोले तदा मौञ्जीनिबन्धने ।
चक्रस्य धारणं यत्र भवेत्तस्य तु तत्र वै ॥ उपनीय गुरुः शि
ष्यं गृह्योक्तविधिना ततः । अध्यापयेच्च सावित्रं तपोमन्त्र
द्वयं शुभम् ॥ प्राप्तमन्त्रस्ततः शिष्यः पूजयेच्छ्रद्धया गु
रुम् । गोभूद्विरण्यरत्नाद्यैः वा सोमिर्भूषणैरपि ॥ सद्गता
शासयेच्छिष्यमाचार्यः संशितव्रतः । स्वरूपं साधनं सा-

ध्यं मन्त्रेणास्मै निवेदयेत् ॥ इयेन वृत्तियाथात्म्यं सम्यग-
स्मै निवेदयेत् । आचार्याधीनवृत्तिस्तु संयतस्तु वसेत् स
दा ॥ कर्मणा मनसा वाचा हरिमेव भजेत् स्रुधीः । याव
च तीरपातन्तु द्वयमावर्तयेत्सदा ॥ एवं हि विधिना स-
म्यङ्मन्त्रसंस्कारसंस्कृतः । ॥ इति मन्त्रसंस्कारश्चतुर्थः ॥

मन्त्रार्थतत्त्वविदुषं यागतन्त्रे नियोजयेत् । पूज्याह्ने
पूजयेद्देवं तस्य प्रियतरं शुभः ॥ मन्त्ररत्नविधानेन गन्ध
पुष्पादिभिर्गुरुः । अर्चयित्वाच्युतं भक्त्या होमं पूर्ववदाचरे
त् ॥ सर्वैश्च वैष्णवैः सूक्तैः पायसं घृतमिधितम् । आज्यं
मन्त्रेण होतव्यं शतमष्टोत्तरं तदा ॥ शक्त्या च वैष्णवैर्म-
न्त्रैः सर्वैर्होमं समाचरेत् । एकैकमाहुतिं हुत्वा सर्वावरण
देवताः ॥ प्रणवादिचतुर्थ्यन्तैः स्तेषां वै नामभिर्यजेत् । हो
मशेषं समाप्याथ वैष्णवान् भोजयेत्तदा ॥ मन्त्ररत्नेन त
द्विम्बं पुष्पाञ्जलिशतं यजेत् । प्रणम्य भक्त्या देवेशं ज-
ह्वा मन्त्रमनुत्तमम् ॥ आहुय प्रणतं शिष्यं तद्विम्बं दर्श-
येद्गुरुः । कृपयाथ ततस्तस्मै दद्याद्विम्बं हरे ! गुरुः ! ॥
एनं रक्ष जगन्नाथ ! केवलं कृपया तव । अर्चनं यत्कृतं
तेन विभो ! स्वीकर्तुमर्हसि ॥ एवं लब्ध्वा गुरोर्विम्बं पूज-
येत्तं प्रयत्नतः । हिरण्यवस्त्राभरणायानशय्यासनादिभिः
॥ ततः प्रभृति देवेशमर्चयेद्विधिना सदा । श्रौतस्मार्त्तग-
मोक्तानां ज्ञात्वान्यतममच्युतम् ॥ ॥ इति वृद्धहारीत
स्मृतौ विशिष्टधर्मशास्त्रे पञ्चसंस्कारविधानं नाम द्विती-
योऽध्यायः ॥

अम्बरीष उवाच ॥ भगवन् ! सर्वमन्त्राणां विधानं
मम स्मृतम् । ब्रूहि सर्वमशेषेण प्रयोगं सार्थसंस्कृतम् ॥

हारीत उवाच ॥ शृणु राजन् । प्रवक्ष्यामि मन्त्रयोगं म
नुत्तमम् । यथोक्तं विष्णुना पूर्वं ब्रह्मणा परमात्मना ॥ स
र्वेषामेव मन्त्राणां प्रथमं गुह्यमुत्तमम् । मन्त्ररत्नं नृपश्रेष्ठ !
सद्यो मुक्तिफलप्रदम् ॥ सर्वैश्वर्यप्रदं पथ्यं सर्वेषां सर्वका-
मदम् । यस्योच्चारणमात्रेण परितुष्टो भवेद्भरिः ॥ देशका-
लादिनियमभारिमित्रादिशोधनम् । स्वरवर्णादिदोषश्च पौ
रश्चरणकं न तु ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्रा
स्तथैतराः । तस्याधिकारिणः सर्वे सत्त्वशीलगुणा यदि ॥
पञ्चसंस्कारसम्पन्नाः श्रद्धावन्तोऽनसूयकाः । भक्त्या प
रमयाविष्टा युक्तास्तस्याधिकारिणः ॥ पञ्चविंशाक्षरो म
न्त्रः पदैः षड्भिः समन्वितः । वाक्यद्वयं परं ज्ञेयं मन्त्र
रत्नमनुत्तमम् ॥ यदाश्रयति विद्यादिः संस्थिता जगतां
पतिम् । तया विद्याऽनपाधिभ्या संयुतः परमः पुमान् ॥
नारायणोऽच्युतः श्रीमान् वात्सल्यगुणसागरः । नाथः
सुशीलः सुलभः सर्वज्ञः शक्तिमान् परः ॥ आपद्बन्धुः
सदा मित्रं परिपूर्णमनोरथः । दयासुधाब्धिः सविता वी-
र्यवान् द्युतिमान् विभुः ॥ प्रपद्ये चरणौ तस्य शरणं श्रे
यसे मम । श्रीमते विष्णवे नित्यं सर्वावस्थासु सर्वदा
॥ निर्ममो निरहङ्कारः कैङ्कर्यं करवाण्यहम् । एवमर्थं वि
दित्वैव पश्चान्मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ नारायणो महाशब्दो
गायत्री च परा शुभा । स्वयं नारायणः श्रीमान् देवता
समुदाहृतः ॥ करयोः स्थलयोराद्य मक्षरं विन्यसेद्द्वि-
जः । शेषाक्षराणि देयानि चतुर्विंशतिपर्वसु ॥ षट्पदैर
ङ्गुलिभ्याम् षडङ्गेषु च यथाक्रमम् । षडङ्गं षट्पदैः
कृत्वा मन्त्रार्थेन यथाक्रमम् ॥ मूर्ध्नि भाले नेत्रनासाश्च

वणेषु तथानने । भजयोर्हृतप्रदेशे च स्तनयोर्नाभिमण्ड-
 ले ॥ पृष्ठे च जघने कक्ष्योरूर्ध्वजान्त्वोश्च पादयोः । पञ्चविं-
 शाक्षराण्यस्य क्रमेणाङ्गेषु विन्यसेत् ॥ एवं न्यासविधिं कृ-
 त्वा पञ्चादध्यानं समाचरेत् । इन्दीवरदलश्यामं कोटिसू-
 र्याग्निवर्चसम् ॥ चतुर्भुजं सुन्दराङ्गं सर्वाभरणभूषित-
 म् । पद्मासनस्थं देवेशं पुण्डरीकनिभक्षणम् ॥ रक्तारवि-
 न्दसदृशदिव्यहस्तपदाञ्जितम् । माणिक्यमुकुटोपेतं नी-
 लकुन्तलशीर्षजम् ॥ श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वनमालाविरा-
 जितम् । दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गं दिव्यपुष्पावतंसकम् ॥ हार-
 कुण्डल केयूर नूपुरादिविराजितम् । कटकैरङ्गुलीयैश्च
 पीतवस्त्रेण शोभितम् ॥ शङ्खपद्मगदाचक्रपाणिनं पु-
 रुषोत्तमम् । वामाङ्गे चिन्तयेत्तस्य देवीं कमललोचनाम् ॥
 तरुणीं सुकुमाराङ्गीं सर्वलक्षणशोभिताम् । दुकूलवस्त्रसं-
 युक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ तप्तकाञ्चनसङ्कशां पीनो-
 न्तपयोधराम् । रत्नकुण्डलसंयुक्तां नीलकुन्तलशीर्षजा-
 म् ॥ दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गीं दिव्यपुष्पावतंसकाम् । मातुलु-
 ङ्गं च रक्ताब्जं दर्पणं वरदं तथा ॥ देवीं च विभ्रतीं दोर्भिश्रि-
 न्तयेदिष्टदां सदा । एवं ध्यात्वा परं नित्यमर्चयेदच्युतं हि
 जः ॥ यथात्मनि तथा देवे ज्ञानकर्म समाचरेत् । अर्चयेदु-
 पचारैश्च मनसा वा जनार्दनम् ॥ आवाहनासने पाद्यम-
 र्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीते च भूषणं गन्धमेव
 च ॥ पुष्पं धूपं तथा दीपं नैवेद्यं च प्रदक्षिणम् । नमस्कार-
 ञ्च ताम्बूलं पुष्पमालां निवेदयेत् ॥ नमस्कृत्या गुरुन् प-
 ञ्चाज्जपेन्मन्त्रं समाहितः । अष्टोत्तरसहस्रन्तु शतमष्टोत्त-
 रं तथा ॥ ध्यायन्वै मनसा देवं जपेदेकाग्रमानसः । प्राङ्

मुखोदङ्मुखो वापि समासीनः कुशासने ॥ त्रिसन्ध्यासु ज
पेदेवं सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् । आदावन्ते जपस्यास्य प्रा-
णायामान् समाचरेत् ॥ पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायाम
स्थिलक्षणः । वामेन पूरयेद्वायुं बाह्यं नासा जपन्मनुम् ॥
उष्माभ्यां धारणं वायोः कुम्भकं समुदाहृतम् । तद्रेचनं
दक्षिणेन रेचणं समुदाहृतम् ॥ पर्यावृत्त्या पुनश्चैवं प्राणा-
यामत्रयं क्रमात् । पूरके कुम्भके चैव रेचके च विशेषतः ॥
अष्टाविंशतिवारं तु जपन् मन्त्रं समाहितः । उत्तमं मुनि-
भिः प्रोक्तं प्राणायामं नृपोत्तमम् ॥ जपन् द्वादशवारं तु उत्त-
मं तत्प्रकीर्तितम् । षड्वारन्तु कनीयः स्यान्निवार मधमं स्मृ-
तम् ॥ मनसैवाचरेद्देवं पश्चादर्थं विचिन्तयेत् । प्राणा-
यामत्रयं कृत्वा पश्चान्न्यासं समाचरेत् ॥ स्नात्वा शुक्ला-
म्बरधरः कृत्वा सन्ध्यादिकर्म च । धृतोर्ध्वपुण्ड्रदेहश्च पवि-
त्रकर एव च ॥ धृत्वा पद्माक्षमालां च सन्निधा वासने-
स्थितः । भूतशुद्धिविधानञ्च कृत्वा मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ अ-
ष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य गुरुर्नारायणः स्मृतः । छन्दश्च देवी
गायत्री परमात्मा च देवता । जपश्चाष्टाक्षरो मन्त्रः सर्वपा-
पप्रणाशनः ॥ सर्वदुःखहरः श्रीमान् सर्वकामफलप्रदः ।
सर्वदेवात्मको मन्त्रस्ततो मोक्षप्रदो नृणाम् ॥ अत्रो य
जुषि सामानि तथैवाथर्वणानि च । सर्वमष्टाक्षरान्तस्थं
तच्चान्यदपि वाङ्मयम् ॥ सर्वार्थो वेदगर्भस्थः वेदाश्चा-
ष्टाक्षरे स्थिताः । अष्टाक्षरस्तु प्रणवे अकारे प्रणवः स्थितः
॥ इह लौकिकमैश्वर्यं स्वर्गाद्यं पारलौकिकम् । कैवल्यं भ-
गवत्पञ्च मन्त्रोऽयं साधयिष्यति ॥ सकृदुच्चारणान्मृणां चतु-
र्वर्णीफलप्रदम् । स्वरूपं साधनं प्राप्य ददाति हि समञ्जसा ॥

महापापं चातिपापं विद्यते वोपपापकम् । जपादस्य मनोरा
 शः प्रणश्यंति न संशयः ॥ अश्वमेधसहस्राणि राजसूय-
 शतानि च । सकृदष्टाक्षरं जप्त्वा लभते नात्र संशयः ॥ ग
 वामयुतदानस्य पृथिव्या मण्डलस्य च । कन्याशतसहस्र
 स्य गजाश्वानां तथैव च ॥ दानस्य यत्फलं नृणां सत्पात्रे
 नृपनन्दन ! । शतवारं मनुं जप्त्वा तत्फलं सर्वमाप्नुयात् ॥ सा
 र्थं समुद्रं सन्यासं सर्षिचण्डोऽधिदैवतम् । अष्टाक्षरमनु
 ज्ञप्त्वा विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ पदत्रयात्मकं मन्त्रं चतु
 र्थ्य सहितं तदा । स्वरूपसाधनोपेयमिति मत्वा जपेद्बु
 धः ॥ प्रणवेन स्वरूपं स्यात् साधनं मनसा तथा । संवि-
 भक्त्या चतुर्थ्यात्र पुरुषार्थो भवेन्मनोः ॥ अकारश्चाप्युक्ता
 रञ्च मकाराञ्चेति तत्त्वतः । तान्येकदा समभवत्तदोमित्ये
 तदुच्यते ॥ तस्मादोमिति प्रणवो विज्ञेयः साक्षरात्मकः ।
 वेदत्रयात्मकं ज्ञेयं भूर्भुवःस्वरितीति वै ॥ अकारस्तु भवे
 द्विष्णु स्तद्वेद उदाहृतः । उकारस्तु भवेत्लक्ष्मीर्यजुर्वेदा
 त्मको महान् ॥ मकारस्तु भवेज्जीव स्तयोदास उदाहृतः ।
 पञ्चविंशाक्षरः साक्षात् सामवेदस्वरूपवान् ॥ पञ्चविंशो
 ऽयं पुरुषः पञ्चविंश आत्मेति श्रुतेः । आत्मा पञ्चविंशः
 स्यादिति ममात्मानं संस्मरेत् ॥ इत्यौपनिषदं ह्यर्थं विदि
 त्वा स्वं निवेदयेत् । अवधारणमन्ये तु मध्यमाणं वद-
 न्ति ह ॥ तदेवाग्नि स्तदायु स्तत्सूर्य स्तदपि चन्द्रमाः । इ
 त्येवं धारणश्रुतेरेवमेवोपचिह्नितम् ॥ उकारेणैव श्रीशब्दः
 प्रोच्यते मुनिसत्तमैः । न्यायेन गुणसिद्धिस्तु तस्यैव श्रीप
 तेर्वरौ ॥ श्रीरस्येशाना जगतो विष्णुपत्नीति वै श्रुतिः । क
 ल्याणगुणसिद्धिस्तु लक्ष्मीभर्तुश्च नैतरा ॥ सामानाधिक

रण्यत्वात्कारणत्वं तदोच्यते । अकार एव सर्वेषामक्षरा-
णां द्विकारणम् ॥ अकारो वै सर्वा वागित्यादि श्रुतिवच-
स्तथा । स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमानो नानाबहुविधोऽभवत् ॥
कारणत्वं तथैवास्य विष्णोर्वै जगतां पतेः । तस्मात्तस्य
ष्टा च दाता च विधाता जगतां हरिः ॥ रक्षिता जीवलो-
कस्य गुणवानेव सर्वगः । अनन्या विष्णुना लक्ष्मीर्मा-
स्करेण प्रभा यथा ॥ लक्ष्मी मनुपगामिनीमिति श्रुतिव-
चो महत् । तस्मादकारो वै विष्णुः श्रीश एव जगत्पतिः ॥
लक्ष्मीपतित्वं तस्यैव नान्यस्येति सुनिश्चितम् । नित्यैवैषा
जगन्माता हरेः श्रीरनपायिनी ॥ यथा सर्वगतो विष्णुस्त-
थैवैषा जगन्मयी । तस्मादकारो वै विष्णुर्लक्ष्मीभर्ता ज-
गत्पतिः ॥ तस्मिंश्चतुर्थीयुक्तत्वात् त्रिपदस्य च संग्रहः ।
अकारप्रथमां तस्माच्चतुर्थ्यां संग्रहं नतु ॥ तच्च श्रुतिविरो-
धत्वाच्च युक्तमिति चोदितम् । महसे ब्रह्मणे त्वा वै ओ-
मित्यात्मानं युञ्जीत ॥ परस्य चात्मनां तस्माद्भेदस्तत्र स-
निश्चितः ॥ त्वमस्माकं तपस्यैव श्रुत्युक्तमपि पार्थिव ! ।
तौ शाश्वतौ विषचिता वियन्ताविति वै तथा ॥ गृभिष्वद-
या प्रागेववात्मानं विश्वभृत् । असौयमर्त्यो मर्त्येन
नयेनेत्येवयोनिता ॥ इत्यादि श्रुतयो भेदं वदन्ति परजी-
वयोः । दास्यमेवात्मानं विष्णोः स्वरूपं परमात्मनः ॥ सा-
म्यं लक्ष्मीवरप्रोक्तं देवादीनां तथात्मनाम् । अनन्यशेषरू-
पा वै जीवास्तस्य जगत्पतेः ॥ दास्यं स्वरूपं सर्वेषामा-
त्मनां सततं हरेः । भगवच्छेषमात्मानमन्यथा यः प्रप-
द्यते ॥ स चैव हि महापापी चण्डालः स्यात् न संशयः ।
तस्मान्मकारवाच्योऽसौ पञ्चविंशात्मकः पुमान् ॥ अका-

रवाच्यस्येशस्य दास एवाभिधीयते । अनुज्ञानाश्रयो नि
 त्यो निर्विकारोऽव्ययः सदा । देहेन्द्रियात् परो ज्ञाता क
 र्त्ता भोक्ता सनातनः ॥ मकारवाच्यो जीवोऽसौ दान एव
 हरेः सदा । श्रीशस्याकारवाच्यस्य विष्णोरस्य जगत्पतेः
 ॥ स्वस्वामिनोरुकारेण ह्यवधारणमुच्यते । स जीवः स्या
 दतः स्वामी सर्वदा नृपसत्तम ! ॥ अनयोर्नान्यथेत्युक्तमुक्ता
 रेण महर्षिभिः । इत्येवं प्रणवस्यार्थं प्रणवस्य पदस्य तु ॥
 आत्मनश्च स्वरूपत्वादिजेय मृषिसत्तमैः । सर्वेषामेव म
 न्त्राणां कारणं प्रणवः स्मृतः ॥ तस्माद्वाहृतयो जातास्ता
 भ्यो वेदत्रयं तथा । भूरित्येव हि ऋग्वेदो भुव रिति यजु
 स्तथा ॥ स्वरिति सामवेदः स्यात्प्रणवो भूर्भुवः स वः ।
 भूर्विष्णुश्च तदा लक्ष्मीर्भुव इत्यभिधीयते ॥ तयोः स्वरि
 ति जीवस्तु सव इत्यभिधीयते । अग्निर्वायु स्तथा सूर्य
 स्तेष्वेव हि जज्ञिरे ॥ य एता व्याहृतीर्हुत्वा सर्वं वेदं जु
 होति वै । प्रसङ्गात्महितं वेदं मन्त्रशेषमुदीर्यते ॥ अस्मा
 तन्त्यात्तुजीवानामधीनं परमात्मनः । नमसा प्रोच्यते
 तस्मान्नहन्ताममतोऽपितम् ॥ स्वरूपादित्रिवर्गस्य संसि
 द्विर्नतु सैव हि । नमसा रहितं सर्वं विफलं सम्प्रकीर्त्ति
 तम् ॥ नमसैव हि संसिद्धिर्भवेदत्र न संशयः । पुरतः पृ
 ष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चावशोषतः । नमसैवेक्षते राजन् ! त्रि
 वर्गः सर्वदेहिनाम् ॥ मकारेण स्वतन्त्रः स्यान्नरकस्तं
 निषिध्यति । तस्माच्च नम इत्यत्र स्वातन्त्र्यमपनोदति ॥
 द्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युर्यक्षरस्तु हि शाश्वतम् । ममेति द्य
 क्षरं मृत्युर्नममेति तु शाश्वतम् ॥ न ममेति च सर्वत्र सा
 तन्त्र्यरहिताय वै । युज्यते मुनिभिः सम्यक् सर्वकर्मसु

पार्थिव ! ॥ तस्मात्तु नमसा युक्ता मन्त्राः सर्वे च पार्थिव ! ।
 सर्वसिद्धिप्रदा नृणां भवन्त्यत्र न संशयः । नमसा रहिता
 येन न तु मुक्तिप्रदा नृणाम् ॥ तस्मात्तु नमसैवैषां पार-
 तन्त्यत्वमीशितुः । पारतन्त्याल्लभेत् सिद्धिं स्वातन्त्र्या
 न्नाशमेष्यति ॥ दास्यमेव हि जीवानां प्रोच्यते नमसैव
 तु । नमसा रहितं लोके किञ्चिदत्र न विद्यते ॥ नमो दे-
 वैभ्यो नम इति येषामीशो तथा मनः । हतञ्चिदेनो नम-
 सा अविवाक्येति वैश्रुतिः ॥ क्षयैरकारः सम्प्रोक्तो नका-
 रस्तं निषिध्यति । तस्मात्तु नर इत्यत्र नित्यत्वेनोच्यते ज-
 नः ॥ नारा इति समूहत्वे बाहुल्यत्वाज्जनस्य च । तेषाम-
 यनमावासस्तेन नारायणः स्मृतः ॥ महाभूतान्यहङ्करो
 महदव्यक्तमेव च । अण्डं तदन्तर्गता ये लोकाः सर्वे
 चतुर्दश ॥ चतुर्विधशरीराणि कालः कर्मेति वै जगत् । प्र-
 वाहस्वरूपैर्वैषां नारत्वेनोच्यते बुधैः ॥ तेषामपि निवास-
 त्वान्नारायण इतीरितः । अन्तर्बहिश्च जगतो धाता स
 च सनातनः ॥ स्रष्टा नियन्ता शरणं विधाता भूतभावनः ।
 माता पिता सखा भ्राता निवासश्च सहृद्गतेः ॥ यो नो
 श्रियः श्रीः परमस्तेन नारायणः स्मृतः । नराणां सर्वजग-
 तामयनं शरणं हरिः ॥ तस्मान्नारायण इति मुनिभिः स-
 म्प्रकीर्त्यते । सर्वेषु देशकालेषु सर्वाविस्थासु सर्वदा ॥ त-
 स्यैव किङ्करोऽस्मीति चतुर्धा परमात्मनः । भगवत्परिच-
 यैव जीवानां फलमुच्यते ॥ तद्विना किं शरीरेण यातनस्य
 जनस्य तु । यस्मिन् शरीरे जीवानां न दास्यं परमात्मनः ॥
 तदेव निरयं प्रोक्तं सर्वदुःखफलं भवेत् । दास्यमेव फलं
 विष्णोर्दास्यमेव परं सुखम् ॥ दास्यमेव हरेर्मोक्षं दास्य

मेव परं तपः । ब्रह्माद्याः सकला देवा वशिष्ठाद्या महर्षयः
 काङ्क्षन्तः परमं दास्यं विष्णोरेव यजन्ति तम् ॥ तस्मा
 चतुर्थ्या मन्त्रस्य प्रधानं दास्यमुच्यते । न दास्यवृत्ति-
 जीविनां नाशहेतुः परस्य हि ॥ इत्थं सञ्चिन्त्य मन्त्रार्थं
 जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः । अविदित्वा मनोरथं जपेत् प्रयत
 मानसः ॥ न संसिद्धिमवाप्नोति स्वरूपञ्च न विन्दति । सं-
 सारञ्च समुद्रञ्च सर्षिचण्डोऽधि दैवतम् ॥ सार्द्धं न यज्ञं
 सत्स्यार्थं मन्त्रमेवम्प्रपूजयेत् । नारायणार्थं गायत्री दैवी च
 न्द्रोऽधिदेवता ॥ परमात्मा च लक्ष्मीशो विष्णुरेवाच्युतो ह-
 रिः । प्रणवस्तु भवेद्बीजं चतुर्थी शक्तिरुच्यते ॥ कुण्डोल्का
 य महोल्काय विष्णूल्काय तथैव च । जाल्काय सहस्रो-
 ल्काय पञ्चाङ्गी न्यास उच्यते ॥ हनूमूर्धोश्च शिखायाञ्च
 कवचो नेत्रयोन्यसेत् । पञ्चाङ्गन्यासमित्युक्तं सर्वमन्त्रेषु वै-
 ष्णवैः ॥ यदात्रयेण कुर्वीत षडङ्गं तु यथाक्रमम् । मू-
 र्ध्यानने च हृदये भ्रजयोर्जघने तथा ॥ पृष्ठे च जान्वोः पद-
 योर्मन्त्राणीनि यदा न्यसेत् । अष्टाक्षराण्यष्टदिक्षु क्रमेण
 तदनन्तरम् ॥ नासिकायां तथाक्ष्णोश्च श्रोत्रयोरानने तथा
 कण्ठे च स्तनयोर्नाभौ गुह्ये च तदनन्तरम् ॥ अचक्राय वि-
 चक्राय सूचक्राय तथैव च । ज्वालामहासूचक्राय त्रैलो-
 क्याय तदनन्तरम् ॥ आधारकालचक्राय दशादिक्षु यथा-
 क्रमम् । स्वाहान्तं प्रणवाद्यन्तं न्यसेच्चक्राणि वैष्णवः ॥
 एवमन्यासविधिं कृत्वा पञ्चान्धानं समाचरेत् । हृदये प्रति-
 मायां वा जले सपितृमण्डले ॥ वह्नी च स्थण्डिले स्वापे चि-
 न्तयोर्द्विष्णुमव्ययम् । बालार्ककोटिसङ्काशं पीतवस्त्रं च
 भुजम् ॥ पद्मपत्रविशालाक्षं सर्वाभरणं भूषितम् । चक्रम

अङ्गदां शङ्खं चतुर्दोर्भिर्धृतं तथा ॥ श्रीभूमिसहितं देव
 मासीनं परमासने । तत्र चाधारशक्त्याद्यैर्धर्मैः सूरिभि
 र्धृतेः ॥ दिव्यरत्नमये पीठे पङ्कजेऽष्टदले शुभे । तत्कर्णिको
 परितले तप्तकाञ्चनसन्निभे ॥ देवीभ्यां सहितं तस्मिन्ना
 सीनं पङ्कजासने । चिन्तयेद्दक्षिणे पार्श्वे लक्ष्मीं काञ्चन-
 सन्निभाम् ॥ पद्महस्तविशालाक्षीं दुकूलवसनां शङ्काम् ।
 वामे दूर्वादलश्यामां विचित्राम्बरभूषिताम् ॥ चिन्तयेद्दूर
 णीं देवीं नीलोत्पलधरां शङ्काम् । महिष्यष्टदलायेषु चि-
 न्तयेद्भुतचामराम् ॥ एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं जपेत्प्रयतमान
 सः । स्नातः शङ्कुाम्बरधरः कृतकृत्यो यथाविधि ॥ धृतो
 द्विपुण्ड्रदेहश्च पवित्रकर एव च । शक्तिः कृष्णाजिनासीनः
 प्राणायामी च न्यासकृत् ॥ शङ्खचक्रगदाखड्गशार्ङ्गः प-
 द्मान्यनुक्रमात् । तार्क्ष्यञ्च वनमालाञ्च मुद्रा अष्टौ प्रपू-
 जयेत् ॥ पश्चात् ध्यात्वा जगन्नाथं मनसैवार्चयेद्दिभुम् ।
 गन्धपुष्पादि सकलं मन्त्रेणैव निवेदयेत् ॥ अनेनाभ्यर्चि-
 तौ विष्णुः प्रीतो भवति तत्क्षणात् । अयुतं वा सहस्रं वा
 त्रिसन्ध्यासु जपेन्मनुम् । विष्णोः समानरूपेण शाश्वतं
 पदमाप्नुयात् ॥ आयुष्कामी जपेन्नित्यं षण्मासं नियते-
 न्द्रियः । अयुतं तु जपेन्मन्त्रं सहस्रं जुहुयाद् घृतम् ॥
 आयुर्निरामयं सम्पद्भवेद्द्वर्षशताधिकम् । विद्याकामी
 जपेद्द्वर्षं त्रिसन्ध्यास्वयुतं मनुम् ॥ जुहुयाद्दिमलैः पुष्पैः स
 हस्रं नियतेन्द्रियः । अष्टादशानां विद्यानां भवेद्भासस-
 मो द्विजः ॥ विवाहार्थी जपेन्नित्यमेवं वर्षचतुष्टयम् ॥
 राजहोमी सहस्रं तु लभेत्कन्यां सुशोभिताम् । सम्पत्का-
 मी जपेन्नित्यं त्र्ययुतं वत्सरत्रयम् ॥ पद्मेर्वा पद्मपत्रैर्वा-

तथा होमी श्रियं लभेत् । भूकामी तु जपेन्नित्यं वत्सरं वि-
 जितेन्द्रियः ॥ दूर्वाभिर्जुहुयात्तद्वत्सं दूभूमिमभीक्षिताम् ।
 राज्यकामी जपेन्नित्यं षडब्दं त्र्ययुतं तथा ॥ सहस्रं जुहु-
 यात् नित्यं पायसं घृतमिश्रितम् । चक्रवर्ती भवेत् सद्यः
 पद्माभर्तुः प्रसादतः ॥ द्वादशाब्दं जपेद्देवं सततं विजिते-
 न्द्रियः । आत्महोमी तु यो नित्यमिन्द्रत्वं लभते नरः ॥ लक्ष-
 जपेच्च यो नित्यं त्रिंशद्वर्षं जितेन्द्रियः । ब्रह्मत्वं वा शिव-
 त्वं वा समाप्नोति न संशयः ॥ यावज्जीवं तु यो नित्यमयुतं
 क्लृप्तमाहितः । सहस्रं वा शतं वापि होतव्यं वह्निमण्डले ॥
 आज्येन चरुणा वापि तिलैर्वा शर्करान्वितैः । पद्मैर्वा वि-
 ल्वपत्रैर्वा समिद्धिः पिप्पलस्य वा । कोमलैस्तुलसीपत्रैरर्च-
 यित्वा सनातनम् ॥ अनन्तविहगेशानां क्षिप्रमन्यतमो भ-
 वेत् । किमत्र बहुनोक्तेन सर्वसिद्धिप्रदो नृणाम् ॥ श्रीमदष्ट-
 क्षरौ मन्त्रौ नित्यप्रियतमौ हरेः । आसीनो वा शयानो वा
 तिष्ठन्वा यत्र कुत्रचित् ॥ जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तस्य विष्णुः प्र-
 सीदति । संस्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥ अहि-
 तः सर्वदेवानां यो जपेत्सततं मनुम् । ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो
 वा महापापयुतोऽपि वा ॥ अष्टाक्षरस्य जप्तारं दृष्ट्वा प-
 पैः प्रमुच्यते । अष्टाक्षरस्य जप्तारो यथा भागवतोत्तमः
 ॥ पुनन्ति सकलं लोकं सदेवास्तरमानुषम् । अष्टाक्षरस्य
 जप्तारं प्रणामेद्यस्तु भक्तिः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो वि-
 ष्णुलोके महीयते । अचिन्त्यमेतन्माहात्म्यं मनोरस्यं
 गत्यतेः ॥ न हि वक्तुं मया शक्यं ब्रह्मादित्रिदशैरपि ।
 य वक्ष्यामि माहात्म्यं द्वादशाक्षरस्य पार्थिव ॥ यस्यो-
 च्चारणमात्रेण द्वादशाब्दफलं लभेत् । नमो भगवते नि-

वासुदेवाय शार्ङ्गिणे ॥ प्रणवेन समायुक्तं द्वादशार्णमनुंज
पेत् । पूर्ववत्प्रणवस्यार्द्धं नमसश्च महामनोः ॥ ऐश्वर्यं च
तथा वीर्यं तेजः शक्तिरनुत्तमा । ज्ञानं बलं यदेतेषां षण्णां
भगवदीरितः ॥ एभिर्गुणैः पूर्ववाक्यैः स एव भगवान् ह
रिः । नित्या च या भगवती प्रोच्यते मुनिसत्तमैः ॥ ऐश्व-
र्यरूपा सा देवी सभगा कमलालया । ईश्वरी सर्वजगतां
विष्णुपत्नी सनातनी ॥ तस्याः पतित्वा धीशस्य भगवानि
ति चोच्यते । तस्मात् तु भगवान् श्रीमानेकार्थो मुनिभिः
स्मृतः ॥ भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरु-
पाधौ च वर्तेत वासुदेवेऽखिलात्मनि ॥ वक्ष्यन्ति केचिद्भग-
वान् ज्ञानवानिति सत्तमाः । तद्वासुदेवेनोक्तं स्यात्सामा-
न्यत्वात्ततोऽन्यथा ॥ तस्मात्कल्याणगुणवान् श्रीमान् योऽ-
सौ जगत्पतिः । स एव भगवान् विष्णुर्वासुदेवः सनातनः ॥
भगवते श्रीमते चैत्येकार्थो हि प्रोच्यते बुधैः । गुणवान्
भगवानेव सृष्टिस्थितिविनाशकृत् ॥ द्वौ द्वौ गुणावधिष्ठा-
य सर्वाद्यमकरोत्प्रभुः । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च सङ्कर्षण इ-
तीरितः ॥ भगवान् वासुदेवोऽसौ सृष्ट्याद्यमकरोत् स्वय-
म् । ऐश्वर्यवीर्यवान् सर्गे पद्युम्नः पर्यपद्यत् ॥ तेजःशक्तिं
समाविश्य अनिरुद्धो ह्यपालयत् । बलज्ञाने तथा हेतु स-
ङ्कर्षणो ह्यधिष्ठितः ॥ अकरोद्भगवानेव संहारं जगतः पुनः ।
एवं षड्गुणपूर्णत्वात् पतित्वात्वपि च श्रियः ॥ सर्गदिः -
कारणत्वाच्च भगवानिति चोच्यते । सर्वत्रासौ समस्तं च व-
सत्यत्रेति वै यतः ॥ ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिप-
द्यते । चतुर्थी पूर्वविद्विद्यात् कैङ्कर्यार्थं महात्मनः ॥ एवं
ज्ञात्वा मनोरथं द्वादशार्णस्य चक्रिणः । संसिद्धिं परमाप्नो-

ति सम्यगावर्त्य चेतसा ॥ गत्वा गत्वा निवर्तन्ते सर्वक्रतुषु
 लैरपि । तद्गत्वा ननिवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः ॥ द्वाद-
 शाक्षं सकृज्जप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । ब्रह्महत्यादिपापानि
 तत्संसर्गकृतानि च ॥ द्वादशाक्षं मनोजपतृन् दहत्यग्निरि-
 वेन्धनम् । सर्वसौभाग्यस्वरूपं पुत्रपौत्राभिर्वर्द्धनम् ॥ स-
 र्वकामप्रदं नृणामायुरारोग्यवर्द्धनम् । देवत्वममरेशत्वं शि-
 वब्रह्मत्वमेव च ॥ द्वादशाक्षं मनुं जप्त्वा समाप्नोति न सं-
 शयः । दुराचारोऽपि सर्वाशी कृतघ्नो नास्तिकोऽपि वा ॥
 द्वादशाक्षं मनुं जप्त्वा विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् । प्रजाप-
 तिः कश्यपश्च मनुः स्वायम्भुवस्तथा ॥ सप्तर्षयो घृतश्चै-
 ते ऋषयस्तस्य कीर्तिताः । वशिष्ठः कश्यपोऽत्रिश्च विशा-
 मित्रश्च गौतमः ॥ जमदग्निर्भरद्वाजस्त्वेते सप्तम हर्षयः ।
 भगवान् वासुदेवो वै देवतास्य प्रकीर्तितः ॥ छन्दश्च पर-
 मा देवी गायत्री समुदाहृता । साधकानां सदा राजन् ! का-
 मधेनुरितीरितः ॥ दशाङ्गुलीषु तलयो द्वादशाक्षानि वि-
 न्यसेत् । पदैश्चतुर्भिर्दङ्गेषु विन्यसेत्तदनन्तरम् ॥ चतुर-
 ङ्गेषु विन्यस्य मन्त्रेणोत्तरयोर्द्वयोः । मूर्ध्यास्य नेत्रयो-
 र्नीसाकर्णयोर्भुजयोस्तथा । हृदि कुक्षौ तथा गुह्ये ऊर्ध्वे
 र्जान्वोश्च पादयोः ॥ मन्त्राणानि तु विन्यस्य क्रमेणैव नृ-
 पोत्तम ॥ अचक्राय विचक्राय स्रुचक्राय तथैव च ॥ तथा
 त्रैलोक्यचक्राय महाचक्राय वै तथा । अक्षरान्तकचक्रा-
 य स्वाहान्तं प्रणवादिकम् ॥ हृदयादिषडङ्गेषु यथाशालं
 प्रयोजयेत् । क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्गे समासीनं श्रिया सह ॥
 नीलजीमूतसङ्काशं तप्तकाञ्चनभूषणम् । पीताम्बरधरं दे-
 वं रक्ताब्जदललोचनम् ॥ दीर्घैश्चतुर्भिर्दोर्भिश्च सर्वाभरण-

भूषितैः । शङ्खचक्रगदाशाङ्गान् विभ्राणं परमेश्वरम्
 ॥ नानाकुसुमसम्बद्धनीलकुन्तलशीर्षजम् । श्रीवत्सकौ
 स्तम्भोरस्कं वनमालाविभूषितम् ॥ समाश्लिष्टं श्रिया
 दिव्या पद्मया पद्महस्तया । स्तूयमानं विमानस्थैर्देव-
 गन्धर्वकिन्नरैः ॥ मुनिभिः सनकाद्यैश्च सेवितञ्च स-
 र्षिभिः । एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥
 अर्चयित्वा हृषीकेशं सुगन्धकुसुमैः सदा । शालग्रामा-
 दिकस्थानेष्वर्च्यमानं जपेद्बुधः ॥ जपित्वा दश-
 साहस्रं यावज्जीवं समाहितः । वैष्णवं पदमाप्नोति पु-
 नरावृत्तिवर्जितम् ॥ आयुष्कामी जपेन्नित्यं वत्सरं वि-
 जितेन्द्रियः । संख्या द्वादशसाहस्रं होमं तिलसहस्र-
 कम् ॥ लभेतायुः शतसमा दुःखरोगविवर्जितम् । वि-
 वाहकामी षण्मासं जपेन्नित्यं जितेन्द्रियः ॥ आज्यहो-
 मी सहस्रन्तु लभेत्कन्यां सुलक्षणाम् । सम्पत्कामी ज-
 पेन्नित्यं वत्सरन्तु सहस्रशः ॥ साज्यैश्च व्रीहिभिर्होमी
 सहस्रं श्रियमाप्नुयात् । राज्यमिन्द्रपदं वापि शिवत्वं
 ब्रह्मतामपि ॥ बहुकालं बिल्वपत्रैः कमलैर्वा जपेन्म-
 नुम् । जुहुयाच्च जपेन्नित्यं तत्तत्प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ यं
 यं कामयते चित्ते तत्र तत्र नृपोत्तमः । जुहुयान्मालती
 पुष्पैर्युतं विजितेन्द्रियः ॥ तां तां सिद्धिमवाप्नोति पदं
 चाप्नोति वैष्णवम् । द्वादशार्णेन मनुना पक्षे पक्षे द्वि-
 जोत्तमः ॥ द्वादश्यां पूजयेद्द्विष्णुं कोमलैस्तुलसीदलैः ।
 विष्णुतुल्यवपुः श्रीमान् । मोदते परमे पदे ॥ द्वादशा-
 र्णमनोरवंविधानं प्रोच्यते नृपः । अद्य ते सम्प्रवक्ष्या-
 मि षडक्षरमनोरिदम् ॥ विधानं सर्वफलदं जन्ममृत्युवि-

कृन्तनम् । ओंनमो विष्णवे चेति षडक्षर मुदाहृतम् ॥
 पूर्ववत्प्रणवस्यार्थं नमःशब्द उदाहृतः । व्याप्तत्वाद्भाप
 कत्वाच्च विष्णुरित्यभिधीयते ॥ सदैकरूपरूपत्वात् स
 र्व्यात्मत्वादिफलत्वतः । अनामयत्वादीशत्वाद्भूतस्तत्त्वा
 द्दृष्टित्वतः । यथेषुफलदातृत्वाद्विष्णुरित्यभिधीयते ॥
 णकारो बलमित्युक्तः षकारः प्राण उच्यते । तयोस्तु स
 ङ्गतिर्यत्र तदात्मेत्युच्यते धृतिः ॥ तस्माण्णकारषकारा
 नुसंहितमुत्तमम् । सप्राणं सबलं देव ! संहितामुत्तमां
 तु यः ॥ तस्यैवायुष्यमित्युक्तं नेतरस्यैव च श्रुतेः । एतदे
 व हि विद्वांसो वक्ष्यन्ते ये महर्षयः ॥ एवं वक्ष्यामहे
 किन्तु किमुत व्यामहे वयम् । इमौ णकारषकारावस्र
 संहितमेति यत् ॥ तदेव विष्णुः कृष्णोति जिष्णुरित्यभि
 धीयते । विष्णवे नम इत्येष मन्त्रः सर्वफलप्रदः ॥ ऐ
 श्वर्यं तु विकारः स्यात्तादात्म्याण्णद्वयं स्मृतम् । ऐश्व
 र्यद्वयबीजं स्याद्विष्णुमन्त्रमनुत्तमम् ॥ तत् षडर्णवि
 धानेन केवलं वै जपेमहि । इत्युक्त्वा मुनयः सर्वे वेदवे
 दान्तपारगाः ॥ परित्यज्येतरं धर्मं तदेकशरणं गताः ।
 एवं महामनुं जप्त्वा विधानेनाच्युतं गताः ॥ तस्मादेत
 न्महामन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदं नृप ! । सकृदुच्चारणेनास्य हरि
 स्तत्र प्रसीदति ॥ ब्रह्माद्याः सनकाद्याश्च मुनयश्च जपन्ति
 हि । छन्दस्तु तस्य गायत्री देवता विष्णुरच्युतः ॥ स्यादो
 म्बीजं नमः शक्तिर्मनोरस्य प्रकीर्तितम् । त्रिभिः पदैः ष
 डङ्गेषु यथासंख्यं सविन्यसेत् ॥ अङ्गुलीष्वपि चाङ्गेषु
 मन्त्राणानि यथाक्रमात् । मूर्ध्न्यास्ये हृदये बाह्वोः पृष्ठे
 गुह्ये यथाक्रमम् ॥ विन्यस्य चक्रन्यासं च पश्चाच्छानेषु

तन्मयम् । प्रणवेनोन्मुरवीकृत्य हृत्पङ्कजमधोमुखम् ॥
विकासयेच्च मन्त्रेण विमलं तस्य केशरिम् । तस्योपरि
च वह्नार्कसोमबिम्बानि चिन्तयेत् ॥ तत्र रत्नमयं पीठं
तन्मध्येऽष्टदलाम्बुजम् । तस्मिन् कोटिशशाङ्कुभं सर्व
लक्षणलक्षितम् ॥ चतुर्भुजं सुन्दराङ्गं युवानं पद्मलोच
नम् । कोटिकन्दर्पलावण्यं नीलभ्रूलतिकालकम् ॥ श्लक्ष्ण
नासं रक्तगण्डं बिम्बितोज्ज्वल कुण्डलम् । शङ्खचक्रग
दापद्मधारणं दोर्भिरुज्ज्वलैः ॥ कैयूराङ्गदहाराद्यैर्भूषणै
श्चन्दनैरपि । अलङ्कृतं गन्धपुष्पै रक्तहस्ताङ्घ्रिपङ्कज
म् ॥ मुक्ताफलाभदन्तालं वनमालाविभूषितम् । श्रीवत्स
कौस्तुभोरस्कं दिव्यपीताम्बरं हरिम् ॥ तप्तकाञ्चनचर्णा
भं पद्मया पद्महस्तया । समाश्लिष्टममुं देवं ध्यात्वा वि
ष्णुमयो भवेत् ॥ मनसैवोपचाराणि कृत्वा मन्त्रं जपेत्त
तः । त्रिसन्ध्यासु जपेन्नित्यं सहस्रं साष्टकं द्विजः ॥ वि
ष्णोर्लोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् । पूर्ववज्जपहो
माज्यं कृत्वा सिद्धिं वरं लभेः ॥ भगवत्सन्निधौ वापि
तुलसीकाननेऽपि वा । समाहितमना जप्त्वा षडर्णं निय
तेन्द्रियः ॥ तिलहोमायुतं कृत्वा सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ।
एवं विष्णुमनोः प्रोक्तं विधानं नृपसत्तम ! ॥ विधानैरधु
नामुष्य मन्त्रस्यापि ब्रवीमि ते । षडक्षरं दाशरथेस्तारक
ब्रह्म कथ्यते ॥ सर्वैश्वर्यप्रदं नृणां सर्वकामफलप्रदम् ।
एतमेव परं मन्त्रं ब्रह्मरुद्रादिदेवताः ॥ ऋषयश्च महा
त्मानो मुक्त्वा जप्त्वा भवाम्बुधौ । एतन्मन्त्रमगस्त्यस्तु
जप्त्वा रुद्रत्वमाप्नुयात् ॥ ब्रह्मत्वं काश्यपो जप्त्वा कौशि
कस्त्वमरेशताम् । कार्तिकेयो मनुत्वञ्च इन्द्रार्को गिरिना-

रदौ ॥ बालखिल्यादिमुनयो देवतात्वं प्रपेदिरे । एष वै सर्व
 लोकानामैश्वर्यस्यैव कारणम् ॥ इममेव जपेन्मन्त्रं रुद्र
 स्त्रिपुरघातकः । ब्रह्महत्यादि निर्मुक्तः पूज्यमानोऽभवत्
 स्मरैः ॥ अद्यापि काश्यां रुद्रस्तु सर्वेषां त्यक्तजीविनाम् ।
 दिशत्येतन्महामन्त्रं तारकब्रह्मनामकम् ॥ तस्य श्रव
 णमात्रेण सर्व एव दिवं गताः । श्रीरामाय नमो ह्येष ता
 रकब्रह्मनामकः ॥ नाम्नां विष्णोः सहस्राणां तुल्यएव म
 हामनुः । अनन्तो भगवन्मन्त्रो नानेव तु समाः कृताः ।
 श्रियो रमणसामर्थ्यात्सौकर्यगुणगौरवात् ॥ श्रीराम इति
 नामेदं तस्य विष्णोः प्रकीर्तितम् । रमया नित्ययुक्तत्वा
 द्राम इत्यभिधीयते ॥ रकारमैश्वर्यबीजं मकारस्तेन सं
 युतः । अवधारणयोगेन रामेत्यस्मान्मनोः स्मृतः ॥ श
 क्तिः श्री रुच्यते राजन् ! सर्व्वभीष्टफलप्रदा । श्रियो म
 नोरमो योऽसौ सराम इति विश्रुतः ॥ चतुर्थ्या नमसश्चै
 व सोऽर्थः पूर्ववदेव हि । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च अगस्त्या
 द्या महर्षयः ॥ छन्दश्च परमा देवी गायत्री समुदाहृता ।
 श्रीरामो देवता प्रोक्तः सर्वैश्वर्यप्रदो हरिः ॥ अङ्गुलीष्व-
 पि चाङ्गेषु न्यासकर्माद्यबीजतः । मूर्ध्यास्ये हृदये पृष्ठे गु
 ह्ये चरणयोस्तथा ॥ वैष्णवाच्च गुरोः पञ्चसंस्कारविधिपूर्
 वकम् । अधीत्य मन्त्रं विधिना पश्चाद्देवं जपेद्बुधः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्रास्तथेतराः । मन्त्रा
 धिकारिणः सर्वे ह्यनन्यशरणा यदि ॥ स्नानादिकृतकृत्यः
 सन्नूर्ध्वपुण्ड्रः पवित्रधृत् । कृष्णाजिने समासीनः प्राणा-
 यामी च न्यासकृत् ॥ ध्यायेत्कमलपत्राक्षं जानकीसहि
 तं हरिम् । नैव ध्यानं प्रकुर्वीति विग्रहे सति शार्ङ्गिणः ॥

चन्दनायुरुकपूरवासिते रत्नमंडपे । वितानैः पुष्पमालाद्यै
 धूपैर्दिव्यैर्विराजिते ॥ तन्मध्ये कल्पवृक्षस्य छायायां पर
 मासने । नानारत्नमये दिव्ये सौवर्णे समनोहरे ॥ त
 स्मिन् बालार्क सङ्गशे पङ्कजेऽष्टदले शशभे । वीरासने स
 मासीनं वामाङ्गं श्रितसीतयां ॥ सुस्निग्धशाद्वलश्यामं को
 टिवैश्वानरप्रभम् । युवानं पद्मपत्राक्षं कनकाम्बरशोभि-
 तम् ॥ सिंहस्कन्धानुरूपांसं कम्बुग्रीवं महाहनुम् । पीनवृ
 त्तायतस्मिन्धमहाबाहु चतुष्टयम् ॥ विशालवक्षसं रक्तह
 स्तपादतलं शूभम् । बन्ध कस्मितमुक्ताभदन्तौष्ठद्वयशो
 भितम् ॥ पूर्णचन्द्राननं स्निग्धं भ्रूयुगं घननासिकम् ।
 रम्भोरुद्वयमानीलकुन्तलं स्मितचन्दनम् ॥ तरुणादित्य
 सङ्गशकुण्डलाभ्यां विराजितम् । हारकेयूरकटकैरङ्गु
 लीयैश्च भूषणैः ॥ श्रीवत्सकीस्तुभाभ्याञ्च वैजयन्त्या-
 विभूषितम् । हरिचन्दनलिप्ताङ्गं कस्तूरीतिलकाञ्चितम् ॥ श
 ड्स्वचक्रधनुर्बाणान् विभ्राणं दोर्भिरायतैः । वामाङ्गे सु
 स्थितां देवीं तप्तकाञ्चनसन्निभाम् ॥ पद्माक्षीं पद्मवद्-
 नां नीलकुन्तलशीर्षजाम् । आरूढयौवनां नित्यां पीनो
 न्तपयोधराम् ॥ दुकूलवस्त्रसम्बीतां भूषणैरुपशोभिता
 म् । भज तां कामदां पद्महस्तां सीतां विचिन्तयेत् ॥ लक्ष्म
 णं पश्चिमे भागे धृतच्छत्रं महाबलम् । पार्श्वे भरतशत्रु
 प्रो बालव्यजनपाणिनौ ॥ अग्रतस्तु हनूमन्तं बद्धाञ्जलि
 पुटं तथा । सग्रीवं जाम्बवंतञ्च सुषेणञ्च विभीषणम् ॥
 नीलं नलञ्चाङ्गुदञ्च वरुषभं दिक्षु पूजयेत् । वशिष्ठो वाम
 दक्षश्च जाबालिरथ कश्यपः ॥ मार्कण्डेयश्च मौद्गल्यस्त
 पा पर्वतनारदौ । द्वितीयावरणं प्रोक्तं रामस्य परमात्म

नः ॥ धृष्टिर्जयंतो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्धनः । अलकोध
 र्मपालश्च समन्तुश्चाष्टमन्त्रिणः ॥ तृतीयावरणं तस्य त
 त्र चन्द्रादिदेवताः । कुमुदाद्याश्च चण्डाद्या विमाने चान्त
 रीयकाः ॥ एवं ध्यात्वा जगन्नाथं पूजयेन्मनसाऽपि वा । ष
 ट् सहस्रं जपेन्मन्त्रं जुहुयाच्च सहस्रकम् ॥ जुहुयाच्चरुणा
 वापि शतं पुष्पाञ्जलिं न्यसेत् । एवं संपूज्य देवेशं यावज्जी
 वमतन्द्रितः ॥ तद्देहपतने तस्य सारूप्यं परमे पदे । विद्या
 स्त्री राज्यवित्ताद्यं यं यं कामयते हृदि ॥ अन्यं देवं नमस्कृ
 त्वा सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् । विना वै वैष्णवं मन्त्रमन्यमन्त्रा
 न्विसर्जयेत् ॥ तमेव पूजयेद्रामं तन्मन्त्रं वै जपेत् सदा ।
 अन्यथा नाशमाप्नोति इह लोके परत्र च ॥ अद्वितीयं यदा
 मन्त्रं तारकब्रह्मनामकम् । जपित्वा सिद्धिमाप्नोति अन्य
 था नाशमाप्नुयात् ॥ सावित्री मन्त्ररत्नञ्च तथा मन्त्रद्वयं
 शुभम् । सर्वमन्त्रं जपेत् पूर्वं संसिद्ध्यर्थं जपेत् सदा ॥ अ
 जप्येतान् महामन्त्रान्तु संसिद्धिमाप्नुयात् । तस्माच्च-
 त्त्या जपित्वैतान् पञ्चान्मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ विद्यास्त्रीवि
 त्तराज्यादिरूपारोग्यजयार्थिनः । पुष्पाज्यबिल्वरक्ताक्षज
 तिदूर्वाङ्कुरैस्तथा ॥ आरक्तकरवीरैश्च हुत्वा सिद्धिमवाप्
 नुः । सर्वसिद्धिमवाप्नोति तिलहोमेन वैष्णावः ॥ अष्टोत्तर
 सहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । सायं प्रातश्च जुहुयात् षण्ण
 सं विजितेन्द्रियः ॥ यावज्जीवं जपेद्यस्तु भक्त्या राममनुस्म
 रन् । सदारपुत्रः सगुणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ षट्कारयु-
 क्तं स्वाहान्तं रामास्त्रं सम्प्रकीर्तितम् । सर्वापत्सु जपेन्म
 न्त्रं रामं ध्यात्वा महाबलम् ॥ चोराग्निशत्रुसम्बाधे तथा र
 गभयेषु च । तोयवातग्रहादिभयोभयेषु च सप्तकिकम् ॥

इत्थंचक्रधनुर्बाणपाणिनं समहाबलम् । लक्ष्मणानुचरं रामं
 ध्यात्वा राक्षसनाशनम् ॥ सहस्रन्तु जपेन्मन्त्रं सर्वापद्भ्यो
 विमुच्यते । सूर्योदये यदा नाशमुपैति ध्वान्तमाशु वै ॥ त
 धैव रामस्मरणाद्विनाशं यान्त्युपद्रवाः । एवं श्रीराममन्त्र
 स्य विधानं ज्ञायते नृप ! ॥ विधानं कृष्णामन्त्रस्य वक्ष्या-
 मि शृणु पार्थिव ! । श्रीकृष्णाय नमो ह्येष मन्त्रः सर्वार्थ-
 साधकः ॥ कृष्णोति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते । भस्मी
 भवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः ॥ सकृत् कृष्णोति यो
 ब्रूयाद् भक्त्या वापि च मानवः । पापकोटिविनिर्मुक्तो विष्णु
 लोकमवाप्नुयात् ॥ अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि
 च । भक्त्या कृष्णामनुं जप्त्वा समाप्नोति न संशयः ॥ गवा
 ञ्च कन्यकानाञ्च ग्रामाणाञ्चायुतानि च । दत्त्वा गोदाव-
 री कृष्णा यमुना च सरस्वती ॥ कावेरी चन्द्रभागादिस्ना
 नं कृष्णोति योऽसमम् । कृष्णोति पञ्चकृज्जप्त्वा सर्वतीर्थ
 फलं लभेत् ॥ कोटिजन्मार्जितं पापं ज्ञानतोऽज्ञानतः कृतम् ।
 भक्त्या कृष्णामनुं जप्त्वा दह्यते तूलराशिवत् ॥ अगम्यागम
 गत्यापादभक्ष्याणाञ्च भक्षणात् । सकृत् कृष्णामनुं जप्त्वा
 मुच्यते नात्र संशयः ॥ सकृद् भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृ-
 त्तेवाचकः । उभयोः सङ्गतिर्यत्र तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ ण
 णश्च षकारश्च बलप्राणा वुभौ स्मृतौ । आत्मन्येतौ स
 ण्युक्तौ जगतोऽस्यापि कृष्णातः ॥ तस्मात् कृष्णोति मन्त्रो
 यं वाचकः परमात्मनः । कृष्णोति परमो मन्त्रः सर्ववेदाधि-
 ष्ठः स्मृतः ॥ श्रियः सतः प्राणपदान् श्रीकृष्ण इति वै स्मृ-
 तः । एवमर्थं विदित्वैव पश्चान्मन्त्रं जपेद् बुधः ॥ सर्वका
 प्रदत्वाच्च जीजं कान्दर्पमुच्यते । नित्यानपाया श्रीशक्तिर्मे

नोरस्य प्रयुज्यते ॥ देवर्षिं नरिदस्तस्य गायत्री छन्दउच्य
 ते । देवता रुक्मिणी भर्ता कृष्णः सर्वफलप्रदः ॥ पूर्ववद्दि-
 धिना मन्त्रं गृहीत्वा वैष्णवाद्गुरोः । स्नानवस्त्रादिभिः शु-
 द्धः कृत्यं कृत्वोर्ध्वपुण्ड्रघृत् ॥ तुलसीकानने रम्ये देशे वा
 प्राङ्मुखः शुभे । कुशे कृष्णाजिने वापि पुण्ये वा शुभवास-
 रे ॥ समासीनस्तु कुर्वीत प्राणायामांश्च पूर्ववत् । आदिबी-
 जेन कुर्वीत षडङ्गेषु यथाक्रमम् ॥ अङ्गुलीष्वपि तेनैव
 न्यासकर्म समाचरेत् । मुखे बाह्वोश्च हृदये ध्वजे जान्यो-
 श्च पादयोः ॥ विन्यस्य मन्त्रवर्णानि चक्रं न्यासं ततः कृत-
 म् । पूर्ववन्मन्त्रपादीनि स्मरेच्छाभरणं न च ॥ विचित्रश-
 भपर्यङ्गे दिव्यकल्पतरो रधः । स्रगन्धपुष्पसङ्कीर्णं सर्वतः
 स्रविचित्रिते ॥ तस्मिन् देव्या समासीनं रुक्मिण्या रुक्मव-
 र्णया । नीलोत्पलाभं कन्दर्पलावण्यं पद्मलोचनम् ॥ चन्द्रा-
 ननं जयापुष्परक्तहस्तपदाम्बुजम् । नीलकुञ्चितकेशञ्च स-
 कपोलं सनासिकम् ॥ स्रभ्रयुगं स्रबिम्बोष्ठं स्रदन्तालिवि-
 राजितम् । उन्नतांसं दीर्घबाहुं पीनवक्षसमव्ययम् ॥ नि-
 रङ्गचन्द्रनखरं सर्वलक्षणलक्षितम् । श्रीवत्सकोस्तुभो-
 द्रासं वनमालामहोरसम् ॥ पीताम्बरं भूषणाढ्यं बालार्क-
 भं सकुण्डलम् । हारकेयूरकटकेरङ्गुलीयैश्च शोभितम् ।
 मौक्तिकान्वितनासाग्रं कस्तूरीतिलकाञ्चितम् । हरिचन्दन-
 लिप्ताङ्गं सदैवारूढयौवनम् ॥ मन्दारपारिजातादिकुसुमैः
 कवलीकृतम् । अनर्घ्यमुक्ताहारैश्च तुलसीवनमालया ॥ च-
 क्राङ्गुलखसमेताभ्यामुद्बहाभ्यां विराजितम् । इतराभ्यां व-
 था देवीं समाश्लिष्टं निरन्तरम् ॥ अलङ्कृताभिः सत्यादि-
 महिषीभिः समावृतम् । कालिन्दी सत्यभामा च मित्रविन्दा

च सत्यवित् ॥ सनन्दा च सुशीला च जाम्बवती सुलक्ष-
णा । एता महिष्यः संप्रोक्ताः कृष्णस्य परमात्मनः ॥ ताभि-
श्च राजकन्यानां सहस्रैः परिसेवितम् । तारकावृत्तराजेव शो-
भितं निधिभिर्वृतम् ॥ एवं ध्यात्वा हरिं नित्यमर्चयित्वा ज-
पेन्मनुम् । शालग्रामे च तुलसीवने वा स्थण्डिले हृदि ॥
स्मृत्वा जपेत् त्रिसन्ध्यासु षट्सहस्रं मनुं द्विजः । विष्णुतु-
ल्यवपुः श्रीमान्विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ सर्वसिद्धिमवाप्नो-
ति इह लोके परत्र च । विद्यार्थी वेणुगायन्तं जपेत् ध्याय-
न् ऋतुत्रयम् ॥ जुहुयात् कुसुमैः शक्रैर्विद्यासिद्धिमवा-
प्नुयात् । आयुष्कामी तु पूर्वाह्णे वत्सरान् ह्ययुतं जपेत् ॥
ध्यायेच्छिशुतनुं कृष्णं तिलैर्हुत्वायुराप्नुयात् । कन्यार्थी
तु जपेत्सायं षोडशं त्र्ययुतं हरिम् ॥ ध्यात्वा सहस्रं जुहु-
यात्तज्जैर्मधुविमिश्रितैः । स्त्रियं लभेत् स्वाभिमतां रूपी-
दार्यवतीं सतीम् ॥ सम्पत्कामी जपेन्नित्यं मध्याह्णे तु ऋ-
तुत्रयम् । द्वारकायां सुधर्मायां रत्नसिंहासनस्थितम् ॥
शङ्करादिनिधिभी राजकुलैरपि सुसेवितम् । हारादिभू-
षणैर्युक्तं शङ्कराद्यायुधधारिणम् ॥ ध्यात्वा संपूज्य हो-
मं च जपश्चायुतं सङ्गम्यया । अञ्जविल्वदलैर्वापि होमं
मधुविमिश्रितम् ॥ शाश्वतीं श्रियमाप्नोति कुबेरसदृशो
भवेत् । रूपलावण्यकामी तु रासमण्डलमध्यगम् ॥ ध्या-
यन् विमासमयुतं जप्त्वा लावण्यवान् भवेत् । एवं कृ-
ष्णमनोरस्य माहात्म्यं परिकीर्तितम् ॥ अनन्तान् भग-
वन्मन्त्रान् वक्तुं शक्यं न ते मया । वाराहं नारसिंहञ्च
वामनं तुरगाननम् ॥ ऋमेणैव तु वक्ष्यामि यथावच्छृणु-
पार्थिव ॥ हुङ्गारं प्रथमं बीजं आद्यं वाराहमुच्यते ॥ पञ्चा

तु तु धरणीबीजं लक्ष्मीबीजं ततः परम् । त्रीन् बीजानादितः
 कृत्वा पञ्चान्मन्त्रं प्रयोजनम् ॥ ओं नमो भगवते पञ्चा
 दराहरूपाय भूर्भुवः । सुखः पतयेति भूपतित्वं मे देहीति
 तदाप्यायस्वेति ॥ अङ्गुलीषु यथाङ्गेषु बीजेनाद्येन वै
 क्रमात् । यथा सन्यासवद्भूत्वा पञ्चान्ध्यानं समाचरेत्
 ॥ वृहत्तनुं वृहदग्रीवं वृहदंष्ट्रं रुशोभनम् । समस्तवेदवे
 दाङ्गसाङ्गोपाङ्गयुतं हरिम् ॥ रजताद्रिसमप्रख्यं शतबा
 हुं शतेक्षणम् । उद्धृत्य दंष्ट्राभूमिं समालिङ्ग्य भुजैर्मुदा ॥
 ब्रह्मादित्रिदशैः सर्वैः सनकाद्यैर्मुनीश्वरैः । स्तूयमानं स
 मन्ताच्च गीय मानञ्च किन्नरैः ॥ एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं
 प्रातरष्टोत्तरं शतम् । जप्त्वा लभेच्च भूपत्यं ततो विष्णुपु
 रं व्रजेत् ॥ नमो यज्ञवराहाय इत्यष्टाक्षरको मनुः । उक्त
 बीजत्रयं पूर्वं कृत्वा मन्त्रं जपेद्बुधः ॥ मूलमन्त्रमिदं प्रा
 हुर्वाराहं मुनिपुङ्गवाः । एतमेव परं मन्त्रं जप्त्वा भूमिपति
 र्भवेत् ॥ नित्यमष्टसहस्रं तु जपेद्विष्णुं विचिन्तयन् । कमलै
 र्बिल्वपत्रैर्वा जुहुयाच्च दशांशकम् ॥ एवं संवत्सरं जप्त्वा सा
 र्वभौमो भवेद्भवम् । राज्यं कृत्वा च धर्मेण पञ्चाद्विष्णुप
 दं व्रजेत् ॥ विधानं नारसिंहस्य मनोर्वक्ष्यामि सुव्रत ! ।
 उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् ॥ नृसिंहं श्रीष
 णं भद्रं मृत्योर्मृत्युं नमाम्यहम् । आर्षं ब्रह्मानुष्टुप्छन्दो
 देवता च नृकेशरी ॥ चतुश्चतुश्च षट्षट्च षट्चतुश्च य
 थाक्रमात् । शिरो ललाटे नेत्रेषु मुखयाङ्गुलिभिसन्धिषु ॥
 सायेषु कुक्षौ हृदये गले पार्श्वद्वयेऽपि च । अपराङ्गे ककुब्दे
 च न्यसेद्वर्णान्यनुक्रमात् ॥ वायोर्दशाक्षरं यत्तु बह्वङ्गरं जपे
 त् सकृत् । बिन्दुना सहितं यत्तु नृसिंहं बीजमुच्यते ॥ अं

गुलीषु तथाङ्गेषु न्यासन्तेनैव चोदितम् । तद्बीजमादितः
 कृत्वा मन्त्रं पञ्चात्प्रयोजयेत् ॥ ॐ नमो भगवते न-
 रसिंहाय ज्वालामालिने । दीर्घदंष्ट्रायाग्निनेत्राय सर्वरक्षो-
 घ्नाय सर्वभूतविनाशाय दहदह पंचपंच रक्षरक्ष हूम्फट्-
 स्वाहा । इति ज्वालामालिपातालनृसिंहाय नमः ॥ बीजेनै-
 वन्यासः आंहीं क्षौं क्रौं हूं फट् ॥ अस्य मन्त्रस्य ब्रह्मा-
 र्षं पङ्क्तिच्छन्दो नृसिंहो देवता नृसिंहास्त्रमिदं बीजेनैव-
 न्यासः । श्रीकारपूर्वो नृसिंहोद्भिर्जयादुपरिस्थितः । त्रिः-
 सप्तकृत्वो जप्तुः स्यान्महाभयनिवारणम् ॥ अस्य ब्रह्मा च
 रुद्रश्च प्रह्लादश्च महर्षयः । तथैव जगति च्छन्दो देवता च
 नृकेसरी ॥ न्यासं बीजेन कुर्वीत ततो ध्यानं नृपोत्तम ! । मा-
 णिक्याद्रिसमप्रभं निजरुचा सन्त्रस्तरक्षोगणम् जानुन्यस्त-
 कराम्बुजं विनयनं रत्नोल्लसद्भूषणम् । बाहुभ्यां धृतश-
 इन्द्रचक्रं मणिशन्दंष्ट्रोल्लसत्स्वाननम् ज्वालाजिह्वमुदग्र-
 केशनिचयं वन्दे नृसिंहं प्रभुम् ॥ उद्यत्कोटिरविप्रभं नरह-
 रिं कोटिक्षपेशोज्ज्वलम् दंष्ट्राभिः समुखोज्ज्वलं नखमुखै-
 र्दीर्घैरनेकैर्भुजैः । निर्भिन्नास्तरनायकन्तु शशभृत्सूर्या-
 ग्निनेत्रत्रयम् विद्युद्भ्रजिह्वसटाकलापभयदं वह्निं वहन्तं
 भजे ॥ कोपादालोलजिह्वं विवृतनिजमुखं सोमसूर्याग्नि-
 नेत्रपादादानाभिरक्तं प्रसभमुपरि संभिन्नदैत्येन्द्रगात्रम् ।
 चक्रं शङ्खं सपाशाङ्कुशमुसलगदाशार्ङ्गं बाणान्वह-
 न्तम् भीमं तीक्ष्णाग्रदंष्ट्रं मणिमयविविधाकल्पमीडे नृ-
 सिंहम् ॥ महाभयेष्विदं ध्यानं सौम्यमभ्युदयेषु च ॥ सौ-
 षण्णं सण्डपान्तस्थं पद्मं ध्यायेत्सकेसरम् । पञ्चास्यवद-
 नं भीमं सोमसूर्याग्निलोचनम् ॥ तरुणादित्यसङ्काशं कु-

ण्डलाभ्यां विराजितम् । उपेयन्यासं समुखं तीक्ष्णदंष्ट्रवि-
 राजितम् ॥ व्यात्तास्य मरुणोष्ठञ्च भीषणैर्नयनैर्युतम् । सिं-
 हस्कन्धानुरूपांसं वृत्तायतचतुर्भुजम् ॥ जपासमाङ्गघिह-
 स्ताब्जं पद्मासनसुसंस्थितम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वन-
 मालाविराजितम् ॥ केयूराङ्गदहाराढ्यं नपुराभ्यां विराजि-
 तम् । चक्रशङ्खवाभयवरचतुर्हस्तं विभुं स्मरेत् ॥ वामाङ्गे
 संस्थितां लक्ष्मीं सुन्दरीं भूषणान्विताम् । दिव्यचन्दनलि-
 साङ्गीं दिव्यपुष्पोपशोभिताम् ॥ गृहीतपद्मयुगलमातुलु-
 ङ्गकरां च लाम् । एवं देवीं नृसिंहस्य वामाङ्गे परिसंस्थि-
 ताम् ॥ ध्यात्वा जपेज्जपं नित्यं पूजयेच्च यथाविधि । ह्रीं
 ह्रीं श्रीं श्रीं नृसिंहाय नमः ॥ इमं लक्ष्मीनृसिंहस्य जपेत्
 सर्वार्थदं मनुम् । अष्टोत्तरसहस्रं वा जपेत् सन्ध्यासु वा
 ग्यतः ॥ अखण्डविल्वपत्रैश्च जुहुयादाज्यमिश्रितैः । सर्वसिं-
 हसिवाप्नोति षण्मासं प्रयतो भवेत् ॥ देवत्वममरेशत्वं ग-
 न्धर्वत्वं तथा नृप ॥ प्राप्नुवन्ति नरः सर्वे स्वर्गं मोक्षञ्च दु-
 र्लभम् ॥ यं यं कामयते चित्ते तं तमेवाप्नुयाद् भवम् । ब्र-
 ह्मार्षी तत्र गायत्री नरसिंहश्च देवता ॥ तदेव बीजं शक्तिः
 श्रीर्मनोरस्य विधीयते । न्यासमायेन बीजेन चार्चनं तुल-
 सीदलैः ॥ पूर्वोक्तविधिना पीठे पूजयित्वा समाहितः । पू-
 रितः पूजयेद्दिक्षु गरुडं शंकरं तथा ॥ शेषञ्च पद्मयोनिञ्च
 श्रियं मायां धर्तिं तथा । पुष्टिं समर्चयेद्दिक्षु ततो लोके-
 श्वरान् यजेत् ॥ महाभागवतं दैत्यनाशकं देवमग्रतः । ए-
 वं सम्पूज्य देवेशं नारसिंहं सनातनम् ॥ तत्पदं समवाप्नो-
 ति मुदितः सजनैः सह । कर्पूरधवलं देवं दिव्यकुण्डलसू-
 षितम् ॥ किरीटकेयूरधरं पीताम्बरधरं प्रभुम् । पद्मासन

स्थं देवेशं चन्द्रमण्डलमध्यगम् ॥ सूर्यकोटिप्रतीकाशं
पूर्णचन्द्रनिभाननम् । मेखलाजिनदण्डादिधारिणं बहुरूपि
णम् ॥ कलधौतमयं पात्रं दधानं वस्त्रपूजितम् । पीयूषक
लशं वामे दधानं द्विभुजं हरिम् ॥ सनकाद्यैः स्तूयमानं
सर्वदेवैरुपासितम् । एवं ध्यात्वा जपेन्नित्यं स्वासने च
समाहितः ॥ विष्णवे वामनायेति प्रणवादिनमोऽन्तकः ।
इन्द्रार्षञ्च विराट्चन्द्रो देवता वामनः स्वयम् ॥ स्रधाबी
जं स्रदीर्घन्तु बीजमाद्यन्तु वामनम् । तेनैव तु षडङ्गाद्यं
न्यासं कुर्वीत वैष्णवः ॥ दध्यन्नं पायसं वापि जुहुया-
त्प्रत्यहं द्विजः । ओपासनाग्नौ जुहुयादष्टोत्तरशतं गृ
ही ॥ कुबेरसदृशः श्रीमान् भवेत्सद्यो न संशयः । ओ
नमो वैष्णवे पतये महाबलाय स्वाहा ॥ इति वामन
मन्त्रः । स्मृत्वा त्रैविक्रमं रूपं जपेन्मन्त्र मनन्यधीः ॥
मुक्तो बन्धाद्भवेत् सद्यो नात्र कार्थ्या विचारणा । ह्रीं श्रीं
श्री वामनाय नम इति मूलमन्त्रः ॥ ब्रह्मार्षे चैव गायत्री
देवता च त्रिविक्रमः । न्यासं बीजेन जपवानष्टोत्तरसहस्र
कम् ॥ इति वामनमन्त्रस्य जपादन्नयतिर्भवेत् । उद्गीथ-
प्रणवोद्गीथसर्ववागीश्वरेश्वर ! ॥ सर्ववेदमयाचिन्त्य ?
सर्वं बोधय मे पितः ! ॥ हं ऐं हयग्रीवाय नमः ॥ नित्या
र्षे चैव गायत्री हयग्रीवोऽस्य देवता । न्यासं बीजेन कृ
त्वाथ मश्वान्धानं समाचरेत् ॥ शरच्छशाङ्कप्रभमश्ववक्त्रं
मुक्तामयैराभरणैरुपेतम् । रथाङ्कशङ्कराञ्जितबाहुयुग्मं
जानुद्वयन्यस्तकरं भजामः ॥ शङ्कराभः शङ्करचक्रे क
रसरसिजयोः पुस्तकं चान्यहस्ते विभ्रद्व्यारव्यानमुद्रा
ललाटिनरकरो मण्डलस्थः स्रधांशोः । आसीनः पुण्डरीके

तुरगवरशिराः पूरुषो मे पुराणः श्रीमानज्ञानहारी मन-
 सि निवसता मृग्यजुः सामरूपः ॥ एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं
 सन्ध्यासु विजितेन्द्रियः । सर्ववेदार्थतत्त्वज्ञो भवेदत्र न
 संशयः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा । जपेच्च
 जुहुयाच्चैवं साज्यैः शुभ्रैः सुतण्डुलैः । विद्यासिद्धिमवा-
 प्नोति षण्मासं द्विजसत्तमः ॥ अष्टादशानां विद्यानां बृ-
 हस्पतिसमो भवेत् । सहस्रारं हूंफडित्येवं मूलं सौदर्श-
 नं मनुम् ॥ अहिर्बुध्न्योऽनुष्टुप्स्य देवता च सुदर्शनम् ।
 अचक्राय विचक्राय सूचक्राय तथैव च ॥ विचक्राय सू-
 चक्राय ज्वालाचक्राय वै क्रमात् । षडङ्गेषु च विन्यस्य प-
 श्चाङ्मानं समाचरेत् ॥ नमश्चक्राय स्वाहेति दशादिस्तु-
 यथाक्रमम् । चक्रेण सह बध्नामीत्युक्त्या प्रतिदिशोत्ततः ॥
 त्रैलोक्यं रक्ष रक्ष हूंफट् स्वाहेति वै क्रमात् । अग्निप्रा-
 कारमन्त्रोऽयं सर्वरक्षाकरः परः ॥ ओं मूर्ध्नि स भूमध्ये
 ह मुखे स्वाहमधीत्यतः । रङ्गुह्ये हन्तु जान्वीश्वरफट् प-
 दद्वयसन्धिषु ॥ कल्पान्तार्कप्रकाशं त्रिफलवनमखिलं ते
 जसा पूरयन्तम् रक्ताक्षं पिङ्गकेशं रिपुकुलभयदम्भीमदं
 पूजहासम् । शङ्खं चक्रं गदाङ्गं पृथुतरमुसलं चापपा-
 शाङ्कुशाढ्यम् विष्णोणन्दोर्भिराद्यं मनसि मुररिपुं भाव-
 येच्चक्रसंज्ञम् ॥ ओं नमो भगवते महासुदर्शनाय हूंफ-
 ट् । इति षोडशाक्षरं इति सुदर्शनविधानम् ॥ ॥ इ-
 ति हारीतस्मृतौ विशिष्टधर्मशास्त्रे भगवन्मन्त्रविधा-
 नं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ वक्ष्यामि राजेन्द्र ! विष्णोराराधनं परम् । प्रत्युप-
 सहस्रोत्थाय सम्यगाचम्य वारिणा ॥ आत्मानं देहमीश

चतुर्थोऽध्यायः।

१९९

अ चिन्तयेत् संयतेन्द्रियः । ज्ञानानन्दमयो नित्यो निर्वि-
कारो निरामयः ॥ देहेन्द्रियात्परः साक्षात्त्वञ्च विंशा-
त्यको ह्यहम् । अस्मिन् देशे वसाम्यस्य शेषभूतो हि
शार्ङ्गिणः ॥ शक्रशोणितसम्भूते जरारोगाद्युपद्रवे । मे
दौरक्तास्थिमांसादिदेहद्रव्यसमोकुले ॥ मलमूत्रवसापट्टे
नानादुःखसमाकुले । तापत्रयमहावह्निदह्यमानेऽनिशं
स्मृशम् ॥ इषणत्रयकृष्णाहिबाध्यमाने दुरत्यये । किं
श्यामि पापभूयिष्ठे काराग्रहनिभे शुभे ॥ बहुजन्मबहुकृ-
शगर्भवासादि दुःखिते । वसामि सर्वदोषाणामालये
दुःखभाजने ॥ अस्मादिमोक्षणार्थेव चिन्तयिष्यामि के-
शवम् । वैकुण्ठे परमव्योम्नि दुग्धाब्धौ वैष्णवे पदे ॥ अ-
नन्तभोगिपर्यङ्गे समासीनं श्रिया सह । इन्द्रनीलनिभं
श्यामं चक्रशङ्खगदाधरम् ॥ पीताम्बरधरं देवं पद्मप-
त्रायतेक्षणम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं सर्वाभरणभूषि-
तम् ॥ चिन्तयित्वा नमस्कृत्वा कीर्तयेद्विव्यनामभिः ।
सङ्कीर्त्य नामसाहस्रं नमस्कृत्वा गुरुनपि ॥ तुलसीका-
ञ्चनं गाञ्च संस्पृश्याथ समाहितः । दूराद्बहिर्विनिष्क्र-
म्य शक्रौ देशे च निर्जने ॥ कर्णस्थ ब्रह्मसूत्रस्तु शिरः-
प्रावृत्य वाससा । कुर्यान्मूत्रपुरीषे च षीवनोच्छ्वासव-
र्जितः ॥ अहन्युदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणाभिसुरवस्तथा । स
माहितमना मौनी विण्मूत्रे विसृजेत्ततः ॥ उत्थाय त-
न्द्रितः शौचं कुर्यादभ्युद्धृतैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं यथा
सङ्ख्यं मृदा शक्रिः ॥ अर्धप्रसूतिमात्रन्तु मृदं दद्याद्य-
धीकृत्वत् । घडपाने त्रिलिङ्गे तु सज्यहस्ते तथा दश ॥ उ-
भयोः सप्तदद्याच्च तिस्रस्तिस्त्रस्तु पादयोः । आजङ्घान्

मणिवन्धात् प्रक्षाल्य शरभवारिणा ॥ उपविष्टः शरभौ देशे
 अन्तर्जानुकरस्तथा । पवित्रपाणिराचामेत् प्रसृतिस्थः स
 वारिणा ॥ त्रिः प्राश्याङ्गुष्ठमूलेन द्विधोन्मृज्य कपोल-
 कौ । मध्यमाङ्गुलिभिः पश्चाद्द्विरोष्ठौ मृजयेत्तथा ॥
 नासिकौष्ठान्तरं पश्चात् सर्वाङ्गुलिभिरेव च । पादौ हस्तौ
 शिरश्चैव जलैः संमार्जयेत्ततः ॥ अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु स्पृ-
 शेत्तद्वौ नासिकापुरौ । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुःश्रो-
 त्रौ जलैः स्पृशेत् ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठनाभिञ्च तलेन हृदयन्त-
 तः । सर्वाङ्गुलिभिः शिरसि बाहुमूले तथैव च । नामभिः
 केशवाद्यैश्च यथासङ्ख्यमुपस्पृशेत् ॥ द्विराचामेत्तु सर्व-
 त्र विष्णुत्रोत्सर्जने त्रयम् । सामान्यमेतत् सर्वेषां शौचं
 तु द्विगुणोदितम् ॥ आचम्यातः परं मौनी दन्तान् काष्ठेन
 शोधयेत् । प्राङ्मुखो दङ्मुखो वापि कषायं तिक्तकण्टकम्
 ॥ कनिष्ठाग्रमितस्थूलं द्वादशाङ्गुलमायतं । पर्याधः कृ-
 तकूर्चैर्न तेन दन्तान्निर्कर्षयेत् ॥ अपां द्वादशागण्डपैः
 वक्त्रे संशोधयेद्द्विजः । मुखं संमार्जयित्वाथ पश्चादा-
 चमनं चरेत् । पवित्रपाणिराचम्य पश्चात् स्नानं समाच-
 रेत् ॥ नद्यां तडागे स्वाते वा तथा प्रस्त्रवणे जले । तुलसी
 मृत्तिकां धात्रीमुपलिप्य कलेवरे ॥ अभिमन्त्र्य जलं पश्चा-
 न्मूलमन्त्रेण वैष्णवः । निमज्ज्य तुलसीमिश्रं जलं स-
 म्प्राशयेत्ततः ॥ आचम्य मार्जनं कुर्यात् कुशैः सतुलसी
 दलैः । पौरुषेण तु सूक्तेन आपोहिष्ठादिभिस्तथा ॥ नि-
 मज्ज्यापूक्तं जले पश्चाद्विवारमघमर्षणम् । उत्थाय पु-
 नराचम्य पश्चादपूक्तं निमज्ज्य वै ॥ मन्त्ररत्नं विवारं तु
 जपेद्ध्यायन् सनातनम् । पिबेदुत्थाय तेनैव विवारम-

भिमन्त्रितम् । आचम्य तर्पयेद्देवान् पितॄनपि विधानतः ।
निष्पीड्य कूले वस्त्रं तु पुनराचमनं चरेत् ॥ धौतवस्त्रं सो
त्तरीयं सकौपीनं धरेत्स्थितम् । निवद्धशिखकच्छस्तु द्विरा
चम्य यथाविधि ॥ धारयेद्दूर्द्ध्वपुण्ड्राणि मृदा शुभ्राणि वैष्ण
वः । श्रीकृष्णतुलसीमूलमृदा वापि प्रयत्नतः ॥ मन्त्रेणैवा-
भिमन्त्र्याथ ललाटादिषु धारयेत् । नासिकामूलमारभ्य वि
भृयाच्छीपदाकृति ॥ सान्तरालं भवेत् पुण्ड्रं दण्डाकारं तु वा य
था । ललाटादि तथा पश्चाद्ग्रीवान्तं केशादिभिः ॥ नाम्नां
द्वादशभि र्मूर्ध्नि वासुदेवं तलाम्बुना । पवित्रपाणिः शुद्धात्मा
सन्ध्यां कुर्यात् समाहितः ॥ प्रादेशमात्रौ नैशेयौ सायं मूल
युतौ तथा । अन्तर्गर्भौ स्रविमलौ पवित्रं कारयेद् द्विजः ॥ दे
वार्चने जपे होमे कुर्याद्ब्राह्म्यं पवित्रकम् । इतरं वर्तुलग्रन्थि
देवं धर्मो विधीयते ॥ पथि दर्भाश्रिता दर्भा ये दर्भा यज्ञभू-
मिषु । स्तरणासनपिण्डेषु ब्रह्मयज्ञे च तर्पणे ॥ पानभोजनकौ
ले च धृतान् दर्भान् विसर्जयेत् । सपवित्रकरेणैव आचामेत्प्र
यतो द्विजः ॥ आचान्तस्य शरुचिः पाणिर्यथापाणि स्तथा कुशः
सन्ध्याचमनकाले तु धृतं न परिवर्जयेत् ॥ अप्रसूताः स्मृता द
र्भाः समिधस्तु कुशाः स्मृताः । समूलास्तु कुशा ज्ञेयाः छिन्ना
ग्रास्तृणसंज्ञिताः ॥ कुशोदकेन यत् कण्ठं नित्यं संशोधयेद्द्वि
जः । न पर्युषन्ति पापानि ब्रह्मकूर्चं दिने दिने ॥ कुशासनं
सदा पूतं जपहोमार्चनादिषु । कुशेनैव कृतं कर्म सर्वमानन्त्य
मश्नुते ॥ तस्मात् कुशपवित्रेण सन्ध्यां कुर्यात् यथाविधि ।
स्वगृह्योक्तविधानेन सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् ॥ ध्यात्वा नारा
यणं देवं रविमण्डलमध्यगम् । गायत्र्यार्घ्यं प्रदद्याच्च जपन्
कुर्वीत भक्तिमान् । सूर्यस्याभिमुखो जप्त्वा सावित्रीं नियता-

त्मवान् । उपस्थानं ततः कृत्वा नमस्कुर्यात्ततो हरिम् ॥ नमो
 ब्रह्मणेत्यादि जपित्वाथ विसर्जयेत् । ततः सन्तर्पयेद्विष्णु
 मन्त्ररत्नेन मन्त्रवित् ॥ शतवारं सहस्रं वा तुलसीमिश्रितै
 र्जलैः । वैकुण्ठपार्षदं पश्चात्तर्पयेच्च यथाविधि ॥ अनन्तदी
 पारेखादिदेवतानामनुक्रमात् । एकैकमञ्जलिं दत्त्वा पश्चा-
 दाचमनं चरेत् । श्रीशस्याराधनार्थं वै कुर्यात् पुष्पस्य स
 अयम् ॥ तुलसीबिल्वपत्राणि दूर्वा कौशेयमेव च । विष्णु-
 क्रान्तं मरुवकं केशाम्बुददलं तथा ॥ उशीरं जातिकुसुमं
 कुन्दञ्चैव कुरन्दकम् । शमीञ्चम्पाङ्क-दम्बञ्च च्युतपुष्पं च मा
 धवीम् ॥ पिप्पलस्य प्रवालानि जाम्बवं पादलं तथा । आस्फो
 टं कुटजं लोधं कर्णिकारञ्च किंशुकम् ॥ नीपार्जुने शिंशप-
 ञ्च श्वेतकिंशुकनामकम् । जम्बीरं मातुलङ्गं च यूथिकारच
 यं तथा ॥ पुन्नागं बकुलं नागकेशराशोकमल्लिकाः । शतप
 त्रं च हारिद्रं करवीरं प्रियङ्गु च ॥ नीलोत्पलं तूत्पलञ्च न
 न्धावर्तञ्च कैतकम् । घटजं स्थलपद्मं च सर्वाणि जलदानि च
 ॥ तत्कालसम्भवं पुष्पं गृहीत्वाथ गृहं विशेत् । वितानादियु-
 ते दिव्यधूपदीपैर्विराजिते ॥ चन्दनागरुकस्तूरी कर्पूरामोद
 वासिते । विचित्ररङ्गचल्याढ्ये मण्डपे रत्नपीठके ॥ विस्तीर्ण-
 पुष्पपर्यङ्गे देव्या सहितमच्युतम् । सन्निधा वासने स्थित्वा
 कुशे पद्मासने स्थितः ॥ प्राणायामविधानेन भूतशक्तिं वि
 धाय च । प्राणायामत्रयं कृत्वा पश्चाद्द्व्यानं यथोक्तवत् ॥ प
 रय्योमि स्थितं देवं लक्ष्मीनारायणं विभक्तम् । पराभिः शक्तिभि
 र्युक्तं भूलीलाविमलादिभिः ॥ अनन्तविहगाधीशसैन्याद्यैः सु
 रसत्तमैः । चण्डाद्यैः कुमुदाद्यैश्च लोकपालैश्च सेवितम् ॥ च
 तुर्भुजं सन्दराङ्गं नानारत्नविभूषणम् । वामाङ्गस्थश्रिया यु

क्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ मन्त्ररत्नविधानेन न्यासमुद्रादि
कर्मकृत् । पञ्चौपनिषदं न्यासं कुर्यात् सर्वत्र कर्मसु ॥ ओं
मीशाय नमः परायेति परमेष्ठ्यात्मने नमः । ओं यां नमः प
रायेति ततः पुरुषात्मने नमः ॥ ओं रां नमः परायेति ततो -
विश्वात्मने नमः । ओं वामनः परायेति स्वनिवृत्त्यात्मने नमः ॥
ओं लां नमः परायेति ततः सर्वात्मने नमः । शिरोनासाग्रहृदय
गुह्यपादेषु विन्यसेत् ॥ यथाक्रमेण तन्मन्त्रान् पञ्चांगेषु क्र
मान्न्यसेत् । तन्मुद्रया तदावाह्य दद्यादासनमेव च ॥ पाद्या
र्घ्याचमन स्नानपात्राणि स्थाप्य पूजयेत् । पूरयित्वा शङ्खज
लं पात्रेषु कुसुमैर्युतम् ॥ द्रव्याणि निक्षिपेत् तेषु मङ्गलानि
यथाक्रमात् । उशीरं चन्दनं कुष्ठं पाद्यपात्रं विनिक्षिपेत् ॥ वि
ष्णुत्क्रान्तञ्च दूर्वाञ्च कौशेयान् तिलसर्षपान् । अक्षतांश्च
फलं पुष्पमर्घ्यपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ जातीफलञ्च कर्पूरमैलाञ्चा
चमनीयके । मकरन्दं प्रवालञ्च रत्नं सौवर्णमेव च ॥ तानि
दद्यात् स्नानपात्रे धात्रीं सरतरुं तथा । द्रव्याणामप्यलाभे
तु तुलसीपत्रमेव च ॥ चन्दनं वा सुवर्णं वा कौशेयं वा वि
निक्षिपेत् । दर्शयेत् सरभेर्मुद्रां पूजयेत् कुसुमव्रजैः ॥ अ
भिमन्त्र्य च मन्त्रेण धूपदीपैर्निवेदयेत् । अनन्तं चोद्धरणया
च दद्यात्पाद्यादिकं तथा ॥ तत्पात्रक्षालनं कृत्वा तथा पु
ष्पाञ्जलिं न्यसेत् । सौचर्णानि च रौप्याणि ताम्रकांस्यानि
योजयेत् ॥ पात्राणामप्यलाभे तु शङ्खमेकं विशिष्यते ।
शङ्खोदकं सदा पूतमति प्रियतरं हरेः ॥ उद्धरिण्या जलं
दद्यान्नापस्त शङ्खं निमज्जयेत् । अष्टाक्षरेण मनुना म
न्त्ररत्नं च वा यजेत् ॥ पाद्यार्घ्याचमनं दत्त्वा मधुपर्कं निवे
दयेत् । पुनराचमनं दत्त्वा पादपीठं निवेदयेत् ॥ दन्तधा-

वनगण्डूषदर्पणालोचनं तथा । निवेद्याभ्यञ्जनं तैलेनोद्धर्तं
 केशरञ्जनम् ॥ सरवोष्णितजलैः स्नानं पुनरुद्धर्तनं हरेत् ।
 कुङ्कुमेन हरिद्रेण चन्दनेन स्रगन्धिना ॥ उद्धर्त्य गन्धतो-
 येन स्नापयेच्च पुनस्ततः । स्नानपात्रोदकं पश्चादादाय कु-
 स्मैः सह ॥ पौरुषेण तु सूक्तेन स्नापयेत्कमलापतिम् । मा-
 र्जयेच्छुभ्रवस्त्रेण दीपैर्निराजयेत्तदा ॥ वस्त्रञ्चैवोपवीतञ्च
 दद्यादाभरणानि च । कस्तूरीतिलकं गन्धपुष्पाणि सरसी-
 णि च । अन्तर्निवेश्य देवस्य लक्ष्मीं संपूजयेत्तथा ॥ पार्श्व-
 योरर्द्धधरणी महिष्यः पतिता स्तथा । विमलोत्कर्षणीत्यापः
 पूर्वमेव प्रकीर्तिताः ॥ चण्डादि द्वारपालांश्च कुमुदादींस्तथार्त-
 येत् । वासुदेवः सीरपाणिः प्रद्युम्नश्च उषापतिः । दिक्षु को-
 णेषु तत्पत्न्यो लक्ष्मीरेव निरुती उषा ॥ द्वितीयावरणं पश्चात्के-
 शवाद्याः सशक्तयः । संकर्षणादयः पश्चान्मत्स्यकूर्मादय-
 स्तथा ॥ श्रीः लक्ष्मीः कमला पद्मा पद्मिनी कमलालया । र-
 मा वृषाकपेर्धन्या वृत्तिर्यज्ञान्तदेवता ॥ शक्तयः केशवादीनां
 संप्रोक्ताः परमे पदे । हिरण्या हरणी सत्या नित्यानन्दा त्रयी
 सरवा ॥ स्रगन्धा सन्दरी विद्या सशीला च सलक्षणा । स-
 ड्कर्षणादिमूर्त्तीनां शक्तयः समुदाहृताः ॥ वेदा वेदवती धात्री
 महालक्ष्मीः सरवालया । भार्गवी च तदा सीता रेवती रुक्मि-
 णी प्रभा ॥ मत्स्यकूर्मादिमूर्त्तीनां शक्तयः सम्प्रकीर्तिताः ।
 एवं सशक्तयः पूज्याः केशवाद्याः सरेश्वराः ॥ पश्चात्सश-
 क्तयः पूज्याश्चक्रशङ्खवादिहेतयः । शङ्खं चक्रं गदां पद्मं
 शार्ङ्गञ्च मुसलं हलम् ॥ बाणञ्च खड्गरवेटं च क्षुरिकारि-
 व्यहेतयः । भद्रा सौम्या तथा माया जया च विजया शिवा
 ॥ समङ्गला सनन्दा च हिता रम्या सरक्षिणी । शक्तयो

दिव्यहेतीनां पूजनीयाः सनातनाः ॥ बहिलोकेश्वराः पूज्याः
साध्याश्च समरुद्रणाः । एवमावरणं सर्वमर्चयेत्परमात्मनः ।
पुनरर्घ्यादिकं दत्त्वा धूपदीपैर्निवेदयेत् ॥ प्रागुदीच्याञ्च स
दृशं नागराजं तथापरे । पुरतो वै नयेत् यञ्च पूजयेच्छक्ति-
भिः सह ॥ सेनापतेः सूत्रवर्ती नागराजस्य वारुणीम् । भद्रा
ञ्चलां तथा यस्य पूजयेद्द्वैष्णावोत्तमः ॥ गुगुलुं महिषाक्षीञ्च
सालनिर्यासमेव च । अगस्त्यं देवदारुञ्च उशीरं श्रीफलं तथा
॥ ह्रीवेरं चन्दनं मुस्ता दशाङ्गं धूपमुच्यते । गवाज्येन च सं-
योज्य दद्याद्दूपं सुवासितम् ॥ कार्पासमार्कं क्षौमञ्च शाल्म-
लीक्षीरकोद्रवेम् । अम्भोजं कोटजं काशतूलिकाष्टाङ्गमुच्य-
ते ॥ गवाज्यं तिलतैलं वा कुसुमैश्च सुवासितम् । संयो-
ज्य वह्निना दीपं भक्त्या विष्णोर्निवेदयेत् ॥ नैवेद्यं शुभ-
हृद्यान् पायसापूपसंयुतम् । फलैश्च भक्ष्यभोज्यैश्च पान-
कैर्घञ्जनैः सह ॥ गवाज्यञ्च दधिक्षीरं शर्कराञ्च निवेदयेत्
शुद्धं हविष्यं हृद्यञ्च सुरुच्यं वै निवेदयेत् ॥ यच्छास्त्रेषु
निषिद्धं तु तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् । कोद्रवं चैलकं लुब्धं या-
चनालं तदासितम् ॥ निष्पावञ्च मसूरञ्च तुच्छधान्यानि स-
र्वशः । भक्तं पर्युषितं सूक्ष्मं यज्ञे कर्मणि वर्जयेत् ॥ वर्जये-
दारनालञ्च मद्यमांससमानि च । निर्यासान्वर्जयेत् सर्वा-
न्विना हिङ्गु च गुग्गुलुम् ॥ छत्राकं मूलकं शीघ्रं करञ्जं
लशूनं तथा । कुम्भीदलञ्च पिण्याकं श्वेतरुन्ताकमेव च
॥ आत्रञ्च नालिकाशाकं नालिकेर्याख्यमेव च । बिल्वञ्च श-
ण्णुष्यञ्च भूस्तृणं भौतिकं तथा ॥ कोशातकीं बिम्बफलं मद्य-
मांससमानि च । अभक्ष्याण्यप्यशेषाणि वर्जयेद्यज्ञकर्मणि ॥
कालिङ्गं कतकं बिल्वफलं जन्तुफलं तथा । वशाङ्कुरमला-

वृद्ध तालहिन्तालके फले ॥ अश्वत्थं प्लक्ष्णीपञ्च वटमारग
 वधं तथा । कलम्बिका च निर्गुण्डि मुण्डिवार्तिकमेव च ॥ ऊष
 रं लवणाञ्चैव श्वेतञ्च बृहतीफलम् । नरवचर्मतिकञ्चैव चि
 ज्विलञ्चेति यत्नतः ॥ विज्ञेयानि च भक्ष्याणि वर्जयेद्यज्ञ
 कर्मणि । श्लेष्मातकञ्च विड्जानि प्रत्यक्षलवणं तथा ॥
 अविर्दर्शा वगोक्षीरमवत्साया स्तथाविकम् । औष्ट्रमेकश-
 फञ्चैव पशूनां विड्भ्रजामपि ॥ अतिदीर्णं तथा तक्रं कर-
 निर्मथितन्दधि । ताम्रेण संयुतं गव्यं क्षीरञ्च लवणान्वि-
 तम् ॥ घृतं लवणसंयुक्तं प्रयत्नेन विवर्जयेत् । सूपान्नञ्च
 गुडान्नञ्च शर्करामधुसंयुतम् ॥ मरीचिमिश्रं दध्यन्नं पा
 यसान्नं फलैः सह । तुलसीदलसमिश्रं जलैः सम्प्रोक्ष्य-
 वाग्यतः ॥ अष्टाविंशतिवारन्तु मूलमन्त्राभिमन्त्रितम् । मु
 द्राञ्च सौरभेयीन्तां दर्शयेन्मन्त्रमुच्चरन् ॥ स्रधाब्धिममृत
 बीजं चिन्तयन् परमात्मनः । दद्यात् पुष्पाञ्जलिं पश्चाद्दश
 वारं समाहितः ॥ पेषणक्रियया पूर्वमन्नमस्मै निवेदयेत् ।
 शतवारं जपेन्मन्त्रं घण्टाशब्दं निनादयन् ॥ जपेत्पीयूषदे
 वत्यान्मन्त्रानेकाग्रचेतसा । हरेर्भक्तवतः पश्चाद्दद्याद्धारि
 स्रवासितम् ॥ पश्चादाचमनं दद्याज्जलैर्गन्धविमिश्रितैः ।
 अम्ब्यर्चापौरुषस्यास्य सूक्तस्य सरसत्तमान् ॥ विष्णवर्षित
 चतुर्भागं क्रमान्द्रव्यस्य चार्पयेत् । अनन्ततार्क्ष्यसेनेशपति
 त्राणां निवेदयेत् ॥ तीर्थेन सहितं हव्यं पृथक् पात्रेषु नि
 क्षिपेत् । सर्वेषां वारिपूर्वेण पश्चात् पुष्पाञ्जलिञ्चरेत् ॥
 नीराजनं ततो दत्त्वा ताम्बूलञ्च निवेदयेत् । प्रणमैव ततो
 भक्त्या रम्यैः स्तोत्रैः श्रुभोक्त्यैः ॥ प्रसार्य बाहुपादौ च
 बद्धेमाञ्जलिना सह । स्तुवन् स्तुतिभिरेवं तु प्रणामो दीर्घ

चतुर्थोऽध्यायः ।

२०७

उच्यते ॥ नत्वा दीर्घप्रणामैश्च स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च । सर्वै
 श्च वैष्णवैर्मन्त्रैः कुर्यात् पुष्पाञ्जलिं ततः ॥ सूक्तैश्च विष्णु
 देवत्यैर्नामभिः शार्ङ्गिणस्तथा । ततः शुभासने स्थित्वा ज
 पेन्मन्त्रमनुत्तमम् ॥ न्यासमुद्रादिपूर्वेण ध्यायन्वै कमलेक्ष
 णम् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥ जप्त्वा पु
 ष्पाञ्जलिं दद्याद्यथाशक्त्या च मन्त्रतः । नमेद्योगेन देवेशं
 हृदिस्थं कमलेक्षणम् ॥ मनसैर्वाचयित्वास्मिन् समाधौ विर
 मत् सधीः । प्रातरौपासनं कृत्वा तत्र होमं समाचरेत् ॥
 आज्येन चरुणा वापि समिद्धिर्वा च यज्ञियैः । तण्डुलैर्घृत-
 मिश्रैर्वा बिल्वपत्रैरथापि वा ॥ तिलैर्वा कुसुमैर्वापि यद्येभि
 श्चभिरेव वा । यज्ञरूपं हरिं ध्यात्वा सर्ववेदमयं विष्णुम् ॥
 दिव्याभरणसम्पन्नं शङ्खचक्रगदाधरम् । वरदं पुण्डरी
 काक्षं वामाङ्गस्थश्रियं हरिम् ॥ यज्ञस्वरूपिणं वह्नी ध्याय
 न् मन्त्रद्वयेन च । सर्वैश्च वैष्णवैर्मन्त्रैरेकैकेनाहुतिं तथा
 ॥ नामभिः केशवाद्यैश्च सूक्तैर्विष्णुप्रकाशकैः । वैकुण्ठ-
 पार्षदं सर्वं कृत्वा चैव ततो बलिम् ॥ क्षिपेच्चतुर्विधान् भूता
 नुद्दिश्य च ततो भुवि । आचम्य पूजयेत्पश्चात्तदीयान् स
 समाहितः ॥ तेभ्यः प्रणम्य भक्त्याथ सन्तर्प्य पितृदेवताः ।
 वेदमध्यापयेच्छुक्त्या धर्मशास्त्रञ्च संहिताः ॥ सात्विका
 नि पुराणानि सेतिहासानि वैष्णवः । सर्वोपनिषदामर्थं
 सद्भिः सह विचिन्तयेत् ॥ योगक्षेमार्थं हृदिञ्च कुर्याच्छु-
 क्त्या यथार्हतः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णाय
 थाक्रमम् ॥ आद्यास्त्रयो द्विजाः प्रोक्ता स्तेषां वै मन्त्रस-
 त्रक्रियाः । सवर्णेभ्यः सवर्णास जायन्ते हि सजातयः ॥
 तेषां सङ्ख्ययोगाच्च प्रतिलोमानुलोमजाः । विप्रान्मूर्धा

क्षत्रियायामजायत ॥ वैश्यायान्तु तथाम्बष्ठो नि
 पादः शूद्रा तथा । राजन्याद्वैश्यशूद्रान्तु माहिष्यो यौ तु
 तौ स्मृतौ ॥ शूद्रां वैश्यान् तु करणस्थिरैर्वा तैः नुलोमजाः ।
 विभायां क्षत्रियात् सूतः वैश्याद्वैदेहिकस्तथा ॥ चण्डाल
 स्तु तथा शूद्रात्सर्वकर्मसु गर्हितः । मागधः क्षत्रियायां
 वै वैश्या क्षत्रात् तु शूद्रतः ॥ शूद्रादयोगवं वैश्या जनया
 मास वै सूतम् । रथकारः करण्यान्तु माहिष्येण प्रजायते
 ॥ असत्सन्ततयो ज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः । प्रतिलोमा
 सु वै जाता गर्हिताः सर्वकर्मणाम् ॥ एतेषां ब्राह्मणाद्या
 श्व षट्कर्मसु नियोजिताः । त्रिकर्मसु क्षत्रविशावेकस्मि
 न् शूद्रयोनिजः ॥ मतिग्रहञ्च वृत्त्यर्थं ब्राह्मणस्तु समाचरे
 त् । असदेवासतां प्रोक्तं निषिद्धं तद्विवर्जयेत् ॥ पाषण्डाः
 पतिताः पापास्तथैव प्रतिलोमजाः । कुलटाश्च विकर्मस्था
 असतः परिकीर्तिताः ॥ लवणं तिलकार्पासं चर्मच त्रपुसी
 सकम् । आयसं मधुमांसञ्च विषमन्तं घृतं रुजम् ॥ क्लिप्ति
 षं गजमुष्टञ्च सर्षपं जलमेव च । तृणकाष्ठञ्च कूष्माण्डं शिं
 शपाञ्च विवर्जयेत् ॥ महिषीं गर्दभञ्चैव वाजिनञ्च तथा वि
 कम् । दासीमजां यानवृक्षा न पञ्चानडुहन्तुलाम् ॥ एवमा
 घ मसद्द्रव्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् । धान्यं वासांसि भू-
 मिञ्च सूचण्णं रत्नमेव च ॥ पुष्पाणि फलमूलाद्यं सदद्र-
 व्यं सुनिषिः स्मृतम् । सर्वत्र परिगृहीयाद्भूमिं धान्यं
 फलाधिकम् ॥ भूमिं यस्तु प्रगृह्णाति भूमिं यस्तु प्रयच्छ-
 ति । तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ ॥ धान्यं
 करोति दातारं प्रगृहीतारमेव च । धान्यं नृमवरयोषु ! इह
 लोके परत्र च ॥ तस्मान्धान्यं धरित्रीञ्च प्रतिगृहीत सर्वतः

कुसुमधान्य एव स्यात् कुसुमधान्यवान् नृप ! ॥ शिलो-
 ष्ठेनापि वा जीवेच्छ्रेयानेषां परो वरः । जीवेद्यायावरेणैव
 विप्रः सर्वत्र सर्वदा ॥ वर्जयित्वेव पाषण्डान् पतितांश्चान्यदे-
 धिकान् । कृषिणा वापि जीवेत सतां चानुमतेन वा ॥ न वा
 हयेदनडुहं क्षुधार्तं श्रान्तमेव च । तस्य पुंस्त्व महित्वेव वा
 हयेद् द्विजपुङ्गवः ॥ कर्मलोप मकुर्वन्वै कृषिं कुर्वीत वै द्वि-
 जः । हरेः पूजा यथाकालं कृषिलोपे समाचरेत् ॥ न ब्राह्म्यं
 सन्त्यजेद्द्विप्र स्तथा यज्ञादिकर्म च । आपद्यपि न कुर्वीत
 सेवां वाणिज्यमेव च ॥ असत्प्रतिग्रहं स्तेयं तथा धर्मस्य वि-
 क्रयम् । अन्यायोपार्जितं द्रव्यमापद्यपि विवर्जयेत् ॥ भूत-
 काध्यापनं चैव सदासत्कर्मभावनम् । प्रीतये वासुदेव
 स्य यद्वत्तमसतामपि । महाभागवतस्पर्शतिसदित्युच्यते
 बुधैः ॥ तापादीन् पञ्च संस्कारांस्तथाकारैस्त्रिभिश्चुतः । ह-
 रेरनन्यशरणो महाभागवतः स्मृतः ॥ यक्षराक्षसभूतानां
 तामसानां दिवौकसाम् । तेषां यत्प्रीतये दत्तं तथा यद्यपि
 वर्जयेत् ॥ बुद्धरुद्रौ तथा वायुर्दुर्गागणसुभैरवाः । यमः
 स्कन्दी नैऋतश्च तामसा देवताः स्मृताः । एवं विश्वहिं द्र-
 व्यस्य ज्ञात्वा गृहीत सत्तमः ॥ कृषिस्तु सर्ववर्णानां सामा-
 न्यो धर्म उच्यते । प्रतिग्रहस्तु विप्राणां राज्ञां क्षमापालनं
 तथा ॥ कुसीदञ्चैव वाणिज्यं विशामेव प्रकीर्तितम् । सेवा
 रतिस्तु शूद्राणां कृषिर्वा सम्प्रकीर्तिता ॥ अशक्तस्तु भवे-
 द्राजा पृथिव्याः परिपालने । जीवेद्वापि विशां वृत्त्या शूद्रा-
 णां वा यथासुखम् ॥ कृषिर्भूतिः पाश्र्वपाल्यं सर्वेषां न नि-
 पिध्यते । स्तेयं प्ररस्त्रीहरणं हिंसा कुहककौशिके ॥ स्त्रीम-
 रासांसलवणाविक्रयं पतितं स्मृतम् । अपकृष्टनिकृष्टानां -

जीवितं शिल्पकर्मभिः ॥ हीनन्तु प्रतिलोमानामहीन मनु
लोमिनाम् । चर्मवैणववस्त्राणां हिंसाकर्मच नेजनम् ॥ मा
षिक्यं वपनाग्निञ्च मद्यमांसक्रिया तथा । सारथ्यं वाह-
कानाञ्च रथानां भूभृतामपि ॥ एवमादि निषिद्धं यत्प्राति
लोम्यं तदुच्यते । यत्सौम्यशिल्पं लोकेऽस्मिन् सौम्यं तद्
नुलोमकम् ॥ मृदारुशैललोहानां शिल्पं सौम्यमिहोच्यते ।
न्यायेन पालयेद्राजा पृथिवीं शास्त्रमार्गतः ॥ स्वराष्ट्रकृतध-
र्मस्य सदा षड्भागसिद्धये । राज्ञां राष्ट्रकृतं पापमिति धर्म-
विदो विदुः ॥ तस्मादपापसंयुक्तां यथा संरक्षयेद्भक्तवत् ।
अग्निदङ्गरदञ्चोरं हिंस्रं दुर्दत्तमेव च ॥ धूर्तं पतितमित्या-
दीन् हन्यादेवाविचारयन् । अङ्कयित्वा श्वपादेन गर्दभे-
चाधिरोह्य वै ॥ प्रवासयेत् स्वराष्ट्रात्तु ब्राह्मणं पतितं नृपः ।
कुलटां कामचारेण गर्भघ्नीं भर्तृहिंसकाम् ॥ निकृत्तकर्णना-
सोष्ठीं कृत्वा नारीं प्रवासयेत् । न्यायेन दण्डनं राज्ञः स्वर्ग-
कीर्तिविवर्धनम् । अदण्डयान् दण्डयन् राजा तथा दण्ड्या-
नदण्डयन् ॥ अयशो महदाप्नोति नरकं चाधिगच्छति ।
दिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ॥ ज्ञात्वापराधं
देशं च जनं कालमदोऽपि वा । वयः कर्म च वित्तञ्च दण्डं
न्यायेन पातयेत् ॥ निश्चित्य शास्त्रमार्गेण विद्वद्भिः सह पा-
र्थिवः । गुरूणां तु गुरुं दण्डं पापानां च लघोर्लघुम् ॥ व्यवहा-
रान् वयं पश्यन् कुर्यात् सभ्यैर्वृतोऽन्वहम् । मिथ्यापवादशु-
द्ध्यर्थं पञ्च दिव्यानि कल्पयेत् ॥ ज्ञात्वा शरद्वेषु दिव्येषु शु-
द्धान्यै मानयेत्तथा । तन्मिथ्याशंसिनं दुष्टं जिह्वाच्छेदेन द-
ण्डयेत् ॥ अपद्रव्यादि हरणं परदारभिमर्शनम् । यः कुर्या-
त् तु बलात् यस्य हस्तच्छेदः प्रकीर्तितः ॥ यो गच्छेत् परदा

रांस्तु बलात्कामाच्च वा नरः । सर्वस्वहरणं कृत्वा लिङ्गच्छेद
 अ दापयेत् ॥ दहेत्कटाग्निना देहं गुरुस्त्रीगामिनं तदा ।
 ब्रह्मघ्नं च सुरापं वा गोस्त्रीबालनिषूदनम् ॥ देवविप्रस्वह-
 र्त्तरं शूलमारोपयेन्नरम् । दैवतं ब्राह्मणं गाञ्च पितृमातृगु-
 रूस्तथा ॥ पादेन ताडयेद्यस्तु तस्य तच्छेदनं स्मृतम् । तेषां
 मुपरि हस्तं तु दोष्णो श्छेदन्तु कामतः ॥ प्रत्येकं दण्डनं कृ-
 र्यादुर्वृत्तस्य परस्त्रियाम् । चुम्बने नालुविच्छेदो द्वौ हस्तौ
 परिरम्भणे ॥ हस्तस्थाङ्गुलिविच्छेदः केशादिग्रहणे स्त्रि-
 यः । दाहयेत्तप्ततेलेन हस्तमुत्था च ताडनम् ॥ सुरतं या-
 चमानस्य जिह्वाच्छेदं च कामतः । कामेङ्गितेषु सर्वत्र ता-
 ल्योश्च दहनं स्मृतम् ॥ दृष्ट्वा मुहुः प्रेरणे तु नेत्रयोः स्फो-
 टनंचरेत् । मानकूटं तुलाकूटं कूटसाक्ष्यकृतां नृणाम् ॥ स-
 हस्रं दापयेद्दण्डं वृत्त्या स्वस्थापनायने । येषु केषु च पापेषु
 शरीरे दण्डनं स्मृतम् ॥ तेषु तेष्वङ्गुलेनैव अक्षतो ब्राह्म-
 णो व्रजेत् । पापानेवाङ्गुलित्वास्य मुण्डयित्वा शिरोरुहा-
 न् ॥ सर्वस्वहरणं कृत्वा राष्ट्रात् सम्यक् प्रवासयेत् । अ-
 वैष्णवं विकर्मस्थं हरिवासरभोजिनम् ॥ ब्राह्मणं गार्दभं-
 यानमारौप्यैव विवासयेत् । न्यायेन पालयेद्राजा धर्मा-
 न् षड्भाग माहरेत् ॥ त्रिभागमाहरेद्धान्याद्धनात् षड्-
 भागमेव च । गोभूहिरण्यवासोभिधान्यरत्नविभूषणैः ॥ पू-
 जयेद्ब्राह्मणान् भक्त्या पोषयेच्च विशेषतः ॥ बिम्बानि
 स्थापयेद्विष्णोर्ग्रामेषु नगरेषु च । चैत्यान्यायतनान्यस्य
 रम्यान्येव तु कारयेत् ॥ वस्तुपुष्पोपहारौघं भूधेन्वादि स-
 मर्पयेत् । इतरेषां सुराणां च वैदिकानां जनेश्वरः ॥ धर्मातः
 कारयेद् यश्च चैत्यान्यायतनानि तु । वापी कूपतडागादि

फलपुष्पवनानि च ॥ कुर्वीति स्रविशालानि पूर्वकान्यपि
पालयेत् । फलितं पुष्पितं वापि वनं छिन्द्यात्तु यो नरः ॥ त
डागसेतुं यो भिन्द्यात् तं शूलेनानुरोहयेत् । अग्निदं गर
दं गोघ्नं बालस्त्रीगुरुघातिनम् ॥ भगिनीं मातरं पुत्रीं गु
रुदारान् स्त्रुषामपि । साध्वीं तपस्विनीं वापि गच्छन्तम-
तिपापिनम् ॥ हिंस्रयन्त्रप्रयोक्तारं दाहयेद् वै कटाग्नि-
ना । अदण्डयित्वा दुर्वृत्तान् तत्पापं पृथिवीपतिः ॥ सम्प्रा
प्य निरयं गच्छेत्तस्मात्तान् दण्डयेत्तथा । यः स्ववर्णाश्रमं
हित्वा स्वच्छन्देन तु वर्तयेत् ॥ तं दण्डयेद्द्वर्षशतं नाशये
त्तद्विदे शतम् । सर्वेभ्यस्तेषु पापेषु धनदण्डं प्रयोजयेत् ॥
पितेव पालयेद्भृत्यान् प्रजाश्च पृथिवीपतिः । प्रजासंरक्ष
णार्थाय संग्रामं कारयेन्नृपः ॥ तस्मिन् मृत्युर्भवेच्छ्रेयो
राज्ञः संग्राममूर्धनि । मृतेन लभ्यते स्वर्गं जितेन पृथिवीसि
यम् ॥ यशः कीर्तिर्विरुद्ध्यर्थं धर्मसंग्राममाचरेत् । मुक्तशी
र्षं मुक्तवस्त्रं त्यक्तहेतिं पलायितम् ॥ न हन्याद्द्विदिनं राजा
युद्धे प्रेक्षणाकृज्जनान् । भग्नं स्वसैन्यपुञ्जं च संग्रामे वि-
निवर्त्तिनः ॥ पदे पदे समग्रस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । नातः
परतरो धर्मो नृपाणां नरशालिनाम् ॥ युद्धलब्धा मही शस्य
दीयते नृपसत्तमैः । जित्वा शत्रून्महीं लब्ध्वा लब्धां यत्नेन
पालयेत् ॥ पालितां वर्धयेन्नित्यं वृद्धां पात्रे विनिक्षिपेत् ।
पात्रमित्युच्यते विप्रस्तपोविद्यासमन्वितः ॥ न विद्यया के
वलया तपसा वापि पात्रता । श्रुतमध्ययनं शीलं तपइत्यु-
च्यते बुधैः ॥ ईश्वरस्यात्मनश्चापि ज्ञानं विद्येति चोच्यते ।
तथाविधेषु पात्रेषु दत्त्वा भूमिं धनं नृपः ॥ शासनं कारये
त्सम्यक् स्वहस्तालिखितादिभिः । उपजीव्योपसर्पेच्च रम्ये

देशे नृपोत्तमः ॥ दुर्गाणि तत्र कुर्वीत जनकस्यात्मगुप्तये ।
तत्र कर्मसु निष्ठातान् कुशलान् धर्मनिष्ठितान् ॥ सत्यशौ-
चयुतान् शूद्रानध्यक्षान् स्थापयेत् नृपः । अशीतिभागो
वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ॥ अबन्धके स्याद्विगुणं
यथा तत्कालमात्रकम् । लेखयेत्तद्वृणं सम्यक् सममासादि
कल्पनैः ॥ देयं सवृद्धाधनिके पुरुषैस्त्रिभिरेव तत् । नि-
र्धनस्तु शनैर्दद्याद्यथाकालं यथोदयम् ॥ औद्धत्याद्वा ब-
लाद्वा तु न दद्याद्दनिने ऋणम् । दण्डयित्वैव तं राजा ध-
निने दापयेद्वृणम् ॥ छिन्ने दग्धेऽथवा पत्रे साक्षिभिः
परिकल्पयेत् । वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणादि-
भिः ॥ न सन्ति साक्षिणस्तत्र देशकालान्तरादिभिः । शो-
धयित्वा तु दिव्येन दापयेद्दनिने ऋणम् ॥ मध्यस्थस्था-
पितं द्रव्यं वर्धते न ततः परम् । कृते प्रतिग्रहे चाधौ पूर्णौ
वै बलवत्तरः ॥ अवधिर्द्विविधं प्रोक्तं भोग्यं गोप्यं तथैव
च । क्षेत्रारामादिकं भोग्यं गोप्यं द्रव्यमुपस्करम् ॥ गोप्या-
धिभोग्ये नो वृद्धिः सोपस्कारे तथापि ते । नष्टं देयं विन-
ष्टञ्च द्रव्यं राजकृतादृते ॥ उपस्थितस्य भोक्तव्य आधि-
स्तेनोऽन्यथा भवेत् । प्रयोजने सति धनं कुलेऽन्यस्याधि-
माप्नुयात् ॥ तत्कालकृतमूल्ये वा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिकम् ।
विना धारणाकाङ्क्षां विक्रीणितमसाक्षिकम् ॥ तं वनस्थ-
मनारज्याय धान्यमस्य न दीयते । तदा यदधिकं द्रव्यं प्र-
तिदेयं तथैव च ॥ न दाप्योऽपहतस्य क्तराजदैविकतत्करैः ।
न प्रदद्यात्तु तन्मोहात्स दण्ड्य श्रौरवत्तदा ॥ ददीत स्वेच्छ-
या दण्डं दापयेद् वापि सोदरम् । याचितान्वाहितं न्याया-
निक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ करकामघृतकृतं वृथा दानं त

धैव च । दण्डशुल्कानुशिष्टञ्च पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ पित-
 रि प्रोषिते प्रेते व्यसनाधिष्ठितेऽपि वा । पुत्रपौत्रैर्ऋणं दे-
 यं निह्नुते चाक्षिचोदितम् ॥ रिक्थग्राही ऋणं दद्याद्योषि-
 दग्राहस्तथैव च । पुत्रो न स्वाश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्तु रिक्-
 धिनः ॥ प्रातिभाज्यं मृणं साक्ष्यं देयं तस्मै यथोचितम् ।
 दीयते स्यात्प्रतिपुत्रा धनिने तु ऋणं यथा ॥ द्विगुणं तस्य
 दातव्यं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । पुत्रादिभिर्न दातव्यं प्रति-
 भाज्यं मृणं स्त्रियाम् ॥ प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या चैव हि
 यत् कृतम् । स्वयं कृतं तु यद्वह्णं नान्यस्त्रीदातुमर्हति ॥ प-
 त्यै स्वकं धनं पुत्रा विभजेयुः सन्निर्णीतम् । मातृकञ्चेद् दु-
 हितरस्तदभावे तु तत्कृतः ॥ भगिन्यश्च प्रमुदिताः पैतृका-
 दाहरेद्धनात् । न स्त्रीधनं तु दायादा विभजेयुरनापदि ॥
 पितृमातृसुताभ्रातृपत्यपत्याद्युपागतम् । आधिचेतनि-
 काद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ अपुत्रा योषितश्चैव
 भर्तव्या साधुवृत्तयः । निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकू-
 लास्तथैव च ॥ नैव भागं वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारि-
 णाम् । पाषण्डपतितानां च नचावैदिककर्मणाम् ॥ विभ-
 क्तेष्वनुजो जातः सवर्णो यदि भागभाक् । अविभक्त पि-
 तृकाणां पितृव्यात् भागकल्पना ॥ द्वैमातृणां मातृतश्च
 कल्पयेद्वा समोऽपि वा । विभक्तस्यास्य पुत्रस्य पत्नी
 दुहितरस्तथा ॥ पितरौ भ्रातरश्चैव तत्कृताश्च सपिण्डि-
 नः । सम्बन्धिवान्धवाश्चैव क्रमाद् वै रिक्थभागिनः ॥
 सीम्नोपवादे क्षेत्रेषु सामन्ताः स्थविरादयः । गोपाः सी-
 मारूपाणां च सर्वे भवनगोचराः ॥ नयेयु रेत्ये सीमानं स्त्र-
 णाङ्गारतुषद्रुमैः । सन्तु बल्मीकलिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपशो-

भिताः ॥ औरसो दत्तकश्चैव क्रीतः कृत्रिमएव च । क्षेत्रजः
कानिकश्चैव दौहित्रः सत्तमः स्मृतः ॥ पिण्डजश्च परश्चैषां
पूर्वाभावे परः परः । पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्रएव
च ॥ पुत्री च भ्रातरश्चैव पिण्डदाः स्युर्यथाक्रमान् । एवं ध
र्मेण नृपतिः शासयेत्सर्वदा प्रजाः ॥ यदुक्तं मनुना धर्मव्य
वहारपदं प्रति । विलोक्य तञ्च विद्वद्भिर्वीतरागैर्विमत्सरैः
॥ विमृश्य धर्मविद्विश्च विमलैः पापभीरुभिः । धर्मेणैव स
दा राजा शासयेत् पृथिवीं स्वकाम् ॥ विपरीतां दण्डयेद्द्वैया
वदूर्पोपनाशनम् । अस्या अपि च दण्ड्या वै शास्त्रमार्गवि
रोधिनः ॥ राजधर्मोऽयमित्येवं प्रसङ्गात् कथितो मया । का
त्यायनेन मनुना याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ नारदेन च सम्प्रो-
क्तं विस्तरादिदमेव हि । तस्मान्मया विस्तरेण नोक्तमत्र नृ
पोत्तम ! ॥ परं भागवतं धर्मं विस्तरेण ब्रवीमि ते । विष्णो
रभ्यर्चनं यत्तु नित्यं नैमित्तिकं नृप ॥ यदाह भगवान् धातु
स्तेन स्वायम्भुवस्य च ॥ नारदस्य च मे सम्यक् तदद्य कथ
यामि ते । ॥ इति हारीतस्मृतौ विशिष्टधर्मशास्त्रे प्रा
तःकालभगवत्समाराधनविधिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

अम्बरीष उवाच । भगवन् ! ब्रह्मणा यन् तु सम्प्रो
क्तं स्यान्मनोः पुरा । तत्सर्वं परमं धर्मं वक्तुमर्हसि मेऽनघ !
॥ हारीत उवाच । सर्गादौ लोककर्तासौ भगवान् पद्मस-
म्भवः । मन्वादिप्रमुखान् विप्रान् ससृजे धर्म्मगुप्तये ॥ मनु
र्भृगुर्वशिष्ठश्च मरीचिर्दक्ष एव च । अङ्गिराः पुलहश्चैव पु
लस्त्योऽत्रिर्महातपाः ॥ वेदान्तपारगास्ते च तं प्रणम्य जग
द्गुरुम् । भगवन् ! परमं धर्मं भवबन्धापनुत्तये ॥ वद सर्व
पशेषेण श्रोतुमिच्छामहे वयम् । इत्युक्तः स द्विजैः सोऽपि

ब्रह्मा नत्वा जनार्दनम् ॥ वेदान्तगोचरं धर्मं तेषां वक्तुं प्रचक्र
 मे । सर्वेषामेवलोकानां स्रष्टा धाता जनार्दनः ॥ सर्ववेदान्त
 तत्त्वार्थसर्वयज्ञमयः प्रभुः । यज्ञो वै विष्णुरित्यत्र प्रत्यक्षं
 श्रूयते श्रुतिः ॥ इज्यते यत् तमुद्दिश्य परमो धर्म उच्य-
 ते । भगवन्त मनुद्दिश्य हूयते यत्र कुत्र वै ॥ तत्र हिंसाफलं
 पापं भवेदत्र विगर्हितम् । तस्मात् सर्वस्य यज्ञस्य भोक्तारं
 पुरुषं हरिम् ॥ ध्यात्वैव जुहुयात्तस्मै हव्यं दीप्ते हुताशने । मु-
 खमग्निर्भगवतो विष्णोः सर्वगतस्य वै ॥ तस्मिन्नेव यज-
 न्नित्यमुत्तमं मुनिसत्तमाः ॥ यजेद्विप्रमुखे शक्त्या जलमन्नं
 फलाधिकम् ॥ प्रीतये वासुदेवस्य सर्वभूतनिवासिनः । त-
 मेव चार्चयेन्नित्यं नमस्कुर्यात्तिमेव हि ॥ ध्यात्वा जपेत्तमेव
 शं तमेव ध्यापयेद्बुद्धि । तन्नामैव प्रगातव्यं वाचा वक्तव्यं मे-
 व च ॥ व्रतोपवासनियमान् तमुद्दिश्यैव कारयेत् । तत्सम-
 र्पितभोगः स्यादन्नपानादिभक्षणेः ॥ मतिः स्वार्थः सदारे-
 षु नेतरत्र कदाचन । न हि स्यात्सर्वभूतानि यज्ञेषु विधिना
 विना ॥ सोऽहं दासो भगवतो मम स्वामी जनार्दनः । एवं
 वृत्तिर्भवेदस्मिन् स्वधर्मः परमो मतः ॥ एष निष्कण्टकः
 पन्था तस्य विष्णोः परं पदम् । अन्यन्तु कुपयं ज्ञेयं निर-
 यप्राप्तिहेतुकम् ॥ भगवन्त मनुद्दिश्य यः कर्म कुरुते नरः
 स षाषण्डीति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः ॥ यो हि विष्णुं प-
 रित्यज्य सर्वलोकेभ्यः हरिम् । इतरानर्चते मोहात्स लोका-
 यतिकः स्मृतः ॥ उक्तं धर्मं परित्यज्य यो ह्यधर्मं च वर्त्तते । प-
 तितः सन्तु विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ यः कर्म कुरुते विप्रो
 विना विष्णवर्चनं क्वचित् । ब्राह्मण्याद्भक्ष्यते सद्यश्चाण्डाल-
 त्वं स गच्छति ॥ ब्राह्मणो वैष्णवो विप्रो गुरुरग्नश्च वेदवित्

पर्यायेण च विद्येत नामानि क्षमास्तरस्य हि ॥ तस्मादवैष्ण-
वत्वेन विप्रत्यादूष्यते हि सः । अर्चयित्वापि गोविन्द-
मितरानर्चयेत् पृथक् ॥ अवैष्णवत्वं तस्यापि मिश्रभ-
क्त्या भवेद्ध्रुवम् । भोक्तारं सर्वयज्ञानां सर्वलोकेश्वरं ह-
रिम् ॥ ज्ञात्वा तत्प्रीतये सर्वान् जुहुयात्सततं हरिम् ।
दानं तपश्च यज्ञश्च त्रिविधं कर्म कीर्तितम् ॥ तत्सर्वं भग-
वत्प्रीत्यै कुर्यात् स समाहितः । तस्मात्तु वैष्णवा विप्राः पू-
जनीया यथा हरिः ॥ ये तु वैहेतुकं वाक्यमाश्रित्यैव स्ववा-
गबलात् । वैष्णवं प्रतिषिध्यन्ति ते लोकायतिकाः स्मृताः
॥ यो यत्तु वैष्णवं लिङ्गं धृत्वा च तमसा वृतः । त्यजेच्चैद्वै-
ष्णवं धर्मं सोऽपि पाषण्डतां व्रजेत् ॥ तस्मात्तु वैष्णवो भू-
त्वा वैदिकीं वृत्तिमाश्रितः । कुर्यात् भगवत्प्रीत्यै कुर्याद्य-
ज्ञादिकर्म यत् ॥ तद्विशिष्टमिति प्रोक्तं सामान्यमितरं स्मृ-
तम् । फलहीना भवेत्सा तु सामान्या वैदिकक्रिया ॥ तो-
यवर्जितवापीव निरर्था भवति ध्रुवम् । नैसर्गिकन्तु जी-
वानां दास्यं विष्णोः सनातनम् ॥ तद्विना वर्तते मोहा-
दात्मचारः सनातनात् । तस्मात्तु भगवद्दास्यमात्मनां
श्रुतिचोदितम् ॥ दास्यं विना कृतं यत्तु तदेव कलुषं भवे-
त् । विशिष्टं परमं धर्मं दास्यं भगवतो हरेः ॥ ऋष-
यञ्जुः । कथं दास्यं हि तद्वृत्तिः कथं नैसर्गिकं नृणाम् ।
तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वेन लोकानुग्रहकाम्यया ॥ ब्रह्मोवाच ।
सदर्शनोर्ध्वपुण्ड्राणिधारणं दास्यमुच्यते । तद्विधिवै-
दिकी याच तदाज्ञा चोदिता क्रिया ॥ तत्राप्याराधनत्वेन
कृता पापस्य नाशिनी । निरूपणत्वाद्दास्यस्य धार्यं चक्रं म-
हात्मनः ॥ अङ्गत्वात् सर्वधर्माणां वैष्णवत्वाच्च धर्मतः ।

कर्म कुर्याद्भगवतस्तस्मै राज्ञा मनुस्मरन् ॥ विधिनैव प्रतप्ते
 न चक्रेणैवाङ्कयेद्भुजे । तथैव विभृयाद्भाले पुण्ड्रं शङ्खतरं
 मृदा ॥ विभृयादुपवीतन्तु सव्यस्कन्धे विधानतः । कण्ठे पद्मा
 क्षमालाञ्च कौशेयं दक्षिणे करे ॥ उभे चिह्ने विना विप्रो न भ
 वेद्भि कथञ्चन । न लभेत्कर्मणां सिद्धिं वैदिकानां विशेषतः ॥
 आश्रमाणां चतुर्णाञ्च स्त्रीणाञ्च श्रुतिचोदनात् । अङ्कयेच्चक्र
 शङ्खस्वाभ्यां प्रतप्ताभ्यां विधानतः ॥ एकैकमुपवीतन्तु य
 तीनां ब्रह्मचारिणाम् । गृहिणाञ्च वनस्थानां मुपवीतद्वयं स्मृ
 तम् ॥ सौत्तरीयं त्रयं वापि विभृयाच्छुभतन्तुना । त्रयमूर्ध्व
 द्वयं तन्तु तन्तुत्रय मनोवृतम् ॥ त्रिवृच्च ग्रन्थिनैकेन उपवी
 तमिहोच्यते । अर्ककार्पासकौशेयक्षौमशोणमयानि च ॥ त
 न्तूनि चोपवीतानां योज्यानि मुनिसत्तमाः ॥ सर्वेषामप्यला
 भे तु कुर्यात् कुशमयं द्विजः ॥ ऐणोयमुत्तरीयं स्याद्वनस्थ
 ब्रह्मचारिणाम् । शुक्लकाषायवसने गृहस्थस्य यतेः क्रमात्
 ॥ उक्तालाभेषु सर्वेषाङ्कुशचीरं विशिष्यते । मौञ्जी वै मेख
 ला दण्डं पालाशं ब्रह्मचारिणः ॥ त्रयस्तु वैणवा दण्डा यतेः
 काषायवाससी । कुशचीरं वल्कलं वा वनस्थस्य विधीयते
 ॥ कटीसूत्रञ्च कौपीनं महच्च शङ्खवाससा । कुण्डले चाङ्गु
 लीयानि गृहस्थस्य विधीयते ॥ मुण्डिनौ सूक्ष्माशिखिनौ य
 त्यन्तेवासिनावुभौ । वानप्रस्थो यतिर्वा स्यात्सदा वै श्मश्रु
 रोमधृत् ॥ रुक्मेशी रुक्मिरवो वा स्याद्गृहस्थः सौम्यवेष
 वान् । यतिश्च ब्रह्मचारी च उभौ भिक्षाशनौ स्मृतौ ॥ शाक
 मूलफलाशी स्याद्वनस्थः सततं द्विजः । कुसूलकुम्भधान्यौ
 वा श्याहिको वा भवेद्गृही ॥ प्रतिग्रहेण सौम्येन जीवेद्या
 याचरेण वा । यस्त्वेकं दण्डमालम्ब्य धर्मं ब्राह्मं परित्यजेत् ॥

विकर्मस्थो भवेद्विप्रः स याति नरकं ध्रुवम् । शिखायज्ञोप-
वीतादि ब्रह्मकर्म यतिस्त्यजेत् ॥ सजीवं नैव चण्डालो मृ-
तश्चानोऽभिजायते । स्वरूपेणैव धर्मस्य त्यागो हानिर्भवे-
द्भ्रुवम् ॥ कर्मणां फलसन्त्यागः सन्यासः स उदाहृतः ।
अनाश्रितः कर्मफलं कृत्यं कर्म समाचरेत् ॥ स सन्यासी च
योगी च स मुनिः सात्विकः स्मृतः । तुष्ट्यर्थं वासुदेवस्य
धर्मं वैयः समाचरेत् ॥ स योगी परमेकान्तं हरेः प्रियतमो
भवेत् । मोहादास्यं विना विष्णोः किञ्चित्कर्म समाचरेत् ॥
न तस्य फलमाप्नोति तामसीं गतिमश्नुते । हित्वा यज्ञोपवी-
तन्तु हित्वा चक्रस्य धारणम् ॥ हित्वा शिखोर्ध्वपुण्ड्रे च वि-
प्रत्वाद्भ्रश्यते ध्रुवम् । पञ्चसंस्कारपूर्वेण मन्त्रमध्यापयेद्
गुरुः ॥ संस्काराः पञ्च कर्तव्याः पारमैकान्त्यसिद्धये । प्रतिस-
म्यत्सरं कुर्यादुपाकर्म ह्यनुत्तमम् ॥ सर्ववेदव्रतं कृत्वा तत्र
सम्पूजयेद्हरिम् । दद्यादन्नोपवीतानि विष्णावे परमात्मने ॥
ब्राह्मणभ्यश्च दत्त्वाथ विभृयात्स्वयमेव च । तदग्नौ पूज्य-
सन्तर्प्य चक्रञ्चैवाङ्कयेद्भक्ते ॥ एवं प्रात्याह्निकं धार्यमुपवी-
तं स्रदर्शनम् । पुण्ड्रास्तु प्रतिसन्ध्यन्तु नित्यमेव च धार-
येत् ॥ द्वारवत्युद्भवं गोपीचन्दनं वेङ्कटोद्भवम् । सान्तरालं
प्रकुर्वीत पुण्ड्रं हरिपदाकृति ॥ श्राद्धकाले विशेषेण कर्त्ता
भोक्ता च धारयेत् । अर्थं पञ्चकतत्वज्ञः पञ्चसंस्कारदी-
क्षितः ॥ महाभागवतो विप्रः सततं पूजयेद्हरिम् । नाराय-
णः परं ब्रह्म विप्राणां देवतं सदा ॥ तस्य भक्तावशेषन्तु
पावनं मुनिसत्तमाः ॥ हरिभक्तोऽपि तं दद्यात्पितृणाञ्च
दिवौकसाम् ॥ तदेव जुहुयाद् बह्वौ भुञ्जीयात्तु तदेव हि ।
हरेरनर्पितं यत्तु देवानामर्पितञ्च यत् ॥ मद्यमांससमं प्रोक्तं

तदभ्रञ्जीयात्कदाचन । हरेः पादजलं प्राश्यं नित्यं नान्य
 द्विवैकसाम् ॥ सुराणामितरेषां तु फलपुष्पजलादिकम् ।
 निर्माल्यमम्बुभ्रं प्रोक्तमस्पृश्यं हि कदाचन ॥ विधिर्ह्येष द्वि
 जातीनां नेतरेषां कदाचन । शिवार्चनं त्रिपुण्ड्रञ्च शूद्राणां तु
 विधीयते ॥ तद्विधानामिदं येन विप्राः शिवपरायणाः । ते
 वै देवलका ज्ञेयाः सर्वकर्मबहिष्कृताः ॥ वैखानसास्तु ये वि
 प्राः हरिपूजनतत्पराः । न ते देवलका ज्ञेया हरिपादाब्जसंश्रया
 त् ॥ नापहत्य हरेर्द्रव्यं ग्रामार्चं नपरो भवेत् । भक्त्या संपू
 ज्य देवेशं नासौ देवलकः स्मृतः ॥ भक्त्या योऽप्यर्चयेद्देवं-
 ग्रामार्चं हरिमव्ययम् । प्रसादतीर्थस्वीकारान्नासौ देवलकः
 स्मृतः ॥ शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिधारणं स्मरणं हरेः । तन्ना
 मकीर्तनञ्चैव तत्पादाम्बुनिषेवणम् ॥ तत्पादचन्दनञ्चैव तं
 निवेदितभोजनम् । एकादश्युपवासञ्च तुलस्यैवार्चनं हरेः ॥
 तदीयानामर्चनञ्च भक्तिर्नवविधा स्मृता । एतेर्नवविधैर्गु
 ळो वैष्णवः प्रोच्यते बुधैः ॥ एतेर्गुणैर्विहीनस्तु न तु विप्रो
 न वैष्णवः । कर्मणा मनसा वाचा न प्रमाद्येज्जनार्दनम्
 ॥ भक्तिः सा सात्विकी ज्ञेया भवेदव्यभिचारिणी । नान्यं
 देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं प्रपूजयेत् ॥ नान्यप्रसादं भुञ्जी
 त नान्यदायतनं विशेत् । न त्रिपुण्ड्रं तथा कुर्यात्स्वित्वाका
 रं जगन्त्रयम् ॥ यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भङ्क्ते हरिः स
 यम् । हरिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते जगन्त्रयम् ॥ म
 हाभागवतो विप्रः सततं पूजयेद्हरिम् । पाञ्चकाल्यं विधा
 नेन निमित्तेषु विशेषतः ॥ अपस्वर्गो हृदये सूर्ये स्थण्डि
 ले प्रतिमास्तु च । षट्षु तेषु हरेः पूजा नित्यमेव विधीयते
 ॥ स्नानकाले तु संप्राप्ते नद्यां पुण्यजले शुभे । ध्यात्वा नारा

यणं देवं नागपर्यङ्कशायिनम् ॥ द्वादशार्णेन मनुना सोऽर्चयित्वाऽक्षतादिभिः । अष्टोत्तरशतं जप्त्वा ततः स्नानं समाचरेत् ॥ एतदप्यर्चनं प्रोक्तं ब्राह्मणस्य जगत्पतेः । होमकाले तु सततं परिस्तीर्या नलं शुभम् ॥ यज्ञरूपं महात्मानं चिन्तयेत् पुरुषोत्तमम् । साङ्गत्रयीमयं शुभ्रदिव्याङ्गोपाङ्गशोभितम् ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं शक्रद्वजाम्बूनदप्रभम् । युवानं पुण्डरीकाक्षं शङ्खचक्रधनुर्धरम् ॥ सर्वयज्ञमयं ध्यायेद्दामाङ्गश्रितपद्मया । सम्पूज्य चाक्षतैरेव पश्चाद्धोमं समाचरेत् ॥ प्राणाग्निहोत्रसमये सम्यगाचम्य वारिणा । कुशासने समासीनः प्राग्वा प्रत्यङ्मुखोऽपि वा । पतिष्यासनमात्मानं प्राणायामं समाचरेत् ॥ मन्त्रेणोद्बुध्य हृदयपङ्कजं केशरान्वितम् । तस्मिन्वह्न्यर्कशीतांशुविम्बान्यनु विचिन्तयेत् ॥ सर्वाक्षरमयं दिव्यरत्नपीठं तदुत्तरे । तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं ध्यायेत्कल्पतरोरधः ॥ वीरासने समासीनं तस्मिन्नीशं विचिन्तयेत् । स्निग्धदूर्वादलश्यामं सुन्दरं भूषणैर्युतम् ॥ पीताम्बरं युवानं च चन्दनस्रग्भिषूषितम् । शरत्पद्मासनं रत्नपद्माभाङ्घ्रिकरद्वयम् ॥ स्निग्धवर्णं महाबाहुं विशालोरस्कमव्ययम् । चक्रशङ्खगदाबाणपाणिं रघुवरं हरिम् ॥ जानकीलक्ष्मणोपेतं मनसैवार्चयेद्द्विभम् । मन्त्रद्वयेनार्चयित्वा जप्त्वा चैव षडक्षरम् ॥ पश्चाद् वैजुहुयात् पञ्च प्राणानभ्यर्च्य तं पुनः । ध्यायन्वै मनसा विष्णुं स्मरन् फञ्जीत वाग्यतः ॥ एवं हृद्यर्चनं विष्णोरुत्तमं मुनिसत्तमाः । । अत्यन्ताभिमता विष्णोर्हृत्पूजा परमात्मनः ॥ सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते रविमण्डलमध्यगम् । हिरण्यगर्भं पुरुषं हिरण्यवपुषं हरिम् ॥ श्रीवत्सकोस्तुभोर-

स्कं वैजयन्तीविराजितम् । शङ्खस्वचक्रादिभिर्युक्तं भूषितैर्दो-
भिरायतैः ॥ शङ्खाम्बरधरं विष्णुं मुक्ताहारैर्विभूषितम् ।
ध्यात्वा समर्चयेद्देवं कुसुमैरक्षतैरपि ॥ प्रणवेन च सावि-
त्र्या पश्चात् सूक्तं निवेदयेत् । ध्यायन्नेवं जपेद्विष्णुं गाय-
त्रीं भक्तिसंयुतः ॥ तथैवाभ्यर्च्य गोविन्दं नमस्कृत्वा वि-
जयेत् । एवमभ्यर्चयेद्देवं त्रिसन्ध्यासु तथा हरिम् ॥ वैश्व-
देवावसाने तु पुरस्ताद् वै विभावसोः । उपलिप्य स्थण्डि-
ले तु जुहुयाद्रक्तिकर्म तत् ॥ ध्यात्वा सर्वगतं विष्णुं घन-
श्यामं कलोचनम् । कौस्तुभोद्भासितोरस्कं तुलसीवन-
मालिनम् ॥ पीताम्बरधरं देवं रत्नकुण्डलशोभितम् । हरि-
चन्दनलिप्ताङ्गं पुण्डरीकायतेक्षणम् ॥ मौक्तिकान्वितनासा-
ग्रं जगन्मोहनविग्रहम् । गोपीजनैः परिचृतं वेणुं गायन्तम-
च्युतम् ॥ ध्यात्वा कृष्णं जगन्नाथं पूजयित्वा यथाविधि ।
जुहुयाद्धरिचक्रं तद्देवानुद्दिश्य सत्तमाः ॥ जप्त्वा कृष्णम-
नु पश्चादभ्यर्च्य मनसा हरिम् । आचम्य प्रयतो भूत्वा न
मस्कृत्य विसर्जयेत् ॥ स्थण्डिलेऽभ्यर्चनं विष्णोरेव कुर्या-
द्विधानतः । त्रिसन्ध्यास्वर्चयेद् विष्णुं प्रतिमासु विशेषतः
॥ सुवर्णरजताद्यै र्वा शिलादूर्वादिनाऽपि वा । कृत्वा बिम्बं
हरैः सम्यक् सर्वावयवशोभितम् ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं स-
र्वयुधसमन्वितम् । ततोऽधिवासनं कुर्याच्चिरात्रं शुद्धश-
रिषु ॥ तत्रार्चयेद्विधानेन जपहोमादिकर्मभिः । स्नाप्य प-
ञ्चामृतैर्गन्धैस्तदा मन्त्रजलैरपि ॥ यज्जपेद्यां समारोप्य पू-
जयेत्तत्र दीक्षितः । मङ्गलद्रव्यसंयुक्तैः पूर्णकुम्भैः समन्वि-
तः ॥ शरावैर्द्रव्यसम्पूर्णैः पताकैस्तोरणादिभिः । कुम्भेषु च
सदेवादीन् सरान् संपूजयेत् क्रमात् ॥ वासुदेवो हयग्रीव

स्तथा सङ्कर्षणो विभुः । महावराहः प्रद्युम्नो नारसिंहस्त-
थैव च ॥ अनिरुद्धो वामनश्च पूजनीया यथाक्रमात् । त-
स्य पूर्णशरावेषु लोकेशानर्चयेत्ततः ॥ मध्ये तु वारुणं कु-
म्भं पञ्चरत्नसमन्वितम् । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्ध्यात्वास्मि-
न् जलशायिनम् ॥ ततः संपूजयेद्देवं धान्योपरि निधाय
च ॥ व्याघ्रचर्म समास्तीर्य तस्मिन् कौशेयवाससि । नि-
वेद्य पूजयेद् बिम्बं मूलमन्त्रेण वैष्णवः ॥ तोरणेषु चतु-
र्दिक्षु चण्डादीनर्चयेत् तदा । कुसुमादि स्तरान् दिक्षु त-
था धर्मादिदेवताः ॥ संपूज्य विधिना तस्मिन् पञ्चाहोमं
समाचरेत् । आग्नेयं कल्पयेत् कुण्डं मेखलाद्युपशोभित-
म् ॥ अश्वत्थाद् वा शमीगर्भादाहृत्याग्नीं विनिक्षिपेत् ।
वैष्णवस्य गृहाद्वापि समानीयानलं द्विजः ॥ गृह्योक्तविधि-
नेवात्र प्रतिष्ठाप्य हुताशनम् । इध्माधानादि पर्यन्तं कृ-
त्वा होमं समाचरेत् ॥ पायसेन गवाज्येन तिलैर्ब्रीहिभिरे-
व च । चतुर्भिर्वैष्णवैः सूक्तैः पायसं जुहुयाद्भुविः ॥ हिर-
ण्यगर्भसूक्तेन श्रीसूक्तेन तथैव च । अहं रुद्रैर्भिरिति च ग-
वाज्यं जुहुयात्ततः ॥ त्वमग्ने द्युभिरिति च सूक्तेन प्रत्यृच-
न्त्रिभिः । अस्य वामेति सूक्तेन प्रत्यृचं ब्रीहिभिस्तथा ॥
अग्निं तरोर्दीधितिभिः सूक्तेन प्रत्यृचं तथा । समिद्भिः पि-
प्लीरौद्रं होतव्यं मुनिसत्तमाः । ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा श-
तमष्टोत्तरं तु वा । होतव्यमाज्यं पञ्चात्तु तथा मन्त्रचतुष्ट-
यम् ॥ वैकुण्ठपार्षदं होमं पायसेन घृतेन वा । समाप्य हो-
मं हविषः शेषं तस्मै निवेदयेत् । चतुर्मन्त्रांश्चतुर्वेदांश्चतु-
र्दिक्षु जपेत्ततः ॥ तत्र जागरणं कुर्याद्भीतवादिन्नर्तकैः ।
रजन्यां तु व्यतीतायां स्नात्वा नद्यां विधानतः ॥ वैकुण्ठ-

तर्पणं कुर्व्यादृत्विग्भिर्ब्राह्मणैः सह । तर्पयित्वा पितॄन् दे-
 वान्वाग्यतां भवनं विशेत् ॥ आचम्य पूर्ववत् पूजां कृत्वा
 होमं समाचरेत् । जुहुयाद्ब्रह्मणः स्तुत्यै सूक्तैश्च घृतपा-
 यसम् ॥ पौरुषेण तु सूक्तेन श्रीसूक्तेन तथैव च । वैकुण्ठ-
 पार्षदं हुत्वा कर्मशेषं समापयेत् ॥ नयनोन्मीलनं कुर्व्या-
 न् ससुहूर्त्तेण वैष्णवः । महाभागवतः श्रेष्ठः सूक्ष्महमश-
 लाकया ॥ हृदयेनैव प्रकुर्वीत नयनोन्मीलनं हरेः । निवेश्य भ-
 द्रवीरे तु स्नापयेत् ससमाहितः ॥ सर्वैश्च वैष्णवैः सूक्तै-
 र्ऋत्विजः कलशोदकैः । ततस्तन्मध्यमं कुम्भमादाय द्विज-
 सत्तमः ॥ स्नापयेन्मन्त्ररत्नेन शतवारं समाहितः । सौवर्ण्यं
 न च ताम्रेण शङ्खरेण रजतेन वा ॥ स्नाप्य पञ्चामृतैर्ग-
 ज्यैरुद्धृत्य शुभचन्दनम् । मन्त्रेण स्नापयित्वा च तुलसीमि-
 श्रितैर्जलैः ॥ वासोभिर्भूषणैः सम्यगलङ्कृत्य च वैष्णवः ।
 उपचारैः समभ्यर्च्य पञ्चान्नीराजयेत्तदा ॥ अलङ्कृते शु-
 भे गेहे पीठे संस्थापयेद्हरिम् । सूक्तेनोत्तानपादस्य दृढ-
 स्थाप्य सुरवासने ॥ अष्टोत्तरशतं वारं शुभमन्त्रचतुष्टयात्
 ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिं दद्यान्महाभागवतोत्तमः ॥ नत्वा गुरु-
 न् परं धाम्नि स्थितं देवं सनातनम् । ध्यात्वैव मन्त्ररत्नेन
 तस्मिन् बिम्बे निवेशयेत् ॥ अर्चयित्वा उपचारैस्तु मङ्गलानि
 निवेदयेत् । दर्पणं कपिलं कन्यां शङ्खं दूर्वाक्षितान् पयः
 सौवर्ण्यमाज्यं लाजांश्च मधुसर्षपमञ्जनम् । एवं त्रयोदश-
 मासि मङ्गलानि निवेदयेत् ॥ तथैव दशमुद्राश्च मन्त्रेणैव
 समीक्षयेत् । तद्विम्बमूर्तिमन्त्रेण पञ्चादशशतानि तु ॥
 ष्याणि दद्याद्भक्त्या च जपेच्च ससमाहितः । सतिलैः स्त-
 ण्डुलैः शुभैर्जुहुयाच्च द्विजोत्तमाः ॥ आशिषोवाचनं कृत-

दीपैर्नीराजयेत्तदा । भोजयित्वा ततो विप्रान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥ आचार्यं मृत्विजश्चापि विशेषेण समर्चयेत् । तदग्निं संग्रहेन्नित्यं होमार्थं परमात्मनः ॥ त्रिरात्रमुत्सवं तत्र कुर्याच्छुक्त्वा यतात्मवान् । वैष्णवैः पापमाप्नुश्च तत्र पुष्पाञ्जलिं चरेत् ॥ आज्येन चरुणा वापि होमं कुर्वीत वैष्णवः । प्रत्यहं भोजयेद्विप्रान् वैष्णवान् घृतपायसम् ॥ तन्मूर्तिप्रीतये शक्त्या दद्याद्दासांसि दक्षिणाः । कुर्यादवभृथेष्विन्द्र महाभागवतैः सह ॥ सहस्रनामभिर्विष्णोः सूक्तैर्विष्णुप्रकाशकैः । नद्यामवभृथं कृत्वा तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ अस्य वामेति सूक्तेन पायसं मधुसंयुतम् । आज्येन मूलमन्त्रेण सहस्रं जुहुयात्तदा ॥ आशिषो वाचनं कृत्वा भोजयेद्विजसत्तमान् । एवं संस्थापयेद्देवमर्चयेद्विधिना तदा ॥ गृहार्चाया स्थापने तु लघुतन्त्रं समाचरेत् । अधिवासनमेद्यादि मन्त्रमत्र विवर्जयेत् ॥ एकत्र पञ्चगव्येषु विनिक्षिप्य परेऽहनि । पञ्चासृतैः स्नापयित्वा पश्चादुद्धर्तनादिकम् ॥ आदाय कलशं शुद्धं पवित्रोदकपूरितम् । निक्षिप्य पञ्च रत्नानि स्रवणतुलसीदलम् ॥ चन्दनाक्षतदूज्यश्च तिलान् धात्रीञ्च सर्षपम् । अभिमन्त्र्य कुशैः पश्चान्मन्त्ररत्नेन वैष्णवः ॥ शतवारं सहस्रं वा मन्त्रेणैवाभिषेचयेत् । सर्वैश्च वैष्णवैः सूक्तैर्गायत्र्या वैष्णवेनच ॥ नामभिः केशवाद्यैश्च सर्वैर्मन्त्रैश्च वैष्णवैः । स्नाप्य वस्त्रैर्भूषणैश्च शुभे धान्ये निवेशयेत् ॥ स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य इध्माधानादिपूर्ववत् । होमं कुर्याद्गवाज्येन पायसान्नेन वैष्णवः ॥ कर्तुरौपासनाग्नौ तु होममत्र विशिष्यते । प्रत्यृचं वैष्णवैः सूक्तैर्जुहुयाद् घृतपायसम् ॥ अस्य वामेति सूक्तेन ग

वाज्यं जुहुयात्ततः । मन्त्ररत्नेन जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ॥
 तद्विम्बमूर्तिमन्त्रेण तिलहोमं तथैव च । अविज्ञातस्तु तन्म-
 न्त्रं मूलमन्त्रेण वा यजेत् ॥ यजेच्छ्रीं प्रकाशैश्च गायत्र्या
 विष्णुसंज्ञया । वैकुण्ठपार्षदं होमं कृत्वा होमं समापयेत् ॥
 नयनोन्मीलनं कृत्वा सौवर्णेन कुशेन वा । निवेश्यावाहयै-
 स्पीठे मन्त्ररत्नेन वैष्णवः ॥ मन्त्रेणैवार्चनं कृत्वा पश्चात् पुष्पा-
 ञ्जलिं यजेत् । तस्मिन्विम्बे तु तन्मूर्तिं ध्यात्वा नियतमानसः
 ॥ अष्टोत्तरसहस्रन्तु दद्यात् पुष्पाञ्जलिं ततः । सर्वैश्च वैष्ण-
 वैः सूक्तैर्दद्यात् पुष्पाणि वैष्णवः ॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चा-
 त्सायसान्नं घृतान्वितम् । शक्त्या च दक्षिणां दत्त्वा विशेषे-
 णार्चयेद्गुरुम् ॥ सहस्रनामभिः स्तुत्वा आशीर्भिरभिवाद-
 येत् । प्रदक्षिणनमस्कारान् कुर्वीतात्र पुनः पुनः ॥ प्रसीद
 मम नाथेति भक्त्या सम्प्रार्थयेद्विभुम् । दीप्तैर्नीराजयेत्प-
 श्चाच्छक्त्या तेन समाहितः ॥ हुतशेषं हविः प्राश्य जप्त्वा
 मन्त्रमनुत्तमम् । ध्यायन् कमलपत्राक्षं भूमौ स्वप्यात् कु-
 शोत्तरम् ॥ एवं गृहार्चा विम्बस्य विष्णुं संस्थाप्य वैष्णवः
 अर्चयेद्विधिना नित्यं यावद्देहनिपातनम् ॥ शालग्रामशि-
 लायान्तु पूजनं परमात्मनः । कोटिकोटिगुणाधिक्यं भवे-
 दत्र न संशयः ॥ न जपो नाधिवासश्च न च संस्थापनक्रि-
 या । शालग्रामार्चने विष्णुस्तस्मिन् सन्निहितस्तथा ॥ मू-
 र्तीनान्तु हरेस्तस्य यस्यां प्रीतिरनुत्तमा । तस्यामेव तु तां
 ध्यात्वा पूजयेत् तद्विधानतः ॥ मूर्त्यन्तरमविम्बे तु न य-
 ष्यं तदेव तत् । शालग्रामशिलायान्तु यस्यान्या इष्टमूर्ति-
 यः ॥ अर्चनं वन्दनं दानं प्रणामं दर्शनं नृणाम् । शालग्राम-
 शिलायान्तु सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ न स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्व

यज्ञेषु दीक्षितः । यो वहेच्छिरसा नित्यं शालग्रामशिलाज-
लम् ॥ असत्यकथनं हिंसामभक्ष्याणाञ्च भक्षणम् । शाल-
ग्रामजलं पीत्वा सर्वं दहति तत्क्षणात् ॥ द्विजानामेव नान्ये-
षां शालग्रामशिलार्चनम् । बालकृष्णवपुर्देवं पूजयेत्तद् द्वि-
जः सदा ॥ पठेद्वाप्यर्चयेद्विष्णुं विशिष्टः शूद्रयोनिजः । स्थण्डि-
ले हृदये वापि पूजयेत्तद् द्विजः सदा ॥ वाराहं नारसिंहञ्च
हयग्रीवञ्च वामनम् । ब्राह्मणः पूजयेद्विष्णुं यज्ञमूर्तिञ्च के-
वलम् ॥ क्षत्रियः पूजयेद्रामं केशवं मधुसूदनम् । नाराय-
णं वासुदेवमनन्तञ्च जनार्दनम् ॥ प्रद्युम्नं मनिरुद्धञ्च गो-
विन्दञ्चाच्युतं हरिम् । सङ्कर्षणं तथा कृष्णं वैश्यः संपूजये-
त्तदा ॥ बालं गोपालवेषं वा पूजयेच्छूद्रयोनिजः । सर्व एव-
हि संपूज्या विप्रेण मुनिसत्तमाः । ॥ सर्वेऽपि भगवन्मन्त्रा-
जप्तव्याः सर्वसिद्धिदाः । तस्माद्विजोत्तमः पूज्यः सर्वेषां भू-
तिमिच्छताम् ॥ पञ्चसंस्कारसम्पन्नो मन्त्ररत्नार्थकोविदः ।
शालग्रामशिलायां तु पूजयेत् पुरुषोत्तमम् । पूजितस्तुल-
सीपत्रैर्दद्याद्दि सकलं हरिः ॥ यः श्राद्धं कुरुते विप्रः शालग्रा-
मशिलाग्रतः । पितृणां तत्र तृप्तिः स्याद्गयाश्राद्धादनन्तरम्
॥ जपं हुतं तथा दानं वन्दनं च ततः क्रिया । शालग्रामसमीपे
तु सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ ध्यात्वा कमलपत्राक्षं शालग्राम-
शिलोपरि । पौरुषेण तु सूक्तेन पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥ अ-
नुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्त्वास्य देवता । पुरुषो यो जग-
द्बीजमृषिनारायणः स्मृतः ॥ प्रथमां विन्यसेद्वामे द्विती-
यां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे त-
था ॥ पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे तथा । सप्तमीं
वामकल्यां तु ह्यष्टमीं दक्षिणेऽपि च ॥ नवमीं नाभिदेशे तु

दशमीं हृदि विन्यसेत् । एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वाम
बाहुके ॥ त्रयोदशीं दक्षिणे तु स्वास्थदेशे चतुर्दशीम् । अक्षोः
पञ्चदशीं मूर्ध्नि षोडशीञ्चैव विन्यसेत् ॥ एवं न्यासविधिं कृ-
त्वा पश्चाच्छानं समाचरेत् । सहस्रार्कप्रतीकाशङ्कुन्दर्पायु-
तसन्निभम् ॥ युवानं पुण्डरीकाक्षं सर्वाभरणभूषितम् ।
पीनवृत्तायतैर्दोर्भिश्चतुर्भिर्भूषणान्वितैः ॥ चक्रं पद्मं गदां
शङ्खं विभ्राणं पीतवाससम् । शुक्लपुष्पानुलेपञ्च रक्तह-
स्तपदाम्बुजम् ॥ सुस्निग्धनीलकुटिलकुन्तलैरुपशोभितम् ।
श्रिया भूम्या समाश्लिष्टपार्श्वं ध्यात्वा समर्चयेत् ॥ यथा-
त्मनि तथा देवे न्यासकर्म समाचरेत् । आद्यथा वाहनं
विष्णोरासनं च द्वितीयया ॥ तृतीयया च तत्पाद्यं चतुर्थ्या
र्घ्यं निवेदयेत् । पञ्चम्याचमनीयं तु दातव्यं च ततः क्रमा-
त् ॥ षष्ठ्या स्नानन्तु सप्तम्या चस्त्रमप्युपवीतकम् । अष्टम्या
चैव गन्धन्तु नवम्याथ सपुष्पकम् ॥ दशम्या धूपकञ्चैवमे-
कादश्याच दीपकम् । द्वादश्या च त्रयोदश्या चरुं दिव्यं नि-
वेदयेत् ॥ चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणाम् । षो-
डश्या शयनं दत्त्वा शेषकर्म समाचरेत् ॥ स्नानवस्त्रोपवी-
तेषु चरौ चाचमनं चरेत् । हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशाज्य-
हुतीः क्रमात् ॥ तथैवाज्येन होतव्यं मृद्धिः पुष्पाञ्जलिं चरे-
त् । तच्च सर्वं जपेत् सद्यः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ॥ कृत्वा मा-
ध्याह्निकस्नानं मूर्ध्नि पुण्ड्रधरस्ततः । नित्यां सन्ध्यामुपा-
स्याथ रविमण्डलमध्यगम् ॥ हरिं ध्यायन्न गदः स्यादेनसः
शुचिरित्यूचा । सावित्रीं च जपेत्तिष्ठन् प्राणानायाम्य पूर्वतः
॥ सौरेणा चानुवाकेन उपस्थानजपं तथा । आत्मानं च परी-
क्ष्याथ दर्भान्निरपुटाञ्जलिम् ॥ दक्षिणाङ्के तु विन्यस्य जपय

ज्ञाप्तये बुधः । सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं तु जपेत्तदा ॥ श-
क्त्या च चतुरो वेदान् पुराणं वैष्णवं जपेत् । चरितं रघुनाथ-
स्य गीतां भगवतो हरेः ॥ ध्यायन् वैकुण्ठपाक्षं जप्त्वा चाप-
उपस्पृशेत् । पूर्ववत्तर्पयेद्देवं वैकुण्ठपार्षदं तथा ॥ देवानृ-
षीन् पितृंश्चैव तर्पयित्वा तिलोदकैः । निष्पीड्य वस्त्रमा-
चम्य गृहमाविश्य पूर्ववत् ॥ पूजयित्वाच्युतं भक्त्या पौरु-
षेण विधानतः । दैवं भूतं पैतृकं च मानुषञ्च विधान-
तः ॥ प्रीतये सर्वयज्ञस्य भोक्तुर्विष्णोर्यजेत्ततः । वैकुण्ठ-
वैष्णवं होमं पूर्ववज्जुहुयात्तदा ॥ चतुर्विधेभ्यो भूतेभ्यो
बलिं पञ्चाङ्गिनिक्षिपेत् । द्वारि गोदोहमात्रन्तु निष्ठेदतिथि-
वाञ्छया ॥ भोजयेच्चागतान् काले फलमूलोदनादिभिः । म-
हाभागवतान् विप्रान् विशेषेणैव पूजयेत् ॥ मधुपर्कप्रदा-
नेन पाद्याध्याचिमनादिभिः । गन्धैः पुष्पैश्च ताम्बूलैर्धूपै-
र्दीपैर्निवेदनैः ॥ ब्रह्मासने निवेशयेव पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ।
सकृत्संपूजिते विप्रे महाभागवतोत्तमे ॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि
हरिः संपूजितो भवेत् । मोहादनर्चयेद्यस्तु महाभागवतो-
त्तमम् ॥ कोटिजन्मार्जितात्पुण्यादभ्यश्रयते नात्र संशयः ।
गृहे तस्य न चाश्नाति शतवर्षाणि केशवः ॥ पुरं हि सर्वदे-
वानां महाभागवतोत्तमः । तस्मिन् सम्पूजिते विप्रे पूजि-
तं स्याज्जगद्ययम् ॥ अर्द्धपञ्चकतत्त्वज्ञः पञ्चसंस्कारसंस्कृ-
तम् । नवभक्तिसमायुक्तो महाभागवतः स्मृतः ॥ काले
समागते तस्मिन् पूजिते मधुसूदनः । क्षणादेव प्रसन्नः
स्यादीप्सितानि प्रयच्छति ॥ महाभागवतानाञ्च पिबे-
त्सादोदकं तु यः । शिरसा वा श्रयेद्भक्त्या सर्वपापैः प्रमु-
च्यते ॥ यस्मिन् कस्मिन् हि वसिते महाभागवतोत्तमे । अ-

प्येकरात्रमथवा तद्देशस्तीर्थसम्मितः ॥ भोजयित्वा महा
 भागान् वैष्णवानतिथीनपि । ततो बालकहृद्बृहन्न वा
 न्धवांश्च समागतान् ॥ भोजयित्वा यथा शक्त्या यथाका-
 लं जितक्षुधः । भिक्षां दद्यात् प्रयत्नेन यतीनां ब्रह्मचा-
 रिणाम् ॥ शूद्रो वा प्रतिलोमो वा पथि श्रान्तः क्षुधातुरः ।
 भोजयेत्तं प्रयत्नेन गृहमभ्यागतो यदि ॥ पाषण्डः पतितो
 वापि क्षुधातूर्तो गृहमागतः । नैव दद्यात् स्वपक्वान्न माम
 मेव प्रदापयेत् ॥ स्वशक्त्या तर्पयित्वैव मतिथीनागतान्
 गृहे । सम्यङ्निवेदितं विष्णोः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च सम्यगाचम्य वारिणा । विष्णोर
 भिसुरवं पीठे हेमदिग्धे कुशोत्तरे ॥ प्राग्वा प्रत्यङ्मुखवा
 वापि जान्वोरन्तःकरः शुचिः । उदङ्मुखो वा पैत्र्ये तु समा
 सीताभिपूजितः ॥ वंशतालादिपत्रैस्तु कृतं वसनमशम
 च । कपालं मिष्टकं वापि वर्णं तृणमयं तथा ॥ चर्मसिनं
 शुष्ककाष्ठं खलं पर्यङ्कमेव च । निषिद्धा तु पीठं च दा
 न्तमस्थिमयञ्च तत् ॥ दग्धं परावितं तालमायसञ्च वि
 वर्जयेत् । विभीतकन्तिन्दुकञ्च करञ्च व्याधिघातकम् ॥
 भल्लातकं कपित्थं च हिन्तालं शिग्रुमेव च । निषिद्धतरवो
 ह्येते सर्वकर्मसु गर्हिताः ॥ शुद्धदारुमये पीठे समासीत
 कुशोत्तरे । पीठत्वलाभे सौम्ये स्यात् कुचलं कुशविष्टरम् ॥
 चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम् । वर्णानामानुपू
 र्वेण मण्डलानि यथाक्रमात् ॥ स्वलङ्कृते मण्डलेऽस्मिन्
 विमलं भाजनं न्यसेत् । स्वर्णं रौप्यं च कांस्यं वा पर्णं वा
 त्वचोदितम् ॥ चतुःषष्टिपलं कांस्यं तदर्थं पादमेव वा । गृ
 हिणामेव भोज्यं स्यात् ततो हीनन्तु वर्जयेत् ॥ पलाशप-

अपत्रे तु गृही यत्नेन वर्जयेत् । यतीनाञ्च वनस्थानां पि
तृणाञ्च शुभप्रदम् ॥ वटाश्वत्थार्कपर्णानि कुम्भीतिन्दुक
योस्तथा । एरण्डतालविल्वेषु कोविदारकरञ्जके ॥ भल्लात-
काश्वपर्णानां पर्णानि परिवर्जयेत् । मोचागर्भपलाशं च
वर्जयत्तत्सर्वदा ॥ मधुकं कुटजं ब्राह्मजम्बूप्लक्षमुदुम्बर
म् । मातुलङ्गं पनसं च मोचाचर्मदलानि च ॥ पालाक्य
वर्णं श्रीपर्णं शुभानीमानि भोजने । यथाकालोपपन्ने-
तु भोजने घृतसंस्कृते ॥ पत्न्यादिभिर्दत्तवस्तु वास्तुदेवा
पिते शुभे । गायत्र्या मूलमन्त्रेण संप्रोक्ष्य शुभवारिणा ॥
ऋतसत्याभ्यामिति च मन्त्राभ्यां परिषेचयेत् । अन्नरूपं
विराजं सन्ध्यात्वा मन्त्रं जपेद्बुधः ॥ ध्यात्वा हृत्पङ्कजे
विष्णुं रुद्रांशुसदृशद्युतिम् । शङ्खचक्रगदापद्मपाणिं
वै दिव्यभूषणम् ॥ मनसैवार्चयित्वाथ मूलमन्त्रेण वैष्ण
वः । पादौदकं हरेः पुण्यं तुलसीदलमिश्रितम् ॥ अमृतो
पस्तरणमसीति मन्त्रेण प्राशयेत् । उद्दिश्यैव हरिं प्राणा
न् जुहुयात् सद्यतं हविः ॥ अन्नलाभे तु होतव्यं शाकमू
लफलादिभिः । पञ्चप्राणाद्याहुतयो मन्त्रैस्तेर्जुह्याद्द-
रेः ॥ श्रद्धायां प्राणेनिष्ठेति मन्त्रेण च यथाक्रमान् । तर्ज-
नीमध्यमाङ्गुष्ठैः प्राणायैति यजेद्दविः ॥ मध्यमानामिका
ङ्गुष्ठैरपानायैत्यनन्तरम् । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याना
यैत्याहुतिं ततः ॥ कनिष्ठतर्जन्यङ्गुष्ठैरुदानायैति वै यजे
त् । समानायैति जुहुयात्सर्वैरङ्गुलिभिर्द्विजः ॥ अयम्
निर्वैश्चानरिरित्यात्मानमनन्तरम् । शतमष्टोत्तरं मन्त्रं
मनसैव जपेत्ततः ॥ ध्यायन् नारायणं देवं भुञ्जीयात् तु य
थासुखम् । वक्रादपातयन् ग्रासं चिन्तयन्मधुसूदनम् ॥

नासनांस्तद्विषादस्तु न वेष्टितशिरास्तथा । न स्कन्दयन् न
 च हसन् बहिर्नाप्यवलोकयन् ॥ नात्मीयान् प्रलपन् जल्प
 न् बहिर्जानुकरो न च । न वादकोपितनरः पृथिव्यामपि
 वा न च ॥ न प्रसारितपादश्च नोत्सङ्गकृतभाजनः । ना-
 श्रीयाद्भार्यया सार्धं न पुत्रैर्वापि विह्वलः ॥ न शयानो ना
 तिसङ्गो न विमुक्तशिरोरुहः । अन्नं वृथा न विकिरन् मि
 ष्ठीवन् नातिकाङ्क्षया ॥ नातिशब्देन भुञ्जीत न वस्त्रार्थो
 पवेष्टितः । प्रगृह्य पात्रं हस्तेन भुञ्जीयात् पैतृके यदि ॥ च
 षके पुरके वापि पिबेत्तोयं द्विजोत्तमः । तक्रं वाप्यथ वा क्षी
 रं पानकं वापि भोजने ॥ वक्त्रेण सान्तर्धानेन दत्तमन्येन वा
 पिबेत् । ग्रासशेषं नचाश्रीयात्सीतिशेषं पिबेन्न तु ॥ शाकमू-
 लफलादीनि दन्तच्छिन्नं न स्वादयेत् । उद्धृत्य वामहस्तेन तो-
 यं वक्त्रेण यः पिबेत् ॥ सस्करां वै पिबेद्भक्तां सद्यः पतति रौर
 वे । शब्देनापोशनं पीत्वा शब्देन दधिपायसे ॥ शब्देनान्नर
 सं क्षीरं पीत्वेव पतितो भवेत् । प्रत्यक्षलवणं शुक्तं क्षीरं च
 लवणान्वितम् ॥ दधि हस्तेन मच्छ्रीतं स्करापानसमं स्मृतम्
 आरनालरसं तद्वत्तद्वैद्यानार्पितं हरिः ॥ आसनेन तु पात्रेण
 नैव दद्याद्घृतादिकम् । नोच्छिष्टं घृतमादद्यात् पैतृके भो
 जने विना ॥ तथैव तु पुरोडाशं पृषदाज्यञ्च माक्षिकम् । पा
 नीयं पायसं क्षीरं घृतं लवणमेव च ॥ हस्तदत्तं न गृहीया
 तुल्यं गोमांसभक्षणम् । अपूपं पायसं मांसं यावकं कृस
 रं मधु ॥ केवलं यो वृथाश्नाति तेन भक्तं स्करासमम् । कर
 ञ्च मूलकं शीघ्रं लघुनं तिलपिष्टकम् ॥ तालास्थि श्वेतव
 न्नाकं स्करापानसमं स्मृतम् । अन्यच्च फलमूलाद्यं भक्ष्यं
 पानादिकञ्च यत् ॥ स्नकृचन्दनादि ताम्बूलं यो भुङ्क्ते हर्ष

नर्पितम् । कल्पकोटिसहस्राणि रेतोविण्मूत्रभाग् भवेत् ॥ त
 स्मात्सर्वं सविमलं हरिभुक्तं यथोक्तवत् । स पवित्रेण यो
 भुङ्क्ते सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥ ध्यायन् नारायणं देवं वाग्य
 तः प्रयतात्मवान् । भुक्त्वावनतितृप्त्यैव प्राशयेदम्बु निर्म
 लम् ॥ अमृतापिधानमसीतिमन्त्रेण कुशपाणिना । कि-
 ञ्चिदन्नमुपादाय पीतशेषेण वारिणा ॥ पैतृकेन तु तीर्थेन
 भूमौ दद्यात्तदर्थिनाम् । रौरवे नरके घोरे वसतां क्षुत्पिपास
 या ॥ तेषामन्नं सोदकञ्च अक्षय्यमुपतिष्ठतु । इति दत्त्वो
 दकं तेषां तस्मिन्नेवासने स्थितः ॥ प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च
 वक्त्रं संशोध्य वारिभिः । द्विराचम्य विधानेन मन्त्रेण प्रा-
 शयेज्जलम् ॥ पीत्वा मन्त्रजलं पश्चादाचम्य हृदयाम्बुजे ।
 राममिन्दीवरश्यामं चक्रशङ्खधनुर्धरम् ॥ युवानं पुण्ड
 रीकाक्षं ध्यात्वा मन्त्रं जपेद्बुधः । समासीनः स्मरवासने
 वेदमध्यापयेत्ततः ॥ सच्छिष्यान् यांस्तु शास्त्रं वा स्नेहाद्वा
 धर्मसंहिताम् । इतिहासपुराणं वा कथयेच्छृणुयाच्च वा ।
 रगावस्तङ्गते सन्ध्यां बहिः कुर्वीत पूर्ववत् ॥ बहिः सन्ध्या
 शतगुणं गोष्ठे शतगुणं तथा । गङ्गाजले सहस्रं स्यादन-
 न्तं विष्णुसन्निधौ ॥ उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां जप्त्वा जप्यं
 समाहितः । पूर्ववत् पूजयेद्विष्णुं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 अष्टाक्षरविधानेन निवेशयेवं समाहितः । सायमौपास
 नं हुत्वा वैष्णवं होममाचरेत् ॥ ध्यात्वा यज्ञमयं विष्णुं म
 न्त्रेणाष्टोत्तरं शतम् । तिलव्रीह्याज्यचरुभिस्तत्रैकेनापि
 वा यजेत् ॥ वैश्वदेवं भूतबलिं हुत्वा दत्त्वा च आचमेत् ।
 शय्यायां विन्यसेद्देवं पर्यङ्गे समलङ्कृते ॥ सविताने
 गन्धपुष्पधूपैरामोदिते शुभे । शाययित्वा च देवेशं देवीष्यां

सहितं हरिम् ॥ हिरण्यगर्भसूक्तेन नासदासीदनेन च । कृ-
 त्वा पुष्पाञ्जलिं पश्वादुपचारैः समर्चयेत् ॥ श्रिये जात इ-
 त्युचैव ध्रुवसूक्तेन च द्विजः । दीपैर्नीराजनं कृत्वा पश्चा-
 दर्घ्यं निवेदयेत् ॥ सुवाससा यवनिकां विन्यस्याथ स-
 माहितः । द्वादशाङ्गं महामन्त्रं जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥ अस्त्रे-
 श्च शङ्खचक्राद्यैर्दिक्षु रक्षां सुविन्यसेत् । स्तोत्रैः स्तुत्वा
 नमस्कृत्वा पुनः पुनरनन्तरम् ॥ वैष्णवैश्च सहद्विश्च भु-
 ञ्जीयादर्पितं हरेः । आचम्याग्निमुपस्पृश्य समासीनस्तु-
 वाग्यतः ॥ ध्यायन् हृदि शुभं मन्त्रं जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
 शेषाहिशायिनं देवं मनसैवार्चयेत्ततः ॥ शयीत शुभश-
 य्यायां विमले शुभमण्डले । ऋतौ गच्छेद्धर्मपत्नीं विना प-
 ञ्चस्र पर्वस्र ॥ पुत्रार्थी चेत्तु युग्मास्र स्त्रीकामी विषमास्र
 च । न श्राद्धदिवसे चैव नोपवासदिने तथा ॥ नाशुचिर्मलि-
 नो वापि न चैव मलिनां तथा । न क्रुद्धां न च क्रुद्धः सन् न रोगी
 न च रोगिणीम् ॥ न गच्छेत् क्रूरदिवसे मघामूलद्वयोर-
 पि । ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय आचामित्प्रयतात्मवान् ॥ यती च
 ब्रह्मचारी च वनस्थो विधवा तथा । अजिने कम्बले वापि भू-
 मौ स्वप्यात् कुशोत्तरे ॥ ध्यायन्तः पद्मनाभं तु शयीरन् वि-
 जितेन्द्रियाः । अर्पयेद् वार्चयेद्विष्णुं त्रिकालं श्रद्धयान्वितः ॥
 आचरेयुः परं धर्मं यथावृत्त्यनुसारतः । प्रातः कृष्णं जगन्ना-
 थं कीर्तयेत् पुण्यनामभिः ॥ शौचादिकन्तु यत्कर्म पूर्वो-
 क्तं सर्वमाचरेत् । नैमित्तिकविशेषेण पूजयेत् पतिमय्य-
 म् ॥ तत्तत्काले तु तन्मूर्ते रचनं मुनिभिः स्मृतम् । प्रसुप्ते प-
 यनाभेतु नित्यं मासचतुष्टयम् ॥ द्रोण्यान्दोलायामपि वा
 भक्त्या संपूजयेद्विभुम् । क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के शयानं रमया

सह ॥ नीलजीमूनसङ्काशं सर्वालङ्कारसुन्दरम् । कौस्तुभो-
द्रासिततनुं वैजयन्त्या विराजितम् ॥ लक्ष्मीघनकुचस्पर्शशु-
भोरस्कं स्रवर्चसम् । ध्यात्वैव पद्मनाभन्तु द्वादशार्णेन नित्य-
शः ॥ पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यै स्त्रिसन्ध्यास्वपि वैष्णवः । निवेद्य पा-
यसान्नं तु दद्यात् पुष्पाञ्जलिं ततः ॥ सहस्रं शतवारं वा ह-
यं मन्त्रं जपेत्सुधीः । द्वादशार्णमनुज्वैव जत्वाज्येन तिलैश्च
वा ॥ केवलं चरुणा वापि जुहुयात्प्रतिवासरम् । अधःशायी
ब्रह्मचारी सर्वभोगविवर्जितः ॥ वार्षिकांश्चतुरो मासान् ए-
वमभ्यर्च्य केशवम् । बोधयित्वाथ कार्तिक्या दद्यात् पुष्पा-
ण्यनेकशः ॥ साज्यैस्तिलैः पायसेन मधुना च सहस्रशः । मू-
लमन्त्रेण जुहुयात् सूक्तैश्चावफृथं ततः ॥ सहस्रनामभिः
कृत्वा दद्यादर्पणमेव च । गृहं गत्वाथ देवेशम्पूजयित्वा य-
थाविधि ॥ भोजयेद्वैष्णवान् विप्रान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्
श्रुकूपक्षे नभोमासि द्वादश्यां वैष्णवः शुचिः ॥ पवित्रारो-
पणं कुर्यान्नाभिमात्रायतं न्यसेत् । तथा वक्षसि पर्यन्तं
सहस्रन्तान्तवं स्मृतम् ॥ कुशग्रन्थिसहस्रन्तु पादान्तं वि-
न्यसेत्ततः । सौवर्णीं राजतीं मूलां शतग्रन्थियुतां न्यसेत्
॥ मृणालतान्तवं पश्चात् पुष्पमालां ततः परम् । शतमौक्ति-
कहाराणि नानारत्नमयान्यपि ॥ उपोष्यैकादशीं तत्र रात्रौ
जागरणान्वितः । अभ्यर्चयेज्जगन्नाथं गन्धपुष्पफलादिभिः
॥ नीत्वा रात्रिं नर्तकाद्यैः प्रभाते विमले नदीम् । गत्वा स्ना-
त्वा च विधिना तर्पयित्वेशमर्चयेत् ॥ सर्वैश्च वैष्णवैः सू-
क्तैर्मध्वाज्यतिलपायसैः । हत्वा दत्वा दशार्णेन सहस्रं जु-
हुयात्ततः ॥ पश्चादारीपयेद्वैष्णोः पवित्राणि शुभानि वै ।
पवस्व सोम इति च जपन् सूक्तं सुपावनम् ॥ निवेदयेत्प-

वित्राणि तथा विष्णोर्यथाक्रमात् । मन्दिरं कुशयोक्त्रेण वेष
 यन् परमात्मनः ॥ वितानपुष्पमालाद्यै रलङ्कृत्य च सर्व
 तः । सहस्रं द्वादशार्णेन भक्त्या पुष्पाञ्जलिं न्यसेत् ॥ अ
 थोपनिषदुक्तानि पञ्चसूक्तान्यनुक्रमात् । त्वेह यत्पीतमि
 त्यादि जपन् पुष्पाञ्जलीन्ततः ॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चा
 त् स्वयं कुर्वीत पारणम् । शक्त्या वा चोत्सवं कुर्याद्भिरा
 वं वैष्णवोत्तमः ॥ प्रत्यङ्मेवं कुर्वीत पवित्रारोपणं हरेः ।
 ऋतुकोटिसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयः ॥ तत्र दुर्भिक्ष
 रोगादिभयं नास्ति कदाचन । संप्राप्ते कार्तिके मासे साया
 ह्ने पूजयेद्हरिम् ॥ हृद्यैः पुष्पैश्च जातीभिः कोमलै स्तुलसी
 दलैः । अर्चयेद्विष्णुं गायत्र्यानुवाकैर्वैष्णवैरपि ॥ पावमा
 न्यैश्च तन्मासं भक्त्या पुष्पाञ्जलिं न्यसेत् । अष्टोत्तरसहस्रं
 वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥ अष्टाविंशति वा शक्त्या दद्याद्दीपा
 न् स्रपालिकान् । स्रवासितेन तैलेन गवाज्येनाथवा हरेः ॥
 अष्टोत्तरशतं नित्यं तिलहोमं समाचरेत् । मनुना वैष्णवे
 नापि गायत्र्या विष्णुसंज्ञया ॥ हुत्वा पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ता
 भ्यामेव तदा विप्रोः । हविष्यं मौदकं शुद्धं नक्तं भज्जीत वा
 ग्यतः ॥ तैलं शुक्तं तथा मांसं निष्पावान्माक्षिकं तथा । च
 णकानपि माषांश्च वर्जयेत्कार्तिकेऽहनि ॥ भोजयेद्वैष्णवा
 न् विप्रान् नित्यं दानादिशक्तयः । अन्ते च भोजयेद्विप्रान्
 दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥ एवं संपूज्य देवेशं कार्तिके ऋतुको
 टिभिः । पुण्यं प्राप्या नघो भूत्वा विष्णुलोके महीयते ॥ द
 शमीमिश्रितां त्यक्त्वा वेलायामरुणोदये । उपोष्यैकादशीं
 शुद्धां द्वादशीं वापि वैष्णवः ॥ स्नात्वामलक्या नद्यां तु वि
 धानेन हरिं यजेत् । स्रगन्धकुसुमैः शुभैरुपचारैश्च सर्व-

शः ॥ रात्रौ जागरणं कुर्यात् पुराणं संहितां पठेत् । जागरेऽ
स्मिन्नशक्तश्चेद्दर्शनास्तीर्य वैष्णवः ॥ पुरतो वासुदेवस्य भू-
मौ स्वप्यात्समाहितः । ततः प्रभातसमये तुलसीमिश्रितै-
र्जलैः ॥ स्नात्वा सन्तर्प्य देवेशं तुलस्या मूलमन्त्रतः । द्वये-
न वा विष्णुसूक्तैः कुर्यात् पुष्पाञ्जलीं स्ततः ॥ तथैव जुहु-
यादाज्यं मन्त्रेणैव शतं ततः । पायसान्नं निवेद्येशे ब्राह्म-
णान् भोजयेत्ततः ॥ ध्यायन् कमलपत्राक्षं स्वयं भुञ्जीत वा-
ग्यतः । अहःशेषं समानीय पुराणं वाचयन् बुधः ॥ सायाह्ने
समनुप्राप्ते दोलायां पूजयेद्हरिम् । अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यै-
र्भक्ष्यैर्नानाविधैरपि ॥ ब्राह्मणस्य तु सूक्तैश्च शनैर्दोलां प्र-
चालयेत् । इतिहासपुराणाभ्यां गीतवाद्यैः प्रबन्धकैः ॥ एवं
संपूजयेद्देवं तस्यां निशि समाहितः । मध्याह्ने पूजयेद्दि-
ष्णुं वैष्णवेन समाहितः ॥ चम्पकैः शतपत्रैश्च करवीरैः शि-
तैरपि । वैष्णवेनैव मन्त्रेण पूजयेत्कमलापतिम् ॥ नकरी-
न्द्रेति सूक्तेन दद्यात् पुष्पाञ्जलिं हरेः । मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं द-
द्यात् पुष्पाणि भक्तिः ॥ तथैव होमं कुर्वीत तिलैः व्रीहि-
भिरेव वा । सुदध्यन्नं फलयुतं नैवेद्यं विनिवेदयेत् ॥ दी-
पैर्निराजनं कृत्वा वैष्णवान् भोजयेत्ततः । मन्दवारे तु सा-
याह्ने तावत्सम्यगुपोषितः ॥ तिलैः स्नात्वा विधानेन सन्त-
र्प्य च सनातनम् । नृसिंहवपुषं देवं पूजयेत्तद्विधानतः ॥ म-
न्त्रराजेन गायत्र्या मूलमन्त्रेण वा यजेत् । अखण्डबिल्वप-
त्रैश्च जातिकुन्दैश्च यूथिकैः ॥ छन्नः पञ्चोशना शान्त्याः
त्यमग्ने ! घुमिरीति च । दद्यात् पुष्पाञ्जलिं भक्त्या मन्त्रेणैव
शतं यथा ॥ आप्यामेवानुवाकाभ्यां प्रत्युचं जुहुयाद् घृत-
म् । मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं बिल्वपत्रैर्घृतान्वितैः ॥ वैकुण्ठपार्ष-

दं हुत्वा होमशेषं समापयेत् । मधुशर्करसंयुक्तानपूपान्
 मोदकांस्तथा ॥ मण्डकान् विविधान् भक्ष्यान् सूपान् मधु-
 मिश्रितम् । स्रवासितं पानकञ्च नृसिंहाय समर्पयेत् ॥ नृत्यं
 गीतं तथा गद्यं कुर्वीत पुरतो हरेः । भोजयेच्च ततो विप्रान्
 नव सप्ताथ पञ्च वा ॥ हर्यर्पितहविष्यान्नं भुञ्जीयाद्वाग्यतः
 स्वयम् । ध्यायेन्नृसिंहं मनसा भूमौ स्वय्याजितेन्द्रियः ॥
 एवं शनिदिने देवमभ्यर्च्य नरकेशरीम् । सर्वान् कामानवा-
 प्रोति सोऽश्वमेधायुतं लभेत् ॥ षष्टिवर्षसहस्रं स पूजां-
 प्राप्नोति केशवः । कुलकोटिं समुद्धृत्य वैकुण्ठपुरमाप्नुयात् ॥
 प्रायश्चित्तमिदं गुह्यं पातकेषु महत्स्वपि । अपुत्रो लभते पुत्र-
 मधनो धनमाप्नुयात् ॥ पक्षे पक्षे पौर्णमास्यामुदितेऽग्नि-
 निवाकरे । स्नात्वा संपूजयेद्विष्णुं वामनं देवमव्ययम् ॥ स-
 मासीनं महात्मानं तस्मिन् पूणेन्दुमण्डले । सन्तर्पयेच्छुभ-
 जलैः कुसुमाक्षतमिश्रितैः ॥ तत्र मूलेन मन्त्रेण पूजयेत्
 परमेश्वरम् । तुलसीकुन्दकुसुदैरथ पुष्पाञ्जलिं चरेत् ॥ त्वं
 सोम इति सूक्तेन प्रत्यृचं कुसुमैर्यजेत् । पश्चाद्धोमं प्रकुर्वी-
 त पायसान्नं सशर्करम् ॥ मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं सूक्तेन प्रत्यृ-
 चं तथा । अग्निसोमानुवाकेन समिद्धिः पिप्पलैर्यजेत् ॥ सह-
 स्वनामभिः स्तुत्वा नमस्कृत्वा जनार्दनम् । वैष्णवान् भोज-
 येत्पश्चात्पायसान्नेन शक्तितः ॥ स्वयं भुत्वा हविः शेषं श-
 यीत नियतेन्द्रियः । एवं संपूज्य देवेशं पौर्णमास्यां जनार्द-
 नम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् । मघा-
 यामपि पूर्वाह्णे स्नात्वा कृष्णं जलैर्द्विजः ॥ सन्तर्प्य मूलम-
 न्त्रेण तिलमिश्रितवारिभिः । तर्पयित्वा पितॄन् देवानर्चये-
 दच्युतं नतः ॥ कृष्णैश्च तुलसीपत्रैः केतकैः कमलैरपि । शो

णितैः करवीरैश्च जपाकुटजपाटलैः ॥ अस्य वामेति सूक्ते
न दद्यात् पुष्पाञ्जलिं हरेः । मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं कृष्णं श्री
तुलसीदलैः ॥ तथैव जुहुयादग्नौ तिलैः कृष्णैः सशर्करैः ।
आज्येन पौरुषं सूक्तं प्रत्यृचं जुहुयात् ततः ॥ नारायणानु
वाकेन उपस्थाय जनार्दनम् । सुसंयावैः सौहृदैश्च शाल्य
न्नं विनिवेदयेत् ॥ वैष्णवान् भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुञ्जीत
वाग्यतः । तस्यां रात्रौ जपेन्मन्त्रमयुतं हरिसन्निधौ ॥ वै
ष्णवैरनुवाकैश्च दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं ततः । पुरतो वासुदेवस्य
भूमौ स्वप्यात्कुशोत्तरे ॥ एवं संपूज्य देवेशं मघायां वैष्णावो
त्तमः । उद्धृत्य वंशजान् सर्वान् वैष्णवं पदमाभ्युयात् ॥ व्यती
पाते तु संप्राप्ते हयग्रीवं जनार्दनम् । पुष्पैश्च करवीरैश्च पुण्ड
रीकैः समर्चयेत् ॥ घोरयीत्यनुवाकेन प्रत्यृचं वै यजेद् बु
धः । मन्त्रेण च शतं दत्त्वा पश्चान्दोमं समाचरेत् ॥ यवैश्च
तण्डुलैर्वापि तिलैः पुष्पैरमापि वा । मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं जु
हुयाद्वैष्णावोत्तमः ॥ अभूदेकाद्यष्टसूक्तैः प्रत्यृचं जुहुयाच्च-
रुम् । शेषं निवेद्य हरये संप्राश्याचमनं चरेत् ॥ सहस्रशी
र्षसूक्तेन उपस्थाय जनार्दनम् । शाल्योदनं सूपयुतं विवि
धैश्च फलैरपि ॥ गवाज्येन युतं दत्त्वा दीपैर्निराजयेत्ततः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्दक्षिणाग्निश्च तोषयेत् । हविष्यन्तु
स्वयं भुक्त्वा भूमौ स्वप्याज्जितेन्द्रियः ॥ एवं संपूज्य देवेशं
व्यतीपाते सनातनम् । दशवर्षसहस्रस्य पूजायाः फल-
माभ्युयात् ॥ ग्रहणे रविसंक्रान्तौ वराहवपुषे हरिम् । कु
मुद्वैरुज्जलैः पद्मैस्तुलसीभिः कुरण्डकैः ॥ अर्चयेद्भूमूधरं
देवं तन्मन्त्रेणैव वैष्णावः । दूरादिहेति सूक्तेन दद्यात् पुष्पा
ञ्जलिं द्विजः ॥ मन्त्रेण च सहस्रं तु शतं वापि यजेत्तदा । ति

लैश्च जुहुयात्तद्वत् सूक्तेन प्रत्यृचं घृतम् ॥ सूपान्नं कृशरा
 न्नं च भक्ष्या पूर्वा घृतपुतान् । नैवेद्यं विनिवेद्येशो ब्राह्मणा
 न् भोजयेत्ततः ॥ एवं संपूज्य देवेशं संक्रान्तौ ग्रहणे हरिम् ।
 कल्पकोटिसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥ वैशाखे पूजये
 द्रामं काकुत्स्थं पुरुषोत्तमम् । सीतालक्ष्मणसंयुक्तं मध्याह्ने
 पूजयेद्दिप्तम् ॥ पुनरागकेतकीपद्मैरुत्पलैः करवीरकैः । चा
 म्प्येयबकुलैः पूजां षडर्णेनैव कारयेत् ॥ जानयेवाति सू-
 क्तेन कुर्यात् पुष्पाञ्जलिं ततः । संक्षेपेण शतश्लोक्यां प्र
 तिश्लोक्या यजेत्तथा ॥ पुष्पाञ्जलिं सहस्रं तु मन्त्रेणैव यजे
 द्रमाम् । त्वमग्न इति सूक्तेन पायसं जुहुयाद्वा ॥ पश्चान्न
 न्नेणाज्यहोमौ नैवेद्यं पायसं घृतम् । कदलीफलं शर्करां च
 पानकं च निवेदयेत् ॥ पञ्च सप्त त्रयो वापि पूजनीया द्विजो
 त्तमाः ॥ सहस्रैरन्नपानाद्यैर्गोहिरण्यादिदक्षिणैः ॥ हवि
 प्यानं स्वयं भुत्वा पठेद्रामायणं नरः । एवं संपूज्य विधि
 वद्राघवं जानकीयुतम् ॥ भुत्वा भोगान् मनोरम्यान् वि
 ष्णुलोके महीयते । लक्ष्मीनारायणं देवं भार्गवे वासरे नि
 शि ॥ अखण्डबिल्वपत्रैश्च तुलसीकोमलैर्दलैः । अर्चयेन्म
 न्तरत्नेन वामाङ्गस्थश्रिया सह ॥ चन्दनं कुङ्कुमोपेतङ्ग
 स्तुर्या च समर्पयेत् । श्रीसूक्तपुरुषसूक्ताभ्यां दद्यात् पु-
 ष्पाञ्जलिं ततः ॥ मन्त्रद्वयेन पुष्पाणां सहस्रं च निवेदयेत्
 त्वमग्न इति सूक्तेन प्रत्यृचं कुसुमान् यजेत् ॥ अखण्डबि
 ल्वपत्रैर्वा पद्मपत्रैर्घृतेन वा । श्रीसूक्तपुरुषसूक्ताभ्यां प्र-
 त्यृचं जुहुयात् ततः ॥ अग्निं न वेति सूक्तेन तिलैर्घ्रीहिभिरे
 व वा । मन्तरत्नेन जुहुयात् सगन्धकुसुमैः शतम् ॥ मण्डक
 न् क्षीरसंयुक्तान् पायसान्नं सशर्करम् । शाल्यन्नं पृषदाज्

च भक्त्यासौ विनिवेदयेत् ॥ अभ्यर्च्य विप्रमिथुनान् वासो
 ऽलङ्कारभूषणैः । भोजयित्वा यथाशक्त्या पश्चाद्भुञ्जीत वा
 ग्यतः ॥ मन्वन्तरशतं विष्णुं दुग्धाब्धौ हेमपङ्कजैः । संपूज्यं
 यदवाप्नोति तत्फलं भृगुवासे ॥ एवं संपूज्यमानस्तु तस्मि-
 न्नहनि वैष्णवैः । लक्ष्म्या सह हरिः साक्षात् प्रत्यक्षं तत्क्षणा
 द्रवेत् ॥ कृष्णाष्टम्यां चतुर्दश्यां सायंसन्ध्यासमागमे । गो
 पालपुरुषं कृष्णमर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः । मलिकामालतीकुन्द
 यूथी कुटजकैतकैः ॥ लोधनीपार्जुनैर्नगैः कर्णिकरैः कद-
 म्बकैः । कोविदारैः करवीरैर्बिल्वैरास्फोटकैरपि ॥ दशाक्ष
 रेण मन्त्रेण पूजयेत् पुरुषोत्तमम् । ये त्रिंशतीति सूक्तेन
 दद्यात् पुष्पाञ्जलिं ततः ॥ श्रीकृष्णं तुलसीपत्रैः प्रत्यृचं पू-
 जयेद्दिशुम् । श्रीकृष्णाय नम इति सूक्तेनाष्टोत्तरं शतम् ॥
 पूजयित्वाथ होमन्तु तिलैः कृष्णैर्घृतान्वितैः । प्रत्यृचं वैष्ण-
 वैः सूक्तैर्जुहुयात् पुरुषोत्तमम् ॥ समिद्धिः पिप्पलैश्चापि-
 मन्त्रेणाष्टोत्तरं शतम् । नामभिः केशवाद्यैश्च चरुं पश्चाद् घृ-
 तप्लुतम् ॥ वैष्णव्या चैव गायत्र्या पृषदाज्यं शतं तथा । गुडो
 दनं सर्पिषाक्तं भक्ष्याणि विविधानि च ॥ क्षीरान्नं शर्करो-
 पैतं नैवेद्यञ्च समर्पयेत् । वैष्णवान् भोजयेत्पश्चात् स्वयं
 भुञ्जीत वाग्यतः ॥ एवमभ्यर्च्य गोविन्दं कृष्णाष्टम्यां विधा-
 नतः । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ इ-
 योरप्यनयोः श्रीशं कूर्मरूपं समर्चयेत् । ससागरां महीं
 सर्वा लभते नात्र संशयः ॥ अर्चयेन्मूलमन्त्रेण गन्धपु-
 ष्पाक्षतादिभिः । अर्चयित्वा विधानेन हविष्यं व्यञ्जनैर्यु-
 तम् ॥ रुदीर्घयन्त्रराजान् सूपघृतमिश्रान् निवेदयेत् । अ-
 हं यवेति सूक्तेन कुर्यात्पुष्पाञ्जलिं ततः ॥ सहस्रं मूलमन्त्रे

ण पूजयेत्तुलसीदलैः । तिलमिश्रैश्च पृथुकै जुहुयाद्व्यवा-
 हने ॥ प्रयद् इति सूक्ताभ्यां नासदासीत्यनेन च । मन्त्रे-
 णाज्यं सहस्रन्तु जुहुयाद्वैष्णवोत्तमः ॥ भोजयेद्वैष्णवान्
 भक्त्या विशेषेणाचयेद्गुरुम् । कौर्मै तु शतवर्षन्तु समभ्य-
 र्च्य विधानतः ॥ अत्राप्यर्चनमात्रेण तत्फलं समवाप्नुयात्
 मधुशुक्लं प्रतिपदि केशवं पूजयेद्द्विजः ॥ स्नात्वा मध्याह्ने
 समये करवीरैः स्रगन्धिभिः । अग्निमील इत्याद्येन प्रत्य-
 चं कुसुमैर्यजेत् ॥ मन्त्ररत्नेन वाभ्यर्च्य चरुपायसहोमकृत्वा
 ईले द्यावेति सूक्तेन यदिन्द्राग्नीत्यनेन च ॥ विष्णुसूक्तैश्च
 जुहुयाद्वायव्या विष्णुसंज्ञया । अपूपान् कटकाकारान् शा-
 ल्यन्नं घृतसंयुतम् ॥ फलैश्च भक्ष्यभोज्यैश्च नैवेद्यं विनि-
 वेदयेत् । भोजयेद्ब्राह्मणान् शक्त्या दक्षिणाभिः प्रपूजये-
 त् ॥ सायं सम्यत्सरं तत्र सम्यक् संपूजयेद्हरिम् । सर्वान्
 कामानवाप्नोति हयमेधायुतं लभेत् ॥ तस्मिन्नवम्यां शुक्ले
 तु नक्षत्रे दितिदैवते । तत्र जातो जगन्नाथो राघवः पुरुषो-
 त्तमः ॥ तस्मिन्नुपोष्य मध्याह्ने स्नात्वा सन्ध्यां विधानतः ।
 तर्पयित्वा पितॄन् देवानर्चयेद्वाघवं हरिम् ॥ षडक्षरेण म-
 न्त्रेण गन्धमाल्यानुलेपनैः । अभ्यर्च्य जगतामीशं जपेन्म-
 न्त्रं समाहितः । शान्तिं शारुं पुराणञ्च नाम्नां विष्णोः
 सहस्रकम् ॥ पावमानैर्विष्णुसूक्तैः कुर्यात् पुष्पाञ्जलिं त-
 तः । रामायणशतश्लोक्या दद्यात् पुष्पाणि वैष्णवः ॥ सश-
 कं पायसान्नं कपिलाघृतसंयुतम् । रम्भाफलं पानकञ्च
 नैवेद्यं विनिवेदयेत् ॥ पीतानि नागपर्णानि स्निग्धपूगीफ-
 लानि च । कर्पूरेण च संयुक्तं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् ॥ दीपा-
 नीराजयेद्भक्त्या नमस्कृत्य पुनः पुनः । प्रीतये रघुनाथ-

स्य कुर्याद्दानानि शक्तिः ॥ षडक्षरेण साहस्रं तिलैर्वा पा-
यसेन वा । कमलैर्विल्वपत्रैर्वा घृतेन जुहुयात्ततः ॥ अस्य
वामेति सूक्तेन समिद्धिः पिप्पलस्य तु । वैकुण्ठपार्षदं हुत्वा
होमशेषं समापयेत् ॥ रात्रौ जागरणं कुर्यात् द्वित्रियामं स-
मर्चयेत् । प्रभाते विमले चापि ततो भरतजन्मनि ॥ तृतीये
ऽहनि मध्याह्ने सौमित्रेर्जन्मवासरे । सानुजं जगतामीशमर्च-
येत् पूर्ववद्विजः ॥ पूजां पुष्पाञ्जलिं होमं जपं ब्राह्मणभो-
जनम् । अविच्छिन्नं तथा कुर्यादग्निहोत्रं त्रिवासरम् ॥ ए-
वं त्रिरात्रं कुर्यात् राघवाणां विधानतः । महोत्सवं जन्मभे-
षु प्रत्यब्दं चैत्रमासिके ॥ चतुर्थेऽह्नि तथा नद्यां कुर्यादव-
भूतं द्विजः । वैष्णवैरनुवाकैश्च रामनामभिरेव च ॥ चरितं
रघुनाथस्य जपन्नवभूतं चरेत् । देवान् पितॄन् च सन्तर्प्य
गृहं गत्वा चयेत्प्रभुम् ॥ कुर्यादवभृथेष्टिञ्च चरुणा पायसे-
न वा । अस्य वामेति सूक्तेन परोमात्रेत्यनेन च ॥ प्रत्यृचं
जुहुयात्पश्चान्न्यत्रेण शतसंख्यया । हुत्वा समाप्य होमन्तु
शेषं सम्प्राशयेच्चरुम् ॥ आचम्य पूजयेद्देवं वैष्णवान्-
भोजयेत्ततः । स्वयं भुञ्जीत तद्रात्रौ वृद्धशायी समाहि-
तः ॥ एवं द्वादशभिः पूज्यश्चैत्रे नावमिके तथा । षष्टिवर्षं
सहस्राणि श्वेतद्वीपनिवासिनम् ॥ संपूज्य यद्वामोति त-
देवात्र समश्नुते । यज्ञायुतशतं लब्ध्वा विष्णुलोके महीय-
ते ॥ तस्यैव पौर्णमास्याञ्च शीतांशो रुदये तथा । स्नात्वा
संपूजयेद्देवं माधवं रमयासह ॥ शुद्धजाम्बूनदप्रख्यं कन्द-
पेशितसन्निभम् । लक्ष्म्या सह समासीनं विमले हेमपङ्क-
जे ॥ चन्दनेन स्रगन्धेन करवीराञ्जपङ्कजैः । कर्पूरकुङ्कु-
मोपेतचन्दनेन च पूजयेत् ॥ तन्मन्त्रमन्तरत्नाभ्यां माध-

चं विधिना यजेत् । मण्डकान् क्षीरसंयुक्तान् शाल्यन्नं च
 तसंयुतम् ॥ कृष्णारम्भाफलैर्जुष्टं नैवेद्यं विनिवेदयेत् । अ
 स जीवत्व इत्यादि षट्सूक्तैः कुसुमैर्यजेत् ॥ मन्त्रेणाष्टोत्तर
 शतं कोमलैः तुलसीदलैः । संपूज्य होमं कुर्वीत साज्येन च
 रुणा ततः ॥ विहीभोतोरित्यनेन सूक्तेन प्रत्यृचं द्विजः ।
 कमलैर्बिल्वपत्रैर्वा मन्त्रेणाष्टोत्तरं शतम् ॥ हुत्वाथ पौरुषं
 सूक्तं श्रीसूक्तं जुहुयाद्द्विजः । सहस्रनामभिः स्तुत्वा वैष्ण
 वान् भोजयेत्ततः ॥ हुतशेषं स्वयं भुत्वा भूमौ स्वप्याजि
 तेन्द्रियः । एवं संपूज्य देवेशं माधव्यां मधुसूदनः ॥ सर्वार्
 न् कामानवाप्नोति हरिसायुज्यमाप्नुयात् । वैशारख्यां पौ
 र्णमास्यान्तु मध्याह्ने पुरुषोत्तमम् ॥ अर्चयेद्रक्तकमलैः रु
 त्यलैः पाटलैरपि । ह्रीं चैरकरवीरैश्च गायत्र्या विष्णुसंज्ञ
 या ॥ दध्यन्नं फलसंयुक्तं पायसञ्च निवेदयेत् । प्रत्यृचं च
 द्विचं सूक्तैः प्रत्यृचं जुहुयात्ततः ॥ साराष्ट्रे द्वेति सूक्तेन दीपै
 र्नीराजयेत्ततः । शक्त्या विप्रान् भोजयित्वा पूजयेद्देशि
 कं तथा ॥ तस्मिन् सम्पूजितो देवः प्रत्यक्षस्तत्क्षणाद्भवे
 त् । शयने भोजयेद्विष्णुं पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥ कुशप्र
 सूनदूर्वाग्रिपुण्डरीककदम्बकैः । मूलमन्त्रेण श्रीविष्णुं
 गायत्र्या च समर्चयेत् ॥ सत्येनोत्तमसूक्तेन ऋग्भिः पु
 ष्याज्जलिं यजेत् । मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं तुलसीपल्लवैस्त
 था ॥ पञ्चान्होमं प्रकुर्वीत विष्णुसूक्तैः सपायसम् । म
 न्त्ररत्नेन जुहुयादाज्यमष्टोत्तरं शतम् ॥ सशर्करं पायसा
 न्नमपूपान्विनिवेदयेत् । विश्वजितेति सूक्तेन कुर्यान्नी
 राजनं ततः ॥ भोजयेद्वैष्णवान् विप्रान् पूजयेच्च विशे
 षतः । सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधायुनं लभेत् ॥ प्रा

जापत्यर्क्षसंयुक्ता नभःकृष्णाष्टमी यदा । नभस्यैव भवे
त्सातु जयन्ती परिकीर्तिता ॥ तस्यां जातो जगन्नाथः के
शवः कंसमर्दनः । तस्मिन्नुपोष्य विधिवत्सर्वपापैः प्रमुच्य
ते ॥ अष्टमी रोहिणीयोगो सुहूर्तं वा दिवानिशम् । मुख्य
काल इति ख्यात स्तत्र जातः स्वयं हरिः । मासद्वये यद्य-
लाभे योगे तस्मिन् दिवा निशि ॥ नवमी रोहिणीयोगः
कर्त्तव्या वैष्णवैर्द्विजैः । रात्रियोगस्तु बलवान् तस्यां जा
तो जनार्दनः ॥ तिलेन वै भवान्ते च पारणा यत्र चोच्यते ।
ग्रामत्रयवियुक्तायां प्रातरेव हि पारणा ॥ पूर्वद्युर्नियमं कु
र्याद्वन्तधावनपूर्वकम् । प्रातः स्नात्वा विधानेन पूजये
त् कृष्णमज्ययम् ॥ षडक्षरेण मन्त्रेण बालकृष्णातनुं हरि
म् । सुकृष्णातुलसीपत्रैरर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥ दुग्धं क्षीरं
शर्कराञ्च नवनीतं निवेदयेत् । सहस्रमयुतं वापि जपेन्म
न्त्रं षडक्षरम् ॥ गवाज्यं जुहुयाद्द्वैतौ कृष्णमन्त्रेण पायस
म् । सहस्रं शतवारं वा प्रत्यृचं विष्णुसूक्तकैः ॥ हुत्वा स
गन्धिपुष्पाणि तैरेव च समर्चयेत् । सहस्रनाम्ना गीतानां
पठनं गुरुपूजनम् ॥ वैष्णवान् भोजयेच्छुक्त्या हुतशेषं स
कृत्स्वयम् । हुत्वा कुशोत्तरे स्वप्याद्भूमौ नियमवान् श
चिः ॥ परेऽङ्कुपोष्य विधिवत् स्नात्वा नद्यां विधानतः ।
तर्पयित्वा जगन्नाथं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ॥ पूर्ववत् पू
जयित्वेशं जपहोमादिकं चरेत् ॥ अवैष्णवं द्विजं तस्मिन्
वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् । पुराणादिप्रपाठेन रात्रौ जागर
णं चरेत् ॥ शीतांशावुदिते स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
नवो नवो भवतीत्यृचाघ्र्यं विनिवेदयेत् ॥ अर्चयेन्मा
तुरुत्सङ्गे स्थितं कृष्णं सनातनम् । तुलसीगन्धपुष्पैश्च

कस्तूरीचन्द्रचन्दनैः ॥ षडक्षरेण मन्त्रेण भक्त्या सम्पूजये-
 हरिम् । वसुदेवं नन्दगोपं बलभद्रञ्च रोहिणीम् ॥ यशोदां
 च सुभद्रां च मायां दिक्षु प्रपूजयेत् । प्रह्लादादीन् वैष्णवां
 च तथा लोकेश्वरानपि ॥ धूपं दीपञ्च नैवेद्यं ताम्बूलञ्च स
 मर्पयेत् । अनूनमिति सूक्तेन भक्त्या नीराजनं तथा ॥ श-
 न्न इत्यादिसूक्तैश्च दद्यात् पुष्पाणि वैष्णवः । दशाक्षरेण म-
 न्त्रेण पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥ सहस्रनामभिः स्तुत्या शय्या-
 यां विनिवेशयेत् । गीतं नृत्यञ्च वाद्यञ्च यथा शक्त्या च
 कारयेत् ॥ ततः प्रभातसमये सन्ध्यामन्वास्य वैष्णवः । द-
 शाक्षरेण मन्त्रेण तुलसीचन्दनादिभिः ॥ सम्पूज्य वैष्णवैः
 सूक्तैः कुर्यात् पुष्पाञ्जलिं ततः । मन्त्रेण जुहुयादाज्यं स-
 हस्रं हव्यवाहने ॥ ममाग्न इति सूक्ताभ्यां जुहुयात्पायसं
 ततः । परोमात्रेति सूक्तेन चरुं तिलविमिश्रितम् ॥ सर्वैश्च
 भगवन्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं यजेत् । नामभिः केशवाद्यैश्च
 तथा सङ्कर्षणादिभिः ॥ वैकुण्ठपार्षदं हुत्वा होमशेषं स-
 मापयेत् । ततो मङ्गलवादित्रैर्यागैर्द्यौर्धैश्च चामरैः ॥ लज्जे
 हरिद्राचूर्णैश्च गन्धैः पुष्पैः सुगन्धिभिः । मुदा विकीरयन्
 सर्वे बालवृद्धाश्च मध्यमाः ॥ नार्यश्च रमणैः सार्द्धं सुवा-
 सिन्यश्च योषितः । आरोप्य शिबिकायान्तु देवकीनन्दनं
 हरिम् ॥ अकर्दमां नदीं रम्यां तडागं वा मनोहरम् । गच्छे-
 युर्ग्राहशैवालजलोकादि विवर्जितम् ॥ कुर्यादिवष्पृतं तत्र
 पावमान्यैः पवित्रकैः । विष्णुसूक्तैश्च सस्नात्वा देवान्-
 पितुंश्च तर्पयेत् ॥ विचित्राणि च भक्ष्याणि दद्यात्तत्र शुभा-
 न्वितः । गृहं गत्वा तथैवेशं पूर्ववत्पूजयेद्भिजः ॥ भोजयि-
 त्वा ततो विप्रान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । हिरण्यवस्त्रा

भरणैराचार्यं पूजयेत्तु सः ॥ स्वयञ्च पारणां कुर्यात् पुत्र-
पौत्रसमन्वितः । सायाह्ने समनुप्राप्ते दोलायामर्चयेद्हरि-
म् ॥ चतुःस्तम्भां चतुर्धामवितानाद्यैरलङ्कृताम् । धूपै-
र्दीपैश्चैवरम्यां दोलां सम्पूजयेद्द्विजः ॥ स्तम्भेषु वेदान्
मन्त्रांश्च धामस्वभ्यर्च्य कच्छपम् । पादेष्वभाशागजान् पीठे
सप्तच्छन्दांसि चास्तरे ॥ प्रणवञ्चातपत्रे तु शेषङ्केतौ स्वर्गे
श्वरम् । इतिहासपुराणानि सर्वतः परिपूजयेत् ॥ तस्यां
निवेश्य दोलायां वासुदेवं श्रियः पतिम् । उपचारैरर्चयित्वा
शनैर्दोलाञ्च दोलयेत् ॥ वेदाद्यैर्ब्रह्मणः सत्यैः सूक्तैरङ्गैर्द्विजो-
त्तमः । सामगानैः प्रबन्धैश्च गायन् कृष्णं जगद्गुरुम् ॥ सुवा-
सिन्यो दोलयित्वा वैष्णवान् पूजयेत्ततः । एवं संपूज्य देवेशं
पापैर्मुक्तो हरिं व्रजेत् ॥ दोलायां दर्शनं विष्णोर्महापातकना-
शनम् । कोटियागानुजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ शिवब्र-
ह्मादयो देवा नारदाद्या महर्षयः । दोलायां दर्शनार्थं वै प्र-
यान्त्यनुचरैः सह ॥ गन्धर्वाप्सरसः सर्वा विमानस्थाः स-
किन्नराः । गायन्ति सामगानैश्च दोलायामर्चितं हरिम् ॥
गवाज्यसंयुतैर्दीपैर्भक्त्या नीराजनं चरेत् । मरुत्व इन्द्रसू-
क्तेन मङ्गलाशीर्भिरेव च ॥ ताम्बूलफलपुष्पाद्यैर्वैष्णवान्
भोजयेत्ततः । आशिषोवाचनं कृत्वा नमस्कृत्वा विसर्जये-
त् ॥ एवं संपूज्य देवेशं जयन्त्यां मधुसूदनम् । सर्वान् लो-
कान् जपेत्त्वाशु याति विष्णोः परं पदम् ॥ मासि भाद्रपदे
शुक्ले द्वादश्यां विष्णुदेवते । अदित्यामुदभूद्विष्णुरुपेन्द्रो-
वामनोऽव्ययः ॥ तस्यां स्नानोपवासाद्यमक्षय्यं परिकीर्त्ति-
तम् । श्रीकृष्णजन्मवत् सर्वं कुर्यादत्रापि वैष्णवः ॥ स-
र्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् । माघमासे

तु सप्तम्या मुदिते चैव भास्करे । स्नात्वा नद्यां विधानेन पू-
 जयेत् पुरुषोत्तमम् ॥ रक्तेश्च करवीरैश्च कुमुदेन्दीवरादिभिः
 मन्त्ररत्नेनार्चयित्वा पायसान्नं निवेदयेत् ॥ यतश्च गोपा-
 इत्यादि दशसूक्तान्यनुक्रमान् । पुष्पाणि दद्याद्भक्त्या वै प्र-
 त्यृचं वैष्णवोत्तमः ॥ सहस्रं शतवारं वा मन्त्रेणापि यजेत्
 तः । पश्चाद्दोमं प्रकुर्वीत तिलैः कृष्णैः सशर्करैः ॥ वैष्णवै-
 रनुवाकैश्च मन्त्ररत्नेन मन्त्रवित् । वैकुण्ठपार्षदं हुत्वा शेषं
 कर्म समाचरेत् ॥ नीराजनं ततो दद्यादयं गौरित्यनेन तु ।
 इति वा इति सूक्तेन उपस्थाय जनार्दनम् ॥ सहस्रनामभिः
 स्तुत्वा वैष्णवान् भोजयेत्ततः । गुरुं सम्पूजयेद्भक्त्या भुज-
 जेत तद्भविः सकृत् ॥ अधःशायी ब्रह्मचारी जपेद्वाग्नौ स-
 माहितः । एवं सम्पूज्य देवेशं तस्मिन्नहनि वैष्णवः ॥ त्रि-
 कोटिकुलमुद्धृत्य वैष्णवं पदमाश्रुयात् । द्वादश्यामपि त-
 स्यां वै यज्ञवाराहमच्युतम् ॥ वैष्णव्या चैव गायत्र्या पूज-
 येत् प्रयत्नात्मवान् । महिसाक्षं घृताक्तं वै धूपं दद्यात् प्र-
 यत्नतः ॥ दद्यादष्टाङ्गदीपं च गवाज्येन च वैष्णवः । सश-
 र्कराज्यं सूपान्नं मोदकान् कृसरं तथा ॥ इक्षुदण्डानि र-
 म्याणि फलाणि च निवेदयेत् । प्रतेमहीति सूक्तेन दद्या-
 त् पुष्पाणि भक्तिमान् ॥ सर्वैश्च वैष्णवैः सूक्तैश्चरुणा-
 पायसेन वा । मधुसूक्तेन होतव्यं गायत्र्या विष्णुसंज्ञया
 ॥ आज्येन वैष्णवैर्मन्त्रैः त्रिशतं त्रिभिरेव तु । वैकुण्ठपा-
 र्षदं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥ भोजयेद् ब्राह्मणान्
 भक्त्या गुरुं चापि प्रपूजयेत् । सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यं सर्व-
 नेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं लभते मर्त्यो विष्णुसाधुज्यमाश्रु-
 यात् । कोदण्डस्थे दिनकरे तस्मिन्मासि निरन्तरम् ॥ अर-

णोदयवेलायां प्रातः स्नानं समाचरेन् । तर्पयित्वा विधाने
न कृतकृत्यः समाहितः ॥ नारायणं जगन्नाथ मर्चयेद्विधि
वद् द्विजः । पौरुषेण विधानेन मूलमन्त्रेण वा यजेत ॥ श
तपत्रैश्च जातीभिस्तुलसीबिल्वपुष्करैः । गन्धैर्धूपैश्च दी
पैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥ पायसान्नं शर्करान्नं सुद्वान्नं स
घृतं हविः । सुवासितञ्च दध्यन्नमूपान् मधुमिश्रितान्
॥ मोदकान् पृथुकान् लाजान् शङ्कुलीचणकानपि । विवि-
धानि च भक्ष्याणि फलानि च निवेदयेत् ॥ वेदपारायणेनैव
मासमेकं निरन्तरम् । ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशता
नि च ॥ ऋचामशीतिपादश्च पारायणं प्रकीर्तितम् । वेदपारा
यणेनैव प्रत्यृचं कुसुमान्यजेत् ॥ रात्रौ होमं प्रकुर्वीति निलै-
र्ब्रीहिभिरेव वा । सर्ववेदेष्वशक्तस्तु होमकर्मणि वैष्णवः ॥
वैष्णवैरनुवाकैर्वा प्रत्यहं जुहुयाद्बुधः । यजुषापि तथा सा
म्ना शक्त्या पुष्पाञ्जलिं चरेत् ॥ अशक्तो यस्तु वेदेन प्रतिवा
सरमच्युतम् । मूलमन्त्रेण साहस्रं दद्यात् पुष्पाञ्जलिं द्वि
जः ॥ तेनैव जुहुयाद्रक्त्या सहस्रं वह्निमण्डले । अथवा र
घुनाथस्य चारित्र्येण महात्मनः ॥ प्रतिश्लोकेन पुष्पाणि दद्या
न्मासं निरन्तरम् । अधःशायी ब्रह्मचारी सरूढभोजी भवे
द्विजः ॥ मासान्ते तु विशेषेण पूजयेद् वैष्णवान् द्विजान् ।
एवमभ्यर्च्य गोविन्दं धनुर्मासे निरन्तरम् ॥ दिने दिने वैष्ण
वेभ्यः फलं प्राप्नोत्यसंशयः । यं यं कामयते चित्ते तन्तमा-
प्नोति पूरुषः ॥ महद्भिः पापकैर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ।
तपोमास्युदिते भानौ मासमेकं निरन्तरम् ॥ स्नात्वा नद्यां
तडागे वा तर्पयेत्पतिमच्युतम् । अर्चयेन्माधवं नित्यं तन्म
न्त्रेणैव तत्र वै ॥ मन्त्ररत्नेन वा नित्यं माधवीचूतचम्पकैः ।

मण्डपांनि विचित्राणि शर्कराज्ययुतानि च ॥ शाल्यन्नं द-
 धिसंयुक्तं मोदकांश्च निवेदयेत् । वैष्णवैः पाचमानैश्च कु-
 र्यात् पुष्पाञ्जलिं ततः ॥ तिलैश्च जुहुयाद्दत्तौ मधुशर्करामि-
 श्रितैः । प्रत्यृचं पुरुषसूक्तेन श्रीसूक्तेनापि वैष्णावः ॥ सहस्रं
 मूलमन्त्रेण तन्मन्त्रेणापि वै द्विजः । सहस्रं वा शतं वापि श-
 क्त्याच जुहुयाद्बुधः ॥ यज्ञे यज्ञमिति ऋचा दीपानीराज-
 येत्ततः । रात्रौ दौलार्चनं कुर्याद् वैष्णवैर्द्विजसन्तमैः ॥ मा-
 सान्ते भोजयेद्विप्रान् वासोऽलङ्कारभूषणैः । एवं सम्पूजि-
 ते तस्मिन् प्रसन्नोऽभूज्जनार्दनः ॥ ददाति स्वपदं दिव्यं यो
 गिगम्यं सनातनम् । फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां वै उदिते च नि-
 शाकरे ॥ उपोष्य विधिवद्भक्तिं पूजयेद् वैष्णावोत्तमः । तिलै-
 श्च करवीरैश्च कर्णिकारैश्च पाटलैः ॥ कुन्दसहस्रकुसुमै-
 र्यजेत् तं कमलापतिम् । विष्णुसूक्तैः प्रत्यृचं च चरुणाज्ये-
 न मन्त्रतः ॥ ब्रह्मा देवानामनेन दीपानीराजयेत्ततः । प्र-
 सन्नो नित्यमनेन उपस्थाय सनातनम् । वैष्णावान् भोजये-
 च्छक्त्या भुञ्जीयाद्वागूयतः स्वयम् ॥ एवं सम्पूज्य देवेशं त-
 स्यां रात्रौ सनातनम् । षष्टिवर्षसहस्रस्य पूजामाप्नोत्यसं-
 शयः ॥ एवं सम्पूजयेद्विष्णुं निमित्तेषु विप्रोषतः । यथा-
 कालं यथावर्णं यथाशक्त्या यथाबलम् ॥ यथोक्तपुष्पांला-
 भेत् तुलस्या वै समर्चयेत् । नैवेद्यस्याप्यलाभे तु हविष्यं
 वा निवेदयेत् ॥ सूक्तानि वैष्णावान्येव सूक्तालाभे यथा य-
 जेत् । एकेन वा पौरुषेण सूक्तेन जुहुयात्तथा ॥ सर्वत्राज्यं
 प्रशस्तं स्याद्धोमद्रज्याद्यलाभतः । मन्त्रालाभे मूलमन्त्र-
 सर्वतन्त्रेषु यो यजेत् ॥ उपस्थानन्तु सर्वत्र तद्विष्णोरिति
 वा ऋचा । नीराजनन्तु सर्वत्र श्रिये जातेत्यनेन वा ॥ तत्क-

लोचितं सर्वं मनसा वापि पूजयेत् । तुलसीमिश्रितं तोयं भ-
क्त्या वापि समर्पयेत् ॥ सर्वेष्वेषु निमित्तेषु महाभागवतो
तमान् । संपूज्य परिपूर्णत्वमाप्नोत्यत्र न संशयः ॥ ॥
इति हारीतस्मृतौ विशिष्टपरमधर्मशास्त्रे भगवन्नित्यनै-
मित्तिकविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

हारीत उवाच । महोत्सवविधिं कुर्याद्देवस्य परमा-
त्मनः ॥ ग्रामार्चायाः प्रकुर्वीत यथोक्तविधिना नृपः । यात्रो-
त्सवे कृते विष्णोः श्रुतिस्मृत्युक्तमार्गतः ॥ अनावृष्यग्निदुर्भि-
क्षभयं नास्त्यत्र किञ्चन । वारिजं वातजं वाग्निसर्पविद्यु-
द्विषत्कृतम् ॥ महारोगग्रहैश्चैवं यद्वयं ग्रामवासिनाम्
कृते महोत्सवे तत्र भयं नास्ति न संशयः ॥ तस्य दासा भ-
विष्यन्ति नानाजनपदेश्वराः । सार्वभौमो भवेद्राजा भक्त्या
कृत्वा महोत्सवम् ॥ नवाह्निकं च सप्ताहं पञ्चाहं प्रत्यहं तथा
सम्बत्सरे ऋतौ मासि पक्षे कुर्यात् क्रमेण तु ॥ तस्मिन्नादौ
शुभदिने स्वस्तिवाचनपूर्वकम् । अङ्कुरार्पणमादौ तु गरु-
त्सक्तेतुमुच्छ्रयेत् ॥ याश्च षडित्योषधयः केतुको वेद इत्य-
पि । अश्वत्थारव्यशमीगर्भशुभामरणिमाहरेत् ॥ निर्मथी-
तेति सूक्तेन तथैवासीदमीति च । आप्यां च प्रत्यृचं तस्मि-
न्निध्माधानादि पूर्ववत् ॥ चर्वाज्यैरयमन्नीति उपस्थाया
र्चयेत्तथा । तदग्निं संग्रहेत्तावदुत्सवः परिपूर्यते ॥ दीप्ति-
तः स भवेत्तावदाचार्यो विजितेन्द्रियः । वेदवेदाङ्गविच्छे-
तस्मार्तकर्मविधानवत् ॥ महाभागवतो विप्रस्तान्विकः
सर्वकर्मसु । लौकिके वा प्रकुर्वीत मथिताग्निर्न चेद्यदि ॥
आभ्यामेव च सूक्ताभ्यामग्नेौ देवं यजेद्बधः । प्रातः स्मा-
र्तविधानेन धौतवस्त्रोर्ध्वपुण्ड्रधत् ॥ ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणै-

दान्तेर्यागभूमिं विशेद्गुरुः । देवालयस्य मध्ये तु वेदिं र-
 म्यां प्रकल्पयेत् ॥ अङ्कुरार्पणपात्रैश्च भद्रकुम्भैरलङ्कित-
 म् । वितानकुसुमाद्युक्तां कृत्वा तत्र सुस्वासने ॥ महोत्सवाहं
 बिम्बं च निवेश्यास्मिन् प्रपूजयेत् । श्रीभूमिलादिसंयुक्तं
 नित्यैः परिजनैर्वृतम् ॥ मन्त्रस्तविधानेन पूजयित्वा जगद्-
 गुरुम् । इमे विप्रस्येत्यादिभि स्त्रिभिः सूक्तैश्च पूजयेत् ॥ सु-
 रभीणि च पुष्पाणि प्रत्यृचं विनिवेदयेत् ॥ चतुर्दिक्षु च चत्वा-
 रो ब्राह्मणा मन्त्रवित्तमाः । वाराहं नारसिंहं च वामनं राघ-
 वं मनुम् ॥ ईशान्यादिषु चत्वारो विष्णुमन्त्रान् विदिक्षुच ।
 वेद्या दक्षिणतः कुण्डं लवणाढ्यं च तत्र तु ॥ हुताशनं प्रति-
 ष्ठाप्य इध्माधानादिकं चरेत् । सर्वैश्च वैष्णवैः सूक्तैश्चरुं ति-
 लविमिश्रितम् । प्रत्यृचं जुहुयाद्वक्त्रौ मध्याज्यगुडमिश्रितम्
 ॥ आज्यं श्रीभूमिसूक्ताभ्यां त्वंसोम इति पायसम् । पूर्वोक्तै-
 र्वैष्णवैर्मन्त्रैस्तिलेर्घ्रीहिभिरेव वा ॥ प्रत्येकं जुहुयात्पश्चा-
 दष्टोत्तरशतं क्रमात् । वैकुण्ठपार्षदं हुत्वा होमशेषं समाप-
 येत् ॥ सुदध्यन्नं फलयुतं पानकञ्च निवेदयेत् । ताम्बूल-
 ञ्च समाप्याथ ऋत्विजश्चापि पूजयेत् ॥ ततः स्यन्दनमा-
 नीय पताकाच्छत्रसंयुतम् । श्वेतैः सलक्षणैरुत्सृज्यान्मशैः
 प्रकल्पितैः ॥ वस्त्रपुष्पमणिरवणभूषितं तत्र चित्रितम् । त-
 स्मिन् मृदुतरश्लक्ष्णपर्यङ्कं स्थाप्य देशिकः ॥ तस्मिन्निवे-
 श्य देवेशं देवीभ्यां सहितं हरिम् । अर्चयेद् गन्धपुष्पाद्यै-
 र्धूपदीपादिभिस्तथा ॥ रथचक्रेषु वेदांश्च धर्मादीनपि पू-
 जयेत् । आधारशक्तिमाधारे ईषादण्डे पुराणकम् ॥ च-
 न्दांसि कूवरे सप्त पर्यङ्के भुजगाधिपम् । हयेषु चतुरो म-
 न्तान् योक्तेष्वङ्गानि षट्च वै ॥ ध्वजे पताकराजानं छत्रैः

नन्तं स्वराणि तु । तालवृन्ते चामरे च अक्षराणि च पूजयेत् ॥
 अभ्यर्च्यैवं रथं दिव्यं पश्चात् संपूजयेद्हरिम् । दिक्पालावर
 णांश्चैवमर्चयेद्विष्णुं सर्वतः ॥ जीमूतस्येति सूक्तेन तत्र पुष्पा
 ज्जलिं चरेत् । मरुत्वानिन्देति सूक्तेन कृत्वा नीराजनं ततः
 ॥ वनस्पतीति सूक्तेन वादयेत्पटहादिकम् । गीतैर्नृत्यैश्च
 वादित्रैः पुण्यस्तात्रैर्मनोहरैः ॥ हयैर्गजैः स्यन्दनैश्च परि
 तस्तर्पयेत्प्रभुम् । ऋत्विजः पुरतो वेदानङ्गानि च जपेत्तदा
 ॥ गायेत् सामानि भक्त्या वै पुरतः पार्श्वतो हरेः । कुङ्कु
 मैः कुसुमैर्लाजैर्विकिरन्वै समन्ततः ॥ स्वलङ्कृतेषु विधि
 शु पर्यटन् सेवयेत्प्रभुम् । गृहद्वारेषु मार्गेषु भक्ष्यैर्विष्णुभिरे
 व च ॥ कुसुमैर्धूपदीपैश्च ताम्बूलैश्चापि सेवयेत् । एवं नि
 षेव्य देवेशं पुनर्गहं निवेशयेत् ॥ तमग्निं प्रगायतेति जप
 न् सूक्तं निवेशयेत् । प्रसन्नाज मित्यनेन दीपान्नीराजये
 त्ततः ॥ पीठे निवेश्य देवेशमुपचारान् समर्पयेत् । ययमुपे
 त्य ध्यायेम आशीषो वाचनं चरेत् ॥ अनेन विधिना कुर्या
 दुत्सवं प्रतिवासरम् । जपैर्होमै स्तथा दानैर्विप्राणां भोजनै
 रपि ॥ समाप्ते चोत्सवे विष्णोः कुर्यादवभृथं शुभम् । नदीं
 स्वातं तडागं वा देवेन सहितो व्रजेत् ॥ स्यन्दनादिषु याने
 शु स्थिता नार्यः स्वलङ्कृताः । पुरुषाश्च हरिद्राश्च चूर्णा
 दीन् विकिरन्मिथः ॥ कुर्यादवभृतं तत्र विशिष्टैर्ब्राह्मणैः
 सह । वासुदेवोत्सवे स्नानमश्वमेधफलं लभेत् ॥ स्नात्वा
 सन्तर्प्य देवादीन् प्रविश्य हरिमन्दिरम् । यजेतावभृथे
 षिञ्च अस्य वामेति सूक्ततः ॥ चरुमाज्यं तिलैर्वापि अ
 नुवाकैश्च वैष्णवैः । एवं हुत्वावभृथेष्टिं वै वैष्णावान् भो
 जयेत्ततः ॥ गुरुञ्च ऋत्विजश्चैव पूजयेद्भक्तितस्ततः । पि

वासोमेत्यध्यायेन कुर्यात् स्वस्त्ययनं हरेः ॥ इच्छन्ति-
 त्वेत्यध्यायेन प्रत्यृचञ्च द्वयेन च । अष्टोत्तरशतं जुहुया
 कुसुमैरेव वैष्णावः ॥ हिरण्यगर्भसूक्तेन तथैवाज्यं द्वि-
 जोत्तमः । पुनरेव तु होतव्यं हुत्वा वैकुण्ठपार्षदम् ॥ होम
 शेषं समाप्याथ वैष्णावान् भोजयेदपि । सर्वयज्ञसमाप्तौ
 तु पुष्पयागं समाचरेत् ॥ सर्वं संपूर्णतामेति परितुष्टो ज-
 नार्दनः । एवं महोत्सवं कुर्यात्प्रत्यब्दं परमात्मनः ॥ अथ
 नित्योत्सवे पूजा होमश्चात्र विधीयते । शिबिकायां निवे-
 श्येशं पूजयित्वा विधानतः ॥ तत्र चामरवादित्रभृङ्गारै-
 स्तालवृन्तकैः । दीपिकाभि रनेकाभिर्दूर्वाग्रकुसुमाक्षतैः ॥
 फलमोदकहस्ताभिर्नारीभिः समलङ्कृतम् । देवस्यायत-
 नं रम्यं त्रिः प्रदक्षिणमाचरेत् ॥ तत्तन्मन्त्रान् जपेद्विष्णु स-
 र्वसु द्विजपुङ्गवाः । बलिञ्च निक्षिपेतासु देवानुद्दिश्य प्र-
 वर्जतः ॥ प्राचीं विश्वजिते सूक्तं अग्नेतव अनन्तरम् । या-
 म्ये परे इमां सन्तु मोषुणस्तु तदन्तरम् ॥ यच्चिद्धेति प्रती-
 च्यान्तु विहिहोत्येत्यनन्तरम् । स सोम इति सौम्यान्तु क-
 द्रुद्रायेत्यनन्तरम् ॥ प्रजापतिं तथा चोर्द्धमधश्च पृथिवीं क्षि-
 पेत् । एवं दिक्षु बलिं दत्वा परिणीय जनार्दनम् ॥ स्तुतिभिः
 पुष्कलाभिश्च भवनं सम्यवेशयेत् । पीठे निवेश्य देवेशं पू-
 जयित्वा विधानतः ॥ विहिसोतादिसूक्तेन दद्यात् पुष्पाणि
 शार्ङ्गिणे । नीराजनं ततो दद्यात् ध्रुवसूक्तेन वैष्णावः ॥ शा-
 ययित्वा च शय्यायां दद्यात् पुष्पाणि मन्त्रतः । इमं महं
 ति सूक्ताभ्यां पूजयेत् विष्णुमव्ययम् ॥ सौदर्शनेन मन्त्रे-
 ण रक्षां कुर्यात्समन्ततः ॥ एवं नित्योत्सवं कुर्याद्वात्रौ चा-
 हनि सर्वदा । गुरूणामन्यदिवसे भगवज्जन्मवासरे ॥ का-

तिक्त्वां श्रावणे वापि कुर्यादिष्टिञ्च वैष्णवीम् । उपोष्य पू-
र्वदिवसे दीक्षितः सुसमाहितः ॥ स्वस्तिवाचनपूर्वेण का-
रयेदङ्कुरार्पणम् । नद्यां स्नात्वा च ऋत्विगाभिश्चतुर्भिर्वेद-
पारगैः ॥ पौरुषेण विधानेन पूजयेत् पुरुषोत्तमम् । गन्धै-
र्नानाविधैः पुष्पैर्धूपैर्दीपैर्निवेदेनैः ॥ फलैश्च भक्ष्यभोज्यै-
श्च ताम्बूलाद्यैः प्रपूजयेत् । अर्घ्याद्यैरुपचारैस्तु सूक्तान्ते
पूजयेद्हरिम् ॥ अध्यायान्ते मण्डलान्ते नैवेद्यैर्विविधैर-
पि । पूजयित्वा हरिं भक्त्या वैष्णवान् भोजयेत्तथा ॥ आ-
ज्येन चेरुणा वापि तिलैः पद्मैरथापि वा । समिद्धिर्बिल्वप-
त्रैर्वा होमं कुर्वीत वैष्णवः ॥ यज्ञरूपं हरिं ध्यायन् प्रत्यृचं
वेदसंहिताम् । होमः समाप्यते यावत्तावद्दीक्षितो भवेत्
॥ जुहुयाद्गार्हपत्यो सोऽग्निमभ्यर्च्य भूपते ॥ अग्निरक्ष-
णमप्युक्तं यावदिष्टिः समाप्यते ॥ विशिष्टान् वैष्णवान् वि-
प्रान् भोजयेत्प्रतिवासरम् । ऋत्विजश्च पठेत्तावच्चतुर्मन्त्रा-
न् समाहितः ॥ यजेदवभृथेष्टिं च पावमान्यैश्च वैष्णवैः । अ-
न्ते संपूजयेद्विप्रान् वासोलङ्कारभूषणैः ॥ ऋत्विजश्च गुरुं
चैव पूजयेच्च विशेषतः । एवमिष्टिन्तु यः कुर्याद्वैष्णवीं
वैष्णवोत्तमः ॥ ऋतूनां दशकोटीनां फलं प्राप्नोत्यसंश-
यः । यस्मिन्देहो वैष्णावेष्ट्या पूजितो मधुसूदनः ॥ दुर्भि-
क्षरोगाग्निभयं तस्मिन् नास्ति न संशयः । अशक्तः सर्व-
देवेन कर्तुमिष्टिं च वैष्णवीम् ॥ सर्वैश्च वैष्णवैः सूक्तैर्जुहु-
यात्प्रत्यृचं हविः । तैरेव पुष्पाञ्जलिं च कुर्यादिष्ट्याः प्रपूर्त-
ये ॥ अथवा मूलमन्त्रं तु लक्षं जप्त्वा हुताशने । अयुतं जु-
हुयात्तद्वत्पुष्पाणि च सनातने ॥ इष्टिः संपूर्णातां याति सर्व-
भूताः सदाक्षिणाः । एवमिष्टिं प्रकुर्वीत प्रत्यब्दं वैष्णवोत्तमः ॥

तुल्यार्थं वासुदेवस्य वंशस्योज्जीवनाय च । वृद्धार्थमपि लो-
 कस्य देवतानां हिताय च ॥ पिता वा यदि वा माता भ्राता वा
 न्ये सहज्जनाः । यदि पञ्चत्वमापन्नाः कथं कुर्याद्विजोत्त-
 मः ॥ कनिष्ठवर्जमेवात्र वपनं मुनिभिः स्मृतम् । स्नात्वा च मय-
 विधानेन कारयेत् पूजनं हरेः । रङ्गवल्यादिभिः स्नत्र कुर्या-
 त् सर्वत्र मङ्गलम् ॥ रोदनं वर्जयित्वैव गोमयेन शुचि स्थल-
 म् । विलिप्य मण्डले तत्र धान्यस्योपर्युत्सवम् ॥ कलशांस्तु
 चतुर्दिक्षु तण्डुलोपरि निक्षिपेत् । हिरण्यपञ्चगव्यानि प-
 ञ्चत्वकपलवान् न्यसेत् ॥ वाससा तन्तुना चापि वेष्टयेत्
 त्रिः प्रदक्षिणम् । उत्सवले वासुदेवं कलशेषु क्रमेण च ॥ प्र-
 द्युम्न मनिरुद्धञ्च सङ्कर्षण मधोक्षजम् । सम्पूज्य गन्धपु-
 ष्पाद्यैर्भक्त्या भक्त्यं निवेदयेत् ॥ अप्यर्च्य मुसलं पुष्पैर्गा-
 यत्र्या प्रणवेन च । हरिद्रामवहन्यात्तु परोमात्रेति वै जपन्
 ॥ भगवनमन्दिरं विष्णुं हरिद्राद्यैः प्रपूजयेत् । पितुः शरी-
 विधिवत् स्नापयेत्कलशोदकैः ॥ तिलैश्च पञ्चगव्यैश्च गा-
 यत्र्या वैष्णवेन च । उद्धृत्य सर्वकर्मणेति स्नापयेत्पितरं स-
 तः ॥ नारायणानुवाकेन चैवं स्नाप्य ततः पितुः । धौतवस्त्र-
 ञ्च सम्वेष्ट्य भूषणैर्भूषयेत्ततः ॥ गन्धमाल्यै रलङ्कृत्य श-
 चो देशे कुशोत्तरे । तिलोपरि विधायैनं वस्त्रं हित्वान्यत-
 सुनम् ॥ धारयेदुत्तरीये द्वे यावत्कर्म समाप्यते । हुत्यैवो-
 पासनं तस्य आर्द्रयज्ञीयकाष्ठकैः ॥ शिबिकां कारयित्वा
 थ वस्त्रमूल्यादिभिः शुभाम् । तस्मिन्नेवेश्य तं प्रेतं वा
 कान्वरयेत्ततः ॥ स्वर्णवैष्णवानेव पूजयेत् स्वर्णदक्षिणे
 बह्वेयुस्तेऽपि भक्त्या तं पठन् विष्णुस्तवान् मुदा ॥ हरिद्रा-
 लाजपुष्पाणि विकिरन् वैष्णवा मुदा । वादित्रनृत्यगीता

ब्रजेयुः कीर्तयन् हरिम् । हुताग्निमग्रतः कृत्वा गच्छेयुस्तस्य
 बान्धवाः ॥ बाहकानामलाभे तु शकटे गोवृषान्विते । नि
 वेश्य शिविकां रम्यां ब्रजेयुर्नगराद्वहिः ॥ दक्षिणेन मृतं
 शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वेषु यथासङ्ख्यं
 द्विजातयः ॥ प्राग्द्वारं सर्ववर्णानां न निषिद्धं कदाचन । ग
 त्वा शुभतरं देशं रम्यं शुभजलान्वितम् ॥ यज्ञवृक्षसमा-
 कीर्णं ममेध्यादिविवर्जितम् । स्वातयेत्तत्र कुण्डं तु निम्नं ह
 स्तत्रयं तदा । द्वाभ्यान्निभिर्वा विस्तारं चतुरायतमेव च ॥
 ततः संमार्जनं कृत्वा गोमयान्वितवारिणा । सम्प्रोक्ष्य य
 ज्ञियैः काष्ठैः स्थितिं कुर्याद्यथाविधि ॥ आस्तीर्य दक्षिणाग्र
 मेवमैनाजिनं मनुत्तमम् । तस्मिन्नास्तीर्य दर्शंस्तु विकीर्य
 च तिलांस्तथा ॥ तस्मिन्निवेश्य तं देवं घृताक्तं नववस्त्रक-
 म् । ईषद्द्वौतं नवं श्वेतं सदाशयमवारितम् ॥ अहतं तद्वि-
 जानीया द्वौवे पित्र्ये च कर्मणि । परिषिच्य चिते पश्चाद-
 पोऽप्यस्मानितीत्यृचा ॥ परिस्तीर्य शुभैर्दर्भैरपसज्येन स
 यतः । उरस्यग्निं निधायास्य पात्रासादानमाचरेत् ॥ प्रो
 क्षणं चमसाज्ये च चरुमिधमस्रुयौ तथा । असाद्योक्तवि-
 धानेन इध्माधानात् तमाचरेत् ॥ स्वगृह्योक्तविधानेन हुत्वा
 सर्वमशेषतः । पश्चादाज्ययुतं हव्यं जुहुयादुपवीतवान् ॥
 सोमानमित्योदनेन प्रत्यृचं तत आज्यतः । तं महेन्द्रेति सू-
 क्तेन हुत्वा प्रत्यृचमेव च ॥ एष इत्यनुवाकाभ्यां पृषदा-
 ज्यं यजेत्ततः । सर्वैश्च वैष्णवैर्मन्त्रैः पृथगष्टोत्तरं शतम्
 ॥ तिलैश्च जुहुयात्पादमष्टाविंशतिमेव वा । एकैकामाहु-
 तिं पश्चाद्वैकुण्ठपार्षदं यजेत् ॥ ब्रह्ममेध इति प्रोक्तं मुनि
 भिर्यत्तत्परैः । महाभागवतानां वै कर्तव्यमिदमुत्तमम् ॥

केशवार्पितसर्वाङ्गं शशिभं मङ्गलादयम् । न वृथा दापये
 द्विद्वान् ब्रह्ममेधविधिं विना ॥ परमावगतेनापि कर्त्तव्यं
 हि द्विजन्मनः । द्रव्यालाभेऽपि होतव्यं यज्ञियैश्च प्रसून
 कैः ॥ शूद्रस्यापि विशिष्टस्य परमेकान्तिनस्तथा । स्वाहा
 कारश्च वेदश्च हित्वा पुष्पैर्यजेच्छुभैः ॥ तूष्णीमद्भिः परी-
 षिच्य परिस्तीर्य कुशैस्त्रिलैः । नामभिः केशवाद्यैश्च तथा
 सङ्कर्षणादिभिः ॥ मत्स्यकूर्म्मादिभिश्चैव वेदार्थोक्तप्रबन्ध
 कैः । नमोऽन्तमेव जुहुयात् स्वाहाकारं विवर्जयेत् ॥ अमन्त्र
 कं प्रकुर्वीत शूद्रः सर्वमशेषतः । दग्ध्वा शरीरं विधिवद्वै-
 ष्णावस्य महात्मनः ॥ यन्मरणं तदवभृत्तमिति मत्वा विचक्ष-
 णः । स्नानार्थं पुण्यसलिलं व्रजेद्भागवतैः सह ॥ अनुलि-
 प्य घृतं सर्वं गोमयं वा तिलैः सह । दूर्वाग्निरक्षतैर्लज्जैः
 स्नानं कुर्वीत मङ्गलम् ॥ स्वगृह्योक्तविधानेन तस्य पुत्राः
 स्वगोत्रजाः । पिण्डोदकप्रदानार्थं सर्वमप्यौर्ध्वदेहिकम् ॥
 निर्वर्त्य विधिना धर्मं सामान्येनावशेषतः । विशिष्टं परमं
 धर्मं नारायणचलिं ततः ॥ प्रकुर्याद्वैष्णवैः सार्द्धं यथा
 शास्त्रमतन्द्रितः । निमन्त्रयेत्त पूर्वद्युर्ब्राह्मणान् वैष्णावा-
 न् शुभान् ॥ चतुर्विंशतिसंख्याकान् महाभागवतोत्तमः
 केशवादीन् समुद्दिश्य चतुर्विंशतिं वैष्णावान् ॥ रात्रौ निम-
 न्त्य सम्पूज्य तैः सार्द्धं विजितेन्द्रियः । प्रातरुत्थाय तैर्ग-
 त्वा नदीं पुण्यजलान्विताम् ॥ धात्रीफलानुलिप्ताङ्गो निम-
 न्त्य विमलेजले । जपन् वै वैष्णावान् सूक्तान् स्नानं कुर्वीत
 वै द्विजः ॥ वैकुण्ठतर्पणं कुर्यात् कुसुमैः सतिलाक्षतैः ।
 गृहं गत्वार्चयेद्देवं सर्वावरणसंयुतम् ॥ स्रगन्धपुष्पैर्विविधै-
 रगन्धैर्धूपैश्च दीपकैः । नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैश्च फलैर्नीरिजैः

रपि ॥ अर्चयित्वा विधानेन मूलमन्त्रेण वैष्णवः । पुरतोऽग्निं
प्रतिष्ठाप्य इध्माधानं समाचरेत् ॥ चरुं सशर्कराज्यन्तु
जुहुयाद्वह्निमण्डले । प्रत्यूचं वैष्णवैः सूक्तैः केशवाद्यैश्च ना
मभिः ॥ हुत्वाथ वैष्णवैर्मन्त्रैः पृथगृष्टोत्तरं शतम् । गवा
ज्येनैव जुहुयाच्चतुर्भिर्वैष्णवोत्तमः ॥ वैकुण्ठपार्षदं हुत्वा हो
मशेषं समापयेत् । अग्नेरुत्तरभागेन गोमयेनानुलिप्य च ॥
आस्तीर्य्य दर्भान् प्रागग्रान् चतुर्विंशतिसंख्यया । उदक्-
प्रावणिकेनैव केशवादिक्रमेण तु ॥ अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यै
स्तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् । मध्याज्यतिलमिश्रेण चरुणा पा
यसेन वा ॥ कुशेषु तेषु दद्यात् पिण्डान् तीर्थं विधानतः ।
स्वाहाकारेण मनसा केशवादीन् क्रमेण वै ॥ दत्त्वा पिण्डा
न् समभ्यर्च्य गन्धपुष्पाक्षतोदकैः । नित्यमभ्यर्च्य मुक्ते-
भ्यो वैष्णवेभ्यस्तथैव च ॥ दद्यात् पिण्डत्रयं चैव तेषां दक्षि-
णतः क्रमात् । विष्णोर्नु केन सूक्तेन उपस्थानजपं तथा ॥
प्रदक्षिणं नमस्कारं कृत्वा भक्त्याथ वैष्णवः । पिण्डांस्तु स
लिले दत्त्वा स्नात्वा संपूज्य केशवम् ॥ ब्राह्मणान् भोजये
त्सश्वात्पादप्रक्षालनादिभिः । अर्घ्याद्यैर्गन्धपुष्पाद्यैर्वसोऽ
लङ्कारभूषणैः ॥ केशवादीन् समुद्दिश्य नित्यान् मुक्तांश्च
वैष्णवान् । संपूज्य विधिवद्भक्त्या महाभागवतोत्तमान् ॥
पायसं सगुडं साज्यं शुद्धान्नं पानकैः फलैः । सम्पूज्य वि
प्रानाचान्तान् प्राणिपत्य विसर्जयेत् ॥ हविष्यञ्च सकृद्
भुत्वा भूमौ दद्यात् कुशोत्तरे । अयं नारायणबलिर्मुनि-
भिः सम्प्रकीर्तितः ॥ स्वर्गस्थानां च सर्वेषां कर्तव्यो वैष्णवो
त्तमैः । अलाभे चैव विप्रेषु वैष्णवेष्वप्यशक्तिः ॥ सर्वं
कृत्वा विधानेन जपहोमार्चनादिकम् । केशवादीन् समु-

द्विष्य नित्यान् मुक्तांश्च वैष्णवान् ॥ एकं वा भोजयेद्विप्रं
 महाभागवतोत्तमम् । श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं विशिष्टाद्यः स
 माचरेत् ॥ वैष्णवं परमं धर्मं महाभागवतोत्तमम् । तस्मि-
 न् संपूजिते विप्रे सर्वं संपूजितं जगत् ॥ तस्माद्भागवतश्रे-
 ष्ठमेकं वापि संपूजयेत् । हरिश्च देवताश्चैव पितरश्च मह-
 र्षयः ॥ तस्मिन् संपूजिते विप्रे तुष्यन्त्येव न संशयः । अर्च-
 नं मन्त्रपठनं ध्यानं होमश्च वन्दनम् ॥ मन्त्रार्थचिन्तनं यो
 गो वैष्णवानाञ्च पूजनम् । प्रसादतीर्थसेवा च नवेज्याक-
 र्म्म उच्यते । पञ्चसंस्कारसम्पन्नो नवेज्याकर्मकारकः ॥
 आकारत्रयसम्पन्नो महाभागवतोत्तमः । श्रान्दानामप्य-
 लाभेतु एकं नारायणं बलिम् ॥ कुर्वीत परया भक्त्या वैकु-
 ण्ठपदमाप्नुयात् । नित्यञ्च प्रतिमासञ्च पित्रोः श्रान्दं वि-
 धानतः ॥ सोदकुम्भं प्रदद्यात्तु यावदिष्ट्यान्तिकं द्विजः । प्र-
 त्यब्दं पार्वणश्रान्दं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥ अर्चयित्वाऽच्यु-
 तं भक्त्या पश्चात् कुर्याद्विधानतः । वैष्णवानेव विप्रास्तु
 सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ सर्वत्रावैष्णवान् विप्रान् पतिता
 निव सन्त्यजेत् । शङ्खचक्रविहीनास्तु देवतान्तरपूजका
 द्वादशीविमुखा विप्राः शैवाश्चावैष्णावाः स्मृताः ॥ अवै-
 ष्णवानां संसर्गात् पूजनाद्वन्दनादपि । यजन्नाध्यापनात्
 द्यौ वैष्णवत्वाच्च्युतो भवेत् ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं नाति-
 क्रम्याचरेत्सदा । स्वशास्त्रोक्तविधानेन वैकुण्ठार्चनपूर्व-
 म् ॥ कर्तृत्वफलसङ्गित्वे परित्यज्य समाचरेत् । धर्मस्य
 कर्ता भोक्ता च परमात्मा सनातनः ॥ अधर्मं मनसा वाच-
 कर्मणापि त्यजेत्सदा । अकृत्यकरणाद्विप्रः कृत्यस्याकर-
 णादपि ॥ अनियहाच्चेन्द्रियाणां सद्यः पतनमृच्छति । अ-

निशं मनसा यस्तु पापमेवाभिचिंतयेत् ॥ कल्पकोटिसह-
स्राणि निरयं वै स गच्छति । यस्तु वाचा वदेत्पाप मसत्यक
थनादिकम् ॥ कल्यायुतसहस्राणि तिर्यग्योनिषु जायते
यस्त्वघं कुरुते नित्यंचापल्यात्करणादिभिः ॥ युगकोटिस
हस्राणि विष्ठायां जायते क्रिमिः । दान्तः शुचि स्तपस्वी च
सत्यवाग् विजितेन्द्रियः ॥ स सात्विकः शमयुतः सुरयोनि
षु जायते । यस्त्वर्थकामनिरतः सदा विषयचापलः ॥ स
राजसो मनुष्येषु भूयो भूयोऽभिजायते । क्रोधी प्रमादवा
न् दसो नास्तिको विपरीतवाक् ॥ निद्रालु स्तामसो याति
बहुशो मृगपक्षिताम् । महापापञ्चातिपापं पातकञ्चोप
पातकम् । प्रासङ्गिकं नरः कृत्वा नरकान् याति दारुणान् ॥
तामिस्रं मन्थतामिस्रं महारौरवरौरवौ । सङ्घातः काल
सूत्रञ्च पूयशोणितकर्दमम् ॥ कुम्भीपाकं लोहशङ्कुस्त
था विण्मूत्रसागरः । तप्तायसास्त्रयो घोरा स्तप्तायसम-
यं गृहम् ॥ शय्या तप्तायसमयी पानकज्वाग्निसन्निभम् ।
शूलमुद्गरसङ्घातं कालकङ्कौलदंशितम् ॥ सिंहव्याघ्रमहा
नागभीकरं सम्प्रतापनम् । क्रिमिराशिमहाज्वालं तथा-
विण्मूत्रभोजनम् ॥ असिपत्रवनं घोरं त्पाङ्गारमयी न
दी । सञ्जीवनं महाघोरमित्याद्या नस्काः स्मृताः ॥ महा
पातकजैर्घोरैरुपपातकजैरपि । व्रजतीमान् महाघोरान्
दुर्वृत्तैरन्वितश्च यः ॥ प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदकार्यकृतं म
हत् । कामतस्तु कृतं यत्तु मरणात्सिद्धि मृच्छति ॥ ब्रह्महत्या
सुरापानं विप्रस्वर्णस्य हारणम् । गुरुदाराभिगमनं तत्सं-
योगश्च पञ्चमः । संलापात् स्पर्शनाद्वासादेकशय्यासनाश
नात् ॥ सौहार्दाद्दीक्षणाद्दानात्तेनैव समतां व्रजेत् । गुर्वीक्षेप-

स्त्रयीनिन्दा स्रुहदाम्बधएव च ॥ ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधी-
 तस्य च नाशनम् । यागस्थं क्षत्रियं वैश्यं विशिष्टं शूद्रमेव
 च ॥ शरणागतं स्वामिनं च पितरं भ्रातरं गुरुम् । पुत्रं तप-
 स्विनं शिष्यं भार्यां तेषां च सर्वतः ॥ अन्तर्वत्नीं स्त्रियो गा-
 श्व तथा त्रयीं रजस्वलाः । देवताप्रतिमां साध्वीं बालांश्चैव त-
 पस्विनीम् ॥ घातयित्वा समाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशयः । जै-
 ह्यमात्मस्तवं क्रूरं निषिद्धानां च भक्षणम् ॥ रजस्वलामु-
 खास्वादः पञ्चयज्ञादिवर्जनम् । अनृतं कूटसाक्षी च महाय-
 न्तप्रवर्तनम् ॥ आकर्षणादि षट्कर्म लाक्षालवणविक्रयः ।
 पाषण्डकल्ककुहकवेदबाह्यविधिक्रिया ॥ यक्षराक्षसभूता-
 नामर्चनं वन्दनं तथा । वक्त्रेणैवाम्बुपानञ्च सुरापस्त्रीनिषे-
 वणम् ॥ गवां निष्पीडनं क्षीरं ताम्रस्थं गव्यमेव च । पात्रा-
 न्तरगतं यत्तु नारिकेलफलाम्बु च ॥ तालहिन्तालमाधुकफ-
 लानां रसमेव च । खरोष्ट्रमानुषीक्षीरं सुरापानसमानि वै ।
 मानकूट तुलाकूट निक्षेपहरणानि च । भूरत्ननारीहरणं र-
 सान्नस्तेयमेव च ॥ गुडकार्पासलवणतिलकान् सामिषाम्बु-
 च । काप्यचूस्त्रे च हृत्वा च लोहानां हरणं तथा ॥ विषा-
 ग्निदाहनं चैव स्रुवर्णस्तेयसम्पितम् । सरवी भार्याकुमा-
 री च सगोत्रा शरणागता ॥ साध्वी प्रव्रजिता राज्ञी नि-
 क्षिप्ता च रजस्वला । चणोत्तिमा तथा शिष्यभार्या भ्रातृ-
 पितृव्ययोः ॥ मातामही पितामही पितुर्मतुश्च सोदराः
 अन्या मातृव्यदुहिता मातुलानी पितृव्यसा ॥ जननी भ-
 गिनी धात्री दुहिताचार्यभामिनी । स्नुषाचार्यसुता चैव
 तत्पत्नी समहातपाः ॥ मातुः सपत्नी सार्वभौमी दीक्षिता
 चैव भामिनी । कपिला महिषी धेनुर्देवताप्रतिमा तथा ॥

आसामन्यतमाङ्गच्छेद्गुरुतल्यग उच्यते । महापातकिना
मत्र तत्संयोगिन एव च ॥ प्रायश्चित्तं नास्ति तेषां भृग्वग्नि
पतनं स्मृतम् । हीनवर्णाभिगमनं गर्भघ्नं भर्तृहिंसनम् ॥
विशेषपतनीयानि स्त्रीणां पुंसां च यानि तु । स्त्रीशूद्रविद्
क्षत्रवधो गोबालहननं तथा ॥ फलपुष्पद्रुमाणां हि चो-
षधीनाञ्च हिंसनम् । वापीकूपतडागानां ध्वंसनं ग्रामघा-
तनम् ॥ अभिचारादिकं कर्म शस्यध्वंसनमेव च । उद्या-
नारामहननं प्रपाविध्वंसनं तथा ॥ मातापितृसूतत्यागो
दारत्यागस्तथैव च । स्वाध्यायाग्निगुरुत्यागस्तथा धर्म
स्य विक्रयः ॥ कन्याया विक्रयश्चैव स्वाध्यायमद्यविक्रयः
परस्त्रीगमनञ्चैव परद्रव्यापहारणम् ॥ तथा पुंसाभिग-
मनं पशूनां गमनं तथा । वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वविध्वं-
सनं तथा ॥ कन्याया दूषणं चैव गवां योनिनिपीडनम् ।
मानुषानां पशूनाञ्च नासाद्यङ्गविभेदनम् ॥ ग्रामान्त्यज
स्त्रीगमनं विज्ञेयमनुपातकम् । नित्यनैमित्तिकश्चाह्वर्ज-
नं पशुहिंसनम् ॥ मृगपक्षिमहासर्पयादसां हननक्रिया
साधारणस्त्रीगमनं पत्न्यास्ये मैथुनं तथा ॥ पारवित्तं पार-
दार्यं निन्दितार्थोपजीवनम् । तथैवानाश्रमे वासो देवद्र-
व्योपजीवनम् ॥ पयोदधितिलानाञ्च विक्रयं लवणक्रयम् ।
शाकमूलफलस्तेयमतिवृद्ध्युपजीवनम् ॥ निमन्त्रितातिक्र-
मणं दुष्प्राप्तिग्रहमेव च । ऋणानामप्रदानत्वं सन्ध्याका-
लातिवर्त्तनम् ॥ वृथैवाग्निपरित्यागः संग्रामेषु पलायिता
दुर्भोजनं दुरालापं स्वधर्मस्य च कीर्त्तनम् ॥ परेषां दोषव-
चनं परदारनिरीक्षणम् । नास्तिव्यं व्रतलोपश्च स्वाश्रमा-
चारवर्जनम् ॥ असच्छास्त्राभिगमनं व्यसनान्यात्मविक्रयः

व्रात्यतात्मार्थवचनमेकैकमुपपातकम् ॥ इन्धनार्थं द्रुमच्छं
 दः क्रिमिकीटादिहिंसनम् । भावदुष्टं कालदुष्टं क्रियादुष्टं
 च भक्षणम् ॥ मृच्चर्मतृणकाष्ठाम्बुस्तैयमत्यशनं तथा । अ
 नृतं विषयचापल्यं दिवास्वप्नमसत्कथा ॥ तच्छ्रावणं पर
 न्नं च दिवामैथुनमेव च । रजस्वला सूतिका च परस्त्रीम-
 भिदर्शनम् ॥ उपवासदिने श्राद्धे दिवा पर्वणि मैथुनम् । श
 द्रप्रेष्यं हीनसरस्य मुच्छिष्टस्पर्शनादिकम् ॥ स्त्रीभिर्हास्यं
 कामजल्पं मुक्तकेश्यादिपीक्षणम् । इत्यादयो ये च दोषाः
 प्रकीर्णाः परिकीर्तिताः । महापापं पातकञ्च अनुपातक
 मेव च ॥ उपपापं प्रकीर्णञ्च पञ्चधा तत्र कीर्तितम् । महा
 पातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ॥ तानि पातकसं-
 ज्ञानि तन्मून मनुपातकम् । उपपापं ततो न्यूनं ततो हीनं
 प्रकीर्णकम् ॥ संसर्गस्तु तथा तेषां प्रसङ्गात्सम्प्रकीर्तित
 म् । क्रमेण वक्ष्यते तेषां प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥ यो येन
 सम्बसेत्तेषां तस्यैव व्रतमाचरेत् । संसर्गिणस्तु संसर्गस्त
 त्संसर्गस्तथैव च ॥ चतुर्थस्य न दोषस्तु पतत्येषु यथाक्र
 मम् । प्रकीर्णकादिदोषाणां प्रासङ्गिक मविद्यते ॥ स्वल्प
 त्यात्यतनाभावात्तत्संसर्गान्नि दुष्यति । स्नानाच्च शुद्धिर्दो
 षस्य संसर्गात्यतितं विना ॥ सावित्र्या चापि शुद्ध्येत कर्तु
 रैव व्रतक्रिया । कृते पापे यस्य पुंसः पश्चात्तापोऽनुजाय
 ते ॥ प्रायश्चित्तं तु तस्यैव कर्तव्यं नेतरस्य तु । जातानु-
 तापस्य भवेत्प्रायश्चित्तं यथोदितम् ॥ नानुतापस्य पुंस
 स्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते । नाश्वमेधफले नापि नानुताप
 विशुद्ध्यते ॥ तस्माज्जातानुतापस्य प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यते
 चरेदकामतः कृत्वा पतनीयं महत् पुमान् ॥ न कामतश्च

रेद्धमं भृग्वग्निपतनं विना । यः कामतो महापापं नरः कु-
 र्यात्कथञ्चन ॥ न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनं विना
 इत्युक्तं ब्रह्मणा पूर्वं मनुना च महर्षिभिः ॥ पातकेषु च सर्वं
 न कामतो द्विगुणं व्रतम् । कामतः पतनीयेषु मरणाच्छुद्धि-
 मृच्छति ॥ हयमेधायनः शुद्धिः सार्वभौमस्य भूपतेः । का-
 मतस्त्वनुपापेषु लोके न अवहार्यता ॥ महत्कृ चातिपापेषु
 प्रदीप्तं ज्वलनं विशेत् । प्रायश्चित्तेरपैत्येनो यदकामकृतं भ-
 वेत् ॥ कामतो अवहारस्तु वचनादिह जायते । इति योगी-
 श्वरेणोक्तं सुपपापेषु तत्र तत् ॥ तस्मादकामतः पापं प्रा-
 यश्चित्तेन शुद्ध्यति । तेषां क्रमेण वक्ष्यामि प्रायश्चित्तं वि-
 शुद्ध्ये ॥ शिरः कपालध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि पुण्यतीर्थे समाविशेत् ॥ प्रयागे से-
 तुबन्धादिपुण्यक्षेत्रेषु पापकृत् । तत्र वर्षादि विज्ञाप्य स्व-
 स्वकल्पमशेषतः ॥ तत्रस्थे ब्राह्मणेरेवानुज्ञातो व्रतमाचरे-
 त् । चत्वारो ब्राह्मणाः शिष्याः परिषदित्यभिधीयते ॥ तै-
 रुक्तमाचरेद्धर्ममेको वाध्यात्मचित्तमः । जटी वल्कलवा-
 साश्च बहिरेव समाविशन् ॥ स्नानं त्रिषवणं कुर्वन् क्षि-
 तिशापी जितेन्द्रियः । एकभुक्तेन नक्तेन फलैरनशनै-
 च ॥ समापयेत्कर्मफलं यथाकालं यथाबलम् । राममि-
 न्दीवरश्यामं पौलस्त्यद्रुमकल्मषम् ॥ ध्यात्वा षडक्षरं म-
 त्तं नित्यं तावदहर्निशम् । एवं द्वादशवर्षाणि पुण्यतीर्थे
 समाचरन् ॥ मुच्यते ब्रह्महत्याया स्तपसा वीतकल्मषः ।
 चरिते व्रतआयाते यवसङ्केषु दापयेत् ॥ तैस्तस्य च सु-
 संस्काराः कर्त्तव्या बान्धवैर्जनैः । विप्रमुख्याय गां दत्त्वा ब्रा-
 ह्मणान् भोजयेत्ततः ॥ प्रारम्भव्रतमध्ये तु यदि पञ्चत्वमा

मुयात् । विशुद्धिस्तस्य विज्ञेया शुभाङ्गतिमवाप्नुयात् ॥ अ-
 संस्कृतस्तु गोषु स्यात् पुनरेव व्रतं चरेत् । अशक्तस्तु व्रते
 दद्याद्गोसहस्रं द्विजन्मनाम् ॥ पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा
 शुद्धिमवाप्नुयात् । ब्रह्महत्यासमेष्वेवं कामतो व्रतमाचरे-
 त् ॥ अकामतश्चरेद्धर्मं पापं मनसि चोच्यते । आज्ञापयि-
 तानुमन्तानुग्राहकस्तथैव च ॥ उपेक्षिता शक्तिमांश्चेत्पादोनं
 व्रतमाचरेत् । कामतस्तु चरेत् पूर्णं तत्रापि द्विगुणं गुरौ ॥ अ-
 न्तर्वत्यां तथा ब्रह्म्यां तथैव व्रतमाचरेत् । आचार्य्ये च वन-
 स्थेन मातापित्रोर्गुरौ तथा ॥ तपस्विनि ब्रह्मविदि द्विगुणं व्र-
 तमाचरेत् । यावत्स्वक्षत्रियं वैश्यं विशिष्टं शूद्रमेव च ॥ कपि-
 लां गर्भिणीङ्गञ्च हत्वा पूर्णव्रतं चरेत् । अकामतस्तु तेष्व-
 र्थं मुनिभिः सम्प्रकीर्तितम् ॥ तिथेः प्राथमिकादस्माद् द्विती-
 ये द्विगुणं चरेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृ-
 तिः ॥ चतुर्णामाश्रमाणाञ्च शौचवत् साधनं चरेत् । प्राय-
 श्चित्तं तरोर्मध्ये केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ गोब्राह्मणपरित्रा-
 ण मश्वमेधावभृथता । इयं विशुद्धिरुदिता प्रहृत्या काम-
 तो द्विजान् ॥ अग्निप्रपतनं केचिदिच्छन्ति मुनिसत्तमाः ।
 लोमभ्यः स्वाहेत्यादि मन्त्रैर्हुत्वा पृथक् पृथक् ॥ अवाकृशि-
 राः प्रविश्याग्नौ दग्धः शुद्धो भवेन्नरः । अकामतः सुरां-
 पीत्वा मद्यं वापि द्विजोत्तमः ॥ पूर्ववद्द्वादशाब्दानि चरे-
 द्ब्रतमविह्वितम् । जपित्वा दशसाहस्रं त्रिसन्ध्यासु नि-
 रन्तरम् ॥ द्वादशाब्दं मनुजत्वा रतः शुद्धो भवेन्नरः । यानि
 कानि च पापानि सुरापानसमानि तु ॥ अकामतश्चरेदर्धं
 कामतः पूर्णमाचरेत् । सर्वत्र पतनीयेषु चरित्वा व्रतमुक्तं
 वत् ॥ पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयश्चैते द्विजातयः । अज्ञाना

तु सुरां पीत्वा रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ मानुषीक्षीरपानेन पु-
नः संस्कारमर्हति । इत्युक्तं मनुना पूर्वमन्यैश्चापि महर्षिभिः
॥ करञ्जं लशुनं शीयु मूलकं ग्रामसूकरम् । च्छत्राकं कुङ्कु-
राण्डञ्च कालं पिण्याकं लशुनं तथा ॥ गृध्रमुष्ट्रं नृमांसं च
स्वरं तत्तक्रमेव च । माहिषं माकरं मांसवृक्षं वानरमेव च ॥
निष्पीडितञ्च गोक्षीरमारनालं च मूषकम् । मार्जारं श्वेत-
वृन्ताकं कुम्भीनिम्बदलं तथा ॥ क्रव्यादञ्च तथा भेकं शृ-
गालं व्याघ्रमेव च । एवमादिनिषिद्धांस्तु भक्षयित्वा तु काम-
तः ॥ चरेद्ध्रुवतं तथा पूर्णं पादोनम्पादकामतः । नारिकेल-
रसं पीत्वा वायुना ताडितं द्विजः ॥ दग्ध्वा तालपलाशम्बा-
करनिर्मथितं दधि । ताम्रपात्रगतं गव्यं क्षीरं च लवणान्वि-
तम् ॥ कराग्रेणैव यद्वत्तं घृतं लवणमम्बु च । सूतकान्नञ्च
शूद्रान्नं कदर्याद्यन्नमेव च ॥ श्वस्पृष्टं सूतिकादृष्टं मुदक्या-
दृष्टमेव च । पाषण्डभण्डचण्डालवृषलीपतिवीक्षितम् ॥ द-
त्त्वावशिष्टं यक्षाणां भूतानां रक्षसां तथा । उद्धृत्य वामह-
स्तेन वक्त्रेणैव पिबेदपः ॥ यच्चान्नमाद्यैकोद्विष्टमुच्छिष्ट-
मगुरोरपि । हरेरनर्पितं भुत्वा न भुत्वा देवतार्पितम् ॥ का-
मतस्तु चरेद्धर्मञ्चरेद्देदमकामतः । अकामतः सकृज्जग्ध्वा
चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ म्लेच्छचण्डालपतितपाषण्डानाम-
कामतः । उदन्यासह भुत्वा च चरेद्धर्मव्रतं द्विजः ॥ चण्डा-
लकूपभाण्डस्थं मद्यभाण्डस्थमेव च । पीत्वा समाचरेत्पा-
पं कामतोऽर्द्धं समाचरेत् ॥ मद्यगन्धं समाघ्राय कामतो-
व्रतमाचरेत् । अकामतस्तु निष्पीव्य चरेदाचमनं द्विजः ॥
अभिमन्त्र्य जलं प्राश्य सावित्र्या च समन्वितम् । वृथा मां
साशने चैव भावदुष्टादिभक्षणो ॥ चरेत्सान्त्वयनं कृच्छ्रं च

न्द्रायणमथापि वा । कामतस्तु चरेत्पादमभ्यासे पूर्णमाच-
 रेत् ॥ कामतस्तु सुरां पीत्वा सन्तप्तं चाग्निसन्निभम् । गोमू-
 त्रमम्बु वा पीत्वा मरणच्छुद्धिमृच्छति ॥ सुरायाः प्रतिषेधस्तु
 द्विजानामेव कीर्तितः । विशिष्टस्यापि शूद्रस्य केचिदिच्छन्ति
 सूरयः ॥ अनृतं मद्यमांसञ्च परस्त्रीस्वापहारणम् । विशिष्ट-
 स्यापि शूद्रस्य पातित्यं मनुरब्रवीत् ॥ सुरा वै मलमन्नादेः
 पापाह्वै मलमुच्यते । तस्माद् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सु-
 रां पिबेत् ॥ चकाराद्विशिष्टस्य शूद्रस्यापि पूर्ववचनान्
 यत्तु राजन्यवैश्ययोर्गवाज्यादिमद्यस्याप्रतिषेधः तन्न मत-
 स्यात् न च निषिद्धादीनां सतां मतञ्च । विशिष्ट शूद्रस्या-
 पि मद्यमांसनिषिद्धत्वात् । इज्याध्ययनादिश्रौतस्मार्तक-
 मर्हस्य । क्षत्रविशिष्टस्यापि तद्वद्वैश्यस्य च प्रतिषेधात्
 न तु प्रायश्चित्तालप्यत्वप्रतिपादनपराण्येव नत्वप्रतिषिद्धपरा-
 णि ब्राह्मणस्य मरणान्तिकमुपदिष्टं राजन्यवैश्यविशिष्ट-
 शूद्राणाम् पूर्णपादोनाद्धौ न व्रतचर्या उक्ता । सुरायास्तु
 सर्वेषां द्विजानां मरणान्तिकमेव शूद्रस्य गोसहस्रदानं वा
 परिपूर्णव्रतं वा चरितव्यम् न तु मरणान्तिकम् ॥ अग्नि-
 वर्णां सुरां पीत्वा सुरायास्तु द्विजातयः । मरणाच्छुद्धिमृच्छ-
 न्ति शूद्रस्तु व्रतमाचरेत् ॥ राजन्यवैश्यौ तु मद्यं पीत्वा च
 रंतां व्रतमेव च । शूद्रस्त्वर्धञ्जरेत्तद्वद्ब्राह्मणो मरणाच्छु-
 चिः ॥ यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासमम् । नात्तव्य-
 मेव विप्रेण भुत्वा तु जननं विदोत् ॥ मद्यं वापि सुरां वा
 पि यः पिबेद्ब्राह्मणाधमः । अग्निवर्णन्तु गोमूत्रं पिबेद-
 ञ्जलिपञ्चकम् ॥ मरणाच्छुद्धिमाप्नोति जीवेद्यदि विशु-
 द्ध्यति । मद्यस्य प्रतिषिद्धार्थं घृतं क्षीरमथाम्बु वा ॥ प्रा-

शयित्वाग्निवर्णन्तु तद्वत्तां शुद्धिमाप्नुयात् । दत्त्वा स्रवणं
 विप्राय गाञ्च दत्त्वा विशुध्यति ॥ क्षत्रविद्विशूद्रजातीनां
 स्रवणोत्तु यथाक्रमम् । पादोनमर्द्धं पादं वा चरेद्व्रतं यथो-
 क्तवत् ॥ समेष्वर्धं प्रकुर्वीति कामतः पूर्णमाचरेत् । काम-
 तः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ॥ स्वकर्म ख्यापयं-
 श्वैव हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः । राज्ञा यदि विमुक्तः स्यात्
 पूर्ववद्व्रतमाचरेत् ॥ आत्मतुल्यस्रवणं वा दद्याद्विप्रस्य
 तुष्टिकृत् । तत्समव्यतिरिक्तेषु पादमेव चरेद्व्रतम् ॥ चान्द्रा-
 यणं पराकं वा कुर्च्यादित्येषु सर्वशः । द्रव्यप्रत्यर्पणं कर्तुं-
 स्तन्मूल्यद्रव्यमेव वा ॥ व्रतं समाचरेत् कृत्वा यथा परि-
 षदीरितम् । बलाच्छौर्येण वा स्नेहाद्यवहारादिनापि वा
 ॥ समाहरति यद् द्रव्यं तत्सर्वं स्तेयमुच्यते । देशं कालं व-
 यः शक्तिं पापञ्चावेक्ष्य सर्वतः ॥ प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ध-
 र्मविद्विर्मनीषिभिः । भगिनीं मातरं पुत्रीं स्नुषामाचार्यं
 योषितम् ॥ अकामतः सकृद्रत्वा चरेत् पूर्णव्रतं नरः ।
 पश्चिमाभिमुखं गङ्गां कालिन्ध्या सह सङ्गताम् ॥ प्लाक्ष-
 प्रस्रवणं पुण्यं द्वारकां सेतुमेव वा । चन्द्रपुष्करणीं वापि
 वेणी सागरसङ्गमम् ॥ गोदावर्याः शबर्या वा गत्वा तत्रा-
 चरेद्व्रतम् । पूर्ववद्वादशाब्दानि चरेद् व्रतमनुत्तमम् ॥ कृ-
 णाय नम इत्येष मन्त्रः सर्वाघनाशनः । इमंमेव जपन्म-
 बं ध्यात्वा हृदि सनातनम् ॥ त्रिसन्ध्यास्वयुतं भक्त्या
 नित्यं द्वादशवत्सरम् । चान्द्रायणैः पराकैर्वा कृच्छ्रैर्वा श-
 मयेत् समाः ॥ जीवे क्षीणेऽथवा पुण्यकामी मण्डपपा-
 दलैः । निवसित्वा बहिर्ग्रामात् क्षितिशायी जितेन्द्रियः ॥
 मनः सन्तापकरणमुद्वेच्छोकमन्ततः । सदा कृष्णं हरिं-

ध्यायन् जपन्मन्त्रमनुत्तमम् ॥ द्वादशाब्दाद्विसुच्येत पापा
 दस्मात्तृषो बलात् । भगिन्यादिषु योषित्सु यो गच्छेत्काम
 तो नरः ॥ प्रतप्तासमतोयेन समाश्लिष्य हुताशने । शशि
 त्वा समहद्वह्नौ दग्धः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ एतासु मतिदु
 ष्टासु कामतो बहुशो व्रजेत् । एवमग्निं विशेन्दीमान् पा
 पं विज्ञाप्य पर्षदि ॥ अकामतः सकृद्रत्वा चरेद्धर्मव्रतं नरः
 अभ्यासे तु चरेत् पूर्णं कामतः सकृदेव च ॥ कामतोऽभ्या
 सविषये तत्रापि मरणान्तिकम् । समेष्वर्थं प्रकुर्वीत सकृ
 देव ह्यकामतः ॥ कामतस्तु चरेत् पूर्णमभ्यासे मरणान्तिक
 म् । अकामतो वाभ्यासे तु पूर्णमेव व्रतं चरेत् ॥ अन्यास्य
 पि च नारीषु सकृद्रत्वाप्यकामतः । पादमेवाचरेद्विद्वान-
 भ्यासे त्वर्धमाचरेत् ॥ साधारणासु सर्वासु चरेच्चान्द्राय
 णव्रतम् । कामतो द्विगुणं तासु अभ्यासे व्रतमाचरेत् ।
 स्वदारास्वास्यगमने पुंसि तिर्यक्षु कामतः ॥ चान्द्रायणं
 पराकं वा प्राजापत्यमथापि वा । उदक्यां सूतिकां गत्वा च
 रेत्सान्तपनं व्रतम् ॥ चान्द्रायणं तथान्यासु कामतो द्वि
 गुणं चरेत् । अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ॥
 कृत्वा सचैलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत् । चण्डा
 लीं पुंश्चलीं म्लेच्छां पाषण्डीं पतितामपि ॥ रजकीम्बुरु-
 धिव्याधां सर्वा ग्रामान्त्यजाः स्त्रियः । अकामतः सकृद्र
 त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ अभ्यासे तु व्रतं पूर्णन्ताभिश्च
 सह भोजने । कामतस्तु सकृद्रत्वा भक्त्या त्वर्धव्रतं चरेत्
 ॥ तत्र भूयश्चरेत् पूर्णमभ्यासे मरणान्तिकम् । यो येन स
 म्वसेदेषान्तत्पापं सौऽपि तत्समः ॥ संलापस्पर्शनादेव श-
 य्याशनासनादिभिः । नद्वेवाचरेत् सर्वं व्रतं द्वादशवार्षिक

म् ॥ अकामतश्चरेद्धर्मं षणमासात्पादमाचरेत् । मासत्रये
द्विवर्षं स्यान्मासमात्रे तु वत्सरम् ॥ कामतो द्विगुणं तत्र चरे
दब्दादिकं व्रतम् । ऊर्ध्वन्तु वत्सरात् पूर्णं द्वैगुण्याद्यमतः क्र
मात् ॥ कामतो वत्सरादूर्ध्वं द्विगुणव्रतमाचरेत् । ऊर्ध्वं द्वि
वर्षात्तस्यापि मरणान्तिकमुच्यते ॥ यजनाध्यापनादानात्पा
नाच्च सह भोजनात् । सद्य एव पतत्यस्मिन् पतितेन सहाच
रन् ॥ तत्राप्यकामतस्त्वर्थं कामतः पूर्णमाचरेत् । षणमासे व
त्सरेऽप्यत्र द्विगुणं त्रिगुणं स्मृतम् ॥ ऊर्ध्वन्तु निष्कृतिर्न स्या
दभ्रग्वग्निपतनं विना । द्वितीयस्य तृतीयस्य नेष्यते मर-
णान्तिकम् ॥ अर्द्धं पादं समुद्दिष्टं कामतो द्विगुणं तथा । ब्र
ह्मकूर्चोपवासेन चतुर्थस्य विनिष्कृतिः ॥ पञ्चमस्य न दो
षः स्यादिति धर्मविदो विदुः । अन्येषामपि संसर्गात्प्राय-
श्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ पतनीयेषु नारीणां मरणान्तिकमुच्य-
ते । अकामतश्चरेद्धर्मव्रतं पृथु यथोदितम् ॥ व्यभिचारे तु
सर्वत्र कामतो मरणाच्छुचिः । अकामतश्चरेत् पूर्णं प्राति-
लोभ्यं गता सती ॥ अर्द्धमेवानुलोभ्येषु तथैव भ्रूणहादिषु ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च गत्वा स्थियमकामतः ॥ गुरुतल्पगमु
द्दिष्टं पूर्णमर्थं समाचरेत् । नामतो ब्रह्मचारी तु पूर्णमे-
वाचरेद्व्रतम् ॥ यतेस्तु मरणाच्छुद्धिः शिश्रुः स्यात् कृन्तनेन
वा । तयोस्तु रेतःस्खलने कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥ जप्त्वा
सहस्रं गायत्र्या गृहस्थः शुद्धिमाप्नुयात् । द्विसहस्रं वन
स्थस्तु जपेद्रेतोनिपातने ॥ तत्रापि कामतस्तेषां द्विगुण
त्रिगुणादिकम् । परिव्राजनकामस्तु नयनोत्पादनं तथा ॥
एवं समाचरेद्धीमान् प्रायश्चित्तं मतन्द्रितः । प्रायश्चित्तम
कुर्व्याणः पापेषु निरतः सदा ॥ कल्यायुतशतं गत्वा नरकं

प्रतिपद्यते । धृत्वा गोचर्ममात्रन्तु सममेकं निरन्तरम् ॥ प-
 ञ्चगव्यं पिबन् गोघ्नो गुरुगामी विशुध्यति । गोमूत्रेणैव च
 स्नात्वा पीत्वा चाचम्यचारिभिः ॥ विष्णोः सहस्रनामानि ज-
 पेन्नित्यं समाहितः । शयीत गोव्रजे रात्रौ गवां हित मनुस्मर-
 न् ॥ व्याघ्रादिभिर्गृहीतां गां पङ्के निपतितां तथा । स चरेद-
 थवा प्राणान् तदर्थं वै परित्यजेत् ॥ तेनैव हि विशुद्धः स्याद-
 सम्पूर्णव्रतोऽपि वा । व्रतान्ते गोप्रदो भूत्वा ततः शुद्धिमवा-
 मुयात् ॥ गोस्वामिने च गां दत्त्वा पञ्चादेव व्रतं चरेत् । दद्यात्
 त्रिरात्रमुपोष्य वृषमेकञ्च गा दश ॥ योक्ते च गृहदाहाद्यैर्ब-
 न्धनैर्वा हता यदि । मतिपूर्वेण गां हत्वा चरेन्नैवार्षिकं व्रत-
 म् ॥ द्विवर्षं पूर्ववद्वापि चर्मणार्द्रेण वाससा । कपिलां ग-
 भिणीं वापि वृषं हत्वा च कामतः ॥ व्रतं द्वादशवर्षाणि च
 रेद्ब्रह्मव्रतोदितम् । आचार्यदेवविप्राणां हत्वा च द्विगुणं
 चरेत् ॥ होमधेनुं प्रसूताञ्च दाने च समलङ्कृताम् । उप-
 क्तां वृषेणापि ताञ्च द्वादशवार्षिकम् ॥ निष्पीडनं वापि तै-
 षु दोषेष्वल्पमतन्द्रितः । शरणागतबालस्त्रीघातुकैः सम-
 सन्न तु ॥ चीर्णव्रतानपि चरन् कृतघ्नानपि सर्वदा । अग्नि-
 दाङ्गुरदां चण्डीं भर्तृघ्नीं लोकघातिनीम् ॥ हिंस्रयंस्तु विध-
 नस्त्रीं हत्वा पापं न गच्छति । गुरुं वा बालवृद्धान्वा श्रोत्रियं
 वा बहुश्रुतम् ॥ आततायिन मायान्तं हन्यादेवाविचारयन्
 नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥ प्रख्यातदोष-
 कुर्वीति परित्यक्तं यथोदितम् । अनभिरख्यातदोषस्तु र-
 हस्यव्रतमाचरेत् ॥ कण्ठमात्रजले स्थित्वा राममन्त्रं समा-
 हितः । जपेद्वा दशसाहस्रं ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ सुर-
 पः स्वर्णहारीतु जपेदष्टाक्षरं तथा । लक्षं जप्त्वा कृष्णमन्त्रं

मुच्यते गुरुतल्पगात् ॥ उपोष्यान्तर्जले स्थित्वा वासुदेवमनु-
शुभम् । जपेद्वा दशसाहस्रं गोघ्नः प्रयतमानसः ॥ असंख्या-
नि च पापानि अनुक्तान्यपि यानि च । चित्तस्थो भगवान्कृ-
ष्णः सर्वहरति तत्क्षणात् ॥ एकादशयुपवासस्य फलं प्रा-
प्नोति मानवः । आषाढादिचतुर्मासे कृते शुक्ला जितेन्द्रियः ॥
दुग्धाब्धौ शेषपर्यङ्के शयानं कमलापतिम् । ध्यात्वा समर्चये-
न्नित्यं महद्भिर्मुच्यते ह्यधैः ॥ इति रहस्य प्रायश्चित्तम् ॥

रजस्वलां सूतिकाञ्च चण्डालं पतितं तथा ॥ पाषण्डि-
नं विकर्मस्थं शवं स्पृष्ट्वाऽप्यकामतः । गोमयेनानुलिप्ताङ्गः
सवासा जलमाविशेत् ॥ गायत्र्याष्टशतं जप्त्वा घृतं प्राश्य
विशुध्यति । स्पृष्ट्वा तु कामतः स्नात्वा चरेत्सान्तपनं व्रतम् ॥
श्वपचं पतितं स्पृष्ट्वा गोपालव्यजनादृतम् । विड्वराहं शु-
नङ्गाकं गर्दभं यूपमेव च ॥ मद्यं मांसं तथैवोष्ट्रं विण्मूत्रं द-
शमेव च । करकञ्जलफेनञ्च वृक्षनिर्यासमेव च ॥ करञ्जं ल-
भुनञ्चानुगच्छति स्वस्य शुद्धये । सचैलमेकवाह्यापः सावि-
त्रीं त्रिशतं जपेत् ॥ तत्स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्विनीं स्पृष्ट्वा सवासा जलमा-
विशेत् । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं धर्मविद्विरकल्मषैः । उच्छिष्टके-
शभस्मास्थिकपालं मलमेव च ॥ स्नानार्द्रधरणीञ्चैव स्पृष्ट्वा
स्नानं समाचरेत् । प्रक्षाल्य पादौ संक्रम्य तथैवाचम्य वारि-
णा ॥ मन्त्रसम्मार्जितजलं स्पृष्ट्वा तान्च विशुध्यति । विंशि-
ष्टानाञ्च विप्राणां गुरुणां व्रतशालिनाम् ॥ विनीततराणामु-
च्छिष्टं स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् । शैवानां पतितानाञ्च वा-
ह्यानान्त्यक्तकर्मणाम् ॥ उच्छिष्टस्पर्शनं कृत्वा चरेच्चान्द्रा-
यणं व्रतम् । उच्छिष्टेन स्वयं चान्यमुच्छिष्टं यद्यकामतः ॥
स्पृष्ट्वा सचैलं स्नात्वा च सावित्र्याष्टशतं जपेत् । कामतश्चा

चरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥ राजानञ्च विशां शूद्रं च
 रेचान्द्रायणो द्विजः । तौ च स्नात्वा चरेत् कृच्छ्रं गांवा दद्यात्प-
 यस्विनीम् ॥ उच्छिष्टिनं स्पृशन् शूद्रमुच्छिष्टं श्वानमेव वा । स
 वासा जलमापुत्य चरेत्सान्तपनव्रतम् ॥ तत्रापि कामतः स्पृष्ट्वा
 पराकद्वयमाचरेत् । पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रः स्नात्वा नद्यां विधान-
 तः ॥ चण्डालं पतितं मद्यं सूतिकाञ्च रजस्वलाम् । उच्छिष्टेन तु
 संस्पृष्टो पराकत्रयमाचरेत् ॥ उच्छिष्टेन चिरं कालं मुषित्वा स्ना-
 नमाचरेत् । उच्छिष्टाशौचमरणो चरेदब्धं द्विजातयः ॥ रजस्व-
 ला सूतिका वा पञ्चत्वं यदि चेद्भूता । पञ्चगव्यैः स्नापयित्वा
 पावमान्यैर्द्विजोत्तमाः ॥ प्रत्यृचं कदलैः स्नाप्य सपवित्रैर्जलैः शु-
 भैः । शुभ्रवस्त्रेण सम्बेष्ट्य दाहं कुर्याद्विधानतः ॥ चण्डालाद् ब्रा-
 ह्मणात्सर्पात् क्रव्यादादुदकादिभिः । हनानामपि कुर्वीत पूर्वं
 वद्विजपुङ्गवः ॥ तत्रापि कामतः कुर्यात् षडब्धं तस्य बान्धवः ।
 विषाद्यैर्धनशाल्वाद्यैरात्मानं यदि घातयेत् ॥ गोशतं विप्रमु-
 ख्येभ्यो दद्यादेकं वृषं तथा । नारायणबलिं कृत्वा सर्वमप्यौ-
 र्ध्वदेहिकम् ॥ रजस्वला तु या नारी स्पृष्ट्वा चान्यां रजस्वलाम्
 चण्डालं पतितं वापि शुनं गर्दभमेव च ॥ तावत्तिष्ठेन्निराहारा
 चरेत्सान्तपनं व्रतम् । स्पृष्ट्वाप्यकामतः स्नात्वा पञ्चगव्यैः शु-
 भैर्जलैः ॥ चातुर्वर्णस्य गृहेषु चण्डालः पतितोऽपि वा । अन्त-
 र्वत्नी भवेत्सा चेत्कथं स्यात्तत्र निष्कृतिः ॥ तद्गृहन्तु परित्य-
 क्त्वा दग्ध्वा बान्धवसंस्थिनः । संसर्गोऽत्र प्रकारेण प्रायश्चि-
 त्तं समाचरेत् ॥ पृथक् पृथक् प्रकुर्वीरन् सर्वे गृहनिवासिनः ।
 दाराः पुत्राश्च सहृदः प्रायश्चित्तं यथोदितम् ॥ सभर्तृकाणां
 नारीणां वपनन्तु विसर्जयेत् । सर्वान् केशान् समुहृत्य च्छेद-
 येदङ्गुलित्रयम् ॥ केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत्

प्रायश्चित्ते तु सम्पूर्णे कृत्वा सान्तपनं व्रतम् ॥ ब्रह्मकूर्चोपवासं
वा विशुध्यन्ति तदेनसः । अर्वाक्सम्बत्सराधत्तु गृहदाहं न
चोदितम् ॥ यद्गृहे पातकोत्पत्ति स्तत्र यत्नेन दाहयेत् । त्यजेद्वा
सं निकृष्टाच्च शुद्धिञ्चैवात्मनस्ततः ॥ सम्बन्धाच्चैव संसर्गात्तु
त्यमेव नृणामघम् । तस्मात्संसर्गसम्बन्धान् पतितेषु विवर्ज-
येत् ॥ चण्डालपतितादीनां तोयं यस्तु पिबेन्नरः । पराकं का-
मतः कुर्याद्ब्रह्मकूर्चं मकामतः ॥ अभ्यासे तु षडब्दं स्या-
च्चान्द्रायणमकामतः । चण्डालानां तडागे वा नदीनां तीर्थे ए-
व वा ॥ स्नात्वा पीत्वा जलं विप्रः प्राजापत्यमकामतः । कामत-
स्तु पराकं वा चान्द्रायणमथापि वा ॥ अभ्यासे तु व्रतं पू-
र्णे षडब्दं स्यादकामतः । सर्वेषां प्रतिलोमानां पीत्वा सान्तप-
नं चरेत् ॥ चान्द्रायणं पराकं वा त्र्यब्दं वापि यथाक्रमम् ।
भोजने गमनेऽप्येवं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ चण्डालपतितादी-
नां गृहेष्वन्नमपि द्विजः । भुत्काब्दमाचरेत् कृच्छ्रं चान्द्रायण-
मकामतः ॥ चण्डालवाटिकायान्तु सत्त्वा भुत्काप्यकामतः ।
चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं चान्द्रायणमथापि वा ॥ चण्डालवाटिका-
यान्तु मृतस्याब्दं विशोधनम् । स्नपनं पञ्चगव्यैश्च पाचमा-
न्यैः शुभैर्जलैः ॥ शूद्रान्नं सूतिकान्नं वा शुना स्पृष्टञ्च काम-
तः । भुत्का चान्द्रायणं कृच्छ्रं पराकं वा समाचरेत् ॥ जलं पी-
त्वा तयोर्विप्रः पञ्चगव्यं पिबेद्ब्रह्मम् । चण्डालः पतितो वा
पि यस्मिन् गृहे समाचरेत् । त्यक्त्वा मृण्मयभाण्डानि गो-
भिः संक्रामयेत् त्र्यहम् ॥ मासादूर्ध्वं दशाहन्तु द्विमासं पक्षमे-
व तु । षण्मासात्तु तथा मासं गवां वृन्दं निवेशयेत् ॥ ऊर्ध्व-
न्तु दहनं प्रोक्तं लाङ्गुलेन च स्वातनम् । ब्रह्मकूर्चं तथा कृ-
च्छ्रं चान्द्रायणमथापि वा ॥ अतिकृच्छ्रं पराकं च त्र्यब्दं वापि

समाचरेत् । षडब्दं मूर्ध्वं षण्मासात्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ व
 त्सरादूर्ध्वं सम्पूर्णं व्रतमेवाचरेद् बुधः । अमेध्यशवचण्डा-
 लमद्यमांसादिदूषितात् ॥ कृपादुद्धृत्य कदलैः सहस्रं रेचये
 ज्जलम् । निक्षिप्य पञ्चगव्यानि वारुणैरपि मन्त्रयेत् ॥ तडा
 गस्यापि शुद्ध्यर्थं गोभिः संक्रामयेज्जलम् । धान्यन्तु क्षाल
 नाच्छुद्धिर्वाहुल्यं प्रोक्षणादपि ॥ रसानान्तु परित्यागश्चा
 ण्डालादिप्रदूषणात् । प्रासाददेवहर्म्याणां चण्डालपतिता
 दिषु ॥ अतः प्रविष्टेत्तु तदा शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा । गो
 भिः संक्रमणं कृत्वा गोमूत्रेणैव लेपयेत् ॥ पुण्याहं वाचयि-
 त्वाथ तत्तोयैर्दर्भसंयुतैः । सम्प्रोक्ष्य सर्वतः पश्चाद्देवं समभि
 षेचयेत् ॥ पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः स्नापयित्वाथ वैष्णवः । प्र
 त्यृचं पावमानैश्च वैष्णवैश्चाभिषेचयेत् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं-
 वा शतमष्टोत्तरं तु वा । चतुर्भिर्वैष्णवैर्मन्त्रैः स्नाप्य पुष्पा-
 ज्जलिं तथा ॥ श्रीसूक्तेन तदा दिव्यैर्दधानीराजनं ततः ।
 अवैष्णवस्य शर्त्तुः अपि एवं कुर्यात् वैष्णवः । भिन्ने बिम्बे त
 था दग्धे परित्यक्ते च तं गृहे ॥ वैदेहीं वैष्णावीमिष्ट्वा पुनः
 स्थापनमाचरेत् । चौराद्यपहृते नष्टे वासुदेवीं यजेच्चरुम्
 ॥ स्थानान्तरगते बिम्बे पुनः स्थापनमाचरेत् । तोयादिवा
 सनं वेद्यामधिरोहणमेव च ॥ नयनोन्मीलनं दीक्षां वर्ज
 यित्वान्यमाचरेत् । पञ्चगव्यैः स्नापयित्वा पञ्चत्वक्पल्ल
 वाञ्चितैः ॥ मङ्गलद्रव्यसंयुक्तैरद्भिः समभिषेचयेत् । सू
 क्तैश्च ब्रह्मणः स्तुत्यैरविगैर्वैष्णावीस्तथा ॥ चतुर्भिर्वैष्णा
 वैर्मन्त्रैः पृथगष्टोत्तरं शतम् । वैष्णाव्या चैव गायत्र्या शङ्
 खेन स्नापयेद्बुधः ॥ ध्रुवसूक्तमृचं स्मृत्वा जपन् संस्था
 पयेद्भरिम् । ततस्तन्मूर्तिमन्त्रेण मूलमन्त्रेण वा द्विजः ॥ द

घातु पुष्पसहस्राणि देवतां स मनुं स्मरन् । पश्चात् साव
रणं विष्णोर्र्चयित्वा विधानतः ॥ इन्द्रसोमं सोमपतैरिति
सूक्तमनुत्तमम् । जपन् भक्त्याथ देवैस्तु दद्यान्नीराजनं
द्विजः ॥ प्रदक्षिणं नमस्कारं कृत्वा विप्रांस्तु भोजयेत् । अ
वैष्णावेन विप्रेण शूद्रेणैवार्चिते हरी ॥ सहस्रमभिषेकं च पु
ष्पाञ्जलिसहस्रकम् । महाभागवतो विप्रः कुर्यान्मन्त्रद्व
येन च ॥ देवतोत्तरसम्पर्के विना स्वाहरणं हरी । अवैष्णा
वानां मन्त्राणां पक्वान्नस्य निवेदने ॥ कृत्वा नारायणीमिष्टिं
पुनः संस्कारमाचरेत् । देशान्तरगते बिम्बे चिरकालमनर्चि
ते ॥ अधिवासादिकं सर्वं पूर्ववद्वैष्णावोत्तमः । विष्णोरुत्स-
वमध्ये तु विद्युत् स्तनितसम्भवे ॥ रथे बिम्बे ध्वजे भग्ने
बिम्बे च पतिते भुवि । ग्रामदाहेऽथमवर्षे च गुरौ ऋत्विचि
वै मृते ॥ नालङ्कृतेषु विधिषु परिणीते जनार्दने । अवैदि
कक्रियापेते जपहोमादिवर्जिते ॥ कुर्वीत महतीं शान्तिं वैष्णा
वीं वैष्णावोत्तमः । अग्निनाशेतु तन्मध्ये पुनरादानमाचरे
त् ॥ कुर्वीत वैनतेयेष्टिं वैष्णुकसेनामथापि वा । श्वशूकरा
दिसम्पर्के पवित्रेष्टिं समाचरेत् ॥ वैष्णावेष्टिं प्रकुर्वीत पाष
ण्डादिप्रदूषिते । अर्थास्य संप्लवे विष्णोर्यत्र यत्र च सङ्क
म् ॥ तत्र तेत्र यजेदिष्टिं पावमानीं द्विजोत्तमः । स्वापचारै
स्तथान्यैर्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ अवैष्णावेन विप्रेण
स्थापिते मधुसूदने । तद्राष्ट्रं वा भूपतिर्वा विनाशमुपयास्य
ति ॥ कुर्वीत वासुदेवेष्टिं सर्वं पापं प्रशामयेत् । महाभाग-
वतैर्नैव पुनः संस्कारमाचरेत् ॥ सकेशववैनतेयादि नित्या
नाञ्च दिवौकसाम् । मुक्तानामपि पूजार्थं बिम्बानि स्थाप
येद्यदि ॥ स निवेशयेकरात्रन्तु गर्भ्यैः स्नाप्याथ देशिकः । स

वैवैष्णवसूक्तेश्च तद्रायत्र्या सहस्रकम् ॥ शङ्खवेनेवाभिषि-
 च्याथ भगवत्पुरतो न्यसेत् । स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य
 यजेच्च पुरतो हरैः ॥ अस्य वामेति सूक्तेन पायसं मधुमि-
 श्रितम् । अष्टोत्तरशतं पश्चादाज्यं मन्त्रचतुष्टयात् ॥ सुव-
 र्णतार्क्ष्यसूक्ताभ्यां पृषदाज्यं यजेत्ततः । तिलैर्व्याहृतिभिर्हु-
 त्वा पश्चादष्टोत्तरं शतम् ॥ वैकुण्ठं पार्षदञ्चैव होमशेषं स-
 मापयेत् । अहमस्मीतिसूक्तेन पीठे संस्थापयेद्बुधः ॥ प्रण-
 वादिचतुर्थ्यन्तनामभिस्तत्प्रकाशकैः । आवाह्य पूजयित्वा
 थ दद्यात्पुष्पाञ्जलिं ततः ॥ द्वादशाण्येन मनुना सहस्रमथ-
 वा शतम् । सोमरुद्रेति सूक्तेन दीपेनीरिजयेत्ततः ॥ भोज-
 यित्वा ततो विप्रान् गुरुं सम्यक् प्रपूजयेत् । मत्स्यकुर्मादि-
 मूर्त्तीनामेवं संस्थापनं चरेत् ॥ तत्तत्प्रकाशकैर्मन्त्रैर्जपहो-
 मादिकं चरेत् । सहस्रनामभिर्द्वाद्यात्पुष्पाणि सरभीणि च
 ॥ वापीकूपतडागानां तरूणां स्थापनं तथा । वारुणीभिश्च
 सौम्यैश्च जपहोमादिकं चरेत् ॥ तरूणां स्थापने गोपकृष्णां
 मातरमेव च । ताभ्यामेव तु मन्त्राभ्यां सहस्रं जुहुयाद् घृ-
 तम् ॥ वैनतेयाङ्कितं स्तम्भं मध्ये संस्थापयेद्बुधः । अवै-
 ष्णावान्वये जातैः कृत्वेषिं वैष्णावीं द्विजः ॥ वैष्णावैः पञ्च
 संस्कारैः संस्कृतो वैष्णावो भवेत् । देवतान्तरशेषस्य भोज-
 ने स्पर्शने तथा ॥ अनर्चिते पद्मनाभे तस्यानर्पितभोजने ।
 अवैष्णावानां विप्राणां पूजने वन्दने तथा ॥ याजनेऽध्याप-
 ने दाने श्राद्धे चैषाञ्च भोजने । अनर्चिते भागवते हरिवा-
 सरभोजने ॥ प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत वैयूही मिष्टिमुत्तमाम् ।
 पश्चाद्भागवतानाञ्च पिबेत् पादजलं शुभम् ॥ एतत्समस्तं
 पापानां प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । निर्णीतं भगवद्भक्तपादाम्

तन्निषेवणम् ॥ अङ्गीकृतो महाभागैर्महाभागवतैर्द्विजैः । स
र्वापचारैर्मुच्येत परां कृतिञ्च विन्दति ॥ प्रायश्चित्ते तथा ची
र्णे महाभागवताद्विजात् । वैष्णवैः पञ्चसंस्कारैः संस्कृतो
हरिमर्चयेत् ॥ ॥ इति हारीतस्मृतौ महापापादिप्रायश्चि
त्तप्रकरणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अम्बरीष उवाच ॥ भगवन् ! भवता प्रोक्ता विष्णो-
राराधनक्रिया । प्रायश्चित्तमकृत्यानामसतां दण्डमेव च ॥ अ
धुना श्रोतुमिच्छामि शाश्वतीं वृत्तिमुत्तमाम् । इष्टीनाञ्च विधा
नानि विशेषांश्चोत्सवान् हरेः ॥ हारीत उवाच ॥ शृणुराज
न् ! प्रवक्ष्यामि सर्वं निरवशेषतः । इष्टीनाञ्च विधानञ्च हरे
रुत्सवकर्मणाम् ॥ नारायणी वासुदेवी गारुडी वैष्णवी तथा ।
वैद्यूही वैभवी पाद्मी पवित्री पावमानिका ॥ सौदर्शिनी च
सेनेशी आनन्ती च शुभाङ्गया । महाभागवतीत्येताः सर्वपा
पहराः शुभाः ॥ प्रायश्चित्तार्थमपि वा भोगार्थं वा समाचरेत्
पूर्वं विधनसे विष्णुः प्रोक्तवान् विधनसा भृगोः ॥ प्रोक्तं म
मैरितं तेन भृगुणा दिव्यमुत्तमम् । गुह्यं तत्सर्ववेदेषु निश्चि
तं ते ब्रवीम्यहम् ॥ अग्निर्वै देवानां भव मो विष्णुरीश्वरः । त
दन्तरेण वै सर्वा देवता इतिह श्रुतिः ॥ निवसन्ति पुरोडाशम
ग्नौ वैष्णवमव्ययम् । देवाश्च ऋषयः सर्वे योगिनः सनका
दयः ॥ अग्नौ यद्भूयते हव्यं विष्णावे परमात्मने । तदग्नौ वै
ष्णवं प्रोक्तं सर्वदेवोपजीवनम् ॥ एतदेव हि कुर्वन्ति सदा नि
त्या अपीश्वराः । विमुक्ता अपि भोगार्थमेतमेव मुमुक्षवः ॥
एतदेव परं प्रीतिः सन्धियः परमात्मनः । एतद्दिना न तुष्ये-
त भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ यज्ञार्थमेव संसृष्टमात्मवर्गं च
तुर्विधम् । यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्तु तदेषां कर्मबन्धनम् ॥

वक्त्रिर्जिह्वा भगवतो वेदा अंगाः सदाध्वरे । अस्थीनि समि-
धः प्रोक्ता रोमा दर्भाः प्रकीर्तितः ॥ स्वाहाकारः शिरः प्रो-
क्तं प्राणाएव हवींषि च । सर्ववेदक्रिया भोगा मन्त्राः पत्यः
प्रकीर्तिताः ॥ एवं यज्ञवपुर्विष्णुर्विदित्वैनं हुताशने । जुहु-
याद्वै पुरोडाशं अज्ञात्वेन म्पतेदथ ॥ यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा य-
ज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः । यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञयज्ञभुग्यज्ञसाधनः ॥
यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्यमन्मन्त्राद एव च । तस्मादेनं विदित्वैव
यज्ञं यज्ञेन पूजयेत् ॥ कोऽयं लोकोऽस्य यज्ञस्य कथं स्यात्
रतः शुचिः । द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे ॥-
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च सदा कुर्वन्ति योगिनः ॥ हरेर्भोगत-
या कुर्यान्न साधनतया क्वचित् । साधनं भगवान् विष्णुः
साध्याः स्युर्वेदिकाः क्रियाः ॥ शेषभूतस्य जीवस्य तद्दास्यैक
फलाः क्रियाः । श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म तद्दास्यं परिकीर्तितं
म् ॥ नैसर्गिकं तथा कुर्यात्तद्दास्यैकं निकीर्तितम् । वैदिके
नैव मार्गेण पूजयेत्परमेश्वरम् ॥ अन्यथा नरकं याति कल्प-
कोटिशतत्रयम् । तस्मान्छ्रुत्युक्तमार्गेण यजेद्विष्णुं द्विवैष्ण-
वः ॥ अर्चयामर्चयेत्पुष्पैरङ्गैर्न च जुहुयाद्भुविः । ध्यायेत्तु मन-
सा वाचा जपेन्मन्त्रान् सर्ववेदिकान् ॥ एवं विदित्वा सत्कर्म
भोगार्थं परमात्मनः । कुर्वीति परमैकान्ती पत्युः पत्नी यथा
प्रिया ॥ इदं प्रसङ्गेणोक्तं स्याद्विधानं तदब्रवीमि ते । पूर्वपक्ष-
दशम्यान्तु स्नात्वा संपूज्य केशवम् ॥ स्वस्तिवाचनपूर्वेण कु-
र्यादब्राह्मकुरार्पणम् । हरिं नारायणेष्वर्थमिति सङ्कल्प्य पू-
जयेत् ॥ विष्णुप्रकाशकैराज्यं भूसूक्ताभ्यां शतं ततः । मन्त्रे-
ण चैव वैकुण्ठं पार्षदं हुत्वा समापयेत् ॥ अद्युतं तु जपेन्म-
न्त्रं होमश्चाष्टोत्तरं शतम् । शेषं निवेद्य देवाय भुञ्जीयात्

स्वयमेव च ॥ ततो मौनी जपेन्मन्त्रं शयीत पुरतो हरेः । प्रभाते
च नदीं गत्वा स्नात्वा सन्तर्प्य देवताः ॥ सन्ध्यामन्वास्य चा-
गत्य स्वर्गोहे समलङ्कृते । वेद्यां संपूज्य देवेशं मन्त्ररत्नविधान-
तः ॥ सप्तावरणसंयुक्तं महिषीभिः समन्वितम् । अभ्यर्च्य ग-
न्धपुष्पाद्यैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥ अर्चयित्वा विधानेन कुण्डं द-
क्षिणभागतः । विस्तरायामनिम्नैश्च हस्तमात्रन्त्रिमेखलम् ॥
तत्र वक्षिं प्रतिष्ठाप्य इध्माधानान्तमाचरेत् । ओङ्कारः स्या-
त्यरं ब्रह्म सर्वं मन्त्रेषु नायकः ॥ त्र्यक्षरं तत्त्रयाणाञ्च वेदानां
बीजमुच्यते । अजायन्त ऋचः पूर्वमकाराद्विष्णुवाचकात् ॥
श्रीवाचकादुकारात्तु यजूंषि तदनन्तरम् । अजायन्त तयोः
सङ्गात्सामान्यन्यान्यनेकशः ॥ तयोर्दासौ मकारेण प्रोच्यते
सर्वदेहिनः । कारणं सर्ववर्णानामकारः प्रोच्यते बुधैः ॥ अ-
कारो वै च सर्वावाक् सौषा स्पर्शोष्मभिः सदा । वङ्गौ सा व्य-
ज्यमानापि नानारूपा इति श्रुतिः ॥ अकार एव लुप्यन्ति सर्वं
मन्त्राक्षराणि हि । अकारो वासुदेवः स्यात्तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठा-
तम् ॥ मन्त्रो हि बीजं सर्वत्र क्रिया तच्छक्तिरुच्यते । मन्त्रत-
न्त्रसमायुक्तो यज्ञ इत्यभिधीयते ॥ मन्त्रः पुमान् क्रिया स्त्री
च तद्युक्तं मिथुनं स्मृतम् । तस्माद्यजूंषि तन्त्राणि ऋचो म-
न्त्राणि चाध्वरे ॥ मन्त्रक्रियाजुष्टमेव मिथुनं यज्ञ उच्यते ।
मन्त्रतन्त्रांशमेते ऋग्यजूषी यज्ञकर्मणि ॥ उद्गातं तु भवे-
त्साम तस्मात्तद्वैष्णवं त्रयम् । ऋग्भिरेव तमुद्दिश्य पुरोडा-
शं यजेद्बुधः ॥ ताभिरेव तु पुष्पाणि दद्यात्कर्मसु शार्ङ्गिणे
इन्द्राग्निवरुणादीनि नामान्युक्तानि तत्र तु । ज्ञेयानि विष्णो-
स्तान्यत्र नान्येषां स्युः कथञ्चन ॥ अकारे रूढ इत्यग्निमिन्द्र-
त्वं वर ईश्वरे । आत्मनां प्रसवे सूर्यः सौम्यत्वात्साम इत्यतः

वायुः स्याज्जीवतः प्राणाद्वरुणः सर्वजीवनः । मित्रः स्यात्सर्व
मित्रत्वादात्मैकत्वाद्वरुहस्पतिः ॥ रोगनाशो भवेद्रुद्रो यमः -
स्यात्तु नियामकः । हिरण्यत्वमिति प्रोक्तं नेति प्राप्यत्वमुच्य
ते ॥ नित्यसत्त्वाद्विरण्यः स्यात्तद्रर्भत्वाद्विरणमयः । हिरण्यग
र्भ इत्युक्तः सत्वगर्भो जनार्दनः ॥ हिरण्यमयः स भूतेभ्यो दह
शे इति वैश्रुतिः । सर्वान् स भ्राति सविता पिता च पितृतसि-
ता ॥ स्वर्भूभुव इति प्रोक्तो वेदवेद्येति चोच्यते । यस्य च्छन्दां
सि चाङ्गानि स स्रुपर्ण इहोच्यते ॥ अत्राङ्गं वर्णमित्युक्तं च्छ
न्दोमयमुदाहृतम् । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती षड्भक्तिरेव
च ॥ त्रिष्टुप्च जगतीचैव च्छन्दांस्येतान्यनुक्रमात् । एता
नि यस्य चाङ्गानि सस्रुपर्ण इहोच्यते ॥ यस्माज्जातास्त्रयो
वेदा जातवेदाः स उच्यते । पवमानः पावयित्वा शिवः स्यात्स
र्वदा शुभात् ॥ सृजनैः सेज्यते यस्तु अतो वै शम्भुरित्यजः ।
सव्यान्यस्यैव नामानि वैदिकानि विवेचनात् ॥ पुन्र्नामानि
यानि विष्णोः स्वी सामानि श्रियस्तथा । परस्य वैदिकाः श-
ब्दाः समाकृष्येतरेष्वपि ॥ व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसा-
रतः । नतु नारायणादीनि नामान्यन्यस्य कर्हिचित् ॥ एत-
न्नाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रचक्षते । शब्दब्रह्मत्रयी सर्वं
वैष्णवं तदिहोच्यते ॥ देवतान्तरशङ्का तु न कर्त्तव्या हि वै-
दिके । वषट्कृतं यद्देवेन तदत्यन्तप्रियं हरेः ॥ स्वाहास्वधा-
भ्यां नमसा हुतं तद्वैष्णवं स्मृतम् । समिदाज्यैर्या आहुती
र्ये वेदेनैव जुह्वति । यो मनसा सवर इत्यृचां प्रोक्तः सदाध्व
रे ॥ वेदेनैव हरिं तस्माद्यजेत द्विजसत्तमः । प्रसङ्गादेव मुक्तं
स्याद्विधानं तद्विधीमि ते ॥ ऋग्वेदसंहितायान्तु मण्डलानि
दशक्रमात् । एकैकमिष्ट्या होतव्यं चरुणा पायसेन वा ॥ घृ

तेन वा तिलैर्वापि बिल्वपत्रैरथापि वा । अग्निमील इति पूर्वं
मण्डलं प्रत्यृचं यजेत् ॥ पुष्पाणि च तथा दद्यात् स्रगन्धीनि ज
नार्दने । विष्णुसूक्तैर्हविर्हुत्वा चतुर्मन्त्रैः शतं यजेत् ॥ वैष्ण
वान् भोजयेन्नित्यमग्निञ्चापि स्रसंग्रहेत् । उपोषितो दी
क्षितश्च यावदिष्टिः समाप्यते ॥ अन्तेचावभृथेष्टिञ्च पुष्प
यागञ्च पूर्ववत् । आचार्यं ब्राह्मणांश्चापि दक्षिणाभिः प्रपू
जयेत् ॥ इमान् नारायणोष्टिञ्च सकृद्वापि यजेत्तु यः । अनधी-
तवेदश्चेष्टिमयुतं मूलमन्वतः ॥ होमं पुष्पाञ्जलिं वापि तथै
वायुतमाचरेत् । पूजयित्वा ततो विप्रान्निस्थाः सम्यक्फलो
भवेत् ॥ अवाक्यपौरुषं सूक्तमष्टोत्तरशतं चरुम् । हुत्वा चतु-
र्भिर्मन्त्रैश्च लभेदिष्टिं न संशयः ॥ अथ वासुदेवेष्टि
रुच्यते ॥ ॥ एकादश्यां कृष्णपक्षे समुपोष्य जनार्दनम् ।
समर्चयेद्विधानेन रात्रौ जागरणान्वितः ॥ द्वादश्यां प्रातरुत्था
य स्नायान्नद्यां तिलैः सह । द्वादशार्णेन मनुना सिञ्चेदष्टोत्त
रं शतम् ॥ अभिमन्त्र्य जलं पश्चात्तुलसीमिश्रितं पिबेत् । सर्व
कर्मस्वभिहित एतदेवाधमर्षणः ॥ तत्तत्कर्मणि तन्मन्त्रं
योजयेदधमर्षणे । स्नात्वा सन्तर्प्य देवर्षीन् कृतकृत्यः समा
हितः ॥ गृहं गत्वार्चयेद्देवं वासुदेवं सनातनम् । द्वादशार्ण
विधानेन कस्तूरीचन्दनादिभिः ॥ जातिकेतककुन्दाद्यैः स्र-
कृष्णातुलसीदलैः । सुधाब्धौ शेषपर्यङ्के समासीनं श्रिया सह
॥ इन्दीवरदलश्यामं चक्रशङ्खस्वगदाधरम् । सत्त्वभिरणसम्प
न्नं सदायौवनमच्युतम् ॥ अनन्तं विहगाधीशं शौनकाद्यैरु
पासितम् । त्रिदशेन्द्रैर्विमानस्थैर्ब्रह्मरुद्रादिभि स्तथा ॥ स्तूय
मानं हरिं ध्यात्वा अर्चयेत्प्रयतात्मवान् । सर्वमावरणं पश्चा
दर्चयेत् कुसुमादिभिः ॥ प्रथमं महिषीसङ्गं लक्ष्मीभूष्यौ

सनीलया । अनन्तरञ्च गरुडधर्मसेनादिभिस्तथा ॥ ऐश्वर्य-
 ज्ञानवैराग्याः पूजनीया यथाक्रमम् । सनन्दनश्च सनकः स
 नकुमारः सनातनः ॥ औदुश्च सोमकपिलः पञ्चमो नारदस्त-
 था । षृगुर्विघ्नसोऽत्रिश्च मरीचिः कश्यपोऽङ्गिराः ॥ पुलहः
 स्वायम्भुवो दाल्भ्यो वशिष्ठाद्यास्ततः क्रमात् । वशिष्ठो
 वामदेवश्च हारीतश्च पराशरः ॥ व्यासः शुकश्च प्रह्लादः शौ-
 नको जनकस्तथा । मार्कण्डेयो ध्रुवश्चैव पुण्डरीकश्च मारु-
 तः ॥ रुक्माङ्गदः शिवो ब्रह्मा पूजनीया यथाक्रमम् । तथा
 लोकेश्वराः पूज्याः शङ्खचक्रादि हेतयः ॥ वेदाश्च साङ्गाः -
 स्मृतयः पुराणं धर्मसंहिताः । राशयो ग्रहनक्षत्राः पूजनी-
 या समं ततः ॥ एवं सम्पूज्य देवेश मग्न्याधानादिपूर्वकम् । द्वि-
 तीयं मण्डलमृचा जुहुयात्सघृतं चरुम् ॥ ध्यात्वा बह्मो वासुदे-
 वं दद्यात् पुष्पाणि तत्र तु । वैष्णवांश्च यजेत्तत्रावभृथं पुष्पया-
 गकम् ॥ ब्राह्मणान् भोजयेदन्ते गुरुञ्चापि प्रपूजयेत् । इमा-
 ञ्च वासुदेवेषु यः कुर्याद्वैष्णवोत्तमः ॥ कुलकोटिं समुद्भू-
 त्य स गच्छेत्परमं पदम् । अथवा वासुदेवस्य मन्त्रेणैव द्वि-
 जोत्तमः ॥ जुहुयादयुतं बह्मो वैष्णवैः प्रत्यृचं तथा । पुष्पाणि
 दत्त्वा देवेशो सम्यगिष्ट्या लभेत् फलम् ॥ अथ वक्ष्यामि राजर्षे !
 वैष्णवेष्ट्या विधिं ततः । श्रवणर्क्षे तु पूर्वह्नि पूर्ववच्च समा-
 रभेत् ॥ उपोष्य पूर्वदिवसे पूजयेज्जागरे हरिम् । प्रभाते पू-
 र्ववत् स्नात्वा तर्पयेज्जगतां पतिम् ॥ षडक्षरविधानेन पर-
 ज्योम्नि स्थितं हरिम् । बह्मर्कं हेमबिम्बाद्यैर्योगपीठैरुसं-
 स्थितम् ॥ चतुर्भुजं सन्दराङ्गं सर्वाभरणभूषितम् । चक्रशङ्ख-
 खगदाशङ्गान् विभ्राणं दोर्भिरायतैः ॥ वामाङ्गस्थश्रिया सा-
 र्व्वं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । नैवेद्यैश्च फलैर्भक्ष्यैर्दिव्यैर्भोज्यैः

रूपानकैः ॥ अर्चयेद्देवदेवेशं सर्वाभरणसंयुतम् । श्रीलक्ष्मीः
कमला पद्मा सीता सत्या च रुक्मिणी ॥ सावित्री परितः पू
ज्या ततस्तुते बलादयः । अनन्तताक्ष्यदेवेशसत्यधर्मदमाः श
माः ॥ बुद्धिस्तु पूजनीयास्ते दिक्षु सर्वास्वनुक्रमात् । ततो लो
केश्वराः पूज्या स्ततश्चक्रादिहेतयः ॥ महाभागवताः पूज्या हो
मकर्म समाचरेत् । चतुर्भिर्वैष्णवैः सूक्तैः प्रत्युचं जुहुयाच्चरुम्
॥ व्यापका मन्त्ररत्नञ्च चतुर्मन्त्रा उदाहृताः । तैरप्यष्टाक्षरशतं पृ
थक् पृथगतो यजेत् ॥ तृतीयमण्डलं पश्चाज्जुहुयात्प्रत्युचं त
तः । तथा पुष्पैश्च सम्पूज्य कुर्यादवभृथं ततः ॥ समाप्य पुष्प
योगेन वैष्णवान् भोजयेत्ततः । एवं कर्तुमशक्तश्चेद्वैष्णवीं वै
ष्णवोत्तमः ॥ वैष्णव्या चैव गायत्र्या पुष्पाञ्जल्ययुतं चरेत् । त्रि
सहस्रं चरुं हुत्वा वैष्णवेष्ट्याः फलं लभेत् ॥ इमां तु वैष्णवी मि
ष्टिं यः कुर्याद्वैष्णवोत्तमः । त्रिकोटिकुलमुद्धृत्य याति विष्णोः
परं पदम् ॥ प्रायश्चित्तमिदं कुर्याद्दृष्टिभङ्गेषु वैष्णवः । शा
न्त्यर्थं देवकार्येषु पापेषु च महत्स्वपि ॥ ॥ अथ वैयही इ
ष्टिरुच्यते ॥ ॥ शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां सङ्क्रान्तौ ग्रहणोऽ
पिवा । उपोष्य विधिवद्विष्णुं पूजयित्वा विधानतः ॥ अभ्यर्च
येद्ग्रन्थपुष्पैः केशवादीन् पृथक् पृथक् । सङ्कर्षणादीनपि च पू
जयेत्प्रयत्नात्मवान् ॥ तत्तन्मूर्तिं पृथक् ध्यात्वा पृथगेव सम
र्चयेत् । केशवस्तु स्रवर्णाभिः श्यामो नारायणोऽव्ययः ॥ माधवः
स्यादुत्पलाभो गोविन्दः शशिसन्निभः । गौरवर्णस्तथाविष्णुः
शोणो मधुजिदव्ययः ॥ त्रिविक्रमोऽग्निसङ्काशो वामनः स्फटि
कप्रभः । श्रीधरस्तु हरिद्राभो हृषीकेशोऽशुमान् यथा ॥ पद्म
नाभो घनश्यामो हेमो दामोदरः प्रभुः । सङ्कर्षणस्तु मुक्ताभो
वासुदेवो घनद्युतिः ॥ प्रद्युम्नो रक्तवर्णः स्यादनिरुद्धो यथो-

त्वलम् । अधोक्षजः शाद्वलाभो रक्ताङ्गः पुरुषोत्तमः ॥ नृसिंहो-
 मणिवर्णः स्यादच्युतोऽर्कसमप्रभः । जनार्दनः कुन्दवर्ण उपेन्द्रो
 विद्रुमद्युतिः ॥ हरिर्वै सूर्यसङ्काशः कृष्णोभिन्नाव्जनद्युतिः ।
 आयुधानि ब्रुवे चैषां दक्षिणाधः करादितः ॥ पद्मं शङ्खं तथा
 चक्रं गदां दधाति केशवः । शङ्खं पद्मं गदाचक्रं धत्ते नाराय-
 णोऽव्ययः ॥ माधवस्तु गदां चक्रं शङ्खं पद्मं विभर्ति च । चक्रं
 गदां तथा पद्मं शङ्खं गोविन्द एव च ॥ गदां पद्मं तथा शङ्खं
 चक्रं विष्णुर्विभर्ति हि । चक्रं शङ्खं तथा पद्मं गदां च मधुसू-
 दनः ॥ पद्मं गदां तथा चक्रं शङ्खं चैव त्रिविक्रमः । शङ्खं च
 क्रं गदापद्मं वामनो विभृयात्तथा ॥ पद्मं चक्रं गदाशङ्खं श्री-
 धरः श्रीपतिर्दधत् । गदां चक्रं हृषीकेशः पद्मं शङ्खं विभर्ति
 हि ॥ पद्मनाभस्तथा शङ्खं पद्मं चक्रं गदां धरेत् । पद्मं शङ्खं
 गदां चक्रं धत्ते दामोदरस्तथा ॥ सङ्कर्षणो गदा शङ्खं पद्मे च
 क्रं दधाति हि । वासुदेवो गदां शङ्खं चक्रं पद्मं विभर्ति हि ॥
 चक्रं शङ्खं गदां पद्मं प्रद्युम्नो विभृयात्तथा । अनिरुद्धस्तथा
 चक्रं गदां शङ्खं च पङ्कजम् ॥ चक्रं पद्मं तथा शङ्खं गदां च
 पुरुषोत्तमः । पद्मं गदां तथा शङ्खं चक्रं चाधोक्षजो हरिः ॥ च-
 क्रं पद्मं गदां शङ्खं नरसिंहो विभर्ति हि । अच्युतश्च गदां
 पद्मं चक्रं शङ्खं विभर्ति हि ॥ जनार्दनस्तथा पद्मं शङ्खं च
 क्रं गदां धरेत् । उपेन्द्रस्तु तथा शङ्खं गदां चक्रं च पङ्कजः ॥
 हरिस्तु शङ्खं चक्रं च पद्मं चैव गदां धरेत् । शङ्खं गदां प-
 ङ्कजं च चक्रं विष्णुर्विभर्ति हि ॥ एवं चतुर्विंशतिन्तु मूर्ती ध्या-
 त्वा समर्चयेत् । तत्तद्विम्बेषु वाराजन् । शालग्रामशिलासु वा
 ॥ गन्धैः पुष्पैश्च ताम्बूलैर्धूपैर्दीपैर्निवेदनैः । फलैश्च भक्ष्यभो-
 ज्यैश्च पानीयैः शर्करान्वितैः ॥ नामभिस्तेऽत्युत्थन्ते मूलम-

न्त्रेण वा यजेत् । देवानावरणीयांश्च पूजयेत्सहितः क्रमात् ॥
यं हेत्वा हतिसूक्तेन कुर्यान्नीराजनं शुभम् । पुरतोऽग्निं प्रति
ष्टाप्य स्वगृहोक्तविधानतः । मण्डलेन चतुर्थेण प्रत्यृचं जुहु-
याच्चरुम् ॥ पुष्पैः सम्पूजयेद्भक्त्या कुर्यादवभृथं नरः । इमां वै
यूहिमीमिष्टिं सम्यक् प्राहुर्महर्षयः ॥ प्रायश्चित्तं मिदं प्रोक्तं
पातकेषु महत्स्वपि । अनपस्वपि च विम्बानां शान्त्यर्थं वा स-
माचरेत् ॥ प्रायश्चित्तं विशिष्टं स्याद्देयं प्रत्यृचकर्मसु । अन-
धीतः कथं कुर्याद्वैयूहीं वैष्णवीं द्विजः ॥ प्रत्येकं शतमष्टौ च
मन्त्रैस्तेषां यजेद्बुधः । सर्वत्रावभृथेष्टिञ्च पुष्पयागञ्च वैष्ण-
वः ॥ द्वयेन मूलमन्त्रेण कुर्यात् सप्तमाहितः । वैष्णवान् भोज-
येद्भक्त्या कर्मान्ते सत्वसिद्धये ॥ चतुर्विंशतिसंख्यान्वै महाभा-
गवतान् द्विजान् । एकं वा भोजयेद्विप्रं महाभागवतोत्तमम् ।
सर्वं सम्पूर्णतामेति तस्मिन् संपूजिते द्विजे ॥ यः करोति शुभा-
मिष्टिं वैयूहीं वैष्णवोत्तमः । अनन्तस्याच्युतानाञ्च विशिष्टो
ऽन्यतमो भवेत् ॥ वैभवीमथ वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
पावनीं सर्वलोकानां सर्वकामप्रदां शुभाम् ॥ भगवज्जन्मदि-
वसे वारे सूर्यसुतस्य वा । स्वजन्मर्क्षेऽपि वा कुर्याद्वैभवीं म-
ङ्गलाह्वयाम् ॥ पूर्वोऽह्न्यभ्युदयं कुर्यादङ्कुरार्पणपूर्वकम् । उपो-
ष्य पूजयेद्विष्णुं मग्न्याधानं समाचरेत् ॥ स्नात्वा परेऽह्नि वि-
धिना सन्तर्प्य पितृदेवताः । विशिष्टैर्ब्राह्मणैः सार्द्धमर्चयित्वा
जनार्दनम् ॥ मत्स्यं कूर्मं च वाराहं नारसिंहञ्च वामनम् । श्री-
रामं बलभद्रञ्च कृष्णं कल्किनमव्ययम् ॥ हयग्रीवं जगद्यो-
निं पूजयेद्वैष्णवोत्तमः । नार्चयेद्गार्गवं बुद्धं सर्वत्रापि च कर्म-
सु ॥ कुशाग्रन्थीषु विम्बेषु शालग्रामशिलासु वा । अर्चयेद्भ-
क्त्यपुष्पाद्यैः प्रागुदकप्रवणेन च ॥ पृथक् पृथक् च नैवेद्यं वि-

विधं वै समर्पयेत् । मोदकान् पृथुकान् सक्तूनूपान् पायसां
 स्तथा ॥ हविष्यमन्नमुद्रान्नं मण्डकान् मधुसंयुतान् । दध्य-
 न्नञ्च गुडान्नञ्च भक्त्या तेष्व्यो निवेदयेत् ॥ कर्पूरसंयुतं
 दिव्यं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् । इमा विश्वेति सूक्तेन दद्यान्नी-
 राजनं तथा ॥ सहस्रनामभिः स्तुत्वा भक्त्या च प्रणमेद्बुधः । इ-
 ध्माधानादिपर्यन्तं कृत्वा होमं समाचरेत् ॥ सर्वैस्तु वैष्णवैः
 सूक्तैर्हृत्वा पूर्व्यं शुभं हविः । पञ्चमं मण्डलं पश्चात्प्रत्यृचं जुहु-
 याद्द्विजः ॥ इमान्तु वैभवीमिष्टिं कुर्याद्विष्णुपरायणः । अकृ-
 त्वा वैभवीमन्त्रं योऽध्यापयति देशिकः ॥ रौरवं नरकं याति
 यावदाभूतसंप्लवम् । होमं विना स शूद्राणां कुर्यात् सर्वमशेष-
 तः ॥ मन्त्रैर्वा जुहुयादाज्यं तत्तन्मूर्तिप्रकाशकैः । पूजयित्वा
 द्विजवरान् पश्चान्मन्त्रं प्रदापयेत् ॥ अशक्तो यस्तु वेदेन क-
 र्तुमिष्टिं द्विजोत्तमः । तत्तन्मूर्तिमयैर्मन्त्रैः पृथगष्टोत्तरं शतम्
 ॥ हुत्वा चरुं घृतयुतं सम्यगिष्ट्याः फलं लभेत् । वैष्णवत्वा-
 द्युतस्यापि कारयेद्विष्टिमुत्तमाम् ॥ उद्दिश्य वैष्णवान् स्वस-
 पितृनपि च वैष्णवः । यः कुर्याद्वैष्णवीमिष्टिं भक्त्या परमया
 युतः ॥ वैष्णवत्वं कुलं सर्वं लभेत् स न संशयः । अत ऊर्ध्वं प्र-
 क्ष्यामि आनन्तीमघनाशनीम् ॥ पौर्णमास्यां प्रकुर्वीति पू-
 र्व्योक्तविधिना नृप ॥ आदानं पूर्ववत्कृत्वा अङ्कुरार्पणं पू-
 र्वकम् ॥ उपोष्याभ्यर्चयेद्देवमनन्तं पुरुषोत्तमम् । सहस्रशी-
 र्षं विश्वेशं सहस्रकरलोचनम् ॥ सहस्रचरणं श्रीशं सदैवा-
 श्रितवत्सलम् । पौरुषेण विधानेन पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥
 गन्धपुष्पैश्च धूपैश्च दीपैश्चापि निवेदनैः । पूजयित्वा जगन्ना-
 थं पश्चादावरणं यजेत् ॥ पार्श्वयोश्च श्रियं भूमिं नीलाब्ज-
 शुभलोचनाम् । हिरण्यवर्णा हरिणीं जातवेदा हिरण्ययी ॥

चन्द्रा सूर्या च दुर्धर्पा गन्धद्वारा महेश्वरी । नित्यपुष्पा सहस्रा
क्षी महालक्ष्मीः सनातनी ॥ पूजनीया समस्ताश्च गन्धपुष्पाक्ष
तादिभिः । संकर्षणस्तथानन्तः शेषो भूधर एव च ॥ लक्ष्मणो
नागराजश्च बलभद्रो हलायुधः । तच्छक्तयः पूजनीयाः प्रागादि
षु यथाक्रमम् ॥ रेवती वारुणी कान्तिरैश्वर्या च इला तथा । भ
द्रा कमण्डला गौरी शक्तयः परिकीर्तिताः ॥ अस्यान् लोकेश्व
रान् पूज्य पश्चान्दोमं समाचरेत् । पश्चात्तु मण्डलं षष्ठं प्रत्यृचं
जुहुयाच्चरुम् ॥ पुष्पाणि च तथा दत्त्वा कुर्यादवभृथादिकम् ।
अशक्तश्चेन्नुसूक्तेन शतमष्टौत्तरं चरुम् ॥ इक्ष्वैवेष्ट्याः फलं
सम्यगाप्नोत्येव न संशयः । आनन्तीयामिमामिष्टिं वैकुण्ठप
दमाप्नुयान् ॥ न दास्यमीशस्य भवेद्यस्य दास्यं नृणामस्त-
त् । तत्र कुर्यादिमामिष्टिं दास्यैकफलसिद्धये ॥ अधुना वैन-
तेयेष्टिं वक्ष्यामि नृपसत्तम ! । पञ्चम्यां भानुवारे वा कस्मिं
श्चिच्छुभवासरे ॥ उपोष्य पूर्ववत्सर्वं कुर्यादभ्युदयादिकम् ।
स्नात्वा च यित्वा देवेशं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ लक्ष्म्या सह
समासीनं वैकुण्ठभवने शुभे । सर्वमन्त्रमये दिव्ये वाङ्मये
परमासने ॥ मन्त्रस्वरै रक्षरैश्च साङ्गै र्वेदैः समन्विते । तारेण
सह सावित्र्या संस्तीर्णे शुभवर्चसि ॥ ईश्वर्या च समासीनं
सहस्रार्कसमद्युतिम् । चतुर्भुजमुदाराङ्गं कन्दर्पशतसन्निभ
म् । युवानं पद्मपत्राक्षं चक्रशङ्खगदाज्जिनम् ॥ वैष्णव्या
चैव गायत्र्या पूजयेद्भरिमज्जयम् । श्रियं देवीं नित्यपुष्टां स्र
भगाञ्च कलक्षणाम् ॥ ऐरावतीं वेदवतीं स्रकेशीञ्च कमण्ड-
लाम् । अर्चयेत्परितौ देवीः स्ररूपा नित्ययौवनाः ॥ ततः सम
र्चयेत्ताक्ष्यं गरुडं विनतासुतम् । स्रपर्णाञ्च चतुर्दिक्षु विदि
क्षु शक्तयस्तथा ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासाश्च पुराणानीति शक्तयः

अस्त्रादीनीश्वरान् पश्चादर्चयेत् कुसुमाक्षतैः ॥ धूपं दीपञ्च
 नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् । अयं हि ते च अर्थीति दद्यान्
 राजनं शुभम् ॥ प्रदक्षिणं नमस्कारं कृत्वा होमं समाचरेत् ।
 वशिष्ठेन च संहृष्टं सप्तमं मण्डलं धुनेत् ॥ पुष्पाणि च ततो द-
 त्वा कुर्यादवभृथादिकम् । रद्यानादिभङ्गे च वाहनध्वंसने त-
 था ॥ अवैदिकक्रियाजुष्टे कुर्यादिष्टिमिमां शुभाम् । अरिष्टे
 चोपपातेषु शान्त्यर्थमपि वा यजेत् ॥ इत्यानया पूजितेशो रो-
 गसर्पाग्निभिः शमेत् । वैनतेयसमो भूत्वा भवेदनुचरो हरेः ॥
 वैष्णवकृसेनीं ततो वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशिनीम् । उपोष्येकादशीं
 शुद्धां पूर्ववत् पूजयेद्भरिम् ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्राभ्यामुपचारैः
 समर्चयेत् । विष्णुकृसेनञ्च सेनेशं सेनान् पञ्च चमूपतिम् ॥
 अर्चयित्वा चतुर्दिक्षु शक्तयश्च विदिक्षु च । त्रयीं सूत्रवतीं सौ-
 म्यां सावित्रीं चार्चयेद्द्विजः ॥ अस्त्रान् दीपांश्च सम्पूज्य होमं
 पश्चात् समाचरेत् । कृत्वेध्मानादिपर्यन्तमष्टमं मण्डलं यजेत्
 ॥ पायसेनाथ पुष्पाणि दद्यात् प्रयतमानसः । अन्ते चावभृ-
 थेष्टिञ्च प्रसूनयजनं तथा ॥ ब्राह्मणान् भोजयेच्छुक्त्या दक्षि-
 णाभिश्च तोषयेत् । अशक्तो यस्तु वेदेन कर्तुमिष्टिञ्च वैष्णा-
 वः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्राभ्यां सहस्रं जुहुयाच्चरुम् । कृत्वा पु-
 ष्पाञ्जलिञ्चापि सम्यगिष्टिं लभेन्नरः ॥ वैष्णवकृसेनी मिमां-
 त्वा विष्णुकृसेनसमो भवेत् । प्रभूतधनधान्याढ्यमैश्वर्यं च
 वविन्दति ॥ यक्षराक्षसभूतानां तामसानां दिवौकसाम् । अ-
 भ्यर्चने तद्दोषस्य विशुद्ध्यर्थमिदं यजेत् ॥ सौदर्शनीं प्रवक्ष्या-
 मि सर्वपापप्रणाशिनीम् । व्यतीपाते वैधृतौ वा समुपोष्यार्च-
 येद्भरिम् ॥ अरवण्डबिल्वपत्रैर्वा कोमलैः स्तुलसीदलैः । अर्च-
 यित्वा हृषीकेशं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ पश्चात्समर्चनीयाः

स्युः श्रीभूनीलादिमातरः । सदृशं सहस्रारं पवित्रं ब्रह्मणः
पतिम् ॥ सहस्रार्कं शतोद्यामं लोकद्वारं हिरण्यमम् । अभ्यर्चयेत्
क्रमादिक्षु तथा शक्तीः समर्चयेत् ॥ अनिष्टध्वंसिनी माया लज्जा
पुष्टिः सरस्वती । प्रकृतीर्जगदाधारा कामधुक काष्ठशक्तिका ॥
तथा ताम्रैव लोकेशाः पूज्या दिक्षु यथाक्रमात् । अभ्यर्च्य गन्ध
पुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥ अग्नेवदोक्तस्य सूक्तेन ततो नीरा-
जनं हरेः । नवमं मण्डलं पञ्चाङ्गोत्तमं चरुणा नृप ॥ आज्येन
वा तिलैर्वापि बिल्वैर्वापि सरोरुहैः । हुत्वा पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा कु-
र्यादवभृथादिकम् ॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद् गुरुञ्चापि समर्च-
येत् । उद्धाद्य वैष्णवीं कन्यां याचित्वा वैष्णवीं तथा ॥ हुत्वा वा
वैष्णवेनैव तथैवादित्यभ्यर्ज्यपि । अन्यलिङ्गधृतौ चापि कुर्या-
दिष्टिमिमां द्विजः ॥ सौदर्शनेन मन्त्रेण सहस्रं जुहुयाच्चरुम् । पु-
ष्पाणि दत्त्वा साहस्रं सम्यगिष्ट्याः फलं लभेत् ॥ अथ भागव-
तीमिष्टिं प्रवक्ष्यामि नृपोत्तम ॥ उपोष्यैकादशीं शुद्धां द्वादश्यां
पूर्ववद्दरिम् ॥ अर्चयित्वा विधानेन गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । पौ-
रुषेण तु सूक्तेन श्रीमदष्टाक्षरेण वा ॥ अर्चयेज्जगतामीशं स-
र्वविरणसंयुतम् । ततो भागवतान् सर्वान् अर्चयेत्परितो
द्विजः ॥ पुष्पैर्वा तुलसीपत्रैः सलिलै रक्षतैरपि । प्रह्लादं नारद-
ञ्चैव पुण्डरीकं विभीषणम् ॥ रुक्माङ्गदं तत्सुतञ्च हनूमन्तं शि-
वं भृगुम् । वशिष्ठं वामदेवञ्च व्यासं शौनकमेव च ॥ मार्कण्डे-
यं चाम्बरीषं दत्तात्रेयं पराशरम् । रुक्मदाल्भ्यौ कश्यपञ्च
हारीतञ्चात्रिमेव च ॥ भरद्वाजं बलिं भीष्मं उद्धवाकूरपुष्करा-
न् । गुहं सूतञ्च वाल्मीकिं स्वायम्भुवमनुं ध्रुवम् ॥ वैष्णञ्च रो-
मशञ्चैव मातंगं शबरीं तथा । सनन्दनञ्च सनकं विघ्नञ्च-
सनातनम् ॥ वोढुं पञ्चशिखञ्चैव गजेन्द्रञ्च जटायुषम् । सुशी-

लं त्रिजटां गौरीं शुभां सन्ध्यावलिं तथा ॥ अनसूयां द्रौपदीञ्च
 यशोदां देवकीं तथा । सप्तद्राञ्चैव गोपीञ्च शुभा नन्दव्रजे-
 स्थिताः ॥ नन्दं च वसुदेवञ्च दिलीपं दशरथं तथा । कौशल्या-
 ञ्चैव जनककन्यामपि च वैष्णवान् ॥ अर्चयेद्रन्ध्रपुष्पाद्यैर्धूपै
 दीपनिवेदनैः । ताम्बूलैर्मक्ष्यभोज्यैश्च दीपैर्नीराजनैरपि ॥ अहं
 भवेति सूक्तेन दधान्नीराजनं हरेः । पञ्चाहोमं प्रकुर्वीत अ-
 ग्न्याधानादिपूर्ववत् ॥ दशमं मण्डलं सर्वं प्रत्युचं जुहुयाद्दिविः
 निलमिश्रेण साज्येन चरुणा गोघृतेन वा ॥ सर्वैश्च वैष्णवैः सू-
 क्तैश्चतुर्भिश्चाष्टोत्तरं शतम् । नामभिश्च चतुर्थ्यन्तै स्तान् सर्वान्
 वैष्णवान् यजेत् ॥ पुष्पैरिष्ट्वा चावभृथं प्रसूनेष्टिञ्च कारयेत् । हो-
 मं कर्तुमशक्तश्चेद्देवेन नृपनन्दन ! ॥ चतुर्भिर्वैष्णवैर्मन्त्रैः साह-
 स्रं वा पृथक् पृथक् । इमां भागवतीमिष्टिं यः कुर्याद्वैष्णवोत्तमः
 ॥ अनन्तगरुडादीनामयमन्यतमो भवेत् । पावमानैर्यदा ऋ-
 ग्गिरिज्यते मधुसूदनः ॥ तत्त्वावमानी मुनिभिः प्रोच्यते मधु-
 सूदनः । यदा तु द्वादशी शुक्ला भृगुवासरसंयुता ॥ तस्यामे-
 व प्रकुर्वीत पाद्मीमिष्टिं द्विजोत्तमः । महाप्रीतिकरं विष्णोः
 सद्योमुक्तिप्रदायकम् ॥ तस्यां कृतायामिष्ट्यां तु लक्ष्मीभर्ता ज-
 नार्दनः । प्रत्यक्षो हि भवेत्तत्र सर्वकामफलप्रदः ॥ श्रीधरं पूज-
 येत्तत्र तन्मन्त्रेणैव वैष्णवः । सुवर्णमण्डपे दिव्ये नानास्त्रप्र-
 दीपिते ॥ उदयादित्यसङ्काशे हिरण्ये पङ्कजे शुभे । लक्ष्म्या स-
 ह समासीनं कोटिशीतांशुसन्निभम् ॥ चक्रशङ्खगदापद्मपा-
 णिनं श्रीधरं विष्णुम् । पीताम्बरधरं विष्णुं वनमालाविराजित-
 म् ॥ अर्चयेज्जगतामीशं सर्वभिरणभूषितम् । पद्मां पद्मालयां
 लक्ष्मीं कमलां पद्मसम्भवाम् ॥ पद्ममाल्यां पद्महस्तां पद्मना-
 भीं सनातनीम् । प्रागादिषु तथा दिक्षु पूजयेत् कुसुमादिभिः ॥

अल्पादीनीश्वरान् पूज्य नमस्कुर्वीत भक्तितः । ततो नीराजनं
 दत्त्वा श्रीसूक्तेन तु वैष्णवः ॥ पुरतो जुहुयादग्नौ पायसं घृतमि
 श्रितम् । तन्मन्त्रेणैव साहस्रं सूक्ताभ्यां सकृदेव हि ॥ हुत्वा म
 न्त्रेण साहस्रं दद्यात् पुष्पाणि शार्ङ्गिणो । वैष्णवं विप्रमिथुनं पू
 जयेद्भोजयेत्तथा ॥ इमां पार्त्वीं शुभामिष्टिं यः कुर्याद्वैष्णवोत्तमः
 प्रभूतधनधान्याढ्यो महाश्रियमवाप्नुयात् ॥ सर्वान् कामानवा
 प्नोति विष्णुलोकं स गच्छति । लक्ष्म्यायुक्तो जगन्नाथः प्रत्यक्षः
 समभूद्भरिः ॥ ददाति सकलान् कामानिह लोके परत्र च । पुण्यैः
 पवित्रदैवत्यैरिज्यते यत्र केशवः ॥ तां पवित्रेष्टिमित्याहुः सर्व-
 पापप्रणाशिनीम् । यत्ते पवित्रमित्यादि ऋग्भिर्यत्र यजेद्द्विजः ॥
 प्रायश्चित्तार्थं सहसा शान्त्यर्थं वा समाचरेत् । एवं विधानमिष्टी
 नां सम्यगुक्तं महर्षिभिः ॥ वैदिकेनैव विधिना यथाशक्त्या स
 माचरेत् । अवैदिकक्रियाजुष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ क्षीराढ्यौ
 शेषपर्यङ्गे बुध्यमाने सनातने । अत्रोत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चरात्रं
 निरन्तरम् ॥ नद्याश्च पुष्करिण्या वा तीरे रम्यतले शुचौ । मण्डपं
 तत्र कुर्वीत चतुर्भिस्तोरणैर्युतम् ॥ वितानपुष्पमालादि पता-
 काध्वजशोभितम् । अङ्कुरार्पणपूर्वेण यज्ञवेदिञ्च कल्पयेत् ॥
 ऋत्विग्भिः सार्द्धमाचार्यो दीक्षितो मङ्गलस्वनैः । रथमारोप्य
 देवेशं छत्रचामरसंयुतम् ॥ पठन्वैशाकुनान् मन्त्रान् यज्ञशा-
 लां प्रवेशयेत् । स्वस्तिवाचनपूर्वेण कुर्यात्कौतुकबन्धनम् ॥
 पूर्णकुम्भान् शस्ययुतान् पालिकाः परितः क्षिपेत् । अभ्यर्च्य
 गन्धपुष्पाद्यैः पश्चादावरणं यजेत् ॥ वासुदेवमनन्तञ्च सत्यं य
 ज्ञं तथाच्युतम् । महेन्द्रं श्रीपतिं विश्वं पूर्णकुम्भेषु पूजयेत् ॥ पा
 लिकाः सद्भिर्गीशांश्च दीपिकास्वथ हैनयः । त्रोरणेषु च चण्डा
 द्याः पूजनीया यथाक्रमम् ॥ वेद्याश्च दक्षिणे भागे कुण्डं कुर्यात्

त्सलक्षणम् । निक्षिप्याग्निं विधानेन इध्माधानान्तमाचरेत् ॥
 आचार्यैर्पासनाग्नौ वा लौकिके वा नृपोत्तमः । आधानं पूर्ववत्
 कृत्वा पश्चात्कर्म समाचरेत् ॥ प्रातः स्नात्वा विधानेन पूज-
 यित्वा सनातनम् । प्रत्युचं पावमानीभिर्जुहुयात्पायसं शुभम् ॥
 वैष्णवैरनुवाकैश्च मन्त्रैः शक्त्या पृथक् पृथक् । चतुर्भिर्व्याप-
 कैश्चान्यैः प्रत्येकं जुहुयाद् घृतम् ॥ वैकुण्ठं पार्षदं हुत्वा होमशे-
 षं समाचरेत् । ताभिरेव च पुष्पाणि दद्याच्च जगताम्यतेः ॥ उ-
 द्बोधयित्वा शयने देवदेवं जनार्दनं । पश्चात् सर्वमिदं कुर्यादुत्स-
 वार्थं द्विजोत्तमः ॥ अथ नावं सुविस्तीर्णां कृत्वा तस्मिन् जले शु-
 भे । पुष्पमण्डपचिह्नादि समास्तीर्णं समन्विताम् ॥ स्रुतोरणवि-
 तानाढ्यां पताकाध्वजशोभिताम् । तस्मिन् कनकपर्यङ्के निवेश्य
 कमलापतिम् ॥ अर्चयित्वा विधानेन लक्ष्म्या सार्द्धं सनातनम् ।
 पुष्पाञ्जलिशतं तत्र मन्त्रस्त्रेण कारयेत् ॥ श्रीपौरुषाभ्यां सूक्ता-
 भ्यां दद्यात्पुष्पाञ्जलिं ततः । परितः शक्तयः पूज्या स्तथावरणदे-
 वताः ॥ दीपैर्नीराजनं कृत्वा बलिं दद्यात् समन्ततः । नौभिः सम-
 न्ताद्बहुभिर्गीतिवादित्रसंयुतम् ॥ दीपिकाभिरनेकाभिः स्तोत्रै-
 रपि मनोरमैः । पूजयन्तो जगन्नाथं तत्र तत्र जलाशये ॥ फलै-
 र्भक्ष्यैश्च ताम्बूलैः कलशैर्दधिमिश्रितैः । कुङ्कुमैः कुसुमैर्लज्जै-
 र्विकिरन्तः परस्परम् ॥ गानैर्वेदैः पुराणैश्च सेवेन निशि केशव-
 म् । ऋत्विजो वारुणान् सूक्तान् जपेयुस्तत्र भक्तितः ॥ जपेच्च
 भगवन्मन्त्रान् शान्तिपाठञ्चरेत्तथा । एवं संसेव्य बहुधा रात्रौ
 वस्मिन् जलाशये ॥ प्रदेवत्रेति सूक्तेन यज्ञशालां प्रवेशयेत् । त-
 त्र नीराजनं कृत्वा कुर्यादध्यादिपूजनम् ॥ घृतघृतेति सूक्तेन
 तत्र नीराजनं द्विजः ॥ स्नात्वा पूर्ववदभ्यर्च्य हुत्वा पुष्पाञ्जलिं त-
 था । आशिषोवाचनं कृत्वा भोजयेद्वाह्मणान् शुभान् ॥ शाय-

यित्वाथ देवेशं भुञ्जीयाद्वाग्यतः स्वयम् । एवं प्रतिदिनं कुर्यादु-
त्सवं पञ्चवासरम् ॥ अन्ते चावभृथेष्टिं च पुष्पयागञ्च कारयेत्
आचार्यं मृत्विजो विप्रान् पूजयेद्दक्षिणादिभिः ॥ एवं क्षीराब्धिय-
जनं प्रत्यब्दं कारयेन्नृप ॥ स्वसम्यगर्थवृद्ध्यर्थं भोगाय कमला-
पतेः ॥ वृद्धार्थमपि राष्ट्रस्य शत्रूणां नाशनाय च । सर्वं धर्मवि-
वृद्धार्थं क्षीराब्धियजनं चरेत् । तत्र दुर्भिक्षरोगाग्निपापबाधा न
सन्ति हि ॥ गावः पूर्णदुधा नित्यं बहुलस्य फलाधरा । पुष्पिताः
फलिता वृक्षा नार्यो भर्तृपरायणाः ॥ आयुष्मन्तश्च शिशवो जा-
यते भक्तिरच्युते । यः करोति विधानेन यजनं जलधायिनः ॥ क्र-
तुकोटिफलं तत्र प्राप्नोत्येव न संशयः । यस्त्विदं शृणुयान्नित्यं
क्षीराब्धियजनं हरेः ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकञ्च वि-
न्दति । पुष्पिते तु रसाले तु तत्राप्युत्सवमात्मनः ॥ त्रिवासरं प्रकु-
र्वीत दोलानाम महोत्सवम् । उपोषितः संयतात्मा दीक्षितो मा-
धवं हरिम् ॥ अत्रचामरवादिभैः पताकैः शिबिकां शुभाम् । आ-
रोप्यालङ्कृतं विष्णुं स्वयञ्च समलङ्कृतः ॥ हरिद्रो विकिरन्नो
वै गायन्तः परमेश्वरम् । गच्छेयुराद्रुमं प्रातर्नरनारीजनः सह ॥
तत्राम्रवृक्षच्छायायां नवेद्यम्पूजयेद्भरिम् । चूतपुष्पैः स्रगन्धी-
भिर्माधवीभिश्च यूथिकैः ॥ मरीचिमिश्रं दध्यन्नं मोदकञ्च सम-
र्पयेत् । शङ्कुल्यादीनि भक्ष्याणि पानकञ्च निवेदयेत् ॥ सकर्पूर-
ञ्च ताम्बूलं पूगीफलसमन्वितम् । सर्वमावरणं पूज्यं होमं पञ्चा-
त्समाचरेत् ॥ कृत्वेध्मानादिपर्यन्तं विष्णुसूक्तैश्चरुं यजेत् । मा-
धवेनैव मनुना शर्करासंयुतान् तिलान् ॥ सहस्रं जुहुयाद्दह्नौ
भक्त्या वैष्णवसत्तमः । वैकुण्ठं पार्षदं हुत्वा होमशेषं समापये-
त् ॥ प्रत्युचं पावमानीभिर्दद्यात् पुष्पाञ्जलिं हरेः । अथ दोलां
शुभाकारां बद्ध्वास्मिन् समलङ्कृताम् ॥ वज्रवैडूर्यमाणिक्यमु-

क्ताविद्रुमश्रुषिताम् । तस्यां निवेश्य देवेशं लक्ष्म्या सार्द्धं प्रपूज-
 येत् ॥ गन्धैः पुष्पैर्धूपदीपैः फलेर्षक्ष्यैर्निवेदनैः । कुसुमाक्षत-
 द्वायतिलसर्पिमधूदकम् ॥ सर्षपाणि च निक्षिप्य अष्टाङ्गार्घ्यं
 निवेदयेत् । पादेषु चतुरो वेदान् मन्त्राण्योक्तेषु चास्तरे ॥ नागरा-
 जञ्च दोलायां पीठे सर्वस्वरैरपि । व्यजनेर्वै न ते यञ्च सावित्री-
 चामरे तथा ॥ द्विनिशामर्चयेद्विष्णु ऊर्ध्वं ब्रह्मवृहस्पती । अध-
 स्ताच्चण्डिकां रुद्रं क्षेत्रपालविनायकौ ॥ विताने चन्द्रसूर्यौ च न-
 क्षत्राणि ग्रहांस्तथा । वेदाश्च सेतिहासाश्च पुराणं देवतागणाः
 भूधराः सागराः सर्वे पूजनीयाः समन्ततः । एवं सम्पूज्य दोला-
 यां लक्ष्म्या सह जनार्दनम् ॥ दोलयेच्च ततो दोलां चतुर्वेदैश्चतु-
 र्दिनम् । सूक्तैश्च ब्रह्मणोऽपत्यैः सामगानैः प्रबन्धकैः ॥ नामभिः
 कीर्तयन् देवमेव मन्दं प्रदोलयेत् । स्त्रियः स्वलङ्कृताः सर्वा ग-
 यन्त्यो विभुमच्युतम् ॥ चरितं रघुनाथस्य कृष्णस्य चरितं तथा ।
 दोलयेद्युमुदा भक्त्या दोलायां परमेश्वरम् ॥ दोलायादर्शनं विष्णो-
 र्मेहापातकनाशनम् । भक्तिप्रसादनं नृणां जन्ममृत्युनिकृन्तनम् ।
 देवाः सर्वे विमानस्था दोलायामर्चितं हरिम् । दर्शयन्ति ततः पु-
 ण्यं दोलानामोत्सवं हरेः ॥ भक्त्या नीराजनं दद्यात् श्रीसूक्तेनैव
 वैष्णवः । ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥ एवं
 त्रिवासरं कुर्यादुत्सवं वैष्णवोत्तमः । प्रद्युम्नमेवं कुर्वीत तत्तत्क-
 ले तु वैष्णवः ॥ श्रीतेनैव च मार्गेण जपहोमपुरःसरम् । उत्सवं
 वासुदेवस्य यथाशक्त्या समाचरेत् ॥ यत्र यत्रोत्सवं विष्णोः व-
 र्त्तुमिच्छति वैष्णवः । होमं कुर्यात्तित्र मन्त्रैस्तथाविष्णुप्रकाश-
 कैः ॥ अतो देवेति सूक्तेन तथा विष्णोर्नुकेन च । परोमात्रेति सू-
 क्ताभ्यां पौरुषेण च वैष्णवः ॥ नारायणानुवाकेन श्रीसूक्तेनापि
 ष्णवः । प्रत्यृचं जुहुयाद्ब्रह्मैव कुर्वाण पायसेन वा ॥ चतुर्भिर्वैष्णवैः

मन्त्रैः पृथगष्टोत्तरं शतम् । आज्यहोमं प्रकुर्वीति गायत्र्या वि
ष्णुसंज्ञया ॥ वैकुण्ठपार्षदं हुत्वा शेषं पूर्ववदाचरेत् । अना-
दिष्टेषु सर्वेषु कुर्यादेवं विधानतः ॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्विप्रा-
न् सर्वं संपूर्णतां व्रजेत् । अथ वा मन्त्ररत्नेन सहस्रं प्रतिवा-
सरम् ॥ हुत्वा पुष्पाणि दत्त्वा च शेषं पूर्ववदाचरेत् । होमं वि-
ना न कर्तव्यं मुत्सवं परमात्मनः ॥ जपहोमविहीनन्तु न गृह्णा-
ति जनार्दनः । तस्माच्छ्रौतं प्रवक्ष्यामि विष्णोराराधनं नृप ॥
अभ्ययुकृष्णपक्षे तु सम्यगाभ्युदिते रवौ । आदर्शात् सप्तरा-
त्रन्तु पूजयेत्प्रभुमच्ययम् ॥ स्नात्वा नद्यां विधानेन कृतकृत्यः
समाहितः । गृहीत्वा जलकुम्भन्तु वारुणान् प्रवरान् व्रजेत् ॥ प-
ञ्चत्वक्पलवान् पुष्पाण्याभिमन्त्र्य विनिक्षिपेत् । सौरभेयीं त-
था मुद्रां दर्शयित्वा च पूजयेत् ॥ त्रिवारं वैष्णवैर्मन्त्रैः शङ्-
खेनैवाभिषेचयेत् । पूजयित्वा विधानेन गन्धपुष्पाक्षतादि-
भिः ॥ अपूपान् पायसं सक्तून् कृसरञ्च निवेदयेत् । मन्त्रैर-
ष्टोत्तरशतं दत्त्वा पुष्पाणि चक्रिणः ॥ पञ्चाहोमं प्रकुर्वीति सा-
ज्येन चरुणा ततः । कस्य वा नैतिसूक्तेन वैष्णवैरपि वैष्णावः ॥
हुत्वा तु मन्त्ररत्नेन घृतमष्टोत्तरं शतम् । वैकुण्ठं पार्षदं हुत्वा
वैष्णवान् भोजयेत्ततः ॥ सकृद्रोजनसंयुक्तः क्षितिशायी भ-
वेन्निशि । सायाह्नेऽपि समभ्यर्च्य जातिपुष्पैः सुगन्धिभिः ॥
बहुभिर्दीपदण्डैश्च सेवेरन् पुरवासिनः । एवं महोत्सवं कृत्वा
धनधान्ययुतो भवेत् ॥ तत्तत्कालोचितं विष्णोरुत्सवं परमा-
त्मनः । द्रव्यहीनोऽपि कुर्वीति पत्रपुष्पैः फलादिभिः ॥ समिद्धि-
र्वित्पत्रैर्वा होमं कुर्वीति वैष्णावः । सन्तर्पयेच्च विप्रांस्तु को-
मलैस्तुलसीदलैः ॥ भक्त्या वै देवदेवेशः परितुष्टो भवेद्भक्तवत्
आस्तिक्यः श्रद्धाधानश्च वियुक्तमदमत्सरः ॥ पूजयित्वा जग-

न्नाथं यावज्जीवमतन्द्रितः । इह भक्त्वा मनोरम्यान् भोगान् स
 र्वान् यथेप्सितान् ॥ स्रस्वेन देहमुत्सृज्य जीर्णत्वच मिबोरग
 स्थूलसूक्ष्मात्मिकाञ्चोमां विहाय प्रकृतिन्दुतम् ॥ सारूप्यमीश
 रस्याशु गत्वा तु स्वजनैः सह । दिव्यं विमानमारुह्य वैकुण्ठं नाम
 भास्करम् ॥ दिव्याप्सरोगणैर्युक्तो दिव्यभूषणभूषितः । स्तूय
 मानः स्ररगणैर्गीयमानश्च किन्नरैः ॥ ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ग
 त्वा ब्रह्माण्डमण्डपम् । विष्णुचक्रेण वै भित्त्वा सर्वानावरणा
 न् घनान् ॥ अतीत्य वीरजामाशु सर्ववेदस्त्रवां नदीम् । अप्
 द्रच्छद्विरव्यग्रैः पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥ सम्प्राप्य परमं धाम
 योगिगम्यं सनातनम् । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्दाम परमं हरे
 तद्विष्णोः परमं धाम सदा पश्यन्ति योगिनः । शीतांशुकोटिस
 ड्गणैः सर्वैश्च भवनैर्युतम् ॥ आरूढयौवनैर्दिव्यैः पुंभिः स्त्रीभि
 र्श्च सङ्कुलम् । सर्वलक्षणसम्पन्नैर्दिव्यभूषणभूषितैः ॥ अक्ष
 रं परमं व्योम यस्मिन्देवा अधिष्ठिताः । इरावती धनुमती व्य
 स्तम्भासूयवासिनी ॥ यत्र गावो भूरिशृङ्गाः सायोध्या देवपू
 जिता । अनन्तव्यूहलोकैश्च तथा तुल्यशुभावहैः ॥ सर्ववेदम
 यं तत्र मण्डपं सुमनोहरम् । सहस्रस्थूणसदसि ध्रुवे रम्यो
 त्तरे शुभे ॥ तस्मिन् मनोरमे पीठे धर्माद्यैः सूरिभिर्वृतैः । सहा
 सीनं कमलया दृष्ट्वा देवं सनातनम् ॥ स्तुतिभिः पुष्कलाभि
 र्श्च प्रणम्य च पुनः पुनः । प्रहर्षपुलको भूत्वा तेन चालिङ्गितः
 क्रमात् ॥ पूजितः सकलैर्भोगैः श्रिया चापि प्रपूजितः । अन
 न्तविहगेशाद्यैरर्चितः सर्वदेवतैः ॥ तेषामन्यतमो भूत्वा मो
 दते तत्र देववत् । एषु केषु च लोकेषु तिष्ठते कमलापतिः ॥ तेषु
 तेष्वपि देवस्य नित्यदासो भवेत्सदा । दासवत्पुत्रवत्तस्य मि
 त्रवद्वन्धुवत् सदा ॥ अभुते सकलान् कामान् सह तेन विपश्चि

ता । इमान् लोकान् कामभोगः कामरूप्यनुसञ्चारन् ॥ सर्व-
दा दूरविध्वस्तदुःखावेशलवांशकः । गुणानुभवजप्रीत्या कु-
र्याद्दानमशेषतः ॥ इममेव परं मोक्षं विदुः परमयोगिनः । का-
ङ्क्षन्ति परमं दासा मुक्तमेकं महर्षयः ॥ हरेर्दास्यैकपरमां भ-
क्तिमालम्ब्य मानवः । इदंैव मुक्तो राजर्षे ! सर्वकर्मनिबन्ध-
नैः ॥ ॥ इति हारीतस्मृतौ विशिष्टपरमधर्मशास्त्रे नाना-
विधोत्सवविधानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

हारीत उवाच । अथ वक्ष्यामि राजेन्द्र ! विष्णुपूजावि-
धिं परम् ॥ श्रौतं महर्षिभिः प्रोक्तं वशिष्ठाद्यैः पुरातनैः । वैरा-
नसैश्च भृग्व्याद्यैः सनकाद्यैश्च योगिभिः ॥ वैष्णवैर्चैर्दिकैः पूर्वे-
र्यद्यदाचरितं पुरा । तत्ते वक्ष्यामि राजेन्द्र ! महाप्रियतमं हरेः ॥
ब्राह्मे सुहर्त्ते उत्थाय सम्यगाचम्य वारिणा । ध्यात्वा हृत्पङ्कजे-
विष्णुं पूजयेन्मनसैव तु ॥ तं प्रत्तैवेति सूक्तेन बोधयेत्कमला-
पतिम् । वनस्पतेति सूक्तेन तूर्यघोषं निनादयेत् ॥ कुर्यात्त्रि-
दक्षिणं विष्णोरतोदेवेत्यनेन तु । तद्विष्णोरिति मन्त्राभ्या-
न्विः प्रणम्याचारेत्ततः ॥ कृतशौचस्तथाचान्तो दन्तधावनपूर्व-
कम् । स्नानं कुर्याद्विधानेन धात्रीश्रीतुलसीयुतम् ॥ नाराय-
णानुवाकेन कृत्वा तत्राधमर्षणम् । कृतकृत्यः शुचिर्भूत्वा
तर्पयित्वा च पूर्ववत् ॥ धृतोर्ध्वपुण्ड्रदेहश्च पवित्रकर एव च । प्र-
वेश्य मन्दिरं विष्णोः संमार्जन्या विशोधयेत् ॥ वास्तोष्पतं-
ति वै सूक्तं जपन् संमार्जयेद्ब्रह्मम् । आगाव इति सूक्तेन गोम-
येनानुलेपयेत् । आनोभद्रेति सूक्तेन रङ्गवल्लिञ्च निक्षिपेत्
॥ ततः कलशमादाय जपन्वेशाकुनोर्भुवः । गत्वा जलाशयं
रम्यं निर्मलं शुचि पाण्डुरम् ॥ इमं मे गङ्गेति ऋचा जलं म-
त्स्याभिमन्त्रयेत् । आपो अस्मानिति ऋचा कलशं क्षालयेद्भिजः ॥

समुद्र ज्येष्ठमन्त्रेण गृहीयात्प्रयतो जलम् । उत्तस्मेनं वस्तुभि-
रिति वस्त्रेणान्छाद्य वैष्णवः ॥ प्रसम्नाजैति सूक्तं वै जपन्स-
म्प्रविशेद्ब्रह्मम् । धान्योपरि तथा कुम्भं न्यसेदक्षिणतो हरेः ॥ इ-
मं मे वसुणेत्यूचा मङ्गलद्रव्यसंयुतम् । आज्ञान्ति मित्रत्वेति सू-
क्तेन कुर्यात्पुष्पस्य सञ्चयम् ॥ अर्वाञ्चि स्रभगे द्वाभ्यां ग-
न्धांश्च पेषयेत्तथा । वाग्यतः प्रयतोभूत्वा श्रीसूक्तेनैव वैष्णवः
विश्वानिन इति ऋचा दीपं दद्यात्सुदीपितम् ॥ तत्तत्पात्रेषु स-
लिलं दत्त्वा गन्धांस्तु निक्षिपेत् । शन्नोदेव्या च सलिलं गायत्र्या
च कुशांस्तथा ॥ आयनेति च पुष्पाणि यवोऽसीति ऋचाऽक्ष-
तान् । गन्धद्वारेति वै गन्धान् औषध्या तिलसर्षपान् ॥ का-
ण्डात्काण्डेति दुर्वाग्रान् सहिरण्येति रत्नकम् । हिरण्यरूपेति
ऋचा हिरण्यं निक्षिपेत्तथा ॥ एवं द्रव्याणि निक्षिप्य तुल-
स्या च समर्पयेत् । सवितुश्चेत्यादि ऋचा दद्यादध्योदिकं ह-
रेः ॥ श्रियेति पादेति ऋचा दद्यात् पादजलं तथा । भद्रन्ते ह-
स्तेत्यनेन हस्तप्रक्षालनं चरेत् ॥ वयः स्रपणेति ऋचा मुखस-
म्मार्जनं तथा । आपो अस्मानिति ऋचा चक्रगण्डुषमेव च ॥
हिरण्यदन्तेत्यनेन दन्तकाष्ठं निवेदयेत् । बृहस्पते प्रथमेति जि-
ह्वालेखनमेव च ॥ आपयित्वा उभौषजैरिति गण्डुषमाचरेत् ।
आपोहिष्ठा इत्यनेन कुर्यादाचमनीयकम् ॥ मूर्धामिव इत्यने-
न तैलाभ्यङ्गं समाचरेत् । मूर्धानन्दीच इत्यनेन गन्धान् के-
शेषु लेपयेत् ॥ तद्वियस्तस्थौ केशवन्ते केशान् वै क्षालयेत्सु-
नः । श्रिये पृश्नति ऋचा तद्वर्चोद्वर्तनादिकम् ॥ आपोयम्बः
प्रथममिति सूक्तेनाभ्यङ्गसूचनम् । कृत्वादः स्नापयेत्सूक्ते वै-
ष्णवैर्गन्धवारिणा ॥ ततः पञ्चामृतैर्गन्धैः स्नापयेत्तत्प्रकाशकैः
आप्यायस्वेत्युचा क्षीरं दधिक्राव्योति वै दधि ॥ घृतमिमिक्षेति

घृतं मधुवातेति वै मधु । तन्नेवयं यथा गोभिरित्यूचेक्षुरसं श-
भम् ॥ एभिः पञ्चामृतैः स्नाप्य चन्दनञ्च निवेदयेत् । श्रीसूक्त-
पुरुषसूक्ताभ्यां पुनः संस्थापयेद्द्वरिम् ॥ वनस्पतेति सूक्तेन कु-
र्याद्द्वोषं समन्वितम् । श्रिये जात इति ऋचा दद्यान्नीराजनं त-
तः ॥ युवा सुवासति ऋचा वरुणेणाङ्गं प्रमार्जयेत् । प्रसेनाने-
ति मन्त्रेण वरुणं सम्येष्येत्ततः ॥ युवं वरुणाणीति ऋचा उत्तरी-
यं तथैव च । सर्वत्राचमनं दद्याच्छुन्नी देवीत्यृचा च तु ॥ उप-
वीतं ततो दद्याद् ब्राह्मणानिति वै ऋचा । ऋतस्पतन्तु वित-
ते दद्यात्कुशपवित्रकम् ॥ पश्वादाचमनं दद्याद्भूषणैर्भूषये-
द्द्वरिम् । विश्वजित्सूक्तेन दद्याद्भूषणानि शुभानि वै ॥ हिर-
ण्यकेशेति ऋचा केशान् संशोषयेत्तथा । स्रपुष्पैः कवरीं दद्या-
द्विहिसोनेत्यनेन वै ॥ कृपायमिन्द्र ते रथ इत्यृचा तिलकं शुभ-
म् । गन्धञ्च लेपयेद्वात्रे गन्धद्वारेति वै ऋचा ॥ वातारमिन्द्र इ-
त्यृचा पुष्पमालां समर्पयेत् । चक्षुषः पितेति ऋचा चक्षुषो र-
ञ्जनं शुभम् ॥ सहस्रशीर्षेति ऋचा किरीटं शिरसि क्षिपेत् ।
ऋक्सामाभ्यामिति श्रोत्रे कुण्डले मा करेऽर्पयेत् ॥ दमूनसौ-
अपस इति केयूरादि विभूषणम् । आश्वेते यस्येति ऋचा
हाराणि विमलानि च ॥ हस्ताभ्यां दशशाखाभ्या मित्यूचा चा-
ङ्गुलीयकम् । अस्य त्रिपूर्णमनुना सूर्याके विन्यसेच्छुभे ॥
इन्द्रन्त्वदुत्तर इति कृत्स्नं सुरोविषम् । स्वस्तिदाविशस्यति
रित्यायुधानि समर्पयेत् ॥ द्यौर्नय इन्द्रेति दद्याच्छत्रं सविमलं
तथा । सोमः पवर्ततेत्यृचा चामरं हौममुत्तमम् ॥ सोमापूषणे-
त्यृचा तालचूर्णौ स्रवर्चसौ । रूपं रूपमिति ऋचा दद्यादाद-
शकं शुभम् ॥ इन्द्रमेव धीषणोति ऋचा आसने विनिवेशयेत्
इहैवास्तमेति ऋचा दद्याच्च कुशविष्टरम् ॥ अपस्वन्तरिति ऋ-

चा पाद्यं दद्याच्च भक्तिः । गौरीमिमाय सूक्तेन अर्घ्यं हस्ते नि
वेदयेत् ॥ न तमं होनदुरितमित्याचमनं समर्पयेत् ॥ पिवासो-
ममित्यनेन मधुपर्कञ्च प्राशयेत् ॥ अपस्वग्ने सधिष्वेति पुन
राचमनं चरेत् । अर्चन्तस्त्वाह वाहैत्यक्षतैस्त्वयेच्छुभैः ॥ तण्डुलाः
सहरिद्रास्तु अक्षता इति कीर्तिताः । विष्णोर्नुकमिति सूक्तेन-
धूपं दद्याद्घृतान्वितम् ॥ भावामितेति सूक्तेन दीपान्नीराजये
च्छुभान् । इन्द्र ते पात्रमिति भाजनं विन्यसेच्छुभम् ॥ तस्मा
अरङ्गमाममेति पात्रप्रक्षालनं चरेत् । अस्मिन् पदे परमेत-
च्छिवांसमिति गवाज्येनाभिपूरयेत् । पितुंनुस्तोषमिति सूक्तेन
दद्यादन्नादिकं हविः ॥ तदस्यानिकमिति ऋचा सहिरण्यं घृ
तं तथा । तस्मिन् रायवतय इति दद्यादापोशनं घृतम् ॥ ततः
प्राणाद्याहुतयो होतव्याः परमात्मनि । अग्नेविवस्वदुपस
इति पञ्चभिश्च यथाक्रमम् ॥ समुद्रा ऊर्मीति सूक्तेन घृत
धाराः समाचरेत् । परोमात्रेति सूक्तेन भोजयेत्सश्रियं हरिम्
॥ तुभ्यं हिन्यान इत्यनेन वयः सर्वं निवेदयेत् । इन्द्र पीवत्य
नेन दद्यादापोशनं पुनः ॥ प्रत आश्विनि पवमानेत्यूचा ह
स्तप्रक्षालनं चरेत् । सरस्वतीं देवयन्त इति तिसृभिर्गण्डूषमे
व च ॥ वृष्टिं दिवीशः तद्धरेति द्वाभ्यां दद्यादाचमनं ततः ।
शिशुं जिज्ञाग्निनमिति ऋचा मुखहस्तौ च मार्जयेत् ॥ दक्षि-
णावतामिति ऋचा दद्यात्ताम्बूलमुत्तमम् । स्वादुः पवसेति-
ऋचा दद्यादाचमनं पुनः । अयं गौरिति सूक्ताभ्यां दद्यात्
पुष्पाञ्जलिं ततः ॥ दीपान्नीराजयेत्यम्बाद्घृतसूक्तेन वैष्णवः
यत इन्द्रेत्यादि षड्भिर्दिक्षु रक्षां प्रदापयेत् ॥ यज्ञो देवाना-
मिनिसूक्तेन उपस्थानजपं चरेत् । तद्विष्णोरिति द्वाभ्यां प्रण
मेच्चैव भक्तिः ॥ गौरिमिमायेति ऋचा दद्यादाचमनन्ततः ।

सहस्रनामभिः स्तुत्वा पश्चान्दोमं समाचरेत् ॥ प्रातरौपासनं
हुत्वा तस्मिन्नग्नौ जनार्दनम् । ध्यात्वा संपूज्य जुहुयाद्वैष्णवेः
प्रत्यृचं हविः ॥ श्रीभूसूक्ताभ्यामपि च हुत्वा घृतयुतं हविः ।
याभिः सोमो मोदतेत्यनेन मातृभ्यां जुहुयाद्भविः ॥ किं स्विहू
नमित्यान्नन्तं जुहुयाद्भविः । सुपर्णं विष्वा इति ऋचा स्रपर्णा
यमहात्मने ॥ चमूषु च्छेन इति च सेनेशायापि हूयताम् । प
विब्रन्त इति द्वाभ्याञ्चक्रायामिततेजसे ॥ स्वादुषं स इति ऋ
चा हेतिभ्यो जुहुयाद्भविः । इन्द्रश्रेष्ठानितीन्द्राय अग्निर्मूर्द्धेति
पावकम् ॥ यमाय सोमेति यमन्नेर्ऋतं व्योषुणोत्यृचा । यच्छि
न्दितेति वरुणं वायवामेति मारुतम् । द्रविणोदाददातुना द्र-
विणाद्याशमेव च ॥ श्र्यम्बकऋचा रुद्रं आनः प्रजां प्रजापति
म् । यज्ञेनेत्यृचा साध्येभ्यो मरुतो यद्भवेति च ॥ ये नः सपत्ने
तिऋचा वसुरुद्रेभ्यएव च । विश्वेदेवाः स चतसृभिर्ये देवा
सऋचा तथा ॥ सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो जुहुयादन्नमुत्तमम् । ना
सत्याभ्यामिति ऋचा अश्विच्छन्दोभ्यएव च ॥ सोमपूषेति
ऋचा सूर्याचिन्द्रमसोस्तथा । संसमिद्युदसूक्तेन वैष्णवेभ्य
स्तथा पुनः ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा भुक्तेभ्यश्च बलिं क्षिपे-
त् । नमो महद्भ्य ऋचा बलिं भवि विनिक्षिपेत् ॥ आचम्य
वारिणा पश्चान्मन्त्रयागं समाचरेत् । एतच्छ्रौतं नृपश्रेष्ठ ! मु
निभिः सम्प्रकीर्तितम् ॥ सम्यगुक्तं मया तेऽद्य निश्चितं मतमु
त्तमम् । एतत्प्रियतमं विष्णोः स्थियोनाथस्य सर्वदा ॥ श्रौतं
नैव हरिं देवमर्चयन्ति मनीषिणः । श्रौतस्मार्त्तागमैर्विष्णो-
स्त्रिविधं पूजनं स्मृतम् ॥ एतच्छ्रौतं ततः स्मार्त्तं पौरुषेण च
यत् स्मृतम् । मन्त्रैरष्टाक्षराद्यैस्तु तद्विद्यागममुच्यते ॥ श्रौ
तमेव विशिष्टं स्यात्तेषां नृपवरोत्तम ! । श्रौतमेव तथा विष्वाः

प्रकुर्वन्ति जनार्दने ॥ यजन्ति केचित्त्रितयन्तिसन्ध्यासु च दे-
 शिकाः । यजन्ति केचिन्नितयन्त्रयो वर्णा द्विजोत्तमाः ॥ शुश्रूषा
 च तथा नामकीर्तनं शूद्रजन्मनः । अपि वा परमेकान्ति बाल-
 कृष्णावपुंहरिम् ॥ स्त्रीणामप्यर्चनीयः स्यात्स्ववर्णस्यानुक्त-
 पतः । मन्त्ररत्नेन वै पूज्यो हित्वा श्रौतं विधानतः ॥ एवम-
 भ्यर्चनं विष्णोर्मुनिभिः सम्प्रकीर्तितम् । श्रौतस्मार्तगो-
 क्ताश्च नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः ॥ प्रायश्चित्तमकृत्यानां दण्ड-
 मप्याततायिनाम् । अधुना सम्प्रवक्ष्यामि वृत्तिमैकान्तिलक्ष-
 णाम् ॥ नारीणामपि कर्तव्या महन्यहनि शाश्वतीम् । उत्था-
 य पश्चिमे यामे भर्तुः पूर्वमतन्द्रिताः ॥ कृत्वा शौचं विधाने-
 न दन्तधावनमाचरेत् । कृत्वाथ मङ्गलस्नानं धृत्वा शकृन्
 रं तथा ॥ आचम्य धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रं शुभ्रं मृदेव तु । चन्दने-
 नापि कस्तूर्या कुङ्कुमेनापि वा सती ॥ जप्त्वा मन्त्रं गुरुं
 पश्चादभिनन्द्य च वैष्णवान् । नमस्कृत्वा जगन्नाथं जप्त्वा च
 शरणागतिम् ॥ आत्मानं समलङ्कृत्य चिन्तयेन्मधुसूद-
 नम् । गृहभाण्डादिकं सर्वं वाग्यता नियतेन्द्रिया ॥ संशो-
 धयेत्प्रतिदिनं यज्ञार्थं परमात्मनः । मार्जयित्वा गृहं पश्चा-
 द्गोमयेनानुलिप्य च ॥ रङ्गवल्यादिभिः पश्चादलङ्कृत्य
 समन्ततः । चतुर्विधानां भाण्डानां क्षालनन्तु समाचरेत् ॥
 पाचकानि बहिष्ठानि जलस्यानयनानि च । स्थापनानि ज-
 लार्थं वा चतुर्विधं मुदाहृतम् ॥ पृथक् पृथगुदव्यानि तेषु ते-
 ष्वपि विन्यसेत् । नान्योन्यं सङ्गुरं कुर्याद्भाण्डानां सर्वकर्म-
 सु ॥ तानि तानि स्पृशेत्पाणिं प्रक्षाल्यैव पुनः पुनः । सम्यक्
 प्रक्षाल्य भाण्डानि दाहयेद्यज्ञियैस्तृणैः ॥ पुनः प्रक्षाल्य स-
 न्त्वा पश्चात्पचनमाचरेत् । रसभाण्डानि सर्वाणि क्षालये-

दुष्णवारिणा ॥ चतुर्भिः पञ्चभिर्ध्यात्वा सुकस्तुवौ क्षालयेत्त
दा । बहिर्न निष्कामयीत पाचकानि गृहान्तिकात् ॥ ताभिरेव
न दद्यात्तु भुञ्जतां हि कथञ्चन । दत्त्वा पात्रान्तरे दद्यात्कांस्ये
वा मृण्मयेऽपि वा ॥ पुटे पण्मये वापि दद्यादन्नतु वैणवे । सु
वं दारुमयं कांस्यं कुर्वीतायोमयं नतु ॥ न दद्यादारनालस्य
घटं तस्मिन् महावने । आरनालस्य यत् कुम्भन्त्यजेन्मध्यघटं
यथा ॥ आरनालङ्गुरशाकं करञ्जं तिलपिष्टकम् । लशुनं मूल
कं शिग्रुं छत्रां कौशातकीफलम् । अलावुञ्चान्त्रशाकञ्च क-
रनिर्मथितं दधि ॥ विम्बं विड्जञ्च निर्यासं पीलुं श्लेष्मातकं
फलम् । आरग्वधञ्च निर्गुण्डीं कालिङ्गन्नालिकां तथा ॥ ना
लिकेयोरियशाकञ्च श्वेतवृन्ताकमेव च । उष्ट्राविमानुषीक्षीर
मवत्सानिर्दशाहगोः ॥ एतान्यकामतः स्पृष्ट्वा सवासा जल
माविशेत् । मत्या जग्ध्वा व्रतं कुर्यान्मुर्ज जग्ध्वा पतेदधः ॥ केशा
नां रञ्जनार्थं वा न स्पृशेदारनालकम् । चन्दनं घनसारं वा म
करन्दमथापि वा ॥ माषमुद्रादिचूर्णं वा तक्रं जाम्बीरमेव वा ।
तिन्तिडञ्च कलायं वा केशरञ्जनमाचरेत् ॥ ऊर्ध्वं मासान्त्य
जेत्सर्वं मृद्गाण्डं वैष्णावोत्तमः । न त्यजेत्लोहभाण्डानि नाप
येच्च हुताशने ॥ दारूणां सन्त्यजेद्वापि नक्षणं वा समाचरेत् ।
अश्मनामश्मभिर्ध्यात्वा गोवालैर्घर्षयेत्तथा ॥ सूतके मृतके
वापि शुनादिस्पर्शने तथा । स्पर्शने वाप्यभक्ष्याणां सद्य ए
व परित्यजेत् । एवं संशोध्य भाण्डानि यज्ञार्थं वाचयेद्द्विविः
॥ सम्भोक्ष्याद्भिः शुचौ देशे धान्यं संशोधयेद्द्विवि । अवह-
न्याच्छुभतरं गायन्तिमधुसूदनम् ॥ संशोध्य तण्डुलान् प
श्चादद्भिः संक्षालयेन्निभिः । अम्भास्त्रिवारं वस्त्रेण शोध-
यित्वा घटान्तरे ॥ कुशेनैव पवित्रेण तण्डुलान् निर्वपेच्छुभा

नृ । अन्तर्धीय कुशं तत्र मन्त्ररत्न मनुस्मरन् ॥ पाचयेत्सपवि
 त्रेण वाग्यतो नियतेन्द्रियः । उपविश्य शुभे कुण्डे वह्निं प्रज्वा
 लयेत्ततः ॥ अवैष्णवस्य शूद्रस्य पतितस्य तथैव च । पाषण्ड
 स्याप्यशुद्धस्य गृहेष्वग्निं विवर्जयेत् ॥ सम्प्रोक्ष्य मन्त्ररत्ने-
 न वह्निं कुशजलैस्त्रिभिः । यज्ञीयैर्विमलैः काष्ठैर्व्यजनेन प्र-
 दीपयेत् ॥ सान्तर्धानमुखेनापि धमयन्वा प्रदीपयेत् । पाला
 शैरवादिरेर्विल्वैर्गोशकृत्पिटकैरपि ॥ अन्यैर्वा यज्ञीयैः का-
 ष्टैस्तृणैर्वा यज्ञीयैः शुभैः । वर्जयेन्मद्यदिग्धानि तथा वैभि-
 त्कीनि च ॥ आरग्वधानि शीघ्राणि तथा नैर्गुण्डिकानि च । नै-
 पानि च कपित्थानि कार्पासैरण्डकानि च ॥ अमेध्यानि सकीटा-
 नि दौर्गन्धानि तथैव च । असद्वाहानि चैत्यानि काकरचट्टास-
 नानि च ॥ देवालयाणि यौष्यानि तथोपकरणानि च । माहिषो
 पुरवरादीनां करीषपीठकानि च ॥ अन्यानां पाकशेषाणि व-
 र्जयेद्यज्ञकर्मणि । प्रदीप्याग्निं ततो नाद्यं पच्यान्नियतमान-
 सः ॥ चिन्तयन् परमात्मानं जपन्मन्त्रद्वयं तथा । शुद्धं हृद्यं
 तथा रुच्यं पश्चाद्रम्यतरं शुभम् ॥ निषिद्धानि च शाकानि
 फलमूलानि वर्जयेत् । अतिरूक्षञ्चातिदुष्टमतिरक्तञ्च वर्जये-
 त् ॥ भावदुष्टं क्रियादुष्टं कालदुष्टं तथैव च । संसर्गदुष्टमपि
 च वर्जयेद्यज्ञकर्मणि ॥ रूपतो गन्धतो वापि यच्चाभक्ष्यैः स-
 मम्भवेत् । भावदुष्टञ्च यत्प्रोक्तं मुनिभिर्धर्मपारगैः ॥ आरना-
 लञ्च मद्यञ्च करनिर्मथितं दधि । हस्तदत्तञ्च लवणं क्षीरं
 घृतपयांसि च ॥ हस्तेनोद्धृत्य यत्तोयं पीतं वक्त्रेण वै कदा ।
 शब्देन पीतं भुक्तञ्च गव्यं ताम्रेण संयुतम् ॥ क्षीरञ्च लव-
 णोन्मिश्रं क्रियादुष्टमिहोच्यते । एकादश्यां तु यच्चान्नं यच्चा-
 न्नं राहुदर्शने । सूतके मृतके चान्नं शुष्कं पर्युषितं तथा ॥ अ-

भिर्दशाहगोक्षीरं षष्ठ्यां तैलं तथापि च । नदीष्वसमुद्रगासु सिं
हकर्कटयोर्जलम् ॥ निःशेषजलवाप्यादौ यत्प्रविष्टं नबोदकम् ।
नातीतपञ्चरात्रं तत्कालदुष्टमिहोच्यते ॥ शैवपाषण्ड पति
नैर्विकर्मस्थैर्निरीश्वरैः । अवैष्णवैर्द्विजैः शूद्रैर्हरिवासरभोक्तृ-
भिः ॥ श्वकाकश्वकरोष्ट्राद्यैरुदक्यासूतिकादिभिः । पुंश्चलीभि
श्च नारीभिर्वृषलीपतिभिस्तथा ॥ दृष्टं स्पृष्टं च दत्तं च भुक्तशेषं
तथैव च । अभक्ष्याणां च संयुक्तं संसर्गदुष्टमुच्यते ॥ विम्बं शि
शु च कालिङ्गं तिलपिष्टञ्च मूलकम् । कोशातकीमलावुञ्च त
था कट्फलमेव च ॥ नालिका नालिकेत्यादिजातिदुष्टमिहोच्य
ते । एवं सर्वाण्यभक्ष्याणि तत्सङ्गान्यपि संत्यजेत् ॥ तथैवा-
भक्ष्यभोक्तृणां हरिवासरभोजिनाम् । लोकायतिकविप्राणां दे
वतान्तरसेविनाम् ॥ अवैष्णवानामपि च संसर्गं दूरतस्त्यजेत्
॥ पक्वान्नाद्यं यथा पक्वं वाग्यतो नियतेन्द्रियः । सम्मार्जयेच्छु
भतरं वारिणा वाससैव च ॥ करकैरपि धायाथ चक्रेणैवाङ्क-
येत्ततः । गन्धेन वा हरिद्रेण जलेनाप्यथ वा लिखेत् ॥ सुद-
र्शनं पाञ्चजन्यं भाण्डानां यज्ञयोगिनाम् । कुशोत्तरं शुचौ दे
शे विन्यस्य कुशवारिणा ॥ सम्प्रोक्ष्य मन्त्ररत्नेन वस्त्रेणाच्छा
दयेत्ततः । क्षालयित्वाथ देवस्य भाजनानि शुभैर्जलैः ॥ अभि
पूर्य ततो दद्याद्भोजयेच्च विशेषतः । भोजयेदागतान् काले स
खिसम्बन्धिबान्धवान् ॥ बालान् वृद्धान् भोजयित्वा भर्तारिं भो
जयेत्ततः । स्वयं हृष्टा ततोऽश्नीयाद्भुत्तुर्भुक्तावशेषितम् ॥ पै
शाचिकानां यक्षाणां शक्तानां लिङ्गधारिणाम् । द्वादशीविमु
खानां च सल्लापादिविवर्जयेत् ॥ शैवबौद्धस्कान्दशाक्तस्था
नानि न विशेत् क्वचित् । वर्जयेत्तत्समीपस्थं जलपुष्पफला
दिच ॥ न निरीक्षेत् देवानामुत्सवानि कदाचन । स्तुतिं वाप्य

न्यदेवानां न कुर्याच्छृणुयान्न च ॥ कामप्रसङ्गसल्लापान् परि
 हासादि वर्जयेत् । अन्यचिह्नाङ्कितं वस्त्रं भूषणासनभाजन
 म् ॥ वृक्षं पशुं कूपगृहान् भाण्डं चैव विवर्जयेत् । अन्यालये ह
 रिं दृष्ट्वा देवतान्तरसंसदि ॥ नार्चयेन्न प्रमाणे च तीर्थसेवां वि
 वर्जयेत् । अवैष्णवस्य हस्तात्तु दिव्यदेशादुपागतम् ॥ हरेः प्रसा
 दतीर्थाद्यं यत्नेन परिवर्जयेत् । आकारत्रयसम्पन्नो न वैज्याक-
 र्म्मेणि स्थितः ॥ विष्णोरनव्यशेषत्वं तथैवानन्यसाधनम् । त
 थैवानन्यभोग्यत्वमाकारत्रयमुच्यते ॥ अर्चनं मन्त्रपठनं ध्या
 नं होमश्च वन्दनम् । स्तुतिर्योगं समाधिश्च तथा मन्त्रार्थचि
 न्तनम् ॥ एवं नवविधा प्रोक्ता चेज्या वैष्णवसत्तमैः । प्राप्यस्य
 ब्रह्मणोरूपं प्राप्यञ्च प्रत्यगात्मनः ॥ प्राप्त्युपायं फलञ्चैव त
 था प्राप्तिविरोधि च । ज्ञातव्यमेतदर्थस्य पञ्चकं मन्त्रवित्त-
 मैः ॥ जगतः कारणत्वं च तथा स्वामित्वमेव च । श्रीशत्वं सगुरु
 त्वञ्च ब्रह्मणो रूपमुच्यते ॥ देहेन्द्रियादिभ्योऽन्यत्वं नित्य
 त्वादिगुणौघता । श्रीहरेर्दास्यधर्मत्वं स्वरूपं प्रत्यगात्मनः ॥
 उपायाध्यवसायेन त्यक्त्वा कर्मौघमात्मनः । हरेः कृपावल
 म्बित्वं प्राप्त्युपायमिहोच्यते ॥ सर्वैश्वर्यफलं त्यक्त्वा शब्दा
 दिविषयानपि । दास्यैकस्वरसङ्गित्वं विष्णोः फलमिहोच्य
 ते ॥ तज्जनस्यापराधित्वं शब्दादिष्वनुरक्तता । कृत्यस्य च
 परित्यागः अकृत्यकरणं तथा ॥ द्वादशीविमुखत्वं च विरोधि
 स्यात् फलस्य हि । अर्थपञ्चकमेतद्धि ज्ञातव्यं स्यान्मुमुक्षु-
 भिः ॥ विहितं सकलं कर्म विष्णोराराधनं परम् । निबोध तन्नृ
 पञ्चेष्ट ! भोगार्थं परमात्मनः ॥ वृत्त्यारव्यस्य तरोरस्य सदृढं मू
 लमुच्यते । त्यागेन चैव धर्मस्य निषिद्धाचरणेन च ॥ आज्ञाति
 क्रमणाद्विज्ञः पतत्येव न संशयः । ज्योतिष्टोमादयः सर्वे यज्ञा

वेदेषु कीर्तिताः ॥ पुण्यव्रताः पुराणोक्ता दाना नैमित्तिकादिषु ।
विष्णोर्भोगतया सर्वाः कर्तव्या वैष्णवोत्तमैः ॥ यस्तु पापतया
कृत्यं नित्यनैमित्तिकादिकम् । सत्कृत्यं कुरुते विष्णोर्वैष्णवः
स उदीरितः ॥ विष्णो रज्ञतया यस्तु सत्कृत्यं कुरुते बुधः । स
एकान्तीति मुनिभिः प्रोच्यते वैष्णवोत्तमः ॥ यस्तु भोगतया
विष्णोः सत्कृत्यं कुरुते सदा । स भवेत् परमैकान्ति महाभागव
तोत्तमः ॥ वर्जनीयमकृत्यन्तु सर्वेषां करणैस्त्रिभिः । अकाम
तस्तु यत्प्राप्तं प्रायश्चित्ताद्दिनश्यति ॥ अकृत्यं वैष्णवैः पाप
बुद्ध्या शास्त्रविरोधितः । एकान्ति परमैकान्ति रुच्यभावाच्च स
न्यजेत् ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं यस्त्यजेद्वैष्णवाधमः । स पाष
ण्डीति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः ॥ अकृत्यकरणाद्वापि कृ
त्यस्या करणादपि । द्वादशीविमुखत्वेन पतत्येव न संशयः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सत्कृत्यं सर्वदा चरेत् । आज्ञातिक्रमणाद्वि
ष्णो मुक्तोऽपि विनिबध्यते ॥ समस्तयज्ञभोक्तारं ज्ञात्वा वि
ष्णुं सनातनम् । दैवं पैत्रं तथा यज्ञं कुर्यान्नितु परित्यजेत् ॥
त्रिदण्डमवलम्बन्ते यतयो ये महाधियः । तेषामपि हि कर्तव्यं
सत्कृत्यमितरेषु किम् ॥ ब्रह्म ब्रह्मा ब्राह्मणश्च त्रितयं ब्राह्ममु
च्यते । तस्माद्ब्राह्मेणविधिना परं ब्रह्माणमर्चयेत् ॥ समस्त
यज्ञभोक्तारमज्ञात्वा विष्णुमव्ययम् । वेदोदितं यः कुरुते स
लोकायतिकः स्मृतः ॥ यस्तु वेदोदितं धर्मन्त्यक्त्वा विष्णुं सम
र्चयेत् । स पाषण्डत्वमापन्नो नरकं प्रतिपद्यते ॥ वेदाः प्राणा
भगवतो वासुदेवस्य सर्वदा । तदुक्तकर्म्मकुर्वाणः प्राणहर्त्ता
भवेद्दरेः ॥ विष्णोराराधनाद्वेदं विना यस्त्वन्यकर्म्मणि । प्रयु
ज्जीत विमूढात्मा वेदहन्ता न संशयः ॥ वत्सं माता लेढि यथा
नथा लेढि स मातरम् । श्रुतं विष्णोः प्रियं ज्ञात्वा विष्णुं वेदे

न वै यजेत् ॥ तस्माद्देवस्य विष्णोश्च संयोगो यस्तु दृश्यते । स
एव परमो धर्मो वैष्णवानां यथा नृप । ॥ कश्चित् पुरा नृपश्रेष्ठ !
काश्यपो ब्राह्मणोत्तमः । शाण्डिल्य इति विख्यातः सर्वशास्त्रवि-
शारदः ॥ स तु धर्मप्रसङ्गेन विष्णोराराधनं प्रति । अवैदिकेन
विधिना कृतवान् धर्मसंहिताम् ॥ अवलम्ब्य मतं तस्य केचिद-
त्र महर्षयः । अवैदिकेन मार्गेण पूजयन्ति स्म केशवम् ॥ अशा-
स्त्रविहितं धर्मं सर्वे कुर्वन्ति मानवाः । स्वाहास्वधावषट्कार-
वर्जितं स्यान्महीतलम् ॥ ततः क्रुद्धो जगन्नाथः शङ्खचक्र-
गदाधरः । इदमाह मुनिश्रेष्ठं शाण्डिल्यममितौजसम् ॥ दुर्बुद्धे !
मामकं धर्मं परमं वैदिकं महतू । अवैदिकक्रिया जुष्टं प्राग-
ख्यात् कृतवानसि ॥ यस्मादवैदिकं धर्मं प्रवर्तयसि मां हि
ज । ॥ तस्मादवैदिकं लोकं निरयं गच्छ दारुणम् ॥ तद्वाक्यादे-
व देवस्य शाण्डिल्योऽभूद्वयाकुलः । स्तुवन् प्राह जगन्नाथं प्र-
णिपत्य पुनः पुनः ॥ त्राहि त्राहीहि लोकेश ! मां विभो ! सापरा-
धिनम् । ततः सरूपया विष्णुर्भगवान् भूतभावनः ॥ दिव्यव-
र्षशतं विप्र ! भुक्त्वा नरकयातनाम् । उत्पन्नस्यसे भृगोर्वंशे ज-
मदग्निरितीरितः ॥ तत्राराध्य पुनर्मां तु वैदिकेनैव धर्मेतः ।
गच्छ तस्मिन् मुनिश्रेष्ठ ! मम लोकं सुनिर्मलम् ॥ इत्युक्त्वा भ-
गवान्विष्णुस्तत्रैवान्तरधीयत । शाण्डिल्यो निरयं प्राप्य पुनरु-
त्पद्य भूतले ॥ वेदोक्तविधिना विष्णुमर्चयित्वा सनातनम् ।
विशुद्धभावात् सम्प्राप्य नन्दाम परमं हरेः ॥ तस्मादवैदिकं ध-
र्मं दूरतः परिचर्जयेत् । वैदिकेनैव विधिना भक्त्या सम्पूजये-
द्धारम् ॥ श्रौतेन विधिना चक्रं धृत्वा वै बाहुमूलयोः । धृतोर्ध्व-
पुण्ड्रः शुद्धात्मा विधिनैवार्चयेद्धारिम् ॥ कर्मणा मनसा वाचा
न प्रमाद्येत् सनातनात् । न प्रमाद्येत्परं धर्मात् श्रुतिस्मृत्युक्तं

गौरवात् ॥ कशीलन्तु परं धर्मं नारीणां नृपसत्तम ! । शीलभङ्गे
न नारीणां यमलोकः सुदारुणः ॥ मृते जीवति वा पत्यौ या ना
न्यमुपगच्छति । सैव कीर्तिं मवाप्नोति मोदते रमया सह ॥ प
तिं या नातिचरति मनोवाकायकर्मभिः । सा भर्तृलोकमाप्नो
ति यथैवारुन्धती तथा ॥ आर्तार्तं मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना
कृशा । मृते मृयेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥ या स्त्री मृ
तं परिष्वज्य दग्धा चेद्द्व्यवाहने । सा भर्तृ लोकमाप्नोति हरि
णा कमला यथा ॥ ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कृतघ्नं वापि मानवम् ।
यमादाय मृता नारी तं भर्तारं पुनाति हि ॥ साध्वीनामिह ना
रीणामग्निप्रपतनादृते । नान्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते भर्तरि
कुत्रचित् ॥ वैष्णवं पतिमादाय या दग्धा ह्व्यवाहने । सा
वैष्णवपदं याति यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥ मृते भर्तरि या ना
री भवेद्यदि रजस्वला । चिताग्नि संग्रहे तावत् स्नात्वा तस्मिन्
प्रवेशयेत् ॥ गर्भिणी नानुगन्तव्या मृतं भर्तारमव्यया । ब्रह्म
चर्यव्रतं कुर्याद्वावज्जीवमतन्द्रिता ॥ केशरञ्जनताम्बूलग
न्धपुष्पादिसेवनम् । भूषितं रङ्गवस्त्रञ्च कांस्यपात्रे च भोज
नम् ॥ द्विवार भोजनञ्चाक्ष्णोरञ्जनं वर्जयेत्सदा । स्नात्वा शु
क्लाम्बरधरा जितक्रोधा जितेन्द्रिया ॥ न कल्ककुहका साध्वी
तन्द्रालस्य विवर्जिता । सनिर्मला शुभाचारा नित्यं सम्पूज
येद्भरिम् ॥ क्षितिशायी भवेद्रात्रौ शुचौ देशे कुशोत्तरे । ध्या
नयोगपरा नित्यं सतां सङ्गे व्यवस्थिता ॥ तपश्चरणसंयुक्ता
यावज्जीवं समाचरेत् । तावत्तिष्ठेन्निराहारा भवेद्यदि रजस्व
ला ॥ सभर्तृका सती वापि पाणिपूरान्नभोजनम् । एकवारं
समभ्यासाद्भजसा च परिपुता ॥ एवं सनियताहारा सम्यग्
व्रतपरायणा । भर्ता सह समाप्नोति वैकुण्ठपदमव्ययम् ॥ द

गधव्याः साग्निहोत्रेण भर्तुः पूर्वं मृतातु या । स्वांशमग्निं समा-
 दाय भर्ता पूर्ववदाचरेत् ॥ कृत्वा कुशमयीं पत्नीं यावज्जीवम-
 तन्द्रितः । जुहुयादग्निहोत्रं तु पञ्चयज्ञादिकं तथा ॥ अथ च
 प्रव्रजेद्विद्वान् कन्यां वापि समुद्रहेत् । प्रव्रज्यामपि कुर्वीति
 कर्म वेदोदितं महत् ॥ आत्मन्यग्निं समारोप्य जुहुयादात्म-
 वान् सदा । मनसा वा प्रकुर्वीति नित्यनैमित्तिकक्रियाः ॥ गृ-
 हस्थो वा वनस्थो वा यतिर्वापि भवेद्द्विजः । अनाश्रमी न
 तिष्ठेत यावज्जीवं द्विजोत्तमः ॥ वर्णाश्रमेषु सर्वेषां पूजनीयो-
 जनार्दनः । न व्यापकेन मन्त्रेण सदैव च महीपते ! ॥ व्यापका-
 नां च सर्वेषां ज्यायानष्टाक्षरो मनुः । अष्टाक्षरस्य जप्तातु सा-
 क्षान्नारायणः स्वयम् ॥ सन्यासं च समुद्रञ्च सर्षिश्छन्दोऽधि-
 दैवतम् । न दीक्षा विधि न ध्यानं सार्थं मन्त्रमुद्राहृतम् ॥ स्ना-
 त्वा शुद्धः प्रसन्नात्मा कृतकृत्यो जनार्दनम् । मनसाप्यर्चयित्वा
 वा जपेन्मन्त्रं सदा बुधः ॥ दानप्रतिग्रहौ यागं स्वाध्यायं पितृ-
 तर्पणम् । पितृक्रियाष्टाक्षरस्य जप्त्वा कुर्यादतन्द्रितः ॥ धृतो-
 र्ध्वं पुण्ड्रदेहश्च चक्राङ्कितफजस्तथा । अष्टाक्षरं जपन्नित्यं पु-
 नाति भुवनत्रयम् ॥ जपेद्भोगतया मन्त्रं सततं वैष्णवोत्तमः ।
 न साधनतया जप्यं कर्तव्यं विष्णुतत्परैः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा
 शतमष्टोत्तरन्तु वा । त्रिसन्ध्यासु जपेन्मन्त्रं तदर्थं मनु चि-
 न्तयन् ॥ उपोष्य पूर्वदिवसे नद्यां स्नात्वा विधानतः । आचा-
 र्यं संश्रयेत् पूर्वं महाभागवतं द्विजः ॥ आचार्यो विष्णुमभ्य-
 र्च्य पवित्रं चापि पूजयेत् । पुरतो वासुदेवस्य इध्माधानान्त-
 माचरेत् ॥ प्रजपेत् अस्य सूक्तेन पवित्रन्तेवतेत्यृचा । पवमा-
 नस्य आद्येन भृगुमिश्रतसृभिः क्रमात् ॥ आज्यं हुत्वा तत-
 श्चक्रं तदग्नौ प्रतपेद्गुरुः । चरणं पवित्रमिति यजुषा तच्चक्रेणा-

ङ्कयेद्भुजम् ॥ वामां सम्प्रतपेत्पश्चात् पाञ्च जन्येन देशिकः ॥
 अग्निर्मन्वेति यजुषा तद्धोमाग्नौ प्रतप्यवै । ततस्तु पार्थिवै
 ऋग्भिर्हुत्वा पुण्ड्राणि धारयेत् ॥ अतोदेवेति सूक्तेन विष्णो
 नुक्रमेण च । पूजयेद्वादशभिर्वै केशवादिननुक्रमात् ॥ कु
 शयन्त्रिषु संपूज्य जुहुयात्ताभिरेव तु । हुत्वाथ चरुणा सम्य
 क् मृदा शुभ्रेण देशिकः ॥ ललाटादिषु चाङ्गेषु ऋग्भिस्ताभिः
 क्रमेण वै । नामभिः केशवाद्यैश्च सच्छिद्राण्येव धारयेत् ॥
 श्रिये जात इति ऋचा कुङ्कुमङ्गेषु धारयेत् । परोमात्रेति
 सूक्तेन उपस्थाय जनार्दनम् ॥ होमशेषं समाप्याथ मूर्त्युद्वा
 पनमाचरेत् । एवं पुण्ड्रक्रियां कृत्वा नाम दद्यात्ततः परम् ॥
 प्रदः प्रान्तमिति सूक्तेन नाममूर्तिं समर्चयेत् । गवाज्यं प्रत्यृ
 चं हुत्वा नामदद्याच्च वैष्णवः ॥ अभिप्रियाणीति सूक्तेन उप
 स्थाय जनार्दनम् । प्रदक्षिण नमस्कारौ कृत्वा शेषं समाचरेत्
 ॥ मन्त्रदीक्षा विधानन्तु श्रौतं मुनिभिरीरितम् । नैवाहिता
 भवेद्दीक्षा न पृथक्त्वेन वक्ष्यते ॥ अदीक्षितो भवेद्यस्तु मन्त्रं
 वैष्णवमुत्तमम् । अर्चनं वापि कुरुते न संसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 नादीक्षितः प्रकुर्वीति विष्णोराराधनक्रियाम् । श्रौतं वा यदि
 वा स्मार्त्तं दिव्यागममथापि वा ॥ तस्मादुक्तप्रकारेण दीक्षितो
 हरिमर्चयेत् । पूर्वैर्ह्युपोष्य गुरुणा नद्यां स्नात्वा कृतक्रियः ॥
 आचार्यः पूजयेद्विष्णुं गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । ईशान्यादि चतु
 र्दिक्षु संस्थाप्य कलशान् शुभान् ॥ तेषु गव्यानि निक्षिप्य च
 तुर्मूर्तीन् समर्चयेत् । वाराहं नारसिंहञ्च वामनं कृष्णमेव च ॥
 तद्विष्णोरिति च द्वाभ्यां वाराहं पूजयेत्ततः । प्रतद्विष्णु इति -
 ऋचा नारसिंहमनामयम् ॥ न ते विष्णो रित्यनेन वामनं पू
 जयेत्तथा । वषट्तेविष्णव इति कृष्णं संपूजयेत् द्विजः ॥ संपू-

ज्यावर्णां सर्वे गन्धपुष्पैर्विधानतः । प्रतिष्ठाप्य ततो वह्निमि-
 ध्माधानान्तमाचरेत् । चतुर्भिर्वैष्णवैः सूक्तैः पायसं मधुमिश्रित-
 म् ॥ हुत्वाज्यं जुहुयात्पश्चाच्छ्रीसूक्तेन समाहितः । अग्निमीड-
 इत्यनुवाकेन सावित्र्या वैष्णवेन च ॥ सर्वैश्च वैष्णवैर्मन्त्रैः
 पृथगष्टोत्तरं शतम् । हुत्वा वेदसमाप्तिञ्च जुहुयादेशिकोत्तमः
 ॥ ततो भद्रासने शिष्यमुपविश्याभिषेचयेत् । चतुर्भिर्वैष्णवैर्म-
 न्त्रैः सूक्तैस्तत्कलशोदकैः ॥ ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः शिष्यमभिषि-
 च्याथदेशिकः । कौपीनं कटिसूत्रञ्च तथा वस्त्रञ्च धारयेत् ॥ ऊ-
 र्ध्वपुण्ड्राणि पद्माक्ष तुलसीमालिकेऽपि च । कुशोत्तरे समासी-
 नमाचान्तं विनयान्वितम् ॥ अध्यापयेद्वैष्णवानि सूक्तानि वि-
 मलानि च । व्यापकान् वैष्णवान् मन्त्रानन्यांश्चापि विधान-
 तः ॥ तदर्थंन्यासमुद्रादि सर्षिश्छन्दोऽधिदैवतम् । तस्मिन्निवे-
 श्य सहजौ शासयेच्छासनाच्छ्रुतेः ॥ शासितो गुरुणा शिष्यः
 सहजौ सत्यथे स्थितः । अर्चयेत्परमैकान्त्य सिद्धये हरिमव्य-
 यम् ॥ आचार्यात्समनु प्राप्तं विग्रहं समनोहरम् । लब्ध्वाथ वि-
 धिना विष्णोः पूजयेत्तदनुज्ञया ॥ पूर्वोऽह्नि पूर्ववत्पूज्यः श्रौते-
 नैवोपचारकैः । ताभिरेव च हुत्वाथ ऋगभिराज्यं तथाक्रमात् ॥
 शय्यासूक्तान्तमाज्येन हुत्वाग्निं वैष्णवोत्तमः । अध्यापयि-
 त्वा तान् मन्त्रान् वैदिकान् वैदिकोत्तमः ॥ पूजाविधानं त्रिवि-
 धं तस्मै होमान्तमाविशेत् । स्नानं तर्पणं होमार्चा जप्याद्या वि-
 विधाः क्रियाः ॥ वैशिष्येण गुरोर्ज्ञात्वा शक्त्या सर्वं समाचरेत् ।
 परमापद्रवो वापि न भुञ्जीत हरेर्दिने ॥ न निर्यग्रधारयेत्पुण्ड्र-
 न्नान्यं देवं प्रपूजयेत् । वैष्णवः पुरुषो यस्तु शिव ब्रह्मादिदेव-
 तान् ॥ प्रणमेतार्चयेद्वापि विष्ठायां जायते क्रिमिः । रजस्तमोऽ-
 भिभूतानां देवतानां निरीक्षणात् ॥ पूजनाद्वन्दनाद्वापि वैष्णवो

यात्यधोगतिम् । शुद्धसत्वमयो विष्णुः पूजनीयो जगत्पतिः ॥ अ-
 नर्चनीया रुद्राद्याः विष्णोरावरणं विना । यस्तु स्वात्मेश्वरं वि-
 ष्णुमतीत्यान्यं यजेत हि ॥ स्वात्मेश्वराय हरये च्यवते नात्र सं-
 शयः । यज्ञाध्ययनकाले तु नमस्यानि वषट्कृता ॥ तानि वै
 यज्ञियान्यत्र यज्ञो वै विष्णुरव्ययः । तस्यैवावरणं प्रोक्तं
 यज्ञाध्ययनकर्मसु ॥ स्तुवन्ति वेदास्तस्यात्र गुणरूपविभूत-
 यः । तस्मादावरणं हित्वा ये यजन्ति परान् सरान् ॥ ते या-
 न्ति निरयं घोरं कल्पकोटिशतानि वै । रुद्रः काली गणेशश्च
 कृष्णाण्डा भैरवादयः ॥ मद्यमांसाशिनश्चान्ये तामसाः परि-
 कीर्तिताः । शुद्धानामपि देवानां या स्वतन्त्रार्चनक्रिया ॥ सा
 दुर्गतिं नयत्येव वैष्णवं वीतकल्मषम् । अर्चयित्वा जगन्नाथं
 वैष्णवः पुरुषोत्तमम् ॥ तदावरणरूपेण यजेद्देवान् समन्ततः
 अन्यथा नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ वासुदेवं जगन्ना-
 थमर्चयित्वैव मानवः । प्राप्नोति महदैश्वर्यं ब्रह्मेन्द्रत्वादिकं
 क्षणात् ॥ मनसापि जलेनापि जगन्नाथं जनार्दनम् । सम्प्राप्नो-
 त्यमलां सिद्धिं जगत्सर्वं समञ्चितम् ॥ हृषीकेशं त्रयीनाथं ल-
 क्ष्मीशं सर्वदं हरिम् । तं विना पुण्डरीकाक्षं कोऽर्चयेदितरा-
 न् सरान् ॥ नारायणं परित्यज्य योऽन्यं देवमुपासते । स्व-
 पतिं नृपतिं हित्वा यथा स्त्री पुरुषाधमम् ॥ विष्णोर्निवेदितं
 हव्यं देवेभ्यो जुहुयात् तथा । पितृभ्यश्चैव तद्दद्यात्सर्वमान-
 न्यमश्नुते ॥ निर्माल्यमितरेषां तु यदन्नाद्यन्दिर्वौकसाम् ।
 उपभुज्य नरो याति ब्रह्महत्यां न संशयः ॥ नैवेद्य भोजनं वि-
 ष्णो स्तत्सादाम्बुनिषेवणम् । तुलसी खादनं नृणां पापिना-
 मपि मुक्तिदम् ॥ एकादशयुपवासश्च शङ्खचक्रादिधारणम्
 तुलस्या पूजनं विष्णो स्थितयं वैष्णवं स्मृतम् ॥ अवैष्णवः

स्याद्यो विप्रो बहुशास्त्रश्रुतोऽपि वा । सजीवन्नेव चण्डालो मृ-
 तः श्वासोऽभिजायते ॥ क्रतुसाहस्रिणं वापि लोके विप्रमवैष्ण-
 वम् । चण्डालमिव नेक्षेत वर्जयेत्सर्वकर्मसु ॥ भगवद्भक्तिदी-
 प्ताग्नि दग्धदुर्जातिकल्मषः । चण्डालोऽपि बुधैः श्लाघ्यो न तु
 पूज्यो ह्य वैष्णवः ॥ शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिरहितं ब्राह्मणाध-
 मम् । पूजयिष्यति यः श्राद्धे सर्वकर्मस्य निष्फलम् ॥ तिर्यक्
 पुण्ड्रधरं विप्रं यः श्राद्धे भोजयिष्यति । पितरस्तस्य याल्येव-
 कालसूत्रं सदारुणम् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं विप्रं चक्राङ्कितं भुजं
 तथा । पूजयिष्यति यः श्राद्धे गया श्राद्धायुतं लभेत् ॥ शङ्ख-
 चक्रोर्ध्वपुण्ड्राद्यैरन्वितं वैष्णवं द्विजम् । भक्त्या सम्पूजये-
 द्यस्तु देवे पित्र्ये च कर्माणि ॥ कल्पकोटि सहस्राणि कल्पको-
 टिशतानि च । यास्यन्ति पितरस्तस्य विष्णुलोकं सुनिर्मल-
 म् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं विप्रं तत्तचक्राङ्कितं सकम् । श्राद्धे सम्पूज-
 येद्यस्तु गयाश्राद्धायुतं लभेत् ॥ तत्तचक्रेण विधिना बाहुमू-
 लेन लाञ्छितः । पुनाति सकलं लोकं नारायण इवाघमिन् ॥ अ-
 विद्यो वा सविद्यो वा शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रधरः । ब्राह्मणः स-
 र्वलोकेषु पूज्यमानो हरिर्यथा ॥ दुराशी वा दुराचारी शङ्ख-
 चक्रोर्ध्वपुण्ड्रधरः । नृणां हन्ति समस्ताद्यं तमः सूर्योदये य-
 था ॥ चक्राङ्कितस्य विप्रस्य पादप्रक्षालितं जलम् । पुनाति स-
 कलं लोकं यथा त्रिपथगा नदी ॥ तिस्रः कोट्यर्द्ध कोटी च ती-
 र्थानि भुवनत्रये । चक्राङ्कितस्य विप्रस्य पादे तिष्ठन्त्य संश-
 यं ॥ चक्राङ्कितस्य विप्रस्य पादप्रक्षालितं जलम् । पीत्वा पा-
 तकसाहस्रैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ श्राद्धे दाने व्रते यज्ञे विवा-
 हे चोपनायने । चक्राङ्कितं विप्रमेव पूजयेदितरान्न तु ॥ वि-
 ष्णुचक्राङ्कितो विप्रो भुञ्जानोऽपि यतस्ततः । न लिप्यते न

पापेन तमसैव प्रभाकरः ॥ चक्राङ्कित भुजो विप्रः पङ्क्ति म-
ध्ये तु भुज्जते । पुनाति सकलां पङ्क्तिं गङ्गे वेतरवाहिनीम्
॥ चक्राङ्कित भुजं विप्रं यो भूम्यामभिवादयेत् । ललाटे पांशु
संख्यानि विष्णुलोके महीयते ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो
वा वैष्णवः पुमान् । अर्चयित्वेतरान् देवान् निरयं यान्त्य संश-
यम् ॥ विष्णोरावरणं हित्वा पूजयित्वेतरान् सरान् । वैष्णा-
वः पुरुषो याति कालसूत्रमधोमुखः ॥ महापापी महापापैर-
न्वितो यदि वैष्णवः । मन्वादि धर्मशार्वोक्तं प्रायश्चित्तं समा-
चरेत् ॥ प्रायश्चित्त विशेषं तु पश्चात् कुर्वीति वैष्णवः । वैद्या-
सिकीं वैष्णावीं च पवित्रीञ्च समाचरेत् ॥ वैष्णावानान्तु विप्रा-
णां पश्चात्पादजलं पिबेत् । वृत्तो न परिपूर्णोऽथ कर्मस्वधि-
कृतो भवेत् ॥ मन्त्ररत्नार्थं विच्छान्तो न वैज्यो कर्मसंयुतः ।
द्वादशी नियतो विप्रः स एव पुरुषोत्तमः ॥ किमत्र बहुनोक्तेन
सारं वक्ष्यामि ते नृप ! । एकादश्युपवासश्च शङ्खचक्रादि
धारणम् ॥ तदीयानां पूजनञ्च वैष्णवं त्रितयं स्मृतम् । पु-
ण्याद्विष्णु दिनादन्यन्नोपोष्यं वैष्णवैः सदा ॥ तथा भागव-
तादन्यो नार्चनीयो हि कुत्रचित् । भगवन्तमनुद्दिश्य न दद्या-
न्नयजेत् क्वचित् ॥ नार्चैष्णावान्नं ऋज्जीत दद्यान्ना वैष्णावा-
य च । नार्चयेदितरान् देवान् निर्यग्धारयेत्तथा ॥ एकादश्या-
न्नं ऋज्जीत वसेन्ना वैष्णवैः सह । अष्टाक्षरस्य जप्सारं शङ्ख-
चक्रधरं द्विजः ॥ अवमत्य विमूढात्मा सद्यश्चण्डालतां व्रजे-
त् । वैष्णवं ब्राह्मणं गाञ्च तुलसीं द्वादशीं तथा ॥ अनर्चयि-
त्वा मूढात्मा निरयं दुर्गतिं व्रजेत् । विष्णोः प्रधानतनवो वि-
प्रा गावश्च वैष्णावाः ॥ शक्त्या संपूज्य तानेव याति विष्णोः
परम्पदम् । एकादश्युपवासश्च द्वादश्यां विप्र पूजनम् ॥ नित्य

मामलकस्नानं पापिनामपि मुक्तिदम् । पक्षे पक्षे हरि दिने चक्रा
 ङ्कित भुजे नृप ! ॥ संपूज्यमाने विप्रेन्द्रे हरिस्तेषां प्रसीदति ।
 अभावे वैष्णवे विप्रे संप्राप्ते हरि वासरे ॥ तद्वत्सम्पूजयेद् गा
 वं तुलसीं वापि वैष्णवः । अग्निहोत्रन्तु जुहुयात्सायं प्रातर्हि
 जोत्तमः ॥ पञ्चयज्ञांश्च कुर्वीत वैष्णवान् विष्णुमर्चयेत् । त
 दर्पितं वै भुञ्जीत पिबेत्तत्पादवारि वै ॥ एकादश्यां न भुञ्जीत
 पक्षयोरुभयोरपि । पूजयेद्वैष्णवं विप्रं द्वादश्यामपि वैष्णवः ॥
 विष्णोः प्रसादं तुलसीं तीर्थं वापि द्विजोत्तमः । उपवासदिने वा
 पि प्राशयेदविचारयन् ॥ उपवासदिने यस्तु तीर्थं वा तुलसी-
 दलम् ॥ न प्राशयेद्विमूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् । हर्यर्पित-
 न्तु यच्चान्नं तीर्थं वा पितृकर्मणि ॥ दद्यात् पितॄणां यद्वक्ष्यं
 गयाश्राद्धायुतं लभेत् । हरेर्निवेदितं भक्त्या यो दद्यात्श्राद्धक-
 र्मणि ॥ पितरस्तस्य यान्त्येव तद्विष्णोः परमं पदम् । तीर्थं वा
 तुलसीपत्रं यो दद्यात्पितृदैवतम् ॥ आकल्पकोटि पितरः परि
 नृप्ता न संशयः । यः श्राद्धकाले मूढात्मा पितॄणाञ्च दिवौक-
 साम् ॥ न ददाति हरेर्भक्तं तस्य वै नारकी गतिः । हर्यर्पितन्तु
 यच्चान्नं यच्च पादोदकं हरेः ॥ तुलसीं वा पितॄणाञ्च दत्त्वा-
 श्राद्धायुतं लभेत् । सर्वं यज्ञमयं विष्णुं मत्वा देवं जनार्दनम् ।
 आमन्त्र्य वैष्णवान् विप्रान् कुर्याच्छ्राद्धमतन्द्रितः ॥ प्रत्यब्दं
 पार्वणश्राद्धं कुर्यात्पित्रोर्मृतेऽहनि । अन्यथा वैष्णवो याति
 ब्रह्महत्यां न संशयः ॥ अमायां कृष्णपक्षे च पित्र्ये वाभ्युदये
 तथा । कुर्यात् श्राद्धं विधानेन विष्णोराज्ञा मनुस्मरन् ॥ न
 कुर्यात् यो विधानेन पितृयज्ञं नराधमः ॥ आज्ञातिक्रमणा-
 द्विष्णोः पतत्येव न संशयः । शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिविन्दैः पि
 यतमैर्हरेः ॥ अन्वितान् ब्राह्मणानेव पूजयेत्सर्वकर्मसु । अ-

श्राद्धिनोऽप्ययज्ञस्य कर्मत्यागिन एव च ॥ वेदस्याप्यनधीत
स्य संसर्गं दूरतस्त्यजेत् । पित्रोः श्राद्धं प्रकुर्वीति नैकादश्यां
द्विजोत्तमः ॥ द्वादश्यान्तत्प्रकुर्वीति नोपवास दिने क्वचित् ।
विष्णोर्जन्मदिने वापि गुरुणाञ्च मृतेऽहनि ॥ वैष्णवेष्टिं प्रकु
र्वीति वेदिकं वैष्णावोत्तमः । अगम्यागमनं हिंसा मभक्ष्याणा
ञ्च भक्षणम् ॥ असत्य कथनं स्तेयं मनसापि विवर्जयेत् । त
त्तचक्राङ्गनं विष्णोरेकादश्यामुपोषणम् ॥ धृतोर्ध्व पुण्ड्रदेह
त्वं तन्मन्त्राणां परियहः । नित्यमामलकस्नानं देवतान्तरव
र्जनम् । ध्यानं मन्त्रं जपो होमस्तुलस्याः पूजनं हरेः ॥ प्रसाद
स्तीर्थसेवा च तदीयानाञ्च पूजनम् । उपायान्तरसन्त्याग-
स्तथा मन्त्रार्थ चिन्तनम् ॥ श्रवणं कीर्तनं सेवा सत्कृत्यकर
णं तथा । असत्कृत्य परित्यागो विषयान्तरवर्जनम् ॥ दानं द
मस्तपः शौचं आर्जवं क्षान्तिरेव च । आनृशंस्यं सतांसङ्गः
पारमैकान्त्यहेतवः ॥ वैष्णवः परमैकान्ती नेतरो वैष्णवः स्मृ
तः । नावैष्णावो व्रजेन्मुक्तिं बहुशास्त्र श्रुतोऽपि वा ॥ वैष्णावो
वर्णब्राह्मोऽपि याति विष्णोः परंपदम् । एतत्ते कथितं राजन् ।
पारमैकान्त्यसिद्धिदम् ॥ वैशिष्ट्यं वैष्णवं धर्मशास्त्रं वेदोपबृ
हितम् । विष्वक्सेनाय धात्रे च सम्प्रोक्तं परमात्मना ॥ विष्व
क्सेनाय सम्प्रोक्तमेतद्विघनसे पुरा । भृगोः प्रोक्तं विघनसा
भृगुणा च महर्षिणा ॥ भृगुणा च मनोः प्रोक्तं मनुना च ममेरि
तम् । मनुस्तु धर्मशास्त्रन्तु सामान्येनोक्तवान् स्वयम् ॥ तदेव
हि मया राजन् । वैशिष्ट्येण तवेरितम् । विशिष्टं परमं धर्म-
शास्त्रं वैष्णवमुत्तमम् ॥ य इदं शृणुयाद्भक्त्या कथयेद्वा समा
हितः । पारमैकान्त्य संसिद्धिं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ सर्वपा
पविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परंपदम् । यस्त्विदं शृणुयाद्भ-

त्त्या नित्यं विष्णोश्च सन्निधौ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्रा-
 प्रोत्यसंशयः । हारीतमेतच्छास्त्रन्तु परमां धर्मसंहिताम् ॥
 आलोक्य पूजयन् विष्णुं पारमैकान्त्यमश्नुते । एतच्छ्रुत्वाम्ब-
 रीषस्तु हारीतोक्तिं नृपोत्तमः ॥ वचन्दे परया भक्त्या तमृषिं
 वैष्णवोत्तमः । त्वमेव परमोधर्मस्त्वमेव परमं तपः ॥ त्वदङ्-
 घ्रियुगलं प्राप्य सर्वसिद्धिमवाप्नुयाम् । महासुनिमिति स्तु-
 त्वा राजर्षिः स महातपाः ॥ प्राप्तवान् परमैकान्त्यं तत्प्रसादा-
 त्ससिद्धिदम् । वैशिष्ट्यं पारमैकान्त्यं एतच्छास्त्रं ममाव्ययम् ॥
 भारद्वाजादयः सर्वे नृपाश्च जनकादयः । योगिनः सनकाद्या
 श्च नारदाद्याः स्फुरर्षयः ॥ वसिष्ठाद्या वैष्णवाश्च विष्वक्सेना
 दयः सुराः । एतच्छास्त्रानुसारेण पूजयामासुरच्युतम् ॥ प-
 रमं वैदिकं शास्त्रमेतद्वैष्णवमुत्तमम् । ज्ञात्वैव परमैकान्ती
 पूजयेद्द्विष्णुमीश्वरम् ॥ ॥ इति हारीतस्मृतौ विशिष्टध-
 र्मशास्त्रे वृत्त्यधिको नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

समाप्ता चेयं वृद्धहारीतसंहिता ॥

औशनसं धर्मशास्त्रम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि जातिवृत्तिविधानकम् । अनुलोम-
 विधानञ्च प्रतिलोमविधिं तथा ॥१॥ सान्तरालकसंयुक्तं सर्वं
 संक्षिप्य चोच्यते । नृपाद् ब्राह्मणकन्यायां विवाहेषु समन्य-
 यान् ॥२॥ जातः सूतोऽत्र निर्दिष्टः प्रतिलोमविधिर्द्विजः । वेदा
 नर्हस्तथा चैषां धर्माणामनुबोधकः ॥३॥ सूताद्विप्र प्रसूता
 यां सूतो वेणुक उच्यते । नृपायामेव तस्यैव जातो यश्चर्मका
 रकः ॥४॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियाच्चौर्याद्रथकारः प्रजायते । वृत्तञ्च

शूद्रवृत्तस्य द्विजत्वं प्रतिषिध्यते ॥५॥ यानानां ये च वोढा
रस्तेषाञ्च परिचारकाः । शूद्रवृत्त्या तु जीवन्ति न क्षात्रं धर्मं
माचरेत् ॥६॥ ब्राह्मण्यां वैश्यसंसर्गाज्जातो मागध उच्यते ।
वन्दित्वं ब्राह्मणानाञ्च क्षत्रियाणां विशेषतः ॥७॥ प्रशं-
सावृत्तिको जीवे द्वैश्यप्रेष्यकरस्तथा । ब्राह्मण्यां शूद्रसंस-
र्गाज्जातश्चाण्डाल उच्यते ॥८॥ सीसमाभरणं तस्य का
ष्णायिसमथापि वा । वध्नीं कण्ठे समाबध्य झलुरीं कक्ष-
तोऽपि वा ॥९॥ मल्लापकर्षणं ग्रामे पूर्वार्द्धे परिशुद्धिकम् ।
नापराद्धे प्रविष्टोऽपि बहिर्यामाच्च नैर्ऋते ॥१०॥ पिण्डीभू-
ता भवन्त्यत्र नोचेद् बध्या विशेषतः । चाण्डालाद्वैश्यकन्या-
यां जातः श्वप च उच्यते ॥११॥ श्वमांसभक्षणं तेषां श्वान
एव च तद्वलम् । नृपायां वैश्यसंसर्गादायोगव इति स्मृतः
॥१२॥ तन्तुवाया भवन्त्येव वस्त्रकास्योपजीविनः । शील-
काः केचिदत्रैव जीवनं वस्त्रनिर्मिति ॥१३॥ आयोगवेन वि-
प्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः । तस्यैव नृपकन्यायां जातः सू-
निक उच्यते ॥१४॥ सूनिकस्य नृपायान्तु जाता उद्वन्धकाः
स्मृताः । निर्णेजयेयुर्वस्त्राणि अस्पृश्याश्च भवन्त्यतः ॥१५॥
नृपायां वैश्यतश्चौर्यात् पुलिन्दः परिकीर्तितः । पशुवृत्ति-
र्भवेत्तस्य हन्युस्तान् दुष्टसत्त्वकान् ॥१६॥ नृपायां शूद्रसंस-
र्गाज्जातः पुक्कश उच्यते । सरावृत्तिं समारुह्य मधुविक्रयक-
र्मणा ॥१७॥ रुतकानां सराणाञ्च विक्रेता याचको भवेत् ।
पुक्कसाद्वैश्यकन्यायां जातो रजक उच्यते ॥१८॥ नृपायां-
शूद्रतश्चौर्याज्जातो रज्जक उच्यते । वैश्यायां रज्जकाज्जा-
तो नर्त्तकी गायको भवेत् ॥१९॥ वैश्यायां शूद्रसंसर्गाज्जा-
तो वैदेहिकः स्मृतः । अजानां पालनं कुर्यान्महिषीणं गवा-

मपि ॥२०॥ दधिक्षीराज्यतक्राणां विक्रयाज्जीवनं भवेत् । वैदे
 हिकात्तु विप्रायां जाताश्चर्मोपजीविनः ॥२१॥ नृपायामैव त
 स्यैव स्कचिकः पाचकः स्मृतः । वैश्यायां शूद्रतश्चौर्याज्जात
 श्वक्री च उच्यते ॥२२॥ तैलपिष्टकजीवी तु लवणं भावयन् पु
 नः । विधिना ब्राह्मणः प्राप्य नृपायान्तु समन्त्वकम् ॥२३॥
 जानः सुवर्ण इत्युक्तः सानुलोमद्विजः स्मृतः । अथ वर्णक्रि
 यां कुर्वन्नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् ॥२४॥ अश्वं स्थं हस्तिनं
 वा वाहयेद्वा नृपाज्ञया । सैनापत्यञ्च भैषज्यं कुर्याज्जीवे
 तु वृत्तिषु ॥२५॥ नृपायां विप्रतश्चौर्यान् संजातो यो भि
 षक् स्मृतः । अभिषिक्तनृपस्याज्ञां परिपाल्येत्तु वैद्यकम् ॥
 ॥२६॥ आयुर्वेदमथाष्टाङ्गं तन्त्रोक्तं धर्ममाचरेत् । ज्योतिषं
 गणितं वापि कायिकीं वृत्तिमाचरेत् ॥२७॥ नृपायां विधिना
 विप्रज्जातो नृप इति स्मृतः । नृपायां नृपसंसर्गात् प्रमादाद्
 गूढजातकः ॥२८॥ सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेके च वर्जि
 तः । अभिषेकं विना प्राप्य गोज इत्यभिधायकः ॥२९॥ सर्व
 न्तु राजवृत्तस्य शस्यते पदवन्दनम् । पुनर्भूकरणे राज्ञां नृ
 पकालीन एव च ॥३०॥ वैश्यायां विधिना विप्रज्जातो ह्यम्ब
 ष्ट उच्यते । कृष्याजीवो भवेत्तस्य तथैवाग्नेयवृत्तिकः ॥३१॥
 ध्वजिनी जीविका वापि अम्बष्टाः शस्त्रजीविनः । वैश्यायां
 विप्रतश्चौर्यान् कुम्भकारः स उच्यते ॥३२॥ कुलालवृत्त्या
 जीवेत नापिता वा भवन्त्यतः । सूतके प्रेतके वापि दीक्षा-
 कालेऽथ वापनम् ॥३३॥ नाभेरुर्ध्वन्तु वपनं तस्मान्नापित उ
 च्यते । कायस्थ इति जीवेत्तु विचरेच्च इतस्ततः ॥३४॥ का-
 कालौल्यं यमात् क्रौर्ध्यं स्थपतेरथ कृन्तनम् । आद्याक्षरा
 णि संगृह्य कायस्थ इति कीर्तितः ॥३५॥ शूद्रायां विधिना

विप्राज्जातः पारशवोमतः । भद्रकादीन् समाश्रित्य जीवेयुः
 पूजकाः स्मृताः ॥३६॥ शिवाद्यागमविधाद्यैस्तथामण्डलवृ-
 त्तिभिः । तस्यां वै चौरसो वृत्तो निषादो जात उच्यते ॥३७॥
 वने दुष्टमृगान् हत्वा जीवनं मांसविक्रयम् । नृपाज्जातोऽथ
 वैश्यायां गृह्यायां विधिना सुतः ॥३८॥ वैश्यवृत्त्या तु जीवे-
 त क्षात्रधर्मे न चाचरेत् । तस्यां तस्यैव चोरेण मणिकारः
 प्रजायते ॥३९॥ मणीनां राजतां कुर्यान्मुक्तानां वेधनक्रिया
 म् । प्रवालानाञ्च सूत्रित्वं शंखानां बलयक्रियाम् ॥४०॥
 शूद्रस्य विप्रसंसर्गाज्जात उग्र इति स्मृतः । नृपस्य दण्ड-
 धारः स्याद्दण्डं दण्ड्येषु सञ्चरेत् ॥४१॥ तस्यैव चावसं-
 त्या जातः शुण्डिक उच्यते । जातदुष्टान् समारोप्य शुण्डा
 कर्मणि योजयेत् ॥४२॥ शूद्रायां वैश्यसंसर्गाद्विधिना सू-
 चकः स्मृतः । सूचकाद्विप्रकन्यायां जातस्तक्षक उच्यते ॥
 ॥४३॥ शिल्पकर्मणि चान्यानि प्रासादलक्षणं तथा । नृपा-
 यामेव तस्यैव जातो यो मत्स्यबन्धकः ॥४४॥ शूद्रायां वैश्य
 तश्चौर्यात् कटकार इति स्मृतः । वशिष्ठशापात्तेतायां केचि-
 त् पारशवास्तथा ॥४५॥ वैरवानसेन केचित्तु केचिद्भागवते
 न च । वेदशास्त्राबलम्बास्ते भविष्यन्ति कलौ युगे ॥४६॥
 कटकारास्ततः पश्चान्नारायणागणाः स्मृताः । शाखा वैखा-
 नसेनोक्ता तन्त्रमार्गविधिक्रियाः ॥४७॥ निषेकाद्याः श्मशा-
 नान्ताः क्रियाः पूजाङ्गसूचिकाः । पञ्चरात्रेण वा प्राप्तं प्रोक्तं
 धर्मं समाचरेत् ॥४८॥ शूद्रादेव तु शूद्रायां जातः शूद्र इति
 स्मृतः । द्विजशुश्रूषणपरः पाकयज्ञपरान्वितः ॥४९॥ सञ्छू-
 द्रं तं विजानीयादसञ्छूद्रस्ततोऽन्यथा । चौर्यात् काकव-
 चो ज्ञेयश्चाश्वानां तृणवाहकः ॥५०॥ एतन् संक्षेपतः प्रो-

क्तं जातिवृत्तिविभागशः । जात्यन्तराणि दृश्यन्ते संकल्पा-
दित एव तु ॥५१॥ ॥ इत्यौशनसं धर्मशास्त्रं समाप्तम् ॥

औशनसस्मृतिः ।

शौनकाद्याश्च मुनय औशनं भार्गवं मुनिम् । नत्वा प
प्रच्छुरखिलं धर्मशास्त्रविनिर्णयम् ॥ ऋषीणां शृण्वतां पू
र्वमुशना धर्मतत्त्ववित् । धर्मार्थकाममोक्षाणां कारणं पा
पनाशनम् ॥ स समाधिद्वदो यूयं शृणुध्वङ्गदतो मम । भा
र्गवं पितरं नत्वा उशनं धर्ममब्रवीत् ॥ कृतोपनयनो वेदा
नधीयीत द्विजोत्तमः । गर्भाष्टमे व्यष्टमे वा स्वसूत्रोक्त वि-
धानतः ॥ दण्डे च मेखलासूत्रे कृष्णाजिनधरो मुनिः । पि
क्षाहारो गुरुहिते वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ कार्पासमुपवीता
तु सन्निर्मितं ब्रह्मणा पुरा । ब्राह्मणानान्त्यवृत्तं सूत्रं कौ-
शिवादास्त्रमेव वा ॥ सदापवीती चैव स्यात् सदा बद्धशिखी
द्विजः । अन्यथा यत्कृतं कर्म तद्रवत्या यथाक्रमम् ॥ वसेद
विहृतं वासः कार्पासं वा कषायकम् । तदेव परिधानीयं-
शुक्रमल्यद्रुषुत्तमम् ॥ उत्तरीयं समारज्यातं वासः कृष्णाजिनं
शुभम् । अभावे भव्यमजिनं रौरवं वा विधीयते ॥ उपवीतं-
वामबाहुं सव्यं बाहु समन्वितम् । उपवीतं भवेन्नित्यनिवी-
तं कर्णलम्बनम् ॥ सव्यबाहुं समुद्धृत्य दक्षिणेन धृत्वा द्विजाः
प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्र्ये कर्मणि धारयेत् ॥ अग्न्यगारे-
गवाङ्गोष्ठे होमे जप्ये तथैव च । स्वाध्यायभोजने नित्यं ब्रा-
ह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥ उपासने गुरुणाञ्च सन्ध्ययोरुभयो
रपि । उपवीती भवेन्नित्यं विधिरेषः सनातनः ॥ मौञ्जी वि-

वृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला । मुख्यभावे कुशा
 नाहु ग्रन्थिनेकेन वा त्रिभिः ॥ धारयेद्द्वैल्यपालाशौ दण्डौ के
 शान्तगो द्विजः । यज्ञारव्यवृक्षजं वाथ सौम्यं वृषणमेव च ॥
 सायं प्रातर्द्विजः सन्ध्यामुपासीत समाहितः । कामालो-
 भाद्रयान्मोहान् कदा न पतितो भवेत् ॥ अग्निकार्यं ततः कु-
 र्यात्सायं प्रातः प्रसन्नधीः । स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवा नृषीन्
 पितृगणांस्तथा ॥ देवाभ्यर्चान्ततः कुर्यात् पुष्पैः पत्रेण चाम्बु-
 भिः । अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेष्टधर्म्मतः ॥ असावह-
 म्मो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्वकम् । आयुरारोग्यवान् वि-
 त्तं द्रव्याद्यपरिवर्जितः ॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो
 विप्राभिवादाने । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षि-
 रस्ततः ॥ यो न चेत्यभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम् । ना-
 भिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ सव्येन पाणिना का-
 र्यं उपसंग्रहणं गुरोः । सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन तु
 दक्षिणम् ॥ लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा । आ-
 ददीत यतो ज्ञानं तत्पूर्वमभिवादयेत् ॥ नोदकं धारयेद् भै-
 क्षं पुष्पाणि समिधस्तथा । एवं विधानि चान्यानि न देवार्थे
 पु किञ्चन ॥ ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रियञ्चाप्यनामयम् ॥
 वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च । उपाध्यायः पि-
 ता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ॥ मातुलश्चशुरभ्रातृमाता
 महपितामहौ । वर्णिकाश्च पितृव्यश्च पञ्चैते पितरः स्मृताः
 ॥ माता मातामही गुर्वी पितृमातृस्वसादयः । श्वश्रु पिता
 मही ज्येष्ठा ज्ञातव्या गुरवः स्थियः ॥ इत्युक्त्वा गुरवः सर्वे-
 मातृतः पितृतस्तथा । अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म-
 भिः ॥ गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः । न ते रूपव

सेत्सार्द्धं विवादेनार्थकारणात् ॥ जीवितार्थमपि द्वेषं गुरुभि
 नैव भाषणम् । उदितोऽपि गणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः ॥
 गुणानामपि सर्वेषां पूजाः पञ्च विशेषतः । तेषामाद्यस्त्रि
 यः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥ यो हि वासयति दिवाये
 न सद्योपदिश्यते । ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्च ते गुरव-
 स्तथा ॥ आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः । पूजनी
 याः प्रयत्नेन पञ्चैते भूतिमिच्छता ॥ यावत् पिता च मा-
 ता च द्वावेतौ निर्विकारणम् । तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः -
 स्यात्तत्परायणः । पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्ब
 दि ॥ स पुत्रः सकलं कर्म प्राप्नुयात्तेन कर्मणा । नास्ति मा
 तृसमं देवं नास्ति पितृसमो गुरुः ॥ तयोः प्रत्युपकारोऽपि
 न हि कश्चन विद्यते । तयोर्नित्यं प्रियं कुर्व्यात्कर्मणा मन
 सा गिरा । न ताभ्या मननुज्ञातो धर्ममेकं समाचरेत् ॥ व
 र्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यनैमित्तिकं तथा । धर्मसारः समुद्दि
 ष्टः प्रेत्यानन्दफलप्रदः ॥ सम्यगाचारवक्तारं विसृष्टस्तदनु
 ज्ञया । शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चापद्यते दिवि ॥ यो
 भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते । तेन दोषेण संप्रेत्य
 निरयं सम्प्रयच्छति ॥ पुंसाञ्चात्मनि वेषेण पूज्यो भर्ता च स
 म्मतः । यानि दातरि लोकेऽस्मिन्नुपकारोऽपि गौरवम् ॥ ये
 नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् सन्त्यजन्ति हि । तेषामेव
 परान् लोकानुवाच भगवान् भृगुः ॥ मातुलांश्च पितृव्यां
 श्च श्वशुरान् ऋत्विजान् गुरून् । असावयमिति ब्रूयात्प्र-
 त्युक्ताय यवीयसः ॥ आचार्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयान
 पि यो भवेत् । भोः शब्दपूर्वकं चैनमभिभाषेत धर्मवित् ॥
 अभिवाद्याश्च पूर्वन्तु शिरसावद्यशर्म च । ब्राह्मणक्षत्रिया-

यैश्च श्रीकामैः सादरं सदा ॥ नाभिवाद्यास्तु विप्राणां क्षत्रि
याद्याः कथञ्चन । ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः
॥ ब्राह्मणाः सर्ववर्णानां स्वस्तिकुर्यादिति स्थितिः । सवर्ण
ऽप्यसवर्णानां कार्यमेवाभिवादनम् ॥ गुरुरग्निर्द्विजातीनां
वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्या
गतो गुरुः ॥ विद्या कर्म वयो बन्धुर्वित्तं भवति यस्य वै ।
मान्यस्थानानि पञ्चाहुः पूर्वं पूर्वं गुरुणि च ॥ पञ्चानां त्रिषु
वर्णेषु भवेत्तु गुणवान् हि यः । यत्र स्यात्सोऽत्र मानार्हः
क्षुद्रोऽपि स भवेद् यदि ॥ पिण्डादेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः स्त्रि
यै राज्ञेऽस्य चक्षुषे । रुद्धाय भावहीनाय रोगिणे दुर्बलाय
च ॥ भिक्षामाहृत्य शिष्टानां गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् । निवेद्य
गुरवेऽभीयाद्वाग्यतस्तदनुज्ञया ॥ भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुप
नीतो द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्त
रम् ॥ मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं तथा । भिक्षेत
भिक्षां प्रथमं या तु नैनं विमानयेत् ॥ सजातीयग्रहेष्वेवं सा
र्ववर्णिकमेव वा । भैक्षस्याचरणं प्रोक्तं पतितादिषु वर्जितम् ॥
वेदयज्ञादिहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु । ब्रह्मचारी चरे
द्भैक्षं गृहस्थः प्रयतोऽन्वहम् ॥ गुरोः कुलेन भिक्षेत न ज्ञाति
कुलबन्धुषु । अभावेऽप्यथ गेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ सर्व
वापि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे । नियम्य प्रयतो वाचं
दिशश्चानवलोकयन् ॥ समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थमिहाज्ञ
या । भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतो नान्यमानसः ॥ भैक्षेण
वर्जयेन्नित्यं कामनाशीर्भवेद् व्रती । भैक्षेण वृत्तिनो वृत्तिरूप
वाससमं स्मृता ॥ पूजयेदशनं नित्यमद्यादन्नमकुत्सयन् ।
हृष्या हृष्येत्यसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वतः ॥ अनारोग्यमना

युष्यमस्वर्ग्यं कुत्सभोजनम् । अपुण्यं लोकविद्विषं तस्मात्त
त्परिचर्जयेत् ॥ प्राङ्मुरवोऽन्नानि भुञ्जीत दक्षिणामुरव ए
व वा । नाद्यादुदङ्मुरवो नित्यं विधिपूर्वं सनातने ॥ प्रक्षाल्य
पाणिपादौ च भुञ्जानो हिरुपस्पृशेत् । शुचौ देशे समासीनो
भुङ्त्वान्ते हिरुपस्पृशेत् ॥ मण्डलं पूर्वतः कृत्वा तत्र स्थाप्या
थ भोजयेत् । स्वप्राणाहुतिपर्यन्तं मौनमेव विधीयते ॥ ॥
इत्यौशनसस्मृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥

भुत्वा पीत्वा च स्नात्वा च तथा रथ्योपसर्पणे । ओष्ठाव-
लोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥ रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्स-
र्गेणान्तर्भाषणे । तथा चाध्ययनारम्भे कासश्वासागमे त-
था ॥ चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः । सन्ध्ययोरु-
भयोस्तद्वदाचान्ते वाचमेत् पुनः ॥ चण्डालम्लेच्छसम्भाषे-
स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे । उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं वापि त-
थाविधम् ॥ अश्रुपाते तथाचामे अहितस्य तथैव च । भोजये-
त् सन्ध्ययोः स्नात्वा पीत्वा मूत्रपुरीषयोः ॥ आचान्तोऽप्याच-
मेत् स्पृष्ट्वा सकृत् सकृदथान्यतः । अग्नेर्गवामयालम्भे स्पृष्ट्वा
प्रयत एव वा ॥ नृणामथाश्मनः स्पर्शं नीवीं विपरिधाय च ।
उपस्पृशेज्जलं शुद्धं तृणं वा भूमिमेव वा ॥ कोशानां चात्मनः स्-
र्शं वाससां क्षालितस्य च । अनुष्णाभिरफेनाभिरदुष्टाभिश्च
सर्वशः ॥ शौचे च मुरवमासीनः प्राङ्मुरवो वाप्युदङ्मुरवः ।
शिरः प्रावृत्य कर्णं वा मुक्तकच्छशिरवोऽपि वा ॥ अकृत्वा पा-
दयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । सौपानत्को जलस्थो
वा नोष्णीषी वाचमेद् बुधः ॥ न चैव वर्षधाराभिर्न निष्ठन्न धृ-
तोदकैः । नैकहस्तार्पितजलैर्विना शूद्रेण वा पुनः ॥ न पादुका-
सनस्थो वा बहिर्जानुरथापि वा । न जल्पन्तं हसन् प्रेक्षमाण-

श्व प्रह्वएव वा । नावीक्षमाणाद्विन्नोष्णाद्विन्नफेनादथापि
वा ॥ शूद्राशुचिकरैर्मुक्तैर्नक्षाराभिस्तथैव च । न चैवाङ्गु-
लिभिः शब्दमकुर्वन्नान्यमानसः ॥ न वर्णरसदुष्टाभिर्न चैव
प्रदरोदकैः । न प्राणिजनिताभिर्वा न बहिः कलमेव वा ॥
हृद्राभिः पूयते विप्रः कणाभिः क्षत्रियः शुचिः । प्राशिना
भिस्तथा वै स्त्रीः शूद्रैः संस्पर्शनं ततः ॥ अङ्गुष्ठमूलान्त-
रतो रेखायां ब्रह्म उच्यते । अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्यो पितृणां
तीर्थमुत्तमम् ॥ कनिष्ठो मूलतः पश्चात्प्राजापत्यं प्रचक्षते ।
अङ्गुल्यग्रे स्मृतं देवं तथैवार्धं प्रकीर्तितम् । मूले स्याद्देव
मार्धं स्यादाग्नेयं मध्यतः स्मृतम् ॥ तदेवं सौमिकं तीर्थमेतत्
ज्ञात्वा न मुह्यति । ब्राह्मेणैव तु तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशे-
त् । कायेन वा देवतेन न तु पित्र्येण वा द्विजाः ॥ त्रिः प्राश्नी-
यादपः पूर्वं ब्राह्मणः प्रयतः स्मृतः । संवृत्ताङ्गुष्ठमूलेन मु-
खं वै समुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुष्ठानामिक्वप्यां तु स्पृशेन्नेत्रद्व-
यं ततः । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटं ततः ॥ कनि-
ष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे समुपस्पृशेत् । सर्वांसामथ योगेन
हृदयन्तु तलेन वा ॥ संस्पृशेद्दे शिरस्तद्वदङ्गुष्ठेनाथवा हृद-
यम् । त्रिः प्राश्नीया देवमेव प्रीतास्तेनास्य देवताः ॥ ब्रह्मवि-
ष्णुमहेशाश्च सम्भवन्त्यनुशश्रुमः । गङ्गा च यमुना चैव प्री-
यते परिमार्जनात् ॥ प्रसंस्पर्शाल्लोचनयोः प्रीयेते शशिष्वा-
स्करौ । नासत्यौ चैव प्रीयेते स्पृष्टं नासापुटद्वयम् ॥ कर्ण-
योः स्पृष्टयो स्तद्वत्प्रीयते चानलानिलौ । संस्पृष्टे हृदये वा
स्याः प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥ मूर्ध्नि संस्पर्शनादेव प्रीतस्तु पुरु-
षो भवेत् । नोच्छिष्टं कुर्वते मुखं विप्रयोगं नयन्ति याः ॥
अन्तर्बदन्तसलिलजिह्वास्पर्शे शुचिर्भवेत् । स्पृशन्ति वि-

न्दवः पादौ य आचामयतः परम् ॥ भूमिर्गैस्ते समाज्ञेयाः न
 तैरप्रयतो भवेत् । मधुपर्के च सौमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे ॥
 फलमूलेक्षुदण्डे च न दोष उशना ब्रवीत् । प्रचरश्चान्नपानेषु
 यदुच्छिष्टो भवेद् द्विजः ॥ भूमौ निक्षिप्य तद्व्यमाचम्य-
 प्रोक्षयेत्तु यत् । तैजसं वै समादाय भवेदुच्छिष्टणात्ततः ॥
 अनिधाय च तद्व्यमाचान्तः शुचितामियात् । वस्त्रादीनां
 विकल्पत्वान् स्पृष्ट्वा च देवमेव हि ॥ आरभ्यानुदके रात्रौ चो-
 रो वाप्याकले पथि । कृत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तेन दुष्यति
 ॥ निधाय दक्षिणे कर्णे ब्रह्मसूत्र मुदङ्गमुखः । अथ कुर्यात्
 शकृण्मूत्रे रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ अन्तर्धाय महीं काष्ठैः पर्णै-
 र्लेष्टृतृणैर्न वा । प्रतिश्चीनशिराः कुर्यात् कृच्छ्रमूत्रविसर्ज-
 ने ॥ छायाकूपनदीगोष्ठे चैत्याम्नः पथि भस्मसु । अग्नौ
 चैव श्मशाने च विण्मूत्रेन समाचरेत् ॥ न गोमये न कुड्ये-
 वा न गोष्ठे नैव शादले । न तिष्ठन् वा न निर्व्यासा न च पर्वतम-
 स्तके ॥ न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन । न च सर्वे-
 षु गर्तेषु न च गच्छन् समाचरेत् ॥ तुषाङ्गारकपालेषु राज-
 मार्गे तथैव च । न क्षेत्रे न बिले चापि न तीर्थे च चतुष्पथे ॥ नो-
 घानोपसमीपे वा नोषरेण पराश्रुचौ । न चोपानत्कपादौ च
 च्छत्री वर्णान्तिरीक्षके ॥ न चैवाग्निमुखः स्त्रीणां गुरुब्राह्मण-
 योगवाम् । न देवदेवालययोर्नापामपि कदाचन ॥ न दीज्योतीं-
 षि वीक्षित्वा तद्वाह्याग्निमुखोऽपि वा । प्रत्यादित्यं प्रत्यनि-
 लं प्रतिसोमं तथैव च ॥ आहृत्य मृत्तिकां कुर्यात् लेपगण्डा-
 पकर्षणम् । कुर्यादितन्द्रितः शौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकैः ॥ नाह-
 रेन्मृत्तिकां विप्रः पांशुलां न च कर्दमान् । न मार्गान्नोषराद्देशा-
 च्छौचविष्टोऽपरस्य च ॥ न देवायतनात् कुड्याद् ग्रामान्न-

तु कदाचन । उपस्पृशेत्ततो नित्यं पूर्वोक्तेन विधानतः ॥ तार-
व्याहृतिगायत्र्या वर्णनामेरणैः क्रमात् । तन्मन्त्रितं पिबेद्य
स्तु मन्त्राचमनमीरितम् ॥ गायत्र्या चमनेनाथ श्रुत्याचमन-
मीरितम् । ॥ इत्यौशनसस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ॥

एवं देहादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः । आहृत्याध्य-
यनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ नित्यमुद्यतपाणिश्च स
न्याचारसमन्वितः । आस्यतामिति चोक्तश्च नासीताभिमु-
खं गुरोः ॥ प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् । आ-
सीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः । न च शय्यास-
नं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ॥ गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टा
सनो भवेत् । नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ॥ न चै-
वास्थानुकुर्वीति गतिभाषणचेष्टितम् ॥ गुरोर्यत्र परीवादो-
निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं परितो
ऽन्यतः ॥ दूरस्थो नार्चयेद्देवान् क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियः । न चै-
वास्थोत्तरं ब्रूयान्न तेनासीत सन्निधौ ॥ उदकुम्भं कुशान् पु-
ष्पं समिधोऽप्याहरेत्सदा । मार्जनं लेपनं नित्यमङ्गानां वै स
माचरेत् ॥ नास्य निर्मल्यशयनं पादुकोपानहावपि । आ-
क्रामेदासनं तस्य च्छायामपि कदाचन ॥ ये दन्तकाष्ठादी-
न लब्ध्वा न चास्यै विनिवेदयत् । अनापृच्छ न गन्तव्यन्नत्व-
प्रियहिते रतः ॥ न पादौ स्थापयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
जृम्भितं हसितं चैव क्षपकं प्रावरणं तथा ॥ वर्जयेत् सन्नि-
धौ नित्यं नखस्फोटनमेव च । यथाकालमधीयीत यावन्न
विमना गुरुः । आसनादौ गुरोः कूर्चं फलके वा समाहितः ॥
आसने शयने पाने न च तिष्ठेत्कथञ्चन । धावन्त मनुधावे-
त गच्छन्त मनुगच्छति ॥ गजोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटे

पु च । नासीत् गुरुणा सार्द्धं शिलाफलतलेषु च ॥ जितेन्द्रियः
 स्यात् सततं वश्यात्माक्रोधनः शुचिः । प्रयुञ्जीत सदा वाचं
 मधुरां हितभाषिणीम् ॥ गण्डमाल्यां रसं कन्यां सूक्ष्मप्राणि
 विहिंसनम् । अभ्यङ्गञ्चाञ्जनोपानच्छत्रधारणमेव च ॥ का
 मं क्रोधं भयं निद्रां गीतवादित्रनर्तनम् । द्यूतं जनपरीवादं -
 स्त्रीप्रेक्षालापनं तथा ॥ परोपतापपेशन्यं प्रयत्नेन विवर्ज
 येत् । उदकुम्भं रुमनसो गोशकृन्मृत्तिकां कुशान् ॥ आहरे-
 द्यावदन्यानि भैक्षञ्चाहरहश्चरेत् । तथैव लचणं सर्वं भक्ष्यं
 पर्युषितं नयेत् ॥ अनन्यदर्शी सततं भवेद्रीनादिनिःस्पृहः ।
 नादर्शञ्चैव वीक्षेत न चरेद्दन्तधावनम् ॥ एकान्तमशक्तिः
 स्त्रीभिः शूद्राद्यैरभिभाषणम् । गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं न प्रयुञ्जी
 त कामतः ॥ मलापकर्षणं स्नानन्नाचरेद् वै कदाचन । नचा-
 तिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत् ॥ विद्यागुरुष्वेतदे
 व नित्यवृत्तिः स्वयोनिषु । प्रतिषेधत्सु वा धर्मं हितं चोपदि
 शन् स्वयम् ॥ श्रयः सगुरुवद्वृत्तिर्नित्यमेवं समाचरेत् । गु
 रुपत्नीपु पुत्रेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ बालः समानजन्मा वा
 शिष्या वा यज्ञकर्मसु । अध्यापयन् गुरुस्कृतो गुरुवन्मा
 नमर्हति ॥ उत्सादनं वै गात्राणां स्नानं चोच्छिष्टभोजनम् । न
 कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥ गुरुवत्प्रतिपूज्या-
 श्च सवर्णा गुरुर्योषितः । असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थाना
 भिवादनाः ॥ अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च । गु
 रुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रशोधनम् ॥ गुरुपत्नी च
 युवती नाभिवाद्येह पादयोः । कुर्वीति वदनं भूम्यामसावह
 मिति ब्रुवन् ॥ विप्रस्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् । गुरु
 दरिषु कुर्वीति सदा धर्ममनुस्मरन् ॥ मातृष्वसा मातुला-

नी श्वश्रूश्चापि पितृष्वसा । संपूज्या गुरुपत्नी च समास्ता गु
रुभार्यया ॥ भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्ध योषितः ।
पितुर्भगिन्या मातुश्च जायायाञ्च स्वसर्यपि ॥ मातृवद् वृत्ति
मातिष्ठेन्माता तेभ्यो गरीयसी । एवमाचारसम्पन्नमात्मबन्तं
सदाहितम् ॥ वेदं धर्मं पुराणञ्च तथा तत्त्वानि नित्यशः । सम्य
त्सरोषिते शिष्ये गुरुज्ञानमनिर्दिशेत् ॥ हरते दुष्कृतं तस्य
शिष्यस्य वत्सरे गुरुः । आचार्य्यपुत्रशुश्रूषु ज्ञानदो धार्मिकः
शुचिः ॥ शक्तो गुर्वीर्ह्यमेधावी नाध्याप्यो दशधर्म्मतः । कृत
ज्ञश्च तथा द्रोही मेधावी ऋभकृन्नरः ॥ प्राप्य विप्रोऽप्यविधि
वत् षडध्यात्मा द्विजोत्तमैः । एतेषु ब्राह्मणो दानमन्यत्र न य
थोदितम् ॥ आचम्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः । उप
संगृह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाणो गुरोर्मुखम् ॥ अधीष्व भो ! रिति
ब्रूयात् विरामोऽस्त्विति वाचयेत् । प्राक्कुशेषु समासीनः पवि
त्रैरेवपावितः ॥ प्राणायामै स्त्रिभिः पूर्वं तथाचोङ्कुरमर्हति । ब्रा
ह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्द्विजः ॥ कुर्यादध्ययनं
नित्यं ब्रह्माञ्जलिकृतस्थितिः । सर्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः
सनातनः ॥ अधीते विधिवन्नित्यं ब्राह्मण्याच्च्यवतेऽन्यथा ।
योऽधीयीत ऋचो नित्यं क्षीराहुत्यास देवताः ॥ प्रीणाति तर्प
यन्त्येनं कामैस्तृप्ताः सदैव हि । यज्ञं योऽधीते सततं दध्ना
प्रीणाति देवता ॥ सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वह
म् । अथर्वाङ्गिरसो नित्यमध्यात् प्रीणाति देवता ॥ धर्माङ्गा
नि पुराणानि मीमांसैस्तृप्यते स्मरान् । अपां समीपे नियतो
नैत्यकं विधिमाश्रितः ॥ गायत्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समा
हितः । सहस्रपरमां देवीं शतमध्यात् दशापराम् ॥ गायत्रीं
चैजपेन्नित्यं जपश्च त्रिः प्रकीर्तितः । गायत्रीं चैव वेदांश्च तुल

या तुलयन् प्रभुः ॥ एकतश्चतुरो वेदान् गायत्रीं च तथैकतः ।
 ओङ्कारमादितः कृत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरम् ॥ ततोऽधीयीत ए
 काग्रं श्रिया परमयान्वितः । अध्यापयेत्तु एकाग्रं गायत्री पर
 या तु या ॥ पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवः स्वर्गनामतः । महाव्या
 हृतयः स्तिस्त्रः सर्वाश्विभनिबर्हणाः ॥ प्रधानं पुरुषः कालो ब्र-
 ह्मविष्णुमहेश्वराः । सत्यं रजस्तमस्तिस्त्रः कामा व्याहृतस्त्रयः
 ॥ ओङ्कारस्तत्परं ब्रह्म गायत्री स्यात्तदक्षरम् । एवं मन्त्रो म
 हायोग साक्षात्सार उदाहृतः ॥ योऽधीतेऽहन्यमाने तां गाय
 त्रीं वेदमातरम् । विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमाङ्गतिम् ॥
 न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञानमुच्यते । श्रावणस्य तु मास-
 स्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ॥ आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोप
 क्रमणं स्मृतम् । उत्सृज्य ग्रामनगरं मासान्विप्रोऽर्थपञ्चमान्
 ॥ अधीयीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः । पुष्ये तु छन्दासां
 कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजाः ॥ माघे वा मासि संव्राप्ते पूर्वह्ने प्र
 थमेऽहनि । छन्दांस्यूर्ध्वमधीयीत शुक्लपक्षे तु वै द्विजाः ॥
 वेदाङ्गानि पुराणं वा कृष्णपक्षे तु मानवः । इमन्नित्यमनध्या
 यानधीयानो विसर्जयेत् ॥ अध्यापनञ्च कुर्व्याणो अध्येष्य
 न्नपि यत्नतः । कर्माधुरे दिवा रात्रौ दिवावासं समूहने ॥ विद्यु
 त्तनितवर्षाषु महोल्कानाञ्च पातने । आकस्मिक मनध्याय
 मेतेष्वेव प्रजापतिः ॥ एतानस्युदिता नाद्यान्यदप्रागुदुष्कृता
 दिषु । तदा विन्द्यादनर्थाय मन्यते जाग्रदर्शने ॥ निर्धर्ति वायु
 चलने ज्योतिषां चोपसर्पणे । एतानकालिकान् विन्द्यादनर्था-
 यागतावपि ॥ प्राग्दुष्कृतेष्वग्निषु च विद्युत्स्तनितनिस्वने ।
 सद्यो हि स्यादनध्यायमनृतं मुनिरब्रवीत् ॥ निध्याय एवं
 स्याद् ग्रामेऽरण्येषु नगरेषु च । कर्मनैपुण्यगामानां पूतिग-

न्ये च नित्यशः ॥ अन्त्यानां सङ्गते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।
 अनध्यायो निन्द्यमाने समवाये जनस्य च ॥ उदये मध्यरात्रौ
 च विष्णुमूर्त्रे च विसर्जयेत् । उच्छिष्टश्चाद्भक्तं चैव मनसा न
 विचिन्तयेत् ॥ प्रतिगृह्य द्विजो विद्यादेकोद्विष्टस्य केतनम् । त
 दाह कीर्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ धावकोऽनुलिप्तस्य
 स्नेहो गाधस्य तिष्ठति । विप्रस्याविदुषो देहे नावद् ब्रह्म न की
 र्त्तयेत् ॥ शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा वै वावसत्थिकाम् । नाधी
 यीतामिषञ्जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ नीहारैर्बाणशब्दैश्च
 सन्ध्ययोरुभयोरपि । अमावास्यां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यष्टमी
 षु च ॥ उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । अष्टका
 सु च कुर्वीत मतिमान् तासु रात्रिषु ॥ मार्गशीर्षे तथा पौषे मा
 घे मासे तथैव च । तिस्रोऽष्टकाः समाख्याता कृष्णो पक्षे च सू
 रिभिः ॥ श्लेष्मातकस्य छायायां शात्मलेर्मधुकस्य च । कदाचि
 दपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥ समानं विद्येऽनुमृते तथा
 स ब्रह्मचारिणि । आचार्ये संस्थिते वापि त्रिरात्रं क्षपणं स्मृत
 म् ॥ छिद्रेष्वेतेषु विप्राणां अनध्यायाः प्रकीर्तिताः । हिंसन्ति
 राक्षसास्ते च तस्मादेतान् विसर्जयेत् ॥ नैत्यके नास्त्यन-
 ध्यायः सन्ध्योपासन एव च । उपाकर्म्मणि कर्म्मन्ते होमम
 न्वेषु चैव हि ॥ एकार्त्तमथ वैकं वा यजुः सामाथवा पुनः । अ
 ष्टकायाः स्वधीयीत मारुते चापि वापदि ॥ अनध्यायो विना
 शे च नेतिहासपुराणयोः । न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येता
 न् विसर्जयेत् ॥ एष धर्म्मः समासेन कीर्त्तिता ब्रह्मचारिणः ।
 ब्रह्मणाभिहितः पूर्वसृषीणां भावितात्मनाम् ॥ योऽन्यत्र कु
 रते यत्प्रमनधीत्य श्रुतिं द्विजः । स वै मूढो न सम्भाष्यो वेद
 बाह्यो द्विजातिभिः ॥ न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्टो वै द्विजोत्तमः

पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥ योऽधीत्य विधिवद्दे-
दं वेदान्तं न विचारयेत् । स सान्वयः शूद्रकल्पः स पापं न प्र-
पद्यते ॥ यदि वा अन्तिकं वासं कर्तुमिच्छति वै गुरौ । युक्तः
परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ गत्वा वनं वा विधिवज्जुहो-
याज्जातवेदसम् । अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मविद्यां समाहितः
॥ सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदानां च विशेषतः । अभ्यसेत्सततं वे-
दं भस्मस्नानपरायणः ॥ वेदं वेदौ तथा वेदाः वेदान्यै चतुरो-
द्विजः । अधीत्य विधिगम्यार्थं ततः स्नायाद् द्विजोत्तमः ॥
वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । अकुर्वाणः पत-
त्याशु निरयानतिभीषणान् ॥ अभ्यसेत्प्रयतो वेदं महायज्ञा-
न् न हापयेत् । कुर्याद् गृह्याणिकर्माणि सन्ध्योपासनमेव च ॥
नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतकः । सत्यवादी
जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्म-
यज्ञपरायणः । अनसूयो मृदुर्दान्तो गृहस्थः प्रत्यवर्त्तते ॥ उ-
दानाय ततः कुर्यात्सिमानायेति पञ्चमम् । विज्ञाय तत्त्वमेते-
षां जुहुयादात्मनि द्विजः ॥ शेषमन्नं यथाकामं भुञ्जीत व्य-
ञ्जनेयुतम् । ध्यात्वा तन्मानसे देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पिबेत् । आचान्तः पुनरा-
चामेदयं गौरिति भाषयेत् ॥ अधीत्य विधिवद्देदानर्थं चैवो-
पलभ्य च । धर्मकार्यनिवृत्तिश्चेदेतद्विज्ञानमुच्यते ॥ यः स्व-
यं नियतो भूत्वा धर्मपाठं पठेद्द्विजः । अध्यापयेच्छ्रावयेद्
वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ प्रातःकृत्यं समाप्याथ वैश्वदेवपुरः-
सरम् । मध्याह्ने भोजयेद्विप्रान् सम्यक् भूतात्मभावनः ॥
प्राङ्मुखो तानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा । आसीन-
स्त्वासने शुद्धे भूमौ पादौ निधापयेत् ॥ आयुष्यं प्राङ्मुखो

भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋ-
णं भुङ्क्ते उदङ्मुखः । पश्चात् स भोजनं कुर्यात् भूमौ वा
तन्निधापयेत् ॥ उपवासेन तत्तुल्यमित्येवमुशना ब्रवीत् । उ-
पलिप्य शक्यौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ॥ आचान्तोऽक्रोध-
नो नक्तं पश्चात् भोजनं चरेत् । इह व्याहृतिभिस्त्वन्नं परिधा-
योदकेन तु ॥ परिषेचनमन्त्रेण परिषिच्य ततः परम् । चित्रगु-
प्तबलिं दत्त्वा तदन्नं परिषिच्य च ॥ अमृतोपस्तरणमसीत्या-
पोशनक्रियां चरेत् । स्वाहा प्रणवसंयुक्तं प्राणायेत्याहुतिं त-
तः ॥ अपानायाहुतिं हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् । उदानाय-
ततः कुर्यात्समानायैति पञ्चमम् ॥ विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जु-
हुयादात्मनि द्विजः । शेषमन्नं यथाकामं भुञ्जीत व्यञ्जनै-
र्युतम् । ध्यात्वा तन्मानसे देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥ अमृ-
तापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पिबेत् । आचान्तः पुनराचामै-
दयं गौरिति मन्त्रतः ॥ त्रिपदां वा त्रिरावृत्य सर्वपापप्रणाश-
नीम् । प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेद्द्वयं ततः ॥ आचम्या-
ङ्गुष्ठमानीय पादाङ्गुष्ठेन दक्षिणम् । निःस्त्रावयेद्द्वस्तज-
लमूद्द्वहस्तः समाहितः ॥ हुत्वानुमन्त्रणं कुर्यात् स्वधायामि-
ति मन्त्रतः । अथोक्षणो स्वमात्मानं योजपेद् ब्रह्मणेति च ॥
सर्वेषामेव यागानामात्मयागः परः स्मृतः । अथ श्राद्धममावा-
स्याप्राप्तं कार्यं द्विजोत्तमैः ॥ पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणं
राजनिशस्यते । अपराह्णे द्विजातीनां प्रशस्तेनाभिषेण तु ॥
मतिपत्नभृतिर्ह्यन्यास्तिथयः कृष्णापक्षके । चतुर्दशीं वर्जयि-
त्वा पञ्चमीं युत्तरोत्तराम् ॥ अमावास्याष्टकास्तिस्त्रः पौर्णमा-
स्यादिषु त्रिषु । तिस्रश्चाप्यष्टकाः पुण्या मासि पञ्चदशी तथा ॥
त्रयोदशी मघा कृष्णा वर्षासि त्वविशेषतः । नैमित्तिकं तु कर्त्त-

व्यं दिवसे चन्द्रसूर्ययोः ॥ बालकानां च मरणे नारकी स्यात्ततो
 ऽन्यथा । काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ॥ अय
 ने विषुवे चैव व्यतीपाते त्वनन्तकम् । संक्रान्त्यामक्षयं श्रा-
 द्धं तथा जन्मदिनेष्वपि ॥ नक्षत्रतिथिवारेषु कार्यं काम्यं वि-
 शेषतः । स्वर्गं तु लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमाः ॥ द्र
 व्यब्राह्मणसम्पत्तौ न काल नियमं ततः । कर्मरम्भेषु सर्वेषु
 कुर्यादभ्युदयं ततः ॥ पुत्रजन्मादिषु श्राद्धं पार्वणं पार्वणं स्मृत
 म् । अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्ये नैमित्तिकं पुनः ॥ सन्निह-
 षमतिक्रम्य श्रोत्रियं यः प्रयच्छति । स तेन कर्मणा पापी द
 हत्यासप्तमंकुलम् ॥ यदि स्यादधिको विप्रः शीलविद्यादिभिः
 स्वयम् । तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम् ॥ अपू
 पञ्च हिरण्यं च गामश्च पृथिवीं तिलान् । अविद्वान् प्रतिगृ-
 ह्णानो भस्मीभवति काष्ठवत् ॥ मासमारोहणं कुर्यात् भर्तृ-
 चित्यां पतिव्रता । तन्मृताहनि संप्राप्ते पृथक् पिण्डे नियोजये-
 त् ॥ धर्मपिण्डोदकं श्राद्धं पार्वणं नग्नसंज्ञकम् । अस्थिसञ्चय
 नं कर्म दशाहभवनं तथा ॥ और्ध्वं दशाहमूर्ध्वं शेषस्य य
 दि वा भवेत् । पिण्डोदकं नवश्राद्धं पुनः कार्यं यथाविधि ॥ य
 दस्थिसञ्चयं कर्म दशाहमूर्ध्वभाक् भवेत् । नष्टे वापहते ऽ
 स्थीनि दाहयेद्यदि वा पुनः ॥ कुर्यादहरहः श्राद्धं प्रमीतपितृ
 को द्विजः । साग्निको ऽनग्निको वापि तीर्थे वेषविशेषतः ॥
 उत्तानं वा विवर्तं वा पितृपात्रं यदा भवेत् । अभोज्यं तद्वरेद
 नं क्रुद्धैः पितृगणैश्च तैः ॥ अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं तु
 यद्वरेत् । सर्वमच्छिद्रमित्युत्था ततो यत्नेन भोजयेत् ॥ एको
 द्विष्टन्तु विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धं तु पार्वणम् । एतत्पञ्चविधं श्राद्धं
 भृगुपुत्रेण सूचितम् ॥ यात्रायां षष्ठमारज्यान् तत्प्रयत्नेन पा-

वनम् । शृङ्खयेत् सप्तमं श्राद्धं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ देवि
 कंचाष्टमं श्राद्धं यत् कृत्वा मुच्यते भयात् । सन्ध्यारात्रौ न
 कर्त्तव्यमहोरात्रमदर्शनात् ॥ देशानान्तु विशेषेण भवेत् पु-
 ण्यमनन्तकम् । गयायामक्षयं श्राद्धं प्रयागे मरणादिषु ॥ गाय
 न्ति गाथां ते सर्वे कीर्तयन्ति मनीषिणः ॥ एष्टव्या बहवः पुत्राः
 शीलवन्तो गुणान्विताः । तेषां तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां
 व्रजेत् ॥ गयां प्राप्यानुषङ्गेण यदि श्राद्धं समाचरेत् । तारिताः
 पितरस्तेन स याति परमाङ्गतिम् ॥ वाराहपर्वते चैव गयां चैव
 विशेषतः । एवमादिष्वतीतिषु तृप्यन्ति पितरस्तदा ॥ व्रीहिभि
 श्च यवैर्मर्षैरद्भिर्मूलफलेन वा । श्यामाकैश्च तु चै शाकैर्नीचा
 रैश्च प्रियङ्गुभिः ॥ गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मर्षैः प्रीणयते पितृ
 न् । मृष्टान् फलरसानिक्षून् मृदुकान् सस्यदंडिमान् ॥ विदा-
 र्ग्याश्च करण्डाश्च श्राद्धकाले प्रदापयेत् । लाजां मधुयुतां द
 द्याद् दध्नाशर्करया सह ॥ दद्यात् श्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गं गज
 शुकैर्घृकान् । द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रिमासान् हरिणो न च ॥
 औरध्वेणाथ चतुरः शाके नेह च पञ्च तु । षण्मासांश्छागमां
 सेन शैरवेण च वै न तु ॥ दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषा
 विकैः । शशर्णवृकयोर्मसैर्मसिनेकादशैव तु ॥ सम्वत्सर-
 न्तु गव्येन प्रयसा पायसेन च । सदैव सस्यमांसेन तृप्ति-
 र्द्वादशवार्षिकी ॥ कालशाकं महाशाकं खगलोहामिषं मधु ।
 अनन्तान्येव कल्पन्ते मूलान्यन्यानि सर्वशः ॥ कृत्वा ल
 ब्धा स्वयं वाथ मृतानाहत्य वै द्विजः । दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन
 दत्तस्याक्षयमुच्यते ॥ पिप्पलीकमुकं चैव तथा चैव मसूर-
 कम् । कश्मलालाबुवात्तकान् मन्त्रणं सारसं तथा ॥ कूटञ्च
 भद्रमूलञ्च तण्डुलीयकमेव च । राजमापांस्तथा क्षीरं माहि

षञ्च विवर्जयेत् ॥ कोद्रवान् कोविदारांश्च स्थलपाक्यामरी-
स्तथा । वर्जयेत्सर्वयत्नेन श्राद्धकाले द्विजोत्तमः ॥ ॥ इत्यौ-
शनसस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः ॥

स्नात्वा यथोक्तं सन्तर्प्य पितृदेवान् ऋषींस्तथा । पिण्डा-
न्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात् सौम्यमनाः शुचिः ॥ पूर्वमेव निरी-
क्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् । तीर्थं तद्व्यकव्यानां प्रदाने
चातिथिः स्मृतः ॥ ये सोमपाननिरता धर्मज्ञा सत्यवादिनः
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥ पञ्चाग्निरप्य-
धीयानो यजुर्वेदविदोऽपि च । बहवस्तु स्रवणांश्च त्रिमधुर्या-
थ वा भवेत् ॥ त्रीणाविकेन च्छन्दो वै ज्येष्ठसामगणोऽपि वा ।
अथर्वशिरसोऽध्येत रुद्राध्यायी विशेषतः ॥ अग्निहोत्रपरो
विद्वान् पापविच्च षडङ्गवित् । गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञा-
नतत्परः ॥ अहिंसोपरता नित्यं अप्रतिग्राहिणस्तथा । सत्रिणो
दाननिरता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ असमानप्रवरगा-
असगोत्रा स्तथैव च । असम्बन्धश्च विज्ञेयो ब्राह्मणाः पङ्-
क्तिपावनाः ॥ भोजयेद्योगिनं पूर्वं तत्त्वज्ञानरतं परम् । अला-
भे नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्वाणकं तु वा ॥ तदलाभे गृहस्थस्तु मु-
मुक्षुः सङ्गवर्जितः । सर्वालाभ साधकं वा गृहस्थं मा विभोज-
येत् ॥ प्रकृते गुणतत्त्वज्ञं योऽश्नातीह यतिं भवे । पलं वेदवि-
दांतस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥ तस्माद्यत्नेन योगीन्द्रमीश्वर-
ज्ञानतत्परम् । भोजयेद्व्यकव्येषु अलाभादिह च द्विजान् ॥
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पः स्व-
यं ज्ञेयं तदा सद्भिरनुच्छितः ॥ मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रेयं
श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विबुधं सर्वमग्निकल्पंश्च भोजयेत् ॥
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः । पैशाचदक्षि

णाहीनैर्त्वामुत्र फलसम्पदः ॥ कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभि
रूपमतित्वरम् । द्विषतां हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्यनिष्फलम्
॥ तथानुचेद्द्विर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ यावतो ग्रस
ते पिण्डान् हव्यकव्येषु मन्त्रवित् ॥ ततोऽहि ग्रसते प्रेत्य-
दीप्तान् स्थूलानधोमुखान् । अथ विद्यानुकूले हि युक्ताश्च
स वृताऽथवा ॥ यत्रैते भुञ्जते हव्यं तद्भवेदासुरं द्विजाः ॥ य
श्च वेदश्च वेदीच विच्छेद्येत त्रिपूरुषम् ॥ स वै दुर्ब्राह्मणो
ज्ञेयः श्राद्धादौ न कदाचन । शूद्रप्रेष्योद्धतो राज्ञो वृषलो ग्रा
मयाजकः ॥ वधबन्धोपजीवी च षडेते ब्रह्मबन्धवः । दत्त्वा
तु वेदानत्यर्थं पतितान्मनुरब्रवीत् ॥ वेदविक्रयिणश्चैते श्रा
द्धादिषु विगर्हिताः । श्रुतिविक्रयिणो यत्र परपूर्याः समुद्र
गाः ॥ असमानान् याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्तिताः । असं
स्तुताध्यापका ये भृतकान् पाठयन्ति ये ॥ अधीयीत तथा
वेदान् मृतकास्ते प्रकीर्तिताः । रुद्धश्चावकनिर्गूढाः पञ्चरा
त्रविदो जनाः ॥ कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डाश्चैव तद्वि-
धाः । यस्याश्नन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः ॥ न त-
स्या सद्भवेत् श्राद्धं प्रेत्यापि हि फलप्रदाः । अनाश्रमी यो द्वि
जः स्यादाश्रमी स्यान्निरर्थकः ॥ मिथ्याश्रमी च विप्रेन्द्रा
विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः । दुश्श्रमी कुनरवी कुष्ठीशिवत्री च
श्यावदन्तकः ॥ क्रूरो बीजनकश्चैव स्तेनः क्लीबोऽथ नास्ति
कः । मद्यपीवृषली सक्तो वीरहा दीधिषूपतिः ॥ आगारदा-
ही कुण्डाशी सोमविक्रयिणो द्विजाः । परिवेत्ता तथा हिंस्रः
परिवेत्तिर्निराकृतिः ॥ पौनर्भवः कुसीदीच तथा नक्षत्रदर्श
कः । गीतवादित्रशीलश्च व्याधितः काणएव च ॥ हीनाङ्गश्चा
तिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णी तथैव च । कन्याद्रोही कुण्डगोली अ

भिशक्तोऽथ देवलः ॥ मित्रधुकृपिशुनश्चैव नित्यं नार्या नि
 कृन्तनः । मातापितृगुरुत्यागी दारत्यागी तथैव च ॥ अन
 पत्यः कूटसाक्षी पाचकोरगजीवकः । समुद्रयायी कृतहा
 रथ्यासमयभेदकः ॥ वेदनिन्दारतश्चैव देवनिन्दारत स्तथा
 द्विजनिन्दारतश्चैव ते वज्याः श्राद्धकर्मणु ॥ कृतघ्नः पिशुन
 क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः । मित्रघ्नः पारदार्यश्च मिथ्या
 ण्डितदूषकः ॥ बहुनात्र किमुक्तेन विहितान्येव कुर्वते । निमि
 त्तान्याचरन्ते ते वज्याः श्राद्धे प्रयत्नतः ॥ ॥ इत्यौशनस
 स्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः ॥

गोमयेनोदकैः पूर्वं शोधयित्वा समाहितः । सन्निपात
 द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥ श्वो भविष्यति ।
 श्राद्धं पूर्वेद्युरभिषेक्ष्यति ॥ असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तैर्लक्ष
 णैर्युतम् । तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकाल उपस्थिते ॥ अन्यं
 न्यमनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः । ब्राह्मणस्ते स
 मायान्ति पितरो ह्यन्तरिक्षगाः ॥ वायुभूताश्च तिष्ठन्ति भु
 क्त्वा यान्ति पराङ्गतिम् । आमन्त्रिताश्च ये विप्राः श्राद्धक
 ल उपस्थिते ॥ वसेरन्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ।
 क्रोधनोऽत्तरो यत्र सत्यवादी समाहितः ॥ भरमैथुनमध
 नं श्राद्धभुग्वर्ज्येज्जपम् । आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै यो
 न्यस्मै कुरुते क्षणम् ॥ आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्यं वा
 न्त्रयेत् द्विजः । स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटो हि जाय
 ते ॥ श्राद्धे निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति । ब्रह्म
 त्यामवाप्नोति तिर्यक्योनिषु जायते ॥ निमन्त्रितश्च यो वि
 प्रो ह्यध्वानं याति दुर्मतिः । भवन्ति पितरस्तस्य तन्मांसं प
 शुभोजनम् ॥ निमन्त्रितश्च यः श्राद्धे प्रकुर्यात्कलहं द्विजः

भवन्ति तस्य तन्मासं पितरो मलभोजनाः ॥ तस्मान्निमन्त्रि-
तः श्राद्धे नियतात्मा भवेद्द्विजः । अक्रोधनः शौचपरः क-
र्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥ शोभते दक्षिणां गत्वा दिशं दधति
समाहितः । समूलान्नाहरे द्वारि दक्षिणाग्रान् सुनिर्मलान् ॥
दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विभक्तशुभलक्षणम् । शुचिदेशं वि-
विक्रञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥ नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ गि-
रिसानुषु । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरस्तथा ॥ परस्य
भूमिभागे तु पितॄणां वै न निर्वपेत् । स्वामित्वात् स विहन्येत
मोहाद्यत्क्रियते नरैः ॥ अटव्यः पर्वताः पुण्या स्तीर्थान्यायत-
नानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परियहः ॥ तिलां
श्रावकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेद् अजः । असुरोपहतं सर्वं ति-
लैः शुष्यत्यजेन वा ॥ ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमव्य-
यम् । चोष्यं पेयं समृद्धं च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥ ततो नि-
वृत्ते मध्याह्ने लुप्तलोमनखान् द्विजान् । अभिगम्य यथामार्गं
प्रयच्छेदन्तधावनम् ॥ तैलमभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयं च पृथ-
ग्विधम् । पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्द्वैश्वदेवं तु पूर्वकम् ॥ तत्र स्नात्वा
निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थानकृताञ्जलिः । पाद्यमाचमनीयं च संप्र-
यच्छेद्यथाक्रमम् ॥ ये चात्र विवदेरन् तु विप्राः पूर्वं निमन्त्रि-
ताः । प्राङ्मुरकान्यासनान्येषां सदभौपहितानि च ॥ दक्षिणा
ग्रैकदध्नीणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः । तेषूपवेशयेदेतान् ब्रा-
ह्मणान् देवकल्पकान् ॥ अस्यन्धमिति संकल्प्य त्वासिरं-
स्थे पृथक् पृथक् । द्वौ देवौ प्राङ्मुरगौ पित्र्येत्रयश्चोदङ्मु-
खास्तथा ॥ एकैकं वा भवेत्तत्र एवं मातामहेष्वपि । सक्रियां
देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् । पञ्चैतान्निस्तरोहन्ति
तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ अथवा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपा-

रगम् । श्रुतिशीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितम् ॥ प्रशस्तपा-
 त्रे चान्तन्तु सर्वस्मात् प्रयतात्मनः । देवतायतने चास्मै वि-
 लोकात् सम्प्रवर्तते ॥ प्राश्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याच्च ब्रह्मचा-
 रिणे । भिक्षुको ब्रह्मचारीवा भोजनार्थमुपस्थितः ॥ उपवि-
 षेष्टु यच्छ्राद्धं कामन्तमपि भोजयेत् । अतिथि र्यत्र नाश्ना-
 ति न तच्छ्राद्धं प्रकाशयते ॥ तस्मात् प्रयत्नात्तीर्थेषु पूज्या अ-
 तिथयो द्विजैः । अतीर्य रमते श्राद्धे भुज्जते ये द्विजातयः ॥
 काकयोनिं व्रजन्त्येते दत्त्वा चैव न संशयः । हीनाङ्गः पतितः
 कुष्ठी वणिकपुच्छसनासिकः ॥ कुक्कुटः शूकरश्चानो वज्र्याः
 श्राद्धेषु दूरतः । वीभत्समशुचिं म्लेच्छं न स्पृशेच्च रजस्वला
 म् ॥ नीलकोषायवसनं पाषण्डांश्च विवर्जयेत् । यत् तत्र क्रि-
 यते कर्म पैतृकं ब्राह्मणान् प्रति ॥ तत्सर्वमेव कर्त्तव्यं वैश्व-
 देवस्य पूजनम् । यथोपविष्टान् सर्वास्तानलङ्कुर्व्याद्विभू-
 षणैः ॥ या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् । प्रद-
 द्याद् गन्धमाल्यानि धूपादीनि च शक्तितः ॥ अपसव्यं ततः कृ-
 त्वा पितॄणां दक्षिणामुरगः । आवाहनं ततः कुर्यादुशन्तस्त्वे-
 त्युचा बुधः ॥ आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु न स्ततः । श-
 न्नो देव्युदकं पात्रे तिलोऽसीति तिलांस्तथा ॥ क्षिप्वा चार्घ्यं
 तथा पूर्वं दत्त्वा हस्तेषु वै पुनः । संस्त्रावांश्च ततः सव्यं पा-
 त्रीकुर्यात् समाहितः ॥ पितृभिः सममेतेन ह्यर्घ्यपात्रं निधा-
 य च । अग्नौ करिष्येत्यादाय पृच्छेदन्नं घृतप्लुतम् ॥ कुरु-
 ष्वेति ह्यनुज्ञातो जुहुयादुपवीतवत् । यज्ञोपवीतिना होमः
 कर्त्तव्यः कुशपाणिना ॥ प्राचीनावीतकः पित्र्यं वैश्वदेवं तु हो-
 मयेत् । दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरंस्तदा ॥ सोमाय
 वै पितृमते स्वधा नम इति ब्रुवन् । अग्नये कव्यवाहनाय स-

धेति जुहुयात्ततः ॥ अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहितः ॥ ततस्तैरभ्यनुज्ञातो कृत्वा देवप्रदक्षिणाम् । गोमयेनोपलिप्योर्ध्वा कुर्यात् स्वस्य च दैवतम् ॥ मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणं चोन्नतं शुभम् । त्रिरुल्लिरवेत्तस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ॥ ततः संस्तीर्य तत् स्थाने दर्भान् वै दक्षिणाथकान् । त्रीन् पिण्डान्निर्वपेत्तत्र हविः शेषान् समाहितः ॥ दाप्यपिण्डांस्ततस्तत्र निमृज्याल्लेपभागिनाम् । तेष्वदर्भेष्वथाचम्य त्रिराचम्य शनैरसूनुं ॥ उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः । अवक्षिप्या बह्व्यात्तान् पिण्डान् यथा समाहितः ॥ अथ पिण्डावशिष्टान् विधिना भोजयेद् द्विजम् । षडप्यत्र नमस्कुर्यात् पितृन् देवांश्च धर्म्मवित् ॥ श्राद्धभोजनकाले तु दीपो यदि विनश्यति । पुनरन्नं न भोक्तव्यं भुत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ माषानपूपान्विविधान्दद्यात् सरसपायसम् । सूपशाकफलानिष्टान् पेयो दधि घृतं मधु ॥ अन्नञ्चैव यथाकामं विधिसम्भक्ष्य पेयकम् । यद्यदिष्टं द्विजेन्द्राणां तत्तत् सर्वं निवेदयेत् ॥ धान्यास्तिलाश्च विविधाः शर्करा विविधास्तथा । उष्णामन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ॥ अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च । नाशूणि पातयेज्जातु न कुर्यान्नानृतं वदेत् ॥ न पादेन स्पृशेदन्नं न चैनमवधूनयेत् । क्रोधेनैव च यदन्नं यद् दत्त्वं त्वरया पुनः ॥ यातुधाना विलुम्पन्ति यच्च पापोपपादितम् । स्विन्नगात्रो न तिष्ठेत् सन्निधौ तु द्विजन्मनाम् ॥ न च पश्येत् काकादीन् पक्षिणस्तु न वारयेत् । तद्रूपाः पितरस्तत्र समायान्ति बुभुत्सवः ॥ न दद्यात्तत्र हस्तेन प्रेत्य क्षुडयणं तथा । न चायसेन पात्रेण न चैवाश्वद्वया पुनः ॥ का-

अनेन तु पात्रेण तथा त्वौदुम्बरेण च । उत्तमाधिपतां याति
 खड्गेन तु विशेषतः ॥ पात्रे तु मृण्मये यो वै श्राद्धे भोजयते
 पितॄन् । स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसः ॥ न पङ्-
 क्त्या विषमं दद्यान् न याचेत न वादयेत् । याचितादपि चा
 त्मानं नरकं याति भीषणाम् ॥ भुञ्जीत वाग्यतोऽस्पृष्टं न
 ब्रूयात् प्रकृतान् गुणान् । तावद्धि पितरोऽश्नति यावन्नो-
 क्ता हविर्गुणाः ॥ नासग्रानोपविष्टस्तु भुञ्जीत प्रथमं द्विजः ।
 बहूनां पश्यतां सोऽज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम् ॥ न कि-
 ञ्चिद्वर्जयेत् श्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तमः । न माषं प्रतिषेधे
 त न चान्यस्यान्नमीक्षयेत् ॥ यो नाश्नाति द्विजोमाषं नियु-
 क्तः पितृकर्मणि । स प्रेत्य पशुतां याति सन्ततामेकविंशति
 म् ॥ स्वाध्यायं श्रावयेदेषां धर्मशास्त्राणि चैव हि । इतिहा-
 सपुराणानि श्राद्धकल्पान् सुशोभनान् ॥ ततोऽन्यमुत्सृजे
 द् भुक्तेष्वग्रतो विकिरेद् भुवि । पृथ्वा स्वदितमित्येव तृप्ता
 नाचामयेत्ततः ॥ आचान्ताननुजानीयादभितो रम्यतामिति
 स्वस्थाः स्मेति च तं ब्रूयुर्ब्राह्मणा स्तदनन्तरम् ॥ ततो भुक्तव-
 तां तेषामन्नशेषन्तु वेदयेत् । यथा ब्रूयात्तथा कुर्व्यादनुज्ञा-
 तस्तु तैर्द्विजैः ॥ पित्रोः स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु सूनृत-
 म् । सम्पन्नमित्याभ्युदये दैवेनोच्यत इत्यपि ॥ विसृज्य ब्राह्म-
 णांस्तान् वै देवपूर्वन्तु वाग्यतः । दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्
 याचतेऽदो वरान् पितॄन् ॥ दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सं-
 ततिरेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद् बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति ॥
 पिण्डांस्तु भोज्यं विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा । प्रक्षिपेत्स-
 त्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥ मध्यमं तं ततः पिण्डं
 दद्यात्पत्न्यै सुनार्थकः । प्रक्षाल्यहस्तावाचम्य ज्ञातिशेषेण

भोजयेत् ॥ ज्ञातिष्वपि च तुष्टेषु स्वान् मृत्यान् भोजयेत्ततः ।
 पश्चात् स्वयंच पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत् ॥ नोदीक्षेत नदु-
 च्छिष्टं यावन्नास्तं गतोरविः । ब्रह्मचर्या चरेतान्तु दम्पती रज-
 नीं तु ताम् ॥ दत्त्वा श्राद्धं ततो भुक्त्वा सेवते यस्तु मैथुनम् ।
 महारौरवमासाद्य कीटयोनिं व्रजेत् पुनः ॥ शुचिरक्रोधनः शा-
 न्तः सत्यवादी समाहितः । स्वाध्यायञ्च तथा ध्यानं कर्त्ता शो-
 का विसर्जयेत् ॥ श्राद्धं दत्त्वा परं श्राद्धं भुञ्जते ये द्विजातयः
 महापातकिना तुल्या यान्ति ते नरकान् बहून् ॥ एष वोऽभि-
 हितः सम्यक् श्राद्धकल्पः सनातनः । आमं निवर्त्तयन्नित्य-
 मुदासीनो न तत्त्वतः ॥ अनग्निरध्वगो वापि तथैव व्यसना-
 न्वितः । आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद् वृषलस्तु सदैव हि ॥ आम-
 श्राद्धं द्विजः कुर्याद्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः । तेनाग्नौ करणं
 कुर्यात् पिण्डांस्तैरेव निर्वपेत् ॥ यो हि तद् विधिना कुर्यात्
 च्छ्राद्धं संयतमानसः । व्यपेतकल्मषो नित्यं यात्यसौ वैष्ण-
 वंपदम् ॥ तस्मात् सर्वः प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याद् द्विजोत्तमः ।
 आराधितो भवेदीशस्तेन सम्यक् सनातनः ॥ अपि मूलफ-
 लैर्वापि प्रकुर्यान्निर्धनो द्विजः । तिलोदकैः स्तर्पयित्वा पितृ-
 न् स्नात्वा द्विजोत्तमः ॥ न जीवत्पितृको दद्याद्दोमान्तं वा वि-
 धीयते । तेषां चापि समादद्यात्तेषां चैके प्रचक्षते ॥ पिता पि-
 तामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । यो यस्य म्रियते तस्मै देयं
 मान्यस्य ते न तु ॥ भोजयेद्वापि जीवन्तं यथाकामं तु भक्ति-
 तः । न जीवन्तं मतिक्रम्य ददाति श्रयते श्रुतिः ॥ द्वामुष्या-
 यणको दद्याद्दीजहेतु स्तथाहि सः । रिक्तया भार्यया द-
 द्यान्निग्रोगोत्पादितो यदि ॥ अनियुक्तः सुतो यस्तु शुक्रतो
 जायते त्विह । प्रदद्याद्दीजिने पिण्डं क्षेत्रिणे तु तदन्यथा ॥

द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्ताभ्यां क्षेत्रिणे वीजिने यथा । कीर्त्तयेदथ वै
 कस्मिन् वीजिनं क्षेत्रिणे ततः ॥ मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्ट
 विधानतः । आशौचत्वनिरीक्षाणः काम्यं क्रामयते पुनः ॥ पू
 र्वाह्ने चैव कर्त्तव्यं श्राद्धमभ्युदयार्थिना । दैवं तत् सर्वमेवं -
 स्यान्न वै कार्या बहिः क्रिया ॥ दर्भाश्च परितः स्थाप्यास्तदा
 सं भोजयेद् द्विजान् । नान्दीमुरवाश्च पितरः प्रीयन्तामिति वा
 चयेत् । मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ॥ ततो
 मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् । दैवपूर्वं प्रदद्याद्
 वै न कुर्यादप्रदक्षिणम् ॥ प्राङ्मुखो निर्वपेत् पिण्डानुपवीतो
 समाहितः । स्थण्डिलेषु विचित्रेषु प्रतिमासु द्विजातिषु ॥ पुष्पै
 र्धूपैश्च नैवेद्यैर्भूषणैरपि पूज्य च । पूजयित्वा मातृगणं कु
 र्याच्छ्राद्धत्रयं बुधः ॥ अकृत्वा मातृयागञ्च यः श्राद्धं परिषे
 षयेत् । तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥ ॥
 इत्यौशनसस्मृतौ पञ्चमोऽध्यायः ॥

दशाहं प्राहुराशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः । मृतेऽथवाथ-
 जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः ॥ नित्यानि चैव कर्माणि का
 म्यानि च विशेषतः । न कुर्यादहितं किञ्चिन् स्वाध्यायं मन-
 सापि च ॥ शुचिरक्रोधनस्त्वन्यान् कालेऽग्नौ भोजयेद् द्विजा
 न् । शुष्कान्नेन फलैर्वापि पितरं जुहुयात्तथा ॥ न स्पृशेयुरि-
 मानन्ये न भूतेभ्यः समाचरेत् । सूतके तु सपिण्डानां सस्य
 शौ नैव दुष्यति । सूतके सूतकाञ्चैव वर्जयित्वा तृणं पुनः ॥
 अधीयानस्तथा यज्या वेदविच्चाऽपि यो भवेत् । चतुर्थे पञ्चमे
 वाह्नि संस्पर्शः कथितो बुधैः ॥ स्पृश्यात्तु सर्वमेवैते स्नानात्तु
 दशमे हनि ॥ दशाहं निर्गुणं प्रोक्तमाशौचन्दासनिर्गुणे ।
 एवं द्वित्रिगुणैर्युक्तं चतुश्चैकदिने शुचिः ॥ दशाहात्तु परं स-

म्यगधीयीत जुहोति च । चतुर्थे त्वस्य संस्पर्शो मनुराह प्रजा-
पतिः ॥ क्रियाहीनस्य सूर्यस्य महारोगिण एव च । ये एषां
मरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥ त्रिरात्रं दशरात्रं वा ब्राह्म-
णानामशौचकम् । प्राक्संस्कारात्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः प-
रम् ॥ जन्मद्विवर्षगे प्रेते मातापित्रोस्तदिष्यते । त्रिरात्रेण
शुचिस्त्वन्यो यदिहात्यन्तनिर्गुणः ॥ अदन्तजातमरणो मा-
तापित्रोस्तदिष्यते । जातदन्ते त्रिरात्रं स्यादन्तः स्यात् यत्र
निर्णयः ॥ आदन्तजन्मनः सद्य आचीलादेकरात्रकम् । त्रि-
रात्रमुपनयनाद्दशरात्रमुदाहृतम् ॥ जातमात्रस्य वा तस्य
यदि स्यान्मरणं पितुः । मातुश्च सूतकानि स्यान् पिताऽस्य
स्पृश्य एव हि ॥ सद्यः शौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य तु
ऊर्ध्वं दशाहादेकाहं सोदरो यदि निर्गुणः ॥ अथोर्द्ध्वं दन्तज-
न्म स्यात् सपिण्डानामशौचकम् । एकरात्रं निर्गुणानाञ्चो-
लादूर्द्ध्वं त्रिरात्रकम् ॥ आदन्तजातमरणं सम्भवेद्यदि सत्तमाः ।
एकरात्रं सपिण्डानां यदि चात्यन्तनिर्गुणः ॥ व्रतादेशात् सपि-
ण्डानां गर्भस्त्रावाच्च पाततः । गर्भच्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्य-
न्तनिर्गुणे ॥ यथेष्टाचरणाद्ज्ञातो त्रिरात्रादिति निर्णयः । सू-
तके यदि सूतिश्च मरणे वा गतिर्भवेत् ॥ शेषेणैव भवेच्छुद्धि-
रहः शेषे द्विरात्रकम् । मरणोत्पत्तियोगे तु मरणेन समाप्यते
॥ अर्द्धवृत्तिमनाशौचमूर्ध्वमन्येन शुद्ध्यति । देशान्तरगतः
श्रुत्वा सूतकं शाव एव वा ॥ तावदप्रयतोऽन्ये वा यावच्छेषः
समाप्यते । अतीते सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम् ॥ त-
थैव मरणो स्नानमूर्द्ध्वं संवत्सराद्भूती । वेदांश्च यस्त्वधीयानो
न भवेत् वृत्तिकर्त्तिः ॥ सद्यः शौचं भवेत्तस्य सर्वावस्था-
स्तु सर्वदा । स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु प्रदानात् परतः पितुः ॥

सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात् संस्कारो भर्तुरेव च । अहस्त्वदत्तक
 न्यानामशौचं मरणे स्मृतम् ॥ द्विवर्षं जन्ममरणे सद्यः शौच-
 मुदाहृतम् । आदन्तात् सोदरः सद्य आचौलादेकरात्रकम् ॥
 आघ्रतानां त्रिरात्रं स्याद्दशमन्तु ततः परम् । मातामहानां म-
 रणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् ॥ एकोदराणां विज्ञेयं सूतके चै-
 तदेव हि । पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ॥ एक-
 रात्रं समुद्दिष्टं गुरौ स ब्रह्मचारिणी । प्रेते राजनि सद्यस्तु य-
 स्य स्याद्विषये स्थितः ॥ गृहे मृतासु दत्तासु कन्यकासु त्र्यहं
 पितुः । परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कुलजेषु च ॥ त्रिरात्रं स्यात्त-
 थाचार्ये भार्यासु प्रत्यगासु च । आचार्यपुत्रपत्न्योश्च अहोरा-
 त्रमुदाहृतम् ॥ एकरात्रमुपाध्याये तथैव श्रोत्रियेषु च । एक-
 रात्रं सपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च ॥ त्रिरात्रं श्वश्रुमरणे श्व-
 श्रुरे च तथैव च । सद्यः शौचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति ॥
 शुद्धेत् द्विजो दशाहेन द्वादशाहेन भूपतिः । वैश्यः पञ्चदशा-
 हेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ क्षत्रविद् शूद्रदायादा ये स्युर्विप्र-
 स्य सेवकाः । तेषामशेषं विप्रस्य दशाहात् शुद्धिरिष्यते ॥ रा-
 जन्यवैश्यावप्येवं हीनवर्णास्तु योनिषु । षड्रात्रं वा त्रिरात्रं वा
 ऽप्येकरात्रक्रमेण हि ॥ वैश्यक्षत्रियविप्राणां शूद्रैश्चाशौचमं-
 वत्तु । अर्द्धमासोऽथ षड्रात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः ॥ शूद्रक्षत्रि-
 यविप्राणां शूद्रेष्वशौचमिष्यते । षड्रात्रं द्वादशाहञ्च विप्रा-
 णां वैश्यशूद्रयोः ॥ अशौचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्ग-
 वाः ॥ शूद्रविद्वक्षत्रियाणान्तु ब्राह्मणे संस्थिते यदि ॥ दश-
 रात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः । असपिण्डं द्विजप्रेतं
 विप्रो निःसृत्य बन्धुवत् ॥ अशित्वा च सहोषित्वा दशरात्रेण
 शुध्यति । यदि निर्देहति क्षिप्रं प्रलोभात् कान्तमानसः ॥ द

शाहेन द्विजः शुद्धेत् द्वादशाहेन भूमिपः । अर्द्धमासेन वैश्य-
स्तु शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ षड्रात्रेणाथवा सप्तात्रिरात्रेणाथ
वा पुनः । अनाथञ्चैव निर्बन्धुं ब्राह्मणं धनवर्जितम् ॥ स्नात्वा
सम्प्राश्य तु घृतं शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः । अपरश्चेत्परं वर्णं
मपरश्चापरो यदि ॥ एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये तु स्यात् द्व
हे सति । शूद्रेषु च त्र्यहं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥ अनस्थि-
सञ्चिते शूद्रे रीति चेद् ब्राह्मणः स्वकैः । त्रिरात्रं स्यात्तथाऽ
शौचमेकाहं क्षत्रवैश्ययोः ॥ अन्यथा चैव स ज्योतिर्ब्राह्म-
णं स्नानमेव च । अनस्थिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रीति चेत्त-
दा ॥ स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः सचैलेन न संशयः । यस्तेः सहा
नं कुर्याच्च याना दीने तु चैव हि ॥ ब्राह्मणे वापरे वापि दशा-
हेन विशुध्यति । यस्तेषामन्नमश्नाति स तु देवोऽपि कामतः
॥ तदाशौचनिवृत्तेषु स्नानं कृत्वा विशुध्यति । यावत्तदन्नम-
श्नाति दुर्भिक्षाभिहतो नरः । तावन्त्यहान्यशुद्धिः स्यात् प्राय-
श्चित्तं ततश्चरेत् ॥ दाहाद्यशौचं कर्तव्यं द्विजानामग्निहोत्रि-
णाम् । सपिण्डानां तु मरणे मरणादितरेषु च ॥ सपिण्डता च
पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नो र-
वेदने ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । उपभाजस्तु
यश्चात्मा सापिण्ड्यं सप्तपौरुषम् ॥ ऊर्ध्वनाञ्चैव सापिण्ड्यं
माह देवः प्रजापतिः । ये चैकजाता बहवो भिन्नयो नय एव
च ॥ भिन्नवर्णास्तु सापिण्ड्यं भवेत्तेषां त्रिपूरुषम् । कारवः
शिल्पिनो वैद्यदासीदासास्तथैव च ॥ राजानो राजभृत्याश्च
सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः । दातारो नियमी चैव ब्रह्मविद्ब्रह्म-
चारिणौ ॥ सत्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्यः शौचमुदाहृतम् ।
राजा चैवाभिषिक्तश्च प्राणसत्रिण एव च ॥ यज्ञे विवाहकाले

च देवयागे तथैव च । सद्यः शौचं समारख्यातं दुर्भिक्षे वाप्युप-
द्रवे ॥ विषाद्युपहतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्हिजेः । सद्यः शौचं
समारख्यातं सर्पादिमरणंऽपि च ॥ अग्निमेरुप्रपतने विषो-
धान्यपराशने । गोब्राह्मणान्ते सन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते
॥ नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । नाशौचं वि-
द्यते सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥ ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

पतितानां नदाहः स्यान्नन्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः । न चाशु-
पातः पिण्डे च कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥ व्यापादयेत्तथात्मानं
स्वयं योऽग्निविषादिभिः । सहितं तस्य नाशौचं न च स्यादुद-
कादिकम् ॥ अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियतेऽग्निविषादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कार्यञ्चैवोदकादिकम् ॥ जाते कुमा-
रे तदह आमं कुर्यात् प्रतिग्रहम् । हिरण्यधान्यगोवासस्ति-
लान्नगुलसर्पिषः ॥ फलानीक्षुञ्च शाकञ्च लवणं काष्ठमेव
च । तोयं दधि घृतं तैलमौषधं क्षीरमेव च ॥ आशौचिनो गृ-
हात् ग्राह्यं शृङ्गान्ज्यैव नित्यशः । आहिताग्निर्यथान्यायं
दातव्यं त्रिभिरग्निभिः ॥ अनाहिताग्निर्गृह्येण लौकिकेन
तरेर्हिजेः । देहाभावात् पलाशेन कृत्वा प्रतिकृतिं पुनः ॥
दाहः कार्यो यथान्यायं सपिण्डैः श्रद्धयान्वितैः । सकृत्प्रसि-
ञ्चेद्दुदकं नाम गोत्रेण वाग्यतः ॥ दशाहं बान्धवैः सार्द्धं सर्वे
चैवाद्र्द्रवाससः । पिण्डं प्रतिदिनं दद्याुः सायं प्रातर्यथाविधि
॥ प्रेताय च गृहद्वारि चतुरो भोजयेद् द्विजान् । द्वितीयेऽहनि
कर्त्तव्यं क्षुरकम्भं सबान्धवैः ॥ सर्वैरस्त्रां सञ्चयनं ज्ञातिरेव
भवेत्तथा । त्रिपूर्वं भोजयेद् द्विप्रानयुग्मान् श्रद्धया शुचीन् ॥
पञ्चमं नवमे चैव तथैवैकादशोऽहनि । अयुग्मान् भोजये-
द् द्विप्रान् नवश्राद्धं तु तद्विदुः ॥ एकादशोऽह्निं कुर्वीत प्रेतसुदि-

सप्तमोऽध्यायः ।

३५३

अथ भावतः । द्वादशे वाथ कर्त्तव्य मग्निदैस्त्वयवाऽहनि ॥ एकं
पवित्र मेकं वा पिण्डमात्रं तथैव च । एवं मृतेऽह्नि कर्त्तव्यं प्रति
मासन्तु वत्सरम् ॥ सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं सम्वत्सरे पुनः ।
कुर्यात् चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥ प्रेतार्थे पि
तृपात्रेषु पात्रमासेचयेत्ततः । ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानये
वमेव हि ॥ सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं विधीयते । पितृनावा
हयेत्तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्दिशेत् ॥ ये सपिण्डीकृताः प्रेता न ते
षां स्यात् पृथक्क्रिया । यस्तु कुर्यात् पृथक् पिण्डं पितृहा त्व
भिजायते ॥ मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डशब्दं समाविशेत् । दद्या
च्चान्नं सोदकुम्भं प्रत्यहं प्रेतधर्मतः ॥ पार्वणेन विधानेन सा
म्वत्सरिकमिष्यते । प्रति सम्वत्सरं कार्यं विधिरेषः सनातनः ॥
मातापित्रोः स्तुतैः कार्यं पिण्डदानादि किञ्चन । पत्नीकुर्यात्
स्तुताभावे पत्युभावे तु सौदरः ॥ एषवः कथितः सम्यक् गृह
स्थानां यथाविधि । स्त्रीणाञ्च भर्तृशुश्रूषा धर्मो नान्य इहेष्यते
॥ यः स्वधर्मपरो नित्यमीश्वरार्पितमानसः । प्राप्नोति परमं
स्थानं यदुक्तं वेदसम्मितम् ॥ ॥ इत्यौशनसस्मृतौ सप्त-
मोऽध्यायः ॥

अथ प्रायश्चित्तम् ॥

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च । महापातकिन-
स्त्वे ते यः स तैः सह सम्वसेत् ॥ सम्वत्सरेण पतति संसर्गं कु
स्ते तु यः । यो हि शय्यासने नित्यं वसन् वै पतितो भवेत् ॥
याजने योनिसम्बन्धं तथैवाध्ययनं द्विजः । कृत्वा सद्यः प
तेत् ज्ञानात् सहभोजनमेव च ॥ अविज्ञायापि यो मोहात्
कुर्यादध्ययनं द्विजः । सम्वत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव
च ॥ ब्रह्महा वा द्रुशाब्दानि कुण्ठीकृत्वा वने वसेत् । कैक्ष्यं

चात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ब्राह्मणावसथान्
 सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् । विनिन्द्य च स्वमात्मानं ब्राह्म
 णञ्च स्वयं स्मरेत् ॥ असङ्कुराणि योग्यानि सप्तागाराणि
 संविशेत् । विधूमे शनकैर्नित्यं व्याहारे भुक्तवर्जिते ॥ कुर्या
 दनशनं वाद्यं भृगोः पतनमेव च । ज्वलन्तं वा विशेदग्निं ज
 लं वा प्रविशेत् स्वयम् ॥ ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सम्यक् प्राणा
 न् परित्यजेत् । दीर्घमामयिनं विप्रं कृत्वा नामयिनं तथा ॥ द
 त्वा चान्नं स विदुषे ब्रह्महत्यां व्यपोहति । अश्वमेधावभृतके
 स्नात्वा यः श्रुध्यति द्विजः ॥ सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय प्र
 दापयेत् । ब्रह्महा मुच्यते पापैर्दृष्ट्वा वा सेतुदर्शनम् ॥ सुराप
 स्तु सुरां तप्तमग्निवर्णां पिबेत्तदा । निर्दग्धकायः स तदा मु
 च्यते च द्विजोत्तमः ॥ गोमूत्रमग्निवर्णं वा गोशकृद्दूषमेव वा ।
 पयो घृतं जलं वाथ मुच्यते पातकात्ततः ॥ जलाद्रवासाः प्र
 यतो ध्यात्वा नारायणं हरिम् । ब्रह्महत्याव्रतं चाथ चरेत्तत्पा
 पशान्तये ॥ स्वर्णस्तेयी सकृद्विप्रो राजानमधिगम्य तु । स्वक
 र्मख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ गृहीत्वा मुसलं
 राजा सकृद्द्व्यात्तु तं स्वयम् । स वै पापात्ततः स्तेनो ब्राह्मण
 स्तपसाथ वा ॥ करेणादाय मुसलं लगुडं वाथ घातिनम् । स
 ज्जित्योभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव च ॥ राजानस्तेन मर्द्दी
 त मुक्तकेशेन धावता । आचक्षाणश्च तत्पापमेवं कर्माणि
 शाधि माम् ॥ शासनाद्वापि मोक्षाद्वा ततः स्तेयाद्विमुच्यते ।
 अशासित्वा च तं राजा स्तेयस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ तपसा
 द्रुतमन्यस्य स्वर्णस्तेयजं फलम् । चीरवासा द्विजोऽरण्ये-
 सञ्चरेद् ब्रह्मणो व्रतम् ॥ स्नात्वाश्वमेधावभृते पूतः स्याद
 थ वा द्विजः । प्रदद्याच्चाथ विप्रेभ्यः स्वात्मनुल्यं हिरण्यकम् ॥

चरेद्वा वत्सरं कृत्स्नं ब्रह्मचर्यपरायणः । ब्राह्मणः स्वर्णहारी च
तस्यापस्यापनुत्तये ॥ गुरुभार्या समासु ब्राह्मणः काममो
हितः । उपगूहेत् स्त्रियं तप्तां कान्तां कालायसीकृताम् ॥
स्वयं वा शिश्ववृषणे उत्कृत्यादथवाञ्जलौ । आतिष्ठेदक्षिणा
माशा मा निपातमजिह्वतः ॥ गुर्वर्थे बहवः शतद्वौ चरेद्वा
ब्रह्मणो व्रतम् । शारवां कर्कटकोपेतां परिष्वज्याथ वत्सरं
॥ अधः शयीत निरतो मुच्यते गुरुतत्पगः । कृच्छ्रञ्चाब्द-
ञ्चरेद्विप्रश्चीरवासाः समाहितः ॥ अश्वमेधावभृतके स्ना-
त्वा मुच्येद् द्विजोत्तमः । कालेऽष्टके वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी
सदा व्रतः ॥ स्थानासनाद्यं विचरेदधनोऽप्युपयत्नतः । अधः
शायी त्रिभिर्वर्षैस्ततः शुध्येत पातकात् ॥ चान्द्रायणानि वा
कुर्यात् पञ्चचत्वारि वा पुनः । पतितैः सम्प्रयुक्ताना मयं ग-
च्छति निष्कृतिम् । पतितेन तु संस्पर्शं लोभेन कुरुते द्विजः
सकृत् पापापनोदार्थं तस्यैव व्रतमाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं चरे-
द्वाथ सम्बत्सरमतन्द्रितः ॥ षाण्मासिकेऽथ संसर्गे प्रायश्चि-
त्तार्थमाचरेत् । एभिः पूतै रथो हन्ति महापातकिनो मलम्
॥ पुण्यतीर्थाभिगमनात् पृथिव्यामथ निष्कृतिः । ब्रह्महत्या
सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ॥ कृत्वा चैवं महापापं ब्राह्म-
णः काममोहितः । कुर्यादनशनं विप्रः पुण्यतीर्थं समाहि-
तः ॥ जले वा प्रविशेदग्नौ ध्यात्वा देवं कपर्दिनम् । न ह्यन्या
दुष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिः कर्मवेदिभिः ॥ ॥ इत्यौशनस-
स्मृतौ अष्टमोऽध्यायः ॥

गत्वा दुहितरं विप्रं स्वसारं सा स्नुषामपि । प्रविशेत्
ज्वलनं दीप्तं मतिपूर्वमिति स्थितिः ॥ मातृष्वसां मातुलानीं
तथैव च पितृष्वसाम् । भागिनेयीं समासु कुर्यात्कृच्छ्रा

दिपूर्वकम् ॥ चान्द्रायणानि चत्वारि पञ्च वा सुसमाहितः ।
 पैतृष्वस्त्रेयीं गत्वा तु स्वस्त्रियां मातुरेव च ॥ मातुलस्य सुतां
 वापि गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । भार्या सखीं समारुह्य गत्वा
 श्यालीं तथैव च ॥ अहोरात्रोषितो भूत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरे
 त् । उदक्यागमने विप्रस्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥ क्षत्रीमैथुनमा
 साद्य चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । पराकेणाथवा शुद्धिरित्याह भगवा
 नजः । मण्डकं नकुलं काकं विड्वराहञ्च मूषिकम् ॥ श्वानं ह-
 त्वा द्विजः कुर्यात् षोडशारव्यमेहाव्रतम् । पयः पिबेच्चिरात्र-
 न्तु श्वानं हत्वा त्वतन्द्रितः ॥ मार्जारं चाथ नकुलं योजनं वाऽ
 ध्वनो व्रजेत् । कृच्छ्रं द्वादशमात्रन्तु कुर्यादश्ववधे द्विजः ॥
 अथ कृष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः । बलाकं रङ्गुवं
 चैव मूषिकं कृतलम्भकम् ॥ वराहन्तु तिलद्रोणं तिलाटञ्जैव ति
 त्तिरिम् । शुक्लं द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥ हत्वा
 हंसं बलाकञ्च बकटिद्विभमेव च । वानरञ्चैव भासञ्च स्वयं वा
 ब्राह्मणाय गाम् ॥ क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पय-
 स्विनीम् । अक्रव्यादं वत्सतरसुष्टु हत्वा तु कृष्णालम् ॥ जीविते
 चैव तृप्ताय दद्यादस्थिमतां वधे । अस्थ्नाञ्चैव हि हिंसायां
 प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ फलदानन्तु विप्राणां चेदनादाहिकं
 शतम् । गुल्मवल्लीलतानाञ्च वीरुधां फलमेव च ॥ पुष्पागमा
 नाञ्च तथा घृतप्राशो विशोधनम् । चान्द्रायणं पराकञ्च कु
 र्यात् हत्वा प्रमादतः ॥ मतिपूर्वं वधे चास्याः प्रायश्चित्तं न
 विद्यते । मनुष्याणाञ्च हरणं स्त्रीणां कृत्वा ग्रहस्य च ॥ वापीं
 कूपजलानाञ्च शुद्ध्येच्चान्द्रायणेन तु । द्रव्याणामल्पसाराणां
 स्तेयं कृत्वाऽन्यवेशमनः ॥ चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं चरित्वात्म-
 विशुद्ध्ये । धान्यादिधनचौर्यं च पञ्चगव्यविशोधनम् ॥ तृण

काष्ठद्रुमाणाञ्च पुष्पाणाञ्च बलस्य च । चेलचर्ममिषाणा
 ञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ मणिप्रवालरत्नानां स्रवर्णरजत
 स्य च । अयः कांस्योपलानाञ्च द्वादशाहमभोजनम् ॥ एतदे
 व व्रतं कुर्याद् द्विशफैकशफस्य च । पक्षिणामोषधीनाञ्च
 हरेच्चापि अहं पयः ॥ न मांसानां हतानान्तु दैवे चान्द्रायणं
 चरेत् । उपोष्य द्वादशाहं तु कुष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ॥ नकु
 लीलूकमार्जारं जग्ध्वा सान्तपनं चरेत् । श्वानं जग्ध्वाथ कृच्छ्र
 ण शशभक्षेण च शुध्यति ॥ प्रकुर्याच्चैव संस्कारं पूर्वणैव वि
 धानतः । शललञ्च बलाकञ्च हंसं कारण्डवं तथा ॥ चक्रवा-
 कञ्च जग्ध्वा च द्वादशाहमभोजनम् । कपोतं टिट्ठिभं भासं
 शुकं सारसमेव च ॥ जलौकं जालपातञ्च जग्ध्वा ह्येतद्व्रत-
 ञ्चरेत् । शिशमारं तथा माषं मत्स्यं मांसं तथैव च ॥ जग्ध्वा
 चैव वराहञ्च एतदेव व्रतञ्चरेत् । कोकिलं चैव मत्स्यादं मण्डू
 कं भुजगं तथा ॥ गोमूत्रयावकाहारैर्मर्सेनैकेन शुध्यति ।
 जलेचरांश्च जलजान्यातु धानविपाषितान् ॥ रक्तपादांस्तथा
 जग्ध्वा सप्ताहं चैतदाचरेत् । मृतमांसं वृथा चैव मात्मार्यं वा
 यथाकृतम् ॥ भुत्वा मासञ्चरेदेतत्तत्पापस्यापनुत्तये । कपो
 तं कुञ्जरं शिथुं कुक्कुटं रजकां तथा ॥ प्राजापत्यं चरेज्जग्ध्वा
 तथा कुम्भीरमेव च । पलाण्डुं लशुनञ्चैव भुत्वा चान्द्रायणं च
 रेत् ॥ वार्ताकुं तण्डुलीयं च प्राजापत्येन शुध्यति । अशमातकं
 तथोपेतं तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्क
 कुम्भ्यां शशभक्षणे । अलावुं गृञ्जनं चैव भुत्वाऽप्येतद् व्र
 तं चरेत् ॥ उदुम्बरञ्च कामेन तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । वृथा -
 कस रसे यावं पायसाऽपूपशष्कुलीन् ॥ भुत्वा चैवं व्रतं त
 व त्रिरात्रेण विशुध्यति । पीत्वा क्षीराण्यपेयानि ब्रह्मचारी

विशेषतः ॥ गोमूत्रयावकाहारो मासान्धेन विशुद्ध्यति । अनि
 र्देशाया गोः क्षीरं माहिषं वार्क्षमेव च ॥ गर्भिण्या वा धिवत्सा
 याः पीत्वा दुग्धमिदं चरेत् । एतेषाञ्च विकाराणि पीत्वा मो
 हेन वा पुनः ॥ गोमूत्रयावकाहारो सप्तरात्रेण शुद्ध्यति । भुक्त्वा
 चैव नवश्राद्धं सूतके मृतकेऽथवा ॥ चान्द्रायणेन शुद्ध्येत ब्रा-
 ह्मणस्तु समाहितः । यस्य यद्रूयते नित्यं न यस्याग्रं न दीय
 ते ॥ चान्द्रायणं चरेत् सम्यक् तस्यान्नन्नाशने द्विजः । अ
 भोज्यानान्तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम् ॥ अन्त्यस्यात्य-
 यिनोऽन्नञ्च तप्तकृच्छ्रमुदाहृतम् । चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा
 सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ॥ अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासं
 स्पर्शमेव च । पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥
 क्रव्यादानां पक्षिणाञ्च प्राश्य मूत्रपुरीषकम् । महासान्तपनं
 कुर्व्यन्तेषां मोहाद् द्विजातयः ॥ भासमण्डकुकुर वायसे
 कृच्छ्रमाचरेत् । प्राजापत्येन शुद्ध्येत ब्राह्मणः क्लृष्टभोजनात् ॥
 क्षत्रियस्तप्तकृच्छ्रं स्याद् वैश्यश्चैव त्रिकृच्छ्रकम् । सुराभाण्ड
 दकं वापि पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ शुनोच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा
 त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति । गोमूत्र यावकाहारः पीतशेषञ्च वा प
 यः ॥ आपो मूत्रपुरीषाद्यै रुपेताः प्राशयेद्यदि । तदा सान्तप
 नं कुर्व्याद् व्रतं कायविशोधनम् ॥ चाण्डालरूपभाण्डेषु यद्
 ज्ञानात् पिबेज्जलम् । चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं ब्राह्मणः पापशो
 धनम् ॥ चाण्डालेन च संस्पृष्टं पीत्वा वारि द्विजोत्तमः । त्रिरा
 त्रेण विशुद्ध्येत पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ महापातकसंस्पर्शे
 त्का स्नात्वा द्विजोत्तमः । बुद्धिपूर्वन्तु मूढात्मा तप्तकृच्छ्रं स
 माचरेत् ॥ अन्यजातिविवाहे च स महापातकी भवेत् । तस्य
 पत्न्यसि संसर्गात्पातकित्वमवाप्नुयात् ॥ चतुर्विंशतिकृच्छ्रं स्या

विवाहे त्वन्यकन्यया । संसर्गस्य तदर्थं स्यात् प्रायश्चित्तं सु
 तेन हि ॥ दृष्ट्वा महापातकिनं चाण्डालं वा रजस्वलाम् । प्र
 मादाद्रोजनं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥ स्नानाद्री यदि भु
 ज्जीत अहोरात्रेण शुद्ध्यति । बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्रेण भगवानाह
 पद्मजः ॥ शुष्कं पर्युषितादीनि गन्धादिप्रतिदूषितम् । भुत्कोप
 वासं कुर्वीत चरेद्विप्रः पुनः पुनः ॥ अज्ञानात् भुक्तिशुद्ध्यर्थ-
 मज्ञानस्य विशेषतः । भृत्यानां यजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म
 णि ॥ अभिचारमनर्हं च त्रिभिः कृच्छ्रे विशुद्ध्यति । ब्राह्मणा-
 भिहतानाञ्च कृत्वा दाहादिकं द्विजः ॥ गोमूत्रयावकाहारः प्रा
 जापत्येन शुद्ध्यति । तैलाभ्यक्तः प्रभाते च कुर्याण्मूत्रपुरीष
 के ॥ अहोरात्रेण शुद्ध्येत श्मश्रुकर्माणि मैथुने । एकाहेति
 विवाहाग्निं परिभाष्य द्विजोत्तमः ॥ त्रिरात्रेण विशुद्ध्येत त्रि
 रात्रात् षडहं पुनः । दशाहे द्वादशाहे वा परिहास्य प्रमादतः ॥
 कृच्छ्रचान्द्रायणं कुर्यात्तत्पापस्यापनुत्तये । पतितद्रव्यमादा
 य तदुत्सर्गेण शुद्ध्यति ॥ चरेच्च विधिना कृच्छ्र मित्याह भगवा
 न् प्रभुः । अनाशकनिवृत्ता तु प्रव्रज्योपासिता तथा ॥ आच
 रेत् त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । पुनश्च जातक
 र्मादिसंस्कारैः संस्कृता द्विजाः ॥ शुद्धो यस्तद् व्रतं सम्यक्
 चरेद्युर्धर्मदर्शिनः ॥ अनुपासितसिद्धस्तु तं व्यापकवशेन
 च । अजस्रं संयतमना रात्रौ चेद्रात्रिमेव हि ॥ अकृत्वा स-
 मिधाधानं शुचिः स्नात्वा समाहितः । गायत्र्यष्टसहस्रस्य ज
 पं कृत्वा विशुद्ध्यति ॥ उपासीत न चेत्सन्ध्यां गृहस्थोऽपि प्र
 मादतः । स्नात्वा विशुद्ध्यते नद्याः परिश्रान्तः ससंयमात् ॥
 वैदिकानि च नित्यानि कर्माणि च विलोप्य तु । स्नातकव्रत-
 लौल्यन्तु कृत्वा श्रौपवसेद्दिनम् ॥ सम्यत्सरश्चरेत् कृच्छ्रं म-

नुच्छन्दे द्विजोत्तमः । चान्द्रायणं चरेद् वृत्त्या गोप्रदानेन शु-
 द्ध्यति ॥ नास्तिक्याद्यदि कुर्वीत प्राजापत्यं चरेद् द्विजः । देव
 द्रोहं गुरुद्रोहं तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥ उष्ट्रयानं समारुह्य स
 रयानञ्च कामतः । त्रिरात्रेण विशुद्धो न नग्नो न प्रविशेज्ज-
 लम् ॥ षष्ठान्नकालमासं वा संहिताजपमेव वा । होमाच्च शा-
 कलान्नित्यमपत्यानां विशोधनम् ॥ नीलं रक्तं वसित्वा तु ब्रा-
 ह्मणो वस्त्रमेव हि । अहोरात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुद्ध्य-
 ति ॥ वेदधर्मं पुराणांश्च चण्डालस्य च भाषणम् । चान्द्राय-
 णेन शुद्धिः स्यान्न ह्यन्या तस्य निष्कृतिः ॥ उद्धन्धनादिनिह-
 तं संस्पृश्य ब्राह्मणः क्वचित् । चान्द्रायणेन शुद्धः स्यात् प्रा-
 जापत्येन वा पुनः ॥ उच्छिष्टो यदि नाचान्नश्चण्डालादीन् स्पृ-
 शेद् द्विजः । उच्छिष्टं स्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्ध्यते ॥ चण्डा-
 लसूतकशवांस्तथा नारीं रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा स्नायाद्विशुद्ध्य-
 र्थं तत् स्पृष्टान् पतितांस्तथा ॥ चण्डालसूतकशवैः संस्पृष्टं स्पृ-
 शयेद् यदि । प्रमादात् स्नात आचम्य जपं कृत्वा विशुद्ध्यति ॥
 अस्पृष्टस्पर्शनं कृत्वा स्नात्वा शुद्धो द्विजोत्तमः । आचमेत्
 द्विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः ॥ विज्ञानस्य तु विप्रस्य कदा-
 चित् स्रवते गुदम् । कृत्वा शौचं ततः स्नात्वा उपोष्य जुहुया-
 द्दूयुतम् ॥ चण्डालन्तु शवं स्पृष्ट्वा कृच्छ्रं कुर्यात् द्विजोत्तमः ।
 दृष्ट्वा नभस्थं नक्षत्रं महोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ सुरां स्पृष्ट्वा द्वि-
 जः कुर्यात् प्राणायामत्रयं शुचिः । पलाण्डुं लघुनं चैव घृतं
 प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ ब्राह्मणस्तु शरणा दष्टरूप्यहं सायं पयः पि-
 बेत् । नाभेरूर्ध्वस्य दष्टस्य तदेव त्रिगुणं भवेत् ॥ स्यादेतन्नि-
 गुणं बाह्वोर्मूर्ध्नि स्यात्तु चतुर्गुणम् । स्नात्वा जपेत्तु गायत्रीं
 शेषमिदं द्विजोत्तमः ॥ पञ्चयज्ञानकृत्वा तु यो भुङ्क्ते प्र-

त्यहं गृही । अनातुरस्य निधनं कृच्छ्रार्द्धेन विशुद्ध्यति ॥ आ-
हिताग्ने रुपस्थानं यः कुर्यान्नितु पर्वणि । अस्तौ गच्छेत् न प्रा-
य्यायां सोऽपि कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् ॥ विना हिरण्यं वा कुर्या-
च्छरीरं सन्निवेशेत् ॥ सचेलो जलमापुत्य गामालभ्य विशु-
द्ध्यति ॥ गायत्र्यष्टसहस्रन्तु अहं चोपवसेद् गृही । अनुगच्छे-
च्च यः शूद्रं प्रेतभूतं द्विजोत्तमः ॥ गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जपं कु-
र्यान्निदीषु च । अकृत्वा शपथं विप्रो विप्रस्य विधिसंयुते ॥
मृषैव यावकान्नेत्रे कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् । पंक्तौ विषमदा-
नञ्च कृत्वा कृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥ छायां श्वपाकस्यारुह्य स्ना-
त्वा सम्प्राशयेद्दतम् । रक्षेदादित्यमशुचिं दत्त्वाग्नीन्द्रजमे-
व च ॥ मानुष्यास्थि च संस्पृष्ट्वा स्नानमेव विशुद्ध्यति । कृत्वा
प्यध्ययनं विप्रश्चरेद्दक्षिणानुवत्सरम् ॥ कृतघ्नो ब्राह्मणगृहं
पञ्चसम्बत्सरं व्रती । हुङ्गारं ब्राह्मणस्योत्का त्वङ्गारन्तु गरी-
यसः ॥ स्नात्वाचम्य ततः शेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत् । ताडयि-
त्वा तृणेनैव कर्णे बद्ध्वा च वाससा ॥ विवादे परिनिर्जित्य प्रणि-
पत्य प्रसादयेत् । अवगृह्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रनिपातने ॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रः कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् । गुरोराक्रो-
शने चैव कृच्छ्रं कुर्याद्विशोधनम् ॥ एकरात्रं द्विरात्रं वा तस्या-
पस्थापनुत्तये । देवर्षीणामभिमुखं षीवताक्रोशनाकृते ॥ उ-
ल्लादि जनुर्जित्वा दातव्यञ्च हिरण्यकम् । देवोद्यानेन यः
कुर्यान्मूत्रोच्चारं शकृद्द्विजः ॥ छिन्द्याच्छिन्नन्तु शतद्वयं
चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । देवतायतने मूत्रं कृत्वा देहाद्द्विजोत्त-
मः ॥ शिश्वस्योत्कृत्तनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत् । देवता-
नामृषीणाञ्च वेदानाञ्चैव कुत्सनम् ॥ कृत्वा सम्यक् प्रकु-
र्वीत प्राजापत्यं द्विजोत्तमः । तैस्तु सम्प्राषणं कृत्वा स्ना-

त्वा देवान् समर्चयेत् ॥ स्त्री यदा बालभावेन महापापं करोति
 हि । प्रायश्चित्तं व्रतस्यास्य पित्रा तद्व्रतचारिणीम् ॥ उद्धहेद
 भिरूपान्तमन्यथा पतितस्तु सः । अपि राजन्यकवये वार्षि
 कब्राह्मणो व्रतम् ॥ तस्यान्ते वृषभैकेन सहस्र गोदानमाच
 रेत् । सर्पं हत्वा माषमात्रं दद्यात् सुवर्णरजतताम्रत्रपु-
 सीसकांस्यासनामद्भिरेव मृत्स्मायुक्ताभिस्तेजसाञ्चोच्छि-
 ष्टानां भस्मनात्रिः । प्रक्षालनं कनकरजतमणिशङ्खवक्त्र-
 त्त्युपलानां वज्रविदलरज्जुचर्मणाञ्चाद्भिः शौचमिति । अ
 पि चण्डालश्चपच स्पृष्टे वा विण्मूत्रएव च । त्रिरात्रेण वि
 शुद्धिः स्यादूष्कोच्छिष्टः सदाचरेत् ॥ पिता पितामहो
 यस्या अग्रजौ वाथ कस्यचित् । तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दो
 षः परिदेवने ॥ अमावास्यायां यो ब्राह्मणं समुद्दिश्य पिता
 महम् । ब्राह्मणीं स्त्रीं समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥ अ
 मावास्यां तिथिं प्राप्य यममाराधयेद्भवम् । ब्राह्मणान् भोज-
 यित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृ
 ष्णाचतुर्दशीम् । संपूज्य ब्राह्मणामुखैः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् । दृष्ट्वेव प्रथमे
 यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥ सर्वत्र दानग्रहणे मुच्यते सोमया
 गतः । शान्त्या च दक्षिणां गृह्णन् हिरण्यप्रतिमामपि ॥ अयु
 तेनैव गायत्र्या मुच्यते सर्वपातकैः । ॥ इत्यौशनसस्मृ-
 तौ नवमोऽध्यायः ॥

समाप्ता औशनसस्मृतिः ॥

अथ आङ्गिरसस्मृतिः ।

३६३

गृहाश्रमेषु धर्मेषु वर्णानामनुपूर्वशः । प्रायश्चित्त विधिं
दृष्ट्वा अङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥१॥ अन्त्यानामपि सिद्धान्तं भ-
क्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्हन्तु ब्रह्मक्षत्र विशां
विदुः ॥२॥ रजकश्चर्मकारश्च नदीबुरुड एव च । कैवर्त्तमेद
भिलाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः ॥३॥ अन्त्यजानां गृहे तोयं
भाण्डे पथ्युषितञ्च यत् । प्रायश्चित्तं यदा पीतं तदैव हि समाच-
रेत् ॥ चाण्डालकूपभाण्डेषु त्वज्ञानात् पिबते यदि । प्रायश्चित्तं
कथं तेषां वर्णे वर्णे विधीयते ॥४॥ चरेत् सान्तपनं विप्रः प्रा-
जापत्यन्तु भूमिपः । तदर्हन्तु चरेद्द्वैशयः पादं शूद्रेषु दापयेत् ॥
॥५॥ अज्ञानात् पिबते तोयं ब्राह्मणस्त्वन्त्यजातिषु । अहो-
रात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥६॥ विप्रो विप्रेण सं-
स्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन । आचान्त एव शुध्येत अङ्गिरामु-
निरब्रवीत् ॥७॥ क्षत्रियेण यदा स्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।
स्नानं जप्यन्तु कुर्वीत दिनस्यार्द्धेन शुध्यति ॥८॥ वैश्येन
तु यदा स्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः । उपोष्य रजनीमेकां
पञ्चगव्येन शुध्यति ॥९॥ अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टो स्नानं येन
विधीयते । तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥१०॥
अन ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि नीली वस्त्रस्य वै विधिम् । स्त्रीणां क्री-
डार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥११॥ पालने विक्रये चैव
तद्वृत्तेरुपजीवने । पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपो-
हति ॥१२॥ स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
तथा तस्य महायज्ञा नीलीवस्त्रस्य धारणात् ॥१३॥ नीली
रक्तं यदा वस्त्रमज्ञानेन तु धारयेत् । अहोरात्रोषितो भूत्वा
पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१४॥ नीलीदारु यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणं

वै प्रमादतः । शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणाञ्चरेत्
 ॥१६॥ नीलीवृक्षेण पक्वन्तु अन्नमभ्याति चेदद्विजः । आहार
 वमनं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१७॥ भक्षन् प्रमादतो
 नीलीं द्विजातिस्त्वसमाहितः । त्रिषु वर्णेषु सामान्यं चान्द्रा
 यणमिति स्थितम् ॥१८॥ नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनी-
 यते । नोपतिष्ठति दातारं भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥१९॥
 नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत्पाके श्रपितं भवेत् । तेन भक्तेन वि-
 प्राणां दिनमेकमभोजनम् ॥२०॥ मृते भर्त्तरि या नारी नीली
 वस्त्रं प्रधारयेत् । भर्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ॥
 ॥२१॥ नील्या चोपहते क्षेत्रे शस्यं यत्तु परोहति । अभोज्यं त
 द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥२२॥ देवद्रोण्यां वृषो-
 त्सर्गे यज्ञे दाने तथैव च । अत्र स्नानं न कर्त्तव्यं दूषिता च व
 स्रन्धरा ॥२३॥ वापिता यत्र नीली स्यात्तावद्भूम्यशुचिर्भवेत् ।
 यावद्वादशवर्षाणि अत ऊर्ध्वं शुचिर्भवेत् ॥२४॥ भोजने चैव
 पाने च तथा चोषधभेषजैः । एवं म्रियन्ते या गावः पादमेकं
 समाचरेत् ॥२५॥ घण्टाभरणदोषेण यत्र गौर्विनिपीड्यते ।
 चरेदहं व्रतं तेषां भूषणार्थं हि तत् कृतम् ॥२६॥ दमने दा-
 मने रोधे अवघाते च वैकृते । गवा प्रभवता घातैः पादो-
 नं व्रतमाचरेत् ॥२७॥ अङ्गुष्ठपर्वमात्रस्तु बाहुमात्रः प्रमाण
 नः । सपल्लवश्च साग्रश्च दण्डइत्यभिधीयते ॥२८॥ दण्डादु
 क्ताद्यदान्येन पुरुषाः प्रहरन्ति गाम् । द्विगुणं गोव्रतं तेषां त्रा
 यश्चित्तं विशोधनम् ॥२९॥ शृङ्गभङ्गे त्वस्थिभङ्गे चर्मनिर्माणे
 चने तथा । दशरात्रं चरेत् कृच्छ्रं यावत् स्वस्थो भवेत्तदा ॥३०॥
 गोमूत्रेण तु संमिश्रं यावकञ्चोपजायते । एतदेव हितं कृ-
 च्छ्रमिदमाङ्गिरसं मतम् ॥३१॥ असमर्थस्य बालस्य पिता वा

आङ्गिरसस्मृतिः ।

३६५

यदि वा गुरुः । यमुद्दिश्य चरेद्धर्मं पापं तस्य न विद्यते ॥ ३२ ॥
अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालोवाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्हं
महन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥ ३३ ॥ मूर्च्छिते पतिते चापि ग
वि यष्टिप्रहारिते । गायत्र्यष्टसहस्रन्तु प्रायश्चित्तं विशोध
नम् ॥ ३४ ॥ स्नात्वा रजस्वला चैव चतुर्थेऽह्नि विष्णुध्यति । कु
र्याद्रजसि निवृत्तेऽनिवृत्ते न कथञ्चन ॥ ३५ ॥ रोगेण यद्र
जः स्त्रीणामत्यर्थं हि प्रवर्तते । अशुच्यस्ता न तेन स्यूस्तासां
वेकारिकं हि तत् ॥ ३६ ॥ साध्याचारा न तावत् स्याद्रजो या
वत् प्रवर्तते । वृत्ते रजसि गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैन्द्रिये
॥ ३७ ॥ प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृती-
ये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥ ३८ ॥ रजस्वला यदा
स्पृष्टा शुना शूद्रेण चैव हि । उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्ये
न शुध्यति ॥ ३९ ॥ द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनङ्गतौ
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥ ४० ॥ गण्डूषं
पादशौचञ्च न कुर्यात् कांस्यभाजने । भस्मना शुध्यते कां
स्यं ताम्रमम्लेन शुध्यति ॥ ४१ ॥ रजसा शूध्यते नारी नदी
वेगेन शुध्यति । भूमौ निःक्षिप्य षण्मासमत्यन्तोपहतं शु
चि ॥ ४२ ॥ गवाघातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि तु ।
भस्मना दशभिः शुद्धेत् काकेनोपहतं तथा ॥ ४३ ॥ शौचं
सौवर्णरूप्याणां वायुनार्केन्दुरश्मिभिः ॥ ४४ ॥ रेतःस्पृष्टं श
वस्पृष्टमापिकञ्च न दुष्यति । अद्रिर्मृदा च तन्मात्रं प्रक्षा-
त्य च विष्णुध्यति ॥ ४५ ॥ शुष्कमन्नमविग्रस्य भृत्का सप्ता
हमुच्छति । अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तमर्द्धमासेन जीर्यति ॥ ४६ ॥
पयोदधि च मासेन षण्मासेन घृतं तथा । तैलं संवत्सरैर्णैव
कोष्ठे जीर्यति वानवा ॥ ४७ ॥ यो भुङ्क्ते हि च शूद्रान्नं मास

३६६

आङ्गिरसस्मृतिः ।

मेकं निरन्तरम् । इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥
॥४८॥ शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहासनम् । शूद्राज्जा
नागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ४९॥ अप्रणामे तु शू
द्रेऽपि स्वस्ति यो वदति द्विजः । शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणो
ऽपि तथैव च ॥ ५०॥ दशाहाच्छुध्यते विप्रो द्वादशाहेन भूमिपः ।
पाक्षिकं वैश्य एवाह शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ५१॥ अग्निहो-
त्री च यो विप्रः शूद्रान्नं चैव भोजयेत् । पञ्च तस्य प्रणश्य-
न्ति आत्मा वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ५२॥ शूद्रान्नेन तु भुक्तेन यो
द्विजो जनयेत् सुतान् । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्र-
वर्तते ॥ ५३॥ शूद्रेण स्पृष्टमुच्छिष्टं प्रमादादथ पाणिना । न हि
जेभ्यो न दातव्यमापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ ५४॥ ब्राह्मणस्य
सदा मुङ्क्ते क्षत्रियस्य च पर्वसु । वैश्येष्वापत्सु भुञ्जीत न
शूद्रेऽपि कदाचन ॥ ५५॥ ब्राह्मणान्ने दरिद्रत्वं क्षत्रियान्ने प-
शुस्तथा । वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्ने नरकं ध्रुवम् ॥ ५६॥
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् । वैश्यस्य चा-
न्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं ध्रुवम् ॥ ५७॥ दुष्कृतं हि मनुष्या-
णामन्नमाश्रित्य तिष्ठति । यो यस्यान्नं समश्नाति स त-
स्याश्नाति किल्बिषम् ॥ ५८॥ सूतकेषु यदा विप्रो ब्रह्मचारी
जितेन्द्रियः । पिबेत् पानीयमज्ञानाद्भुङ्क्ते भक्तमथापि वा
॥ ५९॥ उत्तार्याचम्य उदकमवतीर्य उपस्पृशेत् । एवं हि स
मुदाचारो वरुणेनाभिमन्त्रितः ॥ ६०॥ अग्न्यगारे गवां गोष्ठे
देवब्राह्मणसन्निधौ । आहारे जपकाले च पादुकानां विस-
र्जनम् ॥ ६१॥ पादुकासनमारूढो गेहान् पञ्चगृहं व्रजेत् ।
छेदयेत्तस्य पादौ तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ६२॥ अग्नि-
होत्री तपस्वी च श्रोत्रियो वेदपारगः । एते वै पादुकैर्यान्ति

यमस्मृतिः ।

३६७

शेषान्दण्डेन ताडयेत् ॥ ६३ ॥ जन्मप्रभृतिसंस्कारे चूडान्ते
भोजनं नवम् । असपिण्डेन भोक्तव्यं चूडस्यान्ते विशेष-
तः ॥ ६४ ॥ याचकान्नं नवश्राद्धमपि सूतकभोजनम् । नारी
प्रथमगर्भेषु भक्त्या चान्द्रायणं चरेत् ॥ ६५ ॥ अन्यदत्ता तु
या कन्या पुनरन्यस्य दीयते । तस्याश्वान्नं न भोक्तव्यं पु-
नर्भूसा प्रगीयते ॥ ६६ ॥ पूर्वश्च स्वावितोयश्च गर्भोयश्चा-
प्यसंस्कृतः । द्वितीये गर्भसंस्कारस्तेन शुद्धिर्विधीयते ॥
॥ ६७ ॥ राजाद्यैर्दशभिर्मसैर्यवतिष्ठति गूर्विणी । तावद्रक्षा
विधातव्या पुनरन्योविधीयते ॥ ६८ ॥ भर्तृशासनमुल्लङ्घ्य
याचस्त्री विप्रवर्त्तते । तस्याश्चैव न भोक्तव्यं विज्ञेया का-
मचारिणी ॥ ६९ ॥ अनपत्या तु या नारी नाभ्यायात्तद्गृहेऽपि
वै । अथ भुङ्क्ते तु यो मोहात् पूयसं नरकं व्रजेत् ॥ ७० ॥ स्त्रि-
याधनन्तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः । स्त्रिया यानानि
वासांसि ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ७१ ॥ राजान्नं हरते तेजः
शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् । सूतकेषु च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृ-
थिवीमलम् ॥ ७२ ॥ ॥ इत्यङ्गिरसा महर्षिणा प्रणीतं
धर्मशास्त्रं समाप्तम् ॥

यमस्मृतिः ॥

अथातो ह्यस्य धर्मस्य प्रायश्चित्ताभिधायकम् । चतू-
र्णामपि वर्णानां धर्मशास्त्रं प्रवर्त्तते ॥ १ ॥ जलाग्न्युद्वन्धन-
भ्रष्टाः प्रव्रज्या न शन्युताः । विषप्रपतनप्रायशस्त्रघात-
च्युताश्च ये ॥ २ ॥ सर्वे ते प्रत्यवसिताः सर्वलोकबहिष्कृताः
चान्द्रायणेन शुद्ध्यन्ति तप्तकृच्छ्रद्वयेन वा ॥ ३ ॥ उभयाव-

सिनाः पापा येऽग्राम्यशरणाच्युताः । इन्दुद्वयेन शक्नन्ति
 दत्त्वा धेनुं तथा वृषम् ॥४॥ गोब्राह्मणहनं दग्धा मृतमुद्वन्धने
 न च । पाशान्तस्यैव छित्वा तु तप्तकृच्छ्रं समान्वरेत् ॥५॥ कृ-
 मिभिर्व्रणसंभूतैर्मक्षिकाश्वापघातिनः । कृच्छ्राद्धं संप्रकु-
 र्वीति शक्त्या दद्यात्तु दक्षिणाम् ॥६॥ ब्राह्मणस्य मलद्वारे
 पूयशोणितसम्भवे । कृमिभुक्तव्रणे मौञ्जीहोमेन स विशु-
 द्धति ॥७॥ यः क्षत्रियस्तथा वैश्यः शूद्रश्चाप्यनुलोमजः ।
 ज्ञात्वा भुङ्क्ते विशेषेण चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥८॥ कृकु-
 टाण्डप्रमाणान्तु ग्रासञ्च परिकल्पयेत् । अन्यथाहारदोषेण
 न स तत्र विशुद्ध्यति ॥९॥ एकैकं वर्द्धयेच्छुक्ले कृष्णापक्षे च
 हासयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणोविधिः ॥
 ॥१०॥ करान्यमद्यपानेन गोमांसभक्षणे कृते । तप्तकृच्छ्रञ्च
 रेद्विप्रस्तत्पापस्तु प्रणश्यति ॥११॥ प्रायश्चित्ते द्युपक्रान्ते क-
 र्ता यदि विपद्यते । पूतस्तदद्वरंवापि इहलोके परत्र च ॥१२॥
 यावदेकः पृथक् द्रव्यः प्रायश्चित्तेन शुध्यति । अपरास्ते न च
 स्पृश्यास्तेऽपि सर्वे विगर्हिताः ॥१३॥ अभोज्याश्चाप्रतिग्राह्या
 असंपाठ्या विवाहिनः । पूयन्तेऽनुव्रते चीर्णे सर्वे ते ऋक्थ
 भागिनः ॥१४॥ ऊर्नेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात् परस्य च ।
 प्रायश्चित्तं चरेद्भाना पिता वान्योऽपि बान्धवः ॥१५॥ अतोबा-
 लतरस्यापि नापराधो न पातकम् । राजदण्डो न तस्यास्ति
 प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥१६॥ अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालोवा-
 प्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तान्दमर्हन्ति स्त्रियोरोगिण एव च ॥१७॥
 अस्तंगतो यदा सूर्यश्चाण्डालरजकस्त्रियः । संस्पृष्टास्तु तदा
 कैश्चित् प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥१८॥ जातरूपं सुवर्णञ्च दि-
 वानीतं च यज्जलम् । तेन स्नात्वा च पीत्वा च सर्व्ये ते शुचयः

स्मृताः ॥१९॥ दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । एते
 शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२०॥ अन्नं शूद्र-
 स्य भोज्यं वा ये भुञ्जंत्यबुधा नराः । प्रायश्चित्तं तथा प्राप्तं
 चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥२१॥ प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न
 प्रयच्छति । मासि मासिरजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम्
 ॥२२॥ माता चैव पिता चैव ज्येष्ठोऽप्राता नथैव च । त्रयस्तं नर-
 कं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥२३॥ यस्तां विवाहयेत्
 कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः । असंभाष्यो ह्यपाङ्गुक्तैः स
 विप्रो वृषलीपतिः ॥२४॥ बन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली तु मृ-
 तप्रजाः । शूद्री तु वृषली ज्ञेया कुमारी तु रजस्वला ॥२५॥
 यत् करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः । तद्देहभुग् जप-
 नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥२६॥ स्ववृषं या परित्यज्यान्त्य
 वृषेण बृहस्पतिः । वृषली सा तु विज्ञेया न शूद्री वृषली भ-
 वेत् ॥२७॥ वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च । त-
 स्याञ्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥२८॥ शिवत्रकुष्ठी
 तथा चैव कुनरवी श्यावदन्तकः । रोगी हीनाति रिक्ताङ्गः पि-
 शुनो मत्सरस्तथा ॥२९॥ दुर्मगो हि तथा षण्डः पाषण्डी वेदनि-
 न्दकः । हेतुकः शूद्रयाजी च अयाज्यानाञ्च याजकः ॥३०॥
 नित्यं प्रतियहे लुब्धो याचको विषयात्मकः । श्यावदन्तोऽथ वै-
 द्यश्च असदालापकस्तथा ॥३१॥ एते श्राद्धे च दाने च वर्ज-
 नीयाः प्रयत्नतः ॥३२॥ ततो देवलकश्चैव भृतको वेदविक्र-
 यी । एते वर्ज्याः प्रयत्नेन एतद्भास्वतिरब्रवीत् ॥३३॥ एता-
 न्नियोजयेद्यस्तु हव्यं कव्यं च कर्मणि । निराशाः पितरस्त-
 स्य यान्ति देवामहर्षिभिः ॥३४॥ अग्रे माहिषिकं दृष्ट्वा म-
 ध्ये तु वृषलीपतिम् । अन्ते वार्धुषिकं दृष्ट्वा निराशाः पित-

रोगताः ॥ ३५ ॥ महिषीत्युच्यते भार्या याचैव व्यभिचारिणी ।
 तान् दोषान् क्षमते यस्तु सर्वे माहिषिकः स्मृतः ॥ ३६ ॥ स
 माघन्तु समुद्भूत्य महार्घं यः प्रयच्छति । सर्वे वार्हुषिको
 नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥ ३७ ॥ यावदुष्णां भवत्यन्ने या
 वदुज्जति वाग्यताः । अश्नन्ति पितरस्तावद्यावन्नोक्ता ह
 विर्गुणाः ॥ ३८ ॥ हविर्गुणा न वक्तव्याः पितरोयत्र तर्पिताः ।
 पितृभिः स्तर्पितैः पश्चादुक्तव्यं शोभनं हविः ॥ ३९ ॥ यावतो
 ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येषु मन्त्रवित् । तावतोग्रसते पिष्टा
 न् शरीरे ब्रह्मणः पिता ॥ ४० ॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुनां
 शूद्रेण वा द्विजः । उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
 ४१ ॥ अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टे स्नानमात्रं विधीयते । तेनैवो-
 च्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ४२ ॥ यावद्विप्रानपू-
 ज्यन्ते सम्भोजनहिरण्यकैः । तावच्चौर्णव्रतस्यापि तत्पापं न
 प्रणश्यति ॥ ४३ ॥ यद्वेष्टितं काकबलाकचिल्लैरमेध्यालेप्तं तु भ-
 वेच्छरीरम् । गोत्रे मुखे च प्रविशेच्च सम्यक् स्नानेन लेपोपह-
 तस्य शुद्धिः ॥ ४४ ॥ ऊर्ध्वनाभैः करो मुत्का यदङ्गमुपहन्यते ।
 ऊर्ध्वं स्नानमधः शौचं तन्मात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ ४५ ॥ अभक्ष्या-
 णामपेयानामलेह्यानाञ्च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राय-
 श्चित्तं कथं भवेत् ॥ ४६ ॥ पद्मोदुम्बरबिल्वाश्च कुशाश्वत्थ-
 पलाशकाः । एतेषामुदकं पीत्वा षड्रात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ ४७ ॥
 यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्याग्निर्निरापदि । अनाहितान्नि-
 र्वर्तत गृहित्वञ्च चिकीर्षति ॥ ४८ ॥ आचरेत्रीणि कृच्छ्राणि
 चरेच्चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः प्रोक्तैः पुनः संस्का-
 रमर्हति ॥ ४९ ॥ तूलिका उपधानानि पुष्पं रक्ताम्बराणि च । शौ-
 षयित्वा प्रतापेन प्रोक्षयित्वा शुचिर्भवेत् ॥ ५० ॥ देशं कालं

तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा
धर्मं समाचरेत् ॥ ५१ ॥ रथ्याकर्मतोयानि नावायस तृ-
णानि च । मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥ ५२ ॥
आतुरे स्नानसम्प्राप्ते दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा-
स्पृशेत्तन्तु ततः शुध्येत आतुरः ॥ ५३ ॥ रजकश्चर्मकारश्च न
दोषुरुड एव च । कैवर्त्तमेदभिलाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः
॥ ५४ ॥ एषां गत्वा तु योषां वै तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ५५ ॥
स्त्रीणां रजस्वलानान्तु स्पृष्टास्पृष्टि यदा भवेत् । प्रायश्चित्तं
कथं तासां वर्णे वर्णे विधीयते ॥ ५६ ॥ स्पृष्टा रजस्वलां यान्तु
सगोत्राञ्च सप्तर्त्तकाम् । कामादकामतो वापि स्नात्वा काले
न शुध्यति ॥ ५७ ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा
तथा । कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा पादेन शुध्यति ॥ ५८ ॥
स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजा तथा । पादहीनं चरे
त् पूर्वा पादार्द्धन्तु तथोत्तरा ॥ ५९ ॥ स्पृष्टा रजस्वलान्योन्यं
वैश्यजा शूद्रजा तथा । कृच्छ्रपादं चरेत् पूर्वा तदूर्ध्वन्तु त
थोत्तरा ॥ ६० ॥ स्पृष्टा रजस्वला चैव श्वानजम्बूकरासप्तैः । ता
वत्तिष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुध्यति ॥ ६१ ॥ स्पृष्टा रजस्व
ला कैश्चिच्चाण्डालैररजस्वला । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण प्राणायाम
मशतेन च ॥ ६२ ॥ विप्रः स्पृष्टो निशायाञ्च उदक्या पतितेन
च । दिवानीतेन तोयेन स्नापयेच्चाग्निसन्निधौ ॥ ६३ ॥ दिवा
र्करश्मिसंस्पृष्टं रात्रौ नक्षत्ररश्मिभिः । सन्ध्योभयोश्च स-
न्ध्यायाः पवित्रं सर्वदा जलम् ॥ ६४ ॥ अपः करनखस्पृष्टाः
पिबेदाचमने द्विजः । सुरां पिबति स्रव्यक्तं यमस्य वचनं य
था ॥ ६५ ॥ स्वातवाप्यास्तथा कूपे पाषाणैः शस्त्रघातनैः । य
स्या तु घातने चैव मृत्पिण्डे गोकुलेन च ॥ ६६ ॥ रोधने बन्धने

चैव स्थापिते पुष्कले तथा । काष्ठे वनस्पतौ रोधसङ्कटे स्नु
 वस्त्रयोः ॥६७॥ एतत्ते कथितं सर्वं प्रमादस्थानमुत्तमम् । य
 त्र यत्र मृतागावः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥६८॥ दारुणा घा
 तने कृच्छ्रं पाषाणैर्द्विगुणं भवेत् । अर्द्धकृच्छ्रन्तु स्वाते स्यात्
 पादकृच्छ्रन्तु पादपे ॥६९॥ शस्त्रघाते त्रिकृच्छ्राणि यष्टिघा
 ते द्वयं चरेत् ॥७०॥ कृच्छ्रेण वस्त्रघातेऽपि गोघ्नश्चेति विशु-
 ध्याति । योवर्त्तयति गोमध्ये नदीकान्तारमन्तिके ॥७१॥ रोमा
 णि प्रथमे पादे द्वितीये श्मश्रु वापयेत् । तृतीये तु शिखा धा-
 र्या चतुर्थे सशिखं वपेत् ॥७२॥ न स्त्रीणां वपनं कुर्यात् न च
 सां गामनुव्रजेत् । न च रात्रौ वसेद्गोष्ठे न कुर्याद् वैदिकींश्च
 निम् ॥७३॥ सर्वान् केशान् समुहृत्य छेदयेद्दङ्गुलिद्वयम् ।
 एवमेव तु नारीणां शिरसौ वपनं स्मृतम् ॥७४॥ मृतकेन
 तु जातेन उभयोः सूतकं भवेत् । पातकेन तु लिप्तेन नास्य
 सूतकिना भवेत् ॥७५॥ चत्वारि खलु कर्माणि सन्ध्याकाले
 विवर्जयेत् । आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायञ्च चतुर्थकम् ॥
 ७६॥ आहारज्जायते व्याधिः क्रूरगर्भश्च मैथुने । निद्रा-
 श्रियो निवर्त्तन्ते स्वाध्याये मरणं ध्रुवम् ॥७७॥ अज्ञानात्तु
 द्विजश्रेष्ठ ! वर्णानां हितकाम्यया । मया प्रोक्तमिदं शास्त्रं सा
 वधानोऽवधारय ॥७८॥ ॥ इति यमप्रोक्तं धर्मशा-
 स्त्रं समाप्तम् ॥

अथ आपस्तम्बस्मृतिः ।

आपस्तम्बं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविनिर्णयम् । दूषिता-
 नां हितार्थाय वर्णानामनुपूर्वशः ॥१॥ परेषां परिवार्येषु नि-

वृत्तमृषिसत्तमम् । विविक्तदेश आसीनमात्मविद्यापराय
णम् ॥२॥ अनन्यमनसं शान्तं सत्त्वस्थं योगवित्तमम् ।
आपस्तम्बमृषिं सर्वं समेत्य मुनयोऽब्रुवन् ॥३॥ भगवन् !
मानवाः सर्वे असन्मार्गे स्थिता यदा । चरेद्युर्द्धर्मका-
र्याणां तेषां ब्रूहि विनिष्कृतिम् ॥४॥ यतोऽवश्यं गृहस्थेन
गवादिपरिपालनम् । कृषिकर्म्मार्दि चापत्सु द्विजामन्वणमे
व च ॥५॥ देयञ्चानाथकेऽवश्यं विप्रादीनाञ्च भेषजम् ।
बालानां स्तन्यपानादिकार्यञ्च परिपालनम् ॥६॥ एवं कृते
कथञ्चित् स्यात् प्रमादो यद्यकामतः । गवादीनां ततोऽस्मा
कं भगवन् ! ब्रूहि निष्कृतिम् ॥७॥ एवमुक्तः क्षणं ध्यात्वा प्र
णिपातादधोमुखः । दृष्ट्वा ऋषीनुवाचेदमापस्तम्बः सुनि-
श्चितम् ॥८॥ बालानां स्तनपानादिकार्यं दोषो न विद्यते ।
विपत्तावपि विप्राणामामन्त्रणचिकित्सने ॥९॥ गवादीनां प्र
वक्ष्यामि प्रायश्चित्तं रुजादिषु । केचिदाहुर्न दोषोऽत्र देहधा-
रणभेषजे ॥१०॥ औषधं लवणञ्चैव स्नेहपुष्ट्यन्नभोजनम् ।
प्राणिनां प्राणवृत्त्यर्थः प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥११॥ अतिरिक्तं
न दातव्यं कालं स्वल्पन्तु दापयेत् । अतिरिक्ते विपन्नानां कृ
च्छ्रमेव विधीयते ॥१२॥ अथहं निरशनान् पादः पादश्चाया-
चित्तं अथहम् । पादः सायं अथहं पादः प्रातर्भोज्यं तथा अथहम्
॥१३॥ प्रातः सायं दिनार्द्धञ्च पादोनं सायवर्जितम् ॥१४॥
प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् । अयाचितन्तु
राजन्ये विरात्रं ब्रौह्मणस्य च ॥१५॥ पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ
पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनञ्च चरेत् सर्वं निपातने
॥१६॥ घण्टाभरणदोषेण गोस्तु यत्र विपद्यते । चरेद्वर्द्धनं
तत्र भूषणार्थं कृतं हितम् ॥१७॥ दमने वा निरोधे वा संघा-

ते चैव योजने । स्तम्भशृङ्खलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेत्
 ॥१८॥ पाषाणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात् । निपात
 यन्ति ये गास्तु तेषां सर्वं विधीयते ॥१९॥ प्राजापत्यं चरेद्दि
 प्रः पादोनं क्षत्रियश्चरेत् । कृच्छ्रार्द्धन्तु चरेद्द्वैश्वः पादं शूद्र
 स्य दापयेत् ॥२०॥ द्वौ मासौ दापयेद्वत्सं द्वौ मासौ द्वौ स्तनौ
 दुहेत् । द्वौ मासावेकवेलायां शेषकाले यथारुचि ॥२१॥ द
 मतामर्द्धमासेन गौस्तु यत्र विपद्यते । सशिरसं वपनं कृत्वा प्रा
 जापत्यं समाचरेत् ॥२२॥ हलमष्टगवं धर्म्मं षड्गवं जीविता
 र्थिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवञ्च जिघांसिनाम् ॥२३॥
 अतिवाहातिदोहाभ्यां नासिकाभेदने तथा । नदीपर्वतसं
 रोधे मृते पादोनमाचरेत् ॥२४॥ न नारिकेलबालाभ्यां न
 मुञ्जेन न चर्मणा । एभिर्गास्तु न बध्नीयाद्बुद्ध्वा परवशो भवे
 त् ॥२५॥ कुशैः काशैश्च बध्नीयाद्वृषभं दक्षिणामुखम् । पा
 दलग्नाग्निदोषेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥२६॥ व्यापन्नानीं बहू
 नान्तु रोधने बन्धनेऽपि च । भिषङ्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गे
 व्रतञ्चरेत् ॥२७॥ शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च लाङ्गूलस्य च कर्त्त
 ने । सप्तरात्रं पिबेद्दुग्धं यावत्स्वस्था पुनर्भवेत् ॥२८॥ गो
 मूत्रेण तु संमिश्रं यावकं भक्षयेद्द्विजः । एतद्विमिश्रितं चैवमु
 क्तञ्चोशनसा स्वयम् ॥२९॥ देवद्रोण्यां विहारेषु कूपेष्वपि
 यतनेषु च । एषु गोषु विपन्नेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३०॥
 एका पादात्तु बहुभिर्देवाद्यापादिता क्वचित् । पादं पादन्तु
 हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥३१॥ यन्त्रणे गोश्चिकित्
 सार्थं मृदगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिश्चेत् प्रायश्चित्तं
 न विद्यते ॥३२॥ सरोम प्रथमे पादे द्वितीये श्मश्रुकत्तनम् ।
 तृतीये तु शिखा धार्या सशिरवन्तु निपातने ॥३३॥ सर्वाणि

द्वितीयोऽध्यायः ।

३७५

केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । एवमेव तु नारी-
णां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यापस्तम्बी
ये धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

कारुहस्तगतं पुण्यं यच्च ग्रामादिनिःसृतम् । स्त्रीबाल
वृद्धाचरितं प्रत्यक्षादृष्टमेव च ॥ १ ॥ प्रपास्वरण्येषु जलेऽथ
सीरे द्रोण्यां जलं यच्च विनिःसृतं भवेत् । श्वपाकचाण्डालप
रिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः ॥ २ ॥ न दुष्येत् संत-
ताधारा वातोद्धृताश्च रेणवः । स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दु
ष्यन्ति कदाचन ॥ ३ ॥ आत्मशय्या च वस्त्रञ्च जायापत्यं क
मण्डलुः । आत्मनः शुचिरेतानि परेषामशुचीनि तु ॥ ४ ॥ अ
न्येस्तु स्वानिताः कूपास्तडागानि तथैव च । एषु स्नात्वा च
पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ५ ॥ उच्छिष्टमशुचित्वञ्च
यच्च विष्टानुलेपनम् । सर्वं शुद्ध्यति तोयेन तत्तोयं केन शुध्य
ति ॥ ६ ॥ सूर्यरश्मिनिपातेन मारुतस्पर्शनेन च । गवां मूत्र
पुरीषेण तत्तोयं तेन शुद्ध्यति ॥ ७ ॥ अस्थिचर्मादियुक्तन्तु ख
राश्वोष्ट्रोपदूषितम् । उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्
॥ ८ ॥ कूपो मूत्रपुरीषेण शीवनेनापि दूषितः । श्वशृगालख
रोष्ट्रैश्च क्रव्यादैश्च जुगुप्सितः ॥ ९ ॥ उद्धृत्यैव च तत्तोयं सप्त
पिण्डान् समुद्धरेत् । पञ्चगव्यं मृदा पूतं कूपे तच्छोधनं स्मृत
म् ॥ १० ॥ वापीकूपतडागानां दूषितानाञ्च शोधनम् । कुम्भा
नां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं ततः क्षिपेत् ॥ ११ ॥ यश्च कूपात्
पिबेत्तोयं ब्राह्मणः शवदूषितात् । कथं तत्र विशुद्धिः स्यादि
ति मे संशयो भवेत् ॥ १२ ॥ अक्लिन्नेनाप्यभिन्नेन शवेन
परिदूषिते । पीत्वा कूपे सप्तहोरात्रं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १३ ॥
क्लिन्ने भिन्ने शवे चैव तत्रस्थं यदि तत् पिबेत् । शुद्धिश्चान्द्रा

यणं तस्य तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥१४॥ ॥ इत्यापस्तम्बीये
धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥

अन्यजातिमविज्ञातो निवसेद्यश्च वेश्मनि । सम्यग्
ज्ञात्वा तु कालेन द्विजाः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥१॥ चान्द्रायणं प
राकोवा द्विजातीनां विशोधनम् । प्राजापत्यन्तु शूद्रस्य शेषं
तदनुसारतः ॥२॥ यैर्भक्तं तत्र पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां प्रदापये-
त् । तेषामपि च यैर्भक्तं कृच्छ्रपादं प्रदापयेत् ॥३॥ कूपैक-
पानैर्दुष्टानां स्पर्शने शवदूषिणाम् । तेषामेकोपवासेन पञ्च
गव्येन शोधनम् ॥४॥ बालौ वृद्धस्तथा रोगी गर्भिणी वापिपी
डिता । तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम् ॥५॥ अशी
निर्यस्य वर्षाणि बालोवाप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति
स्त्रियोऽप्याधितएव च ॥६॥ न्यूनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधि-
कस्य च । चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥७॥
अथवा क्रियमाणेषु येषामार्तिः प्रदृश्यते । शेषसम्पादना-
च्छुद्धिर्विपत्तिर्न भवेद्यथा ॥८॥ क्षुधा व्याधितकायानां
प्राणोऽपि विपद्यते । येन रक्षन्ति भक्तेन तेषां तत्किल्बि
षं भवेत् ॥९॥ पूर्णोऽपि कालनियमे न शुद्धिर्ब्राह्मणैर्विना ।
अपूर्णेष्वपि कालेषु शोधयन्ति द्विजोत्तमाः ॥१०॥ समाप्तमि
ति नो वाच्यं त्रिषु वर्णेषु कर्हिचित् । विप्रसम्पादनं कार्य-
मुत्पन्ने प्राणसंशये ॥११॥ सम्पादयन्ति यद्विप्राः स्नानतीर्थं
फलञ्च तत् । सम्यक् कर्तुरपायं स्याद्वृत्ती च फलमाप्नुया-
त् ॥१२॥ ॥ इत्यापस्तम्बीये धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः

चाण्डालकूपभाण्डेषु योऽज्ञानात् पिबते जलम् । प्राय
श्चित्तं कथं तस्य वर्णं वर्णं विधीयते ॥१॥ चरेत् सान्तपनं
विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः । तदर्हन्तु चरेद्देश्यः पादं शूद्रः

चतुर्थोऽध्यायः ।

३७७

स्य दापयेत् ॥२॥ भुत्कोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वप-
चेन वा । प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत्तत्र कुर्व्याद्विशोधनम् ॥३॥
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् । जपं विरात्रमश्रुत्
पञ्चगव्येन शुध्यति ॥४॥ चाण्डालेन यदा स्पृष्टो विण्मूत्रे
च कृते द्विजः । प्रायश्चित्तं विरात्रं स्यात् भुत्कोच्छिष्टः षडा-
चरेत् ॥५॥ पानमैथुनसम्पर्के तथा मूत्रपुरीषयोः । सम्प-
र्के यदि गच्छेत्तु उदक्या चान्त्यजैस्तथा ॥६॥ एतैरेव यदा
स्पृष्टः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । भोजने च विरात्रं स्यात् पा-
ने तु त्र्यहमेव च ॥७॥ मैथुने पादकृच्छ्रं स्यात्तथा मूत्रपुरी-
षयोः । दिनमेकं तथा मूत्रे पुरीषे तु दिनत्रयम् ॥८॥ एकाहं
तत्र निर्दिष्टं दन्तधावनभक्षणं ॥९॥ वृक्षारूढे तु चाण्डाले
द्विजस्तत्रैव तिष्ठति । फलानि भक्षयेत्तस्य कथं शुद्धिं विनि-
र्दिशेत् ॥१०॥ ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाच-
रेत् । एकरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥११॥ येन
केनचिदुच्छिष्टो अमेध्यं स्पृशते द्विजः । अहोरात्रोषितो भू-
त्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१२॥ ॥ इत्यापस्तम्बीये धर्म-
शास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

चाण्डालेन यदा स्पृष्टो द्विजवर्णः कदाचन । अनभ्युक्ष्य
पिबेत्तोयं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥१॥ ब्राह्मणस्तु विरात्रेण
पञ्चगव्येन शुध्यति । क्षत्रियस्तु द्विरात्रेण पञ्चगव्येन शु-
ध्यति ॥२॥ चतुर्थस्य तु वर्णस्य प्रायश्चित्तं न वै भवेत् ।
व्रतं नास्ति तपो नास्ति होमो नैव च विद्यते ॥३॥ पञ्चगव्यं
न दातव्यं तस्य मन्त्रविवर्जनात् । ख्यापयित्वा द्विजानान्तु
शूद्रोदानेन शुध्यति ॥४॥ ब्राह्मणस्य यदोच्छिष्टमश्मात्य
तानतो द्विजः । अहोरात्रन्त गायत्र्या जपं कृत्वा विशुध्यति

॥५॥ उच्छिष्टं वैश्यजातीनां भृङ्गुक्ते ज्ञानाद्विजो यदि । श-
 डुरवपुष्पीपयः पीत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥६॥ ब्राह्मण्या
 सह योऽश्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन । न तत्र दोषं मन्यन्ते नि-
 त्यमेव मनीषिणः ॥७॥ उच्छिष्टमितरस्त्रीणामश्नीयात् पि-
 बतेऽपि वा । प्राजापत्येन शुद्धिः स्याद्गवानङ्गिरा ब्रवीत् ॥
 ॥८॥ अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रा-
 यणं तदहर्द्धिं ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः ॥९॥ विण्मूत्रभक्षणं
 विप्रस्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् । श्वकाकोच्छिष्टभोगे च प्राजाप-
 त्यविधिः स्मृतः ॥१०॥ उच्छिष्टः स्पृशते विप्रो यदि कश्चिद-
 कामतः । शुनः कुक्कुटशूद्रांश्च मद्यभाण्डं तथैव च ॥११॥ प-
 क्षिणाधिष्ठितं यच्च यदमेध्यं कदाचन । अहोरात्रोषितो भू-
 त्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१२॥ वैश्येन च यदा स्पृष्ट उच्छि-
 ष्टेन कदाचन । स्नानं जपञ्च त्रैकाल्यं दिनस्यान्ते विशुध्यति
 ॥१३॥ विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन । स्नात्वा च-
 म्य विशुद्धः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥१४॥ ॥ इत्या-
 पस्तम्बीये धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नीलीवस्त्रस्य यो विधिः । स्त्री-
 णां क्रीडार्थसम्भोगे शयनीये न दुष्यति ॥१॥ पालने विक्रये
 चैव तद्वृत्तेरुपजीवने । पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्वि-
 शुध्यति ॥२॥ स्नानं दानं तपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 पञ्चयज्ञा वृथा तस्य नीलीवस्त्रस्य धारणात् ॥३॥ नीलीर-
 क्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् । अहोरात्रोषितो भू-
 त्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥४॥ रोमकूपैर्यदा गच्छेद्रसो नी-
 ल्यास्तु कर्हिचित् । पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशु-
 द्ध्यति ॥५॥ नीलीदारु यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य शरीरकम् ।

शोणितं दृश्यते तत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥६॥ नीलीमध्ये
यदा गच्छेत् प्रमादाद् ब्राह्मणः क्वचित् । अहोरात्रोषितो भूत्वा
पञ्चगव्येन शुध्यति ॥७॥ नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनी
यते । अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥८॥
भक्षयेद् यस्य नीलीन्तु प्रमादाद् ब्राह्मणः क्वचित् । चान्द्रा
यणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन् सुनिः ॥९॥ यावत्यां वा
पिता नीली तावती चाशुचिर्मही । प्रमाणं द्वादशाब्दानि अ
त ऊर्ध्वं शूचिर्भवेत् ॥१०॥ ॥ इत्यापस्तम्बीये धर्मशा
स्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥

स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते । वृत्ते रजसि
गम्या स्त्री नानिवृत्ते कथञ्चन ॥१॥ रोगेण यद्रजः स्त्रीणां
मत्यर्थं हि प्रवर्तते । अशुद्धास्तु न तेनेह तासां वैकारिकं हि
तत् ॥२॥ साध्याचारा न सा तावद्रजो यावत् प्रवर्तते । वृत्ते
रजसि साध्वी स्याद्बृहकर्मणि चैन्द्रिये ॥३॥ प्रथमेऽहनि चा
ण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽ
हनि शुध्यति ॥४॥ अन्त्यजातिश्चपाकेन संस्पृष्टा वै रजस्वला
अहानि तान्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥५॥ त्रिरात्रमु
पवासः स्यात् पञ्चगव्यं विशोधनम् । निशां प्राप्य तु तां
योनिं प्रजाकोरञ्च कारयेत् ॥६॥ रजस्वलां त्यजेत् स्पृष्टां
शुना च श्वपचेन च । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शु
ध्यति ॥७॥ प्रथमेऽहनि षड्रात्रं द्वितीये तु त्र्यहन्तथा । तृती
ये चोपवासस्तु चतुर्थे वह्निदर्शनात् ॥८॥ विवाहे वितते य
ज्ञे संस्कारे च कृते तथा । रजस्वला भवेत् कन्या संस्कारस्तु
कथं भवेत् ॥९॥ स्नापयित्वा तदा कन्या मन्यैर्वस्त्रैरलङ्कृ-
ताम् । पुनः प्रत्याहुतिं हुत्वा शेषं कर्म समाचरेत् ॥१०॥ रज

स्वला तु संस्पृष्टा प्लवकुक्कुटवायसैः । सा विरात्रोपवासेन-
 पञ्चगव्येन शुध्यति ॥११॥ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टा कदाचित्
 स्त्री रजस्वला । कृच्छ्रेण शुद्ध्यते विप्रस्तथा दानेन शुद्ध्यति
 ॥१२॥ एकशाखासमास्तृढा चाण्डाला वा रजस्वला । ब्राह्मणे
 न समं तत्र सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१३॥ रजस्वलायाः सं-
 स्पर्शः कथञ्चिज्जायते शुना । रजोदिनात्तु यच्छेषस्तदुपोष्य
 विशुध्यति ॥१४॥ अशक्ता चोपवासे तु स्नानं पश्चात् समाच-
 रेत् । तत्राप्यशक्ता चैकेन पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥१५॥ उच्छिष्ट-
 स्तु यदा विप्रः स्पृशेन्मद्यं रजस्वलाम् । मद्यं स्पृष्ट्वा चरेत् कृ-
 ष्णं तदर्हन्तु रजस्वलाम् ॥१६॥ उदक्यां सूतिकां विप्र उच्छि-
 ष्टः स्पृशते यदि । कृच्छ्रार्हन्तु चरेद्विप्रः प्रायश्चित्तं विशोध-
 नम् ॥१७॥ चाण्डालैः श्वपचैर्वापि आत्रेयी स्पृशते यदि ।
 शेषाहात् फालकृष्टेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥१८॥ उदक्या
 ब्राह्मणी शूद्रामुदक्यां स्पृशते यदि । अहोरात्रोषिता भूत्वा
 पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१९॥ एवञ्च क्षत्रियां वैश्यां ब्राह्मणी-
 चेद्रजस्वलाम् । सचेलप्लवनं कृत्वा दिनस्यान्ते घृतं पिबेत् ॥२०॥
 स्ववर्णेषु तु नारीणां सद्यः स्नानं विधीयते । एवमेव विशु-
 द्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥२१॥ ॥ इत्यापस्तम्बीये
 धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं कुर्या यन्न लिप्यते । सुराविष्णु
 व्रसंस्पृष्टं शुद्ध्यते तापलेखनैः ॥१॥ गवाघातानि कांस्यानि शु-
 द्धोच्छिष्टानि यानि तु । दशभिः क्षारैः शुद्ध्यन्ति श्वकाकोपद-
 तानि च ॥२॥ शौचं स्ववर्णनारीणां वायुसूर्येन्दुरग्निभिः ॥
 ॥३॥ रेतस्पृष्टं श्वस्पृष्टमाविकन्तु प्रदुष्यति । अद्रिर्मृदा च त-
 न्मात्रं प्रक्षाल्य च विशुद्ध्यति ॥४॥ शुद्धमन्नमविप्रस्य पञ्च-

रात्रेण जीर्यति । अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तमर्द्धमासेन जीर्यति ॥५॥
 पयस्तु दधि मासेन षणमासेन घृतं तथा । सम्बत्सरेण तै-
 लन्तु कोष्ठे जीर्यति वा नवा ॥६॥ भुञ्जते ये तु शूद्रान्नं मा-
 समेकं निरन्तरम् । इह जन्मनि शूद्रत्वं जायन्ते ते मृताः शुनि
 ॥७॥ शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेणैव सहासनम् । शूद्रात्ज्ञा-
 नागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥८॥ आहिताग्निस्तु
 योविप्रः शूद्रान्नान्नं निवर्त्तते । तथा तस्य प्रणश्यन्ति आ-
 त्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः ॥९॥ शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽ-
 धिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा ह्यन्नाच्छुक्रस्य सम्भवः
 ॥१०॥ शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवे-
 च्छूकरो ग्राम्यो मृतः श्वावाथ जायते ॥११॥ ब्राह्मणस्य स-
 दा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य तु पर्वणि । वैश्यस्य यज्ञदीक्षायां शू-
 द्रस्य न कदाचन ॥१२॥ अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य
 पयः स्मृतम् । वैश्यस्याप्यन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृत-
 म् ॥१३॥ वैश्वदेवेन होमेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः । अमृतं तेन
 विप्रान्नमृगयजुःसामसंस्कृतम् ॥१४॥ व्यवहारानुरूपेण ध-
 र्मेण च्छलवर्जितम् । क्षत्रियस्य पयस्तेन भूतानां यच्च पा-
 लनम् ॥१५॥ स्वकर्मणा च वृषभैरनुसृत्याद्यशक्तिः ।
 खलयज्ञातिधित्वेन वैश्यान्नन्तेन संस्कृतम् ॥१६॥ अज्ञान-
 तिमिरान्धस्य मद्यपानरतस्य च । रुधिरं तेन शूद्रान्नं वि-
 धिमन्त्रविवर्जितम् ॥१७॥ आममांसं मधु घृतं धानाः क्षी-
 रं तथैव च । गुडं तक्रं समग्राह्यं निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥१८॥
 शाकं मांसं मृणालानि तुम्बुरुः सक्तवस्तिलाः । रसाः फला-
 नि पिण्याकं प्रतिग्राह्या हि सर्वतः ॥१९॥ आपत्काले तु वि-
 प्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुध्येत दुपदां वा शनं

जपेत् ॥२०॥ द्रव्यपाणिश्च शूद्रेण स्पृश्वोच्छिष्टेन कर्हिचित् ।
तद्भिजेन न भोक्तव्यमापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥२१॥ ॥ इ
त्यापस्तम्बीये धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचित् स्ववते गुदम् । उच्छि-
ष्टस्याशुचेस्तस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥१॥ पूर्वं शौचन्तु नि-
र्वर्त्य ततः पश्चादुपस्पृशेत् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चग-
व्येन शुध्यति ॥२॥ अशित्वा सर्वमेवान्नमकृत्वा शौचमात्म-
नः । मोहाद्भुत्वा त्रिरात्रन्तु यवान् पीत्वा विशुध्यति ॥३॥
प्रसृतं यवशस्येन पलमेकन्तु सर्पिषा । पलानि पञ्च गोमूत्रं
नातिरिक्तवदाशयेत् ॥४॥ अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां
ञ्च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥५॥
पद्मोदुम्बरविल्वश्च कुशाश्वत्थपलाशकाः । एतेषामुदकं पी-
त्वा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥६॥ ये प्रत्यवसिना विप्राः प्रव्रज्य
ग्निजलादिषु । अनाशकनिवृत्ताश्च गृहस्थत्वं चिकीर्षतः ॥७॥
॥ चरेयुस्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि वा । जातकर्मा
दिभिः सर्वैः पुनः संस्कारभागिनः । तेषां सान्तपनं कृच्छ्रं
चान्द्रायणमथापि वा ॥८॥ यद्दोषितं काकबलाकचिल्लैरमेध्य-
लिप्तञ्च भवेच्छरीरम् । श्रोत्रे मुखे च प्रविशेच्च सम्यक् स्ना-
नेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥९॥ ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्ग-
मुपहन्यते । ऊर्ध्वं स्नानमघः शौचं मार्जनेनैव शुद्ध्यति ॥१०॥
उपानहावमेध्यं वा यस्य संस्पृशते मुखम् । मृत्तिकाशोधनं
स्नानं पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥११॥ दशाहाच्छुध्यते विप्रो ज-
न्महानौ स्वयोनिषु । षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविद्भूद्रयो-
निषु ॥१२॥ उपनीतं यदा त्यजन् भोक्ता च समुपस्थितः । अपी-
तवत् समुत्सृष्टं न दद्यान्नैव होमयेत् ॥१३॥ अन्ने भोजनस-

मन्त्रे मक्षिकाकेशदूषिते । अनन्तरं स्पृशेदापस्तब्धान्नं भ-
 स्मना स्पृशेत् ॥१४॥ शुष्कमांसमयं चान्नं शूद्रान्नं वाप्यका-
 मतः । भुत्वा कृच्छ्रं चरेद्विप्रो ज्ञानात् कृच्छ्रत्रयं चरेत् ॥१५॥
 अभुक्ते भुञ्जते यश्च भुञ्जन् यश्चापि भुञ्जते । भोक्ता च भोज-
 कश्चैव पङ्क्त्या गच्छति दुष्कृतम् ॥१६॥ यच्च भुङ्क्ते तु
 भुक्तं वा दुष्टं वापि विशेषतः । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चग-
 व्येन शुद्ध्यति ॥१७॥ उदके चोदकस्थस्तु स्थलस्थश्च स्थले शु-
 चिः । पादौ स्थाप्योभयत्रैव आचम्योभयतः शुचिः ॥१८॥
 उत्तीर्यचिम्य उदकादवतीर्य उपस्पृशेत् । एवन्तु श्रेयसा यु-
 क्तो वरुणेनापि पूज्यते ॥१९॥ अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणा-
 नाञ्च सन्निधौ । स्वाध्याये भोजने चैव पादुकानां विसर्ज-
 नम् ॥२०॥ जन्मप्रभृतिसंस्कारे श्मशानान्ते च भोजनम् । अ-
 सपिण्डैर्न कर्तव्यं चूडाकार्ये विशेषतः ॥२१॥ याजकान्नं
 नवश्राद्धं सग्रहे चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भ-
 क्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥२२॥ ब्रह्मोदने च श्राद्धे च सीमन्तो-
 नयने तथा । अन्नश्राद्धे मृतश्राद्धे भुत्वा चान्द्रायणं चरेत्
 ॥२३॥ अप्रजाता तु नारी स्यान्नाश्रीयादेव तद्गृहे । अथ भु-
 ङ्गीत मोहाद् यः पूयसं नरकं व्रजेत् ॥२४॥ अल्पेनापि हि
 शुल्केन पिता कन्यां ददाति यः । रौरवे बहुवर्षाणि पुरीषं मू-
 त्रमभुते ॥२५॥ स्त्रीधनानि च ये मोहादुपजीवन्ति बान्ध-
 वाः । स्वर्णं यानानि वस्त्राणि ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥
 ॥२६॥ राजान्नं तेजआदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् । असंस्कृ-
 तन्तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ॥२७॥ मृतके मू-
 तके चैव गृहीते शशिभास्करे । हस्तिच्छायास्तु यो भुङ्क्ते
 पापः स पुरुषो भवेत् ॥२८॥ पुनर्भूः पुनरेता च रंतो धा का-

मचारिणी । आसां प्रथमगर्भेषु भुत्का चान्द्रायणं चरेत् ॥२९॥
 मातृघ्नश्च पितृघ्नश्च ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पगः । विशेषाद्रक्तमेते-
 षां भुत्का चान्द्रायणं चरेत् ॥३०॥ रजकव्याधशैलूषवेणुच-
 र्मोपजीविनाम् । भुत्कैषां ब्राह्मणश्चान्नं शुद्धिं चान्द्रायणेन
 तु ॥३१॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः । उ-
 पोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥३२॥ ब्राह्मणस्य
 सदाकालं शूद्रे प्रेषणकारिणः । भूमावन्नं प्रदातव्यं यथैव
 श्वा तथैव सः ॥३३॥ अनूदकेष्वरण्येषु चौरव्याघ्राकुले प-
 थि । कृत्वा मूत्रं पुरीषञ्च द्रव्यहस्तः कथं शुचिः ॥३४॥ भूमा-
 वन्नं प्रतिष्ठाप्य कृत्वा शौचं यथार्हतः । उत्सङ्गे गृह्य पक्वान्न
 मुपस्पृश्य ततः शुचिः ॥३५॥ मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा अकृत्वा-
 शौचमात्मनः । मोहाद्भुत्का त्रिरात्रन्तु गव्यं पीत्वा विशुद्ध्य-
 ति ॥३६॥ उदक्यां यदि गच्छेत्तु ब्राह्मणो मदमोहितः । चान्द्रा-
 यणेन शुद्ध्येत ब्राह्मणानाञ्च भोजनैः ॥३७॥ भुक्तोच्छिष्टस्त-
 नाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा । प्रमादाद् यदि संस्पृष्टो ब्रा-
 ह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥३८॥ स्नात्वा त्रिषवने नित्यं ब्रह्मचारी
 धराशयः । स त्रिरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥३९॥
 चण्डालेन तु संस्पृष्टो यश्चापः पिबति द्विजः । अहोरात्रोषि-
 तो भूत्वा त्रिषवनेन शुद्ध्यति ॥४०॥ सायं प्रातस्त्वहोरात्रं
 पादं कृच्छ्रस्य तं विदुः । सायं प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमया-
 चितम् ॥४१॥ दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धं न द्विधीयते ।
 प्रायश्चित्तं लघु ह्येतन्न्यायेषु तु यथार्हतः ॥४२॥ कृष्णाजिन-
 तिलग्राही हस्त्यश्वानाञ्च विक्रयी । प्रेतनिर्यातकश्चैव न भू-
 यः पुरुषो भवेत् ॥४३॥ ॥ इत्यापस्तम्बीये धर्मशास्त्रे
 नवमोऽध्यायः ॥

आचान्नोऽप्यशुचिस्तावद् यावन्नोद्धीयते जलम् । उद्ध-
तेऽप्यशुचिस्तावद् यावद्भूमिर्न लिप्यते ॥१॥ भूमावपि च लि-
प्तायां तावत् स्यादशुचिः पुमान् । आसनादुत्थितस्तस्माद्
यावन्नाक्रमते महीम् ॥२॥ न यमं यममित्याहुरात्मा वै य-
म उच्यते । आत्मा संयमितो येन तं यमं किं करिष्यति ॥३॥
न तथासिस्तथा तीक्ष्णः सर्पो वा दुरधिष्ठितः । यथा क्रोधी
हि जन्तूनां शरीरस्थो विनाशकः ॥४॥ क्षमा गुणो हि जन्तूना-
मिहामूत्रसुखप्रदः । एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्य-
ते । यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥५॥ न शक्तिश्चा-
स्त्राभिरतस्य मोक्षो नचैव रम्यावसथप्रियस्य । न भोजना-
च्छादनतत्परस्य एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य ॥६॥ मोक्षो
भवेत् प्रीतिनिवर्तकस्य अध्यात्मयोगैकरतस्य सम्यक् ।
मोक्षो भवेन्नित्यमहिंसकस्य स्वाध्याययोगागतमानस-
स्य ॥७॥ क्रोधयुक्तो यद् यजते यज्जुहोति यदर्चति । सर्वं
हरति तत्तस्य आमकुम्भ इवोदकम् ॥८॥ अपमानात्तपोवृ-
द्धिः सम्मानात्तपसः क्षयः । अर्चितः पूजतो विप्रो दुग्धा-
गौरिव सीदति ॥९॥ आप्यायते यथा धेनुस्तृणैरमृतस-
म्भवैः । एवं जपैश्च होमैश्च पुण्यैराप्यायते द्विजः ॥१०॥ मा-
तृवत् परदारंश्च परद्रव्याणि लोपूवत् । आत्मवत् सर्वं
भूतानि यः पश्यति स पश्यति ॥११॥ रजकव्याधिशैलुषवे
पुचर्मोपजीविनाम् । यो भुङ्क्ते भक्तमेतेषां प्राजापत्यं वि-
शोधनम् ॥१२॥ अगम्यागमनं कृत्वा अभक्ष्यस्य च भक्ष-
णम् । श्रुद्धिंचान्द्रायणं कृत्वा अथर्वोक्तं तथैव च ॥१३॥
अग्निहोत्रं त्यजेद् यस्तु स नरो देवहा भवेत् । तस्य श्रुद्धिर्वि-
धातव्या नान्या चान्द्रायणादृते ॥१४॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु

३८६

सम्वर्त्तस्मृतिः ।

अन्तरामृतसूतके । सद्यः शुद्धिं विजानीयात् पूर्वं सङ्कल्पितं चरेत् ॥ १५ ॥ देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रततेषु च । कलिं तं सिद्धमन्नाद्यं नाशौचं मृतसूतके ॥ १६ ॥ ॥ इत्यापस्तम्बीये धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥

अथ सम्वर्त्तस्मृतिः ॥

सम्वर्त्तमेकमासीनमात्मविद्यापरायणम् । ऋषयस्तु समागम्य पप्रच्छुर्द्धर्मकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥ भगवन् ! श्रोतुमिच्छामः श्रेयस्कर्म द्विजोत्तम ! । यथावद्धर्ममाचक्ष्व शूभाशुभविवेचनम् ॥ २ ॥ वामदेवादयः सर्वे तमपृच्छन् महौजसम् । तानब्रवीन्मुनीन् सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ३ ॥ स्वभावाद् यत्र विचरेत् कृष्णसारः सदा मृगः । धर्म्यदेशः स विज्ञेयो द्विजानां धर्मसाधनम् ॥ ४ ॥ उपनीतः सदा विप्रो गुरोस्तु हितमाचरेत् । स्वगन्धमधुमांसानि ब्रह्मचारी विवर्जयेत् ॥ ५ ॥ सन्ध्यां प्रातः सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तिमितभास्करे ॥ ६ ॥ तिष्ठन् पूर्वां जपं कुर्याद्ब्रह्मचारी समाहितः । आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां जपं कुर्यादतन्द्रितः ॥ ७ ॥ अग्निकाव्यं ततः कुर्यान्मेधावी तदनन्तरम् । ततोऽधीयीत वेदन्तु वीक्षमाणो गुरोर्मुरवम् ॥ ८ ॥ प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतिस्तदनन्तरम् । गायत्रीञ्चानुपूर्वेण ततो वेदं समारभेत् ॥ ९ ॥ हस्तौ सुसंयुतौ कार्यौ जानुभ्यामुपरिस्थितौ । गुरोरनुमतं कुर्यात् पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥ १० ॥ सार्यं प्रातस्तु भिक्षेत ब्रह्मचारी सदा व्रती । निवेद्य गुरवेऽश्रीयान् प्राङ्मुखो वाग्य

तः शुचिः ॥११॥ सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥१२॥ आचम्यैव
तु भुञ्जीत भुत्का चोपस्पृशेद्विजः । अनाचान्तस्तु योऽश्री
यान् प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥१३॥ अनाचान्तः पिवेद्यस्तु यो
ऽपिवा भक्षयेद्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जपं कृत्वा विशुध्य
ति ॥१४॥ अकृत्वा पादशौचन्तु निष्ठुन् मुक्तशिरवोऽपिवा । वि
ना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽथ शुचिर्द्विजः ॥१५॥ आचामेद्
ब्राह्मतीर्थेन सोपवीती ह्युदङ्मुखः । उपवीती द्विजोनित्यं प्रा
ङ्मुखो वाग्यतः शुचिः ॥१६॥ जले जलस्थ आचामेत् स्थलाचा
न्तो बहिः शुचिः । बहिरन्तस्थ आचान्त एवं शुद्धिमवाप्नुयात्
॥१७॥ आमणिवन्धनाद्धस्तौ पादावद्विर्विशोधयेत् ॥१८॥ अ
शब्दाभिरनुष्णाभिः स्ववर्णरसगन्धिभिः । हृद्गताभिरफेनाभि
स्त्रिश्चतुर्वाद्रिराचमेत् । परिमृज्य द्विरास्यन्तु द्वादशाङ्गानि
चस्पृशेत् ॥१९॥ स्नात्वा पीत्वा तथा भुत्का स्पृष्ट्वा चैव द्विजो
त्तमाः । अनेन विधिना विप्रआचान्तः शुचितामियात् ॥२०॥
शूद्रः शुद्ध्यति हस्तेन वैश्यो दन्तेषु वारिभिः । कण्ठागतैः क्ष
त्रियस्तु आचान्तः शुचितामियात् ॥२१॥ आसनारूढपाद-
श्च कृतावसकृधिकस्तथा । आरूढपादको वापि न शुद्ध्यति
कदाचन ॥२२॥ उपासीत न चेत् सन्ध्यामग्निकार्यं नवा कृ
नम् । गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥२३॥ सू
तकान्नं नवश्चाद्धं मासिकान्नं तथैव च । ब्रह्मचारी तु योऽश्री
याच्चिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥२४॥ ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत् स्त्रियं
कामप्रपीडितः । प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमथवैकं सुमन्वितः ॥
॥२५॥ ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधुमांसं कथञ्चन । प्राजाप
त्यन्तु कृत्वासौ मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति ॥२६॥ निर्वपेच्च पुरो

डाशं ब्रह्मचारी च पर्वणि । मन्त्रैः शाकलहोमान्तैरग्नावाज्य-
 ञ्च होमयेत् ॥२७॥ ब्रह्मचारी तु यः स्कन्देत् कामतः शुक्र-
 मात्मनः । अवकीर्णीं व्रतं कुर्यात् स्नात्वा शुद्धोदकामतः ॥२८॥
 भिक्षाटनमतः कृत्वा स्वस्थो ह्येकात्मनः श्रुतिः । अस्नात्वा चै-
 व यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥२९॥ शूद्रहस्तेन योऽश्नी-
 यात् पानीयं वा पिबेत् क्वचित् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्च-
 गव्येन शुध्यति ॥३०॥ शुष्कपय्युषितोच्छिष्टं भुत्कान्नं केशदू-
 षितम् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥३१॥ शू-
 द्राणां भाजने भुत्का भुत्का वा भिन्नभाजने । अहोरात्रोषितो
 भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥३२॥ दिवा स्वपिति यः स्वस्थो ब्र-
 ह्मचारी कथञ्चन । स्नात्वा सूर्य्यं समप्यर्च्य गायत्र्यष्टशतं जपेत्
 ॥३३॥ एषधर्मः समाख्यातः प्रथमाश्रमवासिनाम् । एवं संव-
 र्तमानस्तु प्राप्नोति परमां गतिम् ॥३४॥ अथ द्विजोऽभ्यनुज्ञा-
 तः सवर्णां स्त्रियमुद्बहेत् । कुले महति सम्भूतां लक्षणेभ्यः सम-
 न्विताम् । ब्राह्मेणैव विवाहेन शीलरूपगुणान्विताम् ॥३५॥ प-
 ञ्चयज्ञविधानञ्च कुर्यादहरहर्द्विजः । न हापयेत् क्वचिद्विप्रः
 श्रेयस्कामः कदाचन ॥३६॥ हानिं तस्य तु कुर्वीत सदा मर-
 णजन्मनोः ॥३७॥ विप्रो दशाहमासीत् दानाध्ययनवर्जितः ।
 क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशैव तु । शूद्रः शुध्यति मा-
 सेन सम्बर्त्तवचनं यथा ॥३८॥ प्रेतस्य तु जलं देयं स्नात्वा च
 गोत्रजैर्बहिः । प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ॥३९॥
 चतुर्थे सञ्चयं कुर्यात् सर्वैस्तु गोत्रजैः सह । ततः सञ्चयना
 दूर्ध्वमङ्ग-स्पर्शा विधीयते ॥४०॥ चतुर्थेऽहनि विप्रस्य षष्ठे वै-
 क्षत्रियस्य च । अष्टमे दशमे चैव स्पर्शाः स्याद्वैश्यशूद्रयोः
 ॥४१॥ जातस्यापि विधिर्दृष्ट एष एव मनीषिभिः । दशसत्रेण

सम्बर्त्तस्मृतिः ।

३८९

शुध्यन्ति वैश्वदेवविवर्जिताः ॥४२॥ पुत्रे जाते पितुः स्नानं स
चैलन्तु विधीयते । माता शुध्येद्दशाहेन स्नातस्यस्पर्शनं पि
तुः ॥४३॥ होमस्तत्र तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन च । पञ्च-
यज्ञविधानन्तु न कार्यं मृत्युजन्मनोः ॥४४॥ दशाहातु परं
सम्यग् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् । दानञ्च विधिना देयम-
शुभान्तकरं शुभम् ॥४५॥ यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि दयितं
गृहे । तत्तद्गुणयते ज्ञेयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥४६॥ नानावि
धानि द्रव्याणि धान्यानि सुबहूनि च । समुद्रजानि रत्नानि
नरो विगतकल्मषः । दत्त्वा विप्राय महते प्राप्नोति महतीं श्रि
यम् ॥४७॥ गन्धमाभरणं माल्यं यः प्रयच्छति धर्मवित् । स
सुगन्धः सदा दृष्टो यत्र तत्रोपजायते ॥४८॥ श्रोत्रियाय कु
र्त्तनाय त्वर्धिने च विशेषतः । यद्दानं दीयते भक्त्या तद्रवेत्तु
महत् फलम् ॥४९॥ आहूय शीलसम्पन्नं श्रुतेनाभिजनेन
च । शुचिर्विप्रं महाप्राज्ञो हव्यकव्येषु पूजयेत् ॥५०॥ नाना
विधानि द्रव्याणि रसवन्तीप्सितानि च । श्रेयस्कामेन देयानि
स्वर्गमक्षयमिच्छता ॥५१॥ वस्त्रदाता सुवेशः स्याद्रौप्यदो
रूपमेव हि । हिरण्यदो महच्चायुर्लभेत्तेजश्च मानवः ॥५२॥
भूताभयप्रदानेन सर्वकामानवाप्नुयात् । दीर्घमायुश्च लभ
ते सुरवी चैव तथा भवेत् ॥५३॥ धान्योदकप्रदायी च सर्पि
र्दः सुरवमश्नुते । अलङ्कृत्य त्वलङ्कारं दत्त्वा प्राप्नोति त
त्फलम् ॥५४॥ फलमूलानि विप्राय शाकानि विविधानि च ।
सुरभीणि च पुष्पाणि दत्त्वा प्राज्ञश्च जायते ॥५५॥ ताम्बूलं
चैव यो दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विचक्षणः । मेधावी सुभगः प्राज्ञो
दर्शनीयश्च जायते ॥५६॥ पादुकोपानहौ च्छत्रं शयनान्यास
नानि च । विविधानि च यानानि दत्त्वा दिव्यगतिर्भवेत् ॥५७॥

दद्याच्च शिशिरेत्वग्निं बहुकाष्ठं प्रयत्नतः । कायाग्निदीप्तिं प्रा-
 ज्ञत्वं रूपसौभाग्यमाप्नुयान् ॥ ५८ ॥ औषधं स्नेहमाहारं रो-
 गिणां रोगशान्तये । दत्त्वा स्याद्रोगरहितः सुरवी दीर्घायुरे-
 व च ॥ ५९ ॥ इन्धनानि च यो दद्याद्विप्रेभ्यः शिशिरागमे । नि-
 त्यं जयति संग्रामे श्रिया युक्तस्तु दीप्यते ॥ ६० ॥ अलङ्कृत्य
 तु यः कन्यां वराय सदृशाय वै । ब्राह्मीयेण विवाहेन दद्यात्ता-
 न्नुत्कृष्टपूजिताम् ॥ ६१ ॥ सकन्यायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पु-
 ष्कलम् । साधुवादं लभेत् सद्भिः कीर्तिं प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥
 ॥ ६२ ॥ ज्योतिष्ठोमादिसत्राणां शतं शतगुणीकृतम् । प्राप्नोति
 पुरुषो दत्त्वा होममन्त्रैस्तु संस्कृतम् ॥ ६३ ॥ अलङ्कृत्य पिता
 कन्यां भूषणाच्छादनासनैः । दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूजित-
 स्तु सुरादिषु ॥ ६४ ॥ रोमदर्शनसंप्राप्ते सोमो भुङ्क्तेऽथ क-
 न्यकाम् । रजोदृष्ट्वा तु गन्धर्वः कुचौ दृष्ट्वा तु पावकः ॥ ६५ ॥
 अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेत् क-
 न्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ ६६ ॥ माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो-
 भ्राता नथैव च । त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वला-
 म् ॥ ६७ ॥ तस्माद्विवाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
 विवाहोऽष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥ ६८ ॥ तैलमा-
 स्तरणं प्राज्ञः पादाभ्यङ्गं ददाति यः । प्रहृष्टमानसो लोके
 सुरवी चैव सदा भवेत् ॥ ६९ ॥ अनङ्गाहो च यो दद्यात् की-
 लसीरेण संयुतो । अलङ्कृत्य यथाशक्त्या धूर्त्वाहो शुभ-
 लक्षणो ॥ ७० ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वकामसमन्वितः ।
 वर्षाणि वसति स्वर्गे रोमसंख्याप्रमाणतः ॥ ७१ ॥ धेनुञ्च यो
 द्विजे दद्यादलङ्कृत्य पद्मस्विनीम् । कांस्यवस्त्रादिभिर्युक्तां
 स्वर्गलोके महीयते ॥ ७२ ॥ भूमिं शस्यवतीं श्रेष्ठां ब्राह्मणे वै

पारगे । गां दत्त्वा द्विप्रसूताञ्च स्वर्गलोके महीयते ॥७३॥ अ-
 ग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्वेष्णावी सूर्य्यसुताश्च गावः । लो-
 कास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गाञ्च महीञ्च दद्या-
 त् ॥७४॥ यावन्ति शस्यमूल्यानि आरोप्याणि च सर्वशः । न-
 स्तावन्ति वर्षाणि स्वर्गलोके महीयते ॥७५॥ सर्वेषामेव दा-
 नानामेकजन्मानुगं फलम् । हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मा-
 नुगं फलम् ॥७६॥ यो ददाति स्वर्णरोप्यैर्हर्मभृङ्गी मरोगिणी-
 म् । सवत्सां वाससा वीतां सुशीलाङ्गं पयस्विनीम् ॥७७॥ न-
 स्यां यावन्ति रोमाणि सवत्सायां दिवं गतः । तावदूर्ध्वसहस्रा-
 णि स नरो ब्रह्मणोऽन्तिके ॥७८॥ यो ददाति वलीवर्द्धमुक्तेन
 विधिना शुभम् । अव्यङ्गं गोप्रदानेन फलाद्दशगुणं फलम्
 ॥७९॥ जलदस्तृप्तिमतुलां वितृष्य सर्ववस्तुषु । अन्नदः सु-
 खमाप्नोति सुतृप्तः सर्ववस्तुषु ॥८०॥ सर्वेषामेव दानानाम-
 न्नदानं परं स्मृतम् । सर्वेषामेव जन्तूनां यतस्तज्जीवितं फ-
 लम् ॥८१॥ यस्मादन्नात् प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पे ऽसृजत्
 प्रभः । तस्मादन्नात् परं दानं न भूतो न भविष्यति ॥८२॥
 अन्नदानात् परं दानं विद्यते न हि किञ्चन । अन्नाद्भूतानि-
 जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥८३॥ मृत्तिका गोशकृदूर्मा-
 नुपवीतं यथोत्तरम् । दत्त्वा गुणाय विप्राय कुले महति जा-
 यते ॥८४॥ सुरवासञ्च यो दद्याद्दन्तधावनमेव च । शुचि-
 गन्धसमायुक्तो वाक्पटुः स सदा भवेत् ॥८५॥ पादशौच-
 नु यो दद्यात्तथाच गुदालिङ्गयोः । यः प्रयच्छति विप्राय श-
 कृदुद्भिः सदा भवेत् ॥८६॥ औषधं पथ्यमाहारं स्नेहाभ्यङ्गं प्र-
 तिभूयम् । यः प्रयच्छति रोगिभ्यः सर्वव्याधिविवर्जितः ॥८७॥
 गुडमिक्षुरसञ्चैव लवणं व्यञ्जनानि च । सुरभीणि च पाना-

नि दत्त्वात्यन्तसुखी भवेत् ॥८८॥ दानैश्च विविधैः सम्यक्
 पुण्यमेतदुदाहृतम् । विद्यादानेन पुण्येन ब्रह्मलोके महीय-
 ते ॥८९॥ अन्योन्यान्नप्रदा विप्रा अन्योन्यप्रतिपूजकाः । अ-
 न्योन्यं प्रतिगृह्णन्ति नारयन्ति तरन्ति च ॥९०॥ दानान्येतानि
 देयानि ह्यन्यानि च विशेषतः । दीनान्धकृपणादिभ्यः श्रेय-
 स्कामेन धीमता ॥९१॥ ब्रह्मचारीयतिभ्यश्च वपनं यस्तु
 कारयेत् । नखकर्मादिकञ्चैव चक्षुष्मान् जायते नरः ॥९२॥
 देवागारे द्विजातीनां दीपं दद्याच्चतुष्पथे । मेधाविज्ञानसम्प-
 न्नश्चक्षुष्मान् जायते नरः ॥९३॥ नित्ये नैमित्तिके काम्ये ति-
 लान् दत्त्वा तु शक्तितः । प्रजावान् पशुमांश्चैव धनवान् जाय-
 ते नरः ॥९४॥ यो ददात्यर्थितो विप्रे यत्तत् संप्रतिप्रादिते ।
 नृणाकाष्ठादिकञ्चैव गोप्रदानसमं भवेत् ॥९५॥ कृत्वा गार्ह्य-
 णि कर्माणि स्वभार्यापोषणे नरः । ऋतुकालाभिगामी स्या-
 न् प्राप्नोति परमां गतिम् ॥९६॥ उषित्वैवं गृहे विप्रो द्वितीयादा-
 श्रमात् परम् । वलीपलितसंयुक्तस्तृतीयन्तु समाश्रयेत् ॥९७॥
 गच्छेदेवं वनं प्राज्ञः स्वभार्या सहचारिणीम् । गृहीत्वा चा-
 ग्निहोत्रञ्च होमं तत्र न हापयेत् ॥९८॥ कुर्याच्चैव पुरोडाशं
 वन्यैर्मध्ये रथाविधि । भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याच्छाकमूलफ-
 लानि च ॥९९॥ कुर्यादध्ययनं नित्यमग्निहोत्रपरायणः ।
 इष्टिं पार्जयणीयाञ्च प्रकुर्यान् प्रतिपर्ज्यस्व ॥१००॥ उषि-
 त्वैवं वने सम्यग्विधिज्ञः सर्व्ववस्तुषु । चतुर्थमाश्रमं गच्छे-
 हुतहोमोजितेन्द्रियः ॥१०१॥ अग्निमात्मनि संस्थाप्य द्विजः
 प्रव्रजितो भवेत् । वेदाभ्यासरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः
 ॥१०२॥ अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा । अ-
 द्विः प्रक्षाल्य तत्सर्व्वं ऋज्जीतच समाहितः ॥१०३॥ अरण्ये

निर्जने विप्रः पुनरासीत भुक्तवान् । एकाकी चिन्तयेन्नित्यं म
नोवाक्कायसंयतः ॥१०४॥ मृत्युञ्ज नाभिनन्देत जीवितं वा क-
थञ्चन । कालमेव प्रतीक्षेत यावद्वायुः समाप्यते ॥१०५॥ संसे-
व्यश्चामान् सर्वान् जितक्रोधो जितेन्द्रियः । ब्रह्मलोकमवाप्नोति
वेदशास्त्रार्थविद्विजः ॥१०६॥ आश्रमेषु च सर्वेषु ह्युक्तः प्रा-
सङ्गिको विधिः । अथाभिवक्ष्ये पापानां प्रायश्चित्तं यथाविधि
॥१०७॥ ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः । महापात-
किनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥१०८॥ ब्राह्मघ्नस्तु वनं ग-
च्छेत् कल्कवासाजरी ध्वजी । वन्यान्त्येव फलान्यश्नन् सर्व-
कामविवर्जितः ॥१०९॥ भिक्षार्थी च चरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जी-
वति । चातुर्वर्ण्यं चरेद्द्वैक्षं स्वदांगी संयतः पुमान् ॥११०॥ भौ-
क्षञ्चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः । वनवासी सपापश्च
सदाकालमतन्द्रितः ॥१११॥ ख्यापयन्नेव तत्पापं ब्रह्मघ्नः पा-
पकृन्मरः । अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दव्रतञ्चरेत् ॥११२॥
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वभूतहिते रतः । ब्रह्महत्यापनोदा-
य ततो मुच्येत किल्बिषात् ॥११३॥ अतः परं सुरापस्य प्रव-
क्ष्यामि विनिष्कृतिम् । श्रोतुमिच्छत भो विप्रा ! वेदशास्त्रानु-
रूपिकाम् ॥११४॥ गौडी पैष्टी तथा माध्वी विज्ञेया त्रिविधा
सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजैः सदा ॥११५॥
सुरापस्तु सुरां तप्तां पिबेत्तत्पापमोक्षकः । गोमूत्रमग्निवर्ण-
ञ्च गोमयं वा तथाविधम् ॥११६॥ घृतञ्चैव कृतसञ्च क्षीरं
यापि तथाविधम् । वत्सरं वा कणानश्नन् सर्वकामविवर्जि-
तः ॥११७॥ चान्द्रायणानि वा त्रीणि सुरापी व्रतमाचरेत् । मु-
च्यते तेन पापेन प्रायश्चित्ते कृते सति ॥११८॥ एवं शुद्धिः सु-
रपस्य भवेदिति न संशयः । मद्यभाण्डोदकं पीत्वा पुनः सं

स्कारमर्हति ॥११९॥ स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य राज्ञे शंसेत मानवः ।
ततो मुषलमादाय स्तेनं हन्यात्ततो नृपः ॥१२०॥ यदि जीवति
स स्तेनस्ततस्तेयात् प्रमुच्यते । अरण्ये चीरवासा वा चरेद्ब्रह्म
हणो व्रतम् ॥२१॥ समालिङ्गेत् स्त्रियं वापि दीप्तां कृत्वा यसा
कृताम् । एवं शुद्धिः कृता स्तेये सम्बर्त्तवचनं यथा ॥२२॥ गु
रुतल्पे शयानस्तु तल्पे स्वप्यादयो मये । चान्द्रायणानि वा कु
र्याच्चित्वारि त्रीणि वा द्विजः । ततो विमुच्यते पापात् प्रायश्चि
त्ते कृते सति ॥२३॥ एभिः सम्पर्कमायाति यः कश्चित् पाप
मोहितः । षण्मासादधिकं वापि पूर्वोक्तव्रतमाचरेत् ॥२४॥
महापातकिसंयोगे ब्रह्महत्यादिभिर्नरः । तत्पापस्य विशु
द्ध्यर्थं तस्य तस्य व्रतञ्चरेत् ॥१२५॥ क्षत्रियस्य वधं कृत्वा
त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति । कुर्याच्चैवानुरूपेण त्रीणि कृच्छ्रा
णि संयतः ॥२६॥ वैश्यहत्यान्तु संप्राप्तः कथञ्चित् काममा
हितः । कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत स नरो वैश्यघातकः ॥२७॥ कु
र्याच्छूद्रवधं प्राप्तस्तप्तकृच्छ्रं यथाविधि ॥२८॥ गोघ्नस्यातः
प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं तत्त्वतः पुमान् । गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं
गोष्ठे गोरुपसंस्थिते ॥२९॥ तत्रैव क्षितिशायी स्यान्मासाद्धिं
संयतेन्द्रियः । सक्तुयावकपिण्याकपयोदधि सकृन्नरः ॥१३०॥
एतानि क्रमतोऽश्नीयाद्द्विजस्तु पापमोक्षकः । शुद्ध्यते सा
द्धमासेन नरवलोमविवर्जितः ॥३१॥ स्नानं त्रिषवणं चास्य
गवामनुगमस्तथा । एतत् समाहितः कुर्यान्नरो विगतमत्स
रः ॥३२॥ सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः । तत
श्च्रीर्णव्रतः कुर्याद्विप्राणां भोजनं परम् ॥३३॥ भुक्तवत्सुच
विप्रेषु गाञ्च दद्यात् सदक्षिणाम् ॥३४॥ व्यापादितेषु बहुषु
बन्धने रोधनेऽपि वा । द्विगुणं गोव्रतं तस्य प्रायश्चित्तं विशुद्ध

ये ॥१३५॥ एका चेद्बहुभिः कैश्चिद्देवाद्यापादिता कचित् । पा
दं पादन्तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥३६॥ यन्नणे गो
चिकित्सार्थे मूढगर्भविमोचने । याति तत्र विपत्तिः स्थान्नस
पापेन लिप्यते ॥३७॥ निशाबन्धनिरूप्येषु सर्पव्याघ्रहनेषु
च । अग्निविघ्ननिपातेन प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३८॥ प्राय
श्चित्तस्य पादन्तु रोधेषु घ्नतमाचरेत् । द्वौ पादौ बन्धने चैव पा
दोनं कुट्टने तथा ॥३९॥ पाषाणेर्लगुडैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादि-
भिर्नरः । निपातने चरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ॥१४०॥ ग
जञ्च तुरगं हत्वा महिषोष्ट्रकपिन्तथा । एषु कुर्वीत सर्वेषु स
सरात्रमभोजनम् ॥४१॥ व्याघ्रं श्वानं तथा सिंहमृक्षं सूक
रमेव च । एतान् हत्वा द्विजः कृच्छ्रं ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ॥
॥४२॥ सर्वसामेव जातीनां मृगाणां वनचारिणाम् । विरात्रोपो-
षितस्तिष्ठेज्जपन् वै जातवेदसम् ॥४३॥ हंसं काकं बलाकञ्च
पारावतमथापिवा । सारसञ्चाषभासञ्च हत्वा त्रिदिवसं क्षि
पेत् ॥४४॥ चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं सारिकाशुकतित्तिरिम् । श्ये
नगृध्राबुलूकञ्च कपोतकमथापिवा ॥१४५॥ टिट्ठिभं जा
लपादञ्च कोकिलं कुक्कुटं तथा । एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेक
मभोजनम् ॥४६॥ मण्डकञ्चैव हत्वा च सर्पमाज्जरिमूषिक
म् । विरात्रोपोषितस्तिष्ठेत् कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥४७॥ अ
नस्थीन् ब्राह्मणो हत्वा प्राणायामेन शूध्यति । अस्थिमतो व
धे विप्रः किञ्चिदद्याद्विचक्षणः ॥४८॥ चाण्डालीं यो द्विजो ग-
च्छेत् कथञ्चित् काममोहितः । त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्येत प्राजा
पत्यानुपूर्वकैः ॥४९॥ पुक्कसीगमनं कृत्वा कामतोऽकामतोऽ
पिवा । कृच्छ्रं चान्द्रायणं तस्य पावनं परमं स्मृतम् ॥१५०॥
नदीं शैलूषिकीञ्चैव रजकीं वेणुजीविनीम् । गत्वा चान्द्रायणं

कुर्व्यन्तिथा चर्मोपजीविनीम् ॥५५॥ क्षत्रियामथ वैश्यां वा
 गच्छेद्यः काममोहितः । तस्य सान्तपनं कृच्छ्रं भवेत् पापा-
 पनोदकम् ॥५२॥ शूद्रीं तु ब्राह्मणोगत्वा मासं मासान्द्विमेव वा ।
 गोमूत्रयावकाहारो मासान्द्वेन विशुद्ध्यति ॥५३॥ विप्रस्तु ब्रा-
 ह्मणीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् । क्षत्रियां क्षत्रियोगत्वा त-
 देवव्रतमाचरेत् ॥५४॥ नरोगोगमनंकृत्वा कुर्व्याच्चान्द्रायणं
 व्रतम् ॥५५॥ गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च । तस्या
 दुहितरञ्चैव चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥५६॥ मातुलानीं सना-
 भिञ्च मातुलस्यात्मजां स्नुषाम् । एता गत्वा स्त्रियो मोहात् प-
 राकेण विशुद्ध्यति ॥५७॥ पितृव्यदारगमने ज्ञातृभार्यागमे
 तथा । गुरुतल्पव्रतं कुर्व्यन्तिस्यान्या निष्कृतिर्न च ॥५८॥ पितृ-
 दाराः समारुह्य मातृवर्जं नराधमः । भगिनीं मातुलसुतां स्व-
 सारं चान्यमातृजाम् । एतास्त्रिः स्त्रियो गत्वा तत्कृच्छ्रं स-
 माचरेत् ॥५९॥ मातरं याऽधिगच्छेच्च सुतां वा पुरुषाधमः । भ-
 गिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिर्न विधीयते ॥६०॥ कुमारीग-
 मने चैव व्रतमेतत् समादिशेत् । पशुवेश्याभिगमने प्राजाप-
 त्यं विधीयते ॥६१॥ सखिभार्या कुमारीञ्च श्वश्रून् वा श्या-
 लिकां तथा । नियमस्थां व्रतस्थाञ्च योऽभिगच्छेत् स्त्रियं हि
 जः । स कुर्व्यात् प्राकृतं कृच्छ्रं धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ॥६२॥
 रजस्वलाञ्च यो गच्छेद्भर्त्रिणीं पतितान्तथा । तस्य पापविशु-
 द्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विधीयते ॥६३॥ वेश्याञ्च ब्राह्मणोगत्वा कृ-
 ष्णमेकं समाचरेत् । एवं शुद्धिः समारब्धाता सम्बर्त्तस्य वचो-
 यथा ॥६४॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा कृच्छ्रेणैकेण शुद्ध्यति
 ॥६५॥ कथंचिद्ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्यएव च । गोमूत्र-
 यावकाहारी मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥६६॥ ब्राह्मणी शूद्रसम्प-

कै कथञ्चित् समुपागते । कच्छं चान्द्रायणं कुर्यात् पावनं परमं
 स्मृतम् ॥६७॥ चाण्डालं पुद्गसञ्ज्ञैव श्वपाकं पतितं तथा । एता
 न श्रेष्ठस्थियो गत्वा कुर्युश्चान्द्रायणव्रतम् ॥६८॥ अतः परञ्च
 दुष्टानां निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ । सन्यस्य दुर्मतिः कश्चिदपत्यार्थं
 स्थियं व्रजेत् । स कुर्यात् कच्छमश्रान्तः षण्मासन्तदनन्तरम्
 ॥६९॥ विषाग्निश्यामशवलास्तेषामेवं विनिर्दिशेत् । स्त्रीणाञ्च
 तथाचरणे गर्वाभिगमनेषु च । पतनेषु तथैतेषु प्रायश्चित्तविधिः
 स्मृतः ॥१७०॥ नृणां विप्रतिपत्तौ च पावनः प्रेतराडिह ॥१७१॥ गो
 भिर्विप्रहते चैव तथा चैवात्मघातिनि । नाशुप्रपातनं कार्यं स
 द्विः श्रेयोऽनुकाङ्क्षिभिः ॥७२॥ एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत्तदहे-
 तवे । तथोदकक्रियां कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥७३॥ तच्छ्रवं
 केवलं स्पृष्ट्वा वस्त्रं वा केवलं यदि । पूर्वः कच्छापहारी स्यादेका
 हक्षपणं तथा ॥७४॥ महापातकिनाञ्चैव तथा चैवात्मघातिनाम्
 उदकं पिण्डदानञ्च श्राद्धं चैव तु यत् कृतम् । नोपतिष्ठति तत् स
 र्वं राक्षसैर्विप्रलुप्यते ॥१७५॥ चाण्डालैस्तु हता ये च जलदंष्ट्रिस
 रीसृपैः । श्राद्धमेषां न कर्त्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥७६॥ कृत्वा
 मूत्रं पुरीषं वा भुक्तोच्छिष्टस्तथा द्विजः । श्वादि स्पृष्टो जपेद्देव्याः
 सहस्रं स्नानपूर्वकम् ॥७७॥ चाण्डालं पतितं स्पृष्ट्वा शवमन्यज
 मेव च । उदक्यां सूतिकां नारीं सवासाः स्नानमाचरेत् ॥७८॥
 अस्पृश्यं संस्पृशेद्यस्तु स्नानं तेन विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं
 द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥७९॥ चाण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं उच्छिष्टञ्च
 द्विजोत्तमः । गोमूत्रयावकाहारः षड्रात्रेण विशुध्यति ॥१८०॥ शु
 ना पुष्पवती स्पृष्टा पुष्पवत्यान्यथा तथा । शेषान्यहान्युपवसेत्
 स्नाता शुध्येद्दुताशनात् ॥८१॥ चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा -
 रूपगतं जलम् । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥८२॥

अन्त्यजैः स्वीकृते तीर्थे तडागेषु नदीषु च । शुध्यते पञ्चगव्येन
पीत्वा तोयमकामतः ॥८३॥ सराघटप्रपातोयं पीत्वाकाशजलं
तथा । अहोरात्रोषितोभूत्वा पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः ॥८४॥ कूपे
विण्मूत्रसंस्पृष्टे प्राश्य चापो द्विजातयः । त्रिरात्रेणैव शुध्यन्ति
कुम्भे सान्तपनं स्मृतम् ॥८५॥ वापीकूपतडागानां दूषितानां
विशोधनम् । अपां घटशतोद्धारः पञ्चगव्यञ्च निक्षिपेत् ॥८६॥
आविकैकशफोष्ठीणां क्षीरं प्राश्य द्विजोत्तमः । तस्य शतद्विवि
धानाय त्रिरात्रं यावकं पिबेत् ॥८७॥ स्त्रीक्षीरमाजिकं पीत्वा स
न्धिन्याम्नैव गोः पयः । तस्य शुद्धिस्त्रिरात्रेण विड्भक्ष्याणां-
ञ्च भक्षणे ॥८८॥ विण्मूत्रभक्षणे चैव प्राजापत्यं समाचरेत् ।
श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं द्विजः ॥८९॥ विडालमू
षकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः । शूद्रोच्छिष्टं तथा भुत्वा त्रि
रात्रेणैव शुध्यति ॥९०॥ पलाण्डुलशुनं जग्ध्या तथैव ग्रामकु
क्कुटम् । छत्राकं विड्वराहञ्च चरेच्चान्द्रायणं द्विजः ॥९१॥ मान
वः श्वरखरोष्ट्राणां कपेर्गोमायुकङ्कयोः । प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरे
च्चान्द्रायणव्रतम् ॥९२॥ अन्नं पर्युषितं भुत्वा केशकीटैरुपद्रु
तम् । पतितैः प्रेक्षितं वापि पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः ॥९३॥ अन्त्य-
जाभाजने भुत्वा ह्युदक्याभाजनेऽपि वा । गोमूत्रयावकाहारी
मासार्द्धेन विशुध्यति ॥९४॥ गोमांसं मानुषञ्चैव श्वनोहस्तात्
समाहितम् । अभक्ष्यमेतत् सर्वन्तु भुत्वा चान्द्रायणं चरेत्
॥९५॥ चाण्डालस्य करे विप्रः श्वपाके पुक्कसेऽपि वा । गोमूत्र
यावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति ॥९६॥ पतितेन सुसम्पर्क
मांसं मासार्द्धमेव वा । गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति
॥९७॥ यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र का
र्यस्ति तैर्हीमो गायत्र्यावर्त्तनं तथा ॥९८॥ एष एव मया प्रोक्त

प्रायश्चित्तविधिः पुनः । अनादिष्वेषु पापेषु प्रायश्चित्तं तथो-
च्यते ॥९९॥ दानैर्होमैर्जपैर्नित्यं प्राणायामैर्द्विजोत्तमः । पात-
केभ्यः प्रमुच्येत वेदाभ्यासान्नसंशयः ॥१००॥ सूवर्णदानं गो-
दानं भूमिदानं तथैव च । नाशयन्त्याशु पापानि ह्यन्यजन्म-
कृतान्यपि ॥१०१॥ तिलधेनुञ्च यो दद्यात् संयताय द्विज-
न्मने । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥१०२॥ माघ-
मासे तु संप्राप्ते पौर्णमास्यामुपोषितः । ब्राह्मणेभ्यस्तिलान्
दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१०३॥ उपवासी नरो भूत्वा पौर्णमा-
स्याञ्च कार्तिके । हिरण्यं वस्त्रमन्नं वा दत्त्वा मुच्येत दुष्कृतेः ॥
॥१०४॥ अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रश-
स्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥१०५॥ अत्र स्नानं जपो होमो
ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावयेन्न-
रम् ॥१०६॥ स्नातः शुचिर्धौनवासाः शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।
सात्त्विकं भावमाश्रित्य दानं दद्याद्विचक्षणः ॥१०७॥ सप्तव्याह-
तिभिर्होमो द्विजैः कार्यो हितात्मभिः । उपपातकसिद्ध्यर्थं
सहस्रपरिसंख्यया ॥१०८॥ महापातकसंयुक्तो लक्षहोमं सदा
द्विजः । मुच्यते सर्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥१०९॥ अ-
भ्यसेच्च महापुण्यां गायत्रीं वेदमातरम् । गत्वारण्ये नदीतीरे
सर्वपापविशुद्धये ॥११०॥ स्नात्वा च विधिवत्तत्र प्राणानायम्य
वाग्यतः । प्राणायामैस्त्रिभिः पूतो गायत्रीन्तु जपेद्द्विजः ॥१११॥
अक्लिन्नवासाः स्थलगः शुचौ देशे समाहितः । पञ्चवित्रपाणि-
राचान्तो गायत्र्या जपमारभेत् ॥११२॥ ऐहिकामुष्मिकं लोके-
पापं सर्वं विशेषतः । पञ्चरात्रेण गायत्रीं जपमानो व्यपोहति
॥११३॥ गायत्र्यास्तु परं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ॥११४॥ म-
हाव्याहृतिसंयुक्तं प्राणायामेन संयुताम् । गायत्रीं प्रजपन्

विप्रः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२१५॥ ब्रह्मचारी मिताहारः सर्व
भूतहिते रतः । गायत्र्या लक्षजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१६
अयाज्ययाजनं कृत्वा भुत्वा चान्नं विगर्हितम् । गायत्र्यष्टस
हस्रन्तु जप्यं कृत्वा विमुच्यते ॥१७॥ अहन्यहनि योऽधीते
गायत्रीं वै द्विजोत्तमः । मासेन मुच्यते पापादुरगः कञ्चुकाद्
यथा ॥१८॥ गायत्रीं यः सदा विप्रो जपते नियतः शुचिः । स
याति परमं स्थानं वायुभूतः स्वमूर्तिमान् ॥१९॥ प्रणवेन तु
संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः । गायत्रीं शिरसा सार्द्धं मन
सा त्रिः पठेद्विजः ॥२२०॥ निगृह्य चात्मनः प्राणान् प्राणांया
मो विधीयते । प्राणायामत्रयं कुर्यान्नित्यमेव समाहितः ॥२१
मानसं वाचिकं पापं कायेनैव तु यत् कृतम् । तत् सर्वं नश्यते
तूर्णं प्राणायामत्रये कृते ॥२२॥ ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशा
खामथापि वा । सामानि सरहस्यानि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
॥२३॥ पावमानीं तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च । जप्त्वा पापैः
प्रमुच्येत पित्र्यञ्च मधुच्छन्दसाम् ॥२४॥ मण्डलं ब्राह्मणं
रुद्रसूक्तोक्ताश्च बृहत्कथाः । वामदेज्यं बृहत्साम जप्त्वा पा-
पैः प्रमुच्यते ॥२२५॥ चान्द्रायणन्तु सर्वेषां पापानां पावनं प-
रम् । कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति परमं स्थानमेव च ॥२२६॥ धर्म
शास्त्रमिदं पुण्यं सम्बर्त्तेन तु भाषितम् । अधीत्य ब्राह्मणो
गच्छेद्ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम् ॥२२७॥ ॥ इति श्रीसम्ब-
र्त्तेनोक्तं धर्मशास्त्रं समाप्तम् ॥

समाप्ता सम्बर्त्तस्मृतिः ।

अथ कात्यायनस्मृतिः ।

श्रीसामवेदाय नमः ।

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम् । अस्पृष्टा-
नां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपयत् ॥१॥ त्रिवृद्ध्वं वृतं कार्यं
तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृत्तज्ज्योपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरि-
ष्यते ॥२॥ पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् । तद्धा-
र्यमुपवीतं स्यान्नातोल्म्वं नचोच्छ्रितम् ॥३॥ सदोपवीति-
ना भाव्यं सदा बद्धशिरवेन च । विशिरवो व्युपवीतश्च यत्
करोति न तत् कृतम् ॥४॥ त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखं
मेतान्युपस्पृशेत् । आस्यनामाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षः शिरः
ऽसकान् ॥५॥ संहताभिरुग्रगुलिभिरास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं चैवमुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठानामि-
काभ्याञ्च चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः ॥६॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्ना-
भिं हृदयं तु तलेन वै । सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाहू चाग्रेण
संस्पृशेत् ॥७॥ यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते । दक्षि-
णस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥८॥ यत्र दिङ्-नियमो
न स्याज्जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री
सौम्यापराजिताः ॥९॥ तिष्ठन्नासीनः प्रह्लो वा नियमो यत्र
नेदृशः । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्लेण न तिष्ठता ॥१०॥ गौरी
पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वा
हा मातरो लोकमातरः ॥११॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेव
तथा सह । गणेशेनाधिका ह्येतावृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश ॥१२॥
कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्ने
न पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥१३॥ प्रतिमासु च शुभासु लिखि-
त्वा वा पटादिषु । अपिवाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥

॥१४॥ कुड्यलग्नां वसोद्धरां सप्तधारां घृतेन तु । कारयेत् पञ्चधारां वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् ॥१५॥ आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनुभक्त्या श्राद्धमुपक्रमेत् ॥१६॥ अनिष्टा तु पितृच्छ्राद्धे न कुर्व्यात् कर्म वैदिकम् । तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥१७॥ वशिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः । अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥१८॥ १ खण्डः ॥

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा । उपवेश्य कुशान् दद्यादनुनैव हि पाणिना ॥१॥ हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः । समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥२॥ हरिता वै सपिञ्जालाः शुष्काः स्निग्धाः समाहिताः । रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेन संस्तृताः ॥३॥ पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च । धृतैः कृते च विष्णुश्रेत्यागस्तेषां विधीयते ॥४॥ दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् सदा । पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि ॥५॥ निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् । सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ॥६॥ पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्यकुशेषु तान् । गोत्रनामभिरामन्त्य पितॄनर्घं प्रदापयेत् ॥७॥ नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते । पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥८॥ ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् । कृत्वार्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥९॥ अनन्तगर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥१०॥ एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् । आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥११॥ एतस्मादणामेवैके कौशीमेवार्द्रसंजरीम् । शुष्कां वा शीर्णकुसुमां

पिञ्जलीं परिचक्षते ॥१२॥ पित्र्यमन्त्रानु द्रवण आत्मात्मनेऽ
धमेक्षणो । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥१३॥ मा
ज्जरिमूषकस्पर्श आक्रुष्ट क्रोधसम्भवे । निमित्तेष्वेषु सर्व
त्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥१४॥ २खण्डः ॥ ॥ अक्रि
या विविधा प्रोक्ता विदद्भिः कर्मकारिणाम् । अक्रिया च परो
क्ता च तृतीया चायथाक्रिया ॥१॥ स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य पर
शाखाश्रयञ्च यः । कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टि
तम् ॥२॥ यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च । विद्व
द्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥३॥ प्रवृत्तमन्यथा कु
र्याद्यदि मोहात् कथञ्चन । यतस्तदन्यथाभूतं तत एव स
मापयेत् ॥४॥ समाप्ते यदिजानीयान्मयेतदयथाकृतम् ।
तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥५॥ प्रधानस्या
क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायाञ्च
नावृत्तिर्नैव तत्क्रिया ॥६॥ मधुमध्वितियस्तत्र त्रिर्जपोऽशि
तुमिच्छताम् । गायत्र्यन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥७॥
नचाभत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम् । अन्य एव जपः
कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥८॥ यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य ति
लवद् यववत्तथा । उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृष्टेषु विपरीतकः
॥९॥ सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते । सुसम्प
न्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥१०॥ प्रागग्रेष्वथ दर्शेषु
आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् । अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति
पात्रतः ॥११॥ द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः । मा
तामहमभृतीं स्त्रीनेतेवामेव वामतः ॥१२॥ सर्वस्मादन्नमु
हृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च । संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्रा
ञ्जुर्यस्ततः ॥१३॥ अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा बिल्वप्रमाण

कान् । तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥ १४ ॥ ३ खण्डः
 ॥ ॥ उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः । भवेदधश्चा
 धराणामधरश्चाद्दकर्मणि ॥ १॥ तस्मान्छान्देषु सर्वेषु वृद्धि
 मस्त्वितरेषु च । मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्व्यपेत् ॥ २
 गन्धादीन्निःक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद्विजान् । अन्यत्राप्ये
 ष एव स्यादयवादिरहितो विधिः ॥ ३ ॥ दक्षिणाप्लवने देशे द
 क्षिणाग्निमुखस्य च । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः
 स्मृतः ॥ ४ ॥ अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसंप्रोक्षितमस्त्विति ।
 शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥ ५ ॥ सौमनस्य
 मस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतञ्चारिष्टं चास्त्वित्य
 क्षतान् प्रतिपादयेत् ॥ ६ ॥ अक्षय्योदकदानं तु अर्घ्यदानव
 दिष्यते । षष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्नि चतुर्थ्या कदाचन ॥ ७ ॥
 अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने । तन्मस्य तु नि
 वृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ॥ ८ ॥ प्रार्थनासक प्रतिप्रोक्ते
 सर्वस्वेव द्विजोत्तमैः । पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदु
 त्तानपात्रकृत् ॥ ९ ॥ युग्मानेव स्वस्ति वाच्य मङ्गुष्ठाग्रग्रहं स
 दा । कृत्वा धुर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥ १० ॥ एषः
 श्राद्धविधिः कृत्स्न उक्तः संक्षेपतो मया । ये विन्दन्ति न मुह्य
 न्ति श्राद्धकर्मसु ते क्वचित् ॥ ११ ॥ इदं शास्त्रञ्च गुह्यञ्च प-
 रिसंख्यानमेव च । वशिष्ठोक्तञ्च यो वेद स श्राद्धं वेद नैतरः
 ॥ १२ ॥ ४ खण्डः ॥ ॥ असकृत्तानि कर्माणि क्रियेरन्
 कर्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥ १॥
 आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्माणि दर्शे च
 पौर्णमासे तथैव च ॥ २ ॥ नवयज्ञे च यज्ञज्ञावदन्त्येवं मनीषि
 णः । एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥ नाष्टकासु

भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोष्यन्तीजातकर्म
 प्रोषितागतकर्मसु ॥ ४ ॥ विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो ग
 र्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते । विवाहादावोक्तमेवात्र कुर्याच्छ्रा
 द्दं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥ ५ ॥ प्रदोषे श्राद्धमेकं स्या-
 द्दोनिष्कामप्रवेशयोः । न श्राद्धं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिक-
 र्मणि ॥ ६ ॥ हलाभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक्
 प्रतिप्रयोगमध्येवानादावेकन्तु कारयेत् ॥ ७ ॥ बृहत्पत्रक्षुद्र
 पशुस्वस्त्यर्थं परिविन्यतोः । सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः
 श्राद्धं न विद्यते ॥ ८ ॥ न दशाग्रन्थिके चैव विषवदृष्टकर्मणि
 कृमिदष्टचिकित्सायां नैव शेषेषु विद्यते ॥ ९ ॥ गणशः क्रियमा
 णेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न वृ
 थगादिषु ॥ १० ॥ यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः । प्रा
 सङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते ॥ ११ ॥ ५ खण्डः ॥ ॥
 आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा यश्चाग्नियोनयः । तदाश्रयोऽ
 ग्निमादध्यादग्निमानग्रजो यदि ॥ १ ॥ दाराधिगमनाधाने यः
 कुर्यादग्रजाग्निमः । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः
 ॥ २ ॥ परिवित्तिपरिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवम् । अपिचीर्ण
 प्रायश्चित्तौ पादोनफलभागिनौ ॥ ३ ॥ देशान्तरस्थक्रीचैकवृ
 षणानसहोदरान् । वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः
 ॥ ४ ॥ जडमूकान्धबधिरकुल्लवामनकुष्ठकान् । अतिवृद्धा
 नभ्राथ्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च ॥ ५ ॥ धनवृद्धिं प्रसक्तान्श्च
 कामतः कारिणस्तथा । कुलदोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् दु
 ष्यति ॥ ६ ॥ धनवार्द्धुषिकं राजसेवकं कर्मकस्तथा । प्रोषि
 तश्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥ ७ ॥ प्रोषितं यद्यश्रृणवा
 नमब्दाद्दूहं समाचरेत् । आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छु

द्वये चरेत् ॥८॥ लक्षणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुल-
 म् । तन्मूलसक्ता योदीची तस्या एतन्नवोत्तरम् ॥९॥ उदग्गता-
 याः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः । सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्य-
 क्त्वा कुशेनैव समुल्लिखेत् ॥१०॥ मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते
 मानकर्त्तरि । मानरुघजमानः स्याद्विदुषामेव निश्चयः ॥११॥
 पुण्यमेवादधोताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते । अनर्दुकत्वं यत्त-
 स्य काम्यैस्तन्नीयते शमम् ॥१२॥ यस्य दत्ता भवेत् कन्या वा
 वा सत्येन केनचित् । सोऽन्त्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव
 नान्यथा ॥१३॥ अनूदैव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति । न
 तथा द्रतलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुद्बहेत् ॥१४॥ अथ चेन्न ल-
 भेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् । तमग्निमात्मसात् कृत्वा
 क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥१५॥ ६ खण्डः ॥ ॥ अश्वत्थो यः
 शमीगर्भः प्रशस्तोर्चीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुरवी शारवा वा
 दीची वोर्द्विगापि वा ॥१॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मय्येवो-
 त्तरारणिः । सारवदारवञ्चत्रमोविली च प्रशस्यते ॥२॥ संस-
 क्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अलाभे त्वशमीग-
 र्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥३॥ चतुर्विंशतिरङ्गुलैर्द्वैर्घ्यं षडपि प-
 र्थिवम् । चत्वार उच्छ्रये मानमरणयोः परिकीर्तितम् ॥४॥ अ-
 षाङ्गुलः प्रमथ्यः स्याच्चत्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् । ओविली
 द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥५॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलमा-
 नन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र वृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनु-
 यान् सदा ॥६॥ गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिचूतममलात्मकम् ।
 व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥७॥ मूर्द्धाक्षि-
 कर्णचिन्काणि कन्धरा चापि पञ्चमी । अङ्गुष्ठमात्राण्येता-
 नि द्वादशाङ्गुलं वक्ष्यते ॥८॥ अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठं

मुदरं स्मृतम् । एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्तिद्वौ च गुह्यकम्
 ॥९॥ ऊरूजङ्घे च पादौ च चतुरस्यैकैर्यथाक्रमम् । अरण्यव
 यवाद्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥१०॥ यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं
 देवयोनिस्तु सोच्यते । अस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृ
 द्युच्यते ॥११॥ अन्येषु ये तु मथन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः । प्र
 थमे मन्थने त्वेष नियमो नोत्तरेषु च ॥१२॥ उत्तरारणिनिष्प
 न्नः प्रमन्थः सर्वदा भवेत् । योनिसङ्कुरदोषेण युज्यते ह्य-
 न्यमन्थकृत् ॥१३॥ आर्द्रा ससुषिरा चैव घूर्णाङ्गी पादिता त
 था । न हिता यजमानानामरण्योत्तरारणिः ॥१४॥ ७ स्व
 ण्डः ॥ ॥ परिधायाहतं वासः प्राचृत्य च यथाविधि ।
 विभ्रयात् प्राङ्मुखो यन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया ॥१॥ चत्र
 वृद्धे प्रमन्थाय गाढं कृत्वा विचक्षणः । कृत्वोत्तराग्रामरणिं
 तद्दृष्टुमुपरिन्यसेत् ॥२॥ चत्राधः कीलकाग्रस्था मोविली-
 मुदगग्रकाम् । विष्टम्भान्द्वारयेद्यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः
 ॥३॥ त्रिरुद्धेऽस्याथ नेत्रेण चत्रं पत्यो हतांशुकाः । पूर्वं मन्थन्त्य
 रणान्त्याः प्राच्यग्नेः स्याद्यथा च्युतिः ॥४॥ नैकयापि विना
 कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः । अकृतं तद्विजानीयात् स-
 र्वान्वाचारभन्ति यत् ॥५॥ वर्णज्यैष्ठ्येन वह्नीभिः सवर्णा
 भिश्च जन्मतः । कार्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिर्मथनं पु
 नः ॥६॥ नात्र शूद्रां प्रयुज्जीत न द्रोहद्वेषकारिणीम् । न
 चैवाव्रतस्थां नान्यपुंसां च सह सङ्गताम् ॥७॥ ततः शक्त
 तरापश्वादासामन्यतरापिवा । उपेतानां वान्यतमा मन्थे
 दग्निं निकामतः ॥८॥ जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय स
 मिध्य च । आधाय समिधं चैव ब्रह्माणं चोपवेशयेत् ॥९॥
 ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा सर्वमन्त्रसमन्विताम् । गां दद्यात्पञ्चवा

स्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥१०॥ होमपात्रमनादेशो द्रवद्र-
 व्ये स्त्रुवः स्मृतः । पाणिरेवेतरस्मिंस्तु स्त्रुचैवात्र तु हूयते ॥११॥
 स्वादिरो वाथ पालाशो द्विवितस्तिः स्त्रुवः स्मृतः । स्त्रुवाहुमा-
 त्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ॥१२॥ स्त्रुवाग्रे घ्राणवत् स्वा-
 तं झङ्गुष्ठ परिमण्डलस्थलम् । जुह्वाः शराववत् स्वातं सनि
 र्ज्वाहं षडङ्गुलं कुर्यात् ॥१३॥ तेषां प्राक्शः कुशैः कार्थ्यः
 संप्रमार्गेजुहोषता । प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णो न वा
 रिणा ॥१४॥ प्राञ्चं प्राञ्चमुदगगनेरुदगग्रं समीपतः । तत्त
 थासादयेद्व्यं यद्यथा विनियुज्यते ॥१५॥ आज्यं हव्यम-
 नादेशो जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरि-
 ति स्थितिः ॥१६॥ नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया
 क्वचित् । न विद्युक्ता त्यक्ता चैव न सकीटा न पाटिता ॥१७॥
 प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशारिका । न सपर्णा न
 निर्ज्वाय्या होमेषु च विजानता ॥१८॥ प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्र-
 माणं परिकीर्तितम् । एवं विधाः स्युरेवेह समिधः सर्वकर्मसु
 ॥१९॥ समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः । दर्शे च पौ-
 र्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः ॥२०॥ समिदादिषु होमेषु म-
 न्त्रदेवतवर्जिता । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्रवेत् ॥
 ॥२१॥ इध्मोऽप्येधार्थमाचार्यैर्हविराहुतिषु स्मृतः । यत्र चा-
 स्य निवृत्तिः स्यात्तत् स्पष्टीकरवाण्यहम् ॥२२॥ अङ्ग-होमसमि-
 त्तन्त्रसोप्यन्त्यारयेषु कर्मसु । येषां चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्स
 दृशेषु च ॥२३॥ अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि । सो-
 माहुतिषु सर्व्यासु नैतेष्विध्म विधीयते ॥२४॥ ८ खण्डः ॥
 ॥सूर्येऽस्तशीलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिः सदाङ्गुलैः । प्रादुष्कर-
 णमग्नीनां प्रातर्भासाञ्च दर्शनात् ॥१॥ हस्तादूर्ध्वं रविर्यावत्

गिरिं हित्वा न गच्छति । तावद्धोमविधिः पुण्यो नात्येत्युदितहो
मिनाम् ॥२॥ यावत् सम्यग् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः
न च लौहित्यमापैति तावत् सायञ्च हूयते ॥३॥ रजोनीहारधू
माभ्रवृक्षायान्तरिते रवौ । सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयाद्भुतमस्य न
लुप्यते ॥४॥ न कुर्व्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् । वि
रूपाक्षञ्च न जपेत् प्रवदञ्च विवर्जयेत् ॥५॥ पर्युक्षणञ्च
सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेनिति । अन्ते च वामदेव्यस्य गानं कुर्व्या
दृचस्त्रिधा ॥६॥ अहोमकेष्वपि भवेद् यथोक्तं चन्द्रदर्शनम् ।
वामदेव्यं गणेष्वन्ते वल्यन्ते वैश्वदेविके ॥७॥ यान्यधस्तर
णान्तानि न तेषु स्तरणं भवेत् । एककार्यार्थसाध्यत्वात् परि
धीनपि वर्जयेत् ॥८॥ बर्हिः पर्युक्षणं चैव वामदेव्यजपस्त-
था । कृत्याहुतिषु सर्वासु त्रिकमेतन्न विद्यते ॥९॥ हविष्येषु
यवामुरव्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः । माषकोद्वगौरादिसर्षी
लाभेऽपि वर्जयेत् ॥१०॥ पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका कं
सादिना चेत् सुवमात्रपाचका । दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः
स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पाचके ॥११॥ योऽनर्चिषि जुहो-
त्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः । मन्दाग्निरामयावी च दरिद्र
श्च स जायते ॥१२॥ तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदा
चन । आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीम्पराम् ॥१३॥
होतव्ये च हुते चैव पाणिशूर्पस्पर्शदासुभिः । न कुर्व्यादग्नि
धमनं कुर्व्याद्वा व्यजनादिना ॥१४॥ मुखेनेके धमन्त्यग्निं
मखाद्धोषोऽध्यजायत । नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिके यो-
जयन्ति तत् ॥१५॥ ९ स्वण्डः ॥ ॥ यथाहनि तथा प्रा-
तर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे च
तदमन्त्रवन् ॥१॥ नारदाद्युक्तवार्क्षे यदष्टाङ्गु लम्पादितम् ।

सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् ॥२॥ उत्थाय नेत्रे
 प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । परिजप्य च मन्त्रेण भक्षये
 दन्तधावनम् ॥३॥ आयुर्बलं यशोवर्चः प्रजाः पशून् वसूनि
 च । ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नोधेहि वनस्पते ॥४॥ यज्यह-
 यं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वी-
 त वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥५॥ धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्या-
 सां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गत्तास्ताः परिकीर्तिताः
 ॥६॥ उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्थाने तथैव च । चन्द्रसूर्य-
 ग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥७॥ वेदाश्छन्दांसि सर्वाणि ब्र-
 ह्माद्याश्च दिवोकसः । जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्त-
 धर्षयः ॥८॥ उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।
 यियासूननुगच्छन्ति सन्तुष्टाः स्वशरीरिणः ॥९॥ समागम-
 स्तु यत्रैषां तत्र हत्यादयोमलाः । नूनं सर्वे क्षयं यान्ति किमुते
 कं नदीरजः ॥१०॥ ऋषीणां सिच्यमानानामन्तरालं समा-
 धितः । संपिबेद् यः शरीरेण पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ॥११॥ वि-
 यादीन् ब्राह्मणः कामान् वरादीन् कन्यका ध्रुवम् । आमु-
 ष्मिकान्यपि सुरवान्यामुयात् स न संशयः ॥१२॥ अशुच्यशु-
 चिना दत्तमाममन्तर्जलादिना । अनिर्गतदशाहास्तु प्रेता र-
 क्षांसि भुञ्जते ॥१३॥ स्वर्धुन्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भां-
 सि भूतले । कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥१४॥
 १०खण्डः ॥ इति कर्मप्रदीपपरिशिष्टे कात्यायनविरचिते
 धर्मः प्रपाठकः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपा-
 सनकं विधिम् । अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स-
 तः ॥१॥ सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
 ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीघास्तु बर्हिषः ॥२॥ दक्षिणः

पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि । सव्यः सौपयहः कार्यो
दक्षिणः सपवित्रकः ॥३॥ रक्षयेद्वारिणात्मानं परिक्षिप्य सम-
न्ततः । शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकबिन्दुभिः ॥४॥
प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च सावित्री च तृतीयका । अब्धे च त्वं त्वृच
ज्जैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥५॥ भूराद्यास्तिस्त्र एवेता महा-
व्याहृतयोऽव्ययाः । महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा
॥६॥ आपोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति शिरः । प्रती-
प्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ॥७॥ एता एतां सहाने
न तथैभिर्दशभिः सह । त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उ-
च्यते ॥८॥ करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च । जपेदना-
यतासुर्वी त्रिः सकृद्वावमर्षणम् ॥९॥ उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत्रि-
केणाञ्जलिनाम्भसः । उच्चित्रमृगद्वयेनाथ चोपतिष्ठेदनन्तर-
म् ॥१०॥ सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः । मध्ये त्व-
ह्म उपर्यस्य विभ्राडादीच्छया जपेत् ॥११॥ तदसंसक्तपाणिं
र्वा एकपादद्विपादपि । कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुर-
थापि वा ॥१२॥ यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषि-
णः । भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो ह्यवाप्यते ॥१३॥ तिष्ठे-
दुदयनात् पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः । आनीतोदुद्रमाञ्चा-
न्यां सन्ध्यां पूर्वार्चिकं जपन् ॥१४॥ एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं
ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति । यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उ-
च्यते ॥१५॥ सन्ध्यालोपाच्च चकितः स्नानशीलश्च यः सदा । तं
दोषानोपसर्पन्ति गरुत्मन्तमिवोरगाः ॥१६॥ वेदमादित आ-
रभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् । उपतिष्ठेत्ततो रुद्रसर्वाद्वा वैदि-
काञ्जपात् ॥१७॥ ११खण्डः ॥ ॥ अथाद्रिस्तर्पयेद्देवान्
सतिलाभिः पितॄनपि । नमोऽन्ते तर्पयामीति आदावोमिति च

ब्रुवन् ॥१॥ ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं वेदान् देवांश्छन्दां-
 स्थृषीन् पुराणानाचार्यान् गन्धर्वाणितरान्मासं संवत्सरं सा
 वयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतान् स
 रितो दिव्यान् मनुष्याणितरान् मनुष्यान् यक्षान् रक्षांसि सु
 पर्णान् पिशाचान् पृथिवीमोषधीः पशून् वनस्पतीन् भूत
 ग्रामं चतुर्विधमित्युपवीत्यर्थप्राचीनावीती यमं यमपुरुषा-
 न् कव्यव डनलं सोमं यममर्यमणमग्निष्वात्तान् सोमपीथा
 न् बर्हिषदोऽथ स्वान् पितॄन् सकृत् सकृन्मातामहांश्चेति
 प्रतिपुरुषमभ्यस्येज्येषुभ्रातृश्वशुरपितृव्यमातुलांश्च पितॄं
 शमातृवंशौ ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययम
 वसानाञ्जलिरथ श्लोकाः ॥२॥ छायां यथेच्छेच्छरदातपात्तः
 परः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् । बालो जनित्रीं जननी च बा-
 लं योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥३॥ तथा सर्वाणि भूता
 नि स्थावराणि चराणि च । विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदय
 कृद्धि सः ॥४॥ तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महत्तैनसा । यु-
 ज्यते ब्राह्मणः कुर्वन्निश्चमेतद्विभर्ति हि ॥५॥ अल्पत्याहो-
 मकालस्य बहुत्यात् स्नानकर्मणः । प्रातर्न तनुयात् स्नानं हो-
 मलोपो हि गर्हितः ॥६॥ १२ खण्डः ॥ ॥ पञ्चानामथ स-
 त्राणां महतामुच्यते विधिः । यैरिष्ट्वा सततं विप्रः प्राप्नुया-
 त् सद्यः शाश्वतम् ॥१॥ देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमा-
 त् । महासत्राणि जानीयात् एवेह महामरवाः ॥२॥ अध्याप-
 नं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिभौतो नृ-
 यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥३॥ श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलि-
 रथापि वा । यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः सवीच्यते ॥४॥
 स चार्चात् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवा-

वसाने वा नान्यत्रतौ निमित्तकात् ॥५॥ अप्येकमाशयेद्विप्रं
 पितृयज्ञार्थसिद्धये । अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथा
 पि वा ॥६॥ अप्युद्धृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदन्नं यथाविधि ।
 पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे ॥७॥ पितृभ्य इदमि
 त्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत् । हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदर्द्धं नि
 नयेदपः ॥८॥ मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
 नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रथमयामान्तः ॥९॥
 सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च । अनश्मतापि सतत
 मन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥१०॥ अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं
 विधीयते । बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥११॥
 स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । स्वधाकारः
 पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां कृतः ॥१२॥ स्वधाकारेण निनये
 त् पितृभ्यं बलिमतः सदा । तदध्येके नमस्कारं कुर्वते नेति
 गौतमः ॥१३॥ नावराट्छाविलयो भवन्ति महामाज्जरिश्रवण
 प्रमाणात् । एकत्र चेदविकृष्टा भवन्तीतरेतरसंसक्ताश्च ॥१४॥
 ॥१३ खण्डः ॥ ॥ अथ तद्विन्यासो वृद्धिपिण्डानिवोत्तरां-
 श्वतुरोबलीन्निदध्यात् पृथिव्यै वायवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्र
 जापतय इति सज्यत एतेषामेकैकमद्वा ओषधिवनस्पतिभ्य
 आकाशाय कामायेत्येतेषामपि मन्यव इन्द्राय वासुकये ब्र
 ह्मण इत्येतेषामपि रक्षोजनेभ्य इति सर्वेषां दक्षिणतः पि
 तृभ्य इति चतुर्दश नित्या आशस्य प्रभृतयः काम्याः सर्वे-
 षामुभयतोऽङ्घ्रिः परिषेकः पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ॥१॥
 न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोति बलिकर्मणी । पूर्वं नित्यवि
 शेषोक्तं जुहोति बलिकर्मणीः ॥२॥ कामन्ते भवनेयातां न
 तु मध्ये कदाचन । नैकस्मिन् कर्मणि तत्ते कर्मान्यत्तायते

यतः ॥३॥ अग्न्यादिर्गौतिमाद्युक्तो होमः शाकल एव च । अना
 हिताग्नेरप्येष युज्यते बलिभिः सह ॥४॥ स्पृष्ट्वापो वीक्षमा
 णोऽग्निं कृताञ्जलिपुदस्ततः । वामदेव्यजपात् पूर्वं प्रार्थये-
 द्द्रविनोदयम् ॥५॥ आरोग्यमायुरैश्वर्यं धीर्धृतिः शं बलं यशः
 ओजो वर्चः पशून् वीर्यं ब्रह्म ब्रह्मण्यमेव च ॥६॥ सोमाग्यं
 कर्मसिद्धिञ्च कुलज्यैष्ठ्यं सुकर्तृताम् । सर्वमेतत् सर्वसा-
 क्षिन् द्रविणोदरिरीहणः ॥७॥ न ब्रह्मयज्ञादधिकोऽस्ति यज्ञो
 न तत्प्रदानात् परमस्ति दानम् । सर्वेतदन्ताः क्रतवः सदा
 नानान्तो दृष्टः कैश्चिदस्य द्विकस्य ॥८॥ ऋचः पठन् मधुप-
 यः कुल्याभिस्तर्पयेत् सुरान् । घृतामृतौघकुल्याभिर्यजूंष्य-
 पि पठन् सदा ॥९॥ सामान्यपि पठन् सोमघृतकुल्याभिरन्य-
 हम् । मेदः कुल्याभिरपि च आथर्व्याङ्गिरसः पठन् ॥१०॥ मां
 सक्षीरोदनमधुकुल्याभिस्तर्पयेत् पठन् । वाकोवाक्यं पुरा-
 णानि इतिहासानि चान्वहम् ॥११॥ ऋगादीनामन्यतममेतं
 षां शक्तितोऽन्वहम् । पठन् मध्याज्यकुल्याभिः पितृनपि च
 तर्पयेत् ॥१२॥ ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं जीवन्तं प्रेतमेव च । काम-
 चारी च भवति सर्वेषु सुरसद्यसु ॥१३॥ जुर्व्येनो न तं स्पृशे-
 त् पंक्तिञ्चैव पुनाति सः । यं यं क्रतुञ्च पठति फलभाक्तस्य
 तस्य च ॥१४॥ वसुपूर्णा वसुमती त्रिर्दानफलमाप्नुयात् । ब्र-
 ह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते ॥१५॥ १४ खण्डः ॥
 ब्रह्मणो दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता । कम्पान्तिऽनुच्य-
 मानापि पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥१॥ यावता बहुभोक्तुस्तु त-
 सिः पूर्णं विद्यते । नावराद्धमनः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति
 स्थितिः ॥२॥ विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणाद्धहरो भवेत् । स्य-
 ञ्चोदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥३॥ कुलर्त्विजमधीय

नं सन्निकृष्टं तथा गुरुम् । नातिक्रामेत् सदा दित्सन् य इ
च्छेदात्मनो हितम् ॥४॥ अहमस्मै ददामीति एवमाभाष्य दी
यते । नैताव पृष्ट्वा ददतः पात्रऽपि फलमस्ति हि ॥५॥ दूरस्था
भ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा वरम् । इतरेभ्यस्ततो देयादे-
ष दानविधिः परः ॥६॥ सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यति
क्रमेत् । यद्ददाति तमुल्लङ्घ्य ततस्तेयेन युज्यते ॥७॥ यस्य
त्वेक गृहे सूर्यो दूरस्थश्च गुणान्वितः । गुणान्विताय दातव्यं
नास्ति सूर्ये व्यतिक्रमः ॥८॥ ब्राह्मणाभिक्रमो नास्ति विषे
वेदविवाज्जिते । ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ॥९॥
आज्यस्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा । महीमयी वा क
र्त्तव्या सर्वास्वाज्याहुतीषु च ॥१०॥ आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु
यथाकामन्तु कारयेत् । स्रष्टवामघ्राणां भद्रमाज्यस्थालीं प्र
चक्षते ॥११॥ तिर्य्यगूर्ध्वं समिन्मात्रा दृढा नातिबृहन्सूरवी ।
मृन्मयौ दुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥१२॥ स्वशारवोक्तः
प्रसुस्विन्नो द्यदग्धीऽकठिनः शुभः । नचातिशिथिलः प्राच्यो
न चरुश्चारसस्तथा ॥१३॥ इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्ष
णं भवेत् । वृत्तंचाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥१४॥ ए
षैव दर्व्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे । दर्व्वी षड्गुलपृथ्वया
तुरीयो नन्तमेक्षणम् ॥१५॥ मुषलोत्तूरबले वार्क्षी स्वायते सु
दृढे तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च ॥१६॥ द
क्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिमुखमेव च । करं करस्य कुर्वीति
करणं न्यञ्चकर्मणः ॥१७॥ कृत्वाग्न्याभिमुखो पाणी स्वस्था
नस्थौ सुसंयतौ । प्रदक्षिणं तथासीनः कुर्यात् परिसमूह
नम् ॥१८॥ बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्त्वचोऽव्रणाः । त्र
यो भवन्ति शीर्णाग्नि एकेषान्तु चतुर्दिशम् ॥१९॥ प्रागग्राव

भितः पश्चादुदग्रमथवापरम् । न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदग्रः
 स पूर्वतः ॥२०॥ यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
 यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥२१॥ १५ स्वण्डः ॥
 ॥ ॥ पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणो राजनि शस्यते । वास
 रस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥१॥ यदा चतुर्दशीया-
 मं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्ध
 मिष्यते ॥२॥ यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः । अनया
 पेक्षया ज्ञेयं क्षीणो राजनि चेत्यपि ॥३॥ यच्चोक्तं दृश्यमानेऽ
 पि तच्चतुर्दश्यपेक्षया । अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि नि
 र्वपेत् ॥४॥ अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अ
 मावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः ॥५॥ आग्रहायण्यमा
 वास्या तथा ज्यैष्ठ्यस्य या भवेत् । विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्र-
 चारविदो जनाः ॥६॥ अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागे
 न कलावशिष्टः । तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्नमेवं ज्योतिश्चक्र
 विदो वदन्ति ॥७॥ यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यज्यस्तस्मिं स्तृती
 यया परिदृश्यो नोपजयते । एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा क्षी
 णेतस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥८॥ सम्मिश्रा या चतुर्दश्या अ-
 मावास्या भवेत् क्वचित् । स्वर्वितां तां विदुः केचिद्गताध्या-
 मिति चापरे ॥९॥ वर्द्धमानाममावास्यां लभेच्चैदपरेऽहनि । या
 मांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥१०॥ पक्षादावे
 व कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम् । पूर्वार्ह एव कुर्वीति विद्वेऽ
 प्यन्ये मनीषिणः ॥११॥ स्वपितुः पितृकृत्येषु ह्यधिकारो न वि
 द्यते । न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥१२॥ पि
 तामहे ध्रियति च पितुः प्रेतस्य निर्बपेत् । पितुस्तस्य च वृत्त-
 स्य जीवेच्चैव प्रपितामहः ॥१३॥ पितुः पितुः पितुश्चैव तस्यापि

पितुरेव च । कुर्यात् पिण्डत्रयं यस्य संस्थितः प्रपितामहः ॥
 ॥१४॥ जीवन्तमति दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः । पितुः पितृ
 भ्यो वा दद्यात् स्वपितेत्यपरा श्रुतिः ॥१५॥ पितामहः पितुः प
 श्चान् पञ्चत्वं यदि गच्छति । पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्वा
 द्दशोडशम् ॥१६॥ नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः ।
 पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥१७॥ असंस्कृ
 तौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कुर्यादि-
 ति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥१८॥ पापिष्ठमति शुद्धेन शुद्धं पापी
 कृतापि वा । पितामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः ॥१९॥
 ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाच्च मृते देयं
 येभ्य एव ददात्यसौ ॥२०॥ मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या स
 होदिनम् । यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः ॥२१॥ न
 योषिद्भ्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादते । स्वभर्तृपिण्डमात्रा-
 भ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥२२॥ मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वीपे
 त् पुत्रिकासुतः । द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पि-
 तुः ॥२३॥ १६ स्वण्डः ॥ ॥ पुरतो यात्मनः कुर्य्युः सा पूर्वा
 परिकीर्त्यते । मध्यमादक्षिणेनास्यास्तदक्षिणत उत्तमा ॥१॥
 वायव्यग्निदिङ्मुरगान्तास्ताः कार्य्याः सान्द्दिङ्गुलान्तराः । ती
 क्ष्णान्ता यवमध्याश्च मध्यं नाव इवोत्किरेत् ॥२॥ शङ्कु-
 श्च खादिरः कार्य्यो रजतेन विभूषितः । शङ्कुश्चैवोपवेषश्च
 द्वादशाङ्गुल इष्यते ॥३॥ अग्न्याशाग्रैः कुशैः कार्य्यं कर्षूणां
 स्तरणं घनैः । दक्षिणान्तं तदग्रैस्तु पितृयज्ञे परिस्तरेत् ॥४॥
 स्थगरं सुरभिज्ञेयं चन्दनादि विलेपनम् । सौवीराञ्जनमि-
 त्युक्तं पिञ्जलीनां यदञ्जनम् ॥५॥ स्वस्तरे सर्व्वमाप्ताद्य यथा
 वदुपयुज्यते । देवपूर्वं ततः श्राद्धमत्वरः शुचिरारभेत् ॥६॥

आसनाद्यर्घपर्यन्तं वशिष्ठेन यथैरितम् । कृत्वा कम्मथि पा
 त्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम् ॥७॥ तूष्णीं पृथगपो दत्त्वा मन्त्रे-
 ण तु तिलोदकम् । गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु
 ॥८॥ आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम् । पितरस्तस्य
 नाश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥९॥ कुलालचक्रनिष्पण्णमासु
 रं मृण्मयं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत्
 ॥१०॥ गन्धान् ब्राह्मणसान् कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च । धूप
 ञ्चैवानुपूर्वेण ह्यग्नौ कुर्यादनन्तरम् ॥११॥ अग्नौ करणहोम
 श्च कर्त्तव्य उपवीतिना । प्राङ्मुखेनैव देवेश्यो जुहोतीति श्रु
 तिश्रुतेः ॥१२॥ अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन च । नि
 रुज्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि हूयते ॥१३॥ स्वाहा कुर्या
 न् नचात्रान्ते नचैव जुहुयाद्द्विः । स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्च
 मन्तं समापयेत् ॥१४॥ पित्र्ये यः पंक्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणाव
 नग्निमान् । हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥
 ॥१५॥ नोङ्कुर्याद्भोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अन्येष
 ञ्चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥१६॥ सव्येन पाणिनेत्येवं
 यदत्र समुदीरितम् । परिग्रहणमात्रन्तत् सव्यस्यादिशति व्र
 तम् ॥१७॥ पिञ्जल्याद्यभिसंगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् ।
 अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुल्लेखनादिकम् ॥१८॥ यावदर्थसु
 पादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् । चरुणा सह सन्नीय पिण्डान्
 दातुमुपक्रमेत् ॥१९॥ पितुरुत्तरकर्ण्यंशे मध्यमे मध्यमस्य
 तु । दक्षिणे तत्पितुश्चैव पिण्डान् पर्वणि निर्वपेत् ॥२०॥ वाम
 मावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते । सर्वं गोतमशाण्डिल्यौ शा-
 ण्डिल्यायन एव च ॥२१॥ आवृत्य प्राणमायम्य पितॄन् ध्यायन्
 यथार्थतः । जपंस्तेनैव चावृत्य ततः प्राणं प्रमोचयेत् ॥२२॥

शाकञ्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यापि वा पचेत् । यस्तु शा-
कादिको होमः कार्योऽपूपाष्टकाक्षतः ॥२३॥ आन्वष्टक्यं म-
ध्यमाद्यामिति गोभिलगोतमौ । वार्कखण्डिश्च सर्वासु कौत्-
सो मेनेऽष्टकासु च ॥२४॥ स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद-
नुकल्पितम् । श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्यागोः पयस्यनु ॥
॥२५॥ १७ खण्डः ॥ ॥ सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म
प्रचक्षते । दर्शान्तिं पौर्णमासाद्यमेकमेव मनीषिणः ॥१॥ ऊ-
र्द्धं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौर्णमासोऽपि वाग्निमः । य आयाति सहो-
तव्यः स एवादिरिति श्रुतिः ॥२॥ ऊर्द्धं पूर्णाहुतेः कुर्यात् सा-
यं होमादनन्तरम् । वैश्वदेवन्तु पाकान्ते बलिकर्मसमन्वि-
तम् ॥३॥ ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादभिस्त्रुपान् स्वशक्तिः ।
यजमानस्ततोऽश्रीयादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥४॥ वैवाहि-
केऽग्नौ कुर्यात् सायंप्रातस्त्वतन्द्रितः । चतुर्थकिर्म कृत्वैत-
देतच्छात्यायनेर्मतम् ॥५॥ ऊर्द्धं पूर्णाहुतेः प्रातर्हत्वा तां सा-
यमाहुतिम् । प्रातर्होमस्तदैव स्यादेष एवोत्तरं विधिः ॥६॥
पौर्णमासात्यये हव्यं होता वा यदहर्भवेत् । तदहर्जुहुया-
देवममावास्यात्ययेऽपि च ॥७॥ आहूयमानेऽनश्वेन्नये-
त् कालं समाहितः । सम्पन्ने तु यथा तत्र हूयते तदिहोच्यते
॥८॥ आहुताः परिसंख्याय पात्रे कृत्वाहुतीः सकृत् । मन्त्रेण
विधिवद्बुद्ध्याधिकमेवापरा अपि ॥९॥ यत्र व्याहृतिभिर्होमः
प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रह-
णे यथा ॥१०॥ अपिवाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥११॥ यद्यग्नि-
रग्निनान्येन सम्भवेदाहितः क्वचित् । अग्नये विविचय इति
जुहुयाद्वा घृताहुतिम् ॥१२॥ अग्नयेऽप्सुमते चैव जुहुयाद्वा

द्युतेन चेत् । अग्नेन शुचये चैव जुहुयाच्चेद्दरग्निना ॥१३॥ गृ
 ह्दाहाग्निनाग्निस्तु यष्टव्यः क्षमांमयां द्विजैः । दावाग्निना च
 संसर्गे हृदयं यदि तप्यते ॥१४॥ द्विर्भूतो यदि संसृज्येत् संसृष्ट
 सुपशामयेत् । असंसृष्टं जागरयेद्गिरिशम्भैवमुक्तवान् ॥१५॥
 न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुत्कैकां समिदाहुतिम् । स्वग
 र्भसत्क्रियार्थांश्च यावन्नासौ प्रजायते ॥१६॥ अग्निस्तु नाम
 धेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः । न हि पित्रा समानीतः पुत्र-
 स्य भवति क्वचित् ॥१७॥ यस्याग्न्यावन्यहोमः स्यात् सर्वेश्वा
 नरदैवतम् । चरुं निरुप्य जुहुयात् प्रायश्चित्तं तु तस्य तत् ॥१८॥
 परेणाग्नौ हुते स्वार्थं परस्याग्नौ हुते स्वयम् । पितृयज्ञात्यये
 चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ॥१९॥ अनिष्ट्या नवयज्ञेन नवान्नप्रा
 शने तथा । भोजने पतितान्नस्य चरुर्बैश्वानरो भवेत् ॥२०॥
 स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुनसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्व-
 हनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥२१॥ भूतप्रवाचने पत्नी
 यद्यसन्निहिता भवेत् । रजोरोगादिना तत्र कथं कुर्यान्ति या
 ज्ञिकाः ॥२२॥ महानसेऽन्नं या कुर्यात् सवर्णां तां प्रवाचयेत् ।
 प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ॥२३॥ यज्ञया-
 स्तुनि मुख्यान्व स्तम्बे दर्शवदौ तथा । दर्शसंख्यान विहिता
 विष्टरास्तरणेषु च ॥२४॥ १८ खण्डः ॥ ॥ निःक्षिप्या
 ग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा । प्रवसेत् कार्यवान् वि
 प्रो वृथैव न चिरं क्वचित् ॥१॥ मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्न-
 प्यतन्द्रितः । उपविश्य शुचिः सर्वं यथाकालमनुद्वेत् ॥२॥
 पत्न्या चाप्यवियोगिन्या शुश्रूष्योऽग्निर्विनीतया । सौभाग्य
 धित्तावैधव्यकामया भर्तृभक्तया ॥३॥ या वा स्याद्दीरसूरा-
 सामाज्ञासम्पादिनी प्रिया । दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र वि-

नियोजयेत् ॥४॥ दिनत्रयेण वा कर्म यथा ज्यैष्ठं स्वशक्तिः
विभज्य सह वा कुर्युर्यथाज्ञानञ्च शास्त्रवत् ॥५॥ स्त्रीणां सौ-
भाग्यतो ज्यैष्ठं विद्येयैव द्विजन्मनाम् । नहि स्यात्स्या न तपसा
मर्त्ता तुष्यति योषिताम् ॥६॥ भर्तुरादेशवर्तिन्या यथोमा बहु-
भिर्वर्तैः । अग्निश्च तोषितोऽमुत्र सा स्त्री सौभाग्यमाप्नुयात्
॥७॥ विनयावनतापि स्त्री भर्तुर्या दुर्भगा भवेत् । अमुत्रोमा
निभर्तृणामवज्ञातिः कृता तथा ॥८॥ श्रोत्रियं सुभगां गाञ्च-
प्रणिमग्निचितिं तथा । प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्मः स प्रमु-
च्यते ॥९॥ पापिष्ठं दुर्भगामन्त्यं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् । प्रानरु-
थाय यः पश्येत् स कलेरुपयुज्यते ॥१०॥ पतिमुल्लङ्घ्य मो-
हात् स्त्री किं किं न नरकं व्रजेत् । कृच्छ्रान्मनुष्यतां प्राप्य किं
केन्दुःखं न विन्दति ॥११॥ पतिशुश्रूषयेव स्त्री कान्न लोकान्
ममभ्युते । दिवः पुनरिहायाता सुखानामम्बुधिर्भवेत् ॥१२॥
उदारोऽन्यान् पुनर्दारान् कथञ्चित् कारणान्तरान् । य इच्छे-
रग्निमान् कर्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते ॥१३॥ स्वेऽग्नावेव भ-
होमो लौकिके न कदाचन । न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकि-
कऽग्नौ विधीयते ॥१४॥ षडाहुतिकमन्येन जुहुयादध्वदर्श-
नात् । न ह्यात्मनोऽर्थं स्यात्तावद्यावन्न परिणीयते ॥१५॥ पु-
स्तात् त्रिविकल्पं यत् प्रायश्चित्तमुदाहृतम् । तत् षडाहुति-
रिष्टैर्यज्ञविद्भिः प्रकीर्तितम् ॥१६॥ १९ खण्डः ॥ इति का-
त्यायनविरचिते कर्मप्रदीपे द्वितीयः प्रपाठः ॥
समक्षन्तु दम्पत्योर्हन्तव्यं नर्त्तिगादिना । द्वयोरप्यसमक्षं
भवेन्नुत्तमनर्थकम् ॥१॥ विहायाग्निं सभाय्यश्चेत् सीमामु-
ल्लङ्घ्य गच्छति । होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥२॥
रणयोः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः । पालयेदुपशा-

न्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥३॥ ज्येष्ठाचेद्बहुभार्य्यस्य अ
 तिचारेण गच्छति । पुनराधानमत्रैक इच्छन्ति न तु गोतमः
 ॥४॥ दाहयित्वाग्निभिर्भार्य्यां सदृशीं पूर्वसंस्थिताम् । पात्रै-
 श्वाधाग्निमादध्यात् कृतदारोऽविलम्बितः ॥५॥ एवं वृत्तां
 सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् । दाहयित्वाग्निहोत्रेण
 यज्ञपात्रैश्च धर्म्मवित् ॥६॥ द्वितीयाञ्चैव यः पत्नीं दहेद्देता
 निकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायान्तु ब्रह्मघ्नेन समं हितत्
 ॥७॥ मृतायान्तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् । ब्रह्मो
 जां तं विजानीयाद्यश्च कामात् समुत्सृजेत् ॥८॥ मृतायामपि
 भार्य्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् । उपाधिनापि तत् कर्म्म
 यावज्जीवं समापयेत् ॥९॥ रामोऽपि कृत्वा सौवर्णां सीतां प
 त्नीं यशस्विनीम् । ईजे यज्ञैर्बहुविधैः सह क्वातृभिरच्युतः
 ॥१०॥ यो दहेदग्निहोत्रेण स्वेन भार्य्यां कथञ्चन । सा स्त्री स
 म्पद्यते तेन भार्य्या वास्य पुमान् भवेत् ॥११॥ भार्य्या मरण
 मापन्ना देशान्तरगतापि वा । अधिकारी भवेत् पुत्रो महा-
 पातकिनि द्विजे ॥१२॥ मान्या चेन्म्रियते पूर्वं भार्य्या पति
 विमानिता । त्रीणि जन्मानि सा पुंस्त्वं पुरुषः स्त्रीत्वमर्हति
 ॥१३॥ पूर्वैव योनिः पूर्वाद्यत् पुनराधानकर्म्मणि । विशेषोऽत्रा
 ग्न्युपस्थानमाज्याहुत्यष्टकं तथा ॥१४॥ कृत्वा ज्याहृतिहोमा
 न्तमुपतिष्ठेत् पाचकम् । अध्यायः केवलाग्नेयः कस्तेजाभि-
 रमानसः ॥१५॥ अग्निमीडे अग्न आयाह्यग्न आयाहि वीत
 ये । तिस्रोऽग्निज्योतिरित्यग्निं दूतमग्ने मृडेति च ॥१६॥ इ
 त्यष्टावाहुतीर्हुत्वा यथाविध्यन्तु पूर्वशः । पूर्णाहुत्यादिकं स
 र्वमन्यत् पूर्ववदाचरेत् ॥१७॥ अरण्योरल्पमप्यङ्गं यावत्ति-
 ष्ठति पूर्वयोः । न तावत् पुनराधानमन्यारण्योर्विधीयते ॥१८॥

विनष्टं स्नुक् स्नुवं न्युञ्जं प्रत्यक्स्थलमुदर्चिषि । प्रत्यगग्रञ्च
मुषलं प्रहरेज्जातवेदसि ॥१९॥ २० खण्डः ॥ ॥ स्वयं हो
मासमर्थस्य समीपमुपसर्पणम् । तत्राप्यशक्तस्य सतः श
यनाच्चोपवेशनम् ॥१॥ हुतायां सायमाहुत्यां दुर्बलश्चेद्गृही
भवेत् । प्रातर्होमस्तदैव स्याज्जीवेच्चेच्छुः पुनर्नवा ॥२॥ दु
र्बलं स्नापयित्वा तु शुद्धचैलाभिसंवृतम् । दक्षिणाशिरसं
भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत् ॥३॥ घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य स
वस्त्रमुपवीतिनम् । चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं कमनोभिर्विभूषितम्
॥४॥ हिरण्यशकलान्यस्य क्षित्वा छिद्रेषु सप्तसु । मुखेष्वाथा
पिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः ॥५॥ आमपात्रेऽन्नमादाय प्रे
तमग्निपुरःसरम् । एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धं मर्द्धं पथ्युत्सृजे
द्भुवि ॥६॥ अर्द्धमादहनं प्राप्त आसीनो दक्षिणामुखः । स
व्यं जान्वाच्च शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥७॥ अथ पुत्रा
दिरापुत्य कुर्व्याद्विरुचयं महत् । भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चा
च्चित्यादिलक्षणे ॥८॥ तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं
मुखे । आज्यपूर्णां स्नुचं दद्याद् दक्षिणायां नसि स्नुवम् ॥९॥
पादयोरधरां प्राचीमरणीमुरसीतराम् । पार्श्वयोः शूर्पचम
से सव्यदक्षिणयोः क्रमात् ॥१०॥ मुषलेन सह न्युञ्जमन्तरू
र्वोरूलूखलम् । चत्रोवीलीकमत्रैव मनश्चुनयनीविभीः ॥११॥
अपसव्येन कृत्वैतद्वाग्यतः पितृदिङ्मुखः । अथाग्निं सव्य
जान्वक्तो दद्याद्दक्षिणतः शनैः ॥१२॥ अस्मत्त्वमधिजातोऽ
सि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति य
जुरीरयन् ॥१३॥ एवं गृहपतिर्दग्धः सर्वं तरति दुष्कृतम् । य
श्चैनं दाहयेत् सोऽपि प्रजां प्राप्नोत्यनिन्दिताम् ॥१४॥ यथा
स्वायुधधक् पान्थो ह्यरण्यान्यपि निर्भयः । अतिक्रम्यात्म-

नोऽभीष्टं स्थानमिष्टञ्च विन्दति ॥१५॥ एवमेषोऽग्निमान् य
ज्ञपात्रायुधविभूषितः । लोकानन्यानतिक्रम्य परं ब्रह्मैव वि-
न्दति ॥१६॥ २१ खण्डः ॥

॥अथानवेक्षमेत्यापः सर्व
एव शवस्पृशः । स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले
॥१॥ गोत्रनामानुवादान्ते तर्पयामीत्यनन्तरम् । दक्षिणा-
ग्रान् कुशान् कृत्वा सतिलन्तु पृथक् पृथक् ॥२॥ एवं कृतोद-
कान् सम्यक् सर्वान् शाहलसंस्थितान् । आपुत्य पुनराचा-
नान् वदेयुस्ते ऽनुयायिनः ॥३॥ मा शोकं कुरुतानित्ये सर्व-
स्मिन् प्राणधर्म्मणि । धर्म्मं कुरुत यत्नेन यौवः सह गमिष्य-
ति ॥४॥ मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् । यः क-
रोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥५॥ गन्त्री वसुमती नाश-
मुदधिर्देवतानि च । फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न या-
स्यति ॥६॥ पञ्चधा सम्भूतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः । कर्म-
भिः स्वशरीरोत्थे स्तत्र का परिदेवना ॥७॥ सर्वेऽक्षयान्ता नि-
चयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणा-
न्तं हि जीवितम् ॥८॥ श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतो
ऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥९॥ ए-
वमुक्ता ब्रजेयुस्ते गृहालघुपुरःसराः । स्नानाग्निस्पर्शनाज्याशैः
शुध्ये युरितरे कर्तैः ॥१०॥ २२ खण्डः ॥

॥ एवमेवाहि-
ताग्नेस्तु पात्रन्यासादिकं भवेत् । कृष्णाजिनादिकञ्चात्र वि-
शेषः सूत्रचोदितः ॥१॥ विदेशमरणेऽस्थीनि ह्याहृत्याभ्य-
ज्य सर्पिषा । दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥
॥२॥ अस्थ्यामलाभे पणानि सकलान्युक्तयावृता । भर्जये-
दस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकम् ॥३॥ महापातकसं-
युक्ता दैवान् स्यादग्निमान् यदि । पुत्रादिः पालयेदग्निं यु-

क्त आदोषसंक्षयात् ॥४॥ प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन् वा
 म्रियते यदि । गृह्यं निर्व्यापयेच्छ्रोतमप्स्वस्येत् सपरिच्छ
 दम् ॥५॥ सादयेदुभयं वाप्सु ह्यद्रोऽग्निरभवद्यतः । पात्रा-
 णि दद्याद्विभ्राय दहेदप्स्वेव वा क्षिपेत् ॥६॥ अनयैवाचृता
 नारी दग्धव्या या व्यवस्थिता । अग्निप्रदानमन्त्रोऽस्या न प्र
 योज्य इति स्थितिः ॥७॥ अग्निनैव दहेद्रात्र्यं स्वतन्त्रा पतिता
 नचेत् । तदुत्तरेण पात्राणि दाहयेत् पृथगान्तिके ॥८॥ अपरे
 द्युस्तृतीये वा अस्थां सञ्चयनं भवेत् । यस्तत्र विधिरादिष्ट
 ऋषिभिः सोऽधुनोच्यते ॥९॥ स्नानान्तं पूर्ववत् कृत्वा गव्ये
 न पयसा ततः । सिञ्चेदस्थीनि सर्वाणि प्राचीनावीत्यभा-
 षयन् ॥१०॥ शमीपलाशशारवाभ्यामुद्धृत्योद्धृत्य भस्मनः ।
 आज्येनाभ्यज्य गव्येन सेचयेद्बन्धवारिणा ॥११॥ मृतपात्र
 संपुटं कृत्वा सूत्रेण परिवेष्ट्य च । श्वभ्रं स्वात्वा शुचौ भूमौ
 निखनेदक्षिणामुखः ॥१२॥ पूरयित्वावटं पङ्क-पिण्डशैवाल-
 संयुतम् । दत्त्वोपरि समं शेषं कुर्यात् पूर्वाह्नकर्मणा ॥१३॥
 एवमेवागृहीताग्नेः प्रेतस्य विधिरिष्यते । स्त्रीणामिवा-
 ग्निदानं स्यादथातोऽनुक्तमुच्यते ॥१४॥ २३खण्डः ॥
 सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते । होमः श्रोते
 तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः ॥१॥ अकृतं हावयेत्
 स्मार्त्ते तदभावे कृताकृतम् । कृतं वा हावयेदन्नमन्वारम्भ
 विधानतः ॥२॥ कृतमोदनसत्कादि तण्डुलादिकृताकृतम् ।
 व्रीह्यादिचाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥३॥ सूतके
 च प्रवासेषु चाशक्तौ श्राद्धभोजने । एवमादिनिमित्तेषु हाव
 येदिति योजयेत् ॥४॥ न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं
 क्वचित् । न दीक्षण्यात् परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ॥५॥

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् । आशौचं कर्म
 णोऽन्ते स्यान्न्यहं वा ब्रह्मचारिणः ॥६॥ श्रान्दमग्निमतः का
 र्यं दाहादेकादशोऽहनि । प्रत्याद्विकन्तु कुर्वीत प्रमीताह-
 नि सर्वदा ॥७॥ द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके त
 था । सपिण्डीकरणञ्चैव एतद्वै श्रान्दषोडशम् ॥८॥ एकादे
 न तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरश्चैव
 स्यातां षाण्मासिके तदा ॥९॥ यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्र-
 स्येतराणि तु । एकस्मिन्नह्नि देयानि सपुत्रस्यैव सर्वदा ॥१०॥
 न योषायाः पतिर्दद्यादपुत्राया अपि क्वचित् । न पुत्रस्य पि
 ता दद्यान्नानुजस्य तथायजः ॥११॥ एकादशोऽह्नि निर्वर्त्य
 अर्वागृदर्शाद् यथाविधि । प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो माता-
 पित्रोः सपिण्डताम् ॥१२॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रति
 मासिकम् । एकोद्दिष्टेन विधिना दद्यादित्याह गोतमः ॥१३॥
 कर्षू समन्वितं मुक्ता तथाद्यं श्रान्दषोडशम् । प्रत्याद्विकञ्च
 शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥१४॥ अर्घ्येऽक्षय्योदके
 चैव पिण्डदानेऽवनेजने । तन्त्रस्य तु निवृत्तिः स्यात् स्वधा
 वाचन एव च ॥१५॥ ब्रह्मदण्डादियुक्तानां येषां नास्त्यग्नि
 सक्क्रिया । श्रान्दादिसत्क्रियाभाजो न भवन्तीह ते क्वचित् ॥
 ॥१६॥ २४ खण्डः ॥ ॥ मन्त्रास्नायेऽग्न इत्येतत् पञ्चकं
 लाघवार्थिभिः । पठ्यते तत्प्रयोगे स्यान्मन्त्राणामेव विंश
 तिः ॥१॥ अग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्यविह्वदूह्य च । समस्य
 पञ्चमीसूत्रे चतुश्चतुरितिश्रुतेः ॥२॥ प्रथमे पञ्चके पापी ल
 क्ष्मीरिति पदं भवेत् । अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति यज्ञविदो
 विदुः ॥३॥ द्वितीये तु पतिघ्नी स्यादपुत्रेति तृतीयके । चतुर्थे
 त्वपसव्येति इदमाहुतिविंशकम् ॥४॥ धृतिहोमे न प्रयुञ्जा

द्रोनामसु तथाष्टसु । चतुर्थ्यामध्य इत्येतद्रोनामसु हि हूय
 ते ॥५॥ लतायपल्लवो गूढः शुद्धेति परिकीर्त्यते । पतिव्रता व्र
 तवती ब्रह्मबन्धुस्तथाऽश्रुतः ॥६॥ शालादु नीलमित्युक्तं य
 शः स्तवक उच्यते । कपुष्पिकाभिनः केशा मूर्ध्नि पश्चात् क
 पुच्छलम् ॥७॥ रवाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ।
 तिलतण्डुलसम्पक्कः कृषरः सोऽभिधीयते ॥८॥ नामधेये सु
 निवसुपिशाचा बहुवत् सदा । यक्षाश्च पितरो देवा यष्टव्या
 स्तिथिदेवताः ॥९॥ आग्नेयाद्येऽथ सर्पाद्ये विशाखाद्ये तथै-
 व च । आषाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥१०॥ इन्द्रा
 न्येतानि बहुवदक्षाणां जुहुयान् सदा । इन्द्रद्वयं द्विवच्छेषम
 वशिष्टान्यथैकवत् ॥११॥ देवतास्वपि हूयन्ते बहुवत् सार्वपि
 तयः । देवाश्च वसवश्चैव द्विवदेवाश्विनौ सदा ॥१२॥ ब्रह्मचा
 री समादिष्टो गुरुणा व्रतकर्म्मणि । वाढमामिति वा ब्रूयात्त
 तथैवानुपालयेत् ॥१३॥ सशिर्यं वपनं कार्यमास्नाना ब्रह्मचा
 रिणा । आशरीरविमोक्षाय ब्रह्मचर्यं न चेद्भवेत् ॥१४॥ न
 गात्रोत्सादनं कुर्यादनापदि कदाचन । जलक्रीडामलङ्कारा
 न् व्रती दण्ड इवाप्लवेत् ॥१५॥ देवतानां विपर्ययासे जुहोतिषु
 कथं भवेत् । सर्व्वं प्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयान् पुनः ॥१६॥
 संस्कारा अतिप्रत्येकं स्वकालाच्चेत् कथञ्चन । हुत्वेन देवक
 र्तव्या ये तूपनयनादयः ॥१७॥ अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नं
 योत्यकामतः । वैश्वानरश्चरुस्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 ॥१८॥ २५ खण्डः ॥ ॥ चरुः समशनीयो यस्तथा गो
 यज्ञकर्म्मणि । वृषभोत्सर्ज्जने चैव अश्वयज्ञे तथैव च ॥१९॥
 श्रावण्यां वा प्रदोषे यः कृष्यारम्भे तथैव च । कथमेतेषु नि-
 र्वापाः कथञ्चैव जुहोतयः ॥२॥ देवता शङ्खया ग्राह्या

निर्वापास्तु पृथक् पृथक् । तूष्णीं हिरेव गृहीयान्दीमश्वापि
 पृथक् पृथक् ॥३॥ याचना होमनिर्वृतिर्भवद्वा यत्र कीर्तिता ।
 शेषं चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम् ॥४॥ चरौ सम
 शनीये तु पितृयज्ञे चरौ तथा । होतव्यं संक्षणेनान्य उपस्ती-
 र्णाभिधारितम् ॥५॥ कालः कात्यायनेनाक्तो विधिश्चैव स-
 मासनः । वृषांत्सर्गे यतो नोऽत्र गोभिलेन तु भाषितः ॥६॥ पा-
 रिभाषिक एव स्यात् कालो गोवाजियज्ञयोः । अन्यस्मादुपदे-
 शान्तु स्वस्तरारोहणस्य च ॥७॥ अथवा मार्गपाल्येऽह्नि कालो
 गोयज्ञकर्मणः । नीराजनेऽह्नि वाध्वानामिति तन्त्वान्तरं
 विधिः ॥८॥ शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षन्ते । धान्य-
 पाकवशादन्ये श्यामाकोवनिनः स्मृतः ॥९॥ अभ्ययुज्यां त-
 था कृष्यां वास्तुकर्मणि याज्ञिकाः । यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारां हो-
 ममेवं प्रचक्षन्ते ॥१०॥ द्वे पञ्च द्वे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृ-
 ताः । शेषा आज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥११॥
 पयोयदाज्यसंयुक्तं तत् पृषातकमुच्यते । दध्यंके तदुपासाद्य
 कर्त्तव्यः पायसश्चरुः ॥१२॥ व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः
 सर्षपास्तिलाः । यवाश्चोषधयः सप्त विपदं घ्नन्ति धारिताः
 ॥१३॥ संस्काराः पुरुषस्यैते स्मर्यन्ते गोतमादिभिः । अतोऽष्ट
 कादयः कार्य्याः सर्वे कालक्रमोदिताः ॥१४॥ सकृदप्यष्टका-
 दानि कुर्यात् कर्मणि यो द्विजः । स पंक्तिपावनो भूत्वा लो-
 कान् यतिं घृतश्च्युतः ॥१५॥ एकाहमपि कर्मस्थो योऽग्नि-
 शुश्रूषकः शुचिः । नयत्यत्र तदेवास्य शताहं दिवि जायते ॥
 ॥१६॥ यस्त्वाधायग्निमाशास्य देवादीन्नेभिरिष्टवान् । नि-
 राकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ॥१७॥ २६ खण्डः ॥
 यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत् । अमावा-

स्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते ॥१॥ एकसाध्येष्ववर्हिः
 षु न स्यात् परिसमूहनम् । नोदगासादनञ्चैव क्षिप्रहोमा
 हिते मताः ॥२॥ अभावे ब्राह्म्यवयोर्दध्ना वा पयसापि वा ।
 तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ॥३॥ रौद्रन्तु राक्ष
 सं पित्र्यमासुरं चाभिचारिकम् । उक्त्वा मन्त्रं स्पृशेदाप आ
 लभ्यात्मानमव च ॥४॥ यजनीयेऽङ्गि सोमभेद्वारुण्यां दिशि
 दृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्यात् द्विजातये ॥५॥ ल
 वणं मधु मांसञ्च क्षारांशौ यन हूयते । उपवासेन भुञ्जीत
 नांस्त्रांशौ न किञ्चन ॥६॥ स्वकाले सायमाहुत्या अप्राप्तौ
 होतृहव्ययोः । प्राक् प्रातराहुतेः कालः प्रायश्चित्ते हुते सति
 ॥७॥ प्राक् सायमाहुतेः प्रातर्होमकालानतिक्रमः । प्राक् पौर्ण-
 मासादर्शस्य प्राग्दर्शादितरस्य तु ॥८॥ वैश्वदेवे त्वतिक्रान्ते अ
 होरात्रमभोजनम् । प्रायश्चित्तमथो हुत्वा पुनः सन्तनुयाद्व्रत
 म् ॥९॥ होमद्वयात्यये दर्श पौर्णमासात्यये तथा । पुनरेवाग्नि
 मादध्यादिति भार्गवशासनम् ॥१०॥ अनृचो माणवो ज्ञेय ए
 णः कृष्णमृगः स्मृतः । रुरुर्गौरिमृगः प्रोक्तस्तम्बलः शोण उच्य-
 ते ॥११॥ केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
 ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नाशान्तिको विशः ॥१२॥ ऋजव
 स्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः । अनुद्वेगकरा नृणां सत्व
 चोऽनग्निदूषिताः ॥१३॥ गौर्विशिष्टतया विप्रैर्व्यदेष्वपि नि
 गद्यते । न तेनोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्वीर्यं उच्यते ॥१४॥ येषां
 व्रतानामन्तेषु दक्षिणा न विधीयते । वरस्तत्र भवेद्दानमपि
 वाञ्छादये दुरुम् ॥१५॥ अस्थानीच्छासविच्छेदघोषणाध्या
 पनादिकम् । प्रमादिकं श्रुतौ यत् स्याद् यानयामत्वकारितम्
 ॥१६॥ प्रत्यब्दं यदुपाकर्म्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः । क्रियते

छन्दसां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ॥१७॥ अयातयामैच्छ-
 न्दोभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः । क्रीडमानरपि सदा तत्तं
 षां सिद्धिकारकम् ॥१८॥ गायत्रीञ्च सगायत्र्यां बार्हस्पत्यमि-
 ति त्रिकम् । शिष्येभ्योऽनूच्य विधिवदुपाकुर्यात्ततः श्रुतिम्
 ॥१९॥ छन्दसामेकविंशानां संहितायां यथाक्रमम् । तच्छ-
 न्दस्काभिरेवर्गिर्ग्राह्याभिर्होमइष्यते ॥२०॥ पर्वभिश्चैव गा-
 नेषु ब्राह्मणेषूत्तेरादिभिः । अङ्गेषु चर्चामन्त्रेषु इति षष्टिर्जु-
 होतयः ॥२१॥ २७ खण्डः ॥ ॥ अक्षतास्तु यवाः प्रो-
 क्ता भ्रष्टाधाना भवन्ति ते । भृष्टास्तु व्रीहयो लाजा घटाः-
 रगाण्डिक उच्यन्ते ॥१॥ नाधीयीत रहस्यानि सोत्तराणि विच-
 क्षणाः । नचोपनिषदश्चैव षण्मासान् दक्षिणायनान् ॥२॥ उ-
 पाकृत्यादगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् । उत्सर्गश्चैक एवै-
 षां तैष्यां प्रौष्ठपदेऽपिवा ॥३॥ अजातव्यञ्जना लोम्नी न त-
 या सह संविशेत् । अयुगूः काकवन्ध्याया जाता तां न विवा-
 हयेत् ॥४॥ संसक्तपदविन्यासस्त्रिपदः प्रक्रमः स्मृतः । स्मा-
 र्त्तं कर्माणि सर्वत्र श्रौते त्वध्वर्युणोदितः ॥५॥ यस्यां दिशि
 बलिंदद्यात्तामेवाभिमुखो बलिम् । श्रवणाकर्माणि भवे-
 न्यञ्च कर्म न सर्वदा ॥६॥ बलिशेषस्य हवनमग्निप्रण-
 यनन्तथा । प्रत्यहं न भवेयातामुल्मुकन्तु भवेत् सदा ॥७॥
 पृषातकप्रेषणायोर्नवस्य हविषस्तथा । शिष्टस्य प्राशने म-
 न्त्रस्तत्र सर्वेऽधिकारिणः ॥८॥ ब्राह्मणानामसान्निध्ये स्व-
 यमेव पृषातकम् । अवेक्षेद्द्विषः शेषं नवयज्ञेऽपि भक्षये-
 त् ॥९॥ सकला बदरीशारवा कलवत्यभिधीयते । घनावि-
 सिकताशङ्कुः स्मृता जातशिलास्तु ताः ॥१०॥ नष्टो विनष्टो
 मणिकः शिलानाशो तथैव च । तदेवाहृत्य संस्कार्यो ना

पेक्षेदाग्रहायणीम् ॥११॥ श्रवणाकर्म लुप्तञ्चेत् कथञ्चित्
सूतकादिना । आग्रहायणिकं कुर्याद्द्विलिचर्जमशेषतः ॥१२॥
ऊर्द्ध्वं स्वस्तरशायी स्यान्मासमूर्द्धमथापि वा । सप्तरात्रं त्रि
रात्रं वा एकां वा सद्यएव वा ॥१३॥ नोर्द्ध्वं मन्त्रप्रयोगः स्या
न्नाग्न्यागारं नियम्यते । नाहतास्तरणञ्चैव न पार्श्वञ्चापि
दक्षिणम् ॥१४॥ दृढश्चेदाग्रहायण्या मारुतावपिकर्मणः ।
कुम्भौ मन्त्रवदासिञ्चेत् प्रतिकुम्भमृचं पठेत् ॥१५॥ अत्या
नां यो विधानः स्यात् स बाधो बहुतिः स्मृतः । प्राणसम्पि
त इत्यादि वाशिष्ठं बाधितं यथा ॥१६॥ विरोधो यत्र वाक्या
नां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणकत्वे तु न्याय ए
वं प्रकीर्तितः ॥१७॥ त्रैयम्बकं करतलमपूपामण्डकाः स्मृ
ताः । पालाशा गोलकाश्चैव लोहचूर्णाञ्च चीवरम् ॥१८॥
स्पृशन्ननामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि । अनुमन्त्रणीयं
सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेत् ॥१९॥ २८ स्वण्डः ॥ ॥ क्षा
लनं दर्भकूर्चैर्न सर्वत्र स्रोतसां पशोः । तूष्णीमिच्छाक्रमे
ण स्याद्वपार्थं पाण्डारुणी ॥१॥ सप्त तावन्मूर्द्धन्यानि
तथा स्तनचतुष्टयम् । नाभिः श्रोणिरपानञ्च गैस्त्रोतांसि
चतुर्दश ॥२॥ क्षुरोमोसावदानार्थः कृत्स्ना स्विष्टकृदावृता
वपामादाय जुहुयात्तत्र मन्त्रं समापयेत् ॥३॥ हृज्जिह्वा क्रो
डमस्थीनि यकृद्दृक्को गुदं स्तनाः । श्रोणिस्कन्धसटापार्श्वं
पञ्चङ्गानि प्रचक्षते ॥४॥ एकादशानामङ्गानामवदानानि स
इत्ययम् । पार्श्वस्य वृक्कसक्श्मोश्च द्वित्वादाहुश्चतुर्दश ॥५॥
चरितार्था श्रुतिः काव्या यस्मादप्यनुकल्पशः । अतोऽष्टर्च
न होमः स्याच्छ्रागपक्षे चरावपि ॥६॥ अवदानानि यावन्ति
क्रियेरन् प्रस्तरेपशोः । तावतः पायसान् पिण्डान् पञ्चभावेऽ

पि कारयेत् ॥ ७ ॥ ऊहनव्यञ्जनार्थन्तु पश्वभावेऽपि पायस
म् । सद्रवं श्रपयेत्तद्वदन्वष्टक्येऽपि कर्मणि ॥ ८ ॥ प्राधा-
न्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः । गयादौ पिण्डमा-
त्रस्य दीयमानत्वदर्शनात् ॥ ९ ॥ भोजनस्य प्रधानत्वं वद-
न्त्यन्ये महर्षयः । ब्राह्मणस्य परीक्षायां महायज्ञप्रदर्शना-
त् ॥ १० ॥ आमश्चाहविधानस्य विना पिण्डैः क्रियाविधिः ।
तदालभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि ॥ ११ ॥ विद्वन्मतमु-
पादाय ममाप्येतद्बुद्धि स्थितम् । प्राधान्यमुभयोर्यस्मान्न
स्मादेष समुच्चयः ॥ १२ ॥ प्राचीनावीतिना कार्यं पित्र्येषु
प्रोक्षणं पशोः । दक्षिणोद्वासनान्तञ्च चरं निर्वपणादिकम्
॥ १३ ॥ सन्नयश्चावदानानां प्रधानार्थं न हीतरः । प्रधानं
हवनञ्चैव शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥ १४ ॥ दीपमुन्नतमारच्यात्
शादा चैवैष्टका स्मृता । कीलिनं सजलं प्रोक्तं दूरस्वातोदको-
मरुः ॥ १५ ॥ द्वारगवाक्षस्तम्भैः कर्दमभित्यन्तकोणवेधैश्च ।
नष्टं वास्तुद्वारं विद्वमनाक्रान्तमाध्यैश्च ॥ १६ ॥ वशङ्गमा-
विति व्रीहीञ्छंस्वश्चैति यवांस्तथा । असावित्यत्र नामोक्ता
जुहुयात् क्षिप्रहोमवत् ॥ १७ ॥ साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं द-
धिसंयुतम् । अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्कं विधीयते ॥
॥ १८ ॥ कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदर्घ्यमञ्जली । कांस्यापि
धानं कांस्यस्थं मधुपर्कं समर्पयेत् ॥ १९ ॥ २९ खण्डः ॥ ॥
इति कात्यायनविरचिते कर्मप्रदीपे तृतीयः प्रपाठकः ॥

समाप्ता चैयं कात्यायनसंहिता ।

अथ बृहस्पतिस्मृतिः ॥

४३३

इत्था क्रतुशतं राजा समाप्तवरदक्षिणम् । मघवान् ।
 वाग्बिदां श्रेष्ठं पर्य्यपृच्छद्बृहस्पतिम् ॥ भगवन् केन दानेन
 सर्वतः सुखमेधते । यदत्तं यन्महार्घं च तन्मे ब्रूहि महातपः ।
 ॥ एवमिन्द्रेण पृष्टोऽसौ देवदेव पुरोहितः । वाचस्पतिर्महाप्रा
 जो बृहस्पतिरुवाच ह ॥ स्वर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वा-
 सव ! । एतत् प्रयच्छमानस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्वर्णं
 रजतं वस्त्रं मणिरत्नं च वासव ! । सर्वमेव भवेद्दत्तं वसुधां यः
 प्रयच्छति ॥ फलाकृष्टां महीं दत्त्वा सबीजां शस्यशालिनीम् ।
 यावत् सूर्यकरा लोकास्तावत् स्वर्गं महीयते ॥ यत्किञ्चित्
 कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः । अपि गोचर्ममात्रेण भू-
 मिदानेन शुध्यति ॥ दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डानि वर्तनम्
 दश तान्येव विस्तारो गोचर्मे तन्महाफलम् ॥ सवृषं गोसहस्रं
 च यत्र तिष्ठत्यतन्द्रितम् । बालवत्सप्रसूतानां तद्रोचर्म इति
 स्मृतम् ॥ विप्राय दद्याच्च गुणान्विताय तपोविद्युक्ताय जिते
 न्द्रियाय । याचन्मही तिष्ठति सागरान्ता तावत् फलं तस्य भ-
 वेदनन्तम् ॥ यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले । एवं
 कामाः प्ररोहन्ति भूमिदान समार्जिताः ॥ यथाप्सु पतितः स
 द्य स्तेलबिन्दुः प्रसर्पति । एवं भूमिकृतं दानं सशये सशये प्र-
 रोहति ॥ अन्नदाः सुखिनो नित्यं वस्त्रदश्चैव रूपवान् ॥ स
 नरः सर्वदो भूपयो ददाति वसुन्धराम् । यथा गौर्भरते वत्सं
 क्षारमुत्सृज्य क्षीरिणी ॥ एवं दत्ता सहस्राक्ष ! भूमिर्भरति -
 भूमिदम् । शङ्खं भद्रासनं छत्रं चरस्थावरवारणाः ॥ भू-
 मिदानस्य पुण्यानि फलं स्वर्गः पुरन्दर ! । आदित्यो वरु-
 णो वह्निर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ॥ शूलपाणिश्च भगवानभि-

नन्दति भूमिदम् । आस्फोटयन्ति पितरः प्रहर्षन्ति पिताम-
हाः ॥ भूमिदाना कुले जातः स नस्त्राता भविष्यति । वीण्या
हुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ तारयन्ति हि दातारं स
र्वानपापादसंशयम् । प्रावृता वस्त्रदा यान्ति नग्ना यान्ति
त्ववस्त्रदाः ॥ तृप्ता यान्त्यग्निदातारः क्षुधिता यात्यनन्-
दाः । कांक्षन्ति पितरः सर्वे नरकाद्भयभीरवः ॥ गयां यो यास्य-
ति पुत्रः सनः त्राता भविष्यति । एष्टव्या बहवः पुत्राः यद्ये-
कोऽपि गयां व्रजेत् ॥ यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृ-
जेत् । लोहितो यस्तु वर्णेन पुच्छ्राये यस्तु पाण्डुरः ॥ श्वेतः
खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते । नीलः पाण्डुरलाङ्-
गूलस्तृणमुद्धरते तु यः ॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि पितरस्तेन त-
र्पिताः । यच्च शृङ्गगतम्यङ्गं कूलस्तिष्ठति चोद्धृतम् ॥ पितर-
स्तस्य नश्यन्ति सोमलोकं महाद्युतिम् । पृथोर्यदोर्दिली-
पस्य नृगस्य नहुषस्य च ॥ अन्येषाञ्च नरेन्द्राणां पुनर-
न्या भविष्यति । बहुभिर्वसुधा दत्ता राजभिः सगरादिभिः
॥ यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् । यस्तु ब्र-
ह्मघ्नः स्त्रीघ्नो वा यस्तु वै पितृघातकः ॥ गवां शतसहस्रा-
णां हन्ता भवति दुष्कृतिः । स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च व-
सुन्धराम् ॥ स्वविषायां क्रिमिभूत्वा पितृभिः सह पच्यते ।
आक्षेप्ता वानुमन्ता च तमेव नरकं व्रजेत् ॥ भूमिदा भूमिह-
र्ता च नापरं पुण्यपापयोः । ऊर्ध्वोवावतिष्ठेत् यावदाभ-
तसंप्लवम् ॥ अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यं भूर्वैष्णावी सूर्यसु-
ताश्च गावः । लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चन-
ङ्गाञ्च महीञ्च दद्यात् ॥ षडशीति सहस्राणां योजनानां व-
सुन्धराम् । स्वतो दत्ता तु सर्वत्र सर्वकामप्रदायिनी ॥ भूमिं

यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यस्य प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यकर्मा
 णौ नियतं स्वर्गगामिनौ ॥ सर्वेषामेव दानानां एकजन्मानु
 गं फलम् । हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥ यो
 गहिंस्यादहं ह्यात्मा भूतग्रामं चतुर्विधम् । तस्य देहाद्वि-
 युक्तस्य भयं नास्ति कदाचन ॥ अन्यायेन हृता भूमिर्धै नै
 रपराहिता । हरतो हारयन्तश्च हन्युस्ते सप्तमङ्कुलम् ॥
 हरते हरयेद्यस्तु मन्दबुद्धिस्ततो वृत्तः । स वध्यो वारुणैः पा
 शैस्तिर्यग्योनिषु जायते ॥ अश्रुभिः पतितैस्तेषां दानानाम
 पकीर्त्तनम् । ब्राह्मणस्य हृते क्षेत्रे हतन्त्रिपुरुषं कुलम् ॥
 वापीकूपसहस्रेण अश्वमेधशतेन च । गवां कोटिप्रदानेन
 भूमिहर्त्ता न शुध्यति ॥ गामेकां स्वर्णमेकं वा भूमेरप्यर्द्धम्
 इङ्गुलम् । रुन्धन्नरकमायाति यावदाभूतसंप्लवम् । हुतं दत्तं
 तपोधीतं यत्किञ्चिद्धर्मसञ्चितम् ॥ अर्द्धाङ्गुलस्य सी
 माया हरणेन प्रणश्यति । गोवीथीं ग्रामरथ्याञ्च शमशा-
 नं गोपितं तथा ॥ सम्पीड्य नरकं याति यावदाभूतसंप्लव
 म् । ऊषरे निर्जले स्थाने प्रुप्तं शस्यं विसर्जयेत् ॥ जलाधा
 रश्च कर्त्तव्यो व्यासस्य वचनं यथा । पञ्चकन्या नृते हन्ति
 दशहन्ति गवा नृते ॥ शतमश्वा नृते हन्ति सहस्रं पुरुषा नृ
 ते । हन्ति जाता नजाताश्च हिरण्यार्थे नृतं वदेत् ॥ सर्वं भूम्या
 नृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदी । ब्रह्मस्वेमारतिं कुर्याः प्रा
 णैः कण्ठगतैरपि ॥ अनौषधमभेषज्यं विषमे तद्बलाहलम् ।
 न विषं विषमित्याहुः ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ॥ विषमेकाकिनं
 हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् । लोहरवण्डाश्मचूर्णं च विषञ्च
 ज्वरयेन्नरम् ॥ ब्रह्मस्वं त्रिषु लोकेषु कः पुमान् ज्वर यिष्य-
 ति । मन्युप्रहरणा विप्राराजानः शस्त्रपाणयः ॥ शस्त्रमेका-

किनं हन्ति विप्रमन्युः कुलक्षयम् । मन्युप्रहरणा विप्रा श्वक्र
 प्रहरणो हरिः ॥ चक्रात्तीव्रतरो मन्युस्तस्माद्विप्रं न कोपयेत्
 अग्निदग्धाः प्ररोहन्ति सूर्य्यदग्धास्तथैव च ॥ मन्युदग्धस्य
 विप्राणामङ्कुरो न प्ररोहति । अग्निर्दहति तेजसा सूर्यो द
 हति रश्मिभिः ॥ राजा दहति दण्डेन विप्रो दहति मन्युना ।
 ब्रह्मस्वेन तु यत् सौम्यन्देवस्वेन तु यारतिः ॥ तद्धनं कुल-
 नाशाय भवत्यात्मविनाशकम् । ब्रह्मस्वं ब्रह्महत्या च हरि
 द्रस्य च यद्धनम् ॥ गुरुमित्रहिरण्ये च स्वर्गस्थमपि पीडयेत्
 ब्रह्मस्वेन तु यच्छिद्रं तच्छिद्रं न प्ररोहति ॥ प्रच्छादयति त
 च्छिद्रमन्यत्र तु विसर्पति । ब्रह्मस्वेन तु पुष्टानि साधना
 नि बलानि च ॥ संग्रामे तानि लीयन्ते सिकतासु यथोदक
 म् । श्रोत्रियाय कुलीनाय दरिद्राय च वासव ! ॥ सन्तुष्टाय-
 विनीताय सर्वभूतहिताय च । वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रि
 याणां च संयमः ॥ ईदृशाय सुरश्रेष्ठ ! यद्वत्तं हि तदक्षयम् ।
 आमपात्रे यथान्यस्तं क्षीरं दधि घृतं मधु ॥ विनश्येत्पात्र
 दौर्वस्थान्तच्च पात्रं विनश्यति । एवं गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्र
 मन्नं महीं तिलान् ॥ अविद्वान् प्रतिगृह्णाति भस्मीभवति
 काष्ठवत् । यस्य चैव गृहे सूर्यो दूरे चापि बहुश्रुतः ॥ बहु-
 श्रुताय दातव्यं नास्ति सूर्यो व्यतिक्रमः । कुलं तारयते धीरः
 सप्त सप्त च वासव ! ॥ यस्तटाकं नवं कुर्व्यात् पुराणं वापि
 खानयेत् । स सर्वं कुलमुद्धृत्य स्वर्गे लोके महीयते ॥ वापी
 कूपतडागानि उद्यानोपवनानि च । पुनः संस्कारकर्त्ता च ल
 भते मौलिकं फलम् ॥ निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठति
 वासव ! । स दुर्गं विषमं कृत्स्नं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥ ए
 काहं तु स्थितं तोयं पृथिव्यां राजसत्तम ! । कुलानि तारये

तस्य सप्त सप्त पराण्यपि ॥ दीपालोकप्रदानेन वपुष्मान् स
भवेन्नरः । प्रोक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ॥ कृ-
त्वापि पापकर्माणि यो दद्यादन्नमर्थिने । ब्राह्मणाय विशेषे-
ण न स पापेन लिप्यते ॥ भूमिर्गात्रे स्तथा दाराः प्रसह्य द्विय-
ते यदा । नचावेदयते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ निवेदित-
स्तु राजा वै ब्राह्मणैर्मन्युपीडितैः । तं न तारयते यस्तु तमा-
हुर्ब्रह्मघातकम् ॥ उपस्थिते विवाहे च यज्ञे दाने च वासव ! ।
मोघाच्चलति विघ्नं यः स मृतो जायते क्रिमिः ॥ धनं फलति
दानेन जीवितं जीवरक्षणात् । रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसा
फलमश्नुते ॥ फलमूलाशनात् पूज्यं स्वर्गं स्वस्त्येन लभ्यते ।
प्रायोपवेशनाद्राज्यं सर्वत्र सुखमश्नुते ॥ गवाद्यशक्रदीक्षा-
याः स्वर्गगामी तृणाशनः स्त्रिय स्त्रिषवणस्त्रायी वायुं
पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ नित्यस्त्रायी भवेदर्कः सन्ध्ये द्वे च जप-
नृद्विजः । न तत्साधयते राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥ अग्निप्र-
वेशे नियतं ब्रह्मलोके महीयते । रत्नानां प्रतिसंहारे पशून्
पुत्रांश्च विन्दति ॥ नाके चिरं स वसते उपवासी च यो भवे-
त् । सततं चैकशायी यः स लभेदीप्सिताङ्गतिम् ॥ वीरस-
नं वीरशय्यां वीरस्थानमुपाश्रितः । अक्षय्यास्तस्य लोकाः
स्युः सर्वकामगमास्तथा ॥ उपवासञ्च दीक्षाञ्च अभिषेक-
ञ्च वासव ! । कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥
अधीत्य सर्ववेदान् वै सद्यो दुःखान् प्रमुच्यते । पावनं च
स्ते धर्मं स्वर्गे लोके महीयते ॥ बृहस्पतिमतं पुण्यं ये पठन्ति
द्विजातयः । चत्वारि तेषां वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥
॥ इति बृहस्पतिप्रणीतं धर्मशास्त्रं सम्पूर्णम् ॥

अथ पराशरसंहितायाम् ।

अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनालये । व्यासमेकाग्र
मासीनमपृच्छन्नृषयः पुरा ॥ मानुषाणां हितं धर्मं वर्तमा
ने कलौ युगे । शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवतीसुत ! ॥ तच्छ्रु
त्वा ऋषिवाक्यन्तु समिन्हाग्न्यर्कसन्निभः । प्रत्युवाच म
हातेजाः श्रुतिस्मृतिविशारदः ॥ नचाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं ध
र्मं वदाम्यहम् । अस्मत् पितैव प्रष्टव्यमिति व्यासः सुतोऽव
दत् ॥ ततस्ते ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः । ऋषिं
व्यासं पुरस्कृत्य गता बदरिकाश्रमे ॥ नानावृक्षसमाकीर्णं
फलपुष्पोपशोभितम् । नदीप्रस्रवणाकीर्णं पुण्यतीर्थैरलङ्
कृतम् ॥ मृगपक्षिगणाढ्यञ्च देवतायतनावृतम् । यक्षगन्ध
र्वसिद्धैश्च नृत्यगीतसमाकुलम् ॥ तस्मिन्नृषिसभामध्ये श
क्तिपुत्रं पराशरम् । सुखासीनं महात्मानं मुनिमुरव्यगणा
वृतम् ॥ कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह । प्रद
क्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ अथ सन्तुष्टमन-
साः पराशरमहामुनिः । आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपु
ङ्गवः ॥ व्यासः सुस्वागतं ये च ऋषयश्च समन्ततः । कुशलं-
कुशलेत्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यतः परम् ॥ यदि जानासि मे भक्तिं
स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ! धर्मं कथय मे तात ! अनुग्राह्योऽहं
हं तव ॥ श्रुता मे मानवा धर्म्मा वाशिष्ठाः काश्यपास्तथा ।
गार्गेया गौतमाश्चैव तथा चौशनसाः स्मृताः ॥ अत्रेर्विष्णो-
श्च साम्बर्त्ता दाक्षा आङ्गिरसास्तथा । शातातपाश्च हारीता
याज्ञवल्क्यकृताश्च ये ॥ कात्यायनकृताश्चैव प्राचेतसकृता
श्च ये । आपस्तम्बकृता धर्म्माः शङ्खस्थलिखितस्य च ॥ श्रु
ता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रौतार्थास्तेन विस्मृताः । अस्मिन्मन्व-

न्तरे धर्म्माः कृतत्रेतादिके युगे ॥ सर्वे धर्म्माः कृतेजानाः सर्वे
नष्टाः कलौ युगे । चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद
॥ व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः । धर्मस्य निर्ण-
यं प्राह सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् ॥ शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्येऽहं
शृण्वन्तु ऋषयस्तथा ॥ कल्ये कल्ये क्षयोत्पन्नौ ब्रह्मविष्णु-
महेश्वराः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचारा निर्णेतव्याश्च सर्वदा ॥
न कश्चिद्देवकर्ता च वेदस्मर्त्ता चतुर्मुखः । तथैव धर्मं स्मर-
ति मनुः कल्यान्तरात्तरे ॥ अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वा
परे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः ॥ तपः परं
कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्यूचुर्दानमेकं क-
लौ युगे ॥ कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः । द्वाप-
रे शाङ्ख लिरितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥ त्यजेद्देशं कृत
युगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारञ्च क-
लौ युगे ॥ कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायाञ्चैव दर्शनात् ।
द्वापरे चान्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥ कृते तु तत्क्षणा-
च्छापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः । द्वापरे मासमात्रेण कलौ सम्य-
त्सरेण तु ॥ अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते । द्वाप-
रे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥ अभिगम्योत्तमं दान
माहूतञ्चैव मध्यमम् । अधमं याच्यमानं स्यात् सेवादानञ्च
निष्फलम् ॥ कृते चास्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांससंस्थिताः ।
द्वापरे रुधिरं याचत् कलावन्नादिषु स्थिताः ॥ धर्म्मी जितो
ह्यधर्मेण जितः सत्योऽनृतेन च । जिता भृत्यैस्तुराजानः -
स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः ॥ सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा
प्रणश्यति । कुमार्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलियुगे सदा । यु-
गे युगे च ये धर्म्मास्तित्र तत्र च ये द्विजाः । तेषां निन्दानकर्त्त

व्या युगरूपाहि ते द्विजाः ॥ युगे युगे च सामर्थ्यं शेषं मुनिवि
 भाषितम् । पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं प्रधीयते ॥ अह
 मद्यैव तद्धर्ममनुस्मृत्य ब्रवीमि वः । चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृणु
 ध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥ पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
 चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ चतुर्णामपि व
 र्णानामाचारो धर्मपालकः । आचारश्चष्टदेहानां भवेद्धर्मः
 पराङ्मुखः ॥ षट्कर्मभिः रतो नित्यं देवतातिथिपूजकः । हु
 तशेषन्तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ सन्ध्यास्नानं जपो
 होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेवातिथेयञ्च षट्क
 र्माणि दिने दिने ॥ प्रियो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित
 एव वा । वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ दूरा
 ध्यानं पथि श्रान्तं वैश्वदेवे उपस्थितम् । अतिथिं तुं विजानी
 यान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥ न पृच्छेद्गोत्रचरणं न स्वाध्याय
 व्रतानि च । हृदयं कल्पयेत्तस्मिन् सर्वदेवमयोहि सः ॥ नैक
 ग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गमिकं तथा । अनित्यं ह्यागतो य
 स्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ अपूर्वः सुवर्ती विप्रो अपूर्वो वा
 तिथिस्तथा । वेदाभ्यासरतो नित्यं त्रयोऽपूर्वा दिने दिने ॥ वै
 श्वदेवे तु संप्राप्ते भिक्षुके गृहमागते । उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भि
 क्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥ यती च ब्रह्मचारी च पक्वान्स्वामिना
 बुभौ । तयोरन्नमदत्त्वा च भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ यति
 हस्ते जलं दद्याद्द्वैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् । तद्वैक्षं मेरुणा तुल्यं
 नज्जलं सागरोपमम् ॥ वैश्वदेवकृतान् दोषान् शक्तो भिक्षु
 र्यपोहितुम् । नहि भिक्षु कृतान् दोषान् वैश्वदेवो व्यपोह
 ति ॥ अकृत्वा वैश्वदेवन्तु भुञ्जते ये द्विजातयः । सर्वे ते नि
 षकृता श्रेयाः पतन्ति नरेकं भुञ्जी ॥ शिरोवैश्वन्तु यो भुङ्क्ते यो

भुङ्क्ते दक्षिणामुखः । वामपादे करं न्यस्य तद्वै रक्षांसि भु
 ञ्जते ॥ यतये काञ्चनं दत्त्वा ताम्बूलं ब्रह्मचारिणे । चौरैर्भ्योऽ
 प्यभयं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेत् ॥ पापीवा यदि चाण्डालो
 विप्रघ्नः पितृघातकः । वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः -
 स्वर्गसंक्रमः ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त
 ते । पितरस्तस्य नाश्नन्ति दशवर्षशतानि च ॥ न प्रसज्या
 ति गोविप्रो ह्यतिथिं वेदपारगम् । अददन्नान्नमात्रन्तु भु
 क्त्वा भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥ ब्राह्मणस्य मुखं क्षेत्र निरुद-
 कं कण्टकम् । वापयेत् सर्वबीजानि सा कृषिः सर्वका-
 मिका ॥ सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपुत्रे दापयेद्द्वनम् । सुक्षेत्रे च
 सुपुत्रे च यत्क्षिप्तं नैव नश्यति ॥ अनृता ह्यनधीयाना य-
 त्र भैक्षचरा द्विजाः । तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो
 हि सः ॥ क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रचण्डवत् । वि
 जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ न श्रीः कुलक्र
 मायाता स्वरूपास्त्रिषितापि या । स्वद्वेणाक्रम्य भुञ्जीत वीर
 भोग्या वसुन्धरा ॥ पुष्पं पुष्पं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारये
 त् । मालाकार इवोद्याने न तथाङ्गारकारकः ॥ लोहकर्म त
 था रत्नं गवाञ्च प्रतिपालनम् । वाणिज्यं कृषिकर्माणि वैश्य
 वृत्तिरुदाहता ॥ शूद्राणां द्विजशुश्रूषा परो धर्मः प्रकीर्ति-
 तः । अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्रवेत्तस्य निष्फलम् ॥ लवणं
 मधु तैलञ्च दधितक्रं घृतं पयः । न दूष्येच्छूद्रजातीनां कु
 र्यात् सर्वस्य विक्रयम् ॥ अविक्रेयं मेघमांसमभक्ष्यस्य
 च भक्षणम् । अगम्यागमनञ्चैव शूद्रोऽपि नरकं व्रजेत् ॥
 कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण
 शूद्रस्य नरकं ध्रुवम् ॥ इति पाराशरे धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

अतः परं गृहस्थस्य धर्माचारं कलौ युगे । धर्मं साधारणं शक्यं चानुवर्ण्याश्चमागतम् ॥ संप्रवक्ष्याम्यहं भूयः पाराशर्यं प्रचोदितः । षट्कर्मनिरतो विप्रः कृषिकर्माणि कारयेत् ॥ हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं मध्यमं स्मृतम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनाम् । क्षुधितं तृषितं श्रान्तबलीवर्द्धं न योजयेत् । हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥ स्थिराङ्गं नीरुजं दृप्तं वृषभं षण्डवर्जितम् । वाहयेद्विवसस्यार्द्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ जपं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं साङ्गमभ्यसेत् । एकद्वित्रिचतुर्विप्रान् भोजयेत् स्नानकान् द्विजः ॥ स्वयंकृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः । निर्व्वपेत् पञ्चयज्ञानि क्रतुदीक्षाञ्च कारयेत् ॥ तिलारम्भा न विक्रेया विक्रेया धान्यतः समाः । विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृणकाष्ठादिविक्रयः ॥ ब्राह्मणस्तु कृषिं कृत्वा महादोषमवाप्नुयात् । सम्वत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् । अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली ॥ पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा । अदाता कर्षकश्चैव पञ्चैते समभागिनः ॥ कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भोऽथ मार्जनी । पञ्च शूना गृहस्थस्य अहन्यहनि वर्तते ॥ वृक्षान् छित्त्वा महीं हत्वाहत्वा तु मृगकीटकान् । कर्षकः खलु यज्ञेन सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥ यो न दद्याद्द्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः । स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं विनिर्दिशेत् ॥ राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानाञ्चैकविंशकम् । विप्राणां त्रिंशकं भागं कृषिकर्त्ता न छिप्यते ॥ क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा द्विजान् देवांश्च पूजयेत् । वैश्यः शूद्रः सदा कुर्यात् कृषिवाणिज्यशिल्पकान् ॥ विकर्म कुर्वते शूद्रा द्विजसेवाविवर्जिताः । भ

तृतीयोऽध्यायः ।

४४३

वन्त्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरकेषु च ॥ चतुर्णामपि वर्णानां
मेष धर्मः सनातनः । ॥ इति पाराशरे धर्मशास्त्रे द्वि-
तीयोऽध्यायः ॥

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा । दिनत्रयेण शु-
द्धान्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ॥ क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः प-
ञ्चदशाहकैः । शूद्रः शुद्धति मासेन पराशरवचो यथा ॥ उपा-
सने तु विप्राणामङ्गशुद्धिस्तु जायते । ब्राह्मणानां प्रसूतो तु
देहस्पर्शो विधीयते ॥ जाते विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमि-
पः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धति ॥ एकाहाच्छु-
द्धान्ते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात् केवलवेदस्तु द्वि-
हीनो दशभिर्दिनैः ॥ जन्मकर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जि-
तः । नामधारकविप्रस्य दशाहं सूतकं भवेत् ॥ एकपिण्डास्तु
दायादाः पृथग्दारनिकेतनाः । जन्मन्यपि विपत्तौ च भवेत्ते-
षाम् सूतकम् ॥ उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुञ्जते ।
दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ॥ प्राप्नोति सूत-
कं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु । दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमो वा
त्मवंशजः ॥ चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशा पुंसि पञ्चमे ।
षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयम् ॥ पञ्चभिः पुरुषे-
र्युक्ता अश्वान्देया सगोत्रिणः । ततः षट्पुरुषाद्यश्च श्वान्दे-
भोज्याः सगोत्रिणः ॥ भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा ।
बाले प्रेते च सन्त्यासे सद्यः शौचं विधीयते ॥ दशरात्रेष्वती-
तेषु विरात्राच्छुद्धिरिष्यते । ततः सम्बत्सरादूर्ध्वं सचैलं स्नान-
माचरेत् ॥ देशान्तरमृतः कश्चिन् सगोत्रः श्रूयते यदि । न वि-
रात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा विशुद्धान्ति ॥ आत्रिपक्षाविरात्रं
स्यादाषणमासाच्च पक्षिणी । अहः सम्बत्सरादूर्ध्वं सद्यः

शौचं विधीयते ॥ अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृ-
 ताः । न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥ यदि ग-
 र्भे विपद्येत स्त्रवने वापि योषिताम् । यावन्मासं स्थितोगर्भो
 दिनं तावत्स सूतकः ॥ आचतुर्थाद्वेत् स्त्रावः पातः पञ्चम
 षष्ठयोः । अनऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ प्रसू-
 तिकाले संप्राप्ते प्रसवे यदि योषिताम् । जीवापत्यं तु गोत्रस्य
 मृते मातुश्च सूतकम् ॥ रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके
 पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥ दन्तजातेऽनुजाते च
 कृतचूडे च संस्थिते । अग्निसंस्करणं तेषां त्रिरात्रं सूतकं भवेत्
 ॥ आ दन्तजननात् सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमा-
 व्रतात्तेषां दशरात्रमतः परम् ॥ गर्भे यदि विपत्तिः स्यात्दशा-
 हं सूतकं भवेत् । जीवन् जातो यदि प्रेतः सद्य एव विशुध्यति
 ॥ स्त्रीणां चूडान्न आदानात् संक्रमान्नदधः क्रमात् । सद्यः शौ-
 चमथैकाहं त्रिरहः पितृबन्धुषु ॥ ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते
 च हुताशने । सम्पर्के न च कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् ॥ स-
 म्पर्काद्भुज्यते विप्रो नान्यो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे । सम्पर्केषु नि-
 वृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् ॥ शिल्पिनः कारुका वैद्या दासी
 दासाश्च नापिताः । श्रोत्रियाश्चैव राजानः सद्यः शौचाः प्रकी-
 र्तिताः ॥ सव्रती मन्त्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः । राज-
 श्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ उद्यतो निधने-
 दाने आर्तो विप्रो निमन्त्रितः । तदेव ऋषिभिर्दृष्टं यथाका-
 लेन शुध्यति ॥ प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्व्यात् सङ्करं यदि । द-
 शाहाच्छुद्धते माता अवगाह्य पिता शुचिः ॥ सर्वेषां स्त्रावमा-
 शौचं मातापित्रोर्द्दशाहिकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य
 पिता शुचिः ॥ यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्के कुरुते द्विजः ।

सूतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ सम्पर्काज्जायते
दोषो नान्यो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे । तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन सम्प-
र्कं वर्जयेद्द्विजः ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पू-
र्वं सङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दूष्यति ॥ अन्तरा तु दशाहस्य
पुनर्मरणजन्मनी । तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनि-
र्दशम् ॥ ब्राह्मणार्थं विपन्नानां वन्दिगो ग्रहणे तथा । आहवे-
षु विपन्नानामेकरात्रन्तु सूतकम् ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सू-
र्यमण्डलभेदकौ । परित्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखे ह-
तः ॥ यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः । अक्षयाल्लभ-
ते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते ॥ जितेन लभते लक्ष्मीं मृते-
नापि सुराङ्गनाः । क्षणाविध्वंसिकेऽमुष्मिन् का चिन्ता मर-
णे रणे ॥ यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवस्तु समन्ततः । परित्राता
यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् ॥ यस्य च्छेदक्षतं गात्रं श-
रशक्त्यृष्टिमुद्रैः । देवकन्यास्तु तं वीरं गायन्ति रमयन्ति च ॥
वराङ्गनासहस्राणि शूरमायोधने हतम् । नागकन्याश्च
धावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥ ललाटदेशाद्रुधिरं हि यस्य
तप्तस्य जन्तोः प्रविशेच्च वक्त्रे । तत् सोमपानेन हि तस्य तु-
ल्यं संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् । यं यज्ञसंघैस्तपसा च वि-
द्यया स्वर्गैर्विणो गात्र यथैव विप्राः । तथैव यान्त्येव हि तत्र
वीराः प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ अनाथं ब्राह्मणं प्रे-
तं ये वहन्ति द्विजातयः । पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभ-
न्ति ते ॥ असगोत्रमबन्धुञ्च प्रेतीभूतञ्च ब्राह्मणम् । नी-
त्या च दाहयित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ न तेषामशुभं
किञ्चिद्द्विजानां शुभकर्मणि । जलावगाहनात्तेषां शुद्धिः
स्मृतिमिरीरिता ॥ अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा चैव तु स्पृश्वग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ क्षत्रियं मृ-
 तमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति । एकाहमशुचिर्भूत्वा प-
 च्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ शवञ्च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुग-
 च्छति । कृत्वा शौचं द्विरात्रञ्च प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ त्रे-
 तीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । नयन्तमनुगच्छेत्
 त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ त्रिरात्रं तु ततः पूर्णं नदीं गत्वा समुद्र-
 गाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ विनि-
 र्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः । द्विजैस्तदानुगन्तव्या
 इति धर्मविदोविदुः ॥ तस्माद्द्विजो मृतं शूद्रं न स्पृशेन्न च
 दाहयेत् । दृष्टे सूर्यावलोकनेन शुद्धिरेषा पुरातनी ॥
 इति पराशरे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

अतिमानादतिक्रोधात् स्नेहाद्वा यदिवा भयात् । उद्धग्नी-
 यात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥ पूयशोणितसंपूर्णे
 अन्ये नमसि मज्जति । षष्टिं वर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते
 नाशौचं नोदकं नाग्निं नाश्रुपातञ्च कारयेत् ॥ वोढारोऽग्नि-
 प्रदानारः पाशच्छेदकरास्तथा । तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यन्तीत्ये-
 वमाह प्रजापतिः ॥ गोभिर्हितं तथोद्धूतं ब्राह्मणेन तु घानित-
 म् । संस्पृशन्ति तु ये विप्रा वोढारश्चाग्निदाश्च ये ॥ अन्येऽपि
 वानुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये । तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यन्ति कु-
 र्युर्ब्राह्मणभोजनम् ॥ अनुडुत्सहितां गाञ्च दद्युर्विप्राय द-
 क्षिणाम् । अहमुष्णां पिबेदापरुहमुष्णां पयः पिबेत् । अह-
 मुष्णां घृतं पीत्वा वायुप्रक्षो दिनत्रयम् ॥ यो वै समाचरेद्विप्रः
 पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि
 वा ॥ मासाहं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा । अब्दाहं म-
 ब्दमेकं वा तद्द्वयं चैव तत्समः ॥ त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीयं

कृच्छ्रमाचरेत् । तृतीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ च
तुर्थे दशरात्रं स्यात् पराकः पञ्चमे मतः । कुर्याच्चान्द्रायणं
षष्ठे सप्तमे त्वेन्दवंदयम् ॥ शुद्ध्यर्थमष्टमे चैव षण्मासान् कृ-
च्छ्रमाचरेत् । पक्षसंख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥
ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपसर्पति । सा मृता नरकं
याति विधवा च पुनः पुनः ॥ ऋतौ स्नातान्तु यो भार्या स-
न्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संश-
यः ॥ अदुष्टापतितां भार्या यौवने यः परित्यजेत् । सप्तजन्म
भवेत् स्त्रीत्वं वैधव्यञ्च पुनः पुनः ॥ दरिद्रं व्याधितं मूर्खं भ-
र्तारं या न मन्यते । सा मृता जायते व्याली वैधव्यञ्च पुनः
पुनः ॥ ओघवाताहतं बीजं यथा क्षेत्रे प्ररोहति । क्षत्री तलु-
भते बीजं न वीजी भागमर्हति ॥ तद्वत् परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ
सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्तारि-
गोलकः ॥ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः । दद्या-
न्माता पिता वापि स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ परिव्रित्तिः परीवे-
त्ता यथा च परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकप-
ञ्चमाः ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगं यः कुर्यादग्रजे सति । परिवे-
त्ता स विज्ञेयः परिव्रित्तिस्तु पूर्वजः ॥ द्वौ कृच्छ्रौ परिव्रित्ते
स्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च । कृच्छ्रानिकृच्छ्रौ दातुश्च हाता
चान्द्रायणाचरेत् ॥ कुञ्जवामनषण्डेषु गद्रदेषु जडेषु च । जा-
त्यन्धे बधिरे सूके न दोषः परिवेदने ॥ पितृव्यपुत्रः सापत्यः
परनारीसुतस्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने
॥ ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चिन्तयेत् । अनुज्ञात-
स्तु कुर्वीति शङ्करस्य वचनं यथा ॥ नष्टे मृते प्रयजिते क्लीबे
च पत्नि पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो न विद्यते ॥

मृते भर्त्तरि या नारी ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । सा मृता लभते स
 र्गं यथा सह ब्रह्मचारिणः ॥ तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च यानि शे
 माणि मानुषे । तावत् कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्तरि यानुगच्छति
 ॥ व्यालग्राही यथा व्यालं विलादुद्धरते बलात् । एवमुद्धृत्य भ
 र्त्तरि तेनैव सह मोदते ॥ ॥ इति पराशरे धर्मशास्त्रे
 चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्ववृकाभ्यां शृगालाद्यैर्यदि दष्टस्तु ब्राह्मणः । स्नात्वा ज
 पेन गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ गवां शृङ्गेदके स्नातो महान
 द्यास्तु सङ्गमे । समुद्रदर्शनाद्वापि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥ वे
 दविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः । स हिरण्योदके स्ना
 त्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ सव्रतस्तु शुना दष्टस्त्रिरात्रं समु
 पोषितः । घृतं कुशोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥ अव्रतः
 सव्रतो वापि शुना दष्टो भवेद्द्विजः । प्रणिपत्य भवेत् पूतो वि
 प्रैश्चानुनिरीक्षितः ॥ शुना घातावलीढस्य नरस्यैर्विलिखित
 स्य च । अद्भिः प्रक्षालनाच्छुद्धिरग्निना चोपचूलनम् ॥ शुना
 च ब्राह्मणी दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा । उदितं सोमनक्षत्रं दृ
 ष्त्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत क
 दाचन । यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशञ्चावलोकयेत् ॥ अस
 द्ब्राह्मणके ग्रामे शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः । वृषं प्रदक्षिणीकृत्य
 सद्यः स्नानाद्विशुद्ध्यति ॥ चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रै
 र्हतो यदि । आहितानिर्मृतो विप्रो विषेणात्महतो यदि । दहे
 त्त्वं ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नीं मन्त्रवर्जितम् ॥ स्पृष्ट्वा चोह्यं च
 दग्ध्वा च सपिण्डेषु च सर्वथा । प्राजापत्यं चरेत् कुपश्चाद्विप्रा
 णामनुशासनात् ॥ दग्ध्वास्थीनि शुनगृह्य क्षीरैः प्रक्षालये
 द्द्विजः । पुनर्दहेत् स्वकाग्नीं तन्मन्त्रेण च पृथक् पृथक् ॥

आहिताग्निर्दिजः कश्चित् प्रवसन् कालचोदितः । देहनाश-
मनुप्राप्तस्तस्याग्निर्वर्त्तते गृहे ॥ श्रोताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूय
तामृषिसत्तमाः । । कृष्णाजिनं समास्तीर्य कुशेश्च पुरुषाकृ-
तिम् ॥ षट् शतानि शतञ्चैव पलाशानाञ्च वृन्तकम् । चत्वारिंशच्छिरे दद्यात् षष्टिं कण्ठे विनिर्दिशेत् ॥ बाहुभ्याञ्च शतं
दद्याद्दङ्गुलीषु दशैव तु । शतञ्चोरसि संदद्यात् त्रिंशच्चैवो-
दरे न्यसेत् ॥ अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् पञ्च मेढ्रे च विन्यसेत् ।
एकविंशतिमूरुभ्यां जानुजङ्घे च विंशतिम् ॥ पादाङ्गुल्योः
शतार्द्धञ्च पात्राणि च तथा न्यसेत् । शम्यां शिश्ने विनिःक्षि-
प्य अरणीं वृषणे तथा ॥ जुह्वं दक्षिणहस्तेन वामहस्ते तथा
पसत् । कर्णेचोदूरवलं दद्यात् पृष्ठे च मुषलं ततः ॥ निःक्षि-
प्योरसि दृषदं तण्डुलाज्यतिलान्मुखे । श्रोत्रे च प्रोक्षणीं द-
द्यादाज्यस्थालीञ्च चक्षुषोः ॥ कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्य-
शकलं क्षिपेत् । अग्निहोत्रोपकरणं गात्रे शेषं प्रविन्यसेत्
॥ असौ स्वर्गाय लंकाय स्वाहेति च घृताहुतीः । दद्यात् पुत्रो-
ऽथवा भ्राता ह्यन्येवापि स्वधर्मिणः ॥ यथा दहनसंस्कारस्त-
था कार्यं विचक्षणैः । ईदृशान्तु विधिं कुर्याद्ब्रह्मलोके गति-
र्ध्रुवम् ॥ ये दहन्ति द्विजास्तन्तु ते यान्ति परमां गतिम् । अन्य-
था कुर्वन्ते किञ्चिदात्मबुद्धिप्रबोधिनाः ॥ भवन्त्यल्पायुष-
स्ते वै पतन्ति नरके ध्रुवम् ॥ ॥ इति पाराशरे धर्मशा-
स्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् । पराश-
रणाचार्योक्तां मन्यर्थेऽपि च विस्मृताम् ॥ हंससारसक्रौञ्चा-
श्चतुर्भुजाकं सकुक्कुटम् । जालपादांश्च शरभमहोरात्रेण
शुभ्रमिति । प्रलाकादिद्विमानाञ्च शुकपारायतादिनाम् । आ

टिनाञ्च बकानाञ्च शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ॥ भासकाककपोता
 नां सारीतितिरिघातकः । अन्तर्जले उभे सन्ध्ये प्राणायामेन
 शुद्ध्यति ॥ गृध्रश्येन शिखिग्राहवा सोलूकनिपातने । अपक्वाशी
 दिनं तिष्ठेन्निकालं मारुताशनः ॥ वल्गुणी चटकानाञ्च कोकि-
 लासञ्जरीटकान् । लावकारक्तपादांश्च शुद्ध्यते नक्तभोजनात्
 ॥ कारण्डवचकोराणां पिङ्गलाकुररस्य च । भारद्वाजनिहन्ता
 च शुद्ध्यते शिवपूजनात् ॥ भेरुण्डश्येन भासञ्च पारावतक-
 पिञ्जलाम् । पक्षिणामेव सर्वेषामहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ हत्वा न
 कुलमार्जारसर्पजिगरदुण्डुभान् । कृशरं भोजयेद्विप्रान् लोहद-
 ण्डञ्च दक्षिणाम् ॥ शल्लकीशशकागोधामत्स्यकूर्ममभिपात-
 ने । वृन्ताकफलभोक्ता च ह्यहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ वृकजम्बूकम्
 क्षाणां तरक्षूणाञ्च घातने । तिलप्रस्थं द्विजे दद्याद्वायुभक्षो
 दिनत्रयम् ॥ गजगवयतुरङ्गानां महिषोष्ट्रनिपातने । शुद्ध्य-
 ते सप्तरात्रेण विप्राणां तर्पणेन च ॥ मृगं रुरुं वराहञ्च अज्ञा-
 नाद्यस्तु घातयेत् । अफालकृष्टमश्रीयादहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥
 एवं चतुष्पदानाञ्च सर्वेषां वनचारिणाम् । अहोरात्रोषितस्ति-
 ष्ठेज्जपन् वै जातवेदसम् ॥ शिल्पिनं कारुकं शूद्रं स्त्रियं वा य-
 स्तु घातयेत् । प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्दृषेकादशदक्षिणा ॥ वैश्यं
 वा क्षत्रियं वापि निर्दोषमभिघातयेत् । सोऽतिकृच्छ्रद्वयं कुर्याद्दो-
 विंशं दक्षिणां ददेत् ॥ वैश्यं शूद्रं क्रियामुक्तं विकर्मस्थं
 द्विजोत्तमम् । हत्वा चान्द्रायणं कुर्याद्दद्याद्दोविंशदक्षिणाम् ॥
 क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवेतरेण वा । चाण्डालवधसंप्राप्तः
 कृच्छ्रान्दैनं विशुद्ध्यति ॥ चौराः श्वपाकचाण्डाला विप्रेणापि
 हता यदि । अहोरात्रोपवासेन प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ श्वपा-
 कं वापि चाण्डालं विप्रः सम्भाषते यदि । द्विजसम्भाषणं कु-

र्याद्वायत्रीं वा सकृज्जपेत् ॥ चाण्डालैः सह सुप्तन्तु त्रिरात्रमुप
वासयेत् । चाण्डालैकपथङ्गत्वा गायत्रीस्मरणाच्छुचिः ॥ चाण्डा
लदर्शनेनैव आदित्यमवलोकयेत् । चाण्डालस्पर्शेनैव स
चैलं स्नानमाचरेत् ॥ चाण्डालस्वातवापीषु पीत्वा सलिलमग्र
जः । अज्ञानाच्चैव नक्तेन त्वहोरात्रेण शुध्यति ॥ चाण्डालभा
ण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरा-
त्राच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ चाण्डालोदकभाण्डे तु अज्ञानात् पिबते
जलम् । तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ यदि
न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्यति । प्राजापत्यं न दातव्यं -
कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥ चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु
क्षत्रियः । तदर्हन्तु चरे वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ भाण्डस्थ
मन्त्यजानान्तु जलं दधि पयः पिबेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः
शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृ-
तिः । शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तिः ॥ ब्राह्मणो ज्ञा-
नतो भुङ्क्ते चाण्डालान्नं कदाचन । गोमूत्रयावकाहाराद्दश
रात्रेण शुध्यति ॥ एकैकं ग्रासमश्नीयाद्गोमूत्रयावकस्य च ।
दशाहनियमस्थस्य व्रतं तत्र विनिर्दिशेत् ॥ अविज्ञातश्च चा-
ण्डालः सन्तिष्ठेत्तस्य वेश्मनि । विज्ञाते तूपसंन्यस्य द्विजाः -
कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ऋषिवक्त्राच्छ्रुता क्षम्यास्त्रायन्ते वेदपाव-
नाः । पतन्तमुद्दरेयुस्ते धर्मज्ञाः पापसङ्कटात् ॥ दध्ना च सर्पि-
षा चैव क्षीरगोमूत्रयावकम् । भुञ्जीत सह सर्वैश्च त्रिसन्ध्य
मवगाहनम् ॥ त्र्यहं भुञ्जीत दध्ना च त्र्यहं भुञ्जीत सर्पिषा ।
त्र्यहं क्षीरेण भुञ्जीत एकैकेन दिनत्रयम् ॥ भावदुष्टं न भु-
ञ्जीयान्नोच्छिष्टं कृमिदूषितम् । त्रिपलं दधिदुग्धस्य पलमे-
कन्तु सर्पिषः ॥ भस्मना तु भवेच्छुद्धिरुभयोस्ताम्रकांस्ययोः

जलशोचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृण्मयम् ॥ कुसुम्भगुडका
 पसिलवणं तैलसर्पिषी । हारे कृत्वा तु धान्यानि गृहे दद्याद्भुता
 शनम् ॥ एवं शुद्धस्ततः पश्चात् कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । विंश-
 तं गा वृषज्वैकं दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ पुनर्लेपनया तेन होम-
 जप्येन शुध्यति । आधारेण च विप्राणां भूमिदोषो न विद्यते ॥
 रजकी चर्मकारी च लुब्धकस्य च पुष्कसी । चातुर्वर्ण्यगृहे यस्य
 ह्यज्ञानादधितिष्ठति ॥ ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात् पूर्वोक्तस्या
 र्द्धमेव च । गृहदाहं न कुर्वीताप्यन्यत् सर्वञ्च कारयेत् ॥ गृहस्था
 भ्यन्तरे गच्छेच्चाण्डालो यस्य कस्यचित् । तस्माद्गृहादिनिःसृ-
 त्य गृहभाण्डानि वर्जयेत् ॥ रसपूर्णन्तु यद्भाण्डं न त्यजेच्च कदा
 चन । गौरसेन तु संमिश्रैर्जलैः प्रोक्षेत् समन्ततः ॥ ब्राह्मणस्य
 व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे । कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चि-
 त्तं कथं भवेत् ॥ गवां मूत्रपुरीषेण दग्धा क्षीरेण सर्पिषा । अ-
 हं स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदुष्टः शुचिर्भवेत् ॥ क्षत्रियोऽपि
 सुवर्णस्य पञ्च मापान् प्रदापयेत् । गोदक्षिणान्तु वैश्यस्या-
 प्युपवासं विनिर्दिशेत् ॥ शूद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन
 शुध्यति । ब्राह्मणास्तु नमस्कृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ अ-
 छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा धा-
 र्यमग्निष्टोमफलं हि तत् ॥ व्याधिव्यसनिनिश्चान्ते दुर्भिक्षे वा
 मरे तथा । उपवासो व्रतो होमो द्विजसम्पादितानि वा । अथवा
 ब्राह्मणास्तुष्टाः स्वयं कुर्वन्त्यनुग्रहम् । सर्वधर्ममवाप्नोति हि
 जैः सम्बद्धिताशिषा ॥ दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै बालवृद्ध-
 योः । अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ॥ स्नेहाद्वा
 यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा । कुर्वन्त्यनुग्रहं ये वै त-
 त्यापं तेषु गच्छति ॥ शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमन्तु ये

महत्कार्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन ॥ स्वस्थस्य मूढाः
 कुर्वन्ति नियमन्त्रु वदन्ति ये । ते तस्य विघ्नकर्तारः पतन्ति न
 रकेऽशुचौ ॥ स एव नियमस्त्याज्यो ब्राह्मणो योऽवमन्यते । वृ
 था तस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते ॥ स एव नियमो
 ग्राह्यो यं यं कोऽपि वदेद्द्विजः । कुर्याद्वाक्यं द्विजानाञ्च
 अकुर्वन् ब्रह्महा भवेत् ॥ उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थं जप
 स्तपः । विप्रैः सम्पादितं यस्य सम्पन्नं तस्य तद्ववेत् ॥ व्रत-
 छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि । सर्वं भवति निश्छिद्रं
 ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सर्वकाम
 दम् । तेषां वाक्योदकेनैव शुध्यन्ति मलिना जनाः ॥ ब्राह्मणा
 यानि भाषन्ते भाषन्ते तानि देवताः । सर्ववेदमया विप्रान त
 द्वचनमन्यथा ॥ अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते मक्षिकाकीटदूषिते । अ
 न्नरा संस्पृशेच्चापस्तदन्नं भस्मना स्पृशेत् ॥ भुञ्जानो हि यदा
 विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् । उच्छिष्टं हि सर्वं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते
 भुक्तभाजने ॥ पादुकास्थो न भुञ्जीत पर्यङ्के संस्थितोऽपि वा ।
 भुना चाण्डालदृष्टो वा भोजनं परिवर्जयेत् ॥ पक्वान्श्च निषि
 द्धं यदन्नशुद्धिस्तथैव च । यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं वदामि
 वः ॥ मितं द्रोणाढकस्यान्नं काकश्चानोपघातितम् । केनैत-
 द्भुज्यते चान्नं ब्राह्मणोभ्यो निवेदयेत् ॥ काकश्चानावलीढ-
 न्तु द्रोणान्नं न परित्यजेत् । वेदवेदाङ्गविद्विषैर्धर्मशास्त्रानुपा
 लकैः ॥ प्रस्था द्वात्रिंशतिर्द्रोणः स्मृतो द्विप्रस्थ आढकः । त
 तौ द्रोणाढकस्यान्नं श्रुतिस्मृतिविदो विदुः ॥ काकश्चानावली
 ढं तु गवाघातं स्वरेण वा । स्वल्पमन्नं त्यजेद्विप्रः शुद्धिर्द्रोणा
 ढके भवेत् ॥ अन्यस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च नोपहतं भवेत् । सु
 वर्णदिकमभ्युक्ष्य हुताशनेनैव तापयेत् ॥ हुताशनेन संस्पृष्टं

सुवर्णसलिलेन च । विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात् ॥ ॥ इति पराशरं धर्मशास्त्रं षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यसंशुद्धिः पराशरवचोयथा । दारवाणान्तु पात्राणां तत्क्षणाच्छुद्धिरिष्यते ॥ मार्जनाद्यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि । चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ चरूणां सूक्ष्मवाणाञ्च शुद्धिरुष्णान वारिणा । भस्मना शुध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुध्यति ॥ रजसा शुध्यते नारी विकलं या न गच्छति । नदी वेगेन शुध्येत लेपो यदि न दृश्यते ॥ वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन । उद्धृत्य वै घटशतं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ अष्टवर्षा भवेद्दौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति । मासि मासि रजस्तस्याः पिवन्ति पितरः स्वयम् ॥ माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च । त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ यस्तां समुद्गहेत् कन्यां ब्राह्मणोऽज्ञानमोहितः । असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥ यः करात्येकरात्रेण वृषलीसंवने द्विजः । स भिक्षुभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्विशुध्यति ॥ अस्तं गते यदा सूर्यश्चाण्डालं पतितं स्त्रियम् । सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ जातवेदं सवर्णाञ्च सोममार्गं विलोक्य च । ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा । तावन्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा । अर्धकृच्छ्रं चरेत् पूर्वापादमेकमनन्तरा ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा । पादोनं चैव पूर्वायाः परायाः कृच्छ्रपादकम् ॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा ।

कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुध्यति ॥ स्नाता रजस्वला
या तु चतुर्थेऽहनि शुध्यति । कुर्याद्रजोनिवृत्तौ तु देवपित्र्यादि
कर्म च ॥ रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहन्तु प्रवर्तते । नाशुचिः सा
ततस्तेन तत् स्याद्वैकालिकं मतम् ॥ प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्विती
ये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥ आ
तुरे स्नानउत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं त
तः शुध्यन्तु स आतुरः ॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा
द्विजः । उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ अनुच्छिष्टेन
शूद्रेण स्नानं स्पर्शं विधीयते । उच्छिष्टेन च संस्पृष्टः प्राजापत्यं-
समाचरेत् ॥ भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते । सुरा
मात्रेण संस्पृष्टं शुध्यतेऽग्न्युपलेपनैः ॥ गवा घ्रातानि कांस्यानि श्व
काकोपहतानि च । शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः शूद्रोच्छिष्टानि या
नि च ॥ गण्डूषं पादशौचञ्च कृत्वा वै कांस्यभाजने । षणमासाद् भु
वि निक्षिप्य उद्धृत्य पुनराहरेत् ॥ आयसेष्वपसारेण सीसस्या-
ग्नौ विशोधनम् । दन्तमस्थि तथा शृङ्गं रौप्यं सौवर्णभाजनम् ॥
मणिपाषाणशङ्खाश्च एतान् प्रक्षालयेज्जलेः । पाषाणो तु पु-
नर्द्विषेरेषा शुद्धिरुदाहता ॥ मृद्गाण्डदहनच्छुद्धिर्धान्यानां मार्ज
नादपि । अद्रिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ॥ प्रक्षा
लनेन त्वल्यानामद्रिः शौचं विधीयते । वेणुवल्कलचीराणां क्षौ
मकार्पासिवाससाम् ॥ और्णानां नेत्रपट्टानां जलाच्छौचं विधीय
ते । तूलिकाद्युपधानानि पीतरक्ताम्बराणि च ॥ शोषयित्वा र्क-
तापेन प्रोक्षयित्वा शुचिर्भवेत् । मुञ्जोपस्करशूर्पाणां शाणस्य
फलचर्मणाम् ॥ तृणकाष्ठादिरज्जुना मुदकप्रोक्षणं मतम् । मा
र्जारमक्षिकाकीटपतङ्गकृमिदुर्दुराः ॥ मध्यामेध्यं स्पृशन्त्येव
नोच्छिष्टान् मनुस्त्रयीत् । भूमिं स्पृष्ट्वा गतं तोयं यश्चाप्यन्यौ

न्यविप्रुषः ॥ भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् । ता
 म्बूलेक्षुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ॥ मधुपर्कं च सोमं च नोच्छि
 ष्टं मनुरब्रवीत् । रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ॥
 मरुतार्केण श्रुध्यन्ति पक्वेषुकचितानि च । अदुष्टा सन्तता धा
 रा वातोद्भूताश्च रेणवः ॥ स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति
 कदाचन । क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथानृते ॥ पतिता
 नाञ्च सम्भाषं दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् । अग्निरापश्च वेदाश्च
 सोमसूर्यानि लास्तथा ॥ एते सर्वेऽपि विप्राणां श्रोत्रे तिष्ठन्ति
 दक्षिणे । प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ॥ विप्र
 स्य दक्षिणे कर्णे सान्निध्यं मनुरब्रवीत् । देशभङ्गे प्रवासे वा
 व्याधिषु व्यसनेष्वपि ॥ रक्षेदेव स्वदेहादि पश्चाद्धर्मं समाचरे
 त् । येन केनच धर्मेण मृदुना दारुणेन च ॥ उद्धरेद्दीनमात्मानं
 समर्थो धर्ममाचरेत् । आपत्काले तु सम्प्राप्ते शौचाचारं न चि
 न्तयेत् । स्वयं समुद्धरेत् पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥
 ॥ इति पाराशरे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

गवां बन्धनयोक्ते तु भवेन्मृत्युरकामतः । अकामात् कृ
 तपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशा
 स्त्रं विजानताम् । स्वकर्मरतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् । उपस्थितो हि
 न्यायेन व्रतादेशानमर्हति ॥ सद्योनिः संशये पापे न भुञ्जी
 तानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापं पर्षद्यत्र न विद्यते ॥
 संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्यविनिश्चयः । प्रमादश्च
 न कर्त्तव्यः यथैवा संशयस्तथा ॥ कृत्वा पापं न गूहेत गुह्य
 मानं विवर्द्धते । स्वल्पं वाथ प्रभूतं वा धर्मविन्दो निवेदये
 त् ॥ तैर्हि पापे कृते वेद्या हन्नारश्चैव पाप्मनाम् । व्याधित-

स्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ॥ प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने
हीमान् सत्यपरायणः । मुहुरार्जवसम्पन्नः शुद्धिं गच्छेत मा
नवः ॥ सचैलं वाग्यतः स्नात्वा किन्नवासाः समाहितः । क्षत्रि
यो वाथ वैश्यो वा ततः पार्षदमाव्रजेत् ॥ उपस्थाय ततः शीघ्र
मार्त्तिमान् धरणीं व्रजेत् । गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चि
दुदाहरेत् ॥ सावित्र्याश्चापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्त्यग्निका-
र्ययोः । अज्ञानात् कृषिकर्त्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥
अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः स
मेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ यद्ददन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्म
मतद्विदः । तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वत्कुरधि गच्छति ॥ अज्ञात्वा
धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः । प्रायश्चित्तीभवेत् पूतः कि
त्विषं परिषद्भजेत् ॥ चत्वारो वात्रयो वापि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः । स
धर्मइति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः ॥ प्रमाणमार्गं मार्गन्तो ये
धर्मं प्रवदन्ति वै । तेषामुद्विजते पापं सम्भूतगुणवादिनाम् ॥ य
थाश्मनि स्थितं तोयं मरुतार्केण शुध्यति । एवं परिषदादेशा-
न्नाशयेदेव दुष्कृतम् ॥ नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पार्ष
दम् । मारुतार्कादि संयोगात् पापं नश्यति तोयवत् ॥ अनाहि
ताग्नयो येऽन्ये वेदवेदाङ्गपारगाः । पञ्च त्रयो वा धर्मज्ञाः -
परिषत् सा प्रकीर्तिता ॥ मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां य
ज्ञयाजिनाम् । वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥
पञ्च पूर्वं मया प्रोक्तस्तेषाञ्चैव त्वसम्भवे । स्वरुतिपरितुष्टा
ये परिषत् सा प्रकीर्तिता ॥ अत ऊर्ध्वन्तु ये विप्राः केवलं नाम
धारकाः । परिषत्त्वं न तेषां वै सहस्रगुणितेष्वपि ॥ यथा का
ष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । ब्राह्मणास्त्वनधीयाना-
स्तयस्ते नामधारकाः ॥ ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु

निर्जलः । यथा हूतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौरुषराफला । यथा चाज्ञोऽफलं दानं यथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकः ॥ प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः । ते द्विजाः पापकर्माणाः समेता नरकं ययुः ॥ ये पठन्ति द्विजा वेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये । त्रैलोक्यं धारयन्त्ये ते पञ्चेन्द्रियरताश्च याः ॥ सम्प्रणीतः शशानेषु दीप्तोऽग्निः सर्वभक्षकः । तथैव ज्ञानवान् विप्रः सर्वभक्षश्च दैवतम् ॥ अमेध्यानि च सर्वाणि प्रक्षिपन्त्युदके यथा तथैव किल्बिषं सर्वं प्रक्षेप्यं द्विजेऽमले ॥ गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् । गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः संपूज्यन्ते द्विजांस्तमाः ॥ दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः । कः परित्यज्य दुष्टाङ्गं दुहेच्छीलवतीं स्वरीम् ॥ धर्मशास्त्ररथा रूढा वेदरवङ्गधरा द्विजाः । क्रीडार्थमपि यद्भूयुः स धर्मः परमः स्मृतः ॥ चानुर्वेद्यो विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः । प्रपञ्चाश्चामिणो मुख्याः परिषत् स्युर्दशावराः ॥ राज्ञाञ्चानुमते चैव प्रायश्चित्तं द्विजो वदेत् । स्वयमेव न वक्तव्या प्रायश्चित्तस्य निष्कृतिः ॥ ब्राह्मणांश्च व्यतिक्रम्य राजा यत् कर्तुमिच्छति तत्पापं शतधा भूत्वा राजानमुपगच्छति ॥ प्रायश्चित्तं सदा दद्यादेवतायतनाग्रतः । आत्मानं पावयेत् पञ्चाज्जपन् वै वेदमातरम् ॥ सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् । गवां गोष्ठं वसेद्रात्रौ दिवा ताः समनुव्रजेत् ॥ उष्णो वर्षति शीते वा मारुते बानि वा भृशम् । न कुर्वीन् आत्मनश्चाणां गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥ आत्मनो यदि बान्येषां गृहे क्षेत्रे ऽथवा स्वले । भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्नश्चैव वत्सकम् ॥ पिबन्तीषु पिवेत्तोयं सम्विशनी

षु संविशेत् । पतितां पङ्कमग्नां वा सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥ ब्राह्म-
णार्थं गवार्थं वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्महत्या-
द्यैर्गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ गोवधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनि-
र्दिशेत् । प्राजापत्यन्तु यत्कृच्छ्रं विभजेत्तच्चतुर्विधम् ॥ एकाहं
मेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः । अयाचिताशयेक महरेकाहं
मारुताशनः ॥ दिनद्वयं चैकभक्तोद्विदिनं नक्तभोजनः । दिनद्व-
यमयाची स्याद्विदिनं मारुताशनः ॥ त्रिदिनञ्चैकभक्ताशी त्रि-
दिनं नक्तभोजनः । दिनत्रयमयाची स्याद्विदिनं मारुताशनः ॥
चतुरदन्त्येकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः । चतुर्दिनमयाची स्या-
च्चतुरहं मारुताशनः ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभो-
जनम् । विप्राय दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जपेद्द्विजः ॥ ब्राह्मणा-
न् भोजयित्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः । ॥ इति पाराशरे
धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ।

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः । नद्वधन्तु न तं
विद्यात् कामात् कामकृतन्तथा ॥ अङ्गुष्ठमात्रः स्थूलो वा बा-
हुमात्रः प्रमाणतः । आर्द्रस्तु सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीय-
ते ॥ दण्डादूर्ध्वं यदन्येन प्रहरेद्वा निपातयेत् । प्रायश्चित्तं च
रेत् प्रोक्तं द्विगुणं गोघ्नतश्चरेत् ॥ रोधबन्धनयोन्म्राणि घात-
नञ्च चतुर्विधम् । एकपादश्चरेद्रोधे द्विपाद बन्धने चरेत् ॥
योन्म्रेषु पादहीनं स्याच्चरेत् सर्व्यं निपातने । गोचारे च गृहे वा
पि दुर्गेष्वपि समेष्वपि ॥ नदीष्वपि समुद्रेषु स्वातेऽप्यथ दरीसु
खे । दग्धदेशे स्थिताः गावः स्तम्भनाद्रोधउच्यते ॥ योन्म्रदाम-
कडोरैश्च घण्टाभरणाभूषणैः । गृहे वापि वने वापि बद्धा स्या-
द्गोमृता यदि ॥ तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च यत् ।
मृत्सखे शकटे पंक्तौ भारे वा पीडितो नरैः ॥ गोपतिर्मृत्युमाप्नो-

ति योक्तो भवति तद्वधः । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाप्यचे-
तनः ॥ कामाकामकृतक्रोधोदण्डैर्हन्यादथोपलैः । प्रहता वा मृ-
ता वापि तद्वि हेतुर्निपातने ॥ मूर्च्छितः पतितो वापि दण्डेनापि
हतः स तु । उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा ॥ ग्रासं
वा यदि गृहीयान्तोयं वापि पिबेद्यदि । पूर्वव्याध्युपसृष्टश्चेत्
प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भस-
म्मिते । पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ पादेऽङ्गुरोम-
वपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु
निपातने ॥ पादे वस्त्रयुगञ्चैव द्विपादे कांस्यभाजनम् । पादौ न
गोरुषं दद्याच्चतुर्थे गोरुषं स्मृतम् ॥ निष्पन्नसर्वगात्रन्तु दृश्य-
ते वा सचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥
पाषाणे नैव दण्डेन गावो येनाभिघातिताः । शृङ्गभङ्गे चरेत्
पादं द्वौ पादौ तेन यातने ॥ लाङ्गूले कृच्छ्रपादन्तु द्वौ पादाव-
स्थिभञ्जने । त्रिपादञ्चैव कर्णं तु चरेत् सर्वं निपातने ॥ शृङ्गभ-
ङ्गेऽस्थिभङ्गं च कटिभङ्गं तथैव च । यदि जीवति षण्मासान्
प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पा-
णिना । यवसश्चापहर्त्तव्यो यावद्दृढबलो भवेत् ॥ यावत्सम्पू-
र्णसर्वाङ्गस्तावत्तं पोषयेन्नरः । गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृ-
त्य विवर्जयेत् ॥ यद्यसम्पूर्णसर्वाङ्गो हीनदेहो भवेत्तदा । गो-
घातकस्य तस्याहं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ काष्ठलोष्टकपा-
षाणैः शस्त्रेणैवोद्धतो बलात् । व्यापादयति यो गान्तु तस्य शु-
द्धिं विनिर्दिशेत् ॥ चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु लोष्टके ।
तप्तकृच्छ्रन्तु पाषाणे शस्त्रे चैवातिकृच्छ्रकम् ॥ पञ्च सान्तप-
ने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः । तप्तकृच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिकृ-
च्छ्रे त्रयोदश ॥ प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्परिरूपकम् । त-

स्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ अन्यत्राङ्गुनलक्ष्म
भ्यां वाहने मोहने तथा । सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्रोध
बन्धयोः ॥ अतिदाहेऽतिवाहे च नासिका भेदने तथा । नदी-
पर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ अतिदाहे चरेत्पादं द्वौ
पादौ वाहनेक्षरेण । नासिके पादहीनन्तु चरेत्सर्वं निपातने ॥ द-
हनाच्च विपद्येत अबद्धौ वापि यन्त्रितः । उक्तं पाराशरेणैव ह्येक
पादं यथाविधि ॥ रोधबन्धनयोश्च भारः प्रहरणन्तथा । दुर्ग
प्रेरणयोश्च निमित्तानि बधस्य षट् ॥ बन्धपाशसुगुप्ताङ्गे
म्रियते यदि गोपशुः । भवने तस्य नाशस्य पापं कृच्छ्राद्धमर्ह-
ति ॥ न नारिकेलैर्न च शाणवालेर्न चापि मौञ्जेन च बन्धश्चङ्कर-
लैः । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बध्वातु तिष्ठेन् परशुं गृही-
त्वा ॥ कुशैः काशैश्च बध्नीयाद्रोपशुं दक्षिणामुखम् । पाशलग्ना
निदग्धेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ यदितत्र भवेत् काण्डं प्राय-
श्चित्तं कथं भवेत् । जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्बिषा
त् ॥ मेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् । गवाशनेषु वि-
क्रीणस्ततः प्राप्नोति गोवधम् ॥ आराधितस्तु यः कश्चिद्विन्न
कक्षो यदा भवेत् । श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नो वा कूटसङ्कटे ॥
कूपादुल्कमणे चैव भग्नो वा ग्रीवपादयोः । स एव म्रियते तत्र ग्री-
वपादांस्तु समाचरेत् ॥ कूपस्वाते तदीबन्धे नदीबन्धे प्रपास-
त् । पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ कूपस्वाते त-
दीस्वाते दीर्घस्वाते तथैव च । अन्येषु धर्मपात्रेषु प्रायश्चित्तं न
विद्यते ॥ वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः स्वातमिच्छति । स्वकार्य-
गृहस्वातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ निशि बन्धनिरुद्धेषु स-
र्पेभ्योऽग्रहतेषु च । अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
ग्रामघाते शरीरेण वेश्मबन्धनिपातने । अतिवृष्टिहतानाञ्च

प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ संग्रामे प्रहृतानाञ्च ये दग्धा वेश्मकेषु च
 दावाग्निं ग्रामघाते वा प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ यन्विता गौश्चिकि
 त्पार्थं मूढगर्भविमोचनं । यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्य
 तं ॥ व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा । भिषग्मिथ्या-
 प्रचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ गोवृषाणां विपत्तौ च याव-
 न्तः प्रेक्षका जनाः । न वारयन्ति तां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥
 एको हतायैर्बहुभिः समेतैर्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिधानात् । दि
 व्येन तेषामुपलभ्य हन्ता निवर्तनीयां नृपसन्नियुक्तैः ॥ एका
 चैर्बहुभिः कापि देवाद्यापादिता भवेत् । पादं पादञ्च हत्याया
 श्वरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ हतेषु रुधिरं दृश्यं व्याधियस्तः कृशो
 भवेत् । नाना भवति दृष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ मनुना चैयमे
 केन सर्वशास्त्राणि जानता । प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोषु चान्द्रा
 यणं चरेत् ॥ केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं गोव्रतं चरेत् । द्विगु
 णो व्रत आदिष्टे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥ राजा वा राजपुत्रो वा ब्रा
 ह्मणो वा बहुश्रुतः । अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशे
 त् ॥ यस्य न द्विगुणं दानं केशश्च परिरक्षितः । तस्यापि तस्य निष्ठे
 न वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥ यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्व्यकेशेषु निष्ठे
 ति । सर्व्यान् केशान् समुहृत्य च्छेदयेदङ्गलिद्वयम् ॥ एवं नारीकु
 मारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् । न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे श
 यनाशनम् ॥ न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् । नदी
 पु सङ्गमे चैव अरण्येषु विप्रोषतः ॥ न स्त्रीणामजिनं वासो व्रत
 मेवं समाचरेत् । त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं स्मराणामर्चनं तथा ॥
 बन्धुमध्ये व्रतं नासां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । गृहेषु नियतं ति
 ष्ठेच्छचिर्नियममाचरेत् ॥ इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमि
 च्छति । स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ विमुक्तो नर

कात्तस्मान्मर्त्यलोके प्रजायते । क्लीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तज-
न्मानि वै नरः ॥ तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् ।
स्त्रीबालभृत्यगोविप्रेष्वतिकोपं विवर्जयेत् ॥ ॥ इति पा-
राशरे धर्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वत्र हीयं प्रोक्ता तु निष्कृतिः । अगम्याग-
मने चैव शुद्धौ चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ एकैकं न्हासयेत् पिण्डं कृष्णे
शुक्ले च वर्धयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो वि-
धिः ॥ कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु ग्रासञ्च परिकल्पयेत् । अन्यथा भा-
वदुष्टस्य न धर्मो नैव शुध्यति ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्
ब्राह्मणभोजनम् । गोद्वयं वस्त्रयुग्मञ्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्
॥ चाण्डालीञ्च श्वपाकीञ्च ह्यभिगच्छति यो द्विजः । त्रिरात्र मुप-
वासी स्याद्विप्राणामनुशासनात् ॥ सशिरवं वपनं कुर्यात् प्रा-
जापत्यत्रयञ्चरेत् । ब्रह्मकूर्चं ततः कृत्वा कुर्याद्ब्राह्मणनर्पणम्
॥ गायत्रीञ्च जपेन्नित्यं दद्याद्रोमिथुनद्वयम् । विप्राय दक्षिणां
दद्याच्छुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ क्षत्रियश्चापि वैश्यो वा चाण्डा-
लीं गच्छतो यदि । प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्दद्याद्रोमिथुनन्तथा ॥
श्वपाकीमथ चाण्डालीं शूद्रो वै यदि गच्छति । प्राजापत्यं चरेत्
कृच्छ्रं दद्याद्रोमिथुनन्तथा ॥ मातरं यदि गच्छेत भगिनीं पुत्रि-
कान्तथा । एतास्तु मोहितो गत्वा त्रीन् कृच्छ्रांस्तु समाचरेत् ॥
चान्द्रायणत्रयं कुर्याच्छिश्नच्छेदेन शुध्यति । मातृस्वसृगमे चैव
आत्मभेदनिदर्शनम् ॥ अज्ञानात्तान्तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रा-
यणद्वयम् । दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिः पाराशरोऽब्रवीत् ॥ पि-
तृदरान् समारुह्य मातुराप्ताञ्च भ्रातृजाम् । गुरुपत्नीं स्नुषा-
ञ्चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ मातुलानीं सगौत्राञ्च प्राजापत्य-
त्रयञ्चरेत् । गोद्वयं दक्षिणां दत्त्वा शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥ पशुवे-

श्यादिगमने महिष्युष्ट्रीकपीस्तथा । स्वरीञ्च शूकरीं गत्वा प्रा-
 पत्यं समाचरेत् ॥ गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकं ब्राह्मणे ददन्
 महिष्युष्ट्रीस्वरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्धति ॥ डामरे समरे वापि
 दुर्भिक्षे वा जनक्षये । वन्दियाहे भयार्त्ते वा सदास्वरूपां निर-
 क्षयेत् ॥ चाण्डालैः सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः । विप्रान्
 दश वरान् गत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥ आकण्ठसम्मिते कू-
 गोमयोदककर्दमे । तत्र स्थित्वा निराहारा त्वेकरात्रेण निष्क्रे-
 मेत् ॥ सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद्यावकौदनम् । त्रिरात्रमु-
 वासित्वा ह्येकरात्रं जठे वसेत् ॥ शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रञ्च
 कुसुमं फलम् । स्वर्णं पञ्चगव्यञ्च काथयित्वा पिबेज्जलम्
 ॥ एकभक्तं चरेत् पश्चाद्यावत् पुष्पवती भवेत् । व्रतं चरति त-
 द्यावत्तावत् संवसते वहिः ॥ प्रायश्चित्तं ततश्चार्णे कुर्याद्ब्राह्म-
 णभोजनम् । गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिः पाराशरोऽब्रवीत् ॥
 चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रचान्द्रायणं व्रतम् । यथा भूमिस्त्वि-
 था नारी तस्मात्तां नतु दूषयेत् ॥ वन्दियाहेण या भुत्वा ह्य-
 बद्धा बलाद्गयात् । कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुद्धेत् पाराशरोऽब्र-
 वीत् ॥ सकृद्रुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः । प्राजा-
 पत्येन शुद्धेत् ऋतुप्रस्रवणेन तु ॥ पतत्यर्द्धशरीरस्य यस्य भा-
 र्या सुरां पिबेत् । पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥
 गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं
 दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्र्युपवासञ्च कृच्छ्रं सान्तपनं स-
 तम् ॥ जारेण जनयद्रुर्भगते त्यक्ते मृते पतौ । तां त्यजेदपरेरा-
 ष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् ॥ ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा-
 समन्विता । सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ॥ कामा-
 न्मोहाद्यदा गच्छेत्त्यक्त्वा बन्धून् सुतान् पतिम् । सा तु नष्टा प-

लोके मानुषेषु विशेषतः ॥ दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते । दशाहं न त्यजेन्नारी त्यजेन्मृशश्रुता तथा ॥ भर्ता चैव चरेत् कृच्छ्रं कृच्छ्राहं चैव बान्धवाः । तेषां भुत्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुध्यति ॥ ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता । गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तान्तु गोविणः ॥ पुंसो यदि गृहं गच्छेत्तदशुद्धं गृहं भवेत् । पितृमातृगृहं यच्च जारस्यैव तु तद्गृहम् ॥ उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन शुध्यति । त्यजेन्मृण्मयपात्राणि वस्त्रं काष्ठञ्च शोधयेत् ॥ सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोकेशैश्च फलोद्भवान् । तान्त्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः ॥ प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणौ रूपपादितम् । गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ इतरेषा महोरात्रं पञ्चगव्येन शोधनम् । सपुत्रः सह भृत्यश्च कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥ आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् । न दुष्यन्ती ह दर्भाश्च यज्ञेषु च समास्तथा ॥ उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्यार्चनादिभिः । जपैर्होमैस्तथा दानैः शुद्ध्यन्ते ब्राह्मणाः सदा ॥ इति पाराशरे धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥

अमेध्यरेतोगोमांसं चाण्डालान्नमथापिवा । यदि भुक्तन्तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ तथैव क्षत्रियो वैश्यस्तदर्हन्तु समाचरेत् । शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद्विजः । एकद्वित्रिचतुर्गश्च दद्याद्विषादनुक्रमात् ॥ शूद्रान्नं सूतकस्यान्नमभोज्यस्यान्नमेव । शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥ यदि भुक्तन्तु विप्रेण अज्ञानादापदापि वा । ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्चन्तु पावनम् ॥ व्यालैर्नकुलमाजरी रन्नमुच्छिष्टितं यदा । तिलदूर्वादकैः प्रोक्ष्य शुध्यते नात्र संशयः ॥ शूद्रोऽप्यभोज्यं भुत्वा

न्नं पञ्चगव्येन शुध्यति । क्षत्रियो वापि वैश्यश्च प्राजापत्येन शु-
 ध्यति ॥ एकपञ्चयुपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि
 त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ मोहाद्वा लोभतस्तत्र पक्ता
 दुच्छिष्टभोजने । प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनन्तथा ॥
 पीयूषश्चेतलशुनवृन्ताकफलगृञ्जनम् ॥ पलाण्डुं वृक्षनिर्व्यासं
 देवस्वं कवकानि च । उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद्भुञ्जति द्विजः ॥
 त्रिरात्रमुपवासी स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति । मण्डूकं भक्षयि-
 त्वा च मूषिकामांसमेव च ॥ ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन
 शुध्यति । क्षत्रियो वापि वैश्यो वा क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ । तद्गृहे-
 षु द्विजैर्भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यशः ॥ घृतं तैलं तथा क्षीरं गुडं तै-
 लेन पाचितम् । गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयाच्छूद्रभोजनम् ॥
 अज्ञानाद्भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा । प्रायश्चित्तं कथं
 तेषां वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ॥ गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धः स्याच्छू-
 द्रसूतके । वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रियः ॥ ब्राह्मण
 स्य यदा भुङ्क्ते प्राणायामेन शुध्यति । अथवा वामदेव्येन सा-
 म्ना चैकेन शुध्यति ॥ शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगत-
 म् । पक्वं विप्रगृहे पूतं भोज्यं तन्मनुरब्रवीत् ॥ आपत्काले तु वि-
 प्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुध्येत द्रुपदां वा शतं
 जपेत् ॥ दासनापितगोपाल कुलमित्रार्द्धसीरिणः । एते शूद्रे
 षु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ शूद्रकन्यासमुत्पन्नो
 ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । संस्कृतस्तु भवेद्दास्यो ह्यसंस्कारैस्तु ना-
 पितः ॥ क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सुतः । स गोपा-
 ल इति ज्ञेयो भोज्याविप्रैर्न संशयः ॥ वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्रा-
 ह्मणेन तु संस्कृतः । आर्द्धिकश्च स तु ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संश-
 यः ॥ भाण्डस्थित मभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः । अकामतस्तु

यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शू-
द्रो बाप्युपसर्पति । ब्रह्मकूर्चोपवासेन यथावर्णस्य निष्कृतिः ॥
शूद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन श्रुध्यति । ब्रह्मकूर्चमहोरा-
त्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पि कु-
शोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं पापनाशनम् ॥ गोमूत्रं
कृष्णावर्णायाः श्वेताया गोमयं हरेत् । पयश्च ताम्रवर्णाया र-
क्ताया दधि चोच्यते ॥ कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्व्वं कापिलमेव
वा । गोमूत्रस्य पलं दद्याद्दध्मस्त्रिपलमुच्यते ॥ आज्यस्यैकपलं
दद्याद्दङ्गुलार्द्धन्तु गोमयम् । क्षीरं सप्तपलं दद्यात् पलमेकं कु-
शोदकम् ॥ गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्या-
यस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्योति वै दधि ॥ नेजोऽसि शुक्रमित्या-
ज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्नि-
सन्निधौ ॥ आपो हि ष्ठेति चालोड्य मानस्तोकेति मन्त्रयन्तु ।
सप्ताचरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नायाः शुकलिषः ॥ एभिरुद्धृत्य हो-
तव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि । इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके च
शंवती ॥ एतैरुद्धृत्य होतव्यं हुतशेषं स्वयं पिबेत् । आलोड्य प्र-
णवे नैव निर्मथ्य प्रणवेन तु । उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रण-
वेन तु ॥ यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् । ब्रह्मकूर्चो
दहेत् सर्व्वं यथैवाग्निरिवेन्धनम् ॥ पिबतः पतितं तोयं भाज-
ने मुखनिःसृतम् । अपेयं तद्विजानीयाद्भुत्का चान्द्रायणं चरे-
त् ॥ कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वशृगालौ च मर्कटम् । अस्थि चर्मादि
पतितं पीत्वा मेध्या अपो द्विजः ॥ नारन्तु कूपे काकश्च विडूरा-
हस्वरोष्ट्रकम् । गावयं सौप्रतीकश्च मायूरं स्वाङ्गकं तथा ॥ वे-
याघ्रमाक्षं सैहं वा कुणपं यदि मज्जति । तडागस्थाय दुष्टस्य
पीतं स्यादुदकं यदि ॥ प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्व्वं

शः । विप्रः शुद्धोन्निरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥ एकाहेन तु
 वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥ परपाकनिवृत्तस्य परपाकरत
 स्य च । अपचस्य च भुत्कान्नं द्विजश्चान्द्रायणाञ्चरेत् ॥ अपच
 स्य च यद्दाने दातुश्चास्य कुतः फलम् । दाता प्रतिगृहीता च
 द्वौ तौ निरयगामिनौ ॥ गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्च यज्ञान्
 वर्त्तयेत् । परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ पञ्चय-
 ज्ञं स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति । सततं प्रातरुत्थाय परपाक
 रतो हि सः ॥ गृहस्थधर्मो यो विप्रो ददाति परिवर्जितः । ऋषि
 भिरधर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः ॥ युगे युगे च ये धर्मास्तेषु
 धर्मेषु ये द्विजाः । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ब्राह्मणाः
 ॥ हुङ्गुरं ब्राह्मणस्योत्का त्वङ्गुरञ्च गरीयसः । स्नात्वा तिष्ठन्
 हः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वा
 बध्यवाससा । विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
 अवगूर्य त्वहोरात्रं विरात्रं क्षितिपातने । अतिकृच्छ्रञ्च रुधि
 रे कृच्छ्रमन्तरशोणिते ॥ नवाहमतिकृच्छ्रं स्यात् पाणिपूरान्न
 भोजनम् । विरात्रमुपवासः स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते ॥ सर्वेषां
 मेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते । शतसाहस्रमप्यस्ता गायत्री
 शोधनं परम् ॥ इति पराशरे धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ॥

दुःस्वप्नं यदि पश्येत्तु वान्ते वा क्षुरकर्मणि । मैथुने प्रेत
 धूमे च स्नानमेव विधीयते ॥ अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरां
 वा पिबते यदि । पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥
 अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च । निवर्त्तन्ते द्विजा
 तीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥ स्त्रीशूद्रस्य तु शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं
 विधीयते । पञ्चगव्यं ततः कृत्वा स्नात्वा पीत्वा विशुध्यति ॥ ज
 लाग्निपतने चैव प्रव्रज्यानाशकेषु च । प्रत्यवसितमेतेषां कथं

शुद्धिर्विधीयते ॥ प्राजापत्यद्वयेनापि तीर्थाभिगमनेन च । वर्षे-
कादशदानेन वर्णाः शुद्धान्ति ते त्रयः ॥ ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि
वनं गत्वा चतुष्पथम् । सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यत्रयञ्चरेत्
॥ गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । मुच्यते तेन पा-
नेन ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ॥ स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्ति-
तानि मनीषिभिः । आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च
॥ आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति
च ब्राह्मं वायव्यं रजसा स्मृतम् ॥ यत्तु सातपवर्षेण स्नानं त
दिव्यमुच्यते । तत्र स्नाने तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ॥
स्नानार्थं विप्रमायान्तं देव्यः पितृगणैः सह । वायुभूताहि ग-
च्छन्ति तृषार्ताः सलिलार्थिनः ॥ निराशास्ते निवर्तन्ते वस्त्रनि-
ष्पीडने कृते । तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ वि-
धुनोति हि यः केशान् स्नातः प्रस्त्रवतो द्विजः । आचामेद्वा जल-
स्थोऽपि स बाह्यः पितृदेवतैः ॥ शिरः प्रावृत्य कं बद्ध्वा मुक्तक-
च्छशिखोऽपि वा । विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भ-
वेत् ॥ जले स्थलस्थो नाचामेज्जलस्थश्च बहिःस्थले । उभे स्पृ-
ष्ट्वा समाचान्त उभयत्र शुचिर्भवेत् ॥ स्नात्वा पीत्वा क्षुते सु-
प्ते भुक्ते स्थ्योपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय
च ॥ क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तोच्छिष्टे तथानृते । पतितानाञ्च स-
म्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोमः सू-
र्योऽनिलस्तथा । ते सर्वे ह्यपि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे ॥
दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते । अप्रशस्तं निशि स्ना-
नं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥ मरुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चादि-
देवताः । सर्वे सोमे विलीयन्ते तस्मात् स्नानन्तु तद्गृहे ॥ रघलय-
ज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणेषु च । शर्वर्या दानमेतेषु नान्यत्रे

ति विनिश्चयः ॥ पुत्रजन्मानि यज्ञे च तथा चाल्ययकर्मणि । रा
होश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यदा निशि ॥ महानिशा तु विज्ञे
या मध्यस्थप्रहरद्वयम् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नान
माचरेत् ॥ चैत्यवृक्षश्रितस्थश्च चण्डालः सोमविक्रयी । एता
स्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥ अस्थिसञ्चय-
नात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् । अन्तर्दशाहे विप्रस्य पूर्वमा-
मनं भवेत् ॥ सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे । सोमग्रहे
तथैवोक्तं स्नानदानादिकर्मसु ॥ कुशपूतन्तु यत्स्नानं कुशेनोपस-
शेद्भिजः । कुशेनोद्धृततोयं यत् सोमपानसमं स्मृतम् ॥ अग्निक-
र्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः । वेदश्चैवानधीयानाः
सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥ तस्माद्दृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषत
अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते ॥ शूद्रान्नरसपुष्ट-
स्याप्यधीयानस्य नित्यशः । जपतो जुहुतो वापि गतिरुक्ता
नविद्यते ॥ शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् । शूद्राज्ज-
नागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ मृतसूतकपुष्टाङ्गोद्भिजः
शूद्रान्नभोजने । अहं तां न विजानामि कां कां योनिं गमिष्य-
ति ॥ गृध्रो द्वादशजन्मानि दशजन्मानि शूकरः । श्वयोर्नौ स-
प्तजन्म स्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्र-
स्य जुहुयाद्भुविः । ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भ-
वेत् ॥ मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद्भिजः । भुञ्जानो हि
वदेद्यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥ अर्द्धं भुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन्
पात्रे जलं पिबेत् । हतं दैवञ्च पित्र्यञ्च आत्मानञ्चोपधातयेत् ॥
भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । न देवा स्तृप्तिमा-
यान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥ गृहस्थस्तु यदा युक्तो धर्ममे-
वानुचिन्तयेत् । पोष्यधर्मार्थसिद्धार्थं न्यायवर्तो सुबुद्धिमान् ॥

न्यायोपार्जितवित्तेन कर्तव्यं ज्ञानरक्षणम् । अन्यायेन तु यो
जीवेत् सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ अग्निचित् कपिला सत्री राजा मि
क्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्रं पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत् नित्यशः ॥
अरणिं कृष्णामार्जारश्चन्दनं सुमणिं घृतम् । तिलान् कृष्णा-
जिनं छागं गृहे चैताति रक्षयेत् ॥ गवां शतं सैकवृषं यत्र ति
ष्ठत्ययन्त्रितम् । तत्क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्तितम् ॥
ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनोवाक्कायकर्मजैः । एतद्रोचर्मदाने
न मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय वि-
शेषतः । यद्दानं दीयते तस्मै तदायुर्वृद्धिकारकम् ॥ आषोड-
शदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला । अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुश-
ना मुनिरब्रवीत् ॥ युगं युगद्वयञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।
चाण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥ ततः सन्नि-
धिमात्रेण सचैलं स्नानमाचरेत् । स्नात्वावलोकयेत् सूर्य्यम्
ज्ञानात् स्पृशते यदि ॥ वापीकूपतडागेषु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब-
लः । तोयं पिबति वस्त्रेण श्वयैर्नौ जायते ध्रुवम् ॥ यस्तु कुम्हः
पुमान् भार्य्यां प्रतिज्ञायाप्यगम्यताम् । पुनरिच्छति ताङ्गन्तु
विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ श्रान्तः कुम्हस्तमो भ्रान्त्या क्षुत्पिपा
सामयार्हितः । दानं पण्यमकृत्वा च प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥
उपस्पृशेन्निषवणं महानद्युपसङ्गमे । चीर्णान्ते चैव गां दद्यात्
ब्राह्मणान् भोजयेद्दशैः ॥ दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरण-
स्य च । अन्नं भुत्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥ सदा-
चारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवादिनः । भुत्कान्नं मुच्यते पापा
दहोरात्रन्तु वै नरः ॥ ऊर्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षमृती त
था । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशीचमरणे तथा ॥ कृच्छ्रदेव्ययु
तञ्चैव प्राणायामशतत्रयम् । पुण्यतीर्थं नार्द्रशिरः स्नानं द्वाद

शसंख्यया । द्वियोजनं तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेवं प्रकल्पितम् ॥ गृहस्थः कामतः कुर्याद्रितसः सेचनं भुवि । सहस्रन्तु जपेद्देव्या प्राणायामैस्त्रिभिः सह ॥ चातुर्वेद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातकैः । समुद्रसेतुगमनप्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्थां श्छत्रोपानद्विवर्जितः ॥ अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥ गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च । तथा वनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च ॥ एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् । सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति । यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ॥ पुनः प्रत्यागतो वै श्वम वासार्थमुपसर्पति । सपुत्रः सह भृत्यैश्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ गाश्चैवैकशतं दद्याच्चातुर्वेदेषु दक्षिणाम् । ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महातु विमुच्यते ॥ सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥ चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनडुत्सहितां गाश्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ अपहृत्य सवर्णस्तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् । गच्छेन्मुषलमादाय राजाभ्यासं वधाय तु ॥ ततः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञासौ मुक्तएवच । कामकारकृतं यत् स्यान्नान्यथा वधमर्हति ॥ आसनाच्छयनाद्यानात् सम्भाषात् सहभोजनात् । संक्रामति हि पापानि तैर्लविन्दुरिवाम्भसि ॥ चान्द्रायणं यावकञ्च तुलापुरुषएवच । गवाश्चैवानुयमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ एतत् पराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् । दिनवत्या समायुक्तं धर्मशास्त्रम् ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

६७३

स्य संग्रहः ॥ यथाध्ययनकर्माणि धर्मशास्त्रमिदं तथा । अ
ध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना ॥ ॥ इति पाराशरे
धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥

समाप्ता चेयं पराशरसंहिता ॥

अथ बृहत्पराशरसंहितायाम् ।

व्यक्ताव्यक्ताय देवाय वेधसेनऽन्ततेजसे । नमस्कृत्वा
प्रवक्ष्यामि धर्मान् पाराशरोदितान् ॥ अथातो हिमशैलाग्रे
देवदारुवनाश्रमे । व्यासमेकाग्रमासीन मृषयः प्रष्टुमागताः
॥ मानुषाणां हितं धर्मं वर्त्तमाने कलौ युगे । वर्णानामाश्रमा
णाञ्च किञ्चित्साधारणं वद ॥ युगे युगेषु ये प्रोक्ता धर्मा मन्वा
दिभिर्मुनेः । वाक्यं तेनैव ते कर्तुं वर्णैराश्रमवासिभिः ॥ स पृ
ष्टो मुनिभिर्व्यासो मुनिभिः परिवेष्टितः । प्रष्टुं जगाम पितरं
धर्मान् पाराशरं ततः ॥ सर्वेषा माश्रमाणाञ्च वरे बदरिकाश्र
मे । स विवेशाश्रमे तस्मिन् तनुं योगीव वेधसः ॥ नानापुष्प
लनाकीर्णं फलपुष्पैरलङ्किते । नदीप्रस्रवणानेकैः पुण्यती
र्थोपशोभिते ॥ मृगपक्षिभिराकीर्णं देवतायतनावृते । यक्ष ग
न्धर्व सिद्धैश्च नृत्यगीतसमाकुले ॥ तस्मिन् नृषिसभामध्ये शक्ति
पुत्रः पराशरः । सुरवोसीनो महातेजा मुनिमुख्यगणारुतः ॥ कृ
ताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु मुनिभिः सह । प्रदक्षिणाभिवादै
श्च मुनिभिः प्रतिपूजितः ॥ ततः सन्तुष्टमनसा पाराशरमहामु
निः । व्यासस्य स्वागतं ब्रूयात् आसीनो मुनिपुङ्गवः ॥ वशस्य
स्वागतं तेन आसीनानां समन्ततः । कुशलं कुशलेत्युक्त्वा व्या
सः पृच्छ ततः परम् ॥ यदि जानासि मां भक्तं स्नेहोवा यदि व

त्सलः । धर्मं कथय मे तात ! अनुग्राह्यो ह्यहं यदि ॥ श्रुतास्तु
मानवा धर्मा गार्गीया गौतमास्तथा । वाशिष्ठाः काश्यपाश्चै-
व तथा गोपालकस्य च ॥ आत्रेया विष्णुसम्बर्त्ता दाक्षाश्चाङ्गि-
रसस्तथा । शातातपाश्च हारीतयाज्ञवल्क्यकृतास्तथा ॥ आ-
पस्तम्बकृता धर्माः सशङ्खलिखितास्तथा । कात्यायनकृ-
ताश्चैव प्रचेतसकृतास्तथा ॥ श्रुतिरात्सोद्भवा तात ! श्रुत्यर्था
मानवाः स्मृताः । मन्यर्थं सर्वधर्माणां कृतादि त्रियुगेषु च ॥ ध-
र्मन्तु त्रियुगाचारं स शक्यन्तु कलौ युगे । वर्णानामाश्रमाणां
अङ्ग किञ्चित्साधारणं वद ॥ व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः
पराशरः । सुखासीनो महातेजा इदं वचनं ब्रवीत् ॥ क्रियन्ते
नैव वेदाश्च नैवाति प्रपन्नवन्ति ते । न कश्चिद्देदकर्त्तास्ति वेदेस्म-
र्त्ता चतुर्मुखः ॥ तथा सधर्मं स्मरति कल्पे कल्पान्तरान्तरे । अन्ये
कृतयुगे धर्मा स्त्रेतायां द्वापरे परे ॥ अन्ये कलियुगे नृणां युगद्व-
सानुरूपतः । तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ॥ द्वापरे
यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे । कृते तु मानवा धर्मा स्त्रेतायां
गौतमस्य च ॥ द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पराशराः स्मृताः
त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ॥ द्वापरे कुलमेकन्तु
कर्तारञ्च कलौ युगे । कृते सम्भाष्य पतितैः स्त्रेतायां स्पर्शने
न च ॥ द्वापरे भक्षणोऽन्नस्य कलौ पतति कर्मणा । अभिगम्य
कृते दानं त्रेतामाहूय दीयते ॥ द्वापरे याच्यमानन्तु सेवया दी-
यते कलौ । अभिगम्योत्तमन्दानं आहूतञ्चैव मध्यमम् ॥ अ-
धमं याच्यमानं स्यात् सेवादानञ्च निष्फलम् । कृते त्वस्थिग-
ताः प्राणा स्त्रेतायां मांसमेव च ॥ द्वापरे रुधिरं यावत्कलौ त्व-
न्नाद्यमेव च । कृते ताक्षणिकः शापः स्त्रेतायां दशभिर्दिनैः ॥
मासेन द्वापरे श्रेयः कलौ सम्बत्सरेण तु । युगे युगेषु ये धर्मा

स्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ॥ ते द्विजा नावमन्तव्या युगरूपा द्विजो
 तमाः । धर्मश्च सत्यमायुश्च तुष्यंशेन कलौ युगे ॥ अदानात्त
 दनघस्य तुच्छमासुरकार्यतः । धर्मश्च लोकदम्भार्थं पाषण्डा
 र्थं तपस्विनः ॥ विविधा वाग्वञ्चनार्थं कलौ सत्यानुसारिणी । अ
 ल्पक्षीरघृता गावो ह्यल्पसस्या च मेदिनी ॥ स्त्रीजनस्य स्त्रियः
 सर्वा रत्यर्थं कृतमैथुनाः । पुरुषाश्च जिताः स्त्रीभी राजानो दस्यु
 भिर्जिताः ॥ जितो धर्मश्च पापेन अनृतेन तथा ऋतम् । शूद्राश्च
 ब्राह्मणाचाराः शूद्राचारास्तथा द्विजाः ॥ अन्त्यानुयायिनश्चा-
 द्यावर्णास्तदुपजीविनः । कृतन्तु ब्राह्मणयुगं त्रेता तु क्षत्रियं यु
 गम् ॥ वैश्यन्तु द्वापरयुगं कलिः शूद्रयुगं स्मृतम् । चातुर्वर्णिकनारी
 णां तथा तूरीयजन्मनी ॥ यतिद्विजाभ्युपास्त्यादि धर्मर्हि महती
 कलौ । शते नयाकृते दत्ते फलाप्तिः पुरुषस्य सा ॥ दत्तेषु दशभि
 र्नृणां फलाप्तिः स्यात् कलौ युगे । युगस्वरूपमाख्यातमन्यं नि-
 गदतः शृणु ॥ वर्णानामाश्रमाणाञ्च सर्वेषां धर्मसाधनम् । मृगः
 कृष्णाश्चरेद्यत्र स्वभावं न महीतले ॥ वसेत्तत्र द्विजातिस्तु शूद्रो य
 त्र तु तत्र तु । हिमपर्वतविन्ध्याद्रौ विनाशेन प्रयागद्यौः ॥ मध्ये
 तु पावनोद्देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् । देशेष्वन्येषु या नद्यो ध-
 न्याः सागरगाः शुभाः ॥ तीर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः सेवि
 तानि च । वसेयुस्तदुपान्तेऽपि समिच्छन्ना द्विजातयः ॥ मुनि-
 भिः सेवितत्वाच्च पुण्यदेशः प्रकीर्तितः । यत्र पानं नपेयस्य देशो
 ऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ अगम्यागामिता यत्र तं देशं परिवर्जयेत् ।
 एवं देशः समारब्धातो यज्ञीयस्तु द्विजन्मनाम् ॥ एव मेवानुवर्ते
 रन्देशं धर्मानुकाङ्क्षिणः । वसन्त्या यत्र तत्रापि स्वाचारं न विवर्ज
 येत् ॥ षट्कर्माणि च कुर्वीरन् इति धर्मस्य निश्चयः । पराशरः
 स्वयम्प्राह शास्त्रं पुत्रस्य वत्सलः ॥ अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्वि-

जकर्मादिकं द्विजाः ॥ षट्कर्म वर्ण धर्माश्च प्रशंसा गो वृषस्य
 च ॥ अदोह्यवाह्यौ यौ तत्र क्षीरं क्षीरप्रयोच्छिणा । अमावास्या
 निषिद्धानि ततश्च पशुपालनम् ॥ अन्नतोयप्रशंसा च वाह्या
 बाह्या वसुन्धरा । अर्थार्थकृषतोऽपापं तदप्यस्यापि शोधनम् ॥
 बहिः सिता मखश्चापि विवाहः कन्यका वराः । स्त्रीषु धर्मो म-
 खः पञ्च द्विजातिस्वर्गसाधनात् ॥ विधिः प्राणोऽग्निहोत्रस्य आ-
 धानादिकसंस्कृतिः । व्रतचर्यादि तद्धर्माः प्रशंसा पुत्रजन्मनः ॥
 कृत्स्नो गृहस्थधर्मश्च भक्षाभक्षं तथैव च । निषिद्ध वस्तुकथनं
 पात्रशुद्धिस्तथा पुनः ॥ द्रव्याणाञ्च तथाशुद्धिरूपाकर्माणि कर्म च
 अनध्यायास्तथा श्राद्धं विप्राः ! कालहविर्युतम् ॥ बलिर्नाराय-
 णीयश्च सूतकाशौच मेव च । परिषत्प्रायश्चित्तानि तद्व्रताति य-
 था द्विजाः ॥ विधिवत्सर्वदानानि तेषाञ्चैव फलानि च । भूमिदा-
 नप्रशंसा च विशेषो विप्रकालयोः ॥ इष्टापूर्तो तथा विद्वन् ! पृथक्
 तयोः फलानि च । प्रतिग्रहविधिस्तद्वद्यथा तस्य प्रतिग्रहः ॥ वि-
 नायकादिशान्तीनां विधयश्च द्विजोत्तमाः ॥ वानप्रस्थस्य ध-
 र्मोऽपि तथा धर्मो यतेरपि ॥ चतुराश्रमभेदोऽपि वपुर्निन्दा त-
 थैव च । योगोऽर्चिर्धूमयोर्मार्गौ कालं रुद्रान्त मेव च ॥ दृष्टञ्च-
 तत्परं ध्येयं सर्वमेतत् पराशरः । प्रोक्तवान् व्यासमुख्यानां शेषं
 मुनिविभाषितम् ॥ नियुक्तः सुव्रतः शेषं विप्राणां ख्यापनाय-
 च । पराशरो व्यास वचो निशम्य यदाह शास्त्रं चतुराश्रमार्थम् ।
 युगान् रूपञ्च समस्तवर्णा हिताय वक्ष्यत्यथ सुव्रतस्तत् ॥ श-
 क्तिस्तनो रनुज्ञातः सुतपाः सुव्रतस्त्विदम् । चतुर्वर्णाश्चिमाणाश्च
 हितं शास्त्रं मथाब्रवीत् ॥ ॥ इति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्म-
 शास्त्रे व्यासप्रभे शास्त्रसंग्रहोद्देशकथनं नाम प्रथमोऽध्या-
 यः ॥१॥

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् । चिन्तितं ब्राह्म-
णार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ चतुर्णामपि वर्णानां माचारो ध-
र्मपालनम् । आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मपराङ्मुखः ॥ षट्क-
र्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः । हुतशेषन्तु भुञ्जानो ब्राह्म-
णो नावसीदति ॥ कर्माणि कानीह कथञ्चितानि कार्याणि व-
र्णैश्च किमाद्यकानि । तेषां मनेहाकरणे विधिश्च सर्वं प्रसादा-
त्प्रतनुष्य मह्यम् ॥ कर्मषट्कं प्रवक्ष्यामि यत् कुर्वन्ति द्विजात-
यः । गृहस्था अपि मुच्यन्ते संसारं बन्धहेतुभिः ॥ यथोद्देशक्रमं
शास्त्रं यच्छ्रुतं श्रुतिहर्षकृत् । तदुक्तं कर्म तत् पुंसां शृणुष्व-
पापनाशनम् ॥ सन्ध्या स्नानं जपश्चैव देवतानाञ्च पूजनम् । वै-
श्वदेवं तथातिथ्यं षट् कर्माणि दिने दिने ॥ सन्ध्यामथ प्रवक्ष्या-
मि देवताकालनामभिः । वर्णर्षिच्छन्दसा युक्तं यद्विधानं यथा-
र्चनम् ॥ यावन्मन्त्रा यथोपास्ति रूपस्पर्शनमेव च । आवाह-
नं विसर्गञ्च यावन्मानं क्रमेण तु ॥ दिवसस्य च रात्रेश्च सन्ध्यः
सन्ध्येति कीर्तिता ॥ सोपास्या सद्विजैर्यत्नात् स्यात्तैर्विभुमुपा-
सितम् । मध्याह्नेऽपि च सन्धिः स्यात् पूर्वस्याह्नः परस्परम् ॥
पूर्वाह्नो ह्यपराह्णस्तु क्षये चेति श्रुतिक्रमात् । पूर्वसन्ध्या तु
गायत्री । ब्रह्मणो हंसवाहना ॥ रक्तपद्मारुणा देवी रक्तपद्मा
सनस्थिता । रक्ताभरणभासाङ्गा रक्तमाल्याम्बरा तथा ॥ अक्ष-
मालाध्रुवा धारा चारुहस्ताऽमरार्चिता । प्रागादित्योदयाद्वि-
हान् मुहूर्त्ते वैधवे सति ॥ उत्थायोपासयेत्सन्ध्यां यावत्स्याद-
र्कदर्शनम् । विश्वमातः ! सुराभ्यर्चं ! पुण्ये ! गायत्रि ! वैधसि !
॥ आवाहयाम्युपास्त्यर्थं एह्येनोऽस्ति पुनीदि माम् । सन्ध्या मा-
ध्याह्निका श्वेता सावित्री रुद्रदेवता ॥ वृषेन्द्रवाहना देवी बा-
लमिशिरवधारिणी । श्वेताम्बरधरा श्वेता नानाभरणभूषिता ॥

श्वेतस्वगक्षमालापि कृतो नुरक्तशङ्करा । जलाधारा धरा धा-
 त्री धरेन्द्राङ्गभवाभवा ॥ स्वभाविभातभूराद्या सुरौघनुतपा-
 दूया । मातर्भवानि ! विश्वेशि ! विश्वविश्वजनार्चिते ॥ शुभे ! व-
 रे ! वरेण्या हि आहूता हि पुनीहि माम् ॥ सन्ध्या सायन्तनी कृ-
 ष्णा विष्णुदेवा सरस्वती । स्वर्गगा कृष्णवस्त्रा तु शङ्खवचक्रगदा
 धरा ॥ कृष्णभूभूषणैर्युक्ता सर्वज्ञानमया वरा । सर्ववाग्देवता
 सर्वा ब्रह्मादिवचसि स्थिता ॥ वीणाक्षमालिका चारुहस्ता स्मि-
 ता वरानना । चतुर्दशजनाभ्यर्च्या कल्याणी शुभकप्रदा ॥ मात-
 र्वाग्देवते ! देवि ! वरेण्ये ! च वरप्रदे ! । सर्वमरुद्रणस्तुत्ये ! आ-
 हूते ! द्वि पुनाहि माम् ॥ ब्रह्मेशार्कहरीणान्तु सङ्गमोऽस्तूभयोर्भ-
 वेत् । माध्याह्निकायां सन्ध्यायां सर्वदेवसमागमः ॥ पूजाभिका-
 ङ्क्षिणो ये च ये च किञ्चिज्जलार्थिनः । आज्यान्नभागधेया ये ये
 चाग्निहूतभागिनः ॥ अन्यान्युच्चावचानीह स्थावराणि चराणि च
 माध्याह्निकामुपेक्षन्ते तेषामाप्यायिका हि सा ॥ यस्तस्यां नार्च-
 येद्देवान् तर्पयेत् पितृंस्तथा । भूतान्युच्चावचानीह सोऽन्धतामि-
 त्वमृच्छति ॥ ईशान्यामिमुखो भूत्वा द्विजः पूर्वमुखोऽपि वा ।
 सन्ध्यामुपासयेद्यद्वत्तथावत्तन्निबोधत ॥ आमणेर्वन्धनाद्वस्तौ
 पादौ चाजानुतः शुचिः । प्रक्षाल्य ह्याचमेद्विद्वान्नन्तर्जानुकरो द्वि-
 जः ॥ निर्मलात्फेनपूताभिर्मनोज्ञाभिः प्रयत्नवान् । आचमेद्ब्र-
 ह्मतीर्थेन पुनराचमनाच्छुचिः ॥ वक्त्रनिर्मर्जनं कृत्वा द्विस्तेनैवा-
 धराण्यथा । अद्विश्य संस्पृशेत् खानि सर्वाण्यपि विशुद्धयेत् ॥
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या सज्यपाणिस्थवारिणा । घ्राणं संस्पृश्य
 नेत्रे च तेन नासिकया श्रुती ॥ नाभिश्च तत्कनिष्ठाभ्यां वक्षः क-
 रतलेन च । शिरः सर्वाभिरंसौ च अङ्गुल्यग्रेश्च संस्पृशेत् ॥ अ-
 नम्यप्राणसंरोधं कृत्वा चोपस्पृशेत्पुनः । अत्रोपस्पृशेन्ने मन्त्रं

प्रातः केचित्पठन्ति हि ॥ सूर्यश्च मेति मध्याह्नं पुनस्त्वापो विपर्य-
यम् । मन्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपूतञ्च तज्जलम् ॥ आचम्य वि-
धिवद् धीमान् सन्ध्योपासनं मानुरेत् ॥ सोङ्गारां चैव गायत्रीं ज-
प्त्वा व्याहृतिपूर्वकम् । आपो हिष्ठादि जल्पन्ति च्छन्दोदेवर्षिपूर्व-
कम् ॥ छन्दोभिर्विनियोगैश्च मन्त्रब्राह्मणसंयुतम् । एतद्दीनं न
कुर्वीत कुर्यात् होतृत्तदासुरम् ॥ मृत्युभीतैः पुरादेवैरात्मनश्छा-
दनाय च । च्छन्दांसि संस्मृतानीह च्छादितास्तैरतोऽमराः ॥ च्छा-
दनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी कृतिरेव वा । च्छन्दोभिरावृतं सर्वं वि-
द्यां सर्वत्र नान्यतः ॥ यस्मिन्मन्त्रे तु ये देवा स्तेन मन्त्रेण चिह्नि-
तम् । मन्त्रं यदैवतं विद्यात् सवितुस्तत्र देवता ॥ येन यदृषिणा
दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता तु येन वै । मन्त्रेण तस्य संप्रोक्तो मुनेर्भाव-
स्तदात्मकः ॥ यत्र कर्मणि चारब्धे जपहोमार्चनादिके । क्रियते ये
न मन्त्रेण विनियोगस्तु स स्मृतः ॥ अस्य मन्त्रस्य चाधोऽयमयं
मन्त्रोऽनुवर्तते । तत्तस्य ब्रह्मणाज्ञेयं मन्त्रस्येति श्रुतिक्रमः ॥ ए-
तद्दि पञ्चकं ज्ञात्वा क्रियते कर्म यद्द्विजैः । तदनन्तफलं तेषां भ-
वेद्देदनिदर्शनात् ॥ अकामेनापि यन्न्यूनं कुर्यात् कर्म द्विजोऽ-
पि यः । तेनासौ हन्यते कर्त्ताऽमृतो गन्ताधमृच्छति ॥ कुर्वन्नज्ञो
द्विजः कर्म जपहोमादि कञ्चन । नासौ तस्य फलम्विन्देत् कर्ममा-
त्रं हितस्य तत् ॥ आपद्यते स्थाणुगर्तं स्वयं वापि प्रलीयते । या-
तयामानि च्छन्दांसि भवन्त्यफलदान्यपि ॥ सिन्धुद्वीप ऋषिच्छ-
न्दो गायत्रीमृक्षु तिसृषु । आपो हि देवतं प्रादुरापो हिष्ठादिषु
द्विजाः ॥ गोभिलो राजपुत्रस्तु द्रुपदायामृषिर्भवेत् । अनुष्टुभं
भवेच्छन्द आपश्चैव तु देवतम् ॥ सोत्रामपावभृतकै विनियो-
गस्य कल्पितः ॥ उदुत्यमृषिः प्रस्कण्वो गायत्र्यं सूर्य्यदेवता । चि-
त्रमित्यत्र कुत्सस्तु शर्वरी सूर्य्यदेवता ॥ प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गा

यत्र्याप ऋचात्रयम् ॥ अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघकर्मणा ।
 छन्दोऽत्रानुष्टुभं प्राहुरापश्चैव तु देवतम् ॥ द्रुपदाघमर्षणं सू-
 क्तं मार्जने व्याहरेदिति । स्मृतिभिः परिशिष्टैश्च विशेषस्तोत्र-
 सेचने ॥ उल्काज्योर्द्धं विभागेन कर्तव्यः सोऽपि स द्विजैः । आपो
 हिष्टेति त्रिकञ्च अष्टाक्षरपदं नच ॥ पादान्ते प्रक्षिपेद्वापि पादम-
 ध्येन च क्षिपेत् । भूमौ मूर्ध्नि तथाकाशे मूर्ध्याकाशे तथा भुवि ॥
 एंवारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः । उदुत्यश्चित्रं देवाना-
 मुपस्थाने नियोजयेत् ॥ हंसः शुचिः सदित्यादि केचिदिच्छन्ति
 सूरयः । अव्याकृतमिदं ह्यासीत् सदेवासुरमानुषम् ॥ संक्षेपा-
 यासृजद् ब्रह्मा सप्तमा व्याहृतीः पुरा । भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्त-
 पः सत्यं तथैव च ॥ आद्यास्तिस्रो महाप्रोक्ताः सर्वत्रैव नियोज-
 नात् । अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्याय एव च ॥ इन्द्रश्च वि-
 श्वदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती
 पङ्क्तिरेव च ॥ विष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्येतान्यनुक्रमात् ।
 भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमेऽविस्तथैव च ॥ विश्वामित्रो जमद-
 ग्निर्वशिष्ठश्च ऋषिः क्रमात् । एताभिः सकलं व्याप्तमेताभ्यो-
 नास्ति चापरम् ॥ सप्तैते स्वर्गलोका वै सत्यादूर्ध्वान्विद्यते । त-
 स्माल्लोकात्परा मुक्ति रर्वाचीना पदेक्षया ॥ प्राणसंयमनेष्टेता-
 अभ्यस्याः पूर्वकादिभिः । ॐ मापोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात्प्र-
 युज्यते ॥ प्रत्योङ्गुरसमायुक्तो मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयके । अत्रोङ्गुर-
 वदार्धादि विदु ब्रह्मविदो जनाः ॥ प्रणवाद्यन्त गायत्री प्राणाय-
 मेष्वयं विधिः । गायत्र्यादिकचित्रान्तैर्मन्त्रैश्च प्रागुदीरितैः ॥
 उपासीरन्द्भिजास्तावद्यावन्नोदेति भास्करः । गवां बालपवित्रे-
 ण यस्तु सन्ध्यामुपासते ॥ सर्वतीर्थाभिषेकं तु लभते नात्र सं-
 शयः । गोवालदर्भसारञ्च स्वर्गं कनकमेव च ॥ दर्भताम्रतिलं

वापि एतेस्तर्पणकद्विजाः। स सन्तर्प्य पितृन्देवानात्मानं वि-
दितुं नयेत् ॥ त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः
उद्यन्तं ते विवस्वन्तं बलादिच्छन्ति स्वादितुम् ॥ दिने दिने सह
स्वांशुरप्लव्यैस्तेरभिद्रुतः। भानुर्हीनः कृतस्तूर्णं तद्वश्यत्वमि-
हागतः ॥ अतस्तस्य च तेषान्तु ह्यभूद्युद्धं सुदारुणम्। किं भवि-
ष्यति युद्धेऽस्मिन् नित्यभूसुरविस्मयः ॥ अरुणस्य च ये बाणा
यद्वलन्तो विवस्वतः। विलक्ष्यास्ते निवर्तन्ते मन्देहानामदर्श-
नात् ॥ रवेरप्यंशवो ह्यस्मात् यातायाता ह्यशक्तिनः। अप्राप्ता
वशरीराणां स्वामिनेव लयङ्गताः ॥ ह्येषाशब्दमकुर्व्वाणाः श-
फस्फुरणवर्जिताः। स्तब्धाङ्गा निर्जयाज्जाताः सूर्यस्यन्दन-
वाजिनः ॥ ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः। यत्सन्ध्या
न्ते उपासीत प्रक्षिपन्ति जलं महत् ॥ ॐङ्कुरब्रह्मसंयुक्तं गाय-
त्र्या चाभिमन्त्रितम्। दक्षिणस्तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥
सहस्वांशुरये तिष्ठन् योऽधीयानश्च तु श्रुतीः। याज्ञवल्क्यः स
मीक्षेत ऋषीशानुक्तवांस्ततः ॥ सत्वे त्वनुदिवादित्ये सन्ध्योपा-
स्तिकरो भवेत्। उदिते सति या सन्ध्या बालक्रीडोपमा च सा ॥
सन्ध्या येन न विज्ञाता ज्ञात्वा नैव ह्युपासिता। स जीवन्नेव शू-
द्रश्च ह्यशु गच्छति सान्वयः ॥ मान्त्रं पार्थिवमाग्नेयं वायव्यं
दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चेति सप्तैतानु क्रमेण तु ॥ शन्न
आपस्तु वै मान्त्रं मृदालम्बन्तु पार्थिवम्। भस्मना स्नानमाग्ने-
यं गोरेणूनानिलं स्मृतम् ॥ आतपे सति या वृष्टिर्दिव्यस्नानं
तदुच्यते। बहिर्नद्यादिके स्नानं वारुणं प्रोच्यते बुधैः ॥ यत्थ्या-
नं मनसा विष्णोर्मनसं तत्प्रकीर्तितम्। असामर्थ्येन काय-
स्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ॥ तुल्यं फलानि सर्वाणि स्फुरत्या
हपराशरः। स्नानानां मानसंस्थानं मन्वाद्यैः परमं स्मृतम् ॥

कृतेन येन मुच्यन्ते गृहस्था अपितु द्विजाः । नित्यादीनां ब्रह्मा
 णांतु स्नानानामौषसं परम् ॥ सद्यः पापहरं प्राहुः प्राजापत्य
 व्रताधिकम् । उषस्युषसि यत्स्नानं क्रियते ऽनुदितं ऽरवौ ॥ प्रा
 जापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् । प्रातरुत्थाय यो विप्रः
 प्रातःस्नायी सदा भवेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिग-
 च्छति । अस्नातो नाचरेत्कर्म जपहोमादि किञ्चन ॥ विद्यन्ते च सु
 तृप्तानि द्रविणानि क्षरन्ति च । अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्य
 धर्मैः सह ॥ अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्नव-
 ते च दिवारात्रौ प्रातः स्नानेन शुध्यति ॥ उषःस्नानं प्रशंसन्ति
 सर्वे च पितरो ऽमराः । दृष्टादृष्टकृतं पुण्यं शंसन्ति पितरो ऽपि हि ॥
 प्रातःस्नायी हि यो विप्रः सो ऽर्हः स्यात्सर्वकर्मसु । तत्कृतं कर्म
 यत्किञ्चित्सर्वं स्याद्यथार्थवत् ॥ अविद्वान् स्नानकाले तु यः
 कुर्याद्वन्तधावनम् । पापीयान् रौरवं याति पितृशापहतो धु-
 वम् ॥ यच्च श्मश्रुषु केशेषु यद्वा देहे च लोमसु । हस्ताभ्याश्च
 न वस्त्रेण जलं विद्वान् हि मार्जयेत् ॥ मार्जिते पितरः सर्वे स-
 र्वा अपि च देवताः । तथा सर्वे मनुष्याश्च त्यजेरन् नियतं द्वि-
 जम् ॥ स्नानं सञ्चिन्तितं सर्वं तीर्थं पितृदिवौकसः । ततो न-
 द्याद्यसौ गच्छन्निराशा स्ते शपन्ति हि ॥ ये तु स्नानार्थिन स्ती-
 र्थं सञ्चिन्तन्ति जलाश्रयाः । तद्देहमुपतिष्ठन्ति तृप्त्यै पितृदिवौ-
 कसः ॥ अतो न चिन्तयेत्तीर्थं ब्रजे देवतु चिन्तितम् । देवखातन-
 दीस्रोतःसरःसु स्नानं माचरेत् ॥ स्नानं नद्यादि बन्धेषु सद्भिः
 कार्यं सदम्बुषु । कृत्रिमन्तोयं कूपस्थं तोयं तत्र तु कृत्रिमम् ॥ न
 तीर्थं स्न्याकुले स्नायान्न सज्जनसमाश्रिते । दर्शहीनो ऽन्यत्रि-
 तस्तु न नग्नो न शिरो विना ॥ कदाचिद्विदुषा मिथ्या न स्ना-
 तव्यं पराम्भसा । अम्भः कृद्दुष्कृतांशेन स्नानकर्तापि लिप्यते ॥

पञ्च वा सप्त वा पिण्डान् स्नायादुद्धृत्य तत्र तु । वृथास्नानादि
कानीह विशेषेण विवर्जयेत् ॥ वृथा चोष्णोदकस्नानं वृथा ज
प्यमवैदिकम् । वृथा चाश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम्
॥ मासे न भसि न स्नायात्कदाचिन्निम्नगासु च । रजस्वला भ
वन्त्येता वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्द
हति कर्मणा । न स्त्री दुष्यति जरेण न विप्रो वेदकर्मणा ॥ न
स्नायात् क्षोभितास्वासु स्वयं न क्षोभयेच्च ताः । न निर्गता-
सु तीर्थाच्च पतन्तीष्वाहतासु च ॥ रविसंक्रान्तिवारेषु ग्रहणेषु
शशिक्षये । व्रतेषु चैव षष्ठीषु न स्नायादुष्णावारिणा ॥ न स्ना-
याच्छूद्रहस्तेन नैकहस्तेन वा तथा । उद्धृताभिरपि स्नाया दा
हृताभिर्द्विजातिभिः ॥ स्वभावाभिरनुष्णाभिः सहसाभिस्तथा
द्विजः । नवाभिर्निर्देशाहाभिरसंस्पृष्टाभिरन्त्यजैः ॥ यः स्नानमा
चरेन्नित्यं तं प्रशंसन्ति देवताः । तस्माद्बहुगुणं स्नानं सदाका
र्यं द्विजातिभिः ॥ उत्साहाप्यायनस्वान्त प्रशान्तिशक्तिवृद्धि
दम् । कीर्ति कान्ति वपुः पुष्टि सौभाग्यायुः प्रवर्धनम् ॥ स्वर्ग-
ञ्च दशभिर्युक्तं गुणैः स्नानं प्रशस्यते । सूर्यादि दिनवारो-
क्तं तैलाभ्यञ्जनपूर्वकम् ॥ हृत्तापकीर्तिमरण सुतस्थानासि
मृत्यवः । आयुश्चाकादिवारेषु तैलाभ्यङ्गे फलं क्रमात् ॥ ज
लावगाहनं नित्यं स्नानं सर्वेषु वर्णिषु । शक्तेरहरहः कार्यं तस्या
थ विधिरुच्यते ॥ गोशैकुन्मृत्कुशाश्चैव पुष्पाणि पत्रिकां तथा । स्ना
नार्थी प्रयतो नित्यं स्नानकाले सदाहरेत् ॥ स्वमनोऽभिमतं तीर्थं
गत्वा प्रक्षाल्य पादयोः । हस्तौ चाचम्य विधिवच्छिखाबन्धैकचेत
सा ॥ मृदम्बुभिश्च गात्राणि क्रमात्प्रक्षालयेद्यथा । पादौ जङ्घेक
टीञ्चैव क्रमात्प्राणं जलैस्त्रिभिः ॥ प्रक्षाल्य हस्ता वाचम्य नमस्कृ
त्य च तज्जलम् । गुह्योपगुह्यं इत्येनद्यञ्जसा प्रयताञ्जलिः ॥ ३

रू देहेतिमन्त्रेच कुर्यादापोऽभिमन्त्रिताः । विधिज्ञाः कवयः के
चिन्मन्त्रतत्त्वार्थवेदिनः ॥ यत्र स्थानेषु यत्तीर्थं नदी पुण्यतरा
तथा । तां ध्यायेन्मनसा नित्यमन्यतीर्थं न चिन्तयेत् ॥ गङ्गादि
पुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मरेत् । तां ध्यायेन्मनसा वापि
अन्यतीर्थं न चिन्तयेत् ॥ महाव्याहृतिभिः पश्चादाचामेत्प्रय
तोऽपि सन् । उदुत्तम इति ह्यस्तु मन्त्रेण प्राङ्मुखो विशेत् ॥
येऽग्नयो दिवि चेत्ये तत्कुर्यादालम्भन न्ततः । सूर्य्यं पश्यन्
जलं मुक्त्वा समुत्तीर्य ततः स्थलम् ॥ आचम्याथ हरेन्मृत्स्नान्त
था कायं समालभेत् । अभ्यक्रान्ते रथक्रान्त इत्याद्यपि पठ
न्ति हि ॥ मृत्तिका हरणे चैव इति वाशिष्ठजोऽब्रवीत् । समाल
भेद्यभिर्मन्त्रै र्दं विष्णवादिभिर्द्विजः ॥ शिरश्चांसा वम्बु ऊरुः
पादौ जङ्घं क्रमेण तु । भास्कराभिमुखो मज्जेदापो ह्यस्मानि
ति त्रिभिः ॥ ऊहृत्य सर्वगात्राणि निमज्याथ पुनः पुनः । उत्ती-
र्याचम्य गात्राणि गोमयेनाथ लेपयेत् ॥ मानसांक्त इति ह्युक्त्वा
प्राग्वदङ्ग क्रमेण तु । इमं मे वरुण ! त्वन्नः सत्यं नय उदुत्तमम् ॥
ऋचं त्वमृथेत्येतैरात्मान मभिषेचयेत् । निमज्याचम्य चा-
न्मानं दर्शैर्मन्त्रैश्च पावयेत् ॥ हविष्मतीरिमा आप इदमाप-
स्तथैव च । देवीराप इति द्वाभ्यामापो देवीरिती त्यृचा ॥ संस्मृ
त्य द्रुपदां देवीं शन्नो देवीरपां रसम् । प्रत्यङ्गं मन्त्रनवकमापो
देवीं पुनन्तु माम् ॥ चिन्तितं मां पुनात्वेतन्मन्त्रेणापि च पावये
त् । हिरण्यवर्णा इति च पावमाना तथापरे ॥ तरत्सम्मन्दि धाव
न्ति पवित्रान्यानि शक्तिनः । स्नानकर्मत्मकैर्मन्त्रै रन्यैरप्यम्बु
दैवतैः ॥ प्राच्यात्मानं निमज्याथ आचान्तस्त्वन्यदाचरेत् । कायं
कायप्रदेशानां तथा चैवोदकस्य च ॥ प्राकृत्ये सति चैवायं विधि
रन्यो विपर्यये । सोङ्गाराञ्चैव गायत्रीं महाव्याहृतिभिः सह ॥

त्रिसप्ते वैकधावर्त्मा स्नानाद्विद्वानपि द्विजः । च्छन्दोमन्युं परै
 र्युक्तं स्वशाखाक्षरसंयुतम् ॥ आवर्त्य प्रणवं स्नायाच्छतमर्ध
 शतं दशम् । चिद्रूपं परमं ज्योतिर्निरालम्बमनामयम् ॥ अथ
 क्तमज्ययं शान्तं स्नायाद्वापि हरिं स्मरेत् । गायत्री वारिसंस्ना
 तः प्रणवैर्निर्मलाकृतः ॥ विष्णुस्मरणं संशुद्धिर्यहं सर्वेषु
 कर्मसु । योऽधीते वेदवेदार्थं सुस्नातः सर्ववारिषु ॥ शुद्धेदं शुचि
 नः स्वान्तस्तच्छुद्धस्तु शुचिर्यतः । मन्त्रैश्च मनसा स्नानं नो गो
 मयमृदम्बुभिः ॥ तैश्चैन्द्रोखुरमत्स्याश्च स्नानस्य फलमाप्नुयुः ।
 भावपूतपवित्रः स्यान्मन्त्रपूतस्तथा नरः ॥ उपयेन पवित्रस्तु
 निन्यस्नायी शुचिर्नरः । विधिदृष्टस्तु यत्कर्म करोतु विधिना-
 नरः ॥ न किञ्चित् फलमाप्नोति कुशमात्रं हि तस्य तत् । उप्तद्य
 न्ते जले मत्स्या विपद्यन्ते तु तत्र च ॥ तिष्ठन्तोऽपि च ते स्नाने फ-
 लं नैवाप्नुयुर्हताः । विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धयापि च ॥ तद्ध
 रन्त्यसुरास्तस्य मूढत्वादकृतात्मनः । श्रद्धाविधिसमायुक्तं क
 र्म यत्क्रियते नृभिः ॥ शुचिभिर्ह्येकचित्तेस्तु तदनन्त्याय कल्प्यते ।
 उदात्तमनुदात्तञ्च विसर्गान्तिं तथैव च ॥ द्रुतञ्च स्वरितोदात्तं स्वरं
 विन्ध्यात्तथा पुनर्द्वयं । स्वरान्तं व्यञ्जनान्तञ्च विसर्गान्तिं तथैव च
 ॥ सानुस्वारं पृथक् च ज्ञातमन्यपरं च यत् । वृत्तं शतक्रतुर्हन्ति
 वज्रेण शतपर्वणा ॥ यथा तथा प्रवक्तारं मन्त्रहीनं स्वरादि-
 भिः । स्वरतो वर्णतः सम्यक् सन्ध्याध्यानजपादिषु ॥ सर्वे म-
 न्त्राः प्रयोक्तव्याः हीनाः स्युरफला नृणाम् । नाभिरुधस्तादङ्गा
 नि क्षालयित्वा मृदम्भसा ॥ उपविष्टः सिक्तवस्त्रे मन्त्रैः प्रोक्ष्य
 शुचिर्भवेत् । चतुरश्वतुरस्त्वङ्घ्रयो द्वौ द्वौ च जङ्घयोस्तथा ॥
 द्वौ द्वौ च जातुनोर्न्यस्य ऊर्वोः पञ्च च पञ्च च । द्वावप्येवं तथा
 गुह्ये दश द्वादश वक्षसोः ॥ द्वौ द्वौ गले च बाह्वोश्च द्वौ द्वौ च सु

मुखेष्वपि । द्वौ द्वौ च चक्षुषोः श्रुत्योः सप्तौङ्गराश्व मूर्द्धनि ॥
 न्यस्तप्रणवसर्वाङ्गः स्नातः स्यात्सर्ववारिषु । अकारं मूर्ध्नि वि-
 न्यस्य उकारं नेत्रमध्यतः ॥ मकारं कण्ठदेशे तु ब्रह्मी भवति
 वै द्विजः । अनङ्गक्लिष्टधौ ते तु विद्वान् रक्तवाससी ॥ परिधा-
 य मृदम्बुभ्यां करौ पादौ च मार्जयेत् । तद्वाससोरसम्पत्तौ-
 शोणक्षौमाविकानि च ॥ कुन्तपं योगपट्टम्बा द्विवासास्तु य-
 था भवेत् । न जीर्णं नीलकाषायां माञ्जिष्ठेन च वाससा ॥ मू-
 त्राद्युपगते नैव श्रुचिः स्यान्नेकवाससा । एकं वासी यथा प्रा-
 सं परिधाय मनः श्रुचिः ॥ अन्ये कृत्वोत्तरासङ्गं आचम्य प्रा-
 ऊनुरवः स्थितः । प्रत्योङ्गरसमायुक्ताः प्रणवाद्युतकास्तथा ॥
 महाव्याहृतयः सप्त देवतार्षादिसंयुतम् । प्रणवाद्यन्त गाय-
 त्र्या तस्याः शिरस्तथैव च ॥ त्रिरावर्त्तनमेतस्याः प्राणायामो
 विधीयते । शक्त्या सुसंयमं कृत्वा तथाचम्य विधानतः ॥ उ-
 पास्य विधिवत्सन्ध्यामुपस्थाय च भास्करम् । गायत्रीं शक्ति-
 तो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितॄन् ॥ अन्वारब्धेन तोयेन पाणिना
 दक्षिणेन तु । तृप्यता मिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ॥
 ब्रह्मेशकेशवान् पूर्वं प्रजापतिं मथाश्रुतिम् । छन्दो यज्ञानृषी-
 न् सिद्धानाचार्यान् स्तनपायिनः ॥ गन्धर्ववत्सरतूर्तश्च मासा-
 न्दिननिशानि च । देवान् देवानुगांश्चापि नागान् नागकुलानि
 च ॥ सरितः सागरां स्तीर्थान् पर्वतान् कुलपर्वतान् । किन्नरा-
 न् खेचरान्यक्षान् मनुष्यान् नथ तर्पयेत् ॥ सनकश्च सनन्दश्च तृ-
 तीयश्च सनातनः । आसुरिः कपिलश्चैव वीढः पञ्चशिरिषिस्त-
 था ॥ मानुषान् यातुधानांश्च तेषाञ्चैव कुलान्यपि । सुपर्णा-
 श्च पिशाचांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ॥ वनस्पतींश्चोषधींश्च भू-
 नग्रामं चतुर्विधम् । ब्रह्मादयो मया हूता आगत्य ददतु त्वपः ॥

अनृणं मां प्रकुर्वन्तु प्रसीदन्तु ममोपरि । ततः पूर्वाग्रदर्भेषु -
 साग्रेषु सकुशेषु च ॥ प्रादेशिकेषु शृङ्गेषु ब्रह्मादिभ्योऽम्बुनि
 क्षिपेत् । अन्वारभ्यापसव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥ दक्षिणं
 जानु भूलग्नो देवेभ्यः सेचयेज्जलम् । देवेभ्यश्च नमः स्वाहा
 पितृभ्यश्च नमः स्वधा ॥ मन्यन्ते कवयः केचिदित्येव तर्पणक्र-
 मः । तर्पमाणेषु कर्मत्वं निजत्वञ्च क्रियापदम् ॥ तर्पयामि पि-
 तृन्देवानित्याहुरपरे पुनः । सिञ्चमानेन तोयेन मन्यन्ते मुन-
 योऽपरे ॥ देवास्तृप्यन्तु पितरः तृप्यन्त्विति निदर्शनम् । उदीर-
 तामङ्गिरस आयन्तुर्नोर्जमित्यभि ॥ पितृभ्यश्च स्वधाधिभ्यां
 ये चेह नियतास्तथा । अग्निष्वान्तापहूताश्च तथा बर्हिषदोऽपि
 च ॥ येन पूर्वेच पितरः सोमपाना मुदीरयेत् । आवाह्यच पितृ-
 नेतैरद्य सव्योपवीतिना ॥ दक्षिणाभिमुखो द्वाभ्याङ्गुराभ्या
 मम्बुसेचयेत् । भूलग्न सव्यजानुश्च दक्षिणाग्रकुशेषु च ॥ रु-
 क्मरोप्यतिलैस्ताम्रदर्भमन्त्रैः क्षिपेत्पयः । विना रौप्यसुवर्णा-
 भ्याम्विना ताम्रतिलैरपि ॥ विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणान्नो
 पतिष्ठति । दर्भैर्लोहितदर्भैश्च काशवीरणवल्बजैः ॥ शुकधा-
 न्यतृणैर्वापि दर्भकार्ये श्रयेद्द्विजः । न तर्पयेत्पतन्तीभिर्विद्वा-
 नद्भिः कथञ्चन ॥ पात्रस्थाभिः सदर्भाभिः सतिलाभिश्च तर्पये-
 त् । वसून्नुद्रांस्तथादित्यान्ममस्कारस्वधान्वितान् ॥ एतेच
 दिव्यपितर एतदायत्तमानुषाः । ध्रुवोऽध्वरश्च सोमश्च आप
 श्वैवानलोऽनिलः ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्ति-
 ताः । अजैकपाद हि बुभूधिरिद्रुपाक्षोऽथ रैवतः ॥ हरश्च बहुरूप
 श्च अम्बकश्च सुरेश्वरः । सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकीत्यपरा-
 जितः ॥ एते रुद्राः समारज्याता एकादश सुरोत्तमाः । इन्द्रोधा-
 ता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ॥ अंशुर्विवस्वास्त्वष्टाच

सविता विष्णुरेव च । एते वै द्वादशादित्या देवानां परमाः स्मृताः ॥ एवञ्च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः । कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैव तथार्यमा ॥ अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च । एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः ॥ एतैस्तु तर्पितैः सर्वैः पुरुषास्तर्पिता नृभिः । यमश्च धर्मराजश्च मृत्युश्चैव तथान्तकः ॥ वैवस्वतश्च कालश्च सर्वभूतक्षयस्तथा । औदुम्बरश्च नीलश्च व्रधश्च परमेष्ठिना ॥ चित्रश्च चित्रगुप्तश्च वृकोदरस्तथार्यमा । एतैस्तु तर्पितैः सद्भिर्विवस्वांस्तर्पितो नृभिः ॥ तस्मात्प्राक् तर्पयित्वैतान् त्रिंशतीन्तर्पयेत्ततः । मातामहान्मानुलांश्च सखिसम्बन्ध बान्धवान् ॥ स्वजनज्ञानिवर्गीया नृपाध्यायान् गुरूनपि । मित्रान् भृत्यान्पत्यांश्च ये भवन्ति तदा स्मृतौ ॥ तान् सर्वांस्तर्पयेद्द्विद्वान् ईहन्ते ते यतो जलम् । जलस्थश्च जले सिञ्चेत् स्थलस्थश्च तथा स्थलम् ॥ पादौ स्थाप्या भयश्चैव भवेत्तूभयतः शुचिः । गोशृङ्गमात्रमुत्क्षिप्य करो विप्रो जले स्थितः । अम्बरे तु क्षिपेद्द्वारि आकाशे दक्षिणामुखः ॥ पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणादित्थैव च । स्थलगो नार्द्रवासास्तु कुर्याद्द्वै तर्पणादिकम् ॥ प्रेतादृते नार्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् । एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवद्द्विजः ॥ निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं येन स्नानो भवेद्द्विजः । निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं मजानता ॥ निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः । निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं तिलदर्भैः समन्वितम् ॥ न पूर्वं तर्पणादस्त्रं नैवाम्भसि न पादयोः । एषु चेत्पीडयेदस्त्रं राक्षसं न दतिक्रमात् ॥ वस्त्रनिष्पीडने मन्त्रमिमं श्लोकमुदाहरेत् । तिलदर्भसमायुक्तं कुमृत्युर्नष्टदेहिनाम् ॥ ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः । तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु ति

तृतीयोऽध्यायः।

४८९

लोदकम् ॥ पितृवंशे मृता येच मातृवंशे तथैवच । एवं तृप्तिर्भ-
वेत्तेषां तिलैस्तु सह वारिभिः ॥ यदप्सु मलनिक्षेपः शौचस्नाना-
दि कुर्वताम् । तस्य पापव्यपोहार्थमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ यन्म-
या तुषितं तोयं मलैः शारीरसम्भवैः । तस्य पापस्य निष्कृत्यै-
यक्ष्मणस्तव तृप्यताम् ॥ अम्बपेभ्योऽथ यक्ष्मभ्यो ददामीदं
जलाञ्जलिम् । अन्यथा घ्नन्ति ते सर्वे सुकृतं पूर्वसञ्चितम् ॥
अपुत्रा ये मृताः केचित्पुमांसो योषितोऽपि वा । अस्मिन्वंशे पि-
तेभ्यो वै दत्तं वस्त्रजलं मया ॥ नास्तिव्येनापि यो विप्रस्तर्प-
येत्पितृदेवताः । स तत्तृप्तिकरो धर्मान् प्राप्नुयात्परमाङ्गतिम् ॥
नास्तिव्याद् वस्तुतो यस्तु तर्पयेन्न पितॄन् द्विजः । पिबन्ति दे-
हिनां स्वावं पितरस्तज्जलार्थिनः ॥ पितॄणां पितृतीर्थेन देवानां
देवकेन तु । इति मत्वातु कुर्वाणा मुच्यन्ते गृहमेधिनः ॥ पञ्च
तीर्थानि विप्रस्य करे सप्ताथ दक्षिणे । ब्राह्मं दैवं तथा पित्र्यं
प्राजापत्यन्तु सौमिकम् ॥ ब्राह्म्यं पश्चिमलेखायां दैवं ह्यङ्गु-
लमूर्धनि । प्राजापत्यं कनिष्ठादौ मध्ये सौम्यं विजानतः ॥ अ-
ङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रतिष्ठितम् । कुर्यादहरहश्चै-
वं सम्यक् ज्ञात्वा विधानतः ॥ स प्राप्नुयाद्गृहस्थोऽपि ब्रह्मणः प-
दमव्ययम् । स्नात्वा हुत्वा च जप्त्वा च दत्त्वा चैव तु योऽश्नुते ॥ अ-
मृतं सोऽश्नुते नित्यं तस्य स्थानमनामयम् । अस्नात्वाश्रुमलं
भुङ्क्ते अजप्त्वा पूयशोणितम् ॥ अजुह्वंश्च कृमीन् कीटान् अद-
दंश्च शकृत्तथा । आह्लादकरणं स्नानं दुःखशोकापहन्तथा ॥ दुः-
स्वप्ननाशनञ्चैव कार्यं स्नानमतः सदा । चित्तप्रसादबलरूपं त-
पांसि मेधा मायुष्यशौचसुभगत्वमरोगिताञ्च । ओजस्विता-
न्विषमदात्पुरुषस्य चीर्णम् स्नानं यशोविभवसौख्यमलोलुप-
तम् ॥ गीर्वाणचन्द्रद्विजसत्तमस्तुतः प्राप्तो मयायुश्च वशिष्ठपौ-

व्रतः । पापप्रनाशं विननोति यः श्रुतः प्रचोदितः स्नानविधिः संलेशः ॥ उद्देशतो मया प्रोक्तः स्नानस्य परमो विधिः । द्विजन्मनां हि तार्थन्तु जपस्यातः परं विधिः ॥ ॥ इति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां षट्कर्मस्नानविधिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

जपस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं पराशरोदितम् । यावद्विधं जपं यद्यदयथाकार्यं द्विजातिभिः ॥ जप्यानि ब्रह्मसूक्तानि शिवसूक्तानि चैव हि । वैष्णवानि च सूक्तानि तथा पौराण्यनेकधा ॥ सारस्वतानि दौर्गाणि वारुण्यान्यनलानि च । पौराणिकानि चान्यानि तथा सिद्धान्तिकानि च ॥ सर्वेषां जपसूक्तानां मृचां च यजुषां तथा । साम्नां चैकाक्षरादीनां गायत्री परमो जपः ॥ तस्याभ्येतु ॐकारो ब्राह्मणाय उपासितः । आप्यान्तु परमं जप्यं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥ तयोश्च देवतार्षादि समासान्तोऽभिधीयते येन विज्ञानमात्रेण द्विजो ब्रह्मत्व मश्नुते ॥ आसीन्न च यदा किञ्चित्सदेवासुरमानुषैः । तदेवाक्षरमेवासीदात्मविन्यस्तविश्वकः ॥ गतभीरद्वितीयोऽपि एकाकी दिवि मोदते । चिन्तयामास गायत्रीं प्रत्यक्षा साऽभवत्तदा ॥ गायत्री सा भवत्पत्नी प्रणवोऽभूत्पतिस्तथा । पुनरन्यो च दम्पत्याविति ताभ्या मभूज्जगत् ॥ प्रणवो हि परं तत्त्वं त्रिदेवं त्रिगुणात्मकम् । त्रिदेवत्वं त्रिधामञ्च त्रिप्रज्ञं त्रिरवस्थितम् ॥ त्रिमानञ्च त्रिकालञ्च त्रिलिङ्गं कवयो विदुः । सर्वमेतन्निरूपेण व्यासन्तु प्रणवेन तु ॥ ऋग्यजुः सामवेदश्च त्रिवेद इति कीर्तितः । सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रिगुणास्तेन चोच्यते ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथेशान् त्रिदैवत मितिष्यते । अग्निः सोमश्च सूर्यश्च त्रिधामेति प्रकीर्तिताः ॥ अन्तः प्रज्ञं बहिः प्रज्ञं घनप्रज्ञं मुदा हृतम् । हृत्कण्ठे तालुके चेति त्रिस्थान मिति कीर्त्यते ॥ अकारोऽक्षरः

रमश्चेति विमात्रा उच्यते सुत ।। भूतम्भव्यं भविष्यञ्च त्रिकाल
मिति स स्मृतः ॥ स्त्रीपुंनपुंसकश्चेति त्रिलिङ्गेति प्रकीर्तितः ।। त्रि
स्वभावस्थितो वेदो मन्तव्यो ब्रह्मवादिभिः ॥ पर्यवस्यति यत्रैत
द्विरव मुत्पद्यते यतः । निर्मात्रिकः समात्रोऽपि सादिरपि निरा-
दिकः ॥ स जप्यः सर्वदा सद्भिः ध्यातव्यश्च विधानतः । वेदेषु चै
व शास्त्रेषु बहुधा स प्रकीर्तितः ॥ तथा सत्यपि चैकोऽयं षट्का
राद्यस्तदा स्थितः । कर्मरिम्भेषु सर्वेषु विमात्रं सम्प्रकीर्तितः ॥
स्थितो यत्र तथोद्गारः स्मर्तव्यः स तथैव हि । ऋग्वेदः स्वरितो
दात्त उदात्तस्तु यजुः श्रुतो ॥ सामवेदः स विज्ञेयो दीर्घः सपुन ए
व च । सनत्कुमारसिद्धान्ते प्रणवो विष्णुरुच्यते ॥ यस्मिंस्तस्य च
विश्रान्तिस्तत्परं ब्रह्मसद्भि-तम् । उच्चारितस्य तस्याथ विश्रान्त-
ञ्च यदक्षरम् । तदक्षरं समाध्याये यस्तत्रैव स लीयते ॥ घण्टा
स्त नित्यस्य विश्रान्तिः शब्दवेधसः । कुर्वीत ब्रह्मविद्भिप्रो
यदीच्छेद्योगमात्मनः ॥ सर्वस्यापि च शब्दस्य ह्यन्तमुच्चारित
स्य च । स ध्यायेद्यस्तु स ज्ञानी शब्दब्रह्मविदुच्यते ॥ याज्ञव
ल्क्यो मुनीनाञ्च प्राग्ब्रवीज्जनकस्य च । वशिष्ठजोऽपि तं ब्रूया
त्स्वभावे शब्दवेधसः ॥ तैलधारा मिवाच्छिन्नदीर्घघण्टानिना
दवत् । अवाग्जं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥ स्थित्वा सर्वं
षु शब्देषु सर्वं व्याप्तमनेन हि । न तेन हि विना किञ्चिद्वक्तुं या
न्ति गिरा यतः ॥ उद्गीतमक्षरं ह्येतदुद्गीतञ्च उपासते । उपास्यो
मध्यतस्त्वेष दानं विश्रामयेद्बुद्धि ॥ प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः प्रण
वेतर्पणे स्थिताः । वाङ्मयं प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ॥
ब्रह्मार्पणं तत्र विज्ञेयमग्निश्च दैवतं महत् । आद्यच्छन्दः स्मरेत्त
त्र नियोगोद्याति कर्मणि ॥ उत्पन्नमेतत् यजतः समस्तं व्याचृ
त्य तिष्ठेत्प्रलयेऽपि यत्र । एकाक्षरेणापि जगन्ति येन व्याप्ता

नि कोऽन्यः परमोऽस्ति तस्मात् ॥ ध्येयं न जप्यं न च पूजनीयं त
स्मान्न देवान्दरणोय मन्यत् । दुस्तार संसारपयोधिमग्नताराय
विष्णुप्रणवः स पूज्यः ॥ उक्तमुद्देशतो ह्येतत् नृप मेकाक्षरस्य च
जप्या च सततं देवी गायत्री साधुनोच्यते ॥ ॥ इति श्रीबृह-
त्पाराशरीये षट्कर्माणि स्वरूपवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

गायत्र्याः संप्रवक्ष्यामि देवार्षादिक्रमेण तु । अक्षराणाञ्च
विन्यासं तेषाञ्चैव तु देवताः ॥ जपे यथाविधा कार्या यथाविधा
च सार्चयेत् । होमे यथा च कर्त्तव्या यथाथ वाग्भिचारके ॥ यत्फ-
लं जपहोमादौ यथावज्जप्यते च सा । ध्यातव्या च यथा देवी
यथावत्तन्निबोधत ॥ गायत्री तु परंतत्त्वं गायत्री परमागतिः । स
र्वोऽमरैरियं ध्याता सत्यं व्याप्तं तथा जगत् ॥ उत्पाद्यते त्रिपा
दाया स्तस्यां पुनर्निवेशितम् । गायत्री प्रकृतिर्ज्ञेया ॐङ्कारः
पुरुषः स्मृतः ॥ ताभ्यां उभयसंयोगाज्जगत्सर्वं प्रवर्त्तते । पादा
स्त्रय स्वयो वेदा स्तेषु तत्त्वाक्षराणि च ॥ चतुर्विंशतिरेव स्यात्तै
र्व्याप्तमखिलं जगत् । आदायचैकं प्रथमन्तु पाद मृगभ्यो द्वि
तीयन्तु तथा यजुभ्यः । साम तृतीयन्तु ततो भवेत्सा सावित्र्यदे
वी स्वयमेव सर्गे ॥ दैवत्यमस्यां सविता सुरार्च्यश्छन्दोऽपि
गायत्रमभूच्च तस्याम् । विश्वस्य मित्रो द्विजराजपुत्रो मुनिर्नि
योगस्तु जपादिकेषु ॥ अस्यान्तु तत्त्वाक्षरविंशतिस्तु चत्वारि
पादत्रितयन्तु तस्याम् । भूरादिभिस्त्रिसृभिः संप्रयुक्तां सो-
ङ्कारमेतद्वदनं परस्याम् ॥ केचिद्ब्रुताशं वदनवदन्ति सौवि-
र्भदैव्याः श्रुतितत्त्वविज्ञाः । इमाञ्च वक्तुं सकलामराणामित्ये-
तथा व्याप्तमशेषमेतत् ॥ भूम्यादिकेन त्रितयेन पादं पादञ्च
वेदत्रितयेन चास्याः । प्राणादिकेन त्रितयेन पादं पादौ त्रिभि
र्व्याप्तमशेषमस्याः ॥ यत्सूर्यमस्या द्विजवेति पादं स वेति

विद्वान् परमं पदन्तु । व्याप्तिः परस्याः सकलापि चैषा यो वे-
 ति चैनां स तु वित्तमः स्यात् ॥ गायत्रीं यो विजानाति ज्ञात्वा नै-
 व उपासयेत् । नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रो वृषलोऽहि सः ॥
 किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेति हासपुराणकैः । साङ्गे सावित्रहीने
 न न विप्रत्वमवाप्यते ॥ गायत्रीमेव यो ज्ञात्वा सम्यगप्यस-
 ते पुनः । इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ गा-
 यत्री चैव वेदाश्च ब्रह्मणा तोलिताः पुरा । वेदेष्वप्यस्य सहस्रेभ्यो
 गायत्र्यतिगरीयसी ॥ तदक्षरेषु दैवत्यं चतुर्विंशति रुच्यते । स-
 न्यासं यद्विबोधेन कुर्वन् ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ जानीयादक्षरं दे-
 व्याः प्रथमामाशुशुक्षणे । प्राभञ्जनं द्वितीयन्तु तृतीयं शशि-
 दैवतम् ॥ विद्युतश्च तुरीयन्तु पञ्चमन्तु यमस्य तु । षष्ठन्तु
 वारुणं तत्त्वं सप्तमन्तु बृहस्पतेः ॥ पार्जन्यमष्टमं तत्त्वं नवमं
 चन्द्रदैवतम् । गान्धर्वं दशमं विद्यात्वष्टरेकादशं तथा ॥ मैत्रा-
 वरुणमन्यद्द्वै पूष्णास्तथा त्रयोदशम् । चतुर्दशं सुरेशस्य प्रा-
 गिदं ब्रह्मणा स्मृतम् ॥ मरुदेवात्मकं ज्ञेयं पञ्चदशं यदक्षरम् ।
 सौम्यञ्च षोडशं तत्त्वं माङ्गिरसमथापरम् ॥ विश्वेषाञ्चैव दे-
 वानां मष्टादशमथाक्षरम् । अश्विनौ चोनविंशत्तु विंशं प्राजा-
 पतेर्विदुः ॥ एकविंशं कुबेरस्य द्वाविंशं शङ्करस्य च । त्रयोविं-
 शं तथा ब्राह्मं चतुर्विंशन्तु वैष्णवम् ॥ इति ज्ञात्वा द्विजः सम्य-
 कं स सर्वाक्षरदेवताः । कुर्वन् जपादिकं कर्म परं श्रेयोऽधिग-
 च्छति ॥ पादाङ्गुष्ठादिमूढान्ति मात्मनो वपुषि न्यसेत् । अक्ष-
 राणि च सर्वाणि पृच्छन् ब्रह्मत्वमात्मनः ॥ पादाङ्गुष्ठयुगे त्वे-
 कं एकङ्गुल्फद्वयोर्द्वयोः । जानुनोश्च द्वयोरेकमेकन्तु रेक-
 योर्द्वयोः ॥ गुह्येकद्वयां तथैकैकं एकैकं जठरो रसैः । स्तनद्व-
 ये तथैकन्तु न्यसेदेकं गले तथा ॥ वक्त्रे तालुनि दृक् श्रुत्योः च

तुर्ध्वैकैकमेव च । भुवोर्मध्ये तथैकन्तु ललाटे चैकमेव हि ॥ या
 म्यपश्चिमसौम्येषु एकैक मेकमूर्द्धनि । गायत्रीन्यस्तसर्वाङ्गो
 गायत्री विप्र उच्यते ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भ-
 सि । यः प्रोक्तोक्षरविन्यासो व्याहृतीनामथोच्यते ॥ सप्तापि
 व्याहृतीर्न्यस्त्वा भवेदर्धो जपादिषु । भूर्लोकं पादयोर्न्यस्त्वा-
 भुवर्लोकन्तु जानुनोः ॥ स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्त-
 था । जनलोकन्तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ भुवोर्ललाटस-
 न्धोश्च सत्यलोकः प्रतिष्ठितः । हिरण्यये परेकोशे विरजं ब्रह्म
 निष्कलम् ॥ तच्छुभं ज्योतिषां ज्योति स्तद्यदात्मविदो विदुः ।
 देवस्य सवितुर्भर्गो वरणीयञ्च धीमहि । तदस्माकन्धियो य
 स्तु ब्रह्मत्वे च प्रबोदयात् ॥ छन्दोदैवतर्पणञ्च विनियोगञ्च
 ब्राह्मणम् । मन्त्रं पञ्चविधं ज्ञात्वा द्विजः कर्म समाचरेत् ॥
 स्वरतो वर्णतश्चैव परिपूर्णं भवेद्यथा ॥ हीनं न विनियुज्जीत
 मन्त्रन्तु मात्रयापि च । देवतायतने कुर्याज्जपं नद्यादिकेषु च
 ॥ आगमेषु यतीनाञ्च गोष्ठे वा स्वगृहेऽपि वा । चतुर्षु मतिपूर्वे
 षु ह्येनमादि क्रमेण तु ॥ दशगुणं सहस्रं स्यात् फलं निष्कामम-
 न्तकम् । असमीपे जलं कुर्यात् ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा ॥ अस-
 ङ्ख्य मासुरं यस्मात्तस्मात्तद्गणयेद् ध्रुवम् । स्फाटिकैर्द्रक्षि
 रुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्रवैः ॥ अक्षमाला प्रकर्त्रेया प्रशस्ता शु-
 त्तरोत्तरा । अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याथ पाणिना ॥ य-
 था कथञ्चिद्गणयेत्ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा । प्रणवो भूभुवःस्व
 श्च पुनः प्रणवसंयुतम् ॥ अंत्योङ्गारसमायुक्तां मन्यन्ते कव-
 यांऽपरे । प्रणवान्ते तथाचादौ आङ्गुरन्ये जपे क्रमम् ॥ आदौ
 चैवतु चोङ्गार आवृत्तादिक्रमोऽन्ततः । तदाद्यञ्च तदन्तञ्च
 कुर्यात्प्रणवसंपुटम् ॥ आद्यन्तरक्षितं कुर्यात् इति पाराश-

रोऽब्रवीत् । अक्षर प्रतिलीमेन सोङ्कारेण क्रमेण तु । पुट्कारा-
 न्ताञ्च कुर्वीत प्रच्छन्नरिवधं बुधः ॥ होमेऽपि च जपं कुर्यात् प्र
 णवावर्जनं द्विजः । अभिप्रेतार्थं होमादौ स्वाहान्तन्त मुदीरये
 त् ॥ सङ्कीर्णतां यदा पश्येद्रागाद्वा द्विषतोऽपि वा । तदा जपे-
 च्च गायत्रीं सर्वदोषापनुत्तये ॥ रुद्रजाप्यानि कार्याणि सूक्त-
 ञ्च पुरुषस्य च । शिवसङ्कल्पजल्पञ्च सर्वं कुर्याद्विधानतः ॥
 घ्नन्ति जघानि पापानि श्रेयोदद्युस्तदर्थिनः । अतो जपं सदा
 कुर्याद्यदिच्छेच्छुभमात्मनः ॥ द्रुपदां वा जपेद्देवी मजपाञ्च
 म्बुकान्तथा । प्रणवञ्च सदाभ्यस्येद्यति ब्रह्मत्वमिच्छति ॥ प्र
 णवानामयुक्ताभ्यां तथा षोडशभिः शतैः । पुंसाङ्गच्छत्यहोरा
 त्रं तत्सङ्ख्यामजपां विदुः ॥ रविमण्डलमध्यस्थं पुरुषं लोक
 साक्षिणि । समर्पितमया चैदं सूर्यारव्ये ब्रह्मणः पदे ॥ न जपं प्र
 सभं कुर्यात् प्रसभं घ्नन्ति राक्षसाः । ब्राह्मणा भागधेयस्तु तेषा
 ञ्चैवावधीकृताः ॥ उपांशुन्तु जपं कुर्यात् कार्यं चैव तु मानस
 म् । निवृत्तोऽमुपांशु स्यादचलोऽप्यं तु मानसम् ॥ द्विविधन्तु ज
 पं कुर्यादुपांशुं मानसन्तथा । उपांशुः स्याच्छतगुणः सहस्रो मा-
 नसः स्मृतः ॥ उपांशुजपयज्ञस्य मानसे चरतस्य च । इहैव या-
 ति वेधस्त्वमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ विधियज्ञाः पाकयज्ञा-
 ये चान्ये बहवो मखाः । सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षो
 ऽशीम् ॥ जपेनैकेन सिद्धेन किल सिद्धं भवेदिह । कुर्यादन्यं
 न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ शतेन जन्मजनितं सहस्रे
 ण पुराकृतम् । अयुतेन त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ॥
 दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ॥ सहस्रेण त्रिजन्मो-
 त्थं गायत्री हन्ति पातकम् । अस्मिन् कलियुगे विद्वान्विधिवत्
 कर्म यत्कृतम् ॥ भवेद्दशगुणं तद्वि कृताद्यैर्युगतो ध्रुवम् । न च

तच्छ्रव्यते कर्तुं मात्राम्नायस्य भूषणात् ॥ अयथार्थकृतात्पा-
 वान्मन्त्रसिद्धिर्गरीयसी । नच मन्त्रोपहसनं स्वपार्श्वमवलोक-
 येत् ॥ नान्यसक्तो न तप्तस्थो न चैवार्द्धशिरस्तथा । नाद्रीणां
 पादमाक्रम्य न चैवहि तथाकरौ ॥ नैवम्विधं जपङ्कुर्व्यान्निच
 सञ्चालयेत्करौ । प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानञ्चानिरहङ्कृत-
 म् ॥ जपानि च सुषुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् । य एवमभ्यसे-
 न्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः ॥ स ब्रह्मलोकमाप्नोति तथा ध्या-
 नार्चनादपि । अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विशेषन्तु पितामहे ॥ ल-
 ब्धवान्वेधसः पृष्ठाद्रायत्रीध्यानमुत्तमम् । तदक्षरे तु यद्वर्णं
 यत्र यत्र च यः स्मरेत् ॥ यत्फलं लभते कृत्वा यथा तस्याः स
 मर्चनम् । तत्प्रकृतिं सच स्वान्तम्बिकारो बुद्धिरेव च ॥ तुरीत्ये-
 तदहङ्कारं वशाब्दं विद्विषापहम् । रे स्पर्शन्तु णिरूपं च यं रस-
 इन्धमात्रमम् ॥ गौः श्रोत्रन्देत्वचञ्चक्षुः सकाररसना तथा । यो
 नासाच तथा वाग्मी हि हस्तौ च द्विपादद्वयम् ॥ य उपस्थन्तु दं-
 योन्यो नखं प्राकारमारुतम् । चो तेजोदलजं यक्ष्मा गायत्र्यास्त-
 त्वचिन्तनम् ॥ चतुर्विंशतितत्त्वानाम्प्रत्येकमक्षरेषु यः । गाय-
 त्रीं संस्मरेद्योगान् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ लकारं पादयोन्य-
 स्य ब्रह्मविष्णुशिवाकृतिम् । शान्तम्पद्मासनास्त्वन्ध्यानाद्ब्रह्म-
 ति किल्बिषम् ॥ सकारं पादयोन्यस्त्वा अत्रसीपुष्पसन्निभ-
 म् । पद्ममध्यस्थितं सौम्यन्तद्रते चोपपातकम् ॥ विकारं ज-
 ङ्घयोर्द्वास्तिन्ध्यायेदेतद्विचक्षणः । ब्रह्महत्याकृतं पापं ह-
 न्यात्तद्विस्मृतः क्षणात् ॥ उकारं जानुदेशे तु इन्द्रनीलसमप्र-
 भम् । निर्दहेत् सर्वपापानि ग्रहशेगमुपद्रवम् ॥ ऊर्वोर्विविम-
 लन्ध्यायेत् शुद्धस्फटिकविद्युतिम् । विज्ञातं हन्ति तत्पापमग-
 म्यागमनं कृतम् ॥ रेकारं वृषणे प्रोक्तं विद्युत्स्फुरिततेजसम् ।

मित्रद्रोहकृतं पापं स्मरणादेव नाशयेत् ॥ णिगुह्ये श्वेतवर्णन्तु
जानिपुष्पसमद्युतिम् । गुरुहत्याकृतं पापं शोधयेद्भ्यानचिन्तना
त् ॥ चङ्कट्यां तारका वर्णाञ्चिन्द्रवर्धिष्णा भूषितम् । गोहत्या
विहितं पापं गोकारस्य विशोधयेत् ॥ श्यामं रक्तञ्च देकारन्
ध्यानकृद्देशमाश्रयेत् । हृदि कुन्देन्दुवर्णाभिम्बकारं ममृतं स्व
वेत् ॥ गुरुहत्याकृतं पापं वकारेण प्रणश्यति । स्यकारं विन्य
सेत्कण्ठेत्वांष्टं स्फटिकसन्निभम् ॥ मनसोपार्जितं पापं स्य
कारेण प्रशाम्यति । धिकारं वसुदैवत्यं वदनं स्वर्णसन्निभम्
॥ प्रतियहकृतं पापन्तत्क्षणादेव नश्यति । मकारं पद्मरागाभं
शिरस्थं दीप्ततेजसम् ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं मकारेण प्रणश्यति
हिकारं नासिकाग्रे तु पूर्णचिन्द्रसमप्रभम् ॥ पूर्वात्परतरं पापं -
स्मरणादेव नश्यति । धीकारं त माङ्गिरसन्नेत्रयोर्विन्यसेद्बु-
धः ॥ मनोवाक्कायिकं पापं चिन्तनादेव नश्यति । योकारं रक्त
वर्णाभि मिन्द्रनीलसमप्रभम् ॥ प्राणिहत्याकृतं पापं योकारे
ण विनश्यति । द्वितीयं तु तथा प्रोक्तं योकारं रुक्मसन्निभम् ॥
निर्दहेद्दुष्टपापानि अपेयापेयकानि च । नकारे सुमुखे पूर्व मा-
दित्योदयसन्निभम् ॥ सकृन्नात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद्देन्दवं प-
दम् । नीलोत्पलदलश्यामं प्रकारं दक्षिणामुखं ॥ सकृन्नात्वा
द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद्द्वेषावपदम् । सौम्यङ्गोरोचनापीतं चां-
कारम्पश्चिमासुखम् ॥ सकृन्नात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद्ब्रह्म
णः पदम् । शङ्खकुन्देन्दुधवलन्दकारञ्चोत्तरामुखम् ॥ सकृ-
न्नात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद्ब्रह्म शाश्वतम् । यकारस्तु शिरः
प्रोक्तञ्चतुर्वदनसंयुतम् ॥ याकारं सगुणं प्रोक्तञ्चतुर्विंशति
संस्पृतम् । यं यं पश्यति चक्षुर्भ्यां यं यं स्पृशति पाणिना ॥ यं
यं च भाषते चित्ते तत्सर्वं पूतमेव च । जाप्येतु त्रिपदाज्ञेया ब्रा

ह्यणौस्तत्त्वचिन्तकैः ॥ जम्बुका नाम सा देवी यज्ञवेदप्रतिषि-
ता । अन्तर्जले विराचत्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ देवी द्रुपदा
नाम वेदे वाजसनेयके । सोपनीय समस्तानि महतां स हि-
जोत्तमः ॥ ब्रह्मणः पदमाप्नोति यद्रत्वा न निवर्तते । प्रमादे
न कथञ्चिद्वा जपं कुर्वन् भवेष्वापि ॥ स्मरणादेव तद्विष्णोः स
म्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः । तद्विष्णोरिति मन्त्रोऽयं स्मर्तव्यः स
र्वकर्मसु ॥ आवर्त्य प्रणवो वापि सर्वस्यादिर्यतो हि सः । अभ्य-
सेत्प्रणवान्नित्य मेकचित्तसमावृतः ॥ गायत्री च तथा देवी वैदि-
कन्तु जपं हियत् । पौसाणं पाञ्चरात्रञ्च योऽभ्यसेन्मुक्तिमाप्नु-
यात् ॥ यो वेद स्तानि वैतानि यान्येतानि च सा श्रुतिः । जपेन ये
नेह कृतेन पुंसो ददानि मार्गं सवितापि कर्तुः । अयं हि सर्वेषु-
कृताम्परिष्ठो विधेः पदं यास्यति निर्विकल्पः ॥ यदुक्तं धर्मशा-
स्त्रेषु तथा सर्वश्रुतिष्वपि । उपनिषत्तमन्तद्वत् विप्रहितं प्रकी-
र्तितम् ॥ न्यासन्तनुवन्न च बन्धदेहे जग्राह वोङ्गुरमशीसुती-
क्ष्णम् । विप्रश्च वश्यान्त्रिपदान् लोके मतः स दुष्टः कुनरश्च
कुर्यात् ॥ इति श्रीबृहत्पराशरीये जपनिर्णयः ॥

देवार्चनं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं मूषिभिः पुरा ॥ वैदिकैरेव त-
न्मन्त्रैर्यस्य एतस्य तैरिति । अर्चयेद्द्वैदिकैर्मन्त्रैर्नानुग्राहमुपेक्ष-
ते ॥ वैदिकोऽनुग्रहस्तस्य वेदश्चित्करणेन तु । ब्रह्माणं वैधर्म-
न्त्रैर्विष्णुं सैः शङ्करं स्कैः ॥ अन्यानपि तथा देवानर्चयेत्
स्वीयमन्त्रकैः । मन्त्रन्यासम्पुरा कृत्वा स्वदेहे देवतासु च ॥ गा-
यत्र्योङ्गुरन्यस्ताङ्गः पूजयेद्विष्णुं मज्जयम् । न्यस्त्वा तु व्याह-
तीः सर्वाः प्रोक्तस्थानक्रमेण तु ॥ ब्रह्मीभूतः शुचिः शान्तो दे-
वयागमुपक्रमेत् । विष्णुरादिरयं देवः सर्वोपरगणार्चितः ॥ ना-
मग्रहणमात्रेण पापयोगञ्छिनत्ति यः । तदर्चनं प्रवक्ष्यामि वि-

ष्णोरमिततेजसः ॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे विष्णोः सायुज्यमा
 म्रयुः । षट्स्वेतेषु हरेत्सम्यगर्चनं मुनिभिः कृतम् ॥ अपस्वग्नौ
 हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च । अग्नौ क्रियावतां येषां दिवि
 देवमनीषिणाम् ॥ प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिम् । आ
 पो ह्यायतननन्तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः ॥ सर्वगत्येन विष्णोस्तु
 स्थण्डिले भावितात्मनाम् । दद्यात्पुरुषसूक्तेन आपः पुष्पाणि चैव
 हि ॥ अर्चितं स्यादिदन्तेन नित्यम्भुवनसप्तकम् । अनुष्टुभस्य सू-
 क्तस्य त्रिभन्तस्य च दैवतम् ॥ पुरुषो यो जगद्बीजं मृषिर्नारायणः
 स्मृतः । अस्य सूक्तस्य सर्वस्य ऋचा न्यासं यथाक्रमम् ॥ देवे
 आत्मनि च तथा सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् । हस्तन्यासम्पुरा कृत्वा
 स्मृत्वा विष्णुन्तथाव्ययम् ॥ शिखाबन्धञ्च दिग्बन्धं सोऽर्चयेद्दि-
 ष्णुमात्मनि । प्रथमां विन्यसेदामे द्वितीयां दक्षिणे करे ॥ तृतीयां
 वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् । पञ्चमीं वामजानौ तु
 षष्ठीं च दक्षिणे न्यसेत् ॥ सप्तमीं वामकट्याञ्च दक्षिणाया
 न्त्वाष्टमीम् । नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदि विन्यसेत् ॥
 एकादशीं वामपादौ द्वादशीं दक्षिणे न्यसेत् । कण्ठे त्रयोद-
 शीं न्यस्त्वा तथा वक्त्रे चतुर्दशीम् ॥ अक्षणोः पञ्चदशीं न्यस्त्वा
 षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् । एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात् यो
 गं समाचरेत् ॥ आसने चिन्तयेन्मेरुं मष्टदलं सकर्णिकम् । व्या-
 हृतीनां मथ न्यासं कुर्यात्तद्विधिवद्द्विजः ॥ भूर्लोकं पादयो-
 न्यस्त्वा भुवर्लोकं तु जानुनोः । स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभि-
 देशे महत्तथा ॥ जनो लोकं तु हृदये कण्ठदेशे कटीस्तथा । भु-
 वोर्ललाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः ॥ हिरण्यये परे को-
 शे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तत्सदा
 त्मविदो विदुः ॥ आवाहनं मथ प्राहुर्विष्णोरमिततेजसः ।

यदर्चाकृतये तस्य स्वदेहे चिन्तयेद् यथा ॥ आद्य मावाहयेद्
 देवमृचाच पुरुषोत्तमम् । यथा देशे तथा देहे न्यासं कृत्वा वि
 धानतः ॥ द्वितीययासनन्दद्याद्दद्यात्पाद्यं तृतीयया । चतुर्थ्या
 ध्यः प्रदातव्यः पञ्चम्याचमनन्तथा ॥ षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत स
 प्तम्या वस्त्रधौतकम् । यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धमेव
 च ॥ पुष्पन्देयं दशम्यात् एकादश्या च धूपकम् । द्वादश्यादी
 पकन्दद्यात् त्रयोदश्या निवेदनम् ॥ चतुर्दश्याञ्जलिं कुर्यात्प-
 ञ्चदश्या प्रदक्षिणम् । षोडशयोद्वासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्व-
 वत् ॥ स्नाने वस्त्रे निवेद्ये च दद्यादाचमनं हरेः । षण्मासात्सिद्धि
 माप्नोति एवमेव हि योजयेत् ॥ आदित्यमण्डले देवन्ध्यात्वा वि
 ष्णुमुपैति यः । स याति ब्रह्मणः स्थानं नात्र कार्या विचारणा ॥
 ध्येयो दिनेश परिमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजास-
 नसन्निविष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटि हारी ह
 रिर्मुनिजनैर्धृतशङ्खचक्रः ॥ सूक्तेन विष्णुविधिना समु
 दीरितेन योगेन नित्यमजमादिमनन्तमूर्तिम् । भक्त्यार्चयेत्
 तति यश्च स विष्णुदेहं विप्रो विशेद्धरिवरेण कृतार्थदेहः ॥ प
 ञ्चरात्रविधानेन स्थण्डिले वापि पूजयेत् । जलमध्यगतो वापि
 पूजयेज्जलमध्यतः ॥ द्वादशारार्चनञ्मूहपञ्चतत्त्वक्रमेण तु ।
 अभावे धौतपत्रस्य पत्रिकायास्तथा द्विजः ॥ जलेऽपि हि जले
 नैव मन्त्रैरेवार्चयेद्धरिम् । विष्णुर्विष्णुस्त्यजस्रन्तु चिन्तयेद्
 रिमेव तु ॥ तिष्ठन्त्रजस्तथासीनः शयानोऽपि हरिं सदा । संस्म
 रन्नाम्बुभं पश्येदिहामुत्र च वै द्विजः ॥ रुद्रं रुद्रविधानेन ब्रह्मा
 णञ्च विधानतः । सूर्यं सहितमन्त्रैश्च तदीरितविधानतः ॥
 दुर्गां कात्यायनीं चैव तथा वागुदेवतामपि । स्कन्दं विनायक
 ञ्चैव योगिनीं क्षेत्रपालकान् ॥ विधानेनार्चयेत्सर्वान्यो विप्रो

भक्तितत्परः। विष्णुना सुप्रसन्नेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ग्र
हंश्च पूजयेद्द्विद्वान् ब्राह्मणः शान्तितत्परः। आरोग्यपुष्टिसंयु
क्तो दीर्घमायुष्यमाप्नुयात् ॥ ग्रहा गावो नृपा विभाः सद्भिः
पूज्याः सदा द्विजैः। पूजिताः पूजयन्त्येते दहन्ति चापमानिताः
॥ यो हितः सर्वसत्त्वेषु गोनृपब्राह्मणेषु च। इहामुत्र स पूज्यो
ऽसौ विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ उक्तो गृहस्थस्य सुरार्चनस्य
धन्यो विधिर्विष्णुजनस्य लब्धये। कार्यो द्विजातिः प्रतिवास-
रं यो वेदोक्तमन्त्रैः समये हिताय ॥ देवपूजाविधिः प्रोक्त एष
उद्देशतो मया। वैश्वदेवस्य वक्तव्यो विधिर्विश्वः। मयाधुना ॥
॥ इति बृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे देवपूजाविधिः समाप्तः ॥
वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि यथाकार्यं द्विजातिभिः। स्वगृह्योक्त
विधानेन जुहुयाद्वैश्वदेवकम् ॥ हविष्यस्य द्विजोभावे यथा-
लाभं शृतं हविः। जुहुयाद्विधिवद्भुक्त्या यथा स्याच्चित्तनिर्मुक्तिः ॥
यद्वा तदापि होतव्यं मर्गो किञ्चिद्द्विजातिभिः। फलम्वा यदि
वा मूलं घासम्या यदिवा पयः ॥ अहुत्वा च द्विजोऽश्लीयाद्यत्कि
ञ्चित् स्वयमभ्युते। अश्लीयाच्चेदहुत्वापि नरकं स समाविशेत्
॥ जुहुयादञ्जनक्षारवर्जमन्नं हुताशने। अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु
भिः कृत्वा पुरुषर्षभः ॥ यदाग्नौ हूयते नैव यस्य ग्रासो न दीय-
ते। अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ लौकिके
वैदिके नैव वैश्वदेवो हि नित्यशः। लौकिके पापनाशाय वैदि
के स्वर्गमाप्नुयात् ॥ अभावादग्निहोत्रस्य आवसथ्यस्य वा तथा
अस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तत्र होमो विधीयते ॥ अग्निः सोमः स
मस्तौ तौ विश्वेदेवास्तथैव च। धन्वन्तरीः कुहुस्तद्वदनुज्ञातः प्र
जापतिः ॥ द्यावाभूम्योः सृष्टिकृच्च हुत्वा तेष्वयः पुनः पुनः ॥ कु
र्वाद्बलिकृतं पश्चात्सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम्। सूत्राम्लैस्तस्य पुं-

भ्यश्च यमाय च सहानुगैः ॥ मरुद्भ्यश्च क्षिपेद्द्वारि अप्सरोभ्य
स्तथा हरेः । वनस्पतिभ्यः सर्वेभ्यो मुसलीलूखले हरेत् ॥ श्वि-
द्यै च भद्रकाल्यै च उष्णीषपादयोः क्रमात् । ब्रह्मणे सानुगाये
ति मध्ये चैव हरेद्बलिम् ॥ वास्तवे सानुगायेति वास्तुमध्ये बलिं
हरेत् । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाशमुत्क्षिपेत् ॥ द्युचरेभ्य
श्च भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च । वास्तुस्पृष्टे च कुर्वति बलिं
सर्वान् भूतयेत् ॥ पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्वे दक्षिणतो हरेत् ।
पतितेभ्यः श्वपाकेभ्यः पापानां पापरोगिणाम् ॥ कृमिकीटपत
ङ्गानां सर्वेभ्योऽपि बलिं हरेत् । एवं सर्वाणि भूतानि यो विप्रो
नित्यमर्चयेत् ॥ तत्स्थानं परमाप्नोति यज्ज्योतिः परवेधसः ।
गृह्येऽग्नेौ वैश्वदेवन्तु प्रोक्तमेतन्मनीषिभिः ॥ अनग्निकस्तु कु
र्वति वैश्वदेवं कथं त्विति । महाव्याहृतिभिस्तिस्त्रः समस्ताभि
स्तथा परा ॥ इत्याहुतीश्चतस्रस्तु तथा वेदकृतोऽपि च । त्रिय
म्बकं यजामह इत्यादीना हुतिद्वयम् ॥ वैश्वदेवे च जुहुयाद्विशो
षोऽन्यत्र वै पुनः । अल्पमृत्युनिवृत्त्यर्थमायुः पुष्टिविचक्षये ॥
जुहुयात् त्र्यम्बकं देवं बिल्वपत्रैस्तिलैस्तथा । विनायकाय हो
तव्या तथा घृतस्य चाहुतिः ॥ सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं पूजये-
त्सन्ततस्तुतम् । गणानान्त्विति मन्त्रेण स्वाहाकारान्तपादतः
॥ चतस्रो जुहुयात्तस्मै गणेशाय तथाहुतीः । तद्विष्णोरिति जु
हुयाद्विधिसम्पूर्णात्कृतेः ॥ प्रणवेन च गायत्र्या केचिज्जुहुति
सद्विजाः । एतौ वै सर्वदेवत्यौ एतत्परन्न किञ्चन ॥ एताभ्यां
जुहुते नैव सर्वेभ्योऽपि हुतम्भवेत् । जुहुयात्सर्पिषायुक्तं सज्ये
न पयसाथ वा ॥ क्रीतेन च विकारेण तिलतैलेन वा पुनः । संशो
क्ष्य षयसा वापि अस्मत्त मन्त्रुयादपि ॥ अस्मेहाश्चापि गोधू
माः शालयो हवनीयकाः । हविस्तु हविरभ्युक्तमहविस्तु हवि

द्वितीयोऽध्यायः।

५०३

र्यतः ॥ अभ्यक्तमेव होतव्यमतोरुक्षं विवर्जयेत् । दरिद्राश्चि-
तामेके रूक्षान्नहवने विदुः ॥ जठराग्नेः क्षयञ्चैकै रूक्षासनमि-
होच्यते । ॐ कारपूर्विकाः सर्वाः स्वाहाकारान्तिकास्तथा ॥ जु-
हुयादग्निको विप्रो गृहमेधीहि नित्यशः । बलिशेषञ्च भूते-
भ्यः सर्वेभ्योऽप्यविशेषतः ॥ हुत्वाथ कृष्णावर्तमानं कृताञ्जलि-
प्रसादयेत् । त्वमग्ने ! द्युतिरेतेन मन्त्रेण भक्तिमान् द्विजः ॥
आब्रह्ममिति मन्त्रन्तु जपेद्वै सार्वकामिकम् । अहाव्यग्न इति
ह्येतं मन्त्रञ्च प्रयतो जपेत् ॥ अन्यद्धौताशनं मन्त्रं जपित्वा च
समापयेत् । सर्वशान्तिककृत्यर्थं तथाग्निर्देयतेति च ॥ ज्ञानं
धनमरोगित्वं गतिमिच्छंस्तथा द्विजः । शम्भुमग्निं रविं विष्णु-
मर्चयेद्भक्तितः क्रमात् ॥ अजानन् यो द्विजोनित्यमहुत्वा नि-
स्तृतं हविः । पितृदेवमनुष्याणां मृणत्यक्तः प्रयात्यर्थः ॥ शाक-
ञ्चापि तृणं वापि हुत्वाग्नावभुते द्विजः । सर्वकामसमायुक्तः
सोऽत्रैव सुखमभुते ॥ स्वरेण वर्णेन च यद्विहीनं तथैव हीनं
कृपयापि यच्च । तथातिरिक्तं मम तत् क्षमस्व तदस्तु चाग्नेः
परिपूर्णमेतत् ॥ सर्वपापप्रणोदाय सर्वकामाय वै द्विजः । द्वि-
जन्मनां हितार्थाय वैश्वदेव उदाहृतः ॥ ॥ इति श्रीबृहत्पा-
राशरे वैश्वदेवविधिः ॥

आतिथ्यं संप्रवक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यफलप्रदम् । चतुर्वर्णा-
तिथिः प्रोक्तः कालप्राप्तो बहुसूतः ॥ अदृष्टोऽपृष्टगोत्रादिर-
ज्ञाताचारविद्यकः । सन्ध्यामात्रकृताचारस्तज्ज्ञैः सोऽतिथिरु-
च्यते ॥ क्षुत्तृष्णाध्यश्मश्रान्तः प्राणत्राणान्नयाचकः । गृहि-
णो वैश्वदेवान्ते गृहद्वारमुपागतः ॥ विष्णुरूपोऽतिथिः सोऽ-
यं मत्तारार्थमिहागतः । इति मत्वा च भक्त्या च घृणुयाद्भोज-
नायतम् ॥ त्वं शुभेन ममायातः सर्वदेवमयो विधिः । निर्दह्य

सर्वपापानि ममावायुः प्रयास्यति ॥ ब्राह्मणैः सह भोक्तव्यो
 भक्त्या प्रक्षाल्य पाद्वयम् । आसनार्चादिकं दत्त्वा दत्त्वा रुक्च-
 न्दनादिकम् ॥ योगिनो विविधैर्वैभैर्भ्रमन्ति धरणीतले । नरा-
 णामुपकाराय ते चाज्ञातस्वरूपिणः ॥ तस्मादभ्यर्चयेत्प्राप्तं
 श्राद्धकालेऽतिथिं द्विजः । श्राद्धक्रियाफलं हन्ति तत्र वा पूजितोऽ-
 तिथिः ॥ तस्मादपूर्वमेवात्र पूजयेदागतोऽतिथिः । कदाचित्
 कश्चिदागच्छेत्तारयेद्यस्तु पूर्वजान् ॥ यतिर्वा ह्यग्निहोत्री च
 तथापि मखकृद्विजः । सदैतैऽतिथयः प्रोक्ता अपूर्वश्च दिने
 दिने ॥ अतिथेऽमरदेहस्त्वं भक्तारार्थमिहागतः । संसारपङ्क-
 लग्नं मा मुद्गरस्वाधनाशने ॥ नैक ग्रामे वसन्तीह मुनीशो
 रुच्यतेऽतिथिः । अन्यत्र दृष्टपूर्वोऽपि नासावतिथिरुच्यते ॥ क्ष-
 त्रियो यदि वा गच्छेदतिथिस्तस्य वेश्मनि । भक्तेषु सत्स विप्रे-
 षु कामतस्तु तमाशयेत् ॥ वैश्यो वा यदि वा शूद्रो विप्रगृहं स-
 माव्रजेत् । तौ भृत्यैः सह भोक्तव्यौ इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ कृ-
 वो वा यदि वा काणः कुषी वा व्याधितोऽपि वा । आगतौ वै-
 श्वदेवान्ते प्रष्टव्यः सर्वदेवताः ॥ दक्षिणेनापि वैश्येन तथा च
 वृषलेन च । आतिथ्यं सर्ववर्णानां कर्तव्यं स्यादसंशयम् ॥ यो
 ऽतिथीन्पूजयेद्भक्त्या तथाभ्यागमनेन च । बालवृद्धादिकश्चै-
 व तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे स्यूय्ये
 न नृप्तेन च भूरि तिष्ठन् । तस्मान्नदातुस्त्वमराङ्गनाभिस्तस्या-
 तिथिः केन समन्वमस्ति ॥ ॥ इति श्रीबृहत्पाराशरे अति-
 थिविधिः समाप्तः ॥

वर्णधर्मान् प्रवक्ष्यामि यत्कृतं ब्राह्मणादिभिः । निबोद्धव्यं
 द्विजास्तद्वै संक्षेपेण पृथक् पृथक् ॥ यजने याजने विप्रे तथा-
 दान प्रतिग्रहे । अध्यापन मध्ययनं कर्माण्येतानि षट् तथा ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

५०५

प्रजानां रक्षणं दानं मरीणां निग्रहन्तथा । यजनाध्ययने रात्रि वि
षयासक्तिवर्जनम् ॥ यजनाध्ययने दानं पाशुपाल्यन्तथा कृषी ।
वाणिज्यञ्च कुसीदञ्च कर्मषट्कं प्रकीर्तितम् ॥ शुश्रूषा ब्राह्म
णादीनां तेभ्य आजीवनन्तथा । एष धर्मः स्मृतः शूद्रो वाणि-
ज्येन च जीवनम् ॥ सर्वेषां जीवनं प्रोक्तं धर्मेणैव च कर्षणम् । शि
न्नवृत्तिर्यथा न स्यात् कुर्व्याद्विप्रस्तथा च तत् ॥ कुर्वन्नुक्तानि क
र्माणि वृत्त्या वा क्षत्रियस्य च । वृत्त्यभावे द्विजो जीवेद्विन्नवृत्तिं
विवर्जयेत् ॥ क्षत्रिये प्रजापालत्वं शस्त्रभृत्त्वं प्रचण्डता । निर्ज-
येत्परसैन्यानि एष धर्मः स्मृतो नृप ॥ पुष्पं पुष्पं विचिनुयान्मू-
लच्छेदं न कारयेत् । मालाकार इवारामे प्रजासु स्यात्तथा नृपः
॥ लोहकर्मस्थानाञ्च गवाञ्च प्रतिपालनम् । गोरक्षा कृषिवाणि
ज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहता ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परो धर्मः प्रकीर्ति
तः । अन्यथा कुरुते यस्तु तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥ लवणं मधु तै
लञ्च दधि तक्रं घृतं पयः । न दूष्येच्छूद्रजातीनां कुर्व्यात् सर्व
स्य विक्रियाम् ॥ विक्रयं मद्यमांसानां मभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
अगम्यागामिता चौर्यं शूद्रे स्युः पापहेतवः ॥ कपिलाक्षीरपाने
न ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य नरकं ध्रुवम् ॥
॥ इति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सप्ततन्त्रप्रोक्तायां द्विती
योऽध्यायः ॥

अतः परं गृहस्थस्य कर्मचारं कलौ युगे । धर्मसाधारणं
साक्षाच्चतुर्वर्णक्रमागतम् ॥ युष्माकं सम्प्रवक्ष्यामि पाराशरप्र
चोदितम् । षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् ॥ हीना
ङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनञ्च दुर्बलम् । क्षुद्युक्तं तृषितं श्रान्त
मनङ्गाहं न वाहयेत् ॥ स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं शान्तं षण्डविव-
र्जितम् । अधृष्टं सबलप्राण मनङ्गाहं न वाहयेत् ॥ वाहयेद्वि

सस्यार्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ कुगवैर्न कृषिं कुर्यात्सर्व
 था धेनुसंग्रहः ॥ बन्धनं पालनं रक्षाद्विजः कुर्याद्गृही गवाम्
 वत्साश्च यत्नतो रक्ष्या वर्धन्ते ते यथाक्रमम् ॥ न दूरे तास्तु मा
 क्तव्या श्वरणाय कदाचन । दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भवन्ति शु
 भायनाः ॥ प्रातरेव हि दोग्धव्या दुध्याः सायं तथा गृही । दोग्धु
 र्विपर्ययेणैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन ॥ अनादेयतृणस्त्यक्त्वा स्व
 न्यनुदिनं पयः । तुष्टिकृद्देवतादीनां पूज्या गावः कथन्न ताः ॥ य
 स्याः शिरसि ब्रह्मास्ते स्कन्ददेशे शिवः स्मृतः । पृष्ठे विष्णुस्तथा
 तस्थौ श्रुतयश्चरणेषु तु ॥ या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लो
 मसु ताः स्थिताः । सर्वे देवमया गौस्तु तुष्येत्तद्रक्तितो हरिः ॥
 हरति स्पर्शनात्पापं पयसा पोषयन्ति याः । प्रापयन्ति दिवं द
 ताः पूज्या गावः कथन्न ताः ॥ यच्छफाहतभूमेस्तु उद्यताः पां
 सुसंस्पृशः । प्रीणयेत् पुरुषस्येनो बन्धा गावः कथन्न ताः ॥
 शकृन्मूत्रं हि यस्यास्तु पितुः पुनाति पातकम् । किमपूज्यं हि त
 स्या गौरिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ गौरवत्सा न दोग्धव्या न चैवं
 गर्भसन्धिनी । प्रसूता च दशाहावाग्दोग्धा चेन्नरकं व्रजेत् ॥
 दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विवत्सभूः । सा साधुभिर्न
 दोग्धव्यावर्णिभिः सुखमीप्सुभिः ॥ कुलान्ते पुष्पिता गावः कु
 लान्ते बह्वस्तिलाः । कुलान्ते चलचिन्ता स्त्री कुलान्ते बन्धुविग्र
 हः ॥ एकत्र पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना । तथा गौर्ज्यायसी-
 साक्षादेकत्रोभयतोऽसुखी ॥ यथोक्तविधिनायैता वर्णेः पाल्या
 स्तु पूजिताः । पालयेत् पूजयन्तैताः सप्रेत्येह च मोदते ॥ दक्षिणा
 भिमुरवा गाव उत्तराभिमुरवा अपि । बन्धनीयास्तथैतास्तु न च
 प्राक्पश्चिमाभिमुरवा ॥ गोवृषा वाजिशालायां सुतीक्ष्णं लोहदा
 त्रकम् । स्थाप्यन्तु सर्वदा तस्यां गवि लुप्तविमोक्षणात् ॥ गावो

देयाः सदारक्ष्याः पोष्याः पाल्याश्च सर्वदा । ताडयन्ति च ये
पापा येचाकर्षन्ति ता नराः ॥ नरके पच्यन्तेऽङ्गानि श्वासेन च
प्रपीडिताः । स पशुचर्म दण्डेन मृदु तासां निवर्तयेत् ॥ गच्छ
गच्छेति तां ब्रूयात्मा माभैरिति वारयेत् । संस्पृशन् गां नम-
स्कृत्य कुर्यात्तान्तु प्रदक्षिणाम् ॥ प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा
वसुन्धरा । तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्वाह्निकम् ॥ सोऽश्व
मेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि स
मुद्राश्च सरांसि च ॥ गवां शृङ्गोदकस्नाने कलां नार्हन्ति षोडशी
मं । कुतस्तेषां हि पापानि येषां गृह मलङ्कृतम् ॥ सततं बाल
वत्साभिर्गोभिः स्त्रीभिरिव स्वयम् । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कु-
लमेकं द्विधा कृतम् ॥ तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्राणि हरिरेकत्र तिष्ठति ।
गोभिर्यज्ञाः प्रवर्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ गोभिर्वेदाः समु-
द्रीर्णाः स षडङ्गपदः क्रमात् । सौरभेयास्तु तस्याग्रे पृष्ठतोऽ-
प्यस्य ताः स्थिताः ॥ वसन्ति हृदये नित्यन्तासां मध्ये वसन्ति-
ये । ते पुण्यपुरुषाः क्षीण्यो नाकेऽपि दुर्लभाश्च ये ॥ शृङ्गमूले स्थि-
तो ब्रह्मा शृङ्गमूले तु केशवः । शृङ्गाग्रे शङ्करं विद्यास्त्रयोदेवाः
प्रतिष्ठिताः ॥ शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च । सर्वे
देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमया हि गौः ॥ ललाराग्रे स्थिता देवी
नासामध्ये तु षण्मुखः । कम्बलाश्च तरौ नागौ तत्कर्णे यौ च
वस्थितौ ॥ स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशिभास्करौ ।
दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः ॥ सरस्वती च हुङ्गा-
रे यमयक्षौ च गण्डयोः । ऋषयो रोमकूपेषु प्रस्वावे जाह्नवीज-
लम् ॥ कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवतास्तथा । अष्टाविंशति
देवानां कोट्या लोमसु ताः स्थिताः ॥ उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृद्दे-
शो दाक्षिणस्तथा । मुखे चाहवनीयस्तु चावसथ्यौ च कुक्षिषु ॥

एवं यो वर्तते गोषु ताडनं क्रोधवर्जितः । महतीं श्रिय माप्नो-
 ति स्वर्गलोके महीयते ॥ कुल्यं तस्या न लङ्घयेत् पूतिगन्धं न व-
 र्जयेत् । यावत्सिबति तद्वन्धं तावत्पुण्यं प्रवर्धते ॥ यो गां पयसि-
 नीं दद्यात्तरुणीं वत्ससंयुताम् । शिवस्यायतनं दत्त्वा दत्तन्तेन तु
 विश्वकम् ॥ उक्षा गौर्वधसा सृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च । तैरु-
 त्पादितशस्येन सर्वमेतद्विधार्यते ॥ यश्चैतान् पालयेत् यत्ना-
 न्वर्धयेच्चैव यत्नतः । जगन्ति तेन सर्वाणि साक्षात् स्युः पालिता-
 नि च ॥ यावद्गोपालने पुण्यं मुक्तं पूर्वमनीषिभिः । उक्ष्णोऽपि
 पालने तेषां फलं दशागुणं भवेत् ॥ जगदेतद्धृतं सर्वम् नहुच्च च
 राचरम् । वृष एह्यवतो रक्षा पालनीयस्तु सर्वदा ॥ धर्मोऽयं भू-
 तले साक्षाद्ब्रह्मणा हिततारिताः । त्रैलोक्यं धारणाया लमन्नानाञ्च
 प्रसूयते ॥ अनादेयानि घासानि विध्वंसन्ति सकामतः । अमिता
 भूतलं दूरमुक्षाणङ्गो न पूजयेत् ॥ उत्पादयन्ति शस्यानि मर्दय-
 न्ति वहन्ति च । आनयन्ति दवीयस्थ मुक्ष्णोर्वा कोऽधिको भुवि ॥
 स्कन्धेन दूराच्च वहन्तिभारं माक्षादि किञ्चिद्यनपत्युरत्र । स्वीये
 न जीवेन परस्य जीवं रक्षन्ति पुष्पान्ति विवर्धयन्ति ॥ पुण्यास्तु
 गावो वसुधातले मां विभ्रत्यमुङ्गोपृष्ठगर्भभारम् । भारः पृथि-
 व्या दशताडिताया एकस्य चाष्णो ह्यपि साधुवाचः ॥ एकेन द-
 त्तेन वृषेण येन दत्ता भवेयुर्दश सौरभेयाः । माहेह्यपीयं धरणीं
 समाना तस्माद्दृषात् पूजितमस्ति चान्यः ॥ उत्पाद्य शस्यानि त-
 णञ्चरन्ति तदेव भूयः सकलं वहन्ति । न भारस्विन्नाः प्रवदन्ति
 किञ्चिद्दहोवृषाद्धार्यति जीवलोकः ॥ तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा यदे-
 क्षा दृढो भवेत् । तदा न सातु भेतव्या नैव प्राग्दुर्बलस्य च ॥ ना-
 सावेधनकीलन्तु स्वादिरं वाथ सैशिपम् । द्वादशाङ्गुल कङ्कुर्य-
 न्तज्जैस्त्रीणि समेच वा ॥ शाला द्विजेन्द्रा वृषगोहयानां ता घा-

प्यादिगृह्यारवतीं विदध्यात् । सौम्या ककुपद्धारवतीं सुशोभान्ते-
षां शमिच्छन् धृतमात्मनश्च ॥ गावो वृषो वा हयहस्तिनो वा अ-
न्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः । याम्या मुरवा दिङ्मुरवमुत्तरादिङ्-
मुरवाशकास्ते खलु बन्धनीयाः ॥ शालाप्रवेशे वृषगोपशूनां रा-
जापि यत्नान्द्वयकुञ्जराणाम् । होमञ्च सप्तार्चिषि शास्त्रयुक्तं कु-
र्याद्विजज्ञो द्विजपूजनञ्च ॥ लाङ्गलं यत्प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं यत्प्र-
माणतः । हलीशायास्तथात्मानं प्रतोदस्य युगस्य च ॥ चत्वारिंश-
त्तथाचाष्टा षड्गुलानि कुहः स्मृतः । अथान्दमिडुलैर्भीज्यो ह-
लीशा वेधतश्च यः ॥ षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशति तथोपरि ।
वेधस्तथाच कर्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः ॥ अष्टाङ्गुलमुरस्तस्य
वेधादूर्ध्वं प्रकल्पयेत् । ग्रीवा दशाङ्गुला चोर्ध्वं हस्तग्राही ततः
स्मृतः ॥ अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तत् स्याद्देधः स्यात्प्रतिहारकः । तस्या
धस्ताद्यच्चत्वारि स वेधश्चतुरङ्गुलः ॥ सार्वत्रज्ञैः शुभाः कार्या
तद्देधस्यङ्गुलो भवेत् । पञ्चाङ्गुलमुरस्तस्याः शिरस्येति वि-
भाजनम् ॥ पृथुत्वं शिरसो धार्यं हस्ततलप्रमाणकम् ॥ अङ्गुला-
नि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता स्मृता ॥ बन्धाद्बहिः प्रतीहारी षड्-
विंशदङ्गुला भवेत् । सतीक्ष्णे लोहपाल्यस्य सुक्तादामादिदार-
कृत् ॥ नगरं क्षीरवृक्षस्य न बिल्वपिचुमर्दयोः । इत्यादीनां हि कु-
र्व्याणि न नन्दति चिरं गृही ॥ प्राञ्जला सप्तहस्ता तु हलीषा विदुषा
मता । तस्य वेधः सवर्णायाः कार्या नववितस्तिभिः ॥ पुष्पाक्षयो
र्न तत्कुर्व्यात् कीर्तिघ्नौ तौ प्रकीर्तिनौ । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् स
शास्यो नश्यते गृही ॥ नीचोच्चवृषमानेन तज्ज्ञास्तां प्रवदन्ति हि ।
चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्कन्धस्थानेऽर्धचन्द्रवत् ॥ शेषशृङ्गाः कदम्ब-
स्य शालाधन्यतमस्य च । शम्या वेधाद्बहिः कार्या दशाङ्गुलप्र-
माणिका ॥ तन्माने च प्रवाली च तदन्तरदशाङ्गुलम् । प्रतोदवि-

षमग्रन्थि वैणवश्च चतुःकरः ॥ तदग्रे तु प्रकर्त्तव्या यवाकारा-
तु लोहवत् ॥ हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कु-
र्यादनडुहा दैन्याददैन्यां नरकं व्रजेत् ॥ यथा भीष्टं तथा शो-
भं बाहकस्य प्रमाणतः । भूमेश्च कर्षणायालं तज्ज्ञाः सर्व वद-
न्ति हि ॥ योजनं तु हलस्याथ प्रयक्ष्यामि यथा तथा । श्रेष्ठनक्ष-
त्रसंयुक्ते पुण्येऽह्नि तद्विधीयते ॥ यत्र दिने तु बुध्येत तत्र का-
र्यं विजानता ॥ यत्र कृत्यं हितं चापि पुण्यं वा मनसि स्मरेत् ।
तत्र विद्वान् द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽह्नि तद्विधीयते ॥ मातृश्राद्धं द्वि-
जः कृत्वा यथोक्तविधिना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्वतो धर्म-
तः कृषिम् ॥ प्रोल्लिखन् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् । इन्द्रा-
य च तथाशिवभ्यां मरुद्विश्च तथा द्विजः ॥ कुर्याद्द्विलिं हतिं विद्व-
न् उदलशयश्च याय च । तथा कुमार्यै शीतार्यै अनुमत्यै तथा ब-
लिम् ॥ नमः स्वाहेति मन्त्रेण सवालन्नात्मनः शुभम् ॥ दधिग-
न्धाक्षतापुष्पैः शमीपत्रैस्तिलेस्तथा । दद्याद्द्विलिं वृषाणाञ्च तथा
ज्यप्राशनं तथा ॥ संघृष्य शिरफालाग्रे हेम्ना वा राजतेन वा । प्र-
लेप्य मधुसर्पिभ्यां कुर्याच्चैव प्रदक्षिणम् ॥ अग्न्यौक्ष्णौ मण्ड-
लं कुर्यात् कृत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्पं लाङ्गलकल्याणं क-
ल्याणाय नमोऽस्त्विति ॥ सीतायाः स्थापनं कुर्यात् पाराशर-
मृषिं स्मरेत् । सीतां युञ्जत इत्याद्यै र्मन्त्राशीरं प्रवाहयेत् । द-
धिदूर्वाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदैः ॥ सीतां पूज्य वशो भ-
क्तोरक्त वस्त्रविशाणकौ । सप्तधान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वा-
मुखो हली ॥ तानि दत्त्वोक्षणः क्षेत्रे किरन् भूमीं कृषेद्द्विजः । न
यवैर्न तिलैर्हीनि द्विजः कुर्याच्च कर्षणम् ॥ तद्विहीनन्तु कुर्यान्
न प्रशंसन्ति देवताः । तिलमात्रच्युतं तोयं दक्षिणस्यान्पतेर्दि-
शि ॥ तेन तृप्यन्ति पितरो यावन्न तिलविक्रयः । विक्रीणीते ति

छान् यस्तु तर्पयेत्सर्विदेवताः ॥ विमुच्य पितरस्तन्तु प्रयान्तीव
तिलैः सह । उषाजलं यवस्तम्बपत्रेभ्यो भूतले पतत् ॥ पयोदधि
घृताद्यैस्तु तर्पयेत्सर्वदेवताः । देवपर्जन्यभूसीरयोगात् कृषिः
प्रजायते ॥ व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्तत्रोद्यतो भवेत् । शा
लीन् भूशणकापांसं वार्ताकुप्रभृतीनि च ॥ वापयेत्सर्वबीजा-
नि सर्ववापी न सीदति । चन्द्रक्षये यतिर्विप्रो यो युनक्ति वृषा
न क्वचित् ॥ तस्यैव दशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि तम् । चन्द्र-
क्षये द्विजो विद्वान्यो भुङ्क्ते तु पराशनम् ॥ भोक्तुर्मसार्जितं
पुण्यं भवेदशन मस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्याद्यःस्त्री
निषेवणम् ॥ स रेतोभोजिनस्तस्य षणमासं पितरो हिताः । च
न्द्रक्षये च यः कुर्यान्निरस्तरुनिकृन्तनम् ॥ तत्पर्णसङ्ख्यया
तस्य भवन्ति ऋणहत्यकाः । वनस्पतिगते सोमे योऽप्येध्वानं
व्रजेन्नरः ॥ प्रभृष्टद्विजकर्माणि न त्यजन्त्यमरादयः । वासांसि दुः
प्रणाशाय रजकस्या मतिः क्षिपेत् ॥ पिबन्ति पितरस्तस्य मासं
वरुजलन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति तत्कार्यस्तु हुताशनम् ॥
तदेव पितृशापाग्निदग्धो नरक माविशेत् । अष्टमीं कामभोगेन ष
ष्ठीं तैलोपभोगिना ॥ कुद्रुत्य दन्तकाष्ठेन हिनस्त्यासप्तमं कुलम् ।
चन्द्राप्रतीताः पुरुषास्तु देवा दद्यादपत्या यदि दन्तकाष्ठम् । नराधि
राजः सहितस्तु तेन घातः कृतः स्यात्पितृदेवतानाम् ॥ तत्राभ्यज्य
विषाणानि गावश्चैव वृषास्तथा । चरणाय विसृज्यन्ते आगतान्नि
शि भोजयेत् ॥ य उत्पाद्येह शस्यानि सर्वाणि तृणचारिणः । जग
त्सर्वं धृतं यैस्तु पूज्यन्ते किन्न ते वृषाः ॥ येनैकेन प्रदत्तेन दत्तं गो
दशकम्भवेत् । यद्रूपेण स्थितो धर्मः पूज्यन्ते किन्न ते वृषाः ॥ पा
त्याहि यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि । स याति नरकं घोरं यो
वाह यत्नपालयत् ॥ नाधिकाङ्गो न हीनाङ्गः पुष्पिताङ्गो न दूषितः

वाहनीयो हि शूद्रेण वाहयन् क्षयमाप्नुयात् ॥ वर्जयेदुष्टदोषांश्च
 गावो वै दोहने नरः । पाल्या वै यत्नतः सर्वे पालयन् शुभमाप्नुया
 त् ॥ अन्नार्थं मेतानुक्षाणः ससर्ज परमेश्वरः । अन्नेनाप्यायते स
 र्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ अग्निर्ज्वलति चान्नार्थं वाति चान्ना
 यमारुतः । गृह्णाति चाम्भसां सूर्यो रसानन्नाय रश्मिभिः ॥ अन्नं
 प्राणो बलं चान्नं मन्नाज्जीवितं मुच्यते । अन्नं सर्वस्य चाधारः स
 र्वं मन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ सुरादीनां हि सर्वेषां मन्नं बीजं परं स्थित
 म् । तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति ॥ द्यौः पुमान्धरणी
 नारी अम्भोबीजान्दिवश्च्युतम् । द्युधात्री तोयसंयोगादन्नादीनां
 हि सम्भवः ॥ आपोमूलं हि सर्वस्य सर्वमप्सु प्रतिष्ठितम् । आपोऽ
 मृतरसो ह्याप आपः शुक्रं बलं महः ॥ सर्वस्य बीजमापो वै सर्वम
 द्विःसमावृतम् । अद्या आप्यायना ह्यापः आपो ज्येष्ठतरा ह्यतः ॥
 किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः । न जीवन्ति विना
 तानि तस्मादापोऽमृतं स्मृतम् ॥ दत्तानि चाद्भिरेतस्यां किं न दत्तं
 क्षितौ भवेत् । तथान्नेन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह ॥ अतोऽप्यन्ना
 र्थभावेन कर्त्तव्यं कर्षणं द्विजः । यथोक्तेन विधानेन लाङ्गुलादि
 प्रयोजनम् ॥ सीते ! सौम्ये ! कुमारि ! त्वं देवि ! देवार्चिते ! श्रिये ।
 सत्कृताहि यथासिद्धा तथा मे सिद्धिदा भव ॥ सकृत् सूनोर्विना
 नाम्ना सीतयाः स्थापनं विना । विनाभ्युक्षणरक्षार्थं सर्वं हरति
 राक्षसः ॥ वापने नवने क्षेत्रे खले गन्त्रीप्रवाहणे । एष एव विधि
 र्ज्ञेयो धान्यानाञ्च प्रवेशने ॥ देवतायतनोद्याननिपातस्थानगो
 व्रजन् । सीमा श्मशानभूमिञ्च वृक्षच्छाया क्षितिं तथा ॥ भूमिं
 निखातयूपाञ्च अयनस्थानमेव च । अन्यामपि हि चावाह्या न
 कृषन् कृषिकृत् हराम् ॥ नोषरां वाहयेद्भूमिं वर्चाश्मककरीवृता
 म् । वाहयन्नाप्रमत्तश्च न नदीपुलिनं तथा ॥ यद्यसौ वाहयेत्तो

भात् द्वेषाद्वापि हि मानवः । क्षीयतेऽसौ चिरात्पापात् सपुत्रप-
 शुबान्धवः ॥ नरकं घोरतामिश्रं पापीयान्याति चैनसः ॥ योऽप
 हृत्य परकीयां कृषिकृद्वाहयेद्हराम् । स भूमिस्थेन पापेन ह्यन-
 न्तनरकं वसेत् ॥ न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं न चैवात्यन्तिके तथा । वा
 हयेन्नपथे क्षेत्रं वाहयेन्दुःखभागभवेत् । क्षेत्रेष्वेव वृत्तिं कुर्या
 त्स सृष्टी नावलोकयेत् ॥ न लङ्घयेत्पशूनासौ नाभीयाद्या
 ऽश्वकरः । बन्धश्च यत्नतः कार्यो मृगयुत्रासनाय च ॥ अत्राप्यु-
 पद्रवं राजा तस्करादिसमुद्रवम् । संरक्षेत्सर्वतो यत्नाद्यस्मा-
 त् गृह्णात्यसौकरात् ॥ कृषिकृन्मानवस्त्वेवं मत्वा धर्मं कृषे ध्रु-
 वम् । अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम् ॥ निम्नां हि
 वाहयेद्द्रुमिं यत्र विश्रमते जलम् । वाहयेत्तु जलाभ्यर्णे अपु-
 ष्ठोऽसेकसम्भवैः ॥ शारदं मुच्चकैः स्थानं कम्बादि वापयेद्दली
 अर्धासिकासु कार्पासं तदन्यत्र तु हैमतम् ॥ वसन्तग्रीष्मका-
 लीय मप्यूस्निग्धेषु तद्विदः । केदारेषु तथा शालीन् जलोपान्ते
 षु चेक्षवः ॥ वृन्ताकशाकमूलानि कन्दानि च जलान्तिके । वृष्टि
 विश्रान्तपानीयक्षेत्रेषु च यवादिकान् ॥ गोधूमांश्च मसूरांश्च
 खत्वान् खलुकुलन्तथा । ममस्निग्धेषु चाप्यानि भूमिजीवा
 न् विजानता ॥ तिला बहुविधा श्रोण्या अतसीशणमेव च ।
 मृदम्बु योजगत्सर्वं वापयेत्कृषिकृन्नरः ॥ सम्पश्येच्चरतः
 सर्वांस् गोवृषादीन् स्वयङ्गृही । चिन्तयेत्सर्वमात्मानं स्व-
 यमेव कृषिं व्रजेत् ॥ प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोष-
 णम् । तृतीये विक्रयं वक्रं चतुर्थं राजसेवनम् ॥ नरेर्विलिख-
 नेयः स्यात् ब्रूयुर्दोषं मनीषिणः । तस्याः सीरविदारेण कि
 न्नापापं क्षितिर्भवेत् ॥ तृणैकछेदमात्रेण प्रीच्यते क्षयमायुषः
 असङ्ख्यकन्दनिर्वासादसङ्ख्यातम्भवेदयम् ॥ यद्वर्षं मश्य-

बंधानां तथा सङ्कर्षणामपि । अहःकुक्कुटिकानाञ्च तद्दिने कृ
 षिजीविनाम् ॥ वधकानाञ्च यत्पापं यत्पापं मृगयोरपि । कर्दर्या
 णाञ्च यत्पापं यत्पापं कृषिजीविनाम् ॥ वर्णानाञ्च गृहस्थानां कृ
 षिवृत्त्युपजीविनाम् । तदेनसो विश्वेन्द्र्यर्थं प्राह सत्यवतीपतिः ।
 द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि वा ॥ धान्यभागः प्रदात
 व्यो देहिनः क्षेत्रिणो ध्रुवम् । अश्मर्य्यघृतभूमौ च विशाम्बिहोत्र
 भुग्भवेत् ॥ एकैकांशापकर्म स्याद्यावद्दशमसप्तमौ । ग्रामेश
 स्य नृपस्यापि वर्णिभिः कृषिजीविभिः ॥ सप्त भागः प्रदातव्यो
 यतेस्ते कृषिभागिनो । व्यूढौ त्व मर्य्यमात्रायां देयोऽशः स्याच्चतु
 र्दशः ॥ एकैकांशाय चर्षस्तु यावद्दशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं
 कुर्वन्वाहयेद्दिच्छया धराम् ॥ न किञ्चिदस्य चिद्दद्यात्स सर्वस्य
 प्रभुर्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः ॥ त
 द्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्याशनोत्पत्यै
 ऊरुभ्याञ्च तथा विशः ॥ द्विजदास्याय पण्याय पद्भ्यां शूद्रमक
 ल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगती यत्र भूगेहाञ्च गजादिकम् ॥ स्वभावे
 नेह विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वाव
 प्येतौ धृतव्रतौ ॥ न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्षयेत् । त
 स्मान्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ॥ ग्रामेशस्य नृ
 पस्यापि किञ्चिन्तमप्यसौ बलिम् । अग्रान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि कृ
 षिकृच्छुद्धिकारणम् ॥ संशुद्धः कर्षको येन स्वर्गलोकमवाप्नु
 यात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र कृषिकृन्नरः ॥ कुर्यात् कृषिं
 प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकृत् । सर्वस्य स्थितिकारुण्यात्स दे
 वपितृभिः पुनः ॥ मनुष्याणान्तु पोष्याय कृषिं कुर्यात् कृषीब
 लः । वयांसि चान्वसत्वानि क्षुत्तृष्णापीडितो द्विजः ॥ विमुक्तः स
 र्वपापेभ्यः स्वर्गलोकस्तमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्यात्प्रा-

तृतीयोऽध्यायः ।

५१५

च्यामतिघनावृतिम् ॥ सैकद्वारपिधानञ्च पिदध्याच्चैव सर्वतः
 खरोष्ट्राजोरणासूत्र विश्वतस्तु निवारयेत् ॥ श्वश्रूकर शृगाला-
 दिकाकोलुककपोतवान् । त्रिसन्ध्यं प्रोक्षणं कुर्यात् दानीयाभ्यु-
 क्षणाम्बुभिः ॥ रक्षा च भस्मना कुर्याज्जलधाराभिरक्षणम् ।
 त्रिसन्ध्यं मर्चयेत्सीतां पराशरमृषिं स्मरन् । प्रेतभूतादिनामा-
 नि न वदेच्च तदयतः ॥ सूतिकागृहवत्तत्र कर्तव्यन्तत्र रक्षणम् ।
 हरन्त्यरक्षितं यस्मात् रक्षांसि सर्वमेव हि ॥ प्रशस्तादिव पूर्वा-
 ह्नी नापराह्णेन सन्ध्ययोः । धान्योन्मानं सदा कुर्यात्सीतापूजन-
 पूर्वकम् ॥ यजेत खलभिक्षाभिः कलेरोहिण्यएव हि । भक्त्या स-
 र्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् ॥ खलयज्ञा पक्षिणेषा ब्रह्म-
 णा निर्मिता पुरा । भागधेयमयां कृत्वा तां गृह्णन्वीह मामिकाम्
 ॥ शतं कृत्वादयो वेगः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्यांश्च
 येचान्ये दक्षिणाशनः ॥ तदुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं ह-
 ली । विवाहे खलयज्ञे च संक्रान्तौ ग्रहणेषु च ॥ पुत्रे जाते व्यती-
 पाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुकाणां
 पुनः पुनः ॥ दीनानामप्यनाथानां कुष्ठीनां कुशरीरिणाम् । क्ली-
 बान्धवधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते ॥ वर्णानां पतितानाञ्च
 द्युद्वग्भूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानांश्च पाकानां प्रीत्यात्युच्चा-
 वचाददत् ॥ ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते विधिवद्द्विजाः । स्तो-
 कशः सीरिभिः सर्वे वर्णिभिर्गृहमेधिभिः ॥ दत्त्वात्वनृतया वाचा
 क्रमेणाथ विसर्जयेत् । तत्कृत्वा स्वगृहं गच्छेच्छ्रान्दमभ्युदयं
 श्रयेत् ॥ शरद्वन्द्वे मन्तवसन्तनवाम्नैः श्राद्धमाचरेत् । नो कृत्वा
 भन्तदश्नीयादभन्तं तद्यमभ्युते ॥ कृषानुत्पाद्य धान्यानि ख-
 लयज्ञं समाप्य च । सर्वसत्त्वहिते युक्त इहामुत्र सुरवी भवेत्
 ॥ कृषेरन्यतमो धर्मो न लभेत् कृषितोऽन्यतः । न सुखं कृषितो

न्यत्र यदि धर्मेण कर्षति ॥ अवस्त्रत्वं निरन्नत्वं कृषितो नैव जा-
यते । अनातिथ्यञ्च दुस्तत्वं गोमये न कदाचन ॥ निर्धनत्वमप-
भ्यत्वं विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् । अस्थानित्वमभाग्यत्वं न सु-
शीलस्य कर्हिचित् ॥ वदन्ति कवयः केचित् कृष्यादीनां विशुद्ध-
ये । लाभस्यासंप्रदानञ्च सर्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् ॥ प्रतियहंचतु-
र्थं शिं वर्णिलोभं तृतीयकम् । कृषितो विंशतिञ्चैव ददते नास्ति
पातकम् ॥ राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां च विंशकम् । त्रय-
स्त्रिंशञ्च विप्राणां कृषिकर्मान् लिप्यते ॥ कृष्या च चोत्पाद्य-
यवादिकानि धान्यानि भूयांसि मखान्विधाय । मुक्तो गृहस्थोऽ-
पि पराशरप्राक् तस्यामयः कश्चिदवादिदोषाः ॥ देवा मनु-
ष्याः पितरश्च सर्वे साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च । गावो द्वि-
जेन्द्राः सह सर्वसत्त्वै कृष्यं न तृप्तानि मनाक् द्युरेति ॥ यश्चैतदा-
लोच्य कृषिं विदध्यात् लिप्येत पापेन स भूभवेन । सीरेत त-
स्यानि विदारितापि स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री ॥ षट् कर्मा-
णि कृषिं येतु कुर्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः । ते स्ररादिवरप्राप्ताः
स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥ षट्कर्मभिः कृषिः प्रोक्तो द्विजानां गृहमे-
धिनाम् । गृहश्च गृहिणीमाहुस्तद्विवाहमथोच्यते ॥ ॥ इ-
ति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रणीतायां कृषिकर्म-
सीतायज्ञोपवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

स्वयञ्च वाहयेत् क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः । कुर्याद्वि-
वाहयागादिष्वयज्ञांश्च नित्यशः ॥ अष्टौ विवाहानारीणां
संस्काराय प्रकीर्तिताः । ब्राह्मादिक क्रमेणैव संप्रवक्ष्याम्यतः
पृथक् ॥ जात्यादिगुणयुक्ताय पुंस्त्वे सति वराय च । कन्यालङ्-
कृत्य दीयेत विवाहो वैधसः स तु ॥ रेतो मज्जति यस्याप्सु स-
त्रञ्च द्वादिकेऽनिलम् । पुमान् स्यात् लक्षणेरेतैर्विपरीतैश्च

षण्डकः ॥ ये यज्ञे वर्त्तमाने तु ऋत्विजः कर्म कुर्वते । कन्यालङ्-
कृत्य दीयेत विवाहः स तु देवकः ॥ वराय गुणयुक्ताय विदुषे स
दृशाय च । कन्या गोद्वयमादाय दीयेतार्षः स उच्यते ॥ कन्या-
चैव वरश्चोभौ इच्छया धर्मचारिणौ । स्यातामिति च यत्रोक्तां
दानं कार्यं विधिस्त्वयम् ॥ एतावद्देहि मे द्रव्यमित्युक्त्वा प्राक्
प्रदाय च । यत्र कन्यां प्रदीयेत स दैवत्यविधिः स्मृतः ॥ यत्रा-
न्योन्याभिलाषेण उभयोर्वरकन्ययोः । तयोस्तयोर्विवाहः स्या-
द्ब्रान्धर्वः प्रथितः स तु ॥ युद्धे हत्वा बलात्कन्यां यत्रास्थित्याप-
इत्युक्त्वा । उह्यन्तु स तु विद्वद्भिर्विवाहो राक्षसः स्मृतः ॥ सुप्तां वा
पि प्रमत्तां वा कन्यां छलेन भुज्यते । सर्वेभ्यः स तु पापिष्ठः पै-
शाचः प्रथितोऽष्टमः ॥ आद्या वाद्यस्य षट् प्रोक्ता धर्मश्चित्वा
रएव हि । चत्वारोऽन्ये द्वितीयस्य आद्यस्य च द्वयस्य च ॥ प-
ञ्चमश्च तयाषष्ठः स्मृतौ चतु चतुर्थयोः । द्वितीयस्यापि यत्प्रो-
क्ता एतयोस्तेन चाष्टमः ॥ वैधस्याद्यनुरूपेण द्वितीयापरयोः
स्मृतः । सर्वसप्तममेकस्याद्वितीयस्यैव कीर्तितः ॥ अन्त्यावत्य
धर्मो चोक्ता बुद्धाहः शक्रसूनुना । यथायुधस्वरूपेण प्रोक्तो
दैत्यस्तु मानुषः ॥ वार्त्तायां प्राकृतोऽधस्ताच्चतुराद्यविवाहजैः ।
स्वात्मानं द्विगुणान्वश्यादृश सप्त च यश्च षट् ॥ स्त्रीणामाज-
न्मशमर्थं वंशशब्दो प्रयत्नवान् । वरं हि कवयो विद्वान् जा-
त्यादिगुणसंयुतम् ॥ जातिर्विद्यावयः शक्तिरारोग्यं बहुपक्ष-
ता । अर्थित्वं वित्तसम्पत्तिरष्टावेते वरे गुणाः ॥ जातिर्विद्या
च रूपञ्च कुलञ्चैव नवं वयः । आरोग्यत्वं विशोषेण पुंस्त्वे स
त्यपि लक्षयेत् ॥ जातिरूपञ्च शीलञ्च वयो नवमरोगिता । स्वा-
चारत्वं विशेषेण सलक्षवरमाश्रयेत् ॥ स याति रूपं वित्तञ्च तथा
येवयसं दृढम् । सन्तोषजननं स्त्रीणां प्रज्ञावानाश्रयेद्हरम् ॥ न

जातिं न च विद्याञ्च वित्तं वाचरणं स्त्रियाम् । किमु तत्प्राप्तिमि
 च्छन्ति तस्मात्प्रीतिकरं श्रयेत् ॥ पिता यत्र सगोत्रत्वं माता यत्र
 सपिण्डता । न च तामुद्वहेत्कन्यां दारकर्मण्यनादृताम् ॥ कन्या
 याश्च वरस्यापि मन्त्रोभयो भवेद्दृतिः । तथा कन्यां वरो धीमा
 न्वरयेद्दंशशुद्धये ॥ नानामतानि सर्वेषां सतां कन्यां वरं प्रति । स
 न्तानार्थं विशुद्ध्यर्थं जात्यादिषु च नान्यतः ॥ दूरस्थानामविद्या-
 नां मोक्षधर्मानुयायिनाम् । शूराणां निर्धनानाञ्च न देया कन्य
 का बुधैः ॥ वर्जयेदतिरिक्ताङ्गीं कन्यां हीनाङ्गरोगिणीम् । अतिलो
 म्नीं हीनलोम्नीं मवाचमतिवाग्युताम् ॥ पिता पितामहो भ्राता-
 माता मातामहोऽपि वा । कन्यदाः स्युः क्रमेणैते पूर्वाभावे परः प
 रः ॥ अधिकारी यदा न स्यात्तदस्याथ नृपस्य सा । तद्विराच स्व
 यङ्गम्यं कन्यापि वरयेद्दरम् ॥ पिङ्गलां कपिलां कृष्णां दुष्टवाक्-
 काकनिस्वनाम् । स्थूलाङ्गजङ्घपादाञ्च सदा चाप्रियवादिनी-
 म् ॥ त्यजेन्नागनदीनाम्नीं पक्षिवृक्षर्क्षनामिकाम् ॥ अहिप्रक्षा
 ल्यनाम्नीञ्च तथाभीषणनामिकाम् । सुजातिमुद्वहेत्कन्यां सुरू
 पां लक्षणान्विताम् ॥ अरोगिणीं सुशीलाञ्च तथा भ्रातृमतीम
 पि । सुलज्जां शुभनासाञ्च पतिप्रीतिकरीमपि ॥ श्वश्रुश्वशुरगु
 र्वादिशुश्रूषाकारिणीं प्रियाम् । अव्यङ्गकुलसञ्जाता मनमिश्र
 स्तवंशजाम् ॥ प्रस्वेदसुभगां धाता शुभमिच्छन् समुद्वहेत् ॥ वि
 प्रः स्वामपरेन्द्रेतु राजा स्वामपरे तथा ॥ वैश्यः स्वाञ्च चतुर्थीञ्च
 क्रमेणैव समुद्वहेत् । पितृभिः सप्तमीमेकं मातृतः पञ्चमीमपि
 ॥ उद्वहेदिति मन्यन्ते कुलधर्मसमाश्रिताः । उक्तलक्षणकन्यायां
 कृत्वा पाणिग्रहं द्विजः ॥ धर्मोद्वाहनकेनापि तदा दद्याद्दुताश
 नम् । दायाद्यकाले वा दद्यात्तदुक्तं कर्मकृद्द्विजः ॥ यदा वापि
 भवेद्भक्तिः सम्पत्तिर्वा तदा भवेत् । ऋतावृत्तौ स्त्रियङ्गच्छेत् ।

स्त्रीच्छया चवरं स्मरन् ॥ सर्वन्तदिच्छया कुर्याद्दयया भयो भवे
 हृतिः । भोज्यालङ्कारवासोभिः पूज्याः स्युः सर्वदा स्त्रियः ॥ यथा
 किञ्चिन्न शोचन्ति नित्यं कार्यन्तथा नृभिः । आयुर्वित्तं यशः पु
 त्राः स्त्रीप्रीत्या स्यु नृणां सदा ॥ नश्यन्ते ते तदा प्रीतौ तासां शा
 पादसंशयः । स्त्रियश्च यत्र पूज्यन्ते सर्वदा भूषणादिभिः ॥ देवाः
 पितृमनुष्याश्च मोदन्ते तत्र वेश्मनि । स्त्रियस्तुष्टाः स्त्रियः सा-
 क्षाद्रुष्टाश्च दुष्टदेवताः ॥ वर्धयन्ति कुलन्तुष्टाः नाशयन्त्यपमा
 निताः । नापमान्यः स्त्रियः सद्भिः पतिश्चक्षुरदेवरैः ॥ भ्राता-
 पित्रा च मात्रा च तथा बन्धुभिरेव च । स्त्री यस्य पुरुषस्यापि य
 त्रोभयो भवेद्भृतिः ॥ तत्र धर्मार्थकामाः स्यु स्तदधीना यतस्त्व
 मी । षट् कर्माणि नृणान्तेषां येषां भार्या पतिव्रता । पतिलोक
 न्तु ता यान्ति तपसा तेन योगवित् ॥ पतिव्रता तु साध्वी स्त्री
 अपि दुष्कृतकारिणी । पतिमुद्धृत्य याति द्यां काकीव पतिता
 रुजाम् ॥ जीवन्वापि मृतोवापि पतिरेव प्रभुः स्त्रियाम् । नान्य
 च देवता तासां तमेव प्रभुमर्चयेत् ॥ अन्यस्यापि हि दुष्टा स्त्री
 यान्यभावा प्रियम्पतिम् । सा गच्छेन्नरकं घोरन्तद्गोहादयुते
 ऽपि च ॥ नियोज्य गृहकृत्येषु सर्वदा तानृभिः स्त्रियः । गृहार्थास
 क्तचित्तास्तास्तदेवार्हन्ति शोचितुम् ॥ स्त्रीणामष्टगुणः कामो व्य
 वसायश्च षड्गुणः । लज्जा चतुर्गुणा तासामाहारश्च तदर्द्धकः
 ॥ न वित्तं नैव जातिश्च नापिरूपमपेक्षते । किन्तु ताभिः पुमा-
 नेष इति मत्वेव भुज्यते ॥ विकुर्वाणाः स्त्रियो भर्तुरायुष्यधन
 नाशकाः । अनायासेन वा स्वस्य यथाशक्त्या भवन्ति हि ॥
 नारीणाञ्च नदीनाञ्च न गतिर्जायते नृभिः । कूलं कूलं प्रयायि
 न्योः कालक्षेपो न जायते ॥ चेष्टाचरित्रचित्तानि देवानेव विदुः
 स्त्रियाम् । किं पुनः प्राणिमात्रास्तु सर्वथा नष्टबुद्धयः ॥ तस्मा

ताः सर्वथा रक्ष्याः सर्वोपायैर्नृभिः सदा । श्वशुरैर्देवराद्यैस्ताः
 पितृभ्रात्रादिभिस्तथा ॥ विवाहात् प्राकृपिता रक्षेत्ततः पतिस्तु
 यौवने । रक्षेयुर्वर्द्धके पुत्राः नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ स्वात-
 न्त्येण विनश्यन्ति कुलजा अपि योषितः । न स्वातन्त्र्य मत-
 स्तासां प्रजापति रकल्पयत् ॥ अशौचाश्च सशौचाश्च अमेध्या
 अपि पावनाः । दुर्वाचोऽपि सुवाचस्ता स्तस्मादन्वेषयेत्ततः ॥
 शौचं वाचं च मेध्यत्वं सोमगन्धर्वपावकाः । ददुस्तासां वरानेतां
 स्तस्मान्मेध्यतराः स्त्रियः ॥ भर्तारो वो भविष्यन्ति युष्मच्चि-
 त्तानुसारिणः । रक्षणीयास्ततः स्तास्तु सर्वभावेन योषितः ॥
 ममाहमृकूथ मिद्याद्यैर्देवन्यस्तां नृणां तनौ । अर्धकाया नृ-
 णां तास्ताः पृथक् धर्मादिना स्त्रियम् ॥ नदी वापी स्त्रियं गच्छे-
 न्न सगर्भा व्यवस्थिताम् । अभिगच्छेदविद्वान् यस्तदा भूः
 क्षयमेति च । नदी वापी स्त्रियं गच्छेद्विच्छं स्तद्विच्छयापि च
 ॥ न पर्वसु न सन्ध्यासु नाद्यार्तुचतुरात्रिषु । वन्द्याष्टमेऽधि-
 त्तव्या नवमे च मृतप्रजा ॥ एकादशी स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रिय-
 वादिनी । न वन्द्येऽभिगमं कुर्यात्प्राणी गृहीतयोषितः । कुर्या-
 च्चेत्पितरस्तस्य पतन्ति रेतसो भुजः ॥ भार्याधीनं सुखं पुंसां
 भार्याहीनं गृहं वनम् । भार्याधीना सुखोत्पत्तिर्भार्याधीनः
 शुभोदयः ॥ यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याधीनं गृहं वनम् । न गृ-
 हेण गृहस्थः स्यात् भार्याया कथ्यते गृही ॥ गृहीस्याद् गृह-
 धर्मेण सद्यै पञ्चनखादिकाः । तद्दीनो न गृहस्थः स्यात् भार्या-
 या कथ्यते गृही ॥ श्रौतो वा यदिवा स्मार्त्तः सर्वेषां गृहमेधि-
 नाम् । कण्डन्युद्धककुम्भीच चुल्ली पेषणयुपस्करम् ॥ पञ्चयज्ञवि-
 धानेन कुर्यात्पञ्च महामखान् । पञ्चसूना वहन्त्यत्र सूनादोषो
 न विद्यते ॥ यदादौ वेदमारभ्य स्नात्वा भक्त्या द्विजोत्तमः । अ

ध्यापयेद्द्विजान् शिष्यान् सर्वे ब्रह्ममखः स्मृतः ॥ यः स्नात्वाऽ
हरहः कुर्याद्देवांश्च मनुजान् पितॄन् । तर्पयेदम्भसा भक्त्यापि
तृयज्ञः सर्वे मखः ॥ श्रौतेषां यदिव स्मार्ते यज्जुहोति हुताशने ।
विधिवन्निः सर्वे विप्रः स तु देवमखः स्मृतः ॥ दशस्वाशासु यः
कुर्याद्भुतशेषो बलिं द्विजः ॥ इन्द्रादिभ्यस्तथान्येभ्यः सर्वे भू-
तमखो मतः । समायातातिथिं भक्त्या यद्रोजयति नित्यशः ॥
अन्यानभ्यागतांश्चैव समानीयेष्टि रुच्यते । एवं पञ्चमखत्वं
स्यान्मधुमांसाज्यपायसम् ॥ स सन्तर्प्य पितॄन् देवान् मनुजः
स्वर्गमाप्नुयात् । गृहस्थायौषधिं मत्वा त्वाचं धेनुं चतुःस्तनीम्
॥ स्वर्गोक्तेः पितॄन् देवान् पूज्यातिथिवरानपि । स्वर्गोक्तेभिः पि-
तृभ्यस्तु पूज्यास्तेऽतिथयो द्विजैः ॥ चत्वारस्तु स्तुता एते यजुर्वे-
द उदाहृतः । स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारस्तथा स्वधा । देवा-
नि भागधेयो द्वौ अन्यश्च मनुजांस्तथा । पितॄणाञ्च चतुर्थस्तु
इति वेदनिदर्शनम् ॥ इति निवृत्य विधिवत्सकलं कर्म नैतिकम्
॥ प्राणाग्निहोत्रविधिना भुञ्जीतान्न मघापहम् । अदत्त्वा पोष्य-
वर्गस्य ह्यकृत्वाऽध्यापनादिकम् ॥ असाक्षिकञ्च योऽश्नीया-
त्सोऽश्नीयात्किल्बिषं द्विजः । प्राङ्मुरवादिक्रमेणाशु दिव्यायुः
कीर्तिकीर्तितम् ॥ दिव्याग्निस्वाननश्चाद्याद्यत्तदभति राक्षसाः
अथ प्राणाग्निहोत्रस्य श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ वक्षमाणो वि-
धिः पुण्यः पावनः प्रेत्य चेह च । यो विधिर्देवतान्यस्त संसारबन्ध-
नाशकः ॥ तद्विदस्त द्विवं यान्ति मुक्ता देवान् ऋणेन च । उद्धरे-
द्यदि मत्वाशु पुरुषानेकविंशति ॥ सर्वेष्टिफलभाक् यायाद्वेध-
सं क्षय मक्षयम् । यः कालाकालविद्विप्रो नैनः स्पर्शी सकर्हि-
षित् ॥ सोऽस्पृष्टो नाविशेत्तत्र यद्रत्ना नैव संसृती । दशपञ्चा-
ङ्गुलव्यासं नासिकाया बहिः स्थितम् ॥ जीवो यत्र विशुद्धो न सा

कला षोडशी स्मृता । सर्वमेतत्तया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचर
 म् ॥ ब्रह्मविद्येति विख्याता वेदान्ते च प्रतिष्ठिता । न वेदं वेद
 मित्याहुर्वेदन्नाम परम्पदम् ॥ तत्पदं विदितं येन स विप्रो वेद-
 पारगः । आहुतिः सा पराज्ञेया सा च शान्तिः प्रकीर्तिता । गाय
 त्री सा च विज्ञेया सा च सन्ध्या प्रकीर्तिता ॥ तज्जप्य तच्च वैज्ञे-
 यं तद्व्रतं तदुपासितम् । तां कलां यो विजानाति सकलज्ञो द्वि-
 जः स्मृतः ॥ यत्तुरीयं पदं प्रोक्तं यस्मिन् लीनमिदं जगत् । तत् ज्ञा-
 त्वा परमं तत्त्वं न भूयः पुरुषो भवेत् ॥ प्राणमार्गास्त्रयः प्रोक्ता
 स्तिस्त्रो नाड्यः प्रकीर्तिताः । ईडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च तृ-
 तीयका ॥ ईडा च वैष्णवी नाडी ब्रह्माणी पिङ्गला स्मृता । सुषु-
 म्णा चैश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवधा स्मृता ॥ उत्तरं दक्षिणं ज्ञेयं द-
 क्षिणोत्तरसंज्ञितम् । मध्ये तु विषुवं ज्ञेयं पुटद्वयविनिःसृतम्
 ॥ संक्रान्तौ विषुवञ्चैव यो विजानाति विग्रहम् । नित्यमुक्तः स
 योगी च ब्रह्मवादिभिरुच्यते ॥ मध्याह्ने चार्धरात्रे च प्रभातेऽस्त-
 मये तथा । विषुवन्तं विजानीयात्पुटद्वयविनिःसृतम् ॥ हस्तपुण्डरी-
 कमरणीं मनोमन्थनमेव च । प्राणरज्वा न्यसेदग्निं रात्र्याध्ययं
 प्रतिष्ठितः ॥ ज्वालयेत्पूरकेणाग्निं स्थापयेत्कुम्भकेन तु । रेचके
 णोर्ध्ववक्त्रेण ततो होमं करोति यः ॥ यत्तद्गृदि स्थितं पद्ममधो-
 नालं व्यवस्थितम् । तद्देविकासते पद्मं प्रणवन्तश्च सर्पति ॥
 वामहस्तधृते पात्रे दक्षिणे चाभ्रसि स्थिते । सनादमुच्चरेद्वि-
 प्र आच्छन्नाग्रन्तु पूरयेत् ॥ पूरयेत् पूरकं प्राहुर्निश्चलं कुम्भ-
 कं भवेत् । विनिसृत्य शनैर्वायू रेचकान्तं विनिर्दिशेत् ॥ स्वाहा
 नैः प्रणवाद्यैश्च स्वस्वनान्ना च वायुभिः । जितात्मा योषितः ष-
 ष्टः षडाहुत्याहुतिं भवेत् ॥ जिह्वादन्तं ग्रसेदन्नं दन्तैश्चैव न तत्
 स्पृशेत् । दशनैः स्पृष्टमात्रेण पुनराचम्य चारभेत् ॥ मुखमाह

वनीयोऽग्निर्गर्हपत्यस्तथोत्तरे । उदये दक्षिणाग्निश्च ग्रहाग्निश्चापि दक्षिणे ॥ सप्त्यश्चोत्तरतश्चान्त्य इत्यग्निस्मरणक्रमः । प्राणाप्येव हि होत्रादि चिन्तयेत्तद्देवतु ॥ होतारं प्राणमित्याहुरुद्रातारमपानकम् । ब्रह्माणं व्यानमित्येके उदानाध्वर्युमित्यपि ॥ समानञ्चेह यज्वानमिति ऋत्विक् क्रमं बुधः । अहङ्कारं पशुं कृत्वा प्राणञ्च पशुमित्यपि ॥ बुद्धिः प्रत्यरणिः पृथ्वी लोमानि च कुशाः स्मृताः । मनोविभक्ता त्वग्निजिह्वा इति तास्ते प्रचक्षते ॥ कृत्वा तु मातृमोङ्कारं हुङ्कारञ्च तथा पुनः । उत्तिष्ठज्जनताग्रे च हरिलोहितपिङ्गलः ॥ सुप्तः परिधये तुभ्यं क्षुद्रह्निर्देवतञ्च यत् । विजिह्वो यो जाठराग्नेः स्वाहा प्राणाय वात्ययः ॥ इन्द्रगोपककर्णाय विजिह्वायाग्निर्देवतम् । ॐ स्वाहा अपानाय स्वाहाकारान्तमुच्चरेत् ॥ गोक्षीरसप्तवर्णाय पर्जन्यवह्निर्देवतम् । स्वाहोदानाय सोङ्कारमनलाय परार्चिषे ॥ तडित्समानवर्णाय बाष्पाग्निर्देवतायते ॥ ॐ स्वाहा च समानाय ॐ स्वाहा चाह वेधसे । तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठे लङ्गनप्राणस्य चाहुतिः ॥ मध्यमानामिकाङ्गुष्ठे व्यानस्य परिकीर्तिता । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठे रपानायाहुतिः स्मृता ॥ मध्यमानामिकास्त्वन्या मुदाने जुहुयाद्बुधः । समाने सर्वैरुद्धृत्य आहुतिः स्यात्समानता ॥ जलं पीत्वा तु तृप्यन्ति रेचयेच्च शनैः शनैः । ततोऽन्यद्व्यमश्नीयात् पूरणायोदरस्य च ॥ विधिं प्राणाग्निहोत्रस्य ये द्विजाने वज्रान्ते । अपानेन तु भुञ्जन्ते तेषां सुखमपानवत् ॥ यो ज्ञात्वा तु विधिं भुङ्क्ते यथोक्तमिदमाचरेत् । इहामुत्र च पूज्यत्वं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य दातुरप्यक्षयं भवेत् दातुरपि हि यत्पुण्यं भोक्तुञ्चैव हि तत् फलम् ॥ दाता चैव नु भोक्ता च तापुभौ स्वर्गगामिनौ । यो जानाति विधिं चेमं रा नवे

ब्रह्मवित्तमः ॥ एकं पिबति गण्डुषं त्यजेदर्द्धं धरातले । पीतेन पि
 तृत्तमिस्तु भूमौ च भूमिदेवता ॥ पिबेद्द्वितीयं गण्डुषं ब्राह्मणो
 ज्ञानदुर्बलः । सहतः पितृदेवस्य मात्मानं नरकं व्रजेत् ॥ रहस्यं
 सर्वशास्त्रेषु सर्वशास्त्रेषु दुर्बलम् । ज्ञानानां मुत्तमं ज्ञानं न कस्य
 चित्प्रकाशयेत् ॥ ज्ञानानि च प्रकाशयानि पुंसामविदुषां वदेत् ।
 स प्राणस्य फलं तेषां मात्मानं नरके नयेत् ॥ अग्नीयाद्विधिव
 न्यस्तपात्रः कृतपरीक्षितः । पूजितान्नमवागृजुषः स पैशाच
 ममाक्षिकम् । वारं यतन्यस्त पात्रोऽपि त्रियासानपि वा द्वि
 जः ॥ तस्य त्रिरात्रपुण्यस्तु दानेऽपि कवयो विदुः । चतुस्त्रिको-
 णवृत्ता च विप्रक्षत्रविशां क्रमात् ॥ वदन्ति परिकृष्यन्ति तद्दी-
 नान्तु राक्षसम् । गृह्णीयात्प्रागपोशानं तथा भुक्त्वा सकृन्नृपः
 ॥ अनग्नं ममृतं तत्स्यात् भुक्तमन्नं द्विजन्मना । काले भुक्त्वा
 समुत्थाय प्रोष्य विप्रं समीक्ष्य च ॥ अहःपतिन्तत्र स्थित्वा चि
 न्तयेद्बहुकृत्यकम् । भार्या भोजनवेलायां शिक्षां सप्ताथ पञ्च
 वा ॥ दत्त्वा शेषं समग्नीयात्सापत्यभृत्यकैः सह । निवृत्य साऽपि
 सकलं किञ्चित् स्थित्वा मुखेन च ॥ स्व स्वीयकृत्यकार्येषु सा
 पि सात्वपरा पुनः । उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वा चैवाशुशुक्ष
 णिम् ॥ किञ्चित्पश्चात्समग्नीयात्सायं प्रातरिति श्रुतिः । स्वाध्या
 यमभ्यसेत्किञ्चित् यामद्वयशयीति च ॥ शयानो मध्यमौ या-
 मौ ब्रह्मभूयाय कल्पते । सुशयने शयीताद्ये एकान्ते च स्त्रिया
 सह ॥ सेवनं मैथुनादीनां वदन्ति मुनिपुङ्गवाः । भरतुक्षयात् सु
 पुत्रार्थी आधानविधिना द्विजः ॥ प्रसह्य भस्मना योनिमिति
 तन्त्रेति दर्शनात् । कृत्वा धानविधानन्तु स्त्रीयोगमभ्यसेत् पु
 नः ॥ मन्येदधिकृतौ योनौ विकाराद्विकृताः प्रजाः । बृहन्मुहूर्त
 मुत्थाय प्रातःसन्ध्यामुपक्रमेत् । आसूर्योदयनात्प्रातः साय

ज्यैवर्क्षदर्शनात् ॥ अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवामैथुनमेव च । पुना-
ति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता ॥ सिन्दुरारुणभ्रं भा-
ति यौवनं यौवतारति । उदयेऽस्तमये भानौ तावत्सन्ध्येति
शक्तिजः ॥ आधानतो द्वितीयेतु मासे पुंसवने भवेत् । सीम-
न्तोन्नयनं षष्ठे कार्यं मासेऽष्टमेऽपि वा ॥ जातस्य जातकर्मादि
विधिवच्छ्रद्धपूर्वकम् । दिने चैकादशानामकर्मादिव द्विजन्म-
नाम् ॥ तुर्यनिष्क्रमणं मासे षष्ठेऽन्नप्राशनं तथा । चूडाकर्म द्विती-
येऽब्दे कार्यं वा कुलधर्मतः ॥ सर्वे स्त्रियां विमन्त्रं तु कार्यं कार्य-
विमुक्तये । न स्युर्यस्य द्विजाः श्वेताः श्रियाश्चैव कथञ्चन ॥ स द्रा-
त्यः स परित्याज्यो द्विजो यस्माद् द्विजन्मनाम् । मुञ्जमौर्वशणा-
नान्तु त्रिवृता रशना स्मृता ॥ कार्पासशणमेषोणान्युपवीतानि
त्रिवृतिः । पालाशवटपीलूनां दण्डाश्च क्रमशः स्मृताः ॥ कार्पास-
रौरवं वास्त मजिनानि द्विजन्मनाम् । शिरोललाटनासान्तः क्रमा-
दण्डाः प्रकीर्तिताः ॥ अब्रणाः सत्वचो दग्धा उक्ताः शुभकरा नृणाम्
गायत्र्या त्रिष्टुप् जगत्या त्रयाणामुपनायनम् ॥ गायत्र्यामिव शो-
षो वा युञ्ज्यादित्यपरेषु च । सवितुः पाठः सवितुर्विश्वारूपाणि
चक्रमात् ॥ औपासनायिका मन्त्रा विप्रादीना मुदाहृताः । ब्रह्म-
णो विप्रगणेषु नृपस्तेषूत्तमेषु च ॥ वैश्यो विप्रो नृपः स्वेषु कुर्याद्वि-
क्षां स्ववृत्तये । एकान्नञ्च द्विजोऽश्वीयाद्ब्रह्मचारी व्रते स्थितः ॥ भि-
क्षाव्रतं द्विजातीनां उपवाससमं स्मृतम् । प्रतिग्रहो न भिक्षा स्वा-
न तस्याः परपाकता ॥ सोमपानसमा भिक्षा अतोऽश्वीतस भि-
क्षया । भिक्षया यस्तु भुञ्जीत निराहारः स उच्यते ॥ भिक्षामन्ना-
भिश्चस्तेषु साचारेषु द्विजेषु च । भिक्षेत भिक्षां क्रमशो गुरोः कुलं
विवर्जयेत् ॥ स्वसारं मातरञ्चापि मातृस्वसारमेव च । भिक्षेत प्र-
थमां भिक्षां याचेत् न विमानयेत् ॥ भवति ! भिक्षां मे देहि भिक्षां

भवति ! देहि मे । भिक्षां मे देहि भवति ! क्रमेणैव मुदा हरेत् ॥ द्वाद
 शाब्दं व्रतं धार्यं षट् व्यब्धन्तु श्रुतिं प्रति । आदित्याब्दे सृजेत्त
 द्वै दत्त्वा तु गुरवे वरम् ॥ वयस्तु स्नातकाः प्रोक्ताः विद्याव्रतोपसे-
 विनः । विद्यां समाप्य स स्नायाद्विद्यास्नातक उच्यते ॥ समाप्य
 च व्रतं यस्तु व्रतस्नातक उच्यते । इयं समाप्य यः स्नायात्स विनामा
 भिधीयते ॥ अष्टैकद्वादशाब्दानि सगर्भाणि द्विजन्मनाम् । मुख्य-
 कालो व्रतस्यैष ह्यन्य उक्तो विपर्यये ॥ द्विगुणाब्देषु कर्त्तव्या क्रमा
 दुपनतिर्द्विजे । हीनगायत्रीच ब्राह्म्या उक्तकालादनन्तरम् ॥ नाध्मे
 यो नैव चोद्वाह्यो व्यवहारविचर्जितः । न याज्यानार्चकार्येषु प्रयो-
 ज्यास्तु इति श्रुतिः ॥ स्त्रीचन्निलोमवक्त्रा ये निर्लोमदेहवक्षसः ।
 उदरस्यानपत्याश्च अदृश्यास्ते विगर्हिताः ॥ येऽजस्वं विहितं कु-
 र्युः प्राप्नुयुस्ते सदा शुभम् । दीर्घायुष्वं प्रजावत्त्व मरोगित्वं य
 शोदिवम् ॥ क्षीणायुष्यं दरिद्रत्वं ममजत्वं मरोगिताम् । गर्हित
 त्वं च लोकेऽत्र विदुर्निषिद्धकारिणः ॥ प्रातर्वा यदिवा साय म
 द्यादन्नमनर्चितम् । नानाज्यस्यानपोशानं शुभप्रेप्सु द्विजन्मना
 म् ॥ आपोशानं विना नाद्यान्नादद्यान्न मनर्चितम् । अनाज्यं
 न दिवा सायं शुभमिच्छन् समश्नुते ॥ षोडशाब्दानि विप्रस्य
 द्वाविंशति नृपस्य च । चतुर्विंशतिरन्यस्य ब्राह्म्यास्तेस्युरतः प
 रम् ॥ उपनेया न ते विप्रैर्नाध्याप्याः शूद्रधर्मिणः । न व्यवहार्या
 श्चाख्याश्च इति धर्मविदो विदुः ॥ स्त्रीणामुद्वाह एको वै वेदो
 कृपावनो विधिः । स्त्रीपुंसोर्यत्र विन्यासः सुन्वीरन्योन्य मु-
 च्यते ॥ स्वस्मिन्यस्माद्विभर्त्येषा पतिर्विभर्ति सोऽपि ताः । अ
 तो भार्या च भर्ता चेत्यत्र वेदो निदर्शनम् ॥ पतिर्विंशति यज्जा-
 यां गर्भो भूत्वैह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि
 जायते ॥ जातोक्ता तेन जाया वै यदस्यां जायते पुनः । इयमा

भवनं भार्या बीजमस्यां निषिच्यते ॥ देवा ऊचुर्मनुष्याश्च भार्या तु जननी तु यः । आत्मना जायते ह्यात्मा सैरावत्यतितारिणीम् ॥ भार्या जाया जनन्येषा इति वेदप्रतिष्ठितः । यस्मात्सन्नातिपुं नाम्नो नरकात् पुत्र उच्यते ॥ सर्वा संसृष्टिमाहृत्य तद्वत् ब्रह्मणैकताम् । यः पिता जातपुत्रस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥ सर्वं मे सफलं प्राप्तं मैहिकामुत्रकञ्च यत् । किं दण्डैरजिनैस्तीर्थैस्तपोभिः किं समाधिभिः ॥ पुमांसः । पुत्रमिच्छध्वं स वै लोके वदावदः । प्राणान्मुष्मिन् शरणं हि वासो रूपं हिरण्यं पशवो विवाहः । सरवा च यज्वा रूपणश्च पुत्री ज्योतिः परम्पुत्र इहाप्यमुत्र ॥ स पुण्यकृत्तमो लोके यस्य पुत्रश्चिरायुषः । विशेषेण द्विधर्मज्ञः स परं ब्रह्म विन्दति ॥ पुत्रेण प्राप्यते स्वर्गो जातमात्रेण तु ध्रुवम् । तस्मादिच्छन्ति सर्वेऽपि पशवोऽपि वयांसि च ॥ जायायास्तद् द्विजज्ञत्वं यदस्मां जायते पुनः । पुत्रस्यापि न पुत्रत्वं यस्माति नरकार्णवात् । यः पिता स तु पुत्रस्तु जायैव हि जनन्यपि ॥ न पृथक्त्वं विदुस्तज्ज्ञा अनयोः परयोऽपि । अयं हि पन्था पुरुषस्य तस्य ध्रुव भवेत्पुत्रजन्मेह यस्य । तद्दीक्ष्य चोर्ध्वं पशवो वयांसि पुत्रार्थिनो मातरमारुहन्ति ॥ जनिष्यमाणा इच्छन्ति पितरः स्वकुले सुतान् ॥ कश्चिद्भूत्वा गयायां नोऽवश्यं पिण्डान् प्रदास्यते । यक्षत्वन्योऽश्वमेधेन नीलं मोक्षयति गोगृहे ॥ इष्टव्यं पितृभिः सर्वपुत्रेभ्यः सकलं फलम् । शुद्धशौर्यकचित्तो वा प्राणान्मोक्षयति गोगृहे ॥ दानदो वा कुरुक्षेत्रे ज्ञानी वाथ भविष्यति । पुच्छेशिरसि यः शुक्लः शुक्लपा लोहितं वपुः ॥ देवाद्यभीष्टो नीलैयः कुसृज्यः पावनी वृषः । रक्तो वा यदि वा शुक्लः शुविषाणः शुभेक्षणः ॥ यो न हीनातिरिक्ताङ्गस्तं वा वृषं समुत्सृजेत् दुहितापि तथा साध्वी श्वशुरयो रूपास्तिकृत् ॥ पतिव्रता च ध-

मर्ज्ञा अपि दुर्गतिरुद्भवेत् । यः पिता स च वै पुत्रस्तत्समा दुहिता
 पि च ॥ पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ । तत्सुतः पा
 वयेदंशान् व्रीन्वे मातामहादिकान् ॥ दौहित्रः पुत्रवत् स्वर्ग उक्तौ
 शास्त्रैश्च तौ समौ । आधानादिकसंस्काराः प्रोक्ताश्चैव द्विजन्म
 नः ॥ कर्त्तव्याश्च स्वशास्त्रोक्ताः केचित् कुलक्रमेण च । चत्वारिंश
 च ते सर्वे निषेकाद्याः प्रकीर्तिताः ॥ मरवदीक्षा च विविधा तथै
 वान्त्येषिकर्म च । कुलाचारोऽपि कर्त्तव्य इति शास्त्रविदो विदुः
 ॥ देशाचारस्तथा धर्म इति प्राह पराशरः । अयं हि परमो धर्मः
 सर्वेषामिति निश्चयः ॥ हीनाचारश्च पुरुषो निन्द्यो भवति सर्व-
 शः । क्लेशभागी च सततं व्याधितोऽव्यायुरेव च ॥ आचारे व्यव-
 हारे च दुराचारो विपर्ययः । नृणामाचारतो धर्मः स्यादधर्मो वि-
 पर्ययात् ॥ आचारवन्तो मनुजा लभन्ते आयुष्यवित्तं च सुतश्च
 सौख्यम् । धर्मं तथा शाश्वतमीशालोक मन्नापि विद्वज्जनपूजि-
 ताश्च । वेदाः सहाङ्गैः स पुराणविद्याशास्त्राणि वेद्यानि च तद्विही-
 नम् ॥ कुर्युर्न वैतानि च संस्मृतानि नरं पवित्रं प्रवदन्ति वेदाः । येऽधी-
 तवेदाः क्रियया विहीना जीवन्ति वेदैर्मनुजा धमास्तान् ॥ वेदास्य
 जेषु निर्धनस्य काले नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः । आचारहीन
 नरदेहगताश्च वेदाः शोचन्ति किन्तु कृतवन्त इति स्म चित्ते ॥ यं
 नो भवेद्दुष्पुषि चास्य शुभप्रहीणे स्थानन्तदत्र भवबन्धननाश
 कर्त्ता । कर्त्तव्यं यत्नतः शौचं शौचमूलं द्विजातयः । शौचाचारवि-
 हीनानां सर्वाः स्युर्निष्फलाः क्रियाः ॥ तत्सद्भिर्द्विविधं प्रोक्तं
 बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । विण्मूत्रशोधनं बाह्यं चित्तशुद्धिस्तथा
 न्तरम् । गन्धलेपायनं बाह्यं शौचमाहुर्मनीषिणः ॥ मृद्भिरद्भि-
 र्निर्लयस्य तत्कर्त्तव्यं द्विजातिभिः । भावशुद्धिपरं शौचमाहु-
 राभ्यन्तरं बुधाः ॥ यस्य पुंसस्तु यच्छौचं शौचैस्तप्यं किमन्यके

वाङ्मनोजलशौचानियशः सदा द्विजन्मनाम् ॥ त्रिभिः शौचेरु-
पेतो यः स सर्गो नात्र संशयः । स्थियं रिरंसुर्द्रविणं जिहीर्षुर्बध-
ञ्चिकीर्षुर्मनुजः परस्य । विवसुरत्यन्तमवाच्यवाचं कथं स शुद्धिं
समुपैति शौचात् ॥ किं निकामस्य नारीभिः किं गतासोश्च समू-
हिनैः । यतेन्द्रियस्य किं शौचैर्निष्फलं मूर्खदानवत् ॥ न गतिमूर्-
खदानेन न तारोऽम्बुनि चाश्मनः । तस्मात्तस्य न दातव्यं सह-
दात्रा समज्जति ॥ यथा भस्म तथा मूर्खो विद्वान् प्रज्वलिताग्नि-
वत् । होतव्यञ्च समिद्धाग्नी जुहुयात्को नु भस्मनि ॥ यथा शूद्रस्त-
था मूर्खो शूद्रश्च भस्मवत् तथा । शूद्रेण सह सम्बन्धं मूर्खे दा-
नं विवर्जयेत् ॥ ग्रहीता च तावद्विद्वान् तदाता रोहको यथा । आ-
त्मानं तारयेत्तञ्च नदीं वैतरणीं द्विजः ॥ यो मूर्खो विशदाचारः
षट्कर्मभिरतः सदा । स नयन् स्वर्गमात्मानं वृद्धांश्चैव न पीड-
येत् ॥ न विद्यते तयोर्यस्य अददच्च प्रतिग्रहम् । अददानः स दाता
रमात्मानमप्यधो नयन् ॥ हेमभूमिं तिलान् गाश्च अविद्वान् हि
ददाति यः । भस्मीभवति सोऽह्नाय दातुः स्यान्निष्फलं भवेत् ॥ त-
स्माद्दति नो दद्यादल्पशोऽपि प्रतिग्रहम् । विषतत्त्वापरिज्ञानी
विषेणाल्पेन नश्यति ॥ सर्वं गवादिकं दानं पात्रे दातव्यमर्चितम् ।
विद्वद्भिर्नत्वपात्रे तु गतिमिच्छद्भिरात्मनः ॥ हस्तिरूष्णाजिनाद्या-
स्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः । सद्भिर्प्रास्तान् गृहीधुर्गृह्णन्तस्तु पत-
न्ति ते ॥ रूष्णाजिनप्रतिग्राही रूष्णानां शुकविक्रयी । नवश्राद्ध-
स्य भोक्ता च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥ यो गृह्णाति कुरुक्षेत्रे मा-
र्गगां द्विमुखीं गजम् । नवश्राद्धान्भुक्तञ्च वज्र्या निर्मात्यवद्वि-
जाः ॥ एते यान्त्यन्धतामिस्रं यावन्मनुसहस्रकम् । विष्णोश्च व-
हेश्च रवेश्च जाता पृथ्वी च येशश्च मुनिश्च गौश्च । काले च पात्रे-
विधिना प्रदत्तः प्राप्नोति लोको नियमे तदुक्तम् ॥ वेदाविद्वान्

सदाचारः सदा वसति सन्निधौ । भोजने चैव दाने च वर्जनीयो
 न सत्तमैः ॥ अत्यासन्नमधीयानान् ब्राह्मणान् यो व्यतिक्रमेत् ।
 भोजने चैव दाने च हिनस्त्यासप्तमं कुलम् ॥ अनुचोऽपि निराचा-
 राः प्रतिवासिनिवासिनः । अन्यत्र हव्यकव्याभ्यां भोज्यास्तै रु-
 त्सवादिषु ॥ प्रोक्तपतिग्रहाभावे प्राप्तायां बृहदापदि । विप्रोऽभ-
 न् प्रतिगृह्णन्वा यतस्ततोऽपि नाधभाक् ॥ गुर्वादियोग्यवर्गार्थं
 दैवाद्यर्थञ्च सर्वतः । प्रत्यादद्यात् द्विजाग्र्यस्तु भृत्यर्थमात्मनोऽ-
 पि च ॥ दधिक्षीराज्यमांसानि गन्धपुष्पाम्बुमत्स्यकान् । शय्यास-
 नाशनं शाकं प्रत्यक्षं यं नहि क्वचित् ॥ अपि दुष्कृतकर्मभ्यः स-
 मादद्यादयाचिता । पतितादिस्तदन्येभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम् ॥
 शक्रः प्रतिगृहीतु र्यो वेदवृत्तस्तु संवृतम् । लभ्यमानं न गृह्णाति
 स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितः ॥ प्रतिग्रहमृणं वापि याचितं यो न यच्छ-
 ति । तत्कोटिगुणग्रस्तोऽसौ मृतो दासत्वमृच्छति ॥ दाता च यः
 स्मरेद्दानं प्रतिग्राही न पात्यते । उभौ तौ नरकं यातो दाता चैव
 प्रतिग्रही ॥ अपात्रस्य हि यद्वत्तं दानं स्वल्पमपि द्विजः । गृहीता
 नत्क्षणाद्याति भस्मत्वञ्चाप्यवारितः ॥ वदन्ति कवयः केचिद्दा-
 नप्रतिग्रहौ प्रति । प्रत्यक्षलिङ्गमेवेह दातृयाचकयो रतः ॥ दातृ-
 हस्तो भवेदूर्ध्वं मधस्तिष्ठेत्प्रतिग्रही । दातृयाचकयोर्भेदो ह-
 स्ताभ्यामेव सूचितः ॥ सूनादीनाञ्चतुर्वर्णी तथा निन्दितभ्र-
 यते । न विद्वान् प्रतिगृह्णीयात्प्रतिगृह्णन् व्रजत्यधः ॥ पुष्टो दश-
 गुणं पूर्वात् सुनिश्चयमघादिकृत् । वैश्यो निषिद्धनृपतिप्रति-
 ग्राही परे क्रमात् ॥ परपाकं वृथामांसं देवानामृषिदूषितम् । अ-
 नुपाककृत् चैव तथा मांसञ्च नादिकम् ॥ न भोक्तव्यमभोज्या-
 न्नं च मूलादिकञ्च यत् । न पातव्यं न पेयञ्च द्विजैरन्नं न ग-
 र्हितम् ॥ सत्यमुक्तः सदा ब्रूयाच्छुनैर्धर्मं समाचरेत् । यमान् स

नियमान् कुर्याद्रार्हस्थं व्रतमाचरेत् ॥ मातृपितृउपाध्यायान् गु-
रून्विप्रान् सदार्चयेत् । एतान् श्रेष्ठान् तथाचान्यान्नित्यं वि-
प्रोऽभिवादयेत् ॥ दमञ्च सर्वदा कुर्व्याद्दानं दद्याच्च सर्वदा । दया
ञ्च सर्वदा कुर्व्यात्तिदिना नरकाश्रयः ॥ दाम्यन् स सर्वदात्मानं
दाम्ययन्तु सदा द्विजः । दयधमिति वै वैश्याः । श्रुतिर्वाजसने
यिकी ॥ यन्निधा कारकं कुर्यात् स्तनयितुध्वनिन्दिवि । ददेद्देति
दमंदानं दयामिति च शिक्षयेत् ॥ रसारसैः समा ग्राह्या देया अ-
पिच नान्यथा । न रसैर्लवणं ग्राह्यं समतो हीनतोऽपि वा ॥ तिला
अपि समा देया यस्मात् अपिच नान्यथा । प्रपीड्यानि न यन्त्रेषु
ब्रूयुरेतन्मनीषिणः ॥ विक्रयं व्यपदेशेन दुग्धदध्यादिसर्षिषम् ।
शुश्रूषां न तिरस्कुर्व्यादुपासां नावधीरयेत् ॥ न निंदांश्च समा-
भ्यर्च्यान् विक्रीणीत गर्हितान् । अदेयानि नवै दद्यादत्याज्यानि
न वै त्यजेत् ॥ अभाष्यं नैव भाषेच्च होमाङ्गनाद्यांश्च न क्षिपेत् ।
न संवदेच्च पित्राद्यैः पतिताद्यैर्न संविशेत् ॥ न मतिं नीचवर्णाय
दद्यादुच्छिष्टमेव च । मतिं शूद्रस्य यो दद्याद्येचैनं पर्युपासते ॥
न किञ्चित्तस्य चाक्षेयं व्रतादिनियमादिकम् । आचक्षणस्तु त-
द्धर्मं नरकाग्नौ प्रपच्यते ॥ नाद्यादन्नं निषिद्धस्थं स्वप्याद्वा नार्ह-
रात्रिषु । वेदविद्यावितानानि विक्रीणीत न कर्हिचित् ॥ नापात्या-
नि रसाद्यानि भूवृत्तिज्ज्ञान्वयेऽपि च । नापच्येत्तु स्वपाणिभ्यां न
च कण्डूतिकृद्रवेत् ॥ पादुका न च पालाशा न वृक्षादिनिरुन्तम् ॥
नोत्सृज्यं षीवनाद्यञ्च कदाचिद्वै गवादिषु । पश्यां स्पृश्यो गवा-
घ्रातो नोच्छिष्टो न च तद्रतिः ॥ न लङ्घ्या वस्यतन्वादि वाय्व-
ग्न्यो नान्तरागतिः । न द्वयोर्विप्रयोर्नग्न्योः सौरभेयोः पतिस्त्रि-
योः ॥ न विप्राग्न्योर्विप्रपिण्डो नो ग्राह्यो विष्णुताक्षर्ययोः । सौ-
रभेयोर्जलाग्न्योश्च माहेयीजलयोरपि ॥ भानुव्योमादिकानान्तु

न कुर्वादिन्तरागतिम् । भोजनादिषु नासक्तां पश्येन्न विगतांशु
 काः ॥ न गच्छेत् स्त्रीं स्त्रोयुक्तां न च तथा सहाश्रुयात् । उत्तरीये
 विना नैव न नग्नो न शयीत च ॥ न गेहे चैव मार्गादौ न निषिद्धक
 कुम्पुरवः । नापगाङ्गेन्यचर्यादि न च विष्ठा गृहान्तिके ॥ अतिकाला
 तियाने च शुभमिच्छन्विसर्जयेत् । यश्चेन्द्रचापभद्राद्या मूलना
 म्ना न निर्दिशेत् ॥ इन्द्रचापं ध्यायन्ति ये न स्वातज्याः परस्य ते
 वर्जयेद्वादनञ्चैव पादयोः कांस्यभोजने ॥ पैशुन्यं मर्मभेदञ्च
 न च देन्मलेच्छभाषितम् । प्राकृतं वक्रशस्त्राणि पाषण्डहेतुका
 नि च ॥ न करं मस्तके दद्यान्मस्तके न करं तथा । न जातु नो शि
 रोधार्यं न प्रावृत्तशिरा भ्रमेत् ॥ वेनाश्च बह्वश्च कदर्यचौराः -
 क्लीबाभिश्चाग्निगणिकासु जातु । यो वृद्धजीवी गणदीक्षका ये ते
 षां न भोज्यं ह्यशनं द्विजातैः ॥ क्रूरतुरा वृद्धचिकित्सकाश्च या
 पुंश्चली यौ च विरुद्धशत्रू । ब्राह्मणमत्ता अबला जिताश्च अग्राह्य
 मेषामशनं द्विजस्य ॥ ये दाम्भिका ये च सुवर्णकारा उच्छिष्टभो
 जी पतितश्च यश्च । ये पुत्रभार्या बहु याचका ये विप्रस्य नैकेऽ
 पि न भोज्यमन्नम् ॥ यः सोमशस्त्रं सुरुताम्बुचक्रं क्षीराज्यमां
 सं लवणाजिनानि । क्षौमाज्यलाक्षाश्च तिलान् फलानि एषां न
 विक्रीत कदन्नमाद्यम् ॥ जीवन्ति नित्याप्सरसान्वयानां कर्माच
 कार्येऽपि च तन्तुवायाः । राजा नृशंसो रजकः कृतघ्नो भोज्यन्न
 तेनैव च हिंसकाश्च ॥ ये चैलधाराश्च स्फराकृता ये शून्यं न वाचो
 ह्यनृतं वदाश्च । ये वन्दिनो येऽपि च याचकाश्च विप्रस्य चैतेऽपि
 न भोज्यशस्याः ॥ मध्वाशनमधूच्छिष्ट दधिक्षीररसोदनः । मनु
 ष्यः फलपूजाश्च कुशवत् पुष्पवीरुधः ॥ कौशेयकेशकुतपा नीरं
 विषं रसस्तथा । शाके कुशकपिण्याक गन्धनीषधिमूलकाः ॥
 विक्रीणन्ति य एतानि वस्तूनि मनुजाधमाः । तेषामन्नं न भोक्त

अन्तथोपपतिवेश्मनः ॥ यो बह्वस्य कदर्यस्य भुञ्जीतान्नं द्विजा
धमः । तद्गुणान्दवत्स स्यान्मृतो विदूशूकरो भवेत् ॥ योऽन्नं वा
धुषिकस्यापि जातापत्याधिकस्य च । अन्यस्यापि निषिद्धस्य सो
ऽनन्तं नरकं व्रजेत् ॥ पाणिगृहीतभार्यायां सत्यां यस्तु नराध-
मः । शूद्रीहस्तेन यो भुङ्क्ते पतितः स सदैव तु ॥ त्यक्त्वा ये नो
दभार्यान्तु त्यक्तः स पितृदैवतैः । देवादित्यक्तः पापीयान् शूद्रा
दप्यधिकः स्मृतः ॥ यः शूद्रीं भजते नित्यं शूद्री तु गृहमेधिनी ।
वर्जितः पितृदैवैस्तु रौरवं यात्यसौ द्विजः ॥ यः शूद्राञ्च स्वयं जा
तो हस्त्यस्यां सोऽपि तत्पुनः । अन्यस्याञ्च पुनः सोऽपि किन्त-
स्य प्रेत्य चिन्तनम् ॥ सर्वान् भुञ्जीत नरकान् विंशतिं त्वेकव-
र्जितान् । रौरवादीन् क्रमेणैव पापिष्ठो यावदन्तरम् ॥ हेमन्तश
शिरत्वैश्च प्रोष्ठपद्या परस्य च । पञ्चत्वपरपक्षेषु कार्या साग्नि
भिरष्टका ॥ हेमन्तशशिरे चैका एकैकाथ तथापरा । प्रोष्ठपद्या
द्विजास्तिष्ठो ह्यष्टका इति केचन ॥ दर्शश्च पौर्णमासञ्च तथैवा
ग्रहयणद्वयम् । चतुर्मासीव्रतान्येव कार्याणि साग्निकैर्द्विजैः ॥
अनूचानः कृतं कुर्युः सदैव व्रतचारिणः । अग्निहोत्ररता नित्यं
मातापित्रादिपूजकाः ॥ प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च जपहोमपरायणाः ।
वृत्तवन्तश्च ये विप्राः स्नातकास्ते प्रकीर्तिताः ॥ संक्रान्तिरर्कवार
श्च व्यतीपातो युगादयः । शुभर्क्षदिनयोगाश्च कार्या साग्नि
भिरष्टका ॥ न शूद्राय भिक्षते नैतत् कर्त्तव्यं कर्म च द्विजैः । च
ण्डालत्वमवाप्नोति यज्ञार्थं शूद्रयाचकः ॥ लब्धं यज्ञाय स वि
प्रो न दद्याद्यज्ञकर्मणि । स वायसोऽथ वा गृध्रः काकोवाथ प्र
जायते ॥ शिलोञ्छृत्तिर्विप्रस्य तथाचैकाहिकाशनः । व्यहा
हिकाशनो वा स्यात् कुम्भीकुशलधान्यकः ॥ पूर्व पूर्वतरः श्रे-
यान्तेषां सद्भिः प्रकीर्तितः । सोमपः स्याद्विवर्षान्न तत्पूर्वकृत्

समाशनः ॥ सोमेषिं पशुयज्ञञ्च कुर्याच्च प्रतिवासरम् । इषिर्वै
 श्वानरी यातु कर्तुर्वै तदसम्भवेत् ॥ सत्यामर्थस्य सम्पत्तौ न कु-
 र्याद्दीनदक्षिणाम् । तत्कृतञ्च भवेदर्थं प्राप्नुयात्पशुयोनिताम् ॥
 श्रद्धापूतञ्च दातव्यं पात्रे दानं समर्चितम् । याचितेऽपि हि दात-
 व्यं पूतं स्वश्रद्धया धनम् ॥ शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन्वै मांसं मा-
 सार्द्धमेव च । तद्योनावभिजायेत सत्यमेतद्विदुर्बुधाः ॥ आशूद्र-
 स्थादशूद्रान्नो मृतश्चैवोपजायते । द्वादशं दशवाष्टौ च गृध्र-
 शूकरपुष्कलः ॥ उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।
 जुह्नुवापि जपन्वापि गतिमूर्ध्वा न विन्दति ॥ अमृतं ब्राह्मण-
 स्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् । वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं
 रुधिरं स्मृतम् ॥ तस्माच्छूद्रं न भिक्षेरन्यज्ञार्थं सद्द्विजातयः ।
 श्मशानमेव तच्छूद्रस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ कणानामथ वा भि-
 क्षां कुर्याच्चैव हृतिकर्षितः । स शूद्राणां गृहे कुर्वन् न तत्पापेन लि-
 प्यते ॥ विशुद्धान्वयसञ्जातो निवृत्तो मांसमद्ययोः । द्विजभक्ति-
 र्वणिगृत्ति स्तच्छूद्रः संप्रकीर्तितः ॥ उदक्यास्पृष्टं स्पृष्टं वीक्षि-
 तं वाप्युदक्यया । स्वस्पृष्टं शकुनोत्स्पृष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ उ-
 च्छिष्टञ्च पदा स्पृष्टं शुक्रञ्च पतितेक्षितम् । पर्युषितञ्च विट्क-
 स्थं केशकीटाद्युपाहितम् । पत्युच्छिष्टं गवाघ्रातं प्रयत्नेन विव-
 र्जयेत् ॥ नाश्वीरन्नेतदशनं सामिषन्ते द्विजातयः । शूद्राणाम-
 पि भोज्यान्नाः स्युर्दासनापितादयः ॥ सस्नेहमशनं भोज्यं-
 चिरस्थमपि यद्रवेत् । अनुत्का अपि भोज्याः स्युः सद्यश्चेता-
 यवादयः ॥ गर्भिण्या वत्सस्रभयागवादे वर्जयेत्ययः । स्त्रीणां
 मेकशफोष्ट्रीणां तथारण्यकमाविकम् ॥ प्रकृता ब्राह्मणी गौ-
 श्व महिष्याजा स्तथैव च । दशरात्रेण शुद्धेत भूमिष्ठं च नवञ्च-
 लम् ॥ शाकादिकञ्च विट्जातं कवचानि च वर्जयेत् । मांसं कीरा-

दिभिर्जुष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ एवं ये कव्यमश्नन्ति तथा वि-
ष्टाभुजश्च ये । शुकटिद्विभदात्पूहान् कपोतपिकसारिकाः ॥
सेधाधान् पञ्च षट् पञ्च सिद्धाधान्मत्स्यकांश्च षट् । धर्मशा-
स्त्रोदितानघातु सर्वाकारांश्च वर्जयेत् ॥ भक्ष्यप्राणां स्त्यजेन्
मांसं श्राद्धयज्ञोत्सवेष्वपि । कृत्वा च विधिवत् श्राद्धं नाद्यमति-
थिनामिषम् ॥ यदेवाव्ययसम्पत्तिस्तदेवामन्त्रयेद् द्विजान् । कृ-
त्वा च विधिवत् श्राद्धं पश्चात् तत् स्वयमभ्युयात् ॥ नाद्यादवि-
धिना मांसं मृत्युदिष्टेऽपि धर्मवित् । भक्षयन्नरके तिष्ठेत्पशुलो-
मंसमाः समाः । गृहस्थोऽपि हि यो नाद्यापिशितन्तु कदाचन
॥ स साक्षान्मुनिभिः प्रोक्तो योगी च ब्रह्मलोकगः । न स्वयञ्च प-
शुं हन्याच्छ्राद्धादिक उपस्थिते ॥ क्रव्यादैः सारमेयाद्यैर्हृतं मृ-
गादिमाहरेत् । एतच्छाकवदिच्छन्ति पवित्रं द्विजसत्तमाः ॥ स
मर्थी यस्य यस्तु स्यादन्नं दत्त्वा तु देहिनाम् । सतामिति निरा-
तङ्गो लोमहृष्टं निगद्यते । अन्नादेरपि भक्ष्यस्य स्नेहमद्यामि-
षस्य च ॥ महाफलानि वृत्तौ स्यात् प्रवृत्तिः स्वर्गसाधना । एकोऽ-
ष्टशतमश्वेन यजेत पशुना द्विजः । अन्योन्यं मांसमश्नाति स्व-
र्गप्राप्तिस्तयोः समाः ॥ हेमराजन् । शङ्खरवकञ्च ताम्रस्य वैण-
वस्य च । चर्मणोरज्जुवस्त्राणां शुद्धिर्जायेत वारिणां ॥ तदादि
यज्ञपात्राणां धान्यानां वायसामपि । अन्येषां जयरूपाणां -
प्रोक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ॥ मार्जनान्मशपात्राणां हस्तेन मशक-
र्मणि । अम्भोगे यत्र कैरुष्णैः शुद्धेतां कौशिकाविके ॥ श्रीफलै-
रंशुपट्टानां सारिष्टैः कुतपस्य च ॥ मृण्मयानि पुनः पाकैः क्षौमा-
णिसितसर्षपैः । शुद्धेत् कारुहस्तस्थं पण्यं यत् स्यात्प्रसादित-
म् ॥ भैक्षञ्च प्रोक्षणाच्छुद्धेत् पिष्टिः साक्षान्नयस्य तु । स्त्री-
मुखञ्च सदा शुद्धं भूमिलेपविवर्जिता । अपरा दहनाद्यैश्च

गृहं मार्जनलेपनैः ॥ द्रवद्रव्याणि श्रुध्यन्ति वह्निना प्राचनेन च
 क्रव्यादाद्यत् हतं मांसं सर्वदा शुचि कीर्तितम् ॥ तृप्तिकृत् सौ
 रमेयाश्च स्वभावात् सङ्घटा गतिः । वदन्ति सूरयो वारिपवि
 त्रमिति सर्वदा ॥ गौर्वह्निश्च वनच्छाया जलमश्वो वसुन्धरा । विष्णु
 षो मक्षिकानाञ्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ श्रुतिः प्रस्थापने वत्सः
 अजाश्वौ मुखतस्तथा । न तु गौर्मुखतो मेध्या न कस्य मुख-
 जामलाः ॥ सोमभास्करयो भाभिः पथशुद्धिः प्रकीर्तिता । ओ-
 षाधरो श्मश्रुकरो सस्नेहो भोजनादनु ॥ न दुष्येच्चरुजः प्राह बा-
 लचक्षो स्त्रियोर्मुखम् । स्नात्वा पीत्वा च मुक्त्वा च सुत्वा तस्या त
 थैव च ॥ गत्वा रथ्यादिके चैव शुद्धिराचमनेन तु । नापो मूत्रपुरी
 षाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ॥ न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेद
 कर्मणा । पद्माश्मलोहफलकाष्ठ चर्मभाण्डस्थ तोयैः ॥ स्वय
 मेव शौचात् पुंसां निशास्वध्वनि निःसहायम् । न स्त्रीणाञ्च सदा
 शुद्धिर्विहिता च सतामपि ॥ न भस्मः पञ्चदश्यां तु पञ्चम्यां च त
 था परे । न भस्मस्य चतुर्दश्या मुपाकर्म यथोदितम् ॥ तद्विदः के
 चिदिच्छन्ति न भस्मः श्रवणेन तु । हस्तेन वाथ पञ्चम्या मध्या
 यानां वदन्ति तत् ॥ यत्र शारवोपवीतः स्याद्ब्रह्मचारी द्विजोत्तमः
 तत्शारवां विहितं तस्य उपाकर्मादि कीर्तने ॥ अतो वेदाधिका
 रत्वं वेदपाठस्य कीर्तने । अनुपाकृतविप्रादेर्वेदाध्ययन दुष्क
 रम् ॥ मुञ्च्योपवीताजिन दण्डकाष्ठं त्याज्यं न तत्स्याद्भूतचारि
 णा मपि । अक्लिष्टमेकोहतलोपपापं संस्कारमन्युं न पुनर्नये
 युः ॥ ओषधीनां तु सद्भावे स्वशाखाविहितन्तु यत् । रोहिण्या
 च सहस्यस्य उपाकर्माणि कुर्वते ॥ न भवेदनुपाकर्म ब्राह्मणः
 स्नातको व्रती । कर्मच्युतो भवेद्वात्यो व्रात्यान्निष्कृतिकः शुचिः
 ॥ तथा तत्स्याद्ब्रह्मध्यायो मृतगुर्वादिषु व्यहम् । मित्रकादिष्वहो-

रात्र मधीत्यारण्यकः शुचिः ॥ अष्टकासु तथाष्टम्यां पौर्णमा-
स्यां शशिक्षये । मन्वादौ युगपक्षाद्ये विन्दुपातात् क्षयेऽपि च
॥ चतुर्मासि द्वितीयायां चतुर्दश्यामहर्निशम् । अहोरात्रे नृपे सं-
स्थे व्रतिनि श्रोत्रिये यतौ । अत्र व्यहमनाध्याय पिच्छन्ति चाप-
रे ह्यहम् ॥ अशौचसूतकान्तं च यावच्छुद्धिस्तयोर्भवेत् । देशान्त-
रगते प्रेते श्रुतेऽपि स्यादहर्निशम् ॥ गुर्वादौ वा नृपत्यादौ इति
वाशिष्ठजोऽब्रवीत् । प्रतियही त्वहोरात्रं भुक्त्वा श्राद्धकमेव च ॥
तज्ज्ञा ब्रूयुरनध्याय मृतुसन्धा वहर्निशम् । यश्चादौ च रहो-
भोक्ता रहोरात्रा विदुर्बुधाः ॥ अकाले वा वृते वृष्टि वद्विदाहे च
सप्तमाः । सामेषु दुःस्वितानाञ्च स्वरादीनाञ्च निःस्वने । पति-
तश्यावशूद्रा त्यसन्निधाने न कीर्तयेत् । आत्मन्येव श्रुचौ देशो
विद्युत्स्तनितरोहिते ॥ मृधे च कलहे देशविप्लवे लोकविग्रहे । पां-
शुवर्षेऽम्बुमध्ये च दिग्दाहग्रामदाहयोः ॥ नीहारे च भवेद्विद्वान्
सन्ध्ययोरुभयोरपि । धावंश्च न पठेद्विद्वान् पूतिगन्धेतथैव च ।
विशिष्टे चागते गेहे गात्रासृक्निर्गमे तथा ॥ भोजनायोपविष्ट-
स्य ह्युत्थितस्यार्द्रपाणिनः । वान्ताचान्ते तथा जीर्णे महापात्रे
ऽतिमारुते ॥ राजा वृषौ च यानादौ आरूढस्य तथा द्विजः । ए-
तानन्यांश्च तत्कालान् अनाध्यायान्विदुर्बुधाः ॥ यो वर्जयेदन-
ध्यायान्वेदाध्ययनकृद्द्विजः । भवन्ति तस्य सफला वेदाः प्रो-
क्तफलप्रदाः ॥ ये च तेषु पठन्त्यज्ञाः पाठलोभेन लोभिताः । न शा-
श्वता भवेद्विद्या निष्फला च तथा द्विजः ॥ यः पठेद्विधिवद्देवान्
तत्पतीन्द्रियसंयमी । ब्रह्मत्वमिह लोकेऽपि ऐश्वर्यसुखभाक्
भवेत् ॥ जनानां शृण्वतां यस्तु मार्गं गच्छन् पठेद्द्विजः । निष्फ-
लास्तस्य वेदाश्च वेदविदेव दोषभाक् ॥ यः पठेत् स्वरहीनन्तु
लक्षणेन विवर्जितम् । सङ्कीर्णग्राममध्ये तु संप्लवेत् वेदविप्लवी

॥ ये स्वाध्यायानधीयीरन् अनध्यायेषु लोभतः । वज्ररूपेण
 ते मन्त्रास्तेषां देहे व्यवस्थिताः ॥ नाक्रामेदमरादीनां च्छायां
 तथा परस्थियः । वान्तष्ठीवनविण्मूत्र कार्पासास्थिकपालिका
 म् ॥ तानृशेयाः स्युश्च विप्राउरगान् स्पृशेयुर्द्विजाः । श्रियं का
 मं च माकाङ्क्षेन्नस्पृशेन् मर्म कस्यचित् ॥ नित्यं वर्तेत चाज
 स्त्वं धर्मञ्च नित्यमर्जयेत् ॥ न किञ्चित्ताडयेद्दीमान् सुतं शिष्य
 ञ्च ताडयेत् । ताडयेन्नाभितोऽधस्तान्नत्तानन्यत्र ताडयेत् ॥ आ
 चारेण सदा विद्वान् वर्तते यो यतेन्द्रियः । स ब्रह्म परमाप्नोति
 चारण्येऽमुत्र चेह च ॥ आचारमूलं श्रुतिशास्त्रतत्त्वं आचारनाशां
 न्न तदुक्तकृत्यम् । आचारपूर्णानि हि वाग्नियोगात् वाचारपुण्या
 नि यशोधनानि ॥ आचारवृक्षस्य फलं हि नाकस्तस्माच्च सुखा
 दुरसश्च मुक्तिः । तस्मादनन्तं फलदन्तु तत्त्वमाचारमेवाश्रय य
 त्त्वं पूर्वम् ॥ ये धर्मशास्त्रे विहिताश्च केचिद्धर्मा द्विजाग्न्योरपि ते
 च सर्वे । यत्नेन कार्यापितृदेवभक्तैः श्रान्दानि कार्याण्यथ ता
 नि वृक्ष्ये ॥ यत्नेन धर्मो गृहमेधिविप्रैः प्रीतेन वाचा वपुषा च
 कार्यः । आयुः प्रजा श्रीर्भुवि पूजितत्वं तस्माल्लभन्ते दिवि देव
 भोगान् ॥ ॥ इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रो
 क्तायां धर्मसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रान्दश्चन्द्रायचन्द्रे भच्छायाग्रहणसंक्रमे । व्यतीपातविषु
 वत् कृष्णपक्षपातार्थलब्धिषु ॥ अष्टका नयने द्वेच श्रान्दं प्रति य
 दारुचिः । पुण्यः श्रान्दस्य कालोऽयं मृषिभिः परिकीर्तितः ॥ युगा
 दिषु च कर्त्तव्यं मन्वन्तरादिकेऽपि च । श्रान्दकालो ह्ययं प्रोक्तो म
 न्वाद्यैर्धर्मकर्तृभिः ॥ नयान्नं नवोदकञ्चैव नवच्छन्नं तथा गृह
 म् । नाव्येक्ष्य वेषु चेहन्ते पितरो हि यमास्तव ॥ काणः पौनर्भी
 रोगी पिशुनो वृद्धिजीवकः । रुतघ्नो मत्सरी क्रूरो मित्रधुकु कुन

खोऽगुदः ॥ वित्तिप्रजननशिवत्रीश्यावदन्तावकीर्णिनः । हीनाङ्ग-
 श्चातिरिक्ताङ्गो विक्रवो परनिन्दकः ॥ क्लीबोऽभिधास्तवाक् दु-
 ष्टभृतकाध्यापकस्तथा । कन्यादूषी वणिगृहृतिर्विनाग्नः सोम-
 विक्रयी ॥ भार्याजितोऽनपत्यश्च कुण्डाशी कुण्डगोलकः । पित्रा-
 दित्यागकृत्तेन वृषली पतितस्त्वनु ॥ अनुक्तवृत्तिस्तन्यातः प-
 रिपूर्वापतिस्तथा । अजापालो माहिषिकः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः
 ॥ योऽसत्प्रतिग्रहयाही यश्च नित्यं प्रतिग्रही । ग्रहसूतकदूतो-
 च पितृश्राद्धेषु वर्जिताः ॥ एकादशाहे भुञ्जन्तः शूद्रान्नरससंयु-
 ताः । गुरुतल्पगो ब्रह्मघ्नो यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ प्रेतस्पृकचैव नि-
 र्णक्ता चोपयाचकयाचकौ । बककाकविडालाश्च शूद्रवृत्तिश्च ग-
 र्हितः ॥ वाक्दुष्टबालदमको नित्यमप्रियवाक्कयः । आसक्तो द्यू-
 तकामादावतिवाक् चैव दूषितः ॥ निराचाराश्च ये विप्राः पितृ-
 मातृविवर्जिताः । विद्वांसोऽपि हि नाप्यर्च्याः पितृश्राद्धेषु सत्तमैः
 ॥ न वेदैः केवलैर्वापि तपसा केवलेन च । संवृत्तैः किन्तु तैः प्रोक्तः
 पात्रता ब्राह्मणस्य च ॥ यत्र वेदास्तपो यत्र यत्र वृत्तं द्विजाग्रजे ।
 पितृश्राद्धेषु तं यत्नान्विद्वान्विप्रं समर्चयेत् ॥ वेदशास्त्रार्थविच्छा-
 न्तः शुचिर्धर्ममनाः सदा । गायत्री ब्रह्मचिन्ताकृत् पितृश्राद्धे-
 स पावनः ॥ रथन्तरं बृहज्ज्येष्ठः सामवित् त्रिसुपर्णकः । त्रिम-
 धुश्चापि यो विप्रः पितृश्राद्धेषु पूजितः ॥ मातामहश्च दौहित्रो
 भागिनेयोऽथ मातुलः । मातृस्वस्त्रेयश्च तथा तथा मातुलजोऽपि
 वा ॥ जामाता श्वशुरो बन्धुभार्या भ्राता च तत्सुतः । सुवृत्ताश्च
 सदाचारा ये ते श्राद्धेषु पावनाः ॥ ऋत्विग्गुरुरुपाध्याय आचा-
 र्यः श्रोत्रियोऽपरः । एते श्राद्धेषु वै पूज्याः ज्ञातिसम्बन्धिबान्ध-
 वाः ॥ अग्निहोत्री च यो विप्र आचसथ्याग्निकोऽपि च । पितृमा-
 तृपरावेतौ भोक्तव्यौ हव्यकव्ययोः ॥ कृष्येकवृत्तिजीवी यो भो

क्ता मात्रादिकेषु च । षट्कर्मनिरतः पूज्यो हव्यकव्ये सदैव हि ॥
 क्षत्रवृत्तिः सदाचारो मात्रादिभक्तितत्परः । शुचिः षट्कर्मयुक्त-
 श्च हव्यकव्येषु पूजितः ॥ युगानुरूपतो यस्तु विद्याचारादिसंयु-
 तः । स पूज्योऽनभिशस्तः स षट्कर्मनिरतो द्विजः ॥ इत्युक्तगुण-
 सम्पन्नान् ब्राह्मणान् पूर्ववासरे । निमन्त्रयेत् सद्रक्त्या नियो-
 गस्थानपूर्वकम् ॥ सव्येन देवतार्थन्तु पित्र्यर्थमपसव्यवान् ।
 ततस्तैश्चरितव्यं स्यादुक्तं पितृव्रतद्विजैः ॥ जितेन्द्रियैस्तु भाव्यं
 स्यादहोरात्रमतन्द्रितैः । तस्मिन्नुहनि वा प्रात र्यत्र श्राद्धमव-
 स्थितम् ॥ निमन्त्रयेत् तान् भक्त्या तैश्च भाव्यं जितेन्द्रियैः । विप्रै-
 रुपाश्वपृष्ठस्थाः पितृमातामहादयः ॥ भुञ्जन्ति क्रमशः श्राद्धे
 तथा पिण्डांशिनोऽपि च । निमन्त्रेत् द्विजं श्राद्धे न शयीत स्त्रिया
 सह ॥ अध्वानं न च वैयायान् ब्रूयादनृतन्तथा । नाधीयीत दि-
 वास्वापं न कुर्वीत न सम्यदेत् ॥ न म्लेच्छपतितैः सार्द्धं न वदेच्च
 निषिद्धकम् । प्राङ्मुरगौ दैविकौ विप्रौ विप्राश्च य उदङ्मुरवाः ॥ ए-
 कैको वो भयत्र स्या दसम्पत्ताविति क्रमः । पात्रं वा दैविकं कृत्वा
 विप्र एकस्तु पैतृके ॥ इति वा निर्वपेत् श्राद्धं निर्धनश्चान्यदाच-
 रेत् । गत्वारण्यममानुष्य ऊर्ध्वबाहुर्विरौत्यदः ॥ निरन्नो निर्धनो
 देवाः पितरो ह्यानृणङ्कुरु । न मेऽस्ति वित्तं न गृहं न भार्या श्रा-
 द्धं कथं वः पितरः ! करोमि । वने प्रविश्येह रुतं मयोच्चैर्भुजावृते
 वर्त्मनि मारुतस्य ॥ श्राद्धार्णमेतद्रवतां प्रदत्तम् मह्यं दयध्वं पि-
 तृदेवताभ्यः । अस्या वचोऽक्षिप्रं भुजावतस्तत् दिवाच रात्रिं
 समुपोष्य तिष्ठेत् ॥ भवेत्स चैतेन कृतेन तेषां मृणं न मुक्तः पितृ-
 देवतानाम् । निर्वित्तनिर्भाग्य निराश्रयाणाम् श्राद्धस्य मार्गः प्र-
 थितो मुनीन्द्रैः ॥ ख्यातं मया रुदित्वा वः पितरः श्राद्धदेवताः ।
 श्राद्धार्णस्य विमुक्तोऽहं महतः पितरो मया ॥ कृतोपवासः स

तस्मात् श्राद्धर्णाद्विप्रमुच्यते । एतैश्चापि नयः कुर्यात् पितर-
स्तेन वै हतान् ॥ सम्पत्तावथ पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः । पि-
त्रादौ ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके ॥ द्वौ वापि दैवि-
के विप्रौ चैकेकोवा न दोषभाक् । स्यान्मातामहिकेऽप्येवमे-
कोऽपि वैश्वदेविके ॥ नतु वैक्रतु सर्वेषां आश्वलायनमतः स्थि-
तम् । पितॄणामर्चयेद्विप्रो मन्त्रपिण्डनिदर्शनम् ॥ न माताम-
हिकं श्राद्धं श्रोतुमुक्तन्तु साग्निके । अनग्निकश्च तत्कुर्या-
दिति केचिन्मतं विदुः ॥ साग्निकस्यापि कार्यं स्यात् श्राद्धं मा-
तामहं द्विजैः । षट् दैवत्यमितीत्येकेऽप्येकेतु पार्वणद्वयम् ॥ अ-
पुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रैर्भ्रातृजो भवेत् । स एव तस्य कुर्वीत
पिण्डदानोदकक्रियाः ॥ पार्वणान्तेन कार्यं स्यात् पुत्रवत् भ्रातृ-
जेन तु । पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषे पूर्ववदुच्यते ॥ श्राद्धं पत्या-
पि कार्यं स्यात् अपुत्रा यास्तु योषितः । तस्यापि हि तया कार्य-
मेकत्वं हि तयोर्यतः ॥ भ्रातृज्येष्ठस्य कुर्वीत कार्यं ज्येष्ठोऽनुज-
स्य च । देवहीनन्तु तत्कुर्यात् इति धर्मविदो विदुः ॥ पितुः पुत्रे-
ण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया । पुत्राभावेतु पुत्रीच तदभावे
सहोदरः ॥ पित्रादीनान्तु कर्तव्यं समीलन्ते यतस्त्वमी । नावज्ञे-
यास्तु ते सर्वे कृतेतु स्यान्महत् फलं ॥ पितामहस्य चान्येवा-
यस्य जीवन्तवा द्विजः । प्रत्यक्षास्तेऽपि वै पूज्याः संस्थित्यर्थं य-
तश्च तत् ॥ विद्यमानस्त्रयाणां स्यात् प्रत्यक्षः पूज्य एव सः । गौ-
तमस्यमतं ह्येतदिति वाशिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ विद्यमाने तु पित-
रि श्राद्धं कर्तुमुपस्थितः । पितृवत्पितृपित्रादेः कुर्याच्छ्राद्धम्
संशयम् ॥ पुत्रिकायाः सुतः श्राद्धं निर्वपेन्मातुरेव सः । तत्पितु-
निर्वपत्यस्मात् तृतीयं तु पितुः पितुः ॥ अतएव द्विजः पुत्रीमुह-
हेन्न कथञ्चन । उद्बोदुः पुत्रः पुत्रोऽसौ पुत्रोऽसौ मातुरेव हि ॥ पु-

ब्रश्च दुहितुश्चैव समौ तौ धार्मिकौ पथि । अर्थहूनौ च विप्रोक्तौ
 तुल्यौ तौ शक्रजोऽब्रवीत् ॥ मुख्यं यथा पितुः श्राद्धन्तथा माताम्
 हस्य च । पुत्रदौहित्रयोर्लोकं विशेषो नोपपद्यते ॥ दौहित्रः पार्वण
 श्राद्धे कालस्तु कुतपस्तथा । तथा कृष्णास्तिला विद्वान् इति शा
 स्त्रविदो विदुः ॥ काम्यमभ्युदयञ्चैव द्विविधं पार्वणं स्मृतम् । त
 थाकामन्तु काम्यं स्याद् वृद्धावभ्युदये स्मृतः ॥ क्षत्रियायान्तु
 योजातो वैश्यायान्तु तथा सुतः । ब्राह्मणस्य पितुस्तौ तु निर्वपे
 तां द्विजाग्र्यवत् ॥ क्षत्रियस्य सुतश्चैव तथा वैश्यसुतोऽपि च ।
 शृतान्नेन द्विजांस्तर्पेच्छ्राद्धद्वयञ्च निर्वपेत् ॥ आमन्नेन तु शू
 द्रस्य कृषीन्तु द्विजपूजनम् । कृत्वा श्राद्धन्तु निर्वप्य सजातीना
 शयेत्तथा ॥ यः शूद्रो भोजयेद्द्विप्रान् शृतपाकाशनेन तु । सकृ-
 द्विप्रकृते तापिर्लिप्यते सकुजोऽब्रवीत् ॥ शूद्रपाकं द्विजेभ्यश्च
 विभवान्धो ददाति यः । कृमीभवति पाताले स युगानेकविंश-
 तिः ॥ भोजितेन तु विप्रेण यत्पापं तस्य जायते । तेनासौ लिप्य
 ते मूढो यः शूद्रो भोजयेद्द्विजान् ॥ योऽहं मन्ये द्विजाभ्यान्तु
 शूद्रासूतेन भोजयेत् । स गच्छेन्नरकं घोरं पुनरावृत्तिदुर्लभाम्
 ॥ यत्किञ्चिद्दुष्कृतं विप्रे पूर्वं कृतन्तु तिष्ठति । तेनासौ लिप्यते
 पापी यः शूद्रो भोजयेद्द्विजान् । शूद्रोच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते मन्ये
 विप्रोऽधमः स तु ॥ कृमित्वं याति विष्ठायां युगानि ह्येकविंशतिः ।
 शूद्रोच्छिष्टन्तु भुञ्जानः पञ्चाहानि द्विजोत्तमः ॥ स तद्विष्ठाकि-
 मित्वं हि प्राप्नोति हि शतं समाः । अतो न भोजयेद्द्विप्रान्निर्वपेन्ने
 व पूजयेत् ॥ शूद्रान्नं भोजनाद्युक्तं इति पाराशरोऽब्रवीत् । अग्नौ
 कुरणपिण्डाश्च कुर्यादामाशनेन तु ॥ सृतिर्देर्दधिमध्याज्यैः सम्पृ-
 क्तः सक्तुकैरपि । यवाद्यसंस्मृतान्नेन हेमापि च स निर्वपेत् ॥ ज
 लेन पयसावापि नरवादश्राद्धकृतथा । नामान्नेन द्विजैः कार्यक

दाचिदपि सदद्विजैः ॥ श्रपयित्वा द्विजौ कस्तु तथापि पाकमाश्रये
 त् । न कुर्यात् परपाकेन नैकपाकेन तु द्वयम् ॥ नैकश्राद्धे द्वयं-
 कुर्यान्न च कुर्यात् परान्नभुक् । पित्रादीनां सगोत्रा ये तथा मा-
 तामहस्य च ॥ तेषामेकेन पाकेन कार्यं पिण्डविवर्जितम् । केचि-
 त् सपिण्डमिच्छन्ति समगोत्रन्तथा तथा ॥ पिता माता महान्न-
 स्याद्विन्नगोत्रतया तथा । पृथक् कर्तुमशक्यं स्यादर्थपात्राद्यस-
 म्भवे ॥ अवश्यन्तत्र कर्तव्यमेकदेवमपाश्रयेत् । येषां नोद्वाहसं-
 स्कारो ह्यन्यसंस्कारसंस्कृताः ॥ सङ्कल्पितं भवेत्तेषां श्राद्धं
 कार्यं मृतेऽहनि । केचित्सपिण्डमिच्छन्ति ब्राह्मं संस्कारवन्तथा
 ॥ आद्यो हि ब्राह्मसंस्कारस्तस्मात् पिण्डान् प्रदीयते । सर्वेष्व-
 पि निमित्तेषु कर्तव्यं पिण्डसंयुतम् ॥ पितृणां त्रिविधा यस्मा-
 द्भूतिः प्रोक्ता मुनीश्वरैः । वैश्वदेवः सदा कार्य्यो श्राद्धे च समुप-
 स्थिते ॥ पाकशुद्ध्यर्थमेवेतत् पूर्वमेतद्विधीयते । वैश्वदेवोऽग्रत-
 श्चैव श्राद्धकाले विशेषतः ॥ पाकशुद्धिस्तु विज्ञेया भुक्तोच्छिष्टं
 तु वर्जयेत् । संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्विष्टं तथैव च ॥ अग्रतो
 वैश्वदेवं हि पश्चादेकादशोऽहनि । एकोद्विष्टविशेषेण प्रागेव
 ह्यग्निपूजनम् ॥ कालस्तु कुतपस्तस्य रोहिणः पार्वणस्य च । वा-
 मतश्चासनन्दद्यात् पितृकार्येषु सत्तमः ॥ दैविके दक्षिणन्तद्व-
 दिति पाराशरोऽब्रवीत् । आसने चासनन्दद्याद्दामे वा दक्षिणेऽ-
 पि वा ॥ पितृकार्येषु वामन्तु दैवे कर्मणि दक्षिणम् । पितृश्राद्धेषु
 यो दद्याद्दक्षिणं दर्शमासनम् ॥ नाश्रन्ति पितरस्तस्य साध्यानि
 वत्सराणि षट् । तस्माद्दामतो वा पात्रे पितृकर्मणि चासनम् ॥ दै-
 विके दक्षिणन्तद्वदिति वाशिष्ठजोऽब्रवीत् । पुत्र काले च कर्तव्यं-
 श्राद्धन्तत् पैतृकं प्रभो ! ॥ वदस्व निश्चयन्तत्र विवदन्त्यपरेऽत्र तु
 पञ्चदशमुहूर्तहिस्तत् पागर्द्धदिनं स्मृतम् ॥ अपराद्धं स्मृता-

रात्रि स्तन्मध्यः कुतपोमतः । यथा यथा च हस्वत्वं पुंसः स्थाने-
 नसो भवेत् ॥ तथा तथा पवित्रं स्यात्कालः श्राद्धार्चनादिषु । छाये
 यं पुरुषस्यैनस्तत्पादाधो भवेदधः ॥ आधानश्राद्धदानादः सका-
 लोऽक्षयकृत् स्मृतः । अयुतं तु मुहूर्तानामर्द्धं द्वाष्टदशाधिकम् ॥ विं-
 शद्विंशै रहोरात्रमिति माध्यन्दिनी श्रुतिः । दिवसस्याष्टमे भागे म-
 न्दीभवति भास्करे ॥ सकालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तन्तु चाक्षयम् ।
 मध्याह्ने तु गते सूर्ये न पूर्वे न च पश्चिमे ॥ तुल्याग्रसंस्थिते चैव सौ-
 ऽष्टमो भाग उच्यते । मध्याह्नाच्चलितो भानुः किञ्चिन्मन्दगति-
 र्भवेत् ॥ सकालो रोहिणो नाम पितृणां दत्तमक्षयम् । तस्मात्स-
 र्वप्रयत्नेन रोहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥ अकाले विधिना दत्तं न देवपि-
 तृणामि तत् । अष्टवृद्धि र्भवेद्यत्र तत्राब्दमुभयात्मकम् ॥ श्राद्धन्तत्र
 च कुर्वति मासयो रुभयोरपि । पिण्डवर्ज्यं मसंक्रान्ते संक्रान्ते पि-
 ण्डसंयुतम् ॥ षष्टिभिर्दिवसैर्मसि त्रिंशद्विः पक्ष उच्यते । संक्रान्ति-
 रहितः पक्षस्तत्र कार्यं विपिण्डकम् ॥ सिनीवालीमतिक्रम्य य-
 दा संक्रमते रविः । युक्तसाधारणैर्मसैः सकाल उत्तरो भवेत् ॥
 संक्रान्तिवर्जितः कालः समलः पापसम्भवः । रक्षसाम्भागधेयो
 ऽसौ उत्सवादिविवर्जितः ॥ तत्र नैमित्तिकं कार्यं श्राद्धं पिण्डवि-
 र्जितम् । नित्यं तु सततं कार्यं मिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ अहोभि-
 र्गणितैर्यत् स्यात् तत्कार्यं यत्र सर्वदा । तिथिनक्षत्रयोगश्च जा-
 तकर्मादिकाश्च ये ॥ नैमित्तिकाश्च दैवान्ये कार्यस्तेऽपि मलिम्बु-
 चे । तीर्थस्नानं गजच्छायां द्विमुखीं गोप्रदानवत् ॥ मलिम्बुचेऽपि
 कर्तव्यं सपिण्डीकरणन्तथा । आग्रहणं ममावास्या मष्टकाग्रहसं-
 क्रमम् ॥ अधिमासेऽपि कार्यं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् । नित्य-
 च्च नित्यशः कार्यमिष्टकामांश्च वर्जयेत् ॥ वार्धिकं पिण्डवर्जं स्या-
 दन्यस्मिन् पिण्डसंयुतम् । इष्टिराग्रयणं श्राद्धं मन्वाहार्यञ्च सर्वदा ॥

कर्तव्यं सततं विप्रैरिष्टिकामांश्च वर्जयेत् । देवे कर्मणि संप्राप्ते-
तिथौ यत्रोदितो रविः ॥ सा तिथिः सकला ज्ञेया विपरीता तु पै-
तृके ॥ रुद्धिमदिवसे कार्यं श्राद्धमाभ्युदिकं द्विजः । क्षीणमान
दिने कार्यं श्राद्धं विद्वन् ! क्षयादिकम् ॥ मित्रे चैव सगोत्रे च पि-
तृमातृसहोदरे । आसनञ्चैव दातव्यं भोक्तव्या एवमेव ते ॥
ब्राह्मणं न सगोत्रन्तु पूजयेत् पितृकर्मणि । नोपतिष्ठन्ति तत्ते-
षां किन्तु स्याच्च निराशता ॥ स्वगोत्रं भोजयेद्यस्तु पितृश्राद्धेषु वै
द्विजः । हतास्तु पितरस्तेन न भुक्तमुपतिष्ठति ॥ श्राद्धं कुर्वन् द्वि-
जोऽज्ञानात् स्वगोत्रं यस्तु भोजयेत् । स लुप्त पितृदेवः सन्नरकं प्रति-
पद्यते ॥ तस्मान्न गोत्रिणं विप्रं भोजयेद्विधिपूर्वकम् । ज्ञातिमात्रो
न भोज्यस्तु उच्छ्रितैस्तु द्विजोत्तमैः ॥ दक्षिणाप्रवणे देशे श्राद्धं कु-
र्यात्तु पैतृकम् । पितृणां पावनो देशः स प्रोक्तोऽक्षयतृप्तिकृत् ॥
देशो काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् । तिलैर्दर्भैश्च मन्त्रैश्च
श्राद्धं स्यात् श्रद्धयान्वितम् ॥ तैजसानि तु पात्राणि ह्यर्थाय भोज-
नाय च । मृत्पाषाण मयान्येके अपराण्यपरे विदुः ॥ पलाशपद्मप-
त्राणि अनिषिद्धानि यानि च । तानि श्राद्धेषु कार्याणि पितृदेवहि-
तानि च ॥ रुद्धिश्राद्धेषु मन्यन्ते मृण्मयानि तु केचन । शौनकस्य म-
तं ह्येतत् वृथा कार्यान्तु मृण्मयम् ॥ एकद्रव्याणि कार्याणि पात्रा-
णि भोजनार्थयोः । त्रीणि पैतृककार्याणि भेदमेकत्र वर्जयेत् ॥ ए-
कस्य वैश्वदेवानि पैतृकाण्येकवस्तुनः । इति वा तानि कार्याणि
भेदमेकत्र वर्जयेत् ॥ वटाश्वत्थार्कपत्रेषु न भुञ्जीत कदाचन । न जा-
तिकुसुमैर्विद्वान् बिल्वपत्रैश्च नार्चयेत् ॥ सुरभीनागकर्णाद्यैः क-
रैरिश्च नारकैः । बिल्वपत्रै र्चयेद्विद्वन् पितृश्राद्धेषु गर्हितैः ॥ न
द्रुञ्जानैः कुतः श्राद्धं निराशैः पितृभिर्गतैः । सर्वाण्यपि च पुष्पाणि
निषिद्धान्यपराणि तु ॥ वर्जयेत् पितृश्राद्धेषु केतकीकुसुमानि च

गोरम्भाभृङ्गराजाद्यैर्मल्लिकाकुञ्जकैरपि ॥ समर्चयेत् द्विजान् श्राद्धे हव्यकव्योदिते द्विजः । न दद्याद्गुलं श्राद्धे द्विजानां पितृदेवते ॥ धूपाभावे तु कर्तव्यं घृतधूपं द्विजोत्तमः । कुङ्कुमाद्यं च नदनञ्च देयं गन्धविमिश्रितम् ॥ ऊर्ध्वञ्च तिलकं कुर्यान्न कुर्ष्याच्च त्रिपुण्ड्रकम् । ऊर्ध्वञ्च तिलकं कुर्याद्देवे पित्रे च कर्मणि ॥ निराशाः पितरो यान्ति यस्तु कुर्यात् त्रिपुण्ड्रकम् । पवित्रं यदि वा दर्शं करे कृत्वा द्विजान्नरः ॥ समालभेत् द्विजान्नस्तत् श्राद्धमसुरं भवेत् । गन्धाश्च विविधा देयाः कर्पूरागुरुमिश्रिताः ॥ शक्त्या वस्त्राणि देयानि तदभावे च निष्कयम् । दीपश्च सर्पिषा देयस्ति लतैलैश्च वा पुनः ॥ न काष्ठतैलैरन्यैस्तु कदाचित् सार्षपावसैः । देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथा परे ॥ सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणञ्च क्षयान्यपि । स्त्रीणामपि पृथक् श्राद्धं न मन्यन्ते स्वधर्मतः ॥ मातामहस्वगोत्रेण मातुस्ते तु सपिण्डताम् । मातामहसहेच्छन्ति मातुस्तेऽपि सपिण्डताम् ॥ स्त्रीणां स्त्रीगोत्रसम्बन्धात् पुंगोत्रेण नृणां यतः । सपिण्डीकरणं काले श्राद्धं ह्यमुपस्थितम् ॥ देवाद्यं प्रथमं कुर्यात् पितृणां तदनन्तरम् । देवाद्यं पार्वणं प्रोक्तं प्रेतश्राद्धं मथापरम् ॥ एकतश्च ततः पश्चात् कृत्वा विप्रांश्च भोजयेत् । पितृणां मर्घ्यपात्राणि प्रेतपात्रं मथापरम् ॥ प्रेतपात्रन्तु तत् कृत्वा पितृपात्रेषु योजयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यां पूर्ववच्छेषं माचरेत् ॥ सपिण्डीकरणं यस्य कृतं न स्याद् द्विजन्मनः आदेयं तस्य देयं स्यात् पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ सपिण्डीकरणं चेत्तत् स्त्रियाश्चैव क्षयाह्निकम् । एकादशाह्निकं कृत्वा योहिमा सिच मासिके ॥ वर्षे वर्षे च कर्तव्यं मृतेऽहनि च तत् पुनः । नापुत्रस्य सपिण्डत्वं केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥ विशेषतोऽनपत्यस्य सत्यप्यत्राधिकारिणी । विद्यमानः पिता यस्य स चेद्यदि विपद्यते ॥

तदन्तरा सपिण्डत्वं वदन्ति श्राद्धवादिनः । आभ्युदयिकसम्पत्तौ
अर्चा प्रागेव कारयेत् ॥ कुर्यात् परिजनेनैतत् स्वयं वापि द्वि-
जोत्तमः ॥ संन्यसन् सर्वकर्माणि तत् श्राद्धाय च तद्दिने । अग्नि
दाप्यदिनञ्चैके केचिन्मृतदिनं विदुः ॥ विदेशस्ते श्रुताहस्तु शु-
क्रेवासि तु द्वादशी । संग्रामे संस्थितानाञ्च प्रेतपक्षे शशिक्षये
॥ अग्निसर्पादि मृत्यूनां षणमासोपरि सत्क्रिया । तेषां पार्वण मे-
वोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमैः ॥ चन्द्रक्षया नाशक संयुगेषु यः प्रेत
पक्षे मृतवत्सदण्डः । सपिण्डतानन्तर मादिकानां भवन्ति तेषां
मिह पार्वणानि ॥ क्षयाद्विक्रमादि कार्याणि ब्रूयुर्धर्मविदो जनाः ।
अद्धादूर्ध्वञ्चरन्त्येके कृत्वा च वैष्णवीं बलीम् ॥ विष्णवर्चनं विना
नार्वाक् प्रदत्तमुपतिष्ठति । विद्युता वृक्षपातेन अश्वेन महिषेण
वा ॥ इत्यादिकेन मृत्युः स्यात् यत्र तिथौ च तत्र च । तन्निमित्त-
स्य दृष्ट्यर्थं मासि मासि क्षयाद्विक्रमम् ॥ कर्तव्यमवधी यावत्त-
तः कुर्वीत सत्क्रियाम् । अनाशक मृतानाञ्च क्षयाहेऽपि च पा-
र्वणम् । संन्यासवद्धि मन्यन्ते केचिद्विदु रवैदिकम् ॥ एकोद्विष्टं
मदैवं स्यादेकार्थकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौ करणं हीनं तदपि
सव्यवत् ॥ पूर्वोत्तर पूवे देशे श्राद्धं स्यान्मातृ पूर्वकम् । शतपीता
दिपिष्टेन चर्चिते मृतले च तत् ॥ उद्विष्टक्रतुकालस्य तत् प्रागेव
विधीयते । आभ्युदयिक दैवानि पूर्वाह्णे स्यु रिति स्मृतिः ॥ तिला
क्षतोदकै र्युक्ताः न्यासनादिप्रदक्षिणाम् । परिहृत्यादि पृष्टेन कृ-
त्वा च शान्तिपूर्वकम् ॥ ब्रीहयो यवगोधूमाः क्षयताश्चाक्षताः स्मृ-
ताः । अक्षतामलकैः पिण्डान् दधिकर्कन्धु मिश्रितैः ॥ नान्दीमुखे
भ्यो देवेभ्योः प्रदक्षिण कुशासनम् । पितृभ्य स्तन्मुखेभ्यश्च प्रद-
क्षिण मिति स्मृतिः ॥ कर्कन्धुभि र्यवैः पुष्पैः शमीपत्रै स्तिलैस्त-
था । तेभ्यो ह्यर्घ्यैः प्रदातव्यः पितृभ्यो देवतैः सह । मातामहाना

मप्येवं षट् दैवत्यं श्रियेद् द्विजः ॥ माङ्गल्यपूर्वकं सर्वं गन्धाद्यपि
 च धारयेत् । नृसिंहुत् पितृमातृणां धूपो देयश्च गुग्गुलुः ॥ घृता
 भिधार धूपोवा यथा स्यात् परिपूर्णता । दीपाश्च बहवो देयाः
 विप्रं प्रति घृतेन च ॥ तैलेन येन केनापि नवनीतेन चैव हि । मा-
 लत्या शत पत्रावा मल्लिका कुन्दयो रपि । केतव्या पाटलायावा
 देयाश्चाद्देन लोहिताः ॥ वासांसि च यथाशक्त्या दद्यात्तेभ्योऽथ नि-
 ष्क्रयम् । परिपूर्णं तथा तत्स्यात्तथाकार्यं भवेदिति ॥ सुवेष भूष-
 णैः सूत्रसालङ्कारैः स्तथान्तरैः । कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैः भोज्यन्तु ब्रा-
 ह्मणैः सह ॥ स्त्रियोऽपितु तथा भूता गीतनृत्यादिहर्षिताः । दुन्दुभी
 नादहृष्टाङ्गा मङ्गलध्वनिकारिकाः ॥ सोमसदोऽग्निष्वान्ताश्च तथा
 बर्हिषदोऽपि च । सोमपाश्च तथा विद्धंस्तथैव च हविर्भुजः ॥ आज्य-
 पाश्च तथावत्स तथा परे सुकाठिनः । एते चान्ये च पितरः पूज्या स-
 र्वे द्विजाग्रजैः ॥ वसवश्च तथा रुद्रा स्तथैवादितिसूनवः । देवता अ-
 पि यज्ञेषु स्थायम्भुवाहि कीर्तिताः ॥ एते च पितरो दिव्या स्तथा वैव-
 स्वतादयः । ये तत्पौत्राः प्रपौत्राश्च असंख्याः पितरः स्मृताः ॥ एते
 श्राद्धेषु सन्तर्प्या मु निचाद्यैर्द्विजातिभिः । सन्तर्पिता इमे सर्वान्
 प्रीणयन्ति नृणां पितॄन् ॥ प्राक् सङ्केतितान्विप्रान् स्नातान् काले
 समागतान् । दत्त्वाध्यान् कृतवत् शौचान् आचान्तानुपवेशये-
 त् ॥ ये स्पृशन्त्यत स्तन्येऽङ्कि चाचमन्ति पिबन्ति च । तेषान्न जा-
 यते शुद्धिराचमन्त्यसृजाहि ते । सर्वाणि स्वानि कार्याणि कार्यच्छि-
 द्राणि चात्मनः ॥ तैराचान्तैर्भवेच्छुद्धिरशुचिस्त्वन्यथा भवेत् । आ-
 हृत्य वैष्णवान् मन्त्रान् स्मृत्या च सर्वमातरम् ॥ शान्तस्वान्तौ द्वि-
 जान् पृष्टे करिष्ये श्राद्धमित्यथ । करवे करवाणीति पृष्ट्वा ब्रूयुर्द्वि-
 जाह्वतः ॥ अनुज्ञायै वचो ह्येतत् कुरुष्व यत् कृतं कुरु । ततो दर्श-
 सनं कृत्वा देवेभ्यः समयं पुनः ॥ दक्षिणं जानुमन्वास्य दक्षिणञ्च

तथासनम् । पात्रद्वयं मतोऽर्घ्यार्थं तैजसञ्चैकवस्तुजम् ॥ शासनं
सपवित्रं तत् समभ्यर्च्य विधानतः । प्राङ्मुखोऽमरतीर्थेषु श-
न्नोदेज्योदकं क्षयेत् ॥ यवोऽसीति यवांस्तत्र तूष्णीं पुष्पाणि च
न्दनम् । यवोऽसि पुण्यमिति संश्रितोऽसि समस्तथान्य प्रभुर-
स्यमुत्र । मरुन्मनुष्य पितृगणस्य तृप्त्यै क्षितावतीर्णोऽसि हि
तोऽसि पुंसाम् ॥ उत्पादपूर्वकं मिमानमृतेन वेधा भूयः प्रसन्न
मनसा तदुपासितः सन् । चिक्षेप तान् सलिलनाथ प्रसिच्यताहि
तेनामृता वरुण देवतका बभूवुः ॥ आनीयमान्विधिरिमान्वरुणास्य
लोकान् अन्नप्रभून्भुवि यवान् वसुलोक तृप्त्यै । तत्पिष्ट पक्कहविषा
पितृदेवतानाम् तृप्त्या वसन्ति दिवि दानवरास्तएव ॥ ततः सव्यं करं
न्यस्त्वा विप्रो दक्षिणजानुभिः । देवानावाहविष्येव मिति वाच मुदी
रयेत् ॥ आवाहयेत्यनुज्ञा च विश्वे देवाः स आगतः । विश्वे देवाश्च
पुतेममिति मन्त्रद्वयं पठेत् । सोमेन सह राज्ञेति केचित्सठन्त्यदोऽपि
च ॥ व्याहृत्य मन्त्रमावाह्य हस्ते दत्त्वा पवित्रकम् ॥ अर्चयेत्तं द्विजं
पुष्पैः दद्यादर्घ्यं करे पुनः । विश्वेभ्य स्त्वेष्ट देवेभ्यस्तुभ्य मर्घ्यं प्रदी
यते ॥ या दिव्या इति मन्त्रेण पाणौ विप्रस्य तं क्षिपेत् । अपसव्यं म
तः कृत्वा निर्वर्त्य वैश्वदैवकम् ॥ आपो भूमिगताः केचिदादित्येभ्य
भिमन्त्यच । पुनस्ताभिकयाभ्याञ्च कुर्वन्ति मुखमार्जनम् ॥ उद
कं गन्धधूपांश्च वासांसि चन्दनं स्रजः । दत्त्वा आपः च सोद्धूता द
द्यात् पितृकुशासनम् । सोदकान् द्विगुणीभूतान् सतिलान् सकुशा
नपि ॥ गोकर्णमातृकान् साग्रान् प्रदद्याद्दामपार्श्वतः । चतुर्थ्यन्तं स
गोत्रञ्च पितृनाम च शर्मवत् ॥ उच्चार्य परयोस्तद्वदिदं तुभ्यं कुशास
नम् । पित्रर्घ्यं मर्घ्यं पात्राणि संपूज्य दक्षिणामुखः ॥ तिलोऽसीत्ये
तदुच्चार्य यवस्थाने तिलान् क्षिपेत् । भूलग्नः सव्यजानुः सन् पितृ-
तीर्थं नचात्वरः । पितृध्यानमनाः कुर्यात् पितृकार्यमशेषतः ॥ आ

आवाहयिष्ये पित्रादीन् अनुज्ञावाहयेति च । उशन्तः स्त्वेति उदी-
र्य यथायन्तु न इत्यपि ॥ अन्येत्वपहता असुरा इत्यादि च पठन्ति
हि । अन्येचिद्व्यपोहार्यं वक्तव्य मिति केचन ॥ प्राग्व द्विप्रार्चनं
कार्यं प्राग्वदर्घ्यप्रसेवनम् । प्राग्वन्मन्त्रं समुच्चार्य प्राग्वच्च मुख्य
मार्जनम् ॥ एते तिलास्तु विधिना शशिलोकतस्तु ग्राह्यं भोजन
हिते न शुभाय धन्यः । क्षित्वा मलानि पुरुषस्य च तर्पणाद्यै र्यै
घ्नन्ति तेषु भुवि सत्सु कुतो भयं स्यात् ॥ तिलोऽसि चन्द्रामृतदैव-
तोऽसि हितोऽस्य शेषे पितृ देवतानाम् । कर्तापि तृप्तिं परमां पितृ
णा मुक्तोऽसिते न भवता विधिसम्भयोऽसि ॥ अर्घ्यपात्राणि सर्वा
णि कृत्वा तान् पाद्यपात्रके । पितृभ्यः स्थानमसीति न्युक्ष्यं कुर्या
दधश्च तत् ॥ यस्तूद्धरेदविज्ञाना दर्घ्यपात्रन्तु पैतृकम् । तद्विश्वा
द्ध मभोज्यं स्यात् कृत्यैः पितृगणै र्गतेः ॥ आश्रित्य प्रथमं पात्रं
तिष्ठन्ति पितरो नृणाम् । श्राद्धे तस्मान्न त द्विद्वानुद्धरेत् प्रथमं सु
धीः ॥ वाचयेत् परिपूर्णन्तु वासोदत्त्वा विधानतः । अस्त्वेतु परिपू
र्णन्तु ब्रूयुरेते द्विजातयः ॥ ससर्पिः पात्रमादाय सपिधानं विधानतः
नत्वा सर्वान् द्विजान् पृच्छेत्करिष्येऽग्नाविति द्विजः ॥ कुरुष्वेति ल
नुज्ञाता जुहोत्यग्नौ ततः पुनः । भोजने पितृविप्राणा मिति मन्त्र
मुदीरयेत् ॥ अग्निशब्दं चतुर्थैकवचनान्तं समुच्चेरेत् । कव्यवाहन
शब्दं च सोमं पितृमदित्यपि ॥ पङ्क्तिमूर्धानि मेवात्र पृच्छेदिति
ह केचन । पितृश्राद्धप्रदानत्वात् साम्प्रत्ये नाथवा पुनः ॥ तृतीयां
मनसा दद्यात् यमाय त्वेतवा पुनः । तूष्णीं यत्र तु होमादौ प्रजा-
पतिस्तु तत्र तु ॥ अहं वाक् तस्मिन् वाक् सम्वादो भून्मनोगिरोः ।
अहव्यवाद्यते वाणी अमुष्याग्नेः प्रजापतेः ॥ अग्नावाहुतयः प्रो-
क्तास्तिस्त्रैव मनीषिभिः । अग्निवद्विप्रपात्रेषु पश्चात्तज्जुहुयाद्
द्विजः ॥ अग्नौकरण शेषन्तु पितृपात्रेषु दापयेत् । प्रतिपाद्य पितृ

णां तु दद्याद् वैश्वदेविके ॥ यश्चाग्नौ करणं दद्यात् पितृ विप्रकरेषु
च । तैर्नोच्छेषित मेतत् स्यात्समाप्तिस्तावतैव तु ॥ पितरः कव्य
वक्राश्च वह्निवक्राश्च देवताः । अतः पाणौ न तद्देयं देयं पात्रे कु
शान्विते । वैश्वदेविकविप्राणां पात्रे वा यदिवा करे ॥ अनग्निकस्तु
तद् दद्यात् प्रथमं वैश्व देविके । हुतशेषमशेषाणां पात्रे दद्याद्
द्विजोत्तमः । पृच्छेत्सर्वान्श्च यत् कृत्यं सामान्येन द्विजोत्तमान् ॥
दत्त्वान्ये करणश्चान्यं विप्राणां तृप्तिरुद्धविः । परिवेशय मिति ब्रू
युस्ततोविधिरनन्तरः ॥ प्रागग्नौ करणं दद्यात् अन्यत् दत्त्वा च
तृप्तिरुद्धत् । एकीकृतं तु भुञ्जानाः प्रीणयन्तु नृणां पितॄन् ॥ परि
वेशय हविः सर्वं तदर्थं यच्च वै स्मृतम् । अभिमन्त्र्य मतः पात्रमपो
शनप्रदानवत् ॥ अन्नपूर्णस्य पात्रस्य कर्त्तव्यं मभिमन्त्रणम् ।
आपो दत्त्वा तु संकल्पमेष श्राद्धविधिर्वरः ॥ वर्जितानि न देयानि
पितृप्रीतिं विजानतः । हविष्याणि प्रदेयानि वक्ष्यमाणानि वर्ज
येत् ॥ निष्पाचा राजमाषाश्च कुलत्थ कोरदूषकान् । मसूर सि
तपाकश्च पुष्पकं शाणमर्कटाः ॥ आढकास्तिलसिद्धार्थाः वस्त्रा
न्निस्वधनान्यके । पिण्याकं परिदग्धा च मथितञ्च विवर्जयेत् ॥
नापि नीरस निर्गन्धं करञ्जं सर्वसक्तुकम् । अप्रोक्षितं च यत्
किञ्चित् पर्युषितञ्च वर्जयेत् ॥ लोहितान् वृक्षनिर्यासान् प्रत्य
क्ष लवणानि च । कृताः कृष्णातिला वर्णाः सर्वाः पालाण्डु जातयः
॥ कृष्णजीरकं चंशयाग्रास्तृणानि च विवर्जयेत् । कुम्भिकेषु कपा
लाङ्गः कट्फलं तण्डुलीयकम् ॥ नीलकाच समच्छत्रा शोभा
ञ्जन कुसुम्भिकाः । कोविदार करञ्जौ च सुमुखामूलकं तथा ॥
कृष्माण्डं गौरवृन्ताकं बृहत्याश्च फलानि च । करीरफलपुष्पाणि
विडङ्गमरिचानि च । जम्बारिका सुजम्बीरा सुकवी वीजपूरिकाः
॥ तुम्बलावूनि पिप्पल्यः पटोलं पिण्डमूलकम् । मसूराञ्जनपुष्पं

च श्राद्धे दत्त्वा पतत्यधः ॥ विषच्छद्यहतं मांसं मन्यच्च चिरसंस्थि-
तम् । नित्यश्राद्धेऽपि वर्ज्यं स्याद्विद्वराहचकोरयोः ॥ स्वायम्भुवा-
दिभिः सर्वे मुनिभिर्धर्मदर्शिभिः । निषिद्धानि न देयानि पितॄणां
महितानि च ॥ एकेन किञ्चिदपरेण किञ्चित् किञ्चिच्च किञ्चित्स-
रमस्तु सद्भिः । श्राद्धे निषिद्धं ह्यशनादि विद्वन् । सर्वं पितॄणां नतु
किञ्च देयम् ॥ सौवीरहिङ्गूलवणादिभिः सुपाकस्य शुद्धिर्भव-
तीह यस्तु । तद्बीजपूरान्मरिचादियोगात् सिद्धं प्रदेयं नतु दुष्यती-
ह ॥ श्राद्धन्तु यस्य द्विजदीयमानं पित्रादिकस्येह भवेन्मनुष्यैः । य-
दि श्रुतस्येह मनस्यभीष्टमासीत् पुरा यस्य तदेव देयम् ॥ दातुस्तु
यस्मिन् मनसोऽभिलाषः श्रद्धा भवेत्तत्र तु दीयमाने । श्राद्धेऽपि दे-
यं विधिवत्तदेव तदक्षयञ्चेति इति प्रवादः ॥ आनीतमम्भोनिधि-
वत्कथञ्चित् तस्याणिदत्तं भवतीह विद्वन् । हेमाम्बुनिक्षेपहरिस्तु-
ताभ्या मच्छिद्रतामेति पराशरोक्तिः ॥ यक्षीरसारैः क्षयरवण्डयो-
गात् शारवाभिधेयं भवतीह विद्वन् । प्राण्यङ्गधूपान् मरिचादि-
योगात् पाकस्य शुद्धिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ व्रीहयो यवगोधूमा मु-
द्गा माषास्तिला स्तथा । नीवारश्यायकाद्यन्त मरुष्टसम्भवानि-
च ॥ शर्करागुडरवण्डानि संशुद्धा क्षौद्रमेव च । पितृश्राद्धे हविर्मु-
रज्यं यद्वा तद्वास्य लोभतः ॥ यद्देहिना मत्र शरीरपुष्पैर्धाता सस-
र्जशाननाम किञ्चित् । तत्सर्वधान्यान्यमितं ह्यवादित्रेधा मुनी-
न्द्रेण पराशरेण ॥ श्यामाशराधादिककङ्गुजावि यत्किञ्चिदस्मि-
न् सुखसाररूपम् । अरण्यजं वा कृषिसम्भवं वा सस्यन्तदुक्तं
ह्यशनेषु विद्वन् ॥ काण्डाद्रवं यत्त्वशनेषु किञ्चित्पङ्कोद्रवं वा स्थ-
लसम्भवं वा । यत्तुच्छसारं बहुराजमस्मिन् सर्वाणि धान्यानि च
शूकवन्ति ॥ यत्सर्वसारं सतुदन्तु भक्ष्यं निःशूकसूनान्वितमत्र
किञ्चित् । आप्यायनं देहभृतां तु सद्यस्तत्प्रोक्तमन्नं ह्यशनेन

सद्भिः ॥ प्रतिश्रुतञ्च भुक्तञ्च कटुतिक्तञ्च यत्तथा । केचिदूचुरदेया
नि ह्यश्वत्थप्रतिरोपिताः ॥ तुण्डीकरान्यलाघूनि लिङ्गारव्यानि तु
यानि तु । नित्यं श्राद्धेऽप्यदेयं स्यादाह सत्यवतीपतिः ॥ सोङ्गारया
वै गायत्र्या दशावर्तितया जलम् । पूतन्तु तेन तत्प्रोक्तं सर्वमन्नविशु
द्धये ॥ शुद्धवत्योऽथ कूष्माण्डघः पावमान्यस्तरत्समाः । पूतेन वारिणे
ताभि रन्नशोधनमुत्तमम् ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्या च प्रद
त्तवान् । प्रोक्षयेदशनं सर्वं शूद्रदृष्ट्यादिशुद्धये ॥ परिवेषयेत्समं
सर्वं न कार्यं पङ्क्तिभेदनम् । पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्रा
ह्मणनिन्दकः ॥ आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मपातकाः । यद्येक
पञ्क्त्यां विषमं ददाति स्नेहाद्रयाद्वा यदिवार्थलोभात् । वेदैश्च दृष्टं
ऋषिभिश्च गीतं तद्ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥ देवान् पितॄन् मनु
ष्यांश्च वद्विमभ्यागतां स्तथा । अभ्यर्च्यन्तु न भुञ्जानो वृथापाक
इति स्मृतः ॥ एतद्वै ब्राह्मणस्यास्ये जुहोमि चामृतेऽमृतम् । इ
दं विष्णुरिति ह्येतन्मन्त्रमुच्चार्य चापरे ॥ द्विजाङ्गुष्ठं च तत्रान्ने
निवेशयन्ति तद्विदः । जप्त्वा आहूतिभि र्गायत्रीमधुमतीरिति ॥
सङ्कल्पान्न मपोशनं ब्रूयाच्च मधुमध्विति । आपोशनं प्रदेयान्नं
न तत्सङ्कल्पयेद्द्विजः ॥ सङ्कल्प्य नरके याति निराशैः पितृभिर्ग
तैः । आपोशनो देवपित्रोः पाणौ तिष्ठति यो द्विजः ॥ सङ्कल्पं कुरुते
ऽज्ञानात् स्युस्तेन पितरो हताः । जप्त्वाथ वैष्णवान् मन्त्रान् विष्णो
न् ब्रूयाद्यथासुखम् ॥ भुञ्जीरन्वाक्यतास्ते तु पितृदेवहितैषिणः
अत्युष्णामशनं कार्यं वचोवाच्यं पितृष्वदः ॥ शूद्रञ्च शूकरध्वा
ङ्क्षकुक्कुरानपलापयेत् । भुञ्जते ब्राह्मणा यावत्तावत् पुण्यं जपेज्ज
लम् ॥ पावमान्यानुवाक्यानि पितृसूक्तानि चैव हि । ततस्तृप्तान् द्वि
जान् पृच्छेन्तृप्ताः सन्त्वनुशासनम् ॥ तृप्ताः स्मेति द्विजा ब्रूयु स्त
दन्नं विकिरेद्भुवि । सकृत् सकृत् पयो दत्त्वा शेषमन्नं निवेदयेत् ॥

यथाज्ञानं तथा कृत्वा पिण्डांस्तदनु निर्वपेत् । यद्यद्भुक्तं द्विजैरन्नं
 तत्तदादाय वित्तरः ॥ स्थालीपाकतिलोपेतं दक्षिणाभिमुखस्ततः
 अवनिज्यतिलान् दर्भान् पिण्डार्थमवनीतले ॥ तस्मिंश्च निर्वपे-
 सिण्डान् गोत्रनामकपूर्वकान् । यदेकलोकं पितृलोकमायुः प्राप्ता
 स्तथैवं नरकं नरा ये । अग्नौ हुतेन द्विजभोजनेन तृप्यन्ति पिण्डे
 भुविते प्रदत्तैः ॥ यदन्नं लेपरूपन्तु क्रमात्तेषु च निक्षिपेत् । प्रक्षा-
 ल्यसलिलं वारि अवनेजनवत् पुनः ॥ निवृत्तानर्चयेत्पिण्डान् पुष्प
 गन्धानुलेपनैः । दीपवासप्रदानेन पितृनर्च्य समाहितः ॥ वासो व-
 स्यदशां दद्याद्विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् । केचिद्वत्वाविकं लोम केचि-
 न्मतं न तत्त्विति ॥ पञ्चाशद्वार्षिको यस्तु दद्याल्लोम स्वमंशुकम् ।
 तदवश्यं प्रदेयं स्याद्विधिसम्पूर्णताकृते ॥ पवित्रं यदि वा दर्भं क-
 रात्ततो विनिक्षिपेत् । प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य प्रोक्षणादिकमाचरे-
 त् ॥ निर्वपन्त्यपरे पिण्डान् प्रागेव द्विजभोजनात् । स्वादयेयुः श-
 कुन्तैस्तान् पितॄणां तृप्तिस्तपराः ॥ मातामहानामप्येवं विप्राना-
 चामयेदथ । वाक्यातीतद्विजान् स्वस्ति दद्याच्चैवाक्षतोदकम् ॥ द-
 क्षिणा हेम देवानां पितॄणां रजतं तथा । शक्त्या दत्त्वा स्वधाकारं
 व्याहरेत् श्राद्धरुद्द्विजः ॥ तिष्ठन् पिण्डान्तिके ब्रूयाद्वाचयिष्ये
 स्वधामिति । वाच्यतामिति विप्रोक्तिः प्रवदेद्गोत्रपूर्वकम् ॥ स्वधो-
 च्यतामिति ब्रूयादस्तु स्वधेति तद्वचः । ऊर्जं वहन्ति उच्चार्य जलं
 पिण्डेषु सेचयेत् ॥ याः काश्चिद्देवताः श्राद्धे विश्वशब्देन जल्पि-
 ताः । प्रीयता मिति च ब्रूयात् विप्रैरुक्तमिदं जपेत् । दातारो नोऽ-
 भिवर्द्धन्तां वेदाः सन्तातिरेव च ॥ श्रद्धा च नो मा व्यगमद् बहुदेय
 च नोऽस्त्विति । न्युञ्ज पिण्डार्घ्यपात्राणि कृत्वोत्तानानि संश्रवा-
 न् ॥ क्षिप्त्वा पिण्डेष्वतो विप्रान् पितृपूर्वं विसर्जयेत् । वाजे वाजे
 इति द्युत्का आमावाजस्य तान् वहिः ॥ ब्रूयात्प्रदक्षिणीकृत्य तथा

क्षमध्वमित्यपि । पिण्डानां मध्यमं पिण्डं पितृन्ध्यायं समाहितः॥
 प्राशयेत् पुत्रकाम्या तु भार्या तच्छ्राद्धस्य तु । स्नुषावापिसर्गो
 वा वा पुत्रकामा द्विजाज्ञया । आधत्त पितरो गर्भं व्याहरेयुर्द्विजा
 तयः ॥ महारोगगृहीतो वा तद्रोगोपशमाय च । घ्नन्तु मे पितरो
 रोगमित्युक्त्वा प्राशयेद्वितम् ॥ अन्यानप्सु हुताशे वा क्षिपेद्द्या
 दद्विजाय वा । अजाय वा प्रदद्याच्च पश्चाद्विप्रविसर्जनम् ॥ उद्धाहं
 पितृकादेके पाकान्मातामहाय तु । एकेनैव हि गच्छन्ति भिन्नगो
 त्रास्तथा द्विजाः ॥ अदैवेऽक्षय्यस्थाने तु वक्तव्यमुपतिष्ठताम् ।
 अभिरम्यतां स्वधास्थाने विप्रोक्तिरभिरताः स्मह ॥ ऊर्ध्वन्तु प्रोष्ठ
 पद्यास्तु प्रतिपदादिकाश्च याः । पुण्यास्तास्तिथयः सर्वाः दशापि
 सह पञ्चभिः ॥ तेषाञ्चतुर्दशी प्रोक्ता शास्त्रेणापहता नराः । पितृ-
 भ्यश्च त्रयोदश्यां गयाश्चाद्वाधिकं फलम् ॥ न तत्र पातयेत्पिण्डान्
 सन्तानेप्सुः कदाचन । पिण्डदानेन कवयो वंशक्षयं वदन्ति हि ॥
 सन्तानेप्सु स्त्रयोदश्यां न पिण्डान् पातयेन्नरः । पातयेन्न मती
 च्छुश्च प्राह सत्यवतीपतिः ॥ मघायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं
 द्विजः । ससन्तानो नैव कुर्यादित्यन्ये कवयो विदुः ॥ यः संक्रमे भा
 तुदिने च कुर्यात् विशेषणं पारणकं द्विजन्मा । पिण्डप्रदानं पितृ
 भ्ये च तद्वत् ज्येष्ठे प्रपद्ये ससुतोऽनुजो वा ॥ पुत्रदा पञ्चमी कर्तुस्त
 थैवैकादशी तिथिः । सर्वकामा त्वमावास्या पञ्चम्यर्थं शुभा स्मृ
 ता ॥ अन्नं क्षीरं घृतं क्षौद्रमैक्षवङ्गुलशाकवत् । एतैस्तु तर्पितैर्वि
 प्रैस्तर्पिताः पितरो नृणाम् ॥ देशः पर्वच कालश्च इति पात्रे च शक्त
 तः । पितृदैविकचित्तत्वं योगश्चेत् पितृभादिभिः ॥ शौचञ्च पात्र
 शुद्धाच्च श्राद्धञ्च परमा यदि । अन्नन्तत्तृप्तिकृच्छ्राद्दे एतन् स्वलु
 न्नामिषे ॥ यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयेत् पितृन् । सोऽवि
 द्वांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥ क्षिप्त्वा कूपे तथा कि-

अत्रि ह्यल आदातुमिच्छति । पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृ-
 तथा ॥ सर्वधानं तथा न स्यात्तदैवामिषमाश्रयेत् । ब्राह्मणश्च स्वयं
 नाद्यात्ततः श्वादिहतं यदि ॥ अथान्यत् पापमृत्यूनां शुद्ध्यर्थं श्राद्धमु-
 च्यते । कृतेन तेन येषान्तु प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ दन्तिशृङ्गिगरव्यालमि-
 रग्निबन्धनैस्तथा । विद्युन्निर्घातवृक्षैश्च विप्रैश्च स्वात्मना हताः ॥ प्रा-
 णसञ्जातकीटाश्च म्लेच्छैश्चैव हतास्तथा । पापमृत्यव एवैते शुभ-
 गत्यर्थमुच्यते ॥ नारायणबलिः कार्यो विधानन्तस्य उच्यते । ऊर्ध्व-
 षण्मासतः कुर्यादेक ऊर्ध्वन्तु वत्सरात् ॥ तेषां चैव व्यपोहार्यं कार्यं
 नारायणो बलिः । धौतवासाः शुचिः स्नात एकदश्यामुषोषितः ॥ शु-
 कूपक्षेतु संपूज्यो विष्णुमीशं यमन्तथा । नदीतीरं शुचिर्गत्वा प्रद-
 द्याद्दश पिण्डकान् ॥ क्षौद्राज्यतिलसंयुक्तान् हविषा दक्षिणामुखः ।
 अभ्यर्च्य पुष्पधूपाद्यैः पुन्नामगोत्रपूर्वकान् ॥ विष्णुं ध्यानमनाः कुर्यात्
 ततः स्नानाम्भसि क्षिपेत् । निमन्त्रयीत विप्रांश्च पञ्च सप्ता-
 थ वा नव ॥ द्वादश्यां कुतपे स्नातान्धौतवस्त्रान् समागतान् । हयगि-
 र्धनकृद्भक्त्या प्रक्षालिताङ्घ्रियुग्मकान् ॥ दक्षिण प्रवणे देशे श-
 चिस्तानुपवेशयेत् । दैवे द्वौ तु त्रयः पित्र्ये प्राङ्मुखोदङ्मुखान् द्वि-
 जान् ॥ आसनावाहनार्घ्यञ्च कुर्यात् पार्वणवद्द्विजः । भोजयेद्भक्ष्य-
 भोज्यैश्च क्षौद्रौक्षबाज्यपायसैः ॥ तृप्तान् कृत्वा ततो विप्रांन् तृप्ति-
 ङ्गच्छेद्यथाविधि । भोज्येन तिलमिश्रेण हविष्येन च तान् पुनः ॥ पञ्च
 पिण्डान् प्रदद्याद्द्वै देवरूपमनुस्मरन् । विष्णुब्रह्मशिवेभ्यश्च त्रीन्
 पिण्डान् यथाक्रमम् ॥ यमाय सानुगायाथ चतुर्थं पिण्डमृत्सृजेत्
 मृतं सञ्चिन्त्य मनसा गोत्रनामकपूर्वकम् ॥ विष्णुं स्मृत्या क्षिपेत्
 पिण्डं पञ्चमञ्च ततः पुनः । दक्षिणाभिमुखश्चैव निर्वप्य पञ्च पिण्ड-
 कान् ॥ आचम्य ब्राह्मणान् पश्चात् प्रोक्षणादिकमारभेत् । हिर-
 ण्येन च चासोभिर्गोभि र्भूम्या च तान् द्विजान् ॥ प्रणम्य शिरसा प

श्चाद्दिनयेन प्रसादयेत् । तिलोदकं करे दत्त्वा प्रेतं संस्मृत्य चेतसि
 ॥ गोत्रपूर्वं क्षिपेत्पाणौ विष्णुं बुद्ध्या निवेक्ष्य च । बहिर्गत्वा तिला
 म्भस्तु तस्माद्द्यात्समाहितः ॥ मित्रभृत्यैर्निजैः सार्धं पश्चाद्गुञ्जी
 तवाग्यतः । एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यात्पापमृत्यवे ॥ समुद्ध
 रंति तं प्रेतं पराशरवचो यथा । सर्वेषां पापमृत्यूनां कार्यो नाराय
 णो बलिः ॥ तस्मादूर्ध्वञ्च तेभ्यो हि प्रदत्तमुपतिष्ठते । एवं श्राद्धैः स
 मस्तान्यः सन्तर्पयति वै पितॄन् ॥ दद्यात्तानुत्तमांस्तस्य पितरस्त-
 पिताः परान् । विद्यातपोमुखान् पुत्रान् पूज्यत्वमथ योषितः ॥ सौ
 भाग्यैश्चर्यते जश्च बलं श्रेष्ठमरोगताम् । यशः शुचित्वकुप्यानि सि
 द्विञ्चैवात्मवाञ्छिताम् ॥ यशस्यन्दीर्घमायुश्च तथैवानुमतं मति
 म् । अथान्यत् किञ्चिदारज्यामि पितॄणान्तु हिताय वै ॥ कृतेनैव
 स्वल्पेनापि प्राप्नुवन्ति विधेः फलम् । उच्छिष्टस्य विसर्गार्थं विधि
 स्तात्कालिको हि यः ॥ श्राद्धज्ञैर्विहितं यत्प्राक् पितृगणहितैषिभिः
 आदाय सर्वं मुच्छिष्टमवने जनवद्बुधः ॥ तत्रैव भक्षयेद्भूमौ तिल
 दर्भसमन्वितम् । नरकेषु गता ये वै अल्पमृत्युमृता मम ॥ एत-
 दाप्यायनन्तेषां चिरायैतद्ब्रवीन्मनुः । करस्य मध्यतो देवाः करपृ
 ष्ठे तु राक्षसाः ॥ पात्रस्यालम्भनादौ च तस्मात्तन्नं प्रदर्शयेत् । दर्भा
 श्च स्वयमानेया दक्षिणाप्रवणोद्भवाः ॥ तर्पणाद्युच्छ्रिता ये वै इत्या
 द्याश्च विसर्जयेत् । न कुशः कुशमित्याहुर्दर्भमूलं कुशः स्मृतः ॥ छि
 न्दर्भा इति प्रोक्ता तदग्रकुतपः स्मृतः । हरिता याज्ञिका दर्भाः पी
 तकः पाकयाज्ञिकाः । सकुशाः पितॄदेवत्यच्छिन्ना वै वैश्वदेविकाः
 ॥ दर्भमूले स्थितो ब्रह्मा दर्भमध्ये जनार्दनः । दर्भाग्रैः शङ्कुरस्तस्थौ
 दर्भाः देवत्रयान्विताः ॥ अहन्येकादशे श्राद्धे प्रतिमासं तु वत्सर-
 म् । प्रतिसम्बत्सरं कार्यं मेकोद्दिष्टं तु सर्वदा ॥ एकस्य प्रथमं श्रा
 द्दं मर्वागब्दाच्च मासिकम् । प्रतिसम्बत्सरञ्चैव शेषत्रिपुरुषं स्मृतं

म् ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसम्बत्सरं सुतैः । एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीति
 पित्रोरप्यत्र पार्वणम् ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसम्बत्सरं द्विजैः ।
 मातापित्रोः पृथक्कार्यं मेकोद्दिष्टं क्षयाहनि ॥ चतुर्दश्यां तु यच्छ्रा-
 द्दं सपिण्डीकरणे कृते । एकोद्दिष्टविधानेन तत्कुर्याच्छ्रयपाति-
 ते ॥ पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रघातास्त्वनुक्रमात् । स भूते पार्व-
 णं कुर्यात् अष्टकानि पृथक् पृथक् ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितुर्य-
 प्रपितामहः । स तु लेपभुगित्येव प्रलुप्तपितृपिण्डतः ॥ सपिण्डी-
 करणादूर्ध्वं कुर्यात् पार्वणवत्सदा । प्रतिसम्बत्सरं विद्वान् छाग-
 लेपोविधिः स्मृतः ॥ सपिण्डता तु कर्त्तव्या पितुः पुत्रैः पृथक् पृथक् ।
 स्वाधिकारप्रवृत्तत्वादितरः श्राद्धकर्त्तव्यत् ॥ यस्य सम्बत्सरादवर्क-
 सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रतिमासं तस्य कुर्यात् प्रतिसम्बत्सरं त-
 था ॥ अवर्क सम्बत्सरात् वृद्धौ पूर्णं सम्बत्सरेऽपि च । एकपिण्डी-
 कृतानान्तु पृथक्तेनोपपद्यते ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मृतकृष्णाच्च-
 तुर्दशीम् । ये सपिण्डीकृतास्तेषां पृथक्तेनोपपद्यते ॥ पृथक्त्वक-
 रणे तस्य पुनः कार्या सपिण्डता । स्त्रियं श्वश्र्वा पतिमात्रा तथा
 सहसपिण्डयेत् ॥ तत्सभावे पितामह्या तन्मात्रा चापरे विदुः । ना-
 न्यथा तु पितामह्या मातामह्यास्तथापरे ॥ उदके पिण्डदानञ्च भ-
 र्त्रा सह प्रदीयते । अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषोऽपि-
 वा ॥ तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । अपुत्राश्च मृता ये-
 च कुमाराः संस्कृता अपि । समानता न तेषां स्यान्न स्वधानाभि-
 रम्यताम् ॥ भर्त्रा सपिण्डता स्त्रीणां कार्येति कवयो विदुः । श्वश्र्वा
 सहापरे तस्यास्तन्मात्रा वा परे विदुः ॥ अनपत्येषु प्रेतेषु न स्वधा-
 नाभिरम्यताम् । एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधानाभिरम्यताम् ॥ मि-
 त्रबन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारस्य चैव हि । दद्याद्द्वै मासिकं श्रा-
 द्दं सम्बत्सरं तु नान्यथा । अप्रत्ययगतश्चैव कुलदेशस्थवत्स्थि-

ता ॥ यो यथा रूपया युक्तः स तथैव हि निर्वपेत् । दाढ्यार्थं दृश्य
ते रूढे मानवं लिङ्गमेव च ॥ दृढीकृता च विद्वद्विलोकितुर्दिग्रीय
सी । विकल्पेषु च सर्वेषु स्वयमेवैक मादितः ॥ अङ्गीकरोति यः क-
र्ता सविधिस्तस्य नेतरः ॥ बहून्याजयते यस्तु वर्णबाह्यांश्च नित्य
शः । म्लेच्छांश्च शौण्डिकांश्चैव स विप्रो बहुयाजकः ॥ वर्तते यश्च
चौर्येण सुवर्णेनोपहारकः । स गृहीतसवर्णस्त्री स विप्रो गणउच्य
ते ॥ मृते भर्तरि या नारी रहस्यं कुरुते पतिम् । ते तु वै श्रावयेद्गर्भं
सा नारी गणिका स्मृता ॥ अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यायदीय-
ते । अस्या अभिन्नभोक्तव्यं पुनर्भूः कीर्तिता हि सा ॥ कौमारं प-
तिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं गच्छेत् पुनर्भूः
सा द्वितीयका ॥ असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णा
य सपिण्डाय पुनर्भूः सा तृतीयका ॥ प्राप्ते द्वादशवर्षेऽत्र या रजो
न विभर्ति हि । धारितन्तु तया रेतो रेतोधाः सा प्रकीर्तिता ॥ भर्तु-
र्या व्यभिचारेण नारी चरति नित्यशः । अस्या अपि न भोक्तव्यं सा
भवेत् कामचारिणी ॥ भर्तुः शासनमुल्लङ्घ्य स्वकामेन प्रवर्तते । दीव्यन्ती
च हसन्ती च सा भवेत् कामचारिणी ॥ पतित्यक्त्वा तु या नारी गृहादन्य
त्र गच्छति । गुदेषु रमते नित्यं स्वैरिणीन्तां विनिर्दिशेत् ॥ पतिं हित्वा तु या
नारी सवर्णमन्यमाभयेत् । वर्तते ब्राह्मणत्वेन द्वितीया स्वैरिणी तु सा ॥
मृते भर्तरि या बाह्या क्षुसिपासातुरा तु सा । तवाह मित्युपगता तृतीया
स्वैरिणी तु सा ॥ देशकालमुपेक्ष्यैव गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसा
न्यस्मै चतुर्थी स्वैरिणी तु सा ॥ असुपुत्रास्तु ये जातास्ते वर्ज्या हव्यकव्य
योः । तथैव पतयस्तासां वर्जनीया प्रयत्नतः ॥ श्राद्धं तैश्च न कर्तव्यं प्रति-
लोमविधानतः । वर्णाश्रिमवहिस्थास्ते सङ्कीर्णजन्मसंभवाः ॥ मातृणां च
पितृणां च स्वीयानां पिण्डदाः स्मृताः । उपपत्ति सुतो यस्तु यश्चैव दीधिषू
पतिः ॥ परपूर्वापत्तेर्जाता वर्ज्याः सर्वे प्रयत्नतः । अजापलादिजाताश्च वि

शेषेण च वर्जयेत् ॥ मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मणा ब्रह्मशासनात्
 इतरे तुर्यवर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ भर्तुश्चित्यां समारोहेत् याच-
 नारी पतिव्रता । अहन्येकादशे प्राप्ते पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ॥ श्री-
 तैश्च स्मार्त्तं मन्त्रैश्च दम्पत्या वेव ताङ्गन्तौ । एकमृत्युगतौ चैव ब्रह्म
 वेकत्र यौ हुतौ ॥ एकत्वं तु तयोर्यस्मात् जातमाचार्य सानकम् । ए-
 कादशादिकं श्राद्धं एकमेव स्मृतं बुधैः ॥ एकत्वमिच्छन्ति मतिप्र-
 हीणा एकादशाद्येषु नृणान्तु नार्यः । ते स्वर्गमार्गे विनिहत्य कु-
 र्युः स्त्रीसत्वदाता नरकेऽधिवासम् ॥ समानमृत्युना यस्तु मृतौ भ-
 र्ता च योषिताम् । तस्याः सपिण्डता तेन पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥
 स्त्रीपात्रं पतिपात्रे तु सिञ्चयेदेकमेव हि । श्राद्धे त्रिपुरुषे व्रीणि त-
 त् प्रत्यक्षं पितृन् प्रति ॥ पत्या सह परा सुह्या ते नैवास्याः सपि-
 ण्डता ॥ पितामह्यापि चान्यत्र ह्येतदाह पराशरः । अन्यप्रीतौ न
 चान्यस्य तृप्तिः कस्यापि दृश्यते ॥ एवं धीमन्नसुत्रापि तस्मान्ने-
 कत्वमात्मने । एकत्वाश्रयणे धर्मो नार्थालुब्धो भवेद्बधुवम् ॥ त-
 स्याः सुकृतसामर्थ्यात् पत्युः स्वर्ग इहेष्यते । भर्त्रा सह मृता यातु-
 नाकलोकमभीप्सती ॥ साद्यश्राद्धे पृथक् पिण्डो नैकत्वन्तु स्मृतं
 बुधैः । पतिमृत्युः स्त्रियोमृत्यो निर्मितमेव जायते ॥ निर्निमित्तो नैव
 मृत्यु मृत्युना चैकता भवेत् । भर्त्रा सह मृता भार्या भर्तारं सा समु-
 हरेत् ॥ तस्याः पतिव्रताधर्म एकत्वे तु हुतौ भवेत् । बलीयस्त्वेन
 धर्मस्य तुच्छत्वाच्च समस्तथा ॥ धर्मेण लिप्यते पाप मेकत्वे स-
 मता तयोः । नैकत्वन्तु तयोरस्मादुक्तव्यं श्राद्धकर्मणि ॥ पृथग-
 हनि कर्तव्यं श्राद्धमेकादशादिकम् । यानि श्राद्धानि कार्याणि
 तान्युक्तानि पृथक् पृथक् ॥ कर्तव्यं यच्च तेऽप्युक्ता विशेषञ्च
 निबोधत । औरसाद्या मृताः पुत्रा मुनिभिर्द्वादशैव तु ॥ यथाजा-
 त्यनुसारेण वर्णानामनुसारतः । श्राद्धप्रदाः क्रमेणस्युः पूर्वाभावे

परः परः॥ यस्माद्यो जायते पुत्रः स भवेत्तस्य पिण्डदः। तस्मात्तस्मा
दपीहन्ते मृताः प्रेतत्वमागताः॥ तस्मादवश्यमेवं हि श्राद्धं कार्यं वि
धानतः। शूद्रस्य दासीजः पुत्रः कामदस्तु स पिण्डदः॥ जात्या जातः
सुतो मातुः पिण्डदः स्यात् सुतोऽपि च। जनकस्य न किञ्चित् स्या
दर्थाल्लामप्रवर्त्तनात्॥ वायुभूताश्च पितरो दत्ताभिकाङ्क्षिणः स-
दा। तस्मात्तेभ्यः सदा देयं नृभिर्द्धर्मरतैः सदा॥ ये स्वङ्गिमांसमधु-
पायससर्पिरन्यैर्देशे च कालसहिते च सुपात्रदत्तैः। प्रीणान्ति देवम-
नुजान् पितृवंशजांश्च तेषां नृणां तु पितरो वरदा भवन्ति॥ उक्तश्रा-
द्धविधिस्त्वेष वर्णानां पितृवृत्तिकृत्। एवं दास्यति यः श्राद्धं वरान्
सर्वानवाप्स्यति॥ ॥ इति श्रीबृहत्पाराशरीये श्राद्धनिर्णयो
नाम पञ्चमोऽध्यायः॥

अगस्त्य उवाच। अथातः सम्यक्क्ष्यामि शुद्धिं पाराशरोदि-
ताम्। सूतके वाप्यशौचे वा यथावत्तां निबोधयेत्॥ प्रसवं सूतकं
प्रादुराशौचं शावमुच्यते। यावत्कालञ्च यन्मांसं तथा तावन्निगद्य-
ते॥ केषाञ्चित्तेन वै मांसं केषाञ्चिन्मरणान्तिकम्। सद्यः शौचास्त-
था चान्ये चान्ये चैकाहिकाः स्मृताः॥ त्रिषट् दशदशद्वाभ्यां दशापि
हीह पञ्चभिः। तान्येव त्रिगुणान्याहुर्दिनान्येव मनीषिणः॥ वक्ष्यमा-
णं निबोधत्वमुक्तक्रममिदं द्विज॥ शक्तिजो यन्मुनीनाञ्च प्राक्
ब्रवीत् कलिधर्मवित्॥ विष्णुध्यानरतानाञ्च सदैव ब्रह्मचारिणाम्
गृहमेधिद्विजानान्तु तथैव व्रतचारिणाम्॥ वेदतत्त्वार्थवेत्तृणां नित्य-
स्नानकृतां तथा। अन्तःसंसर्गिणामेषां नाशौचं नापि सूतकम्॥ सं-
सर्गवर्जयेद्यत्नात् संसर्गोदोषकारणम्। वदन्ति मुनयः सर्वे वर्जने
स्यान्न किल्बिषी॥ वदन्ति मुनयः सर्वे संसर्गोदोषकारणम्। अ-
संसर्गः स्वकर्मस्थो द्विजो दोषैर्न लिप्यते॥ दानोद्वाहेष्टिसङ्ग्रामे
देशविषूचकादिके। सद्यः शौचं द्विजातीनां सूतकाशौचयोरपि॥ दा

तृणां वृत्तिनामैके कवयः सत्रिणामपि । सद्यः शौचमदोषाणा मूचुर्धर्म-
विदः कलौ ॥ सर्वमन्त्रपवित्रस्तु अग्निहोत्री षडङ्गवित् । राजा च श्रो-
त्रियश्चैव सद्यः शौचः प्रकीर्तितः ॥ देशान्तरगते नाते मृते वापि स-
गोत्रिणि । शेषाहानि दशाहार्वाक् सद्यः शौचमतः परम् ॥ पिण्डनिर्व-
र्तने जाते मृते वापि सगोत्रजे । सद्योऽपीहेति वासे स्यात् सद्यः शौ-
चं विशोधनम् ॥ सद्यः शौचं विधातव्यं सर्वान्च दक्षजन्मनः । वा-
न्धादिषु विज्ञेय मन्यदूर्ध्वं विधीयते ॥ नाशौचसूतके स्यातां नृ-
पतीनां कदाचन । यज्ञकर्मनिवृत्तस्य ऋत्विजो दीक्षितस्य च ॥ पृथ-
क् पिण्डमृते काले विदेशेऽन्यत्र च श्रुतेः । जाते वापि च शुद्धिः स्या-
त् सद्यः शौचादसंशयम् ॥ सवेदः साग्निको दाह्यत् ब्राह्मणः शुद्धिम्
प्नुयात् । तथैकाहो नृपे संस्थे तथैव ब्रह्मचारिणि ॥ दुर्भिक्षे राष्ट्रभ-
ङ्गे च आपत्काल उपस्थिते । उपसर्गन्मृते वापि सद्यः शौचं विधीय-
ते ॥ गोविप्रार्थविपन्नानां आहवेषु तथैव च । ते द्योगिभिः समा-
ज्ञेयाः सद्यः शौचं विधीयते ॥ विप्रे संस्थे व्रतादर्वाक् श्रोत्रिये च त-
था द्विजैः । अनूचाने गुरो चैव आचार्ये वापि संस्थिते ॥ असंस्कृ-
तस्त्रिया राज्ञि श्रोत्रिये निधनङ्गते । त्रिरात्रमेव शौचं स्यात्तथैवो-
दकदायिनः ॥ विधानेनाग्निको विप्र स्त्रिरात्राच्छुद्धिमाप्नुयात् । म-
नीषिणः परे ब्रूयु रसपिण्डे अहं मृते ॥ प्रेतभूतञ्च यः शूद्रं ब्राह्मण-
ज्ञानदुर्बलः । नियतं ह्यनुगच्छेत त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ षड्रात्रं न
वरात्रञ्च शवस्पृशां विशुद्धिक् । अहञ्चैव विशुद्ध्यर्थं धर्मशा-
स्त्रविदो विदुः ॥ अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः । पदे
पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति च ॥ अशुचित्वं न तेषान्तु पापं वा-
शुभकारणम् । जलावगाहनं तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥ असगो-
त्रमसम्बन्धं प्रेतीभूतं तथा द्विजम् । ऊढादग्धद्विजाः सर्वे स्नाना-
न्ते शुचयः स्मृताः ॥ एकरात्रं वहन्त्येके सद्यः स्नाने तथा परे । गो-

ग्रहादिमृतानाञ्च मुनयः शुचिकारणम् ॥ हतञ्च यो विपद्येत श-
त्रुभिर्यत्र कुत्रचित् । स मुक्तो यतिवत्सद्यः प्रविशेत्परवेधसि ॥ स
न्यासी युद्धसंस्थञ्च सम्मुखं शत्रुभिर्नरः । सूर्य्य मण्डलभेत्तारा-
विति प्राहुर्मनीषिणः ॥ पराङ्मुखे हते सैन्ये यो युद्धाय निवर्तते
तत्पदानीष्टतुल्यानि स्फूर्त्या चाह पराशरः ॥ वक्त्रे तु प्रविशेद्यस्य
लोहितं शिरसः पतत् । सोमपानेन ते तुल्या बिन्दवो रुधिरस्य च
॥ सन्यासेन मृता ये वै प्रधाने ये तनुत्यजः । मुक्तिभाजनकास्त्वेते
इति वेदो निदर्शनम् ॥ सद्यः शौचं विधातव्यं शुचिरेवं विधीयते
नोच्यन्ते ते मृता लोके सद्यो ब्रह्मवपुर्गमाः ॥ सन्ध्याचारविहीना-
नां सूतकं ब्राह्मणा ध्रुवम् । अशौचं वा दशाहं स्यादिति प्राह परा-
शरः ॥ राज्ञस्तु द्वादशाहं स्यात् पक्षौ वैश्यस्य पावनः । वृषभस्य
तथा मासं ब्रह्मदप्यति धर्मतः ॥ क्षत्रियादिपक्षः सद्धिर्मातुलादि-
षु कीर्तितः । गर्भस्वावे तु तैरुक्ता राज्ञो माससम्पिताः ॥ स्त्रावङ्ग-
भस्य विद्वांसो मासादवोक्तचतुर्थकम् । पातादूर्ध्वं वदन्त्येके तत्रा-
धिक्यं च सूतकम् ॥ ऋणव्यसनरोगार्तपराधीनङ्गदर्यकम् । तृष्णा
वन्तो निराचाराः पितृमातृविवर्जिताः ॥ स्त्रीजिताश्चानपत्याश्च-
देवब्राह्मणवर्जिताः । परद्रव्यं जिघृक्षन्तः सद्यः सूतकिनः सदा ।
पूर्वे किं सत्वशुद्धे वा अन्यदापद्यते यदि ॥ पूर्वेष्वपि तु शुद्धे जाते
जातं मृते मृतम् । एकपिण्डाः स्वदायादाः पृथक् दारनिकेतनाः ॥ ज-
न्मनि मरणे वापि भवेत्तेषान्तु सूतकम् । अग्नौ भृगुप्रपाते च देशा-
न्तरमृतेऽपि वा ॥ बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते । अजा
तदन्ता ये बाला ये च गर्भादिनिःसृताः ॥ न तेषामग्निसंस्कारो-
नाशौचं नोदकक्रिया । विवाहोत्सवयज्ञेषु चान्तराशौचसूतके ॥
पूर्वसङ्कल्पितानर्थान् तानशौच्यान् ब्रवीन्मनुः । शिल्पिनः कारुका
श्चैव दासीद्रासास्तथैव च ॥ इत्यादीनां न ते स्यातामनुगृह्णन्ति

यां द्विजः । पिता पुत्रेण जातेन दद्यात् श्राद्धन्तथोदितम् । पितॄणां वि-
धिवद्दानं तत्रतत्राप्यनन्तकम् ॥ प्रसवे च द्विजातीनां न कुर्यात्सिद्ध-
रं यदि । दशाहान्छुद्धान्ते माता अवगाह्य पिता शुचिः ॥ अतिमाना
दतिक्रोधात् स्नेहाद्वा यदि वा भयात् । उद्ध्व्य म्रियते यस्तु न त-
स्याग्निः प्रदीयते ॥ न स्नायान्नोदकं दद्यान्नापि कुर्याद्विशोचताम् ।
सर्पेण शृङ्गिणा वापि जलेन चाग्निना तथा ॥ न स्नानादौ विपन्नस्य
तथा चैवात्मघातिनः । अर्वाक् द्विहायनादग्निं न दद्यान्मृतकस्य च ॥
किन्तु तान्निखनेद्रूमौ कुर्यान्निर्वोदकक्रियाम् । सर्पादिप्राप्यमृत्यु-
ना मग्निदाहादिकाः क्रियाः ॥ षण्मासे तु गते कार्या इति प्राह परा-
शरः । शास्त्रदृष्टं बुधैः कार्यमन्यत्सञ्चयनादिकम् ॥ तत्कृत्वाऽप्यु-
क्तदिवसैः शुद्धमर्हति धर्मतः । अन्यायमृतविप्राणां ये वोदारो भ-
वन्ति हि ॥ अग्निदाश्चैव ये तेषां तथोदकादिदायिनः । उद्ध्वनमृ-
तस्यापि यश्छिन्द्यात् रज्जुपाशकम् ॥ ते सर्वे पाशसंयुक्ताः प्राय-
श्चित्तस्य भाजनाः । यः सूतकाशौचविशुद्धकृत् स्यात् आख्या-
य कालन्तमनुक्रमेण । पाराशरस्याम्बुजनिश्चिताया वाच्यास्त-
तो निष्कृतयो द्विजास्ताः ॥ सूतकाशौचयो रक्तः शुद्धिपन्थाऽनुपू-
र्वशः । सर्वे नसां विशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमथाब्रवीत् ॥ मनुर्वा याज्ञव-
ल्क्यस्तु वशिष्ठः प्राह निष्कृतिम् । सा कृतादिषु वर्णानां सति धर्म-
वपुष्मति ॥ मानसा वाचिका दोषास्तथा वै कार्यकारिताः । धर्मा-
धीना नृणां सर्वे जायन्ते तेऽप्यनिच्छताम् ॥ तेषामुपरताक्षाणां-
प्रेत्येह शुभमिच्छताम् । शक्तिजो निष्कृतिं प्राह युगधर्मानुरूपतः
॥ निष्कृतिं व्यवहाराणां सर्वं निष्कृतिकृद्यतः । कति विप्रैः कथं रू-
पैरिति वाच्या भवेद्वि सा ॥ तद्रूपञ्च प्रवक्ष्यामि यावद्विः सा द्विजै-
र्भवेत् । यथाविधाश्च विप्राः स्युरिति विद्वन् । प्रकीर्त्यते ॥ पर्षद्वशाव-
रा प्रोक्ता ब्राह्मणैर्वेदवित्तमैः । तं यं ब्रूयुः स धर्मः स्यात् स्वयम्भूरी

त्यकल्पयत् ॥ देशशास्त्रविदो विप्रा यं ब्रूयुः सप्त पञ्च वा । त्रयो वापि
स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥ संयमं नियमं वापि उपवांसादि
कञ्च यत् ॥ तद्विरा परिपूर्णः स्यान्निष्कृतीर्यहारिकाः । न लक्षणे तु मू
र्खाणां न चैवाधर्मवादिनाम् ॥ अधिदुषां नानिलुब्धानां न चापि पक्षपा-
तिनाम् । श्रुताध्ययनसम्पन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ सदा धर्मरतः
शान्तः सदा पर्षत्वमर्हति । न सा वृद्धैर्न तरुणैर्न सुखैर्धनान्वितैः ॥
त्रिभिरेकेन पर्षत् स्याद्द्विद्विर्विदुषापि च । तनया वयसापि स्यु र्वृद्ध
धर्मविदो द्विजाः ॥ शिशवोऽपि हि मध्यस्थाः सर्वत्र समदर्शनाः । न
सा विप्रैर्भवेद्वृद्धैर्वृद्धा स्यु र्धर्मवादिनः ॥ यत्र सत्यं स धर्मः स्यात्स्थ
लं यत्र न तादृशम् । न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः वृद्धा न ते ये न वद-
न्ति धर्मम् । धर्मो वृथा यत्र न सत्यमस्ति सत्यं न तद्यन्महदानुविद्धम्
॥ निष्कृतौ व्यवहारे च वृद्धस्याशंसनेऽपि च । धर्मं वा यदि वाऽधर्मं प-
र्षयत्प्राह न दूयेत् ॥ स्त्रीणाञ्च बालवृद्धानां क्षीणानां कुशरीरिणाम् ।
उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुग्रहश्च तैः ॥ ज्ञात्वा देशञ्च कालञ्च
व्ययः सामर्थ्यमेव च । कर्तव्योऽनुग्रहः सद्भिर्मुनिभिः परिकीर्तितः ॥
लोभान्मोहाद्व्यान्मैत्र्याद्यदि कुर्युरनुग्रहम् । नरकं याति ते मूढा श-
तधा वासवाचिनः ॥ प्रविश्य चोत्तमान्ते वै पर्षदानुग्रहात्स्थितः ।
यथाकालं प्रकुर्युस्ते प्रायश्चित्तन्तदीरितम् ॥ किन्त्वयं याचते देवः व-
दन्तोऽव द्विजातयः । सर्वे कुर्वन्ति नियतं गतपापं न संशयः ॥ प्रसा-
दो विविधो दैव्यो दैत्याश्वासुरमेव च । क्रीडयापि च तत्रैव देयास्तथै-
व ते द्विजाः ॥ व्यवहारो गोसमैस्तु ब्रूयाद्वापि च वै रतः । तथाकृतन्तु
तस्यापन्तत्तथैव निवेदयेत् ॥ यस्तेषामन्यतो ब्रूयात् स पापीयानूप-
तत्यधः । सत्यमसत्य मेवात्र विपर्यस्तं वदेदितः ॥ स एवानृतवादी-
स्यात् सोऽनन्तनरकं व्रजेत् । ज्योतिषं व्यवहारञ्च प्रायश्चित्तं चिकि-
त्सितम् ॥ अजानन्यो नरो ब्रूयात् साहसं किमतः परम् । व्यवहारश्च

तैः प्रोक्तो मन्वाद्यैर्धर्मवक्तृभिः ॥ प्रजाभिर्न तु सर्वाभिर्नान्यैश्चतु
 र्भिर्मन्यैः । तत् साधकप्रमाणानि व्याख्यातानि न तैर्विना ॥ जलादी
 नि च दिव्यानि साक्ष्योक्त्या शपथानि च । अन्ये जनपदाचारा अणुध
 र्मस्तथापरः ॥ पर्षद्भिर्ब्राह्मणैर्मत्वा निर्णेतव्यो यथाविधिः । यज्ञ जा
 न्यनुसारेण देशकालानुधर्मतः ॥ कर्तव्यः सत्तमैः सर्वमाननीयोऽभि
 वादिभिः । गोब्राह्मणहतानाञ्च ये स्युर्दाहादिकारिणः ॥ तप्तकृच्छ्रे
 ण शुद्धेयुरिति पाराशरोऽब्रवीत् । भोजयेद्ब्राह्मणान् पश्चात् स वृ
 षा गोश्च दक्षिणाम् ॥ जायते पापनिर्मुक्तः शक्तिसूनो यथा वचः । अ
 नाशिका निवृत्ता ये ब्रह्मचर्यात्तथा द्विजाः ॥ वैकालिकास्तु विज्ञेयाः स
 र्वकार्यविवर्जिताः । सर्वे प्रविशयेषु वैते च बेडालिकैः समाः ॥ तेषां स
 र्वण्यपत्यानि पुच्छसैः सह घातयेत् । ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी गुर्व
 ङ्गनागमाः ॥ एतेषां निष्कृती ब्रूयादेतत् संसर्गिणा मपि । द्वादशाब्द
 न्तु विचरेद्ब्रह्मघ्नस्तत्कपालधृक् ॥ सर्वत्र रव्यापयन् कर्मभिक्षा विप्रै
 षु सञ्चरन् । दृष्ट्वा सेतुं समुद्रस्य स्नात्वा तुलवणाम्भसि ॥ ब्राह्मणेषु
 चरन् भिक्षां स्वकर्मरव्यापयन् शुचिः । मुण्डितस्तु शिरवावर्जं स-
 कौपीनो निराश्रयः ॥ चीरचीवरवासा वै भिः स्नायी सन् शुचिर्व्रती ।
 संयताक्षश्चरेच्छान्तश्च त्र्योपानहवर्जितः ॥ ब्रह्मघ्नोऽस्मीत्यहं वाच
 मिति सर्वत्र वै वदेत् । गवाञ्च विंशतिर्दद्याद्दक्षिणां वृषसंयुताम् ॥ ब्रा
 ह्मणेश्वो निवेद्यैताः शुचिरारव्याय भूपतेः । पूर्वोक्तप्रत्यवायानां प्राय
 श्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थेषु गमनेन च । गोश
 तस्य प्रदानेन शुद्ध्यन्ति नात्र संशयः । अवपृत्यैश्च मेधस्य स्नात्वा
 शुद्धिं मवाप्नुयात् ॥ आरव्याय नृपतेर्वापि तेन संशोधितः शुचिः । म
 हापापानि सर्वाणि कथयित्वा महीपतेः ॥ निष्कृतिं तद्विरादद्यादन्य
 था तेऽपि तत्समाः । रोगार्तङ्गिः द्विजं वापि मार्गे स्वेदसमन्वितम् ॥ दृ
 ष्त्वा कृत्वा निरातङ्गं ब्रह्मघ्नः शुद्धिमाप्नुयात् । असंख्यातं धनं दत्त्वा

विप्रेभ्यो वापि शुद्ध्यति ॥ अरण्ये निर्जने यत्त्वा शुध्येत् विवेदसंहि
ताम् । सुरापस्य प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं श्रोतु महीसि ॥ सुरापस्तु सुरा
न्तप्तां पयो वा जलमेव वा । तप्तं गोमूत्रमाज्यं वा पीत्वा मृतोऽपि
शुद्ध्यति ॥ यदि वा चैलवासो वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । यद्यज्ञाना
त्तिबेद्विप्रो द्विजातिर्वा सुरां पुनः ॥ पुनः संस्कारकरणात् शुद्धोदा
ह पराशरः । स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य शुद्धमेव द्विजातयः ॥ समर्घ्यमू
षलं राज्ञः ख्यापये स्तेय कर्मकृत् । शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्ण माय
सं दण्डमेव च ॥ स्वादिरं लगुडं वापि हन्यादेकेन तं नृपः । जीवतोऽ
पि भवेत् शुद्धो मुक्तो वा तेन पावनः ॥ मृतश्च प्रेत्य संशुद्धोत् पा
राशरवचो यथा । न स्त्री प्रतिकृतिं कृत्वा अग्निवर्णां च तां धमेत्
॥ गुर्वङ्गना गमन्तस्या लोहमय्यां तु स्थापयेत् । वृषणो पुनरुल्क
त्य नैऋत्यामुत्सृजेत्तनुम् ॥ स मृतः शुद्धिमाप्नोति नान्यस्तस्य तु नि
ष्कृतिः । सम्यत्सरं चरेत् कृच्छ्रं प्राजापत्य मथापि वा ॥ चान्द्रायणं
चरेद्वापि त्रीन् मासानि जितेन्द्रियः । व्रते तु क्रियमाणे वै विपत्तिः
स्यात् कथञ्चन ॥ स मृतोऽपि भवेच्छुद्ध इति धर्मविनिर्णयः । अ
निर्दिष्टस्य पापस्य तथोपपातकस्य च ॥ तुच्छुद्धौ पावनं कुर्यात् च
न्द्रव्रत समाहितः ॥ तिष्ठेन्मासं पयोऽशित्वा पराकं वा चरेद्व्रतम् । अ
निर्दिष्टस्य पापस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥ क्षत्रियं ब्राह्मणं हत्वा गवां
दद्यात् सहस्रकम् । वृषभैकेन संयुक्तां पापादस्मात् प्रमुच्यते । त्री
णि वर्षाणि शुद्ध्यर्थं ब्रह्मघ्नस्य व्रतं चरेत् ॥ चान्द्रायणानि वा त्रीणि
कृच्छ्राणि त्रीणि वा चरेत् । वैश्यं हत्वा द्विजश्चैव अब्दमेकं व्रतञ्चरेत्
॥ गवां ह्येकशतं दद्याच्चरेच्चान्द्रायणानि च । कृच्छ्राणि वाचरेत् त्री
णि वचनाद्विदुषा मसौ ॥ इह कर प्रदुष्टां स्त्रीं चातुर्वर्णां द्विजातयः ।
शूद्रहत्या व्रतं तेन चरन्तः शुद्धिमाप्नुयुः ॥ अनुलोमेन शूद्रं वा यो
षामव्यभिचारिणीम् । शुद्धिं मिच्छन्ति कवयश्चन्द्रव्रतेन केचन ॥

व्यभिचारात्तु ते हत्वा योषितो ब्राह्मणादयः । दन्तिधनुर्वस्त्रं गवां क
 माद्द्युर्विशुद्धये ॥ सास्थीना मनस्थीनाञ्च नरो हत्वा सहस्रकम् ।
 चीर्णेन शुद्धिमागच्छेत् योषा सत्या व्रतेन तु ॥ गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्या
 मि निष्कृतिं श्रोतु मर्हथ । यथा यथा विपत्तिः स्यात् तथा तथोपप
 द्यते ॥ गोघाती पञ्चगव्याशी गोष्ठशायी च गोऽनुगः । संयुक्तो मा
 समासीन गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ एकपादे तु लोमानि द्वये श्वश्रु नि
 कृन्तयेत् । पादत्रये शिखावर्जं सशिखं तु निपातिते ॥ सशिखं वप
 नं कृत्वा द्विसन्ध्यं मवगाहनम् । गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाः सम
 नुव्रजेत् ॥ तिष्ठन्तीभिश्च तिष्ठेत व्रजन्तीभिः सह व्रजेत् । पिबन्ती-
 भिः पिबेत्तोयं सन्विशन्तीभिश्च संविशेत् ॥ शृङ्गकर्णादिसंयुक्तं च
 मोत्कृत्य तदा व्रतः । विपैकः सुचरेद्विष्ठां स्वकर्म रव्यापयन् व्रती
 ॥ गोघ्नस्य देहि मे भिक्षां इति वाचमुदीरयेत् । मासमेकं व्रतं कृत्वा
 गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ चौरव्याघ्रादिकेभ्यश्च सर्वप्राणैः समुद्धरेत्
 गर्तप्रपातपङ्कजं च तथान्यादुपकारतः ॥ भोजयेद्ब्राह्मणान् पश्चात्
 पुष्पधूपादिपूर्वकम् ॥ दद्याद्वाञ्छं वृषञ्चैकं ततः शुद्ध्यति किल्बि-
 षात् । मुनयः कैचिदिच्छन्ति विचित्रास्तु विपत्तिषु ॥ यथा सम्भवत
 स्तास्तु पृथक्पृथक् द्विनिष्कृतिम् । शस्त्रवस्त्राश्ममृत्पिण्डयष्टिमुष्टि
 प्रघातनम् ॥ योऽङ्गेणान्तारणं रोधो बन्धनं विद्युदग्नयः । ग्रहपङ्क
 प्रपातश्च बद्धव्याघ्रादिभक्षणम् ॥ क्षुत्तृद्दरोगचिकित्सा च तथा
 दिदोहवाहने । मृत्युस्थानानि चैतानि गवामिति प्रबोधनम् ॥ प्रब्रू
 यात् पृथगेतेषु प्रायश्चित्तं पराशरः । उपेक्षणाञ्च पङ्कजौ तथोप-
 विषभक्षणौ ॥ वक्ष्यमाणक्रमेणैतत् शृणु ध्वन्दिजसत्तमाः ॥ शस्त्रे
 ण व्रीणि कृच्छ्राणि तदर्द्धं वासमाचरेत् ॥ अश्वमना द्वे चरेत् कृच्छ्रे
 मृत्पिण्डे नास्ति कृच्छ्रकम् । यष्ट्या च द्वे चरेत् कृच्छ्रे साक्षात् य-
 ह्या तु ते चरेत् ॥ योऽङ्गेण पादमेकन्तु तारणो पादमेव च । रोधने कृ-

च्छुपादे द्वे कृच्छ्रमेकं तु बन्धने ॥ कूपपाते चरेत् कृच्छ्रं मर्धं वाप्यांस
माचरेत् । गोशकृत्पिण्डघाते च प्राजापत्यञ्चरेद्द्विजः ॥ क्षुत्तृद् रो
गचिकित्सासु कृच्छ्रेण प्रेक्षणं चरेत् । पतितां पङ्कलग्नां वा अवलि
साञ्च यो नरः ॥ स्वस्य चान्यस्य चोत्प्रेक्ष्य सार्द्धं कृच्छ्रं चरेच्छुचिः ।
एकश्चेद्बहुभिर्विद्वान् क्षेडिताचेन्मृयेत गौः ॥ पादं पादञ्चरेयुस्ते इ
ति पाराशरोऽब्रवीत् । स्वबुधां योऽवलिमाङ्गं पश्यन्तो नोपकुर्वते ॥
पातनोत्प्रेक्षणप्रोक्तञ्चरेयुस्ते व्रतं नराः । या गर्नादौ विपद्येत क्षेडि
ता सं प्रपत्य वा ॥ पातक्षेडितयोरुक्तं तत्कर्ता व्रतमाचरेत् । अल
ब्धं रज्जुदोषेण गौर्विपद्येत यस्य सः ॥ व्रतपादञ्चरेत् शुभ्येति
स्त्रिदद्यात्तु दक्षिणाम् । यो गामपालयन् दुह्या इति वा ग्राहयेद्
षम् ॥ यदि म्रियेत तद्दोषात्तदा कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् । ग्रासं यो नाक्षु
धार्तस्य तृषार्तस्य न वा जलम् ॥ स्त्रीकृतस्य नरो दद्यात्स तस्याद्व
तञ्चरेत् । या तु बद्धा चिकित्सार्थं विशल्यकरणाय च ॥ औषधादि
प्रदानाय विपन्नो नास्ति पातकम् । विद्युत्पाताग्निदाहाभ्यां कुण्ड्यां
श्च पतनादिभिः ॥ गोभिर्विपत्तिमापन्ने तत्र दोषो विपद्यते । पालस्य
रक्षतोऽरण्ये व्याघ्रादिर्गा निपातयेत् ॥ अकुर्वतः प्रतीकारं कृच्छ्रार्द्ध
न्तस्य पावनम् । शृण्वन् शून्येषु पालेषु तथान्यारण्यगामिषु ॥ पाले
सम्भाषयत्युच्चैर्हन्यात्तत्र न दोषभाक् । गर्भिणी गर्भतुल्या तु त
द्रर्मे न विशत्यतः ॥ यस्ततोऽपि विपद्येत तत्र दोषो न विद्यते ।
गर्भस्य पातने पादं द्वौ पादौ गात्रसम्पद्ये ॥ पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा
गर्भमचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गभूतेन तद्रर्मे चेतनान्विते ॥ द्विगुणङ्गो व्र
तं कुर्यादिषा गोघ्नस्य निष्कृतिः । वस्त्रादिवासने गौश्च बालदाम
कदोषतः ॥ पादयोर्बन्धने चैव पादोनं व्रतमाचरेत् । घण्टाभरणाद्यो
षेण गौश्च बन्धनमाप्नुयात् ॥ चरेदर्थव्रतं तत्र भूषणार्थञ्च यत्
कृतम् । गौश्चेन्नादावधाशङ्की स्यात् कुर्यान्नैव निष्कृतिम् ॥ तदा

गोरोमतुल्यानि नरकाण्याविशत्समाः । यः स्नात्वा पापसम्भीतो वि
 प्राराधनतत्परः ॥ तद्वत्तां निष्कृतिं कुर्याद्व्रतेना नाश्नुतेऽशुभम् । अ
 न्यत्पाणिवधस्याथ प्रवक्ष्यामि च निष्कृतिम् ॥ गजादिवधशुद्ध्यर्थं
 यद्वत्तं याच दक्षिणा । हस्तिनन्तुरगं हत्वा वृषभं स्वरमेव च ॥ वृषा
 णाञ्चांशुकं गुञ्जान्दद्यादृषं यथाक्रमम् । क्षणाद्रोनिष्कयन्दत्वा
 परगोवधकृन्नरः ॥ तस्यातिनिष्कृतिं कुर्याद्वधशुद्धिमपेक्षया । हंसं
 येन कपिं गृध्रं जलस्थलशिरवण्डिनम् । भासञ्च हत्वा स्युर्गविः
 शुद्धौ देयाः पृथक् पृथक् ॥ हंससारसचक्राङ्क मयूरमद्भुकु
 दान् । आटीपारावतक्रौञ्चशुकहा नक्तभोजनात् ॥ येषां जघ्ने
 वृषन्दद्यात् प्रत्येकं शुद्धये द्विजः । मनीषिणो वदन्त्येनां प्राणिनां
 वधनिष्कृतिम् ॥ क्रौञ्चसारसहिंसाटिशिखिचक्राङ्कुकुद्वान् ।
 शुकटिट्टिभ मुद्गघ्नो नक्ताशी नक्तहा शुचिः ॥ पारावतकपोतघ्न
 सारितित्तिचसापहा । त्रिसन्ध्यान्तर्जले प्राणान् आचम्य स्याच्छु
 चिर्द्विजः ॥ कङ्कः गृध्रञ्च श्येनञ्च अनक्रव्यालिपक्षिणम् । हत्वा स्य
 दुपवासेन शुचिराह पराशरः ॥ मण्डोरिमुखकं सर्वं हत्वा जगरदि
 ण्डिमौ । शर्कराभोजनन्दण्ड मायसे च ददन् शुचिः ॥ मेषञ्च शशक
 ङ्गोधां हत्वा कर्मच शल्यकम् । वार्त्ताकुङ्क गृञ्जरञ्जगध्वाहोरात्रोपो
 षणात् शुचिः ॥ रुम्भिकान् जम्बुकान् हत्वा तरक्षवृक्षौ तथा द्विजः
 त्रिरात्रोपोषितः शुद्धेत्तिलप्रस्थप्रदानतः ॥ द्विजः शाखामृगं हत्वा सि
 हं चित्रकमेव च । हत्वा सप्तोपवासानि दद्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ म
 द्विषोष्टृगजाश्वानां हत्वा चान्यतमं द्विजः । त्रिः स्नात्वा चोपवासं न
 द्दः स्याद्द्विजपूजनात् ॥ वाराहं यदिवा रोहं हत्वा मृगमकामतः ।
 अकालकृष्णभोजी सन्नक्तेनैकेन शुध्यति ॥ अथान्यत् संप्रवक्ष्या
 मि स्पर्शनं दर्शनादिषु । अभक्ष्यभक्षणादौ च निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ
 ॥ उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा मातङ्गपतितेन च । चान्द्रायणेन शुध्येत

द्विजानां भोजनेन च ॥ कापालिकादिनारी तु गत्वाऽगम्यान्तथा प
राम् । भुत्वा विप्रस्तदन्नं स्याच्छुद्धिश्चन्द्रव्रतेन तु ॥ कामतस्तु व्रतं
कुर्यादुक्तस्त्रीगमनादिषु । चन्द्रव्रतद्वयं शुद्धौ पराशरवचो यथा ॥
दुग्धं सलवणं सक्तु सदुग्धं निशि सामिषान् । दन्तच्छिन्नान् सकृद्द
न्तान् पृथक्यावजलानपि ॥ योऽद्यादुच्छिष्टमाज्यन्तु पीतशेषं जलं
पिबेत् । एकैकशो विशुद्ध्यर्थं विप्रश्चन्द्रव्रतं चरेत् । वासांसि यावतो
यस्य पतन्ति जलविन्दवः ॥ तदपुण्यं जलस्थानं नरकस्य शिलान्ति
कम् । तत्र पीत्वा जलं विप्रः श्रान्तस्तृट्परिपीडितः ॥ तदेनसो विशु
द्ध्यर्थं कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् । नदीं शैलुषिकीञ्चैव रजकीं वेणुजी
विनीम् ॥ गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम् । गां नृ
पञ्चैव वैश्यञ्च शूद्रं वास्यानुलोमजम् ॥ क्षत्रियादिस्त्रियं गत्वा -
विप्रश्चान्द्रायणं चरेत् । ब्राह्मणान्नं ददत् शूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो द
दत् ॥ द्वावप्येतावभोज्यान्नौ चरेतां शशिनो व्रतम् । विप्रेणामन्वितो
विप्रः शूद्राहृतञ्च योऽश्नुते ॥ अमुत्र पितृभोक्तारो शुद्धेतामैन्दवे
न तु । समानार्था स यो गच्छेन्मात्रा सह संगोत्रजाम् ॥ मातुलस्य
सुताञ्चैव विप्रश्चान्द्रायणं चरेत् । पीतशेषं जलं पीत्वा भुक्तशेषं
तथा घृतम् ॥ अथ मूत्रपुरीषे तु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । सूनाहस्ता-
च्च गोमांसं अद्यादापद्मकामता ॥ पीत्वा चन्द्रव्रतं कुर्यात् पाव
नं शुद्धिदं परम् । प्राज्ञः सन् पञ्चयज्ञान् यो न कुर्वीत द्विजाधमः ।
परपाकरतो नित्यं आत्मपाकविवर्जितः ॥ प्रदाता च सदा लुब्धः
सोऽपचः परिकीर्तितः । द्विजस्यास्यान्नमश्नाति स कुर्यादैन्दवं व्रत
म् ॥ गणिकागणयोरन्नं यदन्नं बहु याचकम् । सीमन्तोन्नयने भुत्वा
द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ अज्ञाननृपः समश्नीयात् पत्रपृष्ठे द्विजाधमः
सोऽप्रक्ष्यसममश्नाति द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ महापातकिनामन्नं
योऽद्यादज्ञानतो द्विजः । अज्ञानात्तत्कृच्छं तु ज्ञातश्चान्द्रायणं च

रेत् ॥ प्रपातविषवह्नाम्बुप्रव्रज्याधर्मचासकान् । यथा हताश्वहन्ता-
च प्रत्यवसन्निकाः स्मृताः ॥ केचिदेतद्विशुद्ध्यर्थं मिच्छन्ति व्रतमैन्द्र-
वम् । दक्षिणां सवृषां गाञ्च दद्याच्च द्विजभोजने ॥ गृहद्वारेऽतिथौ
प्राप्ते तस्यादत्त्वा समभ्युते । तदशनमभोज्यं स्यादभुक्त्वा चान्द्रायणं
चरेत् ॥ सव्यहस्तस्य दर्भा यो ब्राह्मणः समुपस्पृशेत् । असृकूपानेन
तत्तुल्यं पीत्वा शशिघ्नं चरेत् ॥ भुङ्क्ते सव्यासनस्थोऽतः पिबेद्वा
पि द्विजोत्तमः । अभक्ष्येण हि तत्तुल्यं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ आ-
सनादूढपादः सन् वस्त्रस्यार्द्धपटे कृतम् । मुखेन धमिते भुङ्क्ते द्वि-
जश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ उद्धृत्य वामहस्तेन यत्किञ्चित् पिबते द्विजः ।
सुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् । अश्लीयात् येन स्पृष्टेन उ-
च्छिष्टं चाभ्युते हि सः ॥ चरन् चान्द्रायणं शुद्धेऽग्नीणि कृच्छ्राणि वा
द्विजः । चान्द्रायणं नवश्राद्धे पारको मासिके यथा ॥ आद्धिके पाद-
कृच्छ्रं स्यादेकाहः पुनराद्धिके । स्नान मन्येषु कुर्वीत प्राणायाम-
ञ्जपन् तथा ॥ यः स्वेरिणीनाञ्च पुनर्भवाञ्च यः कामचारी द्विजयो-
षिताञ्च । रेतोघृतां पाकमना यदद्याद्विप्रः स चन्द्रव्रतकृच्छ्रविः स्या-
त् ॥ वैशमन्यज्ञातचाण्डालो द्विजाते यदि तिष्ठति । ब्रह्मकूर्चं चरेन्
मासन्तिः स्नायी नियतेन्द्रियः ॥ स्नेहांश्च घृततैलादीन् वस्त्राणि
स्वासनानि च । बहिः कृत्वा दहेद्देहं संशुद्धौ भोजयेद्विजान् ॥ गोविं-
शतिं वृषञ्चैकन्तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । इमं हि निष्क्रयं ब्रूयुश्च-
न्द्रव्रतस्य केचन ॥ अस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं चरेद्वा ह्यैन्द्रवं व्रतम् । इ-
मं वा निष्क्रयं दद्यात् इत्येके कथयो विदुः ॥ महापातकशुद्ध्यर्थं स-
र्वनिष्कृतये नरैः । नृपग्रामेशविदिनैः कुर्याणैः शुद्धिराप्यते ॥ सुराम्
त्रपुरीषाणां लीढात्वेकमकामनः । पुनः संस्कारकरणात् शुद्धेदाह
पराशरः ॥ अभक्ष्यभक्षणे विप्रः स्तथैवापेयपानकृत् । व्रतमन्यत्
प्रकुर्वीत वदन्त्यन्ये द्विजोत्तमाः ॥ कुशाञ्जाश्वत्थपालाशविल्वोदु-

म्बरवारिणाम् । पातेन जायते शुद्धिः षड्रात्रेण न संशयः ॥ द्रौण्यम्बु-
 शीरकुम्भाभस्वसृष्टं केशवारिच । पीत्वारण्ये प्रयातोऽयं पञ्चगव्यं
 पिबन् शुचिः ॥ भाण्डस्थितमभोज्यानां पयो दधि घृतं पिबन् । द्वि-
 जाति रूपवासेन शूद्रो दानेन शुद्ध्यति ॥ ततोऽप्यपीतजीर्णाङ्गं तप्तकृ-
 च्छुश्चरेद्द्विजः । सर्वे ते तु जले सद्यः प्राजापत्यं समाचरेन् ॥ रजका
 घम्बुपाने तु प्राजापत्यं समाचरेत् । वान्ते जले तदर्थं तु शूद्रः स्यात्
 पादकृच्छ्रकृत् ॥ जलकूपकाघम्बु पीत्वा शुद्धा द्विजातयः । गोमूत्र
 यावकाहाराः शुद्धेयुर्दिवसैस्त्रिभिः ॥ घृतं दधि तथा दुग्धं गोष्ठे वा
 शौचसूतके । अभिचारस्य तद्भुत्का भुत्का वा शूद्रभोजनम् ॥ द्रुप
 दां वा द्विजो भुत्का मानस्तोक्यामथापि वा । क्षुधातिपीडितैः पेय
 मित्याहैतत् पराशरः ॥ सूतकान्नं द्विजो भुत्का त्रिरात्रोपोषणाच्छु-
 चिः । तोयपाने त्वसौ कुर्यात् पञ्चगव्यस्य चाशनम् । द्रोणयोदकं
 तदर्द्धं वा प्रस्थं प्रस्थार्धमेव च ॥ घृतमुच्छिष्टसंस्पृष्टं प्रोक्षणाच्छु-
 चितामियात् । चरुपक्वं शृतं पक्वं अन्नं काकाद्युपाहृतम् ॥ तद्ग्रासः
 स्थानसन्त्यागात्पूतं हेन्नाम्बुसिञ्चनात् । केचिद्वदन्ति तज्ज्ञास्तु
 तस्याग्निना वचूडनम् ॥ केचित् प्रणवयुक्तेन वारिणा प्रोक्षणं वि-
 दुः । केशकीटकसंदुष्टं अन्नं मक्षिकयापि च ॥ मृदूस्म वारिवा तत्र
 प्रक्षेप्यं विशुद्ध्यैत् । उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा क्षत्रियापि ह्युद-
 क्यया ॥ अर्द्धकृच्छ्रं चरेत् पूर्वं तदर्द्धमपराचरेत् । प्राजापत्यं च विदु-
 ल्याः विद्वली पादमाचरेत् ॥ शूद्रा स्पृष्टाचरेत् कृच्छ्रं शूद्री दानेन
 शुद्ध्यति । ब्राह्मण्या ब्राह्मणी स्पृष्टा उदक्योदक्यया च तै । चरेतां
 पादकृच्छ्रे द्वे कृते स्नाने विशुद्ध्यति ॥ ब्राह्मणी क्षत्रियां स्पृष्ट्वा ब्रा-
 ह्मणीव्रतमाचरेत् । अपरा क्षत्रियायास्तु वक्तव्यमेव मन्ययोः ॥
 रजस्वला तु संस्पृष्टा श्वविदूशूद्रैश्च वायसैः । स्नानं यावन्निराहारं
 पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ब्राह्मण्युदक्या संस्पृष्टा मातङ्गैर्मन्दमिल-

कैः । गोमूत्रयावकाहारा पञ्चात्रेण च शुद्ध्यति ॥ उच्छिष्टं ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा द्विजातिस्त्रीरजस्वलाम् । प्राजापत्येन संशुद्धेत् चीर्णकृच्छ्रेण वा पुनः ॥ वदन्ति कवयः केचिदेतद्दोषविशुद्ध्यै । प्राणायामशत-
 आस्य पञ्चगव्यस्य प्राशनम् ॥ उच्छिष्टं ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा ब्राह्मण्यु-
 दस्यया चरेत् । प्राजापत्यञ्च गायत्री मयुतं नियमं सकृत् ॥ क्षत्रिण्या-
 दिभिरेतस्य स्पर्शने व्रतमाचरेत् । अनुच्छिष्टस्य तत्स्पर्शं स्नानक-
 र्मेयतः स्मृतम् ॥ रजकादिकसंस्पर्शं द्विजन्मोदस्ययोषितः । प्राजा-
 पत्यञ्चरेद्विप्रा अन्याञ्चरेयुरंशतः ॥ उदक्यां ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रि-
 यो वैश्यमेव च । विरात्रोपोषितः प्राश्य गव्यमाज्यं शुचिर्भवेत् ॥ क्ष-
 त्रिणीचैव वैश्यां च ज्ञानं गत्वा तु कामतः । चरेत् सान्तपनं विप्र-
 स्तत्प्रापस्य विमोक्षकृत् ॥ वैश्याञ्च क्षत्रियो गत्वा वैश्यञ्च शूद्रिणीं
 तस्मात् । प्राजापत्यञ्चरेत् मासं इति ब्रूयात् पराशरः ॥ उच्छिष्टा ब्राह्-
 म्मणी स्पृष्ट्वा शुना वा वृषलेन वा । शुद्धा भवति सा तावत् यावत् प-
 श्यति शीतगुम् ॥ विप्रामश्वजनीं वैश्यां महिष्युष्ट्रीमजां स्वरीम् ।
 प्राजापत्यञ्चरेद्गत्वा ह्येकैकस्य विशुद्ध्यै ॥ शूद्रीन्तु ब्राह्मणो गत्वा
 मासं मासार्द्धमेव च । गोमूत्रयावकाहारी मासार्द्धेण विशुद्ध्यति ॥ नृ-
 पोऽप्यश्वजनीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ वैश्यपत्नीमसौ गत्वा
 कृत्वा सान्तपनं शुचिः । शूद्रीन्तु क्षत्रियो गत्वा गोमूत्रयावकाशनः ॥
 दशभिर्दिवसैः शुद्धेत् वैश्यः सोऽप्येवमेव हि । उत्तमागमने नार्थाः
 सर्वे ते स्युः कटाग्निना ॥ महापथचरं ब्राह्मं स्वरयानेन योषितः । च-
 ण्डालमेदभिल्लानामभिगम्य स्थियं नरः ॥ शुद्धोत्पयोव्रतं कुर्वन्-
 मासार्द्धमघमर्षणम् । पतितां च द्विजाग्रः स्त्रीं प्राजापत्यञ्चरेद्द्विजः ॥
 तैलिकस्य स्थियं गत्वा गत्वा मद्यकृतः स्थियम् । अन्त्यानाभिगतः
 स्त्रीणां पुंस्यनुलोमजेन तु ॥ इमां निष्कृतिमिच्छन्ति घृतयोर्विष्णु-
 केचन । पितृव्यमातृभार्या च मातृष्वसारमेव च । भगिनीञ्चैव

धात्रीञ्च गत्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ षण्मासं केचिदिच्छन्ति इमां गत्वा
विशुध्यति । कृच्छ्रं धर्मविदो विप्राः शुद्धित्वार्थचेदिनः ॥ गुरुपत्नीं द्वि
जो गत्वा मातृष्वसृदुहितृषु । क्षिपेत् शुद्धार्थमात्मानं सुसमिद्धे हु-
ताशने ॥ उपाध्यायनृपाचार्यशिष्ययोषिदूमी नरः । षण्मासात् कृ-
च्छ्रचरणात् शुद्धोदाह पराशरः । कृतचाण्डालसंस्पर्शः कृतमूत्रकरो
द्विजः ॥ षड्रात्रोपोषणात् शुद्धो भुक्त्वाचान्तो भवेत् शुचिः । ऊर्द्ध्वोति
ष्ठस्य संशुद्धौ केचित्प्राजापतिव्रतम् ॥ पराकं पञ्चगव्यञ्च केचित् ब्रू-
युर्मनीषिणः । उच्छिष्टं ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टेन द्विजेन तु ॥ आच-
म्यैव तु शुद्धोतां विष्णुनामानि कीर्त्तनात् । क्षत्रियेण तु संस्पृष्टो ब्रा-
ह्मणो नक्तभोजनात् ॥ वैश्येन तु च संस्पृष्टो नक्ताशी पञ्चगव्यपः ।
शूद्रेण तु च संस्पृष्ट एकरात्रोपवासकृत् ॥ उच्छिष्टैः पुनरेतैस्तु प्रोक्तं
द्विगुणमर्हति । उच्छिष्टः शूद्रसंस्पृष्टः शुना वापि द्विजोत्तमः । उपोष्य
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यादपरे विदुः ॥ अनुच्छिष्टोऽपि यत्स्पर्शात् स्नाति
गणीं विशुद्ध्यै । उच्छिष्टस्तस्य संस्पर्शं चरेत्प्राजापतिव्रतम् ॥ रजका
द्यन्त्यजस्पृष्टः शुद्धौ तदर्धमाचरेत् । ब्राह्मण्युदक्या कृच्छ्रेण प्राजा-
पत्येन चापरे ॥ उदक्या ब्राह्मणा स्पृष्टी मातङ्गपतितेन वा । तावत्ति-
ष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुध्यति ॥ उदक्यासूतकाम्लेच्छसंस्पर्शं
ऽस्तमिते रवौ । उक्तदानादि धर्मेण शुध्येत् द्विजोऽग्नि सन्निधौ ॥ वन्द-
यित्वा पवित्रत्वं मन्दार्कशिमिवायुभिः । सुनयो धर्मवैतारो रात्रौ चन्द्रां
शुरशिमिभिः ॥ कृमिञ्च ब्राह्मणः प्राश्य षडहं पञ्चगव्यकम् । हेम्नो दद-
च्च षण्मासात्तथा गाञ्च विशुध्यति ॥ पञ्चाहेन नृपः शुध्येत्तथा हेम
ददच्च गाम् । चतुर्थाहेन वैश्यस्तु चतुर्मासान् गवा सह ॥ त्र्यहेण च
चतुर्थ्येन तत्साङ्गञ्च त्रयञ्च गाम् । सकृत्पश्चात्कृते स्नानमेतदा-
हपराशरः ॥ पङ्क्तिं निःसार्य विप्रस्थां कामतोऽकामतोऽपि वा । गा-
यत्र्या च सहस्रेण जप्तेन तु भवेच्छुचिः ॥ यः कश्चिद्भूते भूमिं हेम-

गामश्वमेव वा । स तं यत्नात्प्रसाद्याऽपि तदुक्तः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ आ-
 ख्याय भूभृते वापि तेन संशोधितः शुचिः । द्रव्यदण्डादिमुक्तिर्वा त-
 पसा वा शुचिर्नरः ॥ निराहारा जायते च एतदाहुर्मनीषिणः ॥ विनि-
 र्गता यदा शूद्रादुदक्यान्ते व्यवस्थिता । तदा द्विजैस्तु द्रष्टव्य इति ध-
 र्मविदो विदुः ॥ दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्मणि । मैथुने कटधू-
 मे च सद्यः स्नानं विधीयते ॥ चिताञ्च चितिकाष्ठञ्च यूपं चाण्डालमेव
 च । स्पृष्ट्वा देवलकञ्चैव सर्वत्र जलमाविशेत् ॥ जम्बुकश्च शूकरैस्तु य-
 दि स्पृष्टो भवेन्नरः । अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गायत्र्याः शुद्धिर्महीति ॥ शुनो-
 घ्राणावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च । अद्भिः प्रक्षालनं कार्यं मणि-
 ना वाचधूननम् ॥ अवज्ञान्तु गुरोः कृत्वा नक्तं तस्य तु भोजनम् ।
 नक्षत्रदर्शनं त्वन्ये इति प्राह पराशरः ॥ कुमारी तु शुनास्पृष्टा जम्बुके-
 न वृषेण वा । यां दिशं व्रजते सूर्यं तां दिशं सा विलोकयेत् ॥ दिवसे-
 तु यदा ग्रामे शुना स्पृष्टो भवेद्द्विजः । विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य घृतं प्राश्य
 विशुध्यति ॥ चानुर्वर्णयन्तु या नारी कृताभिगमनापि च । प्रक्षाल्य ना-
 भिं यावत्तत् लिङ्गं शौचं निजं विदुः ॥ अभिगच्छन् सुतार्थञ्च ऋता-
 वृतौ स्थियं द्विजः । न च कुर्वति स स्नानं नाभेरधस्तु शोधयेत् ॥ तु-
 ङ्गरन्तु गुरोरुत्का हुङ्गरन्तु गरीयसम् । प्रसाद्यैतावेन श्वेतस्यात्स्वा-
 त्वा शुद्धो द्विजोत्तमः । विवादे शास्त्रतोजित्वा भार्या यस्य तु जायते
 ॥ शमशाने जायते तस्य तमोभावेन दुष्कृतम् । ताडयित्वा तृणेनापि
 स्कन्धेनावध्य रज्जुना ॥ विवादेनापि निर्जित्य तं प्रसाद्य विशुध्यति ।
 उद्गार्य च चरेत् कृच्छ्रं मतिकृच्छ्रं निपातने ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाने
 कृच्छ्रोऽस्यान्तरशोणिते । प्रेतं दृष्ट्वा च दग्ध्या च शुद्धिः स्नानात् द्विज-
 न्मनाम् ॥ उपवासमथो वापि ब्रह्मकूर्चञ्च पावनम् । प्रेतभूतं तु यः
 शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥ नीयते ह्यनुगच्छस्तु विरात्र मशुचिर्भवे-
 त् । विरात्रे तु ततः पूर्णं नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥ प्राणायामशतं कृत्वा

घृतं प्राश्य विशुध्यति । अङ्गुल्या दन्तकाष्ठन्तु प्रत्यक्षलवणं यथा
 ॥ मृत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥ कृत्यान्यतममेते
 षां शुद्ध्यर्थं मात्मनो हितम् । चरेत् शशिव्रतं विप्र इति प्राहुर्मनीषि
 णः ॥ केचिद्वदन्ति मुनयः कृच्छ्रं प्राजापतिं तथा । तदर्धं पादकृच्छ्रे
 वा ब्रूयुरन्ये द्विजोत्तमाः ॥ अधोच्छिष्टं द्विजोऽज्ञानात्पदद्वयं हि
 किञ्चन । भुक्त्वा नाचम्य वा कुर्यात् विष्मृत्तं केह निष्कृतिः ॥ न
 तोपवासवाद्ये तु अन्यत्र द्विगुणञ्चरेत् । अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गाय
 त्र्याः शुद्धिमर्हति ॥ अधोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा श्वोच्छिष्टं वृषलेन तु
 नक्षत्रदर्शनेऽश्रीयत् पञ्चगव्यपुरःसरम् ॥ अथोऽधोच्छिष्टं वि-
 प्राद्यैश्चोच्छिष्टं शूद्रसंस्पृशः । उपरासेन शुद्ध्येयुः पञ्चगव्यस्य
 पावनम् ॥ श्वकाकीकाकसंस्पृष्टो भुञ्जानो ब्राह्मणश्च यः । तद-
 न्नस्य परित्यागात् कृत्वा स्नानन्तु शुद्ध्यति ॥ यज्ञोपवीतेन विना
 भोजनं कुरुते द्विजः । अपि मूत्रपुरीषे वा रेतःसेवनमेव च ॥ त्रिरा-
 त्रोपोषितो विप्रः पादकृच्छ्रन्तु भूमिपः । अहोरात्रोषितो वैश्यः
 शुद्धिरेषा पुरातनी ॥ विप्रः कुकृत्यनिषीज्यं कृत्वाऽनृतभाषणम् ।
 वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ विप्रस्य दक्षिणे कर्णे
 नित्यं वसति पावकः । अङ्गुष्ठे दक्षिणे पाणौ तस्मात्तेन च तं स्पृ-
 शेत् ॥ प्रेक्षणं शशिनोऽर्कस्य ब्रह्मेशविष्णुसंस्पृतिम् । गायत्र्याः
 शतसाहस्रं सर्वपापहरं स्मृतम् ॥ गायत्र्यष्टसहस्रन्तु ब्रह्महत्या
 विशोधनम् । शूद्रवधे द्विजाग्रस्य गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ राज्ञः
 पञ्चसहस्राणि ह्यद्विजस्य तदर्धकम् । योगेन गतिशीलस्तु यदि
 वा स्यात्सदानरः ॥ ता वृषभौ सर्वदा त्याज्यौ निश्चितं सर्वकर्मसु
 मक्षिकासन्ततिर्धरा विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः ॥ स्त्रीमुखं बालवृद्ध-
 ञ्च न दूष्यन्ति कदाचन । आत्मस्थी ह्यात्मबालञ्च आत्मवृद्ध त-
 थैव च ॥ आत्मनः शुचयस्तानि परेषा मशुचिस्तथा । उत्पन्नमातुरे

स्नानं दशकृत्वो ह्यनातुरः ॥ स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धेत्स
 आतुरः । विवाहोत्सवयज्ञेषु संग्रामे जनसङ्कुले ॥ पलायने वनेऽ-
 रण्ये स्पृष्टास्पृष्टिर्न दूष्यति । आद्यस्पर्शे भवेत् स्नानं द्वितीयस्या-
 पि तत् स्मृतम् ॥ शिरः प्रोक्षणमन्येषा मन्यत्राचमनं स्मृतम् । पला-
 शशशिपाकाष्टदन्तधावनकृन्मरः ॥ दिवा कीर्तिं समभ्रीयाद्याव-
 द्वां नैव पश्यति । पद्माशमलोहं फलकाष्टचर्म भाण्डस्थतोयैः स्वय-
 मेव शौचात् । पुंसां निशाभ्वार्द्धकनिःसचानां स्त्रीणां च शुद्धिर्वि-
 हिता सदैव ॥ स्नानस्पृष्टेन येन स्यात्काष्ठाद्यैर्यदि तं स्पृशेत् । ना-
 वारोहणवत् स्पृशन् तत्रोपस्पर्शनाच्छुचिः ॥ म्लेच्छलूनाशनस्पर्-
 शं क्षेत्रे वा यदि वा स्थले । उपस्पर्शं शिरः प्रोक्ष्य संशुद्धो जायते
 द्विजः ॥ वस्त्रसंस्पर्शनं तस्य सचैलाङ्गवगाहनम् । अङ्ग-स्पर्शनं
 वत्तस्य वदन्ति द्विजसत्तमाः ॥ चण्डालोदकसंस्पर्शं शुद्धिः स्ना-
 नेन जायते । तथा तद्भाण्डसंस्पर्शं स्नानमाहुर्मनीषिणः ॥ उद-
 क्यस्पर्शने स्नायादंशुकेनाङ्गतोऽपि वा । स्याद्यतः स्पृश्यपि
 स्नानं तुल्याः सर्वरजस्वलाः ॥ संस्पर्शं मेदभिल्लानां तथैव ब्रह्म-
 घातिनाम् । पतितानां च संस्पर्शं स्नानमेव विधीयते ॥ रजस्वला-
 द्यैः संस्पर्शं उपस्पर्शनमेव च । उदक्यायास्तृतीयेऽङ्गि केचिदा-
 चमनं विदुः ॥ प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृती-
 ये रजकी प्रोक्ता चतुर्थे तु विशुद्ध्यति ॥ पुरुहूतः पुरा दैत्यं त्रिशि-
 षाङ्गिरज्यञ्जघान यत् । तद्वधः ब्रह्महत्यायास्तत्फलं स ददौ स्त्रि-
 यम् ॥ आसां तत्प्रभृति स्त्रीणामस्पृश्यत्वं समाभवत् । अंशै-
 र्दिनत्रयं ह्येतच्छुक्रगुर्वादिकल्पितम् ॥ शवराश्च पुलिन्दाश्च न
 राश्च केवटास्तथा । एतान्नजकसन्तुल्यान् केचिदाहुर्मनीषिणः
 रजकाद्याभिगामित्वे वैश्यो गोमूत्रयावकम् । चरन्ति षड्गुणाहो-
 भिः कृच्छ्रं वा द्विगुणश्चरेत् ॥ ब्रह्मक्षत्रियविद्वजानां शूद्रास्तैः

नुक्रमेण तु । क्रमातिक्रमतश्चान्ये स्लेच्छान्त्यवर्णसम्भवाः ॥ भोज्याशनास्तु तच्छूद्रा अन्ये भोज्यासनाः स्मृताः । आमाशनानि भोज्यानि स्मृतमुच्छिष्टमुच्यते ॥ दासनापितगोपाल कुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्तो नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ पर्युषितं चिस्थञ्च भोज्यं स्नेहसमन्वितम् । यवगोधूमावस्नेहो तथा गोरसविक्रयः ॥ आपद्रतो द्विजोऽश्रीयात् गृहीयाद्वा यतस्ततः । न स लिप्ये तपापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ज्ञापितं शूद्रगोहेऽनंकटु पक्कञ्च यद्रवेत् । नीला नद्यादिके तद्वै प्रोक्ष्य भुञ्जनकिल्बिषी ॥ गायत्र्योङ्गारपूताभिः केचिदद्विश्च प्रोक्षणम् । मन्यन्ते विष्णुमन्त्रेण कलिधर्मसमाः स्मृताः ॥ आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । स्लेच्छभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥ आप्नी रभाण्डसंस्थानि पयोदधिघृतानि च । तावत्पूतं हि तद्भाण्डं यावत्तत्र तु तिष्ठति ॥ पूतानि सर्वपुण्यानि काकहस्थस्थितानि च । शरादत्तानि च भक्ष्याणि यत्नतस्तु द्विजातिभिः ॥ सर्वैः स्वोपस्कुरैर्युक्ता शय्या रक्तांशुकानि च । पुष्पाणि चैव शुद्ध्यन्ति प्रोक्षणानि न संशयः ॥ अलेपं मृण्मयं भाण्डं भाण्डं संशयमेव च । प्रोक्षणादेव शुध्येत सलेप मग्निनाडनात् ॥ भस्मना शुध्यते कांस्यं स्फुरयाथ न लिप्यते । सुरा मूत्रपुरीषाभ्यां शुध्यते तापलेपनैः ॥ अलिसं मद्यमूत्राद्यै स्ताम्न मस्लेन शुध्यति । रजसारुत्री मनोदुष्टा नद्यश्च वेगसंयुताः ॥ अवेगमपि यद्गूरि सरिद्वारि हृदञ्च यत् । सकृदस्पर्शसंस्पृष्टं न तदूष्यन्ति सद्विरः ॥ सत्येन ब्रूयते वाणी धर्मः सत्येन वर्तते । तस्मात्सत्यं हि क्तव्यमात्मशुद्ध्यै द्विजातिभिः ॥ रथ्याकर्दमतो या निनावः पथि तृणानि च । मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति निशि चन्द्रर्क्षमारुतैः ॥ यथासम्भव मुक्तानि प्रायश्चित्तानि सत्तमः ॥ उक्तानुक्तानि सर्वाणि ज्ञातव्यानि द्विजातिभिः ॥ प्रायश्चित्तं न तत्प्रोक्तं धर्मशास्त्र

प्रवक्तृभिः । द्विजैस्तत्र प्रकल्प्यं स्याद्धर्मशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ उक्ता
मया निष्कृतयः समासात्संशुद्धये वर्णचतुष्टयस्य । व्रतानि तासां
विहितानि यानि वक्ष्याम्यतस्तानि निबोधयेति ॥ ॥ इति श्रीबृ-
हत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रणीते प्रायश्चित्तनिर्णयो नाम ष-
ष्ठोऽध्यायः ॥

व्रतान्यथ प्रवक्ष्यामि ह्यैन्दवादिक्रमेण तु । पापक्षयकृतेभ्यैः स्या-
द्धर्मार्थी च महोदयः ॥ चन्द्रवृद्धाश्रीयाद्ग्रासान् शुक्ले कृष्णे च हा-
सयेत् । चन्द्रक्षयेन भोक्तव्यं मध्ये शशिव्रतञ्चरेत् ॥ विपरीतान् क्र-
माद्ग्रासानादावादौ च ग्रासयेत् । वर्धन्ते दैन्यपक्षेतु पिप्पलीमध्ये मै-
न्दवम् ॥ अष्टावष्टौ समश्रीयात्स व्रती प्रतिवासरम् । अष्टाग्रासिकमि-
त्यापश्चान्द्रायणमथापरम् ॥ शतद्वयन्तु पिण्डानां चत्वारिंशत्समन्वि-
तम् । मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ चतुरः प्रातरश्रीयात्सा-
यं ग्रासांश्च तावता । शिशुचान्द्रायणं तज्ज्ञैः प्रोक्तं पापापनोदनम् ॥
मध्यन्दिने यदश्रीयात्सायं ग्रासांश्च तावता । चान्द्रायणं यतीनां तत्-
त्वज्ञैः परिकीर्तितम् ॥ शिर्यण्डसम्मितान् ग्रासान् चन्द्रव्रतप्रयोजने ।
दोषः स्यादन्यथाभावे तस्मादुक्तं न दापयेत् ॥ एकभुक्तैश्च नक्तैश्च
तथैवायाचितैरपि । उपवासैश्चतुर्भिश्च कृच्छ्रं षोडशभिर्दिनैः ॥ उष्णं
जलं पयः सर्पिरैकैकश्च अहं पिबेत् । वायुभक्ष्यस्य अहं तिष्ठेत्तप्तकृ-
च्छ्रोऽयमुच्यते ॥ पलमेकं जलं पीत्वा पलमेकं तथा पयः । पलमेकं त-
थान्यस्य मानमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ एतत्तु त्रिगुणं प्रोक्तं महासान्तपनं
स्मृतम् । प्राजापत्यञ्च कृच्छ्रञ्च पराकस्त्रिगुणो महान् ॥ पयोदुम्बररा-
जीवं बिल्वपत्रं कुशोदकम् । प्रत्येकं प्रत्यहं प्राश्य पर्णकृच्छ्रः प्रकीर्ति-
तः ॥ प्रत्येकं प्रत्यहं गव्यं सकृत् शुद्धौ पयो दधि । घृतं कुशोदकं पी-
त्वा उपवासश्च सप्तमः ॥ एभिः सम्प्राशनैरुक्तं दिव्यं सान्तपनं द्विजैः ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ एतत्तु त्रिगुणं तज्ज्ञैः

महासान्तपनं स्मृतम् । प्राजापत्यञ्च कृच्छ्रञ्च पराकस्त्रिगुणो महान् ॥
 एकमुक्तञ्च नक्तञ्च अयाचितविशेषणे । पादकृच्छ्रोऽयमुद्दिष्ट स्त्रि-
 द्वां प्राजापतिव्रतम् ॥ अयमेवातिरुच्छ्रः स्यात्पाणिपूतान्न भोजनः ।
 कृच्छ्रातिरुच्छ्रपयसा दिवसानेकविंशतिम् ॥ दिनैर्द्वादशभिः प्रोक्तः प-
 राकः समुपोषितैः । एकद्वहयहादीनि नक्तञ्चैव यथा श्रुतम् ॥ सम्प्रा-
 श्य तिलपिण्याकं तक्रं तोयं कुशोदकान् । पञ्चमे ह्युपवासः स्यात्सौ-
 म्यकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ चान्द्रायणो च कृच्छ्रे च त्रिकालं स्नानमाचरेत् ।
 स्नानद्वयन्तु कर्त्तव्यं व्रतेष्वेवापरेषु च ॥ शक्तिं ज्ञात्वा शरीरस्य स्नानं
 कार्यं तथा व्रतम् । असामर्थ्येन कार्यञ्च याच पर्वत्वनुग्रहम् । ब्र-
 ह्मकूर्चं प्रवक्ष्यामि व्रताना मुत्तमं व्रतम् ॥ कृतेन येन मुच्यन्ते प्रा-
 णिनः सर्वकिल्बिषैः । नीलिकायास्तु गोमूत्रं कृष्णायाः सकृदुद्धरेत् ॥
 पयश्च ताम्रवर्णायाः पीतायाश्च तथा दधि । कपिलायाः घृतञ्चैव
 महापातकनाशनम् ॥ अभावे सर्ववर्णानां कपिलायाः समुद्धरेत् ।
 पलानि पञ्च मूत्रस्य अङ्गुष्ठार्द्धन्तु गोमयम् ॥ क्षीरं सप्तपलं ग्रा-
 ह्यं दध्नः पलत्रयं तथा । घृतं चाष्टपलं ग्राह्यं पलमेकं कुशाम्भसः ॥
 मन्त्रैः सर्वाणि चैतानि अभिमन्त्र्याथ मिश्रयेत् । गायत्र्या चैव गोमू-
 त्रं गन्धहारेति गोमयम् ॥ आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधिक्राव्यं स्तथा
 दधि तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥ निष्पन्नं पञ्च
 गव्यञ्च पात्रैः क्रमेण तत्पिबेत् । मध्यमेन पलाशस्य तत्पत्रेण पिबे
 द्द्विजः ॥ द्वितीयं ब्रह्मपत्रेण ब्रह्मपत्रेण चापरम् । चतुर्थं ताम्रप-
 त्रेण तत्पिबेद्भूतकृद्भिजः ॥ आलोड्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन
 तु । उद्धृत्य प्रणवेणैव तत्पिबेत्प्रणवेन तु ॥ विष्णुं संस्नापयेद्भक्त्या
 पञ्चगव्येन चार्चयेत् । कूष्माण्डैर्जुहुयान्मन्त्रैः पञ्चगव्यं हुताश-
 ने । सव्याहृत्या च गायत्र्या तथैव प्रणवेन च ॥ ब्रह्मकूर्चं मिदं प्रो-
 क्तं व्रतं पञ्चादिनात्मकम् । पञ्चगव्यञ्च सम्प्राश्य पञ्चरात्रोपवा-

सकृत् ॥ नक्तेन वासमश्रीयाद्यावच्छत्तया दिनानि च । पाञ्चाहिक
 स्मारणकं व्रतस्यास्य प्रकीर्तितम् ॥ निर्दहेत्सर्वपापानि ब्रह्मकूर्चमि
 ति स्मृतम् । अन्ये वदन्ति कवयः उपवासं विना व्रतम् ॥ जप्यं होमं
 च कर्तव्यं देवतार्चनमेव च । पञ्चगव्यञ्च होतव्यं पञ्चगव्यं सम
 श्रीयात् ॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्तावद्यावत्कुर्यादित्दं व्रतम् । यत्त्वगस्थि
 गतं पापं तिष्ठते पुरुषस्य च ॥ ब्रह्मकूर्चं दहेत् सर्वं समिद्धाग्निं रि
 वेन्धनम् । यानीह पापानि भवन्ति पुंसां दैवादकामादथ कामतीवा ।
 उक्तानि तेषां मुनिना व्रतानि शुद्ध्यर्थमेतान्यपराणि चैवम् ॥ धर्मार्थं
 मतानि कृतानि पुंसां दद्युर्दिवौकस्त्वं विमुक्तसिद्धिः । अत्राप्यपूज्यत्वं
 मशेषलोकैस्तेजः शरीरीति चरेन् गता भीः ॥ यस्यास्ति भीतिः पुरु
 षस्य पापात् इच्छेच्च कर्तुं क्षयमेनसाञ्च । प्रीत्येव तंच व्रतदानज
 प्यं प्रोद्दिश्य मेतन्नतदन्यतस्तु ॥ वदन्ति दानं मुनयः प्रधानं कलौ
 युगे नान्यदिहास्ति किञ्चित् । विशोधनं सर्वमिहापि पूज्यं वदामि
 तस्मादथ दानधर्मात् ॥ ॥ इति श्रीबृहत्पराशरीये सुव्रत प्राय
 श्चित्त निर्णयः सप्तमोऽध्यायः ॥

दानानि विधिना सार्धं जगौ यानि पराशरः । व्यासस्य तानि
 वक्ष्यामि श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ दानेन प्राप्यते स्वर्गो दानेन सुख
 मश्नुते । इहामुत्र च दानेन पूज्यो भवति मानवः ॥ न दानात् परतो
 धर्मं स्थैलोक्ये सचराचरे । मुमुक्षवोऽपि योगीशा भिक्षादानोप-
 जीविनः ॥ अन्नं तोयसमायुक्तं पृथगेते तथैव च । सर्वोपस्करसंयुक्तं
 गृहञ्च गृहमात्रकम् ॥ वृषादियुक्तसीरञ्च एकं वृषं तथैव च । गृह्णा
 ग्निना प्रदानेन गोप्रदानं तथैव च ॥ सौरभेयीं द्विवक्त्रां च तिलधेनुम
 तः परम् । घृतधेनुं अम्बुधेनुं हेमधेनुं सविस्तरम् ॥ कृष्णाजिनप्रदान
 ञ्च याजिस्यन्दनमेव च । एकहस्तिप्रदानञ्च कन्यादानफलं तथा ॥ धू
 मिदानफलञ्चैव तुलापुरुषमेव च । हेमरूप्यप्रदानञ्च ननाकादि

समन्वितम् ॥ त्रपुसीसकताम्नादिसर्वधातुप्रदानवत् । नक्षत्रातिथि
योगेषु यद्यदानञ्च तत् फलम् ॥ विद्यादानं फलं तस्य प्रजादान
मथैव च । अभयादिक दानानि प्रतिग्रहे यथाविधि ॥ इष्टापूर्तौ फ
लोपेतौ सर्वं विस्तरतो मया । शक्तिसूनाश्रुतं पूर्वं क्रमात्कथयतः
शृणु ॥ गोहिरण्यादिदानानां सर्वेषामप्यनुत्तमम् । अन्नदानमपे-
क्षन्ते सर्वेऽपि हि दिवौकसः । अन्नार्थं मातरिश्वाह ह्यन्नार्थञ्च
तथानलः ॥ अन्नार्थं सविता चैव चातिह्वलति भासते । अन्नकामः
ससर्जदं विधिरप्यखिलं जगत् ॥ तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भ-
विष्यति । दद्यादहरहस्तस्मादन्नं विप्राय मानवः ॥ श्रुतं वा यदि वा
चामं स स्वर्गं सुखमेधते । शोभनात् प्रभृतान् सर्वान् पक्वान् परि-
पूरितान् ॥ अपूपैरुदकाद्यैश्च दत्त्वा दिवं सुखं व्रजेत् । द्विजान् यः पा
ययेत्तोयं अन्यानपि पिपासितान् ॥ प्रपां तु कारयेद्दीप्ते प्राप्नोति दे
वलोकताम् । षट् पात्राण्यादिकं दद्याद्वर्षासु च प्रतिश्रयम् ॥ पादाभ्य
ङ्गन्तथैवैधः शीते चावरणानि च । उपानत्पादुके चैव ददत्कामानवा
मुयात् ॥ सप्तव्रीहिसमायुक्तं सर्वस्नेहसमन्वितम् । सर्वोपस्कर
संयुक्तं सर्वालङ्कारभूषितम् ॥ हिरण्यं गोवृषांश्चैव कुलिशाद्युपधा
नकैः । चारुस्त्रीभूषणैर्युक्तं सकांस्यं ताम्रभाजनम् ॥ कण्डण्यादिस
मायुक्तं ददत्पात्राय मानवः । पक्षेष्टकचितं कृत्वा सर्वलक्षणसंयुत
म् ॥ मृण्मयं वा तथा सद्यः कृत्वा चाश्ममयं तथा । दत्त्वा स्थान
मवाप्नोति प्रजापतेरसंशयम् ॥ प्राकारा यत्र सौवर्णाः गृहाण्युच्चै
स्तराणि च । माणिक्यगारुडैर्वर्जैर्मौक्तिकैर्भूषितानि च ॥ देवकन्या
सहस्रेण स वृतो गीतनृत्यकैः । सेव्यमानोऽप्सरः सङ्घैः प्रजापति
समं वसेत् ॥ अनड्वाहौ च धूर्वाहौ बलवन्तौ सुलक्ष्णौ । तरुणौ सवि-
शाणौ च घण्टाभरणभूषितौ ॥ अदुष्टावेकवर्णौ तु शरीरौ दक्षिणा
न्वितौ । य आहूय द्विजाग्राय दद्याद्भक्त्या तु मानवः ॥ सोऽनडुद्रोम-

तुल्यानि स्वर्गे वर्षाणि तिष्ठति । अमरीभिर्वृतोऽजस्रं सेव्यमानश्च
 दैवतैः ॥ एकोऽपि हि वृषो देवो धूर्धरः शुभलक्षणः । आरोगश्चाप-
 रिक्लिष्टो यस्मात्स दशगोसमः ॥ एकेन दत्तेन वृषेण येन दत्ता ष-
 वेयुर्देश सौरभेयाः । आहेमपीताद् धरणीसमानात्तस्माद्दृषात् पू-
 ज्यतमोऽस्ति नान्यः ॥ गृष्टिदानं प्रवक्ष्यामि यथादेयं द्विजातिभिः ।
 यो विधिर्दक्षिणायाश्च तथा सर्वं निबोधत ॥ एकरात्रोषितः स्नातो-
 गोदात्ता पञ्चगव्यतः । पञ्चामृतेन संस्नाप्य संपूज्य मधुसूदनम् ॥ स
 वत्सां वस्त्रसंयुक्तां शतयज्ञोपवीतिनिम् । सुविषाणां सुरूपाञ्च सर्व-
 लक्षणसंयुताम् ॥ हेमकल्पितशृङ्गाञ्च सुरूपां चरणाग्रकाम् । पय-
 स्विनीं सुशीलाञ्च हिरण्योपरि संस्थिताम् ॥ हिरण्यं वाचयिताग्रे
 स द्विजायोपपादयेत् । प्राङ्मुखं वायुं च विप्राय शृष्टिन्ताञ्च उदङ्मु-
 खीम् ॥ इमां त्वं प्रतिगृहीष्व प्रीतोऽस्तु केशवो ह्ययोः । इति दत्त्वोद-
 कं हस्ते पादान्यष्टौ विसर्जयेत् ॥ व्यावर्त्तते ततः पश्चात् प्रणम्य शि-
 रसा द्विजम् । अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ॥ स विष्णु-
 प्रीणनाद्याति विष्णुलोकमसंशयम् । आत्मनः पुरुषान् सप्त प्राग-
 स्तान् सप्त सप्तच ॥ आत्मानं सप्तजन्मोत्थान् पापाद्भिमुच्यते नरः
 पदे पदे तु यज्ञः स्याद्गोवत्सस्य च मानवः ॥ फलमाप्नोति विप्रेन्द्राः
 शुद्धा वै तत्पुरा हरेः । सर्वकामसमृद्धास्मा सर्वलोकेषु पूजितः ॥ ना-
 म्ना पापापहास्तावद्यावदिन्द्राश्चतुर्दश । इक्ष्वाकूणान्तथा चान्यै-
 र्बहुधा वसुधाधिपैः ॥ यैर्या नृभिरियं दत्ता जग्मुस्तैऽपि च विष्टपम्
 दीयमानं च पश्यन्ति ये भवन्त्यनुमोदकाः ॥ तेऽपि पापविनिर्मुक्ताः
 विष्णुलोकमवाप्नुयुः । पादद्वयं मुखं योन्यां प्रसवन्त्यां प्रदृश्यते ॥
 यदा च द्विमुखी गौः स्यात् देया यावन्न सूर्यते । क्षोणीतुल्या तदा
 सा गौः सर्वैरुक्ता मुनीश्वरैः ॥ सापि प्राग्विधिना देया सङ्काश्या दो-
 हना द्विजाः ॥ एकत्र पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना ॥ तस्या गौ-

अष्टमोऽध्यायः।

५८५

ज्यायसी साक्षादेकब्रौभयतोमुखी । गौर्वत्सस्य च लोमानि यावत्सं
ख्यानिसत्तमाः ॥ तावत्संख्यानि सर्वाणि ध्रुवं ब्रह्मजने वसेत् । यश्चारी
गामक्लिष्टाङ्गान्धेनुं वा यदि वा तनुम् ॥ दद्यात् स्वर्गमवाप्नोति देया यथा
तथाहि गौः । तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीणनाय हरेरिमाम् । यया तुष्यति
गोविन्दो दत्तया नु गवाऽनघः ॥ ब्रह्महा स्वर्णहा गोघ्न पितृमातृसुहृद्
धातृ । अग्निदो गुरुहा चैव तथैव गुरुनल्पगः ॥ सर्वपापसमायुक्तो
युक्तो यश्चोपपातकैः । सर्वेनोभिः प्रमुच्यन्ते तिलधेन्या प्रदत्तया ॥
अनुलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनप्रसारिते । धर्मज्ञाः केचिदिच्छन्ति कुत
पेच तिलासूते ॥ प्रस्तीर्य चाविकं भूमौ तत्र कृष्णाजिनं पुनः । तिलां-
स्तु प्रक्षिपेत्तत्र कृष्णाढकचतुष्टयम् ॥ कुर्यादुत्तरतोऽभ्यर्णं आढकेन
तु वत्सकम् । सर्वरत्नैरलङ्कुर्यात् सौरभेयीं सवत्सकाम् ॥ कार्यं हेम
मये शृङ्गे सास्त्रा सूतमयी तथा । ताम्रपृष्ठेक्षुपादाच कार्या मुक्ताफले
क्षणा ॥ प्रशस्तपत्रश्रवणा फलस्तवती तथा । शुभ्रस्त्रङ्गयलाङ्गूली
नवनीतस्तथान्वितः ॥ नारङ्गेऽर्बुजिपूरेश्च जम्बीरैर्नारिकेलकैः । बद
राम्रकपित्तैश्च मणिमुक्ताफलार्चिताम् ॥ सितवस्त्रयुगच्छन्नां
सितच्छत्रसमन्विताम् । ईदृग्विधाञ्च तां कुर्यात् श्रद्धया परयान्वि-
तः ॥ कांश्यापदोहनां दद्यात् केशव ! प्रीयतामिति । कुर्याद्धि घृष्टिव-
द्द्विद्वानिमां प्रत्युत्तरामुखीम् ॥ सम्यगुच्चार्य विधिना दत्त्वेतेन द्विजो-
त्तमः । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तैः पितरं स पितामहम् ॥ प्रपितामहन्तथा
पूर्वं पुरुषाणां चतुष्टयम् । द्विजेन्द्रास्तारयन्त्येतान्तिलधेनुप्रदा न
राः ॥ यश्च गृह्णाति विधिवत् पुरुषान् सोऽपि तावतः । चतुर्दश तथा
येच दद्रुतश्चानुमोदिकः ॥ दीयमानञ्च पश्यन्ति तिलधेनुञ्च ये न
राः । शृण्वन्ति येच तां भक्त्या परया नाम तद्गवाः ॥ तेऽप्यशेषाघनि
मुक्ताः प्रयान्ति विष्णुलोकताम् ॥ प्रशान्ताय सुशीलाय तथा मत्स
रिणे बुधः । तिलधेनुं नरो दद्याद्देवस्मार्तज्ञधार्मिके ॥ त्रिरात्रं यस्ति

लाधारस्तिलधेनुं प्रयच्छति । तथैकरात्रन्तु पुनस्तिलानति सप्त-
 त्तिकः ॥ दातुर्विशुद्धपापस्य तस्य पुण्यवती द्विजः । चान्द्रायणाद-
 प्यधिकं शस्तं तत्तिललक्षणम् । एवं प्रतिगृहीतापि आदत्ते विधिना
 द्विजः ॥ स तारयति दातारं आत्मानञ्च न संशयः । प्रतिग्रहस्तु दीप्ता
 ग्निदग्धविप्रमुखेरिताः ॥ न स्फुरन्तीह मन्त्राश्च जपहीमादिकेषु
 च । तदा न दीयते तस्य न तं कर्मणि योजयेत् ॥ निष्फलं तत्कृतं
 कर्म मृतस्यौषधदानवत् । अथातः संप्रवक्ष्यामि घृतधेनुमपि द्वि-
 ज ॥ येन सा विधिना देया तां प्रवक्ष्याम्यतः शृणु ॥ वदामि धेनुं घृ-
 तकल्पितां यो विधिञ्च यैवै निचयैः प्रकल्प्या । फलं प्रदाने मनुज-
 स्य यस्मात् रूपाच्च पात्रन्तनुपर्व यच्च ॥ गोक्षीरसर्पिर्मधुखण्डदध्ना
 संस्थाप्य विष्णुं शुभवारिणाच । संपूज्य पुष्पैश्च विलेप्य गन्धैर्दद्यानि
 वेद्यञ्च सधूपदीपम् ॥ घृतञ्च वह्निर्घृतमेव सोमो घृतञ्च सूर्यो घृत-
 मेव चाम्भः । प्रदेहि तस्मात् घृतमेव विद्वन् ! घृते प्रदत्ते सकलं प्रदत्तम् ॥
 घृतेन गव्येन तु पूर्णकुम्भं प्रकल्प्यते गौः करकञ्च वत्सः । हिरण्यगर्भां
 मणिरत्नशोभां तुरष्ककर्पूरसुचारुनासाम् ॥ शृङ्गे च कृष्णागरुदारवे च
 सौवर्णनेत्रे पटसूत्रसास्त्रा । क्षौमञ्च पुच्छं गुडदुग्धचक्रं जिह्वा च त-
 स्या वरशर्करायाः ॥ द्राक्षोत्पैश्च हि खजूरैरन्यैः स्वादुफलैरपि । उरस्त-
 स्याः प्रकर्तव्यं पृष्ठन्ताम्रञ्च धीमता ॥ इक्षुयष्टिमयाः पादाः शफारौघ्य-
 मयास्तथा । धान्यैश्च सप्तभिः पार्श्वौ लोमानि सितसर्षपैः ॥ कांश्यदोहा-
 च कर्तव्या सितवस्त्रच्छदा तथा । सितच्छत्रसमायुक्ता सितचामरभूषि-
 ता ॥ सितयज्ञोपवीता च सितस्त्रगदाम भूषिता । वत्सस्य कुर्यादिति
 सङ्गतानि प्रोक्तानि सर्वाण्यपि यानि धेनोः । अङ्गानि सर्वाणि च तद्द-
 स्य छत्रं सवस्त्रं च तथैव विप्रः ॥ गृहाण चैनां मम पापहृत्यै दुस्तारसं-
 सारपयोधिपोतः । संसारतारो भुवि भूमिदेव ! स्वर्गं प्रदेहि क्षम वि-
 प्रराज ॥ विष्णुः सुरेशो धृतरश्मिरस्याः प्रेतोऽस्तु दानेन वरं प्रदातुः ॥

आहत्य चैतन्निजहस्ततोयं दत्त्वा क्षमस्वेति च गन्धिधेया ॥ दाना द्वि-
जेनात्र तु पूर्वमुक्तं संप्राश्य सर्पिर्व्रतमात्मशुद्ध्यै । कार्यं प्रमुक्तोऽसि
लकिलिषैस्तु प्राप्नोतिलोकान् घृतदुग्धदिग्धान् ॥ घृतक्षीरवहा नद्यो
यत्र पायसकर्दमाः । तेषु लोकेषु विप्रेश ! सुपुण्येषु प्रजायते ॥ पितु-
रूर्ध्वन्तु ये सप्तपुरुषस्तस्य योऽप्यधः । तांस्तेषु द्विजलोकेषु स नयं
स्त्यक्तकिलिषः ॥ स कामानामियं घृष्टिः कथिता तव सत्तम ! ॥ विष्णु
लोकं नरा यान्ति निष्कामाः घृतधेनुदाः ॥ जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीत
ये दत्तया यया । देवदेवो हृषीकेशा सर्वेशः सर्वभावनः ॥ जलधेनुं द्वि-
जश्रेष्ठ ! सम्पूर्णरजतस्थितम् ॥ रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्रामैर्वन्यैः समन्वि-
तम् । सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वापल्लवशोभितम् ॥ कुष्ठमांसीमुरोशी
रबालकामलकैर्युतम् । प्रियङ्गुपत्रसंयुक्तं सितयज्ञोपवीतिनम् ॥
सोपानत्कञ्च सच्छत्रं दर्भविष्टरसंस्थितम् । चतुर्भिः संवृतं पात्रै-
स्तिल पूर्णैश्चतुर्दिशम् ॥ स्थगितं दधि पात्रेण घृतक्षौद्रवता मुखे । उ-
पोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं सुरेश्वरम् ॥ पुष्पधूपोपहारैश्च यथा विभ-
वसम्भवम् । संकल्प्य जलधेनुञ्च समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥ पूजयेद्दत्तकं
तद्वत् कृतञ्जलमयं बुधः । अत्रोचुरपरे केचित् पूजयेत् घृतवत्सकम्
॥ पञ्चांशेन तु कुम्भस्य चतुर्थांशेन वा परे । एवं संपूज्य गोविन्दं ज-
लधेनुं सवत्सकाम् ॥ सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः । दद्या-
द्विप्राय विप्रेन्द्र ! प्रीत्यर्थं जलशायिनः ॥ जलशायी जगद्योनिः प्रिय-
तां मम केशवः । इति चोच्चार्य विप्रेन्द्रो विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ अप-
काशनिना स्थेयं अहोरात्र मतः परम् । अनेन विधिना दत्त्वा जलधे-
नुं द्विजोत्तम ! ॥ सर्वराज्यमवाप्नोति यत् यत् ध्यायेत् स मानवः ।
शरीरारोग्य माढ्यत्वं प्रशमः सर्वकामिकः ॥ नृणां भवति दत्तायां ज-
लधेन्यां न संशयः । इमामपि प्रशंसन्ति जलधेनुं द्विजोत्तम ! ॥ ये न-
रास्तेन वै यान्ति विष्णुलोक मसंशयम् । हेमाज्याम्भस्तिर्लेर्विद्वन् !

यद्यपि गो प्रकल्पिताम् ॥ मक्ष्यास्तु ते तथाप्येवं धर्मशास्त्रमतोद्दि-
 जः । अथातः संप्रवक्ष्यामि दानानामुत्तमं परम् ॥ यद्वत्त्वा मानयो या-
 तिसायुज्यं परवेधसः । धेनुर्देया सुवर्णस्य कारयित्वा द्विजातये ॥
 यान्दत्त्वा प्राङ्महीपालाः ब्रह्मणाः सदृशङ्गताः । सा चतुर्भिस्त्रिभि-
 र्वाप्यशुद्धवर्णपलैर्द्विजः ॥ द्वाभ्यां वापि पलाभ्यान्तु पलेनैकेन वा पु-
 नः । हीनं तु नैव कर्त्तव्यं सत्यां सम्पदिस द्विजः ॥ हीनन्तु कुर्वतो दानं
 दातुस्तु निष्फलं भवेत् । चतुर्थं शीन धेन्वास्तु हेमवत्सं प्रकल्पयेत् ॥
 सर्वरत्नैरलङ्कुर्याद्विद्व्यमाणक्रमेण तु । राजतं वत्सकं कुर्याद्ब्रूयुर-
 न्ये च तद्विदः ॥ अलङ्कुराश्च सर्वेऽपि गोवद्रत्नैः प्रकल्पयेत् । सकांशा-
 द्वासुदेवस्य सुशालायां युधिष्ठिरः ॥ दत्त्वा प्राप्तो हरेर्लोकं सा मयेय-
 मुदीरिता । मुक्ताफलशफा कार्या प्रवालकविषाणका ॥ पद्मरागाक्षि-
 युग्मा च घृतपात्रस्तनान्विता । कर्पूरागुरुनासा च शर्करारसना त-
 था ॥ सुषुदृग् युग्मपाश्वा च क्षौमसास्त्रावती तथा । इक्ष्वादिगुडजा-
 नुश्च पञ्चगव्य भपानकम् ॥ नारीकेलैश्च कर्त्तव्यौ कर्णौ पृष्ठञ्च कां-
 सकम् । सप्तदत् सूत्रलाङ्गूल सप्तधान्यसमावृता ॥ फुलपुष्पोपसं-
 पन्नाश्चोपानतुसमन्विता । सुवर्णधेनुः कार्या च विप्राय प्रतिपाद-
 येत् ॥ अश्वमेधसदृशस्य दत्त्वा फलमवाप्नुयात् । कुलानां हि सहस्र-
 न्तु स्वर्गं नयत्यसंशयः ॥ किमन्यैर्बहुभिर्दानै रत्नहेमगवाऽनया । हे-
 मधेनुप्रदानेन कृतकृत्यो हि कर्त्तते ॥ हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीय-
 तामिति कीर्तयेत् । उपवासी विशुद्धात्मा दत्त्वा मीमरविग्रहे ॥ दीय-
 मानश्च पश्यन्ति ये नरा हेमगामिमाम् । रक्षोभूतपिशाचाद्या स्तनो-
 नश्यन्ति सद्द्विजः ॥ एता मयोक्तास्तव वत्स ! सर्वा घृष्टादिका व-
 त्सरतोऽत्र गावः । इक्ष्वाकुभूभृत्प्रभृति क्षितीशा जग्मुर्दिवं यं विधि-
 वत् स दाय ॥ कृष्णाजिनस्य दानस्य प्रवक्ष्यामि यथाविधिम् । प्रमाण-
 च विधिर्यस्य यस्मै विप्राय दीयते ॥ वैशाख्यां पूर्णिमायाञ्च कार्ति-

क्या मथवाऽपि वा । यतयोस्तु प्रदातव्यं रविसोमग्रहेऽपि च ॥ अहिंस्र
मच्छिद्रमलोकमञ्च सघ्राणरन्ध्रं सशफं सशेफम् । साण्डं प्रदेशं
सविषाणवक्रं शस्तं प्रदाने मितकृष्णाचर्म ॥ एतमेव विधं चर्म गृही
त्वा द्विजपावनम् । कलयेद्धेनुवत्तच्च हेमशृङ्गादिकं पुनः । शृङ्गे हेम-
मये तस्य शफांश्च रजतस्य च ॥ मुक्ताफलैश्च लाङ्गूलं कुर्यात्
शाक्यं विवर्जयेत् । अनुलिप्ते महीपृष्ठे प्रस्तृते कुतपेऽंशुके ॥ तत्र प्र-
सारयेन्मार्गं तिलैस्तदपि पूरयेत् । वदन्ति तद्विद्वद्भ्येव चतुर्द्रीणां-
स्तु पूरयेत् । नाभिपुन्मात्रकं कुर्यादिपरे कवयो विदुः ॥ नाभिमात्रं व-
दन्त्यन्ये राशिकुर्यादिति द्विजः । हेमनाभश्च तं कुर्यात् हेमकर्षेण
तु द्विजः ॥ शक्त्या वापि प्रकर्तव्यं मनःशुद्धिर्यथा भवेत् । सौवर्णीक्षी
रपूर्णन्तु प्राज्यपादौ च दापयेत् ॥ राजतं दधिपूर्णन्तु यथा दक्षिण
तो द्विजः । ताम्रमाज्यभृतं पात्रं पश्चिमस्यां तथादिशि ॥ क्षौद्रपू-
र्णं तथा कांश्यं चतुर्दिक्षु क्रमेण तु । शक्त्या वापि च कर्तव्यं वित्तशा-
क्यं विवर्जयेत् ॥ तद्दद्याद्देवविदुषे ब्राह्मणायाहिताग्नये । परिधा-
प्यापि ते वस्त्रे अलङ्कृत्य च भूषणैः ॥ चतस्रो घृष्टयः कार्या इ-
त्यन्ये कवयो विदुः । वदन्ति कवयो गाथां मार्गमाहात्म्यवेदिनः ॥
न सा विद्वांश्च विद्वांसः पुराणार्थविदोऽपरे । यस्तु कृष्णाजिनं दद्या-
त् सखुरं मृगसंयुतम् ॥ तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्क-
तम् । ससमुद्रगुहान्तेन सशैलवनकानना ॥ चतुरन्ताम्रसंयुक्ता
पृथिवी नात्र संशयः । कृष्णाजिने तिलान् दत्त्वा हिरण्यमधुसर्पि-
षा ॥ ददाति यस्तु विप्राय सर्वन्तरति दुष्कृतम् । यः कृष्णाजिनमा-
स्तीर्य हेमरत्नयुतैस्तिलैः ॥ वस्त्रावृतं सोपवासो विष्णोरापत्तनोस्त-
था । वैशाख्यां पूर्णिमायाञ्च कार्तिक्यां वा समाहितः । दद्याद्दत्त-
पोयुक्ते ब्राह्मणे च जितेन्द्रिये ॥ शान्तानीके वाहिताग्नौ प्रदद्याद्भू-
रिदक्षिणाम् । यावन्त्यजिनलोमानि तिलाः वस्त्रस्य तन्तवः ॥ ताव-

न्यब्दसहस्राणि दाता विष्णुपुरे वसेत् । विशेष मपरे ब्रूयुर्विषुवायन
 योर्द्वयोः ॥ तदव्रणबहिर्लोम प्राग्रीवं तु प्रसारयेत् । चतसृषु तथा दि-
 क्षु सौवर्णराजतानि च ॥ निधाय शक्त्या पात्राणि क्षीराद्यैः पूरितानि च
 तस्याः पश्चात् समिद्धाग्निं परिसंमुह्य तं पुनः ॥ पर्युक्ष्य च परिस्तीर्य म
 हाव्याहृतिभिस्ततः । सद्यो हुत्वा तिलांस्तत्र विधाय प्रतिपादयेत् ॥ ना
 भिंस्पृशन्नदीतोयं मार्गं गृह्णाम्यहं त्विदम् । धीमान्दद्याद् द्विजेन्द्रा
 य वाचयित्वा प्रतिग्रहम् ॥ पश्चाद्दद्यादिकं दद्यात् एष प्रतिग्रहे-
 स्थितः । मया गीताप्यथो गाथा मुदाहरन्ति तद्विदः ॥ दातृणां सप्त
 मानान्तु विशेषप्रतिपत्तये । गोभूहिरण्यसंयुक्तमार्गमेकं ददाति यः
 ॥ स सर्वपापकर्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् । प्रोक्तेन चैतेन मु-
 नीशमार्गं दद्याद् द्विजेन्द्रे विधिना प्रयुक्तम् । पापानि हत्वा स पु-
 रातनानि यायात्स वेधोवपुषा च योगी ॥ सुखासनञ्च यो दद्यात्
 जापनारख्य मथोत्तमम् । देवयानैर् दिवं यान्ति स्तूयमानैः सदैवतैः
 ॥ यं रथं हयसंयुक्तं हेमपुष्पैरलङ्कृतम् । कृतरज्जुञ्च पादाद्यैर्नैत्र
 षादकृतैरपि ॥ तत्सर्वं स्थगितं वस्त्रैः परिपद्मालकैः शुभैः । मुक्ता
 फलैः स्तथानेकैर्मणिभिर्द्विपशोभितम् ॥ अग्रे चैव शुभैर्वस्त्रैर्भू-
 षितावत्यलङ्कृतम् । तद्रूपणैरलङ्कृत्य मुखयन्त्र सुशोभितौ ॥
 सपर्याणौ कषायुक्तौ ग्रीवाभरणभूषितौ । शुभलक्षणसंयुक्तौ त
 रुणौ तत्र योजयेत् ॥ रविसोमग्रहे दद्याच्छुभवान् यत्र कर्मणि ।
 अनयोर्वा द्विजाग्राय स प्राप्नोत्यर्कलोकताम् ॥ वसेद्रवि समन्त
 त्र सेव्यमानः सदैवतैः । एकमपि हियं दद्यात् सर्वालङ्कारभूषित-
 म् ॥ सप्तलक्षा सुवर्णञ्च सोऽश्वलोक मवाप्नुयात् । दद्यादश्वरथं य
 स्तु हेमस्त्रविभूषितम् ॥ दिव्यवस्त्रपरिच्छन्नं नेत्रपद्मादिभिः शु-
 भैः । सौवर्णैरर्धचन्द्रैश्च राजतैर्वा विभूषितम् ॥ शुभैर्मुक्ताफलैर-
 न्यैर्नीलवस्त्रादिभिस्तथा । गजौ सुलक्षणोपेतौ सुशीलौ निरुजा

वपि ॥ सुरदानौ सुसूषो च हेमालङ्कारभूषितौ । दिव्यवस्त्रैः परिच्छि-
न्नौ कर्णशारवावलम्बिनौ ॥ परिनेत्रादिकाक्षौ तौ विशिष्टमणिभूषि-
तौ । ईदृग्रथञ्च संयोज्य पताकाभिर्विभूषितम् ॥ शोभितं पुष्पमा-
लाभिः शङ्खद्वन्द्वभिनिःस्वनैः । चतुर्वेदाय विप्राय त्रिवेदाय तथा
पुनः ॥ शुचये च द्विवेदाय श्रोत्रियाय कृतेष्टये । अलङ्कृत्य स मा-
लाभि रङ्गुलीयसुवाससी ॥ तस्य हस्तोदकं दद्यात् प्रीयतां केश-
वस्त्विति । एवं हस्तिरथं दद्यात् समभ्यर्च्य द्विजातये ॥ निहत्य सर्व-
प्रापानि विष्णुलोके महीयते । वसेच्चतुर्भुजस्तत्र सेव्यमानश्चतु-
र्भुजैः ॥ अनन्तकाले स तिष्ठेच्छङ्खचक्रगदाधरः । पश्यन्तीहरथं
येतु दीयमानं नरा द्विजः ॥ तेऽपि विष्णुपुरं यान्ति वाशिष्ठस्य वचो
यथा । एके मेऽपि कृपो दद्याद्धस्तिनञ्च स भूषणम् ॥ सवस्त्रं हेमरद-
नं नखै रजतकल्पितैः । मणिमुक्ताफलैर्युक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥
पूर्वोक्ताय च विप्राय चतुर्वेदाय वा द्विजः । दद्याच्च विधिवत् सोऽपि
सदा विष्णुपुरं वसेत् ॥ विधिवद्यश्च गृह्णाति सर्वमपि प्रतिग्रहम् ।
दातृलोकमाप्नोति पराशरवचो यथा ॥ अलङ्कृत्य तु यः क-
न्यां ब्राह्मोद्वाहेन यच्छति । अन्योद्वाहेन केनापि हस्तिदानशतं
लभेत् ॥ हस्तिदानस्य यत् पुण्यं तस्माच्छतगुणं फलम् । कन्यादा-
विधिवत्सर्वं प्राप्नुवन्ति ह्यसंशयम् ॥ पुत्रदानं समिच्छन्ति यो वि-
द्वान् स मनीषिणः । कन्यान्तस्तेऽपि मन्यन्ते पुत्रदानशतं वरम् ॥ भू-
मिं शस्यवतीन्दद्याद्यस्तु विप्राय मानवः । स भुक्तभुक्ततुल्यस्तु
विष्णुलोके समावसेत् ॥ योगे चर्मप्रमाणे च भूमिं दद्याद्द्विजात-
ये । स विष्णुलोकमाप्नोति केचिदुचुर्मनीषिणः ॥ षड्भिस्तु प्रहिता
विप्रा वंशास्तूभयतो द्विजः । तेनैव द्विगुणानाहुरिति केचिन्निवर्त-
नम् ॥ पञ्चहस्तकदण्डानां चत्वारिंशद् दशाहतं । पञ्चभिर्गुणिता
सा तु निवर्तनमिति स्मृतम् ॥ बालवत्सकधेनूनां सहस्रं यत्रति

ष्ठति । तद्वै निवर्तनं ज्ञेयं इति केचिद्वदन्ति हि ॥ ताम्रपट्टे पट्टे वापि ले
 खयित्वा च शासनम् । ग्रामं विप्राय वा दद्याद्दशसीरक्षितिं पुनः ॥
 सीरस्यैकस्य वा दद्यात्तस्य पुण्यं किमुच्यते । भूम्यंशु कणिकातु
 ल्याः समा विष्णुपुरे वसेत् ॥ भूमिदानात्परो धर्मो त्रैलोक्येऽपि
 न विद्यते । पादैकमात्रदानेन तस्य विष्णुपुरे स्थितिः ॥ तस्य दाना
 त्परो धर्मस्तद्वृत्तेश्च त्रयन्तथा । तस्मात्तां यत्नतो दद्यान्धरणञ्च
 विवर्जयेत् ॥ इहैव भूमिदानस्य प्रत्यक्षं चिह्नमीक्ष्यते । क्षितिदः
 स्वर्गतो भूषः क्षितिनाथः पुनर्भवेत् ॥ भुनक्ति च पुनर्भोगो यथा दि
 वि तथा भुवि । गजैरस्यैर्नैर्युक्तो हेमरत्नविभूषितः ॥ वरस्त्रीगण
 संसेव्यः स्तूयमानः स्वबन्धुभिः । चञ्चलङ्गुरसंयुक्तो वस्त्रवाद्योत्स
 वादिभिः ॥ इत्यादि भूमिदानस्य चिह्नन्तीवत्स । कीर्तितम् । वित्ते
 नापि हि यः क्रीत्वा भूमिं विप्राय यच्छति ॥ यावन्तिष्ठति सा भूमि
 स्तावत् स्वर्गे महीयते । गृहभूमिञ्च यो दद्याद्दद्याद्वाश्रममात्रकम्
 ॥ गृहस्योपस्करन्दद्याद्गृहदानफलं लभेत् । कियन्मात्रञ्च यो दद्या
 द्भूमिं विप्राय मानवः ॥ तस्यापि हि महापुण्यन्दद्यादङ्गुलमा
 त्रकम् । नैतस्मात्परमं दानं कियदस्ति धरातले ॥ पुण्यफलं प्रव
 क्ष्यामि विशेषेण तु तत् शृणु । हैमानि यत्र मानानि मणिभिर्भूषि
 तानि च ॥ प्राकारा तत्र सौवर्णाश्चतुर्द्वाराः सुतोरणाः । दिव्याश्चा
 प्सरसो यत्र तासां सङ्ख्या ह्यनेकशः ॥ सुपर्व्वणी कसायुक्तौ ग्री
 वाभरणभूषितौ । दृष्ट्वा याः कामदेवोऽपि न चेत्कामातुरः क्षणात् ।
 सुकेशाः सुललाटास्ता बालचन्द्रोपमभ्रवः ॥ सुनासाकर्णगण्डाश्च
 शुभोष्ठाधरपल्लवाः । सुग्रीवा भुजपाल्यग्राः पीनोत्तुङ्गस्तनास्त
 था ॥ सुमध्योरुनितम्बाश्च सुश्रोण्यश्च शुभोरुकाः । सुजानुजङ्घ
 चागुल्फाश्च सुपादाः सुनखास्तथा ॥ केन रूपेण तावर्ण्या भ
 वन्त्यप्सरसा द्विजाः । वैष्णवाः गणिकाः सर्वाः दिव्यस्त्रगवस्त्रभू

षष्ठाः ॥ दिव्यानुलेपलिप्ताङ्गा दिव्यालङ्कारभूषिताः । मन्मथोऽपि हि
तान् दृष्ट्वा भवेत्कामातुरः क्षणात् ॥ वर्णयन्ते ताः कथं देव्यो या लक्ष्मी
प्रतिमोपमाः । वैष्णवाप्सरसां सङ्घैर्वेष्टिताश्चामराशिभिः । गीयमा
नश्च गन्धर्वैः स्तूयमानश्च दैवतैः ॥ वसेद्विष्णुपुरे तावद्यावत् वि-
ष्णुरजःक्षितौ । पुण्यं वै भूमिदानस्य कथितन्तव वत्सक ! ॥ मोक्तुर्ध
रित्री कुलपर्वताश्च पाथोऽर्णवः स्वर्गतलादिकादिः । देयानि सर्वाणि च
सर्वकामैः प्रोक्तानि दानानि पुरावदद्भिः ॥ आत्मतुल्यं सुवर्णं च रजतं
द्रव्यमेव च । यो ददाति द्विजाग्र्येभ्योस्तस्याप्येतत् फलं भवेत् ॥ ब्रह्मह
त्यादिपापैस्तु यदि भुक्तो भवेन्नरः । स तत्पापविनिर्मुक्तो मोक्ते विष्णु
पुरे व्रजेत् ॥ तुलापुरुषभूम्यो च दीयमानौ च ये नराः । पश्यन्ति तेऽपि
यान्त्वेव ये च स्थिरनुमोदकाः ॥ गुडं वा यदि वा स्वर्णं लवणञ्चापि तो
लितम् । यो ददात्यात्मना तुल्यं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ पुमान् प्रद्युम्न
वत्स ! स्यान्नारी स्यात्पार्वतीसमा । सौभाग्यरूपसंयुक्ते भुञ्जीना
न्ते त्रिविष्टपम् ॥ हिरण्यदक्षिणायुक्तं सवस्त्रं भूषणान्वितम् । अलङ्
कृत्य द्विजाग्र्यन्तं परिधाप्य च वाससी ॥ स्वर्णडादितोलितं पश्चाद्वि
प्राय प्रतिपादयेत् । सर्वकामसमृद्धात्माऽनन्तकालं वसेद्विधिः ॥ उष्ट्रं स्व
राजं महिषञ्च मेषं अश्वान् करेणुं महिषीमजांश्च । ब्रूयुः स्वरोष्ट्री म-
विकां मुनीन्द्रा ! हेमादियुक्तं सकलञ्च दानम् ॥ वराणि रत्नानि च हेम
रूप्य शुभानि वासांसि च कांस्य ताम्बे । उपाधिमात्रं करभादि कृत्वा
हेमादिदानं द्विज ! दीयते हि ॥ केचिद्वदन्ति चैतानि कृत्वा हेममयानि
च । सर्वोपस्करयुक्तानि देयानि हेमधेनुवत् ॥ अर्चयित्वा हृषीकेशं
पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् । अग्निशुद्धं सुवर्णञ्च विप्रमाहूय यच्छति ॥
स मुत्का विष्णुलोकन्तु यदा गच्छति संभृतौ । तदासौ तेन पुण्येन
धनयुक्तो द्विजो भवेत् ॥ यो रौप्यमुत्तमं दद्यादर्थिने ब्राह्मणाय च ।
सोऽतीव धनसंयुक्तो रूपयुक्तश्च जायते ॥ माणिक्यानि विचित्राणि

नानानामानियो नरः । तथा ताम्रञ्च कांश्यञ्च त्रपुं वा सीसकादि
वा ॥ यो दद्याद्भक्तितो विभ्रे ससोमलोकमवाप्नुयात् । सम्पूज्य सत
तं लोकं रूपवानिह जायते । घृतं ददाति यो विभ्रे सोऽत्यन्तं सुखमश्नु-
ते ॥ भोजनाभ्यञ्जनार्थं वा भवेत्सोऽपि सुखी नरः । तैलप्रदानेन सत
तं भोजनाभ्यञ्जनाय च ॥ स्निग्धदेहोऽपि तेजस्वी रूपयुक्तश्च जा-
यते । मृदङ्गञ्च सकर्पूरं तुरष्कं चन्दनादिकम् ॥ गन्धद्रव्याणि दत्त्वा तु
शुभगन्धः प्रजायते । ताम्बूलं पुष्पमालाञ्च पुष्पालङ्कुरणानि च ॥ सुम-
तिर्वीर्यवांश्चैव धनयुक्तश्च जायते । शिशिरर्तौ च यो दद्यादनलं से-
न्धनं नरः ॥ स समिद्धोदराग्निः सन् प्रज्ञासूर्ययुतो भवेत् । यो दद्या-
द्ब्राह्मणोभ्यश्च नित्यं मेधांसि मानवः ॥ श्रियायुक्तो भवेदन्नसंग्रामे
चापराजितः । किञ्च वा बहुनोक्तेन दानस्य विस्तरेण च ॥ यद्यदिष्ट-
तमन्तस्य तत्तस्मै प्रतिपादयेत् । तिलान् दध्नांश्च नित्यार्थं तृणान्या-
स्तरणाय च ॥ भुक्त्वा स तु सुखं स्वर्गं जातश्चात्र भवेद्भुवि । गुहमिक्षु-
रसङ्खण्डं दुग्धरक्ज्जूरसाधकान् ॥ फलानि दत्त्वा सर्वाणि स्वादूनि
मधुराणि च । सर्वाणि फलशाकानि लवणानि तथा द्विजः ॥ स्थाप्या-
नि गृहपात्राणि शुभगोत्रो भवेन्नरः । कूष्माण्डन्त्रपुषं दत्त्वा घृन्ताका-
दिपटोलकान् ॥ शुभानि कन्दमूलानि सुहृष्टः पुत्रवान् भवेत् । बदरा-
म्भकपित्थानि रक्ज्जूरदाडिमानि च ॥ चिञ्चाश्चामलकं दत्त्वा पुत्रवानि-
ह जायते । यानारी द्विजः । चैतानि द्विजे भक्त्योपपादयेत् ॥ सर्वं त-
स्य भवेत्तद्विधेनुदानसमन्वितम् । भोजनाच्छादनं दत्त्वा दत्त्वा चै-
पानही द्विजः ॥ स्वर्गलोकन्तु सम्पूज्य सर्वकामोऽत्र जायते । याः पु-
ण्यनार्यश्च सकामिपुंसां कामोपभुक्त्यै निजदेहदाः स्युः । गीर्वाणचै-
तोहररूपवन्त्यः पौरन्दरास्ता गणिका भवन्ति ॥ गृहं वा मणिकां वा-
पि शयानासनविष्टपम् । दत्त्वा च कशिपुं विद्वान् विप्रान् यः पाठये-
न्नरः ॥ धरादानादिकं व्यास विद्यादानं शताधिकम् । विद्यार्थिनाञ्च

विप्राणां पादाभ्यङ्गमुपानहौ ॥ यो ददाति द्विजश्रेष्ठ ! ब्रह्मलोकं स गच्छति । आदावारभ्य वेदांस्तु शास्त्रं वाच्यतमं द्विजः ॥ अध्यापयेत् द्विजान् शिष्यान्विद्यादानं तदुच्यते । उपाध्यायं निवेशयाग्रे तस्य कृत्वा च वर्तनम् ॥ विद्यां भक्त्या प्रयच्छेद्यः परब्रह्मण्यसौ विशेषः । विद्यार्थिनेऽथ विप्राय यो दद्याद्भोजनं द्विजः ॥ पादाभ्यङ्गं तथा स्नानं सोऽपि दानांशभाग् भवेत् । यः स्वयं पाठयेद्विप्रान् स्नात्वा भक्त्या च सद्विजः ॥ साक्षात्स ब्रह्मभक्त्येति नागपृष्ठञ्च संसृतौ । ऋचं वा यदि वा र्हि च पादं पादार्द्धमेव च ॥ अध्यापयति तस्यापि नास्ति शिष्यस्य निष्कृतिः । मन्त्ररूपं द्विजो दद्यादेकमपि श्रुत्वाक्षरम् । तस्य दानस्य वै शिष्यो न कर्तुं निष्कृतिं क्षमः ॥ यद्विप्र ! शिष्यप्रतिपादितेन विद्याप्रदानेन न तुल्यमस्ति । नूनं धरिष्यामविनाशि किञ्चित् तस्मात्प्रदेयन्तु तदेव विद्वन् ॥ रोगार्तस्यौषधं पथ्यं यो ददाति नरस्य तु । अन्यस्यापि च कस्यापि प्राणदः स तु मानवः ॥ किन्नरैर्भूषणैर्दत्तैर्गोभिर्वसोभिरेव च । आदत्ते प्राणहीनेन प्राणदानमतः परम् ॥ अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणश्चौषधमुच्यते । तस्मादौषधदानेन दाता सुरसमो द्विजः ॥ प्राणदानं हि यो दद्यात्सर्वेषामपि देहिनाम् । स याति परमं स्थानं यत्र देवश्चतुर्भुजः ॥ यो दद्यान्मधुरां वा च माश्वसनकरामृतम् । रोगक्षुधादिनार्त्तस्य स गोमेधफलं लभेत् ॥ क्लीबान्धबधिरादीनां रोगार्त्तानां शरीरिणाम् । यत्किञ्चिद्दीयते तेषां दयादानं तदुच्यते ॥ ये यच्छन्ति दयादानं कृत्वा दीनदयां नरः । तेऽपि तद्दानधर्मेण विष्णुलोकं गन्तुमाप्नुयात् ॥ अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि ति-थिमासगतं द्विज ! । यत्प्रदाने मुनिश्रेष्ठ ! विशिष्टं फलमिष्यते ॥ मासे मार्गशिरे दानं पूर्णचन्द्रतिथौ नरः । विधीनय प्रवक्ष्यामि यत्प्रदानं महत्फलम् ॥ कांस्यपात्रमक्लिष्टन्तु लवणं प्रस्थपरितम् । हिरण्यनाभं वस्त्रेण कुसुम्भेन च छादितम् ॥ स्नाताचान्ताय विप्राय स

वस्त्रं प्रतिपाद्य च । सौभाग्यरूपलावण्ययुक्तो भवति मानवः ॥ गौर
 सर्षपयुक्तेन पौष्यानुत्सादितो नरः । स पुनरभिषेक्तव्यः कुम्भेन ह
 व्यसर्पिषा ॥ सर्वगन्धोदकैस्तीर्थैः फलरत्नसमन्वितैः । सुवर्णप्रमु-
 खं दृष्ट्वा प्रदद्यात्तु द्विजातये ॥ घृतेन स्नापयेद्विष्णुं भक्त्या संपूज-
 येद्भरिम् । घृतञ्च जुहुयाद्ब्रह्मै घृतं दद्याद् द्विजातये ॥ छत्रं वस्त्रयुतं
 दद्यात्सोपवासः समाहितः । कर्मणा तेन धर्मज्ञः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम्
 ॥ माघ्यां कुर्व्यस्तिलैः श्राद्धं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः । शुभं शयनमास्ती-
 र्य फाल्गुन्यां स द्विजातये ॥ रूपद्रविणसंयुक्तो भाग्यार्थं रूपवतीं ल-
 भेत् । नरः प्राप्नोति धर्मज्ञः श्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ नार्यपि शुभं
 त्तरं रूपसौभाग्यसंयुतम् । प्राप्नोति विपुलान् भोगान्नात्र कार्या
 विचारणा ॥ पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसंयुतासु च । एतेषामेव दा-
 नानां फलं दशगुणं भवेत् ॥ महापौर्णसि चैतासु फलमक्षयं मप्नुते ।
 द्वादश्यां चैव शुद्धस्य चैत्रे वस्त्रप्रदो नरः ॥ अक्षयं फलमाप्नोति नाग-
 लोकं मनुत्तमम् । इत्यन्तं कथितं विप्र ! फलं चैत्रस्य सत्तमम् ॥ दद्या-
 द्देमच वैशारवे द्वादश्यां यो नरः सितम् । शुक्ले च्छत्रोपानहौ च विष्णु-
 लोकं मवाप्नुयात् ॥ आस्तीर्य शयनं दत्त्वा प्रणम्य भोगशायिनम् ।
 आषाढशुक्लद्वादश्यां चैतद्दीपं मवाप्नुयात् ॥ श्रावणे वस्त्रदानेन वि-
 ष्णुसायुज्यं मृच्छति । गोदः प्रयाति गोलोकं मासे भाद्रपदे द्विजः ॥ प्री-
 णयेदश्वशिरसम् अश्वं दत्त्वा तथा श्विने । विष्णुलोकं मवाप्नोति कुल-
 मुद्गरते स्वकम् ॥ स नरो वस्त्रदानेन कार्तिक्यां दिवमाप्नुयात् । प्रदा-
 नं लवणानां तु मार्गशीर्षे महाफलम् ॥ धान्यानाञ्च तथा पौषे दा-
 रूपा मध्यमन्तरे । फाल्गुने सर्वगन्धानां भवेदानं महाफलम् ॥ गज-
 र्क्षसंयुता चैत्रे द्वादश्यां तु महाफलम् । मासे तु माघरे शुक्लद्वादश्या-
 चारसंयुता ॥ वायव्येन युता शुके शुचौ मूलेन वैष्णवी । नभस्या-
 श्विनयोः पुण्या श्रावण्यजर्क्षसंयुता ॥ पौष्णर्क्षं संयुता चैत्रं द्वेमार्गे क

तिका युता । महस्ये रिक्थकोपेता तपसि चादित्यसंयुता ॥ गुर्वर्क्षयु
क्तपुष्पे च द्वादशी पावना स्मृता । नक्षत्रयुक्तास्वेतासु दत्त्वा दानाय
नन्तकम् ॥ मेषं च मेषसंक्रान्तौ गोवृषं वृषसंक्रमे । शयनासनदान-
ञ्च मिथुनोपगमे तथा ॥ कर्कप्रवेशे सत्कून् हि प्रदद्याच्छर्करां तथा
सिंहप्रवेशे पात्राणां तैजसानां तथैव च ॥ तुलाप्रवेशे धान्यानां बी-
जाना मतिचोत्तमम् । कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥ धे-
नुःप्रवेशे वस्त्राणां यानानाञ्च महाफलम् । झषप्रवेशे सर्वेषां अन्ना-
नां दानमुत्तमम् ॥ स्नेहानाञ्चैव दारूणां दानमग्ने स्तथैव च । कुम्भ-
प्रवेशे दानन्तु गवामर्थे तृणस्य तु । मीनप्रवेशे स्नानानां माल्या-
ना मपि चोत्तमम् ॥ दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्र ! प्रोक्तानि काले
तु नरः प्रदाय । प्राप्नोति कामान् मनसात्यभीष्टां स्तस्मात्प्रशंसन्ति
हि कालदानम् ॥ अशौचेऽसूतके वापि न दातव्यः प्रतिग्रहः । सतोरपि
तयोर्देया परन्तूभयदक्षिणा ॥ रात्रौ दानं न दातव्यं दातव्यं मभ-
यं द्विज ! । त्रयाणामपि देयानि विद्याकन्या प्रतिग्रहाः ॥ पान्याना-
मतिथीनाञ्च गवामपि च पूजनम् । रात्रावपि च कर्त्तव्यं मिति पारा-
शरोऽब्रवीत् ॥ शुचिः सन्नशुचिर्वापि दद्यात् गृहीत चोभयम् । अक्ष-
यं दानकालोऽयं यदाभयमुपस्थितम् ॥ अन्यप्रतिग्रहो विद्वान् ग्रा-
ह्यश्च शुचिना सह । अशौचसूतके चैव न तु ग्राह्या भवन्ति ते ॥ अव्य-
क्तेन च धर्मज्ञ ! तथा मुक्तिशिखेन च । स्नात्वा च मयः स्पृश्य गृ-
हीत प्रयतः शुचिः ॥ द्रव्यस्य नाम गृहीयाद्दाता तथा निवेदयेत् ।
तोयं दत्त्वा तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः ॥ प्रतिगृहीता सावित्र-
सर्वमन्नं ह्युदीरयेत् । सार्धद्रव्येण तत् सर्वं तद्रव्यश्च सदैवतम् ॥ स-
माप्य ततः पश्चात्कामं स्नात्वा प्रतिग्रहम् ॥ प्रतिग्रही पठेदुच्चैः
प्रतिगृह्यद्विजोत्तमात् । मन्दं पठेत् राजान्यादुपांशुच तथा विशः ॥ म-
नसा च तथा शूद्रात् कर्त्तव्यं स्वस्तिवाचनम् । सोऽङ्गारं ब्राह्मणो ब्रू-

यात् निरोङ्कारं महीपतिः ॥ उपांशु च तथा वैश्ये स्वस्तिमूदे तथैव
 च । न दानं यशसे दद्यात् न भयान्नोपकारिणे ॥ न नृत्यगीतशीले-
 भ्यो हासिकेभ्यश्च धार्मिकः । पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्र-
 तिग्रहम् ॥ असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न तद्रवेत् । सञ्चयं कुरु-
 ते यस्तु समादाय इतस्ततः ॥ धर्मार्थं नोपयुञ्जीत न तं तत्स्वरमर्च-
 येत् । यस्मै दद्याद्द्विजा ! यस्य नत्वा तसुररी नरः ॥ दानञ्च हृदिसंवि-
 त्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । वदन्ति मुनयो गाथां परोक्षे दानसफल-
 म् ॥ परोक्षे चैव यद्दानं प्रत्यक्षात्कोटिशो भवेत् । पात्रं मनसि सञ्चि-
 त्य गुणवन्त मभीप्सितम् ॥ अप्सु ब्राह्मणहस्ते वा भूमावपि जलं
 क्षिपेत् । दानकाले तु संप्राप्ते पात्रे चासन्निधौ जलम् ॥ अन्यविप्र-
 करे दद्याद्दानं पात्राय दीयते । विष्णुस्ते तारणायास्तु गृह्णन्ति हि
 करोटकम् ॥ तद्दानं ब्रह्म संप्राप्त मक्षय्य मिति विष्णुगाः । लक्ष्मी
 पृष्टा च यद्दत्तं दरिद्रायार्थिने द्विज ! ॥ तदक्षय्यं समुद्दिष्ट मिति पा-
 राशरोऽब्रवीत् । राज्यम्रष्टञ्च राजानं यस्तं राज्ये निवेशयेत् । वि-
 ष्णुलोकसमं भुज्य भवेत्सतिर्दिवौकसाम् ॥ प्रतिगृह्य द्विजार्थं यो
 न यच्छति च तं पुनः । न च स्मारयते विप्रस्तुल्यन्तदुपपातकम् ॥
 प्रतिश्रुत्य तु यत्कश्चिद्द्विजेभ्यो न ददाति यः । सर्वे द्वादशजन्मा-
 नि शृङ्गालीं योनिमाप्नुयात् ॥ घृष्ट्यादीनि प्रवक्ष्यामि यथा लक्ष-
 णदीक्षितान् । मानमूमिन्तिलादीनां यथावत्तां निबोधत ॥ अजा
 तदन्ता यातु स्याद्गर्भदन्त समन्विता । वर्षादर्वाकू चतुर्थार्थे या
 वदेतत् प्रकीर्तिता । सुशीला च सुवर्णा च अरोगा च यशस्विनी ॥
 सुवत्सा प्रथमं सूता घृष्टिगौरभिधीयते । अरोगा या परिकुशा प्र-
 सवत्यप्रसूनिका ॥ सूता सातिपयोयुक्ता सा गोसामान्यतः स्मृता ॥
 पूर्वाक्तगुणसंयुक्ता प्रत्यङ्गे प्रसवा तथा ॥ साथ गौर्धेनुरित्युक्ता वा
 शिष्टस्य च यथा ॥ पञ्चगुञ्जो भवेन्माषः कर्षः षोडशभिश्चतैः

तैश्चतुर्भिः पलं प्रोक्तं दाने मानं च पुण्यदम् ॥ भद्रनारैकहस्ताभिः
 प्रसृतीभिश्च तास्त्रिभिः । माणकन्तैश्चतुर्भिश्च सेतिकेति प्रकी-
 र्तिताः ॥ ताभिश्चतसृभिः प्रस्थश्चतुर्भिराटकैश्च तैः । द्रोणश्चतुर्भि-
 सै रुक्तो धान्यमानं प्रकीर्तितम् ॥ तैलप्रसृतिभिर्भाण्डं चतसृभि-
 र्यत्नपूर्यते । तैश्चतुर्भिश्च कूर्चश्च तैश्चतुर्भिश्च वैफलम् ॥ पातैश्च
 तुर्भिः स्यात्तप्त्री पाटी तच्च चतुष्टयम् । करकं चतसृभिस्ताभिश्च
 तुर्भिस्तेर्घटः स्मृतः ॥ इत्येतैः कविभिः प्रोक्तं घृतगोतिलगोसमाः ।
 किञ्चिच्च बहुनोक्तेन दानस्य तु पुनः पुनः ॥ दीयते यद्दरिद्राय कुटु-
 म्बिनि तदक्षयम् । सुकृद्दुधाय विप्राय भक्त्या परमया वसु ॥ दीय-
 न्ते वेदविदुषे तदुपतिष्ठन्ति यौवने । अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि दाना-
 नि निष्फलानि तु ॥ तथा निष्फलजन्मानि तथा तव निबोधत । वृ-
 था जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ॥ तानि पृथक् प्रवक्ष्या-
 मि निबोध त्वं द्विजोत्तम ॥ अपुत्रस्य वृथा जन्म ये च धर्मबहिष्कृ-
 ताः ॥ दरिद्रस्य वृथा जन्म व्याधितस्य तथैव च । अपुण्यस्थाने
 यद्दत्तं वृथादानं प्रकीर्तितम् ॥ आस्तुष्टपतिते दानं अन्यायोपार्जि-
 तञ्च यत् । व्यर्थं मब्राह्मणे दानं पतिते तस्करेऽपि च ॥ गुरोरप्री-
 तिजनके कृतघ्ने ग्रामयाचके । ब्रह्मबन्धौ च यद्दानं यद्दत्तं वृषलीप-
 तौ ॥ वेदविक्रयिणे चैव यस्य चोपपतिर्ग्रहे । स्त्रीजिते चैव यद्दत्तं
 व्यालग्राहे तथैव च ॥ परिचारके तु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश । त-
 मो वृत्तश्च यो दद्याद्गुह्यात् क्रोधात्तथैव च ॥ विद्वद्दत्तं हि तत्सर्वं भु-
 इक्ते गर्भस्थ एव हि । ईर्ष्या मन्युना दानं यद्दानं मर्थकारणात् ॥
 यो ददाति द्विजातिभ्यो बालाभावे तदश्नुते । स्वयं नीत्वा च यद्दानं
 भक्त्या पात्रे प्रदीयते ॥ अप्रमेयगुणं तद्धि उपतिष्ठति यौवने । य-
 त्सहिप्राय वृद्धाय भक्त्या परमया वसु ॥ दीयते वेदविदुषे तदुप-
 तिष्ठति वार्द्धके । तस्मात्सर्वस्ववस्थासु सर्वदानानि सत्तमः ॥ दात

व्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गं मभीप्सता । भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भू-
 मिं कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥ करे गृह्य तथा कन्यां दासदासौ तथा द्विजः ।
 करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मो ज्ञेयः प्रतिग्रहः । आरुह्य च गजस्योक्तक-
 र्णस्याश्वः प्रकीर्तितः ॥ तथा वैकशाफानाञ्च सर्वेषां मविशेषतः । प्रतिगृ-
 ह्णीत गांशृङ्गे पृष्ठकृष्णाजिनं तथा ॥ कर्णजाः पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छे
 विचक्षणैः । प्रतिग्रहं तथोष्ट्रस्य आरुह्येव तु पादुके ॥ ईशायान्तु रथो-
 ग्राह्यः क्षत्रं दण्डे तु धारयेत् । द्रुमाणां मथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो भवे-
 त् ॥ आयुधानि समादाय तथामुन्य विभूषणाम् । धर्मध्वजस्तथा
 स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथागृहम् ॥ अवतीर्य तु सर्वाणि जलस्थानानि यानि
 तु । उपविश्य च शय्यायां स्पर्शयित्वा करेण वा ॥ द्रव्याण्यन्यान्यथादा-
 य स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत् । कन्यादाने तु च पठेद् द्रव्याणि तु पृथक् पृ-
 थक् ॥ प्रतिग्रहं द्विजश्रेष्ठ ! तथैवान्तर्भवन्ति ते । द्रव्याणामथ सर्वेषां
 द्रव्यसंश्रयणान्नरः ॥ वाचयेज्जलमादाय हुङ्कारेण प्रतिग्रहम् । प्रति-
 ग्रहस्य यो धर्मो यो जानाति द्विजो विधिम् ॥ स द्रव्यस्तेन्यसंयुक्तो नरः
 प्रतिपद्यते । अथापि वक्ष्यामि विधिं विशेषं वाजिदानतः ॥ दातृग्रही-
 त्रोरपि येन पुण्यं स्वर्गाय जायेत शृणु ध्यमेतत् । गृह्णीत योऽश्वं विधिव-
 द्विजेन्द्रः कुर्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्वम् ॥ पञ्चोपचारैर्युतविष्णुपूजां वृ-
 ष्पाण्डमन्त्रैर्घृतदुग्धहेम । यद्राम इत्यादि गरुत्वतीयं सोङ्कारभूरादि-
 भिरन्वितं च ॥ प्रत्येकमष्टौ जुहुयाद्द्विजाग्र्याः ॥ तदा तथामानसयेद्वि-
 जेन्द्राः ॥ सौर्येण मन्त्रेण च तद्ददष्टौ षष्ठ्यां प्रयुक्तं त्रिशतं जुहोति ॥
 कुर्याच्च गायत्र्यजपं सहस्रं पश्चात्पृथक् स्तुरगं द्विजेन्द्रः । दातापि चै-
 तद्भूतमाविदध्याद्द्विजाग्र्यवत्प्राक्तनयोर्विशुद्धौ । द्वावप्यमू सूर्यजलं
 लभेते अत्रापि पूज्यौ द्विजरन्दमध्ये ॥ ॥ अश्वप्रतिग्रहविधिः ।
 ॥ पुराण गीतासु भवन्ति गाथा विशिष्ट पुण्यप्रतिपादनाय । तिस्रो प्र-
 दत्तं द्विज ! यत्र पूर्वक्रमेण चैतं पुनरुच्यतां तु ॥ श्रावणे शुक्लपक्षे तु

दश्यां दीयते द्विजः॥ गोप्रदानेन गोविन्दो वदन्त्येतन्मनीषिणः॥ पक्षे शु-
 क्ते तथा वत्स ! द्वादश्यां घृतधेनुकाम् । घृतार्चिः प्रणनायालं प्रदद्यात्
 फलदायिनीम्॥ तथैव माघद्वादश्यां प्रदत्ता निलगौर्द्विजः॥ केशवं प्री-
 णयन्त्याशु सर्वान् कामान् प्रयच्छति॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां
 जलधेनुकाम् । दत्त्वा विप्राय विधिना प्रीणयत्यम्बुशायिनम्॥ यत्र
 वा तत्र वा काले यद्वा तद्वा प्रदीयते । विशेषार्थमिदं प्रोक्तं नान्यत्
 काले निषेधनम्॥ विष्णुमुद्दिश्य विप्रेभ्यो निःस्वेभ्यो यत् प्रदीयते
 भवेत्तदशनं दानं उक्तमल्पाक्षरैरिदम्॥ काले पात्रे तथा देशे धनं न्या-
 यार्जितं तथा । यद्वत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठे तदनन्तं प्रकीर्तितम्॥ चन्द्रे वा य-
 दिवा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे । अक्षय्यं कथितं सर्वं तदप्यर्कं विशि-
 यते । द्वादशी पुण्यशुक्लासु विशेषाच्छ्रावणेन तु॥ यत्र प्रदीयते
 किञ्चित्तदनन्तं द्विजोत्तमः॥ वैशाखे शुक्लपक्षे तु विशेषादपि मान-
 यः॥ आषाढी कार्तिकी चैव फाल्गुनी तु विशेषतः । तिस्रश्चैताः पौ-
 र्णमास्यो दाने विप्रः महाफलाः॥ व्यतीपातेषु सर्वेषु समर्क्षेषु द्विजो-
 त्तमः॥ ग्रहसंक्रमकाले तु तीव्ररश्मेर्विशेषतः॥ तुला मेषप्रयागेषु
 योगेषु मिथुनस्य च । रवेर्महाफलं दानन्तेभ्योऽपि स्यान्महाफलम्
 ॥ यदा प्रविशते भानुर्मकरं द्विजसत्तमः॥ आषाढेऽश्वयुजे पौषे चै-
 त्रे शुक्ले तथैव च॥ द्वादशीसहितं प्रोक्तं पुण्यं दिनचतुष्टयम् । मिथुन
 च तथा कन्यां धनितां मीनमेव च॥ प्रविष्टे भास्करे पुण्यं कथितं
 द्विजसत्तमः॥ षडशीतिमुखं नाम दाने दिनचतुष्टयम्॥ अच्छिन्नना-
 ड्यां यद्वत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमः॥ संस्कारे चैव पुत्रस्य तदक्षय्यं प्र-
 कीर्तितम्॥ एताश्च विविधाः प्रोक्ताः स्वाश्च कार्या यथोदितम् । स-
 र्वस्वपि हि सद्भिर्भैरित्यं धर्ममभीप्सुभिः॥ सत्सद्यमेधिद्विज नालक-
 धि सिद्धार्थमुक्तानि कियन्ति विप्राः॥ दानानि वक्ष्याम्यथ पूर्तं ध-
 र्मे प्राघेन पुंसोर्विहितेन धर्मः॥ ब्रह्मेशहरिसूर्याणां स्कन्धे भास्या-

श्विने तथा । ईशदुर्गाग्रहाणाञ्च गृहाणि कारयेन्नरः ॥ इष्टकामशतं वा
 पि यश्चार्पयति विष्णवे । अनेन विधिना कुर्यात् विष्णुलोकं मवाप्नुया-
 त् ॥ एवं यः सर्वदेवानां मन्दिरं कारयेन्नरः । स याति वैष्णवं लोकं प-
 रितुष्टो हरिर्नरः ॥ समाचरति यो भग्नं सुधया लेपयेद्यथा । शुभ्रं प-
 तिञ्च यस्तन्तु विशिष्टे देवलेपनैः ॥ सम्मार्ज्जयति यस्तन्तु यथाचैवा-
 नुलेपयेत् । प्रदीपन्तत्र यो दद्यात् स याति विष्णुलोकताम् ॥ पूजयेद्य-
 स्तु विधिना पञ्चोपचारसंयुतः । स विष्णुलोकमभ्येति क्रीडते च चतु-
 र्भुजे ॥ यावत्तत् श्रेष्ठिकास्तत्र वित्तदैवस्य सद्यनि । तावन्त्यब्दसहस्रा-
 णि विष्णुलोकं समाविशेत् ॥ स नित्यन्तत्तडाकानि पुष्करिण्यश्च दी-
 र्घिकाः । तथा कूपाश्च कर्तव्या वाप्यश्च गृहमेधिभिः ॥ खातमात्रञ्च
 कर्तव्यं एकादिकजलं नरैः । यावत्पीत्वा जलं गौस्तु तृषार्तापि तृषी भ-
 वेत् ॥ पिबन्ति सर्वसत्त्वानि तृषार्ता अम्भसामिव । गण्डूषानि तु ताव-
 न्ति तत्कर्ता तत्समन्दिवि ॥ यावन्ति ह्युपकुर्वन्ति गण्डूषानि क्रियासु
 च । कुर्वतां स्नानशौचादि यावदाचमनं तथा ॥ तावत्संख्यानि वर्षा-
 णि लक्षाणि दिवि मोदते । अथ स च विशेत् स्वर्गे सेव्यमानोऽप्सरो-
 गणैः ॥ आरामाश्चापि कर्तव्याः शुभ्रवृक्षैः सुशोभितैः । अश्वत्थोदुम्ब-
 रप्लक्ष्मन्तराजादनीवरैः ॥ जम्बूनिम्बकदम्बैश्च रक्ज्जूरैर्नारिकेलकैः ।
 बकुलैश्चम्पकैर्हृद्यैः पाटलाशोककिंशुकैः । द्रुमैर्नानाविधैरन्यैः फलोप-
 ष्पोपयोगिभिः ॥ जातीजपादिपुष्पैस्तु शोभिताश्च समन्ततः । फलोप-
 योगिनः सर्वे तथा पुष्पोपयोगिनः ॥ आरामेषु च कर्तव्याः पितृदेवोप-
 योगदाः । माथामुदाहरन्त्यत्र तद्विदः कवयोऽपरे ॥ वृक्षारोपणकं पुं-
 सा मुक्तायाः पुण्यवाचकाः । अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं न्यग्रोधमेकं
 दशाचित्रिणीम् । षट्चम्पकं तालशतत्रयं च पञ्चाम्रवृक्षैर्नरकं न प-
 श्येत् ॥ यावन्ति खादन्ति फलानि वृक्षाः क्षुद्रक्लिदग्धस्य तु मृदूणौ-
 घान् । वर्षाणि तावन्ति वसन्ति नाके वृक्षौघकर्तृपुरुषाः स्वमरीचसे-

व्याः॥पुष्पाणि यावन्ति च पुष्पिणस्तु दिवौकसां मूर्ध्नि धरातले वा । प
तन्ति तावन्ति च वत्सराणां कल्पानि वृक्षैर्दिवमारुहन्ति ॥ यत्कालपदै
मधुरैरजस्रं शाखाच्युतैः स्वादुफलैर्नगाद्याः । सर्वाणि सत्त्वानि समर्प
यस्व तत्त्राह दानेन च वृक्षनाथान् ॥ उद्दिश्य विष्णुं जगतामधीशं
नारायणं यत्पुरुषः करोति । आनन्त्यमाप्नोति कृतं तु तस्मादनन्ततो
यं भगवान् पुराणः ॥ दानानि सर्वाण्यभिधाय विद्वन्निष्ठञ्च पूर्तं
गृहमेधिकर्म । कुर्वन्ति शान्तिं मनुजाः शुभाय वक्ष्यामि तत्स्यादथ स
र्वशान्त्यै ॥ उक्तानि सर्वदानानि इष्टापूर्तञ्च सत्तमाः ॥ अतः परं प्रव
क्ष्यामि गणेशादिकृशान्तयः ॥ ॥ इति श्रीबृहत्साराशरीये ध
र्मशास्त्रे सुब्रतप्रणीतायां धर्मसंहितायां दानधर्मेषु पूर्वविनि
र्णयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥

शान्तीनामथ सर्वासां ग्रहशान्तिः परास्मृता । ग्रहेभ्योऽपि ग
णेशस्तु तस्य शान्तिरथोच्यते ॥ यदि पुङ्क्तकर्मणि भवन्ति फल
दानि हि । तदा धर्मार्थकामास्तु संसिध्येरन् सदा नृणाम् ॥ तन्नृभिः
क्रियमाणानां सर्वेषां कर्मणामयम् । विघ्नार्थमसृजद्ब्रह्मा शङ्करश्च
विनायकम् ॥ तेनोपहतपुंसान्तु कर्म स्यान्निष्फलं कृतम् । स्वीणा
मपि तथा सर्वं क्रियमाणन्तु निष्फलम् ॥ जलावगाहनं स्वेन क्रव्या
दारोहणं तथा । स्वरोष्ट्रस्लेच्छासंसर्गं गुडकाषायवाससम् ॥ पश्य
न्त्यात्मानमेवेह सीदन्तं प्रतिवासरम् । यानि कर्माणि कुर्वीत ता
नि स्युः क्लेशदानि हि ॥ राजपुत्रो न राज्याप्ता यद्याप्तान तु कन्यका ।
अन्तर्वातिन्यपत्याप्ता आचार्ये तु न सा द्विजः ॥ अधीयानास्तु वि
द्याया कृषिकृत्सस्यसम्पदा । वणिग्वर्तन लाभेन युज्यन्ते तद्भूत
श्च सन् ॥ तस्मात्तदुपशान्त्यर्थं समभ्यर्च्य गणेश्वरम् । स्नपनङ्गा
रयेत्तस्य विधिवत्पुण्यवासरे ॥ श्वासनासीन संस्नाप्य आरक्तार्प
भक्ष्यमणि । सितसर्पपक्त्वेन साज्येनाच्छादितस्य च ॥ विलिप्तशिर

सस्तस्य गन्धैः सर्वैस्तथौषधिः । अष्टौ वा चतुरो वापि स्वस्ति वाच्यं
द्विजान् शुभान् ॥ एकवर्णैश्चतुर्भिश्च पुष्पैः कुम्भैश्च यज्जलम् ।
समानीतं क्षिपेत्तत्र वक्ष्यमाणमृदस्त्विमाः ॥ अश्वेभ्यस्तानय-
त्मीके रुदसङ्गममृत्तिका । रोचनां गुग्गुलं गन्धान् तस्मिन्मम
सि तान् क्षिपेत् ॥ यत्तैर्द्वैपायनं स्नानं सहस्राक्षं मृषिस्मृतम् ।
तेन त्वा शतधारेण पावमान्यः पुनन्विमाः ॥ नचाभिः पावमानी-
भिः कुम्भान्तमक्षिमन्त्रयेत् । शक्रादिदशदिकृपाला ब्रह्मेशकेश
वादयः ॥ आपस्ते घ्नन्तु दौर्भाग्यं शान्तिं ददतु सर्वदा । सुमित्रि-
यान इत्याद्यैर्मन्त्रैर्नैकाभिषेचनम् ॥ वदन्ति वदतां श्रेष्ठाः दौर्भा-
ग्यस्योपशान्तये । समुद्रा गिरयो नद्यो मुनयश्च पवित्रता ॥ दौ-
र्भाग्यं घ्नन्तु मे सर्वे शान्तिं यच्छन्तु सर्वदा । पादजङ्घोरुजङ्घ-
घाश्च नितम्बोदरनाभिषु ॥ स्तनांसे बाहुहस्ताग्रग्रीवा अंसाङ्ग-
सन्धिषु । नासाललाटे कर्णभ्रूः केशान्तेषु च यस्त्थितम् ॥ तदपि
घ्नन्तु दौर्भाग्यं शान्तिं यच्छन्तु सर्वदा । स्नातस्य मस्तके दर्भान्
सव्येन परिगृह्यते ॥ जुहुयात्सर्षपन्तैलमौदुम्बरस्रुवेण तत् । मित-
श्च संमितश्चैव तथा सालकटङ्कटौ ॥ कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्य-
न्तस्वाहा समन्वितैः । नामभिश्च बलिं दद्यान्मन्त्रैर्नाम स्वधानि
तैः ॥ चतुष्पथं समाश्रित्य सूर्ये कृत्वा कुशांस्ततः । निधाय तेषु
दर्भेषु शुकूशुकूश्च तण्डुलान् ॥ ओदनं पललोपेतं यत्कामान्म-
त्स्यकानपि । तथा मांसञ्च कुल्माषान् तत्रैव त्रिविधां सुराम् । पू-
रिकेण्डेरिकान् पूषान् फलानि मूलसंस्त्रजः ॥ गच्छेत् स मातुः पा-
र्वत्याः कुर्यादुपस्थितं पुनः । दूर्वासर्षपपुष्पैश्च पूर्णमार्षाञ्जलिं क्षि-
पेत् ॥ सौभाग्यं मन्त्रिके ! देहि भगरूपं यशोऽपि च । श्रियो युक्तं
श्च कामांश्च तथा शौर्यञ्च देहि मे ॥ गणेशमात ! रम्बाले ! यत्किं
ञ्चिन्मदभीप्सितम् । एतच्चाग्रे ! च तद्देहि देहि गौरि ! वरान् वरान् ॥

अतस्तु वाससी शुक्ले परिधायाह ते शुभे । सितचन्दनलिप्ताङ्गः सित
स्वर्गभूषणान्वितः ॥ तान्न नत्याच द्विजान् सर्वान् भोजयेद्विविधाशनैः ।
वस्त्रयुग्मं गुरोर्दद्यात्तेतु तस्य वराशिषः ॥ एतानि सम्पूज्य गणाधिदेवं
विघ्नोपशान्त्यै जननी तथास्य । स्मार्तैर्नैकैः सम्यग्विधिना समासा
त्प्राप्नोति चान्यान्मनसा यमिच्छेत् ॥ स्नात्वा विधायाऽर्चनं मन्त्रि
कायाः सम्पूज्य लोकान् सखिबन्धुलोकान् । आचार्यगृहान्वनिता
कुमारी प्रध्वस्तविघ्नः श्रियमेति गुर्वीम् ॥ स्मृत्युक्तमन्त्रैर्विधिवत्स यु
क्ते नित्यं द्विजानन्दनपूजनं च । कृतान्तरायान्विनिहत्य सर्वान् कु
र्यादथातो ग्रहयागमेनम् ॥ इति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे
शान्त्यध्याये विनायकशान्तिः सम्पूर्णा ॥

मुनीनां व्यासमुख्यानां शुभ्रूषानुपुरोऽब्रवीत् । शुभाय ग्रहपू
जायां वदतस्तानि बोधत ॥ यद्वर्णा यत्सुतान्विद्वान् जाता देशेषु येषु
च । तेषां तदधिदैवत्यं सन्निधौ दक्षिणाय च ॥ यस्य यस्य च दिग्भागे
मण्डलं स्याद्विवस्वतः । होमकर्मणि यो विप्रो या सन्ध्या समिधावपि ।
अनिकुण्डप्रमाणान्तु प्रमाणं समिधामपि ॥ सर्वमेव यथोद्देशं वक्ष्या
मि द्विजसत्तमं ॥ रक्तः काश्यपजो भानुः शुक्लो ब्रह्मसुतः शशी ॥ रक्तो
रुद्रसुतो भौमः पीतः सोमसुतो बुधः । पीतो ब्रह्मा सुराचार्यः शु
क्लः शुक्रो भृगूद्बहः ॥ कृष्णः शनीरवेः पुत्रः कृष्णो राहुः प्रजापतिः ।
कृष्णः केतुः कृशानुश्च कृष्णापापास्त्रयोऽप्यमी ॥ कालगोऽयं पुनः
सोम आवन्त्यः सोम उच्यते । मागधो बुधइत्युक्तो गौतमस्तु बृहस्प
तिः ॥ सैन्धवो दानवाचार्यसौरिसौराष्ट्रदेशजः । राहुशङ्खलदेशो-
त्थो मध्यदेशभवोऽग्निभूः ॥ जन्मदेश इमे प्रोक्ताः ग्रहजातक वे-
त्तभिः । शम्भुं रविं पुमान् चन्द्रं स्कन्धं भौमं हरिं बुधम् ॥ ब्राह्मणञ्च
गुरुं विद्याच्छुक्रं शुक्रं यमं शनिम् । कालं राहुं चित्रगुप्तं केतुमित्यधि
दैवतम् ॥ एताद्विज्ञाय यत्कुर्यात्तत्सर्वं सफलं भवेत् । अर्कस्त्वर्काय

होतव्यः सर्वव्याधिप्रणाशनः ॥ सुधासुचे च सोमाय पालाशः
 सर्वकामिकः । खदिरश्चार्थलाभाय मङ्गलाय विवेकिभिः ॥ स्वं
 रूपकृदपामार्गो होतव्यश्च बुधाय च । प्रभाप्रदस्तथाश्वत्थो होत
 व्योऽमरमन्त्रिणो ॥ अजी सौभाग्यकृद्देया दैत्यामात्याय सद्द्विजः ।
 धर्मविद्यार्थकृद्भान् स द्विजैर्वह्निस्सूनवे ॥ दधिक्षीराज्यसंमिश्राः
 समिधः शुभ्रकृद्द्वये । शमी पापोपशान्त्यर्थं होतव्या मन्दगामिने ।
 ॥ दीर्घायुर्धर्मकृद्दूर्वा होतव्या राहवे द्विजः ॥ प्रादेशमात्रका सर्वा
 अष्टावष्टोत्तरं शतम् ॥ अष्टाविंशतिरेकैकं सङ्ख्यैषा प्रतिदेवतम्
 वृद्धातु फलभूयस्त्वमुक्तादन्यत्र राक्षसम् ॥ नव भुवनकं लेख्यं
 चतस्रं मण्डलं द्विजः ॥ ग्रहांस्तत्र प्रतिष्ठाप्य वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
 मध्ये तु भास्करः स्थाप्य पूर्वदक्षिणतः शशी । दक्षिणेन धरासू
 नुर्बुधः पूर्वोत्तरेण तु ॥ उत्तरस्यां सुराचार्यः पूर्वस्यां भृगुनन्दनः । प
 श्चिमायां शनिः कुर्व्यात् राहुर्दक्षिणपश्चिमे ॥ पश्चिमोत्तरतः केतु
 रिति स्थाप्याः ग्रहाः क्रमात् । पटे वा मण्डले लेख्या ईशान्यां दिशि
 पावकान् ॥ भास्करः स्फटिकश्चन्द्रो रक्तचन्दनकोऽपरः । सोमसू
 नु सुराचार्यो स्वर्णशोभो प्रकीर्तितौ ॥ रजतो भृगुपुत्रस्य काष्ठी
 श्वसश्नैश्चरः । राहुश्च सैषकः कार्यः कार्यः केतुश्च कांश्यकः ॥
 सर्वानेतन्मया कृत्वा समभ्यर्च्य सदा गृही । लेखयेद्दण्डैः स्वैः स्वै-
 र्विधिवत्पीठकेन वा ॥ ग्रहाणां साधिदैवामां प्रतिष्ठापनमन्त्रका
 न् । वदन्ति मन्त्रतत्त्वार्थवेदिनो द्विजसत्तमः ॥ आदित्यं गर्भमित्यु
 क्तमग्निं दूतमनेन वा । एताभ्यां स्थापयेदर्कं त्र्यम्बकम् इति शङ्क
 रम् ॥ अप्सन्तरीति शीतांशुः श्रीश्च त इति पार्वती । स्योना पृथ्वी
 ति भौमश्च य इन्द्रदेति वा गुहम् ॥ इदं विष्णुर्बुधः स्थाप्य तदि
 ष्णोऽसिति वै हरिम् । इन्द्रासां सुराचार्य आब्रह्माणं निबोधक
 म् ॥ इन्द्रदेवी भृगोः सूनुं सयोषेत्यमराधिपम् । शन्नो देवी रवेः

सूनुं यमाय त्वा तथा यमम् ॥ अयं गौरिति राहुञ्च कालं कार्षीरसीति
च । ब्रह्मजज्ञेति केतुञ्च चित्रं चित्रावसोरिति ॥ ब्रूयुरेतानि मन्त्राणि मूल
मन्त्राणि चापरे । आकृष्णेन च तीव्रांशोरिमन्देवा निशाकरम् ॥ अग्नि-
र्मूर्धेति भूसूनोरुद्ध्यस्व बुधस्य च । बृहस्पतेरिति गुरो रन्नात्परिसृ-
तो भृगोः ॥ शन्नो देवी शनेर्गन्तुः काण्डात् काण्डात्परस्य च । केतुं कृ-
ण्वनग्निसूनुरयमंशः प्रकीर्तितः ॥ वेदमन्त्रैः सदा पूज्या विधिना ते
द्विजन्मना । कर्त्तव्याश्चरवो मन्त्रैः स्वैः स्वैश्च प्रतिदैवतम् ॥ सघृता
सयवाश्चापि होतव्याश्च द्विजैस्त्रिजाः । मध्यमानामिकामूललग्नाङ्
गुष्ठं चतसृभिः ॥ यावन्तोऽङ्गुलिभिर्ग्रासा स्त्रिजा स्तावत्तवाहुतिम्
हस्तमात्रं पृथक्केन बेधोऽपि तावतैव तु ॥ बाहुमात्रं वदन्त्येके एके
चारत्त्रिमात्रकम् । चतुरस्रं खनेत्कुण्डमेकयोनिसमन्वितम् ॥ शुभमे
खलया युक्तं सुशान्तिकरमुत्तमम् । होमार्थं मण्डलं कुर्याच्चतुर्द्वारस
मन्वितम् ॥ चतुर्दिक्षु ध्वजाः कार्या नानावर्णाः शुभावहाः । तथा त
त्रोदकुम्भाश्च दूर्वापल्लवसंयुताः ॥ पुनर्नवीकृतं पद्मं मण्डपाभावमा
श्रयेत् । षट्कर्मनिरताः शान्ता ये न दग्धाः प्रतियज्ञैः ॥ नियोज्यास्तेऽ
ग्निकार्यादौ स्फुरन्मन्त्रा द्विजोत्तमाः । प्रतियज्ञा निदग्धश्च जपहोमा
दिकुर्वतः ॥ यस्य मन्त्राण्यवीर्याणि तत्कृतं कर्म निष्फलम् । ओद-
नं सगुडं भानोः पायसं शशिन स्तथा ॥ हविष्यं भूमिपुत्रस्य क्षीरा-
न्नञ्च बुधस्य च । पूर्णं हविः शनैः केतो मार्षं राहोः सृतामृतम् ॥ चि-
त्रान्नमग्निसूनोश्च भोज्यानामपि यस्य याः । होमं कृतस्तथान्येऽ
पि सहृताय द्विजाग्रजाः ॥ यथावर्णानि वासांसि देयानि कुसुमानि
च । देया गन्धाश्च सर्वेषां देयो धूपश्च गुग्गुलः ॥ धेनुः शङ्खो वृषः
स्वर्गं वासोभ्यश्चासिता च गौः । आविश्छागलकश्चैव क्रमशो दक्षि
णाः स्मृताः ॥ प्रत्यहं प्रतिमासञ्च प्रत्यब्दं वा विधानतः । वर्णिभिश्च
ग्रहाः पूज्या राजभिस्तु सदैव हि ॥ दुःस्वितो यस्य यस्तु स्यात् पूज्य-

स्तस्य सयत्नतः । वेधसैते नियुक्ताः प्राक् स्वभक्तं पूजयिष्यथ ॥ वरं ददा-
तिसंहृष्टा विप्रा अग्निर्नृपाग्रहाः । असन्तुष्टा दहन्त्येते तस्मात्तानर्च-
येत्सदा ॥ ग्रहाधीनं मिदं सर्वं उत्पत्तिप्रलयात्मकम् । जगत्प्रभावभा-
वौ च तस्मात्सूज्यतमाग्रहाः ॥ सानुकूलैः ग्रहैर्यानि कुर्यात्कर्माणि मान-
वः । सफलानि भवन्त्यस्य निष्फलानि स्युरन्यथा ॥ कुर्वन्ति चैतद्विधि-
ना ग्रहाणां मानिथ्यमब्दं प्रतिवासरं ये । आरोग्यदेहा धनधान्ययु-
क्ताः दीर्घायुषः स्त्रीशतगा भवन्ति ॥ इति बृहत्साराशरीये धर्मशा-
स्त्रे ग्रहशान्तिर्नाम शान्त्यध्यायः ।

वसेत्स कस्मात्सदनेष्वतोऽद्भुतं वयोवसेयुर्यदरण्यवासिनः ।
विशेषतो गृध्रकपोतपिङ्गलास्तथैव चोलकसकाकवायसाः ॥ तरक्षु-
गोमायुमृगायुगोभिर्हिंसाप्यकस्मादकुतोऽपि निर्भयः । विशान्तिं य-
त्वेतदतीव चाद्भुतम् गृहे पुरे तच्छनिकृते हि सिद्ध्ये ॥ अथाद्भुतानि
जायन्ते वर्णानां गृहमेधिनाम् । नानाविधानि तेषान्तु प्रशान्त्यै शा-
न्तिरिष्यते ॥ यस्याद्भुतानि जायन्ते गृहे तस्य समादिशेत् । धनधा-
न्यक्षयो वापि पुत्रभार्याक्षयस्तथा ॥ भयम्वा जायते शत्रो राज्ञो
वा जायते भयम् । शान्तिस्तत्र विधातव्या यथोक्तं मुनिपुङ्गवैः ॥ य-
दि गोधूमशारवायां यवशारवोपजायते । यवगोधूमशारवाश्च देव-
सर्वाशनेषु च ॥ सर्षपे तिलशारवा च तिले शारवासु सर्षपम् । माषे
मुद्गस्तु मुरग्ये स्यात् असृगृष्टिर्भवेद्यदि ॥ अम्भः पूर्णं तु कुम्भे तु
ज्वलद्ग्नौ भवेत्क्षते । उहपनन्तु कूपानां मत्तो वा मधुजालकम् । वि-
धिवद्वायुलिङ्गैश्च निर्वाप्य पायसं चरुम् ॥ महावाताय वाताय त-
द्द्वयं प्रशाम्यतु । त्रिपञ्चसप्तवा इत्वा सर्वत्र ह्यत्र तुल्यता ॥ स्त्रियो
गौर्वा महिष्यावा सुतौ वत्सौ च षण्डकौ । द्वौ द्वावाशु प्रजायेते तत्र
शान्तिर्विधीयते ॥ वृषपद्मोद्भयं नर्देत् वडवाश्ववदाहरेत् । अश्व-
तरी प्रसूते वा प्रस्वेदः प्रतिमासुच ॥ मृदङ्गपटहादीनामकुतोऽपि

धनिर्यदा । काकगृध्रकपोताद्याः प्रविशेयुर्गृहे पुरे ॥ यवपिष्टेन नि-
र्लिप्य विधिवद्धारुणं वरम् । मन्त्रैर्वरुणदैवत्यै जुहुयाद्वरुणाय तम्
॥ महावरुणदेवाय ह्यपाञ्च पतये तथा । अन्यैर्वरुणदैवत्यैर्मन्त्रैश्च
जुहुयाच्चरुम् ॥ विप्रस्तु जुहुयान्मन्त्रैरेतेन वरुणाय तम् । अन्यस्य तु
त्यतां कृत्वा स्वाहान्तैर्वरुणदैवतैः ॥ इन्द्रचापेक्षणं रात्रौ शस्त्रप्रज्व-
लनन्तथा । गजश्च शफचस्थान्तर्ज्वलनं प्रतिवीक्षणम् ॥ स्थूणाप्ररो-
हणं यत् स्याद्गण्डस्थानप्ररोहणम् । विद्युन्निर्घातवज्राणां पतनं वा
भवेद्यदि ॥ मृदाकुङ्कुमसंसर्गं विपरीतप्रदर्शनम् । शुभाय चरुरा-
ग्नेयो निर्वाप्यो विधिवद्भिजैः ॥ अग्नये त्वग्निराजाय महावैश्वान-
राय च । हृदये मम यत्वेतत्सर्वत्र च वदेद्बुधः ॥ गृहशान्तिश्च सर्वत्र
शानिपूजा तथैव च । दक्षिणा सवृषा गौस्तु वस्त्रयुग्मं द्विजायते ॥ ए-
तेषु चान्येष्वपि चाद्रुतेषु जातेषु सावित्रजपं सहस्रम् । होमं विदध्या
दपि विष्णुमन्त्रैर्ब्रह्मशमन्त्रैरपि वा द्विजोत्तमैः ॥ ॥ इति बृहत्सा-
राशरीये शान्त्यध्याये अद्रुतशान्तिः ॥

अभिधास्येऽथ रुद्राणां शान्तये गृहमेधिनाम् । पञ्चानाञ्च वि-
धानन्तु यत्कृतं हन्ति पातकम् ॥ ब्राह्मणा विधिवत् स्नात्वा सर्वेप-
द्रवनाशनम् । कुर्युर्विधानं रुद्राणां यजुर्विधाननिर्मितम् ॥ इषेत्वादि-
षु मन्त्रेषु स्वं ब्रह्मा तेषु या क्रिया । दशप्रणवयुक्तेषु भूर्भुवःस्वरितीति
च ॥ आर्षेच्छन्दश्च दैवत्यं न्यासञ्च विनियोगतः । पराशरोदितं वक्ष्ये
शेषं मुनिविभाषितम् ॥ मनोज्योतिरबोध्याग्निमूर्धानञ्च मर्माणि ते
मानस्तोक इति ह्येतत्प्रथमं पञ्चिकं स्मरेत् ॥ याते रुद्रेति बु आयाशि
रोऽस्मिन्महदर्णवे । असंख्यातसहस्राणि ललाटे विन्यसेद्बुधः ॥ च
क्षुषोर्विन्यसेद्देतु व्यम्बकश्च यजामहे । मानस्तोक इति ह्येतन्नासि
कायां न्यसेद्बुधः ॥ अवतत्य धनुर्वक्त्रे नीलग्रीवाय वा गले । नमस्त
आयुध इत्येतत्सरे मन्त्रप्रकोष्ठके ॥ विन्यसेद्वास्तु मन्त्रोऽयं येतीर्था

निति हस्तयोः । नमोऽस्तु किरिकेभ्यो वै हृदये मलनाशनम् ॥ नाभ्यां
 विद्वान् न्यसेत् पात्रं नमो हिरण्यबाहवे । गुह्यमन्त्रस्तु संस्मार्य इ
 मा रुद्राय इत्यपि ॥ मानो महान्त इत्योर्वी एष ते रुद्रेति जानुनोः ॥
 अवरुद्रमिति ह्येतज्जङ्घयोर्मन्त्रमुच्चरेत् ॥ कवचे मध्यमेतद्वै तदु
 परिस्थित इति । नेत्रन्तु नीलग्रीवाय प्रमुञ्चन् मनोऽण्डकम् ॥ य
 एतावन्त एतेन विदध्युर्दिकं प्रबन्धनम् । ॐ मिति च नमस्कारभावा
 च ते ततः पुनः ॥ रुद्रायेति विधानज्ञो दशाक्षरन्तदा न्यसेत् । प्रण
 वं विन्यसेन्मूर्ध्नि नकारं नासिकान्तरे ॥ मोकारन्तु ललाटे तु भका
 रं मुखमध्यतः । गकारं कंठदेशे तु वकारं हृदये न्यसेत् ॥ नेकारं द-
 क्षिणे हस्ते रुकारं वामतो न्यसेत् । द्राकारं नाभिदेशे तु यकारं पाद
 योन्यसेत् ॥ त्रातारमिन्द्रं त्वन्ताग्नैः सुगन्तः पन्थानमिति ह्यपि । त
 त्वा यामि वदेदानो नियुद्गिरित्यपीरयेत् ॥ वयं सोम तमीशानं अ
 स्मै रुद्रा इति स्मरेत् । स्योना पृथिवी ह्येतत् कुर्वति संपुटं द्विजः । सु
 त्रामादिदिशां पालान् प्राच्यादिषु स्मरेदथ ॥ रौद्रीकरणमेतद्वै कृत्वा
 पापैः प्रमुच्यते । यक्षरक्षः पिशाचाद्याः प्रेतभूतग्रहादिकाः ॥ दुष्टदे
 त्याश्च शाकिन्यो रैवत्यो वृद्धकाश्च याः । सिंहव्याघ्रादयोऽरण्या
 ये दुष्टश्वापदहा निजाः ॥ म्लेच्छवधकचोराद्या यमदूतमृदाकवः
 शैद्रभूतमिमं सर्वे द्विजं पश्यन्ति वद्विवत् ॥ देदीप्यमानमर्चिर्भि-
 दुष्टदृग्वधकारकः । दह्यमानो दवीयः सु सप्तधामसु धामभिः ॥ प्र
 णश्यन्ति हि ये दुष्टा द्विजास्ते रुद्ररूपिणः । पञ्चास्यसौम्यमात्मा
 नं सर्वाभरणभूषितम् ॥ मृगलाञ्छनमूर्धनि शुद्धस्फटिकसनि
 भम् । फणासहस्रविस्फूर्जं दुरगेन्द्रोपवीतिनम् ॥ सप्तार्चिषं ज्वल
 ज्वालं जटाजूटकिरीटिनम् । सहस्रकरपादाञ्जरवद्वाङ्गाङ्गविभू
 षितम् ॥ ब्रह्माण्डरवाण्डवक्त्रारं नृकपालकधारिणम् । देदीप्यमा-
 नञ्चन्द्रार्कज्वलदग्नित्रिनेत्रिणम् ॥ त्रैलोक्यज्योतिः कद्रास्वतृस्क

न्यकपालमालिनम् । दीप्तनक्षत्रमालाभदक्षमलाधरद्विजः ॥ निः
 शेषवारिसम्पूर्णं कमण्डलुधरं ध्वजम् । जगत्त्रयाधियकृन्नादद
 ण्डमेरुकधारिणम् ॥ केयूरबद्धनागेन्द्रमूर्धमणि विराजितम् । वि-
 चित्र किङ्किणीं मालां मुक्ताराव विराजितम् ॥ घर्घराव्यक्तनिर्ग-
 च्छद्रभीरारावनूपुरम् । सहस्रपट्टनीं लाभ व्याघ्रचर्मोत्तरीयकम्
 ॥ विद्युलताप्रभागङ्गं शुभ्रमूर्धसुरार्चितम् । समस्त सुवनाभाव ध
 रणोच्छासनस्थितम् ॥ त्रैलोक्यवनितामूर्धानं तद्देहार्धञ्च पार्वती
 म् । लक्षसूर्यप्रभाभास्वत् त्रैलोक्यकृतपाण्डुरम् ॥ अमृतपुतहृष्टा
 हुं दिव्यभोगसमाकुलम् । दिग्दैवतैः समायुक्तं सुरासुरनमस्कृतम् ।
 नित्यं शाश्वत मव्यक्तं व्यापिनं नन्दिनं ध्रुवम् ॥ द्विजो ध्यात्वा भवा-
 त्यानं सम्यक् ग्रहस्वरूपिणम् । सप्तपद्यस्तान्तरायः सन्ततोयजन-
 मारभेत् ॥ अत्रुलिप्ते सुगुप्ते च देशे गोचर्ममात्रके । स्थण्डिलाम्बुज
 मालिरव्य मन्त्रैः प्रक्षाल्य तं पुनः ॥ तत्र पूजादिकं कुर्यान्नमश्च शा-
 म्भवाय च । मानो महान्त इति च सिद्धमन्त्रं स्मरेद्विजः ॥ स ललाटे
 पुनर्ध्यात्वा तेजोरूपं पुनर्द्विजः । दशाक्षरेण मन्त्रेण दद्यात्पाद्यादि
 को पुनः ॥ न्यासमन्त्रैश्च सोङ्गुरैर्मनिस्तोक इति ह्यपि । शम्भवे
 इति मन्त्रेण दद्याद्ग्रन्थोदकादिकम् ॥ पुष्पधूपञ्च दीपादि यथाला
 भं निवेदिकम् । दशाक्षरेण तेनैव ततः कुर्यात् पुनर्द्विजः ॥ शिखा त
 स्य तु रुद्रस्योत्तरनारायणं द्विजः । शिरः पुरुषसूक्तञ्च शिचसङ्क
 त्पहृद्यकृत् ॥ कवचञ्चाप्रतिरथ नेत्रविभ्राट् बृहत्सिबन् । शतरुद्रीष
 मन्त्रेण देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेत् ॥ पञ्चाङ्गानि स्मरेदृष्टप्रणवं पूजये
 द्विजः । उद्धृत्य प्रणवेनेशं विकिरन्द्रेति विसर्जयेत् ॥ रुद्ररूपो द्विजो
 यश्च कुर्यात्तद्विच सिध्यति । अक्षतान्वा तिलान्वापि यवान्वा समि-
 धोऽपि वा ॥ शम्भवे इति जुहुयात् सर्वंस्तानाज्यसिक्तकान् । पञ्च
 पञ्चाथ षड्वाथ अष्टावष्टौ तथापि च ॥ दशदशैकादश वा जुहुया-

त्साधको द्विजः । द्विजः स्वदारसन्तुष्टः शुचिः स्नातो जितेन्द्रियः ॥ ज
पतर्पणहोमादौ रतो यो वत्सरं जपेत् । दशानामश्वमेधानां फलं प्रा-
प्नोति वै द्विजः ॥ सौवर्णं पृथिवीदानं पुण्यभावं प्रजायते । महापा-
पोपपापैश्च मुक्तो रुद्रत्वमृच्छति ॥ एकादशगणान् रुद्रानावत्यं या-
ति रुद्रताम् । रुद्रजापी शुचिः पुण्यः पाङ्क्तैः श्राद्धभुग्वरः ॥ वंशा-
नां विंशतिञ्चैकान्तारयेद्बुद्रजाप्यकृत् । एकतो योगिनः सर्वे ज्ञाति-
भिः सह सद्भूतैः ॥ एकतो रुद्रजापी तु मान्यः सर्वस्वदैवतैः । पात्रम-
त्र पवित्रञ्च नाधिकं रुद्रजापिनः ॥ तस्मै दत्तं हुतम्भुक्तन्तदानन्त्या-
यकल्प्यते । अथातः सिद्धिकामः सन् कन्दमूलफलाशनः ॥ गोमूत्र-
यावकक्षीरदधिशकान्नभोजनः । हविष्यभोजनो वास्मै विप्रायोत्स-
न्नभोजनः ॥ जपहोमादि कुर्वाणो यथोक्तफलभागभवेत् । शिरः सा-
हस्ररुद्राणां जप्तैर्दशशतैर्धुवम् ॥ सर्वे मन्त्रा भवन्त्यस्य ब्राह्मण-
स्योक्तकारिणः । सिद्धमन्त्रा भवन्त्यस्य चिन्तितार्थफलप्रदाः ॥ रु-
द्रस्यैवास्य सर्वे ते भवन्तीश्वरनोदिताः । एकादशशुभान् कुम्भा-
न्नादृत्य विधिसम्मितान् ॥ सहिरण्यान् सवस्त्रांश्च फलपुष्पोपशो-
भितान् । गन्धोदकाक्षतैर्युक्तान्ममस्कृत्वाऽभिमन्त्र्य च ॥ एकादशम-
हात्मानं मन्यं वा हितकाम्यया । विनायकोपसृष्टञ्च स्थापयेत्का-
पदाहृतम् ॥ धृतवत्सां काकवन्ध्यां स्थापयेच्च तथानुराम् । जपनेत-
त्सकृद्विप्रः सर्वदोषैर्विमुच्यते ॥ अनङ्गाहञ्च वस्त्रञ्च दद्याद्देतुञ्च
दक्षिणाम् । भोजयेद्दूविदुषो विप्रान् समाप्तौ कर्मणो द्विजः ॥ भक्त्यै-
कादशवस्त्राद्यैर्यथाशक्त्या समर्चयेत् । अथवा चरुभिः साक्षी शिरो
रुद्रसहस्रकम् ॥ जपेद्गोष्ठे तथारण्ये सिद्धर्क्षे च शिवालये । अग्न्या-
गारे समुद्रे च नदीनिर्झरपर्वते ॥ जपेदन्यत्र वा विद्वान् शुचौ देशे म-
नोरमे । धीरो दृढव्रतो मौनी जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ श्वेतवासास्त-
थः शायी रुद्रलोके महीयते । नमो गणेशाय इत्यस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणो

ऽयुतम् । जप्त्वा च श्रीफले हुत्वा सर्वकार्ये तु सिद्धिभाक् । नमोऽस्तु
नीलयीवायेत्येतन्मन्त्रेण सप्तधा ॥ आवर्त्योदकमामन्त्र्य विषार्त्तं
श्रवणे जपेत् । विषेण मुच्यते सद्यः काकदृष्टोऽपि जीवति ॥ विषस्या
पि भवेन्नस्यात्तस्य नरस्य कर्हिचित् । ग्रहग्रस्तं ज्वरग्रस्तं रक्षः
शाकिनि दूषितम् ॥ ब्रह्मराक्षसग्रस्तञ्च अन्यदोषोपरुहितम् । प्र
मुञ्चन् धन्विन इति भस्मना सर्षपैस्तथा । ताडयेन्मुञ्च मुञ्चेति शी
घ्रमेव विमुञ्चति ॥ नमः शाम्भव इत्यस्य मन्त्रस्यापशुभं द्विजः । ज
प्त्वा रवादिरसमिद्धाश्च हुत्वा विप्रः सहस्रकम् ॥ तीक्ष्णतैलपुतं स-
म्यक् मन्त्रान्ते भोजनम् वरम् । फट्कारेण च जुहुयात् तयोरैवाचि
राद्भवेत् ॥ जलमध्ये शताकर्त्या सद्यो वृष्टिर्निगद्यते ॥ नाभिमात्रे ज
ले विप्रः प्रविश्य जुहुयाज्जलम् । कुर्यादेकार्णां धात्रीं मन्त्रमाहा-
त्यतो भृशम् ॥ नमः श्वभ्य इत्यनेन मन्त्रेण तु सहस्रकम् । लवणं म
ध्वाद्भुतीनान्तु राजा शीघ्रं वशी भवेत् ॥ द्विगुणाम्पलाशसमिधं म
हावाणी प्रजायते । त्रिगुणां नवपद्मानां पाताले सिद्ध्यति ध्रुवम् ॥
चतुर्गुणेन मन्त्रेण वरदाश्रीः प्रजायते । समुद्रगा नदीतीरे पुलिने
वा पवित्रके ॥ खड्गोपरि श्रीफलानां हुत्वा त्रिगुणसहस्रकम् । अणि-
मादिकसिद्धीनामेभिरेव भवेद्विजः ॥ छन्दोदैवतमार्षेयमथातः शत
रुद्रिये । ज्ञानेन कर्मसम्पत्त्वं द्विजानां येन जायते ॥ आद्यानुवाके रु
द्राणां आद्यायाञ्च कश्चिद्विजः । छन्दोगायत्र्यमन्यास्तु अनुष्टुप् ति
सृष्टुस्मरेत् ॥ पंक्तिस्तिसृषु विज्ञेया अनुष्टुप् तिसृषु स्मृताः । द्व
योश्च जगती विप्र उक्तमद्यानुवाकम् ॥ आद्यानुवाके प्रथमा बृह
ती जगती तथा । अनुष्टुप् च तृतीयायां द्वयोस्त्रिष्टुप् स्मृता द्विजः ॥
अपरासु तथाऽनुष्टुप्सु अनुवाकद्वयं स्मृतम् । रुद्रः सर्वासु देवत्वं
विनियोगो यथोचितः ॥ यज्जप्यनादि षट्केच शिवसंकल्पमार्षक
म् । रुद्रस्तु देवता षट्सु विनियोगो जपादिषु ॥ अद्भ्यः सम्मृत इ

त्यादौ उत्तरनारायणस्तृषिः। पूर्वानुवाकैर्दैवत्यं अनुष्ठुपूछन्दः
प्रकीर्तितम्॥ आशु शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते। एतन्ना-
म्ना मुनिस्तत्र देवताभमरेश्वरः॥ दैवत्यमापतेत् ह्यत्र छन्दस्त्रिषु
पू प्रकीर्तितः। विष्णाद् बृहदित्यादौ सूर्यो दैवतमुच्यते॥ एतत्संवि-
न्य सकलं द्विजाग्र्यो रुद्रजाप्यकृत्। यद्यदारभते तत्तद्यथोक्त-
फलदम्भवेत्॥ तदा ध्यायन् यत्पितॄणां श्राद्धनान्द्रविणस्य चाप्र-
जानामायुषः कीर्त्तिभूयस्त्वं रुद्रजापिनः॥ इमं पुण्यं पवित्रञ्च रह-
स्यं पापनाशनम्। रुद्रविधिं विधिश्चेष्ट! कुर्याद्विप्रः शिवेरतः॥ कु-
र्याद्य एवं विधिवाद्बिधानं शम्भोरजस्वम्प्रथितं द्विजेन्द्राः॥ प्राप्नो-
ति नाकं स शिवस्य साक्षादत्रापि स स्याच्छिववत्स पूज्यः॥ मन्त्रा-
णि सर्वाणि च स द्विजस्य आदेशकर्तृणि भवन्ति यस्य। यः साधये-
त्योक्तविधानयज्ञो मन्त्राभि पूज्यः स तु शम्भुवत्स्यात्॥ इति श्री
बृहत्पाराशरीये शान्त्यध्याये रुद्रशान्तिः समाप्ता।

मन्त्रन्त्रिनेत्रं जुहुयाद्भुताशो यो बिल्वपत्रैर्घृतदुग्धयुक्तैः। मृत्यु-
ञ्च हत्वा श्रियमेव ध्यात्वा प्राप्नोति पञ्चाश्विलोकमेव॥ पञ्चभा-
गास्तथा पञ्च पञ्चेन्द्राः पञ्चवारुणम्। षड्व्याहतीर्जपित्वाथ सर्व-
पापैः प्रमुच्यते॥ अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तटागेष्विविधिं शुभम्। ये-
न कृतेन तेषान्तु प्रतिष्ठा सा प्रजायते॥ अस्मात्तातस्य तातेन पृच्छ-
ति रघुपुङ्गवे। तटागाद्युत्सवविधिः प्रोक्तो सोऽयं प्रकीर्तितः॥ दी-
र्घिकासु तटागेषु सन्निहितासु यो विधिः। वशिष्ठः प्रोक्तवान् स-
म्यक् दशरथस्य पृच्छतः॥ तस्माद्यः श्रुतवान् शक्तिस्त्रूनवेऽतः प-
राशरः। तत्प्रसादेन तत्प्रोक्तो यो विधिः सम्प्रवक्ष्यामि॥ तटागादि-
निपातानां यावदुत्सर्जनं कृतम्॥ तावन्न परकीयन्तु स्नानादीनां
मनर्हकम्। अप्रतिष्ठितदेवानां न कार्यं पूजनं यथा॥ अप्रतिष्ठि-
तपापानां प्रोक्तन्तो यमपेयवत्। तदुत्सर्गः प्रकर्तव्यो निजवित्त-

नुसारतः ॥ वित्तशाठ्यं प्रहेयं स्यादित्यब्रवीत्पराशरः । तद्विधिज्ञः
 शुचिः शान्तो ब्राह्मणो धर्मवित्तमः ॥ तत्कृत्यर्थं वरेण्योऽसौ चतु
 र्भिर्ब्राह्मणैः सह । सतोयं स तु कर्तव्यः प्रतिधर्मविचक्षुः ॥ विपरी
 तमतिर्यः स्यात् तत्कृतं कर्म निष्कलम् । तटागपालिपृष्ठे तु मण्डपं
 तत्र कारयेत् ॥ पूर्वोत्तरप्लवे देशे शुभे शौचसमाहितः । चतुरस्रं
 चतुर्द्वारं दशहस्तप्रमाणतः ॥ स्वामिहस्तप्रमाणेन तोरणानि तु
 कारयेत् । कार्य्याः विचित्राः पताका नानावर्णाः समन्ततः ॥ शुभ
 पल्लवसंयुक्ता द्वारेषु कलशाः स्मृताः । यथावर्णं यथाकाष्ठं यथा
 कार्य्यां प्रमाणतः ॥ तथा यूपान् प्रवक्ष्यामि सर्वेषां हितकाम्यया
 पालाशो ब्राह्मणस्योक्तो न्यग्रोधः क्षत्रियस्य च ॥ बैल्वो वैश्यस्य यू
 पः स्याच्छूद्रस्योदुम्बरः स्मृतः । शिरःप्रमाणं विप्रस्य ह्याकण्ठं क्ष
 त्रियस्य च ॥ उरःप्रमाणं वैश्यस्य शूद्रस्य नाभिमात्रकम् । पूर्वस्य
 दक्षिणे भागे तोरणं तत्र कारयेत् ॥ ब्रह्मस्थानञ्च तन्मध्ये अष्टौ भा
 गाः प्रकीर्तिताः । तेषामुत्तरतः सोमं कुबेरं कुबिदङ्गन्तम् ॥ धनदं धन
 नागेति ईशावास्येति शङ्करम् । आरुष्टेनेत्यादिमन्त्रैश्च स्वेः स्वेः क
 ल्यास्तथा ग्रहाः ॥ आतारमिन्द्रमितीन्द्र अग्निदं ते च पाचकम् । अग्नि
 पृथुरित्यादि धर्मविच्च द्विजोत्तमः ॥ तद्विष्णोरिति वै विष्णुं नमः सू
 तेति नैऋतम् । सप्त ऋषय इत्यादि मन्त्रेण सप्त ऋषिस्तथा ॥ वरु
 णस्योत्तम्भनमसि वरुणन्तु प्रकल्पयेत् । एतद्वा विंशतिः स्थाना नि
 मन्त्रोक्ताः पृथक् पृथक् ॥ इमं मे त्वन्नसत्त्वन स्तत्वायामि ह्यनुत्तमम्
 समुद्रोऽसि समुद्रेति त्रीन् समुद्रानिति ह्यसि ॥ दशवारुणमन्त्रैस्तु
 आहुतीनां शतद्वयम् । अश्वशतं शतं वापि विशमष्टोत्तरं शतम् ॥
 गोसहस्रशतं वापि शतार्द्धं वा प्रदीयते । अलाभे चैव गां दद्यादेका
 मपि पयस्विनीम् ॥ अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरूपां भूषणान्विताम् ।
 सीवर्णाशजतास्ताम्नाः कांस्याः सीसाश्च शक्तिः ॥ मत्स्यनक्राद-

यः कार्य्या विविधाः पूर्वब्रूये । गोवत्सौ वस्त्रबद्धौ च आग्नेय्यां दि
शि संस्थितौ ॥ वायव्यभिमुखौ तत्र तारयेद्धारिमध्यतः । वस्त्रयुग्मा
नि त्रिः स्थाप्य छत्रिकामुद्रिकां शुभाम् ॥ शक्त्या नितैः प्रदातव्यं वि
प्रान् प्रसाद्य भक्तितः । दद्याद्विप्रेभ्यः सन्तोष्य छत्रोपानहमेव च ॥
सुहेम पुरुषसंयुक्तां शय्यां दद्याच्च शक्तितः । आसनानि च शस्तानि
भाजनानि निवेदयेत् ॥ एतत्प्रदक्षिणीकृत्य स्वात्मना च विपश्चितः
प्रसादयेद्द्विजान् भक्त्या इष्टापूर्तं फलं नरः ॥ कृताञ्जलिपुटो भूत्वा
विप्राणामग्रतः स्थितः । ब्रूयादेवं भवन्तोऽत्र सर्वे विप्रवपुर्धराः ॥ त
द्युयंतारयध्वं मां संसारार्णवतो द्विजाः ॥ आगता मम पुण्येन पू
र्वपुण्यप्रसाधकाः । कूर्मञ्च मकरांश्चैव सौवर्णं तत्र कारयेत् ॥ मीन
श्च राजतश्चैव ताम्रदुर्दुरकाः स्मृताः । जलकुम्भचराद्यांश्च सैन्धवां
स्तत्र प्रकल्पयेत् । अन्ये च जलजास्तत्र शक्त्या ताम्रान् प्रकल्पये
त् ॥ इमं पुण्यं पवित्रञ्च तदाकादिविधिं नरः । स्वातयित्वा तदागा
नि स्वभावात् सम्प्रवर्जिताः ॥ मानवः क्रीडते स्वर्गे यावदिन्द्राश्चतु
र्दश । एतद्विधानं विदधाति भक्त्या सर्वेषु रवातेषु तडागकेषु । स
र्वैश्च कामैः परिपूर्णदेहो भुङ्क्ते धरित्र्यामपि सर्वभोगान् ॥ वदा
न्ति केचिद् वरुणस्य लोके प्रयान्ति लोकान् वरुणस्य कुम्भे । संपू
ज्यतां तत्र पुनर्धरित्र्या नरेन्द्रतामेति पराशरोक्तिः ॥ इति श्रीबृह-
त्पाराशरीये शान्त्यध्याये वापिकूपतटागादि शान्तिविधिः समाप्तः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि नरेन्द्राः ! श्रूयतामयम् । लक्षहोम
विधिः पुण्यः कोटिहोमविधिस्तथा ॥ स्वयम्भूर्यमुवाच प्राक् अस्म
त्तातपितामहः । तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां पापनाशनम् ॥ ये
वेह ब्राह्मणाः कार्य्याः भूमिर्यावत्तु मण्डपम् । समिधो याश्च मन्त्रा
श्च अन्यश्च तत्र यद्भवेत् ॥ लक्षहोमविधिं विप्राः । कथ्यमानं नि
बोधत । युग्माश्च ऋत्विजः कार्य्या ब्राह्मणा ये विपश्चितः ॥ निय

मघ्नतसम्पन्ना महिताः पार्थिवेन तु । नित्यं जपपराश्चैव नियो-
ज्यास्तादृशा द्विजाः ॥ कन्दमूलफलाहाराः दधिक्षीराशिनोऽपि
वा । प्रागुदकं पूर्वदेशेषु समं स्थण्डिलमेव च ॥ तत्र वेदिं च कुर्वी-
त पञ्चहस्तसमन्विताम् । दक्षिणोत्तरआयामे विंशत्तु पूर्वपश्चि-
मे ॥ कुण्डानि रचनितव्यानि अङ्गुल्या नैकविंशतिम् । निधाप-
येद्विरण्यञ्च रत्नानि विविधानि च ॥ सिकता परिदेया च तत्रा-
प्यग्निं समिन्धयेत् । आज्यभागादुतीर्तुत्वा न बाहुत्या च होमये-
त् ॥ अग्निं सोमञ्च सूर्यञ्च विष्णुञ्चैव प्रजापतिम् । विश्वेदेवा-
न्महेन्द्रञ्च मित्रं सिष्टिकृतं तथा ॥ दधिमधुघृताक्तानां समि-
धाञ्चैव यज्ञिनाम् । होमयेच्च सहस्रञ्च तत्र चैव यथाक्रमम् ॥
चतुर्विंशति गायत्र्या मानस्तोकेति षड् तथा । विंशग्रहाभिमन्त्रे-
श्च चत्वारि विष्णुदैवतैः ॥ कुष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च विकिरेद्वाथ षोड-
श । जुहुयाद्दशसहस्राणि जातवेदस ईदृशे ॥ पञ्चसहस्राणि जुहु-
यात् जुहुयादिन्द्रदैवतैः । हुते शतसहस्रे तु अभिषेकन्तु कार-
येत् ॥ इत्थाभिषेकं यत्प्रोक्तं तदुत्कापि शुभप्रदम् ॥ अथवा षोड-
शं कुम्भैः सहिरण्यैः समङ्गलैः । सर्वोषधिसमायुक्तैः सर्वरत्नवि-
भूषितैः ॥ अभिषेकं ततस्तस्मिन् प्रधानादक्षिणाः स्मृताः । हया-
श्चरथयानानि भूमिवस्त्रैर्युगानि च ॥ अजञ्च गोशतं हेमञ्चरत्नि-
जाञ्चैव दक्षिणाम् । वृषानेकादशैवाथ दश दद्याच्च धेनवः ॥ अश-
त्तया वा प्रदद्याद्गो वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । एवं कृते तु यत्किञ्चि-
द्गृहपीडासमुद्भवम् ॥ भौममाकाशजं वापि असद्वा यदि जाय-
ते । तत्सर्वं लक्षहोमेन प्रशमं यात्यसंशयम् ॥ शान्तिर्भवति पुष्टि-
श्च बलं तेजः प्रवर्द्धते । वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसंक्षयः ॥ इति
श्रीबृहत्पाराशरीये लक्षहोमविधिः सम्पूर्णः ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटिहोमविधिं द्विजाः ॥ श्रूयता

मादरेणायं सर्वकामफलप्रदः॥सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ताः ऋत्वि-
जा यागकर्मणि।विधिज्ञाश्चैव मन्त्रज्ञाः स्वदारनिरताश्च ये।का-
र्यश्चैव विशेषेण ग्रहयागविधिर्विदः॥एकाङ्गविकलो विप्रो ध-
नधान्यापहारकः।सर्वाङ्गविकलो यस्तु यजमानं स हिंसति॥व-
र्यः सर्वप्रयत्नेन विधिमन्त्रज्ञविद्वद्भिज्ज।कार्यश्चैव विशेषेण
ग्रहयज्ञश्च विद्वद्भिज्जैः॥ग्रहाः फलन्तु साङ्गाश्च सुराश्चैव नरेश्च
राः॥अधोर्ध्वं येच मन्त्राणां कृत्वा चाष्टोत्तरं शतम्॥स एव ऋ-
त्विग्विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः।आवाहनीयो यत्नेन प्रणिपत्य
मुहुर्मुहुः॥एवं कृते तु यत्किञ्चिद्गृहपीडासमुद्भवम्।तत्सर्वं
नाशयेत्येव कृतम्नः सौहृदं यथा॥अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः को-
टिहोमः स्वयम्भुवा।आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च॥
पूर्वचन्द्रग्रहदेवानां मावाहनविसर्जने।होममन्त्रास्त एवोक्ताः
स्नानदानन्तथैव च॥मण्डपश्चैव वेद्याश्च विशेषञ्च निबोधत।
कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तायतं पुनः॥योनिष्वक्न द्वयोपेतं
तदप्याहुस्त्रिमेखलम्।द्व्यङ्गुलोद्भूतकार्या च प्रथमा मेखला बु-
धैः॥त्र्यङ्गुलैरुद्भूता तद्वद् द्वितीया मेखला स्मृता।उद्भूये मेख-
ला यातु तृतीया चतुरङ्गुला॥द्व्यङ्गुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयो-
रेव शस्यते।वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्तद्व्यङ्गुलविस्तृता
॥कूर्मपृष्ठोद्भूतं मध्ये पार्श्वतश्चाङ्गुलोद्भूता।गजोष्ठसदृशा तद्व-
दायामाच्छिद्रसंयुता॥एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमुच्यते।
मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थपत्रसन्निभम्॥वेदी च कोटिहोमे
स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः।पूर्वद्वारेऽपि संस्थाप्य बहुचं वेदपा-
गम्॥यजुर्वेदन्तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम्।अथर्ववेदं त-
द्वच्च उत्तरे स्थापयेद्बुधः॥अष्टौ तु होमकाः कार्या वेदवेदाङ्ग-
वेदिनः।एवं द्वादशविभ्राणां वस्त्रमाल्यानुलेपनैः॥पूर्ववत् पूज-

येद्रक्ष्या सर्वाभरणभूषितैः । रात्रिसूक्तञ्च सौरञ्च पावमानन्तु
मङ्गलम् ॥ पूर्वतो बह्वचः शान्तिं पठमानो ह्युदङ्मुखम् । सौक्तं
रौद्रञ्च सौध्यञ्च कूष्माण्डं शान्तिमेव च ॥ पाठयेदक्षिणे द्वारे य
जुर्वेदिनमुत्तमम् । सौवर्णमथ वैराज्य माग्नेयीं रुद्रसंहिताम् ॥
ज्येष्ठसामन्तथा शान्तिं च्छन्दोगं पश्चिमे जपेत् । पञ्चभिः सप्त
भिर्वथ होमः कार्यश्च पूर्ववत् ॥ स्नाने दाने च मन्त्राः स्युस्तएव
द्विजसत्तमाः ॥ वसोधराविधानन्तु लक्षहोमवदिष्यते ॥ अने
न विधिना यश्च ग्रहपूजां समाचरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति त
तो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥ यः पठेत् शृणुयाद्वापि ग्रहयागमिमं नरः । सर्व
पापविशुद्धात्मा पदमैन्द्रं स गच्छति ॥ अश्वमेधसहस्रञ्च दशचा-
ष्टौ च धर्मवित् । कृत्वा यत् फलमाप्नोति कोटिहोमात्तदश्नुते ॥ ब्रह्म
हत्यासहस्राणि भूणहत्यार्बुदानि च । नश्यन्ति कोटिहोमेन स्वय
भूवचनं यथा ॥ प्रपेदिरे तस्य पितामहाद्याः शुभेषु पापेन गरीय
सा तान् । उद्धृत्य नाकं स नयेद्दिं सर्वान्यो लक्षहोमे नृपतीरतः स्या
त् ॥ राष्ट्रं मनोवाञ्छितवृष्टियुक्तं धान्यैश्च रत्नैः पशुभिः समेतम् ।
निर्द्वन्द्वनीरोगमदस्यु तस्माद्यो लक्षकोटीहवनं विदध्यात् ॥ यो
लक्षहोमं विदधाति भूभृत् तद्व्यलक्षं शतहोमकः स्यात् । प्रत्य-
क्षमाप्नोति स दीर्घमायुर्भुङ्क्ते सपत्नान् विजयेत्परिव्रीम् ॥ यो ब्र
ह्मघाती गुरुदारगोऽपि ग्रामाविदाहोद्रवपापयुक्तः । राजा स मुक्तः
शतलक्षहोमान्निः शेषपापैर्विबुधत्वमेति ॥ तस्मात्तदा भूपतयो
विदध्युर्वृष्टीः प्रजासौरव्यबलस्य पुष्ट्यै । आयुः प्रवृद्धौ विजयाय
कीर्त्यै लक्षस्य होमे ग्रहयोगमेतम् ॥ इति श्रीबृहत्पाराशरीये -
कोटिहोमः सम्पूर्णः ॥

अथो अन्यत्यवक्ष्यामि विधिम्पावनमुत्तमम् । अस्मत्तात
प्रतातोऽयं रघुपुत्राय धीमते ॥ अनपत्यस्य पुत्रार्थं कुर्याद्द्वैभाण्डि

कं स्वयम् । सहस्रशीर्षसूक्तस्य विधानञ्चरुपाककम् ॥ तैर्यैः कृ
तं नृपैः पूर्वं रन्धैरपि द्विजोत्तमैः । उपासितन्तु सद्गत्तया श्रोत्रियै
र्वेदपारगैः ॥ आत्मविद्विर्निराहारैर्व्रीहिभिर्मन्त्रोत्तमैः । क्रियमा
णाः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति व्रतचारिभिः ॥ न पाठान्न धनात् स्ना
नात् नात्मनः प्रतिपादनात् । प्रोक्तस्य कर्मणः पुंसां सर्वा भवन्ति
सिद्धयः ॥ शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे । द्वादश्यां पुत्रकामा
य संकुर्वन्ति च वैष्णवम् ॥ दम्पत्योरुपवासश्च द्वादश्यां सुरा
लये । ऋग्भिः षोडशभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥ चरुं पुरुषसू
क्तेन श्रपयेत् पुरुषकाम्यया । प्राप्नुयाद्द्वैष्णवं पुत्रं चिरायुः सन्तति
क्षमम् ॥ द्वादश्यां द्वादश सम्यग् विधिवन्निर्वपेच्चरुम् । यः करोति
इहायाति स विष्णोः परमं पदम् ॥ हुत्वाज्यं विधिवत् पूर्वं ऋग्भिः षो
डशभिस्तथा । समिधोऽश्वत्थवृक्षस्य हुत्वाज्यं जुहुयात् पुनः ॥ उप
स्थानं ततः कुर्यात् ध्यात्वा च मधुसूदनम् । हविर्होमं पुनः कृत्वा जु
ह्वत्यञ्च घृताहुतीः ॥ हविः शेषं नमस्कृत्य नारी नारायणं पतिम् ।
संप्राश्य च हविः शेषं लघ्वासीत वसेद्गृहे ॥ ततः कृत्वा इदं कर्म कर्त
व्यं द्विजतर्पणम् । रजःस्त्रीषु निवर्तेत यावद्गर्भं न विन्दति ॥ असू
ता मृतपुत्रा वा यावत्कन्या प्रसूयते । क्षिप्रं साजनयेत् पुत्रं पराशर
वचो यथा ॥ होमान्ते दक्षिणान्दघात् धेनुं वासस्तथा तिलान् । भू
मिं हिरण्यं वस्त्राणि यथासम्भवमेव वा ॥ यः सिद्धमन्त्रः सततं द्वि
जेन्द्राः । संपूज्यविष्णुं विधिवत्सुतीर्थे । इमं विधानं विदधाति स-
म्यक् स पुत्रमाप्नोति हरेः प्रसादात् ॥ इति श्रीबृहत्पाराशरीये शा
न्यध्याये पुत्रकामोऽयं पुरुषसूक्तविधिः सम्पूर्णः ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि गृहमन्त्रोऽधिदैवतम् । आर्षच्छन्दश्च
यज्ञानात्कर्म स्यात्समलङ्कृतम् ॥ आकृष्णो नेति मन्त्रेऽस्मिन्दैव
त्यं सविता महत् । ऋषिंहिरण्यरूपारच्यं त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम्

आप्यायस्वेति सोमोऽत्र दैवतं गौतमो मुनिः । गायत्रीच्छन्द उद्दिष्टं
विनियोगो यथोदितम् ॥ अग्निर्मूर्धेति मन्त्रोऽत्र दैवतं भौममुच्य-
ते । विरूपाक्षो मुनिर्धीमान् छन्दोगायत्र्य मिष्यते ॥ उद्बुध्यस्वेति
मन्त्रस्य बुधश्चैव तु दैवतम् । मुनिर्बुधश्च मन्त्रस्य स्त्रिष्टुप्छन्दः
प्रकीर्तितम् ॥ शुक्रत्वमिति हीत्यत्र शुक्र इत्यधिदैवतम् । शुक्रस्या-
पि तथार्षञ्च विराट्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ शन्नो देवीतिचेत्यत्र शनि-
दैवतमुच्यते । सिन्धुर्नाम मुनिर्विद्वान् छन्दोगायत्र्यमुच्यते ॥ का-
ण्डाक्काण्डादिभिर्मन्त्रस्य राहुदैवतमुच्यते । ऋषिः प्रजापतिः प्रो-
क्तोऽनुष्टुप्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ केतुं कृण्वनिति प्रोक्तं दैवतं केतुरेव
हि । मधुच्छन्दस आर्षञ्च गायत्र्यं छन्द एव हि ॥ स्योना पृथिवीत्य-
त्र स्कन्दस्य देवता स्मृता । इन्द्रकुत्सेति दैवत्यमिन्द्र एव स्मृतो बु-
धैः ॥ आर्षन्तत्स्यस्य चापुत्र स्त्रिष्टुप्छन्दः प्रकीर्तितम् । यस्मिन्
क्षेति ह्येत्यत्र यमो वै देवता परा ॥ ऋषिस्तु कुष्मलो नाम छन्दोऽ-
नुष्टुप् स्मरेद्बुधः । ब्रह्मजज्ञमित्यत्र च कालो दैवतकं महत् ॥ मुनि-
र्यमानतुर्नाम त्रिष्टुप्छन्दो विधीयते । आयाते मेति च ह्यस्यां वि-
त्रयुप्तस्तु दैवतम् ॥ आर्षन्तु वामदेवस्य त्रिष्टुप्छन्दो ह्यथो बुधैः ।
अग्निं दत्तमिति ह्यस्यादग्निर्वै देवता स्मृता ॥ आर्षं मेधातिथेरत्र
छन्दोगायत्र्यमेव हि । अस्वस्तु सोम इत्यत्र सोमं वै दैवतं स्मरेत्
॥ मेधातिथिरिहाप्यर्कोऽनुष्टुप्छन्दश्च उच्यते । भूतिपृथिव्यन्त-
रिक्षमित्यत्र दैवतं क्षितिः ॥ ऋषिः शातातपः श्रुत्वा छन्दश्चानुष्टु-
पुच्यते । पुरुषसूक्तस्य दैवत्यं पुरुषे च हितं बुधैः ॥ आर्षं नाराय-
णस्येह छन्दस्यानुष्टुपित्यपि । इन्द्रो पेन्द्रो मरुत्वन्तो मरुत्वान्दैव-
तं महत् ॥ आर्षन्तु कश्यपस्येह गायत्र्यछन्द एव हि । मरुत्वनित्य-
त्र बुधैः सुरेन्द्रो देवता मता ॥ अत्रापि कश्यपस्यार्षं गायत्र्यछन्द-
एव हि । उत्तानपर्णमित्यत्र इन्द्रो दैवतमुच्यते ॥ आर्षं साङ्ख्यस्य

चैवोक्तम् अनुष्टुप्छन्द इत्यपि । प्रजापते इति ह्यत्र देवता च प्रजा
पतिः ॥ हिरण्यगर्भस्यार्षन्तु त्रिष्टुप्छन्दो मतं बुधैः । आयं गौ
रिति ह्यत्र देवता पूजने मता ॥ सर्पराजमुनिर्ह्यत्र गायत्र्यं छन्द
इष्यते । एष ब्रह्मा ऋत्विज इति ब्रह्मादिषोऽधिदैवतम् ॥ ऋषिर्बे
वामदेवोत्र गायत्र्यछन्द इष्यते । आतृण्वन् इन्द्रवृद्धन् सुरेन्द्रं
शर्मणेश्वरः ॥ वामदेवो ह्यस्य आर्षं गायत्र्यछन्द इत्यपि । जातवेद
स इत्यत्र जातवेदास्तु दैवतम् ॥ कश्यपस्यार्षमत्रापि छन्दोऽनुष्टु
प् प्रकीर्तितम् । आनोनियुद्गिरित्यस्मिन् वायुदैवतमुच्यते ॥ आर्षं
आत्र वसिष्ठस्य अनुष्टुप्छन्द एव हि । नमः प्रकाशदैवत्यं मुनि-
प्रोक्तं प्रजापतिः ॥ गायत्र्यं छन्दसाम्बरं विनियोगो यथोचितम् । ई
षो उपेति चात्यत्र अश्विनौ दैवते स्मरेत् ॥ प्रस्कण्वस्यार्षमत्रापि
गायत्र्यछन्द उत्तमम् । मरुतो यस्य द्विष्यस्य मरुदैवतमुच्यते ॥
गौतमञ्च मुनिर्विद्वन् । छन्दसः प्रथमं मुने ॥ दैवत्यं मांषं सहस्र
न्दसां यो मत्वा द्विजाग्र्यः कुरुते विधानम् । वेदोक्तमर्थं भवतिस्म
सर्वं सम्यक्फलं कर्तुमिहाप्यमुत्र ॥ यो लक्षहोमं हचयः कोटिहो
मं राजा विदध्यात्प्रतिवर्षमेकम् । राष्ट्रे स्रष्टृषिर्विजयः सुभिक्षम्
आरोग्यता स्यात् सुरुतस्य वृद्धिः ॥ भवन्ति पुत्राः शुभसन्तति
क्षमाश्चिरायुषो राजहिता धरित्र्याम् । सुकीर्तिमन्तो जयिनोऽ
पि राज्ये प्रतापवन्तो रविचन्द्रतुल्याः ॥ ॥ इति श्रीबृहत्पारा-
शरीये शान्तिविधिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥

अथातो नृपतेर्धर्मं वक्ष्यामि हितकाम्यया । पराशरोदितं हि
प्र । वक्ष्यमाणं निबोधत ॥ भूभृत् भूमा परो देवपूज्योऽसौ परदे
वकः । स विधाता च सर्वस्य रक्षिता शासितापि च ॥ इन्द्रादियम
वित्तेशवारीशमातरिभ्वनः । शीतांशुस्तीव्रभासश्च ब्रह्मादयो
द्विजो नृपः ॥ नृपो वेधानृपः शम्भु नृपोऽर्को विष्टरश्च वाः । दात

हर्ता नृपः कर्ता नृणां कर्मानुसारतः ॥ नापृच्छेद्यदि राजानं दण्डं
 नाप्याचरिष्यतः । नामास्या स्तमेष्यति च नाभविष्यज्जगत्-
 स्थितिः ॥ नाग्रहिष्यन् पुरोडाशान्मनुष्यपितृदेवताः । नाभविष्य
 त् श्वकाकानां भागधेयं हुतं हविः ॥ विगुणोऽपि यथा पूज्यः स्त्रि-
 याश्च सप्ततिर्भवेत् । तथा राजा प्रजानान्तु पूज्यः स्याद्विगुणोऽपि
 सन् ॥ स्वधर्मस्थान् नृपो लोकानन्यान् पुत्रानिवौरसान् । शारुग्र
 धर्मविदोदण्डमधर्मकारिणश्च तान् ॥ दण्डधृतो नरान् कुर्याद्दु-
 र्मज्ञानार्थसाधकान् । समर्थानश्वपत्यादौ शूरान् स्वामिहितोद्य-
 तान् ॥ शुचीन् प्रज्ञाश्च धर्मज्ञान् विप्रान् मुद्राकरान्वितान् । लेख-
 कानपि कायस्थान् लेख्यकृत्तु हितैषिणः ॥ अमात्यान्मन्त्रिणो
 दूतान्यथोदितपुरोहितान् । प्राड्विवाकांसमस्तान्वा हितांश्च रक्ष-
 कानपि ॥ शूरानथ शुचीन् प्रज्ञान् परिविश्वासकारिणः । सर्वस्था-
 नेषु चाध्यक्षं सत्कृत्य वेदिनोऽपरे ॥ मदायत्तं कुमारणामन्तःपूरु-
 षलक्षणम् । वृद्धानशुचिनो विप्रांश्शुचीनघान्नभीरुकान् । यथो-
 दितानि दुर्गाणि कुर्युस्ते परिरक्षणम् ॥ उद्वाहमुदितं स्त्रीणां यौ-
 वने बन्धुकारणात् । पुरस्कृत्य च विज्ञानमात्मरक्षा च यत्नतः ॥
 प्रातःसन्ध्यार्चनादूर्ध्वं गुडं पुंसवनं सूतम् । यथोक्तकार्ये शाख्ये
 च नित्यं कुर्यात् परीक्षणम् ॥ कोशेभ्यश्चरथादीनां हेतीनां वर्म-
 णामपि । कुर्याच्च दर्शनं नित्यं मतन्द्रितो महीपतिः ॥ अमात्यम-
 न्त्योक्तृणां सन्मन्त्रं नित्यं शोऽपि च । वेदार्थञ्च सदा होमशान्ति-
 ञ्च वृद्धसेवनम् ॥ यज्ञदानं तथोत्पातं समये शान्तयोऽपि च । व-
 र्जनं विषयासक्तो भूमिदानस्य शासनम् ॥ अक्षिवर्जितदेशे तु
 नीतिज्ञो मन्त्रकृद्भवेत् । नित्यमुत्साहयुक्तः स्याद् विजिगीषु रुदा-
 युधः ॥ सदा लङ्कारयुक्तश्च सदैव प्रियवाक्चयः । सदा प्रियहिते
 युक्तः पूज्यो नार्केऽप्यसौ नृपः ॥ सदा साधुषु सन्मानं विपरीनेषु घा-

तनम् । दण्डं दण्डेषु कुर्वाणो राजेष्टिफलमश्नुते ॥ वृद्धान् साधून्
 द्विजान् मौलान् यो न सन्मानयेन्नृपः । पिण्डं कुर्वति नामीषां भू
 भृत्क्षिप्रं क्षयं व्रजेत् ॥ यस्तु सन्मानयेदेतान् नित्यं विप्रांश्च पू
 जयेत् । पराजयेत सोऽराती न जेयो ह्यपि जायते ॥ पीड्यमानाः
 प्रजा रक्षेत् कायस्थैश्चोरतस्करैः । धान्येक्षु तृणतोयैश्च सम्पन्नं
 परमण्डलम् ॥ हीनवाहनपुंस्कन्तु मत्वा तत्प्रविशेन्नृपः । मासे सह
 सियात्रार्थी कृतपुण्यश्च घोषवान् ॥ विधिवद्दयानकं कुर्यात् स
 द्वाहै रक्षयेद्बलम् । यत्राचलसरोरक्षा वृक्षरक्षा तु यत्र तु ॥ वासं
 तत्र विधायैव रात्रौ रक्षेद्भनं स्वकम् । चतुर्दिक्षु च सैन्यस्य शूरा
 न्धनुर्धरान्निशि ॥ स्वयं राजा नियुञ्जीत समीक्ष्य भूबलाबलम्
 राज्यस्य षड्गुणान् मत्वा सन्धिविग्रहयानकान् ॥ आसनं संश्र
 यं द्वैधं सम्यक् ज्ञात्वा समाचरेत् । निर्भेदं स्वबलं कुर्यात् हन्याच्च
 भिन्नचेतसा ॥ दासीकर्मकरान् दासान् भिद्यन्ते न क्षयेन्नृपः ।
 निकटस्थायिनो नित्यं जानन्ति चेष्टितं प्रभोः ॥ तस्मात्ते यत्नतो
 रक्ष्या भेदमूलं यतस्त्वमी । ये ते परस्य यत्नेन भेदनीयास्ततोऽ
 परे ॥ यथा परो न जानाति तथा भेदं समाचरेत् । परमात्मविधा
 नानां व्यलीकहृतशब्दितम् ॥ उत्थापयेत् स्वसेनायाः स्याद्यत्
 चित्तभेदिनः । परसेन्ये बहून् पातान् विविधान् कुहकानपि ॥
 करीणाङ्गुरदानादि वह्निपाताननेकशः । स्वसेन्येऽभवदित्यादि
 नृपो यत्नेन रक्षयेत् ॥ नियुज्य यज्ञपुरुषान् नक्तं सर्वं निशामये
 त् ॥ अन्तर्भीरून् बहिः शूरान् साग्निकान् ब्राह्मणोत्तमान् । धर्म
 ज्ञान् कुलसम्भूतान् विदध्यादात्मसन्निधौ ॥ प्रविशेत्सरदेशो
 प्रजां स्वीकृत्य संविशेत् । उत्सार्य मार्गतो दूरीकृत्वापि मार्गतो
 व्रजेत् ॥ शस्यानि दाहयेत्सर्वं सयवानि धनानि च । भिन्द्यात्सं
 निषान्नानि प्राकारं परिखां तथा ॥ अपमृत्युमुपादाय भूमिसा

रणं पुनः । गमयेद्दार्ष्टिकान् मासानसौ च वसुधानृपः ॥ न युद्धमा
 श्रयेत् प्राज्ञो न कुर्व्यात् स्वबलक्षयम् । न प्रभेदेन दानेन त्रिभिरे
 वं वशं नयेत् ॥ वदन्ति सर्वे नीतिज्ञा दण्डस्यागतिका गतीः । तद्वर्जं व
 शमायाति यथा रिपुस्तथा श्रयेत् ॥ आक्रान्ता दर्शसूच्योऽपि विद्यु
 द्गृध्रोपपातनम् । न तापित युक्ते च युद्धसिद्धौ रसिद्धवत् ॥ स्व
 स्थस्यात्यधिके देशे युद्धमिच्छेत् स्वधर्मवित् । ततः प्रविश्य तद्वरं
 भूमियुद्धं समारभेत् ॥ किञ्चित् सुतेषु लोकेषु क्षपायां युद्धमुत्सृ
 जेत् । सन्नीरवासतो वापि पीडयेत्परसैन्यकम् ॥ व्यूहैर्व्यूहयथो
 क्तैर्वा रक्षां कृत्वापि चात्मनः । सैन्यकांस्तान् समस्तांश्च नृपो यु
 द्धाय प्रेषयेत् ॥ समानयेत्समस्तांश्च यो वसेदायतौ नृपः । अन्वि
 च्छन् जयलक्ष्मीं तु नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ॥ प्रणयेनापि पत्या च
 शय्यास्थोऽपि च मानवः । पुष्पैरपि न युद्धेत् युद्धं तत्र विपत्तये ॥ ही
 नं परबलं मत्वा निरुत्साहमनादरम् । समस्तबलसंयुक्तः स्वयमु
 त्थाप्य योधयेत् ॥ न हन्यान् मुक्तकेशान्तु नाशयेन्न निरायुधम् । प
 राङ्मुखश्च प्रहतं न तवास्मीति वादिनम् ॥ अन्यानपि च विद्वां
 श्च न हन्यात् धर्मयुद्धकृत् । हन्याच्चेन्नरकं याति भ्रूणहत्यासमेन
 सा ॥ पराङ्मुखीकृते सैन्ये यो युद्धान्न निवर्त्तते । तत्पदानीष्टितु
 त्यानि भूत्यर्थमेकचेतसः ॥ शिरोहतस्य ये वक्त्रे विशान्तिरक्तचिन्द
 वः । सोमपानेन तत्तुल्या इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ युध्यन्ते भूभृतो
 ये च भूम्यर्थमेकचेतसः । इष्टैस्तेर्बहुभिर्योगैरेवं यान्ति त्रिविष्टप
 म् ॥ येषु एवापरो धर्मो नृपतेर्यद्रणार्जितम् । वित्तन्दीयेत विप्रेस्या
 त् प्रजाप्यश्वाभयं सदा ॥ तदा तु वशतां याति स देशो न्यायतोऽर्जि
 तः । तद्देशव्यवहारेण यथावत्परिपालयेत् ॥ रणार्जितेन वित्तेन
 राजा कुर्यान्मरवान् द्विजान् । अर्चयेद्द्विधिवद्विद्वान् सतान् सन्मा
 नयेदपि ॥ मातुलः श्वशुरो बन्धुरन्यो वापि च यो जितः । अदण्ड्यः

कोऽपि नो राजा राजनीतिविदो विदुः ॥ सुसहायमग्रपादं शूरं प्रज्ञा
 नुरागदम् । सोत्साहं विजिगीषुञ्च भूभृत् क्षिप्रं निवेदयेत् ॥ मत्वा
 चार्थवतः सर्वान् नियुक्तार्थनियुग्मवेत् । सार्थकांश्चैव युञ्जीत
 सर्वतोऽर्थमुपार्जयेत् ॥ सर्वाण्यपि च वित्तानि यतस्ततोऽपि राजनि
 नृपस्य यदि जातानि देवद्रव्याणि कोशवत् । आदायरक्ष्य चात्मान्
 ततस्तत्र च तत् क्षिपेत् ॥ वित्तं वार्द्धुषिकाणान्तु कदर्थस्यापि यद्वये-
 न् । पाषण्डिगणिकावित्तं हरन्नातो न किल्बिषी ॥ देवब्राह्मणपाप
 ण्डिगणका गणिकादयः । वणिग्वार्धुषिकाः सर्वे स्वस्थे राजनि सुस्थि-
 ताः ॥ सप्तार्चिश्चाश्वगोमांसान् यस्य ददस्य किल्बिषी । गृह्णीयात् स
 र्वतो राजा करान् यः पीडयेत् प्रजाः ॥ स्तोकं स्तोकन्तु फलकं मांसं भु-
 ङ्क्ते चिरन्धराम् । सदा चोद्यमिना भाज्यं नृपेण विजिगीषुणा ॥ वि-
 जिगीषुनृपो नान्यैः कदाचिदभिभूयते । तदैवं हृदि सन्ध्यायन् निरु-
 त्साहो नृपो भवेत् ॥ देवपूरुषसंयोगे सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥ नैके
 न चक्रेण रथः प्रयाति न चैकपक्षोऽङ्ग ! चयाति पक्षी । एवं हि दैवेन
 च केवलेन पुंसोऽर्थसिद्धिर्नरकारतो वा ॥ केचिद्धि दैवस्य तु केवल
 स्य प्राधान्यमिच्छन्ति विधिप्रवीणम् । पुंस्कारयुक्तस्थ नरस्य केचि
 दप्यत्र इष्टा पुरुषार्थसिद्धिः ॥ अत्युद्यमी क्रियत एव च यः श्रमी च-
 शौर्य्यान्वितश्च गुणवांश्च सुधीश्च विद्वान् । प्राप्नोति नैव विधिना
 सपराङ्मुखेन स्वीयोदरस्य परिपूरणमन्त्रमात्रम् ॥ शुभ्राणि ह-
 र्म्याणि वराङ्गनाश्च नानाप्रकारो विभवो नरस्य । उर्वपतित्वञ्च नृ-
 कारता च सर्वं हि मञ्जु क्षयमेति दैवात् ॥ केषां हि पुंसां महतो हि
 दैवात् स्थानस्थितानामपि चार्थसिद्धिः । एषां प्रभुत्वं बहुजीविता
 च एको हि दैवो बलवानतोऽत्र ॥ पुंस्त्रीप्रयोगादथ युक्तशोणात्
 तयोर्हि मध्ये विदधाति गर्भम् । स्त्रीणान्तु तत् विप्र ! नचापि पुंसां
 सर्वाणि चैषां मनुजेश्वरत्वम् ॥ कासान्तु गर्भस्य न सम्भवोऽस्ति का

सान्तु श्रुतं ननु वीर्यहीनम् । अधत्त गर्भोऽपि जहाति गर्भं काचि-
च्च गर्भं न विभर्ति दैवान् ॥ धाता विधाता निजकर्मयोगाद् विधेस्त्व
भीष्टं त्वनुभावभाव्यम् । दैवं स्मराणां सच दैत्यकानां सह्येव कर्ता
तु मनूद्भवानाम् ॥ दैवान्मघोनोपि सहस्रमक्षणां दैवाद्धिमांशोः क्ष
यरोगताच । दैवात्पयोधौ लवणोदकत्वं दैवाद्भवेच्चित्रतराच वृष्टिः
॥ यद्यप्यमुष्यं न परोऽस्ति दैवान् कुर्यान्निधापीह नरो नृकारम् । उद्दीपये
त्कर्मकरो नृकारादुद्दीपितं श्रीरिवै तनोति ॥ दैवेन केचिच्च हटेन केचित्
केचिन् नृकारेण नरस्य चार्थाः । सित्यन्ति यत्नेन विधीयमानां स्तेषां
प्रधानं नरकारमाहुः ॥ स्वामिप्रधानं नचदुर्गकोशान् दण्डञ्च मित्राणि
च नीतियज्ञाः । अङ्गानि राज्यस्य वदन्ति सप्त सप्ताङ्गपूर्वो नृपतिर्धरा
भुक् ॥ दुर्वृत्तसहृत्तनरेषु दण्डं राज्ञा विधेयं निपुणार्थसिद्धौ । दण्डञ्च
मत्वाऽर्जितवित्तसत्त्वात् हीनार्थं पुंसांश्च दमन्ति हीनम् । अन्यायतो
येचजनेजनेश्वराः संपीड्य वित्तानि नयन्ति लोभात् ॥ तत्क्रोधवृद्धि
परिदग्धकायाः क्षीणायुषस्ते तु भवन्ति भूपाः । दण्डो महान्मध्यक
मन्यशस्तु मानन्तु तस्य त्रसरेणुकादि ॥ साशीति साहस्तनपामहान्
स्यादर्धादिके चैव तदर्धको वा । सर्वार्थपादस्त हरश्च दण्डः पात्यो नृपे
णेति वदन्ति सद्यः ॥ पाण्यादिपाच्छेदनमारणञ्च निर्वसिनं राष्ट्रतएव
सद्यः । ज्ञात्वापराधं मनुजस्य यस्तु देशञ्च कालञ्च वयोवपुश्च ॥ द
ण्डेषु दण्डं विदधाति भूभृत्साम्यं स बध्नाति पुरन्दरस्य । यः शास्त्र
दृष्टेन यथा नरेश्वरो दण्डं विदध्याद्विधिवत्करांश्च ॥ स चैव कीर्तिर्वित्तनो
ति गुर्वीरायुश्च दीर्घं दिवि देवभोगान् । यस्तूक्तमार्गाणि कुलानि रा
जा श्रेणिञ्च जातीश्वरताञ्च लोकान् ॥ आनीय मार्गे विदधाति धर्मे
नागेशगीर्वाणगणैः प्रशस्यम् । अन्यश्च यद्विजलवित्तनाथशीतांशु
रूपाणि ह विभ्रतीह ॥ सर्वे च भूयस्तिह रूपकञ्च तत्तथ्यमानं शृणुत
हिजेन्द्राः ॥ यद्वा जिगीषुर्धृतशस्त्रपाणिः स्त्रियं समालम्ब्य स विन्द-

सैन्यः ॥ सर्वान् सपत्नांश्च स हन्तुकामस्तदासद्वयश्च इवावभाति । अ
 कारणात्कारणतोऽपि एष प्रजा हतेयं स समृद्धकीर्तिः ॥ यदा तदैवं नृ
 पतीति विज्ञास्तनूनपातं प्रवदन्ति भूपम् । धर्मस्तिनस्त्वश्रुतिशास्त्र
 दृष्टाः शुभाशुभाचारविचारकृत्स्यात् ॥ धर्म्येषु दानं त्यक्त्वा सुदण्डं
 यदावनीशः सच धर्मराजः । धनप्रदानेन करोति दृष्ट्वा भूभृत्तदासा-
 न्द्रविणेशवश्यान् ॥ समस्तशीतांशुगुणप्रयोक्ता यदायदामेष शुभाय
 शास्येत् । प्रसन्नमूर्तिर्गतमत्सरः सन् तदोच्यते सोम इव क्षितीशः ॥
 आज्ञा नृपाणां परमं हि तेजो येषां न मन्ये त सशस्त्रवध्यः । ब्रूयाच्च कु-
 र्याच्च वदेच्च भूभृत्कार्यन्तदेवं भुवि सर्वलोकेः ॥ दुर्धर्षतीव्रांशुसमा-
 नदीप्तो ब्रूयान्मनुष्यः परुषं नृपस्य । यस्तस्य तेजोऽध्यवमन्यमानः
 सद्यः स पञ्चत्य मुपैति पापात् ॥ योऽह्नाय सर्वं विदधाति पश्येत् शृ-
 णोति जानानि चकास्ति शास्ति । कस्यापि चाज्ञां न विभर्ति राज्ञः सम-
 स्तदैवांशभगोहि यस्मात् ॥ यः स्वधर्मे स्थितो राजा प्रजां धर्मेण पा-
 लयन् । सर्वकामसमृद्धात्मा विष्णु लोक मवाप्नुयात् ॥ इति श्रीबृह-
 त्पाराशरीये राजधर्मः सम्पूर्णः ॥

अथ विप्रो वनं गच्छेद्दिना वा सह भार्यया । जितेन्द्रियो वसनेव
 नित्यश्रौत्राग्निकर्मकृत् ॥ वन्यैर्मुन्यशनेर्मेध्यैः श्यामनीवारकङ्कु-
 भिः । कन्दमूलफलैः शार्कैः स्नेहैश्च फलसम्भवैः । सायं प्रातश्च जुहु-
 यात् त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥ चर्मचीवरवासा वै श्वश्रुलोमजटाध-
 रः । पितृंश्च तर्पयेन्नित्यं देवांश्चाजस्रमर्चयेत् । अर्चयेदतिथीन् नि-
 त्यं भृत्यांश्चापि प्रपोषयेत् ॥ न किञ्चित् प्रतिगृह्णीयात् स्वाध्यायेने-
 त्यमाचरेत् । सर्वसत्त्वहितोपेतो दान्तश्चाप्यात्मचिन्तकः ॥ सन्यस्त-
 श्वान्तको नित्य दानशीलः सदा द्विजः । किञ्चिद्देहं समास्थाप्य सुर-
 त्या वर्तयेत्सदा ॥ एकादिकन्तु कुर्वीत मासैकश्वार्थसञ्चयम् । षाण्मा-
 षिकञ्चादिकञ्च यज्ञार्थं च वने वसेत् । त्यक्त्वा तदाग्निने मासि अन्य

स्थानं समाचरेत् ॥ यथावदग्निहोत्रं तु समिद्धाग्नौ च पालयेत् । क
 च्छ्वान्द्रपराकाधैः पक्षमासोपवासकैः ॥ त्रिरात्रैर्वैकरात्रैश्च आ
 श्रमस्थः क्षयेद्वपुः । तिष्ठन्नाव्रतिकस्तत्र स्वपेदधस्तथा निशि ॥ अ
 तन्द्रितो भवेन्नित्यं वासरं प्रपदैर्नयेत् । योगाभ्यासरतो नित्यं स्था
 नासनविहारवान् ॥ वसन्तशीष्मवर्षासु जलाग्न्याकाशमाश्रयेत् ॥
 दन्तोलूरवलिको वापि कालपक्षभुगेव च । स्याद्दाशमकुट्टकोविघ्नः
 फलस्नेहैश्च कर्मकृत् ॥ शत्रौ मित्रे समः स्याच्च तथैव सुरवदुःस्वयोः
 समदृष्टिश्च सर्वेषु न विशेषनगद्गुरम् ॥ म्लेच्छज्यासानि सर्वाणि व
 नानि हि कलौ युगे । न भूयः शासितारस्तु ग्रामोपान्ते वसेदतः ॥ ग्रा
 माच्च नगराद्देशान्तथारण्यवनानि च । क्षित्यंशरक्षितान्येव सर्वेषां
 फलदानि हि ॥ भूपतेः प्रथमं तत्स्यात् कृत्यं शंसेदूद्विजाग्रतः । यागं
 वाऽरण्यवासं वा कुर्यात्तु तदनुज्ञया ॥ सुत्रामानलवायूनां यमस्येन्द्र
 विवस्वताम् । यदा वित्तेशयोर्ब्रह्मा मात्राभ्यो निर्ममौ नृपम् ॥ पार-
 त्रिकन्तु यत्किञ्चित् यत्किञ्चिदैहिकं तथा । नृपाज्ञया द्विजातीनां त
 त्सर्वं सिद्धान्ति ध्रुवम् ॥ नृपतेः प्रथमं न स्यात् सर्वै द्विज । मरवादिक-
 म् । रक्षार्थं कथयित्वा तु यथाकार्यं समापयेत् ॥ धेनुपूर्वं वशिष्ठस्य
 ह्यसौ दुर्वाससोऽपि च । वनवासाश्रमस्थस्य ह्यग्निकार्याय तांश्रयेत् ।
 फलस्नेहाय दानस्य कालवैगुण्यतो द्विजः ॥ तथा गोदुग्धसर्पिष्य मग्नि
 कार्यं समापयेत् । सर्वकालेषु सर्वेषु तथा चैवाश्रमेषु च ॥ गोदुग्धादि
 पवित्रं स्यात् सर्वकार्येषु सत्तमाः ॥ सर्वकार्येषु सर्वेषु भिक्षां कुर्याद्
 नाश्रमी । तथा सर्वे प्रकुर्वन्ति पितृदेवार्चनादिकम् ॥ अष्टौ भुञ्जीत
 वा ग्रासान् ग्रामादाहृत्य यत्नवान् । आश्रमः संक्षयं गच्छेदनिलां प्रा
 गुदीचिकाम् ॥ विप्रो विधाय वनवासविधेयधर्मान् सर्वाणि मानुक्त
 विधिक्रमेण । संशुद्धपापानि वपुर्विशोध्य ब्रह्माधिगच्छेत् परमं
 द्विजेन्द्रः ॥ आश्रमत्रयधर्मात्प्राक् करित्वा ते द्विजातयः । ह्योश्च वा

ततः पश्चाच्चतुर्थश्रममाचरेत् ॥ द्विजाग्रजो यदा पश्येद्वलिं पलितमा-
 त्मनः। उपरतिं तथाक्षाणां क्षीणकामः सर्वे द्विजः ॥ समीक्ष्य पुत्रपौ-
 त्रं वा दृष्ट्वा वा दुहितुः सुतम्। अधीत्य विधिवद्देदान् कृत्वा यागवि-
 धानताम् ॥ निश्चयं मनसा कृत्वा चतुर्थश्रममावसेत्। आज्ञापत्वं वि-
 धायेष्टिं वनाद्वासमनोऽपि वा ॥ समस्तदक्षिणां युक्तां सर्ववेदास्तथा
 श्ववान्। अग्निनात्मनि चारोष्य दण्डान्विधिवदाचरेत् ॥ किञ्चिद्देदं
 समास्थाय तद्दुर्मेण च वर्तयेत्। वाङ्मनः कायदण्डांश्च तथा सङ्-
 घादयो गुणाः ॥ सुमुख्यो नियतो यस्य स त्रिदण्डीति कथ्यते। कम-
 ण्डल्वक्षमाला च भिक्षापात्र मथापरम् ॥ काषायवासः कौपीनकार्यं
 र्थं वस्त्रमेव च। शिरवायज्ञोपवीतञ्च दण्डानां त्रितयं तथा ॥ द्विका-
 लविधिवत् स्नानं भिक्षया चापि भोजनम्। शुद्धैरुत्तिर्घ्निषु सक्त-
 र्म निरतेषु च ॥ भिक्षावर्णोयितेः प्रोक्तो वृत्तवर्जन्तथैव च। असंभा-
 ष्यं स्वशून्ये च तथा च शिल्पकारुभिः ॥ अवकृत्यं तथा स्त्रीभिरेत-
 कृत्यं यतैः स्मृतम्। सर्वदा दम्भसंरोधो नित्यमेकान्तशीलता ॥
 सदैव प्राणसंरोधः सदैवाध्यात्मचिन्तनम्। मृद्वेणुदार्बलाच्च शम-
 यं पात्रं यतैः स्मृतम् ॥ शुचिरम्भस्त्वमीषाञ्च गोबालश्चाघमर्षण-
 म्। न दण्डेनैव दण्डेन विना वातेन वा तथा ॥ मोक्षावाप्ति र्भवेत्सुंसां
 किन्तु साध्यात्मचिन्तनम्। समत्वं सुखदुःखेषु तथा चै द्वेषरागयोः
 ॥ आत्म समानधर्मस्य मजस्रं चात्मचिन्तनम्। यतिभिस्त्रिभिरेक-
 त्वं ह्याभ्यां पञ्चभिरेव च ॥ न रज्यातव्यं कदाचित्स्यात् शिष्यन्तो ना-
 शमाप्नुयुः। बहुत्वं यत्र भिक्षाणां वार्तास्तत्र विचित्रकाः ॥ स्नेहपैशु-
 न्यमात्सर्यभिक्षाणां नृपतेरपि। तस्मादेकान्तशीलेन भवितव्यं स-
 दा द्विजः ॥ आत्माभ्यासरतो नित्यं ब्रह्मावाप्ति मभीप्सताम्। त्रिद-
 ण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥ अध्यात्मयोगयुक्तस्य ब्रह्मावाप्ति-
 र्भवेद्यतः। यतेन्द्रियोऽपि दण्डार्हो युवातस्य तथा निरुक्तः ॥ युवा निरु-

कथाभिक्षुरात्मरुद्धप्रहर्षकः । भिक्षुर्गृहे वसेत्तत्र कामार्थान्योऽभिगच्छति ॥ तत्स्थानेन वृथा चैव सह तेनैव तापयेत् । निवसेदेकरात्रञ्च बहिर्यत्र तु वेश्मनि ॥ स तारयति रुद्धान्वे विंशतिं पितृमातृतः । भिक्षुर्यस्यान्नन्तु ब्रह्म योगाभ्यासरतो भवेत् ॥ परिणामश्च योगेन कृतकृत्यो गृही स तु । निर्ममो निरहङ्कारः सर्वैः सह प्रयच्छति । ब्रह्मण्यात्मनि गोमायो मूत्रे इच्छास दासदक ॥ चिह्नानि धात्रा कथितानि यस्य वक्त्रे सयस्याभिहितेव भिक्षा । यो ध्यानवान् वा सततं जिताक्षः स ब्रह्मकाम्योगमनं करोति ॥ वनस्थ भिक्षुधर्मान् वै यानब्रवीत्पराशरः । तथावदभिधायेतान् वक्षाम्याश्चमभेदकान् ॥ ॥ इति श्रीरुहसाराशरीये धर्मशास्त्रे वानप्रस्थयतिधर्मोनाम दशमोऽध्यायः ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि भेदमाश्रमसम्भवम् । ब्रह्मचर्यादिकानान्तु तथा तथ्यं निबोधत ॥ चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदो दृष्टो मनीषिभिः । प्रत्येकशो वदाम्येतत् शृणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथा यती । एतद्भेदं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं पापनाशनम् ॥ चतुर्धा ब्रह्मचारी च गायत्र्यध्यात्मकस्तथा । प्राजापत्या वृहच्चेति लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ अक्षारलवणाशित्या गायत्र्या च स प्रत्यहम् । वर्तते क्षपया नित्यं गायत्र्यं तत्प्रकीर्तितम् ॥ चतुर्धा द्वादशाब्दानि योऽधीयानश्चतुः श्रुतीः । भिक्षया ब्रह्मचर्येण तेष्वध्यासं तदुच्यते ॥ ऋतुकालाभिगामी सन् परस्त्रीपर्वचर्जकः । वेदानध्येति भिक्षाभुक् प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥ गुरोर्वा गुरुपुत्रस्य तत्पत्या वापि सन्निधौ । यो वसेदात्मसंज्ञानं ब्रह्मचारी स नैष्ठिकः ॥ गृहस्थस्य चतुर्भेदो मतः शालीनतीव्रकौ । यायावरास्तथा गान्धेयारसंन्यासिकास्तथा ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यैः सर्वान् कुर्वन् क्रियां द्विजः । विहितो ह्यात्मविद्यश्च वार्तावृत्तिः स उच्यते ॥ ददात्यध्येति यजते याजयेत् चैव पाठयेत् । कुर्यात्कर्म प्रतिग्राही शालीनोऽ

ध्यानकृद्भिजः ॥ उक्तः सन् कारयेदन्यां क्रियां कुर्यात्प्रतिग्रहे । पार-
 को नियतात्मा च यायावरः स उच्यते ॥ तिष्ठेद् यश्च शीलोऽञ्छाभ्या
 मुद्धृताद्भिश्च वर्तते । आत्मविच्च क्रियां कुर्यात् घोरसन्त्यासिकः स तु
 ॥ वानप्रस्थश्चतुर्भेदो वैरवानस उदुम्बरः । बालखिल्यो वनेवासी त
 लक्षणमथोच्यते ॥ फलैर्मूलैरकृष्णान्नैरग्निकल्पेन वै वसन् । कुर्या-
 त्यञ्च महायज्ञानां त्मविद्देवानसः स तु ॥ इमानि तत्फलः कृष्णध-
 ने धनुः उदुम्बरे । यो वा वसेदतो ज्ञानी पञ्चयज्ञाग्निकर्मकृत् ॥ व-
 नस्थो बालखिल्यो यो वसेत् वल्कलचीवरम् । अग्निकार्यकृदात्म-
 ज्ञः दुर्जानसेवितं त्यजेत् ॥ चतुरोऽन्यानमूनग्निकार्यं कुर्वन्वने वसे-
 त् । फलस्नेहैः फलेर्वन्यैर्बहुभिः श्रुतिचोदितम् ॥ उद्धृत्य परिभूतादि-
 तथा वै वित्तवृत्तिकः । फलेर्वन्यैर्वनान्तैश्च फेनपः पञ्चयज्ञकृत् ॥
 पुत्रस्य भ्रातृपुत्रस्य भ्रातृदौहित्रयोरपि । न दुष्पात्रः कुटीस्थो वा य-
 द्भैक्ष्यं वृत्तिभुक् द्विजः ॥ ज्ञेयो बहुदयो नाम यश्च पवित्रपादुकः
 शिरवासनोपवीतानि धातुकापायवासकृत् ॥ चतुर्भेदपरिव्राट्स्या-
 त् कुटीचरबहुदको । हंसाः परमहंसाश्च वक्ष्यन्ते तु पृथक् पृथक् ॥
 साधुवृत्तिर्द्विजो यस्तु भिक्षाभुगात्मचिन्तकः । बहुदकः स्वयं ज्ञेयः
 परिव्राट् स त्रिदण्डधरः ॥ एकेदण्डधरा हंसाः शिखोपवीतधारिणः ।
 वार्याचारकराः शान्ता भूतानामभयप्रदाः ॥ वसेदेकक्षपां ग्रामे न
 गरे पञ्च सर्वशः । मर्षयन्तो व्रतैर्देहमात्मध्याने सदारताः ॥ एकद-
 ण्डधरा मुण्डा कन्धा कौपिनवाससः । अस्यन्तलिङ्गिनोऽव्यक्ताः सर्व-
 दैवच मौनिनः ॥ शिखादिरहिताः शान्ताः उन्मत्तरवधारिणः । नग्नः
 शरामरैः केषु वासिनो ब्रह्मचिन्तकः ॥ ये ते परमहंसा वै नैष्ठिका ब्र-
 ह्मभिक्षवः । उक्तास्तद्भूतभेदज्ञैरात्मनः प्रार्थनापराः ॥ यो ब्रह्मचर्यं
 व्रतचारिभेदो भेदो गृहस्थस्य तथैव यत्नतः । हिरण्यवासो द्विजक-
 र्मभेदो ह्युक्तो मया सीद्द्विजभिस्तुभेदः ॥ ॥ इति बृहत्पाराश-

रीये वानप्रस्थयत्याश्रमभेदो नाम एकादशोऽध्यायः ॥

मुमुक्षुवो विरज्यन्तो देहादेहादितो यथा । शरीरज्ञास्तथाप्रा-
हुः परब्रह्मलयं गताः ॥ खवाद्यग्न्यम्बुधात्रीभि सारब्धामाशुनाशि
तत् । तन्मुख्ये गुणसंयुक्ते तत्पञ्चक्षालनं व्रजेत् ॥ शुक्रशोषितसं
योगात् स्त्रीकोष्ठपाकसम्भवम् । दुःखेन दशभिर्मसैर्व्यापितम्भू-
रिदोहदैः ॥ जनन्यादौ गृहाभावे गर्भस्तस्यापि दुःखितः । अतश्च
जायमानस्य योनियन्त्रनिपीडनात् ॥ जातस्य बालरोगाद्यैः योगि
नीग्रहदोषतः । देहिनः सर्वदा दुःखं पूजाजन्मादिकैर्यदैः ॥ एवं बा-
ल्ये महदुःखं कामार्थं यौवनेऽपि च । स्त्रिया विना तु स्याद्दुर्षादरिद्वै-
श्वर्ययोरपि ॥ सुतृष्ण्यां प्रथमे वित्तं रक्षणाद्यै द्वितीयके । वृद्धत्वे
वा तयोर्दुःखन्तस्मादुःखमयं वपुः ॥ मासेन लोपितं बालं स्नायुभिः
कुल्यसञ्चयम् । मेदोमेहनसम्पूर्णं कफपित्तस्य साश्रयम् ॥ अमे-
ध्यपूर्णसस्त्राव दधेवै सर्वदा शुचिः । तृप्तायाः स्नानगन्धाद्यैर्निग-
न्धीक्रियते बहिः ॥ दुर्गन्धः सर्वरन्ध्रेषु स्वघ्राणोद्देगकारणम् । सत-
तञ्च स्नावमेध्यङ्गि देहे शोच्यते शुभम् ॥ यददग्धं भवेन्मृत्स्ना द-
ग्धमस्मत्त्वमाप्नुयात् । मृतस्य दृश्यते किञ्चित्पृष्णाकोपरतस्य च ॥
कइहाभ्युद्यते विद्वान् कश्चेह म्रियते पुनः । यन्लोपममिदन्धीमन् ।
वायुत्यक्तं मृतमभवेत् ॥ पृथगात्मा पृथक्स्वातं पृथक् स्वानि दशा-
नि च । पृथक्भूतानि भूतानि पृथक्तेषां गुणोत्तरः ॥ पृथक्पापं दिवा
युश्च तद्वतिश्च पृथक् पृथक् । पृथक् पृथगिति ह्येतत् पृथग्भिः कि-
मिहोच्यते ॥ आरम्भकाणि यान्येव तेषु यान्ति तदशक्ताः । अत्यया
द्वयदवाप्नोति याति वीर्यं पुनर्वपुः ॥ शृणुयात् पादपस्पर्शं जिघ्रेत्
त्वादेन्द्रियां स्मरेत् । स्वपेच्च जागृयाद्रच्छेद्रया द्रायेद्यतेत वा ॥ गृ-
हीयाद्यद्यथाप्यद्य जायेत स नयेदपि । सोऽस्तिकश्चेत्परो देहाद्यो
देहीति निगद्यते ॥ नैकश्च स्यान्नदेहे वै पत्यभिज्ञा कथमभवेत् । ए

कदकू दंष्ट्ररूपस्य पुनरन्येन पश्यतः । अद्राक्ष्यदहो वस्तु तदेवैतत्
 स्पृशाम्यथ ॥ यच्चास्पृश्यं च पश्यामि प्रतीतिर्यस्य जायते । दर्शनाभा
 तु सततं ग्रहेशादेकवस्तुनः ॥ अस्ति ह्यात्मा परो देहात् यो देहीति च
 कथ्यते । गृहीच गृहमध्यस्थो लग्नादिच समाचरेत् ॥ देहे क्षतादिसं-
 रोहात् त्रयो देह्यस्ति कश्चन । स एव पूज्यते कुर्वन् उद्देशो तस्य ता-
 धिति । वार्यते कर्मणाचायं बाध्यते कर्मणापि च ॥ उभयस्थापि चै-
 वात्र प्रत्यक्षं दृश्यते द्विजाः । मायावित्तञ्च मूकत्वमतिक्रान्तागताम्बु
 मान् ॥ अन्नं बाधान्यहर्तृणां पिशुने पूतिनासिना । भरतो वर्णकैः
 श्वित्रैर्देहस्य वर्णयेत्तथा ॥ कुर्वन्नानाविधं कर्म तथात्मा कर्मजस्त-
 नूः । जरायुजाण्डजादीनि वपूषि यो ग्रहेन्निजैः ॥ कर्मभिर्वर्णभेदे
 श्च चित्रदैर्गत्यरुग्यतः । बधिरान्धकिनः क्लीबा जायन्ते पुरुषाधमाः
 ॥ निरतः स पुनर्भूत्वा विद्वद्भिप्रकुलेषु च । महाकूर्चश्च जायन्ते ल-
 क्षणाञ्चितयान्वितः ॥ धनवन्तः प्रजायन्ते वेदवन्तो यशस्विनः ।
 रूपसम्प्राग्यसम्पृक्ताः सर्वेषां नयनप्रियाः ॥ ब्रह्माद्याप्सरतां शा-
 न्ताः षट्कर्मनिरतास्तथा । पञ्चयज्ञकृतो नित्यं अग्निष्टोमादिषु
 स्थिताः ॥ द्विजोपास्तिकरा नित्यङ्गुर्वाचार्यादि पूजकाः । चतुराश्च
 मधर्माणां कथिताः समदर्शिनः ॥ गुणैः सर्वैः समायुक्तास्ते जस्वि-
 नो द्विजप्रियाः । एवम्भूताश्च ये विप्रास्तेषां विष्णुः सदान्तिके ॥ वि-
 ष्णुश्च सर्वदैवत्यं तस्माद्विष्णुमयो भवेत् । दैवत्यार्चकृतां नित्यं गु-
 रूपास्ति वृत्तान्तथा ॥ ब्रह्मैवाचामतां सम्यक् ब्रह्मसान्निध्यमृच्छति
 तदुपास्यं सदा ब्रह्म यावत्साधनकञ्च यत् ॥ बहुपापान्विदित्वा यः
 संसरेन्नेह मानवे । वदन्ति ब्रह्मदेवेशे ब्रह्मन्यासमनेकशः ॥ ब्रह्मा
 पि द्विविधं धाम न परं परमेव च । समाबं सपरं ब्रह्म शब्द ब्रह्मेति
 कीर्तितम् ॥ प्रणवारव्यन्तिरूपन्तत् प्रागेव हि विशेषतः । प्राणायाम-
 मेतदप्यस्य परकाद्यैश्च वायुभिः ॥ पूरको कुम्भको वायु रेचकस्तु

द्वितीयकः । येन व्यावर्तते वायुर्नासाग्रान्निःसरन्वहिः ॥ श्वासयोगेन तं प्राहुः पूरकं तद्विदोऽनिलम् । श्वासयोगं वदन्त्येनं कथयस्तन्तुपावनम् ॥ विदुस्तं रेचकं तज्ज्ञाः रेच्यश्च शनकैः शतैः ॥ न वेगाद्रेचयेद्वायुः सर्वथा विघ्नभाक् भवेत् । मोचयेन्मन्दमन्दन्तु वह्निः स्यात् कुम्भितो यथा ॥ नासाग्रस्थितपाणिस्तु सशिरवञ्चालनं क्षमम् । अनिलं रेचयेद्योगी नमन्दं वाति वेगवान् ॥ न ज्ञायतेऽनिलो यस्य निःसरन्नासिकाग्रतः ॥ यस्यास्ते कुञ्चितो जन्म प्राणयोगी स उच्यते । दीर्घायुस्त्वं परं ज्ञानं समस्ता योगसिद्धयः ॥ देहे तस्या वतिष्ठन्ति प्राणायामवशीकृताः । यत्र तिष्ठति जीवस्य निःसृतेऽसृत उच्यते । स किन् धार्यते प्राणो ब्रह्मा तिष्ठति यत्र तु ॥ प्राण एव हि चात्मा च प्राणो देहस्य वाहकः । शरीरान्निःसृते प्राणे नात्मा विग्रहवाहकः ॥ देहं त्यक्त्वा यदा जीवो बहिराकाशमास्थितः । तदा निर्विषयो वायुर्भवेदत्र न संशयः ॥ तदा ससर्ज देहेषु नासाग्रमास्थितः शिवः । प्रत्यक्षः सर्वभूतानां तिष्ठते न च लक्ष्यते ॥ तदा न श्वसते वायुस्तदा निष्फलमुच्यते । नाभिसंस्थन्तु विज्ञाय जन्मबाधा हि मुच्यते ॥ देहस्थः सर्वसत्त्वानां स जीवति शृणोति च धर्माधर्मौ अवष्टब्धौ देहे देहे व्यवस्थितौ ॥ सुहृत्तृप्तसंस्थस्तु अथ ऊर्ध्वं प्रयाति । धर्माधर्मैर्महापाशैर्गृहीतः स प्रवर्तते ॥ अहमुच्छसते यावत् प्राणोद्रव्यसमीरणात् । तावत्प्राणस्तु विज्ञेयो यावन्नासाग्रमास्थितः ॥ अत्रस्थं निष्फलं ब्रह्म यावन्न श्वसते द्विजः । श्वसनेन स प्रायोगादाकाशात्पुनरागतः ॥ नासारन्ध्रसमालीनस्तदा निष्फल उच्यते । स जीव इति विख्यातः स विष्णुः स महेश्वरः ॥ ध्यातव्या देवतास्तत्र क्रमेण पूरकादिषु । विष्णुब्रह्मेश्वरास्तेषु स्थानेषु स्थावराद्विजैः । नीलमङ्कजविरच्यातं आनीय नाभिमध्यतः ॥ महात्मानं चतुर्बाहुकेयूरन्तं हरिं स्मरेत् । हृत्पद्मे कुम्भके ध्यायेद् ब्रह्माणं प-

कुञ्जासनम् ॥ स्तेन्द्रीवरवर्णाभं चतुर्वक्त्रं पितामहम् । रेचके शङ्करं ध्या-
 येत् ललाटस्थं विशूलिनम् ॥ शुद्धस्फटिकसङ्काशं संसारार्णवतारक-
 म् । एवं श्वसनसंरोधे देवतात्रयचिन्तनात् । अग्निर्वाय्वम्बुसंयो-
 गादन्तरं शुद्ध्यते त्रिभिः ॥ निरोधादभवद्वायुः स्तस्मादग्निस्ततो ज-
 लम् । इति त्रिदेवतायोगात् शुद्ध्यन्त्येनं पुनर्दिजाः ॥ भवन्ति प्रण-
 वोपेताः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहर्नं मासात् पुनात्यहर-
 हः कृतः ॥ प्रातरहश्च सायञ्च पूरकं ब्रह्मणोऽन्तिकम् । रेचकेन तृती-
 येन प्राप्नुयान् परमं पदम् । न प्राणेनाप्यपानेन वायुवेगेन रेचयेत्
 ॥ प्रागुक्तेन प्रयोगेण मोचयेत्प्राणसंयमी । शरीरञ्च शिरोऽग्रीवं वि-
 द्वापाणि च पाहूयम् ॥ सर्वाङ्गं निश्चलं धार्य्यमापूर्य्य सर्वनाडिकाः ।
 संधृत्याङ्गानि सर्वाणि कर्मविज्ञानकृद्द्विजः ॥ बद्धासनो चलाङ्ग-
 स्तु कुर्यादसुनिरोधनम् । कृत्वा सुसञ्चयं विद्वान् विधित्सुः समुपसृ-
 शेत् ॥ अन्तरे शुध्यते यस्मात् कुर्यादाचमनं स्मृतम् । इत्युक्तः प्राण-
 संरोधो देवतात्रयसंयुतः ॥ त्रिमात्रप्रणवस्तत्र ध्यातव्यः सर्वयोगि-
 भिः । स्मर्यमाणस्य यातस्य विश्रान्तिः स्यादमात्रकैः ॥ तत्परं निष्क-
 लं ज्ञानं तद्विदुर्ब्रह्मचिन्तकाः । मृदुमध्योत्तमत्वाच्च स्थूलसूक्ष्मानुभा-
 वतः ॥ त्रिविधं प्राणसंरोधं विदुस्तत्तत्त्ववेदिनः । क्रियमाणो विशेषे-
 ण प्रत्याहारोऽयं मुच्यते ॥ सर्वं प्रागुक्तमेव स्याद्विशेषं तु निबोध-
 त । बाह्यं वायुं यथोत्साहं आकृष्य यच्छनैः शनैः ॥ निरुध्य विधि-
 वद्योगी प्रत्याहारः स उच्यते । व्यावृत्त्यातिमुरवी यत्र स्वानि यत्र नि-
 रुध्य च ॥ चिन्तयेन्निश्चलीकृत्य प्रत्याहारः स उच्यते । प्राणाद्यवय-
 वस्थूलाः संकल्पाद्या सुवायवः ॥ निरोद्धव्या दृशोऽप्येते प्राणसंयम-
 कारिभिः । वायुरेकोऽपि देहस्थः क्रियाभेदेन भिद्यते ॥ प्रकर्षेण स-
 मन्ताश्च न यानादिक्रिया स्मृताः । भविष्यातीतकालेभ्यः कर्मभ्य-
 श्चास्तु संयमी ॥ सर्वानिलांस्तथारवानि निरुध्यैकत्र धारयेत् । स

धीमान्वेदविद्विद्वान् स योगी ब्रह्मचित्तमः ॥ स्थानं द्विजन्मा विधिव
तु अजस्र माशस्य यद्यातिविधिः परस्य । पाराशरोक्तैर्विदुभिः प्रका
रैरुक्तो विधिः प्राणनिरोधनस्य ॥ प्रत्याहारो विशेषस्तु प्रोक्तस्तस्यै
व चित्तमाः । यदभ्यस्याभुयाद्ब्रह्म सर्वदा नैदमव्ययम् ॥ इति बृह-
त्पाराशरे प्राणायामप्रत्याहारविधिः

यातैस्तु पुनरावृत्तिः कदाचिदिह दृश्यते । संस्पृतिं नाभुयाद्येन
शक्रसूनुस्तदाब्रवीत् ॥ उक्तोऽसि संयमं पूर्वं विधिहीनो हि नाशनः ।
निबोधध्वं चतुर्थन्तु ध्यानं प्रणववैधसाः ॥ विधिवत्प्रणवध्यानमे
कचित्तन्तु योऽभ्यसेत् । ब्रह्माभ्येति स मुक्तात्मा स योगी योगिनां व
रः ॥ तद्भानमसुसंरोधं तुर्यसम्यगिहोच्यते । तदक्षार्यानि पेक्षन्तु
चिन्तापेक्षविवर्जितम् ॥ तच्छान्तं निर्मलं शुद्धं ध्यातव्यं हृत्सरोरु
हे । तद्देयन्तद्वरेण्यन्तु मुक्तिबीजं तदुच्यते ॥ सञ्चित्य व्याहृतीः सप्त
प्रणवाद्यास्तदन्तकाः । सम्यगुक्तमिदं ध्यात्वा परे ब्रह्मणि योज-
येत् ॥ हुतभुक् पवनो जीवस्त्रयोऽप्येते हृदि स्थिताः । ये तत्सर्वन्तु वै
कत्र संसारे ध्यानकृद्द्विजः ॥ ॐ कारावर्त्तनालेन उद्धृत्य परियोजये
त् । योजयेत्सर्वमेवैतत्सिद्धयोगी स उच्यते ॥ शून्यभूतं तु यत्प्राणो
हासजीवितसंज्ञितम् । यस्मादुत्पद्यते श्वासः पुनस्तत्र निवेशये
त् ॥ आद्यन्तप्रणवं विद्वान् घटाकाशवदुत्सृजेत् । स पश्यन् निर्गलं
योगीपुरुषं मम संशयम् ॥ अन्तर्वक्त्रः बहिः सम्यकुण्डलीभूतसर्पव
त् । ध्यातव्यः प्रणवस्तस्य मध्यमं धाम संस्मरेत् ॥ स ध्यातात्मा
स बिन्दुश्च तदेवं परमं पदम् । तदभ्यस्तं हितज्ज्ञात्वा स तस्मिन्नेव
लीयते ॥ प्रथमं प्रणवो वक्त्र रूयक्षरः परमाक्षरः । रुजत्वमन्यदा भो
ति संप्राप्य परमं पदम् ॥ पञ्चमं तु पदं विद्वन् ! तन्मूर्धन्यवतिष्ठते ।
नादबिन्दुः समारब्धातो द्विजेन्द्राः ! परमं पदम् ॥ यत्प्राप्य न निवर्त्त-
न्ते भारत्यस्वात्यमेव च । सर्वेभ्यो मानृकावर्णाः पुनस्तत्र विशन्ति च ।

वर्णात्मासन्नवर्णास्तु समस्तं वर्णजीवनम् ॥ न दीर्घं न च ह्रस्वञ्च न
घोषं नाप्यघोषवत् । न विसर्गस्य वा विद्वान् नानुस्वारविपर्ययः ॥
हृद्याकाशनिविष्टं यदचलत्वं प्रयाति चेत् । ज्ञानयोगे त्रिषष्टिर्वै यो वि
भर्त्यक्षराणि तु ॥ तत्परं योगिभिर्धर्यं व्योम यस्य तु मध्यमम् । व्यो
मान्तगं यत्तु ध्येयमनन्ताकाशमच्ययम् ॥ चिन्तयामो वयं तत्त्वं धि
यो योनः प्रबोदयात् । ये तद्ब्रह्मत्रयीरूपं मेतद्दर्शयामीमयाः ॥ येषां
स परमा मुक्तिर्गत्वा यां न निवर्तते ॥ आदाय चापं प्रणवं च वाणं स
न्धाप्य चात्मानमवेक्ष्य लक्ष्यम् । सम्यग्विधिं तं प्रविविश्य तस्मिन् प्रा
प्नोति योगी स तु मुक्तिधाम ॥ उद्देशभक्तिं विधिनादि विद्वन् । ध्या
नं विधेयं ध्वनिपूर्वकञ्च । सर्वं विधानं विधिवच्च सम्यक् यस्तु स
मर्थो विधिरेव चास्य ॥ इति श्री बृहत्पाराशरीये योगाध्यायप्रण
वध्यानविधिः सम्पूर्णः ।

अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि विधानं ध्यानकर्मणाम् । नानामतो
दितं कार्यं परब्रह्माप्तिकारकम् ॥ कामात्मकमिह प्रोक्तं परमात्मा
किमुच्यते । वक्ष्यमाणमिदं विप्राः । शृणुध्वं भक्तितत्पराः ॥ स्वीये
न कर्मणा येषां शरीरग्रहणं भवेत् । कर्मात्मनस्तदुच्यन्ते निर्गताः
परमात्मनः ॥ येन स्पृशन्ति सत्त्वांशस्तथा सत्त्वदयोगुणाः । कदा
चित्केन कर्माणि परमात्मा ततः परम् । निष्ठानाशौचविद्येति गुण-
त्रयं स्पृशन्ति हि ॥ सो यस्मिन् कथमेतस्मिन् लोकपालो विधीयते
स्वात्मानमेव चात्मानं वेष्टुः कोष्ठककारवत् ॥ कर्मणैष प्रजातस्तु वा
ह्यस्वार्थविमोहितः । तस्माद् विवर्जयेत्कर्म स्वर्गादेरपि साधकम् ॥
संसारे स्वर्गतेः कर्मक्षयः स तु पुनर्यतः । सीमैषा परमाविप्रा ब्रह्म-
णः पातमीक्ष्योः ॥ कर्मस्थानमिदं धात्री कृतमत्रोपभुज्यते । यैर्दुः
कर्मयोगश्च दिवोऽप्यावत कस्य तु ॥ यो ते हावृत्तिकस्त्वञ्च ज्ञान
योगमतोऽभ्यसेत् । ब्रह्मविनिःसृतनाडीनां सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥

तन्मध्यावस्थितं तेजः शशिप्रभं भाति यत् । यन्मध्यमण्डले ह्या
त्मा विधूमानलदीपवत् । संज्ञातव्यो विदित्वा तं संसरेन्न पुनर्यतः ॥
भूरिभुवमधोवक्त्रं तन्मातव्यं व्यवस्थितम् । नानुच्छेदेन वा तेन कृ
त्तौ ह्यस्य विकासयेत् ॥ विकास्य तस्य मध्यस्थ मचलं दीपशिखेव
तत् । तदूर्ध्वं निःसरेत् शुभं सूक्ष्मं तत्तु विचिन्तयेत् ॥ ललनद्वारनि-
र्गच्छन् कुन्तयोगी च चिन्तयेत् । तावत्तु चिन्तयेद्वाव निरालम्बश्च इ
च्छति ॥ निरालम्बं यदा ध्यानं कुर्वाणो निश्चलो भवेत् ॥ तदा तदुच्य
ते ब्रह्म स योगी ब्रह्मवित्तमः । तस्य दञ्च पदातीनां तस्याप्तौ मुक्त उच्य
ते ॥ इति ध्यानं विधातव्यं मुक्तिरुद्दिष्टं हि जैर्हिजाः ॥ भूतानामात्म-
भूतस्य तानि सम्यक् प्रपश्यतः ॥ विमुह्यत्यमरो मार्गं पदं किं न पद
स्य तु । यो न तिष्ठति यो याति न कश्चित्सर्वथैव यः ॥ अवाग्यो वाङ्म
योऽन्यस्तु सर्वश्रुति प्रचोदितः । योऽन्तिकेऽपि दवीयांश्च योऽस्ति
नास्ति स्वरूपकः ॥ यस्येदं नममेति स तत्रैव च प्रलीयते । यस्तु स-
र्वाणि भूतानि पश्यत्यात्मगतानि तु ॥ आत्मानं तेषु सर्वेषु ततो यो
न वियुज्यते । सर्वभूतानि भूतात्मा यत्र तिष्ठति धीमते ॥ शोकमोहौ
च कौतस्य ह्येकञ्च ह्यनुपश्यतः । समाप्तावुत्तमादीनां यन्मन्त्रं ब्रह्म
यो हिजः ॥ ॐ स्वं ब्रह्मेति चाम्नायो दर्शकश्चैष वेधसः । आत्मज्ञान
बहूपाया उक्ता स्त्वन्ये च कोविदैः ॥ तै स्तैः सर्वैः समन्तव्यो स ज्ञान
व्योपदेशतः । ज्ञातव्यः परमात्मैवं भक्तिं कृत्वा परेण तु । ध्यानज्ञान
स्य तद्भक्ते यत्र विश्रमते मनः ॥ तदेवोपदिशेत्तस्य वस्तुज्ञानोपदेशक
म् । मनो यस्य विषण्णन्तु यत्र ज्ञाते च वस्तुनि ॥ ध्यायेत्स तु तदेवेति
वावत्स्थान् ध्यामसन्ततिः । ध्याने तत्र तु संलग्ने हरावात्मनि वा पु
नः ॥ ध्यानं नियोजयेद्योगी तं निरालम्बतां नयेत् । योगशास्त्रेषु य
त्सोक्तं रहस्यारणकेषु च ॥ तत्तथोपदिशेद् ध्यानं ध्यायेदपि तथैव च
प्रवदन्त्यन्यथा केचिच्छुभादिभेदवांस्ततः ॥ त्रैविध्यं विदुषो विद्व

त्विदं तत्त्वं परं पदम् । चित्तजं श्रुतिजं भावं भावनाभावमेव च ॥ त्रिवि-
 धं मात्मविद्येत योगाभ्यासफलाफलम् । आत्मशक्तिशिवस्येति चैत-
 न्यमपिसंस्थितम् ॥ उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यात् योगाभ्यासः प्रवर्तते । स-
 एको निष्कलीभूतः कर्मात्मा यत्र योजितः ॥ न विभेति सचैकाकी-
 भयं वै जायतेऽन्यतः । न देवगतिभिर्ब्राह्म्यं ध्यानं यस्यास्ति योगि-
 नः ॥ सन्वित्सोऽत्र ह्यजं शान्तं कदाचित् कुबरेण तत् । व्यम्बकश्च च-
 तुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुः परेश्वरः ॥ एक एव महेशो वै तत्तस्त्रिधेति कीर्तितः ।
 नाभिर्मध्यस्थितं विद्वन्विज्ञानेन सुनिर्मलम् ॥ रविवद्भ्रजमानन्तु स-
 शद्रश्मिगणैर्द्विजाः ॥ चिन्तयेद्दृढि मध्यस्थं दीप्तिमत् सूर्यमण्डलम् ॥
 तस्य मध्यगतो सोमवद्विचन्द्रशिरसा महान् । तन्मध्यन्तु परं सूक्ष्म-
 त्तद्भायेद्योगमात्मनः ॥ तन्मध्ये चिन्तयेद्देवं वक्ष्यमाणक्रमेण तु ।
 बिम्बमध्यगतो नादो नादमध्यगतो ध्वनिः ॥ ध्वनिमध्यगतः सारः सा-
 रमध्यगतोऽशुमान् । तस्य मध्यगतं ब्रह्म शान्तं तस्य तु मध्यगम् ॥ परं
 पदन्तु यच्छान्तं सम्यगुद्भृत्य यो व्रजेत् । जीवात्मा कायमध्यस्थस्तत्रा-
 पि देहवर्जितः ॥ वक्त्रनासापुटस्थस्तु भुञ्जीत हृदयान् प्रभुः । इत्येत-
 द्भ्यानमार्गन्तु वदन्ति कवयो द्विजाः ॥ कचिदन्यान्यथा ब्रूयूस्तं ब्र-
 ह्मविदो विदुः । न ममापि हि दुःखस्य शर्म यत्र निरन्तरम् ॥ ब्रह्मणो-
 रूपमानन्दन्तन्मुक्तरूपं मुच्यते । सर्वव्यापी य एकस्तु यश्चानन्तश्च
 भावकः ॥ स मन्तव्योऽजरो ह्यात्मा सर्वं व्याप्य च यः स्थितः । एकं व्योम
 यथानेकं प्रविधेरुपलभ्यते ॥ एकोऽप्यात्मा तथानेको जलाधारेषु सूर्य-
 वत् । विश्वरूपोऽपि रियद्दृष्टान् गृह्णात्यनेकशः ॥ उपाधिस्थस्तथात्मे-
 को नानादेहेषु कर्मतः । कलाकाष्ठादिभेदेन वर्तमानादिभेदतः ॥ एकः-
 कालो यथा नाना तथा त्मेकोऽप्यनेकधा । देहमध्यस्थितं देवं यो न ध्या-
 यति मूढधीः ॥ सोऽर्कलब्धं मधुत्यक्त्वा क्लेशायाज्ञो गिरौ व्रजेत् । यस्ती-
 र्थयानं जपयागहोमान् कुर्याद्दिपुष्मान् स तु वैष्णवः स्यात् । सचैव पिंडं

परिहृत्य दूरादज्ञप्रभावेऽथ वरिष्ठपृष्ठे ॥ संक्राम्य वै विधिवशात्क
रणोऽथ चक्रे पापेन कुम्भदवधानवरेण नूनम् । आरोप्य सोऽर्थवृ
त दण्डमुखेन तूर्णं हृत्पद्मसंस्थशिवतत्त्वमतिप्रहीणम् ॥ द्वौ मा
र्गावात्मनो ज्ञेयौ ब्राह्मणोर्ब्रह्मचिन्तकैः । अभियाति विदित्वाथ
सायुज्यं परवेधसः ॥ विद्वन्धूमादिरेको वै द्वितीयस्तु विराडिकः ।
यत्र देवो प्रतीतव्यो यत्प्रतीतिरजायत ॥ धूमः क्षिप्रं सितः पक्षो
दक्षिणायनमेव च । लोकपित्र्यञ्च चान्द्रश्च मातरिश्वात्तु कर्ष
णः ॥ पाथोधात्री कषादेते सम्भवन्ति ममाश्रिताः । अर्चिरहः
सितः पक्षस्तथाचैवोत्तरायणम् ॥ देवलोकस्तथा सूर्यः विद्यु
तश्च क्रमादिमान् । मनसा पुरुषा यान्ति तानतो ब्रह्मलोकता
म् ॥ यत्र जातो पुनर्देहं संसरन्ति पुनर्द्विजाः ॥ मार्गं ह्ययं पुनर्धी
मन्मन्तव्यं सद्विजैर्द्विजाः ॥ यन्न ज्ञातेन विज्ञातुं नाकमोक्षो च
सिध्यतः । स औरण्यस्थमिक्षूणां त्रयाणामपि स द्विजाः ॥ स
मानज्ञानमेतद्वदति ब्रह्मविदोविदुः । यथा दहति वैधांसि समिद्ध
स्त्वाशुशुक्षाणि ॥ ज्ञानमभ्यस्यमानन्तु तथा दहति संसृतीः । त
स्मान्मार्गद्वयेनापि ह्यात्माज्ञेयो भवेद्विजैः ॥ येन जानन्ति तेषां
तु इदं यूकादियोनिषु । पन्नगत्वं कुमित्वं वा कीटत्वं मथवाप्नुयुः
॥ एतेभ्यस्त्वधमेभ्यश्च जायन्ते तासु योनिषु । विद्याविद्धिः सम
न्तव्यः स हेतुः स्वर्गमोक्षयोः ॥ विद्यामोक्षप्रदाता च अविद्याम
न्युनाशकृत् । ज्ञानयोगस्तथाकर्म विद्याविद्धिः स्मृता बुधैः ॥
अपवर्गाय वै नृणां कर्म त्रिविष्टपाय च । कर्मापि क्रियमाणं नि
रपेक्षं मोक्षकृद्भवेत् ॥ विष्णावे गुरुवे वापि कर्म कृत्वा निवेदयेत् ।
आत्मनः फलमिच्छद्द्विर्यत्कर्म क्रियते नृभिः ॥ तेनैव वाञ्छितावा
प्तिस्तेनान्यदोपजायते । हरिं वानित्यमभ्यस्य सर्वभावेन सद्वि
जैः ॥ तदभ्यासवदाप्नोति मृत्युदाहात् हरिस्मृतेः । एक एव हि स

ध्येयो यत्परं नास्ति किञ्चन ॥ विनाशमान् महानेष स ध्येयः सं
यतेन्द्रियैः । महान्तं पुरुषं देवं हृदि रूप मत्तः परम् ॥ ब्रह्मवित्सत्य
मृत्युर्वै प्रयाति ह्यनिवर्तकम् । एष एव नृणां पन्था ब्रह्मा वै यमुपा-
सते ॥ दास्य जन्मस्वनेकेषु विविधञ्चैकचेतसाम् । नाभि भक्तापि
वै केन नान्यभ्यासकृतेरपि ॥ ब्रह्मासिजन्मनां पुंसां किन्तु सा भू-
रिजन्मभिः । यतयः सर्वदाभ्यासाद्ब्रह्म यन्न प्रपेदिरे ॥ तन्मनुष्यैः
कथं प्राप्य मेकेनैव तु जन्मना । ज्ञानाभ्यासेन तद्ब्रह्म तैश्च दम्भा
स्वरूपकैः ॥ न प्राप्यते परं ब्रह्म न वाप्यासनमुद्रया । बहुभिः किमु
पायैस्तु प्रोक्तैर्वा ग्रन्थविस्तरैः ॥ एकमेवाभ्यसेत्तन्तु ये न चित्ते भ-
वेद्द्वारिः । एकैव शुद्धिस्तु सदा यथा स्यात् क्रियतां तथा ॥ नैव कु-
र्यान्मनस्यन्यं विरुद्धमिति सर्वथा । भावः स्वर्गाय मोक्षाय नर-
कायापि स स्मृतः ॥ तस्मात्तं शोधयेद्यत्नाच्छुचिः स्याद्भावशुद्धि-
तः । एकस्य पुत्रकर्तारो उक्तस्यापि च योषितः ॥ भिन्नभावो भवेता-
न्तावतीव वै विशोधयेत् । परिष्कृतो नरो नार्याः संह्लादयति यौवन-
म् ॥ तत्पस्थोऽपि सकामान्तां भावहीनो न कामयेत् । एकोभावो हतै-
कार्थो यथा स तु न वै चलेत् ॥ तद्बुद्ध्या पञ्चतामिच्छन् स्वर्गमोक्ष म-
वाप्नुयात् । कृत्वापि विविधान्यागोस्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम् ॥ मृत्युका-
ले मतिर्यस्माद्गतिं तानेव विन्दति । योगप्रयोगः कथितः द्विजेन्द्रा !
ध्यानस्य मार्गो बहुधापि वापि । योऽभ्यस्यमानस्तु भवद्बिधानां
ब्रह्मासिकृदस्तु तथा द्विजानाम् ॥ प्रत्याहारश्च योगश्च ध्यानविस्त-
रतस्तथा । उक्तं द्विजहितार्थं वै ब्रह्मावाप्तिकरं द्विजाः ॥ अंगुल्यं
गुष्ठयोर्नादक्ष्णं स्यात्तद्वयं तूटिः । द्वाभ्याञ्चैव लवस्ताभ्यां निमेषोऽ-
पि लवद्वयम् ॥ तैः पञ्चदशभिः काष्ठास्ताश्च त्रिंशत्कलाः स्मृताः ।
द्वाविंशति त्रिभागस्तु त्रुटिकेति प्रकीर्तिता ॥ तद्वयञ्च मुहूर्तः स्या-
त्ते त्रिंशत्तुक्षयादिनम् । तत्पञ्चदशकं पक्षस्तद्वयं मास उच्यते ॥ त-

द्वयं ऋतुरित्युक्तं तद्वयं काल उच्यते । तत्सार्द्धमयनं प्रोक्तं तद्वयं व-
त्सरस्तथा । पञ्चभिस्तेर्युगः प्रोक्तो तद्द्वादशकषष्ठकम् ॥ षष्ठकः ष-
ष्टिगुणितो वाकूपते र्युगमुच्यते । षष्टिघ्नः सोऽपि कालज्ञैः प्रजाना
ञ्च युगः स्मृतः ॥ तद्वयन्तु कलिः प्रोक्तो तद्वयं द्वापरं भवेत् । कलित्र-
याणां त्रेतास्यात् कृतं कलिचतुष्टयम् ॥ कलिभिर्दशभिर्विद्वान् चतु-
र्युग मिति स्मृतम् । चतुर्युगसहस्रेण त्वजाहः कल्प उच्यते ॥ अष्टयुगा-
पितृसन्ध्या सायंसंध्या पितावती । तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिति
स्मृतम् ॥ मन्वन्तरद्वयेनेह शक्रक्षयः प्रकीर्तितः । एवं मानेन वर्षाणां
शतं ब्रह्मक्षयः स्मृतः ॥ ब्रह्मक्षयशतेनापि विष्णोरेक महर्भवेत् । ए-
तद्विधाः समासेन प्रयातेऽब्दशते द्विजाः ॥ रुद्रस्यात्मनि लीयन्ते
भूतभौतिकसृष्टयः । लब्धं यथानेन परंपदं तत्तद्ध्यानयोगान् स-
तु तत्र लीयते । परम्पराणां परमन्त्वचिन्त्वं परात्परं दिष्टपदादती-
तम् ॥ क्षणादिकालं क्रमशोऽप्यमत्तः प्रयाति चैतत्पदमव्ययं तत् ।
कालज्ञानेन योगेन योगिभिर्ध्यानकारिभिः ॥ मुमुक्षुभिः सदा ज्ञेयं
निरालम्बं परं पदम् । पराशरोक्तशास्त्रन्तु चानुवर्णाजनाश्वरेत् ॥ हि-
तमुक्तं प्रयत्नेन सदा ध्येयं विजायते । श्रावयिष्यति यः श्राद्धे ब्राह्म-
णान् भक्तिनत्पराः ॥ प्राप्स्यन्ति पितरस्तस्य तृप्तिं वै शाश्वतीं द्वि-
जः ॥ द्वादशं दश वा सप्त षडष्टौ वाथवा नव ॥ दैविके पैतृके वापिश्लो-
काः श्राव्या द्विजातिभिः । य इदं शृणुयाद्विप्रः श्रावयेत्साठयेदपि ॥ स-
प्रध्वस्तसमस्तेना ब्रह्मलोक मवाप्नुयात् । त्रिभिः श्लोकसहस्रैस्तु त्रि-
भि र्वृत्तशतैरपि ॥ पराशरोदितं शास्त्रं सुव्रतः प्रोक्तवान् मुनिः ॥
॥ इति श्रीबृहत्पाराशरस्मृतिः सम्पूर्णाः ।

लघुज्यास संहितायाम् ।

ऋषय ऊचुः । अहन्यहनि कर्तव्यं क्रमाणां हि क्रमाद्विधिम् ।
 ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मार्थविनुचिन्तयेत् ॥ कायक्लेशांश्च तन्मूला
 न वेदतत्त्वार्थं मेव च । उषः काले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ॥
 स्नानान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि । प्रातःस्नाने न पूयन्ते
 येऽपि पापकृतो जनाः ॥ तस्मात्सर्वः प्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत्
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलप्रदम् ॥ ऋषीणां कुर्वतां नित्यं
 प्रातःस्नानं न संशयः । मुरखे सुप्तस्य सततं लालानित्यं स्ववन्ति हि
 ॥ ततो नैवाचरेत्कर्माण्यकृत्वा स्नानमादितः । अलक्ष्मी कालकर्णी
 च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तनम् ॥ प्रातःस्नानेन पूयन्ते सर्वपापान्नसंशयः
 न हि स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्मसु स्मृतम् ॥ होमे जप्ये विशेषे
 ण तस्मात् स्नानं समाचरेत् । अशक्तोऽवशिरस्कं वा स्नानमात्रं विधी
 यते ॥ आर्द्रेण वाससा चाङ्गमार्जनं कापिलं स्मृतम् । अप्राशस्त्ये समु
 सन्ने स्नानमेव समाचरेत् ॥ ब्राह्म्यादीन्यथवाशक्तौ स्नानान्याहुर्मनी
 षिणः । ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ वारुणं यौगिकं चै
 व सदास्नानं प्रकीर्तितम् । ब्राह्मं तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सौदकविन्दु
 भिः ॥ आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् । यत्तु सातपथ्ये
 ण तत् स्नानं दिव्यमुच्यते ॥ वारुणञ्चावगाहञ्च मानसञ्चात्मवेदन-
 म् । यौगिकं स्नानमारख्यातं योगोऽयं विष्णुचिन्तनम् ॥ आत्मतीर्थमिदं
 रख्यातं सेवितं ब्रह्मवादिभिः । मनः शुद्धिकरं पुंसां नित्यं तत् स्नानमा
 चरेत् ॥ शक्तश्चेद्धारुणं विद्वानप्राशस्त्ये तथैव च । प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठ-
 ञ्च भक्षयित्वा विधानतः ॥ आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःस्नानं समाच
 रेत् । मध्याङ्गुली समस्थील्यं द्वादशाङ्गुलिसम्मितम् ॥ सत्यचन्दनं
 काष्ठं स्यात्तस्याग्नेष्मः धारयेत् । क्षीरचक्षुसमुद्भूतं मालिनीसम्भवं

शुभम् ॥ अपामार्गञ्च बिल्वञ्च करवीरं विशेषतः । कर्जयित्वा निषि
द्धानि गृहीत्वैकं यथोदितम् ॥ अपहृत्य दिनं पापं भक्षयित्वा विधा
नवित् । आचम्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत् ॥ नोत्पादयेद्
न्तकाष्ठमङ्गुल्या धावयेत् क्वचित् । प्रक्षाल्य भक्त्या तर्जन्या शु
चौ देशे समाहितः ॥ स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवान् ऋषीन् पितृगणान्
क्रमात् । आचम्य मन्त्रवन्नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः ॥ मार्जनं वारु
णैर्मन्त्रैरात्मानं सकुशोदकैः । आपोद्दिष्टादिव्याहृतिभिः सावित्र्या
वारुणैस्तथा ॥ ओंकारव्याहृतियुक्तां गायत्रीं वेदमातरम् । जप्त्वा
जलाञ्जलिं दद्याद्भास्करं प्रति तन्मनाः ॥ प्राक् तु तेन समासीनो दर्शे
षु सुसमाहितः । प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्सन्ध्यामिति श्रुतिः ॥ या
सन्ध्या सा जगत्सृष्टिस्थितिसंयमकारिणी । ऐश्वरी तु पराशक्तिस्तत्र
यत्र समुद्भवा ॥ सवितुर्मण्डलगतां गायत्रीं वै जपेद्बुधः । प्राङ्मुखः प्र
यतो विप्रः सन्ध्यापासनमाचरेत् ॥ सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः
सर्वकर्मसु । यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमाप्नुयात् ॥ अनन्यचे
तसो शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः । उपास्य विधिवत्सन्ध्यां प्राप्ताः
पूर्वं पराङ्मतिम् ॥ योऽन्यतः कुरुते यत्नं धर्मकार्ये द्विजोत्तमाः । विद्वा
यसन्ध्याप्रणतिं सयाति नरकायुतम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सन्ध्यापा
सं समाचरेत् । उपासितो भवेत्तेन देवयोगतनुः परः ॥ सहस्रपरमां
देवीं शतमध्यां दशावराम् । गायत्रीं वै जपेद्द्विद्वान् ब्राह्मणः प्रयतः
स्थितः ॥ इति लघुव्यासस्मृतौ प्रथमोऽध्यायः ।

अथागम्य ग्रहं विप्रः समाचम्य यथाविधि । अग्निं प्रज्वाल्य
विधिवत् जुहुयाज्जातवेदसम् ॥ ऋत्विक् पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो
ऽपि च सहोदरः । प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयाद्वा यथाविधि ॥ पवि
त्रपाणिः शुद्धात्मा श्रद्धाम्बरधरोऽपरः । अनन्यमानसो बद्धौ जुहु
यात्संयतोन्द्रियः ॥ विना दर्शेण यत्कर्म विना सूत्रेण वा पुनः । नाक्षय

स्तद्रवेत्सर्वं जैहामुत्र फलप्रदम् ॥ देवतादीन्ममस्क्रुयदुपहारं निवे
 दयेत् । दद्यात्पुष्पादिकां स्तासां कृद्वांश्चैवाभिवादयेत् ॥ गुरुञ्चैवाप्यु
 पासीत हितं तस्य समाचरेत् । वेदाभ्यासं ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छक्ति
 तो द्विजः ॥ वेदमध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विपाठयेत् । अपेक्षेत
 च शास्त्राणि मन्वादीनि द्विजोत्तमाः ॥ वैदिकान्नियमान्वेदान्वेदाङ्गा
 नि च सर्वशः ॥ उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये । साधयेद्विधि
 धानर्थान् कुटुम्बार्थं तथैव च ॥ ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमा
 हरेत् । पुष्पाक्षतान् कुशलितान् गोमयं गन्धमेव च ॥ नदीषु देवस्नाते
 षु तटाकेषु सरित्सु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं नदीप्रस्ववणेषु च ॥ पर
 कीयनिपानेषु न स्नायाद्द्वैकदा च न । पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नाया
 द्वा सम्भवात् पुनः ॥ मृदेकया शिरःक्षाल्य द्वाभ्यां नाभौ स्तथोपरि ।
 अतश्चतसृभिः कार्यं पादौ षड्भिस्तथैव च ॥ मृत्तिका च समाविष्टा
 त्वाद्रामलकमात्रतः । गोमयस्य प्रमाणं तत् तेनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥ लेप
 येदथतीरस्थस्तलिङ्गे नैव मन्त्रतः । प्रक्षाल्याचम्य विधिवत् ततः
 स्नायात्समाहितः ॥ अभिमन्त्र्य जलैर्मन्त्रैश्चलिङ्गैर्वारुणैः शुभैः ।
 आपो नारायणोद्भूता स्नानेवास्यायनं पुनः ॥ तस्मान्नारायणं देवं
 स्नानकाले स्मरेद्बुधैः । प्रोक्ष्य सोङ्कारमादित्यं त्रिर्निमज्जेज्जलाशये
 ॥ आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रेणानेन मन्त्रविन् । अन्तश्चरति भूतेषु
 गुहायां विश्वतोमुखः ॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतिरसोऽमृ
 तम् । द्विपदां वा त्रिरभ्यस्येद्याहृतिं प्रणवादिकाम् ॥ सावित्रीं वा जपे
 द्विद्वान् स्तथैवाप्यधमर्षणम् । ततः सन्मार्जनं कुर्यादापोहिष्ठाम
 योऽभुवः ॥ इदमापः प्रवहन् व्याहृतिभिस्तथैव च । ततोऽभिमन्त्र्य त
 तीर्थमापोहिष्ठादिमन्त्रकैः ॥ अन्तर्गतजलेमग्नौ जपेत् त्रिरधमर्षण
 म् । द्विपदां वाथ गायत्रीं तद्विष्णोः परमम्पदम् ॥ आवर्त्तयेद्वा प्रणवं
 देवं वा संस्मरेद्भरिम् । द्विपदो हि परो मन्त्रो यजुर्वेदे प्रतिष्ठितः ॥

अन्तर्जलाच्चिरावृत्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते । आपः पाणौ समादाय जप्त्वा
वा मार्जने कृते ॥ विन्यस्य मूर्ध्नि तत्तोयं सर्वपापैः प्रमुच्यते । यथाश्च
मेधः क्रतुराद् सर्वपाप प्रणोदनः ॥ तथा घर्मर्षणं सूक्तं सर्वपाप प्र-
णोदनम् । अथोपतिष्ठेतादित्य मूर्ध्वं पुष्पाञ्जलान्वितम् ॥ प्रक्षिप्य
देवमादित्यं ऋग्यजुः सामरूपिणम् । उदुत्यञ्चित्रमित्येतत् तच्चक्षु-
रिति मन्त्रतः ॥ हंसः शुचिषु इत्येतत्सावित्र्या च विशेषतः । अन्यैश्च
वैदिकैर्मन्त्रैः सर्वपाप प्रणाशनैः ॥ सावित्रीं वै जपेत् पश्चाज्जपय-
ज्ञः प्रकीर्तितः । विविधानि पवित्राणि गुह्यविद्यास्तथैव च ॥ तिष्ठन् त-
देक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः । आसीनः प्राङ्मुखो नित्यं जपं कुर्या-
द्यथाविधि ॥ स्फटिकेन्द्राक्षपद्माक्षैः पत्रदीप कुरुक्षकैः । कर्तव्या त्वक्ष-
माला स्यात् विशिष्टा चोत्तरोत्तरा ॥ जपकाले न भाषेत नाङ्गानि चा-
लयेत्तथा । न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्वै न प्रकाशयेत् ॥ गुह्यका-
राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं हि तत् । एकान्ते तु शुचौ देशे तस्मा-
ज्जप्यं समाचरेत् ॥ चण्डाला शुद्ध पतितान् दृष्ट्वा चम्य पुनर्जपेत् ।
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ॥ सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पा-
वमानांश्च शक्तितः । आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्या स्वाध्यायमाचरेत्
॥ ततः सन्तर्पयेद्देवान् ऋषीन् पितृगणान् क्रमात् । आदौ ॐ कार-
मुच्चार्य नाम्नोऽन्ते तर्पेया मि च ॥ देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतो-
दकैः । पितृन् तिलोदकैश्चैव विधिना तर्पयेद्बुधः ॥ अपसव्येन सव्ये-
न पाणिना दक्षिणेन तु । देवर्षींस्तर्पयेद्धीमान् उदकाञ्जलिभिः पितृ-
न् ॥ यज्ञोपवीती देवानां निवीति ऋषिर्तर्पणे । प्राचीनावीति पित्र्येषु
स्वेन तीर्थेन प्रापितम् ॥ निष्पीडयेत्तु वस्त्रञ्च समाचम्य यथाविधि ।
यैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पुष्पैः पत्रैस्तथाम्बुभिः ॥ ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यन्त-
थैव मधुसूदनम् । अन्यांश्चाभिमतान् देवान् पूजयेद्भक्तितो द्विजः ॥
भदधा द्वाय पुष्पाणि विन्यसेच्च पृथक् पृथक् । न विष्ण्वाराधनान् पु-

ण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ॥ तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम्
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेनापौरुषेण च ॥ नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो वै
 देष्टुः श्रुतुर्ध्वपि । निवेदयित्वा चात्मानं विमलन्तत्र तेजसि ॥ तदात्मा
 तन्मनः शान्तः तद्विष्णोरिति मन्त्रतः । अथवा देवमीशानम्भगवंतं
 सनातनम् ॥ आराधयेन्महेशानं महादेवं महेश्वरम् । मन्त्रेण रुद्रगाय
 त्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ॥ ईशाने नाथ वा रुद्रैरुच्यम्बकेन समाहितः ।
 पुष्पैः पत्रैरथाद्विर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ॥ अथोनमः शिवायेति म
 न्त्रेणानेन वाचयेत् । नमस्कुर्यान्महादेवं अमृतं परमेश्वरम् ॥ निवेद
 यित्वा स्वात्मानं यो ब्राह्मणमतः परम् । प्रदक्षिणन्ततः कुर्यात्ततो ब्रह्मा
 णि वै जपेत् ॥ ध्यायेत् देवमीशानं व्योममध्यगतं शुभम् । अथवा लोक
 येदर्कं हंसः शुचिषदिच्युवा ॥ कुर्यात् पञ्चमहायज्ञान् ग्रहङ्कृत्वा समा
 हितः । देवयज्ञं पितृयज्ञम्भूतयज्ञन्तथैव च ॥ मनुष्य ब्रह्मयज्ञञ्च प
 ञ्चयज्ञान् प्रचक्षते । यदि स्यात्तर्पणादर्वाकू ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
 कृत्वा मनुष्य यज्ञं हि ततः स्वाध्याय मारभेत् ॥ अग्नेः पश्चिमतो देशो
 भूतयज्ञान्तरेऽथवा । कुशपूतैः समासीनं कुशपाणिः समाहितः ॥ श्रोता
 ग्नौ लौकिके चापि जले भूम्या मथापि वा । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यो वेदयज्ञः
 स संस्कृतः ॥ यदि स्याल्लौकिके पक्वं तदन्नं तत्र हूयते । शालाग्नौ तत्र च
 दग्नी विधिरेषः सनातनः ॥ देवेभ्यश्च हुतादन्मान्छेष्ठाद्भूत बलिं हरे
 त् । श्वेभ्यश्च श्वपदेभ्यश्च पतितादिभ्य एव च ॥ दद्याद्भूमौ भूत बलिं
 क्रिमिभ्योऽथ द्विजोत्तमः । सायन्तनस्य सिद्धस्य पक्वमन्त्रं बलिं हरे
 त् ॥ वैश्वदेवं विनार्थेन सायम्प्रातर्विधीयते । एकन्तु भोजयेद्विप्रं पि
 तृनुद्दिश्य यत्सदा ॥ नित्यश्चाहं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः । उद्धृत्य
 वाथवाशक्तः किञ्चिदन्नं समाहितः ॥ वेदार्थं तत्त्वविदुषे द्विजायै वाप
 पादयेत् । पूजयेच्चासनं नित्यं नमस्येदर्चयेच्च तम् ॥ मनोवाक्कर्मभिः
 शान्तम् आगतं स्वगृहं गतम् । इन्तकार मथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो

द्विजः॥ दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम् । भिक्षामाहुर्ग्रसमात्रं
अर्घ्यं तस्य चतुष्टयम् ॥ पुष्कलं हन्तकारस्यात्तच्चतुर्गुणं मुत्तमम् । गो
दोह कालमात्रं वै प्रतीक्ष्यं ह्यतिथिं स्वयम् ॥ अभ्यागतान्यथाशक्ति
भोजयेदतिथीं सदा । अदत्त्वा देवताभूत भृत्यातिथि पितृष्वपि ॥ भु
ज्जीत चेत्समूढात्मातिर्यग्योनिञ्च गच्छति । वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या
महायज्ञक्रिया क्रमाः ॥ नाशयन्त्याशु पापानि वेदानामर्चनं तथा ।
यो मोहादथवा लोभादकृत्वा देवतार्चनम् ॥ भुङ्क्ते स याति नरका
न् शूकरेष्वभिजायते । तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै शनैः ॥
भुज्जीत स्वजनैः सार्धं स याति परमाङ्गतिम् । प्राङ्मुखोऽन्नानि भु-
ज्जीत सूर्याभिमुख एव वा ॥ आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं द-
क्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋणं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥
आसीनस्त्वासनेभुङ्क्ते भूम्यां पादौ निधाय च । उपवासेन तत्तुल्यं म-
नुराह प्रजापतिः ॥ पञ्चाद्रौ भोजनं कुर्यात् भूम्यां पादौ निधाय च ।
उपलिप्त शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ॥ आर्द्रवागाननो भूत्वा प-
ञ्चाद्रौ भोजनञ्चरेत् । महाव्याहृतिभिश्चान्नं परिधायोदकेन तु ॥
अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशनक्रियाञ्चरेत् । स्वाहा प्रणवसंयुक्तं
प्राणायान्नाहुतिं ततः ॥ अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् ।
उदानाय ततो हुत्वा समानायेति पञ्चमम् ॥ विज्ञाय चार्थमेतेषां जुहु-
यादात्मवान् द्विजः । शेषमन्नं यथाकामं भुज्जीत व्यञ्जनैर्युतम् ॥ ध्या-
त्वा तन्मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम् । अमृतापिधानमसीत्युप-
रिष्टाज्जलं पिबेत् ॥ आचम्याङ्गुष्ठमात्रेण पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
निधापयेद्दस्तजलं मूर्ध्वहस्तः समाहितः ॥ हुत्वानुमन्त्रणं कुर्या-
च्छ्रद्धायाभिति मन्त्रतः । अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेत् ब्रह्मणेति
हि ॥ सर्वेषामेव योगानामात्मयोगं परं स्मृतः । योगेन विधिना कुर्या-
त् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ यज्ञोपवीती भुज्जीत सुगन्धालङ्कृतो-

तरम् । सायम्प्रातस्तु भुञ्जीत विशेषेण समाहितम् ॥ नाद्यात्सूर्य
 ग्रहात्पूर्व मङ्गिसायं शशिश्रहात् । ग्राहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वा
 श्रीयात्प्रमुक्तयोः ॥ अमुक्तयोरस्तगयोरद्यादृष्ट्वा परेऽहनि । नाश्नी-
 यात्प्रेक्षमाणानां मप्रदायापि दुर्गतः ॥ न यज्ञशिष्टादन्यत्वात् कुलो-
 मान्यो ममातुरः । आत्मार्थं भोजनं यस्य सुस्वार्थं यस्य मैथुनम् ॥
 वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् । यो भुङ्क्ते वेष्टितशि-
 रा यस्तु भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ॥ सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्या-
 तदासुरम् । नार्धरात्रे न मध्याह्ने नार्जीर्णे नार्द्रवस्त्रधक् ॥ न च भि-
 न्नासनगतो न शयानस्थितोऽपि वा । नोपानत्यादुकी चापि न च सं-
 विलपन्नपि ॥ भुङ्क्ते च सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहा-
 सपुराणाभ्यां वेदार्थं मुपवृंहयेत् ॥ ततः सन्ध्या मुपासीत पूर्वोक्त-
 विधिना द्विजः । आसीनस्तु जपेद्देवीं गायत्रीं पश्चिमाम्प्रति ॥ नानु-
 तिष्ठति यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् । स शूद्रेण समोलोके सर्वक-
 र्म विगर्हितः ॥ हुत्वाग्नीं विधिवन्मन्त्रैर्भुत्वा यज्ञावशिष्टकम् । वि-
 सृज्य बान्धवजनं शपेच्छुष्कपदो निशि । नोत्तराभिमुखः सुप्यात्
 पश्चिमाभिमुखो न च ॥ अवाङ्मुखो न नग्नो वा न च भिन्नासने कचि-
 त् । न भगनायास्तु खट्वायां शून्यागारे तथैव च ॥ इत्येव मखिलं प्रो-
 क्तं अहन्यहनि वै पुरा । ब्राह्मणोक्तं कृत्यजातं अपवर्गं फलप्रदम् ॥
 नास्तिक्यादथवालस्यान् ब्राह्मणो न करोति यः । स याति नरकान्
 घोरान् शूकरेष्वभिजायते ॥ नान्यो विमुक्तये पन्था मुत्काग्रमधि-
 कं स्वकम् । तस्मात्सर्वाणि भूतानि मुक्तये परमेष्ठिनः ॥ ॥ इ-
 ति लघुव्यासस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ।

लघुव्याससंहिता समाप्ता ।

व्याससंहितायाम् ।

वाराणस्यां सुरवासीनं वेदव्यासं तपोनिधिम् । पप्रच्छुर्मुन
यौऽभ्येत्य धर्मान् वर्णव्यवस्थितान् ॥ स स्पृष्टः स्मृतिमान् स्मृत्वा
स्मृतिं वेदार्थगर्भिताम् । उवाचाथ प्रसन्नात्मा मुनयः श्रूयतामिति
॥ यत्र यत्र स्वभावेन कृष्णसारोमृगः सदा । चरते तत्र वेदोक्तो ध-
र्मो भवितुमर्हति ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते । तत्र
श्रौतं प्रमाणन्तु तयोर्द्वेधे स्मृतिर्वरा ॥ ब्राह्मणक्षत्रिय विशस्त्रयो-
वर्णाद्विजातयः । श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तधर्मयोग्यास्तु नेतरे ॥ शूद्रो व-
र्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति । वेदमन्त्रस्वधास्वाहावषट्का-
रादिभिर्विना ॥ विप्रवद्विप्रविन्नासु क्षत्रविन्नासु विप्रवत् । जातकर्मा
णि कुर्वीति ततः शूद्रासु शूद्रवत् ॥ वैश्यासु विप्रक्षत्राभ्यां ततः शू-
द्रासु शूद्रवत् । अधमादुत्तमायान्तु जातः शूद्राधमः स्मृतः ॥ ब्राह्म-
ण्यां शूद्रजनितश्चाण्डालौ धर्मवर्जितः । कुमारीसम्भवस्त्वेकः सगोत्रा-
यां द्वितीयकः ॥ ब्राह्मण्यां शूद्रजनितश्चाण्डालस्त्रिविधः स्मृतः । वर्द्ध-
कीनापितोगोपआशापः कुम्भकारकः ॥ वणिकूकिरातकायस्थमा-
लाकार कुटुम्बिनः । वरटो मेदचण्डालदासश्च पचकोलकाः ॥ एतेऽन्य-
जाः समारब्धा ता ये चान्ये च गवाशनाः । एषां सम्भाषणात् स्नानं द-
र्शनादर्कवीक्षणम् ॥ गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च । नाम-
क्रियानिष्क्रमणोऽन्नाशनं वपनक्रिया ॥ कर्णवेधो व्रतादेशो वेदा-
रम्भक्रियाविधिः । केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥
त्रेताग्निसंग्रहश्चेति संस्काराः षोडश स्मृताः । नवैताः कर्णवेधान्ता-
मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः ॥ विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्र-
तोदश । गर्भाधानं प्रथमतस्तृतीये मासि पुंसवः ॥ सीमन्तश्चाष्ट-
मे मासि जाते जातक्रिया भवेत् । एकादशोऽङ्गि नामार्कस्येक्षा मा

सिचतुर्थके ॥ षष्ठे मास्यान्ममश्रीयाच्चूडाकर्म कुलोचितम् । कृतचू
 डे च बाले च कर्णवेधो विधीयते ॥ विप्रोगर्भाष्टमे वर्षे क्षत्रएकादशे
 तथा । द्वादशे वैश्यजातिस्तु व्रतोपनयमर्हति ॥ तस्य प्राप्तव्रत-
 स्यायं कालः स्यात् द्विगुणाधिकः । वेदव्रतच्युतो ब्राह्मणः स ब्राह्मण-
 स्तोममर्हति ॥ द्वेजन्मनी द्विजातीनां मातुः स्यात् प्रथमं तयोः । द्वि-
 तीयं छन्दसां मातुर्ग्रहणादविधिवद्गुरोः ॥ एवं द्विजातिमापन्नो वि-
 मुक्तो वा न्यदोषतः । श्रुतिस्मृतिपुराणानां भवेदध्ययनक्षमः ॥ उप-
 नीतो गुरुकुले वसेत् नित्यं समाहितः । विभृयादृण्डकौपीनोपवीता
 जिनमेखलाः ॥ पुण्येऽङ्गि गुर्वनुज्ञातः कृतमन्त्राहुतिक्रियः । स्मृतो
 ड्गुरञ्च गायत्रीमारभेद्देदमाहितः ॥ शौचाचारविचारार्थं धर्मशा-
 स्त्रमपि द्विजः । पठेत् गुरुतः सम्यक् कर्म तद्विष्टमाचरेत् ॥ ततोऽपि
 वाद्यस्थविरान् गुरुञ्चैव समाश्रयेत् । स्वाध्यायार्थं तदा यत्नः स
 र्वदा हितमाचरेत् ॥ नापक्षिप्तोऽपि भाषेत न व्रजेत्ताडितोऽपि वा ।
 विद्वेषमथ पैशुन्यं हिंसनञ्चार्कवीक्षणम् ॥ तौर्यत्रिकानृतोन्मादप-
 रिचादानलङ्घक्रियाम् । अञ्जनोद्धर्तनादर्शस्वगिलेपनयोषितः ॥ वृ-
 थादनमसन्तौषं ब्रह्मचारी विवर्जयेत् । ईषच्चलितमध्याह्नेऽनुज्ञातो
 गुरुणा स्वयम् ॥ आलोलुपश्चरेद्द्वैक्षं व्रतिषूत्तमवृत्तिषु । सद्योभिक्षा
 न्नमादाय वित्तवत्तदुपस्पृशेत् ॥ कृतमाध्याह्निकोऽश्रीयादनुज्ञातो
 यथाविधि । नाद्यादेकान्नमुच्छिष्टं भुत्वा चाचामितामियात् ॥ ना-
 न्यद्विहितमादद्यादापन्नोद्विणादिकम् । अनिन्यामन्वितः श्राद्धे
 पैत्र्येऽद्याद्गुरुचोदितः ॥ एकान्नमप्यविरोधे व्रतानां प्रथमाश्रमी । भु-
 त्वा गुरुमुपासीत कृत्वा सन्धुक्षणादिकम् ॥ समिधोऽग्नावादधीत
 ततः परिचरेद्गुरुम् । शयीत गुर्वनुज्ञातः प्रह्णश्च प्रथमं गुरोः ॥ एव
 मन्वहमभ्यासी ब्रह्मचारी व्रतञ्चरेत् । हितोपवादः प्रियवाक् स
 म्यगुर्वर्थसाधकः ॥ नित्यमाराधयेदेनमासमाप्तेः श्रुतिग्रहात् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

६५३

अनेन विधिनाधीतो वेदमन्त्रोद्विजं नयेत् ॥ शापानुग्रहसामर्थ्यमृषी
णाञ्च सलोकताम् । पयोऽमृताभ्यां मधुभिः सार्ज्यः प्रीणान्ति देवताः
॥ तस्मादहरहर्वेदमनध्यायमृते पठेत् । यदङ्गं तदनध्याये गुरोर्व-
चनमाचरन् ॥ व्यतिक्रमादसम्पूर्णमनहंकृतिराचरेत् । परब्रेह च त
द्ब्रह्म अनधीतमपि द्विजम् । यस्तूपनयनादेतदामृत्योन्नतमाचरे
त् ॥ स नैष्ठिको ब्रह्मचारी ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् । उपकुर्वाणको
यस्तु द्विजः षड्विंशवार्षिकः ॥ केशान्तकर्मणा तत्र यथोक्तचरित-
व्रतः । समाप्य वेदान् वेदौ रा वेदं वा प्रसभं द्विजः ॥ स्नायीत गुर्वनु
ज्ञातः प्रवृत्तोदितदक्षिणः । ॥ इति श्रीवेदव्यासीये धर्मशास्त्रे
प्रथमोऽध्यायः ।

एवंस्नातकतां प्राप्तोद्वितीयाश्रमकाङ्क्षया । प्रतीक्षेत वि-
वाहार्थमनिन्द्यान्वयसम्भवाम् ॥ अरोगादुष्टवंशोत्थामशुल्कादान
दूषिताम् । सवर्णमिसमानार्षमिमात्पितृगोत्रजाम् ॥ अनन्यपूर्विकां
लघ्वीं शुभलक्षणसंयुताम् । धृताधोवसनां गौरीं विख्यातदशपूरु
षाम् ॥ ख्यातनाम्नः पुत्रवतः सदाचारवतः सतः । दातुमिच्छोर्दुहितरं
प्राप्य धर्मेण चोद्दहेत् ॥ ब्राह्मोद्वाहविधानेन तदभावे परोविधिः । दा
तव्येषा सदृक्षाय वयोविद्यान्वयादिभिः ॥ पितृतत्पितृभ्रातृषु पितृ
व्यज्ञातिमातृषु । पूर्व्याभावे परोदद्यात् सर्वाभावे स्वयं व्रजेत् ॥ य
दि सा दातृवैकल्याद्रजः पश्येत् कुमारिका । भ्रूणहत्याश्च यावत्यः
पतितः स्यात्तदप्रदः ॥ तुभ्यं दास्याम्यहमिति ग्रहीष्यामीति यस्तयोः
कृत्वा समयमन्योन्यं भजते न स दण्डभाक् ॥ त्यजन्नुष्टां दण्ड्यः
स्यादूषयंश्चाप्यदूषिताम् । ऊढायां हि सवर्णायामन्यां वा काममुद्द
हेत् ॥ तस्यामुत्पादितः पुत्रो न सवर्णात् ग्रहीयते ॥ उद्दहेत् क्षत्रिया
विप्रो वैश्याञ्च क्षत्रियोविशाम् । नतु शूद्रां द्विजः कश्चिन्नाधमः पूर्व
वर्णजाम् ॥ नानावर्णासु भाव्यासु सवर्णा सहचारिणी । धर्म्या धर्मे

षु धर्मिष्ठा ज्येष्ठा तस्य स्वजातिषु ॥ पारितोऽयं द्विजाः पूर्वमेकदेहः
 स्वयम्भुवा । पतयोऽर्द्धेन चार्द्धेन पत्योऽभूवन्निति श्रुतिः ॥ यावन्न
 विन्दते जायां तावदर्द्धो भवेत् पुमान् । नार्द्धं प्रजायते सर्वं प्रजायेते
 त्यपि श्रुतिः ॥ गुर्वीसा भूस्त्रिवर्गस्य वोढुं नान्येन शक्यते । यतस्ततो
 ऽन्वहं भूत्वा स्वदशो विभृयाच्च ताम् ॥ कृतदारोऽग्निपत्नीभ्यां कृत-
 वेश्मा गृहं वसेत् । स्वकृत्यं वित्तमासाद्य वैतानाग्निं न द्वापयेत् ॥ स्मा
 र्त्तं वैवाहिके वह्ने श्रौतं वैतानिकाग्निषु । कर्म कुर्यात् प्रतिदिनं वि-
 धिवत् प्रीतिपूर्वकः ॥ सम्यग्धर्मार्थिकामेषु दम्पतिभ्यामहर्निशम्
 एकचित्ततया भाव्यं समानव्रतवृत्तितः ॥ न पृथग्विद्यते स्त्रीणां त्रि-
 वर्गविधिसाधनम् । भावतो ह्यतिदेशाद्वा इति शास्त्रविधिः परः ॥
 पत्युः पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च । उत्थाप्य शयनाद्यानि कृ-
 त्वा वेश्मविशोधनम् ॥ मार्जनैर्लेपनैः प्राप्य साग्निशालं स्वमङ्गल-
 म् । शोधयेदग्निकार्याणि स्निग्धान्युष्णो न वारिणा ॥ प्रोक्षण्यैरिति
 तान्येव यथास्थानं प्रकल्पयेत् । द्रव्यपात्राणि सर्वाणि न कदाचिद्विद्यो-
 जयेत् ॥ शोधयित्वा तु पात्राणि पूरयित्वा तु धारयेत् । महानसस्य
 पात्राणि बहिः प्रक्षाल्य सर्वथा ॥ मृद्भिश्च शोधयेच्चूर्त्वा तत्राग्निं वि-
 न्यसेत्ततः । स्मृत्वा नियोगपात्राणि रसांश्च द्रविणानि च ॥ कृतपूर्वाद्रि-
 कार्याच्च स्वगुरूनभिवादयेत् । ताभ्यां भर्तृपितृभ्यां वा भ्रातृमातु-
 लबान्धवैः ॥ वस्त्रालङ्काररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत् । मनोवाक्-
 कर्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्तिनी ॥ छायेवानुगता स्वच्छा सरसीव
 हितकर्मसु । दासीवादिष्टकार्येषु भार्या भर्तुः सदा भवेत् ॥ ततोऽ-
 न्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य तत् । वैश्वदेवकृते रन्ने भोजनीयां
 श्व भोजयेत् ॥ पतिञ्चेतदनुज्ञातः शिष्टमन्नाद्यमात्मना । भुक्त्वा न
 येदहः शेषमायव्ययविचिन्तया ॥ पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं वि-
 धाय च ॥ कृतान्नसाधना साध्वी सुभृशं भोजयेत् पतिम् । नाति

तृप्त्या स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं विधाय च ॥ आस्तीर्य साधुशयनं त-
तः परिचरेत् पतिम् । सुप्ते पतौ तदभ्यासे स्वपेत्तद्रुतमानसा । अन-
ग्नाचाप्रमत्ता च निष्कामा च जितेन्द्रिया ॥ नोच्चैर्वदेन्न परुषं न ब-
हून् पत्युरप्रियम् । न केनचित् विवदेच्च अप्रलापविलापिनी ॥ न चा-
तिव्ययशीला स्यान्न धर्मार्थविरोधिनी । प्रमादोन्मादरोषेर्ध्याव-
श्च नञ्चातिमानिताम् ॥ पैशुन्यहिंसाविद्वेषमहाहङ्कारधूर्तताः । ना-
स्तिव्यसाहसस्तेयदम्भान् साध्वी विवर्जयेत् ॥ एवं परिचरन्ती सा
पतिं परमदैवतम् । यशः शमिह यात्येव परत्र च सलोकताम् ॥ यो-
षितो नित्यकर्मोक्तं नैमित्तिकमथोच्यते । रजोदर्शनतोदोषात् सर्व-
मेव परित्यजेत् ॥ सर्वैरलक्षिता शीघ्रं लज्जितान्तर्गृहे वसेत् । एका-
म्बरावृता दीना स्नानालङ्कारवर्जिता ॥ मौनित्यधोमुखी चक्षुःपाणि-
पद्मिरचञ्चला । अञ्जीयात् केवलं भक्तं नक्तं मृणमयभाजने ॥ स्वपे-
द्भूमावप्रमत्ता क्षपेदेवमहत्रयम् । स्नायीत च विरात्रान्ते सचैलमुदि-
तैरवौ ॥ विलोक्य भर्तुर्वदनं शुद्धा भवति धर्मतः । कृतशौचा पुनः
कर्म पूर्ववच्च समाचरेत् ॥ रजोदर्शनतो याः स्युरात्रयः षोडशार्तवः
ततः पुंवीजमक्लिष्टं शुद्धे क्षेत्रे प्ररोहति ॥ श्वतस्वश्वादिमा रात्रीः पूर्व-
वच्च विवर्जयेत् । गच्छेद्युग्मासु रात्रीषु पौष्णापित्रक्षराक्षसान् ॥ प्र-
च्छादितादित्यपथे पुमान् गच्छेत् स्वयोषितः । क्षामालङ्कृतवाभौ
ति पुत्रं पूजितलक्षणम् ॥ ऋतुकालेऽभिगम्यैवं ब्रह्मचर्यं व्यवस्थि-
तः । गच्छन्नपि यथाकामं न दुष्टः स्यादनन्यकृत् ॥ भूणहृत्याम-
वाप्नोति ऋतौ भार्य्यापराङ्मुखः । सा त्ववाप्याऽन्यतो गर्भं त्या-
ज्या भवति पापिनी ॥ महापातकदुष्टा च पतिगर्भविनाशिनी । स-
हृत्तचारिणीं पत्नीं त्यक्त्वा पतति धर्मतः ॥ महापातकदुष्टोऽपि ना-
मतीक्ष्यस्तथा पतिः । अशुद्धे क्षयमादूरं स्थितायामनुचिन्तया ॥
व्यभिचारेण दुष्टानां पतीनां दर्शनादृते । धिकृतायामवाच्यायामन्य

व्रवासरो पतिः ॥ पुनस्ता मार्त्तवस्त्रातां पूर्ववद्व्यवहारयेत् । धूर्त्ता-
 ऽधर्मकामघ्नीमपुत्रां दीर्घरोगिणीम् ॥ सुदुष्टां व्यसनासक्तामहि-
 तामधिवासयेत् । अधिविन्नामपि विभुः स्त्रीणान्तु समतामियात् ॥
 विवर्णा दीनवदना देहसंस्कारवर्जिताः पतिव्रता निराहारा शोष्यते
 प्रोषिते पतौ ॥ मृतं भर्तारमादाय ब्राह्मणी वद्विमाविशेत् । जीवन्ती
 चेत्यक्तकेशा तपसा शोधयेद्दुःखः ॥ सर्वावस्थासु नारीणां न युक्तं स्या-
 दरक्षणम् । तदेवानुक्रमान् कार्यं पितृभर्तृसुतादिभिः ॥ जाताः सु-
 रक्षिता या ये पुत्रपौत्रप्रपौत्रकाः । ये यजन्ति पितॄन् यज्ञैर्मोक्षप्रा-
 सिमहोदयैः ॥ मृतानामग्निहोत्रेण दाहयेद्विधिपूर्वकम् । दाहये-
 दविलम्बेन भार्यञ्चात्र व्रजेत सा ॥ ॥ इति श्रीवेदव्यासीये
 धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिति कर्म त्रिधा मतम् । त्रिविधं तच्च व-
 क्ष्यामि गृहस्थस्यावधार्यताम् ॥ यामिन्याः पश्चिमे यामे त्यक्तनिद्रो
 हरिं स्मरेत् । आलोक्य मङ्गलद्रव्यं कर्माविश्यकमाचरेत् ॥ कृतशौ-
 चो निषेज्याग्निं दन्तान् प्रक्षाल्यवारिणा । स्नात्वापास्य द्विजः स-
 न्ध्यां देवार्दींश्चैव तर्पयेत् ॥ वेदवेदाङ्गशास्त्राणि इतिहासानि चाभ्य-
 सेत् । अध्यापयेच्च सच्छिष्यान् सद्विप्रांश्च द्विजोत्तमः ॥ अलब्धं प्रा-
 पयेत्तुल्यवा क्षणमात्रं समापयेत् । समर्थो हि समर्थेन नाविज्ञातः क-
 चिद्वसेत् ॥ सरित्सरसि वापीषु गर्तप्रस्त्रवणादिषु । स्नायीत यावदुदु-
 त्य पञ्च पिण्डानि वारिणा ॥ तीर्थाभावेऽप्यशक्त्या वा स्नायात्तोयैः
 समाहृतैः । गृहाङ्गनगतस्तत्र यावदम्बरपीडनम् ॥ स्नानमब्देवतैः
 कुर्यात् पावनैश्चापि मार्जनम् । मन्त्रैः प्राणांस्त्रिरायम्य सौरैश्चार्क-
 विलोकयेत् ॥ तिष्ठन् स्थित्वा तु गायत्रीं ततः स्वाध्यायमारभेत् । ऋ-
 चाञ्च यजुषां साम्नामथर्वाङ्गिरसामपि ॥ इतिहासपुराणानां च
 दोषनिषदां द्विजः । शक्त्या सम्यक् पठेन्नित्यमल्पमप्यासमापनान् ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

६५७

स यज्ञदानतपसामखिलं फलमाप्नुयात् । तस्मादहरहर्वेदं द्विजोऽधी-
यीत वाग्यतः ॥ धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तितः पठेत् । कृत-
स्वाध्यायः प्रथमं तर्पयेच्चाथ देवताः ॥ जान्वा च दक्षिणं दक्षैः प्रागग्रैः
सयवैस्तिरैः । एकैकाञ्जलिदानेन प्रकृतिस्थोपवीतकः ॥ सप्तजानुद्-
यो ब्रह्मसूत्रहार उदङ्मुखः । तिर्यग्दक्षैश्च वामाग्रैर्यवैस्तिलविमि-
श्रितैः ॥ अम्भोभिरुत्तरक्षिप्तैः कनिष्ठा मूलनिर्गतैः । द्वाभ्यां द्वाभ्याम-
ञ्जलिभ्यां मनुष्यांस्तर्पयेत्ततः ॥ दक्षिणाभिमुखः सव्यं जान्वा च द्वि-
गुणैः कुशैः । तिलैर्जलैश्च देशिन्या मूलदर्भाद्विनिःसृतैः ॥ दक्षिणां सोप-
वीतः स्यात् क्रमेणाञ्जलिभिस्त्रिभिः । सन्तर्पयेद्दिव्यपितृस्तत्परांश्च
पितॄन् स्वकान् ॥ मातृमातामहांस्तद्वत्पत्नीनेवं हि त्रिभिस्त्रिभिः । माता
महांश्च येऽप्यन्ये गोविणो दाहवर्जिताः ॥ तानेकाञ्जलिदानेन तर्प-
येच्च पृथक् पृथक् । असंस्कृतप्रमीता ये प्रेतसंस्कारवर्जिताः ॥ वस्त्र-
निष्पीडनाम्भोभिस्तेषामाप्यायनम्भवेत् । अतर्पितेषु पितॄषु वस्त्र-
निष्पीडयेच्च यः ॥ निराशाः पितरस्तस्य भवन्ति सुरमानुषैः । पयोद-
र्भस्वधाकारगोत्रनामतिलैर्भवेत् ॥ सुदत्तं तत्पुनस्तेषामेकेनापि वृ-
था विना । अन्यचित्तेन यद्वत्तं यद्वत्तं विधिवर्जितम् ॥ अनासनास्थि-
तेनापि तज्जलं रुधिरायते । एवं सन्तर्पिनाः कामैस्तर्पकांस्तर्पयन्ति
च ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादित्यमित्रावरुणनामभिः । पूजयेत्तुष्टितैर्मन्त्रैर्ज-
लमन्त्रोक्तदेवताः ॥ उपस्थाय रवेः काष्ठां पूजयित्वा च देवताः । ब्रह्मा
गनीन्द्रोषधी जीवविष्णुनामहतां हसाम् ॥ अपां यत्तेति सत्कायं नम-
स्कारैः स्वनामभिः । कृत्वा मुखं समालभ्य स्नानमेवं समाचरेत् ॥ ततः
प्रविश्य भवनमावसथ्ये हुताशने । पाकयज्ञांश्च चतुरोविदध्याद्विधि-
बहुजः ॥ अनाहितावसथ्याग्निरादायान्नं घृतप्लुतम् । शाकलेन वि-
धानेन सुहुयाल्लौकिकेऽनले ॥ व्यस्ताभिर्यद्विहृताभिश्च समस्ताभि-
स्ततः परम् । षड्भिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्विर्यथाक्रमम् ॥ प्राजापत्यं -

स्विष्टकृतं हुत्वेवं द्वादशाहुतीः । ओङ्कारपूर्वः स्वाहान्तस्त्यागः स्विष्ट
 विधानतः ॥ भुवि दर्भान् समास्तीर्य बलिकर्म समाचरेत् । विश्वेभ्यो
 देवेभ्य इति सर्वेभ्यो भूतेभ्य एव च ॥ भूतानां पतये चेति नमस्कारेण
 शास्त्रवित् । दद्याद्द्वित्रयञ्चाग्रे पितृभ्यश्च स्वधानमः ॥ पात्रनिर्णेज
 नं वारि वायव्यां दिशि निःक्षिपेत् । उद्धृत्य षोडशयासमात्रमन्नं घृ-
 तोक्षितम् ॥ इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युत्का समुत्सृजेत् । गोत्रनाम
 स्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः ॥ षड्भ्योऽन्नमन्वहं दद्यात् पि-
 तृयज्ञ विधानतः । वेदादीनां पठेत् किञ्चिदल्पं ब्रह्ममरवाप्तये ॥ ततो
 ऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्बहिः । काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षि-
 पेद्ग्रासमेव च ॥ उपविश्य गृहद्वारि तिष्ठेद्यावन्मुहूर्तकम् । अप्रमु-
 क्तोऽतिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः ॥ आगतं दूरतः शान्तं भोक्तु
 काममकिञ्चनम् । दृष्ट्वा संमुखमभ्येत्य सत्कृत्य प्रश्नयार्चनैः ॥ पाद
 धावनसम्मानाभ्यञ्जनादिभिरर्चितः । त्रिदिवं प्रापयेत्सद्यो यज्ञस्या-
 भ्यधिकोऽतिथिः ॥ कालागतोऽतिथिर्दृष्ट्वेदपारो गृहागतः । द्वायेतौ
 पूजितौ स्वर्गं नयतोऽधस्त्वपूजितौ । विवाह्यस्नातकक्ष्माभृदाचार्य
 सहृद्विजः ॥ अर्घ्या भवन्ति धर्मेण प्रतिवर्षं गृहागताः । गृहागता
 य सत्कृत्य श्रोत्रियाय यथाविधि ॥ भक्त्योपकल्पयेदेकं महाभागं
 विसर्जयेत् । विसर्जयेदनुग्रज्यं सुतृप्तश्रोत्रियातिथीन् । मित्रमातुल
 सम्बन्धिवान्धवान् समुपागतान् ॥ भोजयेद्गृहिणो भिक्षां सत्कृतां
 भिक्षुकोऽर्हति । स्वादन्नमश्वन्नस्वादु ददद्गच्छत्यघोगतिम् ॥ गर्भिण्या
 नुरभृत्येषु बालवृद्धानुरादिषु । बुभुक्षितेषु भुञ्जानो गृहस्थोऽश्नाति
 किल्बिषम् ॥ नाद्याद्गृध्येन्न पाकाद्यं कदाचिन्न निमन्त्रितः । निमन्त्रि-
 तोऽपि निन्देन प्रत्यारव्यानं द्विजोऽर्हति ॥ शूद्राभिशस्तवार्धुष्यवा
 गूढुष्ट्ररतस्कराः । क्रुद्धापविद्धबद्धोग्र वधबन्धनजीविनः ॥ शैलूषशौ-
 ण्डिकोन्नद्धोन्मत्तग्रात्यव्रतच्युताः । नग्ननास्तिकनिलज्ज पिशुनव्यस

नान्विताः ॥ कदर्यस्त्रीजितानार्यपरवादकुतानराः । अनीशाः कीर्ति-
मन्तोऽपि राजदेवस्वहारकाः ॥ शयनासनसंसर्गवृत्तकर्मादिदूषि-
ताः । अश्रद्धाधानाः पतिता भ्रष्टाचारादयश्च ये ॥ अभोज्यान्नाः स्यु-
रन्नादो यस्ययः स्यात्स तत्समः । नापितान्वयमित्रार्द्धसीरिणो दा-
सगोपकाः ॥ शूद्राणामप्यमीषान्तु भुत्कान्नं नैव दुष्यति । धर्मेणा-
न्योन्यभोज्यान्ना द्विजास्तु विदितान्वयाः ॥ स्ववृत्तोपार्जितं मेध्य मा-
करस्थममाक्षिकम् । अश्वलीढमगोघातमस्पृष्टं शूद्रवायसैः ॥ अनु-
च्छिष्टमसंदुष्टमप्युषितमेव च । अम्लानवाह्यमन्नाद्यमाद्यं नित्यं
सुसंस्कृतम् ॥ कृशरा पूषसंयावपायसं शष्कुलीति च । नाश्रीयाद्वा-
ह्मणोमांसमनियुक्तः कथञ्चन ॥ क्रतौ श्राद्धे नियुक्तो वा अनश्वन् प-
तति द्विजः । मृगयोपार्जितं मांसमप्यर्च्य पितृदेवताः ॥ क्षत्रियो ह्यद-
शोनं तत् क्रीत्वा वैश्योऽपि धर्मतः । द्विजोजग्ध्वा वृथामांसं हत्वाप्यपि
धिना पशून् ॥ निरयेष्वक्षयं वासमाप्नोत्याचन्द्रतारकम् । सर्वान् का-
मान् समासाद्य फलमश्वमखस्य च ॥ मुनिसाम्यमवाप्नोति गृहस्थो
ऽपि द्विजोत्तमः । द्विजभोज्यानि गव्यानि माहिष्याणि पयांसि च ॥ नि-
र्द्देशासन्धिसम्बन्धिवत्सवन्ती पयांसि च । पलाण्डश्वेतवृन्ताकरक्तमू-
लकमेव च ॥ गृज्जनारुणवृक्षासृगृजतुर्गर्भं फलानि च । अकालकु-
सुमादीनि द्विजोजगृध्रैर्न्दवं चरेत् ॥ वाग्दूषितमविज्ञातमन्यपीडि-
तकार्यपि । भूतेभ्योऽन्ममदत्त्वा च तदन्नं गृहिणोदहेत् ॥ हैमराजत-
कांस्येषु पात्रेष्वद्यात् सदा गृही । तदभावे साधुगन्धलोधद्रुमलता-
सु च ॥ पलाशपद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति । ब्रह्मचारी यतिश्चैव
श्रेयोयद्भोक्तुमर्हति ॥ अभ्युक्ष्यान्नं नमस्कारैर्भुवि दद्याद्वलित्रयम्
भूपतये भुवः पतये भूतानां पतये तथा ॥ अपः प्राश्य ततः पश्चात् प-
ञ्चप्राणाहुतिक्रमात् । स्वाहाकारेण जुहुयाच्छेषमद्यादयथासुखम्
॥ अनन्यचित्तो भुञ्जीत वाग्यतोऽन्ममकुतूंसयन् । आतृप्ते रन्न म-

श्रीयादक्षुण्णं पात्रमुत्सृजेत् ॥ उच्छिष्टमन्नमुद्धृत्य ग्रासमेकं भुवि
क्षिपेत् । आचान्तः साधुसङ्गेन सद्विद्यापठनेन च ॥ वृत्तवृद्धकथा
मिश्रं शेषाहमतिचाहयेत् । सायं सन्ध्यामुपासीत हुत्वाग्निं भृत्य
संयुतः ॥ आपोशानक्रियापूर्वमश्रीयादन्वहं द्विजः । सायमप्यति-
थिः पूज्यो होमकालागतोऽनिशम् ॥ श्रद्धया शक्तितोनित्यं श्रुतं
हन्यादपूजितः । नातितृप्तउपस्पृश्य प्रक्षाल्य चरणौ शुचिः ॥ अग्न-
त्यगुत्तरशिराः शयीत शयने शुभे । शक्तिमानुदिते काले स्नानं स-
न्ध्यां न हापयेत् ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेद्दितमात्मनः । श-
क्तिमान् मतिमान् नित्यं वृत्तमेतत् समाचरेत् ॥ इति वेदव्यासीये
धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

इति व्यासकृतं शास्त्रं धर्मसारसमुच्चयम् । आश्रमे यानि
पुण्यानि मोक्षधर्माश्रितानि च ॥ गृहाश्रमात् परोधर्मे नास्ति नास्ति
पुनः पुनः । सर्वतीर्थफलं तस्य यथोक्तं यस्तु पालयेत् ॥ गुरुभक्तो भृ-
त्यपोषी दयावाननुसूयकः । नित्यजापी च होमी च सत्यवादी जिते-
न्द्रियः ॥ स्वदारे यस्य सन्तोषः परदारनिवर्त्तनम् । अपवादोऽपि नो य-
स्य तस्य तीर्थफलं गृहे ॥ परदारान् परद्रव्यं हरते यो दिने दिने । सर्व-
तीर्थाभिषेकेण पापं तस्य न नश्यति ॥ गृहेषु सचनीयेषु सर्वतीर्थफलं
ततः । अन्नदस्य त्रयो भागाः कर्त्ता भागेन लिप्यते ॥ प्रतिश्रयं पादशौ-
चं ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् । न पापं संस्पृशेत्तस्य बलिभिक्षां ददाति यः
॥ पादोदकं पादधृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् । यो ददाति ब्राह्मणेभ्यो नो
पसर्पति तं यमः ॥ विप्रपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी । तावत्
पुष्करपात्रेषु पिबन्ति पितरोऽमृतम् ॥ यत्फलं कपिलादाने कर्त्ति-
क्यां ज्येष्ठपुष्करे । तत्फलं ऋषयः श्रेष्ठा विप्राणां पादशौचने ॥ स्वा-
गतेनाग्नयः प्रीता आसनेन शतक्रतुः । पितरः पादशौचेन अन्नाद्येन
प्रजापतिः ॥ मानापित्रोः परं तीर्थं गङ्गा गावो विशेषतः । ब्राह्मणान् प

रमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ इन्द्रियाणि वशीकृत्य गृहण्य वसेन्न
रः । तत्र नस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्कराणि च ॥ गङ्गाद्वारञ्च केदारं स
न्निहत्य तथैव च । एतानि सर्वतीर्थानि कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ वर्णाना
माश्रमाणाञ्च चातुर्वर्णस्य भो द्विजाः ॥ दानधर्मं प्रवक्ष्यामि यथाव्या
सेन भाषितम् ॥ यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नाति दिने दिने । तच्च वि
त्तमहं मन्ये शेषं कस्यापिरक्षति ॥ यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनि-
नो धनम् । अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥ किं धनेन करि
ष्यन्ति देहिनोऽपि गतायुषः । यद्दद्वयितुमिच्छन्तस्तच्छरीरमशाश्व
तम् ॥ अशाश्वतानि गात्राणि विभवो नैव शाश्वतः । नित्यं सन्निहि-
तो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥ यदि नाम न धर्माय न कामाय न की-
र्तये । यत्परित्यज्य गन्तव्यं तद्धनं किं न दीयते ॥ जीवन्ति जीविते य
स्य विप्रा मित्राणि बान्धवाः । जीवितं सफलं तस्य आत्मार्थे को न
जीवति ॥ पशवोऽपि हि जीवन्ति केवलात्मोदरम्भराः । किं कायेन सु
गुप्तेन बलिना चिरजीविनः ॥ ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किं न
दीयते । इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ अदाता पुरुष
स्त्यागी धनं संत्यज्य गच्छति । दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मु-
ञ्चति ॥ प्राणनाशस्तु कर्तव्यो यः कृतार्थो न सोऽमृतः । अकृतार्थस्तु
यो मृत्युं प्राप्तः खरसम्भो हि सः ॥ अनाहूतेषु यद्दत्तं यच्च दत्तमयाचि-
तम् । भविष्यति युगस्यान्तस्तस्यान्तो न भविष्यति ॥ मृतवत्सा य-
था गौश्च कृष्णा लोभेन दुह्यते । परस्परस्य दानानि लोकयात्रा न ध-
र्मतः ॥ अदृष्टे चाशुभे दानं भोक्ता चैव न दृश्यते । पुनरागमनं नास्ति
तत्र दानमनन्तकम् ॥ मातापितृषु यद्दद्याद्भ्रातृषु श्वशुरेषु च । जा
यापत्येषु यद्दद्यात् सोऽनन्तः स्वर्गसंक्रमः ॥ पितुः शतगुणं दानं सह
स्रं मातुरुच्यते । भगिन्यां शतसाहस्रं सोदरे दत्तमक्षयम् ॥ अहन्य-
हनि दातव्यं ब्राह्मणेषु मुनीश्वराः ॥ आगमिष्यति यत् पात्रं न त्याजं

तारयिष्यति ॥ किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्रा
 णामुत्तमं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥ यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चापि
 गुणान्वितः । गुणान्विताय दानव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥ देवद्रव्य-
 विनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण
 च ॥ ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलन्तमग्निमुत्सृ-
 ज्य नहि भस्मनि हूयते ॥ सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्
 भोजने चैव दाने च हन्यान्निपुरुषं कुलम् ॥ यथा काष्ठमयो हस्ती य-
 था चर्ममयो मृगः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ या-
 मस्थानं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्र-
 यस्ते नामधारकाः ॥ ब्राह्मणेषु च यद्वत्तं यच्च वैश्वानरे हुतम् । तद्धनं
 धनमाख्यातं धनं शेषं निरर्थकम् ॥ सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्रा-
 ह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्य्ये ह्यनन्तं वेदपारगे ॥ ब्रह्मबीजसमुत्प-
 न्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च स भवेद्ब्राह्मणः समः
 ॥ गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वेदोपनयनेन च । नाध्यापयति नाधीते स भ-
 वेद्ब्राह्मणब्रुवः ॥ अग्निहोत्री तपस्वी च वेदमध्यापयेच्च यः । सङ्ख्यं
 सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ इष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातुर्मास्थैस्त-
 थैव च । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञै र्येन चेष्टं स इष्टवान् ॥ मीमांसते च यो वे-
 दान् षड्भिरङ्गैः सविस्तरैः । इतिहासपुराणानि स भवेद्देदपारगः ॥
 ब्राह्मणा येन जीवन्ति नान्योवर्णाः कथञ्चन । ईदृक्पथमुपस्थाय कोऽ-
 न्यन्तं त्यक्तुमुत्सहेत् ॥ ब्राह्मणः स भवेच्चैव देवानामपि दैवतम् । प्रत्य-
 क्षञ्चैव लोकस्य ब्रह्मतेजोहि कारणम् ॥ ब्राह्मणस्य मुखं क्षेत्रं निष्कर्ष-
 रमकण्टकम् । वापयेत्तत्र बीजानि सा कृषिः सर्व कामिकी ॥ सुक्षेत्रे वाप-
 येद्बीजं सुपात्रे दापयेद्धनम् । सुक्षेत्रे च सुपात्रे च क्षिप्तं नैव विदुष्यति ॥
 विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गृहमागते । क्रीडन्त्योषधयः सर्वा यास्या-
 मः परमांगतिम् ॥ नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते । दीयमानं रुद्र-

चतुर्थोऽध्यायः ।

६६३

त्यन्नं भयाद्वै दुष्कृतं कृतम् ॥ वेदपूर्णमुखं विषं सुभुक्तमपि भोजयेत् ।
 नच मूर्खं निराहारं षड्वात्रमुपवासिनम् ॥ यानि यस्य पवित्राणि कुक्षौ ति
 ष्ठन्ति भो द्विजाः ॥ तानि तस्य प्रयोज्यानि न शरीराणि देहिनाम् ॥ य
 स्य देहे सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः । कव्यानि चैव पितरः किम्भू
 तमधिकं ततः ॥ यद्भुङ्क्ते वेदविद्विषः स्वकर्मनिरतः शुचिः । दातुः
 फलमसंख्यातं प्रतिजन्म तदक्षयम् ॥ हस्त्यश्वरथयानानि केचिदिच्छ
 न्ति पण्डिताः । अहं नेच्छामि मुनयः कस्यैताः शस्यसम्पदः ॥ वेदलाङ्क
 लकृषेषु द्विजश्रेष्ठेषु सत्सु च । यत्पुरा पातितं बीजं तस्यैताः शस्यसम्प
 दः ॥ शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ॥ वक्ता शतसहस्रेषु दा
 ता भवति वा नवा । नरणे विजयाच्छूरोऽध्ययनान्न च पण्डितः ॥ न व
 क्ता वाक्यपटुत्वेन न दाता चार्थदानतः । इन्द्रियाणां जये शूरो धर्मं च
 रति पण्डितः ॥ हितप्रियोक्तिभिर्वक्ता दाता सम्मानदानतः ॥ यद्येक
 पङ्क्त्यां विषमं ददाति स्नेहाद्गयाद्वा यदि वार्थहेतोः । वेदेषु दृष्टं ऋ
 षिभिश्च गीतं तद्ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥ ऊषरे वापितं बीजं भिन्न
 भाण्डेषु गोदुहम् । हुतं भस्मानि हव्यञ्च मूर्खे दानमशाश्वतम् ॥ मृत
 सूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजने । अहमेवं न जानामि कां योनिं स
 गमिष्यति ॥ शूद्रान्नेनोदरस्थेन यदि कश्चिन्म्रियेत यः । स भवेत्
 शूकरो नूनं तस्य वा जायते कुलम् ॥ गृध्रो द्वादश जन्मानि सप्त जन्मा
 नि शूकरः । श्वानश्च सप्तजन्मानि इत्येवं मनुरब्रवीत् । अमृतं ब्राह्म
 णान्नेन दारिद्रं क्षत्रियस्य च ॥ वैश्यान्नेन तु शूद्रान्नं शूद्रान्नान्नर
 कं व्रजेत् । यश्च भुङ्क्तेऽथ शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ॥ इह ज
 न्मानि शूद्रत्वं मृतः श्वचैव जायते । यस्य शूद्रा पचेनित्यं शूद्रा वा
 गृहमेधिनी ॥ वर्जितः पितृदेवैस्तु रौरवं याति स द्विजः । भाण्डसङ्क
 रसङ्कीर्णा नानासङ्करसङ्कराः ॥ योनिसङ्करसङ्कीर्णा निरयं यान्ति
 मानवाः । पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ॥ आदेशी

वेदपित्रेता पञ्चीते ब्रह्मघातकाः ॥ इदं व्यासमतं नित्यमध्येतव्यं प्र
यत्नतः । एतदुक्ताचारवतः पतनं नैव विद्यते ॥ ॥ इति श्रीवेदव्या
सीये धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ।

समाप्ता चेयं व्याससंहिता ।

शंखसंहितायाम् ।

स्वयम्भुवे नमस्कृत्य सृष्टिसंहारकारिणे । चतुर्वर्ण्यं हितार्थं
य शंखः शास्त्रमथाकरोत् ॥ यजनं याजनं दानं तथैवाध्यापनक्रिया
म् । प्रतियहञ्चाध्ययनं विप्रः कर्माणि कारयेत् ॥ दानमध्ययनञ्चै
व यजनञ्च यथाविधि । क्षत्रियस्य तु वैश्यस्य कर्मदं परिकीर्तितम्
॥ क्षत्रियस्य विशेषेण प्रजानां परिपालनम् । कृषिगोरक्षवाणिज्यं वै
श्यस्य परिकीर्तितम् ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिल्पानि वाप्यथ
क्षमा सत्यं दमः शौचं सर्वेषामविशेषतः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या-
स्त्रयोवर्णा द्विजातयः । तेषां जन्म द्वितीयन्तु विज्ञेयं मौज्जिवन्धनम् ॥
आचार्यस्तु पिता प्रोक्तः सावित्री जननी तथा । ब्रह्मक्षत्रविशाञ्चैव -
मौज्जिवन्धनजन्मनि ॥ विप्राः शूद्रसमस्तावद्विज्ञेयास्तु विचक्षणैः ।
यावद्देदे न जायन्ते द्विजा ज्ञेयास्तु तत्परम् ॥ ॥ इति शाङ्खरीये
धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ।

गर्भस्य स्फुटताज्ञाने निषेकः परिकीर्तितः । ततस्तु स्पन्दनात्
कार्यं सक्नन्तु विचक्षणैः ॥ अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीय
ते । नामधेयञ्च कर्तव्यं वर्णानाञ्च समाक्षरम् । माङ्गल्यं ब्राह्मणस्यो
क्तं क्षत्रियस्य बलान्वितम् ॥ वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सि
तम् । शार्म्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ॥ धनान्तं वैव
वैश्यस्य दासान्तं वान्त्यजन्मनः । चतुर्थे मासि कर्तव्यमादित्यस्य

द्वितीयोऽध्यायः ।

६६५

प्रदर्शनम् ॥ षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् । गर्भा
ष्टमेऽब्दे कर्तव्यं ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ गर्भादेकादशे राज्ञोगर्भा-
त्तु द्वादशे विशः । षोडशाब्दस्तु विप्रस्य द्वाविंशः क्षत्रियस्य तु ॥ -
विंशतिः सत्तुष्का च वैश्यस्य परिकीर्तिता । नाभिभाषेत सावित्रीम
तर्ज्जुं निवर्तयेत् ॥ विज्ञातव्यास्योऽप्येते यथाकालमसंस्कृता । सा
वित्री पतिता ब्राह्म्याः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ मौञ्जीबन्धो द्विजानान्तु क
मान्मौञ्जी प्रकीर्तिता । मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणाम् ॥
पण्णपिप्पलविल्वानां क्रमाद्दण्डाः प्रकीर्तिताः । कर्णकेशललाटैस्तु तु
ल्याः प्रोक्ताः क्रमेण तु ॥ अवकाः सत्यचः सर्वे नाग्निदग्धास्तथैव च ।
यज्ञोपवीतं कर्पासिक्षौमोर्णानां यथाक्रमम् ॥ आदिमध्यावसानेषु भव
च्छब्दोपलक्षितम् । भैक्षस्य चरणं प्रोक्तं वर्णानामनुपूर्वशः ॥ इति शां
रवीये धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमस्मै प्रयच्छति । भृतकाध्यापको य
स्तु उपाध्यायः स उच्यते ॥ प्रयतः कल्पमुत्थाय स्नातो हुतहुताशनः ।
कुर्वीत प्रयतो भूत्वा गुरुणामभिवादनम् ॥ अनुज्ञातश्च गुरुणा ततोऽ
ध्ययनमाचरेत् । कृत्वा ब्रह्मयजिं पश्यन् गुरोर्वदनमानतः ॥ ब्रह्माव
साने प्रारम्भे प्रणवञ्च प्रकीर्तयेत् । अनध्यायेष्वध्ययनं वर्जयेच्च प्र-
यत्नतः ॥ चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राहुसूतकम् । उल्कापातं महीकम्प
मशौचं ग्रामविप्लवम् ॥ इन्द्रप्रयागं स्फुरतं घनसंघातनिस्वनम् । वाय
कोलाहलं युद्धमनध्यायं विवर्जयेत् ॥ नाधीयीताभियुक्तोऽपि प्रय-
त्नान्न च वेगतः । देवायतनवल्मीकश्मशानशिवसन्निधौ ॥ भैक्षचर्या
न्तथा कुर्याद्ब्राह्मणेषु यथाविधि । गुरुणाचाभ्यनुज्ञातः प्राश्नीया
त् प्राङ्मुखः शुचिः । हितं प्रियं गुरोः कुर्यादिहङ्गुरविवर्जितः ॥ उपा-
स्य पश्चिमां सन्ध्यां पूजयित्वा हुताशनम् । अभिवाद्य गुरुं पश्चाद्गुरो
र्वचनकृद्भवेत् ॥ गुरोः पूर्वं समुत्तिष्ठेच्छयीत चरमं तथा । मधुमांसाज्ज-

नं श्राद्धं गीतं नृत्यञ्च वर्जयेत् ॥ हिंसापवादवादांश्च स्त्रीलीलाश्च वि-
शेषतः । मेखलामजिनं दण्डं धारयेच्च प्रयत्नतः । अधःशायी भवेन्नि-
त्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥ एवं कृत्यन्तु कुर्वीति वेदस्वीकरणं बुधः ।
गुरुवे च धनं दत्त्वा स्नायाच्च तदनंतरम् ॥ इति शंखीये धर्मशा-
स्त्रे तृतीयोऽध्यायः ।

विन्देत विधिवद्भार्यामसमानार्षगोत्रजाम् । मातृतः पञ्चमी-
ञ्चापि पितृतस्त्वथ सप्तमीम् ॥ ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथा
सुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ एते धर्मास्तु चत्वारः
पूर्वं विप्रे प्रकीर्तिताः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव क्षत्रियस्य प्रशस्यते ॥
अप्रार्थितः प्रयत्नेन ब्राह्मस्तु परिकीर्तितः । यज्ञेषु ऋत्विजे दैव आदा-
यार्षस्तु गोह्वयम् ॥ प्रार्थितापप्रदानेन प्राजापत्यः प्रकीर्तितः । आसु-
रोद्रविणादानाद्रान्धर्वः समयान्मिथः ॥ राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः
कन्यकाच्छलात् । तिस्रस्तु भार्या विप्रस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ॥
एकैव भार्या वैश्यस्य तथा शूद्रस्य कीर्तिता । ब्राह्मणी क्षत्रिया वै-
श्या ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः ॥ क्षत्रिया चैव वैश्या च क्षत्रियस्य विधी-
यते । वैश्ये च भार्या वैश्यस्य शूद्रा शूद्रस्य कीर्तिता ॥ आपद्यपि न
कर्त्तव्या शूद्रा भार्या द्विजन्मना । अस्यां तस्य प्रसूतस्य निष्कृतिर्न-
विधीयते ॥ तपस्वी यज्ञशीलश्च सर्वधर्मभृताम्बरः । ध्रुवं शूद्रत्वमाप्नो-
ति शूद्रश्चाद्धे त्रयोदशे ॥ नीयते तु सपिण्डत्वं येषां श्राद्धं कुलोद्भवम् ।
सर्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितास्तु ते ॥ सपिण्डीकरणं कार्यं कु-
लजस्य तथा ध्रुवम् । श्राद्धं द्वादशकं कृत्वा श्राद्धे प्राप्ते त्रयोदशे ॥ स-
पिण्डीकरणं नार्हं न च शूद्रस्तथार्हति । तस्मान् सर्वं प्रयत्नेन शूद्राभा-
र्यां विवर्जयेत् ॥ पाणिग्रह्यः सवर्णासु गृहीयात् क्षत्रिया शरम् । वै-
श्या प्रतोदमादद्याद्दैदने तु द्विजन्मनः ॥ सा भार्या या वहैदग्निं सा भा-
र्या या पतिव्रता । सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या प्रजावती ॥ ला

लनीया सदा भार्या ताडनीया तथैव च । लालिता ताडिता चैव स्त्री
श्रीर्भवति नान्यथा ॥ इति शांखीये धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकु
ष्मश्च तस्य पापस्य शान्तये ॥ पञ्चयज्ञविधानञ्च गृही नित्यं न हा
पयेत् । पञ्चयज्ञविधानेन तस्यापि तस्य नश्यति ॥ देवयज्ञो भूतयज्ञः
पितृयज्ञस्तथैव च । ब्रह्मयज्ञो नृयज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ हो
मो देवो बलिर्भौतः पित्र्यः पिण्डक्रियास्मृतः । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञश्च नृ
यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ वानप्रस्थो ब्रह्मचारी यतिश्चैव तथा द्विजः । गृह
स्थस्य प्रसादेन जीवन्त्येते यथाविधि ॥ गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्त
प्यते तपः । दाता चैव गृहस्थः स्यात्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ यथा भर्ता
प्रभुः स्त्रीणां वर्णानां ब्राह्मणो यथा । अतिथिस्तद्देवास्य गृहस्थस्य
प्रभुः स्मृतः ॥ न व्रतैर्नोपवासेन धर्मेण विविधेन च । नारी स्वर्गमवाप्नो
ति प्राप्नोति पतिपूजनात् ॥ न स्नानेन न होमेन नैवाग्निपरितर्पणात् ।
ब्रह्मचारी दिवं याति स याति गुरुपूजनात् ॥ नाग्निशुश्रूषया क्षान्त्या
स्नानेन विविधेन च । वानप्रस्थो दिवं याति यथा भोजनवर्जनात् ॥
न भैक्षैर्न च मौनेन शून्यागाराश्रयेण च । योगी सिद्धिमवाप्नोति य
था मैथुनवर्जनात् ॥ न यज्ञैर्दक्षिणाभिश्च वक्त्रिशुश्रूषया न च । गृहीस्व
र्गमवाप्नोति तथा चातिथिपूजनात् ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गृहस्थोऽति
थिमागतम् । आहारशयनार्थेन विधिवत् परिपूजयेत् ॥ सायं प्रात-
श्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शश्च पौर्णमासश्च जुहुयाच्च यथा-
विधि ॥ यज्ञैर्वा पशुबन्धैश्च चातुर्मास्यैस्तथैव च । त्रैवार्षिकाधिकान्नेन
पिबेत् सोममतन्द्रितः ॥ इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्तथा चात्यधनो द्विजः
न भिक्षेत धनं शूद्रात् सर्वं दद्यादभीप्सितम् ॥ वृत्तिन्तु न त्यजेद्विद्वा-
नृत्विजं पूर्वमेव तु । कर्मणा जन्मना शुद्धं विद्यात् पात्रं बलीततम् ॥ एतै
रेव गुणैर्युक्तं धर्मोर्जितधनं तथा । याजयेत्तु सदा विप्रो ग्राह्यस्तस्मा

तु प्रतिग्रहः ॥ इति शंखीये धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं
तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ पुत्रेषु दारान्निःक्षिप्य तथा वानुगतो वने । अ-
ग्नीनुपचरेन्नित्यं वन्यमाहारमाहरेत् ॥ यदाहारो भवेत्तेन पूजयेत्
पितृदेवताः । तेनैव पूजयेन्नित्यमतिथिं समुपागतम् ॥ ग्रामादाह-
त्य चाग्नीयादष्टौ ग्रासान् समाहितः । स्वाध्यायञ्च सदा कुर्याज्जि-
ताश्च विभृयात्तथा ॥ तपसा शोषयेन्नित्यं स्वकञ्चैव कलेवरम् । आ-
र्द्रवासास्तु हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ॥ प्रातृध्याकाशशायी स्यान्न
क्ताशी च सदा भवेत् । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याच्च षष्ठक एव च ॥
कृच्छ्रैर्वापि नयेत् कालं ब्रह्मचर्याञ्च पालयेत् । एवं नीत्वा वने कालं द्वि-
जो ब्रह्माश्रमी भवेत् ॥ इति शंखीये धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ।

कृत्वा विधिवन् पश्चात् सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नी-
न् समारोप्य द्विजो ब्रह्माश्रमी भवेत् ॥ विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे
भुक्तवर्जने । अतीते पादसम्पाते नित्यं भिक्षां यतिश्वरेत् ॥ न व्यथेत्
तथालाभे यथालब्धेन वर्तयेत् । न पाचयेत्तथैवान्नं नाग्नीयात् क-
स्यचिद्गृहे ॥ मृण्मया लावुपात्राणि यतीनान्तु विनिर्दिशेत् । तेषां स-
मार्जनाच्छुद्धिरद्विष्वैव प्रकीर्तिता ॥ कौपीनाच्छादनं वासो विभृ-
यादसरवश्चरन् । शून्यागारनिकेतः स्याद्यत्र सायं गृहो मुनिः ॥ दृष्टि-
पूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् । सत्यपूतं वदेद्वाक्यं मनःपू-
तं समाचरेत् ॥ चन्दनैर्लिप्यतेऽङ्गं वा भस्मचूर्णैर्विगर्हितैः । कल्याणम-
प्यकल्याणं तयोरेव न संश्रयेत् ॥ सर्वभूतहितो मैत्रः समलोष्टाशम-
काञ्चनः । ध्यानयोगरतोनित्यं भिक्षुर्यायात् परां गतिम् ॥ जन्मना
यस्तु निर्विण्णो मन्यते च तथैव च । आधिभिर्ज्याधिभिश्चैव तं देवा ब्रा-
ह्मणं विदुः ॥ अशुचित्वं शरीरस्य प्रियस्य च विपर्ययः । गर्भवासे च
वसतिस्तस्मान्मुच्येत नान्यथा ॥ जगदेतन्निराक्रन्दं न तु सारमनर्थं

कम् । भोक्तव्यमिति निर्विण्णो मुच्यते नात्र संशयः ॥ प्राणायामैर्द
हेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् । प्रत्याहारैरसत्सङ्गान् ध्यानेना
नीश्वरान् गुणान् ॥ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः
पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ मनसः संयमस्तज्ज्ञैर्धरिणे
ति निगद्यते । संहारश्चेन्द्रियाणाञ्च प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ॥ हृदयस्थ
स्य योगेन देवदेवस्य दर्शनम् । ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वस्मा
दयोगतः शुभम् ॥ हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः
हृदि ज्योतीषि भूयश्च हृदि सर्वे प्रतिष्ठितम् ॥ स्वदेहमरणिं कृत्वा
प्रणवञ्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यान्तु विष्णुं पश्येद्दृदि स्थि
तम् ॥ हृद्यर्कश्चन्द्रमाः सूर्यः सोमो मध्ये हुताशनः । तेजोमध्ये -
स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः ॥ अणोरणीयान् महतो मही
यानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तेजोमयं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ वासुदेवस्तमोऽन्धानां प्रत्यक्षो
नैव जायते । अज्ञानपटसंवीतैरिन्द्रियैर्विषयेषुभिः ॥ एष वै पुरु
षो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः । एष धाता विधाता च पुराणो निष्क
लः शिवः ॥ विदेहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्
मन्त्रैर्विदित्वा न बिभेति मृत्योर्नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाय ॥ पृथि
व्यापस्तथा तेजोवायुःकाशमेव च । पञ्चेमानि विजानीयान्महाभू
तानि पण्डितः ॥ चक्षुः श्रोत्रे स्पर्शनञ्च रसना घ्राणमेव च । बुद्धी -
न्द्रियाणि जानीयात् पञ्चेमानि शरीरके ॥ शब्दो रूपं तथा स्पर्शो
रसो गन्धस्तथैव च । इन्द्रियस्थान् विजानीयात् पञ्चैव विषयान्
बुधः ॥ हस्तौ पादावुपस्थञ्च जिह्वा पायुस्तथैव च । कर्मेन्द्रिया
णि पञ्चैव नित्यं सति शरीरके ॥ मनोबुद्धिस्तथैवात्मा व्यक्ताव्यक्तं
तथैव च । इन्द्रियेभ्यः पराणीह चत्वारि प्रवराणि च ॥ तथात्मानं त
द्व्यतीतं पुरुषं पञ्चविंशकम् । तन्तु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जनाः सा

धुवृत्तयः ॥ इदन्तु परमं शुद्धमेतदक्षरमुत्तमम् । अशब्दमरसस्पर्श
 मरूपं गन्धवर्जितम् ॥ निर्दुःखमसुरवं शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहबन्धनः ॥ सोऽध्वनः पारमाप्नोति
 तद्विष्णोः परमं पदम् । बालाग्रशतशो भागः कल्पितस्तु सहस्रधा
 ॥ तस्यापि शतशो भागाज्जीवः सूक्ष्म उदाहृतः ॥ महतः परमव्यक्तम
 व्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः
 ॥ एष सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यविरलः सदा । दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सू
 क्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ इति शंखीये धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ।

क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् । मृद्भिरद्विभ्र क
 र्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥ जले निमज्ज्य उन्मज्ज्य उपस्पृश्य यथावि
 धि । तीर्थस्यावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ प्रपद्य वरुणं देव
 मम्भसां पतिमर्चतिम् । याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥ ती
 र्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनम् । सान्निध्यमस्मिन् तोये
 च क्रियतां मदनुग्रहात् ॥ रुद्रात् प्रपद्य वरदान् सर्वनिप्सु सदस्त
 था । सर्वनिप्सु सदश्चैव प्रपद्ये प्रयतः स्थितः ॥ देवमंशुसदं वद्विं प्र
 पद्याघनिषूदनम् । आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा ॥ रुद्र
 श्वाग्निश्च सर्पश्च वरुणस्त्वाप एव च । शमयन्त्वाशु मे पापं माञ्च र
 क्षन्तु सर्वशः ॥ हिरण्यवर्णेति तिसृभिर्ज्जगतीति चतसृभिः । शन्नो
 देवीति तथा शन्न आपस्तथैव च ॥ इदमापः प्रवहते द्यूतञ्च समु
 दीरयेत् । एवं सम्मार्जनं कृत्वा छन्दार्घ्यञ्च देवताः ॥ अघमर्ष-
 णसूक्तञ्च प्रपठेत् प्रयतः सदा । छन्दोऽनुष्टुप् च तस्यैव ऋषिश्चै
 वाघमर्षणः ॥ देवता भाववृत्तश्च पापक्षयं प्रकीर्तितः ॥ ततोऽम्भ
 सि निमग्नः स्यान्निःपठेदघमर्षणम् । प्रपद्यान्मूर्ध्नि तथा महा
 व्याहृतिभिर्जलम् ॥ यथाग्धमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः । त
 थाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ अनेन विधिना स्नात्वा

स्नानवान् धौतवाससा । परिवर्जितवासास्तु तीर्थनामानि संजपेत् ॥
उदकस्याप्रदानात्तु स्नानशार्दीं न पीडयेत् । अनेन विधिना स्नात-
स्तीर्थस्य फलमश्नुते ॥ इति शांखीये धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि शुभामाचमनक्रियाम् । कायं कनिष्ठि
कामूले तीर्थमुक्तं करस्य तु ॥ अङ्गुष्ठमूले च तथा प्राजापत्यं प्रकी-
र्तितम् । अङ्गुल्यग्रे स्मृतं दैवं पित्र्यं तर्जनिमूलकम् ॥ प्राजापत्ये-
न तीर्थेन त्रिः प्राश्नीयाज्जलं द्विजः । द्विः प्रमृज्य मुखं पश्चादद्विः खं स
मुपस्पृशेत् ॥ हृद्गामिः पूयते विप्रः कण्ठगामिश्च भूमिपः । तालुगामि-
स्तथा वैश्यः शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ अन्तर्जानुः शुचौ देशे प्राङ्मुखः
स समाहितः । उदङ्मुखोऽपि प्रयतो दिशश्चानवलोकयन् ॥ अद्विः समु-
हृताभिस्तु हीनाभिः फेनबुद्बुदैः । वद्विना चाप्यदग्धाभिरङ्गुलीभिरुप-
स्पृशेत् ॥ तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः । अङ्गुष्ठानामिका-
भ्यान्तु श्रवणौ समुपस्पृशेत् ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं
ततः । सर्वासामेव योगेन नाभिञ्च हृदयं ततः ॥ संस्पृशेत्तु तथा मूर्ध्ना
यथाचाचमने विधिः ॥ त्रिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ॥ गङ्गा च यमुना चैव प्रीये-
ते परिमार्जनात् । नासत्यदस्त्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ॥ स्पृष्टे लोच-
नयुग्मे च प्रीयेते शशिभास्करो । कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते अनिला-
नलो ॥ स्कन्धयोः स्पर्शनादस्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः । मूर्ध्निस्तु स्पर्शना-
दस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥ विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिरसोऽपि
वा । अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ वद्विर्जानुरुपस्पृ-
श्य एकहस्तार्पितैर्जलैः । समलाभिस्तथाद्विश्च नैव शुद्धिमवाप्नुयात्
॥ आचम्य च पुरा प्रोक्तं तीर्थसंमार्जनं ततः । उपस्पृश्य ततः पश्चान्म-
न्त्रेणानेन धर्मतः ॥ अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं य-
ज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्यीतीरसोऽमृतम् ॥ आचम्य च ततः पश्चादा-

दित्याग्निमुरवोजलम् । उदुत्यं जातवेदसं मन्त्रेण प्रक्षिपेत्ततः ॥ एष ए
व विधिः प्रोक्तः सन्ध्यायाञ्च द्विजानिषु । पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेदासी
नः पश्चिमां तथा ॥ ततो जपेत् पवित्राणि पवित्रान् वाथ शक्तिनः । ऋ
षयो दीर्घसन्ध्यात्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ॥ इति शारंगीये धर्मशास्त्रे
नवमोऽध्यायः ।

सर्ववेदपवित्राणि संप्रवक्ष्याम्यतः परम् । येषां जपैश्च होमैश्च
पूयन्ते मानवाः सदा ॥ अघमर्षणं देवव्रतं शुद्धवत्यस्तु यत्सदा । कू
ष्माण्डयः पावमान्यश्च सर्वसावित्र्यएव च ॥ अभीष्टरूपदा चैव -
स्तोमानि व्याहृतिस्तथा । भारुण्डानि च सामानि गायत्र्या वै व्रतं तथा ॥
पुरुषव्रतञ्च भासञ्च तथा सोमव्रतानि च । अविज्ञं बार्हस्पत्यञ्च वाक्
सूक्तमनृतं तथा ॥ शतरुद्रीमथर्चशिरास्त्रिसुपर्णं महाव्रतम् । गोसूक्त
मथसूक्तञ्च इन्द्रसूक्तञ्च सामनी ॥ त्रीणि पुष्पोद्गन् देहानि रथन्तरञ्चा
ग्निव्रतं वामदेव्यञ्च । एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून् जातिस्मरत्वं ल
भते यदीच्छेत् ॥ इति शारंगीये धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ।

इति वेदपवित्राण्यभिहितानि एष्यः सावित्री विशिष्यते । ना
स्त्यघमर्षणात् परमं तज्जलेन व्याहृतिभिः परम् होमः ॥ न सावित्र्याः
परं जप्यं । कुशवृष्यामासीनः कुशोत्तरीयः कुशपाणिः प्राङ्मुखः सूर्य
ग्निमुरवो वाक्षमालामादाय देवताध्यायी तज्जपं कुर्यात् । सुवर्णम
णिमुक्तास्फाटिकपद्मपत्रबीजाक्षाणामन्यतमेनाक्षमालां कुर्यात् । ध्या
यन् वामहस्तोपरि व्यागणयेत् । आदौ देवतामार्षं छन्दश्च स्मरेत्
ततः सप्रणवव्याहृतिकामादावन्ते च शिरसा गायत्रीमावर्तयेत् ।
तथास्याः सविता ऋषिर्विश्वामित्रो गायत्रीछन्दः । प्रणवाद्या भूर्भुवः
वः स्व र्हर्जनस्तपः सत्यमिति व्याहृतयः । आपोज्योतीरसोऽमृतं
ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् ॥ सव्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सहा
ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ दशजप्ता तु सा देवी

एकादशोऽध्यायः ।

६७३

दिनपापप्रणाशिनी । शतं जप्ता तथा सा तु सर्वकल्मषनाशिनी ॥
 सहस्रं जप्ता सा नृणां पातकेभ्यः समुद्धरेत् । स्वर्णस्तेयी कृतघ्न
 श्व ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥ सरापश्च विशुद्धेत लक्षजप्तेन सर्वदा
 प्राणायामत्रयं कृत्वा स्नानकाले समाहितः ॥ अहोरात्रकृतात्
 पापात्तत्क्षणादेव शुद्ध्यति । सव्याहृतिकाः सप्रणावाः प्राणायामास्तु षोडश ॥ अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः । हुता
 देवी विशेषेण सर्वकामप्रदातिनी ॥ सर्वपापक्षयकरी वनस्थ भक्तवत्सला । शान्तिकामस्तु जुहुयाद्गायत्रीमयुतैः शुचिः ॥ हन्तु-
 कामोऽपमृत्युश्च घृतेन जुहुयात्तथा । श्रीकामस्तु तथा पद्मैर्बिलैः काञ्चनकामतः ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्तु जुहुयात् पूर्ववत्तथा । घृतयुक्तैस्तिलैर्वक्त्रैर् हुत्वा तु सुसमाहितः ॥ गायत्र्यायुतहोमा
 तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । पापात्मा लक्षहोमेन पातकेभ्यः प्रमुच्यते ॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्राप्नुयात् काममीप्सितम् । गायत्री चैव जननी गायत्री पापनाशिनी ॥ गायत्र्यास्तु परं नास्ति दिवि चेद्द च पावनम् । हस्तत्राणप्रदा देवी पतता नरकार्णवे ॥ तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणो नियतः शुचिः । गायत्रीजप्यनियतो ह व्यकल्पेषु भोजयेत् । तस्मिन् तिष्ठते पापमच्चिन्दुरिव भास्करो ॥ जपेनैव तु संसिद्धो ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादित्यन्वा कुर्या न्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः । नोच्चैर्जप्यं बुधः कुर्यात् सावित्र्यास्तु विशेषतः ॥ सावित्री जप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोति मानवः । सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षो पायञ्च विन्दति ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन स्नातः प्रयतमानसः । गायत्रीञ्च जपेद्भक्त्या सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ इति शारंगीये धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ।

स्नातः कृतजपस्तदनु प्राङ्मुखो दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन

तर्पयेत् । प्रत्यहं पुरुषसूक्तेनोदकाञ्जलीन् दद्यात् पुष्पाञ्जलीन् भक्त्या । अथ कृतापसव्यौ दक्षिणामुखोऽन्तर्जानुः पित्र्येण पितृणां श्राद्धप्रकारमुदकं दद्यात् । पित्रे पितामहाय पितामह्यै सप्तमान् पुरुषान् पितृपक्षे यावतां नाम जानीयात् । पितृपक्षीयाणां त्रयाणां दत्त्वा मातृपक्षीयाणां गुरुणां सम्बन्धिबान्धवानाञ्च कृत्वा स्रग्ददां कुर्यात् । भवन्ति चात्र श्लोकाः । विनारौप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलेन च । विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठते ॥ सौवर्णराजताभ्याञ्च खड्गेनो दुम्बरेण वा । दत्तमक्षयतां वाति पितृणान्तु तिलोदकम् ॥ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृणां प्रीतिमाचहन् ॥ स्नातस्तु तर्पणं कृत्वा पितृणान्तु तिलाम्भसा । पितृयज्ञमवाप्नोति प्रीणन्ति पितरस्तथा ॥ इति शंखीये धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणान् परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् । पित्र्ये कर्मणि संप्राप्ते सूक्तमार्गेः परीक्षणम् ॥ ब्राह्मणा ये विकर्माणो वैडालव्रतिकाः शठाः । हीनाङ्गा अतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥ गुरुणां प्रतिबलायश्च तथागन्युत्पातिनश्च ये । गुरुणां त्यगिनश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥ अनध्यायेष्वधीयानाः शौचाचारविवर्जिताः । शूद्रान्नरससंपुष्टा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥ षडङ्गवेदवेत्तारो बहुचश्चैव सामगाः । तृणाचिकेतः पञ्चाग्निब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ ब्रह्मदेयानुसन्ताना ब्रह्मदेयाप्रदायकाः । ब्रह्मदेयाः पतिर्यश्च ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ ऋग्यजुःपारगो यश्च साम्नां यश्चापि पारगः । अथर्वाङ्गिरसोऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ नित्यं योगरतो विद्वान् समलोष्टाश्मकाञ्चनः । ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पित्र्ये चोदङ्मुखौस्तथा । भोजयेद्विविधान् विप्रानेकैकम्

त्रयोदशोऽध्यायः ।

६७५

त यत्र वा ॥ भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् । देशे कृ-
त्वा तु नैवेद्यं पश्चाद्द्वौ तु तत्स्तिपेत् ॥ उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं पि-
ण्डनिर्वपणं बुधैः । अभावे च तथाकार्यमग्निकार्यं यथाविधि ॥
श्राद्धं कृत्वा तु यत्नेन त्वया क्रोधविवर्जितः । उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः
श्रद्धया विनिवेदयेत् ॥ भोजयेद्विविधान् विप्रान् गन्धमाल्यानुलेप-
नैः । पङ्क्तिविदात्मनोगेहे भक्ष्यं वा भक्ष्यमेकं वा । अनिवेद्यनभो-
क्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥ उग्रगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षभवा-
नि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि तथा पर्वतजानि च । तीयोद्भुतानि
देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ॥ ऊर्णासूत्रं प्रदातव्यं कापासमथवा
नवम् । दशा विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यनाहतवस्त्रजाः ॥ घृतेन दीपो
दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ॥ धूपार्थं गुग्गुलं दद्याद् घृतयुक्तं स
धूतकटम् । चन्दनञ्च तथा दद्याद्विष्टं यत् कुङ्कुमं शुभम् ॥ छत्राकं
शरशिम्बञ्च पलञ्च सुप्तकं तथा । कूष्माण्डालावुवात्तकू कोविदा-
राञ्च वर्जयेत् ॥ पिप्पलीं मरिचञ्चैव तथापि पिण्डमूलकम् । कृत-
ञ्च लवणञ्चैव वंशागन्तु विवर्जयेत् ॥ राजमाषान् मसूराञ्च प्रवा-
लकोरदूषकान् । लोहितान् वृक्षनिर्यासान् श्राद्धकर्मणि वर्जये-
त् ॥ आम्रातलवलीमूलमूलकान् दधिदाडिमान् । स कोविदा-
र्यसत्कन्दराजेन मधुना सदा ॥ शक्नुन् शर्करया सार्द्धं दद्याच्छ्रा-
द्धे प्रयत्नतः । पायसादिभिरुष्णैश्च भोजयित्वा तथा द्विजान् ॥
भक्त्या प्रणम्य आचान्तान् तथा वैदत्तदक्षिणाम् । अभिवाद्य प्र-
सन्नात्मा अनुग्रज्य विसर्जयेत् । निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं से-
वते द्विजः ॥ श्राद्धं भुत्वा च दत्त्वा च युक्तः स्यान्महन्तैः नसा । काल-
शाकं महाशल्कं मांसं वा शकुनस्य च ॥ खड्गमांसं तथानन्त्य-
यमः प्रोवाच धर्मविन् । ॥ इति शाङ्ख्योये धर्मशास्त्रे त्र-
योदशोऽध्यायः ।

यद्ददाति गयाक्षेत्रे प्रभासे पुष्करेऽपि च । प्रयागे नैमिषार
ण्ये सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥ गङ्गायमुनयोस्तीरे तीर्थे वामरकण्ठके
नर्मदायां गयातीरे सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥ वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृ
गुतुङ्गे महालये । सप्तारण्येऽसिकूपे च यत्तदक्षयमुच्यते ॥ स्नेच्छ
देशे तथा रात्रौ सन्ध्ययोश्च विशेषतः । न श्राद्धमाचरेत् प्राज्ञो स्ने
च्छदेशे नच व्रजेत् ॥ हस्तिच्छायासूर्य्यमितचन्द्रार्द्धे राहुदर्शने ।
विषुवत्ययने चैव सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥ पौषपद्यामतीतायां मघा
युक्ता त्रयोदशी । प्राप्य श्राद्धन्तु कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥ प्रजां
पुष्टिं तथा स्वर्गमारोग्यञ्च धनं तथा । नृणां प्राप्य सदा प्रीतिं प्रय
च्छन्ति पितामहाः । इति शंखीये धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ।

जनने मरणे चैव सपिण्डानां द्विजोत्तमाः । त्र्यहश्छुद्दिम
वाप्नोति योऽग्निवेदसमन्वितः ॥ सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनि
वर्तते । जनने मरणे विप्रो दशाहेन विशुद्ध्यति ॥ क्षत्रियो द्वाद
शाहेन वैश्यः पक्षेण शुद्ध्यति । मासेन तु तथा शूद्रः शुद्धिमाप्नो
ति नान्तरा ॥ रात्रिभिर्मसतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुद्ध्यति । अजात
दन्तबाले तु सद्यः शौचं विधीयते ॥ अहोरात्रात्तथा शुद्धिर्बाले त्व
कृतचूडके । तथैवानुपनीते तु त्र्यहश्छुद्ध्यन्ति मानवाः ॥ मृतानां क
न्यकानान्तु तथैव शूद्रजन्मनः । अनूढेभ्यः शूद्रस्तु षोडशाह-
त्तरात् परम् ॥ मृत्युं समवगच्छेत्तु मासं तस्यापि बान्धवाः । शु
द्धिं समवगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा ॥ पितृवेशमनि कन्या
या रजः पश्यत्यसंस्कृता । तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शा
म्यति ॥ हीनवर्णादयदा नारी प्रमादान् प्रसवं व्रजेत् । प्रसवे मर-
णे तज्जमशौचं नोपशाम्यति ॥ समानं स्वत्वशौचन्तु प्रथमे तु स-
मापयेत् । असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥ देशान्तरगतः
श्रुत्या सत्त्वानां मरणोद्भवौ । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवे

तु॥ अतीते दशरात्रे तु तावदेवाशुचिर्भवेत् । तथा सम्यत्सरेऽती
ते स्नातएव विशुध्यति ॥ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु
च । परपूर्वासु च स्त्रीषु व्यहाच्छुद्धिरिहेष्यते ॥ मातामहे व्यतीते
तु आचार्ये च तथा मृते । गृहे मृतासु दत्तासु कन्यासु च व्यहं तथा
॥ विनष्टे राजनि तथा जाते दौहित्रके गृहे । आचार्यपत्नीपुत्रेषु दि
वसेन च मातुले ॥ मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्धवेषु च ।
सब्रह्मचारिणि तथा अनूचाने तथा मृते ॥ एकरात्रं त्रिरात्रं वा ष-
ड्रात्रं मासमेव च । शूद्राः सपिण्डवर्णानामशौचं क्रमतः स्मृतम् ॥
सपिण्डे क्षत्रिये शुद्धिः षड्रात्रं ब्राह्मणस्य च । वर्णानां परिशिष्टा-
नां द्वादशोऽङ्गि विनिर्दिशेत् ॥ सपिण्डे ब्राह्मणा वर्णाः सर्वे एवा-
विशेषतः । दशरात्रेण शुद्ध्ययुरित्याह भगवान् यमः ॥ भृग्वग्नि
पतनाम्भोभिर्मृतानामात्मघातिनाम् । पतितानामशौचञ्च शस्त्र
विद्युद्धताश्च ये ॥ यती व्रती ब्रह्मचारी सूपकारश्च दीक्षितः । ना
शौचभाजः कथिता राजाज्ञाकारिणश्च ये ॥ यस्तु भुङ्क्ते पराशौ-
चे वर्णा सोऽप्यशुचिर्भवेत् । अमुष्य शुद्धौ शुद्धिश्च तस्याप्युक्ता
मनीषिभिः ॥ पराशौचे नरो भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायते । भुक्त्वा-
न्नं म्रियते यस्य तस्य जातौ प्रजायते ॥ दानं प्रतियहो होमः स्वा-
ध्यायः पितृकर्म च । प्रेतपिण्डक्रियावर्जमशौचं विनिवर्तते ॥
इति शार्ववीये धर्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः ।

मृण्मयं भाजनं सर्वं पुनः पाकेन शुद्ध्यति । मलैर्मूत्रैः पुरी
षैर्वा स्त्रीचनैः पूयशोणितैः ॥ संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः पाकेन मृ-
ण्मयम् । एतैरेव यदि स्पृष्टं ताम्रसौवर्णराजतम् ॥ शुद्ध्यत्यावर्त्तिनं
पश्चादन्यथा केवलाभसा । अम्लोदकेन ताम्रस्य सीसस्य त्रपुण-
स्तथा ॥ क्षारेण शुद्धिः कांस्यस्य लौहस्यापि विनिर्दिशेत् । मुक्ता-
मणिप्रवालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ अजानां चैव भाण्डानां स

र्वस्याश्ममयस्य च । शाकमूलफलानाञ्च विदलानां तथैव च ॥ मा-
 र्जनाद्यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि । उष्णाम्भसा तथा शु-
 द्धिः सकेशानां विनिर्दिशेत् ॥ शय्यासनापणानान्तु सूर्यस्य-
 किरणैस्तथा । शुद्धिस्तु प्रोक्षणाद्यज्ञे करकेन्धनयोस्तथा ॥ मा-
 र्जनाद्देश्मनां शुद्धिः क्षितेः शोधस्तु तत्क्षणात् । संमार्जनेन तोयेन
 वाससां शुद्धिरिष्यते ॥ बहूनां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्धान्यादीनां विनि-
 र्दिशेत् । प्रोक्षणात् संहतानाञ्च काष्ठानाञ्चैव तत्क्षणात् ॥ सि-
 द्धार्थकाणां कम्पेन शृङ्गदन्तमयस्य च । गोवालैः फलपत्राणाम-
 स्त्रां शृङ्गवतां तथा ॥ निर्यासानां गुडानाञ्च लवणानां तथैव च । कु-
 सुम्भकुसुमानाञ्च ऊर्णाकार्पासयोस्तथा ॥ प्रोक्षणात् कथिता शु-
 द्धिरित्याह भगवान् यमः । भूमिषु मुदकं शुद्धं तथा शुचि शिलाग-
 तम् ॥ वर्णगन्धरसैर्दुष्टैर्वर्जितानां तथा भवेत् । शुद्धं नदीगतं तोयं
 सर्वदैव स्मरवाकरम् ॥ शुद्धं प्रसारितं पुण्यं शुद्धाश्वाशवादयो मुखे
 मुखवर्जन्तु गौः शुद्धा माजरिश्वाश्च मे शुचिः ॥ शय्या भार्या शि-
 शुर्वस्त्रमुपवीतं कमण्डलुः । आत्मनः कथितं शुद्धं न तच्छुद्धं पर-
 स्य च ॥ नारीणाञ्चैव वत्सानां शकुनीनां शुनां मुखम् । रात्रौ प्रसर-
 णे वृक्षे मृगयायां सदा शुचिः ॥ शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि स्नाता नारी
 रजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥ रथ्याकर्द-
 मंतोयेन व्रीवनाद्येन वाप्यथ । नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन
 शुध्यति ॥ कृत्वा मूत्रपुरीषञ्च लेपगन्धापहन्तथा । उद्धृतेनाम्भसा
 स्नानं मृदा चैव समाचरेत् ॥ मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे च प्रकी-
 र्तिने । एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्देयाश्चतुर्दश ॥ तिस्रस्तु मृ-
 त्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनम् । तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शौच-
 कामस्य सर्वदा ॥ शौचमेतद्ब्रह्मस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । द्वि-
 गुणञ्च वनस्थानां यतीनां द्विगुणं तथा ॥ मृत्तिका च विनिर्दिष्टा

सप्तदशोऽध्यायः ।

६७९

त्रिपर्व पूर्यते यथा ॥ इति शारंगीये धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः ।

नित्यं त्रिषवणस्नायी कृत्वा पटकुटीं वने । अधःशायी जटाधा-
री पर्णमूलफलाशनः ॥ ग्रामं विधेत भिक्षार्थं स्वकर्म परिकीर्तयन् ।
एकं कालं समस्थानो वर्षे च द्वादशे गते ॥ रुक्मस्तेयी सुरापयी ब्रह्म-
हा गुरुतल्पगः । व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनश्च ये ॥ यागस्थं क्ष-
त्रियं हत्वा वैश्यं हत्वा तु याजकम् । एतदेव व्रतं कुर्यादाश्रमं विनिर्दूष-
कः ॥ कूटसाक्ष्यं तथैवोक्त्वा निक्षेपञ्च प्रहृत्य च । एतदेव व्रतं कुर्याच्छे-
त्त्या च शरणागतम् ॥ आहिताग्निः स्त्रियं हत्वा मित्रं हत्वा तथैव च ।
हत्वा गर्भमपि ज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत् ॥ व्रतस्थञ्च द्विजं हत्वा पार्थिव-
ञ्चारुताश्रमम् । एतदेव व्रतं कुर्याद्द्विगुणञ्च विशुद्ध्यै ॥ क्षत्रियस्य
तु पादोनं तदर्द्धं वैश्यघातने । अर्द्धमेव सदा कुर्यात् स्त्रीवधे पुरुष-
स्तथा ॥ पादन्तु शूद्रहत्यायामुदस्यागमने तथा । गोवधे च तथा कु-
र्यात् परदारगतस्तथा ॥ पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् मासं कुर्याद्द्वि-
चक्षणः । आरण्यानां वधे चैव तदर्द्धन्तु विधीयते ॥ हत्वा द्विजं तथा
सर्पं जलेशयविलेशयी । सप्तरात्रं तथा कुर्याद्व्रतन्तु ब्राह्मणस्तथा ॥
अनस्मान्तु शतं हत्वा सास्त्रां दशशतं तथा । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्-
त् पूर्णं सम्बत्सरं तथा ॥ यस्य यस्य च वर्णस्य वृत्तिच्छेदं समाचरेत्
तस्य तस्य वधप्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ अपहृत्य तु वर्णानां भुव-
मेव प्रमादतः । प्रायश्चित्तमथ प्रोक्तं ब्राह्मणानुमतञ्चरेत् ॥ गोऽजा-
श्वस्यापहरणे सीसानां रजतस्य च । जलापहरणे चैव कुर्यात् स-
म्बत्सरं व्रतम् ॥ तिलानां धान्यवस्त्राणां शस्त्राणामपि प्रस्य च । स-
म्बत्सरार्द्धं कुर्वीत व्रतमेतत् समाहितः ॥ तृणकाष्ठे च तक्राणां रसा-
नामपहारकः । मासमेकं व्रतं कुर्याद्व्रतानां सर्पिषान्तथा ॥ लवणा-
नां गुडानाञ्च मूलानां कुसुमस्य च । मासान्दन्तु व्रतं कुर्यादेतदे-
व समाहितः ॥ लोहानां वेदलानाञ्च सूत्राणां चर्मणां तथा । एकरात्रं

व्रतं कुर्यात्तिद्देव समाहितः ॥ भुत्का पलाण्डुं लशुनं मद्यञ्च कर-
 काणि च । नारं मलं तथा मांसं विड्वराहं खरं तथा ॥ गौधेरकुञ्जरो
 पुञ्च सर्वं पञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् सम्बत्स-
 रं व्रतम् ॥ भक्ष्याः पञ्चनखास्त्वेते गोधाकच्छपशालकाः । खड्गश्च श-
 शकश्चैव तान् हत्वा तु चरेद्व्रतम् ॥ हंसं मद्गुरकं काकं काकोलं खञ्ज-
 रीटकम् । मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाशुकसारिकाः ॥ चक्रवा-
 कं प्लवं कोकं मण्डूकं भुजगन्तथा । मासमेतद्व्रतं कुर्यान्नात्र कार्या
 विचारणा ॥ राजीवान् सिंहतुण्डांश्च शकुलांश्च तथैव च । पाठीनरो-
 हितौ तक्ष्यौ मत्स्येषु परिकीर्तितौ ॥ जलेचरांश्च जलजान् मुखपा-
 दान् सुविष्टिरान् । रक्तपादान् जालपादान् सप्ताहं व्रतमाचरेत् ॥
 तित्तिरिञ्च मयूरञ्च लावकञ्च कपिञ्जरम् । वार्द्धीणसं वर्त्तकञ्च भ-
 क्ष्यानाह यमः सदा ॥ भुत्का चैवोभयदतं तथैकशफदंष्ट्रिणः । त-
 था भुत्का तु मासं चैव मासार्द्धं व्रतमाचरेत् ॥ स्वयंमृतं वृथा मांसं मा-
 हिषं वाजमेव च । गोश्च क्षीरं विवत्साया मद्विष्याश्च तथा पयः ॥
 सन्धिन्यमेध्यं भक्षित्वा पक्षन्तु व्रतमाचरेत् । क्षीराणि यान्यभक्ष्या-
 णि तद्विकाराशने बुधः ॥ सप्तरात्रं व्रतं कुर्याद्यदेतत् परिकीर्ति-
 तम् । लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रणानां प्रभवांस्तथा ॥ केवलानि
 तथान्नानि तथा पर्युषितञ्च यत् । गुडपक्कं तथा भुत्का त्रिरात्र-
 न्तु व्रती भवेत् ॥ दधिभक्तञ्च शुक्लेषु यच्चान्यदासम्भ्रमम् । गुड-
 युक्तं भक्षयित्वा तक्रं निन्द्यमिति श्रुतिः ॥ यवगोधूमजं सत्त्वं विष्णो-
 राः पयसाञ्च ये । राजवाहञ्च कुल्यञ्च भैक्षं पर्युषितं भवेत् ॥ स-
 जीवपक्वमांसञ्च सर्वं यत्नेन वर्जयेत् । सम्बत्सरं व्रतं कुर्यात् प्रा-
 शयेतान् ज्ञानतस्तथा ॥ शूद्रान् ब्राह्मणो भुत्का तथारङ्गावतारिणः
 बद्धस्य चैव चौरस्यावीरायाश्च तथा स्त्रियः ॥ कर्मकारस्य वेणस्य
 कीरस्य पतितस्य च । रुक्मकारस्य तक्षणाश्च तथा गार्दुपिकस्य च ॥

कदर्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च । गणान्नं भूमिपालान्नं
मन्त्रञ्चैवास्वजीविनः ॥ सौनपान्नं सूतिकान्नं भुत्का मासं व्रत
ञ्चरेत् । शूद्रस्य सततं भुत्का षणमासान् व्रतमाचरेत् ॥ वैश्यस्य
च तथा स्त्रीणां मासमेकं व्रतञ्चरेत् । क्षत्रियस्य तथा भुत्का द्वौ
मासौ च व्रतञ्चरेत् ॥ ब्राह्मणस्य तथा भुत्का मासमेकं समाचरे
त् । अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा पक्षं व्रती भवेत् ॥ शूद्रोच्छिष्टा
शने मासं पक्षमेकं तथा विशः । क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणस्य
तथा दिनम् ॥ अथाश्वद्वाशने विद्वान् मासमेकं व्रती भवेत् । परिवि
त्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते ॥ व्रतं सम्यत्सरं कुर्याद्वातृयाज
कपञ्चमः । श्रुनोच्छिष्टं तथा भुत्का मासमेकं व्रती भवेत् ॥ दूषितं
केशकीटैश्च मूषिकानकुलेन च । मक्षिकामशकेनापि त्रिरात्रन्तु व्र
ती भवेत् ॥ वृथाकृशरसंयावपायसापूपशकुलीः । भुत्का त्रिरा
त्रं कुर्वति व्रतमेतत् समाहितः ॥ नील्या चैव क्षतो विप्रः शुनाद
ष्टस्तथैव च । त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्यात् पुंश्चलीदर्शनक्षतः ॥ पादप्रता
पनं वट्को क्षित्वा वट्को तथाप्यधः । कुशैः प्रमृज्य पादौ च दिनमेकं
व्रतञ्चरेत् ॥ क्षत्रियस्तु रणे हत्वा पृष्ठं प्राणपरायणम् । सम्यत्सर
व्रतं कुर्याच्छित्वा पिप्पलपादपम् ॥ दिवा च मैथुनं कृत्वा स्नात्वा
दुष्टजले तथा । नग्नां परस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकं व्रती भवेत् ॥ क्षिप्त्वा
ग्नावशुचि द्रव्यं तद्वदम्भसि मानवः । मासमेकं व्रतं कुर्यादपकु
ध्य तथा गुरुम् ॥ तथा विशेषजं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणस्तथा । त्रि
रात्रन्तु व्रतं कुर्याद्वा महस्तेन वा पुनः ॥ एकपङ्क्त्युपविष्टेषु विष
मं यः प्रयच्छति । स च तावदसौ पक्षं प्रकुर्याद्ब्राह्मणो व्रतम् ॥ धा
रयित्वा तुलाञ्चैव विषमं वणिजस्तथा । सुरालवणपात्रेषु भुत्का
क्षीरं व्रतञ्चरेत् ॥ विक्रीय पाणिना मद्यं तिलानि च तथाचरेत् ।
त्वङ्गरं ब्राह्मणस्योत्का त्वङ्गरञ्च गरीयसः ॥ दिनमेकं व्रतं कुर्या

न प्रयतः सुसमाहितः ॥ प्रेतस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा वै धनहारकः
वर्णानां यद्व्रतं प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेत् ॥ कृत्वा पापं न गूहेत गुह्य
मानं हि बर्हते । कृत्वा पापं बुधः कुर्यात् पर्वदानुमतं व्रतम् ॥ स्थि
त्वा च श्वपदाकीर्णं बहुव्याधमृगे वने । न ब्राह्मणो व्रतं कुर्यात्
प्राणबाधभयात् सदा ॥ सतो हि जीवतो जीवं सर्वपापमपोहति ।
व्रतैः कृच्छ्रेस्तथा दानैरित्याह भगवान् यमः ॥ शरीरं धर्मसर्वस्वं
रक्षणीयं प्रयत्नतः । शरीराच्च्यवते धर्मः पर्वतात् सलिलं यथा ॥ आ
लोढ्य सर्वशास्त्राणि समेत्य ब्राह्मणैः सह । प्रायश्चित्तं द्विजो दद्या
त् स्वेच्छया न कदाचन ॥ इति शंखीये धर्मशास्त्रे सप्तदशोऽध्यायः

अहं त्रिषवणस्नाने प्रकुर्यादघमर्षणम् । निमज्ज्य नक्तं
सरिति न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥ वीरासनं सदा तिष्ठेद्वाञ्छ दद्यात्
पयस्विनीम् । अघमर्षणमित्येतत् कृतं सर्वाघनाशनम् ॥ अहं
सायं अहं प्रातः स्यहमद्यादयाचितम् । परं अहञ्च नाश्नीयात्
प्राजापत्यं चरन् व्रतम् ॥ अहमुष्णं पिबेदापस्यहमुष्णं घृतं पि
बेत् । अहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ तृप्तकृच्छ्रं
विजानीयादेतदुक्तं सदा व्रतम् । द्वादशेनोपवासेन पराकः परि
कीर्तितः ॥ विधिनोदकसिद्धानि समश्नीयात् प्रयत्नतः । सक्तून्
हि सोदकान् मासं कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥ बिल्वैरामलकैर्वपि कपि
त्थैरथवा शुभैः । मासेन लोकेऽतिकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः ॥ गो
मूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासस्तु कृ
च्छ्रं सान्तप्रनं स्मृतम् ॥ एतैस्तु अहमभ्यस्तेर्महासान्तपनं स्मृत
म् । पादद्वयं तथा त्यक्त्वा सक्तूनां परिवासनात् । उपवासान्तरा
भ्यासात्तुलापुरुष उच्यते ॥ गोपुरीषाशनो भूत्वा मासं नित्यं स
माहितः । व्रतन्तु वार्द्धिकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ॥ ग्रासं चन्द्र
कलावन्मा प्राश्नीयाद्द्वयन् सदा । हासयंस्तु कलाहानौ व्रतं

अष्टादशोऽध्यायः ।

६८३

चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ मन्त्रं विद्वान् जपेद्रत्नया जुहुयाच्चैव शक्ति-
तः । अयं विधिस्तु विज्ञेयः सुधीभिर्विमलात्मभिः । पापात्मन-
स्तु पापेभ्यो नात्र कार्या विचारणा ॥ शंखः प्रोक्तमिदं शास्त्रं
योऽधीते प्रयतः सुधीः । सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते
॥ इति शांखीये धर्मशास्त्रेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ इति
श्रीमन्महर्षिशिरोरत्नायमानत्रयीनितराञ्जेगीयमानमहावि-
द्यान्यकृतारवण्डनोपदेशधीषणशंखविरचितं धर्मशास्त्रं स-
माप्तम् ॥

लिखितसंहिता ।

इष्टापूर्ते तु कर्तव्ये ब्राह्मणेन प्रयत्नतः । इष्टेन लभते स्वर्गं
पूर्ते मोक्षमवाप्नुयात् ॥ एकाहमपि कर्तव्यं भूमिष्ठमुदकं शुभम्
कुलानि तारयेत् सप्त यत्र गौर्वितृषी भवेत् ॥ भूमिदानेन ये लो-
का गोदानेन च कीर्तिताः । तल्लोकान् प्राप्नुयान्मर्त्यः पादपानां प्र-
रोपणे ॥ बांपीकूपतडागानि देवतायतनानि च । पतितान्युद्धरेद्य-
स्तु स पूर्तं फलमश्नुते ॥ अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चैव पालन-
म् । आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥ इष्टापूर्ते द्विजाती-
नां सामान्यो धर्म उच्यते । अधिकारी भवेच्छुद्रः पूर्ते धर्मेन वै-
दिके ॥ यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति । तावद्दूर्ध्वं स ह-
स्त्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जला-
ञ्जलिम् । असंस्कृतमृतानाञ्च स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥ एकाद-
शाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः । मुच्यते प्रेतलोकात्तु पितृलो-
कं स गच्छति ॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् । यजेत
वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ वाराणस्यां प्रविष्टस्तु कदा

चिन्निष्क्रमेद्यदि । हसन्ति तस्य भूतानि अन्योन्यं करताडनैः ॥ गया
 शिरे तु यत्किञ्चिन्नाम्ना पिण्डन्तु निर्वपेत् । नरकस्थोदिवं याति
 स्वर्गस्थो मोक्षमाप्नुयात् ॥ आत्मनोवा परस्यापि गयाक्षेत्रे यतस्त
 तः । यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ लोहितो य
 स्तु वर्णेन शंखवर्णखुरस्तथा । लाङ्गूलशिरसोऽथैव स वै लीलवृ-
 षः स्मृतः ॥ नवश्राद्धं त्रिपक्षे च द्वादशस्वेव मामिकम् । षण्मासौ
 चाब्दिकश्चैव श्राद्धान्येताति षोडश ॥ यस्यैतानि न कुर्वीत एको
 द्विष्टानि षोडश । पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥ सपि
 ण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसम्बत्सरं द्विजः । मातापित्रोः पृथक् कुर्यात्
 देकोद्विष्टं मृते ऽहनि ॥ वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मातापित्रोस्तु सन्त
 म् । अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् ॥ संक्रान्ताद्युप
 रागे च पर्वण्यपि महालये । निर्वाप्यास्तु त्रयः पिण्डा एकतस्तु
 क्षये ऽहनि ॥ एकोद्विष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते द्विजः । अकृतं-
 तद्विजानीयात् स नाम पितृघातकः ॥ अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेत
 पक्षे ऽथवा यदि । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः ॥
 विदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वण
 न्तु विधीयते ॥ यस्य सम्बत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं स्मृतम् । प्र
 त्यहं तत्सोदकुम्भं दद्यात् सम्बत्सरं द्विजः ॥ पत्या चैकेन कर्तव्यं
 सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । पितामह्यापि तत्तस्मिन् सत्येवन्तु क्षये ऽ
 हनि ॥ तस्यां सत्यां प्रकर्तव्यं तस्याः श्वश्चेति निश्चितम् ॥ विवाहे
 चैव निर्वृत्ते चतुर्थे ऽहनि रात्रिषु । एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे
 च सूतके ॥ स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी उद्वाहान् सप्तमे पदे । भर्तृगो
 त्रेण कर्तव्यं दानं पिण्डोदकक्रिया ॥ द्विमातुः पिण्डदानन्तु पिण्डे
 पिण्डे द्विनामतः । षण्णां देयास्त्रयः पिण्डा एवं दातान् मुह्यति ॥
 अथ चेन्मन्त्रवित्त्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः । अदोषन्तं यमः

प्राह पङ्क्तिपावनएव सः ॥ अग्नौ करणशेषन्तु पितृपात्रे प्रदाप
येत् । प्रतिपाद्य पितृणाञ्च न दद्याद्दैवदेविके ॥ अनग्निको यदा
विप्रः श्राद्धं करोति पार्वणम् । तत्र मातामहानाञ्च कर्तव्यमभयं
सदा ॥ अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषावा स्त्रियोऽपिवा । तेभ्यए-
व प्रदातव्यमेकोद्विष्टं न पार्वणम् ॥ यस्मिन् राशिगते सूर्ये विपत्तिः
स्याद्भिजन्मनः । तस्मिन् न हनि कर्तव्यं दानं पिण्डोदकक्रिया ॥ वर्ष
वृद्धभिषेकादि कर्तव्यं मधिकेन तु । अधिमासे तु पूर्वं स्याच्छ्रा-
द्धं सम्यत्सरादपि ॥ स एव द्वेयोद्विष्टस्य येन केन तु कर्मणा । अभि
घातान्तरं कार्यं तत्रैवाहः कृतं भवेत् ॥ शालाग्नौ पचते अन्नं लौकि-
केनापि नित्यशः । यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥
वैदिके लौकिके वापि नित्यं हुत्वा ह्यतन्वितः । वैदिके स्वर्गमाप्नोति
लौकिके हन्ति किल्बिषम् ॥ अग्नौ व्याहृतिभिः पूर्वं हुत्वा मन्त्रैस्तु
शाकलैः । संविभागन्तु भूतेभ्यस्ततोऽग्नीयादनग्निमान् ॥ उच्छे-
षणन्तु नोतिष्ठेद्द्यावद्विप्रविसर्जनम् । ततो गृहवर्णिं कुर्यादिति
धर्मो व्यवस्थितः ॥ दर्भाः कृष्णाजिनं मन्वाब्राह्मणश्च विशेषतः
नैते निष्माल्यतां यान्ति योक्तव्यास्ते पुनः पुनः ॥ पानमाचमनं कुर्यात्
कुशपाणिः सदा द्विजः । भुत्वा नोच्छिष्टतां याति एष ए-
व विधिः सदा ॥ पान आचमने चैव तर्पणे दैविके सदा । कुशाह-
स्तो न दूष्येत यथा पाणिस्तथा कुशः ॥ वामपाणौ कुशान् कृत्वा
दक्षिणेन उपस्पृशेत् । विनाचमन्ति ये मूढा रुधिरेणाचमन्ति ते
॥ नीचीमध्येषु ये दर्भाब्रह्मसूत्रेषु ये कृताः । पवित्रांस्तान् विजा-
नीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥ पिण्डे कृतास्तु ये दर्भा यैः कृ-
तं पितृतर्पणम् । मूत्रोच्छिष्टपुरीषञ्च तेषां त्यागो विधीयते ॥ दैव-
पूर्वन्तु यच्छ्राद्धमदैवञ्चापि यद्रवेत् । ब्रह्मचारी भवेत्तत्र कुर्या-
च्छ्राद्धन्तु पितृकम् ॥ मातुः श्राद्धन्तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम्

ततोमातामहानाञ्च रुद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥ ऋतुर्दक्षो वसुः स-
भ्यः कालकामौ धुरिलोचनौ । पुरूरवामाद्रवाश्च विश्वेदेवाः प्र-
कीर्तिताः ॥ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवामहाबलाः । ये यत्र वि-
हिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥ इष्टिश्राद्धे ऋतुर्दक्षो वसुः सभ्य-
श्च दैविके । कालः कामौऽग्निकार्येषु अम्बरे धुरिलोचनौ ॥ पुरू-
रवामाद्रवाश्च पार्वणेषु नियोजयेत् ॥ यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न
विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाकर्मशङ्कया ॥ अ-
भ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां योजायते
पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥ मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिका-
सुतः । द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु सितुः पितुः ॥ मृण्मयेषु
च पात्रेषु श्राद्धे यो भोजयेत् पितृन् । अन्नदाता पुरोधश्च भोक्ता
च नरकं व्रजेत् ॥ अलाभे मृण्मयं दद्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः । घृतेन
प्रोक्षणं कार्यं मृदः पात्रं पवित्रकम् ॥ श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे यस्तु
भुञ्जीत जिह्वलः । पतन्ति पितरस्तस्य लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ श्रा-
द्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च अध्वानं योऽधिगच्छति । भवन्ति पितरस्त-
स्य तन्मासं पांशुभोजनाः ॥ पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैशु-
नम् । दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धं कृत्वा ष्वर्जयेत् ॥ अध्यगामी भवे-
दश्वः पुनर्भोक्ता च वायसः । कर्मकृज्जायते द्रासः स्त्रीगमने च शू-
करः ॥ दशकृत्यः पिबेदापः सावित्र्या चाग्निमन्त्रिताः । ततः सन्ध्या
मुपासीत शुद्धेन तदनंतरम् ॥ आर्द्रवासास्तु यत् कुर्याद्बहिर्जानु-
च यत् कृतम् । सर्वं तन्निष्फलं कुर्याज्जिपहोमप्रतिग्रहम् ॥ चान्द्रा-
यणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा । पक्षत्रये तु कृच्छ्रं स्यात् षण्णा-
से कृच्छ्रमेव च ॥ रुनादिके त्रिरात्रं स्यादेकाहः पुनरादिके । शावे-
मासन्तु भुक्त्वा वा पादकृच्छ्रं विधीयते ॥ सर्पविग्रहतानाञ्च शृङ्गि-
ष्टिसरीसृपैः । आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत् ॥ गोमि-

लिखितसंहिता ।

६८७

ईतं तथोद्धृतं ब्राह्मणेन तु धातितम् । तं स्पृशन्ति च ये विप्रा गो
जाश्वान्श्च भवन्ति ते ॥ अग्निदाता तथा चान्ये पाशच्छेदकराश्च
ये । तसकृच्छ्रेण श्रुध्यन्ति मनुराह प्रजापतिः ॥ अहमुष्णां पिबे-
दापस्यहमुष्णां पयः पिबेत् । अहमुष्णां घृतं पीत्वा वायुमक्षो
दिनत्रयम् ॥ गोमूहिरण्यहरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । यमुद्दि-
श्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मधातकम् ॥ उद्यताः सह धावन्ते य
द्येको धर्मधातकः । सर्वे ते शुद्धिमृच्छन्ति स एको ब्रह्मधातकः ॥
पतितान्नं यदा भुङ्क्ते भुङ्क्ते चाण्डालवेश्मनि । स मासान् चरे
द्वारि मासं कामकृतेन तु ॥ योयेन पतितेनैव स्पर्शं स्नानं विधी-
यते । तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ब्रह्महा च सु-
रापायी स्तेयी च गुरुतल्पगः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गं
च पञ्चमः ॥ स्नेहाद्वा यदिवा लोभाद्द्रयादज्ञानतोऽपिवा । कुर्वन्त्य
नुग्रहं ये च तत्पापं तेषु गच्छति ॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मण
स्तु कदाचन । तत्क्षणात् कुरुते स्नानमाचमेन शुचिर्भवेत् ॥ कुञ्ज
वामनवण्टेषु गद्रेषु जडेषु च । जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परि-
वेदने ॥ क्लीबे देशान्तरस्थे च पतिते व्रजितेऽपिवा । योगशास्त्राभि-
युक्ते च न दोषः परिवेदने ॥ पूरणे कूपवापीनां वृक्षच्छेदनपातने
विक्रीणीत गजञ्चाश्वं गोवधन्तस्य निर्दिशेत् ॥ पादेऽङ्गरोमवप-
नं द्विपादे श्मश्रु केवलम् । तृतीये तु शिरसावर्जं चतुर्थे तु शिरसा
वपः ॥ चाण्डालोदकसंस्पर्शं स्नानं येन विधीयते । तेनैवोच्छिष्टसं-
स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ चाण्डालघटभाण्डस्थं यत्तोयं पिब
ते द्विजः । तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ यदि-
नोस्तिष्यते तोयं शरीरे तस्य जीर्यति । प्राजापत्यं न दातव्यं
कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु क्षत्रि-
यः । तद्वद्वन्तु चरेद्द्वैषयः पादं शूद्रे तु दापयेत् ॥ रजस्वला यदा स्पृ-

षा शुना शूकरवायसैः । उपोष्य रजनीमेकां पञ्च गव्येन शुध्य
ति ॥ अज्ञानतः स्नातमात्रमानाभेस्तु विशेषतः । अत ऊर्ध्वं विरा-
त्रं स्यात् दीयस्पर्शने मतम् ॥ बालश्चैव दशाहेतु पञ्चत्वं यदि
गच्छति । सद्य एव विशुध्येत नाशौचं नोदकक्रिया ॥ शावसूतक
उत्पन्ने सूतकन्तु सदा भवेत् । शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शाव
शोधिनी ॥ षष्ठेन शुध्यते काहं पञ्चमे द्वादशमेव तु । चतुर्थे सप्तरा-
त्रं स्याच्च पुरुषे दशमेऽहनि ॥ मरणारब्धमाशौचं संयोगो यस्य
नाग्निभिः । आदाहात्तस्य विज्ञेयं यस्य वैतानिको विधिः ॥ आम
मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । अन्यभाण्डस्थिता ह्येते
निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥ मार्जनीरजसासक्ते स्नानवस्त्रघटीदके
नवाम्भसि तथा चैव हन्ति पुण्यं दिवाकृतम् ॥ दिवाकपित्यच्छाया
यां रात्रौ दधिषु सक्तुषु । धात्रीफलेषु सर्वत्र अलक्ष्मीर्वसते सदा
॥ यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैर्होमं गा
यत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ इति श्री महर्षिलिखितप्रोक्तं धर्म
शास्त्रं समाप्तम् ॥

दक्षसंहितायाम् ।

सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ सर्ववेदविदांवरः । पारगः सर्वविद्यानां
दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ उत्पत्तिः प्रलयश्चैव स्थितिः संहार एव च ।
आत्मा चात्मनि तिष्ठेत् आत्मा ब्रह्मण्यवस्थितः ॥ ब्रह्मचारी गृ-
हस्थश्च वानप्रस्थोऽप्यतिस्तथा । एतेषान्तु द्वितार्थाय दक्षः शास्त्रं
मकल्पयत् ॥ जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः । सहि
गर्भसमोक्षेऽप्येव्यक्तिमात्रप्रदर्शितः ॥ अक्ष्यामक्ष्ये तथा पेये वाच्या
वाच्ये तथानृते । तस्मिन् काले न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥

उपनीतस्य दोषोऽस्ति क्रियमाणौर्विगर्हितैः । अप्राप्त्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवार्षिकः ॥ स्वीकरोति यदा वेदं चरेद्देदव्रतानि च । ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्ध्वं स्नातो भवेद्गृही ॥ द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः । उपकुर्वाणकस्त्वाद्यो द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः ॥ योगृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः । न यतिर्न वनस्थश्च सर्वाश्रमविवर्जितः ॥ अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतस्तु यः । नासौ तत्फलमाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्च्युतः । त्रयाणामानुलोम्यं हि प्रातिलोम्यं न विद्यते ॥ प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृतमः प्रेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारी तु लक्ष्यते ॥ गृहस्थो देवयज्ञाद्यैर्नखलोम्ना वनाश्रितः । त्रिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती नचाश्रमी । उक्तकर्म क्रमो नोक्तो न कालो मुनिभिः स्मृतः ॥ द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयम् ब्रवीत् ॥ इति दाक्षे धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ।

प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥ उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणि को भवेत् । नित्येनैमित्तिकैर्मुक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥ यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः । अज्ञानाद्यदि वा मोहात् स तेन पतितो भवेत् ॥ दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥ षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् । विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्वयत्येष दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ क्लिद्यन्ति हि

प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्ववन्ति च । अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमा
 न्यधमैः सह ॥ नानास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् । अ
 स्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन ॥ प्रातरुत्थाय यो विप्रः
 प्रातःस्नायी भवेत् सदा । समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वर्षैर्वर्ज्यपो
 हति ॥ उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ । प्राजापत्ये
 न तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृ
 ष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥
 स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमुच्यते । अनेन तु विधानेन आ-
 चान्तः शुचिता मियात् ॥ प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिःपिबेदम्बुवी
 क्षितम् । संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥ संहस्य ति
 स्तुभिः पूर्वमास्यमेव मुपस्पृशेत् । ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि
 समुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठ
 या नाभिं हृदयञ्च तलेन वै । सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाहू चाग्नेण
 संस्पृशेत् ॥ सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सन्ध्या
 नोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥ स जीवन्नेव शूद्रः स्या-
 न्मृतः श्वा चैव जायते । सन्ध्याहीनाऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म-
 सु ॥ यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥ सन्ध्याकर्मविसाने
 तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ।
 ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भागिने योऽथ विद्रुपतिः । एभिरेव हुतं य
 त्तु तद्धुतं स्वयमेव हि ॥ देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।
 देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे ॥ पितॄणामपराह्णे च का
 र्याण्येतानि यत्नतः । पौर्वाह्निकन्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरे
 त् ॥ न तस्य फलमाप्नोति बन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा । दिवसस्याद्यपि
 गे तु सर्वमेतद्विधीयते ॥ द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीय

ते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥ ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः
षडङ्गसहितस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥ त
तो दीनञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । समित्पुष्पकुशा
दीनां स कालः समुदाहृतः ॥ तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसा
धनम् । पिता माता गुरुभार्य्या प्रजादीनाः समाश्रिताः ॥ अभ्या-
गतोऽतिथिश्चान्यः पोष्यवर्ग उदाहृतः । ज्ञातिर्वन्धुजनः क्षीणस्त
थानाथः समाश्रितः ॥ अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ॥ नरकं पीडने चास्य
तस्माद्यत्नेन तं भरेत् । सार्वभौतिकमन्त्राद्यं कर्तव्यन्तु विशेषतः ।
ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ स जीवति य एवं को-
बहुभिश्चोपजीव्यते । जीवन्तो मृतकाश्चान्ये य आत्मप्सरयो न
राः । बहुर्थे जीव्यते कश्चित् कुटुम्बार्थे तथा परैः ॥ आत्मार्थेऽन्यो
न शक्नोति स्वोदरेणापि दुःखितः । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं
भूतिमिच्छता ॥ अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः । यद्
दाति विशिष्टेभ्यो यज्जुहोति दिने दिने ॥ तत्तु वित्तमहं मन्ये शे
षं कस्यापि रक्षति । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ॥
तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
त्रिविधं स्नानमुच्यते ॥ तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रि-
धा । मलापहरणं पश्चान्मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् ॥ सन्ध्यास्नानमु-
भाभ्याञ्च स्नानभेदाः प्रकीर्तिताः । मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामो
यतस्ततः ॥ उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्या जप उच्यते । सविता
देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिधा स्थितः ॥ विश्वामित्रः ऋषिश्छन्दो-
गायत्री सा विशिष्यते । पञ्चमे च तथा भागे सविभागो यथार्ह
तः ॥ पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव मनुष्यै
श्च तिर्यग्भिरुपजीव्यते ॥ गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठा

श्रमी गृही । त्रयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्थो योनिरुच्यते ॥ तेनैव
सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः । मूलप्राणो भवेत् स्कन्दः स्कन्दा
च्छाखाः सपल्लवाः ॥ मूलेनैव विनष्टेन सर्वमेतद्दिनश्यति । तस्मा
त् सर्वप्रयत्नेन रक्षितव्यो गृहाश्रमी ॥ राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो
माननीयश्च सर्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी
॥ नचैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः । अस्नात्वा चाप्यहत्वा चा
जप्त्वाऽदत्त्वा च मानवः ॥ देवादीनां मृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ।
एकएव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते ॥ न भुज्यते स एवेक
यो भुङ्क्तेऽन्नं ससाक्षिणा । विभागशीलो योनित्यं क्षमायुक्तो
दयापरः ॥ देवतानिधिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्मिकः । दयाल-
ज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः कृतज्ञता ॥ एते यस्य गुणाः सन्ति स
गृही मुख्यउच्यते । सन्धिभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत्
॥ भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराण
द्यैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत् ॥ अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः
पुनः । होमो भोजनकञ्चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् ॥ कृत्वा चैवं
ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेद
भ्यासेन तौ नयेत् ॥ यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । नै
मित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ॥ तथा तथैव कार्य
णि न कालस्तु विधीयते । अस्मिन्नेव प्रयुज्जानो ह्यस्मिन्नेव तु
लीयते ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं सुखमिच्छता । सर्वत्र म
ध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् ॥ भुज्जानश्च शयानश्च ब्राह्मण
नाचसीदनि ॥ इति दाक्षे धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ।

सुधा नवगृहस्थस्य सह्यानि नवैव तु । तथैव नव कर्माणि
विकर्माणि तथा नव ॥ प्रच्छन्नानि नवान्यानि प्रकाश्यानि तथान
व । सफलानि नवान्यानि निष्फलानि नवैव तु ॥ अदेयानि नव

न्यानि वस्तुजातानि सर्वदा । नवका नव निर्दिष्टा गृहस्थोन्नतिकार-
काः ॥ सुधावस्तूनि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते । मनश्चक्षुर्मुखं वाचं
सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ॥ अभ्युत्थानमिहागच्छ पृच्छालापप्रियान्वितः ।
उपासन मनुव्रज्या कार्याण्येतानि यत्नतः ॥ ईषदानानि चान्यानि भू-
मिरापस्तृणानि च । पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनन्तथा ॥ कि-
ञ्चिच्चान्नं यथाशक्ति नास्थानम्न गृहे वसेत् । मृज्जलं चार्थिने देय-
मेतान्यपि सदा गृहे ॥ सन्ध्यास्नानं जपोहोमः स्वाध्यायो देवतार्चन-
म् । वैश्वदेवं तथातिथ्यमुद्धृतञ्चापि शक्तिनः ॥ पितृदेवमनुष्याणां
दीनानाथनपस्विनाम् । मातापितृगुरूणाञ्च संविभागीयथार्हतः ॥
एतानि नव कर्माणि विकर्माणि तथा पुनः । अनृतं पारदार्यञ्च तथा
भक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ अगम्यागमनापेयपानं स्तेयञ्च हिंसनम् । अ-
श्रौतकर्मचारणं मित्रधर्मबहिष्कृतम् ॥ नवैतानि विकर्माणि तानि स-
र्वाणि वर्जयेत् । आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् ॥ तपोदा-
नावमानौच नव गोप्यानि यत्नतः । प्रायोग्यमृणशुद्धिश्च दानाध्य-
यनविक्रयाः ॥ कन्यादानं वृषोत्सर्गो रहःपापमकुत्सनम् । प्रकाश्या-
नि नवैतानि गृहस्थाश्रमिणस्तथा ॥ मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते
चोपकारिणि । दीनानाथविशिष्टेभ्योदत्तन्तु सफलं भवेत् ॥ धूर्ते व-
न्दिनि मन्दे च कुर्वैद्ये कितवे शठे । चादुचारणचोरेभ्योदत्तं भवति
निष्फलम् ॥ सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दारश्च तद्धनम् । क्रमाया-
तञ्च निक्षेपः सर्वस्वञ्चान्वये सति ॥ आपत्त्वपि न देयानि नव वस्तू-
नि सर्वदा । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ नवनवक-
वेत्तारमनुष्ठानपरं नरम् । इह लोके परे च श्रीः स्वर्गस्थञ्च न मुञ्च-
ति ॥ यथैवात्मा परस्तद् द्रष्टव्यः सुखमिच्छता । सुखदःखानि तु
त्यानि यथात्मनि तथा परे ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं यत्किञ्चित्कि-
यते परे । ततस्तत्तु पुनः पश्चात् सर्वमात्मनि जायते ॥ न क्लेशेन विना

द्रव्यं द्रव्यहीने कुतः क्रिया । क्रियाहीने न धर्मः स्याद्धर्महीने कुतः स
 र्वम् ॥ सुखं वाञ्छन्ति सर्वे हि तच्च धर्मसमुद्भवम् । तस्माद्धर्मः सदा
 कार्यः सर्ववर्णैः प्रयत्नतः ॥ न्यायागतेन द्रव्येण कर्तव्यं पारलौकिक
 म् । दानञ्च विधिना देयं काले पात्रे गुणान्विते ॥ समद्विगुणसाहस्र
 मानन्त्यञ्च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्विंसायां तावदेव
 तु ॥ सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्ये
 त्वनंतं वेदपारगे ॥ विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् । न
 केवलं तद्विनश्येच्छेषमप्यस्य नश्यति ॥ व्यसनप्रतिकाराय कुरुभ्य
 र्थञ्च याचते । एवमन्विष्य दातव्यमन्यथा न फलं भवेत् ॥ मातापि
 तृविहीनन्तु संस्कारोद्बहनादिभिः । यः स्थापयति तस्येह पुण्यसं-
 ख्या न विद्यते ॥ न तच्छ्रेयोऽग्निहोत्रेण नाग्निष्टोमेन लभ्यते । यच्छ्रे-
 यः प्राप्यते पुंसां विप्रेण स्थापितेन तु ॥ यद्यदिष्टमं लोके यच्चापि
 दयितं गृहे । तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ इति दाक्षे ध-
 र्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ।

पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदिच्छन्दोऽनुवर्तिनी । गृहाश्रमसमं ना-
 स्ति यदि भार्या वशानुगा ॥ तथा धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नु-
 ते । प्राकाम्ये वर्तमाना तु स्नेहान्नतु निवारिता ॥ अवश्या सा भवे-
 त् पश्चादयथा व्याधिरूपेक्षितः । अनुकूला नवाग्दुष्टा दक्षा सा-
 ध्वी प्रियम्बदा ॥ आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी ॥
 अनुकूलकलत्रोयस्तस्य स्वर्गइहैव हि । प्रतिकूलकलत्रस्य नरको-
 नात्रसंशयः ॥ स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम् । रक्तएको-
 विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम् ॥ गृहवासः सरवार्थाय पत्नी-
 मूलं गृहे सुखम् । सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्तिनी ॥
 दुःखा ह्यन्या सदा खिन्ना चित्तभेदः परस्परम् । प्रतिकूलकलत्रस्य
 द्विदारस्य विशेषतः ॥ योषित् सर्वा जलोकेव भूषणाच्छादनाशनैः

सुभूत्यापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥ जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा
वपस्विनी । इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥ सशङ्का बाल
भावे तु यौवने विमुरगी भवेत् । तृणवन्मन्यते पश्चाद्दृष्ट्वा भावं स्वकं
पतिम् ॥ अनुकूला नवाग्रदुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता । एभिरेव गुणै
र्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥ या दृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविच
क्षणा । भर्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्या हीतरा जरा ॥ शिष्यो भार्या
शिशुभार्ता पुत्रोदासः समाश्रितः । यस्यैतानि विनीतानि तस्य लो
के हि गौरवम् ॥ प्रथमा धर्मपत्नी च द्वितीया रतिवर्द्धिनी । दृष्टमेव फ
लं तत्र नादृष्टमुपजायते ॥ धर्मपत्नी समारव्याता निर्दोषा यदि सा
भवेत् । दोषे सति न दोषः स्यादन्या भार्या गुणान्विता ॥ अदृष्टाप
तितां भार्या यौवने यः परित्यजेत् । स जीवनान्ते स्त्रीत्वञ्च वन्ध्य
त्वञ्च समाप्नुयात् ॥ दरिद्रं व्याधितं चैव भर्तारं याचमन्यते । शुनी गृ
धी च मकरी जायते सा पुनः पुनः ॥ मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्दु
ताशनम् । सा भवेत्तु शुभाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥ व्यालग्राही
यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् । तथा सा पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मो
दते ॥ चाण्डालपत्यवसित परिब्राजकतापसाः । तेषां जातान्यपत्या
नि चाण्डालैः सह वासयेत् ॥ इति दाक्षे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ।

उक्तं शौचमशौचञ्च कार्यं त्याज्यं मनीषिभिः । विशेषार्थं त
योः किञ्चिद्दृक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ शौचे यत्नः सदाकार्यः शौच
मूलोद्विजः स्मृतः । शौचाचारविहीनस्य समस्तानिष्फलाः क्रियाः
॥ शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृ
तं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ अशौचाद्दि वरं बाह्यं तस्मादा
भ्यन्तरं वरम् । उभाभ्याञ्च शुचिर्यस्तु स शुचिर्नेतरः शुचिः ॥ ए
का लिङ्गे गुदे तिस्रोदश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या मृ
दस्तिस्वस्तु पादयोः ॥ गृहस्थशौचमारव्यातं त्रिष्वन्येषु यथाक

मम् । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव चतुर्थस्य चतुर्गुणम् ॥ अर्द्धप्रसूतिमात्र
 तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकीर्ति-
 ता ॥ लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया । एतच्छौचं गृ-
 हस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ त्रिगुणान्तु वनस्थानां यतीना-
 ञ्च चतुर्गुणम् । दातव्यमुदकन्तावनमृदभावाद्यथा भवेत् ॥ मृदा ज-
 लेन शुद्धिः स्यान्नकुशो न धनव्ययः । यस्य शौचेऽपि शौधित्यं वि-
 त्तं तस्य परीक्षितम् ॥ अन्यदेव दिवाशौचं रात्रावन्यद्विधीयते ।
 अन्यदापत्सु विप्राणामन्यदेव ह्यनापदि ॥ दिवोदितस्य शौचस्य
 रात्रावर्द्धं विधीयते । तदर्द्धं मातुरस्याहुस्त्वरायामर्द्धं मध्वनि ॥
 न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचे शुद्धिमभीप्सिता । प्रायश्चित्तेन युज्ये-
 त विहितातिक्रमे कृते ॥ इति दाक्षे धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ।

सूतकन्तु प्रवक्ष्यामि जन्ममृत्युसमुद्भवम् । यावज्जीवं तृती-
 यन्तु यथावदनुपूर्वशः ॥ सद्यः शौचं तथैकाहोद्वित्रिचतुरहस्तथा
 दशाहो द्वादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥ मरणान्तं तथा चान्य-
 द्दशपक्षन्तु सूतके । उपन्यस्तक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः ॥ य-
 न्मर्थतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् । सकल्पं सरहस्यञ्च-
 क्रियावाञ्छेन सूतकी ॥ राजर्त्विग्दीक्षितानाञ्च बाले देशान्तरे त-
 था । व्रतिनां सत्रिणाञ्चैव सद्यः शौचं विधीयते ॥ एकाहस्तु स-
 माख्यातो योऽग्निवेदसमन्वितः । हीने हीनतरे चैव द्वित्रिचतुरह-
 स्तथा ॥ जातिविप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशा-
 हेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ अस्मात्वाचाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽस्मा-
 च यः पुनः । एवंविधस्य सर्वस्य सूतकं समुदाहृतम् ॥ व्याधितस्य
 कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजि-
 तस्य विशेषतः ॥ व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः । श-
 द्वात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥ न सूतकं कदाचित्

स्याद्यावज्जीवन्तु सूतकम् । एवंगुणविशेषेण सूतकं समुदाह-
तम् ॥ सूतके मृतके चैव तथाच मृतसूतके । एतत्संहतशौचानां मृ-
तशौचेन शुद्ध्यति ॥ दानं प्रतियहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ।
दशाहात्तु परं शौचं विप्रोऽर्हति च धर्मवित् ॥ दानञ्च विधिना दे-
यं अशुभात्तारकं हि तत् । मृतकान्ते मृतो यस्तु सूतकान्ते च सू-
तकम् ॥ एतत्संहतशौचानां पूर्वशौचेन शुद्ध्यति । उभयत्र दशाहानि
कुलस्यान्नं न भुज्यते ॥ चतुर्थेऽहनि कर्तव्यमस्थि सञ्चयनं द्विजैः ।
ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥ वर्णानामानुलोप्येन स्त्री
णामेकोऽपि पतिः । दशषट्त्रयहमेकाहः प्रसवे सूतकं भवेत् ॥
यज्ञकाले विवाहे च देशभङ्गे तथैव च । हूयमाने तथाग्नौ च नाशौ-
चं मृतसूतके ॥ सुस्थकाले त्रिदं सर्वमशौचं परिकीर्तितम् । आपद्रु-
तस्य सर्वस्य सूतके न तु सूतकम् ॥ इति दाक्षे धर्मशास्त्रे षष्ठोऽ-
ध्यायः ।

लोको वशीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः । इन्द्रियार्थो जि-
तो येन तं योगं प्रब्रवीम्यहम् ॥ प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहार-
स्तु धारणा । तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योगउच्यते ॥ नारण्यसे-
वनाद्योगो नानेकग्रन्थचिन्तनात् । व्रतैर्यज्ञैस्तपोभिश्च न योगः
कस्यचिद्भवेत् ॥ न च प्रथ्याशनाद्योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् ।
न च शास्त्रातिरिक्तेन शौचेन स भवेत् क्वचित् ॥ न मौनमन्त्रकुह-
कैरनेकैः सुकृतैस्तथा । लोकयात्रावियुक्तस्य योगो भवति कस्य-
चित् ॥ अभियोगात्तथाभ्यासात्तस्मिन्नेव तु निश्चयात् । पुनः पुन-
श्च निर्वेदाद्योगः सिद्ध्यति नान्यथा ॥ आत्मचिन्ताविनोदेन शौच-
क्रीडनकेन च । सर्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥ यश्चात्म-
निरतो नित्यमात्मक्रीडस्तथैव च । आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव
स्वभावतः ॥ रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः । आत्मन्येव

सुतृप्तोऽसौ योगस्तस्य प्रसिद्धानि ॥ सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जा-
 ग्रच्चापि विशेषतः । ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥
 य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति । ब्रह्मीभूय स एव हि दक्ष
 पक्षउदाहृतः ॥ विषयासक्तचित्तो हि यतिर्मोक्षं न विन्दति । यत्नेन
 विषयासक्तिं तस्माद्योगी विवर्जयेत् ॥ विषयेन्द्रियसंयोगः केचि
 द्योगं वदन्ति हि । अधर्मो धर्मरूपेण गृहीतन्तैरपण्डितैः ॥ मन-
 सश्चात्मनश्चैव संयोगञ्च तथापरे । उक्तानामधिका ह्येते केवलं
 योगवञ्चिताः ॥ वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि । एकीकृ-
 त्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥ कषायमोहविक्षेपलज्जाश-
 ड्गादिचेतसः । व्यापारास्तु समाख्यातास्तान् जित्वा वशमानयेत् ॥
 कुटुम्बैः पञ्चभिर्ग्राम्यैः षष्ठस्तत्र महत्तरः । देवासुरमनुष्यैस्तु सजे-
 तु नैव शक्यते ॥ बलेन परराष्ट्राणि गृह्णन् शूरस्तु नोच्यते । जितो
 येनेन्द्रियग्रामः स शूरः कथ्यते बुधैः ॥ बहिर्मुखानि सर्वाणि कृत्वा
 चाभिमुखानि वै । सर्वज्ञैवेन्द्रियग्रामं मनश्चात्मनि योजयेत् ॥ सर्व-
 भावविनिर्मुक्तः क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् । एतद्ध्यानञ्च योगश्च शै-
 षाः स्युर्यथविस्तराः ॥ त्यक्त्वा विषयभोगांश्च मनोनिश्चलतां गतम्
 आत्मशक्तिस्वरूपेण समाधिः परिकीर्तितः ॥ चतूणां सन्निकर्षेण
 पदं यत्तदशाश्वतम् । द्वयोस्तु सन्निकर्षेण शाश्वतं ध्रुवमक्षयम् ॥
 यन्नास्ति सर्वलोकस्य तदस्तीति विरुद्धान्ते । कथ्यमानं तथान्यस्य
 हृदये नावतिष्ठते ॥ स्वसम्येयं हि तद्ब्रह्म कुमारीमैथुनं यथा । अयो-
 गी नैव जानाति जानान्धो हि यथा घटम् ॥ नित्याभ्यसनशीलस्य सु-
 संवेद्यं हि तद्भवेत् । तत्सूक्ष्मत्वादनिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥ पु-
 धस्त्वाभरणं भावं मनसालोचनं यथा । मन्यते स्त्री च मूर्खश्च तदे-
 व बहु मन्यते ॥ सत्त्वोक्तदाः सुराश्चापि विषयेण वशीकृताः । प्रमा-
 दिभिः क्षुद्रसत्त्वैर्मानुषैरत्र का कथा ॥ तस्मात्प्रत्यक्तकषायेण कर्तव्यं

दण्डधारणम् । इतरस्तु न शक्नोति विषयैरभिभूयते ॥ न स्थिरं क्षण
मप्येकमुदकं हि यथोर्मिभिः । वाताहतं तथा चित्तं तस्मात्तस्य न
विश्वसेत् ॥ त्रिदण्डव्यपदेशेन जीवन्ति बहवो नराः । यो हि ब्रह्म न
जानाति न त्रिदण्डार्ह एव सः ॥ ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधा मैथुनं
पृथक् । स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥ सङ्कल्पोऽ
ध्यवसायश्च क्रियानिष्पातिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति
मनीषिणः ॥ न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न कर्तव्यं कदाचन । एतैः स
र्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः ॥ पारिव्रज्यं गृहीत्वा च यो धर्मं
नावतिष्ठते । श्वपदेनाङ्कुयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥ एको-
भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वौ चैव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो ग्रामस्तथा ख्यात
ऊर्ध्वन्तु नगरायते ॥ नगरं हि न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा । ए
तन्नयं प्रकुर्वाणः स्वधर्मश्च्यवते यतिः ॥ राजवात्तादि तेषान्तु
भिक्षावात्ता परस्परम् । स्नेहपैशून्यमात्सर्यं सन्निकर्षादिसंशय
म् ॥ लाभपूजानिमित्तं हि व्याख्यातं शिष्यसंग्रहः । एते चान्ये च
बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ॥ ध्यानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमे
कान्तशीलता । भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमो नोपपद्यते ॥ तपो
जपैः कृशीभूतो व्याधितोऽवसथावहः । वृद्धो ग्रहगृहीतश्च यश्चा
न्यो विकलेन्द्रियः ॥ नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुर्नावसथावहः । स दू
षयति तत्स्थानं बुधान् पीडयतीति च ॥ नीरुजश्च युवा चैव ब्रह्म
चर्याद्विनश्यति । ब्रह्मचर्याद्विनष्टे तु कुलञ्चैव तु नाशयेत् ॥ व
सन्नावसथे भिक्षुर्मैथुनं यदि सेवते । तस्यावसथनाशस्य मूला
न्यपि निवृन्तति ॥ आश्रमे तु यतिर्यस्य मुहूर्तमपि विश्रमेत् ।
किन्तस्थान्येन धर्मेण कृतकृत्योऽभिजायते ॥ संमितं यद्ब्रह्मस्थेन
पापमामरणान्तिकम् । स निर्दहति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः
॥ योगाश्चमपरिश्रान्तं यस्तु भोजयते यतिम् । निखिलं भोजितं ते

न त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ यस्मिन् देशे वसेद्योगी ध्यानयोग-
विचक्षणः । सोऽपि देशो भवेत् पूतः किंपुनस्तस्य बान्धवाः ॥ द्वैत
ञ्चैव तथा द्वैत द्वैताद्वैतं तथैव च । न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत् पा-
रमार्थिकम् ॥ नाहं नैवान्यसम्बन्धो ब्रह्मभावेन भावितः । ईदृशा
यामवस्थायामवाप्य परमं पदम् ॥ द्वैतपक्षाः समारब्धाता येऽद्वै-
ते तु व्यवस्थिताः । अद्वैतिनां प्रवक्ष्यामि यथा धर्मः सुनिश्चितः ॥
तत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यदि पश्यति । ततः शास्त्राण्यधीय-
न्ते श्रूयन्ते ग्रन्थसञ्चयाः ॥ दक्षशास्त्रं यथा प्रोक्तमशेषाश्रममु-
त्तमम् । अधीयन्ते तु ये विप्रास्ते यान्त्यमरलोकताम् ॥ इदन्तु
यः पठेद्भक्त्या शृणुयादधमोऽपि वा । स पुत्रपौत्रपशुमान् कीर्ति-
ञ्च समवाप्नुयात् ॥ श्रावयित्वा त्विदं शास्त्रं श्राद्धकालेऽपि वा द्वि-
जः । अक्षयं भवति श्राद्धं पितृभ्यश्चोपजायते ॥ इति दक्षे धर्म-
शास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ।

समाप्ता चेयं दक्षसंहिता ।

गौतमसंहितायाम् ।

वेदो धर्ममूलं तद्विदाञ्च स्मृतिशीले दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः सा-
हसञ्च महतां न तु दृष्टोऽर्थविरदौर्बल्यात्तुल्यबलविरोधे विकल्पः ।
उपनयनं ब्राह्मणस्याष्टमे नवमे पञ्चमे वा काम्यं गर्भादिः सं-
ख्यावर्षाणां तद्वितीयं जन्म । तद्यस्मात् स आचार्यो वेदानुवच-
नाच्च । एकादशद्वादशयोः क्षत्रियवैश्ययोः । आषोडशाद्ब्राह्मण-
स्यापतिता सावित्री द्वाविंशते राजन्यस्य द्वाधिकाया वैश्यस्य ।
मौञ्जीज्यामीर्वीसौत्र्यो मेखलाः क्रमेण कृष्णारुरुवस्ताजिनानि
वासांसि शाणक्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां कार्पासञ्चाविकृतम् ।

काषायमप्येके । वार्क्षी ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोः बै-
 ल्वपालाशौ ब्राह्मणस्य दण्डावश्वत्थपैलवौ शेषे यज्ञियावा स-
 र्वेषामपीरिता यूपचक्राः सवल्लला मूर्धूललाटनासाग्रप्रमाणाः
 मुण्डजटिलशिरगजटाश्च । द्रव्यहस्त उच्छिष्टोऽनिधायाचामेद्-
 व्यशुद्धिः परिमार्जन प्रदाहतक्षणनिर्णेजनानि तैजसमार्तिक-
 दारवतान्तवानां तैजसवदुपलमणिशङ्खशुक्तीनां दारुवदस्थि-
 भूम्योरावपनञ्च भूमेभ्यैलवद्रज्जुविदलचर्मणामुत्सर्गोवात्यन्तोप-
 हतानाम् । प्राङ्मुखोदङ्मुखोवा शौचमारभेत् । शुचौ देशआ-
 सीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिवन्धनात्
 पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रिंशत्तुर्वाप आचामेद्भिः प्र-
 सृज्यात् पादौ चाभ्युक्ष्येत् स्वानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि मूर्ध्नि-
 च दद्यात् । सुप्त्वा मुक्त्वा क्षुत्वा च पुनः । दन्तश्लिष्टेषु दन्तवद-
 न्यत्र जिह्वाभिर्मर्षणात् । प्राक्च्युतेरित्येके । च्युतेरास्त्रावगद्दिष्टा
 निगिरन्नेव तच्छुचिः । न मुख्याविप्रुषउच्छिष्टं कुर्वन्ति ताश्चेदङ्गे-
 निपतन्ति । लेपगन्धापकर्षणे शौचममेध्यस्य । तदद्भिः पूर्वं मृदा
 च मूत्रपुरीषरेतोविस्त्रंसनाभ्यवहारसंयोगेषु च यत्र चाम्नायोवि-
 दध्यात् । पाणिना सव्यमुपसङ्गृह्यांगुष्ठमधीहि भोइत्यामन्त्रये-
 त् गुरुः । तत्र चक्षुर्मनःप्राणोपस्पर्शनि दर्शैः प्राणायामाख्ययः प-
 ञ्चदशमात्राः प्राक्कुलेष्वासनञ्च ॐ पूर्वा व्याहृतयः पञ्चसप्ता-
 न्ताः । गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातर्ब्रह्मानुवचनेचाद्यन्तयोरनुज्ञा
 तउपविशेत् । प्राङ्मुखोदक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखोवा सावि-
 त्रीञ्चानुवचनमादितो ब्रह्मण आदाने ॐ कारस्याऽन्यत्रापि । अ-
 न्तरागमने पुनरुपसदनं श्वनकुलसर्पमण्डकमार्जारिणां व्यहमु-
 पवासोविप्रवासश्च प्राणायामा घृतप्राशनञ्चोतरेषाम् । श्मशा-
 नाध्ययने चैवम् । इति गौतमीये धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ।

प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्षोऽहुनोऽब्रह्मचारी यथो
 पपादमूत्रपुरीषोभयति नास्याचमनकल्पो विद्यतेऽन्यत्रापमा
 र्जनप्रधावनावीक्षणोभयो न तदुपस्पर्शनाशौचं नत्वेवैनमग्निहव
 नबलिहरणयोर्निघुञ्ज्यान् ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिन-
 यनात् । उपनयनादिनियमः । उक्तं ब्रह्मचर्यमग्नीन्धनभैक्षचर-
 णो सत्यवचनमपामुपस्पर्शनम् । एके गोदानादि । बहिः सन्ध्यार्थ-
 ज्वातिष्ठेत् पूर्वमासीतोत्तरां सज्योतिष्या ज्योतिषोदर्शनाद्वाग्य
 तो नादित्यमीक्षेत । वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जना
 भ्यञ्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवाद्यवादनस्नानदत्त
 धावनहर्षनृत्यगीतपरिवादभयानि गुरुदर्शने कर्णप्रागृतावस-
 कृथिकायाश्चयणपादप्रसारणानि निष्ठीवितहसितविजृम्भिता
 स्फोटनानि स्त्रीप्रेक्षणात्मने मैथुनशङ्कयां द्यूतं हीनवर्णसे
 वामदत्तादानं हिंसां आचार्यतत्पुत्रस्त्रीदीक्षितनोमानि शुष्कां
 गव्यं मद्यं नित्यं ब्राह्मणः । अधः शय्याशायी पूर्वेस्थायी जघन्य
 सम्पेशी वाग्बाहूदरसंयतः । नामगोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत् ।
 अर्चिते श्रेयसि चैवम् । शय्यासनस्थानानि विहाय प्रतिश्रवणम-
 भिक्रमणं वचनादृष्टेनाधःस्थानासनस्तिर्यग्वा तत्सेवायाम् ।
 गुरुदर्शने चोत्तिष्ठेत् गच्छन्त मनुव्रजेत् कर्म विज्ञाप्यारव्यायाह-
 ताध्यायी युक्तः प्रियहितयोस्तद्गार्यापुत्रेषु चैवम् । नोच्छिष्टा-
 शनस्नपनप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसंग्रहणानि । विप्रो
 ष्योपसंग्रहणं गुरुभार्याणां तत्पुत्रस्य च । नैके युवतीनां । व्य-
 चहारप्राप्तेन सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमभिशस्तपतितवर्जं । आ-
 दिमध्यान्तेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यो वर्णानुपूर्वेण । आचार्यज्ञा-
 तिगुरुष्वेष्वलाभेऽन्यत्र । तेषां पूर्वं परिहरन्निवेद्य गुरवेऽनुज्ञा-
 तोभुञ्जीत । असन्निधौ तद्गार्यापुत्रसब्रह्मचारिसद्व्यः । वाग्यत

तृतीयोऽध्यायः ।

७०३

स्तृप्यन्न लोलुप्यमानः सन्निधायोदकं स्पृशेत् । शिष्यशिष्टिरव-
धेनाशक्तोरज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्नेन घ्नन् राज्ञा शा-
स्यः । द्वादशवर्षाण्येकैकवेदे ब्रह्मचर्यं चरेत् प्रतिद्वादशवर्षेषु
ग्रहणान्तं वा । विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमन्त्यः । ततः कृतानुज्ञान
स्य स्नानम् । आचार्यः श्रेष्ठोगुरूणां मातेत्येके । इति गौतमी-
ये धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ।

तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैश्वा-
नस इति तेषां गृहस्थो योनिरप्रजनत्वादितरेषाम् । तत्रोक्तं ब्रह्म-
चारिणा आचार्याधीनत्वमात्रं गुरोः कर्मशेषेण जपेत् गुर्वभावे तदप-
त्यवृत्तिस्तदभावे वृद्धे सब्रह्मचारिण्यग्नौ वा । एवं वृत्तो ब्रह्मलोकम्
वाप्नोति जितेन्द्रियः । उत्तरेषाञ्चैतदविरोधी अनिचयो भिक्षुरू-
र्ध्वरेता ध्रुवशीलो वर्षासु भिक्षार्थी ग्राममियात् । जघन्यमनिवृ-
त्तश्चरेत् । निवृत्ताशीर्वाक्चक्षुः कर्मसंयतः । कौपीनाच्छादनार्थं
बालो विभृयात् । प्रहीणमेके निर्णेजनाविप्रयुक्तं । ओषधिवनस्पती
नामङ्गमुपाददीत । न द्वितीयामुपहर्तुं रात्रिं ग्रामे वसेत् । मुण्ड शि-
खी वा वर्जयेज्जीववधम् । समो भूतेषु हिंसानुग्रहयोरनारती । वै-
रवानसो वने मूलफलाशी तपःशीलः श्रामणकेनाग्निमाधायाग्राग्न्य-
भोजी देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजकः सर्वातिथिः प्रतिषिद्धवर्जं भैक्ष-
मप्युपयुञ्जीत न फालकृष्टमधितिष्ठेत् ग्रामञ्च न प्रविशेज्जटिल-
श्रीराजिनवासा नातिशयं भुञ्जीत । एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्य-
क्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य । इति गौतमीये धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ।

गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देतानन्यपूर्वां यवीयसीम् । अस-
मानप्रवरैर्विवाहकं धर्मं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मानृब-
न्धुभ्यः पञ्चमात् । ब्राह्मो विद्याचारित्र्यबन्धुशीलसम्पन्नाय दद्यादा-
च्छायालंकृतां संयोगमन्त्रः प्राजापत्ये सहधर्मश्चरतामिति आर्षे

गोमिथुनं कन्यावते दद्यादन्तर्वेद्यत्विजे दानं दैवोऽलङ्कृत्येच्छन्त्या
 स्वयं संयोगो गान्धर्वो वित्तेनानतिस्त्रीमतामासुरः प्रसह्यादाना-
 द्राक्षसोऽसंविज्ञानोपसङ्गमनात् पैशाचः । चत्वारो धर्म्याः प्रथ-
 माः षडित्येके । अनुलोमानन्तरैकान्तरघ्नन्तरासु जाताः सवर्णा
 म्वष्टौऽग्निषाददौष्मन्तपारशवाः । प्रतिलोमासु सूतमागधायोग
 वक्षन्तृवैदेहकचाण्डालाः । ब्राह्मण्यजीजनत् पुत्रान् वर्णेभ्य आनुपू-
 र्यात् ब्राह्मणसूतमागधचाण्डालान् तेभ्यएव क्षत्रिया मूर्धावधि-
 कक्षत्रियधीवरपुच्छसान् तेभ्यएव वैश्या भृज्जकण्ठकमाद्विष्यवै-
 श्यवैदेहान् तेभ्यएव पारशवयवनकरण शूद्रान् शूद्रेत्येके । वर्णा-
 न्तरगमनमुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमेन पञ्चमेन चाचार्याः । सृष्ट्य-
 न्तरजानानाञ्च प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः शूद्रायाञ्च असमानाया-
 ञ्च शूद्रात् पतितवृत्तिरन्त्यः पापिष्ठः । पुनन्ति साधवः पुत्रास्त्रि-
 पौरुषानार्षाद्विंश दैवाद्विंशैव प्राजापत्याद्विंशपूर्वान् दशावरानात्मा
 नञ्च ब्राह्मीपुत्राः । इति गौतमीये धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ।

ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम् । देवपितृमनुष्यभूत-
 र्षिपूजकोनित्यस्वाध्यायः । पितृभ्यश्चोदकदानं यथोत्साहमन्यद्रार्था-
 दिरनिर्दायादिर्वा । तस्मिन् गृह्याणि देवपितृमनुष्ययज्ञाः स्वाध्या-
 यश्च । बलिकर्माग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वे देवाः प्रजापतिः सिष्टिरु-
 दिति होमः । दिग्देवताभ्यश्च यथा स्वहारेषु मरुद्भ्यो गृहदेवताभ्यः
 प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये अद्भ्य उदकुम्भे आकाशायेत्यन्तरीक्षे नक्तञ्च
 रेभ्यश्च सायम् । स्वस्तिवाच्यभिक्षादानप्रश्नपूर्वन्तु ददानिषु चैवं-
 धर्मेषु । समद्विगुणसाहस्रानन्त्यानि फलान्यब्राह्मणब्राह्मणश्चो-
 त्रियवैदपारगेभ्यः । गुर्वर्थनिवेशौषधार्थं वृत्तिंक्षीणायक्ष्यमाणा
 ध्यायनाध्वसंयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागोबहिर्वेदि भिक्षमा-
 णेषु कृतान्नमितरेषु । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् । कुं

दृष्टभीतार्तलुब्धबालस्थविरमूढमत्तोन्मत्तवाक्यान्यनृतान्यपातका
नि । भोजयेत् पूर्वमतिथिकुमारव्याधितगर्भिणीस्रवासिनीस्थविरा
न् जघन्यांश्च । आचार्यपितृसखीनान्तु निवेद्य वचनक्रियात्ररुत्ति
गाचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानामुपस्थाने मधुपर्कः सम्बतसरे
पुनः पूजितायज्ञविवाहयोरर्वाक् राज्ञश्च श्रोत्रियस्य । अश्रोत्रि
यस्यासनोदके श्रोत्रियस्य तु पाद्यमर्घ्यमन्नविशेषांश्च प्रकार
येन्नित्यं वा संस्कारविशिष्टं मध्यतोऽन्नदानं मयैद्य साधुवृत्ते
विपरीते तु तृणोदकभूभिः स्वागतमन्ततः पूज्यानत्याशश्च श
य्यासनावसथानुब्रज्योपासनानि सदृक्श्रेयसोः समान्यत्यशो
ऽपि हीने असमानग्रामोऽतिथिरेकरात्रिकोऽधिरक्षसूर्योप-
स्थायी कुशलानामयारोग्याणामनुप्रश्नोत्थं शूद्रस्याब्राह्मणस्या
नतिथिरब्राह्मणोयज्ञे संवृतश्चेत् भोजनन्तु क्षत्रियस्योर्द्ध्वं ब्राह्म-
णोभ्योऽन्यान् भृत्यैः सहानृशंसार्थमानृशंसार्थं ॥ इति गौत-
मीये धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

पादोपसंग्रहणं गुरुसमवायेऽन्वहम् । अभिगम्य तु विप्रो-
ष्य मातृपितृतद्वन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां तत्तद्गुरूणाञ्च स
न्निपाते परस्य । नाम प्रोच्याहमयमित्यभिवादोऽज्ञसमवाये स्त्री
पुंयोगेऽभिवादतोऽनियममेके नाविप्रोष्य स्त्रीणाममातृपितृव्य
भार्याभगिनीनां नोपसंग्रहणं भ्रातृभार्याणां श्वश्राश्च । ऋत्वि-
कश्वशुरपितृव्यमातुलानान्तु यवीयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्या
स्तथान्यः पूर्वः पौरोऽशीनिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽप्या
र्यः शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्राज्ञश्चाजपः प्रेष्यो भो भवन्नि-
ति वयस्त्र्यः समानेऽहनि जानो दशवर्षवृद्धः पौरः पञ्चभिः कला
भरः श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः राजन्यो वैश्यकर्म विद्याहीनो दीक्षि
तस्य प्राकृक्रियात् । वित्तवन्धुर्कर्मजातिविद्यावयासि मान्यानि पर

बलीयांसि श्रुतन्तु सर्वेभ्योगरीयस्तन्मूलत्वाद्वर्मस्य श्रुतेभ्यः । चक्रि
दशमीस्थाणुग्राह्यवधूस्नातकराजभ्यः पथोदानं राज्ञा तु श्रोत्रिया
य श्रोत्रियाय ॥ इति गौतमीये धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥

आपत्कल्पो ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शु
श्रूषा समाप्ते ब्राह्मणो गुरुर्यजिनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषां पूर्वः
पूर्वो गुरुस्तदलाभे क्षत्रवृत्तिस्तदलाभे वैश्यवृत्तिः । तस्यापण्यं गंध
रसकृतान्नतिलशाणक्षौमाजिनानि रक्तनिर्णिके वाससी क्षीरञ्च
सविकारं मूलफलपुष्पोषधमधुमांसतृणोदकापथ्यानि पशवश्च
हिंसासंयोगे पुरुषवशाकुमारीहेतवश्च नित्यं भूमिघ्नीहियवाजा-
व्यश्च ऋषभधेन्वनडुहश्चैके । विनिमयस्तु रसानां रसैः पशूना-
ञ्च न लवणाकृतान्नयोस्तिलानाञ्च समेनामेन तु पक्वस्य संप्रत्य
र्थे सर्वधातुवृत्तिरशक्तावशूद्रेण तदप्येके प्राणसंशये तद्वर्णसङ्क
रोऽभक्ष्यनियमस्तु प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत राज
न्योवैश्यकर्म वैश्यकर्म ॥ इति गौतमीये धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतस्तयोश्चतुर्विध
स्य मनुष्यजातस्यान्तः संज्ञानाञ्चलनपतनसर्पणानामायत्तं जी
वनं प्रसूतिरक्षणमसङ्करोधर्मः । स एष बहुश्रुतो भवति लोक
वेदवेदाङ्गविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्ति
श्चत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु
वासामयचारिकेष्वपि विनीतः षडभिः परिहाय्यो राज्ञा बध्य-
श्चाबध्यश्चाट्पण्ड्यश्चाबहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चे-
ति । गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्रा-
शन चौडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसं-
योगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेते
षाञ्चाष्टकापार्वणश्चान्द्रावण्याग्रहायणीचैत्राश्वयुजीति सप्त

पाकयज्ञसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावग्रयणं च
तुर्मास्य निरूढ पशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अ-
ग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशि वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्या
म इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टा
वात्मगुणादया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासोमङ्ग-
लमकार्पण्य मस्पृहेति यस्पृहेते न चत्वारिंशत् संस्कारा नवाष्टा
वात्मगुणा न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति । यस्य
तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्रह्मणः
सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति गच्छति ॥ इति गौतमीये धर्मशा-
स्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

स विधिपूर्वं स्नात्वा भार्याभिगम्य यथोक्तान् गृहस्थ
धर्मान् प्रयुञ्जान इमानि व्रतान्यनुकर्षेत् स्नातकोनित्यं शुचिः
सुगन्धः स्नानशीलः सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यान्
रक्तमलवदन्यधृतं वा वासोविभूयान्न स्त्रगुपानहौ निर्णिक्तम
शक्तौ न रूढश्मश्रुरकस्मान्नाग्निमपश्च युगपद्धारयेन्नाञ्जलि
ना पिबेन्न तिष्ठन्नुद्धतोदकेनाचामेन्न शूद्राशुच्येकपाण्यांव-
र्जितेन न वाय्वग्निर्विप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रतिपश्यन् वा मू-
त्रपुरीषामेध्यान्युदस्थेनैव देवताः प्रतिपादौ प्रसारयेन्न प-
र्णलोष्टाश्मभिर्मूत्रपुरीषापकर्षणं कुर्यान् भस्मकेशतुषकपा-
लान्यधितिष्ठेन्न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत सम्भाष्य
पुण्यकृतो मनसा ध्यायेद्ब्राह्मणेन वा सह सम्भाषेत । अधेनुं
धेनुमव्येति ब्रूयादभद्रं भद्रमिति कपालं भगालमिति मणिध-
नुरितीन्द्रधनुः । गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत नचैनां वारयेन्न
मिथुनीभूत्वा शौचं प्रति विलम्बेन नच तस्मिन् शयने स्वाध्या-
यमधीयीत नचापररात्रमधीत्य पुनः प्रतिसम्विशेन्नाकल्यां

नारीमभिरमयेन रजस्वलां नचैनां श्लिष्येन कन्यामग्निमुखो-
 पधमनविगृह्यवादबहिर्गन्धमाल्यधारणपापीयसावलेखनभा-
 र्यासहभोजनाञ्जत्यवेक्षणकुक्षारप्रवेशनपादधावनासन्दि-
 ग्धभोजननदीबाहुतरणरक्षविषमारोहणावरोहणाप्राणव्यव-
 स्थानानि च वर्जयेन् सन्दिग्धां नावमधिरोहेत् सर्वतएवात्मा-
 नं गोपायेन् प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्यटेत् प्रावृत्य तु रात्रौ मूत्रो-
 चारे च न भूमावनन्तर्धाय नाराच्चावसथान् भस्मकरीषकृष्ट-
 छायापधिकाम्येषु उभे मूत्रपुरीषे दिवा कुर्यादुदङ्मुखः सन्ध्य-
 योश्च रात्रौ तु दक्षिणामुखः पालाशमासनं पादुके दन्तधावन-
 मिति वर्जयेत् । सोपानतूकश्चाशनासनशयनाभिवादननम-
 स्कारान् वर्जयेत् । न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्या-
 दयथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु च धर्मोत्तरः स्यान् नग्नां पर-
 यौषितमीक्षेत न पदासनमाकर्षेन् शिश्नोदरपाणिपादवाकू-
 चक्षुश्चापलानि कुर्याच्छेदनभेदनविलिखनविमर्दनावस्फोट-
 नानि नाकस्मात् कुर्यान्नोपरिवत्सतन्त्रीं गच्छेन्न जलंकुलः
 स्यान् यज्ञमवतोगच्छेद्दर्शनाय तु कामं न भक्ष्यानुत्संगे भक्ष-
 येन्न रात्रौ श्रेष्याहृतमुहृतस्नेहविलपनपिण्याकमथितप्रभृ-
 तीनि चात्तवीर्याणि नाश्नीयात् सायं प्रातस्त्वनमभिपूजित-
 मनिन्दन् भुञ्जीत न कदाचिद्रात्रौ नग्नः स्वपेत् स्नायाद्वा य-
 चात्मवन्तो रुद्धाः सम्यग्विनीता दम्भलोभमोहवियुक्ता वेद-
 विदआचक्षते तन् समाचरन् योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छे-
 न्नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः प्रभूतैर्धोदकयवसकुशमा-
 ल्योपनिष्क्रमणमार्यजनभूयिष्ठमनलसमृद्धं धार्मिक्यधिष्ठितं
 निकेतनमावसितुं यतेन प्रशस्तमाङ्गल्यदेवतायतनचतुष्पथा-
 दीन् प्रदक्षिणमावर्तेत । मनसा वा तत्समग्रमाचारमनुपाल-

येदापत्कल्पः । सत्यधर्मा आर्यवृत्तः शिष्टाध्यापकशौचशिष्टः
श्रुतिनिरतः स्यान्नित्यमहिंसो मृदु दृढकारी दमदानशीलएव-
माचारो मातापितरौ पूर्वापरान् सम्बन्धान् दुरितेभ्यो मोक्षयि-
ष्यन् स्नातकः शश्वद्ब्रह्मलोकान् च्यवते न च्यवते ॥ इति गौ-
तमीये धर्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥

द्विजातीनामध्ययनपिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रव-
चनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमस्त्वाचार्यज्ञातिप्रियगुरुध-
नविद्याविनिमयेषु ब्रह्मणः सम्प्रदानमन्यत्र यथोक्तात् कृषि-
वाणिज्ये चास्वयं कृते कुसीदञ्च । राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूता-
नां न्याय्यदण्डत्वं विभृयान् ब्राह्मणान् श्रोत्रियान् निरुत्साहां
श्चाब्राह्मणानकरांश्चोपकुर्वाणांश्च योगश्च विजये भये विशे-
षेण चर्या च रथधनुर्भ्यां संग्रामे संस्थानमनिवृत्तिश्च न दो-
षो हिंसायामाहवेऽन्यत्र व्यवसारथ्यायुधकृताञ्जलिप्रकीर्ण-
केशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यः
क्षत्रियश्चेदन्यस्तमुपजीवेत्तद्वृत्तिः स्यात् जेता लभेत सांघा-
मिकं वित्तं वाहनन्तु राज्ञोऽङ्गारश्चापृथग्जयेऽन्यत्तु यथाहं भा-
जयेद्राजां राज्ञे बलिदानं कर्षकैर्दशममष्टमं षष्ठं वा पशुहिर-
ण्ययोरप्येके पञ्चाशद्भागं विंशतिभागः शुकुः पण्ये मूलफ-
लपुष्पोषधमधुमांसतृणैर्न्यनानां षष्ठं तद्रक्षणधर्मित्वानेषु तु
नित्ययुक्तः स्यादधिकेन वृत्तिः शिल्पिनो मासि मास्येकैकं कर्म
कुर्याद्विद्वान्नात्मोपजीविनो व्याख्याता नौचक्रीवन्तश्च भक्तं ते
भ्यो दद्यात् पण्यं वणिग्निरर्घापचये न देयं प्रणष्टमस्वामिक-
मधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विव्याप्य सम्बत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्ध्व-
मधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञः शेषः स्वामी ऋकथक्रयसन्निभागप-
रिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं नि

विष्टं वैश्यशूद्रयोर्निध्यधिगमो राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरू-
पस्याब्राह्मणो व्याख्यातः षष्ठं लभेतेत्येके चौरहृतमुपजित्य
यथास्थानं गमयेत् कोशाद्वा दद्याद्रक्ष्यं बालधनमाव्यवहार-
प्रापणात् समावृत्तेर्वा । वैश्यस्याधिकं कृषिवणिक्पाशुपा-
त्यकुसीदम् । शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि सत्यमक्रो-
धः शौचमाचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके श्राद्धकर्म भृत्य
भरणं स्वदारवृत्तिः परिचर्या चोत्तरेषां तेभ्योवृत्तिं लिप्सेन जी-
र्णान्युपानच्छन्नवासः कूच्चान्युच्छिष्टाशनं शिल्पवृत्तिश्च यज्ज्ञा-
यमाश्रितोभर्त्तव्यस्तेन क्षीणोऽपि तेन चोत्तरस्तदर्थोऽस्य निच-
यः स्यादनुज्ञातोऽस्य नमस्कारोमन्त्रः पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्ये-
के । सर्वे चोत्तरोत्तरं परिचरेयुरार्यानार्य्ययोर्यतिक्षेपे कर्मणः
साम्यं साम्यम् ॥ इति गौतमीये धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ।

राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जं साधुकारी स्यात् साधुवादी
त्रय्यामान्वीक्षित्याञ्चाभिविनीतः शुचिर्जितेन्द्रियोगुणवत्स-
हायोऽपायसम्पन्नः समः प्रजासु स्याद्धितञ्चासां कुर्वति तमुप-
र्यसीनमधस्था उपासीरन्नन्ये ब्राह्मणोभ्यस्तेऽप्येन मन्येर-
न् वणानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेच्चलतश्चैनान् स्वधर्मे स्था-
पयेद्धर्मं स्थो ह्यंशभाग्भवतीति विज्ञायते ब्राह्मणञ्च पुरोदधी-
न विद्याभिजनवाग्रूपवयःशीलसम्पन्नं न्यायवृत्तं तपस्विनं त-
त्प्रसूतः कर्माणि कुर्वति ब्रह्मप्रसूतं हि क्षत्रमृध्यते न व्यथत इ-
ति च विज्ञायते यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः प्रब्रूयुस्तान्याद्रिये-
न तदधीनमपि ह्येके योगक्षेमं प्रतिजानते शान्तिपुण्याहस्य
स्त्ययनायुष्यमङ्गलसंयुक्तान्याभ्युदयिकानि विद्वेषिणां सम्य-
जनमभिचारद्विषद्भाधिसंयुक्तानि च शालाग्नौ कुर्याद्यथोक्त-
मृत्विजोऽन्यानि तस्य व्यवहारो वेदो धर्मशास्त्राण्यंगान्युपवेदाः

पुराणं देशजातिकुलधर्माभ्याम्यैरविरुद्धाः प्रमाणं कृषिव-
णिकृपाशुपाल्यकुसीदकारवः स्वे स्वे वर्गे तेभ्योयथाधिकार म-
र्थान् प्रत्यवहृत्य धर्मव्यवस्था न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्ते
नाभ्यूह्य यथास्थानं गमयेद्विप्रतिपत्तौ त्रयीविद्यावृद्धेभ्यः प्रत्य
वहृत्य निष्ठां गमयेदथाहास्य निःश्रेयसं भवति ब्रह्मक्षत्रेण
सम्प्रवृत्तं देवपितृमनुष्यान् धारयतीति विज्ञायते दण्डोदमना-
दित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेद्वर्णाभिमाश्रय स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य
कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः
श्रुतवृत्तवित्तसुरवमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते विष्वमो विपरीता
नश्यन्ति तानाचार्य्योपदेशोदण्डश्च पालयते तस्माद्राजाचार्य्य
वनिन्द्यावनिन्द्यौ ॥ इति गौतमीये धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः।

शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वागूदण्डपारुष्याभ्या
मङ्गं मोच्यो येनोपहन्यादार्य्यरूप्यभिगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरण
ञ्च गोप्ता चेद्वधोऽधिकोऽथाहास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां
श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद आस
नशयनवाकूपथिषु समप्रेप्सुर्दण्ड्यः शतम्। क्षत्रियो ब्राह्मणा
क्रोशे दण्डपारुष्ये द्विगुणमध्यर्द्धं वैश्यो ब्राह्मणस्तु क्षत्रिये प
ञ्चाशत्तदर्द्धं वैश्ये न शूद्रे किञ्चित् ब्राह्मणराजन्यवत् क्षत्रिय-
वैश्यावष्टापाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतिरेषां
प्रतिवर्णं विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वं फलहरितधान्यशाका
दाने पञ्चकृष्णालमल्ये पशुपीडिते स्वामिदोषः पालसंयुक्ते तु
तस्मिन् पथि क्षेत्रेऽनाद्यते पालक्षेत्रिकयोः पञ्च माषागवि ष-
डुष्टे स्वरेऽश्वमहिष्योर्दशाजाविषु द्वौ द्वौ सर्चविनाशे शतं शि-
ष्टाकरणे प्रतिषिद्धसेवायाञ्च नित्यं चेलपिण्डादूर्ध्वं स्वहरणञ्च
गोऽन्यर्थे तृणमेधान् वीरुहूनस्पतीनाञ्च पुष्पाणि स्ववदाददी-

त फलानि चापरिवृतानाम् कुसीदरुद्धिर्हर्म्या विंशतिः पञ्चमा-
षकी मासं नातिसाम्बत्सरीमेके चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य
मुक्ताधिर्न वर्द्धते दित्सतोऽवरुद्धस्य च चक्रकालरुद्धिः कारिता-
कायिकाशिखाधिभोगाश्च कुसीदं पशूपजलोमक्षेत्रशतवाह्ये
षु नातिपञ्चगुणमजडापोगण्डधनं दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ
भोक्तुरश्रोत्रियप्रव्रजितराजन्यधर्मपुरुषैः पशुभूमिस्त्रीणामन-
तिभोगक्रूरकथभाजि क्रूरं प्रतिकुर्युः प्रातिभाज्यवणिक्शु-
ल्क मद्य द्यूतदण्डान् पुत्रानध्याभवेयुर्निध्यं वाधियाचितावकी-
ताधयो नष्टाः सर्वा न निन्दिता न पुरुषापराधेन स्तेनः प्रकीर्ण-
केशो मुषली राजानमियात् कर्मचिक्षाणः पूतोवधमोक्षाभ्या-
मघ्नन्नेनस्वी राजा न शारीरो ब्राह्मणदण्डः कर्मवियोगविरज्या-
पनविवासनाङ्ककरणान्यप्रवृत्तौ प्रायश्चित्ती सचौरसमः सचि-
वोमतिपूर्वे प्रतियहीनाप्यधर्मसंयुक्ते पुरुषशक्त्यपराधानुब-
न्धविज्ञानादण्डनियोगोऽनुज्ञानं वा वेदवित्समवायवचनात्
वेदवित्समवायवचनात् । इति गौतमीये धर्मशास्त्रे द्वादशो
ऽध्यायः ।

विप्रतिपत्तौ साक्षिणि मिथ्यासत्यव्यवस्था बहवः स्युरनि-
न्दिताः स्वकर्मसु प्रात्यायिका राजाश्च निष्पीत्यनभितापाश्चा-
न्यतरस्मिन्नपि शूद्राब्राह्मणवचनादनुरोधोऽनिबन्धश्चेन्ना-
समवेता पृष्टाः प्रब्रूयुरवचने च दोषिणः स्युः स्वर्गः सत्यवचने
विपर्यये नरकः । अनिबन्धैरपि वक्तव्यं पीडाकृते निबन्धः प्रम-
तोक्ते च साक्षिसभ्यराजकर्तृषु दोषो धर्मतन्त्रपीडायां शपथै-
र्नेके सत्यकर्मणा तद्देवराजब्राह्मणसंसदि स्यादब्राह्मणानां क्षु-
द्रपश्वनृते साक्षी दश हन्ति गोऽश्वपुरुषभूमिषु दशगुणोत्तरा-
न सर्वं वा भूमौ हरणे नरकोभूमिवदप्सु मैथुनसंयोगे च पशु-

चतुर्दशोऽध्यायः।

७१३

वन्मधुसर्पिषोर्गोविद्धस्त्रहिरण्यधान्यब्रह्मसु यानेष्वश्ववन्मि
थ्यावचने याप्यो दण्ड्यश्च साक्षी नानृतवचने दोषो जीवन
ञ्जेत्तदधीनं नतु पापीयसोजीवनं राजा प्राड्विवाकोब्राह्म-
णोवा शास्त्रवित् प्राड्विवाको मध्योभवेत् सम्बत्सरं प्रतीक्षे
त प्रतिभायां धेन्वनदुहस्त्रीप्रजनसंयुक्तेषु शीघ्रमात्ययिके
च सर्वधर्मेभ्योगरीयः प्राड्विवाके सत्यवचनं सत्यवचनम् ।
इति गौतमीये धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ।

शावमाशौचं दशरात्रमनृत्विग्दीक्षितब्रह्मचारिणां स
पिण्डानामेकादशरात्रं क्षत्रियस्य द्वादशरात्रं वैश्यस्यार्द्धमा
समेकं मासं शूद्रस्य तच्चेदन्तः पुनरापतेत्तच्छेषेण शुद्धेरन्
रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिर्गोब्राह्मणहृतानामन्वक्षं
राजक्रोधाच्च युद्धे प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोदबन्धन
प्रपतनेभ्यश्चेच्छतां पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा जननेऽप्ये
वं मातापित्रोस्तन्मातुर्या गर्भमाससमा रात्रिः स्वंसने गर्भस्य
अहं वा श्रुत्वा चोर्द्धं दशम्याः पक्षिण्यसपिण्डयो निसम्बन्धे
सहाध्यायिनि च सब्रह्मचारिण्येकाहं श्रोत्रिये चोपसम्पन्ने
प्रेतोपस्पर्शने दशरात्रमाशौचमभिसन्धाय चेदुक्तं वैश्यशूद्र
योरार्तवीर्चा पूर्वयोश्च अहं वाचार्यतत्पुत्रस्त्रीयाज्यशिष्ये
षु चैवमवरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् पूर्वोवावरं तत्र शावो
क्तमाशौचं पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युप
स्पर्शने सचेलोदकोपस्पर्शनाच्छुद्धेच्छवानुगमे च शुनश्च
यदुपहन्यादित्येके उदकदानं सपिण्डैः कृतचूडस्य तत्स्त्रीणा
ञ्जाननिभोगएकेऽप्रदत्तानामधः शय्यासनिनो ब्रह्मचारिणः
सर्वे न मार्जयेरन्नमासं भक्षयेयुराप्रदानात् प्रथमतृतीय-
पञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रिया वाससाञ्च त्यागः अन्त्येत्

न्यानां दत्तजन्मादि मातापितृभ्यां तूष्णीं माता बालदेशान्त
रितप्रव्रजितासपिण्डानां सद्यःशौचं राज्ञाञ्च कार्यविरोधा
द्ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थं स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थम् ।
इति गौतमीये धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ श्राद्धममावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृ
ति वापरपक्षस्य यथाश्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेशब्राह्मणसन्नि-
धाने वा कालनियमः शक्तिः प्रकर्षे गुणसंस्कारविधिरन्नस्य न
रावरान् भोजयेदयुजो यथोत्साहं वा ब्राह्मणान् श्रोत्रियान् वायू
पययःशीलसम्पन्नान् युवभ्योदानं प्रथममेके पितृवन्नच तेन
मित्रकर्म कुर्यात् पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च द
द्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्यौ तिलमाषव्रीहियवोदकदानैर्मसि
पितरः प्रीणन्ति मत्सहरिणरुरुशशकर्मवराहमेषमांसैः सम्य
सराणि गव्यपयःपायसैर्द्वादश वर्षाणि वार्धीणसेन मांसेन-
कालशाकच्छागलोहरवङ्गमांसैर्मधुमिश्रैश्चानन्त्यम् । न भोजयेत्
स्तेनक्रीवपतितनास्तिकतद्वृत्तिवीरहाग्रेदिधिषुदिधिषुपतिस्त्री
ग्रामयाजकाजपालोन्सृष्टाग्निमद्यपकुचरकूटसाक्षिप्रातिहा-
रि कानुपपत्तिर्यस्य च कुण्डाशी सोमविक्रय्यगारदाही गरदा-
वकीणिगणप्रेष्यागम्यागामिहिंस परिवित्तपरिवेतृपर्याहितप
र्या धातृत्यक्तात्मदुर्वलाः कुनखिश्यावदन्तः शिवत्रिपौनर्भव-
क्तिवज्रप्रेष्य प्रातिरूपकशूद्रापतिनिराकृतिफिलासी कुसीदी
वणिकृशिल्योपर्जाकिज्यावादित्रतालनृत्यगीतशीलान् पित्रा वा
कामिन विभक्तान् शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च । भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो
गुणवन्तम् । सद्यश्चाह्नी शूद्रातल्पगस्तनूपुरीषे मांसं नयति पि
तृस्तस्मात्तदहर्ब्रह्मचारी स्यात् श्वचण्डालपतितावेक्षणे दुष्टं न
स्मान् परिश्रुते दद्यान्निर्लेपां क्लिरेत् पंक्तिपावनोवा शमयेत् पः

किपाचनाः षडङ्गविज्येषुसामिकस्तृणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुप-
र्णः पञ्चाग्निः स्नातकोमन्त्रब्राह्मणविहर्मज्ञोब्रह्मदेयानुसंधा-
नइति हविषुः चैवं दुर्बलादीन् श्राद्धएवैके श्राद्धएवैके । इति
गौतमीये धर्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रवणादि वार्षिकं प्रोष्ठपदीं वोपाकृत्याधीयीत च्छन्दां
स्यर्द्धपञ्च मासान् पञ्चदक्षिणायनं वा ब्रह्मचार्य्युत्सृष्टलो-
मानमांसं भुञ्जीत द्वैमास्योवा नियमो नाधीयीत वायौ दिवा
पांशुहरे कर्णश्राविणि नक्तं बाणभेरीमृदङ्गगज्जर्निशब्देषु च श्व
शृगालगर्दभसंहादे लोहितेन्द्रधनुर्नीहारेष्वप्यत्रदर्शने चापनीं
मूत्रित उच्चारिते निशासन्ध्योदकेषु वर्षति चैके वलीकसन्नान-
माचार्य्यपरिवेषणे ज्योतिषोश्च भीतो यानस्थः शयानः प्रौढ-
पादः श्मशानग्रामान्तमहापथाशौचेषु पूतिगन्धान्तःशवदि-
वाकीर्तिशूद्रसन्निधाने सूतके चोद्वारे ऋग्यजुषश्च सामश-
ब्दो यावदाकालिका निर्घातभूमिकम्पराहुदर्शनोल्कास्तनयि-
तुवर्षविद्युतः प्रादुष्कृताग्निष्वनृतौ विद्युति नक्तञ्चापररात्रा
त्रिभागादिप्रवृत्तौ सर्वमुल्का विद्युत्सममित्येकेषां।स्तनयितुर
पराह्णेऽपि प्रदोषे सर्वं नक्तमर्द्धरात्रादहश्चेत् सज्योतिर्विषयस्थे
च राक्षि प्रेते विप्रोष्य चान्योन्येन सह संकुलोपाहितवेदसमाप्ति
च्छर्दिश्राद्धमनुष्ययज्ञभोजनेष्वहोरात्रममावास्यायाञ्च द्वहं
वा कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्र
मन्यामेके अभितोवार्षिकं सर्वे वर्षविद्युत्स्तनयितुसन्निपा-
ते प्रस्यन्दिन्यूर्ध्वं भोजनादुत्सवे प्राधीतस्य च निशायां चतु-
र्मुहूर्तं नित्यमेकं नगरे मानसमप्यशुचिश्चाद्विनामाकालिकम
कृतान्नश्चाद्विकसंयोगे च प्रतिविद्यञ्च यावत् स्मरन्ति प्रतिवि-
द्यञ्च यावत् स्मरन्ति । इति गौतमीये धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः।

न्यानां दत्तजन्मादि मातापितृभ्यां तूष्णीं माता बालदेशान्त
रितप्रव्रजितासपिण्डानां सद्यःशौचं राज्ञाञ्च कार्यविरोधा
द्ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थं स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थम् ।
इति गौतमीये धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ श्राद्धममावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृ
ति वापरपक्षस्य यथाश्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेशब्राह्मणसन्नि-
धाने वा कालनियमः शक्तिः प्रकर्षे गुणसंस्कारविधिरन्नस्य न
गवसान् भोजयेदयुजो यथोत्साहं वा ब्राह्मणान् श्रोत्रियान् वायू
पयःशीलसम्पन्नान् युवभ्योदानं प्रथममेके पितृवन्नच तेन
मित्रकर्म कुर्यात् पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च द
द्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्यौ तिलमाषव्रीहियवोदकदानैर्मसि
पितरः प्रीणन्ति मत्सहरिणरुरुशशकर्मवराहमेषमांसैः सम्य
सराणि गव्यपयःपायसैर्द्वादश वर्षाणि वार्धीणसेन मांसेन-
कालशाकच्छागलोहरवङ्गमांसैर्मधुमिश्रैश्चानन्त्यम् । न भोजयेत्
स्तेनक्रीवपतितनास्तिकतद्वृत्तिवीरहाग्रेदिधिषुदिधिषुपतिस्त्री
ग्रामयाजकाजपालोन्सृष्टाग्निमद्यपकुचरकूटसाक्षिप्रातिहा-
रि कानुपपत्तिर्यस्य च कुण्डाशी सोमविक्रय्यगारदाही गरदा-
वकीणिगणप्रेष्यागम्यागामिहिंस परिवित्तपरिवेतृपर्याहितप
र्या धातृत्यक्तात्मदुर्वलाः कुनखिश्यावदन्तः शिवत्रिपौनर्भव-
क्तिवजप्रेष्य प्रातिरूपकशूद्रापतिनिराकृतिफिलासी कुसीदी
वणिकृशिल्योपर्जाकिज्यावादित्रतालनृत्यगीतशीलान् पित्रा वा
कामिन विभक्तान् शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च । भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो
गुणवन्तम् । सद्यश्चाह्नी शूद्रातल्पगस्तनूपुरीषे मांसं नयति पि
तृस्तस्मात्तदहर्ब्रह्मचारी स्यात् श्वचण्डालपतितावेक्षणे दुष्टं न
स्मान् परिश्रुते दद्यान्निर्लेपां क्लिरेत् पंक्तिपावनोवा शमयेत् पः

यितुरपत्यं समयादन्यत्र जीवतश्च क्षेत्रे परस्मात्तस्य द्वयोर्वा रक्ष
णाद्भूतुरेव नष्टे भर्तरि षाड्वार्षिकं क्षपणं श्रूयमाणेऽभिगमनं
प्रव्रजिते तु निवृत्तिः प्रसङ्गात्तस्य द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य वि
द्यासम्बन्धे भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीयान् कन्यागन्युपयमेषु ष
डित्येके त्रीन् कुमार्यृतूनतीत्य स्वयं युज्येतानिन्दितेनोत्सृज्य
पित्र्यानलङ्कारान् प्रदानं प्रागृतोरप्रयच्छन् दोषी प्रागवाससः
प्रतिपत्तेरित्येके द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थं धर्मतन्त्रसंयोगे च
शूद्रादन्यत्रापि शूद्राद्बहुपशोर्हीनकर्मणः शतगोरनाहिताग्नेः
सहस्रगोश्च सोमपात् सप्तमीञ्चाभुत्का निचयायाप्यहीनकर्म
भ्यआचक्षीत राज्ञा पृष्टस्तेन हि भर्तव्यः श्रुतशीलसम्पन्नश्चे-
द्धर्मतन्त्रपीडायां तस्याकरणे दोषादोषः ॥ इति गौतमीये ध
र्मशास्त्रे अष्टादशोऽध्यायः।

उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्चाथ स्वत्वयं पुरुषो येन कर्म-
णा लिप्यतेऽथैतदयाज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवद्यवदनं शि-
ष्टस्याक्रिया प्रतिषिद्धसेवनमिति च तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कु
र्यादिति मीमांसन्ते न कुर्यादित्याहुर्नहि कर्म क्षीयत इति कु
र्यादित्यपरे पुनस्तोमेनेष्वा पुनः सवनमायातीति विज्ञायते -
ब्राह्मस्तोमेनेष्वा तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्व
मेधेन यजतेऽग्निष्टुताभिः शस्यमानं याजयेदिति च। तस्य नि
ष्क्रयणानि जपस्तपो होम उपवासोदानमुपनिषदो वेदान्ताः
सर्वच्छन्दःसु संहिता मधून्यधमर्षणमथर्वशिरोरुद्राः पुरुष
सूक्तं राजनरोहिणे सामनी बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्महानाम्यो
महावैराजं महादिवाकीर्त्यं ज्यैष्ठसाम्नामन्यतमद्वहिष्यवमा-
नं कुष्माण्डानि पावमान्यः सावित्री चेति पावनानि। पयोव्रतता
शाकभक्षता फलभक्षता प्रसृतयावको हिरण्यप्राशनं दृतप्रा-

शनं सोमपानमिति च मेध्यानि । सर्वे शिलोच्चयाः सर्गाः स्रवन्त्यः
 पुण्याद्गदास्तीर्थानि ऋषिनिवासगोष्ठपरिस्कन्दा इति देशाः ।
 ब्रह्मचर्यं सत्यवचनं सवनेषूदकोपस्पर्शनमार्द्रवस्त्रतापः शायि
 कानाशक इति तपांसि । हिरण्यं गौर्वासोऽश्वोभूमिस्तिलाघृ-
 तमन्नमिति देयानि । सम्यत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेक
 श्वनुर्विशत्यहोद्वादशाहः षडहस्त्रयोऽहोरात्र इति काला एता
 न्येवानादेशो विकल्पेन क्रियेरन् । एनःसु गुरुस्तु गुरूणि लघुषु
 लघूनि कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तं सर्वप्राय
 श्चित्तम् ॥ इति गौतमीये धर्मशास्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथ चतुःषष्टिषु यातनास्थानेषु दुःखान्यनुभूय तत्रेमा
 नि लक्षणानि भवन्ति ब्रह्महार्द्रकुष्ठी सुरापः श्यावदन्तो गुरुत-
 त्यगः पंगुः स्वर्णहारी कुनस्वी श्वित्री वस्त्रापहारी हिरण्यहारी
 दर्दूरी तेजोऽपहारी मण्डली स्नेहापहारी क्षयी तथा जीर्णवा-
 नन्नापहारी ज्ञानापहारी मूकः प्रनिहन्ता गुरोरपस्मारी गोघ्नो
 जात्यन्धः पिशुनः पूतिनासः पूतिवक्रस्तु सूचकः शूद्रोपाध्यायः
 श्वपाकस्त्रपुसीसंचामरविक्रयी मद्यप एकशफविक्रयी मृगया
 धः कुण्डाशी भृतकश्चेलिकोवा नक्षत्री चार्बुदी नास्तिकोरङ्गो
 पजीव्यभक्ष्यभक्षी गण्डरी ब्रह्मपुरुषतस्कराणां देशिकः पि
 ण्डितः षण्डोमहापथिकोगण्डिकश्चण्डाली पुक्कसी गोष्कवकी
 र्णा मध्यामेही धर्मपत्नीषु स्यान्मैथुनप्रवर्तकः स्वत्वाटसगोत्रस
 मयरुयभिगामी पितृमातृभगिनीरुयभिगाम्याबीजितस्तेषां
 कुञ्जकुण्डमण्डव्याधितयङ्गदरिद्राल्पायुषोऽल्पबुद्धयश्चण्डप
 ण्डशैलूषतस्करपरपुरुषप्रेष्यपरकर्मकराः स्वत्वाटचक्राङ्ग-सं
 कीर्णाः भूरकर्माणाः क्रमशश्चान्त्याभ्योपपद्यन्ते तस्मात् कर्त
 यमेवेह प्रायश्चित्तं विशुद्धैर्लक्षणैर्जायन्ते धर्मस्य धारणादि-

ति धर्मस्य धारणादिति ॥ इति गौतमीये धर्मशास्त्रे विंशतितमोऽध्यायः ।

त्यजेत् पितरं राजघातकं शूद्रयाजकं वेदविप्लावकं भ्रूणह-
नं यश्चान्त्यावसायिभिः सह सम्बसेदन्त्यावसायिन्या वा तस्य
विद्यागुरुन् योनिसम्बन्धांश्च सन्निपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रे-
तकर्माणि कुर्युः पात्रञ्चास्य विपर्यस्येयुः । दासः कर्मकरो वा
वकरादमेध्यपात्रमानीय दासी घटान् पूरयित्वा दक्षिणामुखः
पदा विपर्यस्येदमुमनुदकं करोमीति नामग्राहस्तं सर्वेऽन्वाल-
भेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिरवा विद्यागुरवो योनिसम्बन्धा-
श्च वीक्षेरन्मपउपस्पृश्य ग्रामं प्रविशन्ति । अतर्ह्य तेन सम्भा-
ष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपन् सावित्रीमज्ञानपूर्वं ज्ञानपूर्वञ्चैत्रिगत्रम् ।
यस्तु प्रायश्चित्तेन शुद्धोत्तस्मिन् शुद्धे शान्तकुम्भमयं पात्रं पुण्य-
तमान्द्रुदात् पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यां वा त एनमपउपस्पृशयेयुः ।
अथास्मै तत्पात्रं दद्युस्तत् सम्प्रतिगृह्य जपेच्छान्ता द्यौः शान्ता
पृथिवी शान्तं शिवमन्तरीक्षं योरोचनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्य-
जुर्भिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कुष्माण्डैश्चाज्यं जुहुया-
द्विरण्यं ब्राह्मणाय वा दद्याद्रामाचार्य्याय । यस्य तु प्राणा-
न्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्धोत्तस्य सर्वाण्युदकादीनि प्रे-
तकर्माणि कुर्युरेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु सर्वेषूपपा-
तकेषु ॥ इति गौतमीये धर्मशास्त्रे एकविंशतितमोऽध्यायः ।

ब्रह्महासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धगस्तेन-
नास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितत्याग्यपतितत्यागिनः पति-
ताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन् । द्विजातिकर्मभ्यो-
हानिः पतनं परत्र चासिद्धिस्तामेके नरकं व्रीणि प्रथमान्यनिर्दे-
श्यानि मनुर्न स्त्रीष्वगुरुतल्पगः पततीत्येके भ्रूणहनि । द्वीनव-

र्णसेवायाञ्च स्त्री पतति कौटसाक्ष्यं राजगामिपैश्वर्यं गुरोरनृता
 मिशंसनं महापातकसमानि अपांक्त्यानां प्राग्दुर्बलाद्रोहन्त-
 ब्रह्मोज्ज्वलतन्मन्द्ररुदवकीर्णपतितसावित्रीकेषूपपातकं या-
 जनाध्यापनादृत्विगाचार्य्यो पतनीयसेवायाञ्च हेयावन्यत्र हाना
 त् पतति तस्य च प्रतिग्रहीतेत्येकेन कर्हिचिन्मातापित्रोरवृ-
 त्तिर्दायन्तु न भजेरन् ब्राह्मणाभिशंसने दोषस्तावान् द्विनेनसि
 दुर्बलहिंसायामपि मौचने शक्तश्चेत् । अभिकुच्छावगोरणं ब्रा-
 ह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यं निर्धाते सहस्रलोहितदर्शने यावतस्त
 त्प्रस्कन्द्य पांशून् संगृहीयान् संगृहीयान् ॥ इति गौतमीये
 धर्मशास्त्रे द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तमग्नौ सक्तिर्ब्रह्मघ्नस्त्रिखच्छादितस्य लक्ष्यं वा
 स्याज्जन्येशस्यभृताम् । खद्वांगकपालपाणिर्वा द्वादशसम्बत्स
 रान् ब्रह्मचारी भैक्षाय ग्रामं प्रविशेत् स्वकर्मचिक्षाणः पथोप-
 क्रामेत् संदर्शनादार्य्यस्य स्नानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदकोप-
 स्पर्शी शुद्धेत् प्राणलाभे वा तन्निमित्ते ब्राह्मणस्य द्रव्यापचये वा
 अवरं प्रति राज्ञोऽश्वमेधावभृथे वान्ययज्ञेऽप्यग्निष्टदन्तश्चोत्स
 ष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे । हत्वापि आत्रेयाञ्चैवं गर्भे चाविज्ञाते वा । ब्रा-
 ह्मणस्य राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्य्यं ऋषभैकसह-
 स्राश्च गा दद्यात् । वैश्ये त्रैवार्षिकं ऋषभैकशताश्च गा दद्यात् ।
 शूद्रे सम्बत्सरं ऋषभैकदशाश्च गा दद्यादनात्रेयाञ्चैवं गाञ्च ।
 वैश्यवन्मण्डूकनकुलकाकविषद हरभूषिकाश्च । हिंसासु चा
 स्थिमतां सहस्रं हत्वा नस्थिमता मनडुद्रारे च । अपि वास्थिम
 तामेकैकस्मिन् किञ्चित् किञ्चिद्दद्यात् । षण्डे च पलालभारः सी
 समाषश्च वराहे घृतघटः सर्पं लौहदण्डो ब्रह्मबन्धाञ्चललना-
 यां जीवोवैशिके न किञ्चित्तल्पान्नधनलाभवधेषु पृथग्वर्षाणि

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः।

७२१

द्वे परदारौ त्रीणि श्रोत्रियस्य द्रव्यलाभे चोत्सर्गो यथास्नानं वा गम-
येत् प्रतिसिद्धमन संयोगे सहस्रवाकृचेदग्न्युत्सादिनिराकृत्युपपा-
तकेषु चैवं स्त्री चातिचारिणी गुप्ता पिण्डन्तु लभेत् अमानुषीषु
गोवर्जं स्त्रीकृते कुष्माण्डैर्घृतहोमो घृतहोमः। इति गौतमीये
धर्मशास्त्रे त्रयोविंशतितमोऽध्यायः।

सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चेयुः सुरा मास्ये मृतः शुद्धो
दमत्या पाने पयोघृतमुदकं वायुं प्रतिच्यहंतप्तानि सकृच्छस्ततोऽ-
स्य संस्कारः। मूत्रपुरीषरेतसाञ्च प्राणिने श्वापदोष्ट्रस्वराणाञ्चाङ्ग-
स्य ग्राम्यकुक्कुटशूकरयोश्च गन्धाघ्राणे सुरापस्य प्राणायामो घृ-
तप्राशनञ्च पूर्वैश्च दष्टस्य। तस्ये लोहशयने गुरुनल्पगः शयीत सू-
र्मी वा ज्वलन्तीं श्लिष्येद्विंशं वा सवृषणमुत्कृत्याज्जलावाधाय द-
क्षिणाप्रतीचीं व्रजेदजिह्ममाशरीर निपातान्मृतः शुद्धेत। सरसीस-
योनिःसगोत्राशिष्यभार्यासु स्नुषायां गवि च तस्यसमोऽवकरइत्ये-
के श्वभिरादयेद्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशं पुमांसं स्वादये-
द्यथोक्तं वा गर्दभेनावकीर्णी निर्भ्रंति चतुष्पथे यजते तस्याजिनमू-
र्ध्वबालं परिधाय लोहितपात्रः सप्त गृहान् भैक्षञ्चरेत् कर्माचक्षाणः
सप्तत्सरेण शुध्येत्। रेतस्कन्दने भये रोगे स्वप्नेऽग्नीन्धनभैक्षचर-
णानि सप्तरात्रं कृत्वाज्यहोमः सामिसन्धेर्वा रेतस्याभ्यां सूर्याभ्यु-
दिते ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमिते च रात्रिं जपन् सा-
वित्रीमशुभिं दृष्ट्वादित्यमीक्षेत प्राणायामं कृत्वाऽभोज्यभोजनेऽमे-
ध्यप्राशने वा निष्पुत्रीषीभावस्त्रिरात्रावरमभोजनं सप्तरात्रं वा स्वयं
शीर्णान्युपयुञ्जानः फलान्यनतिक्रामन् प्राकूपञ्चनस्वेभ्यश्छर्दिनो
घृतप्राशनञ्चाक्रोशानृतहिंसासु त्रिरात्रं परमन्तपः सत्यवाक्ये च
द्वारुणीपावमानीभिर्होमोविवाहमैथुननिर्मातृसंयोगेष्वदोषमेकेऽ-
वृतं नतु खलु गुर्वर्थेषु यतः सप्त पुरुषानितश्च परतश्च हन्ति मन-

सापि गुरोरनृतं वदन्नत्येष्वप्यर्थेष्वन्त्यावसाग्निनीगमने कृच्छ्राब्दो
ऽमत्या द्वादशरात्रमुदक्यागमने त्रिरात्रं त्रिरात्रम् । इति गौतमीये
धर्मशास्त्रे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

रहस्यं प्रायश्चित्तमविरच्यातदोषस्य चतुर्ऋचं तरत्समन्दी
त्यप्सु जपेदप्रतियाह्यं प्रतिजिघृक्षन् प्रतिगृह्य वाऽभोज्यं बुभुक्ष-
माणः पृथिवीमाचपेदत्यन्तरारमणउदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिमेके स्त्रीषु
पयोव्रतौ वा दशरात्रं घृतेन द्वितीयमद्विस्तृतीयं दिवादिष्वेकभक्त
कोजलक्लिन्नवासा लोमानि नरगानि त्वचं मांसं शोणितं स्नाय्वस्थि
मज्जानमिति होम आत्मनो मुखे मृत्योरास्ये जुहोमीत्यन्ततः । सर्वेषा-
मेतन् प्रायश्चित्तं श्रूणहत्यायाः । अथान्य उक्तोनियमोऽग्ने त्वं पार-
येति महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् कुष्माण्डैश्चाज्यं तद्वतएव वा ब्रह्मह-
त्यासुरापानस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः स्नातोऽघमर्षणं जपेत्स
ममश्वमेधावभृथेन सावित्रीं वा सहस्रकृत्व आवर्त्तयन् पुनी ह्येवात्मा
न मन्तर्जले वा घमर्षणं त्रिरावर्त्तयन् पापेभ्यो मुच्यते मुच्यते । इ-
ति गौतमीये धर्मशास्त्रे पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

तदाहुः कतिधावकीर्णां प्रविशतीति मरुतः प्राणेनेन्द्रं बले
न बृहस्पतिं ब्रह्मवर्चसेनाग्निमेवेतरेण सर्वेणेति सोऽमावास्यायां
निश्यग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति कामावकीर्णां
ऽस्यवकीर्णांऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामाभिदुग्धोस्माभिदुग्धो
ऽस्मि कामकामाय स्वाहेति समिधमाधायानुपर्युक्ष्य यज्ञवास्तुक
त्पोपस्थाय सम्पासिञ्चत्वित्येतया त्रिरुपतिष्ठेत् त्रय इमे लोका ए-
षां लोकानामभिमित्या अभिक्रान्त्या इत्येतदेवैकेषां कर्माधिकृतयोः
पूतइव स्यात् सइत्थं जुहुयादित्यमनुमन्त्रयेद्दुरोदक्षिणेति । प्राय-
श्चित्तमविशेषादनार्जवपैशुनप्रतिषिद्धाचारानाद्यपाशनेषु । शूद्राया
अरेतः सिक्का योनौ च दोषवति कर्मण्यभिसन्धिपूर्वेष्वलिङ्गाभिर

प उपस्पृशेद्धारुणीभिरन्यैर्वापवित्रैः प्रतिषिद्धवाङ्मनसयोरपचा
रे व्याहृतयः संख्याताः पञ्च सर्वास्वपोवाचा मे दहश्च मादित्यश्च
पुनानु स्वाहेति प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति सायमष्टौ वा
समिधमादध्यादेव कृतस्येति हुत्वैवं सर्वस्मादेनसो मुच्यते मुच्यते ।
इति गौतमीये धर्मशास्त्रे षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः कृच्छ्रान् व्याख्यास्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा
तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयादथापरं त्र्यहं नक्तं भुञ्जीत अथापरं त्र्यहं न कंच
नयाचेदथापरं त्र्यहमुपवसेति षेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः स
त्यं वदेदनाथ्यैर्न सम्भाषेत रौस्वयौधाजिने नित्यं प्रयुञ्जितानुसव-
नमुदकोपस्पर्शनिमापोहिषेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयेत् हिर
ण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिः । अथोदकतर्पणं ॐ नमोहमा
यमोहमाय संहमाय धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे नमोनमो मौज्या-
योम्याय वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमोनमः पाराय सुपाराय महा
पाराय पारयिष्णावे नमोनमो रुद्राय पशुपतये महते देवाय अम्ब
कायैकचराधिपतये हराय शर्वायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने क
पर्दिने नमोनमः सूर्यायादित्याय नमोनमो नीलग्रीवाय शितिक
ण्णाय नमोनमः कृष्णाय पिङ्गलाय नमोनमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृ
द्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्द्वरेतसे नमोनमः सत्याय पावकाय पावक
वर्णाय कामाय कामरूपिणे नमो नमो दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमोन
मस्तीक्ष्ण रूपिणे नमोनमः सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय म-
ध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमो नमश्चन्द्रललाटाय
कृत्तिवाससे पिनाकहस्ताय नमोनम इति । एतदेवादित्योपस्थान
मेता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो देवता
भ्यो जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्नि-
भ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये स्विष्ट-

कृतइति । ततो ब्राह्मणतर्पणम् । एतेनैवातिकृच्छ्रोव्याख्यातोयाव
त् सकृदाददीत । तावदग्नीयादवभक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।
प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति द्वितीयं चरित्वा यत्कि-
ञ्चिदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात् प्रमुच्यते तृतीयं च
रित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते अथैतां स्त्रीन् कृच्छ्रान् चरित्वा सर्वे
षु वेदेषु स्नातो भवति सर्वे देवैर्ज्ञातो भवति यश्चैवं वेद यश्चैवं वेद ।
इति गौतमीये धर्मशास्त्रे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अथान्ध्रान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे वपनं व्रतञ्चरेत्
श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेदाध्यायस्व सन्ते पयांसि नवोनव इ-
ति चैतामिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानं चन्द्रम-
सोयद्देवा देवहेलनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयाद्देवकृतस्येति चान्ते
समिद्धिरो भूर्भूवः स्वस्तपः सत्यं यशः श्रीरूपं गिरीजस्तेजः पुरुषो
धर्मः शिवः शिवइत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वा-
हेति वा सर्वग्रासप्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्षशक्तुकणयावक-
शाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि पौ-
र्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुत्स्वैकापचयेन परपक्षमग्नीयादमावा-
स्यायामुपैष्यैकापचयेन पूर्वपक्षं विपरीतमेकेषाम् । एष चान्द्राय-
णो मासो मासमेतमात्वा विषाणो विषाप्या सर्वमेनोहन्ति द्वितीय-
मात्वा दशपूर्वान् दशावरानात्मानञ्चैकविंशं पङ्क्तीश्च पुनरिति स-
म्यत्सरं चात्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोति । इति गौतमीये धर्म-
शास्त्रेऽष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋक्थं भजेरन्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चे-
च्छति सर्वं वा पूर्वजस्येतरान् विभृयान् । पूर्ववद्विभागे तु धर्मवृद्धि-
र्विंशतिभागे ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतो ददयुक्तो रथोगोवृषः काण-
खोरकूटवण्डामध्यमस्यानेकश्चैदविधान्यायसी गृहमनोयुक्तं सत्

एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ।

७१५

अदाञ्चैकैकं यवीयसः समञ्चेतरत् सर्वं द्वंशी वा पूर्वजः स्यादेकैकमि
तरेषामेकैकं वा धनरूपं काम्यं पूर्वः पूर्वो लभेत दशतः पशूनां नैक
शफः नैकशफानां वृषभोऽधिकोज्येष्ठस्य वृषभषोडशा ज्यैष्ठिनेय
स्य ममं वा ज्यैष्ठिनेयेन यवीयसां प्रतिमातृ वा स्वर्गं भागविशेषः ।
पितोत्सृजेत् पुत्रिका मनपत्योऽग्निं प्रजापतिञ्चेत्स्वास्मदर्थमपत्य-
मिति संवाद्याभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषां तत्संशयान्नोपयच्छे
दभ्रातृकाम् । पिण्डगोत्रकृषिसम्बन्धा ऋकथं भजेरन् स्त्रीचानपत्य-
स्य बीजं वा लिप्सेत देवरवत्यन्यनोजानमभागम् । स्त्रीधनं दुहितृणाम
प्रतानामप्रतिष्ठितानाञ्च भागिनीशुक्लं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः पूर्वञ्चै
के । संसृष्टविभागः प्रेतानां ज्येष्ठस्य संसृष्टिनि प्रेते असंसृष्टौ ऋक-
थभाक् विभक्तजः पित्र्यमेव । स्वयमर्जितं वैद्योऽवैद्येभ्यः कामं भजे
रन् । पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगृढोत्पन्नापविद्धा ऋकथभाजः
कानीनसहोढपौनर्भवपुत्रिकापुत्रस्वयन्दत्तक्रीतागोत्रभाजश्चतुर्थी
शभागिनश्चौरमायभावे ब्राह्मणस्य राजन्यापुत्रो ज्येष्ठोगुणसंपन्न-
स्तुत्यांशभाक् ज्येष्ठांशहीनमन्यत् राजन्यावैश्यापुत्रसमवाये स यथा
ब्राह्मणीपुत्रेण क्षत्रियाच्चेत् शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शुश्रूषुश्चैल्लभे-
त वृत्तिमूलमन्तेवासविधिना सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तौ न लभेतैके
षां श्रोत्रिया ब्राह्मणस्थानपत्यस्य ऋकथं भजेरन् राजेतरेषां जड
क्रीवो भर्तव्यावपत्यं जडस्य भागार्हं शूद्रापुत्रवत् प्रतिलोमासूदक
योगक्षेमकृतान्नेष्वविभागः स्त्रीषु च संयुक्तास्वनाज्ञाते दशावरैः
शिष्टैरुहवद्विरलुब्धैः प्रशस्तं कार्यम् । चत्वारश्चनुर्णा पारगा वेदा
नां प्रागुत्तमास्त्रय आश्रमिणः पृथग्धर्मविदस्त्रयएतान् दशावरान्
परिषदित्याचक्षते असम्भवे त्वेतेषामश्रोत्रियो वेदविच्छिष्टो विप्रति
पत्तौ यदाह यतोऽयमप्रभवोभूतानां हिंसानुग्रहयोगेषु धर्मिणां
विशेषेण स्वर्गं लोकं धर्मविदाप्नोति ज्ञानाभिनिवेशाभ्यामिति

७२६ शातातपसंहितायाम् ।
 धर्मो धर्मः । इति गौतमीये धर्मशास्त्रे एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ।
 समाप्ता चेयं गौतमसंहिता ।

शातातपसंहितायाम् ।

प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् । नरकान्ते भवे-
 ज्जन्म चिह्नोक्तिशरीरिणाम् ॥ प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसू-
 चितम् । प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः ॥ महापातकजं
 चिह्नं सप्तजन्मनि जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवं
 ॥ दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् । जपैः सुरार्चनैर्हो-
 मैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये । वा-
 धते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः ॥ कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्र-
 मेहो ग्रहणी तथा । मूत्ररुच्छ्राशमरीकासा अतीसारभगन्दरौ ॥ दुष्-
 घ्नं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महा-
 पापोद्भवाः स्मृताः ॥ जलोदरं यकृत् प्लीहा शूलरोगघ्नानि च । श्वासा-
 जीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः । रक्तार्बुद विसर्पिद्या उपपापो-
 द्भवा गदाः ॥ दण्डापतानकश्चित्रवपुः कम्पविचर्चिकाः । बल्मीकपुण्ड-
 रीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ॥ आर्षाद्या नृणां रोगा अतिपापाद्
 वन्ति हि । अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते वर्णसंकराः ॥ उच्यन्ते च निदा-
 नानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् । महापापेषु सर्वं स्यात्तद्वत्सुपपात-
 के ॥ दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् । अथ साधारण-
 तेषु गोदानादिषु कथ्यते ॥ गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुशीला च पयस्वि-
 ॥ वृषदाने शुभोऽनङ्गान् शुक्लाम्बरसकाञ्चनः । निवर्तनानि भूदाने
 श दद्याद्द्विजानये ॥ दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् । दश त-
 न्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ सुवर्णशतनिष्कन्तु तद्वर्द्धिप्रम

णतः । अश्वदाने मृदु श्लक्ष्णमश्वं सोपस्करं दिशेत् ॥ महिषीं माहिषे दा-
ने दद्यात् स्वर्णायुधान्विताम् । दद्याद्भुजं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् ॥
लक्षसंख्यार्हणं पुष्पं प्रदद्याद्देवताचने । दद्याद्भिजसहस्राय मिष्टान्नं
द्भिजभोजने ॥ रुद्रं जपेत्लक्षपुष्पैः पूजयित्वा च त्र्यम्बकम् । एकादश
जपेद्बुद्रान् दशांशं गुग्गुलैर्घृतैः ॥ हुत्वाभिषेचनं कुर्यान्मन्त्रैर्वैरुणदैव-
तैः । शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिकपूर्वकम् ॥ धान्यदाने शुभं
धान्यं स्वारी यष्टिमितं स्मृतम् । वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् ॥
दशपञ्चाष्टचतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् । विधाय वैष्णवीं पूजां संक-
ल्प्य निजकाम्यया ॥ धेनुं दद्याद्भिजातिभ्यो दक्षिणाञ्चापि शक्तिः । अ-
लंकृत्य यथाशक्ति वस्त्रालंकरणैर्द्विजान् ॥ याचेद्दण्डप्रमाणेन प्राय-
श्चित्तं यथोदितम् । तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ पुनस्ता-
न् परिपूर्णार्थानिर्चयेद्द्विधिवद्भिजान् । सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्यान्नुज्ञां व्र-
तकारिणो ॥ जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि । सर्वं भवति नि-
च्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥ ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि
देवताः । सर्वदेवमया विभ्रा न तद्वचनमन्यथा ॥ उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं
तीर्थफलं तपः । विप्रैः सम्पादितं सर्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम् ॥ सम्पन्न-
मिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टो-
मफलं लभेत् ॥ ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सार्वकामिकम् । तेषां वा-
क्योदकेनैव शुद्धान्ति मलिना जनाः ॥ तेष्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रगृह्य च
तथाशिषः । भोजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥ इति
शातानपीये कर्मविपाके साधारणविधिः प्रथमोऽध्यायः ।

ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुष्ठी प्रजायते । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत स
तस्यातकश्चान्तये ॥ चत्वारः कलशाः कार्याः पञ्चरत्नसमन्विताः । पञ्च
पल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण संयुताः ॥ अश्वस्थानादिमृदयुक्ता स्तीर्थे द-
कसुपूरिताः । कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः ॥ सर्वेषां धिस

मायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं द्विजैः । रौप्यमष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि
 न्यसेत् ॥ तस्योपरि न्यसेद्देवं ब्रह्माणञ्च चतुर्मुखम् । पलान्द्विद्विप्रमाणे
 न सुवर्णेन विनिर्मितम् ॥ अर्चन् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम् । य-
 जमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि ॥ पूर्वादिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा
 ब्रह्मचारिणः । पठेयुः स्वस्ववेदांस्ते ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः ॥ दशांशेन
 ततो होमो ग्रहशान्तिपुरःसरम् । मध्यकुम्भे विधानज्यो घृताक्तैस्तिल
 हेमभिः ॥ द्वादशाहमिदं कर्म समाप्य द्विजपुङ्गवः । तत्र पीठे यजमानम-
 भिषिञ्चेद्यथाविधि ॥ ततो दद्याद्दयथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम् । ब्रा-
 ह्मणेभ्यस्तथा देयमाचार्याय निवेदयेत् ॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे
 देवा मरुद्गणाः । प्रीताः सर्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् ॥ इत्युदी-
 र्य्य मुहुर्भक्त्या तमाचार्य्यं क्षमापयेत् । एवं विधाने विहिते श्वेतकृष्णौ
 विशुध्यति ॥ कृष्णौ गोवधकारी स्यान्नरकान्तेऽस्य निष्कृतिः । स्थापयेद्द
 दमेकन्तु पूर्वोक्तद्रव्यसंयुतम् ॥ रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाम्बरान्वित
 म् । रक्तकुम्भन्तु तं कृत्वा स्थापयेद्दक्षिणां दिशम् ॥ ताम्रपात्रं न्यसेत्तत्र
 तिलचूर्णेन पूरितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्कमयं यमम् ॥ यजेन् पु-
 रुषसूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति । सामपारायणं कुर्यात् कलशे तत्र
 सामवित् ॥ दशांशं सर्षपैर्हुत्वा पावमान्यभिषेचने । विहिते धर्मराजा
 नमाचार्याय निवेदयेत् ॥ यमोऽपि महिषारुद्रो दण्डपाणिर्मयाव-
 हः । दक्षिणाशापनिर्देवो मम पापं व्यपोहतु ॥ इत्युच्चार्य्य विसृज्यैनं मा-
 सं मद्रक्तिमाचरेत् । ब्रह्मगोवधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः ॥ पितृ-
 हा चेतनाहीनो मातृहान्यः प्रजायते । नरकान्ते प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं य-
 थाविधि ॥ प्राजापत्यानि कुर्वीत त्रिंशच्चैव विधानतः । व्रतान्ते कारये-
 त्त्वावं सौवर्णपलसम्मिताम् ॥ कुम्भं रौप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्व-
 वत् । निष्कहेम्नातु कर्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥ पट्टवस्त्रेण संवे-
 स्थ पूजयेत्तं विधानतः । नावं द्विजाय तां दद्यात् सर्वोपस्करसंयुताम् ॥

वासुदेव ! जगन्नाथ ! सर्वभूताशयस्थित ! । पातकार्णवमग्नं मां तार
य प्रणतार्तिदत्त ! ॥ इत्युदीर्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्जयेत् । अ
न्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्यो दक्षिणां ददेत् ॥ स्वसृघाती तु बधि
रो नरकान्ते प्रजायते । मूको भ्रातृवधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता
॥ सोऽपि पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात्
सुवर्णफलसंयुतम् ॥ इमं मन्त्रं समुच्चार्य ब्रह्मणीं तां विसर्जयेत् । स
रस्वति ! जगन्मातः ! शब्दब्रह्माधिदेवते ! ॥ दुष्कर्मकरणात् पापात्
पाहि मां परमेश्वरि ! । बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते ॥ ब्रा
ह्मणो द्वाहनञ्चैव कर्तव्यं तेन शुद्ध्ये । श्रवणं हरिवंशस्य कर्तव्यञ्च
यथाविधि ॥ महारुद्रजपञ्चैव कारयेच्च यथाविधि । षडङ्गैः कादशै
रुद्रैरुद्रः समभिधीयते ॥ रुद्रैस्तथैकादशभिर्महारुद्रः प्रकीर्तितः ।
एकादशभिरेतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते ॥ जुहुयाच्च दशांशेन दूर्वया
युतसंख्यया । एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः ॥ पलाय्ये
कादश तथा दद्याद्वित्तानुसारतः । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजेभ्यो
दक्षिणान्दिशेत् ॥ स्नापयेद्दम्पतीः पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । आचा
र्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्कुरणानि च ॥ गोव्रहा पुरुषः कुष्ठी निर्वंश
श्चोपजायते । स च पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यशतञ्चरेत् ॥ व्रतान्ते
मेदिनीं दत्त्वा शृणुयाद्य भारतम् । स्त्रीहन्ता चातिसारी स्यादश्व
त्थान् रोपयेद्दश ॥ दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् । राज
हा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः ॥ गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलव
स्त्रप्रदानतः । घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः ॥ इत्यादिना क्रमे
णैव क्षयरोगः प्रशाम्यति । रक्ताबुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः
॥ प्राजापत्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् । दण्डापतानक
युतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः ॥ प्राजापत्यं सकृच्चैव दद्याद्धेनुं सदक्षिणा
म् । कारुणाञ्च वधे चैव रूक्षभावः प्रजायते ॥ तेन तत्पापशुद्ध्यर्थं

दातव्यो वृषभः सितः । सर्वकार्येष्वसिद्धार्थी गजघाती भवेन्नरः ॥ प्रा-
सादं कारयित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् । गणनाथस्य मन्त्रन्तु मंत्री
लक्षमितं जपेत् ॥ कुलस्थशार्कैः पूषैश्च गणशान्तिपुरःसरम् । उष्ट्रे वि-
निहते चैव जायते विकृतस्वरः ॥ स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात् कर्पूरकं
फलम् ॥ अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते । शतं पलानि दद्या-
च्च चन्दनान्यधनुत्तये ॥ महिषीघातने चैव कृष्णगुल्मः प्रजायते ।
थरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते ॥ निष्कत्रयस्य प्रकृतिं सम्प्रद-
द्याद्विरण्मयीम् । तरक्षो निहते चैव जायते केकरेक्षणः । दद्याद्रत्न-
मयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये ॥ शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः
स दद्यात्तु विशुद्ध्यर्थं घृतकुम्भं सदक्षिणम् ॥ हरिणे निहते खञ्जः शृ-
गाले तु विषादकः । अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्मितः ॥ अजाभि-
घातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते । अजातेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्र-
संयुता ॥ उरग्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते । कस्तूरिकापलं दद्या-
द्ब्राह्मणाय विशुद्ध्यर्थे ॥ माजरि निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते । पारा-
वतं स सौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम् ॥ शुकसारिकयोर्घाते नरः स्व-
लितवाग्भवेत् । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम् ॥ व-
कघाती दीर्घनसो दद्याद्रां धवलप्रभाम् । काकघाती कर्णहीनो दद्या-
द्रामसितप्रभाम् ॥ हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणो समुदाहृतः । तद-
र्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात् ॥ इति शातातपीये कर्मविषा-
के हिंसाप्रायश्चित्तविधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तरन्तथा । शार्करायास्तुलः
सप्त दद्यात् पापविशुद्ध्यर्थे ॥ जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः ।
ततोऽभिषेकः कर्तव्यो मन्त्रैर्वरुणादैवतैः ॥ मद्यपो रक्तापिती स्यात्स द-
द्यात् सर्पिषो घटम् । मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्ध्यर्थे ॥ अश्व-
क्षयभक्षणे चैव जायते कृमिकोदरः । यथावत्तेन शुद्ध्यर्थमुपोष्यं भी

ष्मपञ्चकम् ॥ उदक्यावीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिलोदरः । गोमूत्रयाव
काहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ भुक्त्वा चास्पृश्य संस्पृष्टं जायते कृ-
मिलोदरः । त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्पापात् प्रमुच्यते ॥ परान्नविघ्न
करणादजीर्णमभिजायते । लक्षहोमं सकुर्वति प्रायश्चित्तं यथाविधि
॥ मन्दोदराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः । प्राजापत्यत्रयं कुर्याद्गो-
जयेच्च शतं द्विजान् ॥ विषदः स्याच्छर्दिरोगी दद्याद्दश पयस्विनीः । मा
र्गहा पादरोगी स्यात् सोऽश्वदानं समाचरेत् ॥ पिशुनो नरकस्यान्ते
जायते श्वासकासवान् । घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् ॥ धू-
र्त्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । ब्रह्मकूर्चमयीं धेनुं दद्या
द्वाञ्च सदक्षिणाम् ॥ शूली परोपतापेन जायते तत्प्रमोचने । सोऽन्न-
दानं प्रकुर्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः ॥ दावाग्निदायकश्चैव रक्तानिसार
वान् भवेत् । तेनोदपानं कर्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ॥ सुरालये जले
वापि शङ्खमूत्रं करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः
॥ मासं सुरार्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु । प्राजापत्येन चैकेन शाम्य-
न्ति गुदजारुजः ॥ गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः । तेषां प्र-
शमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ एतेषु दद्याद्द्विप्राय जलधेनुं-
विधानतः । स्वर्णरूप्यताम्राणां पलत्रय समन्विताम् ॥ प्रतिमाभङ्ग-
कारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते । सम्वत्सरत्रयं सिञ्चेदश्वत्थं प्रतिवासर-
म् ॥ उद्वाहयेत्तमश्वत्थं स्वगृह्योक्तविधानतः । तत्र संस्थापयेद्देवं विघ्न
राजं सुपूजितम् ॥ दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये । रूप्यं
पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥ खल्लीटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात्
सकाञ्चनाम् । परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौक्तिकाम् ॥ स-
भायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् । निष्कत्रयमितं हेमं स दद्या-
त् सत्यवर्तिनाम् ॥ इति शातातपीये कर्मविपाके प्रकीर्णप्रायश्चि-
त्तेनाम तृतीयोऽध्यायः ।

कुलघ्नो नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्णशतं दद्यात् कृ-
 त्वा चान्द्रायणत्रयम् ॥ औदुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते । प्रा-
 जापत्यं स कृत्वा ताम्रं पलशतं दिशेत् ॥ कांस्यहारी च भवति पुण्डरी-
 कसमन्वितः । कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये ॥ रीतिहृत् पि-
 ङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्वि-
 जं शुभम् ॥ मुक्ताहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्धजः । मुक्ताफलशतं
 दद्यादुपोष्य स विधानतः ॥ त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् ।
 उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतन्वपु ॥ सीसहारी च पुरुषो जाय-
 तेशीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्याद्दधुतधेनुं विधानतः ॥ दुग्ध-
 हारी च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः । स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय य-
 थाविधि ॥ दधिचौर्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः । दधिधेनुः प्र-
 दातव्या तेन विप्राय शुद्धये ॥ मधुचौरस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् ।
 स दद्यान्मधुधेनुञ्च समुपोष्य द्विजातये ॥ इक्षोर्विकारहारी च भवे-
 ददरगुल्मवान् । गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये ॥ लोहहारी
 च पुरुषः कर्वुराङ्गः प्रजायते । लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ॥
 तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्डूदिपीडितः । उपोष्य स तु विप्राय दद्या-
 तैलघटद्वयम् ॥ आमाम्नहरणाच्चैव दन्तहीनः प्रजायते । स दद्यादधि-
 नो हेमनिष्कद्वयविनिर्मितौ ॥ पक्वान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते
 गायत्र्याः स जपेत्लक्षं दशांशं जुहुयात्तिलैः ॥ फलहारी च पुरुषो जाय-
 ते व्रणिताङ्गुलिः । नानाफलानामयुतं स दद्याच्च द्विजन्मने ॥ ताम्र-
 लहरणाच्चैव श्वेतौष्ठः सम्प्रजायते । सदक्षिणं प्रदद्याच्च विद्रुमस्य द्वा-
 यं वरम् ॥ शाकहारी च पुरुषो जायते नीललोचनः । ब्राह्मणाय प्रद-
 द्याद्वै महानीलमणिद्वयम् ॥ कन्दमूलस्य हरणाद्दुस्वपाणिः प्रजायते
 देवतायतनं कार्यमुद्यानं तेन शक्तितः ॥ सौगन्धिकस्य हरणाद्दुर्ग-
 म्भाङ्गः प्रजायते । स लक्षमेकं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि ॥ दारुहा-

रीच पुरुषः स्विन्नपाणिः प्रजायते । स दद्याद्द्विदुषे शुद्धौ काश्मीरजपल
द्वयम् ॥ विद्यापुस्तकहारी च किल मूकः प्रजायते । न्यायेतिहासं दद्या
त् स ब्राह्मणाय सदक्षिणम् ॥ वस्त्रहारी भवेत् कुष्ठी सम्प्रदद्या
त्प्रजापतिम् । हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रयुग्मं द्विजातये ॥ ऊर्णाहारी
उमशः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम् । स्वर्णनिष्कमितं हेमवर्द्धिं द
द्याद्विजातये ॥ पट्टसूत्रस्य हरणान्निर्लोभा जायते नरः । तेन धेनुः प्र
दातव्या विशुद्ध्यर्थं द्विजन्मने ॥ औषधस्यापहरणे सूर्यावर्तः प्रजा
यते । सूर्यायार्घ्यः प्रदातव्यो मासं देयञ्च काञ्चनम् ॥ रक्तवस्त्रप्रवा
लादिहारी स्याद्रक्तवातवान् । सवस्त्रां महिषीं दद्यान्मणिरागसम
न्विताम् ॥ विप्ररत्नापहारी चाप्यनपत्यः प्रजायते । तेन कार्यं विशु
द्ध्यर्थं महारुद्रजपादिकम् ॥ मृतवत्सोदितः सर्वो विधिरत्र विधीयते ।
दशांशहोमः कर्तव्यः पलाशेन यथाविधि ॥ देवस्य हरणाञ्चैव जायते
विविधो ज्वरः । ज्वरो महाज्वरश्चैव रौद्रो वैष्णव एव च ॥ ज्वरे रौद्रं ज
पेत् कर्णे महारुद्रं महाज्वरे । अतिरौद्रं जपेद्रौद्रे वैष्णवे तद्वयं जपेत् ॥
नानाविधद्रव्यचोरो जायते ग्रहिणीयुतः । तेनान्नोदकवस्त्राणि हेम
देयञ्च शक्तितः ॥ इति शातातपीये कर्मविपाके स्तेयप्रायश्चित्तं
नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

मातृगामी भक्तेयस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति । चाण्डालीगमने
चैव हीनकोपः प्रजायते ॥ तस्य प्रतिक्रियां कर्तुं कुम्भमुत्तरतो न्यसेत्
कृष्णवस्त्रसमाच्छुन्नं कृष्णामात्यविभूषितम् ॥ तस्योपरि न्यसेद्देवं
कांस्यपात्रे धनेश्वरम् । सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं न स्यादनम् ॥
यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम् । अथर्ववेदविद्विप्रौ ह्याथ
र्वणं समाचरेत् ॥ सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसंख्यया । दद्या
द्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥ निधीनामधिपो देवः शंकर
स्य प्रियः सरवा । सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु ॥ इमं

मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि । दद्याद्देवं हीनकोपे लिङ्गना
 शे विशुद्धये ॥ गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते । तेनापि नि-
 ष्कृतिः कार्य्या शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चि-
 मायां शुभे दिने । नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभूषितम् ॥ तस्यो-
 परि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम् । सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं याद-
 साम्पतिम् ॥ यजेत् पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् । सामविद्ब्राह्म-
 णस्तत्र सामवेदं समाचरेत् ॥ सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसं-
 ख्यया । दद्याद्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥ यादसामधिपो
 देवो विश्वेषामपि पावनः । संसाराद्धौ कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे ॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि । दद्याद्देवमलंकृत्य मूत्रकृच्छ्र-
 प्रशान्तये ॥ स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते । भगिनीगमने चैव पी-
 तकुष्ठं प्रजायते ॥ तस्य प्रतिक्रियां कर्तुं पूर्वतः कलशं न्यसेत् । पीतवस्त्र-
 समाच्छन्नं पीतमाल्यविभूषितम् ॥ तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं
 सुरेश्वरम् । सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं वज्रधारिणम् ॥ यजेत् पुरुष-
 सूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् । यजुर्वेदं तत्र साम ऋग्वेदञ्च समाचरेत्
 ॥ सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा सुवर्णदशकेन तु । दद्याद्विप्राय सम्पूज्य निष्पा-
 पोऽहमिति ब्रुवन् ॥ देवानामधिपो देवो कञ्ची विष्णुनिकेतनः । शतय-
 ज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु ॥ इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय य-
 थाविधि । दद्याद्देवं सहस्राक्षं स पापस्यापनुत्तये ॥ भ्रातृभार्याभिगम-
 नाद्गलकुष्ठं प्रजायते । स्वधूगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते ॥ तेन का-
 र्य्यं विशुद्ध्यर्थं प्रागुक्तस्यार्द्धमेव हि । दशांशहोमः सर्वत्र घृताक्तैः क्रिय-
 ते तिलैः ॥ यदगम्याभिगमनाज्जायते ध्रुवमण्डलम् । कृत्वा लोहम-
 र्यां धेनुं तिलषष्टिप्रमाणतः ॥ कार्पासभारसंयुक्तां कांस्यदोहां सवस्त्रि-
 काम् । दद्याद्विप्राय विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ सुरभी वैष्णवी मा-
 ता मम पापं व्यपोहतु । तपस्विनी सङ्गमने जायते चाशमरीगदः ॥ सनु

पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ दद्याद्विप्राय विदुषे मधुधेनुं
यथोदितम् । तिलद्रोणशतञ्चैव हिरण्येन समन्वितम् ॥ पितृष्वस्यभि
गमनाद्वक्षिणांशव्रणी भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजादानेन श
क्तितः ॥ मातुलान्यान्तुगमने पृष्ठकुञ्जः प्रजायते । कृष्णाजिनप्रदानेन
प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ मातृष्वस्यभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् ।
तेनापि निष्कृतिः कार्य्या सम्यग्दासप्रदानतः ॥ मृतभार्य्याभिगमने
मृतभार्य्यः प्रजायते । तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् ॥ स
गोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरः । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महि
षीदानयत्नतः ॥ तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं रुद्रजपः
कार्य्यो दद्याच्छक्त्या च काञ्चनम् ॥ दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्त
हृक् । स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ॥ स्वजातिजायागमने
जायते हृदयव्रणी । तस्यापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ॥ पशुयो
नौ च गमने मूत्राघातः प्रजायते । तिलपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशु
द्ध्ये ॥ अश्वयोनी च गमनाद्बुद्धस्तम्भः प्रजायते । सहस्रकमलस्ना
नं मासं कुर्व्यात् शिवस्य च ॥ एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न सं
शयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् ॥ इति शातात
पीये कर्मविपाके अगम्यागमन प्रायश्चित्तं नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

अश्वभूकरशृङ्गयद्रिद्रुमादिशकटेन च । भृग्वग्निदारुशस्त्रा
श्मविषोदबन्धनजैर्मृताः ॥ व्याघ्राहिगजभूपालचौरवैरिवृकाहताः ।
काष्ठशल्यमृता ये च शीचसंस्कारवर्जिताः ॥ विषूचिकान्नकवलदवा
तीसारतोमृताः । शार्किन्यादिग्रहैर्ग्रस्ता विद्युत्पातहताश्च ये ॥ अ-
स्पृश्या अपवित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चविंशत्प्रकारैश्च ना-
मुवन्ति गतिं मृताः ॥ पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्त्रयो लोपभुजस्तथा ।
ततो नान्दीमुखाः प्रोक्ता स्त्रयोऽप्यश्रुमुखास्त्रयः ॥ द्वादशैते पितृगणा
स्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते ॥

दश व्याधादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यमी क्रमात् । द्वादशास्त्रादिनिहता
 आकर्षन्ति च बालकम् ॥ विषादिनिहताघ्नन्ति दशसु द्वादशाष्वपि ।
 वर्षैकबालकं कुर्यादनपत्योऽनपत्यताम् ॥ व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कु-
 मारीगमनेन च । विषदश्चैव सर्पेण गजेन नृपदुष्टकृत् ॥ राज्ञा राज-
 कुमारघ्नश्चोरेण पशुहिंसकः । वैरिणा मित्रभेदी च बकवृत्तिवृकेण
 तु ॥ गुरुघाती च शय्यायां मत्सरी शौचवर्जितः । द्रोही संस्काररहितः शु-
 ना निक्षेपहारकः ॥ नरो विहन्यते ऽरण्ये शूकरेण च पाशिकः । कृमिभिः
 कृतवासाश्च कृमिणा च निकृन्तनः ॥ शृङ्गिणा शङ्करद्रोही शकटेन च
 सूचकः । भृगुणा मेदिनीचोरो वह्निना यज्ञहानिकृत् ॥ दवेन दक्षिणा
 चौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः ॥ अश्मेना द्विजनिन्दाकृद्द्विषेण कुमतिप्रदः
 उद्वन्धनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदोजलेन तु ॥ द्रुमेण राजदन्तिहृदतीसारं
 ण लोहहृत् । शाकिन्याद्यैश्च म्रियते सदर्पकार्यकारकः ॥ अनध्याये
 ऽप्यधीयानौ म्रियते विद्युता तथा । अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च वान्तमाश्रि-
 त्य शास्त्रहृत् । पतितो मदविक्रेतानपत्यो द्विजवस्त्रहृत् ॥ अथ तेषां
 क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेन्निष्कमात्रन्तु पुरुषं प्रेत-
 पिणम् ॥ चतुर्भुजं दण्डदस्तं महिषासनसंस्थितम् । पिष्टैः कृष्णतिलैः
 कुर्यात् पिण्डं प्रस्थप्रमाणतः ॥ मध्याज्यशर्करायुक्तं स्वर्णकुण्डलसं-
 युतम् । अकालमूलं कलशं पञ्चपल्लवसंयुतम् ॥ कृष्णावस्त्रसमाच्छ-
 न्नं सर्वौषधिसमन्वितम् । तस्योपरिन्यसेदेषं पात्रं धान्यफलैर्युतम्
 ॥ सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सफलं न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य
 पूजयेत् प्रेतस्त्रिपिणम् ॥ कुर्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । ष-
 डङ्गञ्च जपेद्द्रुद्रं कलशं तत्र वेदवित् ॥ यमसूक्तेन कुर्वति यमपूजादिकं
 तथा । गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्योजपः स्वात्मविशुद्ध्यै ॥ गृहशान्तिकपूर्वञ्च
 दशांशं जुहुयात्तिलैः । अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् ॥ प्रद-
 द्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् । इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिः

समन्वितम् ॥ ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम । सजलान् कृष्ण
कलशांस्तिलपात्रसमन्वितान् । द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णो
वे ॥ ततोऽभिषिञ्चेदाचार्यो दम्पती कलशोदकैः । शुचिर्वरायुधधरो
मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । यजमानस्ततो दद्यादाचार्य्यस्य सदक्षिणाम् ॥ त-
तो नारायणबलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिश्चयान् । एष साधारणविधिरग-
तीनामुदाहृतः ॥ विशेषस्तु पुनर्ज्ञेयो व्याघ्रादिनिहतेष्वपि । व्याघ्रेण
निहते प्रेते परकन्यां विवाहयेत् ॥ सर्पदंशे नागबलिर्देयः सर्वेषु का-
ञ्चनम् । चतुर्निष्कमितं हेम गजं दद्याद्रजैर्हते ॥ राज्ञा विनिहते दद्या-
त् पुरुषन्तु हिरण्यमयम् । वीरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् ॥
वृकेण निहते दद्याद्यथाशक्ति च काञ्चनम् । शय्यामृते प्रदातव्या
शय्या तुलीसमन्विता ॥ निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता । शौ-
चहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णजं हरिम् ॥ संस्कारहीने च मृते कुमारञ्च
विवाहयेत् । श्रुना हते च निक्षेपं स्थापयेन्निजशक्तिः ॥ शूकरेण हते
दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् । रुमिभिश्च मृते दद्याद्रोधूमानं द्विजान-
ये ॥ शृङ्गिणा च हते दद्याद्दृषपं वस्त्रसंयुतम् । शकटेन मृते दद्यादश्वं सो-
पस्करान्वितम् ॥ भृगुपाते मृते चैव प्रदद्याद्भान्यपर्वतम् । अग्निना निहते
दद्यादुपानहं स्वशक्तिः ॥ दवेन निहते चैव कर्त्तव्या सदने सप्ता । शस्त्रे-
ण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणान्विताम् ॥ अश्वमना निहते दद्यात् सव-
त्सां गां पयस्विनीम् । विषेण तु मृते दद्यान्मेदिनीं क्षेत्रसंयुताम् ॥ उह-
न्यनमृते चापि प्रदद्याद्रां पयस्विनीम् । मृते जलेन वरुणं हैमं दद्याद्भि-
निष्ककम् ॥ वृक्षं वृक्षहते दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् । अतीसारमृ-
ते लक्षं सावित्र्याः संयतो जपेत् ॥ शाकिन्यादिमृते चैव जपेद्गुद्रं यथो-
चितम् । विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् ॥ अस्पर्शे च मृते का-
र्य्यं वेदपारायणं तथा । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्याद्दान्तमाश्रित्य संस्थिते ॥
पातित्येन मृते कुर्यात् प्राजापत्यानि षोडश । मृते चापत्यरहिते कृ-

च्छाणां नवतिञ्चरेत् ॥ मिष्कत्रयमितस्वर्णं दद्यादश्वं हयायते । कपि
ना निहते दद्यात् कपिं कनकनिर्मितम् ॥ विषूचिकामृते स्वादु भोजये
च्च शतं द्विजान् । तिलधेनुः प्रदातव्या कण्ठेऽन्नकवले मृते ॥ केशरोग-
मृते चापि अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् ॥ एवं कृते विधानेन विदध्या-
दौर्ध्वदेहिकम् । ततः प्रेतत्वनिर्मुक्ताः पितरस्तर्पितास्तथा ॥ दद्युः पुत्रां-
श्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः । इति शातातपप्रोक्तो विपाकः कर्म
णामयम् । शिष्याय शरभङ्गाय विनयान् परिपृच्छ्यते ॥ इति शा-
तातपीये कर्मविपाके अगतिप्रायश्चित्तं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

समाप्ता चेयं शातातपसंहिता ।

वशिष्ठसंहितायाम् ।

अथातः पुरुषनिःश्रेयसार्थं धर्मजिज्ञासा । ज्ञात्वा चानुतिष्ठन्
धार्मिकः प्रशस्यतमो भवति । लोके प्रेत्य वा विहितो धर्मः । तदलाभे
शिष्टाचारः प्रमाणम् । दक्षिणेन हिमवत उत्तरेण विन्ध्यस्य ये धर्मा ये
चाचारास्ते सर्वे प्रत्येतव्या नत्वन्ये प्रतिलोमकल्यधर्माः । एतदाय्यावि-
र्त्तमित्याचक्षते । गङ्गायमुनयोरन्तराप्येके । यावद्वा कृष्णामृगोविचर-
ति तावद्ब्रह्मवर्चसमिति । अथापि भाल्लविनोनिदाने गाथामुदाहर-
न्ति । पश्चात् सिन्धुर्विहरिणी सूर्यस्योदयनं पुरा । यावन् कृष्णोऽ-
भिधावति तावद्ब्रह्मवर्चसम् । त्रैविद्यरुद्धा यंब्रूयुर्धर्मं धर्मविदो जनाः
पवने पावने चैव स धर्मो नात्र संशय इति । देशधर्मजातिधर्मकुलधर्मा
न श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः ॥ सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनरवी
श्यावदण्डः परिवितिः परिवेत्ता अग्नेदिधिषूर्दिधिषूपतिर्विजहा ब्रह्म
घ्नइत्येतएनस्विनः । पञ्च महापातकान्याचक्षते गुरुतल्पं सुरापानं
भ्रूणहत्यां ब्राह्मणसुवर्णहरणं पतितसंप्रयोगञ्च ब्राह्मेण वा यौनेन

वा । अथाप्युदाहरन्ति । सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनादूयोनादन्नपानासनादपि । अथाप्युदाहरन्ति । वि-
द्याविनाशो पुनरभ्युपैति ज्ञातिप्रणाशो विह सर्वनाशः । कुलापदेशो-
न हयोऽपि पूज्यस्तस्मात् कुलीनां स्त्रिय मुहहन्तीति ॥ त्रयोवर्णा ब्रा-
ह्मणस्य वशो वर्तेरन् तेषां ब्राह्मणोधर्मं यद्ब्रूयात्तद्राजा चानुतिष्ठेत् ।
राजानु धर्मेणानुशासन् षष्ठं षष्ठं धनस्य हरेदन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टा-
पूर्तस्य तु षष्ठमंशं भजति । इतिह ब्राह्मणोवेदमायं करोति ब्राह्मण-
आपदउद्धरति तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः सोमोऽस्य राजा भवतीतीह ये
त्यचाभ्युदयिकमिति ह विज्ञायते ॥ इति वाशिष्टे धर्मशास्त्रे प्रथ-
मोऽध्यायः ।

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः । त्रयोवर्णा द्विजातयो
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः । तेषां, मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्ध-
नं । तत्रास्य माता सावित्री पिता त्याचार्य्य उच्यते । वेदप्रदानात् पिते-
त्याचार्य्यमाचक्षते । अथाप्युदाहरन्ति । इयमिह वै पुरुषस्य रेतो-
ब्राह्मणस्योर्द्ध्वं नाभेरर्वाचीनं मन्येत । तद्यदूर्द्ध्वं नाभेस्तेनास्यानौरसी
प्रजा जायते यदुषनयति यत् साधु करोति । अथ यदर्वाचीनं नाभेस्ते
नास्यौरसी प्रजा जायते जनन्यां जनयति तस्माच्छ्रोत्रियमनूचानम-
पूज्योऽसीति न वदन्तीति हारीताः । अथाप्युदाहरन्ति । नत्वस्य वि-
द्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् । वृत्त्या शूद्रसमो ज्ञेयो यावद्दे-
न जायत इति ॥ अन्यत्रोदकर्मस्वधापितृसंयुक्तेभ्यः ॥ विद्याह वै ब्रा-
ह्मणमाजगाम गोपाय मां सेवधिस्तेऽहमस्मि । असूयकायानृज-
वेद्यताय न मां ब्रूया वीर्य्यवती तथा स्यां । यआवृणोत्यवितथेन क-
र्मणा बहुदुःखं कुर्वेस्त्वमृतं वसं प्रयच्छन् तन्मन्येत पितरं मातरं
अथ तस्मै न दुहेत् कतमच्च नाहम् । अध्यापिताये गुरुं नाद्रियन्ते
विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव तेन गुरोर्भोजनीयास्तथैव

तान्न युनक्ति श्रुतं तत् । यमेव विद्याञ्जुविमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मच-
र्योपपन्नम् । यस्त्वेतद्द्रुह्येत् कतमच्चनाह तस्मै मां ब्रूयान्निधि-
पाय ब्रह्मन्निति । दहत्यग्निर्यथा कक्षं ब्रह्म त्वदमनाहतम् । न ब्रह्म
तस्मै प्रब्रूयाच्छय्यमानमकृन्ततइति ॥ षट्कर्माणि ब्राह्मणस्या
ध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति । त्रीणि राजन्यस्या
ध्ययनं यजनं दानं शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्मस्तेन जीवेत् । ए
तान्येव त्रीणि वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यकुसीदञ्च । एतेषां
परिचर्या शूद्रस्य । अनियता वृत्तिरनियतकेशवेशाः सर्वेषां मुक्त
शिखावर्जम् । अजीवतः स्वधर्मेणान्यतरामपापीयसीं वृत्तिमातिष्ठे
रन्न तु कदाचित् पापीयसीम् । वैश्यजीविकामास्थाय पण्येन जी-
वतोऽश्वं लवणमपण्यं पाषाणकौ पक्षी माजिनानि च तान्तवञ्च
रक्तं सर्वञ्च कृतान्नं पुष्पमूलफलानि च गन्धरसा उदकञ्चौषधीनां
रसः सोमश्च शस्त्रं विषं मांसञ्च क्षीरं सविकारं अपरस्त्रपु जतु सी-
सञ्च । अथाप्युदाहरन्ति । सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । व्यहेण शू-
द्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयान् ॥ ग्राम्यपशूनामेकशफाः केशिनश्च
सर्वे चारण्याः पशवो बयांसि दंष्ट्रिणश्च ॥ धान्यानां तिलानाहुः । अ-
थाप्युदाहरन्ति । भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत् कुरुते तिलैः । कृ-
मिभूतः स विष्टायां पितृभिः सह मज्जति । कामं वा स्वयं कृष्योत्साद्य
तिलान् विक्रीणीरन् ॥ अन्यत्र धान्यविक्रयान् । रसारसैः समतोह-
नतो वा निमातव्या नत्वेव लवणं रसैस्तिलतण्डुलपद्मान्नं विद्यान्म
नुष्याश्च विहिताः । परिवर्तकेन ब्राह्मणराजन्यौ वार्द्धुषान्नं नाद्या-
तां । अथाप्युदाहरन्ति । समर्घं धान्यमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।
स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥ वृद्धिञ्च भूणहत्याञ्च तु-
लया समतोलयन् । अतिष्ठद्भूणहा कोट्यां वार्द्धुषिर्न्यकपपातहे-
ति ॥ कामं वा परिलुप्तकृत्याय पापीयसे दद्यात् द्विगुणं हिरण्यं वि-

गुणं धान्यं धान्येनैव रसाज्जारव्याताः पुष्पमूलफलानि च । तुलाधृतम
ष्टगुणम् । अथाप्युदाहरन्ति । राजानुमतभावेन द्रव्यवृद्धिं विनाशये
त् । पुनाराजाभिषेकेण द्रव्यवृद्धिश्च वर्जयेत् ॥ द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च प
ञ्चकञ्च शतं स्मृतम् । मासस्य वृद्धिं गृहीयाद्दणानामनुपूर्वशः ॥ व-
शिष्ठवचनप्रोक्तां वृद्धिं गार्हपतिके शृणु । पञ्चमाषांस्तु विंशत्यां एवं ध
र्मो न हीयत इति ॥ इति वाशिष्ठे धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ।

अश्वोत्रियाननुवाका अनग्नयः शूद्रधर्माणो भवन्ति । नानृग-
ब्राह्मणो भवति । मानकञ्चात्र श्लोकमुदाहरन्ति । योऽनधीत्य द्वि
जो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सा
न्ययः ॥ न वणिक् न कुसीदजीवी । ये च शूद्रप्रेषणं कुर्वन्ति । न स्तेनो न
चिकित्सकः । अव्रता ह्यनधी याना यत्र भैक्षचरा द्विजाः । तं ग्रामं द
ण्डयेद्राजा चौरभक्तपदो हि सः ॥ चत्वारोऽपि त्रयोवापि यं ब्रूयुर्वेदधार
गाः स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥ अव्रतानाममन्त्राणां जा
तिमात्रोपजीविनां । सहस्रशः समेतानां पर्यन्तं नैव विद्यते ॥ यद्वदन्त्य
न्यथा भूत्वा मूर्खा धर्ममतद्विदः । तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वत्कृष्वनु
गच्छति ॥ श्वोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः । अश्वोत्रियाय द
त्तानि तृप्तिं नायान्ति देवताः ॥ यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चैव बहुश्रुतः ।
बहुश्रुताय दानव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥ ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति
विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ॥ यश्च
काष्ठमयो हस्ती यश्च चर्म मयो मृगः । यश्च विप्रोऽनधीयान स्रग्य
स्ते नामधारकाः ॥ विद्वद्भोज्यानि चान्नानि मूर्खारिष्वेषु भुञ्जते । तद
न्नं नाशमायाति महद्वाजायते भयम् ॥ अप्रज्ञायमानघृतं योऽधि
गच्छेद्राज्म तद्वरेत् अधिगन्त्वे षष्ठमंशं प्रदाय । ब्राह्मणश्चेदधिगच्छेत्
षट्कर्मसु वर्त्तमानो न राजा दरेत् । आततायिनं हत्वा नात्र त्राणमिच्छोः
किञ्चित् किञ्चिषमाहुः । षड्विधास्त्वाततायिनः । अथाप्युदाहरन्ति ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आ-
 ततायिनः ॥ आततायिनं मायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्तं
 जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ स्वाध्यायिनं कुलेजातं यो हन्या-
 दाततायिनम् । न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तन् मन्युमृच्छति ॥ त्रिणा-
 चिकेतस्त्रिपञ्चाग्नि सुपर्णवान् चतुर्मेधा वाजसनेयी षडङ्गविद्वद्ब्र-
 ह्मदेवानुसन्तानश्छन्दोगौ ज्येष्ठसामगो मन्त्रब्राह्मणवित् यस्य धर्मानधी-
 ते यस्य च पुरुषमातृपितृवंशः श्रोत्रियो विज्ञायते विद्वांसः स्नातकाश्चे-
 ति पंक्तिपावनाः । चतुर्विद्यो विकल्पी च अङ्गविद्वर्मपाठकः । आश्रम-
 स्थास्त्रयो मुख्या परिषत् स्याद्वशावरा ॥ उपनीय तु यः कृतस्त्वं वे-
 दमध्यापयेत् स आचार्यो यस्त्वेकदेशं स उपध्यायो यश्च वेदा-
 ङ्गानि । आत्मत्राणे वर्णसंस्कारे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददी-
 याताम् । क्षत्रियस्य तु तन्नित्यमेव रक्षणाधिकारात् । प्राग्वोदगवासी-
 नः प्रक्षाल्य पादौ पाणी चामणिवन्धनात् । अंगुष्ठमूलस्योत्तरतो रे-
 स्वाब्राह्मं तीर्थं तेन त्रिरात्राचामेदशब्दवत् । द्विःपरिमृज्यात् स्वान्य-
 द्विः संस्पृशेत् मूर्धन्यपो निनयेत् । सव्ये च पाणौ ब्रजं स्तिष्ठन् शयानः
 प्रणतो वा नाचामेत् । हृदयङ्गमाभिरद्भिरबुद्बुदाभिरफेनाभिर्ब्राह्म-
 णः कण्ठगाभिः क्षत्रियः शुचिः । वैश्योऽद्विः प्राशिताभिस्तु स्त्री-
 शूद्रौ स्पृष्टाभिरेव च । पुत्रद्वारापि यागास्तर्पणानि स्युः । न वर्णग-
 न्धरसदुष्टाभिः । याश्च स्युरशुभागमाः । न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं
 कुर्वन्त्यनङ्गश्लिष्टाः । सुप्त्वा भुक्त्वा पीत्वा स्नात्वा वाचान्तः पुनरा-
 चामेत् ॥ कासश्च परिधाय चोष्ठौ संस्पृश्य यात्रालोमकौ । न श्मश्रु-
 गतालेपः दन्तवदन्तसक्तेषु यच्चान्तं मुखे भवेदाचान्तस्यावशिष्टं स्या-
 न्निगिरन्नेव तच्छुचिः । परानथाचामयतः पादौ या विप्रुषोगताः । भू-
 म्या स्नास्तु समाः प्रोक्तास्ताभिर्नोच्छिष्टभागो भवेत् ॥ प्रचरन्त्यवहा-
 र्येषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् । भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचान्तः प्र-

चरेत् पुनः ॥ यदूयन्मीमांस्यं स्यात्तत्तद्विस्तु संस्पृशेत् । श्वहताश्च
मृगा वन्या घातितश्च खगैः पलम् ॥ बालैरनुपविद्धान्तः स्त्रीभिराचरि
तश्च यत् । परिसंख्याय तान् सर्वात् शुचीनाह प्रजापतिः ॥ प्रसारि
तश्च यत्पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु च । मशकैर्मक्षिकाभिश्च निलीनो
नोपहन्यते ॥ क्षितिस्थांश्चैव या आपो गवां प्रीतिकराश्चयाः । परिसं-
ख्याय तान् सर्वान् शुचीनाह प्रजापतिरिति ॥ लेपगन्धापकर्षणं शौ-
चममेध्यलिसस्यादिर्मृदाच । तैजसमृणमयदारवतान्तकानां भस्म
परिमार्जनप्रदाहनक्षणाभिर्णेजनानि । तैजसवदुपलमणीनां मणिवः
च्छंस्वशुक्तीनां दारुवदस्त्रां रज्जुविदलचर्मणां चैलवच्छौचं । गोबालैः
फलचमसानां गौरसर्षपकल्केन क्षौमजानां । भूस्यास्तु संमार्जनप्री-
क्षणोपलेपनोल्लेखनैर्यथास्थाने दोषविशेषात् प्राजापत्यमुपैति ।
अथाप्युदाहरन्ति ॥ स्वननाद्दहनाद्वर्षाद्रोभिराक्रमणादपि । चतुर्भिः
शुध्यते भूमिः पञ्चमाच्चोपलेपनात् ॥ रजसा शुद्ध्यते नारी नदी वे-
गेन शुद्ध्यति । भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमल्लेन शुद्ध्यति ॥ मद्यै-
र्मूत्रैः पुरीषैर्वा श्लेष्मपूयाशुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः पा-
केन मृणमयम् ॥ अद्विगीत्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति । विद्या
तपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन शुद्ध्यति ॥ अद्विरेव काश्चनं पूयेत्तथा
रजतम् । अंगुलिकनिष्ठिकामूले दैवं तीर्थम् । अंगुल्यग्रे मानुषं । पा-
णिमध्यआग्नेयम् । प्रदेशिन्यंगुष्ठयोरन्तरा पित्र्यं ॥ रोचन्तइति सायं
प्रातरशनान्यभिपूजयेत् । स्वदितमिति पित्र्येषु । सम्पन्नमित्याभ्युदयि
केषु ॥ इति वाशिष्टे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ।

• प्रकृतिविशिष्टं चानुर्वर्ण्यं संस्कारविशेषाच्च । ब्राह्मणोऽस्य
मुखमासीद्वाहुराजन्यः कृतः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्मां शूद्रोऽजा
यतेति । गायत्र्या छन्दसा ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वै-
श्यं न केनचिच्छन्दसा शूद्रमित्यसंस्कार्यैर्विज्ञायते । त्रिष्टुभेव निवासः

स्यात् सर्वेषां सत्यमक्रोधोदानमहिंसा प्रजननञ्च । पितृदेवतातिथि-
 पूजायां पशुं हिंस्यात् । मधुपर्के च यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि । अत्रैव च
 पशुं हिंस्यान्नान्यथेत्यब्रवीन्मनुः ॥ नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमु-
 त्पद्यते क्वचित् । न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्माद्यागे वधोऽवधः ॥ अ-
 थापि ब्राह्मणाय राजन्याय वा अभ्यागताय वा महोक्षं वा महाज-
 म्बा पचेदेवमस्यातिथ्यं कुर्वन्तीति । उदकक्रियामशौचञ्च द्विवर्षात्
 प्रभृति मृतउभयं कुर्यात् । दन्तजननादित्येके । शरीरमग्निना सं-
 योज्यानवेक्षमाणा अपोऽभ्यवयन्ति । ततस्तत्रस्था एव सव्योत्तरा-
 भ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वन्ति । अयुग्मा दक्षिणामुखाः । पितृ-
 णां वा एषा दिग्वा दक्षिणा । गृहान् व्रजित्वा स्वस्तरे व्यहमनश्नन्
 आसीरन् । अशक्तौ क्रीतोत्यन्नेन वर्तेरन् । दशाह मरणाशौचं सपि-
 ण्डेषु विधीयते । मरणात् प्रभृति दिवसगणना । सपिण्डता सप्तपुरु-
 षं विज्ञायते । अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपुरुषं त्रिदिनं विज्ञायते । प्रत्तानामि-
 तरे कुर्वीरन् । तांश्च तेषां जननेऽप्येवमेव निपुणां शुद्धिमिच्छतां माता
 पित्रोर्बीजनिमित्तत्वात् । अथाप्युदाहरन्ति । नाशौचं सूतके पुंसः संस-
 र्गञ्चेन्नगच्छति । रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं यच्च पुंसि न विद्यते ॥ ब्राह्मणो
 दशरात्रेण पञ्चदश रात्रेण भूमिपः । विंशतिरात्रेण वैश्यः शूद्रोमा-
 सेन शुद्धमिति ॥ अशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वापि भुक्तवान् । स गच्छे-
 न्नरकं घोरं तिर्य्यग्योनिषु जायते ॥ अनिर्दशाहे पक्वान्नं नियोगाद्-
 यस्तु भुक्तवान् । कृमिभूत्वा स देहान्ते तद्विद्यामुपजीवति ॥ द्वादश-
 मासान् द्वादशान्दमासान् वा अनश्नन् संहितामधीयानः पूतोभवती-
 ति विज्ञायते । ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचं
 सद्यःशौचमिति गौतमः । देशान्तरस्थे प्रेते ऊर्ध्वं दशाहाञ्चैकरात्रमाशौ-
 चम् । आहितानिश्चेत् प्रवसन् म्रियते पुनः संस्कारं कृत्वा शववच्छौच-
 मिति गौतमः । दूषयतिश्मशानरजस्वलासूनिकाशुचीनुपस्पृश्य सशि-

रा अभ्युपेयादपः । इति वाशिष्ठे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ।

अस्वतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना अनग्निरनुदक्या च अनृतमिति -
विज्ञायते । अथाप्युदाहरन्ति । पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौव-
ने । पुत्राश्च स्थविरे जावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ तस्या भर्तुरभिचा-
र उक्तः प्रायश्चित्तरहस्येषु । मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपक-
र्षति ॥ त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति सा नाञ्ज्यात् नाभ्यञ्ज्यात् ना-
प्सुस्नायात् अधःशयीत दिवा न स्वप्यात् नाग्निं स्पृशेत् न रज्जुं प्र-
मृजेत् न दन्तान् धावयेत् न मांसमश्नीयात् न ग्रहान् निरीक्षेत न हसे-
त् न किञ्चिदाचरेत् नाञ्जलिना जलं पिबेत् न खर्व्वेण न लोहितायसे-
न वा । विज्ञायते हीन्द्रस्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं हत्वा पाप्मना गृहीतो मन्य-
त इति । तं सर्व्याणि भूतान्यभ्याक्रोशन् भ्रूणहन् भ्रूणहन् भ्रूणहन्ति
ति । स स्त्रिय उपाधावन् । अस्यै मे ब्रह्महत्यायै तृतीयं भागं गृहीते-
ति गत्वैवमुवाच । ता अब्रुवन् किं नोऽभूदिति । सोऽब्रवीद्वरं वृणीध्व-
मिति । ता अब्रुवन्तौ प्रजां विन्दामह इति कामं मा विजानीमोऽलंभ-
वाम इति यथेच्छया आप्रसवकालात् पुरुषेण सह मैथुनभावेन संभ्र-
वाम इति चैषोऽस्माकं वरस्तथेन्द्रेणोक्तास्ताः प्रतिजगृहुस्तृतीयं भ्रू-
णहत्यायाः । सैषा भ्रूणहत्या मासि मास्याविर्भवति । तस्माद्रजस्वला-
नं नाश्नीयात् । अतश्च भ्रूणहत्याया एवैतद्रूपं प्रतिमास्यान्ते क-
ञ्चुकमिव । तदाहुर्ब्रह्मवादिनः । अञ्जनाभ्यञ्जनमेवास्या न प्रतिग्रा-
ह्यं तद्धि स्त्रियोऽन्नमिति तस्मात्तस्यास्तत्र न च मन्यते आचारा या-
श्च योषित इति । सेयमुपयाति । उदक्यास्त्वासते तेषां येच केचिद-
नानयः । गृहस्थाः श्रोत्रियाः पापाः सर्व्वेते शूद्रधर्मिणः ॥ इति वाशिष्ठे
धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ।

आचारः परमोधर्मः सर्व्वेषामिति निश्चयः । हीनाचारपरीतात्मा
प्रेत्य चेह विनश्यति ॥ नैनं तपांसि न ब्रह्म नाग्निहोत्रं न दक्षिणा । हीना

चाराश्रितं भ्रष्टं तारयन्ति कथञ्चन ॥ आचारहीनं न पुनन्ति वेदा
 यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं
 शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥ आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड्
 ङ्गा अखिलाः सपक्षाः । कां प्रीतिमुत्थापयितुं समर्था अन्धस्य दारा-
 इव दर्शनीयाः ॥ नैनं छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया व
 र्तमानम् । तत्राक्षरे सम्यगधीयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदिष्टम् ॥
 दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःस्वभागी च सततं व्या
 धितोऽल्पायुरेव च ॥ आचारात् फलते धर्ममाचारात् फलते धनम् ।
 आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ सर्वलक्षणहीनोऽ
 पि यः सदाचारवान्नरः । श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्मेविदा तु कार्य्याः । वाग्बु-
 द्विर्वीर्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये ॥ उभे मूत्रपुरीषे
 तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्यादक्षिणास्य एवं ह्यायुर्न रिच्यते ॥
 प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यञ्च प्रतिगां प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्र
 ज्ञा नश्यति मेहतः ॥ न नद्यां मेहनं कार्य्यं न पथि न च भस्मनि । न गोम
 ये न वा कृष्टे नोप्ते क्षेत्रे न शादूले ॥ छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा
 द्विजः । यथा सुरवमुखः कुर्यात् प्राणबाधभयेषु च ॥ उद्धृताभिरङ्गिः का
 र्य्यं कुर्यान्नस्नानमनुद्धृताभिरपि । आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् स
 सिकतां तथा ॥ अन्तर्जले देवगृहे बल्मीके मूषिकस्थले । कृतशौचाव-
 शिष्टे च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः ॥ एका लिङ्गे करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु
 मृत्तिके । पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ॥ एतच्छौचं गृ
 हस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गु
 णम् ॥ अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तं वानप्रस्थस्य षोडश । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य
 अभितं ब्रह्मचारिणः ॥ अनङ्गान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।
 भुञ्जाना एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनभ्यताम् ॥ तपोदानोपहारेषु व

तेषु नियमेषु च । इत्याध्ययनधर्मेषु यो नासक्तः स निष्क्रयः ॥ यो
 गस्तपो दमोदानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्ति-
 क्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ सर्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः
 प्राणिवधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे संकुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं
 समर्थाः ॥ असूयकः पिशुनश्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्मचा-
 ण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः ॥ दीर्घवैरमसूयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषण-
 म् । पैशुन्यं निर्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् ॥ किञ्चिद्देदमयं पात्रं
 किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥
 शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः । जुह्वित्वापि यजित्वा
 पि गतिमूर्ध्ना न विन्दति ॥ शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते
 द्विजः । स भवेच्छूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥ शूद्रान्नेन तु भुक्ते-
 न मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् ॥
 स्वाध्यायाढ्यं योनिमित्रं प्रशान्तं चैतन्यस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् । स्त्रीयु-
 क्तान्नं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥ आमपात्रे
 यथा न्यस्तं क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पात्रदौर्बल्यात्तच्च पात्रं
 रसाश्व ते ॥ एवं गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं महीं तिलान् । अविद्वान्
 प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ॥ नाङ्गं नखञ्च वादित्रं कुर्यात् ।
 नवापोऽञ्जलिना पिबेत् । न पादेन पाणिना वाराजानमपि हन्यात् न
 जलेन जलम् । नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्क-
 पुदको भवेत् । न म्लेच्छभाषां शिक्षेत् । अथाप्युदाहरन्ति । न पाणिपा-
 दचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न चाङ्गचपलो विप्र इति शिष्टस्य गोचरः
 ॥ पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रु-
 तिप्रत्यक्षहेतवः ॥ यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं
 न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मण इति ॥ इति वाशिष्ठे धर्मशास्त्रे
 षष्ठोऽध्यायः ।

चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकाः तेषां
वेदमधीत्य वेदो वा वेदान् वा अविशीर्णब्रह्मचर्योऽपनिक्षेप्तमाच-
रोत् । ब्रह्मचार्याचार्यं परिचरेदाशरीरविमोक्षात् । आचार्यं प्रमी
तेऽग्निं परिचरेत् । विज्ञायते हि चाहवाग्निराचार्यं इति । संयतवाक्
चतुर्थषष्ठाष्टमकालभोजी भैक्षमाचरेत् । गुर्वधीनो जटिलः शिरसा-
जटो वा गुरुं गच्छन्तमनुगच्छेदासीनञ्चानुतिष्ठेत् शयानञ्चासीनं उ-
पवसेदाहूताध्यायी सर्वभैक्षं निवेद्य तदनुज्ञया भुञ्जीत । खट्वाशय-
नदन्तप्रक्षालनाभ्यञ्जनकर्त्री तिष्ठेदहनि रात्रावासीत । त्रिः कृत्योऽभ्यु-
पेयादपोऽभ्युपेयादपः । इति वशिष्ठे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ।

गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणानुज्ञातः स्नात्वा असमाना-
र्षामस्पृष्टमैथुनां युवीयसीं सरशीं भाय्यां विन्देत् । पञ्चमीं मातृव-
न्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः । वैवाह्यमग्निमिध्यात् । सायमागत
मतिथिं नावरुंध्यात् । नास्यानश्नन् गृहे वसेत् । यस्य नाश्नाति वा
सार्थी ब्राह्मणोगृहमागतः । सुकृतं तस्य यत् किञ्चित् सर्वमादाय
गच्छति ॥ एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि
स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ नैकग्रामीण मतिथिं विप्रं साङ्ग-
तिकं तथा । काले प्राप्ते अकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ॥ श्रद्धाशी-
लोऽस्पृहयालुः । अलमग्न्याधेयाय नानाहिताग्निः स्यादलञ्च सोमपा-
नाय नासोमयाजी स्यात् । उक्तः स्वाध्याये प्रजनने यज्ञे च गृहेष्वप्या-
गतं प्रत्युत्थानासनशयनवाकूसूनृताभिर्मानयेत् । यथाशक्ति चा-
न्नेन सर्वभूतानि । गृहस्थएव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः । चतुर्णा-
माश्रमाणान्तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥ यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे
यान्ति संस्थितिम् । एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे
जीवन्ति भिक्षुकाः ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी

पतितान्नवर्जी । अस्तौ गच्छन् विधिवच्च जुह्वन् ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्म-
लोकात् ब्रह्मलोकादिति ॥ इति वाशिष्ठे धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ।

वानप्रस्थो जटिलश्चीराजिनवासा ग्रामञ्च न प्रविशेत् । न फा-
लकृष्टमधितिष्ठेत् । अरुष्टं मूलफलं सञ्चिन्वीत । ऊर्ध्वरेताः क्षमाश-
यः । मूलफलभैक्षेणाश्रमागतमतिथि मर्चयेत् । दद्यादेव न प्रति-
गृह्णीयात् । त्रिषवणमुदकमुपस्पृशेत् । श्रावणकेनाग्निमाधायाहि-
ताग्निः स्यादृक्षमूलिकऊर्ध्वं षड्भ्योमासेभ्योऽनग्निरनिकेतः । द-
द्यादेवपितृमनुष्येभ्यः । स गच्छेत् स्वर्गमानन्त्यमानन्त्यम् ॥ इति
वाशिष्ठे धर्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः ।

परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणां दत्त्वा प्रतिष्ठेत् । अथाप्युदा-
हरन्ति । अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो द्विजः । तस्यापि सर्वभूते-
भ्यो न भयं जातु विद्यते ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यद्गुवि वर्तते ।
हन्ति जातानजातांश्च प्रतिगृह्णाति यस्य च ॥ संन्यसेत् सर्वकर्माणि
वेदमेकं न संन्यसेत् । वेदसंन्यासतः शूद्रस्तस्माद्देदं न संन्यसेत् ॥ ए-
काक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः । उपवासात् परं भैक्षं दयादा
नाद्विशिष्यते ॥ मुण्डोऽममत्वपरिग्रहः सप्तागाराण्यसङ्कुलितानि
चरेद्भैक्षं विधूमे सन्नमुषले एकशार्दीपरिवृतोऽजिनेन वा गोप्रलूनेस्तु
पैर्वैष्टितशरीरः स्थण्डिलशाय्यनित्यां वसतिं वसेत् ग्रामान्ते देवगृहे
शून्यागारे वृक्षमूले वा मनसा ज्ञानमधीयानः । अरण्यनित्यो न ग्रा-
म्य पशूनां सन्दर्शने विहरेत् । अथाप्युदाहरन्ति ॥ अरण्यनित्यस्य
जितेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य । अध्यात्मचिन्तागतमान
सस्य ध्रुवा ह्यनावृतिरुपेक्षकस्य ॥ अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारोऽनु-
न्मत्तउन्मत्तवेशः । अथाप्युदाहरन्ति ॥ न शब्दशास्त्राभिरतस्य मो-
क्षो न चापि लोके ग्रहणे रतस्य । न भोजनाच्छादनतत्परस्य न चापि
रम्यावसथप्रियस्य ॥ न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

अनुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ अलाभे न विषादी
 स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् । प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्ग-
 तः ॥ न कुट्यां नोदके सङ्गे न चैले न त्रिपुष्करे । नागारे नासने नान्ते य-
 स्य वै मोक्षवित्तमः ॥ ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत्तद्भुञ्जीत सायं मधुमां-
 ससर्पिर्वर्जम् । यतीन् साधून् वा गृहस्थान् सायं प्रातश्च तृप्येत् ।
 ग्रामे वा वसेदजिह्मोऽशरणोऽसङ्गः सुकः । नचेन्द्रियसंयोगं कुर्वीत के-
 नचित् । उपेक्षकः सर्वभूतानां हिंसांनुग्रहपरिहारेण । पैशुन्यमत्सरा-
 भिमानाहङ्काराश्चद्वानार्जवात्मस्तवपरगर्हादम्भलोभमोहक्रोधासूया
 विवर्जनं सर्वाश्रमिणां धर्मिष्ठो यज्ञोपवीत्युदकमण्डलुहस्तः शुचि-
 ब्राह्मणोऽवषलान्नपानवर्जी न हीयते ब्रह्मलोकात् ॥ इति वाशिष्ठे ध-
 र्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ।

षट् कर्मा गृहदेवताभ्यो बलिं हरेत् । श्रोत्रियायान्नं दत्त्वा ब्रह्म-
 चारिणे वानन्तरं पितृभ्यो दद्यात्ततोऽतिथिं भोजयेत् स्वेष्टाया समा-
 नुपूर्व्येण स्वगृह्याणां कुमारबालवृद्धतरुण प्रभृतीं स्ततोऽपरान् गृ-
 ह्यान् श्वचाण्डाल पतितवायसेभ्यो भूमौ निर्वपेत् शूद्रेभ्य उच्छिष्टं वा द-
 द्याच्छेषं यती भुञ्जीत सर्वोपयोगेन पुनः पाको यदि निरुक्ते वैश्वदेवेऽ-
 तिथिरागच्छेद्विशेषेणास्माअन्नं कारयेद्विजायते ऽङ्गि वैश्वानरः प्रवि-
 शत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहम् । तस्मादपयानमन्यत्र वर्षाभ्यस्तां हि शा-
 न्तिजनाविद्विरिति तं भोजयित्वा पसीतासीमान्तादनुव्रजेदनुज्ञाता-
 द्वा । परपक्षाजर्ध्वं चतुर्थ्यां पितृभ्यो दद्यात् पूर्वद्युर्ब्राह्मणान् संनिपा-
 त्य यतीन् गृहस्थान् साधून् वा परिणतवयसोऽपि कर्मस्थान् श्रोत्रि-
 यान् शिष्यान् नन्तेवासिनः शिष्यान् पिगुणवतो भोजयेद्विलग्नशुक्लवि-
 गृधिश्यावदन्तकुष्ठिकुनखिवर्जम् । अथाप्युदाहरन्ति ॥ अथ चेन्मन्त्र-
 विद्वयुक्तः शारीरैः पंक्तिदूषणैः । अदूष्यन्तं यमः प्राह पंक्तिपावन एव
 सः ॥ श्राद्धेनोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयान् । रवे पतन्ति हि

या धारास्ता पिबन्त्यकृतोदकाः ॥ उच्छिष्टेन प्रपुष्टास्ते यावन्नास्तमि-
 तोरविः । क्षीरधारास्ततोयान्त्यक्षयाः सञ्चरन्नाग्निः ॥ प्राक्संस्का-
 रप्रमीतानां प्रवेशनमिति श्रुतिः । भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छे-
 षणे उभे ॥ उच्छेषणं भूमिगतं विकिरेल्लेपसोदकम् । अनुप्रेतेषु विसृजे-
 दप्रजानामनायुषाम् ॥ उभयोः शारवयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदित-
 म् । तदन्तरं प्रतीक्षन्तै ह्यसुरादुषचेतसः ॥ तस्मादशून्यहस्तेन कुर्या-
 दन्नमुपांगतम् । भोजनं वा समालभ्य तिष्ठतोच्छेषणे उभे ॥ दौ दैवे
 पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत
 विस्तरे ॥ सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणं सम्पदः । पञ्चैतान्
 विस्तरो हन्ति तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ अपिवा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपा-
 रगम् । शुभशीलोपसंपन्नं सर्वलक्षणवर्जितम् ॥ यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे
 दैवं तत्र कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु । देव-
 तायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तते । प्राश्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्र-
 ह्मचारिणे ॥ यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदभ्यन्ति वाग्यताः । तावद्द्विपि-
 तरोऽभ्यन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ हविर्गुणान् वक्तव्याः पितरोऽप्रा-
 वतर्पिताः । पितृभिस्तर्पितैः पश्चादुक्तव्यं शोभनं हविः ॥ नियुक्तस्तु
 यदा श्राद्धे दैवे तन्तु समुत्सृजेत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरक-
 मृच्छति ॥ त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः । त्रीणि चा-
 न्नं प्रशंसन्ति शौचक्रोधमसत्वराम् ॥ दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभ-
 वति भास्करः । सकालः कुतपोनाम पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ श्राद्धं द-
 त्वा च भुत्वा च मैथुनं योऽधिगच्छति । भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं
 रेतसोभुजः ॥ यतस्ततो जायते च दत्त्वा भुत्वा च पैतृकम् । न स विद्या-
 मवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपिता-
 महः । उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥ मधुमांसैश्च शार्कै-
 श्च पयसा पायसेन वा । अधनो दास्यति श्राद्धं वर्षसि च मघासु च ॥

सन्तानवर्द्धनं पुत्रं तृप्यन्तं पितृकर्मणि । देवब्राह्मणसम्पन्नमभिनन्द-
न्ति पूर्वजाः ॥ नन्दन्ति पितरस्तस्य सुवृष्टैरिव कर्षकाः । यद्रयास्थो
ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः ॥ श्रावण्याग्रहायणयोश्चान्वष्टकायांच
पितृभ्यो दद्याद्द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधाने वा कालनियमोऽवश्यं ।
यो ब्राह्मणोऽग्निमादधीत दर्शपूर्णमासाग्रयणेष्टिचातुर्मस्यपशुसो-
मैश्च यजते । नैयमिकं ह्येतदृणं संस्तृतञ्च विज्ञायते हि त्रिभिर्ऋणै-
र्ऋणवान् ब्राह्मणोजायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यो ब्रह्मचर्येण
ऋषिभ्यः । इत्येष वा अनृणो यज्या यः पुत्री ब्रह्मचर्यवानिति गर्भा-
ष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यं ।
पालाशोदण्डो वैल्यो वा ब्राह्मणस्य नैयग्रोधः क्षत्रियस्य वा औदु-
म्बरो वा वैश्यस्य । रुष्णाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्य
गज्यं वस्त्राजिनं वैश्यस्य । शुक्लमादृतं वासो ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं क्ष-
त्रियस्य हारिद्रं कौशेयं वैश्यस्य सर्वेषां वा तान्तवमरक्तम् । भवत्
पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षां याचेत भवन्मध्यां राजन्यो भवदन्त्यां वैश्यस्य ।
आषोडशा ब्राह्मणस्यानतीतः काल आद्वाविंशात् क्षत्रियस्त्वाचतु-
र्विंशाद्द्वैश्यात्तर्द्धं पतितसावित्रीका भवन्ति । नैनानुपनयेन्नाध्या-
पयेन्न याजयेन्नैभिर्विवाहयेयुः । पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतञ्चरेत्
॥ द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मांसं माक्षिकेणाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमया-
चितं त्रिरात्रमभक्षोऽहोरात्रमेवोपवसेत् । अश्वमेधावफृथंगच्छेद्ब्रा-
ह्मणस्तोमेन वा यजेत् । इति वाशिष्ठे धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ।

अथातः स्नातकव्रतानि । स न कश्चिद्रूपाचेतान्यस्तं राजान्ते-
वासिभ्यः क्षुधापरीतस्तु किञ्चिदेव याचेत कृतमंकृतं वा क्षेत्रं गाम
जाविकं सन्ततं हिरण्यं धान्यमन्नं वा ननु स्नातकः क्षुधावसीदेदित्युप-
देशो न नद्यां स सहसा संविशेन्न रजस्वलायामयोग्यायाम् । न कुलं
कुलं स्याद्वत्सन्तीं विततां नातिक्रमेन्नोद्यन्तमादित्यं पश्येन्नादित्यं त

पन्तं नास्तं मूत्रपुरीषे कुर्यान्न निषीवेत् परिवेष्टितशिरा भूमिमयज्ञि
 यैस्तृणैरन्तर्हयि मूत्रपुरीषे कुर्यादुदङ्मुखश्चाहनि नक्तं दक्षिणा-
 मुखः सन्ध्यामासीतोत्तरामुदाहरन्ति । स्नातकानान्तु नित्यं स्यादन्तर्ग
 सस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः ॥ अप्सु पाणौ च
 काष्ठे च कथितं पावकं शुचि । तस्मादुदकपाणिभ्यां परिमृज्यात् कमण्ड
 लुम् ॥ पर्याग्निकरणं ह्येतन्मनुराह प्रजापतिः । कृत्वाचावश्यकार्या-
 णि आचामेच्छौ च वित्तत इति ॥ प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत तूष्णीं सां
 गुष्ठं कृश्यासं यसेत न च मुखशब्दं कुर्यादितुकालाभिगाभी स्यात् प
 र्वर्जं स्वदारे वा तीर्थमुपेयदथाप्युदाहरन्ति । यस्तु पाणिगृहीताया आ
 स्ये कुर्वीत मैथुनम् । भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं रेतसो भुजः । या स्या-
 दनतिचारेण रतिसाधर्म्यसंश्रिता ॥ अपि च पावकौऽपि ज्ञायते । अद्य
 श्चोया विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयन्त इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः ।
 उन्न वृक्षमारोहेन्न कूपमवरोहेन्नाग्निं मुखेनोपधमेन्नाग्निं ब्राह्मणं चा
 न्तरेण व्यपेयान्नाग्न्यो ब्राह्मणयो रनुज्ञाप्य वा । भार्यया सह नाभ्या
 दवीर्यवदपत्यं भवतीति वाजसनेयके विज्ञायते । नेन्द्रधनुर्नाम्ना निर्दि
 शेन्मणिधनुरिति ब्रूयात् । पालाशमासनपादुके दन्तधावनमिति व
 र्जयेत् । नोत्सङ्गे भक्षयेदंधो न भुञ्जीत वैष्णवं दण्डं धारयेद्रुक्मकुण्ड
 ले च । न बहिर्मलां धारयेदन्यत्र रुक्ममय्याः सभासमवायाश्च व
 र्जयेत् । अथाप्युदाहरन्ति । अप्रमाण्यञ्च वेदानामार्षाणाञ्चैव दर्श
 नम् । अव्यवस्था च सर्वत्र एतन्नाशनमात्मन इति ॥ दानाहतो यज्ञं ग
 च्छेद्यदि व्रजेदधिवृक्षसूर्यमध्वानं न प्रतिपद्यते नावञ्च सांशयि-
 कीं बाहुभ्यां न नदीन्तरे दुःस्थाया पररात्रमधीत्य न पुनः प्रतिसंविशेत् ।
 प्राजापत्ये मुहूर्त्ते ब्राह्मणः स्वनियमाननुतिष्ठेदिति । इति वाशिष्ठे ध
 र्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः स्वाध्यायश्चोपाकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां

वाग्निमुपसमाधाय कृता धानो जुहोति देवेभ्यश्चन्द्रोऽप्यश्वेति । ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य दधि प्राशय तत उपांशु कुर्वीत अर्द्धपञ्चममासा नर्द्धषष्ठानत ऊर्ध्वं शुक्लपक्षेष्वधीयीत । कामन्तु वेदाङ्गानि । तस्यानध्यायाः सन्ध्यास्तमिते स्युस्तत्र शवे दिवाकीर्त्ये नगरेषु कामं गोमयपर्युषिते परिलिखिते वा श्मशानान्ते शयानस्य श्राद्धिकस्य । मानवञ्चात्र श्लोकमुदाहरन्ति । फलान्यापस्तिलान् मक्ष्यमधान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रतिगृह्याप्यनध्यायः पाण्यास्या ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥ धावतः पूतिगन्धिप्रसृतेरितवृक्षमारूढस्य नावि सेनायाञ्च भुक्त्वा चार्घघ्राणे बाणशब्दे चतुर्दश्याममावास्यायामष्टम्यामष्टकासु प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे मिथुनव्यपेतायां वाससा मिथुनव्यपेते ना निर्मुक्ते । न ग्रामान्तेच्छर्दितस्य मूर्ध्नितस्योच्चरितस्य यजुषाञ्च सायंशब्दे वाजीर्णे निधतिभूमौ च । न चन्द्रसूर्योपरागेषु दिङ्मादपर्वतनादकम्पप्रयातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्व्वाकालिकम् । उल्काविद्युत्सज्योतिषमपत्त्वाकालिकं वा । आचार्य्ये च प्रेते त्रिरात्रमाचार्य्यपुत्रशिष्यभार्या स्वहोरात्रम् । ऋत्विग्योनिसम्बन्धेषु च । गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्यं ऋत्विक्कृश्वश्वुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवदेद् ये चैव पादग्राह्यास्तेषां भार्या गुरोश्च माता पितरौ यो विद्यादभिवन्दितुमहमयम्भोरिति ब्रूयाद्यश्च न विद्यात् प्रत्यभिवादं नाभिवदेत् । पतितः पिता परित्याज्यो माता तु पुत्रे न पतति । अथाप्युदाहरन्ति । उपाध्यायादृशाचार्य्य आचार्याणां शतं पिता । पितुर्दशशतं माता गौरवेणानिरिच्यते ॥ भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च संस्पृष्टाः पापकर्मभिः परिभाष्य परित्याज्याः पतितो योऽन्यथा भवेत् ॥ ऋत्विगाचार्यावद्याजकानध्यापकौ हेयावन्यत्र हानात् पतितो नान्यत्र पतितो भवतीत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः साहि परगमिता तद्विन्नामक्षुण्णामुपेयात् । गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिरिष्यते । गुरुवद्गुरुपुत्रस्य वर्तितव्यमि-

तिश्रुतिः ॥ शास्त्रं वस्त्रं तथाप्नानि प्रतिग्राह्याणि ब्राह्मणस्य । विद्या
विजयजः सम्बन्धः कर्मच मान्यं पूर्वः पूर्वो गरीयान् । स्थविरबाला-
तुरभारिकचक्रवर्ता पन्थाः समागमे परस्मै देयो राजस्नातकयोः स
मागमे राज्ञा स्नातकाय देयः सर्वैरेव वा उच्चतमाय । तृणभूम्याग्न्यु-
दकवाकूस्सूतानसूयाः सप्तगृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन कदाचनेति ।
इति वाशिष्ठे धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातो भोज्याभोज्यञ्च वर्णयिष्यामः । चिकित्सकमृगयुपुंश्च
लीदण्डिकस्तेनाभिश्चस्तषण्डपतितानामभोज्यं कदर्येक्षितबद्धातुर
सोमविन्नयितक्षकरजकशौण्डिकसूचकवार्द्धुषिकचर्मावकृत्तानां शू-
द्रस्य चायज्ञस्योपयज्ञे यश्चोपपतिं मन्यते यश्च गृहीतनद्धेतुर्यश्च
वधार्हं नोपहन्यात् कौ बन्धमोक्षौ इति चाभिक्रुश्येत् गणान्नं गणि-
कान्नमथाप्युदाहरन्ति । नाश्नन्ति श्वपतेर्देवां नाश्नन्ति वृषलीपतेः ।
भार्याजितस्य नाश्नन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे इति ॥ एधोदकसवत्सकु-
शलाभ्युद्यतपानावसथसफरिप्रियंगुस्तरजमधुमांसानि नैतेषां प्रति
गृहीयादथाप्युदाहरन्ति । गुर्वर्थदारमुज्जिहीषन्निर्विष्यन् देवतातिथी-
न् । सर्वतः प्रतिगृहीयान्नतु नृप्येत् स्वयं तत इति ॥ न मृगयोरिषुचारि-
णः परिकर्जमन्नं विज्ञायते ह्यगस्त्यो वर्षसाहस्रिके सत्रे मृगयाञ्चकार
तस्यासंस्तु रसमयाः पुरोडाशा मृगपक्षिणां प्रशस्तानामपि ह्यन्नं प्रा-
जापत्यानुश्लोकानुदाहरन्ति । उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदि-
ताम् । भोज्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकारिणः ॥ श्रद्धधानैर्न भोक्त-
व्यं चौरस्यापि विशेषतः । नत्वेव बहुधा तस्य यावानपहता भवेत् ॥ न
तस्य पितरोऽश्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च । न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्य-
वमन्यते ॥ चिकित्सकस्य मृगयोः शल्यहस्तस्य पाशिनः । षण्डस्य कु-
लरायाश्च उद्यतापि न गृह्यत इति ॥ उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्ट-
मुच्छिष्टोपहतञ्च । यदशनं केशकीटोपहतञ्च । कामन्तु केशकीटानुद्ध-

त्याद्रिः प्रोक्ष्य भस्मनावकीर्य वाचा च प्रशस्तमुपभुञ्जीतापि ह्यन्नम् ।
 प्राजापत्यानुश्लोकानुदाहरन्ति । त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानाम्
 कल्पयन् । अदृष्टमद्विनिर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ देवद्रोण्यां विवाहे
 षु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विसर्जयेत् ॥ त
 स्मात्तदन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति । द्रवाणां प्लावनेनैव घनानां क्षर
 णेन तु ॥ पाकेन मुरवसंस्पृष्टं शुचिरेव हि तद्ववेत् । अन्नं पर्युषितं भा-
 वदुष्टं हल्लेखं पुनः सिद्धमाममृजीषपक्वञ्च कामन्तु दध्यादूघतेन
 चाभिघारितमुपभुञ्जीतापि ह्यन्नम् । प्राजापत्यानुश्लोकानुदाह-
 रन्ति । हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च । दातारं नोपति-
 षन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषमिति ॥ लशुनपलाण्डकेमुकगृञ्जनश्ले-
 ष्मातृक्षनिर्यासलोहिताव्रश्चनाश्वश्वकाकावलीढशूद्रोच्छिष्ट-
 भोजनेषु कृच्छ्रातिक्लृच्छ्र इतरेऽप्यन्यत्र मधुमांसफलविकर्षेष्वायम्य
 पश्वविषयः सन्धिनीक्षीरमवत्साक्षीरं गोमहिष्यजातरोमानिर्दशाहा-
 नामनामन्त्यं नाव्युदकमूपधानाकरम्भशक्तुचरकतैलपायसशाका-
 निलशुक्तानि वर्जयेदन्यांश्च क्षीरयवपिष्टवीरान् । श्वाविच्छल्लक्षश
 कच्छपगोधाः पञ्चनखा नाभक्ष्याः अनुष्ट्राः पशूनामन्यतोदतश्च म-
 त्स्यानां वा वेहगवयशिभुमारनक्रकुलीरा विकृतस्थाः सर्पशीर्षाश्च
 गौरगवयशलभाश्चानुद्दिष्टास्तथा धेन्यनडाहौ मेध्यौ राजसनेयने ।
 रवङ्गे तु विवदन्त्यग्राम्यशूकरे च । शकुनानान्त्र विशुविषिष्किरजालपा-
 दाः कलविङ्कप्लवहंसचक्रवाकभासमदूगुरिद्विभाटबान्धनक्तञ्चरा दा-
 र्वाघाटाश्चटकवैलातकहारितरवञ्जरीटग्राम्यकुङ्कुटशुकसारिकाको-
 किलक्रव्यादा ग्रामाचारिणश्च ग्रामाचारिणश्चेति । इति वाशिष्ठे
 धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ।

शोणितशुक्रसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः । तस्य प्रदान
 विक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्

सहि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञा-
नाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनिचावेद्य निवेशनस्य
मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा दूरे बान्धवमसन्निकृष्टमेव । सन्देहे चोत्पन्ने दूरे बा-
न्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञायते ह्येकेन बहुजायत इति । तस्मिं
श्चेत् प्रतिगृहीते औरसः पुत्र उत्पद्यते चतुर्थभागभागी स्यात् । यदि
नाभ्युदधिके युक्तः स्याद्देदविप्लविनः सव्येन पादेन प्रवृत्ताग्रान् दर्भा-
न् लोहितान् वोपस्तीर्य पूर्णं पात्रमस्मै निनयेन्निनेतारञ्चास्य प्र-
कीर्य केशान् ज्ञातयोऽन्वारभेरन्नपसव्यं कृत्वा गृहेषु स्वैरमापाद्ये-
रन्नत उर्ध्वं तेन सह धर्ममीयुस्तद्धर्माणस्तद्धर्मपिन्नाः । पतितानान्तु
चरितव्रतानां प्रत्युद्दीरोऽथाप्युदाहरन्ति । अग्न्यभ्युद्धरतां गच्छेत्
क्रीडन्ति च हसन्ति च । यश्चोत्पातयतां गच्छेच्छोचन्ति त्याचार्यमातु-
पितृहन्तारस्तत्प्रसादाद्वायाहा एषा प्रत्यापत्तिः पूर्णाब्दात् प्रवृत्ता-
द्वा काञ्चनं पात्रं माहेयं वा पूरयित्वा पोहिष्ठाभिरेव षड्भिर्ऋग्भिः
सर्वत्र वागिरिक्तस्य प्रत्युद्दीरपुत्रजन्मना व्याख्यातः । इति वाशि-
ष्ठे धर्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ व्यवहाराः । राजमन्त्री सदः कार्यणि कुर्याद्द्वयोर्विषद-
मानयोरत्र पक्षान्तरं गच्छेद् यथासनमपराधो ह्यन्ते नापराधः । स
मः सर्वेषु भूतेषु यथासनमपराधो ह्याद्यवर्णयोर्विधानतः सम्पन्नता
माचरेत् । राजा बालान्ममप्राप्तव्यवहाराणां प्राप्तकाले तु तद्वत् । लि-
खितं साक्षिणोभुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् । धनस्वीकरणं पूर्वं ध-
नी धनमवाप्नुयादिति ॥ मार्गक्षेत्रयोर्विसर्गे तथा परिवर्तनेन ऋण
ग्रहेष्वर्थान्तरेषु त्रिपादमात्रम् । गृहक्षेत्रविरोधे सामन्तप्रत्ययः साम-
न्तविरोधेऽपि लेख्यप्रत्ययः प्रत्यभिलेख्यविरोधे ग्रामनगरवृद्धश्रेणि
प्रत्ययोऽथाप्युदाहरन्ति । य एकं क्रीतमाधेयमन्याधेयं प्रतिग्रहम् ।
यज्ञादुपगमोवाणौ स्तथा धूमशिखा ह्यमी इति ॥ तत्र भुक्ते दशवर्ष

मेवोदाहरन्ति । आधिः सीमाधिकञ्चैव निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः । राज-
स्वं श्रोत्रियद्रव्यं न राजा दातुमर्हतीति ॥ तच्च सम्भोगेन ग्रहीतव्यम् ।
गृहिणां द्रव्याणि राजगामीनि भवन्ति । तथा राजा मन्त्रिभिः सह नाग-
रैश्च कार्याणि कुर्यादसौ वा राजा श्रेयान् वसुपरिवारः स्याद्गृध्रं प-
रिवारं वा राजा श्रेयान् गृध्रपरिवारः स्यान्न गृध्रोगृध्रपरिवारः स्यान्न
परिवाराद्दोषाः प्रादुर्भवन्तिः स्तेयहारविनाशनं तस्मात् पूर्वमेव प-
रिवारं पृच्छेत् । अथ साक्षिणः । श्रोत्रियो रूपवान् शीलवान् पुण्य-
वान् सत्यवान् साक्षिणः सर्वे एव वा स्त्रीणान्तु साक्षिणः स्त्रियः कु-
र्यात् द्विजानां सदृशा द्विजाः शूद्राणां सन्तः शूद्राश्च अन्त्यानामन्त्याः ।
अथाप्युदाहरन्ति । प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च यत् । द-
ण्डशक्त्यावशिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हतीति ॥ ब्रूहि साक्षिन् ! यथातत्त्वं
लम्बन्ते पितरस्तव । तव वाक्यमुदीर्यन्तमुत्पतन्ति पतन्ति च ॥ न
ग्नोमुण्डः कपाली च भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः । अन्धः शत्रुकुले गच्छेद्
यस्तु साक्ष्यनृतं वदेत् ॥ पञ्च कन्यानृते हन्ति दश हन्ति गवानृते । श-
तमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ व्यवहारे मृते दारे प्रायश्चित्ते क-
लस्त्रियः । तेषां पूर्वपरिच्छेदाच्छेद्यन्ते वा यवादिभिः ॥ उद्वाहकाले र-
तिसम्प्रयोगे प्राणान्त्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थे अनृतं वदेद्दुः-
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ स्वजनस्य अर्थे यदि वार्थहेतोः पक्षाश्च-
येणैव वदन्ति कार्यम् । वैशब्दवादं स्वकुलानपूर्वाङ्गं स्वर्गस्थितान् ता-
नपि पातयन्त्यपि ॥ इति वाशिष्ठे धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः ।

ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च गच्छति । पितापुत्रस्य जात-
स्य पश्येच्चैज्जीवतो मुरवम् । अनन्ताः पुत्रिणां लोकानापुत्रस्य लोको
ऽस्तीति श्रूयते ॥ प्रजाः सन्त्वपुत्रिण इत्यपि शापः । प्रजाभि रग्नेस्त्व-
मृतत्वमस्यामित्यपि नियमो भवति ॥ पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणा-
नन्त्यमभ्युते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण व्रधस्याप्नोति विष्टपमिति ॥ क्षेत्रिणः

पुत्रो जनयितुः पुत्र इति विदन्ते । तत्रोभयथाप्युदाहरन्ति ॥ यद्यन्यो गो-
षु वृषभौ वत्सान् जनयते सुतान् । गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्यन्दन-
मोक्षणमिति ॥ अप्रमत्ता रक्षन्तु वै न माच क्षेत्रे परे बीजानि वासो जन-
यितुः पुत्रो भवति । सम्प्रायो मोघं रेतोऽकुरुत तन्तुमेतमिति । बहूना-
मेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान्नरः । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रवन्त इति श्रु-
तिः ॥ बहूनां द्वादश ह्येव पुत्राः पुराणदृष्टाः स्वयमुत्पादितः स्वक्षेत्रे
संस्कृतायां प्रथमः तदलाभे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः तृतीयः पु-
त्रिका विज्ञायते अभ्रातृका पुंसः पितृलभ्येति प्रतीचीनं गच्छति पुत्र-
त्वम् । श्लोकः ॥ अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अ-
स्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥ पौनर्भवश्चतुर्थः पुनर्भूः कौ-
मारं भर्तारमुत्सृज्यान्यैः सह चरित्वा तस्यैव कुटुम्बमाश्रयति सा पुन-
र्भू भवेति । याच क्लीबं पतितमुन्मत्तं वा भर्तारमुत्सृज्यान्यं पतिं विन्दते
मृतं वा सा पुनर्भू भवेति । कानीनः पञ्चमो या पितुर्गृहेऽसंस्कृता कामा-
दुत्पादयेन्मातामहस्य पुत्रो भवतीत्याहुः । अथाप्युदाहरन्ति । अप-
त्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्दति तुल्यतः । पुत्री मातामहस्तेन दद्यात् पि-
ण्डं हरेद्धनमिति ॥ गृहे च गृहोत्पन्नः षष्ठ इत्येते दायादा बान्धवाद्या-
तारो महतो भयादित्याहुः । अथादायादास्तत्र सहोद एव प्रथमो या-
गर्भिणी संस्क्रियते तस्यां जातः सहोदः पुत्रो भवति । दत्तको द्वितीयो
यं मातापितरौ दद्याताम् । क्रीतस्तृतीयस्तच्छुनः शोफेन व्याख्यातं ह-
रिश्चन्द्रो हवै राजा सोजीगर्तस्य सोपवत्सैः पुत्रं विक्राय्य स्वयं क्रीतवा-
न् । स्वयमुपागतश्चतुर्थः तच्छुनः शोफेन व्याख्यातं शुनः शोफो हवै यू-
पै नियुक्तो देवतास्तुष्टाव तस्यैह देवताः पाशं विमुमुक्षुस्तमृत्विज ऊचु-
र्ममैवायं पुत्रोऽस्त्विति तानाह न सम्पदे ते सम्पादयामासुरेष एव यं
कामयेत तस्य पुत्रोऽस्त्विति तस्यैह विश्वामित्रो होतासीत्तस्य पुत्रत्व-
मियाय । अपविद्धः पञ्चमो यं मातापितृभ्यामपास्तं प्रति गृहीयात् ।

शूद्रा पुत्र एव षष्ठो भवतीत्याहुः रित्येतेऽदायादा बान्धवाः । अथाप्युदा-
 हरन्ति । यस्य पूर्वेषां वर्णानां न कश्चिदायादः स्यादेते तस्यापहरन्ति ।
 अथ भ्रातृणां दायविभागो द्वांशं ज्येष्ठो हरेद्द्रवाश्वस्य चानुसदृशम-
 जावयोगृहञ्च कनिष्ठस्य काष्ठं गां यवसं गृहोपकरणानि च मध्यमस्य
 मातुः पारिणोयं स्त्रियो विभजेरन् । यदि ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीक्षत्रिया
 वैश्यासु पुत्राः स्युर्यत्र्यंशं ब्राह्मण्याः पुत्रो हरेत् द्वांशं राजन्यायाः पुत्रः
 सममितरे विभजेरन्नन्येन चैषां स्वयमुत्पादितस्यात् द्वांशमेव हरेद-
 न्येषान्त्वाश्रमान्तरगताः क्लीबोन्मत्तपतिताश्च भरणम् । क्लीबोन्मत्ता
 नां प्रेतपत्नी षण्मासं व्रतचारिण्यक्षारलवणं भुञ्जानाः शयीतोर्द्विष
 इभ्यो मासेभ्यः स्नात्वा श्राद्धञ्च पत्ये दत्त्वा विद्याकर्मगुरुयो निसम्ब-
 न्थान् सन्निपात्य पिता भ्राता वा नियोगं कारयेत्तपसे वोन्मत्तामव-
 शां व्याधितां वा नियुञ्ज्यात् ज्यायसीमपि षोडशवर्षां न चेदामया वि-
 मी स्यात् प्राजापत्ये मुहूर्ते पाणिग्रहणवदुपचारोऽन्यत्र संस्थाप्य वा
 कृपारुष्यादृण्डपारुष्याच्च ग्रासाच्छादनस्नानलेपनेषु प्रागूयामिनी
 स्यादनियुक्तायामुत्पन्नउत्पादयितुः पुत्रो भवतीत्याहुः स्याच्चेन्नियो-
 गिनो दृष्टालोभान्नास्ति नियोगः । प्रायश्चित्तं वाप्युपनियुञ्ज्यादित्येके
 कुमार्यृतुमती त्रिवर्षाण्युपासीतोर्द्वि त्रिभ्यः वर्षेभ्यः पतिं विन्देत्तुल्य-
 म् । अथाप्युदाहरन्ति ॥ पितुः प्रदानात्तु यदाहि पूर्वं कन्या वयोयः स-
 मतीत्य दीयते । सा हन्ति दातारमपीक्षमाणा कालातिरिक्ता गुरुदक्षि-
 णे च ॥ प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात् पिता । ऋतुमत्यां हि
 तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥ यावच्च कन्यामृतवः स्पृशन्ति तुल्यैः
 सकामामभियान्यमानाम् । ऋणानि तावन्ति हतानि नाभ्यां मातापितु-
 भ्यामिति धर्मवादः ॥ अद्विर्वाचा च दत्तायां भ्रियेताथो वरो यदि । न च
 मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा ॥ यावच्चेदाहता कन्या मन्त्रैर्य-
 दि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ पाणिग्रहे

मृते बाला केवलं मन्त्रसंस्कृता । साच त्वक्षतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हतीति ॥ प्रोषितपत्नी पञ्चवर्षा प्रवसेदयद्यकामा यथा प्रेतस्य एवञ्च वर्तितव्यं स्यात् । एवं पञ्च ब्राह्मणीप्रजाता चत्वारिराजन्या प्रजाता त्रीणि वैश्याप्रजाता द्वे शूद्राप्रजाता अत ऊर्ध्वं समानोदकपिण्डजन्मर्षिगोत्राणां पूर्वः पूर्वो गरीयान् न खलु कुलीने विद्यमाने परगामि स्यात् । यस्य पूर्वेषां षण्णां न कश्चिद्वायादः स्यात् सपिण्डाः पुत्रस्थानीया वा तस्य धनं विभजेरंस्तेषामलाभे आचार्य्यन्तेवासिनो हरेयातां तयोरलाभे राजा हरेत् न तु ब्राह्मणस्य राजा हरेद्ब्रह्मस्वन्तु विषं घोरम् ॥ न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते । विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकमिति ॥ त्रैविद्यसाधुभ्यः संप्रयच्छेदिति ॥ इति वाशिष्ठे धर्मशास्त्रे सप्तदशोऽध्या०

शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नश्चाण्डालो भवतीत्याहुः राजन्यायां वैश्याया मन्त्यावसायी । वैश्येन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो रामको भवति इत्याहुः राजन्यायां पुक्कशः राजन्येन ब्राह्मण्यामुत्पन्नः सूतो भवतीत्याहुः । अथाप्युदाहरन्ति । छिन्नोत्पन्नास्तु ये केचित् प्रातिलोम्यगुणाश्रिताः । गुणाचारपरिभ्रंशात् कर्मभिस्तान् विजानीयुरिति ॥ एकान्तरस्मन्तरव्यन्तरानुजाता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरवच्छिन्ना निषादा भवन्ति । शूद्रायां पारशचः पारयन्नेव जीवन्नेव शवो भवतीत्याहुः शव इति मृतारव्या । एतच्छावं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे तु नाध्येतव्यं । अथापि यमगीतान् श्लोकानुदाहरन्ति । श्मशानमेतत् प्रत्यक्षं ये शूद्राः पापचारिणः । तस्माच्छूद्रसमीपे च नाध्येतव्यं कदाचन ॥ न शूद्राय मतिं दद्यान् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । न चास्योपदिशेद्दर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ यश्चास्योपदिशेद्दर्मं यश्चास्य व्रतमादिशेत् । सोऽसंवतं तमोघोरं सह तेन प्रपद्यत इति ॥ व्रणद्वारे कृमिर्यस्य सम्भवेत् कदाचन । प्राजापत्येन श्रुध्येत हिरण्यं गोर्वासौ दक्षिणेति । नाग्निचिन् पशु

मुपेयात् कृष्णवर्णायाः सरमाया इव न धर्माय न धर्मयैति । इति वा
शिष्ठे धर्मशास्त्रेऽष्टादशोऽध्यायः ।

धर्मराज्ञः पालनं भूतानां तस्यानुष्ठानात् सिद्धिः । भयकारणं ह्य
पालनं वै एतत् सूत्रं माहुर्विद्वांसस्तस्माद्गार्हस्थ्यनैयमिकेषु । पुरोहिते द
द्याद्विज्ञायते ब्राह्मणः पुरोहितोराष्ट्रं दधातीति । तस्य भयमपालनाद
सामर्थ्याच्च । देशधर्म जातिधर्म कुलधर्मान् सर्वान् वैताननुप्रविश्य
राजा चतुरोवर्णान् स्वधर्मे स्थापयेत्तेष्वधर्मपरेषु दण्डन्तु देशकालध-
र्मधर्मवयोविद्यास्थानविशेषेर्दिशेत् । आगमादृष्टाभावात् पुष्पफलो
गान्यदेयानि हिंस्यात् । कर्षणकरणार्थञ्चोपहत्यागार्हस्थ्यं गाञ्च मा
नोन्माने रक्षिते स्यातां अधिष्ठानान्नोनीहारसार्थानामस्मान्न मूल्य
मात्रं नैहारिकं स्यान्महामहस्थः स्यात् संमानयेदवाहवाहनीयद्विगुण
कारिणी स्यात् प्रत्येकं प्रयास्यः पुमान् । शतं वा राट्मं वा तदेतदप्यर्थाः
स्त्रियः स्युः कराष्टौ मानाधारमध्यमाः पादः कार्षापणस्य निरुक्तोऽन्त
रोमानाकरः श्रौत्रियो राजपुमानथ प्रव्रजितबालवृद्धतरुणप्रदाता प्राणा
मिकाः कुमार्यो मृतापत्याश्च बाहुभ्यामुत्तरं शतगुणं दद्यान्नदीकक्षव
नशैलोपमाङ्ग निष्कराः स्युस्तदुपजीविनो वा दद्युः प्रतिमासमुद्राहक
रैस्त्वागमयेद्राजनिच प्रेते दद्यात् । प्रासंगिकं तेन मातृवृत्तिर्व्याख्याता
राजमहिष्याः पितृव्यमातुलांशजापितृव्यान् राजा विभृयात्तद्रामित्वा
दंशस्य स्युः तद्वन्धूश्चान्याश्च राजपत्योग्रासाच्छादनं लभेरन् । अनि
च्छन्तो वा प्रव्रजेरन् क्लीबोन्मत्तांशं वापि । मानवं श्लोकमुदाहरन्ति ॥
न रिक्तकार्षापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न धर्मे । न भैक्ष-
वृत्तौ न हृतावशेषे न श्रौत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे इति ॥ स्तेनाभिशास्तदु-
ष्टशस्त्रधारिसहोदव्रणसम्पन्नव्यपविष्टेष्वेकेषां दण्डोत्सर्गे राजैक-
रात्रमुपवसेत् विरात्रं पुरोहितः रुद्धमदण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रि-
रात्रं वा अथाप्युदाहरन्ति । अन्नादे भूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापिचा

विंशतितमोऽध्यायः ।

७६३

शिणि । गुरौ शिष्यस्तु याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥ राजभिर्धृतं
दण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृ-
तिनो यथा ॥ एनो राजानमृच्छत्यप्युत्सृजन्तं सकिल्बिषम् । तन्नेन
घातयेद्राजा राजधर्मेण दुष्यतीति ॥ राज्ञामन्येषु कार्येषु सद्यः शौचं
विधीयते । तथा तान्यपि नित्यानि काल एवात्र कारणमिति ॥ यमगीत-
त्रात्र श्लोकमुदाहरन्ति । नात्र दोषोऽस्ति राज्ञां वै व्रतिनां नच मन्त्रिणा-
म् । ऐन्द्रस्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदेति ॥ इति वाशिष्ठे धर्मशा-
स्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः ।

अनभिसन्धिकृते प्रायश्चित्तमपराधे सविकृतेऽप्येके । गुरु रात्म-
वतां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम् । इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैव-
स्वतो यम इति ॥ तत्रच सूर्याभ्युदयितः सन्नहस्तिष्ठेत् सावित्रीञ्च ज-
पेदेवं सूर्याभिनिर्मुक्तो राजावासीत् । कुनरवी श्यावदन्तस्तु कृच्छ्रं द्वा-
दशरात्रञ्चरित्वा पुनर्निर्विशेत् । अथदिधिषूपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्च-
रित्वा निर्विशेत् । तान्त्रैवोपयच्छेद्दिधिषूपतिः कृच्छ्रानि कृच्छ्रौ चरित्वा
निर्विशेत् । चरणमहरहस्तद्वक्ष्यामो ब्रह्मघ्नः कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्चरित्वा
पुनरुपनीतो वेदमाचार्यात् । गुरुतल्पगः सतृषणं शिश्नमुत्कृत्याज्ज-
लावाधाय दक्षिणामुखो गच्छेत् यत्रैव प्रतिहन्यात्तत्र तिष्ठेदाप्रलया-
निष्कालकोवा घृताक्तस्तप्तां सूर्मिं परिष्वजेन्मरणान्मुक्तो भवतीति
विज्ञायते । आचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवं योनिषु च गुर्वीं सरवीं
गुरुसरवीञ्च पतिताञ्च गत्वा कृच्छ्राब्दं चरेत् । एतदेव चाण्डालपतिता-
न्मभोजनेषु ततः पुनरुपनयनं वपनादीनान्तु निवृत्तिः । मानवञ्चात्र
श्लोकमुदाहरन्ति । वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च । निवर्त्त-
न्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणीति ॥ भक्षपाने क्लीबव्यवहारेषु चैवं
मद्यभाण्डे स्थिता आपो यदि कश्चिद्द्विजोऽर्थयित् । पद्मोदुम्बरविल्वप-
लाशानामुदकं पीत्वा विरात्रेणैव शुद्ध्यति । अभ्यासे सुराया अग्निव-

णान्तां द्विजः पिबेत्। भूणहनञ्च वक्ष्यामि ब्राह्मणं हत्वा भूणहा भव
 त्यविज्ञातञ्च गर्भं अविज्ञाता द्वि गर्भाः पुमांसो भवन्ति तस्मात् पुंस्कृ
 त्य जुहुयात् लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वासय इति प्रथमां
 त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासय इति द्वितीयं लोहितं मृत्योर्जुहो
 मि लोहितेन मृत्युं वासय इति। तृतीयां त्वचं मृत्योर्जुहोमि तावति मृ-
 त्युं वासय इति। चतुर्थी मांसानि मृत्योर्जुहोमि मांसैर्मृत्युं वासय इति।
 पञ्चमीं मेदेन मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासय इति। षष्ठी मस्थीनि
 मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वासय इति। सप्तमीं मज्जानं मृत्योर्जुहो-
 मि मज्जाभिर्मृत्युं वासय इति। अष्टमीं राजार्थं ब्राह्मणार्थं वा ग्रामेऽ
 भिमुखमात्मानं घातयेच्चिरञ्जितो वा पराद्धः पूतो भवतीति विज्ञायते।
 हिरुक्तं कृतः कनीयो भवतीति। तदप्युदाहरन्ति। पतितं पतितं त्यक्त्वा
 चौरं चोरेति वा पुनः। वचसा तुल्यदोषः स्यान्मिथ्यादिदोषतां ब्रजेदि-
 ति॥ एवं राजन्यं हत्वा षो वषाणि चरेत् षड्विंशं व्रीणि शूद्रं ब्राह्मणी-
 आत्रेयीं हत्वा सवनगतौ च राजन्यवेश्यौ चात्रेयीं वक्ष्यामोरजस्वला
 मृतुस्नातामात्रेयीमाहुः। अत्रेत्येषामपत्यं भवतीति चात्रेयी। राजन्य-
 हिंसायां वैश्यहिंसायां शूद्रं हत्वा सम्बत्सरम्। ब्राह्मणसुवर्णहरणा-
 त् प्रकीर्य केशान् राजानमभिधावेत् स्तेनोऽस्मि भौः शास्तु भवानि-
 ति तस्मै राजौ दुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनात्मानं प्रमापयेन्मरणान् पूतो
 भवतीति विज्ञायते। निष्कालको वा घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृ-
 त्यात्मानमभिदाहयेन्मरणान् पूतो भवतीति विज्ञायते। अथाप्युदाह-
 रन्ति। पुराकालान् प्रमीतानामानाकविधिकर्मणाम्। पुनरापन्नदेहानां
 मङ्गं भवति तच्छृणु॥ स्तेनः कुनखी भवति श्वित्री भवति ब्रह्महा। सुरा-
 पः श्यावदन्तस्तु दुश्कर्मा गुरुतल्पग इति॥ पतितैः सम्प्रयोगे च ब्राह्मे-
 ण वा यौनेन वा तेभ्यः सकाशान्मात्रा उपलब्धास्तासां परित्यागस्तै-
 श्च न सम्बसेदुदीचीं दिशं गत्वाऽनश्नन् संहिताध्ययनमधीयानः पूतो

भवतीति विज्ञायते । अथाप्युदाहरन्ति । शरीरपातनाच्चैव तपसाध्यय-
नेन च । मुच्यते पापकृत् पापादानाच्चापि प्रमुच्यते ॥ इति विज्ञायते ।
इति वाशिष्ठे धर्मशास्त्रे विंशतितमोऽध्यायः ।

शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्ये
द्ब्राह्मण्याः शिरसि वापनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां स्वरमारो-
प्य महापथमनुव्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणी
मभिगच्छेत्सोदितदर्भैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरसि
वापनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गोरथमारोप्य महापथमनुसं-
व्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छे-
च्छरपत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः शिरोवापनं कार-
यित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां रक्तस्वरमारोप्य महापथमनुव्राजयेत् । एवं वै-
श्यो राजन्यायां शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोर्मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं या-
वकं क्षीरं भुञ्जानाघः शयाना त्रिरात्रमप्सु निम्नगायाः सावित्र्यष्ट-
शतेन शिरोभिर्वा जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते । इति वाशिष्ठे
धर्मशास्त्रे एकविंशतितमोऽध्यायः ।

समाप्ता चेयं वशिष्ठसंहिता ।

चुद्धगौतमसंहितायाम् ।

अश्वमेधे पुरावृत्ते केशवं केशिसूदनम् । धर्मसंशयकं दृश्य
किमपृच्छत गौतमः ॥ गौतमः । पञ्चमेनापि मेधेन यदात्मातो युधि-
ष्ठिरः । तदा राजा नमस्कृत्य केशवं वाक्यमब्रवीत् ॥ युधिष्ठिरः । भग-
वन् ! वैष्णवा धर्माः किं फलं किं परायणाः । किं धर्ममधिकृत्यासीत्
भवतोत्पादिता पुरा । यदितेन मनोग्राह्यः प्रियोवा मधुसूदन ॥ श्रोत-
व्यः स तु वा कृष्ण ! तन्मे कथय सुव्रत ! । पवित्राः किल ते धर्माः सर्वपाप

प्रणाशनाः ॥ सर्वधर्मोत्तराः पुण्या भगवन्ननघोत्थिताः । यच्छ्रुत्वा ब्र-
 ह्मणागोघ्नो मन्त्रिणा गुरुतल्पगः ॥ पाकभेदीकृतघ्नश्च सुरापो ब्रह्म-
 विक्रयी । मित्रविश्वासघाती च ब्रह्मणा विष्णुना तथा ॥ आत्मविक्रयि-
 णो ये च जीवेयुश्च कुकर्मभिः । पापाः शठा नैकृतिका व्यभिचारपरा-
 स्तथा ॥ रसभेदकरा ये च ये च नीरप्रदूषकाः ॥ श्रीर्विप्रेण कराश्चौरा वि-
 प्रा ये च पुरोहिताः । रक्षपणारुणाः स्निग्धा स्तथा ये परदारकाः ॥ ये
 ते चान्ये च बहवः पञ्च ते तेऽपि किल्बिषात् । तानाचक्ष्व सुरभेष्य ! तद्भक्तो
 ऽस्यहमच्युत ! ॥ वैशम्पायनः । इत्येवंकथितो देवो धर्मपुत्रेण संसदि ।
 वशिष्ठाद्यास्तपोयुक्ता मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ श्रोतुकामाः परं गुण्यं भ-
 क्तिमन्तो हरेः कथाः । तथा भागवताश्चैव ततस्तं पर्यवारयन् ॥ युधि-
 श्ठिरः । यदि जानासि मां भक्तं स्निग्धम्वा भक्तवत्सल ! सर्वधर्माणि गु-
 ह्याणि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ धर्मान् कथय देवेश ! यद्यनुग्रहभाग-
 हम् । श्रुता मे मानवा धर्मा वशिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ गार्गेया गौतमी-
 याश्च तथा गोपालितस्य च । पराशरकृताः पूर्वमात्रेयस्य च धर्मतः ॥
 उमामहेश्वराश्चैव नन्दिधर्मश्च पावनाः । ब्रह्मणा कथिता ये च कौमा-
 राश्च श्रुता मया ॥ धूम्रवर्णाः कृताधर्माः क्रौञ्चवैश्यानरा अपि । भार्गव्या-
 याज्ञवल्क्याश्च माण्डव्या कौशिकास्तथा ॥ भारद्वाजकृता ये च ब्रह्मस्य
 कुकृताश्च ये । कृणिने च कृणिबाहो ! विश्वामित्रकृताश्च ये ॥ सुमन्तुजै-
 मिनिकृताः शाकनेयास्तथैव च । पुलस्त्यपुलहोद्गीताः पाराशर्यास्तथै-
 व च ॥ अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्यास्तुलहायनाः । वालखिल्य-
 कृता ये च सप्तर्षिरचिताश्च ये ॥ आपस्तम्बकृता धर्माः शंखस्य लिखि-
 तस्य च । प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ॥ वैश्यानरा-
 रव्या गीताश्च विष्णुण्डककृताश्च ये । नारदीयकृता धर्माः कापोताश्च
 श्रुता मया ॥ तथापि पुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा । क्रौञ्चमातङ्ग-
 गीताश्च सौधहारीतकास्तथा ॥ पिङ्गवर्मकृताकान्ता ये च वा वसुपा

लिताः । उद्दालककृताधर्मा औशनसा स्तथैव हि ॥ वैश्यपा धनगीता
 श्व ये चान्येऽप्येवमागधाः । एतेभ्यः सर्वधर्मेभ्यो देवत्वाद्याश्चनिश्चि-
 ताः ॥ पावनत्वात्पवित्रत्वाद्दिशिष्टा इति मे मतिः । तस्माच्छ्रुत्वा प्रप-
 न्नस्य त्वद्भिन्नस्य च माधव ॥ युष्मदीयान् परान् धर्मान् पुण्यान्
 कथय मेऽच्युत ॥ वैशम्पायनः । एवमुक्तस्तु धर्मज्ञो धर्मपुत्रेण माध-
 वः ॥ उवाच धर्मान् सूक्ष्माख्यान् धर्मपुत्रस्य धीमतः । श्रीभगवानुवा-
 च । यावन्तोयस्य कौन्तेय ! एतद्धर्मेषु सुव्रत ॥ त्वत्समो मत्समो लोके
 न कश्चिदिह विद्यते ॥ धर्मः श्रुतो वा दृष्टो वा कृतो वा कथितोऽपि वा ।
 आमोदितो वा राजेन्द्र ! पुनाति ह नरं सदा ॥ धर्मः पिता च माता च धर्म-
 श्च सुहृदस्तथा । धर्मो भ्राता सखा चैव धर्मः स्वामी परन्तपः ॥ धर्मा-
 दर्शश्च कामश्च धर्माद्रोगाः सुखानि च । धर्मादैश्वर्यमेवञ्च धर्माः
 स्वर्गगतिः प्रभो ॥ धर्मो वंशो विपन्नश्च त्रायते महतो भयात् । हि-
 जत्वं देवतात्वञ्च धर्मः प्रापयते नरम् ॥ यदा च क्रियते पापः कालेन
 पुरुषस्य च । तदा सञ्जायते बुद्धिर्धर्मं कर्तुं युधिष्ठिर ! ॥ जन्मान्तरं स-
 हस्रैस्तु मानुषत्वं सुखी भव । तत्तवापीह यो धर्मन् न करोति स वं-
 चितः ॥ कीटाश्च पूरिषस्यैव विरूपा व्याधितास्तथा । परद्वेष्याश्च मू-
 र्खाश्च न तैर्धर्माः कृताः पुरा ॥ एकदीर्घायुषः शूराः पण्डिता भोगिन-
 स्तथा । अरोगा रूपसम्पन्ना स्तैर्धर्माः स्युः कृताः पुरा ॥ एवं धर्मः कृ-
 तः सद्यो नयते गतिमुत्तमाम् । अधर्मः सेव्यमानस्तु तिर्यग्योनिं न
 यत्यसौ ॥ इदं रहस्यं कौन्तेय ! श्रूयतामिदमुत्तमम् । कथयिष्ये परं गु-
 ण्यं मम भक्तस्य पाण्डव ॥ ॥ इष्टस्त्वमसि मेत्यक्तुं प्रपन्नाश्चापि मां स-
 दा । परमात्ममपि ब्रूयां किं पुनर्धर्मसंहिताम् ॥ इदं मे मानुषं जन्म कृ-
 तमात्मनि मायया । धर्मसंस्थापनार्थैव दुष्टानां शासनाय च ॥ मानुष्यं
 भावमापन्नं ये मां गृह्यन्तवाज्ञया । संसरन्ति ह ते मूर्खा स्तिर्यग्योनि-
 ष्यनेकशः ॥ ये च मां सर्वरक्तत्वे पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा । मद्भक्तांस्तान् स

दा युक्तान् मत्समीपं नयाम्यहम् ॥ मद्रक्तानान्तु मानुष्ये सर्वजन्म च
 पांडव ॥ अपि वा ये अभिरता मद्रक्ताः पाण्डुनन्दन ॥ मुच्यते पातकैः
 सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसा । जन्मान्तरसहस्रेषु तपसा भावितात्मनाम्
 ॥ मद्रक्तिः क्रियते तात ! मनुष्याणां न संशयः । यच्च रूढ्यपरं पुण्यं तैस्त
 दचलवत् ध्रुवम् ॥ न दृश्यते तथा देवैर्मद्रक्तैः कुश्रयते यथा । अपरं यच्च
 मेरूपं प्राणभावेषु नाश्रयते ॥ तदद्य तेह सर्वार्थैः सर्वभूतैश्च पांडव ॥ क
 ल्पकोटिसहस्रेषु व्यतीतेष्वागतेषु च ॥ दर्शयामीति यद्रूपं तत् प्रपश्य
 न्ति मे सुराः । स्थित्युत्पत्तिलयकृत्तरिं यो मां ज्ञात्वा प्रपद्यते ॥ अनुगृह्णा
 म्यहं तस्य संसारान् मोचयामि च । अहमादीति भूतानां सृष्टा ब्रह्माद-
 योमया ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य जगत्सर्वं सृजाम्यहम् । ततो मूलोऽहम्
 व्यक्तो रजोमध्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ऊर्ध्वं सत्त्वविशालोऽहं ब्रह्मादि स्तम्बसं
 स्थितम् । मूर्द्धानं मे दिवं विद्धि चन्द्रादित्यौ च लोचने ॥ देवादिब्राह्मणा
 वक्त्रं मरुतः श्वसनञ्च मे । दिशो मे बाहवश्चाष्टौ नक्षत्राणि विभूषणम्
 ॥ अन्तरिक्षकरं विद्धि सर्वभूतावकाशकम् । मार्गो मे घानिलाभ्यान्तु
 यमं सोदरमव्ययम् ॥ पृथिवीञ्च बलं यद्वै द्वीपाणां च नगैर्युतम् । सर्व
 सन्धारणोपेतं पादौ मम युधिष्ठिर ॥ ॥ स्थितोऽहो क गुणारव्येह द्विगु
 णश्चास्मि मारुते । अगुणस्तैः स्थितोऽहं वै सलिले तु चतुर्गुणः ॥ महा
 न्तो मे गुणाः पञ्च महाभूतेषु पञ्चसु । तन्मात्रे संस्थितः सोऽहं पृथि
 व्यां पञ्चधा स्मृतः ॥ अहं सहस्रशीर्षस्तु सहस्रचरणैः क्षणः । सहस्र-
 बाहूदरदकू सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ स्थितोऽस्मि सर्वतः सद्यो ह्यद्य
 तिष्ठेद्दशांगुलम् । सर्वभूतात्मभूतः सन् सर्वव्यापी ततो ह्यहम् ॥ अ
 चिन्त्योऽहमनन्तोऽहमचलोऽहमजो ह्यहम् । अनाद्योहमप्रमेयोऽहम्
 व्ययोवेद्योऽहमव्ययम् ॥ निर्गुणोऽहन्निर्गन्धात्मा नित्योऽहं निर्ममो
 ऽपि च । निर्द्वन्द्वो निर्विकारोऽहं निधानञ्चामृतस्य च ॥ मृतस्य तस्य च
 हञ्च स्वाहाकारो नराधिप ॥ तेजसा तपसा चाहं भूतयामेष्वनव्ययः ॥ ॥

हृषाशगणैर्बद्धा धारयाम्यात्ममायया। चतुराश्रमवर्णोऽहं चातुर्होत्रिफ-
लाशनः। चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूहश्चतुराश्रमभाजनम्॥ संहृत्याहं जगत्स-
र्वं कृत्वाहं गर्भमात्मनः। शयामि दिव्ययोगेन प्रलयेषु युधिष्ठिर॥
सहस्रयुगपर्यन्ता ब्राह्मी रात्रिर्महार्णवे। स्थित्वा सृजामि भूतानि ज-
ङ्गमानि स्थिराणि च॥ कल्पे कल्पे च भूतानि संहरामि सृजामि च। न च मां
तानि जानन्ति मायया मोहितानि हि॥ मम चैवान्धकारस्य माश्रितव्य-
स्य नित्यशः। प्रशान्तस्येव दीपस्य गतिर्नैवोपलभ्यते॥ न तदस्ति क-
चिद्राजन् यत्र नाहं प्रतिष्ठितः। न च तद्विद्यते भूतं मयि धनं प्रतिष्ठित-
म्॥ यावन्मात्रं शरीरं हि स्थूलसूक्ष्ममिदं क्वचित्। जीवमृतो ह्यहं तस्मि-
न् हिताय मां प्रतिष्ठितः॥ किञ्चात्र बहुनोक्तेन सत्यमेतत् ब्रवीमि ते। यद्
भूतं यत् भविष्यञ्च तत्सर्वं महमेव तु॥ मया श्रद्धधनानि यानि भूतानि
कानि पाण्डव॥ ममैव न च जानन्ति मायया मोहितानि मे॥ एवं सर्वज-
गदिदं सदेवासुरमानुषम्। मन्त्रः प्रभवते राजन् मम विप्र! विनाशिनः॥
इति गौतमीये श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः।

वैशम्पायनः। एवमात्सोद्भवद्रव्यमगददृश्यकेशवम्। धर्मिर्ह्मि-
त्मजस्यैव पुण्यानकथयद् बहून्॥ श्रीभागवानुवाच। शृणु पाण्डव! यत्ने
न पवित्रं पावनं परम्। कथ्यमानं मया पुण्यं धर्मशास्त्रं महाफलम्॥ य-
च्छृणोति शुचिर्भूत्वा एकचित्तस्तपोधनः। धर्मं यशस्य मायुष्यं धर्मा-
त्मानं युधिष्ठिर॥ श्रद्धाधनस्य तस्येह यत्पाप्मा पूर्वसञ्चितः। विनश्य-
त्वाशु तत्सर्वमभक्तस्य विशेषतः॥ एवं श्रुत्वा वचः पुण्यं वाक्यं केशवभा-
गिनम्। प्रणष्टमनसो भूत्वा चिन्तयन्त्युत्तमं परम्॥ देवा ब्रह्मर्षयः सर्वे ग-
न्धर्वाप्सरसस्तथा। भूताक्षयक्षग्रहहा गुह्यका भुजगास्तथा॥ बालखि-
त्या महात्मानो योगिनस्तत्त्वदर्शिनः। तथा भागवताश्चापि पञ्चका-
लमुपासकाः॥ कौतुहलसमाविष्टाः प्रणष्टाः परमर्षयः। श्रोतुकामः प-
रं गुह्यं वैष्णवं धर्मशासनम्॥ हृदि कर्तुं न ह्यक्षयं प्रणम्यं शिशुना तदा

ततस्ते वासुदेवेन दृष्टाः सौम्येन चक्षुषा ॥ विमुक्तपा पानालोक्य प्रणम्य
 शिरसा हरिम् । पप्रच्छ केशवं धर्मं धर्मपुत्रः प्रतापवान् ॥ युधिष्ठिरः ।
 ततस्ते वासुदेवेन दृष्टाः सौम्येन मानुषाः । कीदृशी ब्राह्मणस्याथ कीदृ-
 शी क्षत्रियस्य वै ॥ वैश्यस्य कीदृशी देव ! गतिः शूद्रस्य कीदृशी । कथं ग-
 च्छेत पापेन ब्राह्मणस्तु यमालये ॥ क्षत्रियोवाथ शूद्रोवा वैश्योवा गच्छते
 कथम् । एतत्कथय देवेश ! लोकनाथ ! नमोऽस्तु ते ॥ वैशम्पायनः । स पृ-
 ष्टः केशवश्चैव धर्मपुत्रेण धीमता । उवाच संसारगतिं चतुर्वर्णस्य कर्मजा-
 म् ॥ श्रीभगवानुवाच । शृणु वर्णक्रमेणैव धर्मं हिर्ममृताम्बर ! ॥ नास्ति कि-
 ञ्चिन्नरश्चेष्ट । ब्राह्मणस्य तु विक्रयः ॥ ये तु तासु सदा ध्यात्वा सन्ध्यां ये
 च उपासते । येऽपि पूर्णाहुतिः प्राप्ता विधिवज्जुहते च ये ॥ वैश्वदेवाश्च ये
 कुर्युः पूजयंत्यतिथींश्च ये । नित्यस्वाध्यायशीलाश्च पञ्चयज्ञपरायणाः ॥
 सायं प्रातर्हुताशाश्च गुर्वभोजनवर्जिताः । दम्भाचारविमुक्ताश्च स्वदार-
 निरताः सदा ॥ पञ्चयज्ञरताश्चैव अग्निहोत्रमुपासते । ते नमस्कृतकर्मा-
 णो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ब्रह्मलोके ततः कामं गन्धर्वैर्ब्रह्मगायकैः । उप-
 गीयमानाः प्रिय ! ते पूज्यमानाः स्वयम्भुवा ॥ ब्रह्मलोके प्रमोदन्ते यावद्
 तस्य विष्णुवम् । क्षत्रियोऽपि स्थितो राज्ये स्वधर्मं परिपालयन् ॥ सम्यक्
 प्रजाः पालयिता स्वधर्मनिरतः सदा । यज्ञदानरतो धीरः स्वधर्मनिरतः
 शुचिः ॥ शास्त्रानुकारी तत्त्वज्ञः प्रजाकार्यपरायणः । विप्रेभ्यः कामदो-
 नित्यं भृत्यानां भरणे रतः ॥ सत्यसन्धः शुचिर्नित्यलोभदम्भविवर्जितः ।
 क्षत्रिय उत्तमां याति गतिं देवनिषेविताम् ॥ तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु गन्ध-
 र्वैश्च प्रयत्नतः । सेव्यमानो महातेजाः क्रियते शक्रपूजितः ॥ चतुर्युगानि
 वै त्रिंशत् मोदित्वा तत्र देववत् । इहैव मानुषे लोके चतुर्वेदी द्विजो भवेत्
 ॥ कृषिगोपालनिरतः स्वधर्मविक्षणोरतः ॥ वणिक् स्वकर्मवाप्नोति पूज्य-
 मानोऽप्सरोगणैः । चतुर्युगानि वै त्रिंशत् ऋद्धिद्वादश पञ्चच ॥ इह मानु-
 ष्यके राजन् ! राजा भवति वीर्यवान् । त्रयाणामपि वर्णानां शृण्विष्टनिरतः

सदा ॥ विशेषेण तु विप्राणां दासवद्यस्तु निष्ठति । अयाचितप्रदाता च स
त्यशौचसमन्वितः ॥ गुरुदेवेषु निरतः परदारविवर्जितः । परपीडाम कृ-
त्त्वैव भृत्यवर्गं विभर्ति यः । मृतोऽपि स्वर्गमाप्नोति जीवानामभयप्रदम् ॥
स स्वर्गलोके ऋधित्वा वर्षकोटीर्महातपाः । इह मानुष्यलोके वैवैश्यो
धनपतिर्भवेत् ॥ एवं धर्मात्परं नास्ति महत् संसर्गसाक्षिणः । स स्वधर्मा-
त्परं किञ्चित् पापकर्मज्यपोहनम् ॥ तस्मान्धर्मः सदा कार्यो मानुष्यं प्रा-
प्य दुर्लभम् । युधिष्ठिरः । भगवन् ! देव देवेश वदस्व मधुसूदन ! ॥ शुभ-
स्याप्यशुभस्यापि क्षयवृद्धीर्यथाक्रमम् । श्रीभगवानुवाच । शृणु पाण्ड
व ! तत्सर्वं धर्मं सूक्ष्मं सनातनम् ॥ दुर्विज्ञेयं प्रमोदन्ते यं ज्ञात्वा ते महा-
जनाः । यथैव शीतमुदकमुष्णो न बहुधा व्रतम् ॥ भवेत्तु तत्क्षणादुष्णं शीत-
त्वञ्च विनश्यति । यथोष्णं वा भवेदब्दं शीतेनापि यथा व्रतम् ॥ शीतत्वञ्च
भवेत्सर्वं मुष्णत्वञ्च विनश्यति । एवन्तु यद्भवेत् भूमन् । सुरुतं वा यदुष्ण-
तम् ॥ तदल्पं क्षपयेत्क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा । समत्वे सति राजेन्द्र ! तयोः
सुरुतपापयोः ॥ गृहीतस्य भवेदृद्धिः कीर्तिर्यस्य भवेत् स्वयम् । ख्यापने
नातुतापेन प्रायः पापं प्रणश्यति ॥ तथा कृतस्तु राजेन्द्र ! धर्मो नश्यति भा-
रत ! गृहीतो ता बुभौ सम्यक् वृद्धियातो न संशयः ॥ तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन
न पापं ग्राहयेद्भयम् । तस्मादेतत्प्रयत्नेन कीर्तितमक्षयं महत् ॥ तस्मात्
संकीर्तयेत्पापं नित्यधर्मञ्च ग्राहयेत् । इति गौतमीये श्रीवैष्णवधर्म-
शास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ।

वैशम्पायनः । एवं श्रुत्वा वचस्तस्य धर्मपुत्रोऽच्युतस्य तु ॥ पप्र-
च्छ पुनरप्यन्यान् धर्मान्धर्मात्मजो हरिः । युधिष्ठिरः । वृथा चरति जन्मा
नि वृथा दानानि वा कृतिः ॥ वृथा च जीवितं क्षेमो नराणां पुरुषोत्तम ॥ की-
दृशासु व्यवस्थासु दानं देयं जनार्दन ! ॥ इह लोके च भवति पुरुषः पुरुषो-
त्तम ॥ गर्भस्थे कर्मचायाति किं बाल्ये चापि केशव ! ॥ यौवनत्येऽपि किं
कृष्ण ! वृद्ध्ये चापि किं भवेत् ॥ सात्त्विकं कीदृशं दानं राजसं कीदृशं भवे

त् । तामसं कीदृशं देव ! तमधीष्यति किं प्रभो ! ॥ उत्तमं कीदृशं दानं मध्य
 मं कीदृशं भवेत् । अधमं कीदृशं दानं तेषां यादव ! किं फलम् ॥ किं दानं न
 यते बुद्धिर्गतिं किं मध्यमां नयेत् । गतिं जघन्या मथवा देवदेव ! प्रयान्ति मे
 ॥ एतदिच्छामि विज्ञातुं परं कौतुहलं हि मे । त्वदीयं वचनं सत्यं पुण्यञ्च
 मधुसूदन ! ॥ वैशम्पायनः । एवं धर्मप्रसक्तेन पृष्टः पाण्डुसुतेन वै । उवाच
 वासुदेवोऽथ धर्मद्विर्मेण पाण्डवम् ॥ श्रीभगवानुवाच । शृणु राजन्यथा-
 न्यायं वचनं तप्यमुत्तमम् । कथ्यमानं सदा पुण्यं सर्वपापव्यपोहनम् ॥
 वृथा च दशदानानि चत्वारि च नराधिप ॥ वृथा दानानि पञ्चाशत् पञ्च
 चैव यथाक्रमम् ॥ वृथा च जीवितं येषां ते च सर्षपकीर्तिताः । अनुक्रमेण
 सर्वाणि तानि वक्ष्यामि पाण्डव ! ॥ धर्मघ्नानां तथा चैव लुब्धानां पापिनां
 तथा । वृथा पाकञ्च यत्सन्ति परदाररताश्च ये ॥ पाकप्रेदकरा ये च यथा
 स्युः सत्यवर्जिताः । सृष्टमश्नाति यश्चैको दृश्यमानस्तु बान्धवैः ॥ पितरं
 मातरञ्चैव उपाध्यायं गुरुं तथा । मातुलं मातुलानीञ्च यो हि हन्याच्छपे
 तथा ॥ ब्राह्मणाश्चैव ये भूत्वा सन्ध्योपासनवर्जिताः । निब्रह्म्यो निःस
 धश्चैव यश्च गुर्वन्नभुकृद्विजः । मम वा शंकरस्यापि ब्रह्मणो वा युधिष्ठिर !
 ॥ पुर्वह ब्राह्मणानान्तु येन भक्ता नराधिप ! ॥ वृथा जन्मन्यथैतेषां
 पापानां विद्धि पाण्डव ! ॥ अश्रद्धया च यदत्तं चौर्येणावर्जितन्तु यत् । अग्नि
 शस्ताहृतं यत्तु यद्दानं पतिते द्विजे ॥ अब्रह्माभिहितं यत्तु यदत्तं सर्वयाच
 के । प्राप्ते तु यद्धि तद्दानं मास्तु पतिते च यत् ॥ यत्ग्रामयाचकणान्तं य
 त्कृतघ्नहतस्तथा । उपपातकिने दत्तं वेदविक्रयिणे च यत् ॥ स्त्रीजीविते
 च यदत्तं यच्च देवलकाय च । देवपूर्वाशिने दत्तं नित्यकर्म न कारिणे ॥ र
 द्धोपजीविने दत्तं यच्च मांसोपजीविने । सेवकाय च यदत्तं यदत्तं ब्राह्मण
 ब्रुवे ॥ अदेशिने च यदत्तं दत्तं वार्धुषिकाय च । यदनाचारिणे दत्तं यच्च दत्तं
 वृथाशिने ॥ असभ्योपासिने दत्तं यच्च ग्रामनिवासिने । यन्मिथ्यालिङ्गिने
 दत्तं दत्तं सर्वाशिने च यत् ॥ नास्तिकाय च यदत्तं धर्मविक्रयिणे च यत् । का

रकाय च यद्वत्तं दत्तं यत् कूटसाक्षिणे ॥ न चात्मानं तरन्त्येते न दातारं
युधिष्ठिर ! ॥ यत्तेभ्यो दत्तमात्राणि दानानि सुबहून्यपि ॥ वृथा भवन्ति
राजेन्द्र ! भस्मन्याज्याहुतिर्यथा । यथेष्टं यत्फलं किञ्चित् भविष्यति क
थञ्चन ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च तद्विलुम्पन्ति संस्थिताः । वृथा ह्येता
नि दानानि कथितानि समासतः ॥ जीवितञ्च वृथा तेषां तच्छृणुष्व
युधिष्ठिर ! ॥ श्रीभगवानुवाच । ये च मां न प्रपद्यन्ते शङ्करं वा नराध
माः । ब्रह्माणं वा महीदेवा वृथा जीवन्ति ते नराः ॥ ये च निन्दन्ति मां
मूढाः शङ्करं वा नराधमाः । कुशलैः कृतशास्त्राणि पठित्वा ये नराध-
माः ॥ विप्रीं निन्दन्ति यज्ञांश्च वृथा जीवन्ति ते नराः । विद्यमानधनो य-
स्तु दानधर्मविवर्जितः ॥ मृष्टमश्नाति यश्चैको वृथा जीवति सोऽपि च ।
वृथा जीवितमारज्यातं दानकालं ब्रवीमि ते ॥ तमो निविष्टचित्तेन दत्तं दा
नञ्च यद्वेत् । न तस्य फलमश्नाति नरो गर्भगतो नृप ॥ ३ ॥ ईर्ष्यामात्स
र्यसंयुक्तो भगवद्वाक्यकारणम् । ददाति दानं यो मर्त्यो बालभावस्त
दश्नुते ॥ श्रद्धायुक्तः शुचिः स्नातः प्रसन्नो भयमानसः । ददाति दानं
यो मर्त्यो यौवने स तदश्नुते ॥ स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्रे प्रदी
यते । तत् सार्वकामिकं विद्धि दानमामरणान्तिकम् ॥ सात्त्विकं राजस-
त्त्वैव तामसञ्च युधिष्ठिर ! ॥ दानं दानफलञ्चैव गतिञ्च त्रिविधां शृणु ॥
दानं दातव्यमित्येव मतिं कृत्वा द्विजाय वै । उपकारविद्युक्ताय दत्तं य
त्तद्वि सात्त्विकम् ॥ श्रोत्रियाय दरिद्राय बहुभृत्याय पाण्डव ! ॥ दीयते
यत्प्रणष्टाय तत् सात्त्विकमुदाहृतम् ॥ वेदाक्षरविहीनाय यत्तु पूर्वाप
कारिणे । समृद्धाय च यद्दानं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ सम्बन्धिने च य
द्दानं व्रताय चैव पाण्डव ! ॥ लाभादिभिरपात्राय तद्राजसमुदाहृतम्
॥ वैश्वदेवविहीनाय यद्दानं श्रोत्रियाय च । दीयते तत्करायापि तद्दा-
नं तामसं स्मृतम् ॥ सरोषमवधूतञ्च शोकयुक्तमवज्ञया । सेवकाय
च यद्वत्तं तद्दानं तामसं स्मृतम् ॥ देवाः पितृगणाश्चैव जनयश्चाग्नय

स्तथा । सात्त्विकं दानमश्नन्ति तुष्यन्ति च नरेश्वर ! ॥ अथवा दैत्यसंघा
 श्च गृह्यज्ञांश्च राक्षसाः । राजसं दानमश्नन्ति वर्जितं पितृदैवतैः ॥
 पिशाचाः प्रेतसंघाश्च कश्मला ये मलीमसाः । तामसं दानमश्नन्ति ग
 तिञ्च त्रिविधां शृणु ॥ सात्त्विकानां तु दानानां मुत्तमं फलमिष्यते । म
 ध्यमं राजसानान्तु तामसानां तु पश्चिमम् ॥ अभिगत्योपनीतानां दाना
 नामुत्तमं फलम् । मध्यमन्तु समाधाय जघन्याय च ते फलम् ॥ अयाचि
 तप्रदाता वै स याति गतिमुत्तमाम् । समाहूय तु वै दद्यात् मध्यमां स
 गतिं व्रजेत् ॥ याचितो यस्तु वै दद्यात् जघन्यां स गतिं व्रजेत् । उत्तमा
 देवकी ज्ञेया मध्यमा मानुषी गतिः ॥ जघन्या याति तिर्यक्षु गतिरेषा क्रि
 या मता । पात्रभूतेषु विप्रेषु स्थितेषु चाहिताग्निषु ॥ यश्च यच्छति ती
 व्रोष्णं क्षयकृत् स प्रकीर्त्यते । श्रोत्रियाणां दरिद्राणां भरणं कुरु पा
 ण्डव ॥ समृद्धानां द्विजातीनां कार्य्यन्ते परिरक्षणम् । दरिद्रान् दृष्टिही
 नानां प्रदानैस्तास्तु पूजयेत् ॥ आतुरस्योषधैः कार्य्यं नीरुजस्य किमौ
 षधैः । पापं प्रतिगृहीतारं प्रदानु मुपगच्छति । प्रतिगृहीतुर्यत्सुण्यं प्रदा
 तारमुपैति तत् ॥ तस्माद्दानं सदा कार्य्यं परमं हितमिच्छता । वेदविद्या
 वता तेषु सदा गुर्वन्तवर्जनम् ॥ प्रयत्नेन हि दातव्यो महादानमयोनि
 धिः । यस्तु दाता प्रयच्छेत् सहस्रस्यावलम्बनम् ॥ भुक्तशेषस्य भ-
 क्तस्य तं निमन्त्रय भारत ॥ अमन्त्रन्तु निराशास्ते न कर्तव्या हि पांड
 व ॥ कुलानि सन्ततिः प्राणा नैषामाशा हता भवेत् । मद्रक्ता ये नरभे
 ष्ट ! मद्रक्ता मत्परायणाः । मद्याजिनो मन्नियमास्तान् प्रयत्नेन पूजये
 त् ॥ तेषान्तु पावनायाह नित्यमेव युधिष्ठिर ! ॥ उपै सर्वे प्रतिष्ठामि च
 सनंतश्च सुव्रतम् ॥ तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मद्रक्ते वीतिकल्मषैः । सन्ध
 कालेष्वकालेषु जप्तव्यञ्चात्मशुद्ध्यै ॥ अन्येषामपि विप्राणां किल्बि
 हि प्रणश्यति । उपै सर्वे च पुरुषा स्तस्माद्विप्रो विशुद्ध्यै ॥ दैवे आह
 च विप्रः सन् विधियुक्तो जुगुप्सितः । जुगुप्सितन्तु तत् श्राद्धं दहत्यानि

रिवेन्धनम् ॥ भारतं मानवो धर्मः साङ्गवेदश्चिकित्सितम् । अज्ञाविद्वा
नि चत्वारिण हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ न ब्राह्मणान् परीक्षेत दैवे कर्मणि
मन्त्रविन् । महान् भवेत् परीवादो ब्राह्मणानां परीक्षणे ॥ ब्राह्मणानां
परीवादं यः करोति नराधमः । सहस्रैव श्रुतां योनिं स गच्छेत् ब्रह्मदूष
कः ॥ स्वल्पपापेन निन्दित्वा परीवादात् स्वरो भवेत् । परिभ्राय कृमि-
र्भवति कीटो भवति मस्करी ॥ दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा प्राकृता वा सुसंस्कृताः
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ॥ क्षत्रियश्चैव स पञ्च
ब्राह्मणश्च बहुश्रुतम् । नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ॥ इह त
श्चापि पुरुषं निर्देहे दवमानितम् । तस्मादेतं प्रयत्नेन नावमन्येत बुद्धि-
मान् ॥ यथा सर्वास्वस्थासु पावको दैवतं महत् । तथा सर्वास्वस्था
सु ब्राह्मणो दैवतं महत् ॥ व्यङ्गान् काणांश्च कुब्जांश्च वामनान् गास्त
थैव च । स निर्बदेद्युक्तञ्च मिश्रिता वेदपारंगैः ॥ मन्यूनोत्पादयेत्ते-
षां न चानिष्टं समाचरेत् । मन्युप्रहरणा विप्रान् विप्राः शस्त्रपाणयः ॥ म
न्युना स्यन्ति ते शत्रून् वज्रेणैन्द्र इवासुरान् । ब्राह्मणो हि महद्दैवं क-
थितं वेदपारंगैः ॥ द्विजाश्च सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये । किं पुन-
स्ते च कौन्तेय ! सर्वे नित्यमुपासते ॥ यस्यास्येन सदा भन्ति हव्यानि-
विविधानि च । तरामस्तान् द्विजान् वै किमभूतमधिकन्ततः ॥ उत्पत्तिरे
व विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती । स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय क
ल्पते ॥ भुक्तेषु तेषु स्वयं तस्य धर्मं ददाति च । अनुशंस्यात् ब्राह्मण
स्य भुञ्जतेऽपीतरे जनाः ॥ तस्मात्ते नावमन्तव्या मद्रक्ताश्च द्विजाः स-
दा । आरण्यकोपनिषदि ये तु पश्यन्ति मां द्विजाः ॥ कलावस्थान् द्विजा
न् सर्वांन् प्रयत्नेन प्रपूजयेत् । स्वगृहे वा प्रवासे वा दिवा रात्रौ तथै-
व च ॥ वृद्धाश्च ब्राह्मणाः पूज्या मद्रक्ता ये च पाण्डव ॥ नास्ति विप्रस-
मो देवो नास्ति विप्रसमो गुरुः ॥ नास्ति विप्रात् परो बन्धुर्नास्ति वि-
प्रात् परीनिधिः । नास्ति विप्रात् परं तीर्थं न पुण्यं ब्राह्मणात् परम् ॥ ना-

स्ति विप्रात्परो धर्मो नास्ति विप्रात्परा गतिः । पापकर्मसमाक्षिप्तं प
तन्तं नरके नरम् ॥ त्रायते दानमप्येकं पात्रभूते कृते द्विजे । बाला हिता-
ग्नयो ये च शान्ताः स्युर्वान्नवर्जिताः ॥ मामर्चयन्ति मद्भक्तास्तेभ्यो दत्तं
महाफलम् । प्रदानैः पूजितो विप्रो वन्दितो वापि कृत्स्नशः ॥ संभावितो वा
विप्रो वै मद्भक्तो दिवमुन्नयेत् । ये पठन्ति नमस्यन्ति ध्यायन्ति पुरुषास्तु
तम् ॥ तं श्रुत्वा वाथवा दृष्ट्वा नरैः पापात् प्रमुच्यते । मद्भक्ता मद्भक्तप्रा-
णा मद्भक्त्या मत्परायणाः ॥ बीजयोनिविशुद्धा ये श्रोत्रियाः संयतेन्द्रि-
याः । श्रुत्वान्नविरला नित्यन्ते पुनन्तीह दर्शनात् ॥ स्वयं नीत्वा विशे-
षेण दानन्तेषां गृहेष्वथ । निधापयेत्तु मद्भक्ता तद्दानं कोटिसम्मितम् ॥ जा-
ग्रतः स्वपतो वापि प्रयासे स्वगृहेऽथ वा । हृदयानि प्रपश्यामि यस्य वि-
प्रस्य भारत ॥ स पूजितो वास्पृष्टो वा पृषो वापि द्विजोत्तमः । सम्भाषि-
तो वा राजेन्द्र ! पुनातीह नरः सदा ॥ एवं सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि
पाण्डव ॥ मद्भक्तेभ्यः प्रदत्तानि तानि स्वर्गप्रदानि वै ॥ इति गौतमीये श्री
वैष्णवधर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ।

वैशम्पायनः । श्रुत्वेवं सात्त्विकं दानं राजसन्नामसन्तथा । पृथ-
क् पृथक् फलञ्चैव गतिञ्चैव पृथक् पृथक् ॥ अवितृप्तः प्रसन्नात्मा
पुण्यधर्माभूतं पुनः । युधिष्ठिरो धर्मनित्यः केशवं पुनरब्रवीत् ॥ युधि-
ष्ठिरः । द्विजयोनिविशुद्धानां लक्षणानि वदस्व मे । बीजदोषेण लोके च
जायते च कथन्तराम् ॥ आचारदोषं देवेश ! वक्तुमर्हस्यशेषतः । ब्राह्म-
णानां विशेषञ्च गुणदोषौ च केशव ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नस्य वर्तमा-
नाः प्रतिग्रहे । केन विप्रा विशेषेण तरन्ते तारयन्ति च ॥ एतत्कथय देवे-
श ! त्वद्भक्तस्य नमोऽस्तु ते । श्रीभगवानुवाच । शृणु राजन्यथातत्त्वं बीज-
योनिशुभाशुभम् । येन तिष्ठति लोकोऽयं विनश्यति च पाण्डव ॥ अयस्मि-
न्ब्रह्मचर्योयं च विप्रो यथाविधि । स द्विजानामविज्ञेयस्तस्य बीजं शुभं
भवेत् ॥ कन्या चाक्षतयोनिः स्यात्कुलीनापितृमानृतः । ब्राह्मादिषु

विवाहेषु परिणीता यथाविधि ॥ सा प्रशस्ता चरारोहा शुद्धयोनिः प्रश-
स्यते । कानीनश्च सहोदश्च तायुभौ कुण्डगोलकौ ॥ आरूढवर्नितो ज्ञा-
तः पतितस्यापि यः सुतः । षडेते विप्रचण्डाला निषिद्धाः श्वपचादपि ॥
यो यन्न तन्न वा रेतः सिद्धा गुर्वीषु वाचयेत् । कामचारी स पापात्मा
बीजं तस्याशुभम्भवेत् ॥ अशुभं तद्भवेद्बीजं शुद्धं योनिन्नचार्हति ।
दूषयत्येव तां वाणीं शृणुध्वं च हविर्यथा ॥ गुर्वीयोगौ पतन् बीजं हा-
होशब्दो द्विजन्मनाम् । कुर्यात् पुरीषगर्तेषु पतितासि मतिः कुतः ॥ मा-
मथः पातयेदेष कामात्मा पापमोहितः । अधोगतिं व्रजेत् क्षिप्रमिति
शस्त्वा पतेत्तु यत् ॥ आत्मा हि शुक्रमुद्दिष्टं देवतं परमं महत् । तस्मात्स-
र्वप्रयत्नेन निरुन्ध्यात् शुक्रमात्मनः ॥ आयुस्तेजो बलं वीर्यं प्रज्ञा श्री-
श्च महायशः । पुण्यञ्च मयियत्त्वञ्च हन्यते ब्रह्मचर्य्यया ॥ अविष्-
तब्रह्मचर्य्ये गृहस्थाश्च ममाश्रितैः । पञ्चयज्ञपरैर्धर्मैः स्थाप्यते पृथि-
वीतले ॥ सायं प्रातस्तु ये सन्ध्यां सम्यक् नित्यमुपासते । नावं वेदम-
धिकृत्य तारयन्ति तरन्ति च ॥ योजयेत् पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमा-
तरम् । न सीदेत् प्रत्यगृहीत पृथिवीञ्च ससागराम् ॥ ये च स्युः संस्थि-
ताः केचित् गृहे सूर्योदयादिव । ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवाशुभकरा
स्तथा ॥ यत्र यत्रास्थिताश्चैव दारुणाः पिशिताशनाः । घोररूपा महा-
काया बीजं न घोषयन्ति च ॥ पुनन्तीह पृथिव्यां हि चीर्णा स्तत्त्वग्रतां
नराः । ये चीर्णा व्रतवेदाये विकर्मपथमाश्रिताः ॥ ब्राह्मणा नाममात्रेण
तेऽपि पूज्या युधिष्ठिर ! । किं पुनर्यश्च सन्धेदे नित्यमेवोपतिष्ठति ॥ शी-
लमध्ययनं दानं शौचं मार्दवमार्जवम् । तस्माद्देवान् विशिष्टान्यै मनुरा-
ह प्रजापतिः ॥ भूर्भुवः स्वरिति ब्रह्म यो वेद परमद्विजः । स्वदारनिस्तोदा-
तः स च विद्वान्स भूसुरः । सन्ध्यामुपासते विप्रा नित्यमेव द्विजोत्त-
मः ॥ ते यान्ति नरशार्दूल ! ब्रह्मलोकं मसंशयम् । सावित्री मात्रा सारोऽरि-
रोऽपि प्रसूयन्ति तः ॥ नायन्ति तश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी । सा

वित्रीञ्चैव वेदांश्च तुलया तुलयन् पुरा ॥ देवा ऋषिगणाञ्चैव सर्वे ब्रह्म
 पुरःसरः । चतुर्णामपि वेदानां साहिराजन् ! गरीयसी ॥ यथा विकसि-
 ते पुष्पे मधु गृह्णन्ति षट्पदाः । समुत्सृज्य रसं सर्वं निरातङ्गमसारव-
 त् ॥ एवं हि सर्ववेदानां सावित्री प्राणमुच्यते । निर्जपाहीतरे वेदा सा-
 वित्री मन्तरेण च ॥ एवं हि यश्चतुर्वेदी शीलश्रष्टः स कुत्सितः । शीलव्रत
 समायुक्तः सावित्रीपाठको वरः ॥ सहस्रं परमां देवीं शतमध्यान्दशाव-
 राम् । सावित्रीं जपकोन्तेय ! सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ युधिष्ठिरः । त्रिलो-
 कनाथ ! भोः कृष्ण ! सर्वभूतात्मको ह्यसि । नानायोगपरश्वेष ! तुष्यसे
 केन कर्मणा ॥ श्रीभगवानुवाच । यदि भारसहस्रन्तु गुग्गुल्यादि प्रधूप-
 येत् । करोषि च नमस्कारमुपहारञ्च कारयेत् ॥ पूजयेत् स्तुतिभिर्मन्त्रि-
 ऋग्यजुःसामतस्तथा । न तुष्यन्ति ते विप्रा नाहन्तुष्यामि भारत ! ॥ ब्रा-
 ह्मणे पूजिते नित्यं पूजितोऽस्मि न संशयः । आतुष्टे चाहमाकृष्यो भवा-
 मि भारतर्षभ ! ॥ परमाधिगतिस्तेषां पूजयन्ति च मां हिते । यदहं द्विज-
 रूपेण वसामि वसुधातले ॥ यस्तान् पूजयति प्राज्ञो मद्वतेनान्तरात्मना
 तमहंस्वेन रूपेण पश्यामि नरपुङ्गव ! ॥ काणाः कुञ्जा वामनाश्च दरिद्रा
 व्याधितास्तथा । नावमान्या द्विजाः प्राज्ञैर्मम रूपा हिते द्विजाः ॥ ये
 तेऽपि सागरान्तायां पृथिव्यां द्विजसत्तमाः । मम रूपेषु तेष्वेव मर्चि-
 तेष्वर्चितो भवान् ॥ बहवस्तु न जानन्ति नरा ज्ञानबहिष्कृताः । यथाहं
 द्विजरूपेण वसामि वसुधातले ॥ अवमन्यन्ति ये विप्रान्विकर्मापादय-
 न्ति च । प्रेषयन्ते च सततं सुश्रूणां कारयन्ति च ॥ भूतांस्तान् करपत्रेण
 यमदूता महाबलाः । निष्कृन्तन्ति यथाकाष्ठं सूत्रमार्गेण शिल्पिना ॥
 आक्रोशपरिवादाभ्यां ये रमन्ते द्विजादिषु । तान् दूता यमलोकस्था-
 न् निपात्य धरणीतले ॥ आक्रुशयोरसि पादेन श्रद्धासैरक्तलोचनाः । अ-
 ग्निवर्णैस्तु सदृशैर्यमो हिंसनमाचरेत् ॥ ये च विप्रानिरीक्षन्ते पापा-
 पापेन चक्षुषा । अब्रह्मण्यश्रुतेर्वह्नि नित्यं ब्रह्महिषो नराः ॥ तेषां-

घोरमहाकायं वज्रतुल्या महाबलाः । उद्धरन्ति सुहृतेन स्वगाश्चसुर्य
माज्ञया ॥ यः प्रहारं द्विजेन्द्राय दद्यात्कुर्व्याच्च शोणितम् । अस्थिभा-
गञ्च यः कुर्यान् प्राणैर्वा विप्रयोजयेत् ॥ सोऽनुपूर्वेण यातीमान्नरका
नेकविंशतिम् । शूलमारोपितो गत्वाज्वलनेनापि दह्यते ॥ बहुवर्षसहस्रा
णि पच्यमानस्त्वगाकुशिराः । नावमुच्येत दुर्मधा न तस्य क्षीयते गं-
तिः ॥ ब्राह्मणानविचार्यैव जयन्तै धर्मकाक्षया । शतवर्षसहस्राणि ना
मिस्रोपरि पच्यते ॥ उत्पाद्य शोणितं गात्रात् संरम्भा इति पूर्वकम् । स प
र्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ तस्मान्नाकुशलं ब्रूयात् न शुष्का
ङ्गिरमीरयेत् । तच्छ्रुत्वापरुषां वाणीं चैवैतानप्यतिक्रमेत् ॥ ये विप्रं स्मि
ग्धया वाचा पूजयन्ति नरोत्तमाः । तच्छ्रुत्वा वै स्तुतश्चैव भवामि च यु
धिष्ठिर ! ॥ सज्जयन्ति च ये विप्रान् क्रोधयन्ति च भारत ! ॥ आकृष्टस्त
र्जितश्चाहं तैर्भगामि न संशयः ॥ यश्चन्दनैश्चागुरुधूपदीपैरभ्यर्च्य य
त्काष्ठमधूम मर्च्यत् । तेनार्चितो नैव भवामि सद्यो विप्रार्चनादर्चितो
ऽहं भवामि ॥ विप्रप्रसादाद् धरणीधरोऽहं विप्रप्रसादादसुरान् जया-
मि । विप्रप्रसादाच्च सदक्षिणोऽहं विप्रप्रसादादजितोऽहमस्मि ॥ इति
गौतमीये श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ।

युधिष्ठिरः । देव ! देवेश ! दैत्यघ्न ! परं कौतूहलं हि मे । एतत्कथय
सर्वज्ञ ! त्वद्भक्तस्य ममाच्युत ! ॥ मानुष्यस्य च लोकस्य यमलोकस्य च
न्तरे । कीदृशं किं प्रमाणं वा किमधिष्ठानमेव च ॥ तरन्ते मानवा देवाः के
नोपायेन मानवाः । क्व वास्थिमांसनिर्मुक्ते पञ्च भूतविचर्जिते ॥ कथय
स्व महादेव ! सुखदुःख मशेषतः । जीवस्य यमलोके तु कर्मभिश्च शुभा
शुभैः ॥ अनुबद्धस्य तैः पाशन्नीयमानस्य दारुणैः । मृत्युदूतैर्दुराधर्षै
श्चौरैर्धीरपराक्रमैः ॥ बद्धस्य क्षिप्यमाणस्य जनस्य च यमाज्ञया ।
पुण्यं पापं कथं तिष्ठेत् सुखदुःखमशेषतः ॥ दुराधर्षैर्हीयते वा मानु
षैस्तैः कथं पुनः । किं वा तत्र महादेवाः कर्मकुर्वन्ति मानवाः ॥ कथं ध

मरता यान्ति देवता द्विजपूजकाः । कथं वा प्रेतकर्माणो धर्मं प्रेतपुरं न
 राः ॥ किं रूपं किं प्रदानं वा वर्णः को वास्य केशव ॥ जीवस्य क्रीशतो नि
 त्यं यमलोकं ब्रवीषि मे ॥ श्रीभगवानुवाच । शृणु राजन्यथा तत्त्वं यमा
 त्यं यत्प्रयच्छसि । तत्राहं कथयिष्यामि मद्भक्तस्य नरेश्वर ॥ षडशीति
 संहस्राणि योजनानां शतानि च । मानुषस्य च लोकस्य यमलोकस्य चा
 न्तरम् ॥ न तत्र वृक्षछाया च न तटाकं सरोहि वा । न वाप्यो दीर्घिका वा
 पिन कूपं वा युधिष्ठिर ॥ न मण्डपं सभा वापि न प्रभा न निवेशनम् ।
 न पर्वतो नदी वापि न भूमेर्विवरं क्वचित् ॥ न ग्रामो नाश्रमो वापि नोद्या
 नं काननानि च । न किञ्चिद्विश्रमस्थानं पथि तस्मिन् युधिष्ठिर ॥ जन्तोः
 सम्प्राप्तकालस्य वेदनार्त्तस्य वै भृशम् । करणैस्त्यक्तदेहस्य प्राणैः क-
 र्णगतैः पुनः ॥ शरीराद्धार्यते जीवो ह्यवशो मातरि श्वना । निर्गतो वा
 युभूतस्तु सर्पकौशिकविग्रहात् ॥ शरीरं यच्च तद्रूप्यं तद्वर्णस्तत्प्र-
 माणकम् । अदृश्यं संप्रविष्टु सौऽप्यदृष्टो न केनचित् ॥ सोऽन्तरा-
 त्मा देहवतामष्टाङ्गो यस्तु सञ्चरेत् । छेदनाद्देदनाद्वाहात्तोदनाद्वा न
 नश्यति ॥ नानारूपधरैर्धरैः प्रचण्डैश्चण्डशासनैः । श्रूयमाणो दुरा
 धर्षैर्यमदूतैर्यमाज्ञया ॥ पुत्रदारं यैश्च पाशैः सन्निरुद्धो वशो बलात्
 कर्मभिश्चाप्य तुगतैः कृतैः सुकृतदुष्कृतैः ॥ अकृत्यमानकरणं बन्धुभि
 र्दुःखपण्डितैः । त्यक्त्वा बन्धुजनं सर्वं निरपेक्षस्तु गच्छति ॥ मातृभिः
 पितृभिश्चैव भ्रातृभिर्मितुलैस्तथा । दारैः पुत्रैर्वयस्यैश्च रुदद्भिस्त्यज्य
 ते पुनः ॥ अदृश्यमानस्तैर्दीनै रश्रुपूर्णमुखैः क्षणैः । स्वशरीरं परित्य-
 ज्य वायुभूतस्तु गच्छति ॥ अन्धकारं परतरं महाघोरं तमोवृत्तिम् । दु
 र्वाय दुष्प्रकामञ्च तमाशु पापकर्मणाम् ॥ दुःसहं यमपूरञ्च दुर्निरीक्षं
 दुरासदम् । दुरापमतिदुर्गञ्च पापिष्ठान्वान्तरोत्तमम् ॥ अविधिभिः कथं
 मानन्तु पारम्पार्येण पार्थिव ॥ त्रासं जनयति प्रायः पूयमानकथास
 पि ॥ अपितैश्चैव गन्तव्यास्तदर्धान् वा युधिष्ठिर ॥ प्राप्तकालेन संत्य

ज्य बन्धून् भोगान् धनानि च ॥ जरायुजैश्चाण्डजैश्च उद्भिज्जैः स्वेदजैः
 स्तथा । जङ्गमैः स्थिरसंज्ञैश्च गन्तव्यं हि यमालयम् ॥ देवासुरमनुष्याद्यै
 र्वैवस्वतवशानुगैः । स्त्रीपुंनपुंसकैश्चापि पृथिव्यां जीवसंज्ञकैः ॥ मध्य-
 मैर्युवभिर्बालैर्वृद्धैर्वापि तथैव च । जातमात्रैश्च गर्भस्थैर्गन्तव्यः स म
 हालयः ॥ पूर्वाह्णे वा पराह्णे वा सन्ध्याकालेऽथवा पुनः । प्रदोषे पाञ्चरा-
 त्रे वा प्रत्युषे वाप्युपस्थिते ॥ प्रवासस्थैर्वनस्थैर्वा पर्वतस्थैर्जलस्थितैः
 क्षेत्रस्थैर्वा स्थलस्थैर्वा गृहमध्यस्थितैरपि ॥ भुञ्जद्विर्वा लिखद्विर्वा-
 स्वादद्विर्वान्नरोत्तम ॥ आसीनैश्चास्थितैर्वापि शयनीयागतैरपि ॥ -
 जाग्रद्विर्वा प्रसुप्तैर्वा गन्तव्यः स महापथः । मृत्युदतैर्दुराधर्षैः प्रचण्डै
 श्वण्डविक्रमैः ॥ आक्षिप्यमाणा ह्यवशा यान्ति शीघ्रं यमालयम् । क्व
 चिद्गीतैः क्वचित्स्तब्धैः प्रस्वरलङ्घिः क्वचित्क्वचित् ॥ ददद्विर्वेदनार्तैस्तु
 गन्तव्यं यमसादनम् । निर्भर्त्स्यमानैरुद्विग्नैर्विक्रीतैर्भयविह्वलैः ॥ क
 ण्टकाकीर्णमार्गेण तप्तपत्यङ्गपांशुना । दण्डमानैस्तु गन्धर्वैर्वानरैर्दा
 नवर्जितैः ॥ काष्ठोपलशिलाघातैर्दण्डोलककुशाकुशैः । हन्यमानैर्यमपु
 रं गन्तव्यं धर्मवर्जितैः ॥ मेदःशोणितपूयोद्वैर्वस्त्रैर्गन्त्रैश्च भीषणैः । वि
 द्दक्षेत्रं प्रपाकीर्णैर्गन्तव्यं जीवघातकैः ॥ कुशयद्विश्च रुदद्विश्च क्रोश-
 द्विश्चापि विस्तरम् । वेदनार्तैः पतद्विश्च गन्तव्यं जीवघातकैः ॥ श्वभि-
 र्व्याघैर्वृकैः कंकैर्भक्ष्यमाणाः समन्ततः । तुद्यमानाश्च गच्छन्ति राक्ष
 सैर्मांसखादिभिः ॥ महिषैश्च मृगैश्चापि शूकरैः क्रूरकर्मभिः । वीक्ष्य
 माणाः स्वरध्वानं गन्तव्यं मांसखादिभिः ॥ सूचीसुतीक्ष्णतृणिभिर्म
 क्षिकाभिः समन्ततः । तुद्यमानैस्तु गन्तव्यं पापिष्ठैर्भधुघातकैः ॥ वि
 बस्त्रं स्वामिनमिमं स्त्रियं वा घ्नन्ति ये नराः । शार्स्त्राणि निन्दमानैस्तु
 गन्तव्यं तैर्यमक्षयम् ॥ घातयन्ति च ये पापा दुःस्वमापादयन्ति च । राक्ष
 सैश्च श्वभिश्चैव भक्ष्यमाणा व्रजन्ति ते ॥ ये हरन्तीह वस्त्राणि शय्या-
 गावरणानि च । ते यान्ति विद्रुता नग्नाः पिशाचा इव तत्पथम् ॥ गोश्च

यान् ये हिरण्यञ्च खलु क्षत्रगृहं तथा । ये हरन्ति दुरात्मानः परस्परं पाप
 कारिणः ॥ पाषण्डैरुल्मकैर्दण्डैः काष्ठघातैर्निरीश्वरैः । हन्यमानैः क्षताकी-
 र्णैर्गंतव्यं यमसादनम् ॥ ये ब्रह्मस्वं हरन्तीह नरा नाकनिपातिनम् । आ-
 क्रोशयन्ति वा नित्यमाहरन्ति च ये द्विजान् ॥ शुष्ककर्णा निबध्यन्ते -
 छिन्नजिह्वाक्षिनासिकाः । पूयशोणितदुर्गन्धैर्मक्ष्यमाणाश्च जम्बुकैः ॥
 चण्डालैर्निर्घृणैश्चण्डैर्मक्ष्यमाणाः समन्ततः । क्रोशन्तः करुणं घोरं
 गच्छन्ति यमसादनम् ॥ तत्रैव पतिताः पापाः विष्ठापूयेष्वनेकशः । मज्ज-
 न्ते वर्षकोटीस्तु क्लिश्यन्ते वेदनान्विताः ॥ ततश्च मुक्ताः कालेन लोके चा-
 स्मिन्नराधमाः । विष्ठाक्रिमित्वं गच्छन्ति पतन्ति च ततोऽर्णवे ॥ विद्यमा-
 नधनैर्धैस्तु लोभदम्भादृतान्वितैः । श्रोत्रियेभ्यो न दत्तानि धनानि ब-
 हुधानृपः ॥ श्रीपापाशानिबद्धास्ते हन्यमानाश्च राक्षसैः । क्षुत्पिपासा-
 श्रमातस्तु यान्ति प्रेतपुरन्नराः ॥ अदत्तदाना गच्छन्ति शुष्ककर्णस्य
 तालुकाः । अन्नं पानीयसहितं प्रार्थयन्तः पुनः पुनः ॥ श्वासैर्विभक्षा
 तृष्णातर्ता गन्तुं नैवाद्यशक्नुमम् । ममान्ते दीयतां स्वामिन् । पानीयं
 दीयतामिति ॥ इति ब्रुवन्तस्ते दूताः प्राप्तुवन्ति यमालयम् ॥ वैशम्पाय-
 नः । तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णोः पपात मुवि पाण्डवः । निःसंज्ञोऽभूद्भयत्र-
 स्तोनिश्चैष्टो भयविह्वलः ॥ ततोलब्ध्वा शनैः संज्ञां समाश्वस्तोऽच्युतेन
 सः । नेत्रे प्रक्षाल्य तोयेन भूयः केशव मब्रवीत् ॥ युधिष्ठिरः । भीतोऽस्य
 हं महादेव ! श्रुत्वा वाक्यस्य विस्तरम् । केन दानेन तं मार्गं तरन्ति पुरुषाः
 सुखम् ॥ श्रीभगवानुवाच । इह ये धार्मिका लोके जीवघातकवर्जिताः ।
 गुरुशुश्रूषया युक्ता देवब्राह्मणपूजकाः ॥ अस्मान्मानुष्यलोकान्ते
 ससहायाः सवान्धवाः । यमध्यानन्तु ते यान्ति यथावन्तु निबोध मे ॥
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पाण्डव ॥ ये प्रयच्छन्ति विद-
 द्यस्ते मुरज्या यान्ति तप्तदम् ॥ अन्नञ्च ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणेभ्यः सु-
 मंस्कृतम् । श्रोत्रियेभ्यो विशेषेण भक्त्या परमया युताः ॥ ते विमाने

महात्मानो यान्ति चित्रै र्यमालयम्। सेज्यमाना वरस्त्रीभि र्देवसंघै र्म
हापथे ॥ ये तु नित्यं प्रभाषन्ते प्रिय मकिस्मिषं वचः। ते च यान्ति महा
लाभै र्विमानै स्ते र्यमालयम् ॥ कपिलादीनि दानानि श्रद्धायुक्ताश्च
ये नराः। ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति श्रोत्रियेभ्यो विशेषतः ॥ ते यान्त्यादि
त्यवर्णाभि र्विमानै र्हैमभूषणैः। वैवस्वतपुरं रम्य मप्सरोभि र्निषेविताः
॥ उपानहौ च च्छत्रञ्च शयनान्यासनानि च। विप्रेभ्यो ये प्रयच्छन्ति
वस्त्रान्याभरणानि च ॥ ते यान्त्यश्वै र्वैषैश्चैव कुञ्जरैश्चाप्यलंकृतैः ॥ ध
नदस्य पुरं रम्यं दण्डच्छत्रविभूषिताः। ये च वृक्षांश्च दास्यन्ति भोज्यं र-
म्यन्तश्चैव च। स्निग्धतां चापि विप्रेभ्यश्चायया परया युताः ॥ ते यान्ति
काञ्चनैर्यानि र्युता वैवस्वतक्षयम्। वरस्त्रीभिर्युवतिभिः सेज्यमानाः सम-
न्ततः ॥ ये च क्षीरं प्रयच्छन्ति घृतं दधि गुडं मधु। ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छ-
न्ति श्रद्धाधानाः सुसंस्कृताः ॥ चक्रवाकप्रयुक्तैस्तु यानैरुक्ममयैः शु-
भैः। यान्ति गंधर्ववादित्रैः सेज्यमानायमालयम्। ये फलानि प्रयच्छ-
न्ति पुष्पाणि सुरभीणि च ॥ हंसयुक्तै र्विमानैस्तु यान्ति ब्रह्मपुरं नराः।
ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यो विविधान्नं घृतप्लुतम् ॥ ते यान्त्यमलर्णाभि-
र्विमानै र्वायुवेगिभिः। पुरं तस्मैतनाथस्य नानाजलसमाकुलम् ॥ पानी
यं ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतप्रजीवनम्। ते सुतृप्ताः सुखा यान्ति विमा-
नै र्हंसचोदितैः ॥ अत्रै तिलांस्तिलतैलं च घृतं सर्वमथापि वा। श्रोत्रियेभ्यः
प्रयच्छन्ति सौम्यभावसमन्विताः ॥ सोममण्डलसंकाशै र्यानि स्ते या-
न्ति निर्मलैः। गीयमानास्तु गन्धर्वै र्वैवस्वतपुरन्नरः ॥ येषां वाप्यश्वतुः
पञ्च तटाकानि सरांसि च। दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सजलाश्च जलाश-
याः ॥ यानैस्ते यान्ति स्वर्णाभि र्दिव्यघण्टानिनादितैः। चामरैस्तालवृ-
नैश्च वीज्यमाना महाप्रभाः ॥ नित्यतृप्ता महात्मानो गच्छन्ति यम-
सादनम्। येषां देवगृहाणीह च्छत्राण्याभरणानि च ॥ मनोहराणि
कान्तानि दर्शनीयानि भूमिपः ॥ ते व्रजन्त्यमलाभ्राभै र्विमानै र्वायुवे

गिभिः ॥ पुरंतत् प्रेतनाथस्य नानाजनसमाकुलम् । वैवस्वतञ्च पश्य
 न्ति सुखचित्तं सुखस्थितम् ॥ यमेन पूजिता यान्ति यमसालोक्यतां
 गतिम् । मृतानुद्दिश्य लोकेषु प्रपातशालमुच्छ्रितम् ॥ शीतलं सलिलं र-
 म्यं तिष्ठ तेभ्यो दिशन्ति ये । ते तु तृप्तिं पराम्प्राप्ताः सुखं यान्ति महापथ-
 म् ॥ काष्ठपादुकतर्दायां तमध्वानं सुखन्तथा । सुवर्णमणिपीठेषु पा-
 दौ कृत्वा रथोत्तमम् । आरामान् वृक्षषण्डांश्च रोपयन्ति च ये नराः ॥
 सम्वर्धयन्ति चाव्यग्राः फलपुष्पोपशोभितान् । वृक्षच्छायासु रम्यासु
 तमध्वानं स्वलंकृतम् ॥ यानैस्तु वाहनैर्दिव्यैः पूज्यमाना मुहुर्मुहुः ।
 सुवर्णं रजतं चापि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ॥ ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति
 विमानैः कनकोज्वलैः । ते व्रजन्ति वरस्त्रीभिः सेव्यमाना यथासुखम्
 ॥ भूमिदा यान्ति तं लोकं सर्वकामैः सुतर्पिताः । उदितादित्यसंकाशैर्वि-
 मानैर्वृक्षयोजितैः । कन्याञ्च ये प्रयच्छन्ति विप्राय श्रोत्रियाय च ॥ दि-
 व्यकन्याव्रता यान्ति विमानैस्ते यमालयम् । सुगन्धान् गन्धसंयोगा-
 न् पुष्पाणि सुरभीणि च ॥ प्रयच्छन्ति द्विजायेभ्यो ये भक्त्या परया-
 युताः । दीपदा यान्ति यानैश्च दीपयन्तो दिशो दश ॥ आदित्यसदृशा-
 कारैर्दीप्यमाना यथाग्नयः । ग्रहावसथदानाये गृहैः काञ्चनवेदिभिः
 ॥ व्रजन्ति चालसूर्याभिर्धर्मराजपुरन्नराः । जलभाजनदातारः कुण्डिका-
 करकाप्रदाः ॥ पूज्यमाना वरस्त्रीभिर्यान्ति तस्मान्महागजैः । पादाभ्य-
 ङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं यानपादोदकं ततः ॥ ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्ते यान्त्य-
 श्वैर्यमालयम् । विश्रामयति यो विप्रं श्रान्तमध्वनि कर्षितम् ॥ चक्रवा-
 कैः प्रयुक्तेन याति यानेन सोऽपि च । स्वागतेन च यो विप्रं पूजयेदास-
 नानि च ॥ स गच्छति तमध्वानं परमनिर्घृतम् । नमो ब्रह्मण्यदे-
 वाय सर्वदा चाभिवादयेत् ॥ प्रयतं प्रयतो नित्यं स सुखं याति तत्क-
 लम् । नमः सर्वसमेभ्यश्च त्वभियाय दिने दिने ॥ नमस्करोति यो भ-
 क्त्या स सुखं याति तत्फलम् । नमोऽस्तु विप्रदत्ताय तुभ्यं देहि दिने

दिने ॥ भूमिमाक्रमतेप्रातः शयनादुत्थितस्तु यः । स सर्वकामतृप्तात्मा
सर्वभूषणभूषितः ॥ याति यानेन दिव्येन सुखं वैवस्वतालयम् । अन-
न्तराशितो ये तु दम्भाहङ्कारवर्जिताः ॥ तेऽपि सारसयुक्तेन यान्ति या-
नेन वै सुखम् । ये चाप्येकेन भक्तेन वर्तन्ते दम्भवर्जिताः ॥ हंसयुक्ते-
र्विमानैस्ते सुखं यान्ति यमालयम् । चतुर्थेनैव भुक्तेन वर्तन्ते ये जि-
तेन्द्रियाः ॥ यान्ति ते धर्मनगरं यानैर्बहिर्णयोजितैः । आनीय दिवसेने-
ह भुञ्जन्ते ये जितेन्द्रियाः ॥ तेऽपि हस्तिरथैर्यान्ति तत्पथं कनकोज्ज्वलैः
षष्ठानुकामिको यस्तु वर्षमेकन्तु वर्तते ॥ कामक्रोधविनिर्मुक्तः शुचिर्नि-
त्यजितेन्द्रियः । स याति कुञ्जरस्थस्तु जयशङ्करवैर्युतः ॥ पक्षोपवा-
सिनो यान्ति यानैः शार्दूलयोजितैः । धर्मराजपुरं रम्यं दिव्यस्त्रीगणसे-
वितम् ॥ ये तु मासोपवासं वै कुर्वन्ते संयतेन्द्रियाः । तेऽपि सूर्योदयप्र-
ख्ये र्यान्ति यानै र्यमालयम् ॥ अग्निप्रवेशं पञ्चापि कुरुते मद्रतात्म-
ना । स यात्यग्निप्रकाशेन विमानेन यमालयम् ॥ प्राणांस्त्यजति यो वि-
प्रो मां प्रपन्नोऽप्यनाशकम् । स बालार्कप्रकाशेन व्रजेद्यानेन तत्फलम् ॥
प्रविष्टोऽन्तर्जले यस्तु प्राणांस्त्यजति मानवः । सोममण्डलकल्पेन याति
यानेन तत्पथम् ॥ स्वशरीरं हि गृध्राणां मज्जनाय प्रयच्छति । स याति
रथमुख्येन काञ्चनेन यमालयम् ॥ गोकुते स्त्रीकृते चैव तथापि प्रकृतेऽ-
पि च । ते यान्त्यमरकन्याभिः सेव्यमाना रविप्रभा । ये यजन्ति द्विजश्रे-
ष्ठाः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ हंससारसयुक्तेन यांति यानेन तत्पथम् । प-
रपीडामकृत्वैव भृत्यान् विभ्रति ये नराः ॥ तत्पथं ते सुखं यान्ति विमा-
नैः काञ्चनोज्ज्वलैः । ये समास्थाय भूतेषु जीवानामभयप्रदाः ॥ क्रोधलो-
भविनिर्मुक्ता निगृहीतेन्द्रियास्तथा । पूर्णचन्द्रप्रतीकाशैर्विमानैस्ते म-
हाप्रभाः ॥ यान्ति वैवस्वतपुरं देवगन्धर्वसेवितम् । ये मामेकात्मभावेन
भक्त्या व्यम्बकमेव वा ॥ पूजयन्ति नमस्यन्ति स्तुवन्ति च दिने दिने । धर्म-
राजपुरं यान्ति यानैस्तव समप्रभैः ॥ पूजितास्तत्र धर्मेण स्वधर्माद्यादि

मिर्गुणैः । यान्त्येव मम लोकं वा रुद्रलोकमथापि वा ॥ इति श्रीगौतमीये
वैष्णवधर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ।

वैशम्पायनः । श्रुत्वा धर्मपुरार्थं वा जीवानां गमनं तथा । धर्मपुत्रः
प्रहृष्टात्मा केशवं पुनरब्रवीत् । युधिष्ठिरः । देव ! देवेश ! दैत्यघ्न ! सदा
दैवैरभिष्टुतः ॥ भवान् भवकर ! श्रीमान् सहस्रादित्यतेजसः । सर्वसं
हारसर्वज्ञ ! सर्वधर्मप्रवर्तकः ॥ सर्वदानफलं सौम्य ! कथयस्व ममाच्यु-
तः । दानं कृत्वा कथं कृष्ण ! कीदृशाय द्विजाय वै ॥ कीदृशं वा तपः कृ-
त्वा तत्फलं वाथ भुज्यते । वैशम्पायनः । एवमुक्तो हृषीकेशो धर्मपुत्रेण
धीमता ॥ उवाच धर्मपुत्राय धर्मान् पुण्यान् महोदयान् । श्रीभगवानु-
वाच । शृणुष्व्वावहितो राजन् ! पूतम्पावनमुत्तमम् । सर्वदानफलं सौम्य
तेन श्राव्यमकर्मणाम् ॥ यच्छ्रुत्वा पुरुषः स्त्रीवा नष्टपापाः समाहिताः ।
तत्क्षणात्पूततां यान्ति पापकर्मरता अपि ॥ एकाहमपि कौन्तेय ! भूमापु-
त्यादितं जलेम् । सत्यं तारयते पूर्वातृष्णा यत्र च गौर्भवेत् ॥ पानीयं पर-
मं लोकं जीवानां जीवनं परम् । पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्व-
ती ॥ पानीयस्य गुणा दिव्या परलोकसुखावहा । तत्र पुण्योदकी नाम न-
दी परमपावनी ॥ कामन्ददाति राजेन्द्र ! तोयदानं यमालये । शीतलं स-
लिलं तस्यामक्षय्यममृतोपमम् ॥ क्षीरतोयं प्रदातृणां भवेद्दीर्घं सुखा-
वहम् । ये चापि तोयदातारो भूयस्तेषां विधीयते ॥ प्रशान्त्यत्यम्बुपानेन
विभक्षा च युधिष्ठिर ! ॥ तृषितस्य नचान्येन पिपासापि प्रणश्यति ॥ त-
स्मात्तोयं सदा देयं तृषितेभ्यो विजानता । अग्निर्मूर्तिः क्षितेर्योनिः सृ-
तस्य च सुखम्भुवा ॥ तत्तोयं सर्वदानानां मूलमित्युच्यते बुधैः । यतः स-
र्वाणि भूतानि जीवन्ति प्रभवन्ति च ॥ तस्मात्सर्वेषु दानेषु तोयदानं वि-
शिष्यते । सर्वदानतपोयज्ञैर्यत्प्राप्यं फलमुत्तमम् ॥ तत्सर्वं तोयदानेन
प्राप्यते नात्र संशयः । ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यः स्वन्नदानं सुसंस्कृतम् ।
तस्माज्जाताः स्वयं प्राणा भवन्ति पुरुषर्षभ ! ॥ अन्नमुक्तञ्च भुक्तञ्च अ-

न्ने जीवः प्रतिष्ठितः । इन्द्रियाणि च बुद्धिश्च पुण्यन्तेऽन्नेन नित्यशः ॥ अ-
न्नेनैव हि जीवन्ति सर्वभूतानि पाण्डव ॥ तेजोबलञ्च रूपञ्च सत्त्वं वीर्यं
द्युतिर्मतिः ॥ ज्ञानमेव तथा युश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् । देवदानवतिर्य-
क्षु सर्वलोकेषु सर्वथा ॥ सर्वकालं हि सर्वेषां मन्नं प्राणाः प्रतिष्ठिताः । अ-
न्नं पूज्यं यतो रूपं मन्नं नित्यं नमस्कृतम् ॥ सर्वभूतमयञ्चैव सर्वप्राणम-
यं स्थितम् । अन्नेनाधिष्ठितप्राणोऽन्नपानो व्यानमेव च ॥ उदानञ्च समा-
नञ्च धारयन्ति शरीरिणः । शयनोत्थानगमनग्रहणाकर्षणानि च ॥ स-
र्वसत्त्वकृतं कर्म अन्नादेव प्रवर्तते । चतुर्विधानि भूतानि जङ्गमानि
स्थिराणि च ॥ अन्नाद्भवन्ति राजेन्द्र ! श्रुतिरेषा सनातनी । विद्यास्थाना-
नि सर्वाणि सर्वयज्ञाश्च पावनाः ॥ अन्नाद्यस्मात् प्रवर्तन्ते तस्मादन्नं
परं स्मृतम् । देवा रुद्रादयः सर्वे पितरो जनयस्तथा ॥ यस्मादन्नेन तु-
ष्यन्ति तस्मादन्नं विशिष्यते । यस्मादन्नात्प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पेऽसृ-
जत्प्रभुः ॥ तस्मादन्नात्परं दानं न भूतं न भविष्यति । यस्मादन्नं प्रव-
र्तन्ते धर्मार्थकाममेव हि ॥ तस्मादन्नात्परं दानं नामुत्रेह च पाण्डव ! ।
यक्षरक्षोगणानागा भूता दैत्याश्च दानवाः ॥ तुष्यन्त्यन्नेन यस्मात्तु त-
स्मादन्नं परम्भवेत् । परान्नमुपभुञ्जानो यत्कर्म कुरुते शुभम् ॥ तच्छुभै-
कस्य भागस्तु कर्तुं भवति भारत ! । अन्नदस्य त्रयो भागा भवन्ति भर-
तर्षभ ! ॥ तस्मादन्नं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः । ब्राह्मणाय द-
रिद्राय योऽन्नं सम्बत्सरं नृप ! ॥ श्रोत्रियाय प्रयच्छन् वै पाकवेदविबर्जि-
तः । दम्भाचारवियुक्तस्तु परां भक्तिमुपागतः ॥ स्वधर्मेणार्जितायान्नं
तस्य पुण्यफलं शृणु । गोसहस्रप्रदानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ॥ तत्
पुण्यफलमाप्नोति नरो वै नात्र संशयः । अर्धसम्बत्सरं दद्यादयं भैक्षम-
याचते ॥ विविधं परमं भूप ! तस्य पुण्यफलं शृणु । कपिलाद्यसहस्रेतु-
दत्ते यत्पुण्यमिष्यते ॥ तत्पुण्यमखिलं प्राप्य शक्रलोकं महीयते । स श-
क्रभक्षणे रम्ये वर्षकोटिशतं नृप ! ॥ यथाकामं महातेजाः त्रीडस्यप्सर-

साङ्गणैः । अग्रान्नं यो दिनं दद्याद्द्विजाय नियतव्रतम् ॥ दशवर्षाणि राजे
न्द्र ! तस्य पुण्यफलं शृणु । कपिलाशतसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फल
म् ॥ तत्पुण्यफलमादाय पुरन्दरपुरं व्रजेत् । स शक्रभवने रम्ये कामरू
पी यथासुरवम् ॥ दशकोटिसमा राजन् ! क्रीडते सुरपूजितः । शक्रतुल्याव
तीर्णश्च अक्लेशेन महर्णुतिम् ॥ चतुर्वेदी द्विजः श्रीमान् जायते राजपू
जितः । अध्वश्रान्ताय विप्राय क्षुधितायान्नकांक्षिणे ॥ देशकालाभि
याताय दीयते पाण्डुनन्दन ॥ याचतेऽन्नं न दद्याद्वा हसमानेऽपराक्रमे
॥ स दुब्धो नरकं याति कृमीणां कालसूतकम् । स तत्र नरके घोरे लोभ
मोहितचेतनः ॥ शतवर्षसहस्राणि क्रियते वेदनार्दितः । तस्माच्च नर
कात्यक्तः कालेन महता हि सः ॥ दरिद्रो मानुषे लोके चण्डालेष्वपजाय
ते । यस्तु पांसुलपादस्तु दूराध्वश्मकशितिः ॥ क्षुत्पिपासाश्ममार्तश्च श्र
मस्त्रिभमति द्विजः । प्रयच्छेन् वै तु दातारं गृहस्यान्ते च यस्य वै ॥ तं पू
जयति वान्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । तस्मिंस्तुष्टे नरश्रेष्ठ ! तुष्टाः स्युः
सर्वदेवताः ॥ न तथा हविषा होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः । अग्नयः प्रार्थयि
ष्यन्ति यथाह्यतिथिपूजनात् ॥ कपिलायान्तु दत्तायां विधिवज्ज्येष्ठपु
ष्करे । न तत्फलमवाप्नोति यत्पुनर्विप्रभोजनात् ॥ द्विजपादजलक्लिन्ना
यावतिष्ठति मेदिनी । तावत् पुष्करपर्णेन पिबन्ति पितरो जलम् ॥ देवमा
लापनयनं द्विजोच्छिष्टापमार्जनम् । श्रान्तसं वाहनञ्चैव तथा पादावसेच
नम् ॥ प्रतिश्रयप्रदानञ्च तथा शय्यासनस्य च । एकैकं पाण्डवश्रेष्ठ ! गो
प्रदानाद्विशिष्यते ॥ पादोदकं पादघृतं जीवमन्नं प्रतिश्रयम् । ये प्रयच्छ
न्ति विप्रेभ्यो नोपसर्पति तान् यमः ॥ विप्रातिथ्ये कृते राजन् ! भक्त्या शु
श्रूषितेऽपि च । देवाः शुश्रूषिताः सर्वे त्रयस्त्रिंशद्भवन्त्यतः ॥ अभ्यागती
ज्ञातपूर्वस्वज्ञातोऽतिथिरुच्यते । तयोः पूजामधः कुर्यादिति पौराणिकी
श्रुतिः ॥ पादाभ्यङ्गोऽन्नपानैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः । पूजितस्तेन रा
जेन्द्र ! भवेदेव न संशयः ॥ शीघ्रं पापविनिर्मुक्तो मया चानुगृहीतकः ।

वेमानेनैव कल्पेन यमलोकं स गच्छति ॥ अभ्यागतं श्रान्तमनुव्रजन्ति
 द्वाभ्यं सर्वे पितरोऽग्नयश्च । अस्मिन् द्विजे तत्र च पूजिताः स्युर्गतिं
 निराशा मपि ते प्रयान्ति ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते
 पितरस्तस्य नाश्मन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥ वर्जितः पितृभिरुद्धः स दे
 वेरग्निभिः सदा । निरयं रौरवं गत्वा दशवर्षाणि पच्यते ॥ ततश्चापि च्यु-
 तः कालादिह लोके नराधमः । श्वावै द्वादशवर्षाणि जायते क्षुत्पिपासितः
 । चण्डालोऽप्यतिथिः प्राप्तो देशकालौ च कांक्षया । अभ्युद्गतगृहस्थेन पू-
 जनीयः स सर्वथा ॥ अनर्चयित्वा योऽश्नाति लोभमोहितचेतसः । चण्डालत्वं
 ग्वाप्नोति दशवर्षाणि पाण्डव ॥ निराशमतिथिं कृत्वा भुक्तवान् स प्रण-
 हवान् । न जानात्यात्मनात्मानं विष्ठाकूपे निपातितम् ॥ मोघं धूपं प्रोन्नय-
 ति मोघं स्यात्तत्तु पच्यते । मोघमन्नस्य चाश्मन्ति योऽतिथिं न प्रपूजयेत्
 । साङ्गोपाङ्गंस्तु यो वेदान् पठतीह दिने दिने । न चातिथिं पूजयति वृथा स
 मति द्विजः ॥ नित्यमग्नौ पाकयज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च । ये यजन्ति न चा-
 मन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥ तेषां यशोभिः कामानां दत्तमिष्टञ्च यद्रवे-
 त् । वृथा भवति तत्सर्वमाशया यतया हतम् ॥ देशं कालञ्च पात्रञ्च स्य
 शक्तिञ्च निरीक्ष्य च । अत्यं वा सुमहद्वापि कुर्यादातिथ्यमात्मवान् ॥
 सुमुखः सुप्रसन्नात्मा धीमानतिथिमागतम् । स्वागतेनासनेनाद्भिरन्नाद्ये
 न च पूजयेत् ॥ प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । प्राप्तो यो वै
 च देवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ क्षुत्पिपासाश्चमार्त्ताय देशकालगता
 य च । सत्कृत्यान् प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥ भोजयेदात्मनः श्रेष्ठा-
 निधियत्पूजितात्मनः । अन्नं प्राणो मनुष्याणां मन्दः प्राणदोषवेत् ॥
 तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता । अन्नदः सर्वकामैस्तु सूपतृ-
 तस्त्वलंकृतः ॥ पूर्णचन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजितः । सेव्यमानो वर-
 स्तीभिर्देवलोकं स गच्छति ॥ क्रीडित्वा तु ततस्तस्मिन् वर्षकोटिं यथामर-
 शः । ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके महायशाः ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो भो-

गवान् ब्राह्मणो भवेत् । सर्वातिथ्यन्तु यः कुर्यान्मनुष्यस्तूपजायते ॥ म-
 हाधनपतिः श्रीमान् वेद वेदाङ्गपारगः । सर्वशास्त्रार्थविद्विद्वान् भो-
 गवान् ब्राह्मणो भवेत् ॥ सर्वातिथ्यन्तु यः कुर्याद्द्विर्षमेकमकल्मषम्
 धर्मार्जितधनो भूत्वा पाकभेदविवर्जितः ॥ देवानि च स्वयं विप्रानर्चयि-
 त्वा पितॄनपि । विप्रो नाग्राशनाशी यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ वर्षेणै-
 केन याचन्ति पुण्यानभ्रति वै द्विजाः । तावद्द्वर्षसहस्राणि मम लोके
 महीयते ॥ ततश्चापि अतः कालादिह लोके महीयते । वेदशास्त्रार्थ-
 तत्त्वज्ञो भोगवान् ब्राह्मणो भवेत् ॥ सर्वातिथ्यन्तु यः कुर्याद्यथाश्र-
 द्धन्तरेश्वरः ॥ अकालनियमेनापि सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ सत्यसंधो-
 जितक्रोधः सदा धर्मेषु तिष्ठतः । अधर्मभीरुर्धर्मिष्ठो मायामात्सर्यवर्जि-
 तः ॥ श्रद्धधानः शुचिर्नित्यं पाकभेदविवर्जितः । स विमानेन दिव्येन दिव्य-
 रूपा महायशाः ॥ पुरन्दरपुरं याति गीयमानोऽप्सरोगणैः । मन्वन्तर-
 ॥ तत्रैव क्रीडित्वा देवपूजितः ॥ मानुष्यं लोकमागम्य भोगवान् ब्राह्म-
 णो भवेत् । दशजन्मानि भूपत्वं प्राप्नुयाद्राजपूजितः ॥ जातिस्मरश्च भ-
 वति यत्र तत्रैव जायते । अतः परं प्रवक्ष्यामि भूमिदानं मनुत्तमम् ॥ यः
 प्रयच्छति विप्राय भूमिं रम्यां सुदक्षिणाम् । श्रोत्रियाय दरिद्राय सा-
 ग्निहोत्राय पाण्डवः ॥ स सर्वकामतृप्तात्मा सर्वरत्नविभूषितः । सर्व-
 पापविनिर्मुक्तो दीप्यमानो रविर्यथा ॥ बालसूर्यप्रकाशेन विचित्रध-
 जशोभिना । याति यानेन दिव्येन मम लोकं महातपाः ॥ तत्र दिव्याङ्ग-
 नाभिस्तु सेव्यमानो यथासुखम् । कामगः कामरूपी च क्रीडत्यप्सरसा-
 ङ्गणैः ॥ यावद्भिभर्ति लोकान्वै भूमिः कुरुकुलोद्भवः ॥ भूमिदानस्य पुण्य-
 स्य क्षयो नैवोपपद्यते ॥ ब्राह्मणाय दरिद्राय भूमिं दत्त्वा तु यो नरः । न
 हि नास्ति नरव्याघ्रः ! तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ सप्तदीपसमं प्रान्तं यत्र धा-
 न्यसमाकुला । स शैलवनदुर्गान्ता तेन दत्ता भवेन्मही ॥ भूमिं हि दीयमा-
 नाञ्च श्रोत्रियायाग्निहोत्रिणः । सर्वभूतानि मन्यन्ते मे ददातीतिह शु-

तिः॥सुवर्णमणिरत्नानि धनधान्यवस्त्रानि च। सर्वदानानि वै राजन् द
दाति वसुधान्ददत्॥सागरान् सरितः शैलान् ! समानि विषमाणि च।स
र्वगन्धान्सान् स्नेहान् ददाति वसुधां ददत्॥ओषधिःफलसम्पन्नान् न
गान् पुष्पफलोपगान्। कमलोत्पलषण्डानि ददाति वसुधां ददत्॥धर्मा
न् कामान् तथार्थञ्च वेदान् यज्ञांस्तथैव च। स्वर्गमोक्षगतिञ्चैव ददाति
वसुधां ददत्॥अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञै र्ये यजन्ति सदक्षिणैः। न तत्फलं
भवेत्तेषां भूमिदानस्य यत्फलम्॥श्रोत्रियाय महीं दत्त्वा यो हि नस्ति न
पाण्डव !। तज्जनाः कथयिष्यन्ति यावल्लोकाः प्रतिष्ठिताः॥तावत्सर्गो
पभोगानां भोक्तारं पाण्डुनन्दन॥शस्यपूर्णां महीं यस्तु श्रोत्रियाय प्र
यच्छति॥पितरस्तस्य तुष्यन्ति यावदा भूतसंप्लवम्। मम रुद्रस्य स-
वितु स्त्रिदशानां तथैव च॥प्रीतये विद्विराजेन्द्र ! भूमिं दत्त्वा द्विजाय
वै। स च पुण्येन पूतात्मा दाता भूमे र्युधिष्ठिर !। मयि सायुज्यतां याति
नात्र कार्या विचारणा। यत्किञ्चित्कुरुते पापं पुरुषो रत्तिकर्षितः॥स च
गोकर्णमात्रेण भूमिदानेन शुध्यति। वेदानां पारगो यस्तु परं पुण्य मुदा
हृतम्॥भूमेर्गोकर्णमात्रेण तत्फलन्तु विधीयते। मासोपवासे यत्पुण्यं
चीर्णे चान्द्रायणेऽपि वा॥भूमेर्गोकर्णमात्रेण तत्फलन्तु विधीयते॥यु
धिष्ठिरः। देवदेव ! नमस्तेऽस्तु वासुदेव ! सुरेश्वर !। गोकर्णस्य प्रमाणं मे
वक्तुमर्हसि मानद !॥श्रीभगवानुवाच। शृणु गोकर्णमात्रस्य प्रमाणं
पाण्डुनन्दन !। त्रिंशद्दण्डप्रमाणेन प्रमितं सर्वतोदिशम्॥प्रत्यकूपरा-
गपि राजेन्द्र ! तत्तथा दक्षिणोत्तरम्। तत् गोकर्णमिति प्राहुः प्रमाणो
द्वरणो नृप !। सर्वेषां गोशतं यत्र सुरवं तिष्ठति यत्नतः। स वत्स ! नर
शार्दूल ! वै तद्गोकर्णं मुच्यते॥किंकरा मृत्युदण्डाश्च क्रमपाकाश्च दारु
णाः। घोराश्च वारुणाः पापाः नोपसर्पन्ति भूमिदम्॥निराधारा रवा
घास्तु तथा वैतरणी नदी। तीव्रास्तु यातनाः कृष्टाः नोपसर्पन्ति भू
मिदम्॥चित्रगुप्तः कलिः कालो ग्रहा वै मृत्युरेव च। यमश्च भगवान्

साक्षात्पूजयन्ति महीप्रदम् ॥ रुद्रः प्रजापतिः शक्रः सुराः ऋषिगणास्तथा । अहञ्च प्रीतिमान् राजन् ! पूजयामो महीप्रदम् ॥ कृशशक्रस्य हस्तस्य कृशगोश्च कृशातिथैः । भूमिर्देया नरश्रेष्ठ ! सन्निधिः पारलौकिकम् ॥ सीदमान कुटुम्बाय श्रोत्रियायाग्निहोत्रिणे । वृत्तस्थाय दरिद्राय भूमिर्देया नराधिप ! ॥ यथाजनित्री क्षीरेण पुत्रं वर्द्धयति स्वकम् । दातारमनुगृह्णाति दत्ता ह्येवं वसुन्धरा ॥ यथाविभर्ति गौर्वत्सं सृजति क्षीरमात्मनः । तथासर्वगुणोपेतं भूमिदम्पाति सम्पदा ॥ यथावीजा निरोहन्ति जलसिक्तानि भूतले । तथा कामत्रिपुरो हन्ति भूमिदस्य दिने दिने ॥ यथोदयस्थसूर्यस्तु तमः सर्वं व्यपोहति । तथा पापान्नरस्येह भूमिदानं व्यपोहति ॥ दानादृशानुगृह्णाति यो हरेदृश हन्तिसः । अतीतानागतानीह कुलानि कुरुनन्दन ! ॥ आश्रित्य भूमिमदत्त्वादत्ता वा यो हरेत् पुनः । सचान्धो वारुणैः पाशैः क्षिप्यते पूयशोणिते ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वै वसुन्धराम् । न तस्य नरका घोरा निवर्तन्ते न निष्कृतिः ॥ ब्राह्मणस्य हृते क्षेत्रेहन्याद् द्वादशपूरुषान् । प्राप्नोति भूमियोनिञ्च न च मुच्येत जातुसः ॥ दत्त्वा भूमिं द्विजेन्द्राय यस्तामेवोपजीवति । पणं शतसहस्रस्य हन्तुः सालभ्यते फलम् ॥ सोऽवाकृशिरास्तु पापात्मा कुम्भीपाकेषु पच्यते । दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कुम्भीपाकाद्भिर्निर्गतः ॥ इह लोके भवेच्छापैः शतजन्मानि पाण्डव ! ॥ दत्त्वा भूमिं तु देवानां यस्तामेवोपजीवति ॥ विमाशय स्वकुलं याति नरकानेकविंशतिम् । नरकेभ्यो विनिर्मुक्तः शुनां योनिं स गच्छति ॥ श्वयो नैश्च परिभ्रष्टो विष्टायां जायते किमिः । तत्र तत्रैव जायेत नोत्तरं विन्दते पुनः ॥ फालाकृष्टा मही देया सबीजा शस्यमालिनी । अथवारं दत्त्वा देया दरिद्राय द्विजाय वै ॥ एवं दत्त्वा महीं राजन् ! प्रहृष्टेनान्तरत्मना । सर्वान् कामानवाप्नोति मनसा चिन्तितानपि । बहुभिर्वसुधा दत्ता दीयन्ते च नराधिपैः ॥ यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य त-

दा फलम् । यः प्रयच्छन्ति कन्यां वै सभूषां श्रोत्रियाय च ॥ स ब्रह्मदो हि
 राजेन्द्र ! तस्य पुण्यफलं शृणु । वलीवर्दे सहस्राणां दत्तानां धूर्यवाहि
 नाम् ॥ यत्फलं लभ्यते राजन् ! कन्यादानेन तत्फलम् । षष्टिवर्षसह
 स्राणि मम लोके महीयते ॥ ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके स जाय
 ते । पितरस्तस्य तृप्यन्ति ये प्रयच्छन्ति कन्यकाम् ॥ यावन्ति चैव रो
 माणि कन्यायाः कुरुनन्दन ! । तावद्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते
 ॥ ततश्चापि च्युतः कालादिह लोके स जायते । षडङ्गविचतुर्वेदी सर्वलो
 कार्चिर्तो द्विजः ॥ यः सुवर्णं दरिद्राय ब्राह्मणाय प्रयच्छति । श्रोत्रियाय
 सुवृत्ताय बहुभूयश्च पाण्डव ! ॥ स मुक्तः सर्वपापेभ्यो बालसूर्यसम
 प्रभः । दिव्यं विमानमास्वढः कामगः कामरूपवान् ॥ वर्षकोटिं महाते
 जा मम लोके महीयते । ततः कालावतीर्णश्च सौऽस्मिन् लोके मही
 यते ॥ वेदवेदाङ्गविहिप्रः कोटियज्ञपतिर्महान् । यश्च रूप्यं प्रयच्छेत्
 दरिद्राय द्विजातये । शक्रवृत्तः शक्रसंघः स मुक्तः सर्वकिल्बिषैः ॥ पूर्णच
 न्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता । कामरूपी यथाकामं स्वर्गलोके मही
 यते ॥ ततोऽवतीर्णः कालेन लोकेऽस्मिन् स महायशाः । सर्वलोकार्चि-
 तः श्रीमान् राजा भवति वीर्यवान् ॥ तिलपर्वतकं यस्तु श्रोत्रियाय प्रय
 च्छति । विशेषेण दरिद्राय तस्यापि शृणु यत्फलम् । पुण्यं वृषायुतोत्स-
 र्गं यत्प्रोक्तं पाण्डुनन्दन ! ॥ तत्पुण्यं समनुप्राप्तं तत्क्षणाद्विरजा भवेत्
 यथास्वचं भुजङ्गो वै त्यक्त्वा शुभ्रतनुर्भवेत् ॥ तथा तिलप्रदानाद्वै पापं त्य
 क्त्वा विशुध्यति । तिलवर्णप्रयुक्तश्च जाम्बूनदविभूषितः ॥ विमानवर
 मास्वढः पितृलोकं स गच्छति । षष्टिवर्षसहस्राणि कामरूपी महायशाः
 ॥ तिलप्रदानाद्रमते पितृलोके यथासुखम् । यः प्रयच्छति विधाय तिलधे
 नुं नराधिप ! ॥ श्रोत्रियाय दरिद्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् । गोसहस्रप्र
 दानेन यत्पुण्यं समुदाहृतम् ॥ तत्पुण्यफलमाप्नोति तिलधेनुप्रदो नरः ।
 तिलानान्तु यवैर्यस्तु तिलधेनुं प्रयच्छति ॥ तावत्कोटिसहस्राणि स्वर्ग

लोके महीयते । आषाढकैस्तिरैः कृत्वा तिलधेनुं नराधिप ! ॥ द्वाविंश-
 निष्कसंयुक्तं विष्णवे यः प्रयच्छति । मद्रक्तो मद्रतात्मा च तस्य पुण्य-
 फलं शृणु । कन्यादानसहस्रस्य विधिदत्तस्य यत्फलम् ॥ तत्पुण्यं समनु-
 प्राप्तो मम लोके महीयते । मम लोकावतीर्णश्च सोऽस्मिन् लोके द्विजायते
 ॥ ऋग्यजुःसामवेदानां पारगो ब्राह्मणर्षभः । गान्तु यस्तु दरिद्राय ब्रा-
 ह्मणाय प्रयच्छति ॥ प्रमन्नाक्षीरिणीं पुण्यां सवत्सां कांस्यदोहनाम् । य-
 त्किञ्चित् दुष्कृतं कर्म तस्य पूर्वकृतं नृप ! ॥ तत्सर्वं तत्क्षणादेव विनश्यति
 न संशयः । यानञ्च दोषसंयुक्तं दीप्यमानमलंकृतम् ॥ आरूढः कामगदि
 व्यङ्ग्यलोकमभिगच्छति । यावन्ति चैव रोमाणि तस्या गोस्तु नराधिप ! ॥
 तावद्वर्षसहस्राणि गवां लोके महीयते । गोलोकादवतीर्णस्तु लोकेऽ-
 स्मिन् ब्राह्मणो भवेत् ॥ सत्रयाजी शतायुश्च जायते सद्भिरर्चितः । ति-
 ला गावः सुवर्णञ्च तथा कन्या वसुन्धरा ॥ तारयन्तीह दत्तानि ब्राह्मणे-
 ष्यो महाभुज ! ॥ ब्राह्मणं वृत्तसम्पन्नमाहिताग्निमलोलुपम् ॥ दापयेद्विधि-
 वद्भ्राजन् । सन्निधिः पारलौकिकः । आहिताग्निं दरिद्रञ्च श्रोत्रियञ्च जि-
 तेन्द्रियम् ॥ स्वकर्मनिरतञ्चैव द्विजं यत्नेन पूजयेत् । आहिताग्निः सदाप-
 त्रं सदा पात्रञ्च वेदवित् ॥ पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे । स-
 र्ववेदमयं पात्रं सर्वपात्रं तपोमयम् ॥ असङ्कीर्णञ्च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयि-
 ष्यति । दृढस्वाध्यायनियमाः स्वप्रकीर्णेन्द्रियाश्च ये ॥ पञ्चयज्ञरता नित्यं
 पूजितास्तारयन्ति ते । ये क्षान्तदान्ताश्च तथाभिपूर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिव-
 धे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे संकुचिता गृहस्था स्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥
 नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी वृषलान्नवर्जा । ऋतञ्च उ-
 वादिकं यो विधिना ददाति स ब्राह्मणस्तारयितुं समर्थः ॥ ब्राह्मणो यस्तु
 मद्रक्तो मद्याजी मत्सरायणः । मयि सन्न्यस्तकर्माच्च स विप्रस्तारयिष्यति
 ॥ द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चातुर्यपर्यं विभागवित् । अच्छिद्रः पञ्चकालज्ञः स
 विप्रस्तारयिष्यति ॥ इति श्रीगीतमीये वैष्णवधर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ।

वैशम्पायनः । वासुदेवेन दानेषु कथितेषु यथाक्रमम् । अवितृ
सस्तु धर्मेषु राजा केशवमब्रवीत् ॥ देव ! धर्मांस्तमिदं शृण्वतोऽपि
परन्तप ! न विद्यते नश्वरं । मम तृप्तिर्हि माधव ! ॥ अनडुत्सम्प्र-
दानस्य यत्फलन्तु विधीयते । तत्फलं कथयस्वेह तव भक्तस्य मेऽ-
च्युत ॥ यानि दानानि वाञ्छेय ! त्वयानोक्तानि कानिच । तान्याचक्ष
सुरश्रेष्ठ ! तेषाञ्चापि क्रमात्फलम् ॥ भगवानुवाच । शृणु धर्मविदां श्रे-
ष्ठ ! दत्तस्यानडुहः फलम् । पवित्रत्वात् सुपुण्यत्वात् पावनत्वात्तथै-
वच ॥ दशधेनुसमोऽनडुहोऽपि कुरुपुङ्गव ! ॥ मेदोमांसविपुष्टाङ्गो-
नीरोगः पापवर्जितः ॥ युवा भद्रः सुशीलश्च सर्वदोषविवर्जितः । धुरन्ध-
रास्तारयन्ति दत्ता विप्राय पाण्डव ! ॥ स तेन पुण्यदानेन पञ्चकोटी यु-
धिष्ठिर ! ॥ यथा मम महातेजा मम लोके महीयते ॥ दरिद्रायैव दातव्यं
न समृद्धाय पाण्डव ! ॥ वर्षाणां हि तटाकेषु पञ्चदश्यां समाहितः ॥
योहि दद्यादनडुहो द्वौ युक्तौ च धुरन्धरौ । सुवृत्ताय दरिद्राय श्रोत्रि-
याय विशेषतः ॥ तस्य यत्पुण्यमाख्यातं तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ! ॥ गो-
सहस्रप्रदानेन यत्प्रोक्तं फलमुत्तमम् ॥ तत्पुण्यफलमासाद्य यातिलो-
कान् समामकान् । यावन्ति चैवरोमाणि तयोश्चानडुहो नृप ! ॥ ताव-
द्वर्षसहस्राणि मम लोके महीयते । दरिद्रायैव दातव्यं न समृद्धाय
पाण्डव ! ॥ वर्षाणां हि तटाकेषु फलं नैव पयोधिषु । तस्मादनडुहं द-
द्यादरिद्राय द्विजाय वै ॥ स तेन पुण्यदानेन पूतात्मा कुरुपुङ्गव ! ॥
विमानन्दिव्यमास्तु दौ दिव्यरूपी यथासुखम् ॥ मम लोकेषु रमते या-
वदाभूतसंपूर्णम् । गृहं दीपप्रभायुक्तं शय्यासनविभूषितम् ॥ भोज-
नोपस्करैर्युक्तं धान्यं पूर्णमलंकृतम् । दासीगोमूमिसंयुक्तं संयुक्तं
सर्वसाधनैः ॥ ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय युधिष्ठिर ! ॥ दद्यात्सद-
क्षिणं यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ देवाः पितृगणाश्चैव सिद्धयस्तृ-
यस्तथा । प्रयच्छन्ति प्रणष्टा वै यानमादित्यसन्निभम् ॥ तेन गच्छे-

छियायुक्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम्। स्त्रीसहस्रभूते दिव्ये भवने तत्र का-
 ञ्चनैः॥ मौदते ब्रह्मलोकेषु यावदाभूतसंप्लवम्। शय्यां प्रस्तरणोपेतां
 यः प्रयच्छति पाण्डव॥ अर्चयित्वा द्विजं भक्त्या वस्त्रमाल्यानुलेप-
 नैः। भोजयेच्च विचित्राणि तस्य पुण्यफलं शृणु॥ आहिताग्निसहस्र
 स्य तर्पितस्य ह्ययत्फलम्। तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्तु विप्राय यच्छ-
 ति॥ छन्दोभिः सह युज्यन्ते विमानेन विराजितः। सप्तर्षिलोकान् व्रज
 ति पूज्यते ब्रह्मवादिभिः॥ चतुर्युगानि वै तत्र क्रीडित्वा तत्र देववत्। इहैव
 मानुषलोके विप्रो भवति वेदवित्॥ विश्रामयति यो विप्रं श्रान्तमध्य
 परिश्रमात्। विनश्यति तदा पापं तस्य वर्षकृतं नृप॥ अथ प्रक्षालये
 त्यादौ तस्य तोयेन भक्तिमान्। दशवर्षकृतं पापं व्यपोहति न संश-
 यः॥ घृतेन वाथ तैलेन पादौ यस्तस्य पूजयेत्। तद्द्वादशाब्द समा-
 स्तु पापमाश्रु व्यपोहति॥ येन दानस्य दत्तस्य यच्च पुण्यमुदाहृतम्।
 तत्पुण्यफलमाप्नोति यस्त्वेवं विप्रमर्चयेत्॥ स्वागतेन च यो विप्रं पूज-
 येदासनेन च। प्रत्युत्थानेन वाराजन्। स देवानां प्रियो भवेत्॥ स्वागते
 नानलोराजन्नासनेन शतक्रतुः। प्रत्युत्थानेन पितरः प्रीतिं यान्त्यति-
 थिप्रियाः॥ अग्निशक्रपितृणाञ्च तेषां प्रीत्या नराधिप! सम्बत्सरकृ-
 तं पापन्तत्र सद्यो विनश्यति॥ यः प्रयच्छति विप्राय यानमाल्यविभू-
 षितः। स याति मणिचित्रेण रथेनेन्द्रनिकेतनम्॥ पुरन्दरपुरे तत्र दिव्य
 नारीनिषिविते। षष्टिवर्षसहस्राणि क्रीडतेऽप्सरसाङ्गणैः॥ वाहनं ये प्र-
 यच्छन्ति ब्राह्मणाय युधिष्ठिर!। ते यान्ति रत्नचित्रेण वाहनेन सुराल-
 यम्॥ स तत्र कामं क्रीडित्वा सेव्यमानोऽप्सरोगणैः। इह लोके भवेद्विप्रो
 चेदवेदाङ्ग-तत्त्ववित्॥ पादपं पल्लवाकीर्णं पुष्पितं सफलन्तथा। गन्धमा-
 ल्यार्चितं कृत्वा वस्त्राभरणभूषितम्॥ यः प्रयच्छति विप्राय श्रोत्रियाय
 दक्षिणं। भोजयित्वा यथाकामं तस्य पुण्यफलं शृणु॥ जाम्बूनदविचि-
 त्रेण विमानेन विराजता। पुरन्दरपुरं याति जयशब्दरवैर्युतः॥ तत्र शक्र

पुरे रम्ये शक्रस्य कल्पपादपम् । ददाति चेप्सितं सर्वं मनसा यद्यदिच्छ-
ति ॥ यावन्ति तस्य पत्राणि पुष्पाणि च फलानि च । तावद्वर्षसहस्राणि
शक्रलोके महीयते ॥ शक्रलोकावतीर्णश्च मानुष्यं लोकमागतः । रथा-
श्वगजसम्पूर्णं पुरं राष्ट्रञ्च रक्षति ॥ स्थापयित्वा तु मद्भक्त्या यो मत्प्रकृ-
तिमान् नरः । न स्नानं विधिवत्कृत्वा पूजाकर्माणि कारयेत् ॥ स्वयं वा पूज-
येद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ अश्वमेधसहस्रस्य यत्फलं समुदा-
हृतम् । तत्फलं समनुप्राप्य मत्सालोक्यं प्रपद्यते ॥ न जाने निर्गमं तस्य
मम लोकाद्युधिष्ठिर ! । देवालये विप्रगृहे गोवाटे चत्वरेऽपि वा ॥ प्रज्वा-
लयति यो दीपं तस्य पुण्यफलं शृणु । आरुह्य काञ्चनं यानं द्योतयन्
सर्वतोदिशम् ॥ गच्छेदादित्यलोकं स सेव्यमानः सुरोत्तमैः । तत्र प्रका-
रं क्रीडित्वा वर्षकोटिं महायशाः ॥ इह लोके भवेद्दिप्रो वेदवेदाङ्गपार-
गः । देवालयेषु वा राजन् ! ब्राह्मणावसथेषु वा ॥ चत्वरेषु चतुष्के वा श-
बौवायदि वा दिवा । नाट्यागान्धर्ववाद्यानि धर्मश्रावणिकाश्च याः ॥ य-
स्तु कारयते भक्त्या मद्भक्तेनान्तरात्मना । तस्य देवा नरश्रेष्ठ ! पितरश्चा-
पि हर्षिताः ॥ सुप्रीताः सम्प्रयच्छन्ति विमानं कामगं शुभम् । स च तेन
विमानेन याति देवपुरं नरः ॥ तत्र दिव्याप्सरोभिस्तु देवमानं प्रमोदते ।
देवलोकवतीर्णश्च स लोकेऽस्मिन्नराधिप ! ॥ वेदवेदाङ्ग-तत्पज्ञो भगवा-
न्ब्राह्मणो भवेत् । चतारे वा सभायां वा तोरणे वा गृहाङ्गणो ॥ कृत्वा
निकुण्डं विपुलं स्थण्डिलं वा युधिष्ठिर ! । तत्राग्निं चतुरो मासान् ज्वाल-
येद्यस्तु भक्तिमान् ॥ समाप्तेषु तु मासेषु पौषादिषु तथा द्विजान् । भो-
जयेत्पायसं मृष्टं सद्यतं मद्भक्तात्मना ॥ दक्षिणाञ्च यथाशक्ति ब्राह्मणे
भ्यो निवेदयेत् । एवं नित्यन्तु यः कुर्यात् नित्यं मेवार्चयन्तु माम् ॥ तस्य
पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ! । तेनाहं शंकरश्चास्मि पितरो ह्यग्न-
यस्तथा ॥ यास्यामः परमा प्रीतिं नात्र कार्या विचारणा । षष्ठिवर्षसह-
स्राणि षष्ठिवर्षशतानि च ॥ सोऽस्मत्प्रीतिकरः श्रीमान् मम लोके महा-

यशाः । वेदवेदाङ्गविद्विप्रो जायतेऽमरपूजितः ॥ यः करोति नरश्रेष्ठ-
भरणं ब्राह्मणस्य तु । श्रोत्रियस्याभिजातस्य दरिद्रस्य विशेषतः ॥ तस्य
पुण्यफलं यद्वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ गवां कोटिप्रदानेन यत्पुण्यं समु-
दाहृतम् ॥ तत्पुण्यफलमाप्नोति वर्षेणैकेन पाण्डव ॥ काञ्चनेन विवि-
त्रेण यानेनाम्बरशोभिना ॥ स याति मामकं लोकं दिव्यस्त्रीशतसेवि-
तः । गीयमानोऽमरस्त्रीभिर्वर्षाणां कोटिविंशतिम् ॥ क्रीडित्वा माम-
के लोके तत्र देवैरभिष्टुतः । मानुष्यमवतीर्णस्तु वेदविद् ब्राह्मणो भवे-
त् ॥ करकं कुसिकां वापि यो महज्जलभाजनम् । यः प्रयच्छति विप्राय
तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ब्रह्मचर्येण यत्प्रीते फलं प्रोक्तं यथाविधि । तत्पु-
ण्यफलमाप्नोति जलभाजनदो नरः ॥ सुतृप्तः सुप्रभः सौम्यः प्रहृष्टेन्द्रिय-
मानसः । हंससारसयुक्तेन विमानेन विराजता ॥ स याति वारुणं लोकं
दिव्यगन्धर्वसेवितम् । पानीयं यः प्रयच्छेद्देवैर्जीवानां जीवनं परम् ॥ ते
ष्ठिकेषु च मासेषु तस्य पुण्यफलं शृणु । कपिलाकोटिदानस्य यत्पु-
ण्यन्तु विधीयते ॥ तत्पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति । पूर्ण-
चन्द्रप्रकाशेन विमानेन विराजता ॥ स गच्छेद्विष्णुसदनं सेव्यमानोऽ-
प्सरोगणैः । त्रिंशत्कोटिसमास्तत्र दिव्यगन्धर्वसेवितः ॥ क्रीडित्वा म-
नुषे लोके चतुर्वेदी द्विजो भवेत् । शिरोऽभ्यङ्गप्रदानेन तेजस्वी प्रिय-
दर्शनः ॥ सुभगो रूपवान् शूरः पण्डितश्च भवेन्नरः । वस्त्रदायी तु ते-
स्वी रूपवान् प्रियदर्शनः ॥ भवेच्च सुभगश्चीणां स्त्रीणां नित्यं मनो-
रः । उपानहञ्च चत्रञ्च यो ददाति नरोत्तमम् ॥ स याति रथमुख्येन क-
ञ्चनच्छत्रशोभिना । शक्रलोकं महातेजा सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ का-
पादुकदायान्ति विमानैर्वृषयोजितैः । धर्मराजपुरं रम्यं सेव्यमानाः
रोत्तमैः ॥ दन्तकाष्ठप्रदानेन मृष्टधातुर्भवेन्नरः । सुगन्धवदनः श्रीमा-
न् मेधासौभाग्यसंयुतः । क्षीरं दधि घृतं वापि गुडं मधुरसंतथा ॥ ये
प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यः परां भक्तिमुपागताः । ते वर्षे रम्बयानैश्च श्वेतैः

स्वर्गदामभूषितैः । गीयमानैश्च गन्धर्वैर्यान्ति शक्रपुरं नराः ॥ तत्र दिव्या
 प्सरोऽभिस्तु सेव्यमानो यथासुरवम् । षष्ठिवर्षसहस्राणि मोदन्ते देव
 सन्निप्ताः ॥ ततः कालावतीर्णाश्च जायन्ते लिह मानवाः । प्रभूतधनधा
 न्याश्च भोगवन्तो नरोत्तमाः ॥ वैशाखे मासि वैशाखे दिवसे पाण्डुनंद
 न ॥ वैवस्वतं समुद्दिश्य परां भक्तिं मुपागताः ॥ अभ्यर्च्य विधिवद्वि-
 प्रास्तिलान् गुडसमायुतान् । ये प्रयच्छन्ति विप्रेभ्यस्तेषां पुण्यफलं
 शृणु ॥ गोपदानेन यत्पुण्यं विधिवत् पाण्डुनन्दन ॥ तत्पुण्यं समनुप्रा
 सो यमलोके महीयते ॥ ततश्चापि च्युतः कालादिह राजा भविष्यति । त
 स्मिन्नेव दिने विप्रान् भोजयित्वा सदक्षिणमातोयपूर्णानि रम्याणि
 भोजनानि दशानि ये । ते यान्त्यादित्यवर्णाभौ विमानैर्वरुणालयम् ॥
 तत्र दिव्याङ्गनाभिस्तु रमन्ते कामगामिना । ततोऽवतीर्णाः कालेन ते
 चास्मिन् मानुषेषु पुनः ॥ भोगवन्तो द्विजश्रेष्ठा भविष्यन्ति न संशयः ।
 अनन्तराशी यश्चापि वर्तते मृतवत्सदा ॥ सत्यवान् क्रोधरहितः शुचिः
 स्नानरतः सदा । स विमानेन दिव्येन याति रत्नपुरं नरः ॥ तत्र दिव्याप्स
 रोभिस्तु वर्षकोटिं महातपः । क्रीडित्वा मानुषलोके जायते वेदविद्वि-
 जः ॥ एकं भुक्तेन यश्चापि वर्षमेकन्तु वर्तते । ब्रह्मचारी जितक्रोधः स
 त्यशौचसमन्वितः ॥ स विमानेन शुभ्रेण याति शक्रपुरं नरः ॥ दशको
 टिसमास्तत्र क्रीडित्वाप्सरसाङ्गणैः । इह मानुष्यलोके ब्राह्मणो वेद
 विद्वेत् ॥ चतुर्थेनेह भक्तेन ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । वर्तते वर्षमेकं य-
 त्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ चित्तबहिर्णयुक्तेन विचित्रध्वजशोभिना । या
 तियानेन दिव्येन स महेंद्रपुरन्नरः ॥ कर्कशाभिर्वरस्त्रीभिः सेव्यमानो
 यथासुरवम् । तत्रच द्वादशकोटिसमाः सुरवं प्रमोदते ॥ ततो लोकावती
 र्णाश्च लोके चास्मिन् नराधिपः ॥ भवेद्ब्रह्मणो विद्वान् क्षमावान् वे-
 दपारगः ॥ षष्ठकाले तु योऽस्माति वर्षमेकन्तु कल्पशः । ब्रह्मचर्यकृते यु-
 क्तः शुचिः क्रोधविवर्जितः ॥ तपोयुक्तस्य तस्यापि शृणुष्व फलमुत्तमम्

आन्यादित्यप्रकाशेन विमानेनाग्निसन्निभः ॥ स याति मम लोकं वै दि-
 व्यनारीनिषेवितः । तत्र सर्वैर्मरुद्भिश्च सेव्यमानो यथासुखम् ॥ पश्य-
 त्येव सदा मान्तु क्रीडत्यप्सरसाङ्गणैः । पक्षोपवासं यश्चापि कुरुते म-
 द्रतात्मना ॥ समासेतु व्रते तस्मिंस्तर्पयेच्छ्रोत्रियं द्विजम् । सोऽपि यानेन
 दिव्येन सेव्यमानो महर्षिभिः ॥ द्योतयन् प्रथमं व्योम मम लोकं प्रवर्त-
 ते । तत्र वै मोदते कामं कामरूपी यथासुखम् । त्रिंशत्कोटिसमाराजन् !
 क्रीडित्वा देववन् सुखम् ॥ इह मानुष्यके लोके पूजनीयो द्विजोत्तमः । त्र-
 याणामपि वेदानां साङ्गानां पारगो भवेत् ॥ यश्च मासोपवासं वै कुरु-
 ते मद्रतात्मना । जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितधीः स्नानतत्परः ॥ समासे
 नियमे तत्र भोजयित्वा द्विजोत्तमान् । दक्षिणाश्च ततोदद्यात् प्रहृष्टेना
 न्तरात्मना । स गच्छति महातेजा ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ सिंहयुक्तेन
 यानेन दिव्यस्त्रीगणसेवितः । तत्रैव ब्रह्मणो लोके देवर्षिगणसेवितः
 ॥ शतकोटिसमा राजन् ! यथाकामं प्रमोदते । ततः कालावतीर्णश्च
 सोऽस्मिन् लोके द्विजो भवेत् ॥ षडङ्गविचतुर्वेदी त्रिंशज्जन्मन्यरोगवा-
 न् । यः स्तुत्वा सर्वकामस्तु शुचिः क्रोधविवर्जितः ॥ महाप्रस्थानमेका-
 ग्रो याति तद्रतमानसः । स गच्छेदिन्द्रसदनं विमानेन महातपाः ॥ म-
 हामणिविचित्रेण सुवर्णेन विराजता । शतकोटिसमास्तत्र सुराधिपति
 पूजितः ॥ नागपृष्ठे निवसति दिव्यस्त्रीशतसेवितः । शक्रलोकावतीर्ण-
 श्च मानुषेषु प्रजायते ॥ राज्ञां राजन् ! महातेजाः सर्वलोकार्चितः प्रभुः
 प्रायोपवेशं यः कुर्यात् मद्व्रतेनान्तरात्मना ॥ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्युक्त्वा
 मन्त्रं समाहितः । पुनः स्वस्थो जितक्रोधस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ का-
 मगः कामरूपी च बालसूर्य्यसमप्रभः । स विमानेन दिव्येन याति लो-
 कांस्तु मामकान् ॥ स्वर्गस्वर्गमहातेजा गत्वा दत्त्वा यथासुखम् । ममलो-
 केषु रमते यावदाभूतसंप्लवम् ॥ अग्निप्रवेशं यश्चापि कुरुते मद्रतात्म-
 ना । सोऽपि यानेन दिव्येन ममलोकं प्रपद्यते ॥ तत्र सर्वगुणोपेतः पश्य

त्येवच मां सदा । विंशत्कोटिसमा राजन् । मोदते मम सन्निधौ ॥ ततोऽ
वतीर्णः कालेन वेदविदू ब्राह्मणो भवेत् । कारीषं साधयेद्यस्तु मां प्रपन्नः
शुचिव्रतः ॥ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्येतन्मन्त्रमुदीरयेत् । बालसूर्यप्रका
शेन विमानेन विराजता ॥ मम लोकं समासाद्य पञ्चकोटीः प्रमोदते ।
मम लोकावतीर्णश्च लोकेऽस्मिन् क्षत्रियो भवेत् ॥ निवेदयति मन्सूर्या
मन्मना मद्व्रतः शुचिः । रुद्रं दक्षिणमूर्तिं वा चतुर्दश्यां विशेषतः ॥ सिद्धे
ब्रह्मर्षिभिश्चैव देवैः सर्वैश्च पूजितः । गन्धर्वैः भूतसंघैश्च गीयमानो म
हातपाः ॥ प्रविशेत् स महातेजा मां वा शंकरमेव वा । तस्यापुनर्भवं राज-
न् । विद्धि नात्र विचारणा ॥ स्त्रीगृहे गोगृहे वाथ गुरुविप्रगृहेऽथवा । ह
न्यते यैस्तु राजेन्द्र ! शत्रुलोकं व्रजन्ति ते ॥ तत्र जाम्बूनदमये विमाने
कामगामिनि । मन्वन्तरं प्रमोदन्ते दिव्यनारीनिषेविताः ॥ अश्रुतस्याप्र
दानेन दत्तस्य हरणेन च । जन्मप्रभृति यद्दत्तं सर्वं नश्यति भारत ! ॥ ना
गोप्रदा स्तत्र पयः पिबन्ति न भूमिदा भूमि मथाश्रुवन्ति । अन्यान्
कामान् ब्राह्मणोभ्यो ददाति तांस्तान् कामान् स्वर्गलोके स भुङ्क्ते ॥
यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपार्जितञ्च यत् । ततो गुणवते देयं न देवा-
त् क्षयमिच्छता ॥ अनुपोष्य च रात्रिञ्च तीर्थान्यनभिगम्य च । अद-
त्वा काञ्चनङ्गाञ्च दरिद्रो नाम जायते ॥ दानं यत्सफलं नैव श्रोत्रियाय
न दीयते । न तद्गुणवते देयं न देवात् क्षयमिच्छता ॥ अनुपोष्य च रा
त्रिञ्च तीर्थान्यनभिगम्य च । श्रोत्रिया यत्र नाश्नन्ति न देवा स्तत्र भुञ्ज
ते ॥ श्रोत्रियेभ्यः परं नास्ति दैवतं तारणं महत् । निधानञ्चापि राजेन्द्र !
नास्माच्छ्रोत्रियभाजनात् ॥ इति गौतमीये श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे स-
प्तमोऽध्यायः ।

युधिष्ठिरः । विप्रयोगे शरीरस्य सेन्द्रियस्य विशेषतः । अन्तरा
वर्तमानस्य गतिः प्राणस्य कीदृशी ॥ श्रीभगवानुवाच । शुभाशुभकृतं
सर्वं प्राप्नोतीह फलं नरः । स तु सर्वस्य भूतस्य परत्वंनाम विद्यते ॥

पञ्चत्वं पाण्डवश्रेष्ठ ! पञ्चीभूतकरं परम् । तेषां पञ्चमहायज्ञान् ये
 कुर्वन्ति द्विजोत्तमाः ॥ पञ्चत्वं पञ्चभिर्भूतैर्वियोगं सम्प्रपद्यते । न जा
 यते न म्रियते पुरुषः शाश्वतः सदा ॥ प्रायेण मरणं नाम पापिनामेव
 पाण्डव ॥ येषान्तु न गतिः पुण्या तेषां मरणमुच्यते ॥ प्रायेण कृतकृ
 त्यत्वाद् भूय उद्विजते जनः । कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवाति
 थिम् ॥ युधिष्ठिरः । पञ्चयज्ञाः कथं देव ! क्रियन्ते तु द्विजातिभिः । तेषा-
 न्नाम च देवेश ! वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ भगवानुवाच । शृणु पञ्च महाय
 ज्ञान् कीर्त्यमानान् युधिष्ठिर ॥ यैरेव ब्रह्मसालोक्यं लभ्यते गृहमेधि
 ना ॥ ऋषियज्ञं ब्रह्मयज्ञं भूतयज्ञञ्च पार्थिव ॥ नृपयज्ञं पितृयज्ञं पञ्च
 यज्ञान् प्रचक्षते ॥ तर्पणं ऋषियज्ञः स्यात् स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञकम् ।
 भूतयज्ञो बलियज्ञो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ पितृनुद्दिश्य यत्कर्म पि
 तृयज्ञः प्रकीर्तितः । हुतञ्चाप्यहुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च ॥ प्राशितं
 बलिदानञ्च पाकयज्ञान् प्रचक्षते । वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्य
 ते बुधैः ॥ आहुतन्तु भवेद्दत्तं प्रहुतं ब्राह्मणाशितम् । प्राणाग्निहोत्रहोम
 ञ्च प्राशितं विधिवद्द्विजः ॥ बलिञ्च कर्मराजेन्द्र ! पाकयज्ञाः प्रकीर्तिताः ।
 केचित्पञ्च महायज्ञाः पाकयज्ञान् प्रचक्षते ॥ अपरे ऋषियज्ञादि महा
 यज्ञविदो विदुः । सर्व एते महायज्ञाः सर्वथा परिकीर्तिताः ॥ ब्राह्मणो-
 भ्रूणुरेतास्तु यथाशक्तिमुपाहरेत् । अहन्यहनि ये त्येतानकृत्वा भुञ्ज
 ते स्वयम् ॥ केवलं मलमश्नन्ति ते नरेन्द्र ! न संशयः । तस्मात् स्नात्वा
 द्विजो विद्वान् कुर्व्यादेतान् दिने दिने ॥ अतोऽन्यथा तु भुञ्जन्वै प्राय-
 श्चितीयते द्विजः । युधिष्ठिरः । देवदेव नमस्तेऽस्तु त्वद्भक्तस्य जनार्दन ॥
 वक्तुमर्हसि देवेश ! स्नानस्य तु विधिं मम । भगवानुवाच । शृणु पा-
 ण्डव ! तत्त्वेन पवित्रं पापनाशनम् । स्नात्वा येन विधानेन मुच्यते कि
 लिषाद् द्विजः ॥ मृदञ्च गोमयञ्चैव तिलदध्नांस्तथैव च । पुष्पाण्यपि
 यथालाभमादाय तु जलं व्रजेत् ॥ नद्यां सत्यां न च स्नायादन्यत्र द्विजस

तमः । सति प्रभूते पयसि नाल्पे स्नायात्कदाचन ॥ गत्वोदकसमीपे-
तु शुचौ देशे मनोहरे । ततो मृदोमयादीनि तत्र प्रोक्ष्य विनिक्षिपेत् ॥
प्रदक्षिणं समावृत्त्या नमस्कुर्यात्तु तज्जलम् । न च प्रक्षालयेत्तीर्थन्ताभि-
र्विद्वान् कदाचन ॥ न च पादेन वा हन्याद्दस्तेनैव च वा जलम् । सर्वदेव-
मया ह्यापो मम याः पाण्डुनन्दन ॥ तस्मात्तास्तु न हन्तव्यास्ताभिर्नि-
ग्राहयेत् स्थलम् । केवलं प्रथमं मज्जेत् नाङ्गानि विभृजेद्बुधः ॥ त-
तस्तीर्थं समासाद्य कुर्यादाचमनं बुधः । गोपुच्छाकृतिवत् कृत्वा करै-
श्च प्रपिबेज्जलम् ॥ द्विस्तत्परिमृजेद्बुधं पादावभ्युक्ष्य चात्मनः । शी-
र्षण्यांस्तु ततः प्राणान् सकृदेव समं स्पृशेत् ॥ बाहू द्वौ च ततः स्पृष्ट्वा
हृदयं नाभिमेव च । प्रत्यङ्मुदकं स्पृष्ट्वा सूर्धान्तु ततः स्पृशेत् ॥ आ-
पः पुनन्वित्युत्काच पुनराचमनञ्चरेत् । सोङ्गारं व्याहृतिं वापि सदस-
स्पतिमित्यूचम् ॥ आचम्य प्रथमं पश्चात् तत्र कृत्वा समालभेत् । ऋग्वे-
दं विष्णुरित्यङ्गमुत्तमाधममध्यमम् ॥ आलम्ब्य वारुणैः सूक्तैर्नमस्कृ-
त्य जलं ततः । स्ववन्त्याश्चेत्यतिस्त्रोतः प्रतिकूलञ्च वारिषु ॥ मज्जेदोमि-
त्युदाहृत्य न च प्रक्षोभयेज्जलम् । गोमयञ्च त्रिधा कृत्वा यथापूर्वं समा-
लभेत् ॥ सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीञ्च जपेत् पुनः । पुनराचमनं
कृत्वा मदनेनान्तरात्मना ॥ आपोहिष्ठेति तिसृभिर्दर्भपूतेन वारिणा ।
तथातरत् समन्दीति सिञ्चेत्तेजलं क्रमात् ॥ गोसूक्तेनाश्वसूक्तेन शु-
क्वर्णेन चाप्यथ । वैष्णवैर्वारुणैः सूक्तैः सावित्रैरुद्रदैवतैः ॥ वामदेवेन
चात्मानं मन्त्रैर्मन्त्रयसामभिः । सित्कान्तः सलिले सूक्तं जपेच्चैवाधम-
र्षणम् ॥ सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं वा ततो जपेत् । आश्वासमोक्षा-
न् प्रणवं जपेद्वा मामनुस्मरन् ॥ ऋकृपादं वा जपेन्मन्त्रं मष्टाक्षरमथा-
पेवा । संप्रुत्य तीर्थमासाद्य धौते शुक्ले च वाससी ॥ शुक्ले चाच्छादयेत्
कक्षे न कुर्यात् कटिपाशके । पाशानिर्बन्धकक्षीयत् कुरुते कर्म वैदिकम् ॥
राक्षसादानवा दैत्यास्तद्विलुप्यन्ति हर्षिताः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कक्षं पा-

शेन धारयेत् ॥ ततः प्रक्षाल्य पादौ द्वौ हस्तौ चैव मृदाशनैः । आचम्य पु-
 नराचामेत् सावित्र्याञ्जलिना जपेत् ॥ जले जलगतः शुद्धः स्थल एव स्थल
 स्थितः । उभयत्र स्थितस्तस्मादाचामेदात्मशुद्धये ॥ दर्भेषु दर्भपाणिः सन्
 प्राङ्मुखस्तु समाहितः । प्राणायामन्ततः कुर्यान्मिदूतेनान्तरात्मना ॥ स
 हस्तकृत्यः सावित्रीं शतकृत्यस्तु वा जपेत् । समाप्ते तु जपे तस्मिन् सावि-
 त्र्या चानुमन्य च ॥ मन्देहानां विनाशाय रक्षसां विक्षिपेज्जलम् । मद्-
 गीऽसीत्यथाचान्तः प्रायश्चित्तजलं क्षिपेत् ॥ अथादाय स पुष्पाणि तो-
 यान्यञ्जलिना क्षिपेत् । प्रक्षिप्य प्रतिसूर्यञ्च व्योममुद्रां प्रकल्पयेत् ॥
 ततो द्वादशकृत्यस्तु सूर्यस्यैकाक्षरं जपेत् । ततस्त्वष्टाक्षरादीनि त्रिः कृ-
 त्वा परिवर्तयेत् ॥ प्रदक्षिणं परामृज्य मुद्रायाः स्वमुखन्तथा । ऊर्ध्वबाहुस्त-
 तो भूत्वा सूर्यमीक्षन् समाहितः ॥ तन्मण्डलस्थं मां ध्यायेत् ततो मू-
 र्निञ्चतुर्भुजम् । उदुत्यञ्च जपेन्मन्त्रं चित्रन्तर्चस्वरित्यपि ॥ सावित्रीञ्च
 यथाशक्तिजप्त्वा सूक्तञ्च मामकम् । मन्मथानि च सामानि पूरुषं वृत्त-
 मेव तु ॥ ततश्चालोकयेदर्कं हंसमुचिषदित्यूचा । प्रदक्षिणं समावृत्त्या
 नमस्कृत्य दिवाकरम् ॥ ततस्तु तर्पयेदग्निं ब्रह्माणञ्च शङ्करम् । प्रजा-
 पतिञ्च देवांश्च तथा देवमुनीनपि ॥ साङ्गानपि तथा वेदानितिहासकृतू-
 स्तथा । पुराणानि च दिव्यानि कुलान्यप्सरसान्तथा ॥ ऋतून् संवत्सरं
 चैव कालङ्गालात्मकं तथा । भूतग्रामांश्च भूतानि सरितः सागरांस्तथा
 ॥ शैलांश्चैव स्थितान् देवानौषधीः सवनस्पतीन् । तर्पयेदुपवीती तु प्रत्ये-
 कं तृप्यतामिति ॥ अन्वारभ्यतु सज्येन पाणिना दक्षिणेन तु । निवीती तर्प-
 येत्पश्चाद्दक्षिणं मन्त्रकृतस्तथा ॥ मरीच्यादीन्मुनींश्चैव नारदान्तान् स-
 माहितः । प्राचीनाचीत्यथैतांस्तु तर्पयेद्देवतान् पितॄन् ॥ ततस्तु हव्यम-
 नाग्निं सोमं वैवस्वतं तथा । ततश्च पितरश्चापि चाग्निष्वात्तास्तथैव च ।
 सोमपांश्चैव दर्भैस्तु सतिलैरेव वारिभिः । तृप्यध्वमिति पश्चात्तु स्वपितॄ-
 स्तर्पयेत्ततः ॥ पितॄन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् । पितामहीं त

थाचापि तथैव प्रपितामहीम् ॥ मातृष्वसा मथाचापि तथैव च पितृष्व-
साम् । मातरश्चात्मनश्चापि तथा मातामहीमपि ॥ मातुर्मतामहीं चा-
पि गुरूनाचार्य्यमेव च ॥ उपाध्यायांस्तु सम्बन्धीन् शिष्यर्त्तिकज्ञानिपु-
त्रकान् ॥ प्रीतिमानानृशंस्यार्थं तर्पयेत्तान्नमत्सरः । तर्पयित्वा तथाच-
म्यस्नानवस्त्रं प्रपीडयेत् ॥ तद्धि ऋत्यजनस्यान्नं स्नानपानञ्च तद्धिदुः-
अतर्पयित्वा तान् पूर्वं स्नानवस्त्रन्न पीडयेत् ॥ पीडयेद्यदि तन्मोहाद्देवाः
सर्षिगणास्तथा । पितरश्च निराशास्तं शप्त्वा यान्ति यथागमम् ॥ प्रक्षाल्य
तु मृदा पादावाचम्य प्रयतः पुनः । दर्शेषु दर्शपाणिः सन् स्वाध्यायन्तु स-
माचरेत् ॥ वेदवादी समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात् । यदधीते वदन् चित्वा
तत् स्वाध्यायं प्रचक्षते । ऋचं वाथ यजुर्वापि सामगाथा मथापि वा ॥
इतिहासपुराणं वा यथाशक्ति न हापयेत् । उत्थाय तु नमस्कृत्या दिशो-
दिग्देवता अपि ॥ ब्रह्माणं श्वसनञ्चाग्निं पृथिवी मौषधीस्तथा । वाचं
वाचस्पतिञ्चापि विष्णुञ्च पितरं तथा ॥ नमस्कारात्तमद्भिस्तु प्रणवादि-
च पूजयेत् । ततो नमोऽस्तु इत्युक्त्वा नमस्कुर्वन्तु तज्जलम् । घृणीं सू-
र्य्यस्तथादित्य इत्युक्त्वा त्रिःस्वमूर्धनि ॥ सिक्कावलोकयेदन्तं प्रणवेन स-
माहितः । ततो मामर्चयेत्पुण्यैर्मन्त्रियैरेव नित्यशः ॥ युधिष्ठिरः । त्वस्त्रि-
याणि प्रसूनानि त्वदनिष्टानि माधव ॥ सर्वाण्याचक्ष्व देवेश ! त्वद्भक्त-
स्य ममाच्युत ॥ भगवानुवाच । शृणुष्ववावहितो राजन् ! पुष्पाणि विवि-
धानि मे । कुमुदं करवीरञ्च गणकञ्चम्पकन्तथा । मल्लिका जातिपुष्पञ्च
नद्यावर्तञ्च मे प्रियम् ॥ पलाशपत्रं पुष्पञ्च दूर्वाक्षहकमेव च । वनमाला
च राजेन्द्र ! मत्स्त्रियाणि विशेषतः ॥ सर्वेषामपि पुष्पाणां सहस्र गुणमु-
त्तमम् । तस्मात्पद्मं तथा राजन् ! पद्मान्तु शतपत्रकम् ॥ तस्मात्सहस्रप-
त्रन्तु पुण्डरीकं ततः परम् । पुण्डरीकसहस्रान्तु तुलसी गुणतोऽधिका ।
वक्रपुष्पं ततस्तस्याः सौवर्णन्तु ततोऽधिकम् ॥ सौवर्णाच्च प्रसूनान्तु मत्प्रि-
यं नास्ति पाण्डव ॥ पुष्पालाभे तुलस्यास्तु पत्रैर्मामर्चयेद्बुधः ॥ पञ्चाला-